ХЕРЦЕГОВИНА У НОБ

3

ОДБОР
ЗА ОБЕЛЕЖАВЛЊЕ РЕВОЛУЦИОНАРНОГ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА, НОБ И СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У ХЕРЦЕГОВИНИ

ИЗВРШНИ ОДБОР

ЏЕМАЛ МУМИНАГИЋ, предсједник, СВЕТОЗАР ОРО, МИЛОШ ИГЊАТОВИЋ, АНТЕ РАМЉАК, ЕНВЕР ЂЕМАЛОВИЋ, ЗУЛФИКАР ЏАНКИЋ, ЈУРЕ ГАЛИЋ, МИЈО ЈУРИШИЋ, ТИЦА КАРАВЕГ, ДАНИЛО КОМНЕНОВИЋ, СВЕТО КОВАЧЕВИЋ, ВОЖО МАЏАР, НАДА НОВАК, АНЂЕЛКО ОВАД, АСИМ ПЕРВАН, БОРО ПИШТАЛО. МУСТАФА СЕФО, НЕДИМ ШАРАЦ, ИВРО ШАТОР, МУСТАФА УДОВИЧИЋ, ЕДИН ЧЕЛЕВИЋ, секретар

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР ЗА ЗБОРНИК СЈЕЋАЊА

СЛАВКО СТИЈАЧИЋ СЛАВО, одловорни уредник, ДУШАН БРСТИНА, БОЖО БУДИМИР, ЗУЛФИКАР ЏАНКИЋ, ДАНИЛО ЋУРИЦА, ФЕРИДА ХАЏИОСМАНОВИЋ, СТЈЕПАН ИВАНКОВЋ, ДАНИЛО КОМНЕНОВИЋ, ВЛАТКО ЛАЗАРЕВИЋ, РАДОМИР ПЕТКОВИЋ, МАТО РАКИЋ, САНА САЛАХОВИЋ, БОЖО СЛАВИЋ, МИДА ШАБАНАЦ, БРАНКО ВУКОВИЋ САЛКО ЗЕБИЋ

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДИИК:
СВЕТО КОВАЧЕВИЋ

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:
СЛАВКО СТИЈАЧИЋ-СЛАВО

ПИШУ УЧЕСНИЦИ

ХЕРЦЕГОВИНА У НОБ
АПРИЛ 1941. - ЈУНИ 1942.

3.

БЕОГРАД, 1986.

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ И НОВИНСКИ ЦЕНТАР - БЕОГРАД
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ХЕРЦЕГОВИНЕ - МОСТАР

За издаваче:
ИВАН МАТОВИЋ, пуковник
ЗУЛФИКАР ЏАНКИЋ, професор

РАТНА ПРОШЛОСТ НАРОДА И НАРОДНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ
КЊИГА ДВЕСТО ОСАМДЕСЕТ ПЕТА

ЗБОРНИК СЈЕЋАША
КЊИГА СТО ТРЕЋА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

РАХМИЈА КАДЕНИЋ, генерал-пуковник, председник, чланови: *АЈ1И ШУКРИЈА*, *РИСТО ЏУНОВ*, *МИЛАН ДАЉЕВИЋ*, генерал-пуковник, *ДАКО ПУАЧ*, генерал-пуковник, *ЖИКА СТОЈШИЋ*, генерал-потпуковник, *ФАБИЈАН ТРГО*, генерал-потпуковник, *ВЕЉКО МИЛАДИНОВИЋ*, генерал-потпуковник, *ЈОЦО ТАРАБИЋ*, генерал-потпуковник, *МЕТОДИЈЕ КОТЕВСКИ*, генерал-потпуковник, *АВГУСТ ВРТАР*, генерал-потпуковник, *СВЕТОЗАР ОРО*, генерал-потпуковник, *МИШО ЛЕКОВИЋ*, пуковник, *АХМЕТ ЏОНЛАГИЋ*, пуковник, *ВИКТОР КУЧАН*, пуковник, *РАДОМИР ПЕТКОВИЋ*, пуковник, *ИВАН МАТОВИЋ*, пуковник и *ДУШАН ПЕЈАНОВИЋ*, пуковник — главни и одговорни уредник

УРЕДНИК:
РАЈКО ШАРЕНАЦ, пуковник

РЕЦЕИЗЕНТИ:
РАДОМИР ПЕТКОВИЋ, пуковник
Др *ЕСАД БРКИЋ*, пуковник
АНТЕ РАМЉАК

ОБРЕН ИВКОВИЋ

УЗЛАЗНИ РАЗВОЈ НАШИХ ВОЈНИХ ЈЕДИНИЦА

ПРВЕ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Први Сремски комитет КПЈ за Невесиње формиран је концем гептембра 1941. године, у саставу: секретар Живота Неимаровић, радник из Мостара и чланови: Саво Медан, столар, дошао из Мостара и радник Јефто Ковачевић. У марту 1942. године, Сремски комитет је попуњен тако што су у њега кооптирани другови: Владо Марић, сељак из села Вртача, Перо Гушић, ђак, и Владо Ивковић, ђак.

Прве партијске организације претежно су формиране од другова који су на територију среза дошли из разних мјеста, гдје су се до рата калазили као радници, студенти, ђаци, чиновници и др. Формирање основних партијских организација пада углавном у другој половини 1941. године, изузев партијске организације у Невесињу, која је постојала још прије окупације.

Основна партијска организација у Зовом Долу формирана је 15. септембра 1941. године, у коју су примљени: Петар Пашајлић, који је дошао из Сарајева као члан КП, Ђоко Пашајлић, радник дошао из Сарајева као симпатизер КП, Обрад Ивезић, сељак, и Гојко Ботић, радник. Од формирања ове партијске организације до јуна 1942. године, у њу су примљени слиједећи другови: Гојко Вукајловић, сељак, Александар Ивезић, сељак, Васо Ивезић, Томо Зечевић, ђак, Драго Чалија, који је фебруара 1942. године на овај терен дошао из Фоче, из састава пролетерских јединица.

Основна партијска организација Биоград основана је 7. новембра 1941. године, у коју су примљени: секрегар Војо Чоловић, студент, Раде Паровић, ковач (брат шпанског борца Благоја Паровића) и Мирко Вучетић, сељак. Ова партијска организација је убрзо попуњена тако што су у њу примљени Мирко Ковачевић, сељак, и Војо Вуковић, радник.

Основна партијска организација Оџак основана је 10. новембра 1941. године, у коју су ушли: Максим Нинчић, Душан Брењо, ђак, Саво Брењо, радник, који је дошао из Београда (погинуо 1943. године), Драго Папић, радник (погинуо 1942. године) и Милан Папић.

Основна партијска организагија Лукавац основана је крајем 1941. године. У њој су били: Дукица Граховац, сељак (народни херој, погинуо 1942. године на Борчу), Мирко Радовановић, сељак (погинуо 1942. године), Данило Пашајлић, сељак и Милан Граховац, сељак.

Основна партијска организација Доњи Дрежањ основана 3. децембоа 1941. године, а чинили су је: секретар Владо Ивковић, ђак, Данило Николе Ивковић, радник и Данило Божа Ивковић, сељак. На истом састанку када је основана, организација је кандидовала Бошка Ивковића за члана Партије (погинуо марта 1942. године).

Основна партијска организација Братач — Грабовица основана је такође концем 1941. године. У ову организацију ушли су: Томо Марић, радник, који је дошао из Сарајева као члан КП, Гојко Глоговац, сељак, Перо Гушић, ђак, Саво Чоловић, типографски радник, дошао из Сарајева као члан КП (погинуо 1944. године као поручник НОВЈ) и Ристо Чоловић, радник.

Основна партијска организација Колешко — Ријека основана је концем 1941. године, а имала је: Јефта Ковачевића, Митра Буху, радника (дошао као члан КП из Београда), и Крста Игњатовића.

Основна партијска организација Дубљевићи — Југовићи основана је концем 1941. године, а чинили су је: Живко Вуковић, учитељ дошао из Мостара као члан КП, Никола Говедарица и Вуле Скоко, сељак (погинуо 1942. године на Борчу, као комесар чете). Из Слата је у партијску организацију концем 1941. године примљен Владо Иваниш који је био на вези Среског комитета. У селу Залом била су два члана Партије: Данило Радан и Перо Катић, који су, вјероватно, припадали партијској организацији Братач.

Рад на стварању партијских организација ван града Невесиња, почиње у ствари, јула 1941. године, доласком Миленка ЈЛотре, студента из Мостара. То је период послије општенародног устанка, који је у срезу избио 24. јуна 1941. године. У то време су постојали сви услови у срезу за формирање организација КПЈ. Понајприје на терен је дошао велики број другова који су раније били ван среза — као радници, ђаци и студенти, и још тамо се повезивали са члановима Партије, тако да се већина њих вратила као скојевци и симпатизери Партије.

Ситуација послије дизања устанка у срезу опредјељивала је народ да је огромна већина била на линији Партије, са којом су масе упознате преко појединих комуниста и симпатизера путем читања прогласа ЦК и других облика политичког рада (путем ужих састанака, масовних конференција, итд.). Рад партијских организација у другој половини 1941. године, био је, углавном усмјерен на објашњавање директива Партије о оружаном устанку против окупатора и домаћих издајника, затим на раскринкавање шовинистичко-капитулантских (касније четничких) елемената, који су се појавили у лицу Петра Самарџића, а који су покушали да ометају и разбију рад на организовању партизанске борбе у срезу.

Партијска организација на подручју среза, највећи дио свога рада посветила је стварању партизанских јединица, тј. сеоских чета, које су, у августу 1941. године, обједињене у партизански батаљон „Невесињска пушка", чији је први командант био Дукица Граховац.

Партијска организација је радила и на стварању скојевске и омладинске организације, тако да је већ концем септембра 1941. године формиран и Сресни комитет СКОЈ-а, у који су ушли: секретар Војо Чоловић, студент, Душан Брењо, ђак, Владо Ивковић и Милан Мучибабић, ђак. Упоредо са стварањем сеоских партизанских чета и скојевских организација, радило се и на стварању првих облика народне власти.

Карактеристике састава и рада ове партијске организације биле су следеће: прво — била је претежно створена од радника и ђака, а касније се попуњавала новим члановима из редова сељака, већином омладине са подручја среза; друго — држање партијске организације и њених првих чланова кроз читав период 1941. године и до јуна 1942. године, па и читав рат, било је узорно; треће — нарочито успјешан рад ове партијске организације био је на стварању и учвршћивању оружаних јединица; четврто — велики успјеси су постигнути у раду на организовању младих, тако да је приликом повлачења наших снага, у јуну 1942. године, на територији среза било око 450 чланова СКОЈ-а у сеоским активима, а у батаљонима и готово у свим селима формиране су омладинске организације НОСО БиХ-а.

Мада је био формиран велик број партизанских чета, а постојала јеивелика слободна територија на срезу и тиме услови да се развије активна партизанска борба, партијска организација се није, или не бар довољно, користила тим условима у погледу ширења и интензиви-

рања оружаних активности против окупатора. Партијска организација је, углавном, деловала у српским селима и претежно на слободној територији, док је мало радила у муслиманским селима и налазила упоришта међу Муслиманима у Невесињском пољу. Више је, пак, радила међу Муслишанима у Горњем невесињском пољу, тако да су ови остали претежно неопредјељени, што је у то вријеме такође био успјех.

Један од озбиљних пропуста партијске организације био је што приликом повлачења наших снага из Херцеговине није извела већи број ових бораца који су били спремни да се, под руководством Партије, боре до краја. Међутим, ова грешка се не би могла приписати искључиво партијској организацији на територији среза, јер је у вријеме тог повлачења владала општа нејасноћа у погледу перспективе развоја догађаја у Херцеговини. Огромна већина чланова Партије ове партијске организације није одступала са нашим снагама, него су се повукли у илегалност и илегални рад на терену среза, а мањи дио се легализовао, но и они су, дословно, сви остали досљедни Партији.

ЗАЧЕЦИ НАРОДНЕ ВЛАСТИ

Први органи народне власти у срезу почели су се стварати у октобру 1941. године, и то као сеоски народни одбори у Горњем и Доњем Лукавцу, Југовићима, Рогачама, Кљену, Бежђеђу, Горњем и Доњем Дрежњу, Братачу, Бисграду и још неким селима.

У фебруару 1942. године, основани су општински народноослободилачки одбори, и то: за Лукавац, који је обухватао и подручје Зовог Дола и Дрежња; за Биоград, који је обухватао и село Удрежње; за Кифино Село, који је обухватао и Грабовицу, а сједиште му је било у селу Крекавицама.

Први предсједник општинског НОО у Лукавцу био је Живко Пашајлић, сељак, а секретар Ђоко Пашајлић, радник и члан КП, Предсједник општинског НОО у Биограду био је Мирко Вучетић, сељак и члан КПЈ, секретар Војо Чоловић, члан КПЈ; секретар Општинског НОО у Кифином Селу био је Војо Гушић (погинуо у петој офанзиви).

У марту 1942. године основан је Срески народноослободилачки одбор за Невесиње са сједиштем у селу Цинова Махала. Први предсједник је био Ђоко Пашајлић, члан КПЈ, а први секретар Свето Жерајић, ђак (због извјесних грешака, замијењен Војом Чоловићем). У састав Среског народноослободилачког одбора ушли су сви тадашњи секретари општинских народноослободилачких одбора, а шири пленум Среског НОО сачињавали су одборници све три општине.

У мају 1942. године, када су у постојећим општинским одборима изабрани делегати за бирање Среског НОО, од којих је у Зовом Долу и изабран Срески НОО — сви народноослободилачки одбори су дјеловали легално и тако ће остати све до повлачења наших снага из Херцеговине. Инструктор за оснивање народноослободилачких одбора у овом срезу, испред Оперативног штаба био је инжењер Симо Бабић. Приликом повлачења наших снага из Херцеговине, у јуну 1942. године, народноослободилачки одбори су престали легално да раде, а многе њихове организације су деловале илегално све до повратка наших снага из Босне, марта 1943. године.

Рад народноослободилачких одбора у почетној фази сводио се, углавном, на слиједеће: испомагање храном, одећом и обућом наших

војних јединица; организовање сеоских стража; брига око прехране, нарочито неоскрбљених породица; оргг.тшзовање разних транспорта — рањеника и др.; организација и снабдјевање партизанских болница итд.

УЗЛАЗНИ РАЗВОЈ ОРУЖАНИХ АКЦИЈА

Послије повлачења устаничких снага са линија Вележ-Бишина и Морине на линију Бежђеђе — Дрежањ — Брстач — Колешко, око 5. јула 1941. године се продужује и даље борба, и то једино на правцу: Трусина — Берковићи и село Братач — Трусина, против снага домобранске пуковније пуковника Шимића, која је ишла према Гацку. Око 10. јула, па све до конца тог мјесеца, било је затишја, односно нису вођене борбе.

У том времену устаничко руководство, поучено искуствима из протеклих борби, наставило је са учвршћивањем већ оформљених сеоских чета, одабирањем истакнутијих бораца за командире, и са развијањем живљег политичког рада међу становништвом, одржавајући конференције на слободној територији, на којима се указивало на снажан развитак народноослободилачке борбе у Србији и Црној Гори. Од акција у току јула извршено је рушење комуникације на путу Невесиње — Мостар, Невесиње — Берковић — Столац и Невесиње — Калиновик — Гацко, а уједно су покидане и све телефонске линије.

До конца јула 1941. године имали смо формиране сеоске чете у слиједећим селима: Лукавцу, Зовом Долу, Биограду, Оџаку, Братачу, Дрежњу, Слату, Залому, Дубљевићима, у којима је у овом времену било окупљено око 400 бораца. Сви су били наоружани пушкама, а укупно је било и око 10 пушкомитраљеза, просечно је сваки борац имао 30 — 40 метака.

С обзиром на тешкоће у командовању у овим четама, крајем септембра 1941. године, по директиви Окружног комитета КП за Херцеговину, формиран је штаб батаљона „Невесињска пушка" у саставу: командант Дукица Граховац, замјеник команданта Обрен Ивковић, политички комесар Сава Медан. Од тога времена све формиране чете дјеловале су јединствено под командом штаба батаљона.

Дана 28. августа 1941. године био је општи устанак у билећком срезу, којом приликом је ослобођена скоро цијела територија среза. Неколико устаничких чета, из Невесиња судјеловало је у овом устанку на правцима Лукавац — Дивин и Бежђеђе — Берковићи. У тој борби су први пут заједнички учествовале снаге са територије билећког и невесињског среза. Тада је ослобођен цио терен Дабарског поља са Берковићима, а усташке снаге са сатнијом домобрана дијелом су се повукле ка Стоцу.

На комуникацији Невесиње —- Берковићи — Столац, у селу Трусини 25. августа 1941. године, дошла је ојачана домобранска сатнија у јачини око 350 војника, наоружаних са 6 тешких митраљеза, 12 пушкомитраљеза, а остали пушкама.

Трусина је врло важно и погодно мјесто за дејствовање и на невесињском и на столачком сектору и, према томе, задатак домобранске сатније био је: заштита комуникација Невесиње — Берковић — Столац и Берковић према Билећи; спречавање ширења партизанских снага према Стоцу и Благају и међусобног повезивања партизанских јединица столачког, невесињског и билећког среза.

Имајући у виду сметње од стране ове домобранске јединице, устаничке чете Невесиња су 30. августа 1941. одлучиле да се домобранска сатнија нападне и разоружа. Неки домобрански официри ове сатније су преко сељака на Трусини затражили састанак са штабом устаничких чета. Ради постизања споразума, да их ми не дирамо, а да ни они неће нападати нашу слободну територију. Састанак између неколико официра ове домобранске сатније и представника штаба устаничких чета одржан је 1. септембра 1941. године. На том састанку устаници су предложили домобранским официрима безусловну предају сатније, с тим што би разоружана домобранска војска била пуштена својим кућама, а они који би хтјели да остану у нашој јединици, то могу и учинити. Овај предлог су домобрански официри одбили.

У вријеме ових преговора, прекинуте су телефонске везе између Невесиња и Трусине и порушена комуникација Гвоздена ћуприја — Берковићи и Берковићи — Трусина. Уједно устаници су опколили домобранску сатнију. Дукица Граховац је у 18 часова 1. септембра 1941. издао наредбу за напад на домобранске снаге. Налет наших устаничких снага је био снажан и послије једног часа борбе већи дио домобрана се предао, а послије 2—3 часа борбе предала се и цијела сатнија сем око 50 домобрана који су успјели да се пробију са једним официром према селу Дабрица — Столац. Пре почетка напада непријатељ је држао све доминантне висове око села Трусине, и то на линији Студенац — кота 1149 — коса западно од села Студенца — Зечак. Ови положаји су били веома повољни за одбрану и фортификацијски добро утврђени. Опколивши домобранске снаге устаници су их напали са три правца и то: једном четом од правца Пинова Махала — жандармеријска станица Трусина, која уједно руши и пут у селу Ракова Нога и кида телефонске везе: друга чета напада преко села Доњи Студенци — жељезничка станица Трусина, одржавајући везу десно са једном четом: трећа, Лукавичка чета напада правцем села Бежђеђе — Горњи Студенци — Трусина. Око 20 мјештана из села Биограда, нападали су са правца Доња Трусина. Непријатељ се нашао окружен нашим снагама и због овакве његове ситуације настала је пометња међу домобранима и за кратко вријеме су се предали. Јачина наших снага била је око 250 бораца устаника — наоружаних са *4* пушкомитраљеза и остало пушкама. Непријатељ је имао неколикс. мртвих и рањених, а заробљено је око 290 домобрана. Том приликом заплијењено је око 200 пушака, 5 тешких митраљеза, 10 пушкомитраљеза, око 30.000 метака и доста војне опреме. Са домобранима се предао и командир чете капетан Павловић.

У овој борби нарочито се истакла Лукавичка чета, а у вјештини руковођења овом борбом и својом одважношћу истакао се командант устаничког батаљона Дукица Граховац, а од бораца Мирко Радовановић (погинуо 26. 02. 1942. године), Вуко Торовић (погинуо априла 1943. године) и Спасоје Ивковић (погинуо 24. 02. 1942. године). Постигнути успјех у овој борби имао је велики значај не само за проширење слободне територије, него и за даље формирање и јачање партизанских снага на сјеверном дијелу столачког и југозападном дијелу невесињског среза. Ликвидацијом ове домобранске посаде непосредно је угрожен и сам Столац и олакшано је дејство наших снага на комуникацију Мостар — Невесиње и према Благају.

Дана 10. септембра 1941. године, усташке банде из села Фазлагића Куле (Гацко) напале су од Вучје баре према селу Шипачну и селу Зајасен. Јачина усташких снага била је око 120 добро наоружа-

них усташа, наоружани са неколико аутоматских оружја. На челу усташких снага био је чувени зликовац Мужан Џеко (1942. убијен у борбама на Борчу). Устанички штаб са своје три чете, и то: Лукавичком, Дрежањском и Слатском, дочекао је усташке банде на линији Ублић — Сиљева Влака — Бјелашница. Након снажног отпора, све чете су прешле у напад и натјерале непријатеља у Фазлагић-Кулу. Наше снаге нису имале губитака, док је непријатељ имао два погинула и неколико рањених. Овдје се може истаћи да су усташе из Фазлагића-Куле у току цијеле 1941. године стално везивале једну до две чете партизана територијалног батаљона „Невесињска пушка"[1] — ради одбране слободне територије источног дијела среза невесињског. Ове снаге увијек су држале положаје на линији: Вучја Локва — планина Бјелашница — Мангроп. Према усташким снагама из Борча, у току цијеле 1941. године било је везано око 5 сеоских чета, односно око 250 бораца. Ове чете су биле на линији Бодежишта — Вучево — Јелена Глава — Плушчица. То одва]зње већег броја партизанских чета батаљона „Невесињска пушка", често ради заштите српских села од врло јаких усташких снага са територије Гацка и Борча, онемогућавало је њихово интензивно учешће у борби против окупатора према Мостару и Стоцу.

Крајем септембра 1941. године имали смо велику слободну територију, скоро цио невесињски срез, сем града и неколико муслиманских села у Горњем Невесињском пољу у којима је била муслиманска милиција, која тада није вршила никакве испаде на нашу слободну територију.

УСПЈЕШНЕ АКЦИЈЕ РАЗБИЈАЊА ЧЕТНИКА

Дана ***9. или 10. септембра 1941.*** године, одржан је велики народни збор у селу Горњи Дрежањ, коме је присуствовало око 1000 сељака. Том приликом је Угљеша Даниловић говорио о политичкој ситуацији и развитку наше народноослободилачке борбе. Други велики

је говорио Саво Медан, политички комесар батаљона „Невесињска пушка". На овом збору су посебно раскринкани народни непријатељ Јован Драганић, Петар Самарџић и др Жерајић.

У октобру, новембру и децембру 1941. године, одвијао се жив и *активан политички рад. Одржан* ***је велики број мањих и*** већих конференција по свим селима. Тако је овом живом активношћу народноослободилачког покрета на овом срезу обухваћено скоро око 95% српског живља. Као потврда за то може послужити чињеница да су четничке вође Јован Драганић и Петар Самарџић у децембру имале са собом свега око 30 до 40 четника, махом бивших жандарма и неколико официра бивше југословенске војске. Ова група четника се налазила већином у близини италијанских гарнизона.

Почетком јануара 1942. године, на терен гатачког среза, долази неколико четничких официра из источне Босне, са мајором Тодоровићем на челу (делегатом Драже Михаиловића). Ова група се у почетку бацила на пропагандни рад ради јачања четничких снага на овом терену. Оштрица пропаганде била им је уперена на борбу про-

Партизански територијални народноослободилачки батаљон „Невесињска пушка" формиран је крајем септембра 1941. год. Командант Дукица Граховац, замјеник Обрен Ивковић, пол. комесар Саво Медан, замјеник Живота Неимаревић.

тив муслиманског и хрватског становништва, а за обустављање сваке борбе против окупатора „јер је он]ак и није вријеме за борбу". Да би ту своју политичку борбу проширили и утврдили, прикупили су око села Чемерна и Обља нешто четничких снага из источне Босне, наводно да нападну усташко упориште Борач. Долазак мајора Тодоровића и „припрема" четника за ликвидацију Борча довео је у заблуду већи број људи на терену Гацка и Невесиња, одобравајући овакав поступак четничких банди.

Шестог јануара 1942. године око 50 четника, под командом Видака Ковачевића (шефа кабинета министра пољопривреде), родом из Гацка, а по наређењу мајора Тодоровића, упали су у муслиманска села Равни и Вратнице (терен гатачког среза), опљачкали их и попалили. Тада настаје још тежа ситуација, јер четничке вође са терена Гацко — Невесиње, уз помоћ окупатора и на основу дате директиве мајора Тодоровића, почињу јаку политичку активност за мобилизацију што већег броја четника. Уједно су почели пресретати и хватати наше партизанске курире, одузимајући им оружје, пошту и остали материјал.

Трећег фебруара 1942. године, на терен невесињског среза долази Први херцеговачко-црногорски ударни партизански батаљон, који се одмах попуњава четом из батаљона „Невесињска пушка". Штабови Ударног батаљона и батаљона „Невесињска пушка", послије разматрања настале ситуације у источној Херцеговини, доносе одлуку да се што прије ликвидира мајор Тодоровић са групом његових официра. Ноћу између 19/20. фебруара 1942. године, мајор Тодоровић долази са својим официрима у Кифино Село, гдје је у близини био италијански гарнизон. То је 8 км источно од Невесиња. Дијелови Ударног батаљона са око 100 бораца као и борци из батаљона „Невесињска пушка", наведене ноћи опкољавају Кифино Село и ликвидирају групу мајора Тодоровића. Том приликом су убијени: мајор Тодоровић, поручник Јован Мишељић, професор Недељко Јокановић. У тој борби партизани су имали четири рањена, од којих теже Стево Ковачевић, политички комесар 1. ударног батаљона. Погинуле су и двије жене које су партизанима помагале у овој акцији. Ликвидација ове групе четника на челу са мајором Тодоровићем представљала је велик успјех и одјекнула је на цијелој територији Херцеговине. Послије ове акције настао је страх не само код четника, него и код окупатора, а четничке главешине су са извјесном пратњом побјегле у Невесиње или неки други италијански гарнизон.

Око 150 четника је 25. фебруара 1942. године, под заштитом италијанских снага и командом војводе Петра Самарџића и официра југословенске војске Митра Голијанина, изашло у село Подграђе, 20 км источно од Невесиња, ради мобилизације четника и напада на партизанске јединице, које су тог дана биле у селима Горњег Дрежња и Слата. Штабови батаљона „Невесињска пушка" и 1. ударног батаљона, проучавајући насталу ситуацију ноћу између 24/25. фебруара 1942. године доносе одлуку да се опколе четници у селу Подграђу. Тако је створен слиједећи план: једна чета полази из Слата преко Шипачна и опкољава четничке снаге са источне стране села Подграђа; једна чета батаљона „Невесињска пушка" полази из Слата правцем Ресина и опкољава село Подграђе са јужне и западне стране, а друга са сјеверне стране, од села Грача. Опкољавање четника извршено је до 4 часа ујутру, када је отпочео напад. Борба је трајала до 6 часова у којој су се сви четници предали — њих око 60. Четници су имали 6 мртвих, а ми смо имали једног погинулог — Спа-

соја Ивковића, члана СКОЈ-а. Том приликом је заплијењено око 60 **пушака, 4** митраљеза и нешто муниције. Вријеме је било веома хладно, снијег велики, а ноћ потпуно мрачна, али без обзира на те тешкоће чете су успјешно извршиле свој задатак. Овом борбом руководио је командант 1. ударног партизанског батаљона Владо Шегрт.

БОРБЕ ПРОТИВ ИТАЛИ.ТАНСКО-ЧЕТНИЧКИХ СНАГА

Двадесет шестог фебруара 1942. године око 500 италијанских војника и око 200 четника кренули су од Кифиног Села према Братачу, где су били нападнути од Првог ударног херцеговачко-црногорског партизанског батаљона и двије чете батаљона „Невесињска пушка". У тој борби која је трајала 5 часова и вођена је око Братача, Италијанима су нанети велики губици и предвече су се повукли у своју базу у Кифином Селу и Невесиње. Ми смо имали четири погинула и неколико рањених. Ту је погинуо Мирко Радовановић командир 4. чете из Првог ударног херцеговачко-црногорског батаљона.

Око 20. марта 1942. године италијанске снаге су, са неколико стотина четника, кренуле из гарнизона Невесиње правцем Кифино Село — Риља, ради пролаза ка Гацку и снабдјевања својих снага, односно повезивање са њима. У таквој ситуацији, Први ударни батаљон и 3 чете батаљона „Невесињска пушка", развили су се на линији Колешко — Јавор — Сливље. Италијани су ишли цестом обезбјеђујући се лијево и десно, а четнике су оставили на свом крајњем лијевом крилу. Борба је почела око 10 часова изјутра и непријатељ је, уз велике губитке, успио да овлада Колешком и избије до Сливаља. Наше снаге су се предвече повукле на линију Кокорина — Дубљевићи, док је дио снага пошао југозападно од комуникације Гацко — Невесиње, на положаје код села Љесков Дуб. У овој борби учествовало је око 2.500 Италијана, ојачаним артиљеријом до једног пука, затим 150 четника, а стално су их подржавали 5 бомбардера. Други дан борбе, 21. марта, Италијани су продужили са нападом и успјели да одбаце наше снаге од комуникације на линији: Љесков Дуб — ћуприја Ерцеглија — Дубљевићи и продру за Гацко. Непријатељски губици били су око 30 погинулих код Љесковог Дуба, за рањене нема података, а ми смо имали 5 погинулих и неколико рањених.

Први ударни партизански батаљон 25. априла 1942. је дочекао јачу италијанску колону јужније 2 км од Фојнице, на путу Гацко — Невесиње и нанио јој губитке око 40 мртвих и 80 заробљених, а заплијењена су 2 тешка митраљеза „бреда", 6 мазги и доста другог ратног материјала. У овој борби се нарочито истакао командир чете Драго Папић (погинуо 1942). Послије ове борбе, на линији: Љесков Дуб — Дубљевићи — Кокорина, вођене су борбе око 6 дана.

У времену од јануара до марта 1942. године, развиле су се најтеже борбе против окупаторских снага на територији источне Херцеговине, у којој су партизанске снаге имале великог успјеха. Наше снаге су толико ојачале да је уелијед тога штабу батаљона „Невесињска пушка" било отежано руковођење за толико оформљених и ојачаних чета, па је одлучено да се формира територијални партизански батаљон „Бишина",[2] чији је командант био Душан Брстина, а комесар Саво Чоловић. У овај батаљон улазе партизанске чете Биограда — Удрежња — Оџака — и Доњег невесињског поља. Поред

[2]) Партизански територијални народноослободилачки батаљон „Бишина" формиран је 28. фебруара 1942. године у с. Биограду (Невесиње).

тога, у овом батаљону је формирана и омладинска чета, а његово укупно бројно стање је било око 500 бораца. Задатак му је био: дејство на комуникацији Мостар — Невесиње, ге према селима Дабрици и Благају: затим заштита слободне територије југозападно од комуникације Невесиње — Берковићи, одржавање борбене везе са Коњичким партизанским батаљоном и прикривање непријатељских снага у самом граду Невесињу.

Батаљон „Бишина" је извео више акција. Између 1. и 10. марта 1942. године извршио је напад на утврђену жандармеријску станицу Бакрачуша, а у тој борби учествовала је и једна чета Првог ударног батаљона. Поред лаког пешадијског наоружања, батаљон је у свом саставу имао минобацач 82 мм. Борба је почела ујутро око 4 часа и трајала је све до 11 часова прије подне. Непријатељске снаге су интервенисале мотомеханизованим јединицама са правца Невесиње — Бишина и Мостар — Невесиње. Жандармеријска станица Бакрачуша није заузета.

Услијед интервенције непријатеља, батаљон се повукао на положаје Оштра Гомила — Горња Рабина. Прикупивши се на тој линији, батаљон је напао непријатељеву колону која је ишла од села Рабине и дошла до села Жуљи. У овом противнападу батаљон је имао успјеха; разбивши непријатељску колону нанио јој је губитке око 10 погинулих и неколико рањених. Јачина непријатељских снага у овој борби била је око 20 жандарма добро утврђених у жандармеријској станици, а снаге које су дејствовале од правца Невесиња — Бишина и Мостар — Невесиње биле су у јачини око 600 војника. Наши губици били су 3 погинула и 7 рањених.

Десетог марта батаљон „Бишина" је у заједници са Првим ударним батаљоном и неким четама батаљона „Невесињска пушка", напао око 500 прикупљених четника у селу Братачу. Ову четничку групу наше снаге су разбиле и ослободиле Братач и Кифино Село, прекинувши везе између Гацка и Невесиња. У току ноћи 10. и 11. марта једна италијанска колона, која је ишла од Гацка ка Невесињу, дочекана је код Кифиног Села, гдје су уништена два камиона, заплијењена радио-станица и доста војне опреме и оружја. Губици непријатеља били су 4 убијена официра, од којих један пуковник, један потпуковник и 2 капетана, а 4 војника заробљена. Јединице батаљона „Бишина" нису имале губитака.

Концем марта 1942. године, јача италијанска колона се из гарнизона Невесиње запутила на слободну територију. Главнина колоне ишла је преко Виљанаца у правцу Биограда. Батаљон „Бишина" ју је дочекао код села Миљевца и том приликом је борба трајала од 6 УЈУТРУ Д° 10 часова прије подне У тој борби Италијани су имали неколико погинулих и послије борбе повукли су се поново у гарнизон Невесиње.

Батаљон „Бишина" је 20. маја 1941. године, дочекао једну италијанску колону у Бишини, одакле се непријатељ, послије 4 часа борбе, повукао у правцу Мостара.

Јачина непријатељских снага била је око 1.200 војника, 4 тенка и 29 мотоцикала. Непријатељски губици у овом окршају били су 36 погинулих, а заробљено је 11 војника и рањен генерал Негри. Заплијењена су 2 пушкомитраљеза, нешто муниције и остале војне опреме, уништено 20 мотоцикала, 5 камиона и 2 путничка аутомобила. Наши губици били су 4 погинула и више рањених.

Почетком маја 1942. године у јеку треће непријатељске офанзиве, непријатељске снаге предузеле су општу офанзиву на слободну те-

риторију са више праваца. Снаге Бишинског батаљона одбачене су према планини Снијежница, а жестоке борбе су вођене на простору Биограда и Трусине. У тим борбама батаљон је имао 5 погинулих и 3 теже рањена и 5 несталих. Непријатељске снаге су биле јачине до једног пука берсаљера и једног пука артиљерије, стално потпомагани од ескадриле авиона и око 300 домаћих четника, док је из источне Босне дошло око 400 четника.

ФОРМИРАЊЕ СЈЕВЕРНОХЕРЦЕГОВАЧКОГ НОП ОДРЕДА

Трећа непријатељска офанзива на слободну територију Херцеговине почиње груписањем италијанских снага са већим бројем четника у гарнизонима Мостару, Невесињу, Гацку и Билећи. Из њих непријатељ врши чешће локалне акције на слободну територију ради ослобођења комуникација Мостар — Невесиње, Невесиње — Гацко и Невесиње — Берковићи — Столац, те ширење оперативног пута за општу офанзиву. Поред тога, било је потребно да мобилишу што већи број четника, које су припремили и наоружали за почетак офанзиве. Италијани уз то, од 25. априла до 1. маја, постављају мање снаге у Фојници, на путу Невесиње — Гацко и у Кифином Селу, 8 км сјевероисточно од Невесиња.

У периоду од фебруара до маја 1942. године, на терену источне Херцеговине развијају се најжешће борбе против окупатора и његових помагача. У том периоду су нарасле оружане снаге НОП-а, па се приступило формирању нових партизанских батаљона и Сјевернохерцеговачког партизанског одреда. Тако су формирани:

— батаљон „Бишина", 28. фебруара 1942. године, командант Душан Брстина, политички комесар Саво Чоловић, замјеник команданта Драго Папић;

— Други ударни батаљон, формиран 21. априла 1942, командант Данило Шаренац, политички комесар Чиле Ковачевић (а одмах затим Слободан Шакота);

— Трећи ударни батаљон, 30. априла, командант Драго Папић, политички комесар Милорад Митровић (из 1. пролетерске бригаде), родом из Србије;

— Пети ударни батаљон, 5. маја 1942, командант Обрен Ивковић, политички комесар Данило Вукајловић, професор из Мостара;

— омладински батаљон „Петар Радовић" 6. маја 1942, командант Томо Анђић, политички комесар Васо Ковачевић. На терену невесињског и дијелом гатачког среза тада су дејствовали два теренска батаљона („Невесињска пушка" и „Бишина"), Трећи ударни батаљон и омладински батаљон „Петар Радовић".

Ради обједињавања команде над тим батаљонима, на терену Гацко — Невесиње, формиран је и штаб Сјевероисточног партизанског одреда, чији је командант био Владо Шегрт, политички комесар Милија Станишић, замјеник команданта Дукица Граховац (рањен у нападу на усташки Борач и умро 02. 05. 1942. у болници у с. Изгори. Н. херој) и замјеник политичког комесара Живота Неимаревић. Сједиште штаба било је у селу Југовићи, 20 км сјеверозападно од Гацка.

Ове јединице су водиле више борби до јуна 1942. године.

Наше јединице су 12. априла биле распоређене по слиједећем: 2. чета батаљона „Невесињска пушка" — село Грнце — село Крекарице, двије чете батаљона „Бишина" — село Будисавље — Тртино;

свега око 400 бораца добро наоружаних аутоматским оружјем и са доста муниције.

Командант Оперативног штаба за Херцеговину и командант Сјевернохерцеговачког одреда наредили су командама батаљона да рано у зору 13. априла 1942. године изврше напад на четничке банде и италијански гарнизон у Кифином Селу, ради њиховог уништења. Јачина непријатељских снага била је: Италијана око 500, а четника око 600. Одређени су правци напада за батаљоне: јединице батаљона „Невесињска пушка": Кутов До — Вишњево — Братач; Сопот — Братач: јединице батаљона „Бишина"; село Криви До — Доњи Братач ради спречавања бјежања четничких банди и Италијана ка Кифином Селу и Невесињу. Напад је почео муњевитим налетом око 3 часа ноћу, који се развио у жестоку борбу око села Братач. Италијанска артиљерија, јачине од једног дивизиона, тукла је непрекидно наше снаге из рејона Невесиња, а од 6 часова је ескадрила бомбардера стално дејствовала по рејонима Братач — Горњи и Доњи Дрежањ, гдје се у то вријеме налазила партизанска болница. Четничке банде су биле врло брзо разбијене и нанети су им велики губици. У овим борбама, поред мјештана четника, учествовали су и четници из источне Босне (Рогатичка четничка бригада). Губици непријатеља били су 35 погинулих, 15 заробљених и много рањених. Том приликом је заплијењено само нешто оружја. Наши губици: 3 погинула, 4 теже рањена и 5 несталих.

Послије ове борбе наше снаге су се задржале на слиједећим положајима:

— батаљон „Невесињска пушка": Братач — Овчији Брод — Дрежањ, са задатком да не дозволи италијанско-четничким снагама продор у правцу Кифино Село према Гацку и селу Залому, као и на правцу Доњи Дрежањ, гдје се налазило око 60 тешких рањеника у партизанској болници;

— батаљон „Бишина": Мукњача — Вилењак — Буквица — село Раст. Задатак овог батаљона био је да непрекидно изводи акције на комуникацији Мостар — Невесиње и Невесиње — говздени мост.

У овом времену јаке италијанске снаге концентришу се у Невесињу и Гацку. У исто вријеме Оперативни штаб врши интензивне припреме за ликвидацију усташког упоришта Борач и у том циљу прикупља своје јединице. Међутим, италијанска команда је, преко своје обавјештајне службе, сазнала за ове припреме, прије него што су се наше снаге прикупиле у одређеном рејону за напад, и, да би се спријечио овај напад, чешће изводи локалне офанзиве на слободну територију.

Петнаестог априла 1942. године, италијанске снаге у јачини око 3.000 војника са око 12 тенкова, два дивизиона артиљерије 122 мм и доста минобацача врше напад са два правца, и то: Невесиње — Братач — Залом и Невесиње — Оџак — Доњи Дрежањ, а мање снаге избацују на Вилењак ради заштите комуникације Мостар — Невесиње. Ту су се развиле тешке борбе, које су трајале до 18. априла. Нарочито жестоке борбе су вођене око Гвозденог моста испод Доњег Дрежња, око села Братач и Овчији До. У овим борбама наши борци су показали велику храброст у борби против бројно и технички много јачег непријатеља. Наше снаге су извршиле свој задатак и непријатељ није успио да продре на слободну територију, гдје му је првенствени циљ био уништење партизанске болнице, која се у то вријеме налазила у селу Горњи Дрежањ. Нашим снагама, поред тога што су биле добро утврђене у заклонима од камена, у прилог

је ишла и ријека Заломка, која је била прилично велика и није се могла газити. У овим борбама непријатељ је ва бојном пољу оставио око 80 погинулих, много више рањених и нешто оружја и муниције. А 18. априла у зору, повукао се у гарнизон Невесиње и том приликом попалио око 200 кућа и школа у селима: Биоград — Оџак — Залужје и Миљевац. Наши губици били су: 6 погинулих и десетак рањених. У овој борби јуначки је погинуо Мирко Гушић, јуришајући са неколико другова на Италијане код Овчијег Брода, а тешко је рањен брат му Перо Гушић. У борбама су се нарочито истакли другови: Вељко Ивковић, командир чете из батаљона „Невесињска пушка", омладинац Перо Гушић и Ненад Васић.

НАПАД НА БОРАЧ

Седамнаестога априла 1942. године, послије детаљних припрема којима је руководио Оперативни штаб за Херцеговину, извршен је напад на Борач, који је у то време био један од најјачих усташких упоришта у Херцеговини. У исто вријеме, то је била највећа операција Херцеговачког партизанског одреда од почетка устанка, и то по броју ангажованих јединица и по обиму извођења операција. Упориште Борач — како се сада називало — у ствари је област Борча која углавном обухвата кањон Неретве у њеном горњем току са околним селима, међу којима су најважнија: Мједеник — Лончари — Зуловићи — Горња и Доња Лука —• Шиповица — Доњи и Горњи Игри — Почеље и друга. По свом природном саставу, област Борча чини један планински масив, који је добро пошумљел, јако испресијецан са безброј висова, који се могу врло лако бранити мањим снагама. Цијела ова област била је, осим тога, врло вјешто фортификацијски уређена за одбрану, са израђеним рововима, а поједина села, као што су: Мједеник — Шиповица — Горњи и Доњи Игри, била су подешена и за кружну одбрану.

Када се овоме дода и чињеница да су се у непосредној близини овог упоришта налазили италијански гарнизони Гацко — Невесиње — Мостар, одакле су у Борчу врло брзо могла стићи појачања —• потпуно је разумљиво зашто је ово усташко упориште задавало толико бриге Оперативном штабу за Херцеговину, и зашто ликвидација овог упоришта није раније услиједила. Проблем Борча за партизанске снаге у Херцеговини и за њихов раст, постојао је већ годину дана. Усташе су, користећи се овим упориштем за које су сматрали да је неосвојиво и уз помоћ италијанских снага, успјеле да добрим дијелом контролишу овај дио Херцеговине и да, честим нападима на устаничка села сјеверне Херцеговине и на села у ближој и даљој околини калиновачког среза, вежу већи дио партизанских јединица и на тај начин их одвоје од борбе против окупатора. Партизанске снаге на овом подручју морале су да воде борбу против усташких јединица које су оперисале, наслањајући се на ово упориште и на тај начин бране живаљ из устаничких мјеста од усташко-талијанских снага.

Ликвидирање овог упоришта није било једноставно питање, бар из два разлога:

прво — што је само упориште, као што смо већ навели, било врло добро фортификацијски уређено, а поред тога имало је и бројно јаке усташке снаге;

друго — што партизанске јединице Херцеговине до тог времена нису изводиле напад са већим бројем јединица на упоришта сличне

врсте као што је Борач, који је обухватао простор око 20 км по фронту и 10 км у дубини.

Почетком треће недеље непријатељске офанзиве на слободну територију Црне Горе и Босне и Херцеговине, питање ликвидације упоришта Борча нужно се наметало партизанским јединицама Херцеговине. Врховни штаб НОП одреда, који се тада налазио у Фочи — увиђајући сву опасност која прети даљем јачању устанка у овом дијелу Херцеговине, као и имајући у виду даље ослобађање територија које су под окупатором — донио је одлуку да се упориште Борач што прије ликвидира. Извршење ове одлуке добио је у задатак Оперативни штаб за Херцеговину, коме су за извођење ове операције, поред његових снага, дата појачања — један батаљон из Прве пролетерске бригаде и два батаљона са територије Црне Горе (Вучедолски и Пивски).

Будући да овај задатак није био ни лак ни тако једноставан — јер је требало што прије ликвидирати једно јако упориште, које је читаву годину утврђивано, а притом посједнуто јаким усташким снагама које су биле наоружане модерним оружјем добивеним од окупатора, Оперативни штаб за Херцеговину је одмах приступио разради операција, водећи рачуна да се не изгуби из вида нешто што би могло компромитовати брзу ликвидацију овог упоришта.

Основна тактичка замисао Оперативног штаба била је слиједећа: 17. априла у зору напасти упориште Борач са сјеверне, јужне и источне стране из више нападних праваца: пробити непријатељске положаје, цијепајући упориште на више дијелова и затим приступити почетном уништавању непријатељских снага на појединим тачкама упоришта; на западном дијелу упоришта, на линији Томишње — Орловина — кота 1128, поставити јачу засједу из састава Калиновачког добровољачког одреда, чији је задатак био да спријечи извлачење непријатељских снага долином ријеке Неретве у правцу села Улог; ради извршења ове операције и спречавања доласка појачања из оближњих италијанских гарнизона, затворити правце: Гацко — Врба — Доња Драмешина, Гацко — Бахори — Вратло, Невесиње — Кифино Село, Невесиње — Дрежањ и Мостар — Невесиње.

Борач је бранило око 1.500 усташа наоружаних пушкама и са око 35 аутоматских оружја, неколико минобацача са доста муниције. Били су распоређени по појединим упориштима, која су била добро повезана ватром, а та упоришта су углавном чинила поједина села, од којих су била утврђена Мједеник и Шиповица.

Наше снаге за напад чинило је 9. батаљона и Калиновачки одред око 2.000 бораца наоружаних пушкама, са око 60 аутоматских оружја и једним топом 65 мм. Распоред снага за извршење напада био је: са сјеверног сектора Калиновачки добровољачки одред, Фочански добровољачки одред, командант Раде Хамовић, прикупљен на просторији село Обља — жандармеријска станица — Зеленгора, нападају правцима село Обља — Клинске степе — кота 1297, Думош планина — село Почеље — жандармеријска станица — Зеленгора, и трећи правац — жандармеријска станица — Зеленгора —• Вита Бара — Доњи Игри, са јужног сектора нападају батаљони и то: дијелови „Невесињска пушка", „Столац", „Владимир Гаћиновић", „ЈБубомир", „Шума", „Лука Вукаловић", „Билећа", „Ситница", командант Владо Шегрт, окупљени на просторији Сливље — Југовићи, нападају правцима Сливље — Кобиља Глава — Мједеник, Југовићи — Доње Село — кота 1482 — Мједеник и Ју^овићи — Вучево — Лончари, са источног сектора батаљони и то: Први ударни, дијелови Бањско-вучедолског, Пивско-жупски и Трећи батаљон Друге пролетерске бригаде и

бацачки вод Прве пролетерске бригаде, командант професор Петар Комненић. Прикупљено у рејону села Изгори — Горње Баре — Јабука — Чемерно, напада правцем Горње Баре — Јабука — жандармеријска станица Шиповица и Чемерно — Лука.

Снаге које су штитиле правац ради обезбеђења напада, биле су распоређене на слиједећи начин: на правцу Гацко — Гротло, на линији кота 1552 — Живањ, кота 1695, затварају делови Гатачког батаљона — чете из површи комбиноване, командант Томо Анђић; на правцу Гацко — Врба, на линији Живањ — Врба — Драмешина, затварају дијелови Гатачког партизанског батаљона, командант Косто Бјелогрлић; на правцу Невесиње — Кифино село — Невесиње Доњи Дрежањ, затварају дијелови батаљона „Невесињска пушка", замјеник команданта Вељко Ивковић; у правцу Невесиње — Мостар, на линији Бишина — Паљов До — Вилењак — Буквица — Крижевац — село Раст, затвара батаљон „Бишина" командант Душан Брстина.

Седамнаестог априла у 4 часа ујутру наше снаге су отпочеле једновремен напад са одређених проегорија. Напад је извршен муњевито и са таквим полетом да непријатељ, и поред жилаве упорности, није могао спријечити пробој наших снага које су, нападајући, тако рећи, са свих страна, успјеле да расцијепе непријатељске снаге на више дијелова, тако да су се све одмах повукле у најближа упоришта подешена за кружну одбрану. Одатле су давале жилав отпор нашим јединицама, које су настојале да свим средствима још током 17. априла ликвидирају Борач. Оне су и успјеле да у току тог дана ликвидирају сва упоришта изузев Мједеника, који је био најјаче утврђен. Борба за ово упориште трајала је цијелу ноћ између 17. и 18. да би 18. априла у 18 часова било заузето на јуриш. Дио непријатељских снага који је кренуо да се пробије долином Неретве у правцу Улога, у томе је, услијед небудности и слабог држања јединица Калиновачког добровољачког одреда, и успио, тако да је одступио у правцу Улог — Бјелимићи.

За све вријеме напада и дејстава за ликвидацију упоришта, веза између наших јединица одржавана је помоћу уговорених сигнала (паљење сламе и сл.) и тако да су поједине нападне колоне тачно знале колико је десни или лијеви сусед напредовао и шта је освојено.

Да би помогли усташкој одбрани упоришта Борач, те смањили притисак наших снага, Италијани и усташе из више гарнизона (Мостар — Невесиње — Гацко — Фазлагић-Кула) упутили су своје јединице на више праваца. Тако су усташке јединице из рејона Фазлагић-Куле, јачине око 150 војника и потпомогнуте италијанском артиљеријом из Гацка, кренуле ујутро 17. априла око 9 часова, и избиле у село Вратло, гдје су дочекане снажном ватром дијелова Омладинског гатачког територијалног батаљона и чета из гатачке површи. Борба је трајала кратко и у теснацу Вратла убијено је око 20 усташа, међу којима и чувени усташки зликовац Џеко Мушан.

Италијанске јединице које су покушале да се пробију из Невесиња у правцу Кифиног Села — Братач, дочекане су снажном ватром дијелова батаљона „Невесињска пушка" и, послије тродневне борбе и услијед великих губитака, одустале од даљег напада и вратиле се у гарнизон Невесиње, остављајући на бојном пољу око 15 мртвих и много више рањених. Италијански артиљеријски дивизион из гарнизона Гацко непрекидно је дејствовао са положаја Мала Грачаница и тиме помагао усташки отпор у Борчу. Непријатељска авијација је такође била у дејству.

Губици непријатеља у Борчу били су: око 300 погинулих, велики број рањених. Заплијењено је 15 аутоматских оружја, доста муниције и друге војне опреме и велика стада стоке које су усташе опљачкале. Наши губици — 89 погинулих и око 100 рањених. Овим операцијама руководио је Оперативни штаб за Херцеговину, чије је командно место било у селу Југовићи, а командантова осматрачница на Вучеву. Командант штаба био је Петар Илић (Драпшин), политички комесар Миро Попара. Врховни штаб је издао Наредбу за напад на Борач и одредио оперативни штаб за Херцеговину да руководи операцијом напада.

Ток извођења операције за ликвидацију упоришта Борач, показао је да је оперативно-тактичка замисао Оперативног штаба за Херцеговину била потпуно правилна: да је постављање извјесних дијелова за заштиту и затварање појединих праваца такође било правилно и цјелисходно; да је напад на више колона и са више праваца омогућило брже и ефикасније цијепање непријатељских снага и тиме довео до брже ликвидације упоришта. Ликвидација упоришта Борач одјекнула је врло брзо и снажно у цијелој Херцеговини, а партизанске јединице овога краја су славиле своју највећу побједу у току 1942. године. Битно је проширена слободна територија, чиме су наше снаге повећале маневарски простор и своје бројно стање, и ликвидирали једну непријатељску препреку на тромеђи ове три покрајине Херцеговине, источне Босне и Црне Горе.

НА УДАРУ „ТРЕЋЕ" ОФАНЗИВЕ

Послије ликвидације Борча новоформиране јединице, (тачније формиране ради извршења овог задатка) отишле су у састав својих ранијих батаљона, батаљони из Црне Горе, отишли су на своју територију. Петог маја формиран је 5. Хецреговачки батаљон који је одмах кренуо на терен Калиновика, ради повезивања са Калиновачким добровољачким одредом и ликвидације усташког упоришта у Бјелимићу, сјевероисточно од Коњица. Тај батаљон креће правцем Борач — Обаљ — Борија код Калиновика. У исто вријеме јаче италијанске снаге су се кретале од Сарајева и достигле линију Добро Поље на путу Калиновик — Сарајево, са којим је Калиновачки добровољачки одред водио огорчене борбе. Због ове непријатељске офанзиве, одложен је напад на усташко упориште Бјелимићи.

У насталој ситуацији Пети[3)] ударни батаљон, по наређењу Врховног штаба, креће за Чемерно, 20 км сјеверно од Гацка, правцем Борије — Јелеч — Врбница — село Сутјеска — Чемерно. Задатак му је био да не дозволи италијанско-четничким снагама да овладају Чемерном, јер би тиме била угрожена партизанска болница у селу Изгори, са око 20 рањеника, а тај правац је био одређен и за повлачење свих партизанских снага из Црне Горе и Херцеговине пред јаком непријатељском офанзивом. Након дводневног напорног марша, батаљон стиже на Чемерно. На тим положајима затекао је чету из Првог удраног батаљона и дијелове Гатачког партизанског батаљона.

Почетком маја вођене су тешке борбе против Италијана и четника на линији: село Вишњево — Дражљево — Драмешина — Лебршник. Нарочито жестоке борбе вођене су око села Дражљева и Врбе, али је терен падао час у руке непријатеља час у руке наших снага.

•) Командант 5. ударног херцеговачког партизанског батаљона био је Обрен Ивковић, а политички комесар Данило Вукајловић, професор.

У овим борбама Италијани и четници претрпјели су велике губитке. нарочито око села Дражљева. А онда су се између 8. и 10. маја повукли у гарнизон Гацко, остављајући мање снаге изнад самог Гацка и села Грачанице.

Око 10. маја 1942. године са територије Црне Горе у село Чемерно је дошла Прва пролетерска бригада и продужила покрет правцем Чемерно — Југовићи —- Колешко, гдје је водила борбе против Италијана и четника, одбацујући их према селу Плужини и ка Невесињу. Потом бригада продужава покрет према селу Шипачну и Слату, води тешку борбу око села Доњи Дрежањ и око 20. маја продужава покрет према Билећи.

У исто вријеме, италијанске снаге, потпомогнуте мобилисаним четницима из источне Босне и Херцеговине, предузимају офанзиву на нашу слободну територију ради разбијања наших снага и потпуног ,,чишћења" територије Херцеговине. Италијанске снаге предузимају напад из два правца: једна колона око 2.000 Италијана и 800 четника, мобилисаних из источне Босне и са територије Гацка, нападају правцем: Гацко — Фојница —• Љесков Дуб — Подграђе — Дрежањ — Зови До — Трусина — Берковићи. Друга колона у јачини око 2.000 војника са око 500 четника, мобилисаних са територије невесињског среза и дијелом из источне Босне, надирала је правцем Невесиње — Доњи Дрежањ — Зови До. Трећа колона Италијана јачине око 1.000 војника и нешто четника нападала је правцем Невесиње — Биоград — планина Снијежница.

Ове непријатељске снаге обухватале су скоро цијелу Херцеговину. У току маја против њих су вођене борбе на правцима: Братач — Залом — Некудина — Дрежањ — Глог — Студенци —- Трусина, око села Биограда и планине Снијежнице. Укупна јачина италијанских снага које су оперисале на територији источне Херцеговине била је око 8.000 војника, са око 2.000 четника, мобилисаних на територији источне Херцеговине и источне Босне. Непријатељ је у овим борбама имао око 500 погинулих и више рањених.

Од наших снага у овим борбама су учествовали: батаљон „Невесињска пушка", Бишински партизански батаљон, Први, Други, Трећи и Пети ударни батаљон, и Омладински батаљон „Петар Радовић". Укупна јачина наших снага била је око 1.200 бораца, наоружаних пушкама и са доста аутоматског оружја. Муниције је било врло мало, услијед сталне борбе од фебруара до краја маја 1942. године. Наши губици су доста велики, нарочито у рањенима.

ПОВЛАЧЕЊЕ ДИЈЕЛА СНАГА ИЗ ХЕРЦЕГОВИНЕ

Услијед ових тешких тромјесечних борби, под конац маја је за партизанске снаге настала тешка ситуација. Изгубљена је скоро цијела слободна територија, дошло је до несташице муниције, великих губитака и страха великог дијела бораца за своје породице, тим више јер је непријатељ вршио репресалије, а нарочито четници (паљевине, убијања, пљачке итд.). Услијед тога већина батаљона се осипала, тако да су се готово потпуно распали Други и Трећи ударни батаљон — сем извјесног броја бораца, затим батаљон „Бишина", сем око 30 бораца са командом који су прешли у илегалство, батаљон „Невесињска пушка" — сем једног броја бораца који су се прикључили нашим снагама приликом одступања из Херцеговине. Највише бораца је остало из Петог ударног батаљона, из кога је био попуњен батаљон

„Невесињска пушка". Укупно је остало око 100 људи. Први ударни батаљон се готово потпуно распао, а такође и његов штаб.

Трећег јуна 1942. године, борци који се нису поколебали и који су остали привржени народноослободилачкој борби, са штабом Сјеверохерцеговачког партизанског одреда и Оперативним штабом за Херцеговину, прикупили су се у селу Стевановића Торине, 30 км источно од Невесиња, у укупној јачини око 100 бораца са старјешинама.

По наређењу Оперативног штаба за Херцеговину, од својих прикупљених бораца и старјешина, формирао сам нов батаљон. Послије формирања батаљона добио сам задатак да прихватим рањенике, односно болницу у којој је као тешки рањеник био и Милија Станишић. Правац покрета новоформираног батаљона био је Стевановића Торине — Риоца — Кобиља Глава — Дулићи — за Првом пролетерском бригадом. Оперативни штаб за Херцеговину и штаб Сјеверохерцеговачког одреда, са Омладинском четом Оперативног штаба и четом Првог батаљона, формирали су посебну колону ради покрета за новоформираним батаљоном. Покрет је извршен 4. јуна 1942. године око 19 часова правцем: Риоце — Кобиља Глава — Дулићи. Око један час по поноћи 5. јуна новоформирани батаљон, са болницом, био је нападнут од 300 четника код села Брестица. Борба је трајала кратко вријеме; четничке снаге су брзо разбијене и дио батаљона са болницом је у зору избио на Кобиљу Главу, на путу Билећа — Гацко.

Оперативни штаб са двије наведене чете кретао се за новоформираним батаљоном, у претходници и ноћу, баш негјде између 4. и 5. јуна, био је нападнут од четника, сјеверно од села Брестица. У тој краткој борби, услијед удаљености претходнице, распали су се Омладинска чета Оперативног штаба и чета Првог ударног батаљона из пратње Оперативног штаба. Оперативни штаб се раздвојио у двије групе, тако да је командант Петар Илић (Драпшин) отишао у правцу села Врбица, 10 км сјеверно од Билећа, а политички комесар Оперативног штаба Миро Попара и његов замјеник Павле Ковачевић ка планини Баби. Убрзо су Мира и Павла издали четници и стријељани су у Невесињу 26. јула 1942. године, а командант Илић је са неколико другова, изишао на планину Зеленгору. Из штаба Првог ударног батаљона Владо Шегрт са Дивина се сам пробио и изишао на Чемерно (Гацко) а његов замјеник Љубо Ковачевић одступио за јужну Херцеговину.

Тако су на крају, веома неповољно завршене готово петомјесечне непрекидне успјешне борбе вођене против Италијана и четника на широком простору сјеверног дијела Херцеговине. На тим побједама мобилисани су и нови борци и формиране су партизанске јединице. Само на територији невесињског сре?а у овом времену су, поред већ раније формираног батаљона „Невесињска пушка", формирани по један теренски и омладински батаљон и три ударна батаљона, сви под командом Стевернохерцегов^чког партизанског одреда, а оперисали су на тери^орији невесињског, калиновачког и гатачког среза.

Након тог периода успјешних борби, вођених од јануара до јуна 1942. године, дошло је до повлачења наших снага из Херцеговине, под притиском треће непријатељске офанзиве. При том повлачењу Оперативни штаб за Херцеговину се није снашао и није дао правилну оријентацију својим потчињеним јединицама, већ је у овако тешкој ситуацији препустио да поједини батаљони дејствују изоловано, без везе са њим. Управо, услијед тога је код штабова појединих батаљона, немајући никакве непосредније везе и јасније директиве како ће да

поступе у овако тешкој ситуацији, дошло је до расула. Пред само повлачење јединица, Оперативни штаб за Херцеговину даје усмену директиву појединим ближим командама да са борцима прикупљеним за повлачење одрже конференцију, на којој им треба рећи да је настала тешка ситуација и да ће се партизанске јединице морати повући са ове територије за пролетерским јединицама, па ко хоће може да иде својим кућама, с тим да оружје не предаје четницима и да не улази у њихове редове. Због тако погрешне издате директиве отпао је један велики број добрих бораца, тако да се од толико формираних батаљона, који су тада дејствовали на територији сјеверне Херцеговине, успио извући врло мали број бораца за одступање у Босну.

Руководство Оперативног штаба за Херцеговину се, услијед неоспорно великих успјеха постигнутих у борбама у првих 6 мјесеци 1942. године, дословно осилило, што је пренијето и на њихове потчињене штабове. Непријатељске снаге су потцјењиване, а своје прецјењиване. Прављене су разне политичке грешке, извршена су нека неправедна убиства људи, сувише драстично одузимана имовина појединих сељака, итд. То је имало велике негативне посљедице за тако размахнут и велики народноослободилачки покрет маса у Херцеговини. Да је било правилнијег рада и да су даване правилне директиве од стране партијског и војног руководства — ми бисмо могли из Херцеговине да извучемо за источну Босну најмање око 3.000 бораца, јер су само у мају 1942. године на територији Херцеговине дејствовали 8 ударних и 14. теренских партизанских батаљона, сваки просјечно са око 250 бораца, што је била веома перспективна борбена снага. Успјело је да одступи нешто око 300 бораца на планину Зеленгору, од којих је по наредби Врховног штаба 23. јуна 1942. године формиран Херцеговачки ударни партизански одред. Из коњичког краја успјело је да одступи око 180 бораца, па је са овим и са терена бораца са планине Игмана и других 10. августа 1942. године у селу Шујица код Дувна формирана Десета херцеговачка ударна НО партизанска бригада.

ЛЕПА ПЕРОВИЋ

ПЕТ МЈЕСЕЦИ У ХЕРЦЕГОВИНИ

У Мостар сам 1941. године дошла у својству члана Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговин^. Овамо сам ^п^ћена ттто нисам имала услова да даље живим и политички дјелујем у Сарајеву. Наиме, непосредно прије тога, у познатој провали, ухапсила ме је усташка полиција. Послије бјекства из затвора послата сам у Мостар, да наставим партијски рад. У граду на Неретви боравила сам кратко вријеме, негдје око мјесец дана. Радила сам на извршавању конкретних задатака, о чему у архивима, вјерујем, постоје одређени извјештаји. О томе не бих опширније ни говорила, а многих појединости о томе се више, уосталом, и не сјећам. Рекла бих нешто више о ситуацији у Мостару — о стању и дјеловању партијске организације и о општем расположењу народа.

Што се тиче партијске организације, она]е била стално на удару полиције, о чему свједочи и напад на нашу прву партизанску групу — када се један број чланова Партије вратио са терена у Мостар. То

је био снажан ударац и за партијску организацију у Мостару и за организовано учешће Партије на мобилисању херцеговачких маса за устанак. Други тежак ударац био је хватање и погибија Јусуфа Чевра, секретара Мјесног комитета КПЈ за Мостар, као и снажан оружани отпор породице Вуковић усташама. Наиме, док је одржаван састанак Мјесног комитета Партије, усташе су напале кућу Гојка Вуковића. Његова жена Златка прва је пружила оружани отпор и омогућила бјекство члановима овог руководства. Дан послије овог напада, у усташкој хајци по граду ухваћени су Јусуф Чевро и Слободан Вуковић, чланови Мјесног комитета. Они су стријељани 1. августа 1941. године.

Ово, свакако показује упорност организације Партије; с једне стране, тежњу да се повеже са устанком, а с друге — жељу да истакне јуначке подвиге и спремност тих људи да заметну битку ту, на лицу мјеста, у самом граду. Ту је доказана, исто тако, спремност и готовост за борбу, а дошли су до изражаја и други квалитети тих сјајних партијских кадрова.

Таква је, углавном, била ситуација по мом доласку у Мостар. Организацију је требало поново оспособити за слиједеће задатке, који су у то вријеме били врло сложени и тешки.

С друге стране, постојала је јединствена жеља самих Мостараца, прије свега омладине, да се упусте у оружану борбу. О томе свједочи безброј доказа. Што се мене лично тиче, била сам веома импресионирана том борбеном готовошћу мостарске омладине, за разлику од омладине неких других градова. Зпажала се — тога се сјећам као данас, зато ово и подвлачим — велика разлика између масовног расположења мостарске омладине да се бори и да иде у све врсте подвига — и ситуације у неким другим градовима, гдје је морао један по један омладинац да се „обрађује" и да се на њега утиче да би се опредијелио за НОП, за борбу. У Мостару је, међутим, спонтано настала јака база за рад са омладинок. Навешћу специјално један примјер који ме је веома импресионирао.

У то вријеме један од задатака омладине у Мостару је био да сакупља оружје, санитетски материјал и све остало потребно за борбу и шаље партизанским јединицама. Те акције су, углавном, извршавали омладинци. И баш за време мог једномесечног боравка у Мостару, док сам радила на успостављању партијске организације, усвојен је план о томе како да се домогнемо оружја из гарнизона у Мостару. Рекли су ми гдје се налази оружје и да ће се неки омладинци увући у логор и узети оружје, донијети га на одређено мјесто и доставити партизанима преко Зијемља. Морам да кажем да је то мени изгледало чудно, јер сам се питала: како да се уђе у логор, а још више — како да се докопамо оружја? Била сам веома забринута, мислећи на то како ћемо младе људе довести у ситуацију да изгину. Због тога сам тражила да ми кажу конкретно како ће све то да изгледа и изнесу колики је ризик. Они су ми донијели нацрт логора, с назнаком гдје се налази оружје и куда ће да се прође. Било је и једно стражарско мјесто гдје смо рачунали на сарадњу, што се није односило и на остале. Преко тог стражарског мјеста, и уз једно спретно манипулисање простором, акција се, иако веома ризична, могла успјешно обавити. Када сам све то видјела, сложила сам се са планом — у складу са тадашњом илегалном праксом Акција је успјешно извршена, па је тако рађено у још неколико наврата. То је за мене, стварно, био још један доказ да су млади Мостарци били бескрајно смјели људи у својим подухватима.

Пада ми на памет начин на који смо набављали текстил за потребе НОП-а. У Мостару је било више српских радњи које су усташе блокирале. Срби су били присиљени да се селе под претњом усташа. Усташе су им чак давале и пропуснице. Тако се добар дио тих српских трговаца одселио, махом у Србију. Они, пак, који су остали у Мостару, било да се ради о српској или муслиманској омладини, знали су добро шта све има у тим српским дућанима. Усташе ту робу нису одмах дијелиле, већ су је запечатиле, у складу са неком њиховом уредбом која је гласила: ако се власник до тог и тог времена не врати — роба ће се расподијелити. Нама су ово баш ти омладинци и јавили, питајући нас шта да раде, јер су, по њиховим оцјенама, могли све то да извуку. Ми смо дали сагласност, па су они ноћу извлачили читаве бале штофсва, од ко!их су неки наши другови, шнајдери, међу којима је било и чланова Партије — правили одијела, а ми смо и то слали партизанима.

Испричаћу и случај рањавања Еса Фејића. Када је једна наша група отишла у Вележ, напале су је усташе и разбијена је. Неке борце су усташе и похватале, а међу њима и Есу Фејића. Њега су усташе везале са још једним другом. Њих двојица су се, пак, договорили, да током спровођења за Мостар искоче из камиона. То су и покушали, али нису успјели. Група сеоских усташа довела их је у Мостар. Наша група скојеваца, која је примијетила да усташе воде рањеног Есу са другом, ријеше да их на превару ослободе. Могло се то. Срећом, усташе спроводиоци су били са села, па нису ни знали гдје се у Мостару налази Усташки табор. Наши омладинци су им пришли и питали их:

— Куда водите тог рањеног чојвека?

— Водимо га у усташки табор — био је одговор сеоских усташа.

— А где је усташки табор? — било је слиједеће питање омладинаца.

— Не знамо — одговориле су усташе.

— Ех, какве сте ми ви усташе када не знате где је усташки табор?! Овамо дајте тог бандита!

Тако је спашен Еса Фејић, а цио тај случај говори и о борбеном духу мостарске омладине.

Што се тиче грађана, не бих хтјела да о томе много пишем. О томе довољно убједљиво говори примјер да су борци Мостарског батаљон, послије Пете непријатељске офанзиве, једино сигурно мјесто за склањање наших нашли у овом граду. То указује на слободарски дух града који је тако чувао своје људе и мислио о њима. У тако сложеној атмосфери ницала је и расла омладина једнога града који је масовно пришао борби, био за њу, увијек спреман и расположен.

Сјећам се да сам се слободно кретала по Мостару, истина под заром, јер је моја фотографија била умножена у полицији. Не сјећам се да сам икада имала неких озбиљнијих потешкоћа у погледу обезбеђења стана, или приликом кретања градом.

Раније сам илегално дјеловала и у другим градовима. Прије рата сам радила три године у Београду, гдје сам такође била позната полицији, а становала сам по илегалним становима. Морам да кажем да то није било лако, као ни касније, када сам радила у Загребу, где је такође било тешкоћа. Не сјећам се, пак, да је било икаквих потешкоћа у Мостару. Наиме, могли смо слободно да се крећемо градом и да радимо уз подршку грађана. Ако тај податак нешто значи, мени уопште није остало у сјећању да се предузимао некакав посебан опрез, нека нарочита брига о мени, како бих сачувала главу у Мо-

стару. Једном ријечју, мени је Мостар из 1941. године остао у успомени као град у коме се на савршен начин — уз подршку грађана и активан рад, прије свега омладине — радило на томе да се регенерира Партија која је непрестано слала борце из свога града у нове окршаје. Сјећам се породице Бркића и знам да су мање — више сви изгинули. У сјећању ми је посебно један од њих, био је невјероватно храбар, дословно неустрашив. Имена му се не сјећам, јер се за имена тада није ни знало нити распитивало.

У Мостар сам дошла са лозинком. Пратио ме је један друг који је живио у Сарајеву, а иначе је био Скопљанац, Муслиман по националности. Он ме је, као своју сестру, и под заром, довео до железничке станице. Легитимисали су ме као и остале, али нису смјели да ме откривају, јер је био веома јак отпор Муслимана против тога. Са овим другом сам, као његова болесна сестра, дошла у Мостар и повезала се с породицом Авде Хума. У почетку сам била смјештена у његовој кући. Послије се нисам држала те куће, просто зато што је она могла бити компромитована, па сам се смјестила код породице Хама Греба, а било је још неких мојих склоништа по домовима родољуба.

Пошто сам од Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину добила наређење да идем у источну Херцеговину, из Мостара сам ишла преко оног дијела града који се зове Бјелушине, гдје је живио српски живаљ. Туда смо се пребацили увече и у прво свитање прошли прво кроз подвелешка муслиманска села. Та села су у то вријеме имала став пасивног отпора према окупацији, али пасиван став и према нама, али не и став отпора, већ су нам били, у неку руку, и наклоњени, иако то није била активна подршка. О томе најбоље свједочи и то што смо се у пб бијела дана мирно кретали по тим селима, а да притом нисмо имали никаквих потешкоћа.

Више се не сјећам ко је са мном кренуо из Мостара. Знам да их је било неколико, али ни један није био од оних које сам раније познавала. Не знам да ли о томе постоје и нека документа.

Све вријеме сам одржавала везу са другом Авдом Хумом у Сарајеву и између нас је трајала стална преписка. У једном од тих писама Авдо ми је јавио да су побјегли из затвора и сви остали наши другови који су били ухваћени у провали Покрајинског комитета у Сарајеву, када сам и ја била ухваћена и ухапшена. Тада је био ухваћен и Иса Јовановић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за БиХ. Наиме, у стану Исе Јовановића, гдје је требало да се одржи састанак ПК, ухваћени смо неколико другова и ја. Темпо је успио да превари полицију и они су га пустили. Он је и сам био изненађен, али је, изгледа, у разговору са њима био доста убедљив. Успио је да им се прикаже као Муслиман, јадао се да је учитељ који је дошао у своју земљу, а сада га прогоне. Ја сам прва успјела да побјегнем из затвора. Знам да су послије мене ухапшени Васо Мискин, Милутин Ђурашковић и Нисим Албахари, тако рећи цијели Покрајински комитет и дио Мјесног комитета Партије за град Сарајево. Они су одмах послије мене, након десетак дана, успјели да побјегну из затвора, о чему ми је јављао Авдо. То је за мене била изузетно радосна вијест и она ми је давала полета и на слободној територији.

Из Мостара смо дакле, кренули за источку Хериеговину, гдје је ситуација била веома сложена послије полуспонтаног — полуорганизованог устанка —- масе су се дигле на устанак у првом реду против усташких гарнизона. Истина, мостарска партијска организација још није била успоставила везу са комунистима који су дјеловали на том подручју, а уколико је и покушала, није у томе успјела, јер је та

група чланова КПЈ била разбијена. Директива и Покрајинског и Обласног комитета КПЈ била је да та група комуниста успостави везу са устанком. Комунисти су, ипак, били ту, на терену, и они су дјеловали, тако да се не може рећи, као што има „теорија", да је тај устанак био сасвим спонтан. Он је, добрим дијелом, био подржан од комуниста који су у оно вријеме живјели у тим селима. Имена људи који су тада дјеловали на терену Херцеговине могу се установити. Они су, у ствари, усмјеравали устанак.

Устанак је већ био букнуо и већи дио источне Херцеговине био је ослобођен. У то вријеме долазе Италијани у Херцеговину, са једном веома лукавом политиком — наводно, са намером да „заштите српски живаљ". Они дозвољавају да се изваде Срби из јама, где су их убијене или живе бациле усташе, и у појединим мјестима их, као жртве усташког терора, сахрањују уз одговарајући церемонијал. Таква политика Италијана довела је до једног затишја на ширем подРУ^ЧЈУ. Ј^еР Ј^е народ, крајње обесправљен, угрожен и изложен злочинима, мислио да се на тај начин заштитио од најтежих злочина. Италијани нису чак ни покушавали да народу по селима одузму пушке Они су према сељацима наступали као према равноправном чиниоцу: ми вама нећемо ништа, ми вас штитимо, ми вас познајемо, али ви, за узврат, будите лојални. То је, у ствари, имало и своје оправдање. Италијани су на тај начин вршили психолошку припрему, како би сељаке после лакше разоружали и покорили.

Сада је наш задатак био да се у тим предјелима организује права партизанска војска. У то вријеме, ја сам тамо затекла Мира Попару, Петра Илића (Драпшина) и још неке другове, окупљене у некој врсти руководства у округу. Не сјећам се како се то руководство звало, али је мој задатак био да формирам партијску организацију уз помоћ тих другова. У ствари, тада сам, у октобру 1941. године, формирала Окружни комитет за источну Херцеговину, у саставу: Миро Попара, Живота Неимаревић, Петар Божовић (Војин Поповић), Трипо Шаренац, Обрен Старовић, Миленко Шотра и Брана Ковачевић (као секретар Обласног комитета СКОЈ-а). Напомињем да се у неким сјећањима и документима не наводи да је у овоме саставу био Пуниша Перовић, који је тада био ту. Ја тврдим да је и он био члан Окружног комитета, мада и он каже да је био партијски инструктор.

Било је потребно да се партијске организације по селима оспособе, како би се ангажовале на стварању партизанских јединица, јер нам је било јасно: ако тај народ не буде хтио прихватити даљу борбу — ми смо Херцеговину изгубили. А то је било и битно и хитно, јер је основна ствар била: покренути ту масу из пасивности у којој се нашла. С друге стране, сеоске чете народне војске (свако село — чета), окупљале су народ одређеног села. Принцип је био: кад треба, чета се бори, али само за своје село и за његову одбрану и заштиту властитих голих живота, а чим престане борба — они раде на својим имањима. Нама је било јасно да то није гаранција за даљи наставак борбе, јер та војска, прије свега, хоће да остане у свом селу и да штити искључиво своје огњиште, а нама су биле потребне покретне јединице, спремне да иду тамо гдје их Партија шаље. То није био само проблем Херцеговине, већ и осталих наших крајева.

Постављало се питање: како даље, јер се с тим четама није могло рачунати за удаљеније борбе, већ смо морали приступити стварању првих партизанских јединица. То се, у ствари, надовезује на линију ЦК КП Југославије, који је своје делегате, након јулске сједнице Политбироа, а онда и послије Столица (26. септембра), послао у покрајине. Код нас је раније био друг Темпо, мислим прије мог од-

ласка у Мостар, и на једном састанку Покрајинског комитета пренио нам како треба да радимо у погледу војне организације — да треба да формирамо одреде који ће дјеловати на одређеној комуникацији. У суштини, то је већ била разрађена тактика партизанског ратовања.

Отуда су нам били јасни основни појмови и познати задаци, тако да смо се, одмах по доласку на слободну територију, прихватали послова чија је суштина била да од наведених чета формирамо одреде. У том раду смо били јединствени, није било никаквих колебања нити неслагања између нас троје. Ја сам радила по партијској линији, у чему ми је помагао Миро Попара, док су у исто вријеме, Миро и Петар Илић (Драпшин) радили на формирању самих чета. Већ до тада смо били постигли одређене успјехе. За све покрете непријатеља смо такође знали. То је, у ствари, била једна спонтано организована обавјештајна мрежа. Организација је успостављена, а то нам није било ни тешко, с обзиром на то да је територија била ослобођена, и ми смо се ту слободно кретали, једино смо морали бити опрезни на цестама. Често смо силазили у Мирово родно мјесто — село Фатницу. У ствари, нико није могао да крене из Билеће или Невесиња, па ни најмања колона, а да ми не знамо за то. То је био доказ наше снаге, готово у свим крајевима. Због свега тога успели смо да по свим тим селима убрзо успоставимо организацију. Најтеже је, међутим, било покренути људе у акцију, прије свега оружану. Све смо имали организовано, али кренути, напустити село — то је био проблем. Ми смо тада поставили као основно мјерило оданост НОП-у. Било је питање хоће ли људи да крену у акцију, док са организовањем акције није било проблема. Први наш успјех био је кад смо једној чети дали задатак да прекопа цесту, што је она и учинила. Били смо радосни послије тога као да смо добили неку битку, јер то је значило да крећемо. Прекопати цесту у то вријеме — био је за нас револуционарни акт!

Наш основни задатак је био да народне масе, током већег броја конференција и састанака, увјеримо да је то што чини окупатор једна велика варка и да не треба да гаје никакве илузије у погледу могућности да се живи са онима који су земљу окупирали и народ поробили. Рекли смо: то су лажи, једна крупна превара која се спрема том народу — да би га у почетку умирили, а потом разоружали и потчинили. Зато је једини спас — како смо говорили људима — да се организујемо и да се боримо, што је и наш једини прави пут.

У раду смо успјели; почеле су се формирати чете, из којих су, због природе задатака који су им предстојали, изостављени старији људи и сви други неспособни за покрет. У четама су постављени командири. То је била једна врло деликатна ствар. Сељаци су имали више повјерења у изабране, у оно које је сам устанак избацио у први ред — него у онога ко је по директиви био постављен. Због тога смо ишли на то да нађемо једно заједничко рјешење, у чијој основи је било опредељење да то буде онај ко је популаран међу њима. Тако се одвијао рад у та три мјесеца — октобру, новембру и децембру 1941. Он је био одлучујући за даљи развој покрета у Херцеговини. Било је то кратко али веома значајно време, уско раздобље.

Мој рад на овом подручју траје од октобра 1941. до краја фебруара 1942. године, са два прекида због одласка на савјетовање. Ти одласци су трајали дуже, због тога што смо до одређених мјеста пјешачили. Кад сам други пут налустила Херцеговину и пошла на савјетовање, више се, у ствари, нисам ни враћала. Наиме, била сам и тада пошла натраг, у Херцеговину, чак стигла до Пивске планине, али су
 ме ту обавјестили, да ме Партија враћа у Босну. Тако је тај мој рад,

са друговима Попаром и Драпшином, трајао 4 — 5 мјесеци. Мислим да је био заокружен, с тим што смо већ тада имали јединице које су се могле борити и подједнако успјешно улазити у мање и веће окршаје.

Овдје бих рекла нешто о нашим везама са друговима у Црној Гори. Кад сам дошла у источну Херцеговину, те везе су биле врло живе, нарочито са црногорским кадровима, првенствено преко Саве Ковачевића, али и цијелог црногорског комплекса који гравитира према Херцеговини. Заједнички су рађени многи послови, а специјално--оружане акције. Мислим да је у то вријеме Црна Гора са своје стране имала позитиван утицај на развитак војно-политичких прилика у Херцеговини, јер су тамо већ постојале организоване партизанске јединице. Но, било је ту негативног утицаја, што се нарочито осјећало касније, кад смо покушавали да устанак стабилизујемо, кроз наставак организоване борбе, и када су нам то отежавали четнички елементи Црне Горе. То је врло осетл>иво питање и има разлога што о њему другови из Црне Горе не желе да опширније говоре, а можда им ово није ни познато, бар не колико нама. При том су нам нарочите тешкоће стварали са стране Пиве, па посебно истичем тај дио Црне Горе. Намјерно овдје не говорим о Вилусима, где је био Сава Ковачевић и владао јак утицај КПЈ. Чак и ови о којима говорим, Пивл>ани, нису се звали четници, већ су то били великосрпски настројени сељаци, бивши устаници који су прелазили на терен Херцеговине и ширили пропаганду да ми треба да се светимо Муслиманима, како су они говорили „Турцима", јер су наводно, они криви за покољ у Коритима и другим мјестима, као и за пљачку и друга злодјела над српским живљем. Тога је понегде и било, ти покољи су и били резултат пљачке. Значи, било је ту пљачкашког елемента, и — како је њима било у интересу да се то припише муслиманском животу — имали смо конкретне поводе да се боримо против таквих импликација. И кад смо пошли на политичке припреме народа са појединих терена, они су нам рекли да се морају осветити, што значи да је било доста тешко у ситуацији у којој су, с једне стране, били убијани Срби и бацани у јаме, а, с друге стране, постојала је ова устаничка маса која је, истина не свуда, почела да убија и злоставља Муслимане. Мислим да смо ми ту ситуацију успјешно превазишли у том периоду. Ове наше активности сјећам се добро, поготово тих састанака у Невесињу (више у Невесињу него у Билећи), гдје смо објашњавали народу суштину братства, потребу за оним што морамо урадити да бисмо били спремни за даљу борбу. На тим састанцима осјећало се да има и елемената који вуку назад. Чуле су се упадице: „Не бих ја тако, другарице", и томе слично. Такви су покушавали да створе неповјерење према нама. То су били врло агресивни, дрски људи, који су свему што се збивало давали неки осветнички тон, позивајући се на неправде које су Србима учињене. Такви су се елементи мање — више притајили, нису ишли у партизанске јединице, већ су се повезали са четницима из Црне Горе, покушавајући да изазову расцјеп у НОП-у.

До краја периода мог боравка у источној Херцеговини, дакле до краја фебруара 1942. године, није било никаквог „лијевог скретања", а поготову убијања људи, једном речју, није било оних девијација у крилу НОП-а, које је убрзо осујетило руководство Партије. За то сам тек касније сазнала, негдје 1943. године, и била сам јако зачуђена. О томе шта је тада одобравао Оперативни штаб, а о чему сам тек касније сазнала, док сам ја боравила на том терену — није било ни говора. Можда су постојале неке клице, које ја нисам могла примје-

тити, можда је постојало нешто што је Оперативни штаб радио, али ми смо о сваком случају (рецимо, ако се радило о шпијуну), претходно све утврдили, па тек онда приступили извршењу казне. Таквих је на том терену било врло мало међу српским живљем, тако да се не сјећам ни једног примјера ликвидирања такве врсте. Моје сјећање тако нешто не региструје.

Ми смо већ тада радили на успостављању нових органа власти. Истина, то нису, колико се сјећам, како то и данас схватам, били прави органи народне власти, већ нешто између органа Народног фронта и власти. У сваком случају, ми у 1941. па и у 1942. години, те органе нисмо никад декларисали као органе нове револуционарне власти. Ми, у ствари, успостављамо одборе Народног фронта, а требало је да они раде све што и органи власти. Бирани су народни одбори Фронта, који су се бринули о регрутовању бораца, обезбјеђењу хране и другог материјала за војску, једном ријечју — да раде све оно што треба да ради једна народна власт. Тек негдје 1943. године ти одбори овдје почињу да добијају карактер народне власти. Кад бисмо, дакле, казали да нам је неко крајем прве и почетком друге ратне године дао директиву да стварамо органе власти у Херцеговини —• не би било тачно, али је тачно да нам је наређено да стварамо одборе Народног фронта. На томе смо радили нас троје: Миро (Петар Илић) Драпшин и ја, који смо представљали, да тако кажем, Биро Окружног комитета Партије. Током периода заједничког рада. са друговима Попаром и Драпшином остварила сам потпуну сарадњу. Миро је био секретар, а Драпшин члан Окружног комитета. Миро је истовремено био и политички комесар Оперативног штаба за Херцеговину (од краја јануара 1942). Ја, иако члан Покрајинског комитета Партије, ни у чему нисам имала надређен став, већ смо све радили заједно, равноправно, и у овлашћењима, и у обавезама.

ВЕЉКО ГЕРУН

УСТАНИЧКИ ДАНИ У ШУМИ ТРЕБИЊСКОЈ

Од капитулације Краљевине Југославије до јуна 1941. године у селима Шуме требињске живјело се на изглед мирно. Мјештани су радили редовне домаће послове. Они, који су прије рата отишли у свијет, враћали су се свом завичају, доносећи најновије вијести о догађајима у другим крајевима. Неки старији људи жалили су за краљевином. Ипак, неизвјесност се уселила у сваку кућу и у свако село, *у* душу сваког појединца, појачана очекивањем првих корака тек успостављене власти „Независне Државе Хрватске". Знатно су проријеђени уобичајени одласци \ Требиње и Хул. А управо на станицу Хум сваке недјеље и празника долазили су бројни мјештани из околних села да одиграју партију домина и боча и да попију који чокањчић ракије или шприцер. Прије капитулације недјељом и празником у Хум је стизало и по неколико десетина људи из околних села, удаљених по 4 до 5 километара. Станица Хум била је „велеград" и за омладину из тих села. Нерадним даном морас- се „испратити" сваки воз са путницима, без обзира на то куда је одлазио — у Требиње, Дубровник, Херцег-Нови или Мостар. Чула се пјесма и музика, игра-

.ча су се кола, а било је и нервозе због изгубљене партије домина или боча. Најчешћа мјеста гјде су се људи окупљали били су дућани код ораће Тома и Душана Станић?, код Ђуре Аџовића, код Лазара Савовића или Шћепа Маслаћа. Код Тома се увијек могла добити добра порција гулаша или печења за малу пару, а понекад и без динара. Код Лазара и Ђура били су најбољи шприцери, а код пекара Вида Ивановића топла бијела штруца и галета. У „Конзуму" се у свако доба могло купити брашна „двице", паља, кукуруза и других намирница. Те намирнице се нису давале на вересију, сем жељезничарима. Остали су код браће Станић узимали на вереeију кафу, шећер, пиринач, пасте, уља, масти, и друго

ВРИЈЕМЕ СТРАХА И ИШЧЕКИВАЊА

Вијест да су усташе дошле из Загреба и да су у Требињу 1. јуна убиле девет виђенијих Срба, уплашила је људе који су до тога дана одлазили у Хум или Требиње. Мушкарци су престали да иду тамо и чешће су обилазили скривену пушку и друш оружје. Нијесу га доносили кући, само су га чистили и подмазивали, предосјећајући да ће им ускоро требати. Ко је имао сакривену стару кремењачу, кубуру или ловачку пушку — сматрао се добро наоружаним. Било је то вријеме страха и ишчекивања, вријеме првих усташких злочина над Србима у Требињу. Након двадесетак дана извршен је злочин на Придворачкој јами. Похапшено је много људи у Треоињу и његовој околини. Гласови о томе су се врло брзо преносили. Брзо се открило право лице ,,нове државе".

У таквој ситуацији мушкарци су избјегавали да одлазе у ма које мјесто гдје се налази непозната војска. Морали су се одрећи старих навика да продају своје производе и набављаЈу робу за домаћинство. Истина, жене су се кретале слободније и оне су обављале „спољне" послове.

У недјељу 22. јуна скупило се нас неколико млађих под мурвом. Бацамо камена с рамена. Ито неко дође са Хума и исприча нам како домобрани и усташе прослављују напад Хитперове Њемачке на Совјетски Савез. Та вијест брзо је стигла у сваку кућу и у свако село. У народу је примљена са олакшањем. Људи су говорили: „Њемачкој је дошао крај. Руси ће брзо потући Хитлера". Тај догађај повољно је утицао на расположење народа. Вјера у снагу Совјетског Савеза и, нарочито, његову Црвену армију била је веома значајна за стицање поуздања и истрајности у борби за сопствени опстанак.

Када су у шумска села стстли гласови да су усташе 23. и 24. јуна извеле масовни покољ недужног народа из Попова поља, настала је права узбуна. Извлачено је скривено оружје, а они који га нису имали настојали су да га што прије набаве, не питајући за цијену. Појединци, првенствено младићи, почели су га и јавно носити. Старији су се томе противили, говорећи: „Носи пушку — изгорјеће село". Организоване су сеоске страже. Водило се рачуна о кретању непознатих лица, првенствено у групама. У сваком селу уговореки су знаци обавјештавања о опаности. Љетина се скупљалг. опрезно и под заштитом сеоских стража. Људи су обављали само оне послове без којих се није могло. Бринули су се да сачувају оно мало стоке коју су имали и да се са њивица и из вртова прикупи љетина. Преплашени мјештани обилазили су комшије, па и пријатсље у сусједним селима, да би размијенили мишљења о догађајима и чули и провјерили нове гласине које су им сваки час стизале. Новине у села нико није доно-

сио. Требало је сазнати шта раде Руси, докле су стигли, кад ће овамо, за колико недјеља ће самљети Нијемце. Мислили су да ће рат трајати мјесец дана, најдуже два. Чак се пронио глас да су Руси у Гацку! Људи у то беспоговорно вјерују, ваљда зато што им то годи. Надају се: слобода је ту, за коју дан. С друге стране они који су долазили са Хума или из Требиња, говорили су: „Видио сам како се усташе и домобрани веселе и причају како Нијемци продиру кроз Русију као нож кроз сир." Заузели су, кажу, тај и тај велики град, брзо ће бити освојена цијела Русија. Чује се, веле, да је Стаљин извршио самоубиство, а заробљено је неколико милиона Руса. У '--акве и сличне гласине нико није повјеровао, радије би се слушале добре вијести.

Такво стање трајало је до краја јула, односно до почетка оружаних окршаја по брдима, на Беговић-кули и Всрдишту. Вијест о првим сукобима одјекнула је као позив народу на устанак. Пушкарање се чуло у многим селима. ЈБуди су се сакупљали. и договарали се шта да раде. Сложили су се да треба помоћи устанак у Брдима. Одлазили у сусједна села и разговарали о насталој ситуа^ији. Живјели су у сталној напетости и очекивали напад на своје село.

БРАЋА ВУЛЕШЕВИЋ — ПРВЕ УСТАНИЧКЕ ЖРТВЕ

У таквој ситуацији, у којој још увијек преовлађује неорганизованост, из села Јушића, 29. јула, самоиницијативно одлазе браћа Симо и Стево Вулешевић према Старом Сланом, у Баловиће. У поподневним часовима, са лијеве обале Требишњице они ватром дочекују усташко-домобранску колону, која се креће десном обалом, у правцу Старо Слано — Вардиште. У селу се није одмах знало куд су Вулешевићи пошли. Знало се само да су отишли од куће. Када се чула та пуцњава — људи из Јушића, Петровића и Мијонића су рекли: „Они су, сигурно, гамо". У том часу група бораца налазила се код Жуматине долине, на путу између Петровића и Старог Сланог. Наишао је Стевић Спаравало (И.ттијин) и рекао нам гдје је видио браћу Вулешевиће. Пошли смо у том правцу. Међутим, приближавала се ноћ, па се већина људи разишла кућама. Остали с\ Мирко и Вуле Вулешевић, Тодо, Данило, Мирко и Лазар Аџовић Лако и Вељко Герун. Преноћили смо у Баловићима, ујутру пошли да тражимо браћу Сима и Стева. Нађени су на мјесту одакле су и припуцали на непријатеља, на самој обали ријеке, покошени рафалом непријатеља. Стево Је остао на мјесту мртав и ту смо га сахранили, а тешко рањеног Сима пренијели смо у његову кућу у Јушиће, затим у ограду Котлачу, а онда у „Анину ограду" у близини села. Мада је задобио неколико повреда по глави и тијелу, није било могућности да му се укаже благовремена и стручна љекарска помоћ. Сви смо жељели да му помогнемо, али ту „бапски лијекови" нису били од користи, па је требало тражити љекара. У то вријеме одлазак у град био је веома опасан, али су Симова породица, другови и пријатељи одлучили да потраже и доведу доктора Петра Рунду из Требиња. Знало се да је доктор Рундо под сталном присмотром усташких власти, па га је било ризично тражити, али се он и поред опасности за властити живот, спремно одазвао. Од Хума до Јушића дојахао је на коњу. Када је прегледао Сима и прописао му лијекове, рекао је: „Дајте му све што буде тражио". Схватили смо да му нема спаса. Симо је послије неколико дана умро у неподношљивим мукама. Стево и С^мо Вулешевић били су чрве устаничке жртве из Шумо требињске.

У другој половини јула у шумским селима почиње рад на организовању устанка. У селима Цицина, Петровићи, Јушићи, Мијонићи. Тележа и Дужи на органтовању устанка, по инструкцијама Раде и Драгице Правице, ради Ђуро Шкеро из Десин-Села. Он је прије рата радио у жељезари у Варешу и био повезан са члановима КПЈ. Чим су Раде и Драгица дошли на терен Шуме, Ђуро се повезао с њима. Обилазио је села, разговарао и са старијим и са млађим људима, прикупљао податке о расположењу народа, разбијао страх код људи, давао упутства како чувати и набављати оружје, савјетовао да се не одлази у градове и мјеста у којима има војске, увјеравао у моћ и снагу Црвене армије, говорио да се не вјерује властима тзв. НДХ и њиховој пролаганди. Убрзо је упознао људе у тим селима и оцијенио ко је за борбу, а ко није. Ђуро је при крају јула окупио око себе групу људи из Јушића, Петровића, Тележа, Мијонића и Пицине Они су се састајали једном недељно ради разговора и обавјештења. Од те групе, вјероватно, 1. августа формира прву илегалну герилску групу. Група у прво вријеме није добијала борбене задатко, а и даље се састајала сваке суботе навече на договореном мјесту, најчешће код млина и ступе Вулетића. На том састанку читане су вкјести и прогласи. Појединци су добијали задатке да иду на састанке и сијела по селима, да прате или воде поједине другозе, да преносе пошту и обавјештења, да обезбјеђују састанке. Сви чланови групе нису имали пушке, па се договарало како и то да се ријеши. Нико, па ни најближа родбина, није смио знати ко су чланови те групе, коју су чинили: браћа Тодо и Данило Аџовић, браћа Ристо и Перо Рашевић, Вуле и Мирко Вулешевић, Стево В. Вулетић, Јово Г. Вулетић, Тодор С. Будало и Вељко Герун.

Другу илегалну групу Ђуро је организовао од мјештана села Марић Међина, Десин-Села, Дужи, Бијелача, Дражин-Дола и Гомиљана

Доласком Рада и Драгице Правице и Ђока Путице у наша села наставља се интензивнији рад на организовању устанка. У току августа Раде и Ђоко обилазе шумска села, састају се са вијеним домаћинима, објашњавају ситуацију и указују на потребу да се народ диже на устанак. Људи су их пажљиво слушали, многи су им вјеровали. Говорили су им једноставним језиком, без усиљености, приступачно. То је већина наших људи знала цијенити. Разумљиво, ни у нашим селима, као ни другдје, није било лако ни једноставно покренути сав ларод на устанак, тим прије што су се села налазила у близини комуникација, којима је сваки час могао наићи непријатељ. Да би се масе опредијелиле за борбу, били су неопходни труд, вријеме и методичлост у раду. Успјех није изостао, мада су неки били глуви за сва објашњења и убјеђивања. Они који су тада оили против борбе, касније су, углавном, отишли у четнике.

У септембру су почеле отизати радио-вијести: партизани воде борбе у Србији, устанак се половином јула распламсао у Црној Гори, у Хецеговини су се разгорјеле борбе око Билеће, устаници заузели Јасеницу-Луг и Пољице у Попову пољу. Те нас вијести обрадоваше. У нас се спрема напад на жељезничку станкцу Хум. Већина наоружаних младих људи, а и они без оружја, 3. септембра крећу у напад на Хум. Основан је и штаб јединица које су пошле у борбу за Хум, али се осјећало да организација није чврста. Устаници су станицу опколили са свих страна. Из правца Јасеница-Луг нападају борци из доњих шумских села. Јуришају и борци из Жакова и Подбрђа, који су тај напад и покренули. Дошао је и извјестан број Бобанаца. Остали нападају из правца Срњака, Петровића, Јушића и села Хума. Међутим, напад је почео касно ујутро, а телефонску линију и пут и пругу

Хум — Требиње нису на вријеме прекинули, па је талијанска команда у Требињу одмах обавијештена о нападу устаника. Стога, хитно шаље чету лаких тенкова и пјешадије у правцу Хума. Борба на Хуму се одужила. Домобрани и оружници су сатјергни у зграду жељезничке станице, одакле су пружали огорчен отпор. Устаници су запалили општинску архиву и запосјели резервоар. Станицу би вјероватно, брзо заузели, да у том моменту нису сгигли Талкјани. Пред налетом непријатеља устаници се брзо повлаче у своја села и разилазе се кућама. Талијани демонстрирају снагу — отварају ватру из тенкова, па продужују према Јасеници-Луг и истим правцем се у поподневним часовима, враћају у Требиње. Та акција, није успјела углавном због слабе припремљености. До тог напада устаника у Хуму су се налазили само домобрани и оружници, а послије к-их поново долазе Талијани и преузимају команду и обезбјеђење станице. То је усложило ситуацију, мада је тај напад, и поред дјелимичног успјеха, био врло значајан. То је прва оружана борба у којој учествује народ из околних села. Показало се да власти и оружане снаге тзв. НДХ нису у стању да одрже „ред и мир" на тој територ^ји. Оружане снаге тзв. НДХ нису више нигдје биле сигурне без помсћи Талијана. Исто тако, показало се да се народ може покренути на оружану борбу.

НЕУСПЈЕЛИ РАЗГОВОРИ СА НОВИЦОМ КРАЉЕВИЋЕМ

Послије устаничких борби у љетњем периоду долази вријеме затишја. Талијани су се мудро поставили као „заштитници" Срба. Појединци, а нарочито домаћице, све више одлазе у Хум. Проносе се вијести да усташа више нема. Талијани су дозволили да се људи које су усташе убиле и бациле у јаме изваде и сахране у сеоско гробље. У то вријеме још увијек је важио позив Талијана да се устаници врате кућама, предају оружје и мирно живе.

Убрзо након доласка Талијана, у Шуму стиже и њихов вјерни сарадник др Новица Краљевић, који се од јуна налазио у Херцег-Новом. Он је, вјероватно, био већ створио организапију истомишљеника. Слободно се креће по мтестима у којима власт држе Талијани и органи тзв. НДХ. Долази и по неколико дана се задржава у свом родном селу Цицини. Разговаиа са комшијама, обилази сусједна села, покушава да окупи што вишо присталица. Једнога дана дошао је у сусједно село Петровиће. У разговору са сељанима говорио је како народ треба мирно да живи, јер га штите наши пријатељи Талијани. Показивао је и читао окупљеким људима копију свог писма, које је послао папи и Мусолинију у Рим, тражећи од њих да се Срби заштите од усташког покоља. Присутни су, слушајући његову демагошку причу, остајали скамењени и у недоумици. Т» писмо је читао у селу Цицини, на Делића-локви и још понегдје.

Драгица и Раде Правица к Ђоко Путица располагали су подацима о Новичином „патриотском" раду и шуровању са Талијанима у Херцег-Новом, Дубровнику и Требињу. Знали су и његову идеолошко-политичку опредјељеност. Ми устаници смо само наслућивали да он није за борбу уз нас. Друкззи из руководства су међутим, одмах уочили чиме се служи и шта жели Новица. Да би њему сузили простор за дјеловање, појачали су активност ради окупљања што више сарадника и симпатизера међу старијим људима и омладином. Они су ангажовали виђеније домаћине у нашим селима да утичу на своје комшије, рођаке и пријатеље, проширујући т:руг прхсталица НОП-а.

Организатори устанка залази.ли су у свако село. Веза је функционисала беспријекорно.

Одржано је неколико састанака код Мијонића, Јушића, Петровића, Цицине и Крњевића. Састанци су се у ствари. одржавали све чешће. Једног од њих, који је одржан код села Петровића, у огради званој Пичевина, добро се сјећом. Били су присутнп Раде Правица, Ђоко Путица, Божо Пејовић, Ђуро Шкеро, Тодо Аџовић, Ристо и Перо Рашевић, Стево Вулетић. Перо Д. Спаравало, Вуле Вулешевић, и још неки. Ја сам био задужен да донесем боду за пиће из густијерне код Петровића, с тим да нико не смије видјеттт куда је носим. Послије сам, између осталог, окзнао да је било договорено када и гдје одржати један шири састанак, на коме би се Новица Краљевић пред људима политички изјаснио и сам разоткрик. Тај састанак требало је припремити у строгој тајности. За вријеме и мјесто одржавања састанка и за људе који треба да присуствују знали су само они који су састанак припремали. Новица Краљевић тр^бало је да се јавно изјасни је ли за борбу или није мада се већ знало његово чврсто политичко опредјељење. А знало се и то да је поједине домаћине из наших села већ придобио за себе, тако да су постали његови истомишљеници, али се до тада нијесу јавно декларисали. Истина, ријетки појединци су већ одлазили на Хум, без бојазни да ће им окупаторске власти правити неке сметње, што је само по себи говорило о њима.

У недјељу, 21 .септембра, Ђуро Шкеро је одржао краћи састанак код села Петровића са неколицином бораца герилске групе, у којој су били Ристо Рашевић, Данило Аџовић и Вељко Герун. Ђуро је кратко изложио стање на терену среза Требмње, затим нас обавијестио о борбама које се воде у Црној Гори и на њеном граничном појасу са Херцеговином, те о стању у Шуми требињској. Информисао нас је и о припремама састанка са Новицом Краљевићем. Пошто се Новица налазио у своме селу Цицини, биће позван у кућу Драга и Стеве Вулетића у селу Мијонићима оног дан? када состанак буде заказан. Новици се није смјело рећи гдје ће се састанак одржати, због бојазни да ће обавијестити окупатора. Једнсставно, биће позван да одређеног дана у 14.00 часова дође у село Петровиће. Затим се Ђуро мени обратио: ,,Ти, Вељко, имаш задатак да сачекаш Новицу у Петровићима и доведеш га у кућу Вулетића. Тек када дођете код Вулетића-појата можеш му рећи гдје ће бити састанак. Ти си за ово најпогоднији. У тебе ће најмање сумњати, јер не зна да си у герилској групи. А остали другови су виђани у друшгву са Радом, Ђоком и осталима. Ми остали из групе ћемо тога дана бити на обезбјеђењу око села Мијонића". Ђуро нам није рекао ко је јопт позван на тај скуп, нити ко ће Краљевића позвати да дође до Петровића.

Била је недјеља, крај сеатембра или почетак октобра 1941. године. Тога дана др Новица Краљевић је дошао у село Петровиће. Питао је: ,,Где је састанак?". Ја му одговорих ,,Састанак је код села Мијонића и ја ћу те до села огпратити". Успут ме пита ко ће бити на састанку. Пошто ни ја нисам знао, нисам му одговорио. Све вријеме је нешто причао. Поред осталог, питао ме је да ли сам у герилском одреду, на шта сам одговорио одречно. Затим је надуго и нашироко причао о томе како је нападаги Талијане права лудост, како је Италија велика сила, а њени војници, вели, нашп су пријатељи — штите нас од усташа. Са забринутошћу је говорио како људи по селима имају оружје, које је сада у рукама младих људи, а они не схватају ситуацију, нити у овом сложеном времену знају шта хоће. Због тога ће изазвати несрећу, па ће села изгорјети. Причао је како он настоји да сачува требињски срез од покоља, али да има људи који се томе

супротстављају, јер не разумшу ситуацију. „'Ги људи нијесу народни пријатељи. Треба тим усијанкм главама рећи да се једна шачица људи не може борити против силе" — вели Новица и не престаје да прича све вријеме док смо ишли према Мијонићима. Дијалога међунама није било, нити је могло бити. Уосталом он је био доктор права, а ја сеоско момче.

Дошли смо до Вулетића-појата. Рекао сам Новици да ћемо у кућу Стева (Васова) Вулетића. Сврлтили смо. Домаћин нас је дочекао на вратима. Њих двојица су ушли у кућу, а ја за њима. Новица се са свим поздравио и сјео за сто за којим су већ сједили сви који су позвани на састанак. Ја сам гјео на један с.-олић код врата. Гледам та лица. Већину познајем: Јова и Милоша Љубибратића, Будимира Укропину, Тома Галеба, Рада Правицу, Ђока Путицу Вулу Лончара, старог Јова Вулетића, Милана С. Бубала, Ђура Шкера, Пера Башића из Талежа, Сима Савовића и * Турице, Обрена Драшковића из Власача, и Драга и Стева Вулетића. Но, било је ту још неколико људи које нисам познавао, вјероватно још неки од Вулетића. Чини ми се да су ту били Мирко Колак г цвјотко Станић из села Хума, можда и Крсто Петковић из Пољица

Састанак је отворио Раде Правица и први говорио прилично мирним тоном. Говорио је о општој ситуацији у свијету и у земљи, затим у Херцеговини, у срезу и у Шуми требињској. Полако, тежиште говора пренио је на нас у селима Шуме. Задржао се на политици окупатора и власти тзз. НДХ, нашим снагама и акцијама које су вођене; те потреби борбе против окупатора. Његово излагање није дуго трајало, али га је Нозица прекидао упадицама. Краће је говорио Ђоко Путица, а затим реч узе Новица Краљевић. Од самог почетка категорично је одбијао сваку помисао о борби против Талшана, о устанку. То је назвао „непромишљеном ствари", а сваку сарадњу са „Турцима" и Хрватима окарактерисао као бесмислеи покушај. Говорио је о Талијанима као пријатељима српског народа. о мјерама које је он лично предузео код талијанског краља, наглашавајући: „Треба сачекати још који дан, док италтојанска команда добије инструкције из Рима, а затим ћемо упутити виђеније људе из наших села у Требиње, да се с Талијанима договоре о заштити српског народа и предаји оружја које су код нас крије. Другог излаза нема".

Било је још говорника, присталица једне или друге стране. Неки су говорили да оружје треба сакрити, а устапак против Талијана не дизати „све док не наступи погодан моменат". Други су се у потпуности слагали са предлогом Рада Правице да се народ одмах позове у беспоштедну борбу против окупатора. Настала је жучна дискусија.

У току састанка Новица је позвао Рада Правицу да са њим разговара насамо. Раде је то одбио: „Овдје је мјесто за разговор. Ко има шта да каже нека каже јавнс и гласно, пред свима, па нека народ зна ко је шта заступао".

Састанак је трајао око два часа. На крају, Новица Краљевић, видно изнервиран, устао је и рекао: „Зашто сте ме звали, када ме не слушате? Ја знам ситуацију боље него сви ви овдје". Напустио је састанак демонстративно — :.алупио је авлијска врата и отишао у своје село Цицину. Послије тога људи су се разишли Они из удаљених села први су пошли. Остали су Раде Правица, Ђоко Путица, Ђуро Шкеро, Стево Вулетић, и још неки. За истт.м столом су наставили разговор. Пошто је Ђуро био задужен и за безбједност састанка, наредио је да се повуку другови који су нас обезбјеђивали. Они су били чланови наше илегалне герилске групе. Ја сам се вратио у Петров-

иће у први мрак, заједно са Данилом Аџовићем и Петром Рашевићем, који су били на обезбјеђењу.

Значај тог сатанка био је у томе што је Бовица Краљевић јавно открио своје лице и показао чији је експонент, односно да сарађује са италијанским окупатором и да је противник народног устанка. Показало се да већ има својик присталица у Шуми требињској и на ширем простору. У то вријемо у сваком селу вршила се диференцијација на оне који су за борбу прстив окупатора и оне који су против тога.

ФОРМИРАЊЕ 4. ЧЕТЕ 3. ПАРТИЗАНСКОГ БАТАЉОНА

Наша герилска група и даље ,је одржавала своје састанке по устаљеном раду: ми суботом увече, а група из горњих шумских села недјељом увече. Ђуро је присуствовао састанцима обију група. Једне вечери, баш у вријеме прије састанка у Мијонићима, дошао је к нама са Драгицом Правицом и још неким друговима. Ми смо на том састанку читали вијести и прогласе, затим је отпочео разговор који је трајао до касно у ноћ. Те вечери у СКОЈ су примљени Данило Аџовић, Вељко Герун и Перо Шкеро. Перо није припадао нашој герилској групи, а тада је позван, вјероватно ради пријема у скојевску организацију. Једном нашем састанку присуствовао је и Раде Правица. Ми смо за ту прилику, као и неколико пута раније, испекли јагње. На крају нашег разговора. Раде нас је и критиковао: ,,Састанци се могу одржавати и без печења. Не смијете више себп дозволити то да самоиницијативно узимате од народа ни најмању ствар, а камоли јагње. Овако су радили комите у своје вријеме. Ако сте народна војска и са овим од ноћас треба престати!".

Састанке герилске групе и даље смо редовно одржавали ноћу. До нас су долазила обавјештења о успјесима народног устанка. Једном нам је Ђуро рекао да је за територију требињског и љубињског среза основан штаб партизанског батаљона, са сједиштем у Загори. То је, рече, 3. партизански батаљон и борци из Шуме му припадају као његова четврта чета. Казао нам је да је командир наше чете Ђоко Путица, а комесар Раде Прасица. Једном воду, вели, припадају доња, а другом горња шумска села, од Петропића, па навише, те је он предвиђен за водника. Објаснио нам је какве ознаке носе партизани. Рекао је да звијезду петокраку сви припремимо и да је носимо када се нареди. Сви треба да положимо партизапску чаклетву. Устанак се и даље организационо учвршћујо. Из дана у дан повећава се број партизана.

Средином октобра, на иницијативу Рада Правице и Ђоке Путице, заказан је збор код Старог села, на пола пута између Петровића и Мијонића. Ту ће се, речено је, обавити јавн^ упис у партизане. На тај збор требало је да дођу борци из села' Арбаначка, Крњевића, Ђедића, Кучића, Цицине, Хума, Петровића, Локвица, Јушића, Мијонића, Талежа, Десин-Села, Марић Међина, Дужи, Бијелача, Дражин-Дола и Гомиљана. Збор је заказан за послије подне, по сунчаном дану. Дошло је доста бораца, а из сваког села по неколико домаћина и омладинаца. На том скупу ппви пут је требало јавно иступити пред народом и добровољно се уписати у партизане. Ми који смо већ били у герилској групи раније смо се догсворили да се први упишемо. Тако је и било.

Збор је отворио Раде Правица и говорио о борбама Црвене армије, ситуацији у земљи, партизанима и њиховом Врховном штабу, општенародном устанку против окупатора и домаћих издајника. Послије Рада говорио је Ђоко Путица, а у диекусији су учествовали: Јово Љубибратић, Томо Гал:*б, стари Јово Вулетић, Новичин брат Гајо Краљевић, Томо Башић и Тодор Ђоџо. Сва тројица су говорили да с Талијанима не треба заметати кавгу, а били су и против партизана. Затим се приступило јавном упису добровољаца. Први се у припремљени списак уписао Ђуро Шкеро, онда Стево В. Вулетић, Данило Аџовић, затим цијела наша дотадашња герилска група. Када су се почели уписивати остали другови, дотрчала је Даница М. Аџовић из Петровића. Сва усплахирена, обавијестила нас је да је у село упала талијанска војска. Збор се одмах растурио. Људи су се разишли својим кућама. Талијани су тог поподнева, заиста долазили до села Петровића, и одмах се вратили у Хум, вјероватно су били обавијештени о нашем збору.

Једног дана је Ђуро Шкеро позвао нас неколико партизана да с оружјем дођемо на мјесто звано Клопотуша, близу Десин-Села и Ђурове куће. Речено нам је да нас нико не смије примијетити, а собом је требало понијети суву храну. Кад смо се сакупили, Ђуро нас је распоредио ради обезбјеђења и рекао нам; „Вас се не тиче ко се налази у овом селу, а сваки правац из сусједних села мора бити контролисан. Стражаре нико не смије примијетити. Ко први примијети ма какву војску, патролу или групу људи — најхитније да дотрчи до нашег гумна и обавијести мога Пера." Задатак смо схватили најозбиљније, а Перо нам је помагао и када нам Је понестало хране. Са сестрама нам је доносио хљеба и присмока.

У недјељу, 26. октобра, у кући Ђорђа и Ђура Шкера у Десин-Селу, под непосредним руководством Мира Попаре и Саве Ковачевића Мизаре, одржано је параијско савјетовање. Састанку су присуствовали: Владо ЈЛегрт, Драгица и Раде Правица, Слободан Шакота (поднио реферат), Заим Хаџовић, Мићо Алексић, Богдан Ђока Скочајић, Асим Зубчевић, Стево Братић, Вука Шакотић, Јово Љубибратић и Раде Салатић. Изабран је Сресни комитет КПЈ за Требиње, у чији састав су ушли: Богдан Ђока Скочајић, секретар, Владо Шегрт, Заим Хаџовић, Драгица Правица и Јово Љубибратић. Пошто је савјетовање завршено и ми смо извршили задатак, па смо се разишли својим кућама.

У другој половини новембра обавијештени смо да треба да дођемо ради полагања партизанске заклетве. Морали смо доћи тајно. Заобилазећи жељезничку станицу Хум са источне отране, прошли смо поред Церовачког гробља и стигли на заказано мјесто, између Срњака и Зачула. Ту смо затекли много другова, с звијездама петокракама на капама. Пред нашим стројем је говорио и ријечи заклетве читао Ђоко Путица. Положили смо заклетву и одмах се вратили у своја села. Командир и комесар наше, Шумске партизанске чете остали су Ђоко Путица и Раде Правица и припадали смо и даље 3. територијалном партизанском батаљону. са сједиштем у Загори, на требињским брдима.

Кроз неколико дана наш год, како смо га ми звали, под вођством Ђура Шкера, у току ноћи између последњег новембарског и првог децембарског дана, извео је акцију између села Запланика и Ускопља. Срушили смо око 25 телофонских стубова, поломили чашице и оштетили сигналпе уређаје код жељезничке станице Ускопље. Исте ноћи вратили смо се својим кућама. Сав наш алат за ту акцију био је

двије сјекире и један косијер, које су другови, кријући, узели од својих кућа. Били смо наоружани пушкама. У одласку и повратку због тајности, обишли смо села Церовац, Орах и Запланика, настојећи да нас нико од мјештана не примијети.

У ЗАСЈЕДИ НА РАДОВАН-ЖДРИЈЕЛУ

Петнаестак дана потом Ђуро нам је поручио да 17. децембра дођемо у Десин-Село, ради договора о новим акцијама Прикупили смо се навече у кућу Шкера и одмах приступили избору водника нашег вода. Ми смо, истина, и ранij^ Ђура звали водником, иако тај избор није био „озакоњен". Но, он Је предложио да за водника изаберемо Тода Аџовића. Тодо није приЈтао, већ је предложио да водник буде Ђуро. Тај предлог је усвојен, а Тодо је постао његов замјеник. У току тог састанка у просторију је ушао Мирко Љубибратић и предао писмену поруку нашем воднику. Он је писмо одмах наглас прочитао: „Ђуро, прикупи борце и у току ноћи дођи у Рг.дован-Ждријело. Спрема се напад на Талијане".

На задатак смо пошли касно навече, с тим што Је Тодо пошао у села да прикупи још бораца и дође на означено мјесто. Дошли смо до Радован-Ждријела, на цесту Дубровник — Требиње. Ту смо нашли патризане из Шуме, са Површл и Ђивара. Раскопавали су цесту и постављали камену барикаду. Међу њима су и руководиоци: Раде Правица, Ђоко Путица, Петар Божовић (Војин Поповић), Драгица Правица и још много познатих. Помогли смо им у рушењу. Затим је, у свитање, направљен распоред бораца који треба да дочекају и приме борбу са италијанском колоном. Очекивало се да ће наићи из Дубровника. Драгица је, са неким друговима, упућена на Витов Кош, стару аустријску тврђаву, да осматра према Иваници, а једна група за обезбјеђење из правца Дужи. Наш вод, са Ђуром Шкером на челу, распоређен је са лијеве стране друма Требиње — Дубровник, на површној страни. Десно од нас налазио се партизански вод из Ђивара, лијево дио бораца са Површи. Преко пута нас, на шумској страни, налазио се дио Шумске чете. Једини пушкомитраљез, који су донијели борци Површи, додијељен је нашем воду. Ђуро Шкеро је пушкомитраљез марке „брно" одмах додијелио скојевцу Владу (Лазову) Миљковићу. Прије нашег одласка на положај командир наше чете, Ђоко Путица, свима је саопштио гдје ће се он у току борбе налазити и рекао да ватру треба отворити тек кад он испали метак из пиштоља. Његово мјесто било је на најистуренијој тачки према порушеној цести.

У рану зору пошли смо да заузмемо положај. Ђоко и Ђуро су обишли сваког борца и свакомз показали како да заузме и уреди положај, подеси нишан, осматра и отвара ватру. Било је прохладно, а распоређен сам на свега два три метра од „гнијезда" пушкомитраљеза.

Око 9 часова 18. децембр? дуж положаја преноси се глас: „Долази колона!". Нашем ишчекивању ближи се крај. Одједном, нестаде и хладноће. Видимо предњи дио талијанске моторизоване колоне. На челу је мотоциклиста, а за њим четири лака тенка и један камион пун војске. Узели смо их на нишан, а баш ллјепо их видимо. Очекујемо знак Ђоке Путице. Када је мотоциклиста дошао до барикаде на цести и покушао да се зауст&ви, Ђоко опалк метак — даде знак за отварање ватре. Наста урагак: пуца са свих страна. Талијани прихватише борбу. Ја више гледам шта ради наш пушкомитраљезац него гдје су Талијани. Нема шта, иаш Владо туче сталожено и одважно.

Подигао се из заклона, спретно рукује пушкомитраљезом и прецизно гађа. Чујем га како усхићено говори: „Цио рафал сам му сасуо у гусјенице, неће проћи".

Борба се увелико води. Талијани из тенкова непрекидно обасипају наше положаје митраљеском ватром. Чини ми се да сваки метак бар три пута експлодира. Малп ме попушта трема. Пушкомитраљезац Владо ми својом смјелошћу улијева храброст. Свима нама је ово прва борба са Талијанима, и то —• пушком против тенка. Талијански војници искочили су из камиона и заузели заклоне с обје стране пута. Пуцају, али од те ватре нема .шасности — налазе се испод нас. Борба није дуго трајала. Владо је сасуо цио рафал у гусјенице првог тенка и он је остао у мјесту. Други тенк је одједном, у налету, ударио у први и — сурвао се под пут. Преостала два су маневрисала по путу, отварајући убитачну ватру по нашим положојима. Онда су се окренула и нестала према Дријену. Послије прекгда ватре, до онеспособљених тенкова први су дошлп борци из Ћиварског вода и Ђоко Путица, Раде Правица и Петар Божовић. Ту сам први пут видио и Асима Зубчевића и Тахира и Хилма Хаџовића, са којим ћу касније отићи у Први ударни батаљон.

Талијани из оштећених тенкова и камиона су се предали. Камион смо преврнули с пута и запалили га. Из тенкова је узето све што нам може користити, првенствено оружје и мунипија.

Резултати борбе били су: уништена два тенка, један камион и мотоцикл. Погинула су четири Талијана, међу њима један капетан, командант колоне, а рањена "ри, од којих један капетан тенкиста. Заробљено је девет Талијана, који су одмах спроведени у село Баонине. Заробљен је један тешки митраљез, четири пушкомитраљеза, десет пушака, три пиштоља, доста муниције, неколико ручних бомби и извјесна количина друге ратне опреме.

Неке наше јединице су се одмах вратиле својим селима. Наш вод је послије евакуације матери^ала и заробљеника остао у рејону тог положаја. Руководство је, наиме, ВЈеровало да ће Талијани истог дана извршити репресалије у селима Спарожице и Баоиине. Били смо спремни да им то онемогућимо. Претпоставка се обистинила — Талијани су брзо реаговали. Артиљерија је почела да туче наше положаје, а око подне појавио се л авион. Очевидно, извиђач, је осматрао наше положаје и шири рејон Радован-Ждријела. Послије двосатног надлијетања, са краћим прекгдима, авион се више није појављивао. Поред тога, Талијани су сада опрезније наступали — истурили су јака борбена обезбјеђења.

Када је постало јасно да Талијани тога дана не намјеравају да залазе у села, нашем воду је наређено да се пребаци у Баонине и да их тамо сачека. На положају су остали Раде Правица, Ђоко Путица, Петар Божовић, Ђуро Шкеро и други.

Вечерали смо код Будимира Укропине. Неке је одмах савладао умор и сан. Касно ноћу вратили су се сви другови са положаја. Раде и Петар су лакше рањени. Испричаше нам како су Талијани у сумрак дошли до барикаде на цести, али сад обезбјеђени са свих страна. Они су извршили мали препад на бочно обезбјеђење Талијани су их примијетили. Наши су се са тешком муком извукли. При повлачењу неки су лакше рањени. „Не искључује се могућност да ће сјутра интервенисати у оближњим селима" — рече Ђоко, и настави: „Овдје их нећемо чекати. Идемо у ^ела Сливницу и Љекову". Другови из Површи и Ћивара рано ујутро су пошли у Сливницу, а ми у Љекову. Ту смо остали цио дан. Талијани тога дана нису нападали. Ми смо се касно у ноћи 19'20. децембра .зратили у Шуму.

ОДЛАЗАК У САСТАВ 1. УДАРНОГ БАТАЉОНА

Након неколико дана, када је дошао код нас у Шуму, наш командир Ђоко Путица нам је испричао више појединости о акцији на Радован-Ждријелу. Објаснио нам је шта је она значила за наше борце и покрет у цјелини. План Талијана је, вели, био да интервенишу према Ластви и Вилусима, гдје су партизанске снаге водиле врло успјешне борбе. Сада, послије наше акције, окупатор више није сигуран ни на комуникацијама које воде кроз Шуму.

Вијест о борби против талијакских моторизованих колона у Радован-Ждријелу и њеним резултатима, нашкм селима се пронијела олујном брзином. Било је пра^о задовољство разговарати о томе и са старима и са младима. Сви су имали само ријечи похвале. Ти први велики успјееи у борби против окупатора позитивно су дјеловали и на прилив нових бораца у партизанске једииице. Уз то, ријетке су биле породице које нису биле спремне да пруже снаку помоћ партизанима, да братски приме у породицу и добро нахране борце. Резултати те прве јаче борбе против окупатора на територији Шуме имали су велики и војни и политички знпчај.

У том крају више није бкло „мирних" јесењих дана. Свако село морало је организовати стражу. Изненађења су свакодневно била могућа. Сваки час Талијани су могли извршити упад у села. Већ се навелико руше пруге, путеви, телефонско-телеграфске везе, уништавају возови. Станица Ускопље је заузета и оштећена. а воз преврнут. Пруга за Требиње је на неколико мјеста у прекиду. Прича се о борбама у Попову, Ластви, око Билеће и на другим мјестима.

Петоколонаши из села Шуме, такође, не мирују Раде свој посао, срачунат на додворавање Талијанима. Они своје господаре тачно обавјештавају која је породица у том и том селу партизанска, гдје се најчешће налазе и сакупљају партиоани. На основу тих података, 24. децембра, ради застрашивања народа и партнзана Талијани бомбардују села: Мијоније, Петровиће, Крњевиће, Крајковиће и Зачулу. Прве и једине жргве пале су у Петровићимн. Погинуле су дјевојка Јела и старица Мара Аџовић а рањене су Даница Аџовић и њена стрина Мара. Авион је тог поподнева по два пута надлијетао села и сваки пут избацио неколико десетина бомби, тежине од по два килограма. Послије бомбардовања, у Петровићима смо нашли више од 20 неексплодираних бомби. Сакупили смо их и бацили у јаму близу села да не би изазивале несреће.

Обавјештења о акцијама партизана стизала су све чешће. Говори се да се ту и ту приступило рушењу пруге, о сјечи телефонских стубова, прекиду путева, превртању возова и укиштавању и онеспособљавању свега другог што може послужити непријатељу. Акцијама треба створити такву несигурност код окупатора да се нигдје не осјећа безбрижним. Насупрот томе, у децембру, на жалост, пет домаћина, све кнезови из села: Цицине, Кучића, Ђедића и Краљевића, са бијелом заставом одлазе Талијанима на Хум. Циљ њиховог одласка био је да изразе вјерност и оданост талијанском окупатору. Такав кукавичлук и издајство осудио је већи дио народа Шуме требињске. Та група, у сваком случају, није предстаг, љала народ Шуме. То је била само шачица присталица др Новице Краљевића.

Око Нове 1942. године, на састанку нашег скојевског актива, постављено је питање јављања добровољаца за формирање „неке ударне партизанске јединице". Тек у јануару се дознало да се траже добровљци за 1. ударни херцеговачки батаљон. Са неколико другова из Шуме ушао сам у његов састав.

ВЛАТКО ЛАЗАРЕВИЋ

АКЦИЈА НА ВРАПЧУ

Борачки НОП одред је 8. октобра 1941. године забиљежио значајну побједу над окупатором! и домаћим издајницима, на мјесту Врабач — Борци.

Непријатељ је, ужурбано и пуна 22 дана, вршио велике припреме за своју офанзиву на Борачки партизански одред. Циљ му је био угушивање народног устанка у коњичком срезу, јер се на том терену, послије неколико успјелих акција овог одреда, осјећао угроженим. Тако је 14. септембра 1941. године ухваћен жив и убијен усташки таборник и командир жандармеријске станице у Главатичеву Филип Дидик. Ухваћен је на путу од Борачког језера до Главатичева. С тим у вези су навече истог дана ухваћени живи 6 жандарма из жандармеријске станице Главатичево, који су били пошли да траже свога командира. Том приликом заплијењено је 6 пушака и исто толико поштоља. 15. септембра, отпочела је борба на Борачком језеру између Борачког партизанског одреда, с једне, и 25 усташа из Коњица, с друге стране. Усташе су предводили лично логорник Звонко Јерковић и замјеник усташког логора логорник поручник Драго Камарић. Борба је трајала 24 сата. На крају 16. септембра су побијени или похватани свих 25 усташа са логорником Јерковићем и његовим замјеником на челу. У ствари, у овој акцији је заробљен читав усташки логор из Коњица. У борби су заплијењени: 22 пушке, 2 пушкомитраљеза, 3 пиштоља, 18 бомби и већа количина муниције.

Двадесетог септембра 1941. године, ликвидирана је жандармеријска станица у Главатичеву, 23. септембра жандармеријска станица у Бјелимићима и 29. септембра жандармеријска станица у Рујиштима.

Успјеси постигнути у овим првим борбама и чишћење терена од усташа и жандармеријских станица забрињавали су непријатеља и дали му повода да припреми велику акцију за 8. октобар 1941. године. О тим припремама у свом извјештају Великој жупи у Мостару, котарски предстојник у Коњицу пише да „заповедништво босанске дивизије, увиђајући како стратешки онако и економски значај пруге која пролази кроз Коњиц и спаја центре државе с Јадраном, послало овамо усташу Станка Томића који је досада водио операције око Гламоча, са нарочитим задатком и овлашћењем, да подузме потребну акцију чишћења у котару Коњиц".[1']

Под руководством Станка Томића усташе на брзину наоружавају своју милицију и врше припреме за напад на територију коју је држао Борачки партизански одред, а који је послије ове акције прерастао у Коњички батаљон. Ове се припреме врше уз велику агитацију и пропаганду, као и пријетњу да ће побити и попалити све становништво, које подржава партизане. У оквиру те припреме усташе су у Коњицу одржале пријетеће говоре, дијелиле оружје, формирале сатније итд.

Ноћу између 7. и 8. октобра 1941. године отпочели су своју офанзиву. У овој акцији Томић је ангажовао преко 1000 усташа, жандарма и мобилисаних сељака до зуба наоружаних пушкама, те са 11 пушкомитраљеза и 2 топа калибра 65 мм. Напад су подржавала и два авиона. Кретали су се са три правца и у три веће групације. Главни напад извршен је преко села Бијеле у правцу Борака; друга колона

" Зборник НОР-а, т. IV, књ. 2. док. бр. 99.

кретала се преко Турије, па обронцима Тисовице у правцу Борачке Драге; трећа колона кретала се десном страном Неретве, преко села Спиљана, Џепа и Блаца. Усташа Станко Томић налазио се на главном правцу напада, са средњом колоном која се кретала у правцу Борака. Са овом колоном наступале су и послуге она два топа са оруђима. Авиони су потпомагали углавном главну колону, али и друге двије. На овој главној колони било је највише пушкомитраљеза.

Рано ујутру 8. октобра 1941. године, све колоне стигле су на своје полазне положаје за напад.

Борачки партизански одред био је обавијештен од партизанске организације из Коњица о усташким припремама и о нападу, па се за ову борбу припремио. Заузео је положаје на доминирајућим мјестима изнад Коњица, почевши од Бијеле стијене која се веже за Прењ, па преко Крњине косе, Плитарице, Гудца и Врапча и косама до ријеке Неретве. Једна група одреда пребацила се са десне стране Неретве и поставила засједу на чуки, док је друга група упућена на Прењ, преко Црног поља и Језерца. Одред је располагао само са два пушкомитраљеза и са око 40 пушака разних калибара.

Усташе су при пролазу кроз села палиле куће, гониле стоку, хапсиле жене и старце, а један број и убијале и вјешале.

Први борбени додир усташа са Борачким партизанским одредом био је више Крњине косе, на Кисеру и Врапчу. Осмог октобра 1941. године око 8 сати на том сектору отпочела је борба, да би се одатле пренијела дуж читавог фронта на свим положајима. Прије додира са усташама и у току саме борбе, усташе су стално бомбардовале из топова положаје које је држао Борачки партизански одред. За све вријеме борбе два усташка авиона су у серијама одлазила и долазила, бомбардујући и митраљирајући положај Борачког партизанског одреда.

Упркос томе, одред је за све вријеме борбе сигурно чувао положаје на којима се утврдио и нико од бораца се ни стопе није повукао. Послије подне у редовима непријатеља осјећала се паника, па је одред прешао у напад.

На сектору Врапча група бораца одреда извршила је продор кроз непријатељски фронт, разбила га и заплијенила један топ. Командант ове усташке операције Станко Томић једва се извукао жив и побјегао према Коњицу. То је у редове непријатеља унијело панику, тако да су на читавом фронту почели безглаво бјежати. Борачки партизански одред наставио је гоњење разбијеног непријатеља. У тој борби заплијењен је један топ, више пушака и доста муниције, бомби и осталог материјала. Убијена су тројица усташа и више рањених.

Ова велика побједа партизанског коњичког среза, извојевана 8. октобра 1941. године, условила је масовно приступање нових бораца у Борачки партизански одред. Тако је одред, одмах послије ове акције, реорганизован у Коњички НОП батаљон. Ова јединица је одмах послије ове акције нарасла на око 700 бораца.

БРАНКО ПАВИЋ

ВЛАХОВИЋКЕ ПЛИМЕ И ОСЕКЕ

Село Влаховићи са десетак његових засеока расутих на широком платоу на тромеђи столачког, љубињског и билећког среза, у рату је поднијело тешке жртве, нарочито у усташким покољима српског живља, јуна 1941, масовно се дигло на устанак и дало значајан допринос у борби за слободу, доживљавало плиме и осеке борбе и било поприште значајних збивања у овом дијелу Херцеговине. Ово су моја сјећања на те људе и догађаје, углавном од априла 1941. до јуна 1942 која су поткријепљена сјећањима других судионика и мојим проучавањем одговарајућих наших и непријатељевих докумената.

КРВАВА КАПАВИЧКА ЈАМА

У фебруару 1941. године, послије часа француског језика, мој професор Петар Поповић ме је упитао одакле сам и да ли је моје мјесто комуникацијски везано са свијетом. Одговорих му да је ,<богу иза леђа", да није уцртано ни на једној географској карти, да до њега нема ни цесте ни жељезничке пруге, чак да преко њега ни авиони не прелијећу. „Ех, баш добро", рече ми професор.,,Савјетовао бих те да напустиш школу и идеш кући. Знаш Павићу, под прозором мог стана има једна сирена, укопана у бетон тротоара, и скоро сваког јутра очекујем да се огласи".

Тиме ми је професор дао до знања да је рат на помолу и да }ји нас неће мимоићи. Поред тога, упитао ме је, изговарајући то као опомену: знам ли како је прошла омладина Пољске послије окупације њихове земље? Знао сам нешто о масовним стријељањима пољске омладине, што сам повезао са професоровим савјетом.

Дуго сам размишљао о овом разговору и о савјету мог професора да напустим школу. Нијесам га послушао, али сам донио неопозиву одлуку: да се никада нећу предати непријатељу у руке, ма у каквој ситуацији се нашао!

Београд сам напустио 1. априла 1941. године. Тешком муком сам се докопао једног вагона у возу који је, за који минут, требало да крене ускотрачном пругом Београд — Ужице — Сарајево. Циљ ми је био да се докопам Херцеговине, мог родног краја, тог беспућа и забити, гдје ме нико не може пронаћи — макар рат трајао и дуже од оног минулог.

Први ратни дан, 6. април, затекао ме је у Требињу. Одмах сам одлучио да бјежим у своје село. Ушуњао сам се међу војнике, од којих је, можда, тек половина била у униформи, а остали само са шајкачама и у шињелима. Тако од Требиња стигох у Равно. Ту сам искочио из воза и кући стигао послије осмочасовног пјешачења.

У селу сам затекао све утучено, обезглављено, упаничено — од разних гласина које су и овдје стизале са свих страна. Знали су за почетак рата. Стари ратници су поново почели казивати своја сјећања из првог свјетског рата, која сам, иначе слушао безброј пута. Неки војни обвезници су већ били отишли, други су се спремали да иду, трећи неће ни добити позив — а рат се већ завршио.

Сви смо, у страху и шоку, чекали мјере окупатора. Истовремено, стизали су наши војници из разних јединица. Ми смо чекали мог брата из Боке. Тада је стигао глас да је погинуо првог дана

рата, на једној трабакули коју су њемачки или талијански авиони потопили у Зеленики, рано ујутру. Нажалост, било је тако. Служио је у тврђавској артиљерији на Луштици. Тога дана је допловио да бп следовао храну за своју јединицу и — није је донио. Хљебови су пливали по води, а брод, директно погођен авионском бомбом, од-'мах је потонуо. Било је ту још много жртава, јер је непосредно прије бомбардовања Зеленике, у жељезничку станицу, долазећи из правца Хума, стигао транспорт пун војске и коња.

Створена је и „Независна Држава Хрватска", чији смо постали поданици. Одмах смо осјетили грубу стварност: да је та усташка тпоревина „држава" у којој Срби не могу живјети ни као поданици, а камоли као њени пуноправни држављани.

Глас о капитулацији војске Краљевине Југославије кроз наша села пронијели су војници 32. и 61. пука, који су се против Талијана борили на албанско-црногорској граници. Они су ка својим селима одмицали у групама, јер су на неким (мјестима проусташки елементи, одмосно припадници Мачекове „заштите" нападали појединце и отимали им оружје и спрему коју су они покушавали да донесу својим кућама. Они кбји су долазили из правца запада, од Мостара и даље, причају како су Хрвати масовно дезертирали из јединица и како су се у Мостару, Чапљини и другим мјестима организовале усташе које разоружавају читаве јединице регуларне војске. Пронесе се глас да је вођа усташа извјесни Павелић, а да је неки Славко Кватерник „НДХ" прогласио у Загребу још 10. априла. Усташе проносе гласове: за све Србе у тој „држави" биће добро само ако буду лојални. Ипак, нико од њих није могао бити спокојан, не због „Независне" већ због тога што је та вјештачка творевина створена под окриљем њемачког и талијанског окупатора. Стари људи, који су добро упамтили Швабу и служили у Фрањиним касарнама, па и ратовали за његов рачун до Карпата или Пијаве — мирили су се са новим стањем. Аустријска државност оставила је на њих утисак силе која се дуго држала у нашим крајевима и која је сада, у неку руку, васкрсла кроз Хитлерову окупацију и Павелићеву „Независну". Често се чуло како понављају ону поданичку реченицу, још из турског вакта: „Ко ми ага — ја му слуга". И додавали: „Ни ова држава до сада није нам ништа дала. Дијелили смо со на филџане, па ево нас живих. Дијелићемо је опет. Све ће ова брда надживјети. Само ,У људе нек не дирају".

Тако је то потрајало око мјесец дана. Онда се почеше проносити гласови како усташе понеког хапсе, а појединце и убијају. За сваки случај, људи су изналазили разлоге и недуго образлагали и хапшења и убиства. У сваком случају, нико још није могао вјеровати да ће та „држава" убијати своје невине поданике.

Једнога дана усташе почеше залазити по српским селима и одводити мушко становништво, од 16 до 60 година старости. А прије тога позвали су кнезове и муктаре у сједиште среза, да преко њих званично' и оштро поруче: да сви војни обвезници, који -су били мобилисани, предају сву ратну опрему, а нарочито оружје. Додали су томе: ако је неко донио или дотјерао нешто што није спадало у личну опрему — то се не смије еакрити. Пријетили су: они ће изаћи у села, проћи, видјети стање и успоставити ред ако гдје буде требало.

Неки су Муслимани поручивали својим комшијама Србима да је најбоље да се склоне док усташе прођу, смирујући их: „Нек им нијесте на очима; они ће доћи и проћи". У људима се нешто бунило: „Зашто је да се склањам? Коме сам ја шта учинио? Ако сам коме

крив — ево ме!"Они нијесу вјеровали да усташе носе смрт, да су пљачка, паљевине и убиства њихов занат.

Освануо је 3. јуни 1941. Ведар и сунчан дан, а људима у души облачно и тмурно. Питају се: „Чекати или бјежати?" Руководећи се резоном: ко је крив нека бјежи — мало се ко нашао ко је оставио кућу и побјегао у шуму. Појединци су размишљали: „Ко се смије замјерити власти и држави?" Из кућа се журно износило: жито, одјећа, вуна, мрс и вредније ствари. Људи су сакривали ствари у шуму, или их укопавали у земљу, али се сами нијесу склањали.

Уочи тога дана пронесе се глас да су у Вали, једном засеоку села Влаховића, убили четири младића. И за то се одмах нашао разлог: да 1918. нијесу комити побили Ћесиће из Вилогораца — не би ни сада ове, њихове синове и унуке, усташе побили. Чули су се коментари: „Ето видиш, глава за главу. За главе четири Ћесића из 1918. четири српске главе из 1941. Ми нисмо наводили комите ни на кога, већ крили и штитили Зећиће. Ако буде требало и они ће нас". Баш тако су прокоментарисане те четири мртве главе — прве жртве усташког терора у нашем крају.

Негдје око четири сата послије подне усташе су стигле у засеок Љубомишља. Нико није знао шта су починили у Шркљанима, Влаховићима и по другим селима. Свако је чекао код куће или на раду, а ја сам, сјећајући се оног разговора и савјета мог професора Пере Поповића, побјегао у шуму. Са мном су били брат Славко и рођак Душан. Одлучисмо: Нећемо живи у руке ни усташама, ни њиховим газдама, Талијанима и Нијемцима. Узалуд ме је гонио један усташа, јашући на коњу. Није хтио пуцати да не би узбунио и заплашио друге, а скренула му је на себе пажњу и моја комшиница, која је сакривала неке вредније ствари у жбун изнад куће. Тако сам срећно умакао смрти, а усташа се задовољио плијеном из грабовог жбуна.

Усташе су улазиле у село без икаквог војничког поретка, као руља. Неколико их је јахало на коњима, а на другима су гонили опљачкану робу. Били су различито одјевени и наоружани најразличитијим оружјем. Дошли су пред сваку кућу, тражили војничку опрему и оружје, а узимали су све што су у кућама нашли. Питали су жене и осталу нејач гдје су људи, звали их да дођу на саслушање, ту на лицу мјеста. Говорили су: „Лакше је тако, него да их позивамо у Љубиње". Старог Перу Пивца питали су: „Кога ти имаш, старино?" „Имам два сина богу на аманет", одговорио им је Перо. „Па зови их да дођу'". Отац их је дозвао, а усташе су их одвеле, са још 22 њихове комшије.

Село је остало празно и пусто; оно опљачкано, а људи одведени. Сви су се питали: „Шта ли ће са њима бити?" Нагађало се свашта: саслушати па вратити; интернирати; отјерати на рад у Њемачку. Међутим, ријетко је ко помишљао •— да ће их живе бацати у јаму.

У школу у Влаховиће дотјерали су 55 људи, а шесторицу ликвидирали на кућном прагу. Усташе су се покупиле и отишле у Зечића, на спавање. Ту су јели, пили и оргијали. Стражар који је остао да чува 55 људи поступио је врло лукаво; скинуо је пушку с рамена, препријечио њоме школска врата, а на њу објесио упаљен фењер, па обраћајући се снужденим и замишљеним људима, рекао:

„Људи, спавајте ту ову ноћ, па како вам је да је. Немојте да неко покуша да бјежи. Били бисмо криви и ви и ја. Ионако ћете сви послије саслушања ићи својим кућама. Ја одох овдје у село да спавам".

Читаву ноћ је упаљен фењер „чувао" стражу и читаву ноћ нико од затворених нигдје није макао. Као да су били ограђени бодљика-

вом жицом кроз коју је пуштена струја високог напона. Тако је на њих дјеловала молба усташког стражара. Као: ко би и помислио да бјежи, па да стражар због тога буде крив?! А скоро сви су они служили војску и вршили стражарску дужност. Знали су колика је његова одговорност на стражарском мјесту и какве би га све посљедице могле снаћи, нарочито у ратно доба, ако би напустио стражарско мјесто. Чак су се за њега бојали: „Шта ће, ако наиђе контрола?" Они ближи вратима договорили су се и како да га оправдају. Уосталом, они су били сигурни да ни за шта нису криви, па да и нема разлога да им се ишта друго догоди — сем да ујутро буду пуштени кућама, јер зашто би, побогу, држава сатирала своје недужне поданике!

Кад је освануло слиједеће јутро — отјерали су их у Ранковце. Ту је био логор већ напуњен људима из Убоска, Банчића, Ранковаца, Пустипуха, Капавице и других оближних села. Било их је 164. Сви су били сабијени у једну долину ограђену ониским зидом. Сједили су и разговарали. Било им је дозвољено: да примају храну од кућа, да се састају и разговарају са укућанима, обично са женама, које су их посјећивале, да понешто поруче кући. Није било још никаквог знака који би најављивао масовно уништење и погубљење. Мога оца су слали кући, пошто је имао преко 50 година, али он није хтио да иде сам, говорећи: „Сјутра ћемо сви скупа". Поручио је синовивда да и они дођу, да се јаве усташама, како не би на њих јпала каква сумња да су одметници.

Усташе су се врзмале по логору. Неки су ишли по селима и доводили нове жртве. Други су били врло замишљени и сажаљиво су посматрали ове људе. Те вечери чула се међу њима и препирка, па и оштра свађа и протести, а онда и пушчани и митраљески пуцњи. Те ноћи побјегло је неколико заведених, који су са усташама пошли, не знајући циљ похода тих крвника кроз ова српска села.

Ни сјутрадан нико није вјеровао у смрт. Тек послије подне, између 6 и 7 сати, почела је прозивка. Анонимна. Сваки је био само — слиједећи. Пред вратима је стајао један усташа са шљемом на глави. То је био бивши жандармеријски поднаредник Саџак. Он би сваког слиједећег упитао: „Познајеш ли ме?". И уписао му име и презиме. Затим су други везивали. Сваком су везали само лијеву руку, а десну је морао држати подигнуту увис. У један кратки конопац везали су по дванаест људских руку. Затим би конопац добро покваспјЧН водом, тако да се стегне и уреже у месо.

Кад је изашао Нико Богдановић, замолио је да му омогуће да мокри. Пратио га је један усташа са пушком на „готовс". Нико се тргао, скочио са ониског потпорног зида и почео бјежати преко стрме оранице. Настали су галама и метеж. Мијешали су се повици: „Побјеже!" и команда: „пуцај!" Пушчана брза паљба и митраљески рафали нијесу успјели да га оборе. Побјегао је, а да га зрно није окрзнуло. Препали су се да им не побјегне још неко. Нијесу предвидјели Да ће везивање толико трајати, а пут до јаме, кроз густу шуму и козјом стазом, нудио је прилику новим бјегунцима. Но, почели су прилично касно. Стога су донијели одлуку да се масакр одложи за један дан, с тим да се сјутра, 8. јуна, почне раније.

Ноћ је била ужасна. Преко 160 људи сатјерано је у једну малу просторију. Нико није могао изаћи ни ради обављања физиолошких потреба. Људи су газили један другог, а логорски стражари стално су пријетили „метком у чело". Неколицина одважнијих младића донијело је одлуку да провале кров, убију стражара и омогуће осталима бјекство. Старији су их у томе омели, пријетећи им да ће их

одмах, при првом покушају, пријавити. Чекали су наредни дан, а са њим и своју судбину.

Освануо је 8. јуни. Стражари су се смјењивали и све строжим тоном пријетили за покушај бјекства. Затвореници су били толико набијени један на другог да су једва чекали да се покрену. За неколикЈо часова, који су им изгледали као читава вјечност, поново се појави Саџак са шљемом на глави. Врата су била опкољена усташама-Сваки је држао пушку на „готовс". Митраљези су били тако постављени да ни птица није могла измаћи. Везивање је почело. Исто као и јуче. По дванаесторица у један конопац. Свако је морао једну руку држати г^одигнуту увис. Ни тог дана крвници нису заборавили да поквасе конопце[1]).

Међу везанима се налазио и Васо Крунић, шумар из села Влаховића. Он је неколико дана раније позван у Љубиње, да положи заклетву поглавнику Павелићу. И положио је, добивши и писмено, али о томе никоме није причао. Сада када је назрео смртну опасност, сјетио се тог парчета хартије, које је носио са собом. Помислио је да би то могао бити важан документ, који ће му, можда, спасити главу. Извадио га је из џепа и завапио према најближем усташи.

„Шта ти је то?", питао га је усташа.

„Заклетва господине".

„Коме си се ти заклео, будало српска?"

„Поглавнику Павелићу", одговори Васо.

„Шт^, зар ти, српска свиња, да се закунеш једном хрватском племићу?".

Зграбио је усташа хартију, поцијепао је и, не трепнувши, бацио на земљу. Васо је схватио „колико је сати", а усташа га још приупита:

„Како се зове држава којој си се заклео?".

„Независна Хрватска, мој господине".

„А у ком је вијеку створена?" усташа ће.

„Сад, у двадесетом, господине", одговори Васо.

„Е, свињо српска, не знаш да је ова држава створена прије хиљаду година", одврати усташа и опали Васа песницом у сљепоочницу.

„Надам се да си сада научио. Е, а знаш ли ко те је сада опаметио?"

,,Не знам", болно и скрушено одговори Васо.

„Хрватски усташа, српска свињо", и опет га лупи, али сада кундаком у слабину, и притеже му конопцем још јаче десну руку.

Кад је посљедњи човјек био свезан, дата је команда за покрет. Опет, ко зна по који пут, људе су разједале зле слутње и питања: куда ће с њима? Мислили су у Љубиње. За тренутак су заборавили на мокри коноп који је ужасно стезао тетиве и вене на рукама, које су већ биле модре, а у некога и сиве. Козја стаза која је водила у село Капавицу све их је збунила. Сад је сваког обузимала језа. Коса се дизала на глави. Људи су падали.

Већина је успут погубила обућу, јер су ишли бочно, саплићући ногу преко ноге. Пљуштали су ударци кундака у леђа, уз „најсочније" псовке.

Ч Такав начин везивања људи усташе су научиле у терористичким центрима у Мађарској и Италији. Оно је онемогућавало жртвама да, нарочито у покрету, кад су се међусобно стезали, смакну конопац с руке.

Посљедњим атомом снаге Урош Домазет је скинуо коноп са руке и почео да бјежи. Сви спроводници су запуцали. Урош је смртно погођен, али је рањен и један усташа спроводник.

Међу свезанима било је и неколико малодушних, који су, кад је Урош пао, повикали:

„Живио ко га уби. Куд бјежи мајку му његову!"

Ти су, ваљда, још мислили: да ће они одмах бити пуштени, да 'ће се на њих смиловати крвник Жутац. А спроводници су их сад почели још жешће туђи, нарочито млатећи виђеније људе. Душана Манастирчића, попа са Хрђуса, готово су убили кундацима. Сав је био крвав, а они су му подругљиво говорили:

„Поведи попе Србе у цркву".

„Макни брже!" — брецали су на људе који би зачас предахнули. „Јели сте бијели хљеб двадесет година, а ми, Хрвати и Муслимани, тукли смо кукурузу. Види како ми можемо ићи".

У тим мокрим конопцима било је људи из Капавице, села испод којег се ова несрећна поворка кретала. Али, нико од њих није знао за јаму безданицу у коју ће, само за који час, живи или мртви, бити побацани[2]).

Када је поворка невиних, на смрт осуђених људи стигла близу одређене заједничке гробнице, поред њих је, на добро угојеном Зекану, изјахао логорник и командовао:

„Свак сједни!"

Преплашени људи мислили су да ће силник преко њих натјерати бијесна коња и тако их усмртити. Услиједила је команда да поскидају црвене шалове којима се опасују херцеговачки сељаци. Усташе су шалове брижљиво сјекле на комаде, а жртвама је остало да мисле: шта ли ће с тим црвеним парчићима радити? За тили час су им тиме повезали очи, притежући како је који хтио и могао. Молбе да не стежу нису помагале. Нико ништа није видио, сем понеког коме је повјеска, од превеликог стезања, склизнула низ нос.

Први „коноп" је, у виду љесе људи, кренуо на јаму. За њим се сјатила гомила спроводника — да би напљачкали што више прстења, златних зуба и других вриједних ствари које су жртве имале при себи. Чули су се плотуни, дерњава усташе и по који јаук. Нијесу све стријељали. Наиме, шесторицу су из једнога „конопа" убијали и гурали у јаму, а они би, својом тежином, вукли за собом осталу шесторицу. Људска тјелеса су се сурвавала у провалију. Лобање су пуцале, мозгови се просипали, ломиле се кости. И све је то заливено људском крвљу сиромашних српских сељака и слагало се у овај бездан —- њихову заједничку гробницу.

[2]) Кад они, који су овим камењаром вијек провели, нису за њу знали, поставља се логично питање: па откуд је знао усташки логорник, који се већ налазио над њеним отвором? Тајна је у овоме: Нијемци су прије рата често долазили у ЈугославиЈу, прелазећи нашу границу са туристичким визама. Међу њима је било оних који су, умјесто културних и историјских споменика и природних љепота, фотографисали војне објекте и истраживали јаме. Непосредно пред сам рат долазили су и у Капавицу и по херцеговачким камењарима тражили јаме. Представљали су се као <спелолози, говорили да траже неке црве и друге инсекте који живе у тим удубљењима. Стварно, неке чудне бубе односили су у стакленим епруветама, очевидно „да се власи не би досјетили". А на хартији, коју *су* такође односили, био је, вјештом руком топографа, уцртан положај сваке јаме коју би пронашли. Водичима до тих јама давали су пристојан бакшиш. Тако је и усташки логорник са картом у руци, пронашао Капавичку јаму за коју до тада није знао ни један мјештанин.

Кад су се, напокон, убиједили да је дошао задњи час, одважнији су почели бјежати. На конопима је остајала кожа и месо с руку, али *Љ*уди су бјежали, ријешени да гину усправно. Некима је и успјело да се домогну шуме и изнесу живу главу.

Уз задње „конопе" остала су само по два пратиоца. Из једног је побјегао први, Раде Пивац. Један од спроводника његовог „конопа" наредио је другом да трчи за Радом и ухвати га. Он се дао у потјеру, стално пуцајући. То је био Куралић, усташа из Капавице. За то вријеме, други спроводник је пушчану цијев окренуо земљи, окренувши леђа према повезанима, дао им знак да бјеже. Десет људи из тога „конопа" побјегло је од сигурне смрти. Први и задњи свезани нису могли скинути коноп, па су почели скупа да бјеже. Њих је сустигао логорник на коњу и убио из пиштоља. И ту, у тој разбојничкој руљи, било је поштених људи, али колебљивих, који нису смјели напустити разбојничку дружину, али ни хтјели да убијају невине људе.

Још је неколико „конопа" остало ту, јер се отвор јаме заглавио од тјелеса људи. Као да бездан није хтио да прима невине жртве. Сви ти „прекобројни" стријељани су ту, на зеленој падини, у стојећем ставу. Крв је лила и шкропила земљу на све стране. Неколико људи је пало међу лешеве, а да их усташко зрно није ни додирнуло. Кад је пао мрак — они су се извукли и побјегли у шуму.

Једним конопом били су свезани, један до другог, два рођена брата Буквића из Убоска, Новица и Славко. Новица је био шести, а Славко седми по реду у „конопу". И пошто су усташе другу половину конопа живе бацали у јаму, тај седми, Славко, пуким је случајем, кад се јама заглавила, остао испод неког забанка. Послије сат-два, пошто су усташе отишле, Славко се одвојио од свог мртвог брата Новице и извукао се између лешева. Полудио је, јер је одвећ дуго слушао ропац жртава у том бездану. Кад се извукао још су неки били у животу, пребијених руку и ногу, поломљених ребара и распрсле лобање.

Они који су побјегли са губилишта, лутали су, унезвјерени, по околним брдима, не усуђујући се да се помоле ни у једном насељу. Глад их је, ипак, приморала да дођу у села. Били су ван себе. Први су нам испричали страхоте Капавичке јаме. Села су завијена у црно, мајке су изгубиле синове, дјеца очеве, сестре браћу, а жене мужеве. Смрт је заобишла мало коју кућу.

Завладала је таква паника да су се људи бојали и сопствених сенки. Сјећам се: кад је неколико људи из Стањевића дошло у моје село — сви смо се, у паничном страху, разбјежали, а Јово Шаренац, који је побјегао са Капавичке јаме, успузао се на врх једног храста и почео да виче из свег гласа: „Ха ха, ха, Неборе! Упомоћ Неборе!"

Од ријеке Неретве до Ситнице планине, српска села су остала празна. Људи су напустили куће и имања и побјегли „буковом пању". У збијеговима је врило од људи и стоке. Безводица је морила. Ватре су се димиле на сваку страну. Одважнији и млађи, наоружани покојом пушком или бомбом, прикрадали су се селима и доносили штогод хране за збјегове.

У збијеговима се почело живјети организованије. Организоване су и постављене страже, патроле су крстариле свуда, увлачећи се чак и међу усташка села. У невољи, практиковали смо: понеки метак испаљен из пушке, „слагање" пушчаних пуцњева, како би усташе помислиле да имамо и митраљезе, понеки пуцањ прангије да бисмо показали како имамо чак и бацаче. Па и ручним бомбама смо разгонили страх.

 То је био мјесец јуни страшне 1941.

Из зидова и испод хатула вађене су насумице пушке препилане. Било их је свакојаких: острагуша, турских анцелада, малнихерки и збројовки, француских из ровова са Солуна, па руских и талијанских, те понека ловачка двоцјевка. Исто тако, на свијетло су изношени и пиштољи и револвери разних марки и калибара. Муниције је било свакакве, али углавном није одговарала калибрима цијеви. Зато су људи гвозденим шипкама избијали чауре, јер их затварачи нијесу могли извлачити. За тим зарђалим оружјем трагали су овуда турски јањичари, Фрањини шуцкори, краљевска жандармерија и усташе Павелића, трагали, пријетили, и на муке стављали, али га нико од њих није могао наћи. Сада је оно извађено на свјетлост дана. Очишћено је, подмазано и припремљено за скорашње битке и бојеве.

На први поглед и неупућеном, ови наши музејски реквизити били су слабашни према модерном оружју наших џелата. Али, и ми смо сад постали сила. Знамо да смо на смрт осуђени и ријешили смо да се мушки боримо до посљедњег. Стари су нам уз ватре причали страшне приче о томе како су Турци на колац набијали, како је Лука Вукаловић дигао устанак против тираније, па о бјежању у Црну Гору 1875. Често смо помишљали: ако пригусти — поћи ћемо трагом дједова, гинути усправно, недајући се више у конопце везати.

Наша пропаганда из ситничког збијега поразно је дејствовала на морал усташа, тако да се нико од њих није смио приближити збијегу. Они су увелико препричавали да се зна како у Ситници има организованих војних јединица, убојних и интендантских складишта, организованих болница и свега што је потребно за рат. Али, да ће они тамо наступати ,,кад припреме офанзиву".

Дакле, још прије напада Хитлера на Совјетски Савез — ми смо били устаници. У сваком појединцу живјела је одлука да жив неће у усташке руке и да ће се до краја борити. А када је „заратила Русија" осјећали смо се јачим и од самог Трећег Рајха! Ако се Црвена армија и повлачила — ми смо били у офанзиви. Из збјегова смо се почели враћати у напуштена села. Отпочела је тешка, дуга, крвава и неједнака борба.

Трагичан биланс описаних усташких злодјела над Капавичком јамом био је 121 усмрћени. Педесет је успјело побјећи, свезаних руку и очију, углавном захваљујући појединим пратиоцима који нису знали усташке намјере када су мобилисани у усташку војску, а то је био и први усташки покољ у овим крајевима.

Да се те жртве усташког безумља не забораве и да заувијек служе као опомена — ево и њихових имена.

Из села *Влаховића* усташе су 3. јуна 1941. одвеле 60 људи. Од њих су убијени: Гојко, Митар и Данило Љубенко, Трипо, Стево и Којо Кнежевић, Раде и Данило Херета, Риндо, Вељко, Милан и Славко Перишић, Јово Ковач, Бошко Чолић, Милан Кашиковић, Алекса и Јово Церовина, Гојко и Васо Пиљевић, Богдан Сикимић, Јово Малтез, Гаврило, Милан и Владо Павић, Михо Богдановић и Данило Пивац. Убијени код куће: Петар Ковач, Васо, Војко, Анђелко и Максим Чолић и Илија Домазет, док су Урош Домазет, Михајло Перишић и Видоје Љубенко тешко рањени и умрли.

Из села Убоска убијени су: Лазар, Гојко и Милутин Банђур, Којо, Митар и Јово Жарковић, Ђорђо и Вељко Ђого, Максим, Михо, Новица, Нико, Крсто, Сава, Бранко и Радослав Јањић, Анђелко, Ђоко, Владо, Милан и Спасо Мичета, Раде, Гојко, Васо, Новица, Илија и Владо Буквић, Ристо, Радован, Раде, Војко и Никола Ћук, Ристо Дутина и Бранко Банђур (убијен у бјекству).

Из села *Поцрња* убијени су: Владо, Дојчило, Гојко, Максим, Павле и Мирко Круљ, Светко, Бранко, Раде, Милош и Шћепо Милошевић, и свештеник Душан Манастирчић.

Из села *Ранковци* убијена су 24 човјека, и то: Ђоко, Ристо и Милорад Милојевић; Данило, Милош, Новица, Ристо, Ћетко, и Цветко Јањић, Илија, Максим, Михајло, Ђорђо, Спасо, Манојло, Петко, Владо, Душан, Данило, Илија, Славко Круљ, Владо Д. Круљ, Бошко Буквић и Митар Милојевић (убијен код куће).

Из села *Капавице* убијено је 16 људи, и то: Илија и Данило Ђурић, Вукан, Ристо, Крсто и Љубан Климента, Милан и Јово Ћоровић; Милан, Марко и Максим Гордић; Стеван и Милослав Пецељ; Митар Бркљача и Милан Ђурић (два посљедња убијена уз пут).

Са стратишта је побјегло: 26 људи из Влаховића (тројица рањених), 7 из Убоска, 4 из Поцрња и 13 из Капавице. Из села Ранковаца нико није побјегао.

ПЕТАР ИЛИЋ (ДРАПШИН) У ВЛАХОВИЋИМА

У касну јесен 1941. године, пред ноћ, дојаха група партизана пред основну школу у Влаховиће. У школи су били смјештени: команда чете, одбор, руководство омладинске организације, санитет и магацин са интендантуром. Школа је била најважнији и средишњи оријентир оног великог платоа на тромеђи столачког, љубињског и билећког среза, на коме је размјештено село Влаховићи са својих десет засеока: Љубомишљи, Дрвеница, Хаздије, Мажикравићи, Зубовићи, Стањевићи, Вала, Вилогорци, Шкрљани и централни засеок са школом, православном црквом, мејтефом, жандармеријском станицом и двије кафане. Тај засеок се зове Влаховићи, а по њему је добио име и цијели овај крај са наведеним засеоцима.

Школа је подигнута још за вријеме аустроугарске владавине, па је, поред импозантне зграде, имала и велико, високим зидом ограђено двориште, са капијом кроз коју је могао ући човјек јашући на коњу.

Коњаници, пристигли у то јесење поподне, сјахали су пред капијом. У оно вријеме било је тако: ко год да дође са стране изазивао је велику радозналост, јер смо били увијек жељни да чујемо нешто ново, па макар и не било лијепо (како се у оно доба око нас, на жалост, најчешће и дешавало). Угледали смо неколико познаника, међу којима и ониску, космату и стабилну фигуру, у бољој партизанској униформи, са револвером, двогледом и командантском торбицом. То је било довољно да се закључи како се ради о неком партизанском руководиоцу. Чули смо и раније да је у Оперативни штаб стигао, са стране, неки виши руководилац и да се зове Петар Илић. То је био он и сада је први пут дошао у наш крај.

Пошто смо се поздравили и упознали, одмах је наредио да се то вече, на конференцију, искупе домаћини из свих засеока села Влаховића. Курири су отишли по засеоцима, од куће до куће, са усменим порукама да се, неодложно и одмах, дође „код школе", на конференцију.

У међувремену нам неко из пратње повјери да је том придошлици право презиме Драпшин. Наиме, разумије се, то није о њему нешто више говорило. Он се интересовао за све, а понајвише за расположење сељака за борбу против окупатора. Интересовао се и за паједине имућније домаћине, иако их је у нашем селу није било, о командном саставу чете, како смо наоружани, и др. Мене је упитао

одакле сам, вјероватно зато што сам био мало другачије одјевен него остали. Показао сам му руком засеок преко брда, а он ће на то: „Ма, ниси ти одавде!" Сви су потврдили да јесам, али да сам „школац". Тако су ме звали у селу. Затим ме Илић питао у коју сам школу ишао и гдје. Све сам му потанко објаснио, задовољан што имамо неколико заједничких познаника и што тај високи руководилац разговара баш са мном. „А јеси ли био организован у школи?" — упита ме. Ја му рекох да јесам, али се одмах препадох да ли мислимо на исту организацију, јер нијесам био у Партији.

У разговоре и причу са нама стално му се наметао Новица Булут из Пребиловаца, који је избјегао од усташа и склонио се код Милана Крунића. Причао нам је да је учествовао у октобарској револуцији, да је стари бољшевик, па је са неким, самовласно присвојеним правом, тражио да га сви слушамо и поштујемо његово мишљење. Тако се и овога пута стално „убацивао" и покретима и упадицама ускакао испред свих нас. Као да је Петра Илића познавао сто година, поче му причати разне догодовштине из октобарске револуције и све то повезивати са нашом ситуацијом, „изналазећи" разна рјешења, у смислу „лако ћемо".

Драпшину се свидио Новичин оптимизам, али је хтио да чује још некога. Ухватио је за руку Милана Крунића, па се мало измакоше. Послије минут-два, Милан позва мене и Душана Церовину, политичког комесара чете. Без било каквог увода, Илић одмах поче врло непосредан и конкретан разговор:

„У вашој чети има неколико жандарма. Они су били чувари режима, а сада су се овдје притајили, и можда, спремају да вам забију нож у леђа".

Слушао сам га пренеражен и неспособан ма шта да кажем у одбрану људи који су до тада носили претежак терет борбе на својИм леђима. Ипак сам се усудио да кажем да их је народ бирао за руководиоце на најдемократскији начин. Мислио сам на Милана и Новицу Домазета, командира чете и његовог самјеника. Рекао сам да су се они до сада, у свим акцијама, показали као јанбољи и најхрабији, да је Спасоје Ћеранић избјегао од усташа и склонио се, као и многи други, у село, код свог таста Душана, да је Стево Милошевић биран у сеоски НОО, гдје је изванредно користан, јер врло конструктивно дјелује и има ауторитет и утицај на људе у својој средипи. Пети бивши жандарм био је Милосав Домазет, исто тако одан и утицајан човјек, са задужењима и повјерењем бораца и народа. Једино Спасоје Ћеранић није имао никаквог задужења, јер га још нијесмо довољно провјерили, али се и он коректно држао.

Илићу је било драго што смо правили разлику између оних које добро познајемо и које смо провјерили, од оних који су, ипак, странци и још их провјеравамо.

Све моје ријечи потврђивао је и још боље образлагао комесар Душан Церовина. За то вријеме је Милан Крунић, замјеник политичког комесара Ситничког батаљона, који је дошао са Илићем, упорно ћутао и, на тај начин, како се нама чинило, уносио помло сумње у наша објашњења и правдања. Али, када је Илић рекао да се наше тврдње поклапају са Милановим, видјели смо да је у свему томе било приче и раније, између њих, и да је Милан овдје намјерно ћутао како би се Драпшин што боље увјерио у његове тврдње.

„Ако се с тим вашим жандармима ма шта деси, одговараћете вашим главама сва тројица скупа!" — закључи, без имало околишавања, наш саговорник Илић.

Причало се о њему да је бескомпромисан борац и добар командант, али и да је, нарочито понекад, врло пријек и нагао. Због тога сам, послије разговора, осјећао такав страх да нијесам могао разлучити: да ли бих више волио да изгину сви ти „моји" жандарми, па да се ослободим те велике бриге и одговорности, или да они живе, а да ја стално страхујем за сопствену главу. Имао сам изванредно повјерење у њих, али ме је тог дана поколебао овај човјек који је, како ско чули, сабрао велико револуционарно искуство у Шпанији и ширем доброг дијела устаничке Југославије и коме се можемо супротстављати скромним политичким образовањем и малим револуционарним искуством. Признајем да сам због таквог разговора стрепио у души и често разговарао са комесаром Душаном Церовином, чије ми је трезвено резоковање, онако млађаном, улијевало повјерење и сигургост у оно што чинимо и говоримо.

Док смо ми разговарали са Илићем, пристизали су сељаци из првих засеока — Крунићи, Перишићи, Кнежевићи, Љубенке. Чекали смо пуна два сата док су се сви искупили. Конференција је почела. Први је говорио Милан Крунић. Затим нам се обратио Петар Милидраговић. Послије је узео ријеч Петар Илић. Дуго нам је говорио: о фашизму, слободи, историји, традицији, устаницима, стању на фронтовима, нарочито о Источном фронту и великим побједама Црвене армије, њеној ослободилачкој мисији и о низу других питања. Стекли смо утисак да нам говори човјек коме се може све вјеровати, јер очито много зна и много вриједи.

Послије извјесног затишја и оклијевања, сем осталог и зато што нам је све објаснио, почели смо постављати и понеко питање. Људе је највише интересовало стање на Источном фронту. Сваки његов одговор улијевао је снагу и храброст. Тада је Гојко Крунић упитао:

„Добро друже, ти кажеш да се дижемо на устанак. Ево ми смо се дигли. Али сада ће зима, па би било боље да се мало примиримо, а ни усташе нас сада више не дирају. Шта ако крене талијанска сила против нас, па нам попале куће и имања, а нејач затражи кору хљеба коју им немамо одакле дати . .." Није Гојко ни завршио, а Новица Булут скочи:

„Друже команданте, ја ћу му одговорити!"

Одобри му Драпшин.

„Е, слушај ме Гојко Крунићу", настави Булут, „био сам страствени ловац пуних 15 година и никад нијесам убио птицу кукавицу".

Наста комешање у школској сали, јер га многи нијесу разумјели. Драпшин је нешто рекао комесару Церовини и поново узео ријеч, образлажући потребу надљудског жртвовања у ратним условима.

„Морамо се борити да бисмо опстали и дали далеко мање жртава него ако поклекнемо".

Тиме је завршена наша конференција и наш први састанак са искусним командантом и „Шпанцем" Петром Илићем, који ће, поред свог неоспорног војничког талента и политичког искуства, показати и неразумијевање карактерних особина људи са херцеговачког крша. А.пи, то није ни могао научити за овако кратко вријеме. Требало је са нама, „појести сто кила соли", па нас упознати и разумјети.

Ипак се обрадовао нашој спремности за борбу, нашим дотадашњим усггјесима и организованости. На крају је добио и лијеп поклон од мог рођака Душана Павића — пиштољ из каквог је, како тада први пут чусмо од Илића, „убијен краљ Александар у Марсељу".

ОБРАЧУН СА „БОКСИТНОМ КОЛОНОМ"

Прва борба коју су водили херцеговачки партизани против Нијемаца на тлу Херцеговине, одиграла се 10. марта 1942. године, на цести Љубиње — Столац, на мјесту званом Бадрљаче (око коте 536).

Пошто је цијела Херцеговина у италијанској окупационој зони била све до 28. маја 1943, то су, разумљиво, само Италијани имали своје посаде у гарнизонима, односно мјестима за која су сматрали да их треба војнички посјести. Отуда и прва борба против Нијемаца на тлу Херцеговине тек у другој години рата. А зашто и тада?

Хрватски државни монопол из Мостара продао је Нијемцима сав дуван који се на дан формирања „Независне" нашао у Дуванској станици Љубиње. Уговор је закључен испоруком франко вагон жељезничка станица Чапљина, што значи да је продавац био дужан да дуван превезе до Чапљине. Продавца је заступао директор фабрике дувана у Мостару. Пошто је вријеме испоруке већ прошло, обратио се италијанској команди са приједлогом да она обезбиједи војну пратњу за возила монопола, којим би се дуван превезао из Љубиња до Чапљине, јер је та цеста, а нарочито дионица Љубиње — Столац, била под контролом партизана. Према њемачким документима, директор фабрике је изјавио да су италијанске војне власти одбиле ту његову молбу. Тада се обратио команди њемачке ваздухопловне базе у Мостару, која је имала на располагању аутомобилско одјељење, претежно коришћено за транспорт овдашње бокситне руде за њемачку привреду. Очито, сагласност је добијена и директор фабрике дувана је 9. марта 1942. са њемачком „бокситном" ауто-колоном кренуо правцем: Мостар — Чапљина — Столац — Љубиње.

Колону је чинило: 150 војника, 24 камиона, једно путничко возило и неколико мотоцикла са приколицама и кола за превоз војника за обезбјеђење колоне. Војници су били под пуним наоружањем. Колона је поменутог датума и наведеном релацијом возила четири пута. Преноћивши у Мостару, колона је сјутрадан, у уторак ујутро, 10. марта, поново кренула у истом саставу и исте јачине. Пошла је да утовари остатак дувана из дуванске станице у Љубињу. Утовар, вјероватно, није дуго трајао, јер су Нијемци из Љубиња, са претовареним камионима, кренули послије једанаест часова.

Поставља се питање: шта се у та два дана, 9. и 10. марта 1942. године, дешавало на другој, нашој страни, у Ситничком партизанском батаљону? Они који су већ писали о овој нашој акцији, и, заиста, великом успјеху — склони су да прецијене нашу ондашњу организованост, обавијештеност, дисциплину, наоружање и друге предности.

Био сам тада замјеник политичког комесара Влаховићке чете у Ситничком партизанском батаљону. Зато овдје не могу ништа рећи о томе колико је штаб Љубињског партизанског батаљона био обавијештен о намјерама њемачке колоне за уторак, 10. марта. Истина, могли су знати шта се догађало претходног дана, на основу осматрања голим оком. Међутим, ми у Ситничком батаљону нијесмо знали шта се дешавало у понедељак, 9. марта, на цести Љубиње — Столац.

Неколико дана раније, штаб нашег батаљона је добио наређење од Оперативног штаба за дејства на комуникацији Столац — Љубиње, и даље, према неослобођеној територији, с лијеве стране Брегаве, односно Неретве, у захвату жељезничке пруге Чапљина -— Хутово — Равно. Одмах је, по куририма, послата одговарајућа наредба сеоским партизанским четама, па је и моја чета, 10. марта око 7 часова,

дошла на зборно мјесто, код школе у село Влаховићи. Одатле смо одмах кренули путем који из Влаховића води према Убоску. На пола пута, на мјесту званом Фалев До, срела нас је једна чобаница и, сва задихана и престрашена, испричала да је видјела велику колону некаквих возила како пролази за ЈБубиње. Командир чете, Милан До-'мазет, припитао ју је колико је, отприлике, било возила у тој колони. Сјећам се да је дјевојка, исколачених очију и раширених руку, рекла:

„На хиљаде! Једни су били зашли у Бадрљаче, а задњи су се тек спуштали низ Жегуљу".

Тада је командир, послије кратког договора команде чете, издвојио 24 борца — најспособнијих и, уз то, најбоље наоружаних. Они се, скоро трчећим кораком, упутише у правцу Бадрљача. Тај терен смо познавали „као свој џеп". Остатак чете, са комесаром Душаном Церовином, кренуо је истим правцем, са задатком да се заустави у присоју наспрам Бадрљача, па да одатле, ако дође до борбе на цести, и они крену према мјесту окршаја, гдје ће и ^Добити борбени распоред.

Гледали смо како дио наше чете граби према нама, а затим, кад су дошли на цесту, заузимају положај с обје њене стране. Ми тада нијесмо знали ко је још и кад засјео на цести (што ћемо сазнати тек кад ступимо у борбу, односно на крају, кад буде све готово и борци изађу из заклона).

Још није било близу подне кад се зачу хука моторизације од ЈБубиња. Сви смо устрептали и нестрпљиво ишчекивали: ко ће наићи и шта ће се догодити. Али били смо и спокојни, јер је у засједи било срце наше чете, све искусни и прекаљени борци. Знали смо да доље чекају непријатеља Милан и Новица Домазет, Милан Крунић, Саво Малтез, са „збројовком" у рукама, и још двадесет бораца, каљених у борбама на Планој, Билећи, Љубињу и у низу других акција и окршаја. За кратко вријеме чули смо и видјели мотоцикле са патролом које су, као претходнице, контролисале друм, крстарећи испред дугачке колоне. Мотори возила су бректали, очевидно добро оптерећени, савлађујући успон прилично лошег и кривудавог макадамског друма. Одједном су се чули пуцњи — један, па два — три, па опет један-два. Затим наста неко комешање на путу и — тајац.

Нисмо знали шта се десило, али смо претпоставили да је страдала патрола у претходници. Тако је и било. Можда то војници у колони нијесу ни чули, јер је бука мотора надјачала пушчане пуцње.

Чело колоне је убрзо ушло у распоред наше засједе. Видјели смо њемачке униформе на војницима и схватили, то су Швабе! Био бих неискрен, ако бих рекао да нам јје лакнуло. Напротив! Наши, доље, остали су мирни и пропуштали чело. Колона је требало да се, V ствари што дубље, по могућности свом дужином, увуче вијугавим друмом кроз камењар Бадрљаче. Препрека на путу није било, јер нијесу постављене. Чекао се почетак напада, а он је договорен за тренутак када чело колоне избије у висину почетка засједе, гдје су, један до другог, били командир и замјеник командира чете, два Домазета, члан штаба батаљона. Милан Крунић, Саво Малтез и Риндо Домазет са пушкомитраљезом „збројовка". И почело је. Осуше се пушчани плотуни и митраљески рафал по кабини првог камиона, из које је, до појаса, вирио нишанџија „шарца".

Посада првог камиона била је ликвидирана, а цијела колона, на дужини око 600 метара, нападнута из непосредне близине — чело колоне с обје стране цесте, а остали дио колоне бочно, с десне стране.

Развила се страховита борба; кључало је као у казану. Ми раније нијесмо слушали паљбу из њемачких „шараца", па нам је то звучало страшно. То се све слило, скупа са пушчаном паљбом и рафалима из машинки, уз снажно брујање неког џиновског мотора, прекидано надјачаним експлозијама ручних бомби, које су Нијемци немилице „разбацивали" око себе.

Овај страховити кркљанац трајао је око пола сата. Нијемци су из камиона избацивали погинуле возаче, а за волан су сиједали други. Пошто пут није био запријечен и пошто је погинуо нишанџија на нашем митраљезу, Саво Малтез, а нестало је и митраљеске муниције — то је великом броју возила из колоне успјело да се пробију, одвозећи мртве и рањене у кабинама и на каросеријама. Остало је да се бори седамдесетак људи. Партизанима је понестало муниције и морали су искакати из заклона да би, скидајући је са погинулих њемачких војника, попунили своје фишеклије. Неколико наших је тако погинуло и рањено.

Дио Влаховићке чете, који је дотад посматрао борбу — стрчао је до положаја и ушао у распоред засједе са сјеверне стране цесте. Борба је трајала више од сат и по, а паљба још није јењавала. Са наше стране чули су се само појединачни пуцњи, вика и разне команде и дозивања. Одједном се чуло како неко виче: „Нема их више од пет-шест живих". Одјекну и: „Ура!". Ипак, још се није јуришало. Затим се нагло прориједила паљба из њемачког оружја. Само би се проломила епсплозија понеке ручне бомбе. Тада се из нашег распореда подигао Алекса Церовина, онако мало погнут, заогрнут црним бичаљем, и кренуо према цести и на њемачком језику позвао Нијемце да се предају (служећи у аустријској војсци у току првог свјетског рата, добро је знао њемачке команде). Али, Нијемци, умјесто да истакну бијеле крпе, запријетише да им долази појачање из Стоца, које су сигурно и очекивали. Алекса им поче објашњавати да су опкољени, да ми можемо увести још два батаљона у борбу, да ће изгинути непотребно, а да ми од њих тражимо само оружје, те да ћемо их пустити ако се предају, јер нама не требају заробљеници већ оружје. Послије пет-шест минута договарања, чула се реска њемачка команда да се предају и — указаше се бијеле марамице!

Кад су Нијемци почели излазити из заклона и постројавати се на цести —• нијесмо могли вјеровати својм очима. Њих 45 се постројавало пред Алексом Церовином и Петром Милидраговићем. Њихов старјешина иступи пред Алексу, очевидно да му преда рапорт, а овај показује на свог команданта. Нијемац је стао корак удесно и предао рапорт команданту нашег батаљона, Петру Милидраговићу, разумије се на њемачком језику. Онда је у нашим редовима настала неописива граја. Сви борци искочили су на цесту. Ту сам препознао и борце Врањачке чете, њих тридесетак. Сјећам се да је међу њима био и калуђер Мирон Никић. Свако је гледао да се дочепа доброг комада оружја и што више муниције. Скупљали су и неупотребљене бомбе. Они што су били слабо одјевени и боси, узимали су одјећу и обућу. Гладни су завиривали у заплијењене торбице и из њих вадили сендвиче, богато нафиловане бутером, сиром, пилећим печењем и неким премазом налик пекмезу. Видио сам Перу Сикимића како сједи на једном погинулом Нијемцу и, слатко једући, замазује своје плаве бркове. Лука Милошевић, водник вода из Дрвенице, сјео је за волан једко'г камиона, успио да га упали и кренуо према Стоцу — да се мало провоза. Послије петсто метара вожње, вратио се према мјесту борбе. Један тешко рањени Нијемац, чија је утроба испала на цести, вјероватно мислећи да су Нијемци у камиону, извукао је испод себе

ручну бомбу и бацио је право међу групу наших бораца. Срећом, неко је био присебан и одбацио је бомбу далеко преко цесте, у један ш фип, гдје је експлодирала. Нико од ње није рањен, а Милан Крунић је Нијемца убио из пиштоља.

Сад су ,,падале" разне команде, док се на западу, према Стоцу, чула врло јака паљба из свих оружја. То је, вјероватно, кренула помоћ Нијемцима који су остали да се боре. Али, било је касно. Да су то ,,наши чули прије само двадесетак минута — можда се не би још предали.

Отишао сам на мјесто погибије Саве Малтеза, мог друга и комшије, јединог предратног члана Комунистичке партије на овим положајима, кога смо прерано изгубили и непотребно дали, и који ће нам много недостајати у наредним борбама. Лежао је на гомили у каменом заклону, насмијан, са дрвцетом у стиснутим зубима. Непосредно пред његовим заклоном, на цести, лежало је десетак мртвих њемачких војника. Зрно га је окрзнуло поврх лобање која је пукла као лед. Није ни трепнуо. Лијево око му је било затворено, а десно отклопљено. Као да је и мртав — нишанио.

Прикупљали смо се на мјесту окршаја. Принијети су, у првом реду, наши рањени и погинули другови, затим опрема и наоружање заплијењени од Нијемаца. За то вријеме су дијелови резерве нашег батаљона, под командом Косте Продана, одбили италијанске снаге које су интервенисале из Стоца. Једним оштрим и енергичним јуришем сјурили су их натраг, у Столац. Ту су, за кратко вријеме, рањени Бранко Кашиковић, Радослав Грбушић и Јанко Кешељ, сви из ,,Врањачке чете", а затим и два борца из села Капавице, Ђоко Бркљача и Мапојло Ћоровић.

На нашу срећу, Талијани из Љубиња нису ни „репом мрднули" Иначе, лоше бисмо прошли да су и они интервенисали, јер нам је муниција била на измаку.

Одређен сам да, с једном десетином, спроведем 45 заробљених Нијемаца до села Чуковци, гдје је био штаб батаљона. Командант јс одабрао једног између заробљених, који је био физички слаб и неугледан, са наочарима, пјегавог лица и ријетке косе. Добио је црвену петокраку звијезду на капу, писмо својој команди и мотоцикл. Писмо је написао сам командант Милидраговић, на „портабл" писаћој машини. Захтијевао је да се Нијемци и Талијани уздрже од било каквих репресалија према цивилном становништву, јер ћемо, у противном, заробљенике сматрати таоцима и све их постријељати. За рањене њемачке војнике тражио је санитетски материјал, кафу, шећер. дуван и чај. Курир (ми га назвасмо „парламентар") отишао је у прг.вцу Стоца, а ја са заробљеницима у Убоско. Ту смо заноћили, јер даље нијесмо смјели, због мрака и шуме кроз коју је требало проћи према Влаховићима. За вечеру смо заробљеницима подијелили по парче хљеба и сувог козјег меса. А они су се шалили: почели су се гађати месом, вречећи као козе. Очито, нису још схватили свој заробљенички статус. Једном рањеном дали смо шољу топлог млијека. Само га је помирисао и оставио.

Сјутрадан, кад смо стигли до школе у Влаховићима, другачије су се понашали: били су изгладњели, неиспавани, уморни, ненавикнути на пјешачење по херцеговачком камењару и потпуно морално клонули. Рањеник је истог дана умро; ваљда је добио тровање, или је можда, још негдје био рањен, па се, док су ране биле вруће, добро држао. Били су сви врло млади — најстарији је имао 22 године.

 Сада сам, својим очима видио колико је истинит смисао наше про-

паганде да Хитлер шаље њемачку омладину на кланице фронтова другог свјетског рата који је започео и увео свијет у невиђену трагедију.

Док сам се ја ангажовао око смјештаја, исхране и обезбјеђења заробљеника, наш „парламентар" Јозеф Шмит је завршавао дио свог задатка. Он се рано у сриједу 11. марта вратио на истом мотоциклу, са петокраком звијездом на капи, носећи писмо штабу Ситничког батаљона и нешто мало санитетског материјала, кафе, шећера, чаја и цигарета. А најважније да су нам Нијемци поручили да због овог нашег напада неће бити репресалија ни од њихове ни од талијанске војске против нашег цивилног становништва. Молили су нас да им предамо рањенике, како би их они лијечили, а тражили су услове под којима бисмо им омогућили да покупе погинуле војнике ради сахране. Питали су и да ли постоје услови за размјену заробљеника. Били смо задовољни одговором њемачке команде, па смо поново упутили „парламентара" са нашим одговором њемачкој команди. За „уступање" рањеника тражили смо муницију, санитетски материјал и бензин. Одобрили смо да мртве прикупе у четвртак 12. марта у 11 сати. Превозна средства којима ће доћи по лешеве својих војника морала су бити обиљежена бијелим заставама, а људство, односно посаде возила, без икаквог наоружања. Што се тиче размјене заробљеника, јавили смо им да је за то овлашћена виша команда, која је о свему обавијештена. Ми смо, у ствари, хтјели да што више одуговлачимо преговоре, јер и сами нијесмо знали шта да радимо са толиким заробљеницима, кад немају шта да једу ни наши борци. Нијемци су одбили наш захтјев у погледу њихових рањеника, а прихватили услове за прикупљање погинулих.

У договорено вријеме, 12. марта, од Стоца се примицала мала колона са бијелим заставама. Штаб батаљона се побринуо за обје варијанте: ако нас, кршећи „споразум", изненада нападну, и ако буду поштовали договор. Колона је кроз наше засједе прошла мирно. Зауставили су се тачно на мјесту гдје их је чекао наш опуномоћеник. Изашао је један италијански капетан и неколико њемачких болничара и помоћника. Послије формалног поздрова,лешеве су покупили и одвезли, укупно 24, а послије смо пронашли још 4 леша. Очито да ни Нијемци нијесу знали колико је њихових војника погинуло, иако смо им јавили колико је заробљено. Поново смо послали нашег курира, њемачког војника Шмита, да их обавијести о заосталим лешевима. Јавили смо им када да дођу и да донесу санитетски материјал у замјену за два тешка рањеника. То су учинили истог дана послије подне. Предали смо им четири леша и два тешка рањеника, који су већ били на измаку снаге.

Нијемци су своје погинуле војнике сахранили у Мостару. Чули смо да се од њих опростио неки њемачки капетан, који је у свом говору рекао: „Пали сте у борби са надмоћнијим партизанским снагама". То је значило да нијесмо више „бандити" и „одметници" већ оружане партизанске јединице, које побјеђују елитне њемачке трупе. Нијемцима је било потребно да оправдају свој пораз и толике губитке у људству и материјалу пред својом вишом командом, па се у њиховим документима, поводом ове катастрофе, може наћи и ово: „Устаници су добро наоружани савременим руским наоружањем и имају доста муниције, као и митраљеза".

Интересантно је да никада нисмо могли утврдити потпуне њемачке губитке. Само смо се сложили у броју заробљених. Зна се колико је остало мртвих на мјесту борбе, али не и колико је мртвих и рањених одвезено у возилима која су се пробила кроз засједу. Чим

су Нијемци стигли у Столац, затражили су помоћ од Италијана и оставили 7 теже рањених у болници у Стоцу. Колико су мртвих и лакше рањених превезли за Мостар нијесмо могли сазнати. Именовани „парламентар" је одговорио: „Било их је".

Послије неколико дана, око 20. марта, један њемачки заробљеник је побјегао из „заробљеничког логора" из Берковића. Ту су били смјештени и њемачки и талијански заробљеници.

Могли смо, свакако, постићи далеко већи успјех само да смо били мало опрезнији и преградили цесту са неколико великих камиона — које је требало само преврнути, јер су били ту, на путу. Тада бисмо славили далеко већу побједу, а нико нам, од цијеле колоне, не би умакао. Међутим, у оно вријеме смо овом акцијом постигли такво морално преимућство да више ни они најнеодлучнији нису постављали питање: „Лако је са Талијанима, а како ћемо са Швабама, чије се армије налазе дубоко у Русији, пред Москвом и на Кавказу?"

Код нас се није знала линија фронта, која је опет била незаобилазна у свакој лекцији на пруским војним школама. Заправо, та линија је у нас, на херцеговачком кршу и широм земље, била свуда, поклапајући се са линијом отпора нашег слободарског народа насиљу и неслободи. То ни онај ко је ову колону водио никако није могао да схвати, што их је осудио на пораз.

И док је охоли Хитлер „натчовјек" бахато држао широк фронт на Истоку, чак од Балтичког до Црног мора, с тим што је баш тих дана издао директиву о освајању Лењинграда, Севастопоља и Стаљинграда и продор преко Кавказа — дотле је овдје, погнутих глава и истакнутих бијелих застава, купио своје лешеве по суром суровом херцеговачком камењару.

САВА МАЛТЕЗ

Сава Малтез[3]' рођен је 1910. године у најсиромашнијој и најчеститијој породици, у најзабитијем селу у коме је школа и жандарска касарна остала од Аустро-Угарске, у којем су учитељ и поп били најписменији људи, а командир жандармеријске станице и сеоски кнез највиша власт. Од петоро дјеце Шћепа Малтеза једини се Сава отиснуо у свијет, да тражи рада и хљеба, а тиме и излаз из биједе, коју му је нудило сиротињско огњиште његових родитеља.

Потуцао се, као надничар, по многим градилиштима Дубровника, Стоца и Мостара. Научио је каменорезачки и зидарски занат. Онако друштвен и непосредан, у свим срединама је брзо запажен и топло прихваћен. Стекао је много познаника и другова, нарочито у Дубровнику, гдје је највише и боравио.

Скретао је на себе пажњу своје околине и сврстао се међу истакнутије борце за радничка права. Провјераван је на многим задацима и испунио све услове да постане члан Комунистичке партије Југославије. Било је то 1938. године, када у херцеговачким селима готово и није било партијских ни скојевских организација, иако је било доста симпатизера КПЈ. Уосталом, др Драгослав ЈБубибратић ће записати: „У љубињском срезу партијска ортанизација још није по-

[3]) Овај напис о Сави Малтезу почео сам писати одмах послије његове погибије. Из више разлога сам одустао, а посебно због тога што нисам могао пронаћи скоро никакву документацију којом бих поткријепио своја сјећања. Али, увијек сам осјећао свој дуг да о њему нешто напишем и да ову, изузетно заслужну личност отргнем од заборава.

стојала, али је Партија имала упоришта у неким селима, као у Влаховићима, гдје је дјеловао члан КПЈ Сава Малтез, грађевински радник из тог села".[4] То се односи на период непосредно послије Четврте партијске конференције, одржане 1938. у Мостару.

Сава је добро познавао Марка Михића, студента права са Поплата, који је, због комунистичке дјелатности, морао напустити Правни факултет у Београду, затим Мирка Михића, сељака-књижевника, такође са Поплата, члана КПЈ од краја 1939, па Слободана Шакоту и Миленка Шотру из Чапљине, студента права Мира Попару из Фатнице (по налогу Партије 1939. напустио студије и из Београда отишао у Херцеговину, са задатком да ради на стварању партијских организација), геометра из ЈБубиња Миленка Мићића и друге напредне, или већ организоване, другове из овог дијела земље. Међутим, Сава је најбоље познавао Дубровник и комунисте у њему. Тамо је и примљен у Партију, учествујући у свим акцијама које су организовали Партија и Синдикат. Био је у најтјегњој вези са Вулом Глухајићем, такође зидаром у Дубровнику и чланом КПЈ.[5] Сарађивао је са комунистима Мартином Кларићем, грађевинским радником из Житомислића и Николом Машановићем, који су живјели и радили у Дубровнику. Да су Саву у Дубровнику сматрали домаћим, илуструје и податак који је сачувао од заборава Мато Јакшић, који пише:

„У партизанским редовима у Херцеговини борили су се у то вријеме и борци из нашег краја, другови Пајо Черовић, Иво Шојка, Сава Малтез .. .".[6] Такво опште, мишљење да је Сава Малтез Дубровчанин помоћи ће му да спаси главу из усташких канџи, када је, јуна 1941, са својим комшијама, одведен на губилиште — над Капавичку јаму.

Сава је био понесени комуниста, помало и романтичар, но свакако велики патриота и одлучни пролетерски борац. Ствари и процесе више је осјећао и назирло него национално сагледавао. Био је човјек обдарен инстинктом револуционара него образовани марксист реалист. Он је често говорио о Владимиру Гаћиновићу, „Младој Босни", Жерајићу. У његовој глави нијесу ни могле бити рашчишћене многе ствари, јер је једва писмен доспио у друштвену средину пуну контрадикторних интереса, идеја и струјања, још у вријеме када се стално, баш у тој средини, постављало социјално и национално „хрватско питање", а уз то се на сваку страну примјетно надвијала опасност од фашизма.

Више од нас осталих, Сава је био упућен у многе међународне политичке догађаје. Једне недеље, када су се сељаци, по обичају, окупили пред неком од кућа, причао нам је о грађанском рату у Шпанији и о „политици немјешања", коју су спроводиле капиталистичке земље Запада, посебно Енглеска и Француска. Послије Шпаније, на ред је дошао нов потез фашиста, „аншлус" (насилно припајање) Аустрије Трећем Рајху. Њемачке јединице су, наиме, у рано суботње јутро, 12. марта 1938, прешле границу и исте вечери заноћиле у Бечу. Био сам на школском распусту када је Сава донио проглас Централног комитета КПЈ, који је, управо поводом „аншлуса", упућен народима Југославије, под насловом: „За мир, независност и слободу — против фашистичких освајача". Читао нам га је наглас, пред десетак његових комшија, потанко нам објашњавајући реченицу по реченицу.

Др Д. ЈБубибратиК: ,,Бурење Херцеговине", стр. 92.

[5]) Вуле ГлухајиК је први командир прве партизанске ударне групе, формиране крајем 1941. у Дубровнику.

[6] М. Јакшић: „Дубровник 1941.", стр. 164.

Сви смо постављали иста питања и изражавали исту бригу: хоће ли се заратити? У покушају да нам на та питања одговори, нарочито је наглашавао потребу да ми, у земљи, будемо што јединственији и јачи, од чега ће зависити и снага наше одбране од фашизма, који ће покушати да оствари своје планове о освајању свијета. Говорио је о пријекој потреби превазилажења националне нетрпељивости Срба, Муслимана и Хрвата, која је и вјештачки стварана и подстицана у нашим крајевима насељеним мјешовитим становништвом, као и то да без слободе Словенаца и Хрвата нема слободе ни српском народу.

Сава је често говорио о организовању сељака у задруге (он их је нериЈетко и у складу са временом, називао колхозима). Био је поборник организовања омладине у културна друштва и на томе је нешто и постигао, кроз организовање посијела и забава у основној школи у Влаховићима. Вјерујем да је на ову идеју дошао под утицајем већ створеног културног друштва „Сељачко коло" на Поплату, чија је драмска група давала приредбе и по селима љубињске општине. Био је врло покретљив и, гледано са овог временског одстојања, могло би се рећи да се професионално бавио партијско-политичким радом. Међутим, за наше сељаке он није био „добар домаћин", па му се и замјерало „што стално ландра по свијету".

Прије него што се отиснуо из Влаховића, Сава је радио на надницу код својих комшија. Већина сељака тада је пушила сопствени дуван, замотан у новинску хартију. Сава није пушио, али је редовно читао те старе новине. Читао је, у ствари, све написано што му је долазило до руку. Касније, као радник у Дубровнику, долази и до напредне литературе. Једном приликом је у своје село донио неку брошуру од Леона Блума, кога је оштро критиковао због става према Шпанији, односно због политике „немјешања". Донио је и, сав умашћен и без корица, роман „Мати" од Максима Горког. Сјећам се да је увјежбавао, са сеоском омладином, Кочићевог „Јазавца пред судом", чије су поруке, бар за овај наш крај, биле поучне и актуелне.

Неоспорно, Сава је био раскрстио са вјерским предрасудама и о томе је са нашим сељацима често полемисао. Омладина га је у томе подржавала, а код старијих је наилазио на јак отпор. Сељаци су у нашем крају постили врло често: сваке сриједе и петка, затим за божичних, ускршњих, петровданских, госпојинских и осталих црквених празника. То је годишње износило преко двије стотине дана. Сава је говорио: „Постите, постите — за љубињске и столачке газде". Уз то би понављао и Пелагићев стих: „Вјеровао би свак у бога кад би могло бит — да очита вјеровање, па да буде сит". Када би му се неко од комшија, као изврсном каменоресцу, обратио да му исклеше камени крст за надгробни споменик, Сава би одговорио: „Крстове не правим, макар били и од камена. Ето вам Јове и Душана" (његови рођаци, такође добри каменоресци).

Сава је био под присмотром полиције и жандарма, нарочито послије активног учешћа у организовању радничких демонстрација „За мир и против глади", одржаних 1. септембра 1940. године у Дубровнику. Тада је умакао полицији и дошао кући, у Влаховиће, како би стекао алиби. Том приликом ухапшено је неколико комуниста и радника, међу којима и Савин добар друг Мартин Кларић и Бранко Радељевић, познати руководиоци радничког покрета из Дубровника. Кларић је некада долазио код Савиних родитеља, вјероватно да би умакао полицији. По селу се говорило да је он неки трговац, који никада ништа није ни продао ни купио.

Вијест о капитулацији бивше Југославије дјеловала је поражавајуће на наше људе. Дотадашња држава, била је ипак прва овом

народу. Од вајкада су људи на овој вјетрометини били робље или поданици, да би се тек послије првог свјетског рата нашли у каквој-таквој, али сопственој држави. И народ је у годинама мира итекако оштро критиковао режиме који су је водили, знао колико би она могла и морала бити више народна, али је био и спреман да њене границе брани крвљу. Међутим, сада нам, ето, преостаде да ишчекујемо повратак мобилисаних припадника муњевито разбијене војске. Свако је гледао према хоризонту, очекујући своје најближе. Неки су пристигли међу првима, за друге су, умјесто њих, дошле само тужне и кратке вијести: погинуо, заробљен, нестао.

Сава је стигао са фронта са албанске границе, а његов брат Милан одведен је у њемачко заробљеништво. Најкраћи рапорт гласио је: сви мобилисани из села стигли су својим кућама, сем двојице-тројице заробљених и двојице погинулих.

Створена је нова државна творевина, тзв. НДХ. Сада је то опет била држава, а каква ће бити, видјеће се убрзо. Ријетко се ко усуђивао да макне од своје куће. На оближњу варошицу нико није помишљао. Тамо су већ стигли италијански војници, а сем њихових вијориле су се и заставе „Независне". Атмосфера је била пуна страха, неизвјесности и ишчекивања. Наслућивало се најгоре. Тако је то трајало цијели мјесец мај 1941. године.

У сриједу, 4. јуна, у село Влаховиће стигле су усташе. Нико није знао њихове намјере. До тада и нијесу вршили масовније покоље. Нико од нас још није знао за оружани отпор који су усташама 3. јуна пружили Невесињци код села Дрежња, мада смо чули пушчану и митраљеску паљбу и понеку јачу експлозију из тог правца. Но, мислили смо да нова држава успоставља своју власт, па у почетку жели да мало и застраши своје поданике. Нико није помишљао да бјежи у шуму. Склонила су се само три Павића у оближње брдо. Усташе су позвале људе да се искупе пред једном кућом у селу. Међу 24 ухваћених био је и Сава Малтез. Док су једни претресали напола обучене сељаке, други су пљачкали све што им је запало за очи: храну, одјећу, обућу, ћебад, вуну. Потјерали су ухваћене под врло јаком стражом и богатим плијеном. Тако се 5. јуна нашао у логору у селу Ранковци 171 човјек из села Влаховића, Убоска, Поцрња, Ранковаца и Капавице.

Међу мобилисаним усташама било је и Савиних познаника са разних градилишта из Дубровника. Познавали су га као борца против великосрпске буржоазије, знали његове ставове у вези рјешавања „хрватског питања", као и то да је увијек био у опозицији према владајућем режиму у Краљевини Југославији. И сам је питао: шта ће он ту кад они њега знају као пријатеља хрватског народа? Пустили су га да иде кући и да се, повремено, јавља „хрватским властима". Сава је дошао кући, а остали *су,* у недељу 8. Јуна, на најкрволочнији начин масакрирани и побацани у Капавичку јаму. Од 171 ухваћеног и дотјераног у логор на Ранковце, бјекством се спасило 50 људи. Заслуга за тако велик број спашених приписује се неколицини Хрвата, који су силом мобилисани у усташе и који нијесу хтјели да убијају своје недужне комшије. На најсвирепији начин ликвидирано је 107 људи. То је био повод и разлог да су породице побијених и масакрираних жртава посумњале у Саву, чак су жене хтјеле да га каменују-

Није му било опстанка у селу, не бар за неко вријеме, док, донекле, не зацијеле ране у црно завијених породица. Објашњавали смо да су то усташе, можда, намјерно урадиле да би га ми ликвидира-

ли. Свакако, таква ситуација је и Сави била тешка, неподношљива. Патио је због тога, а бојкот околине је у тим данима много теже падао, него у нормалним временима. А њему је тај бојкот село сурово наметнуло. Ишао је од села до села и причао шта су усташе урадиле на Капавичкој јами. Свугдје је предлагао оружани отпор, али му је мало ко вјеровао. То је за њега била још једна мора више, нови разлог за оштар сукоб са самим собом. Отишао је у Црну Гору. Тамо се наоружао и другима набављао оружје. Поручио је Слободану Шакоти: „Шта раде комунисти у Херцеговини, зашто не дижу устанак".

Није тешко претпоставити колико је била сложена и тешка ситуација која је настала послије усташких покоља у селима и крајевима настањеним српским становништвом. Она се погоршала и због држања доброг дијела Муслимана. Продубљује се и проширује јаз међусобног неповјерења, које је пријетеће тињало још из времена бивше Југославије. Српско становништво измиче у збјегове, гдје се организује за одбрану од усташких упада. У тим околностима Сава Малтез неуморно крстари од збјега до збјега. Он је најобавјештенији, па се зато свугдје гдје се појави нађе у ситуацији да се око њега окупљају — да би нешто више дознали о ситуацији у другим срединама. Он активно учествује у организацији народне војске.

У току јула и августа 1941. године Сава тумачи одлуке вођства КПЈ о дизању оружаног устанка. Он је био најдоследнији борац против шовинизма и петоколонаша, који су користили све околности да се стиша и онемогући размах оружане борбе, да се италијански окупатор прикаже као спасилац српског народа испред усташке каме, да су њемачки успјеси на Источном фронту осуда на самоубиство сваког ко се лати оружја против фашистичких „сила Осовине". Неуморно је, јесењих мјесеци, објашњавао значај формирања партизанских чета и батаљона — умјесто сеоских територијалних јединица, које су имале за циљ да чувају само своја села и ужа подручја. Такође је указивао на потребу формирања народноослободилачких одбора у селима. И како је живот потврђивао правилност Савиних оцјена и поступака, кроз успјехе партизанског покрета, тако је растао и његов углед у народу, иако су у његовим Влаховићима још увијек сумњали у њега. Сава учествује у свим борбама за усташка упоришта, а нигдје се није десило да је било ко из Влаховићке чете поступио као шовиниста или пљачкаш. За то, поред осталих, највећа заслуга припада Сави Малтезу.

Био је уторак, 14. октобра 1941. године, када је у Влаховићима реорганизована герилска чета, формирана од најоданијих и најхрабријих бораца сеоске чете народне војске. Тога дана формирана је партизанска чета. На конференцији сеоског становништва, на најдемократскији начин бирани су руководиоци чете и водова. Дуго се расправљало о приједлогу да се Сава Малтез изабере за политичког комесара чете. Већина се, памтећи крв са Капавице, изјаснила против, па је на ту дужност изабран Душан Т. Церовина. На остале дужности у команди чете једногласно су изабрани: командир Милан Домазет, његов замјеник Новица Домазет и замјеник политичког комесара Бранко Павић. Иако Сава није изабран ни на једно руководеће мјесто у чети или у батаљону, он је, ипак, сматран нашим партијским руководиоцем. Ништа се без њега није радило ни одлучивало. Што је најважније, он је схватио такав однос према њему и стојички га је подносио, настојећи свим силама да оправда повјерење оног дијела борачког састава који је цијенио његов допринос устаничком и партизанском покрету, достојанствено носећи претежак крст који му је, без правих разлога, јавно и грубо, објешен о врат.

Када је чета формирана и изабрани војни и политички руководиоци, људство се постројило по водовима. Сава је извадио из џепа текст партизанске заклетве, објављен у „Билтену" Главног Штаба НОР одреда Југославије (број 2, од августа 1941). Заклетву, која је почињала ријечима: „Ми, народни партизани Југославије", читао је калуђер Мирон Никић, а ми смо за њим, углас, понављали ријечи.

Сјећам се да је Сава и својим спољним изгледом одавао пролетера и комунисту. Носио је црвени џемпер или кошуљу, „леђински" качкет, штуцоване бркове попут Стаљина, а некада би, зависно од средине, поздрављао стиснутом песницом. На капу је, први у нашој средини, пришио црвену петокраку звијезду. Први нас је упознао са новим партизанским поздравом: „Смрт фашизму — Слобода народу!" којим смо завршавали свако писмо, започињали сваки сусрет, обиљежавали растанак.

Сава је био заговорник интензивног политичког рада са народом; стално је истицао потребу да се више објашњавају наше мјере и акције, чији значај многи нијесу схватали. Био је за хуман однос према кривцима, па и непријатељима. Свему је давао објашњења и тражио узроке. Зиму 1941/42. провео је објашњавајући улогу НОО, омладинске организације, аналфабетских течајева. Говорио нам је о потреби обраде напуштене земље, предузимању хигијенских и санитетских мјера по селима. Ради тога су биле организоване омладинске санитетске патроле, које су редовно, једном седмично, обилазиле све куће у селу. За изванредан рад нашег сеоског НОО најзаслужнији је био Сава. Он се посебно залагао да се олакша живот великом броју избјеглица који су притискали са свих страна.

Комунистички борац Сава Малтез био је и остао досљедан својим идеалима. Дао је свој живот за слободу и боље сјутра припадника своје класе и цијеле наше заједнице. Погинуо је јуначки, са пушкомитраљезом у руци, борећи се против њемачке „бокситне колоне", у Бадрљачама код Љубиња, 10. марта 1942. године.

Са положаја из Бадрљача повео сам, по задатку, 45 заробљених Нијемаца у школу у Влаховиће. Ту сам их оставио и кренуо Савиној кући, да саопштим тужну вијест његовим родитељима. Уз пут сам срео његовог оца Шћепа. Кад сам му рекао да је Сава погинуо, само је, у грчу, упитао: „Је ли на вашој страни?" Изненађен таквом реакцијом, одговорих питањем: „А да на чијој би другој, мој Шћепо?!" Опет је, загрцнут од плача, једва изустио: „Па, хвала богу". Очито је овом храбром оцу најважније било да се његов син Сава борио на страни партизана, па макар и погинуо.

Сјутрадан смо Саву Малтеза сахранили на гробљу, пред црквом у завичајним Влаховићима. Опростио сам се од њега, наглашавајући да је по много чему био први у нашој средини: први члан КПЈ, први партизан и војник револуције, први погинуо у борби против окупатора. Ето, први је у наш крај донио и поздрав којим сам се и опростио од њега: „Смрт фашизму — Слобода народу!"

ТРАГИЧНА ЗАБЛУДА

Околности су хтјеле да се велика неправда према Сави Малтезу пренесе и на његовог оца Шћепа. Овог пута посљедице су биле трагичне. Једног злосрећног дана у априлу 1942. партизани су га стријељали. Поставља се питање: ко је и зашто Шћепа Малтеза извукао из партизанског строја и поставио га пред пушчане цијеви његових бораца? Била би неопростива штета и велики гријех ако не бисмо ми,

свједоци тог времена и збивања у њему, одговорили на то питање, или бар забиљежили околности под којим се родила једна тако трагична заблуда.

У прољеће 1942. године у нашим крајевима људи су се дијелили на оне који су били за борбу против окупатора и оне који су били за „чекање". То још није била права класна диференцијација, али је била оштра. При томе су бјежали у „жицу" сви они који су били за сарадњу са окупатором, јер у народу нијесу имали упоришта. Да би сачували главе одлазили су под италијанске скуте, у туђинске гарнизоне, у издају. Свако је био сумњив ко је тамо залазио. „Пету колону" стално су подстицали сви непријатељи НОП-а. Они својом пропагандом шире лажи и изазивају панику, нарочито преко лица која долазе из блокираних, талијанско-усташких гарнизона. И ми смо приморани да контактирамо са својим сарадницима у тим гарнизонима. Требају нам, у првом реду, информације о броју, стању и покретима непријатељевих трупа, о мјерама које се предузимају против наших сарадника; треба нам оружје, муниција, санитетски и канцеларијски материјал. Непријатељ то зна, па стално настоји да, на разне начине, убацује у наше редове своје сараднике. Очито, борба није само оружана већ је, са распламсавањем, постојала све сложенија и суптилнија.

Италијански окупатор нарочито настоји да конфронтира четнике и партизане. Али, за то му треба да створи јачи и масовнији четнички покрет у Херцеговини, јер је устанак прошлог љета био свенародни. Из устаничких маса треба да извуче у почетку појединце, а затим, кроз „заштиту" српског живља од усташких покоља, све српско становништво села и градова, које није било у партизанским јединицама. Уз то, глад, која као авет лебди над градским становништвом, иде наруку окупатору у настојању да створи ситуацију повољну за осипање наших редова.

Добили смо обавјештење да су Талијани, поред пружања „заштите" српском живљу, наредили „хрватским властима" да се храна, равномерно као и хрватском и муслиманском живљу, дијели и „грко-источњацима", како су усташе прозвале православне Србе послије Павелићеве наредбе о њиховом покрштавању у католике. Те околности мамиле су колебљивце, као и слободан приступ у градове, што нам је омогућавало боље снабдијевање одређеним намирницама, нарочито сољу. Народ је већ одавно јео неслано зеље, скроб, кртолу и месо, што се веома тешко подносило.

Народноослободилачки одбори, у мјестима у којима функционишу, организовано набављају со, јер шверцери не могу трговати на тим територијама. Тако је НОО села Влаховића послао као добровољца Шћепа Малтеза, из засеока Љубомишљи, у Равно — да купи и дотјера на коњима два товара соли. То је била прва проба и први контакт ове врсте са усташким властима, бар у погледу снабдијевања, односно набавке преко потребних производа.

Шћепо је у Равно могао доћи само са пропусницом коју су издавале италијанске војне власти у Љубињу. Но, без обзира на сву неизвјесност и ризик одласка у усташки осињак, што је било равно подвигу, Шћепо се одлучио да иде, јер је свим срцем био уз наш покрет. Уосталом, син Сава му је погинуо у борби за слободу, а други син Милан био је у њемачком заробљеништву.

Шћепу смо дали нашу везу у Љубињу, са налогом да му омогуће да дође до пропуснице за Равно. Кад је све завршио и кад му је пропусница била у руци, писар, италијански војник који му је писао пропусницу, замолио га је да му понесе писмо родитељима и да

га спусти у поштанско сандуче у Равном. Наиме, италијански гарнизон у Љубињу у то вријеме био је блокиран и на други начин, односно редовним путем, па се ништа није могло послати поштом. Није могао одбити молбу; узео је писмо и ставио га у џеп.

Чим је одмакао од вароши два-три километра, зауставила га је наша патрола и не познавајући га, претресла га. Нашли су писмо на италијанском језику. Шћепо је одмах био сумњив, јер је и сам рекао куда иде и да му је то писмо дао италијански војник у Љубињу. Било је то довољно да га спроведу у надлежну команду, штаб Ситничког батаљона. О његовом случају нико није обавијештен у његовом селу, одакле га је послао НОО. Као да се хтјело показати колико су ревности испољавале позадинске власти (патроле, команде, суд) у откривању шпијуна и петоколонаша.

Одмах је саслушан. Ништа му нису вјеровали, јер су „исљедници" имали „доказе" у руци — оно приватно писмо италијанског војника. Нико од њих није знао ни слова италијански, али је за осуду било довољно само то — да нико не зна шта ту пише.

Трагедија се догодила. Страховито смо се потресли: па зар да нам на тај начин страда најбољи наш човјек, најоданији партизан, прави пролетер, комуниста по убјеђењу, чији је син Сава, једини у срезу, постао члан КПЈ још далеке 1938. године, и који је, прије мјесец и по дана, пао у борби против Нијемаца на Бадрљачама. Тешко нам је било. Питали смо се: ко ће породици објаснити разлоге његове погибије. Нико то није могао.

Шћепо је знао пјесму коју је стално пјевушио његов син Сава: „Пашће многи док побиједи разум". А да ли је знао, док је стајао пред пушчаним цијевима својих сабораца, и ону Његошеву мисао „Покољења дјела суде..." Шћепо је свој живот завршио трагичном смрћу.

ВЛАХОВИЋКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА

Већ од априла 1941, дакле прије напада на Краљевину Југославију, Хитлер је без својих савезника прегазио десетак европских држава и смлатио 257 њихових дивизија. Тај податак је грмио са радио-станица, са страница штампе, у разговорима људи. Једни су тај страшни податак изговарали из сопственог страха, други да би опоменули и подстакли себе и друге на јачање одбране и пружање отпора, а Хитлер да би припретио свакоме и истакао своју сувереност, додајући да има спремних сопствених 240, а још толико сателитских за рат спремних дивизија, па сад: ко смије нека „обијели зуб" пред том неоспорно великом и дотад непобједивом силом. То је и код нас изазивало страх. Хитлеров челични маљ је одједном и за десет дана растурио и нашу војску и бацио Краљевину на колена. А онда су зарађали усташки покољи српског живља. ...

То су само неке чињенице које су утјеривале страх у кости народу окупиране земље и чинили да се помисао на отпор тој сили, још голоруког народа, изједначава са безумљем. Међутим, све то, а поготову сурова јунска злодјела и крв стотине невиних бачених у јаме, говорили су нам да другог излаза сем борбе нема. Разумије се, ми онда, доста необавијештени и заплашени усташким злодјелима, снагу непријатеља нијесмо цијенили бројем дивизија, колико бројем и величином држава које је и наш непријатељ притиснуо и непосредном смртном пријетњом која је масовно изазивала жртве. Ето, Русија још није била заратила против Трећег Рајха, а наше село Влаховићи дало је већ више од 40 жртава.

Какав смо силан страх тада осјећали најбоље казују ријечи Влада Шаренца:

„Да сам, првих дана јуна 1941. године, негдје на путу кроз моје Влаховиће, наишао само на фес — не бих се зауставио прије Бањака!".

У тако тешком психичком стању нашли смо се у збјеговима.

Напустити куће и имања, докопати се „букова пања" и схватити да је цијена живота мала, а да његово трајање зависи од дужине отпора џелатима — био је главни и основни проблем свих, ван закона стављених људских бића тог времена. Постали смо побуњени народ, а он је стварао своју војску — да га брани, а затим и ослободи.

Од стража и патрола у збјеговима организују се и нарастају чете народне војске. Такву једну чету формирао је и народ села Влаховића. Та чета народне војске имала је преко 120 бораца, а понекад и више. Имала је својих пет водова, са командиром чете и водницима водова. Имала је и свог болничара. Била је слабо наоружана, али је сваки њен припадник знао да се мора борити, макар зубима и ноктима, јер му без тога није било опстанка.

Из те чете војске народног отпора, израсла је једна мања, офанзивнија јединица, герилска чета — одред, у који су ушли млађи, смјелији, физички способнији, па и у социјалном смислу подобнији борци, све добровољци. Било је 18 првобораца те чете.[7)]

Развој НОП-а и ширење његове платформе налагали су да се у борбу укључе најшире народне масе, а уз то да војска поприми регуларнију физиономију, у складу са потребама борбе. Тада смо и ми, попут већ организованих партизанских чета, сврстаних у партизанске батаљоне, формирали, 14. октобра 1941. године, прву партизанску чету у селу Влаховићима. У чету су ушли сви за борбу способни сељаци, из осам засеока, са пространог влаховићког платоа који се простире између Дрежника, Ковачевца, Чуњаге и Трештенице, на тромеђи столачког, љубињског и билећког среза.

Чета је имала преко 100 бораца — добровољаца, сврстаних у четири вода. Команду чете сачињавали су: командир Милан Домазет, политички комесар Душан Т. Церовина, замјеник командира Новица Домазет, а замјеник политичког комесара Бранко Павић, Водници водова били су: из Љубомишаља Милорад Шаренац, из Дрвенице и Хаздија Гојко Крунић, из Вале и Шкрљана Гојко И. Ковач и из засеока Влаховићи Милан Крунић.

Послије избора командног састава, чета је постројена у двојне редове и положила партизанску заклетву. У дворишту православне цркве заклео нас је врањачки калуђер Мирон Милун Никић, који ће кроз мјесец и по дана постати и политички комесар Ситничког батаљона.

У то вријеме, у Влаховићима је био организован и изванредно добро је радио сеоски НОО. Чланови одбора били су: предсједник Стево Милошевић, секретар Милосав Домазет и чланови Владо Шаренац, Сава Крунић, Арсен Церовић и Гојко С. Ковач. Имали смо и партијску ћелију од три члана. Били су то: Сава Малтез, Милан Крунић и Бранко Павић. Организација СКОЈ-а бројала је пет чла-(нова; секретар актива је био Љубо Булут из Чапљине.

Од формирања чете народне војске до расформирања партизанске чете (15. јуна 1942. године, у Перишића оградама) извршене су

[7]) Милорад Богдановић, Душан и Милош Церовина, Милан, Милорад и Новица Домазет, Ђорђо Кашиковић, Гојко Ковач, Милорад и Шћепан Крунић, Лука Милошевић, Душан и Сава Малтез, Славко и Бранко Павић, Ђоко и Милорад Шаренац и Ђоко Жутковић. Командир јој је био, као и оне раније чете, Милан Домазет.

многe, ситније и крупније акције. Имали смо добре и храбре борце, вјерне и одане борби за слободу, али смо у оружју веома оскудјевали, све до пролећа 1942. године. Друга наша слабост била је организационе природе. Наиме, велики простор који је покривао наш батаљон „Недељко Чабриновић" и велико одстојање наших чета од штаба батаљона, отежавали су везу и командовање. Тако смо, мање-више стално били одсјечени од батаљона, све док није формиран Ситнички батаљон, у чији смо састав укључени новембра 1941. године. Затим, слиједи неискуство у начину партизанског-герилског ратовања, тим прије што више од половине борачког састава није служило кадровски рок, а командни кадар, сем појединаца, није био дорастао повјереним дужностима. Но, уз борбу смо се образовали у војничком занату, уздизали војнички и политички. А надасве — притискала нас је авет глади.

Прве борбене активности чете сводиле су се на непрестано извиђање, патролирање, стражарење и одбрану од евентуалних упада усташа у наша села. Затим су слиједиле акције засједа и саботажа и ликвидирање жандармеријске станице у Влаховићима (августа 1941). Одмах послије формирања герилског одреда — чете, ноћу између 3. и 4. августа 1941, порушили смо цесту у Бадрљачама и прекинули тт линије на дужини од око 600 метара, те посјекли 15 телефонских стубова.

Друга, много значајнија саботажа на овој комуникацији изведена је између 14. и 15. октобра, ноћ послије формирања партизанске чете. Тада је посјечено преко 40 стубова, сва жица однешена, цеста разрушена на више мјеста — прекопана, или је на њу наваљено стијење. Дио чете учествовао је у нападу на Плану и Билећу, а други дио у нападу на ЈБубиње. У септембру 1941. године, чета је учествовала у неуспјелом нападу на Горњу Битуњу. Ту су акцију упропастили поједини пљачкаши, који су напустили борбу, чим су се докопали плијена из првих сеоских кућа. Међу тим пљачкашима било је бораца и из нашег батаљона.

Горња Битуња је наш први сусјед, западно од Влаховића, гдје смо имали неколико активиста *и* симпатизера НОП-а, па смо се надали да међу становништвом, претежно муслиманским, придобијемо још доста присталица. Са њима смо и преговарали о томе. Битуња је била уклињена у нашу слободну територију, која би њеним ослобађањем износила педесетак километара, између непријатељевих гарнизона у Билећи и Стоцу. У ствари, ликвидација посаде у њој била је и претпоставка сваког нашег даљњег надирања према Стоцу, Чапљини и прузи Габела — Хутово — Равно. Наравно, то су знали и њени браниоци, усташе и Италијани, који су држали столачки гарнизон, па су је, сходно њеној важности, организовали за одбрану и бранили.[8]

Ноћу између 30. новембра и 1. децембра 1941. године, опет смо порушили пут ЈБубиње — Столац.

У борбама против Италијана, на сектору Требиње — Билећа, 17. децембра учествовала је и наша чета. На положају је остала до 20. децембра и добила похвалу Команде сектора, јер смо врло успјешно пуна три дана одолијевали италијанским нападима и безбједно се извукли из окружења код Билеће.

[8]) Посада Битуње ликвидирана је тек 28. априла 1942. године, у склопу велике операције партизана свих батаљона Јужнохерцеговачког НОП одреда, предузете ради повезивања херцеговачких партизанских јединица са далматинским партизанима, преко ријеке Неретве.

Чета је, у саставу Ситничког батаљона, водила успјелу борбу против Нијемаца у Бадрљачама, 10. марта 1942. Тада је погинуо њен борац Сава Малтез, предратни члан КПЈ, а тешко је рањен Рајко Чолић.

По други пут смо, 29. марта 1942, напали и ликвидирали жандармеријску станицу на Жегуљи. Италијани су интервенисали артиљеријом из Стоца. Тукли су по Жегуљи и нашим положајима. Њихова се пјешадија тада није појављивала. То ће урадити 3. априла, када су италијанске пјешадијске јединице, послије врло темељите артиљеријске припреме и под заштитом тенкова, још уз јаку артиљеријску подршку, успјеле да продру у Љубиње. Од артиљеријских граната страдале су и неке куће у Поцрњу, Хрђусима и Чуковцима. Послије кратког времена вратили су се у Столац, а ми смо поново порушили цесту и тт везе између Стоца и Љубиња. Тако је италијански гарнизон у Љубињу поново остао у блокади, са својих хиљаду војника.

Комплетна Влаховићка чета учествовала је у акцији чишћења непријатељских упоришта на простору Љубиње — Столац — Чапљина — Хутово.

Поред подробнијих акција, групе бораца из чете повремено су се бориле ван њена састава. Када је (12. марта) 1942. године формирана специјална чета, од бораца из батаљона билећког среза, у њу је ушла и једна десетина и из наше чете, и то: Спасоје Церовина, Шћепан Крунић, Милан Чолић, Радивоје Домазет, Владо Сикимић, Лазо Шаренац, Вељко Шаренац и још један или два борца. Чета је била под командом Андрије Стајића и Јована Андрића, а имала је задатак да помогне црногорским партизанима у борби против „пете колоне" и италијанског окупатора. Тамо је остала до краја априла. Један број бораца наше чете учествовао је и у нападу на усташко гнијездо Борач, и то: Славко Павић, Гојко Шаренац, Милан Жутковић, и други.

Једна десетина из чете била је неко вријеме на обезбјеђењу Команде сектора Љубиње — Столац — Храсно, са сједиштем у селу Капавице. Шестом ударном батаљону додијељена је половина бораца из Влаховићке чете, када су у ову јединицу укључени и они борци који су ишли у Црну Гору. За команданта овог батаљона постављен је Милан Домазет, дотадашњи командир Влаховићке чете, па је он, једноставно, издвојио половину састава чете и укључио је у новоформирани батаљон. За новог командира Влаховићке чете постављен је Гојко И. Ковач.

Више бораца старијих годишта и неколико омладинаца и омладинки опслуживали су Команду позадине Јужнохерцеговачког партизанског одреда, формирану априла 1942. године, непосредно прије почетка операције према Неретви и Чапљини. Била је смештена у основној школи у Влаховићима. Ту се караванима довлачио свакакав материјал, заплијењен у напуштеним усташким селима. Неупотребљив материјал одмах смо спаљивали. У ствари, највриједнији „плијен" који је тада дотјеран у Влаховиће био је дон Анте Бакула, из Горњег Храсна, крволок српског народа и заклети усташа.

Пред Тројичин дан требало је да, са групом омладинаца и омладинки, идемо на велики народни збор у Љути До, који је био предвиђен за 25. мај. Отишло нас је двадесетак. Међутим, није одржан. Тада је Херцеговину потресла велика талијанско-четничка офанзива, за коју нијесмо знали. На Трусини су вођене тешке борбе. Одмах смо се вратили назад. На Берковићима сам срео рањеног (у руку) Јову Радовића. Испричао ми је да 2. ударни батаљон одступа под јаким притиском Талијана и четника. Хитно сам отишао у Влаховиће, да о томе обавијестим Команду позадине. Но, већ је неко стигао прије

мене и обавијестио Новицу Булута о томе да се материјал евакуише на сигурније мјесто. Стигло је неко наређење и за 6. ударни батаљон, вјероватно из Оперативног штаба. Слали смо курире на све стране. Гдје год смо кога послали, нико се није вратио. Створила се једна капитулантска психоза. Њени су узроци били много дубљи од тадашње ситуације, створене овом офанзивом. У Крунића махали, неки домаћини су на својим кућама истакли бијеле јашмаке на дугачким штаповима. Очито да је и „пета колона" умијешала своје прсте. Почело је развлачење плијена из школе. Отимачина и пљачка биле су типичне за расуло.

Касно увече, 27. или 28. маја 1942. године, срео сам се са неким борцима 2. ударног батаљона. Са њима је био и замјеник команданта, Новица Домазет. Било их је око шездесетак. Дошли смо ноћу у Влаховиће. Ту смо затекли и дио Влаховићке чете, са командиром Гојком Ковачом. Новица је одмах наредио да се посједне Орловац. Сваког часа неко је пристизао из разних праваца. Доста војске било је у Љубомишљима. Душан Грк посјео је Чуњагу. Међутим, наш отпор је био свуда скршен.

Појавио се и командант 6. ударног батаљона са групом бораца, претежнс? Из наше чете. Сада је поново све људство чете било на окупу. Чета је остала, а Милан и Новица отишли су пут Оперативног штаба, ради добивања инструкција о томе шта и како да се ради у новонасталој ситуацији. Стање је било врло тешко, нарочито због неизвјесности и уношења психозе, која је потхрањивала панику и дезорганизацију.

Сјећам се: управо када је Данило Комненовић монтирао неки радио-апарат, стигоше Домазети. Рекли су нам каква је одлука донијета за нас двојицу. Данило је послије тога сам кренуо према Давидовићима, а наша комплетна чета је дан раније отишла у Перишића ограду. Ноћили смо у Љубомишљима, а сјутрадан се прикључили чети са којом су били командир Ковач и политички комесар Душан Церовина. Борцима је саопштена одлука да останемо заједно. Речено нам је да ће офанзива брзо проћи и да не дозволимо да четнички утицај узме маха у нашим редовима. Чекали смо у шуми, у комплетном саставу. По неколико бораца, задужених за исхрану, ишло је по намирнице у засеоке. Тада је, сасвим случајно, наишао политички комесар Љубићског батаљона, Станко Бурић, са једном другарицом Мостарком (мислим да се звала Шана) и друговима Марком Алексићем и Ђоком Булајићем. Они су нам још једном потврдили у каквој смо ситуацији и позвали нас да пођемо са њима. Нисмо знали куда нас зову, а ни они куда иду. Команда се стриктно држала одлуке Оперативног штаба. Онда нам је Станко савјетовао да се некомпромитовани борци врате кућама, а да се чланови Партије причувају четничке одмазде.

Послије дужег оклијевања, тако смо и урадили. Чета се са тугом разишла, а чланови Партије су остали и одржали дуг састанак. Договорили смо се о начину наше даљње активности, о будућности и борби против четничког утицаја, о убацивању у четничке редове и другим појединостима које смо могли уочити и предвидјети. Свима је скренута пажња да се добро чувамо првих дана, док не јења четнички бијес. Били смо у свему јединствени, што нам је помогло да се одржимо све вријеме подуге четничке страховладе.

Тако је завршена прва етапа борби и побједа, напора и расула наше чете, која ће опет, послије пуних 15 мјесеци, скоро комплетна, ступити у 10. ударну херцеговачку бригаду.

За вријеме свог војевања, Влаховићка чета је дала свој удио за слободу. У НОБ-у је из њеног првог састава из устаничке 1941. погинуло 13 бораца и командира, а 4 борца су мобилисана касније. Прије тога су, у дванаестодневном априлском рату, погинула 3 борца, дакле укупно 20. То значи да је сваки пети борац пао за слободу домовине, а рањено је два пута толико.[9] У петој непријатељској офанзиви учествовало је 12 бораца родом из Влаховића.

Чета је дала 20 официра нашој армији и још 11 бораца на командним положајима, који су изгинули прије него што су добили официрске чинове. Сваки трећи борац чете постао је старјешина у НОБ-у.

Посебно смо поносни на два легендарна јунака наше чете — Новицу и Милана Домазета. Новица је проглашен за народног хероја Југославије, а народ их никада није раздвајао.

БРАНКО КРУНИЋ
и БОЖО ЧУЧКОВИЋ

АКТИВИ СКОЈ-а У ТРЕБИЊУ

ОРГАНИЗОВАЊЕ ПАРТИЈЕ И СКОЈ-а

Године 1935. формиран је Мјесни комитет КП у који су ушли: Стево Братић (секретар), Војо Кораћ, Мићо Алексић и Хусо Хаџиахметовић, исти они који су били чланови и прве партијске ћелије која је формирана 1934. године. Убрзо долази до провале. Ухапшени су 1936. г. сви чланови Мјесног комитета Партије и одведени у сарајевски затвор на саслушање.

Одмах послије хапшења чланова Мјесног комитета Партије настојало се да се што прије активира рад Партије и СКОЈ-а. Формиран је нови Мјесни комитет Партије 1936. године на челу са Заимом Хаџовићем, кројачким радником, који се по задатку Партије вратио са Цетиња у Требиње.

Године 1937, а нарочито слиједећих година, пристизањем млађих кадрова, посебно из редова радника, студената и ђака из виших разреда гимназије ојачала је Комунистичка партија и скојевска организација.

Међу члановима или симпатизерима КПЈ посебно су се истиЦали браћа Алексићи, Мићо и Максим и њихова сестра Милосава, браћа Диздаревићи, Авдо и Хуснија, Милосав Раичевић, Раде Правица, Бранко Катић и његова сестра Даница, Суљо Капетановић, Шућро Хаџовић, Мустафа Арсланагић и др.

За вријеме зимских и љетних распуста у град и околину навраКали су чланови КПЈ, који су били повезани ван Требиња: Осман Капетановић, Спасоје Спаић, Војо Осмокровић, Лутво Ахметовић, Дра-

[9]) Своје животе за слободу домовине дали су: Милорад Богдановић, Милош Церовина, Милан Домазет, Милорад Домазет, Новица Домазет, Душан Крунић, Сава Малтез, Владо Малтез, Ђуро Сикимић, Владо Сикимић, Новица Стајчић, Милорад Шаренац, Сава Шаренац (погинуо у борби против одметника); четири борца који нијесу били у чети у устаничким данима 1941.: Мујо А. Кекић, Халил И. Меретлић, Ибро А. Зубовић, и Мујо А. Зубовић; у априлском рату погинули су: Љубо Павић, Рагиб Зећић и Милан Сикимић (нестао у заробљеништву).

гица Правица, Миро Попара, Мустафа Зубчевић, Чедо Крушевац, Бранко Кебељић и други. Велики утицај на развој радничког покрета у Требињу имали су и напредни студенти: Пајо Џоџо, Ратко Крунић, Гојко Ратковић, Касим Будалица, Тахир Хаџовић и други.

Исто тако, 1939. године формиран је први пут Срески комитет КП. Секретар је био Заим Хаџовић, а чланови: Владо Шегрт, Мићо Алексић, Иво Вучковић, а од 1940. године и Драгица Правица. Ово руководство се првенствено ангажовало на јачању партијских редова, примању нових чланова, на одлучној борби против фракционаштва, а за јединство Партије.

Мјесно повјереништво КПЈ за Требиње (Стево Братић, секретар, а чланови Мићо Алексић и Асим Зубчевић) посебно је посветило пажњу младима, примањем у СКОЈ младих радника и ђака. У том циљу у току 1938. године започето је формирање скојевских актива. За рад скојевског актива унутар Мјесног повјереништва био је задужен Асим Зубчевић. У току 1938. године у СКОЈ су примљени: Љубо Бјелица, Божо Пејовић, Владо Дучић, Газо Хасанбеговић, Божо Дамјановић, Слободан Шакота и Мустафа Арсланагић. У току 1939. године у СКОЈ су примљени: Салем Делалић, Брано Крунић, Ђорђе Јокановић, Драго Булајић, Алија Махић, Дејан Кошутић, Милош Мискин, Ратко Ратковић, Новак Анђелић, а 1940. године: Ристо Васковић, Војо Бринић, Нуман Омановић, Есад Карамехмедовић, Ђуло Османовић, Рајко Ђурић, Зихно Чампара, Салко Хаџиахметовић, Хилмо Бабовић, Ешреф Сарајлић, Стево Ковачина и Јово Реџо.

У току 1941. године, до почетка рата, СКОЈ је знатно ојачао пријемом нових чланова међу којима су: Ибро Хаџиахметовић, Мујо Ресуловић, Бранко Гушић, Милош Чучковић, Бранко Илић, Бранко Ђуровић, Саво Рајчевић и Стево Шкурић.

ПРИПРЕМЕ ЗА ПРУЖАЊЕ ОТПОРА

Средином марта 1941. године Мјесно повјереништво КПЈ за Требиње — чији је секретар био Стево Братић и чланови Мићо Алексић и Асим Зубчевић — умножило је Проглас ЦК КПЈ у коме је народ упозораван на непосредну опасност од фашистичког агресора на земљу, а комунисти и скојевци позивани да буду организатори отпора за заштиту суверенитета државе. Умножени проглас требињски скојевци су дијелили напредним људима, с тим што су посебно искористили један пазарни дан да би га подијелили и сељацима.

Драматични догађаји којима је пропраћено потписивање пакта, између Југославије „сила Осовине, а посебно Хитлерове Њемачке", који су се одвијали у Београду и осталим дијеловима земље, пропраћени су уличним демонстрацијама, обарањем пакта и масовним манифестацијама у Требињу. Кроз град се 27. марта 1941. године, готово непрекидно од 9 до 21 час, кретала поворка манифестаната. На почетку, учесници ове поворке манифестовали су своју привржeност к.раљу, поздрављајући његово проглашење пунољетним, и новој влади на челу са генералом Симовићем и др. Говорили су командант гарнизона, бригадни генерал Љубо Новаковић, те Мићо Павловић и Мирко Радојчић. У поворку су се накнадно укључили и чланови КПЈ и СКОЈ-а, који су преокренули, не само ток, него и садржајну страну саме манифестације. Изласком чела на пијацу, колони се прикључио цобар дио народа. Умјесто ранијих парола „Живио млади краљ!" и сл. — манифестанти су извикивали пароле: „Боље рат него пакт", „Боље гроб него роб", „Тражимо савез са СССР-ом", „Доље фашизам", „Живес СССР", и слично.

Прије него што ће Хитлер напасти Југославију, међу напредном требињском омладином, на основу прогласа ЦК КПЈ, извршена је партијска агитација за добровољно пријављивање у војску. Неколико напредних омладинаца самоиницијативно су се јављали војном референту у срезу — као добровољци, али су доста грубо одбијени. Међутим, они од тога нису одустајали. Та акција је настављена, предвиђало се да ће се завршити за дан-два. Међу тим добровољцима било је 36 напредних омладинаца из града и околине. Они су одабрали делегацију, састављену од три члана (Асим Зубчевић, Владимир Дучић и Божо Пејовић), која је отишла на разговор код генерала Новаковића. Изложивши му разлоге своје посете, захтијевали су да се група пријављених добровољаца прими у војску, да се распореде у јединице и да им се да оружје. Том приликом делегација је наговјестила да би одзив добровољаца могао бити и већи уколико војне власти поступе по овом затјеву. Генерал Новаковић, слаткорјечив као увијек, обећао је делегацији да ће се њихово гледиште размотрити и да ће добровољци, уколико се за то укаже потреба, бити позвани. Делегација је списак од тих 36 добровољаца предала генераловом ордонансу, капетану Петровићу, и с њим се задржала у краћем разговору. Међутим, од те акције данима није било ништа, а ускоро је настуиила и капитулација.

Одласком југословенске краљевске војске из овог гарнизона на фронт према Албанији, у Требињу је остала само посада незнатне јачине која је чувала војне објекте, посебно магацине оружја и хране. Али кад су чули за капитулацију војске, стражари су напустили своја стражарска и посадна мјеста и оставили магацине незаштићене. Непосредно послије капитулације, Мјесно повјереништво Партије се заложило да се сви магацини отворе и оружје и храна раздијеле народу. Ту сугестију су подржали сксјевци и други напредни омладинци, вршећи за то агитацију у граду и приградским насељима. Приликом давања овакве сугестије партијско руководство је пошло од процјене да се магацини не смију предати нетакнути окупатору. Том акцијом су руководили Заим Хаџовић, Стево Братић, Асим Зубчевић, Мићо Алексић, Мустафа Зубчевић, Всјо Осмокровић, Владо Дучић, и још неки други.

Највише оружја и хране односили су сељаци са Зубаца и Љубомира. У извлачењу хране, а нарочито оружја, народу су помагали требињски скојевци и напредни омладинци. У том циљу ангажовано је више скојевских група које су и износиле оружје и остављале га на скровитим мјестима.

Приликом извлачења оружја и хране из магацина непријатељски организовани елементи покушавали су да се све то спријечи. То су биле усташе. Међу њима су се посебно истицали: Ђорђо Сринчић, Мухамед Шарић, Никола Кисић, Ајдин Рокоњ, Хакија Шаран, Јуре Кежић, Никола Маролт, Сафет Мурсел, Нино Радић и Мехмедалија Рокић. У тој ситуацији се Дервиш Бабовић, бријач из Засада, нарочито истицао у одбрани „државне имовине" са пушком у руци. У почетку је та акција била стихијна, али је касније, из дана у дан,била све организованија. Сваког дана навече састајали су се скојевци задужени за реализацију овог подухвата и међусобно се информисали како је у току дана текла акција „преузимања" оружја, хране и других потреба.

Магацине хране који су се на.пазили на мјесту гдје је сада столарско предузеће „Луч" отворио је Војо Осмокровић и рекао окупљеном народу: „Носите, ово је ваше!"

Интересантан је случај капетана краљевске војске Липака, очевидно проусташки оријентисаног који је, из „војничке ревности" у чувању државне имовине, убио жену Адема Арнаутовића, док је односила намирнице из магацина. Тада је ранио и Аћимовића званог Луне. Насупрот њему, непознати официр је потјерао у Полице пуна кола пушака и подијелио их омладини.

Из војног магацина у Полицама Асим Сараџић и Хусо Будалица донијели су 20 пушака и закопали их у башти Ешрефа Сарајлића. За то вријеме Милош Стаматовић, отправник возова и стражар, тада на служби у жељезничкој станици, мимиком и покретима руку обавјештавао је да могу слободно да износе оружје. Исто тако, Милош Чучковић, са братом Стевом, успио је да склони 10 пушака на таван зграде. Наведених дана Стево и Бошко Чучковић вадили су из Требишњице пушке које су побацали војници приликом повратка својим кућама у априлском рату 1941.

Посљедње суботе априла 1941. године, у Требињу се, на пролазу из Сарајева за Црну Гору нашао истакнути комуниста Моша Пијаде. Он је одсјео у хотелу „Наглић", гдје је са једним бројем комуниста одржао састанак. Присутни су били: Заим Хаџовић, Асим Зубчевић, Мићо Алексић, Суљо Капетановић и Раде и Драгица Правица. Том приликом Пијаде је указао на изворе тако брзог краха Југославије, на опасност од фашизма и потребу припреме за оружану борбу против окупатора — обавјештавање народа, прикупљање оружја, окупљање напредних снага, и сл. Тих дана у Требињу је боравио и Дејан Поповић, члан ПК КПЈ за Србију, са супругом љекарком. Требињски скојевци су повезали Мошу Пијаде са Поповићем и они су се, преко Дубровника и Херцег-Новог, упутили у унутрашњост Црне Горе.

Послије састанка са Мошом Пијаде, требињски комунисти су почели припреме у вези са организовањем оружаног устанка. Те припреме су у почетку обухватале прикупљање оружја, прибора и машина за писање, санитетског материјала, и сл. Такође, комунисти су посебну пажњу поклонили прикупљању новца, који ће касније добро послужити за куповину наведеног и другог материјала.

ДОЛАЗАК ОКУПАТОРА И УСТАШКА ЗЛОДЈЕЛА

Прве италијанске јединице (двије дивизије) стигле су у Требиње из правца Билеће и од Никшића — преко Ластве. Било је то 17. априла 1941. године, послије подне. Извјестан број италијанских војника задржао се у Требињу, а дио је продужио за Дубровник. Италијанске окупационе власти су одмах издале проглас са захтјевом да им се сви војни обвезници морају одмах пријавити — ради евиденције. У том прогласу је, између осталог, речено да ће онај ко се не пријави, а буде откривен, бити отјеран у интернацију. У прогласу се народ позива на ред и мир на предају оружја и слично.

Први састави домобрана у Требињу су дошли у петак 30. маја 1941. године — ради преузимања и учвршћивања усташке власти. Приликом уласка италијанске војске у Требиње, говор је на италијанском језику одржао Никола Кисић, а на дочеку домобрана говорили су Алија Шуљак професор, Мухамед Шарић и заповједник 10. походног батаљона, потпуковник Јулије Реш. Он је у току свог говора строго запријетио Србима и Јеврејима. Последњи говорник, Ђорђо Сринчић апотекар, у пријетњама је ишао корак даље — најавио је да ће за једну хрватску главу стријељати стотину српских.

Петог маја 1941. године, била је сахрана ђака омладинца Стевана Шкурића, који је почетком те године примљен у СКОЈ. На основу

договора требињских комуниста, сахрана је искоришћена као врста протеста против окупатора. Говоре над Стевановим одром одржали су Бранко Крунић — пред православном црквом и Мустафа Ресуловић на самом гробљу.

Два дана уочи 1. јула, у Требиње је из Загреба стигло 30 усташких агената „ловаца". Одмах су почели да праве спискове људи предвиђених за хапшење и ликвидацију. На тим списковима били су Срби. Ти усташки злочинци су у групама, у сарадњи са требињским усташама, ишли од куће до куће и одмах према списку, на лицу мјеста убијали. То се десило у зору 1. јуна 1941. године. Тада су убијени: Басо Бабић, Милан Брковић, Гашо Ковачевић, Душан Ногулић, Влајко Паликућа, Шћепо Ђурић, Радован Лечић и Владо Поповић.

Сем ових Срба, усташки агенти су почетком јуна затворили већи број припадника српског народа из града и околних села. Између затворених одабрали су групу од 13 Срба и све их, 23/24. јуна 1941. године, отјерали и поубијали над Придворачком јамом и у њу их побацали. Ликвидацију су вршили ударцем чекића у главу. Циљ ових убијања био је да се међу српско становништво унесу дезоријентисаност, пометња и страх. Тада су многи Срби излаз нашли у бјежању у Србију, Црну Гору, Боку Которску, или су се склањали по селима. Требињске усташе ће хапсити Србе и касније, уједно водећи и акцију њиховог насилног превођења у катсличку вјеру. Један број српских породица, због усташког терора и сталних пријетњи, покрстило се. Међутим, тај број је данас тешко утврдити, па чак и у периоду самог прекрштавања, јер су многе породице то криле. Покрштавању су углавном, пришле породице из самог града, ријетко понеке из оближњих села.

Усташе су већ првих дана послије успостављања власти поставиле своје повјеренике у српским и јеврејским трговачким, угоститељским и занатским радњама. Извјестан број тих повјереника према имовини власника односио се поштено, док су неки ту прилику искористили да опљачкају власника.

Свако вече су се „виђеније усташе": Мухамед Шарић, Ђорђо Сринић, Никица Кисић, Јуре Кежић и дум Маријан Вуиновић састајали и то наизмјенично у кућама Сринића, Кисића или дум Вуиновића. Ту су расправљали о плановима за сутрашњи дан. О томе је комунисте извјештавала Емилија Обућина. То је био „главни штаб" који је смишљао акције и дискутовао о њиховом крвавом извршавању. Увијек су звали к себи и организатора и извршиоца акција, шефа полиције Хакију Шарана. Осим тога, усташки агенти „ловци" пристигли из Загреба сваки дан су долазили на договор у апотеку Ђорђа Сринића.

Требињски комунисти су при крају јула, послије усташких зликовачких дјела извршених над невиним грађанима Требиња и околине, као и након напада Вермахта на СССР, објавили у виду прогласа један летак. На тај начин су осуђени злочини усташа, упозорен народ на намјеру фаиста да заваде Србе, Хрвате и Муслимане, те указано на потребу сврставања у борбене редове ради оружаног отпора окупатору и усташама. У летку, који су градом разносили скојевци и напредни омладинци, посебно је осуђена агресија Трећег Рајха на Совјетски Савез и чврсто изражена мисао да у борби против фашистичких непријатеља нећемо бити сами. Овај летак је људима улио снажно поуздање и битно утицао да се убрзају припреме за пружање разноврсних облика отпора и почетак оружаних акција.

У исто вријеме, у другој половини јуна 1941. године, у Требињу, Ластви и Ћивару, одржано је више састанака на којима се разгова-

рало о потреби пружања отпора усташким злочинцима и фашистичкој окупаторској војсци. Коришћени су разни начини и везе да се од одговарајућег партијског руководства и пунктова добије што више обавјештења инструктивног карактера, махом о организовању устанка. Тако је Мустафа Арсланагић, средином јула 1941. године, одлазио у Сарајево и успоставио контакт, преко лозинке са другом који му је, између осталог, дао и неколико примјерака Прогласа ЦК СКЈ, усвојеног на сједници Политбироа одржаној 4. јула 1941. године у Београду,[1] којим се сви родољубиви и антифашистички оријентисани Југословени позивају на устанак. Послије тога је Арсланагић на једном састанку у Бихову (Цивар) коме је присуствовало око 15 комуниста, обавјестио присутне о разговору који је имао у Сарајеву и раздијелио им Проглас ЦК КПЈ. На том састанку је указано и на то да је нужно убрзати припреме за отпочињање што бројнијих диверзантских акција.

ДВАНАЕСТ АКТИВА СКОЈ-а У ДАНИМА УСТАНКА

Позив ЦК КПЈ упућен 4. јула народима Југославије, а прије свега комунистима, скојевцима и свим другим напредним људима у земљи, да отпочну са извођењем диверзантских акција и непосредним припремама за устанак — требињски комунисти и чланови СКОЈ-а схватили су веома одговорно и одлучно пришли организацији тих припрема.

После изласка из града Стева Братића и осталих чланова ранијег партијског руководства, у Требињу је формирано Мјесно повјереништво КПЈ у саставу: секретар Мустафа Зубчевић Мујо и чланови: Хуснија Диздаревић, Суљо Капетановић и Мустафа Арсланагић (одговоран за рад СКОЈ-а). Мјесно повјереништво КПЈ је, прије свега, инсистирало да се у Требињу и његовој околини, у ствари у бившој требињској општини, смјелије приђе организовању скојевских актива и теоретско-васпитних група. С тим у вези, у периоду од августа до октобра 1941. године, у Требињу и околним селима формирано је и дјеловало је више скојевских актива, и то у саставу:

— Центар: Бранко Гушић, Брано Стијачић, Миливој Гудељ и Смиљка Нинковић;

—• Брегови: Стево Чучковић, Рамиз Зубчевић и Бошко Чучковић;

— Полице: Јово Рецо (Јовановић), Ешрем Сарајлић, Саво Рајчег.ић, Сафет Хаџовић, Ениса Сарајлић, Рајко Радојчић и Раза Сарајчић;

— Крш: Момчило Бабић, Ђоко Вукасовић, Свето Чучковић, Смиљка Вукасовић и Јованка Бабић;

— Крш II: Славко Нинковић, Рајко Черовић, Драган Анђелић, Ђоко Бабић;

—- Горња чаршија: Бранко Капор, Мара Павловић, Божо Брковић, Јелена Деретић и Миле Нинковић;

— Стари град: Милош Чучковић, Бранко Илић, Мустафа Хаџовић, и Тодор — Бебан Илић;

— Хрупјела: Рајко Ђурић, Недељко Ђурић, Милорад Крунић, Димитрије Дучић, Вуко Миљковић Црни и Саво Љубибратић;

[1]) Проглас је објављен 12. јула 1941. године, а штампан у штампарији ЦК КПЈ, у окупираном Београду, одакле је вођство револуције, са Јосипом Брозом на челу, руководило припремама за оружани устанак у цијелој Југославији.

-— Мостаћи: Динко Јелић, Ристо Ружић, Чедо Муцовић, Ахмет Хаџиахметовић, Саво Вукашиновић и Василије Ковачевић — Шурко;

-— Засад: Велимир Говедарица, Савета Миљковић, Салих Салаховић и Васо Тарана;

— Горица: Обрад Петијевић, Смаил Карамехмедовић, Есад Карамехмедовић и Владо Нинковић;

— Псдгливље: Јово Милинић, Васо Мијановић, Миро Колак и Божо Мијановић.

Члан СКОЈ-а била је и Емилија Обућина која није била повезана ни у једном скојевском активу, јер је имала задатак да се повезује са домобранима и да путем тих веза добија информације, а касније оружје и муницију.

Послије одласка Асима Зубчевића у партизане, крајем августа 1941. године, у Мјесном повјереништву је за питања рада СКОЈ-а био задужен Мустафа Арсланагић, а његови сарадници су били Мујо Реуловић и Брано Крунић. Брано је био задужен за рад оба актива Крша, Подгливља, Центра, Горице, Горње Чаршије и Хрупјела, а за остале активе бис је задужен Мустафа Ресуловић Мујо.

Ради што масовнијег обухватања омладине, у граду и неким селима су, почетком лета 1941. гсдине, офсрмљене теоретско-васпитне групе. У граду их је било неколико и имале су задатак да окупљају напредну омладину ради њеног припремања за извршење обавеза које су проистицале из програма борбе за слободу. Требало је, такође, да послуже и као облик припремања омладине за пријем у СКОЈ. У том циљу су на састанку ових група, поред читања вијести са фронта, вођене дискусије о основним марксистичким материјалима. Унутар сваке групе била су задужена два члана СКОЈ-а да усмјеравају њен рад.

Под четничким утицајем крајем 1941. године и почетком 1942. године настало је осипање једног броја до тада напредних омладинаца, оних који су били раније укључени преко ових група у покрет. Због тих омладинаца било је потребно веома брзо расформирати све теоретско-васпитне групе. Извршена је и реорганизација свих скојевских актива у току јануара и фебруара 1942. гсдине.

Тада на терену не само требињског среза већ и Херцеговине, као и у осталим крајевима наше земље, партизани против себе имају не само окупаторске јединице, усташе и домобране, већ су морали да се обрачунавају у својим редовима против опсртуниста, дефетиста и свих оних који су постепено прелазили у издају и везали се за италијанског окупатора. Партизани су, због четничке издаје, у току прољећа и љета 1942. године долазили у све тежу ситуацију, која се све више негативно одражавала и на активност организованих снага и присталица НОП-а у граду Требињу и околним селима.

Ови омладинци, у почетку колебљиви, а касније се све више сврставају у четничке редове, постали су окосница четничке омладинске организације. Иввјестан број управо тих омладинаца у прољеће 1942. године енергично је захтјевао ликвидацију Стева Братића, Рада и Драгице Правице, Заима Хаџовића и других челника устанка. Чак ће неки од њих играти на гробовима ових водећих комуниста и веселити се у осветничком колу, заједно са четничким злочинцима.

Мањи број четничких омладинаца временом је све више увиђао да су заведени. Тако су почели да мијењају своја схватања и приближавају се напредној омладини града Требиња и околних села.[2]

[2]) Они то неће учинити у току 1942. године, него тек пред крај наредне године — након капитулације Италије, нарочито послије Другог засједања АВНОЈ-а.

Услијед усташког терора у требињским и осталим срезовима Херцеговине, као и због војних акција које су водили италијанска окупаторска војска и усташе, добар дио српског становништва из села, нарочито оних поред саобраћајница, напустио је своје домове и кренуо у збјегове Илија, Бобани и др. Због тога је, на иницијативу Партије и СКОЈ-а, покренута широка акција за прикупљање, прије свега, одјеће и хране, за народ у збјеговима. Та акција је имала широке размјере, и у њој су узели учешће не само напредна омладина већ и сав народ, и у таквим одсудним тренуцима и времену показали своју несебичност и солидарност. То је била свјесна и од комуниста организована акција, којој је народ дао пуну подршку. Она је, уједно, била и снажна демонстрација окренута против усташа и окупатора. У свим тим акцијама посебну улогу имали су скојевци.

У августу и септембру 1941. године, устаничка војска је широм Херцеговине водила борбу против усташа, домобрана и италијанске војске. У тим борбама веома често се дешавало да су се многи домобрани већ послије краће борбе предавали. Понукано тим чињеницама, обласно руководство народноослободилачког покрета за Херцеговину, средином августа издало је проглас намијењен посебно домобранима. Мјесно повјереништво КПЈ, задужило је скојевску организацију Требиња да тај прсглас умножи и протури га међу домобране. Он је стварно, више пута у току септембра и октобра 1941. умножаван и дијељен. Успјелим акцијама дијељења тих прогласа посебно су допринијели неки напредни присилно мобилисани домобрани из Требиња и околине, међу њима су били и Хуснија Диздаревић, Митхат Бабовић, Зихно Чампара, Асим Сараџић и други.

И поред појачане пажње италијанских окупатора, усташких агената и првих придошлих, четничких жбира у позну јесен 1941. скојевци су веома храбро извршавали значајне задатке који су били од велике користи за даљи развој НОП-а. Ту, прије свега, треба истаћи акције изношења из града кукуруза, папира и санитетског материјала. Таквих акција било је више. Неколико пута требињски скојевци су помагали да се извлачи жито из магацина (бивша „Соколана").У тим акцијама изношења жита учествовало је више скојеваца и међу њима Ратко Ратковић, Рајко Ћурић и Милорад Крунић, а од старијих људи Јово Паријез, Ђорђо Гуровић и други. Било је значајно што је крајем октобра 1941. године из центра града, из књижаре Сава Павлице, изнијета велика количина материјала за писање, која је партизанима достављена, преко Мостаћа и Тврдоша. У тој акцији су се посебно истакли Хуснија Диздаревић и скојевци Бранко Гушић, Миливој Гудељ, Брано Стијачић и Бошко Чучковић, Ристо Ружић из Тврдоша дошао је са коњем и празним бурадима у која је стављен и без икаквих неприлика однесен материјал.

Чланови скојевског актива и још неколико других напредних омладинаца из Хрупјела крајем октобра 1941. извршили су успјешну акцију у своме селу. Они су самоиницијативно одлучили да скупе помоћ за жену машиновође Петра Масла, кога су усташе јула 1941. одвели у логор Јасеновац и тамо га убили. Жена је остала без игдје ичега, са троје мале дјеце; најстарије је тада имало седам, а најмлађе три године. Чланови актива су понијели вреће и упутили се од куће до куће, прикупљајући прилоге. Успјели су да скупе и сиротој жени и њеној дјеци донесу: по два џака пшенице и кромпира, џак кукуруза, доста сувог меса, масти и других намирница, као и нешто новца.

Сличне акције, нарочито за потребе устаничке војске, водиле су се и у другим срединама, а у свакој су предњачили скојевци.

Мјесно повјереништво КПЈ за Требиње, разматрајући политичку оријентацију и држање омладине града и околних села, у периоду љета и јесени 1941, оцијенио је да је известан број ђака повјеровао усташкој пропаганди. Зато је напредним омладинцима и омладинкама, а нарочито оним члановима СКОЈ-а који су још похађали гимназију, сугерисано да се ангажују око превaспитавања таквих средњошколаца. У извјесној мери у томе се и успјело. Напредни омладинци и омладинке су, превасходно личним контактима, успјели да из усташких редова отргну један број заведених младих људи.

Посвећена је нужна пажња и извјесном броју грађана који су се истицали својом одношћу народноослободилачком покрету. Са многима од њих су одржавани појединачни контакти, а ангажовани су нарочито у акцијама обезбеђења финансијских средстава. Овом приликом посебно истичемо двојицу љекара: Петра Рунда и Рудолфа Левија. Др Рундо је, као младић, учествовао у октобарској револуцији, а у току другог свјетског рата поново је био у свом Требињу. Сарађивао је непосредно са Мујом Зубчевићем, студентом медицине и секретаром Мјесног повјереништва КПЈ за Требиње. Илегалним каналима отпремали су устаницима љекове и санитетски материјал. Др Рундо је илегално одлазио међу устанике и лијечио их, посебно рањенике. Касније ће усташе др Рунда затвсрити, и након мучења, објесити у општинском затвору. Др Леви је Требињце лечио пуних 50 година, при чему сиромашнима није наплаћивао љекарске прегледе и љекове. Кад год би му се неко од активиста НОП-а обратио за санитетски материјал — давао је што је више могао.[31]

Послије очитих неуспјеха усташа и домобрана у борбама против чета и батаљона устаничке народне војске на тлу сјеверне и јужне Херцеговине, италијанска војска је поново преузела власт у градовима, међу којима је било и Требиње. Преузимајући поново власт, Италијани су одмах одобрили откопавање и вађење из јама жртава усташких злочина и организовали њихову јавну сахрану у Требињу и његовој околини. На централној сахрани у Требињу говорио је др Новица Краљевић, који је оштро напао усташко руководство. Италијани су све то толерисали јер су хтјели да се покажу заштитницима Срба. Та италијанска ујдурма је код великосрпских кортеша у граду и околини наишла на симпатије. Обласно руководство КПЈ за Херцеговину, као и Мјесно повјереништво Партије за Требиње, одмах су почели са разоткривањем италијанског лицемерја и указивали су на чињеницу да је то окупатор и непријатељ народа и његове слободе и да са њим нема договора. У том циљу су издали краћи летак, који је растуран у граду и по селима око Требиња.

Напредни омладинци, а нарочито скојевци из града и околине, у својим сусретима и разговорима такође су разоткривали ове италијанске махинације и упозоравали народ у духу објашњења партијског руководства изнијетих у летку.

Након што су у збјеговима формирани сеоски одбори, који су водили рачуна о организацији и организовању избјеглог и груписаног народа, о његовом снабдијевању храном, водом и слично, крајем 1941. године је у Требињу створен илегални народноослободилачки одбор. Задатак овог одбора био је да, на одређен начин, обједињује и усклађује акције за пружање помоћи устаницима у храни и новцу. У саставу овог народног одбора за Требиње били су поп Владо Дерић, Јелка Пуцарић, Хивзија Галијатовић, Јово Паријез и Душан Крунић. У марту 1942. године, састав овог одбора је измењен, ради обављања

[3]) Др Рудолф Леви је умро у Требињу послије свршетка рата.

других дужности (оснивање пункта за снабдијевање храном). Одбор су напустили Јово Паријез и Душан Крунић, а изабран је Сава Тегарић.

Почетком првих сружаних борби, формиран је и актив жена антифашисткиња са Јелком Пуцарић на челу. Главни задатак му је био организовање сакупљања креветнине, у првом реду чаршава, од којих су се кројили завоји за рањенике, шис веш за борце и слично. Послије повлачења наших снага за Босну јуна 1942. године, овај актив је прерастао у Општински одбор АФЖ-а и проширен је другарицама из околних села.

ОТВОРЕНА ИЗДАЈА ЧЕТНИКА

У јединицама народне војске и устаника, у позну јесен 1941. године, дошло је до раслојавања. Неки официри краљевске војске и жандарми, као и извјестан број великосрпских кортеша, почели су да се одвајају и, мање или више отворено, супротстављају борби против окупатора. У Требињу и околним селима билс је све теже радити, јер су поред италијанске и усташке војске и служби, почели да дјелују и четници. Крајем јануара 1942. године Мјесно повјереништво Партије оцијенило је да за развој устанка и НОП-а, највећу опасност представљају великосрпски елементи — разне присталице бивших грађанских партија, затим бивши службеници државног апарата, официри, жандарми, те један број кортеша из оближњих села. Они су у почетку устанка ћутали, али што су четници више бјежали у град то су и они били све гласнији, а сви заједно су настојали да омаловаже, деморалишу и разбију редове напредних и устанку оданих снага. Мјесно повјереништво Партије, крајем јануара 1942. године, везом преко Горице и Нецвијећа, доставило је о свему томе писмени извјештај Оперативном штабу за Херцеговину у Ластви.

Крајем 1941. гсдине, Италијани су се осјећали све угроженијим од нарастања и успјеха партизанске војске у околини Требиња. У том циљу они су на разне начине покушали да „смире ситуацију". Један од таквих покушаја је слање грађана Требиња, Душана Бокоњића и Влада Петковића у Ластву, ради разговора са руководством устанка и обустављања устаничке активности. Комунисти Требиња су сазнали за то и правовремено су упозорили именоване грађане да не одлазе у Ластву на разговор. Они су о томе сбавјештени једним писмом које је било прстурено испод врата у локал Влада Петковића. Укратко, поменути грађани су у том писму опоменути да сваки разговор у име Италијана са устаницима о прекиду њихове борбене активности значи — издају. Истовремено, послато је писмо и Оперативном штабу[4)] у Дастви у коме је, између осталог, речено да су грађани Бокоњић и Петковић писмено упозорени и да се треба надати да они неће ићи. Међутим, они су и поред упозорења отишли у Ластву и тамо су убијени. Мишљење већине комуниста у граду је било да је то била сувише строга мјера учињена према овој двсјици грађана и да се, у ствари пренаглило у извршењу казне, мада су они на такву могућност били претходно упозорени.

[4]) Оперативни Партизански штаб за Херцеговину формиран је у Ласт**еи**, (Требињској) 4. 1. 1942. г. Командант Сава Б. Ковачевић (Н. Херој), замјеник команданта Ђоко Путица капетан-пилот, Пол. комесар Петар Илић (Драпшин — Н. Херој), замј. пилот. комесара Миле Килибарда (Н. Херој), и Саветник штаба Саво Оровић пуковник (Н. Херој). Ластва је била слободна од 29. XI. 1941—26. V. 1942. удаљена од гарнизона Требиња 11 километара. (Зборник НОР-а, Том IV, књ. 3, док. 7).

У прољеће 1942. у Требиње долази др Новица Краљевић, затим официри бивше југословенске војске Коста Уљаревић, Душан Вучковић, Радован Пејановић и други. Они су у граду развијали широку разбијачку активност и почели су да организују акције против партизана. Имали су подршку Игалијана, од којих су добијали новац и следовање. Напредна омладина Требиња је у својој активности настојала да разбије и онемогући противнародну акцију тих издајника. У том циљу они су упозоравали на њихово издајство и повезаност са окупатором.

ДОСЉЕДНИ ПАРОЛИ: „СВИ НА ФРОНТ — СВЕ ЗА ФРОНТ!"

Требињски скојевци и други напредни омладинци у многим акцијама су сарађивали са напредном омладином из Џивара, Зубаца и Ластве. Та сарадња се, добрим дијелом, одвијала у међусобном обавјештавању и заједничким диверзантским акцијама, нарочито са омладином Џивара, у снеспособљавању жељезничке пруге Требиње — Хум. Тако је у току јесени 1941. године и зиме 1942. године, извршено више диверзија на прузи код Алексине Међе и Тодорића и на објектима водовода на Мркљинама. Неки напредни радници на жељезници онеспособљавали су локомотиве за вучу. Већина требињских жељезничара била је против тзв. НДХ и спремна да нам помогне. Осим тога, међу њима је било и неколико чланова Партије, кандидата и симпатизера. У ложионици су то били: Хилмо Хаџовић, Гојко Ножица, Ахмет Садовић и други, а било их је и у пружној дионици и станици. Ево једног примера из 1941. године. Кад је Есад Карамехмедовић чуо да је ослобцђена Ластва — пошао је тамо са својим рођаком — не би ли нашли шапирограф. У повратку их је ухватила жандармеријска патрола и довела у затвор у Требиње. Есадов брат је о томе обавијестио Мустафу Арсланагића. Он Есаду доставља цедуљу у затвор, с напоменом да се не брине, под условом да се придржава пароле: „Крк јемин, јок!". То је била једна њихова парола из гимназије, а значила је: ни у ком случају ништа не признати. Једног дана Мустафа је обавијештен да ће Есад одређеног дана бити спроведен возом за Дубровник. У договору са Алијом Ћеримагићем из Ластве, договорено је да се одмах пође у Џивар и, с тамошњим друговима, организује напад на воз који је саобраћао ноћу. Договорено је да машиновођа између Алексине Међе и Волујца, ако Есад буде у возу, даде знак — у неколико писака локомотиве и успори вожњу, а да другови претходно набаце нешто камења на пругу — како би машиновођа имао разлоге да стане. Из вагона у коме се буде налазио Есад даће се знак батеријом и напад би могас почети. Машиновођа Садовић је „наштимовао" да баш он управља тим возом. Међутим, тога дана је Есад, умјесто возом, пребачен камионом и тако ова добро замишљена акција није реализована.

Исто тако, приликом напада партизана на Арсланагића Мост, изведених 5. и 19. децембра 1941. године, група напредних омладинаца из Горице и Подгљивља, на челу са Савом Тегарићем, извршила је рушење телефснских стубова од Горице до Арсланагића Моста, изнад Лучин-Дола. Акцијом је руководио Авдо Диздаревић. На исти начин су требињски омладинци, у сарадњи са омладином Зубаца и Ластве, давали информације у вези са распоредом и бројности непријатељских снага на врелу „Око". У том периоду устаници су на том мјесту извршили неколико диверзија.

Угледајући се на своје синове и кћери, напредну омладину, и под њиховим утицајем, већи број жена из Требиња и њихове околине већ

у току 1941. године, почеле су да припремају и плету топлу вунену одјећу за партизане. Жене су масовно прихватиле тај задатак. Та акција је трајала више мјесеци. Вуна је преко везе набављана у Љубомиру, Зубцима и Шуми требињсксј (јер је тако рећи у граду није било) и достављана женама на плетење. Било је и таквих случајева да су имућније породице, а које су истовремено биле и симпатизери НОП-а, куповале разну робу од италијанске војске (војничка одијела, кошуље, ципеле, топли веш и слично) и све го преко везе достављале устаницима. Псред тога, омладина је успијевала да преко неких италијанских војника и подофицира купује аутомобилске и камионске гуме и доставља их устаницима за прављење опанака. Било је и неколико случајева да су требињски скојевци скидали гуме са камиона и мотоцикала. Нарочито су се у тим акцијама истицали: Ратко Ратковић, Рајко Ћурић и Бранко Капор.

ВЕЗЕ СА НАПРЕДНИМ ДОМОБРАНСКИМ И ИТАЛИЈАНСКИМ ПОЈЕДИНЦИМА

Комунисти Требиња су се пссебно трудили да се повежу са напредно оријентисаним домобранима и дсмобранским старјешинама у требињском гарнизону. То им је успјело захваљујући извјесном броју Требињаца, који су служили у резервном кадру. Међу њима је било и симпатизера КПЈ, па и члансва Партије и СКОЈ-а. Неки су од њих растурали пропагандни материјал међу домобранима, затим износили и предавали женама штогод од оружја и муниције, затим санитетски материјал, бензин, по коју гуму и слично. Међу њима су најактивнији били: Зихно Чампара, Азиз Ћатовић, Митхат Бабовић, Карло Вулетић, Јуре Квесић, Ивица Вукеља, Бато Босанац, Мехмед Омербашић и други. Они су били нарочито од користи у сбавјештајној дјелатности. Често су обавјештавали о предстојећим акцијама које су окупатор, усташе и домобрани планирали да предузму против устаничких батаљона и одреда у даљој и ближој околини. Та обавјештења су одмах достављана преко везе устаницима. Они су прибављали разне фалсификоване пропуснице, а неки од њих су служили и као курири на везама: Требиње — Хум, Требиње — Дубровник, Требиње — Мостар — Сарајево.

Сем са домобранима, крајем 1941. године, успостављена је веза и са подофицирима италијанске армије Карлом Манинијем и Нином Виланијем. Од Манинија су, с времена на вријеме, добијана обавјештења о покретима италијанских трупа. Он је био син италијанског радника, члана илегалне КП Италије, убијеног 1930. године, приликом покушаја преласка француско-италијанске границе. Вилани је повремено био у друштву са Манинијем и није био толико отвсрен, изко су и његовог оца стријељали Мусолинијеви фашисти. Манини и Вилани су били из околине Торина. Међутим, веза са ова два италијанска подофицира није дуго трајала. Као што је обавијестио Вилани, половином априла 1942. године Манини је био откривен као комунистички агитатор у војсци, па је одведен у Дубровник гдје га је, војни суд, осудио на смрт и стријељас. Вилани је ускоро напустио Требиње. Исто тако, Гиоргио Марини и Бруно Монтегацо су омогућили да се из подофицирске мензе, гдје се налазио на употреби, изнесе увече радио-апарат и смјести у стан гдје су се слушале вијести из Москве и Лондона.

На католичко Бадње вече, 24. децембра 1941. године, група скојеваца: Брано Крунић, Рајко Ћурић, Бранко Капор и Милорад Крунић (укључен накнадно јер није стигао Ратко Ратковић због болести), у сарадњи са домобранским подофициром Босанцем, извукла је из до-

мобранских магацина у сјевернсм логору: пушкомитраљез, седам пушака и два сандука муниције. Ова акција је извршена за двадесет минута, између 21 и 22 часа. Акција је била извршена на тај начин што је Босанац отворио прозор у приземљу на најсјевернијој згради логора према Хрупјелима. Кроз прозор је ушао у магацин Бранко Крунић, а на стражи су остали Бранко Капор према градској капији и Милорад Крунић на крају логорске зграде. Рајко Ћурић је чекао поред прозора са мага.рцем. Изнијето оружје и муницију Рајко је натоварио на магарца и, преко Требијова, отјерао га за Љубомир. Ова акција је успјешно изведена захваљујући околности на коју су њени извођачи и рачунали — да су домобрани и Италијани цио дан славили Бадње вече и припремали се за прославу Божића, па је и њихова опрезност била веома умањена.

ОДУСТАЈАЊЕ ОД ИДЕЈЕ О АТЕНТАТИМА

У пролеће 1942. године у Требињу се окупио извјестан број четника који су, у оквиру своје шпијунске дјелатности, почели да достављају Италијанима спискове напредне смладине и осталих грађана. У вези са тим у редовима напредне омладине владало је мишљење, па се чак и захтијевало, да се на четнике врше атентати, посебно на Косту Уљаревића и фашистичког генерала Лозану. Такво мишљење имао је и Петар Божовић (секретар КПЈ за срез Требиње), који је захтијевао од Мјесног партијског повјереништва у Требињу да се ангажује ско припреме и извршења атентата. На својим састанцима, Мјесно партијско повјереништво је заузело супротне ставове. Чланови Повјереништва су сматрали да од тих атентата не би имали много користи, с једне, а могли би да нанесу огромну штету партијској и скојевској организацији Требиња, с друге стране. Међутим, Петар Божовић је позвао секретара и чланове Мјесног повјереништва Требиња на разговор у Сливницу и поново захтијевао да се изврши атентат. Одржан је и посебан састанак у сепареу угоститељске радње Спаса Анђелића, на коме се кратко разговарало о могућностима извршења атентата. Том састанку су присуствовали: Мустафа Зубчевић Мујо, Хуснија Диздаревић, Брано Крунић и Бранко Гушић, Било је предвиђено да Уљаревића позове на вечеру поп Владо Дерић, а да се на путу код требињског парка, или тротоаром поред парка, од улаза у црквено двориште до православне цркве — распореде атентатори, углавном скојевци. На том потезу требало га је ликвидирати. Али, како Уљаревић уопште није напуштао четничку команду (гдје је спавао и хранио се) атентат није извршен.

Требињске скојевце дуго није напуштала идеја за вршење атентата. Углавном сви млађи и занесени потребом ликвидације четничких издајника — жељели су да се с њима и обрачунају. У том циљу се у првој половини фебруара 1942. године и на лединама изнад купатила Блаце, између осталог договаралс и о реализацији те акције. На том састанку су били: Владо Дучић, Милош Чучковић, Бранко Илић, Бранко Крунић, Јово Рецо (Јовановић), Ешреф Сарајлић, Рајко Ћурић, Миливој Гудељ- Бранко Гушић, Брано Стијачић и Бошко Чучковић Формиране су и двије групе за ликвидацију. Прву групу су сачињавали: Владо Дучић, Милорад Булајић и Рајко Ћурић а другу Милош Чучковић, Бранко Илић и Јово Рецо (Јовановић). Договорено је да се у међувремену формирају и друге групе у граду и да се прве двије, ако буде потребно, ојачају још неким чланом. На састанку је оцијењено да одређене групе нису снабдјеване револверима и бомбама. С тим у вези је Бранко Крунић, будући да је имао везу са домобран-

е*

ским официрима, успио да обезбиједи извјесну количину оружја, изузев револвера. Мустафа Арс.панагић је примио (не сјећа се од кога) бомбе „крагујевке", које је његова сестра понијела у „тасовима" за храну на Градину. Милсш Чучковић, Јово Рецо (Јовановић) и Бранко Илић преузели су обавезу да се сами снабдеју оружјем. У том циљу они су одлазили неколико пута у Ластву. Тамо су успјели да се наоружају. Одмах након последњег повратка из Ластве, сва тројица су 10. марта 1942. године, ухваћени код куће и затворени, послије су интернирани у логор на Мамули, гдје су ликвидирани.

У међувремену је све више преовладавала идеја да би атентат на ма ког издајника или окупаторског официра представљао не само опасност да се открију партијска и скојевска организација, него и могућност да непријатељ изврши одмазду над грађанима Требиња. Зато је, коначно, средином марта 1942. године, Мјесно партијско повјереништво заузело став да се потпуно прекину све припреме за вршење атентата. О томе су, на састанцима обавјештени сви скојевци.

За потребе града и околних села још од мјесеца септембра 1941. године, вијести су припремане и извлачене на шапирографу на пункту у граду. Вијести радио-станица Москве и Лондона „хватао" је Бошко Чучковић, записивао их и, преко Милоша Чучковића, достављао на пункт за умножавање. У том пункту радили су: Ешреф Сарајлић, Јово Рецо (Јовановић) и Хамдија Зубчевић. Послије Хамдијиног одласка у партизане и одвођења Милоша, Ешрефа и Јова на Мамулу, вијести су из Цивара стизале путем везе и растуране по граду и околним селима. Међутим, послије затварања скојеваца из Цивара, интернације на Мамулу и убиства Касима Будалице, вијести за краће вријеме (око мјесец дана у јуну) није било. У јулу и августу 1942. године, техника за издавање вијести радила је у Подгљивљу, у штали Јова Милинића. Тада се формира нови пункт за издавање вијести, којим је до ослобођења руководио Момо Бабић. Смиљка Вукасовић је куцала материјал. Те вијести нису само дијељене у граду и околним селима, већ су преко Нецвијећа слате у Ластву. Овај пункт никада није откривен.

Почетком децембра 1941. године усташке власти су Његошеву главу на споменику у гробљу завезали врећом, па један крај конопца везали за грану — као да су га објесили. Некако у то вријеме, у зграду женске основне школе, затворили су већи број Срба и двојицу Муслимана — Суљу Капетановића и Мустафу Арсланагића. Послије неколико дана затворене су преузели Италијани а „хрватска стража" се повукла из школе. Међутим, ухапшени су остали краће вријеме у затвору и били су ускоро сви пуштени кућама. У ствари, до тога је дошло, јер је између партизана и Италијана извршена размјена заробљеника.

ОСЛАБЉЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПАРТИЈЕ И СКОЈ-а

Крајем 1941. године и почетком 1942. године, почела је постепена диференцијација међу Србима у граду и околним селима коју је, прије свега, иницирала четничка пропаганда и великосрпска реакција. Известан број Срба, од којих су неки до тада помагали наш покрет, или бар били пасивни, полако почиње да се активира и прилази четницима. На другој страни, међу Муслиманима полако долази до отрежњења због тога што су послије доласка усташа добрим дијелом трпјели њихов утицај, а нарочито су били заведени њемачком пропагандом о брзом напредовању хитлеровских хорди кроз СССР. Међу хрватским живљем, које је било малобројно, није било неких промјена, већина је још била привржена усташком режиму.

Четници су се користили грешкама које је у току борбе учинио мањи број истакнутих руководилаца — на терену западног дијела Црне Горе и у источној Херцеговини. Те грешке су, прије свега, резултат љевичарења, увијек недовољно промишљених рјешења у неким ситуацијама, која су била нереална, па чак и одбојна. То се, нарочито, испољавало у веома борзом доношењу одлука о одузимању од људи хране и стоке, или чак о убијању извјесног броја људи због учињених грешака или пропуста, које нису морале резултирати тако драстичним одлукама. Четници су се у пропаганди нарочито користили нерасположењем тиме погођених псродица и појединаца и успијевало им је да их „упрегну" у своја кола. Исто тако, на своју страну привлачили су све оне који се нису слагали са настављањем борбе против мталијанских окупатора, те који нису прихватили братство са Муслиманима и Хрватима.

У требињској чаршији и околним селима, у пролеће 1942. године, многи кортеши предратних политичких партија и шовинисти из српских редова почели су да дају отворену подршку четницима. Неки од њих су постали и носиоци политике равногорског покрета Драже Михаиловића. Међу таквим су се посебно истицали: Тошо Перовић, Петар Бубрешко, Ристо Видачић, Томо Петковић и други. Исто тако, веома значајну улогу имала је омладинска организација равногорског покрета, на челу са Весом Бокоњићем и другим омладинцима, који су раније били у нашим теоретскс-васпитним групама.

Ситуација у Требињу и околним селима, под сталним притиском четника, који су у град стизали из требињских села и сусједних херцеговачких срезова — стално се погоршавала. Сем усташа власт су са окупатором дијелили и четници. Они су, уз подршку Италијана, изграђивали своју војну организацију, те формирали четничку омладинску организацију чији је задатак био да води пропаганду и служи као обавјештајна служба. Исто тако, четници су већ правили спискове напредних људи, прије свега комуниста и њихових симпатизера, и предавали их Италијанима. Већ у јануару 1942. године, почињу прва затварања, која се настављају у фебруару, марту, а нарочито у априлу и мају 1942. године. Већи број затворених људи отјеран је на Мамулу, гдје су, већином, ликвидирани. Италијани су стријељали на наговор четника. Тако се са Мамуле није вратило 45 затвореника. На Мамули су из бивше требињске општине убијени слиједећи другови: Гаврило Брковић, Стево Брковић, Васо Братић, Урош Вучуревић, Миливоје Гудељ, Владо Дучић, Мустафа Зубчевић Мујо, Бранко Илић, Саво ЈБубибратић, Недељко Муцовић, Гаврило Петијевић, Обрен Петијевић, Јово Рецо (Јовановић), Ешреф Сарајчић и Милош Чучковић.

Након посљедњег повратка са слободне територије Мујо Зубчевић је саопштио директиву да се компромитовани другови морају склањати — преласком у илегалност или одласком у друга мјеста гдје би наставили рад. Разговарало се, том приликом, појединачно о сваком. Прво је Мустафа Зубчевић изјавио да он неће нигдје, јер има родитеље и пет сестара, па би Италијани све његове, ако би поступио по директиви, похапсили и отјерали у логор. Сматрао је да је поштеније сиасити седам него једног. „С тог становишта — да, али са становишта да се губи један такав комуниста — не!" — тако су отприлике, сви реаговали. Суљо Капетановић је већ фебруара 1942. године, отишао на ослобођену територију. Са Хуснијом Диздаревић је договорено да иде из Требиња, јави се у домобране, тамо се повеже и настави да ради за НОП. Средином љета 1942. године, Хуснија је напустио Требиње и отишао у Босну, у партизане. Мустафа Арсланагић је успио

да се склони у Дубровник, јер је и њему пријетила опасност од интернације.

У граду и околним селима, послије тога, остала су само четири члана КПЈ: Кимета Рецић, Бранко Крунић, Мустафа Ресуловић и (накнадно примљен у чланство) Јово Милинић.

Четници су сем на комунисте и скојевце нарочито мотрили и на старије Србе, који су до краја остали досљедни у својој приврежености покрету. Немогуће је набројати све такве у граду и околним селима али, ипак, ево неких: браћа Спасо и Божо Анђелић, Мићо Павловић, Јово Корић, Васо Крстовић, Миленко Муцовић, поп Владо Дерић, Душан Крунић, Лако и Ђоко Рајчевић, Анто Борковић, Никола Чучковић, Алекса Вукасовић, Саво Павлица, Стево Дучић, Ристо Герун, Јелка Пуцарић, Даница Бабић, Мара Гудељ, Сава Тегарић, Јово Паријез, Зора Роганскић, Ђорђо Гуровић, Анђа ЈБубибратић и многи други.

Међу Муслиманима, на позицијама НОП-а остали су: Хивзија Галијатовић, Илијаз Ресулбеговић, Касим Бешовић, Хусо Салаховић — старији, Даут Карамехмедовић, Смајо Арсланагић, Махо Диздаревић ТТПитт, Смаил Зубчевић терзија, Илијаз Карамехмедовић, Авдо Фетахагић, Шериф Карамехмедовић, Махмут Зубчевић и други. Посебно је потребно истаћи Муха Ресулбеговића који је једно вријеме био и предсједник или секретар требињске спштине. Са њим је руководство гхокрета у граду имало честе контакте на разним мјестима. Он је из општинске касе давао новчане прилоге, помагао у набавци санитетског материјала, обезбјеђивао разне информације. Нарочито је био од велике користи приликом спасавања напредних људи из затвора — усташког или четничксг.

У другој половини маја 1942. године, прекинута је веза са Српским комитетом КПЈ за Требиње. Иако су требињски комунисти настојали да успоставе ту везу — у томе се дуго времена није успјело. Но, и у тако изузетно тешким условима преостали чланови Партије и скојевци наставили су рад. А рад се у том периоду, углавном, сводио на пропагирање борбе против окупатора и домаћих издајника и, нарочито, на указивање на издају четника.

РИСТО РАШЕВИЋ

ТРИ АКЦИЈЕ

ДИВЕРЗИЈА КОД ЗАПЛАНИКА

Крајем јула 1941. године, дође код мене, у Цицину, Ђуро Шкеро. Пита ме имам ли експлозива. На то нам мој брат Божо даде десетак класова динамита, двадесетак капсула и два колута миће за паљење мина. Брат Перо нас је упитао зашто ће нам то и да ли знамо руковати експлозивом. Ђуро на други дио питања одговори пстврдно. Спаковасмо све то у торбу и пођосмо у Десин-Село.

Ђуро је такође имао нешто динамита и рече ми да ћемо извршити диверзију[1] на неки од објеката на жељезничкој прузи. Интересује га

[1] Прве диверзије на саобраћајне објекте на терену шума Требињска, Попова поља извршене су ноћу 31. УИ/1. VIII. 1941, око 1 сат. Те ноћи на жељезничкој прузи између Хума — Ускопља код села Запланика оштећено

да ли у близини има погодни мост или насип гдје би се могао укопати сандук са експлозивом. Навео сам више таквих мјеста. Одабран је велики насип између станица Хум и Ускопље, код Запланика.

Направљен је сандук у који смо сложили динамит. У први мрак смо дошли на одређено мјесто. Одмах после извиђања објеката почели смо са копањем рупе у насипу. Радили смо на смјену: један копа, а други је на стражи. Укопали смо се дубоко у насип, чак око два метра. Жељели смо и дубље, али се од осипања камења даље није могло.

Ђуро је припремис експлозив и сандук је укопан у насип. Опет је све зазиданс и било је скоро као и раније. Одмотали смо и развукли „шњуру" преко 20 метара далеко од сандука и упалили је.

Страшна експлозија је одјекнула у ноћној тишини и чула се и у селима удаљеним по неколико километара.

Не враћајући се да провјеримо учинак, били смо сигурни да су насип и пруга преко њега разрушени, па ће саобраћај бити обустављен бар неколико дана, што је и био циљ диверзије.

Вратили смо се у Десин-Село, а сјутрадан пошли у Цицину. У Петровићима, код породице Вуле Аџовића, рекоше нам како су чули да је негдје према Ускољу оштећена жељезничка пруга, али да још не знају како и колико. Ђуро им рече да о томе ни ми не знамо ништа. Моја породица нам такође рече да је негдје иза Хума према Ускопљу оштећена пруга, а Перо је отишао у Хум, па ће се знати тачно шта се то збило.

Навече дође мој брат Перо и вели да је неко, у току прошле ноћи, оштетио експлозивсм насип на прузи код Запланика, али су радници у току дана поправили то мјесто. У насипу је, наводи, разрушен велики дио зида, али пруга није оштећена. Радници су причали да је експлозив избацио само „чеп" великог промјера. Прича Перо и испо(Д ока ме мјерка, чинило ми се и са потсмијехом, али на томе остаде. Увече, са њим, легох на терасу, гдје смо, због врућина, спавали. Ту нам се убрзо придружи и Ђуро. Тада нам Перо, без икаква увода, рече: „Вас двојица рекосте да знате руковати експлозивом, а испаде да не знате. Да сте то мени препустили саобраћај би бар који дан био обустављен". Ћутимо, а и шта друго да радимо. Он додаје да је *у* жандармерији завршио курс за такве сврхе. Ђуро му обећа да ће му убрзо пружити прилику за то.

Када сам, петнаестак година послије рата, забиљежио ово сјећање и прочитао га Ђуру Шкеру, он се осмјехну и рече ми да сам могао, вала, описати бар десетину оних успјелих диверзија, а прећутати овај једини неуспјех. Но, сложио се да остане записано и ово јер — сваки занат треба учити и школу платити. „Уосталом нека се зна да нам је била намјера да и на овакав начин и пријатељима и непријатељима покажемо како примамо вијест о нападу на Совјетски Савез" — закључи Ђуро. (Убрзо послије тог нашег разговора умро је у Београду.)

ПО ОРУЖЈЕ У ПРИМОРЈЕ

Послије капитулације бивше југословенске војске најчешћа тема у разговору међу нашим људима била је — како набавити оружје. О томе се наставило причати нарочито када су заредали масовни усташки злочини над српским живљем и када је народ побјегао у збјегове.

7 метара подпорног зида. Оружничка постаја са Ивањице 7. VIII 1941. ранила је Јова Пупића (Архив VII, кут 220, бр. рег. 8/3; кут 143 бр. рег. 40/8; кут 143 бр. рег, 34/5).

Сјећам се и да је међу нама, борцима Шумског герилског одреда, приликом међусобних сусрета и на састанцима, редовно било ријечи о недостатку оружја, а још више о томе како да га набавимо. Причало се, тада, да у селима Попова поља домаћин за пушке даје и по два вола из јарма, што је, убрзо смо чули, било потпуно тачно.

У току августа Ђуро Шкеро неколицину нас је задужио да сакупљамо што више дувана — ради набавке оружја. Брзо и без потешкоћа сакупили смо око 70 килограма доброг дувана и донијели га Ђуровој кући, у Десин-Село.

Одмах је организовано резање дувана. Резачи су били Ђорђо Шкеро и Тодор Бубало. Ђуро је рекао Николи Правици из Бијелача, Мирку Кољиврату из Талеже, Тоду Аџовићу и мени да идемо са њим, ради набавке оружја у околици Херцег-Новог. Мирко је свом рођаку Спасу казао какав је задатак добио и он је одмах отишао код Ђура и тражио да и он пође са нама, што је и прихваћено.

Баш некако у то вријеме код нас су вршене припреме за напад на усташку јединицу која се налазила на жељезничкој станици Хум, па је, баш у вези са тим, било говора да су нам оружје и муниција, а нарочито митраљези — неопходни. Ето, и то се имало у виду када смо упућени овамо.

Дуван је ношен у пет ранаца, по око 15 килограма. Пошли смо 30. августа из Десин-Села и дошли у Пољице Циварско, код Крста Петковића, гдје смо и преноћили. Дотле смо добро знали и пут, а даље, преко Зубаца, до села изнад Херцег-Новог, ишло се оријентационо, разумије се нигдје путем него странпутицама, преко брда.

У Приморју смо набавили, у размјену за златни херцеговачки дуван: пушкомитраљез марке „брно", 15 пушака и пуне ранце муниције и бомби. То је било претешко за нас петорицу, па смо се питали д^' ли ћемо моћи све то понијети. Понесено је све.

Поново смо, на преноћиште, код Крста Петковића стигли 3. септембра, а сјутрадан, коначно, стигли у Десин-Село. Овдје смо сазнали да је вршен напад на усташе у Хуму и да напад није успио. Та вијест нас је изненадила и примили смо је тешко, теже него наша огуљена леђа. На бројним одморима у току пута загледали смо једаИ другом у рамена и леђа, јер су код свих била огуљена или цр-!вена, а било је говора како су некима и рамена окрвављена. Али, сађнањем за неуспјех напада на усташе у Раму — савладао нас је двоструки умор.

Једном приликом сам о томе разговарао са Ђуром. Он ми, сем осталог, рече да су рамена Мирка Кољиврата била прокрварила, а да је Никола Правица, носио тежи терет него је он сам био тежак.

ПОТРАГА ЗА РЕДОМ ВОЖЊЕ

У току септембра је, код села Срњака одржан састанак Шумског герилског одреда. Састанком је руководио Ђоко Путица Пујо. Присутних је било из неколико села. Разговор је био жив, а број питања о којима смо разговарали велик. Расправљало се о томе колико имамо наоружања; да наше акције треба да буду чешће; да треба рушити возове и друго, што може бити од користи непријатељу. Наглашено је: кад би смо имали важећи ред вожње — лакше бисмо ишли у акције на возове, заправо ефикасније бисмо могли припремати диверзије на жељезничкој прузи у разним мјестима. Али, гдје и од кога добити ред вожње? На то питање нисмо знали одговор. Спомињане су жељезничке станице и људи који тамо раде, распитивали смо се

ко има тај „папир" и да ли би га дао . . . Коначно је закључено да је најсигурнији Милан Унковић, благајник у станици Ускопље. Вјеровало се да ће се Милан одважити да нам да ред вожње, а онда ћемо све друго у вези са акцијама лакше рјешавати.

Имали смо податке да је у станици Ускопље смјештена мања јединица талијанске војске, да су око ње озидали заштитни зид и направили бункер, пред којим се стално налази стражар, да се по дану у станични простор и станицу може ући без легитимације, док се долазак ноћу контролише. За одлазак са станице, било дању или ноћу —- не врши се легитимисање. Ове податке, као и неке друге појединости изнијели су нам људи који тамо раде, као и други чији најближи раде као жељезничари.

Било је више присутних који су познавали положај станице и благајника Милана Унковића, али је, на крају, одлучено да по ред вожње идем ја. Ни тада, нити икада касније, није ми било јасно зашто сам баш ја изабран. Истина, кад је у питању Ускопље, из воза сам излазио неколико пута на тај станични перон и, у пролазу, навраћао у ресторан на станици, али у службене просторије, или у стан код некога, никада нисам ни завирио. Милана Унковића сам, опет, добро познавао, чак смо били више пута и у друштву, али је више присутних такође добро познавало Милана, а ту станицу свакако боље од мене. Но, задатак сам прихватио без ријечи, осјећајући то и као признање за дстадашњу активност.

'Гада је Ђоко Путица нагласио да један од другова треба да пође са мном, објашњавајући да се ради о великој опасности. На то се Ђуро Шкеро добровољно јавио. Тиме је Ђоко завршио састанак, рекавши да се са задатка, у току ноћи, вратимо у Десин-Село, Ђуровој кући, гдје ће нас он сачекати.

Идући према Ускопљу Ђуро је постављао разна питања о томе како и шта треба да урадимо да бисмо добили ред вожње на жељезници. Одговорио сам му: ако нађемо Милана онда ћемо сигурно од њега добити ред вожње, разумије се ако нам не засметају Талијани. На остала питања му нисам знао више одговорити од онога што смо већ чули на састанку. Коначно, Ђуро рече да тек сада види да идемо у велику непознаницу и непредвиђену опаснсст, а још ако не нађемо Милана — вратићемо се необављеног посла.

Прије него нас је стражар и могао видјети сакрили смо пушке у жбуње поред пута. Онда смо откочили пиштоље и за појас их затакли, а футроле оставили јер су се примјећивале испод капута. Имали смо и по двије бомбе „крагујевке", у нас зване „жабаре". Поздрављамо стражара, он нешто промрља, а разумије нас колико и ми њега. Пролазимо између талијанских војника и улазимо у чекаоницу. Тамо неколико војника нешто разговарају, што нам није пријатно. Долазимо пред благајну и видимо: Милан нешто пише. Лакну нам — ту је. Тргнуо се кад сам га поздравио, јер тада других путника није било. Устао је и стоји без ријечи. Сметају нам присутни војници да му затражимо ред вожње. Умјесто тога, знајући да Талијани не разумију, рекох му: „Идемо ми у твој стан, а ти донеси ред вожње редовних и ванредних возова".

Станови су изнад нас, на спрату, гдје раније никада нисам залазис. Не знам ни чија су која врата. Куцам на једна, и њих одмах отвори Мара Тодоровић. Познајемо се само из виђења, али знам да јој .јо супруг Симо, чувар пруге, поштен и угледан човјек и да је, сигурно, за борбу против окупатора. Рукује се са нама као са старим знанцима и добрим пријатељима. Пошто смо гласни — из сусједног стана излази Даница Унковић, Миланова супруга. Њу, такође, позна-

јем само из виђења, али знам да је из породице Риста Станковића из Славгостића, познате по томе што је за борбу против окупатора, тачније речено једна од породица организатора те борбе. И Даница се према нама понаша као према добрим познаницима, па се гласно поздрављамо и чврсто рукујемо, бинећи то без икаква договора, али смишљено — да Талијанима што не буде сумњиво. Истина, ове жене нису знале што смо дошли, али их је живот већ научио опрезу, а и претпостављале су, рекле су нам послије, каквим се опасним „послом" бавимо и зашто смо ту, у станици.

Добро су нас угостиле и не питајући што смо дошли. Уто долази Милан и предаје ми уредно запаковану „књигу". Захвалисмо му се на „пакету", а домаћицама на гостопримству, па одмах одлазимо.

Већ је ноћ. Прилазимо кући Тоде Елаковића, бившег предсједника општине Шумске. Ту сам и ја радио као војни референт. Предлажем Ђуру да навратимо. Ђуро ми одговоди врстом питања: шта га ишта питам када знам да овдје никада није долазио, нити кога познаје. Отварамо врата и улазимо у малу трговачку радњу. Кад, изненађење: три војника плаћају коверте и цигарете, које још држе у рукама. Стојимо и чекамо. Чим су војници изашли поздрављам Тодину супругу Мару. Препознаде ме и изненади се кад нас је видјела. У исти моменат и Тодо излази из кухиње. Поздравља нас, одмах закључава улазна врата и позива нас у кухињу. Задржали смо се више од два сата. Показао је гостопримство које се указује само ријетким пријатељима. Говорили смо о рату, о могућим фроитовима, о злосрећи окупације и великим злодјелима усташа. Обавијештавамо га о свему и разговор лако тече. Причамо о непријатељском напредовању, а нарочито Нијемаца кроз Русију. Нас двојица смо Тоду говорили да је то само привремено, а он је само пожелео да буде тако како ми велимо, додајући: „Дај боже!" О усташама и њиховој држави смо рекли да је то окупаторска творевина која ће са њим и нестати, што је он допунио ријечима да се за усташе знало кад о окупатору овдје није било ни говора; да су убиле краља Александра, да су ометале војску да иде у своје јединице, те да се понегдје и војска употријебљавала да би возови са усташама могли пролазити. Изнио је и више злодјела усташа. При поласку ми изричито нагласи да се чуди у какав сам осињак дошао, да треба да се боље чувам, да би се могло догодити да ме овдје неко и види, али што се њега и његове породице тиче — нека будем сигуран да ме нису чули ни видјели. Закључи: оно што он и његова породица желе мени — нека то бог да њима. Отишао само сигуран и у Тоду и у његову честиту породицу.

Поново пролазимо поред стражара. Дођосмо до пушака и одахнусмо — као да смо сатима, што се вели, вукли кола. Ђуро се пита: је ли могуће да смо дошли у овакву опасност а да изађосмо без икаквих потешксћа. Ја сам, опет, размишљао о томе како се овакво дружење особа са којима смо били у додиру, њихов однос према нама и гостопримство које су показали — ријетко доживљава, поготову у овако опасним ситуацијама. Миланово држање и поступак посебно смо цијенили. Ђуро се интересује за особе са којима смо били у додиру, јер их не познаје. Одобри ми што га нисам са њима упознавао. Рекох му да смо били код бившег предсједника општине, што га мало зачуди и сневесели, али га одмах смирих. Њега интересује откуд гостопримство и, посебно, упозорење да се чувамо: „Зашто је то" — пита Ђуро. Умјесто одговора, испричах Ђуру један ранији случај. Пред сам рат дао ми Милош Стаматовић, онда отправник возова на станици Хум, проглас ЦК КПЈ — да прочитам. И пита ме: да ли бих га смио дати и осталим службеницима у општини, па и предсједнику

Тоду Елаковићу — да прочитају. Дадох потврдан одговор. И прочи-•гали су: чиновници сами, а предсједнику га је прочитао Јово Куртовић, у моме присуству. Према Јововом и мом договору, када је предсједник Тодо ушао у канцеларију закључао сам врата и затворио прозоре. Он није питао зашто то чиним. Кад је завршено читање прогласа, окрену се према мени и пита: одакле ми то? На мој одговор да то, и разне друге летке сличног садржаја, баца војска из вагона, и да тога има доста по станици, одговори ми, очевидно знајући да то није тачно и да зна чиме се бавим, да се чувам ако паднем у затвор, да је он „мртав" ако будем тражио да ми помогне, а иначе што ми он жели — нека то буде њему и његовој породици. На то ми вели Ђуро: „Остао је, значи, до данас исти". Одговарам: „Остао и зато му тврдо вјерујем".

У Десин-Село стигосмо послије пола ноћи. Ђоко нешто чита. Веома се обрадовао нашем доласку. Познавао сам га као официра из предратне Југославије, срели смо се на Хуму по његовом доласку у Волујац 1941, био је руководилац герилског одреда гдје смо често били у додиру, али га никада нисам видио тако посебно свежа, расположена и задовољна као ове нсћи по нашем повратку из Ускопља. Ђуро му је све испричао. Без ријечи и са посебном пажњом, слушао је до посљедње ријечи. Чак ни распаковани ред вожње није дотакао. Кад је Ђуро завршио, гледа нас храбри и честити Ђоко Путица и пита се: „Је ли могуће, другови, да нас толико окупљених донесемо тако непромишљену одлуку — да вас двојицу пошаљемо непријатељу у руке. Слушам то о вашим сусретима и разговору са тамошњим особама, а посебно о одважном Милановом поступку. Ма, каква се само тешка и непоправљива грешка могла догодити, људи моји?!"

Послије дужег разговора, сложили смо се: ако било ко од наших непријатеља у току рата сазна о нашем доласку и сусрету са овим особама — њих и њихових породица неће бити. Срећом, све се, за разлику од неких других смјелих акција, добро завршило. Зато сам касније и могао разговарати са актерима ове приче — о тој нашој акцији.

У разговору, Милан Унковић ми је рекао да се тада веома изненадио када ме је видио. По Ђуровом и мом одласку у стан на моменат је, вели, помислио и на посљедице — личне и породичне. Знао је, каже, за мене шта радим, а за друга који је био са мном помислио ;је да мора бити као и ја. Опет, закључио је: када су ова два младића рескирала своје главе да дођу до мене — онда и ја треба да рескирам и урадим оно што се од мене тражи. Каже: да му се умјесто мене неко други обратио — упитник је велики да ли би то учинио. Послије тога, признао је, очекивао је брзе посљедице по своју безбједност, али пошто до тога није дошло — веома је цијенио нашу конспирацију.

Касније сам намјерно дошао у Ускопље да посјетим Тоду Елаковића. Чим смо се срели, почео је о сусрету у његовој кући.

Прво што ми је Тодо рекао било је: да се дивио нашој храбрости и да ће до краја живота цијенити нашу конспирацију. Ицненадио се, вели, што сам дошао међу Талијане и он се због таквог поступка није добру надао. Случајно легитимисање или да неко намигне — оде ти глава!" закључује. „Опет, нагласи: што се тиче оних који су живјели на станици и у селу Ускопљу — био је сигуран да нас нико не би одао. Али, поред радника, на станици је сваки дан било присутно више лица из разних села, а мене сви познају". За друга који је био самном рече: „Кад га он не познаје, онда га не би познао нико".

Мара Тодоровић каже да је препознала и мене и Ђура, јер је са њим ишла у школу, али он њу није познао. Знала је шта радимо и

ца би било тешке посљедице кад би се сазнало за наш сусрет и да нас је примила у стану. Али јој те могуће посљедице нису помутиле расположење и смисао за гостопримство.

Сјећајући се сусрета и долазака код појединаца и породица, Ђуро је редовно истицао, да би се о томе требало писати. Једино је случај у Ускопљу прошао без посљедица. Међутим, у другим сусретима било је разноврсних, физичких и материјалних, до људских жртава. Читајући са Ђуром о свему овоме, сложили смо се да писати о догађају није тешко, али о држању људи, гостопримству, о спремности на жртве, о томе је тешко писати.

СЛАВКО СТИЈАЧИЋ — СЛАВО

ПРЕГОВОРИ ПАРТИЗАНА И ИТАЛИЈАНА

Штаб устаничких јединица са Савом Ковачевићем" на челу израдио је план дејства ради савлађивања италијанске посаде у Грахову. Напад су устаници отпочели 21 1упа 1Р41 гптмтр "Ук-уттдтт 5пот устаника био је око 200, док је италијанска посада била забарикадирана у згради основне школе непосредно уз варошицу Грахово. Пушчана ватра устаника ни тога ни слиједећег дана није могла нанијети непријатељу веће губитке; једино га је спријечавала да изађе из школске зграде.

Ујутро, 24. јула, донијет је топ калибра 27 мм и изнесен на бријег, од зграде школе удаљен око 200 метара. Пошто на топу није било нишанских справа — нишанило се кроз цијев оруђа. Од топовске гранате, која је у просторије школе улетјела кроз прозор, погинула су 4 карабињера, а 7 их је теже или лакше рањено. Заробљено је 57 непријатељских војника. Заплијењено је: тешки митраљез, 7 пушкомитраљеза и око 60 пушака, те већа количина муниције и ручних бомби. Због опасности од евентуалног дејства авијације, заробљени Италијани су из школе одмах пребачени у село Подкрај, гдје су се налазила склоништа од напада из ваздуха. Са заробљеницима је поступано хумано. Свима је остављена лична спрема, сем оружја, и цата им је храна.

Устаници из села са подручја ластванске општине тих дана су се налазили у граничном појасу према Грахову, по збјеговима у Скоча-гори и Бијелој гори. Добили смо задатак да рушимо цесту Ластва — Вилусе и обезбјеђујемо напад устаника на Грахово од правца Требиња. У складу са тим, 21. јула 1941. на два мјеста ставили смо експлозив — под мост „шаник" и под мост у селу Јазини, а у мјесту Застрмо на неколико мјеста срушили смо пут Требиње — Никшић, тако да је био онеспособљен за саобраћај моторних возила (аутомобилски пут од Ластве преко села Нудола за Грахово тада није постојао).

Заповједник оружничког вода 'Гребиње и Ластва о томе извјештава Врховно оружничко заповједништво тзв. НДХ:

[11] Сава Ковачевић, рођен 1905. године у с. Нудолу, на граници ластванске и граховске општине; секретар МК КПЈ за Грахово и организатор свенародног устанка; погинуо 13. јуна 1943. на дужности команданта Треће дивизије НОВЈ, у бици на Сутјесци; још за живота легенда, проглашен за народног хероја Југославије.

„21. српша 1941. године у 22,45 сати на друмској цести Требиње — Ластва на каменом мосту шаник упаљен[2]) је експлозив. Ово су учиниле изб.јеглице у вези са комунистима из Црне Горе; 23. српња око 7 сати, експлозивом је разрушена цеста на тзв, мјесту Застрм; кривца је тешко пронаћи, пошто на граници на сваком брежуљку има стража и нашим опходним (патролама) немогуће је ићи у том правцу".

Командант Сава Ковачевић и његов устанички штаб одлучили су да италијанске заробљенике, смјештене у Подкрају, пусте на слободу и упуте их у неку од сједишта њихових команди. Прије него што ће их пустити на слободу, Сава је Италијанима одржао говор о циљевима започете свенародне борбе у Југославији, што је на италијански језик преводио Станко (Петров) Ковачевић.[3)] Сава је рекао да је народ против своје воље гурнут у један бесмислени и самоубилачки рат, у коме италијански војници срамно посежу за слободом других мирољубивих народа.

Послије тога су зарсбљеници, снабдјевени довољном количином хране, упућени преко Бијеле горе и Бегових Корита, па изнад села Ораховца (општина ЈГаства), Царева Села, Убала и села Коњско (општина зубачка) и даље — ка Дубровнику.

Заповједник оружничке постаје Граб — Зубци стражместер Силвестар Т. Маросиук 27. јула 1941. је извјестио:[4]'

Изаслата је опходна (патрола) оружника Шимуновић Јожа, Шаран Мехмеда, Катушић Мирка, Омерагић Халида, Митер Стјепана и Лазни Јосипа, која је кренула преко села Коњско, када је око 18,30 часова из шикаре једна група комуниста отворила пушчану ватру на опходњу, те се иста повратила према Грабу. Опходња је установила да су 15—20 Црногораца отјерали за Убле 30—40 разоружаних италијанских војника.

26. српња опходња ове постаје ступила је у везу са италијанском колоном, те је у Царевом пољу установљено да су заиста црногорски четници отјерали 51 италијанског војника према селу Рупе и да су затим сами пошли у село Мрцине, а затим их моторизована италијанска колона одвезла за Требиње.

Чим су заробљеници стигли у Мрцине — Груде (Конавле) они су саслушани од италијанских војних власти. Поручник Сантини је дао детаљне податке о борби на Грахову.

„Мали гарнизон је у Грахову на 70 км од Груде, састављен од једног официра и 60 војника плус 9 припадника црногорске жандармерије и царине. Устаничке снаге биле су од око 380 људи. Послије пет дана отпора, гарнизон је капитулирао".

Заповједништво јадранског дивизијског псдручја тзв. НДХ — Мостар, 27. јула 1941. дало је своје извјешће, у коме се каже:

„Код црногорског Грахова, по добивеним обавијестима, дошло је 25. VII до борбе између црногорских побуњеника и италијанских трупа. Овом приликом погинуло је 5 Талијана, 6 их је тешко рањено и 51 заробљен. Ове заробљенике, на темељу међусобног споразума, Црногорци су вратили Италијанима и они су јуче дошли у Требиње".[5]'

У граничном дијелу граховске и ластванске општине, оружане борбе су отпочеле осам дана након почетка масовног оружаног устанка у другим крајевима Црне Горе. Било је за то објективних разлога, поготову ако се узме у обзир вриЈеме добијања и спорог протурања

-> ВИИ бр. рег. 22/7-1, кут. 143 (фонд НДХ); 26/7-5, кут. 143.
[3]) Станко П. Ковачевић, погинуо је у бици на Неретви, марта 1943.
[4]> ВИИ (фонд НДХ) кут. 1436 бр. рег. 40/4-1.
[5]> Архив ВИИ кут. 84 бр. рег. 57/4 (фонд НДХ).

партијских директива. Тако је напад на италијанску посаду на Вилусима извршен три дана послије ослобођења Грахова, тј. 28. јула 1941. године. У том нападу учествовао је и дио устаника из ластванске општине, док је други дио био на обезбјеђењу од правца Требиње и на рушењу цесте према Вилусима. Тешка ситуација у Црној Гори, настала због бруталне одмазде јаких непријатељских снага у офанзиви на устанике и тековине устаничких борби рђаво се одразила и на морал устаничких снага у овом приграничном појасу, што је основни разлог за неуспјех у овој борби код Вилуса. С тим у вези на Илином брду, на граници ластаванске и граховске општине, донијета је одлука усвојена на савјетовању, те се руководство повукло у илегалност. Тај заокрет партијске организације убрзо се показао правилним, јер је од бораца који су узмакли испред Вилуса и склонили се у теже приступачна брда створено неколико јаких герилских одреда, односно чета. Већ 26. августа 1941. године у селу Клобуку формира се Ластванска герилска (партизанска) чета, са командиром Мајом Бендерићом и политичким руководиоцем Владом Шегртом (члан КПЈ од 1931). Ова герилска чета у основи се разликовала од устаничких чета, јер је била створена на знатно ужој основи, а добила је задатак да у новоствореним условима настави борбу против окупатора и пете колоне.

Једна од значајних акција герилаца из општине Ластва (села Дубочани Пареж) изведена је 29. августа 1941. Био је то напад на стражу 5. сатније 14. пјешадијске пуковније у Парежу. Пошто стража ни након дуже борбе није прихватила позив на предају — она је подлегла притиску герилаца. Заробљени су командир страже и 19 домобрана, а заплијењен пушкомитраљез и 19 пушака. Сви заробљеници су упућени у Требиње. Том приликом су уништене електричне централе и жељезничке станице, а и жељезничка пруга је порушена. О томе заповједник дивизијског подручја тзв. НДХ, генерал Исер, извјештава:

„29. коловоза око 8 сати четници су извршили напад на централу и стража је прихватила борбу, која је трајала до 10 сати ... пошто је утрошена муниција, стража је била принуђена на предају ... четници су стражу разоружали а људство *не опљачкано упутили*[6]) у Требиње. Писмена порука заповједнику страже гласила је: „Командиру страже Пареж. Са мјеста одложи оружје и небојте се вјера божија животу ништа и идите преко Дубочана за Требиње, јер сте опкољени ...".

Око 8 сати 27. августа 1941. кренула је једна усташко-домобранска бојна од правца Требиња, па преко села Јасена према селу Моско, у правцу Билеће. Око 11 сати бојна је била код села Скроботна. Устаници су управо између Моска и Скроботна са свих страна напали ову бојну. Од првих пуцњева погинуо је командант бојне Елеутерије Челар. Погибијом бојника војска се деморалисала. У томе су устаници пресјекли пут између Моска и Јасена, те отворили ватру са леђа и тако опколили цијелу бојну. У овом окршају устаници су заробили: око 120 домобрана, 8 подофицира и 5 официра. Заплијењено је око 200 пушака, 5 кола, једна хаубица, 2 бацача мина, 11 пушкомитраљеза, више од 20 запрежних коња.

Заробљени домобрани истог дана су спроведени у село Дубочане, код куће Тома Анђелића. Међу њима је било 14 усташа, који су осуђени на смрт и одмах стријељани. Из села Дубочана, 96 заробљеника је спроведено у манастир Добрићево. Калуђери овог манастира су их нахранили. Те заробљене спроводио је Тупански устанички вод, са Милом и Миланом Килибардом из Бањана (срез Никшић) на челу.

[6]) Архив ВИИ кут. 61 бр. рег. 20-8 (фонд НДХ).

Сјутрадан, заробљеници су спроведени преко ријеке Требишњице изнад села Парежа и одведени у село Коравлицу — Петровићи (срез Никшић). Тих дана био је у прекиду жељезнички саобраћај на подручју Ластва — Требиња — Билећа, јер су га прекинули герилци (партизани) и 31. августа 1941. заузели Ластву. Учинили су то у зору и под командом Саве Ковачевића. Због тога су заробљеници упућени преко планине Видуше и поред Љубиња, на воз у Поповом пољу — да иду према Мостару. У селу Коравлици грађевински техничар Војо Пејовић направио је печат од аутомобилске гуме на коме је била урезана петокрака звијезда и назив наше јединице. Сваком заробљенику је дата пропусница овјерена тим печатом, гдје је назначено: дозвола да иде својој кући и обавеза да више не ступа у Павелићеву војску.

Ови заробљеници су већином били родом из Хрватског Загорја и претежно млади људи. Миле Килибарда[7] им је одржао говор о ситуацији у свијету и код нас. Љекар Садиковић (заробљен у претходној бсрби код села Моска и родом из Љубушког), склонио се у кућу Петра Комненића, предратног члана КПЈ, професора и команданта Бањско-вучедолског партизанског батаљона, да би касније пришао партизанима.

Јадранско дивизијско подручје тзв. НДХ у Мостару, у извјештају о борби код Моска, вођеној 27. августа 1941. наводи:[8]

Формирана је комбинована бојна и заповједник је бојник Г. Челар. Погинули: бојник Елеутерије Челар, поручник Звонимир Цвијетковић и 8 домобрана. Рашен 21 домобран. Нестало 5 часника, 8 дочасника и 95 домобрана. Умрло од срчане исцрпљености 29 домобрана. Губици у материјалу: једна хаубица са 2 каре, 2 бацача бомби, 4 стројнице, 11 стројних пушака, 210 пушака, 5 кола и 23 коња.

У сумрак 30. августа 1941. године, герилски одреди Нудолски, Заслапски, Доловски и Ластвански, укупно око 80 бораца, под командом Саве Ковачевића, прикупили су се код Аранђелове цркве (у селу Аранђелову) Ластва и сјутрадан у зору (31. августа) извршили напад на оружничку постају у Ластви. На скупу бораца у Аранђелову Сава је одржао говор, посебно скренувши пажњу на околност да се иде кроз муслиманска села и да нико не смије да прави испаде и тиме окаља лик герилца. Сава је са овот скупа одстранио неколико присутних за које је сумњао да су недисциплиновани (као што је био Голуб Вујичић) и да су пљачкаши, као и оне који на капу нису ставили звијезду петокраку.

Са борцима су Сава Ковачевић и Стево Ковачевић кренули преко села Скоћегрма и када су се приближили касарни, позвали су оружнике на предају. Оружници су изразили спремност за преговоре — да би добили у времену. Како герилци нису имали довољно снаге да се обезбиједе од правца Требиња, Сава је одбио преговоре. Послије првих плотуна герилци су извршили јуриш и заузели оружничку постају. Заробљено је 18 оружника и заплијењено 25 пушака, један пиштољ, нешто опреме и хране. Пошто су се предали без борбе оружници су упућени за Требиње.

Прије напада на Ластву, претпостављало се, с обзиром на немиле догађаје виђене тих дана у борбама око Билеће, да би могло доћи до немилих поступака устаника према муслиманима. Зато је Сава предочио Владу Шегрту потребу да успостави везу са омладинским руководиоцем и чланом КПЈ Алијом Ћеримагићем и још неким виђени-

[71] Генерал-пуковник ЈНА у пензији, умро 1983. године у Београду, народни херој.

[8]) Зборник НОР-а, том IV, књ. 1, док. 313.

јим Муслиманима. То је и учињено, те није страдао нико од муслиманског живља приликом заузимања општине Ластва 31. августа 1941. године.

Велика Жупа Дубрава 4. септембра 1941. извјестила је о заузимању[9] Ластве:

31. коловоза 1941. године настало је пуцање око 6 сати јутрос око свију села Ластве. Око 100 одметника, са више стројних пушака обасуло је ватром постају Ластва, а са источне стране 150 одмегника. У постаји је било 4 оружника, 6 домобрана и 9 војника, који су отворили ватру на одметнике. Водник Авдо Главинић, који је замењивао командира, био је присиљен да се преда . . . На штапу везану бијелу крпу извисио је на ограду зида. Оружници су препознали међу њима Саву Ковачевића комунистичког првака и Владу Шегрта ... Ковачевић је држао говор и рекао: На жалост да сте примили оружје од разбојника Павелића . ..

Онда нам је наређено да се одмах упутимо према Требињу и да тамо кажемо како су према нама постулали. Оружници су се упутили и дошли у Требиње истога дана око 15 часова. Код оружника није било губитака осим домобрана Валента Расинца за кога се још не зна да ли је жив или мртав.

Напад на путнички воз и електричну централу у Парежу извршен је у оквиру припрема за прославу 24-годишњице октобарске револуције, тј. 6. новембра 1941. године.

За извођење ове акције одређене су партизанске снаге, углавном партијски кадрови са територије граховске и ластванске општине. То је била комбинована партизанска чета од око 70 бораца, ојачана топовским одјељењем 37 мм. Овом четом је командовао Сава Ковачевић, остварујући план напада.

За мјесто прикупљања снага одређено је село Брештане (општина Ластва), око кућа Богдана и Живка Средановића (у непосредној близини мјеста напада).

У оружаној акцији код села Парежа погинули су један италијански наредник и један војник, док су двојица теже рањена, а 7 их је заробљено. Заробљено је и разоружано 11 домобрана, уништено обезбјеђење на жељезничком мосту и у електричној централи, а заробљено је и 14 жандарма који су искочили из воза у тренутку напада.

Министарство вањских послова тзв. НДХ о овој акцији, 21. новембра 1941. године извјештавало је:[10]

Од комуниста 6. XI 1941. године нападнут је пушчаном ватром путнички влак на прузи Требиње — Билећа, на железничкој постаји у Пауежу. Истовремено је извршен напад и на нашу стражу код електране Наши и италијански војници одговорили су затром. У влаку је убијен један италијански дочасник, један војник и пет грађана рањено. Комунисти су заробили 14 наших и 8 талијанских војника, одвели су их у свој табор, опљачкали их и затим пустили. Изгледа да је било око 200 — 300 нападача. Влак се повукао у правцу жељезничке станице Ластва, али су локомотива и три вагона искочили из шина. Под мост на Коровој луци подметнут је експлозив те је оштећена жељезничка пруга.

У акцијама[111] уништавања италијанске моторизоване колоне код села Вилуса, изведене 26. новембра 1941. године, поред бораца из граховског партизанског батаљона учествовали су и дијелови Ластванске партизанске чете. Акцијом је руководио Сава Ковачевић, при чему су Владо Шегрт и Василија Ковачевић Чиле скакали на италијанске тенкове. Успјех у борби на Вилусима био је потпун: у окршају је погинуло 11 непријатељских војника и официра (међу њима по један

») Архив ВИИ (фонд НДХ), кут. 86, бр. рег. 16/4.
[11]> Архив ВИИ, кут. 236, рег. бр. 51/2; кут. 143 рег. бр. 47-12.
"> Зборник НОР-а том. III, књ. 1, док. 80, 96.

капетан, поручник и наредник), док је 21 рањен, а заробљено је 77 војника и 5 официра (потпуковник, капетан и 3 поручника), односно избачено је из строја укупно 114 италијанских војника и официра. Заплијењена су 3 тенка, 3 камиона, 2 мотоцикла, 110 пушака, један лаки минобацач, 2 пушкомитраљеза и 8 камијона.

Поступак партизана према заробљеницима био је коректан и хуман: рањеницима је указана прва помоћ, а затим су камионима пребачени и привремено смјештени у згради основне школе у селу Вилусима, док су остали заробљеници упућени у Команду мјеста.. Погинули су сахрањени на ледини, крај пута, на мјесту борбе.

Сави се тада, по четврти пут у току устанка, пружила прилика да говори заробљеним италијанским и домобранским војницима. Говорио им је о томе како је за италијански народ нечасно носити назив фашистичког окупатора, јер се тиме баца љага и на свијетле ликове гарибалдинаца.

Тек што је била завршена борба код села Вилуса, чете Стева Г. Ковачевића и Маја Ј. Бендерића, дочекале су другу моторизовану италијанску колону код мјеста Вељи кук, између Горњег и Доњег Клобука (општина ластванска), ксја је наступала из правца Требиња према Вилусима. У том окршају погинула су два италијанска војника, двојица су рањена, а двојица заробљена. Заплијењено је: 21 мотоцикл (већина са приколицама), 2 пушкомитраљеза, 20 пушака и доста остале ратне опреме. Све се то одиграло тако рећи у трен ока.

ПРЕГОВОРИ О РАЗМЈЕНИ РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА

Рано ујутро 27. новембра 1941. године, Сава Ковачевић је из Клобука упутио Василија (Петрова) Ковачевића Чила у Билећу, са задатком да, као делегат партизанског штаба, преговара са Италијанима о размјени ратних заробљеника. Са Чилом је, на мотоциклу пошао и један Италијан, дотадашњи тенкиста Ђино, који је послије борбе на Вилусима са још једним својим другсм добровољно остао с партизанима.

Италијанска команда у Билећи пристала је на све постављене услове. Њој се журило да спаси своје тешке рањенике, којима партизани нијесу могли пружити потребну љекарску помоћ. Стога је одмах упутила санитетска кола по рањенике. Међутим, тим колима се они нијесу могли пребацити, па су им партизани уступили потребан број заплијењених кола, тако да су тога дана око подне сви рањеници превезени у Билећу.

Том приликом, Василије Ковачевић је предао писмену поруку за команданта 55. пјешадијског пука дивизије „Марке" са сједиштем у Требињу. То је била порука за размјену заробљеника. Понуду је, у име партизанског штаба, потписао Сава Ковачевић. У њој се наглашавало да ће партизани ослободити заробљене сфицире и војнике под условом да италијанска команда пусти из затвора одређен број наших интернираних бораца. У тој понуди је био постављен и слиједећи услов: „Од команде у Требињу тражим да откупи заробљенике ако хоће. За потпуковника команданта Билеће: топ са сто граната и још да пошаље 1.000 литара бензина".

Преговори о размјени заробљеника нијесу ишли глатко, јер је то питање с италијанске стране требало да ријеши највиша команда. Стога се Василије Ковачевић тек увече вратио из Билеће. Он је донио мању количину санитетског материјала и љекова —- као накнаду партизанима за утрошени санитетски материјал за превијање италијанских рањеника и 150 литара бензина — накнада за превоз тих рање-

ника од Вилуса до Билеће. Он је обавијестио Саву да је из Дубровника у Билећу дошао представник команданта пјешадијске дивизије „Марке" и прихватио преговоре о размјени, с тим да се ти преговори воде у Билећи, гдје треба да дође партизански командант или његов овлашћени представник. Прихваћен је услов, па су преговори вођенн неколико дана. Међутим, они су убрзо прекинути, јер Италијанима тада из политичких разлога, није ишло у рачун да размјењују своје војнике за припаднике НОП-а, чак ни када су у питању њихови виши официри. Италијани заправо, нијесу признавали партизане и остале припаднике НОП-а за регуларну војску, сматрали су их побуњеницима и називали „бандитима".

Други пут је Ластва ослобођена 29. новембра 1941. године. Око 9 сати тога дана партизанске снаге — дијелови Граховског партизанског батаљона и Ластванске партизанске чете, под командом Саве Ковачевића, ушле су у Ластву. Уочи тог напада на Ластву, једна италијанска чета се из Ластве повукла у Требиње. У напад на Ластву ишла су и два партизанска тенка, заплијењена претходних дана код Вилуса. У жандармеријској станици били су се забарикадирали жандарми, чекајући помоћ из Требиња. Тек сјутрадан, у ноћи су се предали, када је партизански тенк продро на врата касарне. Општина Ластва 11 км удаљена од гарнизона Требиње била је слободна од 29. новембра 1941. до 26. маја 1942. године.

Велика жупа Дубрава — велики жупан Анте Буђ у вези са заузимањем Ластве извјештава:[12]'

„Дне 29. студеног 1941. године, комунисти су извршили напад на оружану постају. Оружници су давали отпор из касарне до 30. XI до 22 часа. Нападачи су у борби имали и тенкове. Оружници су саслушани, а затим су изрекли смртну пресуду Вјекославу Курешићу и Омеру Бајрамовићу. Они су одмах стрељани зато што су давали отпор и били усташе, а остали оружници су ослобођени, одмах пуштени према Требињу, два према Грабу, два према Боки, два према Грахову. Сваки оружник добио је од одметника објаву за несметано кретање и по два пратиоца на једном дијелу пута ... одметници имају 30 мотор-бицикла, 5 камиона, 3 борних кола. Одметници су изјавили да припремају напад на Билећу, Требиње и Дубровник. Заповједник бандита је Сава Ковачевић, познати комуниста".

Сјутрадан, по ослобођењу Ластве, формирана је Комбинована партизанска чета, јачине 40 бораца, из састава Грахсвског партизанског батаљона, добро наоружаних. Она је упућена у рејон села Јасен, на цести Требиње — Билећа. Командир ове чете био је Стево Г. Ковачевић, а политички комесар Јован О. Вујичић Црни.

У Ластви је 17. децембра 1941. формиран партизански (територијални) народноослободилачки батаљон „Лука Вукаловић". Командант батаљона био је Владо Шегрт, а политички комесар, правник из Требиња, Стево Братић; за замјеника команданта одређен је учитељ из Ластве Лука Средановић, а за замјеника политичког комесара Јован Ратковић из села Жељева, општина Зубци.

Батаљон је покривао територију ластванске и зубачке, те дио завођске општине и града Требиња. Послије заузимања Ластве, Парежа, Зубаца и Јаеена, 5/6. децембар 1941. извршен је напад на Арслан-агића' Мост и на Врело Око, у којима су биле усташко-домобранске посаде. Било је то на свега 5 км пред гарнизоном Требиње, у коме су били дијелови италијанске дивизије „Марке" и усташко-домобранске снаге.

[12] Архив ВИИ (фонд НДХ), кут. 78, бр. рег. 8/5.

Фронталним наступањем партизанских чета непосредно су угрожени непријатељски гарнизони у Требињу и Билећи. Саобраћај је био под сталним ударом партизанских диверзантских група.

Херцеговачки и црногорски партизани су на овом подручју сарађивали од првог дана устанка, подједнако у војном и политичком погледу. Већ 4. јануара 1942. године представници штаба херцевовачког НОП одреда и Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, одржали су у Ластви (требињској) војно савјетовање на коме је одлучено да се, ради што успјешније борбе, формира Привремени оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину, у саставу: командант Сава Ковачевић, замјеник ксманданта капетан — пилот Ђско Путица, политички комесар Петар Илић (Драпшин), замјеник политичког комесара Миле Килибарда, војни савјетник пуковник Саво Оровић.

Привремени оперативни штаб за Херцеговину одмах по формирању је одлучио да активира сектор Требиње — Билећа. Већ 6. јануара једна комбинована чета, коју су предводили Владо Шегрт, тада командант батаљона „Лука Вукаловић" и политички комесар Мато Антуновић—• дочекала је код Кленка, на путу Требиње — Билећа, једну моторизсвану окупаторску колону. У овом окршају наша чета је заробила више од 100 италијанских војника. Заплијењено је 5 камиона и доста остале ратне опреме.

Са италијанским војницима смо хумано поступали. Били су то већином радници. Показивали су нам фотографије њихових породица са бројном децом. Поред тога, гсворили су нам како су неки већ 6 година у рату, од оног у Абисинији и да су сити ратовања. Знали су да пјевају „интернационалу" и њихову дивну борбену пјесму „Аванти пополи" у којој се пснавља рефрен „бандијера роса" (црвена застава).

Италијанске војнике спровели смо у манастир Добрићево и ту их смјестили.

О исходу те борбе заповједник 14. пјешадијске пуковније у Требињу извјештавао је[13)] да су: 6. јануара (1942) године по подне, комунисти напали код Кленка једну италијанску „преселицу" од 5 камиона и 1 приватним аутомобилом и да је италијанска чета дјелимично уништена и заробљена."

ПРЕГОВОРИ О РАЗМЈЕНИ ЗАРОБЉЕНИКА[14]>

Партизани нијесу имали могућности да указују љекарску његу рањеним италијанским војницима. Зато је Оперативни штаб за Херцеговину упутио захтјев италијанској војној ксманди у Требињу да преузму рањенике, а истовремено је предложио да се изврши размјена ратних заробљеника за интерниране припаднике народноослободилачког покрета и чланове партизанских породица заточених по италијанским затворима. Италијанска команда је прихватила тај приједлог и упутила санитетска ксла и камион у село Моско (на путу Требиње — Билећа) за пријевоз рањеника, а послала је и нешто санитетског материјала, док је иницијативу за одређивање мјеста и времена преговсра препустила партизанској команди.

Састанак је одржан 12. јануара 1942. године око подне, на партизанској територији код гвоздене ћуприје, преко Требишњице с десне

[13])Архив ВИИ (фонд НДХ), кут. 143, бр. рег. 2-7; Зборник НОР-а, том. IV, књ. 3. док. бр. 136.

[14]) Оперативни штаб НОПО за Херцеговину саопштио је 13. јануара 1942. године да су претходног дана вођени преговори између представника овога штаба и окупаторских војних власти из Требиња. (Архив ВИИ, кут. 1708, бр. рег. 3/1.)

стране пута Требиње — Ластва, на 3 км од Ластве и 8 км од Требиња.

У име партизана на преговорима су били присутни: Сава Ковачевић, Петар Илић (Драпшин), пуковник Саво Оровић, Владо Шегрт, Петар Вожовић (Војин Поповић), штабски љекар Војо Ђукановић, Симо Бабић и Марко Средановић, док су у име италијанске команде 55. пешадијског пука 32. пјешадијске дивизије „Марке" преговорима присуствовали један капетан и два поручника.

Партизански делегати су италијанске представнике поздравили партизанским покликом: „Смрт фашизму!" а италијански војници својим војничким поздравом. Испружену руку за поздрав италијански војници и официри нијесу прихватили. Атмосфера је била врло затегнута, јер су партизански делегати наступали са позиција побједничке стране, тако да су њихови захтјеви више личили на ултиматум него на позив за преговоре о размјени заробљеника.

Сава Ковачевић је први говорио, а на шпански језик преводио је наш „Шпанац" Петар Илић. Сава је говорио о италијанској фашистичкој армији, која је поробила нашу земљу и опљачкала или уништила добра народа, завела концентрационе тамнице и у њима средњовековне методе мучења најбољих народних синова. Међутим, ратна срећа се осмјехнула поробљеним народима. Планови Хитлера и Мусолинија већ се руше под снажним ударцима Црвене армије и Народноослободилачке војске и брзо ће фашистиче армије на источном фронту доживјети војнички слом, а тиме изгубити рат који су почеле за поробљавање земаља и народа, прекрајање граница, завођење диктатуре.

Обраћајући се окупаторским официрима, Сава је одлучно захтијевао да италијанска окупаторска војска одмах напусти нашу домовину и то што прије то боље, остављајући цјелокупно своје наоружање и војну опрему. Што се тиче италијанских ратних заробљеника у овим крајевима, партизани ће им дозволити да напусте нашу земљу. Не напусти ли окупаторска војска окупиране крајеве — партизани ће немилосрдно наставити борбу против њихових трупа до њиховог коначног истјеривања.

Сава је посебно захтијевао да се италијанска окупаторска војска према неборачком становништву понаша како доликује у рату, а не прибјегава, као до тада, убијању жена и дјеце и уништавању њихове имовине. У противном, партизани ће бити приморани да им враћају истом мјером. Иначе, нагласио је он, „партизани и уопште наши народи немају ништа против италијанског народа који је и сам поробљен од фашизма".

Обраћајући се поново италијанским официрима, Сава је узвикнуо: „Живјела Нарсдноослободилачка војска, живјели народи Југославије, живио италијански народ, живјела моћна Црвена армија!".

Пуковник Саво Оровић је, на крају, предао капетану италијанске окупаторске армије један Мацинијев цитат који је гласио:

„Вама народе рођени у Италији Бог је означио отаџбину, најљепше ограничену. Бог вас је обавио дивним неоспорним границама; с једне стране највише брегове Европе — Алпи; а с другог краја — море на истоку Соча; преко ње немате више право".[151]

Партизани — преговарачи предали су списак лица која су се налазила у италијанским затворима, са захтјевом да се размјена од-

[15]) Мацини Ђузепе (1805—1872),италијански револуционарни демократ, узео је учешће у борбама за уједињење Италије и протестовао против уједињења Италије на монархистичкој основи.

мах обави. Пошто су саслушали партизанске захтјеве, Италијани су изјавили да ће их пренијети својој вишој команди.

На растанку њихов капетан је наше другове понудио цигаретама, што су они достојанствено одбили, стављајући примедбу: „Каква дрскост: нудити нас цигаретама, а не примити нашу пружену руку."

Штаб 32. пјешадијске дивизије „Марке" одбио је све наше понуде за размјену заробљеника.

Оперативни штаб у Ластви стално је инсистирао да Италијани пошаљу помоћ за исхрану око 250 њихових заробљених војника, али је штаб дивизије „Марке" и те захтјеве енергично одбијао, као и било какве друге контакте с партизанима, појачавајући чак репресалије над становништвом.

Сјутрадан послије описаних преговора, 13. јануара 1942. године, два авиона „савоја" су, долазећи у ниском лету, бомбардовали сједиште Оперативног штаба у Ластви, бацивши 50 бомби. Том приликом погинуо је Секула Средановић из села Вучје, члан КПЈ и командир вода Ластванске партизанске чете; рањена су три партизана, а порушено је и неколико сеоских кућа.

РАДОВАН (МАРКА) ПАПИЋ

НЕВЕСИЊЦИ НА РАТНОМ ПУТУ

УСТАНАК ОД 24. ЈУНА 1941.

Осу се војска, распадоше се фронтови, побјегоше краљ и влада, генерали потписаше капитулацију оружане силе, дођоше окупатори и усташе. И све то једва за десетак дана! . . .

У невесињским селима насташе комешања и нека чудна психоза. То је из дана у дан расло. Људи су се све више бринули за свој голи опстанак. Многи од повратника са фронта кајали су се што су, у некој тешкој прилици, пробијајући се према свом дому, дали некоме пушку за драњке од цивилног одијела или за парче хљеба. Ако је неко пушку донио говорило се: „Благо њему!". Други су говорили: „Пушка теби -— пушка њему, па ко кога макне!". У тој неизвјесности, људи су очигледно, наслућивали све — само не никакво добро.

Поче се говорити и о неким усташким патролама, односно оружницима — жандармима. Залазе, кажу, по селима, а све су то „познати људи" из града или из суседних села, већином нерадници, пропалице, пробисвети; ставили фес на главу и траку око руке — као знак жандармерије. Јавили се добровољно у усташе, па је било по народној: „Лези хљебу да те једем", а овдје уз помоћ окупаторског карабина и на рачун туђе муке и суза.

Заиста у село Шумиће једном дођоше њих двојица-тројица. Стрица Максима поведоше са собом. Траже му пред кућом пушку. Прислонише га уз стијену, као да ће га стријељати, а с намјером да га заплаше и изнуде му пушку. Нишане у њега, прете, али није признао да је има. Пустили су га. То је оставило мучан утисак на цијело село, па и на сусједна села.

Дошли су Италијани у Невесиње, па је учестао саобраћај на релацији Невесиње — Оџак. Сељаци гледају мрко и испод ока како се обесни Мусолинијеви фићфирићи у зеленим униформама раздрагано шепуре, с неким кокошијим перјем заденутим за шљемове и шешире

(алпинци). Почело је зло и наопако: возикају се у отвореним камионима од Невесиња према Оџаку и Кифину Селу па онда назад, добацујући женама: „Сињора, сињорина — има галина?!".

Тих дана, јуна 1941. године, пронесе се селом стравична вијест: у рану зору усташе упале у село Удрежње док је још све спавало. Будили су људе, зовући их по имену — да изађу на врата. ЈБуди су то послушно чинили, излазећи на кућни праг онако из постеље, у гаћама и кошуљи, буновни, поспани, уморни од напорног рада претходног дана и злоставних мисли које гоне на несаницу. Без речи како и зашто, ни криве ни дужне, на кућном прагу су 27 убили, а тројицу повели са собом и убили у Невесињу. Други који су умакли смрти, онако голи, боси, унезверени, — бјежали су куд је ко знао, главом без обзира.

Та стравична вијест се брзо ширила селима и на народ дјеловала као гром из ведра неба. Нико жив тако није могао да замисли, још мање да очекује. С тим у вези црв сумње и неизвјесности почео је све више да нагриза људе и задаје им тешке бриге за безбједност живота и имовине.

Почеше се проносити вијести да усташе српском живљу нуде покрштавање — пријелаз из православне у католичку вјеру, и да се онда никога и ничега не треба бојати! „Ко да се покрсти, жалосна ти мајка! Боље да те на овом свијету нема, него да погазиш вјеру и крсну славу" — кипталн су људи од бијеса. Изјашњавали су се масовно: „Док је живе главе на рамену — не!" „Пушку, сјекиру, мотику, колац — шта ко има, па у шуму и шта ко макне, мајчин сине!" — слиједио је језив подстицај. ,,И дједови су нам тако радили, током вјековног ропства под Турцима — нису шију савијали ни газили свој понос" — додавано је као опомена.

Једног дана у поподневним часовима чуло се пушкарање од Љесковика и Гвоздене Ћуприје. Љетње је доба, мјесец јуни, дани када људи највише раде на њивама. На те пуцње свак застане, усплахирен и у недоумици шта се дешава. Трче на оближња узвишења изнад кућа, откуд се и дим види, преко ријеке у дно Дрежња. Убрзо се чуло да су то усташе пошле у Дрежањ, па их Дрежњани (Ивковићи и други) дочекују пушчаном паљбом, знајући за случај са Удрежњем пре неколико дана. Усташе су спалиле неколико кућа.

Овај догађај се почео препричавати и додавати тумачење: сад ће усташе^, Италијани и домобрани због тог отпора на који су наишли при походу на Дрежањ, за одмазду све побити и попалити. Почеше људи бдити на сваком ћувику, главици и узвишењу према граду, одакле је опасност вријебала. Чим се зачује бректање мотора, камиона, или одјекне неки пуцањ — каже се да ноге ослушкују шта је то и одкуд долази, па се баца коса или мотика, па потеже средство за одбрану.

Послије случаја са Удрежњем, а затим и неуспјелим походом на Дрежањ, сељаци су пуно размишљали о томе како су прије тога неки виђенији и утицајнији људи позвани у град и то „службено", ради неког „саопштења", одакле се више нису вратили. Сада се, једног предвечерја, пронио глас: неки добронамјерник из града обавјештава да се људи склањају јер ће те ноћи усташе ићи у поход селима око Оџака. Народ се тотално узбунио. Те ноћи се није спавало; дежурало се, стражарило, ходало у патролама, јер се стварно чуло бректање камиона од града према Оџаку. У зору се чуло и пушкарање из правца Лукавац — Зови До. У свануће, по околним брдима се чуло довикивање, пјесма и усклици: „Живјела Русија", „Живјела слободна Југославија", „Живјела Комунистичка Партија", „Живјела велика Србија", па

и „Живио краљ!". Поред кућа, у правцу Невесиња, хитала је маса људи, младих и старијих, за борбу орних. Били су од непреспаване ноћи закрвављених очију, знојни, али озарених лица и наоружани пушкама, мотикама, сјекирама, бајонетима — а грабили су даље. Још и шаролико одјевени: у сељачка брђанска сдијела, у војничке блузе, шињеле, са шајкачама, шубарама или херцеговачким капама завратама, а неки и гологлави. Опште шаренило одјеће .. .

Сви су били изненађени кад је мој стриц Драго однекуд искочио до зуба наоружан: нов коњички карабин (који му је брат Максим сакрио у сламу и није га претходних дана дао усташама, кад су га малтретирали да би му га изнудили), реденици метака, укрштени преко рамена, две „крагујевке" окачене са стране. Као јелен је поскочио, гурнувши метак у цијев и с узвиком „Живио Совјетски Савез, живјела комунистичка партија!" одјурио са осталима према граду. Тад се пренела и вијест да је претходног дана Совјетски Савез ступио у рат са Њемачком, а већ сјутрадан, у читавој тој бунтовничкој психози, и људи као вихором понесени, јуре на град Невесиње са чврстим убјеђењем да ће се све усташко сатрати у њему.

У читавој тој гужви није се било лако снаћи и одговорити: шта чинити? На оближњем узвишењу (Пољани), изнад наших кућа, стајала је група људи. Ослушкивали су пуцње који су већ допирали од града. Придружио сам им се.

Усташе су осјетиле да је то израз општег гњева народа због њихових недјела, и да је маса устала против њих. У смртном страху, утврђивали су се у граду и око њега, хватајући устанике на нишан. Штектали су митраљези са обе стране. Од Грепка и Пашине Воде чују се и експлозије бомби и граната. Врило је као у казану са свих страна. Чујем да говоре како има мртвих и рањених. Стари Видак Шаренац, наш комшија, човјек у годинама и са искуством из минулих ратова — ставио руку изнад чела, ослушкивајући борбу па каже: „Богме, моја дјецо, није добро. Биће ту свашта!" Уздише и сумњичаво врти главом: „Чујем ја појединачне пуцње наших, немају муниције, а усташе, милу им мајку, сипају читавим рафалима. Ух, јазук, дјецо моја — изгинућете! . .."

Вече се примицало, али се устаници нису повлачили. И у току ноћи се препуцавало. Из Мостара је усташама слата помоћ, али је негдје у шумском пространству „Бишине", дочекана и одбијена.

Сјутрадан се борба наставила. Опет се чују појединачни пуцњи, рафали, детонације бомби. И од Сарајева је помоћ упућена, преко Калиновика и Морина.

Освануће и пети дан борби. Тада се више јаким усташко-домобранским снагама из Мостара није могло одољети. И обруч око града је, након 5 дана борбе, почео полако да јењава, а устаници да се повлаче. Нешто касније, Петар Самарџић[1]' пропустио је усташку колону у Невесиње.

Народ из села Невесињског Поља, од града према Оџаку, повукао се у збјег преко Ријеке, према Некудини и Дрежњу. Устаници су образовали фронт иза Ријеке, од Риља до Трусине у дужини од око 20 километара. Послије повлачења, усташе су за одмазду по читавом Невесињском пољу палили куће и пљачкали све што би затекле. На фронт иза Ријеке нису се усудили да нападају. Тукли су збјег топовима из поља и надлијетали га авионима. Позивали су народ, у лецима које су бацали из авиона, да се враћа кућама, с обећањем да се никсме ништа неће десити. Од Трусине према Зовом Долу и Циновој

[1]) Касније четнички војвода.

Махали иадирале су усташе од Стоца на челу с Павелићевим поглавним побочником Мијом Бабићем.[2]

Док је фронт трајао, иза Ријеке у збјегу је било тешко стање. Вријеме је било кишно, вјетровито, хладно, а под ведрим небом старци, жене и дјеца. Била је несташица хране, а и за људе на положајима требало је нешто спремити. Доношен им је куван, неољуштен кромпир, са врло мало хљеба. Ко је имао стоке давао је меса, тако да је било по мало и те намирнице.

И поред тако тешког стања — мсрал народа и војске био је на завидној висини. Често се чула и пјесма, чак и када су се од правца Оџака и Бабље главе видјели праменови дима. Према удаљености једног од другог људи су препознавали чија кућа гори, узвикујући: „Палите, палите, убрзо ће те то крваво платити". Нису људи губили вјеру у боље сјутра, у побједу.

Од јесени је народ почео да насједа сбећањима „хрватских власти" и постепено да се враћа кућама -— да обрађују напуштена поља и подиже запаљене куће. Тако се фронт постепено осипао, док се није потпуно изгубио.

Посљедица или резултат свега тога било је да се народ враћао кућама без пуног повјерења у усташка обећања. Но, и усташама није било свеједно што су својим крвавим поступцима окренули „нарогушени" народ против себе. Знали су: и ако се вратио на своје огњиште, он није био голорук и обезглављен, јер има одважних људи које усташки терор није застрашио. Знали су? и за чету која је остала и пошто је фронт напуштен, а народ се повукао, на чијем су се челу налазили Душан Брстина и Драго Папић. Они су, са својих двадесетак одважних другова, као орлови крстарили уздуж и попреко широм среза Невесиње и практично, имали власт по селима. Народ им се радовао, помагао их, обавјештавао их о сваком усташком испаду. Усташе се више нису усуђивале да зађу у села око Невесиња и у Невесињско поље. Устанак је уздрмао вјеру у моћ усташке „државе" и карактер њене „владавине".

БОРБА НА ЕРЦЕГЛИЈИ

Почетком фебруара 1942. године у невесињски крај је стигао Први ударни херцеговачко-црногорски партизански батаљон. Тада сам и ја ступио у ту елитну јединицу. Командант батаљона био је Владо Шегрт, политички комесар Стево Ковачевић, заменик команданта ЈБубо Ковачевић и заменик политичког комесара Милија Станишић, омладински руководилац и руководилац СКОЈ-а у батаљону Славо Стијачић, референт санитета др Сафет Мујић и помоћ. Божо Ковачевић; интендант Душан Алексић и помоћ. Бранко Катић. Батаљон је тада имао више од 300 добро наоружаних бораца и из дана у дан водио је борбе против Италијана, усташа и четника.

Од војних акција овог батаљона издвајам једну изведену у априлу 1942. године, на путу Невесиње — Гацко, код места Ерцеглије, а против италијанске колоне која је долазила из правца Невесиња и пробијала се према Гацку.

Крећући у акцију, батаљон је у колони одмицао у правцу села Сливља, заузимајући положај по косама и врховима. Снијег је био велики. Друга чета, чији сам био борац, почела је да се раздваја у водове и десетине, а борци растурају по положају: по двојица, тројица,

[2]) Иогинуо у борби са устаницима на Трусини.

петорица, како гдје. У том пребацивању и размјештању по положају примијетили су нас Италијани и засули кишом рафала. Примицали су се у стрељачком строју, настојећи да нам ударе са бокова и леђа. Заузели смо доминирајуће висове, са којих су их наши митраљесци обасипали ватром. Они су као мрље, падали у снијег и обасипали нас ватром. Јаке италијанске и четничке снаге присилиле су нас да се постепено повлачимо. Дајући одступницу друговима који су се повлачили, замало да паднем Италијанима у руке. Посљедњи сам оста" на положају, са свега пет метака. Италијани су ме опколили и загра-\али. Кроз неке јаруге и шуму сам умакао.

Сјутрадан батаљон је заузео положаје изнад села Сливља и Дубљевића. Један вод 2. чете положај је имао са друге стране ријеке, испод села Љесков Дуб, запосједајући мост Ерцеглију. На десном крилу батаљона, изнад Сливља, цели дан 3. чета је водила борбу. У само предвечерје Италијани су кренули колоном поред ријеке, према нашим положајима и Ерцеглији. Командир чете, Драго Папић, издао је наредбу: док он не опали метак — нико не сме да пуца. Требало је пустити Италијане на сами мост и тада осути ватру по њима. Међутим, неко је био нестрпљив и раније је опалио метак, и тада се са свих страна сручила ватра. План је био поремећен. Италијани су отварајући паклену ватру, дали жесток отпор. Партизани су се неустрашиво скачући са камена на камен измијешали са Италијанима. Они су се, престрашени, завлачили у пећине и шкрипине. Склоњени у једној пећини, упорно нису хтјели да се предају, па смо их преко 20 са једним „сарђентом" ликвидирали и то њиховим бомбама, које су бјежећи бацали, а имали су их пуне ранчево. По шкрипинама и испод једног мостића, испод цесте, педесетак смо их живе похватали. Заплијенили смо (за нас у оно вријеме) огроман ратни материјал: око 12 лаких и тешких митраљеза, двадесетак хиљада метака, доста ручних бомби, одјеће, обуће итд. Цијеле ноћи је народ из околних села вукао тај материјал у село Југовиће. Заробљени Италијани су такође тамо одведени.

Борба је настављена сјутрадан. Италијани су око Дубљевића засипали наше положаје топовским гранатама, а затим наступали у стрељачком строју. Борац 1. чете Данило Шаренац са његовим тешким митраљезом ушанчио се изнад Дубљевића, на једној узвишици. Италијани су му неколико пута топовским гранатама рушили бункер. Он га је наново подизао и њих обасипао ватром. Није им дао ни корака напријед. Тако се држао и стари Милан Марковић, родом од Никшића. Он је храбро, мирно и хладнокрвно, са својим помоћником, дејствујући из лаког митраљеза „фијата", заплијењеног на Ерцеглији, упорно давао отпор Италијанима. Цијели терен око њега су преорали топовима, но он се није повлачио. Чак је и уз све то правио шале и доскочице на рачун Италијана, пуштајући их на једну чистину испред себе, што ближе, док се не приближе, а онда — оспе по њима. Онда би у глас ликовао: „Ево вам, макаронаши, жабари, да вам Монтенегрино запржи чорбу!" Смејао се како бјеже. Па ће опет: „Јадни били, шта вам је, нећу ја вама ништа. Шалим се ја: дођи, дођи, перјаницо моја, да те мало помилујем. А где ти је моја тетка[3] погани пасја, што је нијеси довео да јој руку цјеливам, рђо једна". Па опет митраљезом: ДУ, ДУ, ДУ- Митраљсз трешти, а Милан подврискује. Граната поред њега трас, а он стави руку изнад очију: „Виђи, виђи, ђавола, како се игра! Ово би богами, изгледа убило. Пхи шогаљи једни ко би се то од

[3] .Јелена, кћерка црногорског краља Николе, удата је за италијанског краља Емануела; партизани су је погрдно звали тетком а четнике ће због сародње са Италијанима називати „теткићи".

вас надао". Гледао сам га и слушао, бојећи се да ће, тако лудо храбар погинути. На нашу велику радост — не погоди га.[4)]

Сматрало се да је у тој борби било око две хиљаде Италијана, док је наш батаљон бројао око 360 бораца. Три-четири дана се водила борба. Талијански губици су били: око стотину заробљених и око 20 мртвих. На нашој страни је погинус само један борац (чијег се имена не сјећам), а рањен је Јевто Радуловић (из никшићког среза), остао је без једног ока. Пошто се излијечио, опет је био одличан борац за примјер другима.

У тој борби смо, пред надмоћнијом силом морали одступити. Послије тога Италијани су вршили репресалије над недужним народом поред Ријеке, као одмазду за своје рањене и изгинуле. Убијали су, палили куће, пљачкали.

ДРАМА БОЛНИЦЕ У ЗВИЈЕРИНИ

Једног мајског дана 1942. године нашао сам се у селу Горњи Југовићи, на гатачкој површи, где је био смјештен штаб Сјеверно-херцеговачког одреда. Тамо ме је са још једним другом упутио штаб 1. ударног батаљона. Речено нам је да треба да спроведемо једног борца који је дезертирао. Прије него што смо кренули изненадно се појавише италијански авиони и почеше да бомбардују најближу околину штаба одреда. Непосредно прије тога добили смо нешто да поједемо у једној соби у кући гдје је био смјештен штаб. У суседној просторији био је магацин, гдје се прикупљала храна за војску.

Када је почело бомбардовање сви који су се затекли у кући истрчали су и заузели заклоне у стијенама око куће. А ја, пак, навикнут на честа бомбардовања (јер су нас Италијани авионима стално у стопу пратили и бомбардовали), нисам журио да напустим кућу. Одједном је одјекнуо прасак, а онда је заглушила експлозија, дижући прашину. У тој „рупи" је настао мрак. Мене је сила експлозије бацила из једног ћошка собе у други, а почело је и зујање у ушима. Једва сам излетио на врата, ван куће. Бомба је ударила у други дио куће. Магацин са храном је одлетио у ваздух.

Пошао сам према оближњим стијенама — да ухватим заклон. Док сам трчао лила је крв низ мене; текла је из носа и уста. Осјетио сам да је храна која ми се у тренутку експлозије затекла у устима — остала непрогутана. Нисам више ни био у стању да је прогутам. Лијева страна лица и уста су ми утрнуле. Прстима сам вадио храну и избацивао је вани. Истовремено, видио сам да трче према стијенама, командант одреда Владо Шегрт и болничарка Стака Ивковић. Примијетили су ме. Стака ми је завила главу.

Пошто су авиони отишли, све се стишало. А мене, умјесто да идем на задатак, брзо су натоварили на коња и са једним пратиоцем,[5)] упутили у болницу у Горњи Дрежањ (Невесиње). Болница се већ из Дрежња преселила у Лукавац — засеок Кленак, гдје смо стигли сјутрадан. Ту ми је доктор Сафет Мујић, кога су сви звали „партизанска мајка", пажљиво исциједио већ зађубрену рану, трудећи се да је не озлиједи више него што је то парче бомбе учинило на лицу.

Италијанско-четничка офанзива већ је била на помолу и у Кленку се није могло остати. Ради тога су рањеници, преко Давидовића,

[4]) Милан Марковић је храбро погинуо јупа 1942. године, приликом повлачења партизанских јединица из Херцеговине у борби против четника изнад Братача.

[5]) Послије више година Стево Радуловић са Бежђеђа рекао ми је да је он био друг који ме је пратио.

између Дивина и Фатнице, пребачени у планину Ситницу, у омање село Звијерину, гдје је зграда постојеће школе претворена у партизанску болницу. Около је све сами камењар и стигли смо ноћу, кроз беспуће, с доста муке.

Болница се размјестила како се могло. И наставило се са превијањем и лечењем рањеника, који су наредних дана стално пристизали. Тако је напуњена цијела зграда школе — повећа учионица и још неколико мањих просторија гдје су смјештени тежи рањеници. Једног дана је стигао и замјеник политичког комесара 1. ударног батаљона, Милија Станишић, тешко рањен. Смјестили су га у мању собу.

Послије неколико дана, крајем маја, једног јутра је настало комешање. Особље болнице се узнемирило, а и мјесна стража, која је обезбјеђивала болницу, почела је да трчкара тамо-амо; настало је шапутање, неизвјесност. Ми, рањеници, не знамо ништа. Неко је пронио глас: „Четници се спремају да нападну болницу!". И заиста, убрзо настаде пушкарање по брдима изнад болнице (која је била у једној котлини). Нас неколико лакших рањеника, који смо могли на ноге, зграбили смо пушке и истрчали из школе. Брзо смо се према пуцњави оријентисали, па смо и ми почели да пуцамо. У групи је било нас троје који смо „избјегли" из болнице: стари Никола Бјелица из Дабра, једна другарица родом са Велемља и ја. Цијели дан, негдје до послије подне, нисмо се раздвајали: провлачили смо се кроз крш, опаљујући само по неки метак, јер муниције није било, штедјело се. Четници су се већ спустили ка болници, одакле није имао ко да их јаче дочека, а ми ту нисмо могли помоћи.

Одлучујући се шта да радимо и куда да кренемо, договорили смо се да кренемо према Дивину. Тумарајући неким стазама и потпуним безпућима (крш куд год се крене, а ноћ је тамна), најзад смо осванули на Дивну. Још док је ноћ била, прије него смо стигли на Дивин, успут смо наишли на једну јединицу пролетера, упућених према Звијерини — да би спасила болницу (тада су већ стигли пролетери од Фоче у Херцеговину). Рекли смо им шта се догодило и продужили према Дивину.

У рано јутро, избивши на цесту Дивин — Фатница, сретнемо два партизана. Поздравивши се са „СМРТ ФАШИЗМУ!" стиснутом песницом принетом слепоочници, продужисмо свак у своме правцу. Један од њих, здепаст, црномањаст у жутој блузи и са шајкачом на глави, а оштра погледа, заскочи ме: „Хеј ти, друже, стани мало!" Стадох, а остали продужише. Поче да ме испитује ко сам и шта сам: име, презиме, име оца, одакле сам, итд. Смешећи се додаде: „Једно исто!" Гледам га у чуду и питам: шта то значи. Пружи ми руку и рече: „Ја сам твој имењак". Био је то Радован Папић учитељ родом из с. Влахиње код Билеће. У добром расположењу „откри" како му је повод за то испитивање био, што је прочитао име на мом ранцу, на леђима, када се окренуо за нама. Поздравили смо се, па онда загреби сваки својим путем, са жељом да се што прије у бољој прилици сретнемо.[6]

Стигавши на Дивин, наишао сам на мој Први ударни батаљон, који се запутио према Звијерини. Одмах смо се са њима вратили на-

[6]) Убрзо, када смо одступили на огранке пл. Зеленгоре у с. Врбницу, мој имењак ми је био партијски и политички комесар (Пратеће) чете у новоформираном Херцеговачком НОП одреду, Радован Папић учитељ из Билећког краја. Херцеговачки партизански одред формиран је по наређењу Врховног штаба и Добровољачке Војске Југославије 23. јуна 1942. год; командант Владо Шегрт зам. команданта Владо Томановић, пол. комесар Светислав-Ћећа Стефановић (који је додељен из 1. пролетерске бригаде); одред је тада имао 311 бораца.

зад. Стигли смо у омањи заселак Крстаче надомак Звијерини. Ту смо наишли на трагове борбе пролетера против четника. Видјели смо неколико још непокопаних лешева. Пролетери су ослободили болницу прије доласка Првог ударног батаљона.

Муслимане, који су се затекли у болници, четници су одвели и поубијали. Убили су сем осталих, комунисту Ала Казазића из Невесиња, па скојевку Хасибу Рамовић. Зачудо, доктора Сафета Мујића нису убили у Звијерини, вјероватно рачунајући да ће им као лекар требати.[7]'

За политичког комесара Првог ударног батаљона, Милију Станишића, четници сигурно нису знали ко је иначе га не бе поштједели, јер су иосебно били кивни на комесаре.

У то вријеме већ се разбуктала офанзива Италијана и четника — па се болница није могла оставити у Звијерини. Евакуисана је за Дивин и, даље, преко Давидовића и Ријоца ка Дулићима, па Гацку и даље: Изгори, Врбница. Будући да је офанзива била у току одступање је настављено за Босну.

Прошао сам веома драматичне дане и тренутке, али ми је у најдубљем сјећању остала невиђена, просто фанатична брига за рањенике, онај захтјев за излијечењем, спасавањем и враћањем у строј. Оскудица у храни је била велика, али за рањенике је морало бити. Око болнице у Звијерини био је сами камен и тек по која мања вртача, народ побегао, спалио непријатељ, и како онда створити храну?! А стварана. је, то су могли само партизани.

ОДСТУПАЊЕ ИЗ ХЕРЦЕГОВИНЕ

Прољеће, ратне 1942. године, било је бурно у Херцеговини — како по временским непогодама, прије свега обилним кишама, које су пратиле војску на одмору, тако и тешким борбама вођеним на смрт и живот, из дана у дан, непрекидно против Италијана и четника. Страшна је глад завладала, што су Италијани искористили дајући извјесну количину хране народу. То је утицало на осипање партизанских батаљона и тиме смањивање њихове борбене моћи. Иако су јунских дана у Херцеговину приспјеле пролетерске јединице неминовно се под притиском силе и због сопствене оскудице, данонoћно морало одступати у правцу Босне. Било је ту посљедица и туђе издаје и сопствених грешака и још којечега, али времена више није било, морало се спасавати што се још могло спасити испред незадрживе офанзиве окупатора и квислинга.

Тада сам био борац Првог ударног батаљона, формираног од Херцеговаца и Црногораца. Он је мјесецима био страх и трепет за Италијане и четнике, јер им је увијек задавао тешке ударце, гдје год се с њим сукобљавао. Но, и он је, поред све своје борбености, тих пролећних дана био присиљен да се, пред надмоћнијим снагама, организовано повлачи преко Гацка, у правцу Босне.

Кратко задржавање у Гацку, тачније у малом партизанском селу Дулићи, омогућило је да се војска прибере, предахне и „снабдје" извесном количином хране. Ту се сакупио дио бораца из цијеле Херцеговине. Ужурбано се спремала храна: клала се стока, чегртали су жрвњи — борци су млели жито за скроб (не за хљеб, јер није било толико брашна да се хљеб мијеси).

[7]> Др Сафет Мујић је убрзо погинуо, приликом одступања наших јединица за Босну, када је његова колона наишла на њемачку засједу у с. Забрђу, пл. Битовња 28. ,Јула 1942. год.

Издато је наређење за покрет. Командир моје, Друге чете, одреди цео наш вод да гонимо стоку (овце и говеда, преко 100 грла). Није нам се то допало, али наређење — извршење. Кретало се према Крсцу и Изгорима. Пут је био тежак и напоран, по брдовитом и тешко проходном терену, дан и ноћ са кратким предасима. А стока као стока: завлачи се кроз крш и шибље, а ноћи тамне — прст пред оком се не види, па је пробијање са стоком био врашки тежак посао. Псовали смо, млатили батинама по стоци, али је од тога била мала вајда. Кроз те гудуре, поред глади и жеђ нас је морила. Нигдје капи воде, иако је пред сам наш марш пала обилна киша. Но крашко земљиште све прогуталс, нигдје кап да се задржи. Псујемо и плачљиво небо и ,,шупљу" земљу и „пренасртљиве" непријатеље . ..

Планинску тишину стално су реметиле експлозије и тутањ топова од Гацка. То туку Италијани, богме, одличне топовџије. „Певали" су дуги рафали италијанских митраљеза, а све краћи партизански, јер је муниције премало.

Интенданти Коста Грубачић и Симо Бабић дали су кратак одмор. ЈБуди се одвајају од снабдјевачке колоне у потрази за водом. Наишли смо на колибу пред којом се топио комад снега, издигнутог на ракље изнад корита. Кап по кап је падало. Сњежница нам је била дивна, дјеловала је као најлепша питка вода, иако је обично бљутава.

Колона — боље ређи караван, јер је то била храна за војску — кретала је даље. Али, куда, то нисмо знали, а од нас није ни зависило. Углавном — напред. Несаници и умору краја нема: глава страховито тешка, ноге клецају, изгледа као да се, под теретом претешке главе, увијају. ЈБуди малаксавају и засстају у ноћној тмини, просто нестају. Кад осване само се види: нема овог нема оног. Шта је било с њима? Ко ће га знати. Неком је, можда, понестала морална, неком физичка снага, а и нема одговора на питање: куда све то води. Није ни чудо, одосмо далеко од родног краја и свог огњишта. Но, утјеха је да се тек ковала борбеност и политичко-револуционарна свијест бораца.

Од Дулића смо ишли преко Крсца, али ноћу, све око Гацка правећи кружну линију. Мокри од планинске влаге, поцијепане одјеће, пропалих прстију кроз опанке — стигли смо у дубоку котлину гатачког села Изгори. На Лебршнику, изнад нас, чује се борба. То наше јединице пружају отпор Италијанима и четницима, штите одступницу наших снага низ долину села Изгори према Тјентишту и Сутјесци. Ни ту мира ни одмора нема: нокрет ка Тјентишту.

Мала и уска рјечица Сутјеска вијуга између окомитих стијена, од Изгора према Тјентишту. Није се могла прегазити. Њени брзаци и валови „скидају с ногу". Будући да слабо пливам то сам, кад смо је прелазили, по неколико пута тамо-амо, користио „услуге" мог „пријатеља" Шарење. Хватајући се добром води"у за реп — с њим сам безбједно на другу страну излазио.

Рано јутрос нас је затекло у бившем селу Тјентишту. Кажем „бившем", јер су ту тада умјесто кућа згаришта: саме голе зидине обрасле у коприву, кроз које се провлаче гуштери. То је слика усташких паљевина и покоља. Италијанске „савоје" подраниле и бомбама за живе циљеве обасипају партизанску Централну болницу која се ту затекла. Настала је трка: људи су бјежали у заклон. Проламала се страшна експлозија, сједињујући се са јутарњом хуком Сутјеске, а њен ехо се са језивим и продорним бректањем авионских мотора, разлијеже котлином.

Одједном видим: два пролетера јуре са бравом на ражњу. Заграбише преко једне прашњаве путање. Из утробе напола печеног брава

испаде парче црне џигерице и котрља се, прашњавом стазом, према мени. Зграбих је и појурих према заклону. Била је дивна — иако блатњава.

Авиони су још кружили — али је пут требало наставити. И нас двојица кренусмо даље, са стоком. Из шуме је пред нас искочио човјек са шеширом палим на очи и уши; забрадатио, с брцима надоле, очевидно, одавно непотшишан, мален и погурен, с наочарима на носу. Пиштољ му је висио о појасу и клептао га по коленима. Енергично је насрнуо на нас, грдећи нас и пријетећи да ће некоме судити његов „маузер". „Дубоко гоните стоку у шуму!" издера се. Дрско смо то одбили, хватајући се за пушке, вичући му: „Уклони се с пута!". И продужили смо да тјерамо стоку. „Знате ли да сам ја чича Јанко", викао је и објашњавао да ћемо са стоком још више открити положај болнице и да ће настрадати рањеници. „Мичи се с пута, друже, ми морамо журити за јединицом!' — прекратили смо. Затим човјек поче лијепо да моли да бар станемо мало, док стигну Коста и Симо, наши интенданти, за које смо му рекли да иду иза нас, па нека се с њима објасни. Убрзо они наиђоше. Кажемо им да нам „овај" не да даље. Старац на њих осу ватру, хватајући се за пиштољ. Ова двојица наредише да без дозволе Чича Јанка не можемо даље. Питамо: ко је сад тај Чича Јанко? Коста и Симо нам објаснише да је он командант Централне болнице. „Шта сте му рекли?", питају нас. Објашњавамо им, а испаде да смо били дрски. „Не, бога вам вашег, то је Моша Пијаде!" — кажу и наставише објашњавати да је члан Централног комитета и Врховног штаба. Нас двојица изненађени: погледасмо се, правдамо се да нисмо то знали. Уосталом, шта се испријечио на пут испред нас. И тако нас двојица, Илија Пажин и ја, остадосмо ту неколико дана. А Чича Јанко је сваки дан слао патролу од по неколико пролетера, са цедуљом и потписом Чича Јанко, захтијевајући, дајте толико и толико волова. Морали смо дати, јер сад знамо ко је Чича Јанко. Тако смо за неколико дана остали без „наше имовине" и тад смо добили дозволу Чича Јанка за одлазак у своју јединицу: Херцеговачки одред, Врбница. Носили смо и поздрав Чича Јанка, команданту Шегрту, с поруком — ако још има стоке да му пошаље.

Приликом доласка у Врбницу, прво смо наишли баш на друга Шегрта. Изненадио се с узвиком: „Гдје сте, бога му! Ми смо мислили да сте отишли у четнике!". Стали смо „мирно" пред њим и поздравили га, говорећи гдје смо се задржали и преносећи му поздрав Чича Јанка. „Таман посла", одговорио је, „кад ни ми немамо ништа. Мало му је што је од нас одузео, што смо с нестрпљењем очекивали, него хоће још. Идите код друга ЈБубибратића у Пратећу чету".

После неколико дана добили смо наређење за покрет. Само су остали кувари и логорска стража. Нисмо знали куда ћемо, али се говорило да идемо на неку пољану у Врбницу, на огранцима Зеленгоре, гдје ће доћи и новоформирана Четврта црногорска пролетерска бригада. Заиста, Херцеговци и Црногорци су се искупили на поменуто мјесто. Војска је била радосна и нестрпљиво је нешто очекивала. Убрзо се чуло да ће доћи и врховни командант, Тито. Многи од нас очекУЈУ Д[а] први пут виде човјека о коме се много говори, секретара славне Комунистичке партије, свог Врховног команданта, који је на челу читаве Народноослободилачке војске Југославије.

Наједном је одјекнула команда: „Мирно". Цео строј се тргао: сваки борац се испрсио и као кип стао „мирно", с пребаченом пушком, „партизански" преко леђа. Угледали смо с друге стране пољане, из шуме, два коњаника — како у галопу јуре према нама. Један омален, плав, у тегет чакширама официрског кроја и тегет „титовки", у

сивој блузи и лијеиим, углачаним чизмама, прописно утегнут опасачем, с бомбом и пиштољем о гвему, и упртачем прекс- рамена. Био је то човјек оштре физиономије, одајући правог војника. Први је долетио до строја. Из седла је скочио хитро и еластично, као да га је нека опруга одбацила. Из свих грла се заорило: „Живио друг Тито!" Командант га је на неколико корака испред строја сусрео и предао му рапорт, поздрављајући га, у ставу „мирно" стиснутом песницом на слепоочници. Тито је такође стајао „мирно" и на исти начин отпоздрављајући. Примио је рапорт. Тада је ближе пришао строју и поздравио нас с борбеним партизанским поздравом, такође стиснуте песнице на слепоочници и увиком: „СМРТ ФАШИЗМУ!" Из свих грла као један, заорио се одговор: „СЛОБОДА НАРОДУ!"

Затим је друг Тито почео да говори. Између осталог, сјећам се да је рекао, након што је говорио о нашим напорима и тешкоћама, као и о држању у борби:

— „Видио сам борце славне Црвене армије, знам и о кинеским партизанима који су издржали марш од десет хиљада километара, видио сам шпанске борце, али другови, нисте **еи** изостали иза њих..."

Борци су га прекидали поклицима, славећи њега, Црвену армију, Партију, слободу.

„Налазимо се у овој пустињи' — наставио је даље Тито — ,,гдје се нема ништа појести ни попити, обути ни обући. Али, другови и другарице, Врховни штаб ће повести рачуна да вас одавде изведе тамо гдје ће свега да буде, али другови, биће тешких и крвавих борби ..."

Опет су се заорили поклици: „Живио!".

Када је друг Тито завршио говор настали су пјесма и весеље, у чему нам се придружио и друг Тито, хватајући се у коло. Затим се издвојио из кола, а борци су га, са свих страна окружили. Другарски је са свима разговарао, смијао се и шалио, одговарао на питања другова, а и сам је постављао питања о животу јединице. Својим присуством и ведрином унио је добро расположење међу борце. На крају нас је све поздравио и опет одјурио као вихор назад, према шуми, у пратњи једног друга.

Послије неколико дана слушали смо радио-вијести „Слободна Југославија": „Јединице Врховног штаба партизанске војске Југославије заузеле Калиновик, Коњиц, Прозор; уништиле жељезничку пругу Коњиц — Мостар, наносећи непријатељу тешке губитке у људству и материјалу; затим, заузеле Дувно, Ливно, Гламоч и друге градове, створивши велику ослобођену територију".

У том правцу се убрзо упутила и наша јединица — Херцеговачки НОП одред и 5. црногорска бригада.

ОД *ВРБНИЦЕ* ДО *ПРОЗОРА, ЈУЛА 1942.*

Послије вишенедељног боравка у Врбници на тромеђи Црне Горе, Херцеговине и Босне, наши рањени другови су се опоравили и били спремни за даљи покрет, а непријатељ је на нас спремао офанзиву, нападајући нас. Тако се могло, а и морало, кренути на ослобођену територију у правцу Босанске крајине.

Одред Херцеговаца је кренуо у километарски дугој колони. Партизани су ишли један за другим у шароликим униформама, у ономе шта је ко имао да понесе од своје куће или што је заробио од Италијана. Одмицало се у правцу Сарајева, густим и непрегледним шумама.

На почетку у Зеленгори наишли смо на четничку засједу. Том приликом су рањена два добра друга: замјеник комесара нашег 2. ба-

таљона, Слободан Шакота, метак га је погодио у лице и изашао му на уво, али је јуначки даље издржао марш, не напуштајући своје мјесто, и командир чете Драго Иапић, метак га је погодио у прса, с десне стране, и изашао му на леђа. Болничарка Василија Ђурасовић (Панић), цијепајући кошуљу завијала је другу рану, док је крв шикљала бојећи га у црвено. Осјетивши да га напушта снага, Драго је пружио своју пушку Мирку ГЈашајлићу, говорећи му: ,,Ево ти, друже, ова пушка, носи је, бори се с њом, освети ме".[8)] Драго је био на умору. А ми, притиснути напорним покретом и борбом са четницима, били смо присиљени да га оставимо у сеоцету код Фоче, у кући једног Муслимана, коме је наређено да га, кад умре, сахрани.[9)]

И тако: стално се пушкарало с четницима, усташама, усташком милицијом, домобранима; дан и ноћ се, без сна и одмора, кретало — само напријед. У колони, у покрету, дријемало се, посртало, прекидала колона, затим журило, да се веза не прекине итд.

Мој 2. батаљон стигао је под Трескавицу. Командант батаљона Обрен Ивковић, стари искусни војник, који је увијек чувао живу снагу јединице, дао је одмор од десет минута Гдје се ко затекао мртвим је сном заспао. Одједном су запраштале пушке ,,Диж се", командовао је Обрен. Четници су били близу, и убрзо смо кренули ка оближњој шуми, гдје је штаб батаљона одлучио ДЕ се одморимо до јутра. Размјештени смо по четама и водовима, поставили стражу и дежурне, наложили ватре испод букава и заспали тешким уморним сном. До крајности изморене страже и дежурни — такође су поспали. Имали смо срећу: сви смо живи и здрави, истина од сна подбулих и крвавих очију, осванули. Борац Миле Солдо, митраљезац који се увијек радовао борби и пјевао прије ње, тог пута се тешко будио. Ногу је примакао ближе ватри, ђон од ципеле му је горео, а он ништа није осјећао. Тек кад се разбудио, тргао се и ухватио се за ногу, збацујући распалу ципелу. Чудно, нози му ништа није било. Настала је шала и смјех на његов рачун.

Разбуђена и мамурна колона је кренула уз планину, ка врху Трескавице. Од мјеста преноћишта удаљили смо се око 200 метара. Патрола — претходница, са псом однекуд присталим за нама, ишла је напријед. Пас нањуливши уши, цичао је и, недигнутог репа, трчкарао око патроле. На свој начин давао је знаке да се неко или нека опасност налази у близини. Патрола је о томе извјестила и у истом моменту, изненада, с лијевог нашег бока, проломише се експлозије бомби и осуше митраљески рафали по нама. Тако изненађени, тргли смо се и јурнули десно, хватајући положај и заклоне.

У тој ситуацији Милану Лабалу, кувару, поплашио се коњ и бацио са себе казане за кување који су низа страну тутњали, поскакујући и ударајући о дрвеће.

А Јефто Радуловић, стари и искусни ратник, брзо се снашао. Био је без једног ока, изгубио га је у борби на Ерцеглији, у обрачуну с Италијанима између Гацка и Невесиња. Не одступивши ни корака, заузео је заклон иза кладе и осуо ватру из митраљеза по непријатељу, уз повике: „Напријед другови, јуриш!"

[8)] Мирко је, заиста, од тада носио ту пушку и с њом се борио, све до рањавања на Радкамену и пребацивања у Централну болницу. Ослијепио од посљедица ране, заувјек је остао негдје у јеку пете непријатељске офанзиве.

[9)] Убрзо иза нас, кроз то село су наишли црногорски четници и не знајући ко је Драго, однијели су га за Подгорицу. (Титоград), гдје је после читава два мјесеца, умро. Има и претпоставки да су четници сазнали његов идентитет и да су га стријељали, што није доказано.

У рано јутро почели су плотуни с једне и друге стране. Док су једни наши другови прихватили борбу против босанских четника, други су хитали висовима Трескавице. Ја сам се једва кретао. Чиреви су ме „напали" да сам с муком корачао. Али, другови ме нису заборавили, дали су ми коња Трипа Бјелице, ријетко интелигентну и одану животињу. Од подножја до врха Трескавице, терен је брежуљкаст, чист као длан према непријатељу одакле нас је „хватао" на нишан. Зујале су кугле око мојих ушију, али је коњ као човјек, бирао мртве углове, јурио цик-цак, носећи ме према врху. Одједном је са врха, изнад нас, осуо рафал митраљеза. Били смо изненађени. „Шта сад!?" — убрзо смо се обрадовали. „Овде Бреда" — чуо се глас Николе Бјелице, кога смо звали „Бреда" по марки његовог тешког митраљеза. Он је са натовареним коњем и посадом митраљеза таквом брзином изашао горе да смо му се сви дивили. Захваљујући њему, нико од нас није погинуо, а четници су се дали у бјекство. Заузео је позиције које су доминирале четничким положајима.

Иако је било љето, ми смо по врховима планине газили снијег, њиме се освјежавали, топили ^а на сунцу у порцијама, и пили. Друге воде ни овдје није било.

Кад смо заузели висове били смо господари ситуације. Али је у том тренутку, пошто смо се ослободили четника настала друга незгода. Појавила се, са бока према висовима, нека колона. Почело је довикивање, јурњава, заузимање борбеног положаја. Несрећа је избјегнута. Био је то 1. гатачки батаљон, који је ишао из другог правца. Саставши се с друговима Гачанима, били смо радосни.

Затим је настала нова трка по снијежним висовима. Тражен је пут према Бјелашници и Игману, у правцу Сарајева. Другови Петар Божовић и Саво Чоловић, били су неуморни у јурен.у с виса на вис. На крају, „пут" је пронађен. Сурвали смо се низ неке стеновите јаруге, придржавајући коње под тешким митраљезима, Коначно смо се, у предвечерје, спустили испод планине Бјелашнице и упутили даље, према Игману.

Тамна је једва провидна ноћ, а друг за другом, тешко, али полако и храбро, крећу се напријед сигурни у долазак на одређени циљ. Кроз густо планинско грање и зора се најављује. Убрзо је и свануло, и кроз шумско зеленило показују се први, румени и благи, сунчани зраци. Уморна партизанска колона се у монотоном маршу буди. При кратком застоју, ради одмора, другови се протежу, трљају подбуле очи, све као да се дижу раскомођени из удобне постеље. Чују се шале и довикивања, задиркујемо један другога. С чела колоне пронесе се глас: „На Игману смо!" Туда је пре пола године, усред жестоке зиме прошао део 1. пролетерске бригаде. Људи су се смрзавали од хладноће, прсти су им са ногу отпадали.

Састали смо се и с 5. црногорском бригадом, оптерећеном великим збјегом који је прати још из Црне Горе. Много је старих људи али и дјеце и родитеља, па браћа и сестре партизана. Они при повлачењу из Црне Горе, испред талијанске и четничке најезде, нису напуштали своје драге и миле, своју и народну војску, носећи собом све што имају. Било је дирљиво посматрати сиротињу огољелу и босоногу, од силног напора исцрпљену, блиједа и уморна лица, са упалим и поспаним очима, погрбљену. Многи су састављали зубе и кољена, носећи завежљаје хране и одјеће на леђима са нејаком и расплаканом дјецом у наручју.

Командант 5. црногорске бригаде Сава Ковачевић, бијесан, помамно галами због спорости колоне којој збјег са стоком, отежава покрет. С/гао је поред пута, са још неким руководиоцима, и наредио

збјегу да сву стоку прикупи. Затим је рекао командантима и политичким комесарима да нареде ***војсци*** да ***неколико другова узму по једног*** брава, козу или овцу, покољу и спреме за даљи пут. Наредба је извршена и војска и збијег брзо су се растеретили.

На Игману смо се одмарали цијели дан под густим јеловим гранама. Ватре су горјеле. Ражањ до ражња се, уз ватре, окретао, зној са уморног и поспаног лица другова је цурео. Главе су се уз јеле наслањале, очи су се заклапале. Хркали су људи у дебелом сну, док су други, мијењајући се, бринули о печењу.

Сунце је при заласку. Колона се ужурбано спрема за покрет. Једна „рода" је почела да нас надлијеће. Одлетела би па се опет вратила. Непријатељ нас је открио. Запраштале су авионске бомбе по нама, осули рафали из митраљеза. Настало је комешање. Непријатељ је био мале снаге. Осјетио је нашу величину и бојну готовост. Припуцао је и побегао. Све се свршило без жртава. Мрак је пао. У тишини, колона се опет сврстала и кренула нечујно.

Напустили смо Игман — наш једнодневни логор и некадашњи планински дом. Спуштамо се према жељезничкој станици Хаџићи у близини Сарајева. Непријатељски стражар на мосту — преко кога треба да пређемо — приметио нас је. Виче: „Стој" — Опалио је метак и побјегао. Преко моста и пруге срећно смо прошли. Непријатељ се није усудио да „заметне кавгу".

У свануће смо стигли у село Забрђе, недалеко од пруге и жељезничке станице Хаџићи. Идемо пољем, прекривеним густом травом и житом, па је село све у бујном зеленилу, утонуло у густе воћњаке. То нам је мало необично, после дужег боравка у планини, па се чудно крећемо. Биле су већ приспјеле шљиве „ранке", од којих су се стабла руменила. Но, директива Партије и свјесна дисциплина нису нам дозвољавале да чинимо штету сељацима. А они увидјевши, да сами не узимамо, само нас нуде: „Узми, убери коју, болан, не бој се!"

Батаљони, чете и водови, смјестили су се по главицама и шумарцима изнад села. Обућу мокру од росе скинули смо — да је просушимо на сунцу и мало ноге одморимо. Но, ни ту мира није било. Непријатељ, Нијемци и усташе, у стопу су нас пратили. И овог пута „рода" нас је „посетила" и открила. Тог истог часа отворила се паклена паљба на нас. Били смо опкољени. Онако раскомоћени и боси, као помамни смо са оружјем у руци, јурнули на њемачке положаје. Нијемци, до зуба наоружани, крвнички су нас обасипали ватром. Сипале су ручне бомбе „као крушке". Не, све им то није помагало. Партизани, иако слабо наоружани, у оној жестини као тигрови су јурнули и разбили их. Истина, велики број другова, нарочито из једног црногорског батаљона, ту је изгинуо. Погинуо је и доктор Сафет Мујић из Мостара, стари комуниста који је био веома омиљен и цијен.ен код бораца и народа. Према рањеницима се родитељски сдносио. С њим је погинулс и неколико рањених другова. Упали су у њемачку засједу. Доктор Војо Ђукановић, са, Велемља — тешко је рањен. Обадвије су му ноге поломљене. Спашен је и ношен у даљем маршу. Од несносних болова јаукао је преко Битовње на носилима.

У пробоју њемачко-усташког обруча код Забрђа — од села у правцу планине Битовње — колоне партизанских батаљона кретале су се густим шумама, у неколико праваца. Језив је то био призор: кад је борба почела, нарсд из села је бјежао, гонећи собом стоку у правцу куда смо ми нападали. Тако се створио кркљанац. Нијемци, усташе, стока, избезумљени народ, измјешани људски узвици, клепет звона и чактара и митраљески рафали који су шумом одјекивали.

Човјек је на сваком кораку био несигуран, не знајући шта га иза ког жбуна чека.

Најзад, Нијемци су разбијени и у читавом том огромном шумском пространству нестало је све те гужве. Планина је све прогутала. Опет су се херцеговачки и црногорски батаљони спојили и кренули у једној колони, вјерујући да је опасност прошла. Пред нама је била пољана, равна, чиста, преко које је требало проћи. Тамо смо се и упутили, борац за борцем. Послије пута од стотињак метара преко чистине, с левог крила, из непосредне близине, затрештали су рафали митраљеза. Тог тренутка Сава Ковачевић, као горска звијер, јурну на коњу у правцу митраљеза. За њим је кренула маса људи. Вељко Ивковић, са групом другова, налетио је на митраљеско гнијездо и уништио га. Био је то четво^оцјевни противавионски митраљез, са десетином добро наоружаних Нијемаца и два добро угојена коња за ношење митраљеза, с великом количином муниције у реденицима. Све је то било у засједи. Захваљујући храбрости и муњевитој брзини наших бораца, погинуо је само један друг, и то непажњом — од нашег метка. Сахранили смо га, ту на пољани, да чува вјечну стражу у планини, уз псчасну паљбу, неколико плотуна и ријечи: ,,Нека ти је слава и хвала друже".

У свему томе, сем пометње и туге за погинулим другом, не изостаде ни духовитост. Ријеч је о шали нашег друга, што нас је увијек бодрио и „давао нам вољу за живот", другим ријечима душевно нас хранио када је било најтеже. Наш много вољени друг „Бреда", у овом општем налету на митраљез и пушкарању, опалио је метак из пушке у супротном правцу, у једну јаругу и жбуње — гдје никог није било. Неки другови га упиташе зашто тамо пуца, а од одговара: „Кад свак данас некуд пушкара, да и ја бар који метак опалим, макар и у вјетар!" Он тога дана није имао прилике да употријеби своју „Бреду" — тешки митраљез. Даље, у покрету, насташе нове шале и задиркивања на „Бредин" рачун. И тако су људи заборављали на пут и умор.

Тај дан се завршио кишом. Спустили смо се путањом, идући цик-цак, у неку јаругу, из које је извирао обилат поток. Онако бистар и хладан, изазивао је на јело, а јелу „бог да прости", тада је била далека кућа! Крчала су цријева, кад се зачу команда: „Гдје је ко стој, до даљњег!"

Гдје се ко затекао преноћио је. Киша је пљуштала цијеле ноћи. Прст се пред оком није видио од густе помрчине. Скупљало се грање око потока, ложила се ватра. Мокрим људима цвокотали су зуби тако да се то чуло. Од умора сам се стропоштао на једну плочу, поред самог потока. Заспао сам мртвим сном. Када сам се пробудио лежао сам у води. Поток је надошао. Скупљао сам гране да бих наложио ватру. Било је доста дрва. Сушио сам се поред ватре и опет заспао. Пробудише ме смијех и безазлено задиркивање другова на мој рачун: „Раде, сине, устај душо, пиле моје умиј се, дсручкуј, шта си се успавао, докле ћеш" . . .

Свануло је, одјекну команда: „Покрет!" И опет назад из провалије, узбрдо, гдје је све чисто опрано ноћном кишом, уз планинску свјежину која опија. Разведрило се. Кроз јелове гране пробијали су се први топли и румени зраци милујући уморну, поспану и до коже покислу партизанску колону.

Убрзо се откри: у тешку ситуацију сурвавања колоне у провалију на Битовњи, гдје смо имали много муке и изгу^тбили већи дио коморе због немогућег повратка и падања исцрпљених коња под теретом — увео нас је почетник-водич. 35ог тога је осуђен и стријељан, што му је, по оцјени нас бораца, који смо туда, куда нас је завео, врат ломили

и **без** добрих коња остали — била блага казна. Заправо сто живота да је имао — тада бисмо му узели.

Међутим, најважније и највеселије је, ипак, било: да су то ломатање низ сурову Битовњу и та митраљеска засједа биле и посљедње веће опасности на даљем маршу борбене колоне Херцеговаца и Црногораца ка Коњицу, Прозору и ослобођеној територији Босне — куда је прошао Тито са пролетерима. То нас је водило, храбрило, носило. Све то, као и жеља да се боримо, побјеђујемо и вратимо се у родну Херцеговину никаква сила није нас могла поколебати.

ДАНИЛО КИЈАЦ

ЉУБОМИРСКА РАСКРШЋА

Почетком јуна 1941. године почели смо са припремама за оружану борбу. До тада се врло мало радило на подизању народа на организовани устанак. Истина, било је неких мањих акција, али углавном, спонтаних. У њих би се, на првом мјесту, могле сврстати иницијативе појединаца који су се у данима капитулације војске наоружали и оружје донијели својим кућама. Неки од њих су доносили и оружје којим су били задужени у јединицама краљевске војске у току априлског рата, али је, исто тако, један број млађих људи, који нису ни служили војску, успио да, на неки начин, дође до оружја и донесе га кући. За ове младиће је карактеристично да приликом капитулације, у општем метежу, нису ни тражили ништа друго сем оружја и друге војничке опреме, која ће им касније служити у борби са непријатељем. Тешко је данас рећи колико ^е и гдје било оваквих младића, али се добро сјећам да су се ксд нас одмах почели самостално обучавати у руковању одужјем. Ова обука је извођена у највећој тајности, уз помоћ оних који су служили војску и знали да рукују оружјем. На тај начин се једна група младића, обучавала у селу Домашеву. Касније се показало да су они обуку успјешно савладали, иако је њихово обучавање временски врло кратко трајало.

Прва организована акција на припремању оружане борбе почела је средином јуна 1941. године. Тада смо добили директиву да извршимо попис оружја и муниције на територији општине ЈБубомир. Ову директиву, са пропратним писмом Милосава Алексића, донио ми је Радован С. Мијановић. Колико се сјећам, мене је та директива обавезивала да извршим попис оружја у селима од Радачког бријега до Жрвња. Југоисточно од Радачког бријега тај задатак је дат Ристу Миљановићу Црном. Сјећам се како је захтијевано да се одмах приступи попису оружја, чак и онога које потиче из разних ратова. У овој директиви, поред осталог, речено је да оружје треба дати онима који су спремни да се боре, односно да га треба одузети од оних који не прихватају борбу, без обзира на који су начин до њега дошли.

Међутим, на извршењу овог задатка мало је урађено, мада смо одмах одредили другове да попишу оружје. Сјећам се да је Перо Т. Папић одређен да овај задатак обави у селима Домашеву и Ждријеловићима. Ко је одређен за попис оружја у ЈБубомирским брдима (Влашка, Шћеница и Пијавице) није ми познато. Знам да је за Кртиње био задужен Милан Т. Бокић. Међутим, оружје је још увијек

држано у великој тајности, па овај посао није могао бити обављен како треба до краја, тако да сам ја о томе Милосаву Алексићу послао половичан извјештај.

Што се тиче политичких припрема за устанак, оне су се одвијале много организованије. Још у току 1940. године, у неколико љубомирских села дјеловале су групе политичких активиста — присталица КПЈ. Мада међусобно организационо неповезане, оне су биле врло активне. Везу ових група са Мјесним комитетом КПЈ за Требиње одржавао је Милосав Алексић, задужен за овај терен.

Посебно је интересантан политички рад након доласка у Требиње групе усташа са Роквићем на челу. Ова група је одмах почела са хапшењем и убијањем невиних људи, што је унијело велики немир, тачније речено, запрепашћење међу грађане Требиња, посебно када је ријеч о српском живљу. Због тога су многи били приморани да напусте Требиње, односно да се склоне у сусједна села. Тако су у Љубомир дошли Видомир и Ратко Крунић, и њихов долазак је много значио за тај крај, јер су Љубомирци добро познавали и цијенили браћу Крунићe. Колико се сјећам, први је из Требиња побјегао Михајло Зотовић, бивши службеник у среском начелству. Ови другови су се одмах укључили у политички рад са масама и њихов допринос у том погледу био је заиста велики у предустаничким данима. Тада се почело са све чешћим одржавањем политичких састанака, који су били све посјећенији.

Наша активност одвијала се у крајње напетој ситуацији. Ту напетост су, из дана у дан, све више потхрањивале врло лоше вијести добивене од људи који су из других мјеста бјежали преко Љубомира у правцу Црне Горе и причали о злодјелима усташа, нарочито у дијеловима западне Херцеговине. У прво вријеме нисмо вјеровали у таква злодјела, јер нам је оно што смо слушали о стању у тим крајевима било несхватљиво, али наравно није било мјеста ни за опуштеност и равнодушност. Убрзо смо се и сами увјерили у то да су ови људи, у већини случајева, причали само истину, а она је, као што је познато, била веома страшна.

Навешћу имена само неких од тих другова: Младен Пендо из Попова поља, наредник бивше војске (погинуо у току НОР-а), Рикало чијега се имена не сјећам, такође из Попова поља, Мирко Борозан из Мостара (бацили га четници у јаму у планини Видуши), Бранко Сорајић из Тасовчића (убили га у Билећи четници). Много је више оних чијих се имена не сјећам, а били су свједоци гнусних злочина усташа над српским живљем с почетка њихове страховладе.

Крајње напето психолошко стање знатно је отежавало нашу активност на припремама за оружану борбу. Посебно се ова напетост лоше одражавала на припаднике старијих генерација. Један број тих људи био је потпуно деморалисан, па је свака њихова активност, практично, престала. Било је међу њима и таквих који су почели чудно да се понашају. Они би једноставно, ваљда по инерцији, узимали алатке и одлазили на њиву, као да нешто раде, а онда би остављали алат и окупљали се, обично на неким раскршћима, гдје би чекали да неко наиђе и да им било шта исприча. Наравно, све што су тако могли чути било је, обично, страшније од онога што су већ раније знали, па је њихов немир из дана у дан бивао све већи. Због таквог општег стања, а посебно такве психолошке напетости, код појединаца су се почеле јављати и халуцинације. На нашу срећу, број таквих није био велик. Они храбрији су морали много труда да уложе како би деморалисане одвратили од покушаја да уносе панику међу станов-

ништво. Нарочито је омладина показивала изузетно велику храброст и одважност, и она је углавном, уливала повјерење народу у сопствен снагу и у могућност успјешног супростављања непријатељу, указујући да је то и једини пут до слободе.

Дана 25. јуна 1941. године из општине Љубомир је позвано око 40 најугледнијих људи —• да дођу у жандармеријску станицу Зминац. У позиву је, поред осталог, писало да ће им бити само пренијета нека важна наређења надлежних власти. Позив толиком броју угледних домаћина из љубомирске општине довео је до кулминације и онако изузетно тешку и напету ситуацију. Тај метод усташа већ је био доста познат, јер су на истовјетан, или бар веома сличан, начин позивали људе и у другим мјестима, па их потом везивали, убијали и бацали У јаме.

Из те, готово безизлазне ситуације појединци су покушали да траже излаз. Они најхрабрији су јавно говорили како одмах треба почети са оружаном борбом против насиља, други опет, да треба видјети шта о томе мисле у сусједним општинама и провјерити шта се тамо дешава, трећи, истина најмалобројнији, како је ипак, „власт--власт", што је значило да је треба и послушати. И баш у таквој ситуацији, када су почела да се јављају супротна мишљења, неко из масе (мислим да је то био Стево Зотовић) предложио је да неко оде у Загору и види какво је код њих стање. Тај приједлсг се прихватио и одређени смо Михајло Зотовић и ја да одмах кренемо у Загору. Савјетовано нам је да идемо преко Бодирога и Подстрашивице, што смо и учинили. Путем се догсворисмо да свратимо код Обрена Вуковића, кога сам добро познавао. Тада чусмо да Вуковић није код куће, па одлучисмо да идемо код Обрена Драшковића. Њега смо затекли са новинама у рукама, које је баш тада добио од некога са Хума. Једва да смс се и поздравили, када нам Обрен скрену пажњу на насловну страну преко које је, крупним словима, писало да су оружане снаге Трећег Рајха извршиле оружани напад на Совјетски Савез и да њемачке снаге напредују на читавом фронту. Колико се сјећам, то су биле „Вечерње сарајевске новости".

Прочитасмо тај чланак два пута, прибиљежисмо неке податке, да бисмо што потпуније могли да пренесемо нашима о чему је ријеч. Код Обрена смо се кратко задржали, и он нас је упознао са стањем у селима требињских брда. Рекао нам је да је код њих стање релативно добро и да су већ имали неколико састанака са Муслиманима из села: Беговић-Куле, Шарана, Турана и др., те да су се на тим састанцима договорили да се узајамно помажу и не дозволе било каква изненађења. Обрен нам је помињао и имена Муслимана који су долазили код њега на састанак. Сјећам се да је највише спомињао Меху Кафеџића, о коме сам и ја знао да је напредно оријентисан.

Када је требало да се вратимо из Загоре, Обрен нам је савјетовао да не идемо истим путем којим смо дошли, јер је много дужи, већ преко Шарана и Владушића, убјеђујући нас како нема никаквог разлога да заобилазимо муслиманска села. Послушасмо Обрена. Пролазећи кроз Шаране и Владушиће не примијетисмо живе душе. Када смо дошли у Домашево, сретосмо стару жену која нам рече да су сви отишли у Видушу, у збјег. Без задржавања продужисмо за Видушу. Код Милета Дола сустигосмо Аницу Томановић, жену од шездесетак година. Када нас је видјела — поче да бјежи. Једва је некако стигосмо и, пошто је мало смирисмо, поче да прича како су неке силне колсне војске стигле у Домашево и да је она једва успјела умаћи. Узалуд смо је убјеђивали да нас двојица тог часа долазимо из Домашева и да тамо нема никакве војске.

Када смо видјели да од наших убјеђивања нема вајде, оставили смс Аницу и отишли на Суву локву, јер смо сазнали да се тамо одржава некакав састанак. И заиста, тамо затекосмо на окупу готово читав Доњи Љубомир. Али, прије него што смо и пришли овој групи људи, Михајло поче да виче како је дошло до рата између Хитлерове Њемачке и Совјетског Савеза. Наравно, тих дана бољу вијест нико од ових људи није могао очекивати. Отуда, наш кратак извјештај о томе шта смо у новинама прочитали — из основе промијени расположење присутних. Неки, и не саслушавши наш извјештај до краја, почеше да пуцају. Када се ово узбуђење мало смири и галама стиша, Ристо Папић или Стево Зотовић предложи да Михајло и ја кренемо за Црну Гору и извидимо каква је тамо ситуација. У међувремену се прочуло да неко у Враћеновићима има радио-апарат, те да бисмо нас двојица могли чути и вијести. И тај приједлог се одмах прихвати.

Послије краћег одмора, Михајло и ја кренусмо за Црну Гору. Преноћили смо у селу Орах, код Радована Вучинића, а сјутрадан, са домаћиновим сином Миланом, кренусмо за Враћеновиће. Тамо смо сазнали да се радио-апарат налази у кући учитеља Михајла, Лалићевића. Махајла нисмо затекли код куће, али јесмо његову сестру и десетак мјештана, међу којима и новинара Душана Алексића, задуженог да рукује радио-апаратом и „хвата" вијести. Те вечери смо и ми слушали Радио-Москву, али се врло слабо чуло. Углавном, дат је извјештај са бојишта, без икаквог коментара. Душан Алексић нам се пожали да се Москва врло тешко „хвата" и слабо чује, вјероватно због тога што је апарат на батерије. Он нам рече још и то како је из поузданих извора чуо да Руси напредују кроз Буковину и да се очекује да ће кроз који дан избити на Дунав. Те информације су биле веома оптимистичке. Рано сјутрадан вратисмо се из Враћеновића и опет свратисмо у Орах, код Радована Вучинића. Пошто смо на брзину нешто појели, чусмо од мјештана да су и они у некаквом мобилном стању и одржавају везу са неким људима из Билеће у које имају повјерења и који их обавјештавају о ситуацији, али се, у исто вријеме, боје да „неко са стране не упадне" и направи нешто слично ономе што се догодило у Коритима.

Убрзо кренусмо ка Браном Дслу. Прошли смо кроз село а да никога од мјештана нијесмо примијетили. Тек у селу Влашку наиђосмо на браћу Божа и Луку Поповца, који су окопавали кукуруз. Када су нас примијетили оставише мотике и кренуше према нама. У том тренутку загрмјеше пушчани плотуни из правца Видуше. Учини ми се да је то врло близу, али процијенисмо да би то могло бити негдје око села Морча или, најдаље, око Суве локве, а баш на томе простору се налази збјег нејачи из читавог Доњег Љубомира.

Ови пуцњи нама двојици просто одузеше дах, а ни Божо и Лука иису били ништа мање запрепашћени. Када смо се мало прибрали, покушасмо одгонетнути: шта би то могло да буде? И не помишљамо на то да су наши отпочели напад на жандармеријску станицу Зминац. Кад се мало опустимо, Божо и Лука нас упиташе гдје смо били и да ли имамо каквих новссти. Пошто им испричасмо, посавјетоваше нас да кренемо преко Шћенице, како бисмо избјегли могући сусрет са усташама.

Послушасмо браћу Поповце и кренусмо преко Шћенице, у којој никог нисмо затекли. Све се некуда склонило. А пушчана ватра, која не јењава, поче нас све више наводити на помисао да се, можда, ради о борби са жандармима у Зминцу.

Када смо прошли заселак Јесковац и стигли пред Морче, ни ту никога не затекосмо. Примјећујем како на Михајла све више дјелује

та пустош у селима кроз која пролазимо. Поче да застајкује на сваком узвишењу и одслушкује не би ли чуо било какав људски глас, или бар лавеж паса. У једном моменту обрати ми се:

„Зар ти не примјећујеш да нема живе душе у овим селима? То што се чобани не одазивају и не довикују донекле схватам, али гдје су звона на стоци, гдје су пси, куда је тај свијет побјегао, или како је одједном нестао као да је у земљу пропао?!"

„Све се то, мој Мијо, негдје склонило по овим кршевима и рупчагама", рекох му ја. „Што се тиче звона, то су чобани једноставно поскидали или зачепили, да не би открили свота склоништа. А то што пси не лају, то може бити и добро. У народу влада вјеровање да пси имају јак инстинкт и да могу предосјетити несрећу која пријети људима. Тада они завијају и урличу, а ево сада тога завијања нема, што може бити знак да и наша ситуација није тако црна и безизлазна."

У то што сам рекао ни сам нисам вјеровао, али је моја прича мало смирила Михајла. Када смо стигли негдје на пола пута од Остојуше према Доцу, збуни нас пуцањ са чуке Милошка. То је од нас могло бити удаљено око 300 метара и ми погледасмо у том правцу. Тамо примијетисмо Божа Кијца, спуштао се низ Милошку и иде према нама.

„На кога пуцаш Божо?" — питамо га.

„На усташе! Ено их, на стотине, прелазе преко Вучјег кланца".

Схватисмо да Божо халуцинира па покушавамо да га убиједимо да се то њему причињава, али је он остао при своме. Када смо дошли у Долац, гдје је била и Божова породица, он једноставно покупи своју дјецу и са њима побјеже према Тисцу. Тек овдје дознасмо да су наши напали жандармеријску станицу Зминац. Пуцњи су се оданде и даље чули, а по њиховом интензитету било је очегледно да се борба само повремено стишава, да би се опет, свом снагом, разбуктала. Овдје нам рекоше да је на Сувој локви одржан и збор, па без задржавања кренусмо тамо. Затекли смо само неколико старијих људи. Вијести које смо ми донијели из Црне Горе нијесу их много интересовале, јер су били заокупљени борбом са жандармима на Зминцу. Испричаше нам како се то одиграло. Михајло и ја их на неки начин, прекорисмо питањем: како су могли дозволити да се на брзину донесе тако важна одлука — у почетку борбе против жандарма.

„Замислите у какву сте тешку ситуацију довели села која се налазе на комуникацији Требиње — Билећа? Ви чак ни те људе нисте обавијестили о нападу на Зминац. И не само њих. Ни у сусједном селу Влашка незнају о каквој је пуцњави ријеч".

Само неки прихватише то што смо рекли, па тако и ми прихватисмо стање какво јесте — као нешто што се не може мијењати. Морали смо да се укључимо у борбу за што бржу ликвидацију овог непријатељског упоришта. Ови људи нам испричаше и неке појединости које су претходиле нападу на жандармеријску станицу.

Претхо.цног дана је, веле, одржан збор на Улетуши, гдје су вођени разговори о томе да ли да се 40 најугледнијих домаћина из Љубомира, који су били позвани да се пријаве командиру жандармеријске станице, одазову овом позиву, или да се тај позив, једноставно, одбије. Нађено је компромисно рјешеч.е. Сагласили су се да у Зминац пошаљу једну делегацију, да сазна због чега се људи позивају. Одмах је одређена делегација, у саставу: Спасоје Папић, Максим Зотовић и Стојан Кијац.

Сви позвани људи познавали су командира станице Џафера Бучука, који је и прије рата у Зминцу био жандарм, и сада нико од

њих није сумњао у његову добру вољу, увјерени да ће им дати добре савјете.

На том скупу је одређена и делегација која ће поћи у село Звијерину и тамо провјерити колико су тачне вијести да је дан раније нападнута жандармеријска станица на Крстачама и да су жандарми напустили станицу и отишли према Билећи. Ова делегација је требало да провјери колико су тачне вијести које су се тих дана упорно проносиле — да су усташе поубијале око 150 сељака из Корита и околине и бациле их у Коритску јаму. У тој делегацији су били: Бранко Зотовић, Милован Ћапин, Новак Лечић и Драш Томановић, сви из Домашева.

Рано ујутру 27. јуна, ова делегација је на Сићу (брдо изнад села Звијерине које повезује Тисац и планину Ситницу) успоставила први контакт са мјештанима из Звијерине и од њих сазнала, да је заиста, дан раније, нападнута жандармеријска станица Крстача и да су се жандарми повукли у Билећу. Напад су извршили селаци из Звијерине и Ситнице. Сазнали су, такође, да су вијести о усташким злочинима изврхеним над становницима Корита тачне.

О свему томе је делегација, повратком у Видушу, обавијестила скуп, који се стално налазио на Улетуши, односно код Суве локве. У међувремену се вратила и делегирана тројка, која је водила разговор са Џафером Бучуком, командиром жандармеријске станице, који им није могао дати никакве гаранције, осим што је обећао да ће их благовремено обавијестити ако сазна да ће усташе доћи по њих.

Будући да такав одговор командира жандармеријске станице није пружао гаранције које би могле задовољити захтјеве ових људи, јер је већ требало да се пријаве жандармима, то је напетост из часа у час све више расла. Онда је одлучено да се нападне жандармеријска станица. У напад се кренуло око подне. Око 20 наоружаних бораца пошло је са Суве локве у правцу Зминца. Када су дошли до Гвозда, на два-три километра ваздушне линије од Зминца, донијета је одлука да се покидају телефонске везе са Билећом, а мало касније и са Љубињем и Требињем. Овој групи ту се придружило и неколико бораца из села Кртиња, а затим су сви кренули и заједно дошли до Зидка. Ту су се, у једној вртачи (мислим да се зове Милова лазина), договорили да упуте писмени захтјев жандармима да се предају и напусте станицу без борбе. Захтјев им је понио Мирко С. Божић. Жандарми су то одбили, па је, када се Божић вратио, једногласно одлучено да се ова група бораца, њих тридесетак назове „Видушким одредом", ге да се за командира ове устаничке јединице изабере Стеван Бокић, жандармеријски наредник родом из Кртиња.

У међувремену су и телефонске линије са Љубињем биле прекинуте и жандарми су се нашли потпуно одсјечени од ових центара.

На истом мјесту разрађен је план напада на жандармеријску станицу Зминац.

То су биле појединости које сам, тога и наредних дана, сазнао о нападу на жандармеријску станицу Зминац. Све је било припремљено и изведено без непосредног утицаја присталица КПЈ, али тај утицај, у крајњем његовом исходу, није изостао. Устаници су се и до краја коректно односили према заробљеним жандармима, дозволивши им да собом понесу све што могу, разумије се, изузев оружја.

Таквом исходу ове прве борбене акције су, сигурно, највише допринијели прогресивно оријентисани другови, који су од самог почетка били њени учесници.

Отпор жандарма (било их је 11 или 12) трајао је 24 сата. Они су се, у првим поподневним часовима 28. јуна 1941. предали и одмах су

упућени за Требиње. Устаници су заробљеним жандармима дали обезбјеђење које их је допратило до села Шарана. У исто вријеме из Требиња је упућено једно одељење жандарма, којима су се прикључили и жандарми са Јасена. Сада су заједно кренули у правцу Зминца, да би деблокирали тамошњу станицу, необавијештени да су је, у међувремену, заузели устаници.

Жандарме што су долазили дочекала је група устаника код Марјевић врела и ту је дошло до оружаног окршаја. Борба је кратко трајала и устаници су се повукли, послије чега су жандарми кренули даље, према Радачком бријегу, гдје су се забарикадирали у тамошњој основној школи. У току ноћи, устаничке снаге су се прикупиле и стегле обруч око школе. Истог дана из Требиња је, у помоћ опкољеним жандармима, упућен вод домобрана. Када су домобрани стигли до Андрића ћуприје, устаничке снаге су их дочекале и натјерале у бјекство.

Рано ујутру, 29. јуна, непријатељске снаге су поново кренуле у напад, преко села Цибријана. Овсга пута жандарми су наступали нешто организованије и јачим снг»гама. Они су потисли устанике и пробили се до основне школе на Радачком бријегу и опкољених жандарма у њој.

У овој борби посебно су се истакли: Шћепан Зубац из Укшића, браћа Аћим и Илија Мијансвић са Пијавица и Јово Цуца из Подосоја.

Приликом одступања са Радачког бријега жандарми и домобрани су у Врпољу ухватили Сима Андрића и Сава Муша Чечура и натјерали их да, на запрежним колима, вуку једног погинулог жандарма. У том селу су извршили више злочина: убили су Гаврила Миљановића, који је покушао да се спаси бјекством; Обрена Миљановића су отјерали у Требиње итд. Срећом, на интервенцију Омера Виђена из Требиња, резервисте у домобранима, сви Врпољани су, већ сјутрадан, пуштени кућама.

Дана 1. или 2. јула 1941. у ЈБубомир су, ради преговора са устаницима, дошли жандармеријски потпуковник Мухарем Агановић и котарски предстојник из Билеће Марко Шакић. Био сам присутан овим разговорима.

Шакићева идеја о преговорима са љубомирским устаницима доживјела је неуспјех.[1']

Устанак црногорског народа 13. јула 1941. био је врло снажан подстицај за устаничке снаге у Херцеговини, поготову у пограничном подручју. Сем осталог, он је учинио крај недоумицама и колебањима, која су се још, ту и тамо, јављала међу устаницима. Овим устанком, његовим почетним током и успјесима такође су подстакнуте оне снаге у Херцеговини које су се од самог почетка залагале да наш устанак не поприми уско одбрамбени, -,:екташки карактер, како се то понегдје, мање или више свјесно, заговарало. Ове снаге су биле свјесне тога да би нас самоодбрана од усташксг терора и насиља могла да наведе на странпутицу, која је пријетила да нас увуче у међунационално трвење и братоубилачки рат.

Овдје треба имати у виду чињеницу да је КПЈ на територији Црне Горе тада била знатно јача и организованија него у Херцеговини, па је схватљив и такав њен утицај. Но, и сама околност да

[1'] У јесен 1941. Марко Шакић је из Билеће премјештен за котарског предстојника у Дувну, одакле је, крајем 1942. године, ступио у партизане. Убрзо је добио задатак да, са Чилом Ковачевићем (проглашен за народног хероја). организује хватање и извођење на слободну територију злогласног шефа Усташке надзорне службе (УНС) у Сарајеву Славка Штимца. Они су овај задатак успјешно обавили.

смо, због усташких злочина и погрома, тражили и имали ослонац на црногорској територији, са којом смо се граничили, значила је много за устанак у овом дијелу Херцеговине.

Непосредно послије тринаестојулског устанка (негдје 15. или 16. јула) ми у Љубомиру смо добили прве ратне извјештаје из Црне Горе, који су говорили о многим и великим успјесима усталог црногорског народа у борби против окупатора. Уз ове извјештаје добили смо и „радио-вијести" из претходних дана, углавном о стању на савезничким фронтовима.

Тада је Ратку Крунићу и мени дат задатак да те извјештаје из Љубомира однесемо до Мира Попаре, у Фатницу. Када смо дошли у Видушу, придружио нам се Бранко Зотовић. Из Видуше смо доста рано пошли у правцу Звијерине. Наш задатак је био да са садржајем овог материјала упознамо и све мјештане у селима куда смо пролазили, то је Звијерина била прво мјесто гдје **jp** требало стати и говорити људима.

Неки од мјештана села Симијова нас упозрише да избјегавамо сусрет са командантом Ситнице, калуђером Мироном. Рекли су да се са њим није шалити, јер је некога младића из Фатнице држао неколико дана у затвору, све док није утврдио идентитет.[2]

Истог дана смо стигли у село Кукричје и преноћили код Лазара Батинића. Овдје није било провјеравања ко смо и одакле смо, јер смо ту нашли Бранкову тетку Ђурђу.

Мјештани Кукричја и околних села брзо су се окупили код кућа Братинића, гдје смо им прочитали материјале које смо носили за Мира Попару. Ту смо сазнали да се Миро не налази у Фатници, већ да је у Мостару. Како нико није знао да нам каже када се он враћа, то смо сав материјал предали његовом брату у Фатници и потом се, истим путем, вратили за Љубомир.

ПОЈАВЕ ГРУПНИХ И ПОЈЕДИНАЧНИХ САМОВОЉА НАД МУСЛИМАНИМА

Први случај самовољног понашања одиграо се 27. јула 1941. у селу Загори, у кући Обрена Драшковића. Ту се једна група мјештана договорила са представницима оближњих муслиманских села о рјешавању неких међусобних проблема. Скупу су из Загоре присуствовали: Обрен Драшковић, Обрен Вуковић и још неколико њихових комшија, а из муслиманских села: Мехо Кафеџић, сеоски муктар Салко Беговић и Борис Лашчук, Пољак, који је тада, као учитељ, службовао у Беговић-Кули.

Још док је овај састанак трајао, у кућу Обрена Драшковића су неочекивано упали Милован Слијепчевић, бивши жандарм, родом из села Ивице (погинуо као четник у току рата), Стево Ђурина, сељак из Шумске површи (такође, као четник погинуо у току рата) и Марко Кијац, шофер, родом из Домашева. Они су том приликом, без икаквог разлога и повода, напали Меха Кафеџића, Салка Беговића, и Бориса Лашчука. Оваквом њиховом поступку супротставили су се Обрен

[2]) Калуђер Мирон (крштено име Милан Никић) рођен је 1897. године у Мрчајевцима код Чачка. Закалуђерио се у Манастиру у Овчарско-кабларској клисури. Као калуђер служио у Завали и Житомислићима, одакле јаупућен за свештеника у селу Врањска. У првим устаничким данима одлучио се за борбу и показао изузетну храброст, па су га устаници изабрали за свога команданта. Касније је био комесар Ситничког батаљона. Крајем 1942. године четници су га присилно мобилисали и одвели у Лику, гдје су га, стицајем несрећних околности, убили партизани.

Драшковић и Обрен Вуковић, али је том приликом неко од ове тројице насилника, тако снажно ударио Обрена Вуковића да је он пао. Но, како нико од мјештана није био наоружан, то се овом насиљу нису могли озбиљније супротставити, па су силеџије приморале представнике муслиманског живља да пођу с њима у правцу села Бодирога, гдје су их затворили и над њима вршили некакву „истрагу".

Ово насиље у Загори усташка жандармерија је искористила као повод да оствари неке своје планове. Одмах је кренула из села Слано у правцу Беговић-Куле и заузела тамошњу жандармеријску станицу. О присуству ових жандарма и мање групе Муслимана на Беговић--Кули, одмах је, у току ноћи 27/28. јула 1941, обавјештен штаб Видушког устаничког одреда, који се тада налазио у Зминцу. Командант одреда, Стеван Бокић, кренуо је рано ујутру 28. јула са једном групом бораца у правцу Беговић-Куле. Колико се сјећам, могло је бити највише 50 бораца.

Послије одласка ове групе према Беговић-Кули, ми који смо остали у Зминцу примијетили смо да гори муслиманско село Жабица. Како нас је ту био вод бораца, одмах је једна десетина, са Новаком Лечићем, упућена у правцу Жабице, да би тамо, на лицу мјеста, установили о чему се ради и ко је ту паљевину извршио. Новак је одабрао борце и кренуо у Жабицу. Како смо тих дана, били заокупљени проблемима самовоље, то нас је овај инцидент око Жабице још више забринуо. И док смо тако очекивали повратак Новака и другова, о овом проблему смо доста расправљали. Сви смо осјећали потребу да нешто треба предузети против група и појединаца који на своју руку праве овако инциденте и испаде. Радован Кијац је био један од оних који су сматрали да се те појаве могу сузбити само најригорознијим кажњавањем.

„Не можемо и не смијемо толерисати овакве ствари" — истицао је Радован. „Ако треба некоме и главу да скинемо због тога и ако је таква казна у интересу наше борбе — онда ту нема да се оклијева."

У принципу, ми смо се по овом питању у потпуности слагали са Радованом, али смо били убијеђени да би тако строго кажњавање могло имати и тешке посљедице. Ово тим прије што смо били свјесни да је наша организација у то вријеме била на врло лабавим ногама, па би овако строге мјере могле да изазову и унутрашње сукобе са несагледивим посљедицама. Сматрали смо да се мора много више учинити на учвршћењу и дограђивању постојеће војне организације.

Пред сами мрак истог дана, из Жабице се врати Новак Лечић са групом бораца. Са њима је дошао и Марко Кијац, кога су затекли у Жабици. Новак нам је испричао на шта је све наишао у Жабици, гдје је стигао послије извршене паљевине села:

„Усред тога згаришта нашао сам Милована Слијепчевића и Стеву Ђурину. Затекао сам их гдје гањају једну козу, која је остала у селу и скакутала по камењару као нека звијер. Они су покушавали да је ухвате живу, али им то није полазило за руком. Са њима је било и неколико мјештана, као и њихових комшија из села Ивице. Однекуд се ту нашао и Марко Кијац, који је са мјештанима разговарао. Покушао сам да од њих сазнам нешто више о паљењу села, али су били врло шкрти у давању изјава. Сви су ‚прали руке' од онога шта се тих дана дешавало у Жабици. Очито, нису хтјели да причају, а вјерујем да су доста тога знали. Једино су нам рекли да је село прво опљачкано, па онда попаљено. Нико од њих није хтио ни ријечи да каже ко је то учинио. Истицали су нам само да су дошли неки непознати људи из збјега са планине Илије, али ја нисам убијеђен да

и неки од тих мјештана нису у томе учествовали. Од њих сам тада сазнао да је већи дио љетине искоришћен прије него што је село запаљено."

Неко од присутних, мислим да је то био Видомир Крунић, прокоментариса ову Новакову причу ријечима: „Сва вика на вука, а лисице месо једу".

„Да, управо тако" — настави Новак. „Ту је тешко било распознати ко је ко. Стево Ђурина ми се, док сам ја разговарао са мјештанима, на неки начин измигољи, а Милован Слијепчевић ми даде часну ријеч да ће доћи овамо чим заврши неке послове код своје куће у селу Ивици."

Док смо ми у Зминцу осуђивали сваки случај и облик силеџијског понашања, било да се оно испољава у виду пљачке и паљења села или убијања невиних људи, тих дана је, у непосредној близини, у селу Ивици, за командира вода изабран Милован Слијепчевић. Ми смо узалуд очекивали да он дође у Зминац и да се оправда за своје грубе испаде и испољену самовољу, а он је, само неколико дана касније, проглашен за командира Ивичке чете. То ће, у исто вријеме, бити и почетак осипања Видушког одреда, јер ће се одмах иза тога из овог одреда издвојити Жрвањска чета и Кртињски вод.

Сјутрадан, 29. јула 1941, негдје око подне, отпочела је борба на Беговић-Кули и трајала је око 2 сата. Прије него што се сасвим стишала ја сам, са Ратком Крунићем, кренуо у правцу Беговић-Куле. Када смо стигли на Хржану главу сретосмо двојицу Бокића из Кртиња, који су нам, укратко, испричали неке појединости о овој борби. Испричали су нам да је тешкс ран.ен Стеван Бокић, а да су они упућени у Бодироге како би тамо скупили неколико људи који би им помогли у пренсшењу Стевана до Кртиња. О самој борби испричаше нам да је у жандармеријској станици Беговић-Кула била једна ојачана жандармеријска патрола, са којом је био и мјештанин Ибро Беговић, те како су давали отпор све док станица није била потпуно опкољена и нападнута ватром из непосредне близине.

Нас двојица смо наставили пут преко Владушића у правцу Грунча гомиле, гдје смо затекли око 60 бораца, углавном наших познаника. Примијетили смо да међу њима има и мјештана, али без оружја. Мало измакнут из ове групе, већ тада смјештен на носила, налазио се тешко рањени Стеван Бокић.

Већина бораца, које смо ту затекли, била је збуњена и потиштена због Стевановог рањавања, јер им је већ тада било јасно да је његово стање безнадежно и да ће овај губитак бити врло тежак за све. У томе, заиста, није било никаквог претјеривања, јер смо и сви ми, који смо познавали Стевана били увјерени да нам је такав човјек у тадашњим приликама могао много помоћи. За то кратко вријеме, колико се налазио на дужности комаг.данта Видушког одреда, Стеван се доказао као врло добар и зрео руководилац, па је уживао пуно повјерење и поштовање свих нас, који смо тих дана имали прилике да с њим сарађујемо. Са друговима, за које се знало да су симпатизери КПЈ, Стеван је врло лако и по свим питањима налазио заједнички језик, што је, у то вријеме, било од изузетно велике важности.

Мало издвојена по страни, једна група бораца је нешто врло жучно расправљала. Примијетих да се међу њима налазе заробљени жандарми и Ибро Беговић. Најбучнији су били Комнен Ковач и Радован Бокић из Кртиња, који су својом галамом скретали пажњу на себе. На моје питање због чега толика нервоза код ових бораца, рекоше ми да се „договарају" ко ће заробљениге водити до мјеста гдје треба да буду ликвидирани.

Пошто је Радован Кијац био замјеник Стевана Бокића, пришао сам му и упитао га: да ли би он, на неки начин, могао утицати на појединце ради успостављања реда и дисциплине међу устаницима. Он ми је одговорио:

„Видиш и сам да су Бокићи узнемирени због Стеванове ране. Ухватила их је паника. Покушао сам да их смирим и наговорим да од њих једна половина остане овдје, а остали да носе Стевана за Кртиње. У прво вријеме су се сложили с тим и послали су двојицу својих људи у Бодироге, да нађу некога ко би им помогао у ношењу. Међутим, као што и сам видиш, изгледа да су се предомислили и сада хоће сви да иду за Кртиње. А што се тиче оне групе око Комнена, покушали смо да их уразумимо да нам омогуће да са тим заробљеним жандармима разговарамо, али нам то није пошло за руком и они се, сада, препиру ко ће заробљенике спроводити и стријељати. Ено видиш, и наш Никола се са Бришом жучно расправља, а њих двојица су стари абаби. Као што видиш, свако ту дува у свој рог, а ти тражиш од мене да успоставим ред."

Док сам, у присуству Душана Зотовића и Новака Лечића, разговарао са Радованом прође ми Мирко Бодирога. Њега сам упознао 1936. у Београду, али се послије нисмо видјели све до тог сусрета на Беговић-Кули. Срдачно смо се поздравили и, док ми је још стезао руку, полугласно рече:

„Знам да си комуниста и биће ми врло драго ако ових дана нађемо мало времена да поразговарамо."

Цио тај наш разговор једва да је потрајао неколико минута. Примијетих да негдје жури и најзад ми рече да и он мора да иде са овом групом која спроводи заробљенике, а она већ бјеше одмакла око 200 метара. Покушах да га наговорим да не иде с њима већ да остане ту, са нама, али је он остао при своме. И отишао.[3]

Колико се сјећам, 29. или 30. јула, једна домобранска сатнија покушала је да се, преко Вардишта, пребаци на Беговић-Кулу. Њу су дочекали борци из Загоре, са којима су се нашли и наши другови који су дан раније са Беговић-Куле отишли у Загору. И док је вођена борба око Вардишта, неколико бораца из села Јушића напало је домобранску заштитницу, због чега су се домобрани морали повући. У тој борби су, са наше стране, погинули: браћа Симо и Стево Вулешевић из Јушића, Илија Савовић из засеока Турице и Крсто Ћихорић из Попова поља.

Налазио сам се на Зминцу када су нас обавијестили да је, од рана задобијених на Беговић-Кули, умро Стеван Бокић. Сахрањен је у своме селу Кртињу, без спровода и опроштаја. То је био врло тежак губитак за све нас, а посебно за Бокиће, које ће, његов насљедник и бивши жандарм Спасоје Бокић, повести касније погрешним путем, због чега ће многи од њих страдати у рату.

Истог дана када је Стеван сахрањен пошао сам у правцу села Врпоље, да бих се тамо упознао са ситуацијом. На овај задатак сам пошао по наређењу Радована Кијца, који је преузео дужност команданта одреда. Он ми је, још док смо били на Грунча гомили, рекао да није баш убијеђен у то да ми наш ЈБубомир успјешно бранимо борбом на Беговић-Кули и на Вардишту. Рекао ми је:

„Ако домобрани и усташе крену преко Моска и Јасена и тако упадну у Љубомир — онда од наше борбе овдје неће бити никакве

[3]) Мирко Бодирога је те исте вечери погинуо; убио га је заробљени поручник Јосип Петранић, из пиштоља који је приликом заробљавања сакрио.

вајде. Зато је потребно да што прије пођеш тамо и упознаш Врпољане са нашом ситуацијом овдје, а и упозориш их на потребну будност према Моску и Јасену."

Овога пута, самном је пошао Ратко Крунић. Када смо стигли до Писаног камена, на средокраћи пута између Зминца и Домашева, сретосмо Бранка Катића. Са нешто својих ствари, натоварених на коња, кренуо је, каже, за Невесиње. Он је родом из Невесиња, али је дуго живио у Требињу, гдје је радио као кројачки радник. Био је један од старијих чланова Партије. Укратко нас је обавијестио о ситуацији у Требињу, а ми смо њему испричали шта се све код нас збива. Послије тога смо се растали и наставили пут. Када смо Ратко и ја прошли кроз Домашево, заправо негдје на излазу из села, код Рашеве гомиле, сретосмо непознатог човјека. Пошто смо се поздравили, рече нам да је од Марића из Дражин Дола. Мислим да је рекао и да је шурак Стевана Бокића, и да га је послала домобранска команда из Требиња са писмом намијењеним устаничкој команди. Упутили смо га да писмо преда Михајлу Зотовићу, који се тада налазио у Зминцу. Убрзо послије нашег растанка са Марићем, негдје између Ждријеловића и Угарка, срели смо Воја Осмокровића. Истина, Воја нисам познавао, али сам знао да је члан Партије и чуо да је више година провео на робији у Сремској Митровици. Но, пошто га је Ратко добро познавао, поздравили смо се и одмах почели да разговарамо. Војо се интересовао за све што се тих дана код нас дешавало, о чему смо га доста опширно информисали, али је он о свему томе имао неку своју представу. Сјећам се да нам је рекао како му то све личи на жандармски пуч и њихсв покушај да се наметну поштеном сељачком животу. Ми смо се трудили да га некако разувјеримо у то, али сам имао утисак да у томе нисмо имали много успјеха. Ипак, рекао је да је задовољан што му се пружила прилика да разговара са нама, као непосредним учесницима у свим тим акцијама. које су до тада код нас вођене. Послије узајамног информисања, Војо је кренуо у правцу Зминца, одакле ће, након краћег времена, наставити пут и стићи у збјег на планини Илији. Но, како он никога није познавао у нашем крају, одлучисмо да се Ратко Крунић врати с њим до Зминца, а да ја сам идем за Врпоље.

У Врпољу сам се мало задржао, јер сам одмах, још у току ноћи, добио поруку да. се хитно вратим у Домашево. Тако сам се, рано УЈУТРУ 4. августа 1941, вратио и, немало изненадио када сам у кући нашао Меха Кафеџића и писмену поруку да га одведем до села Шарана, гдје је требало да он успостави везу са овојим мјештанима и да их наговори да се врате кућама и наставе нормалан живот.

Мада лично нисам био увјерен у то да Мехо тада може много учинити на срећивању прилика. у муслиманским селима, прихватио сам се датог задатка и одмах кренуо. Придружили су ми се Стојан Кијац и Дамјан Зотовић, рекавши да и они хоће да пођу до с. Шарана. Путујући тако према Бодирогама, сазнао сам од Меха и Дамјана да су убијени Салко Беговић и његов син и учитељ Борис Лаушчек. Ја ни тада, а ни касније нисам сазнао- ко је ове људе поубијао. Но, тих дана сам био у данонoћној јурњави и скоро ништа нисам знао о тим догађајима.

Када смо дошли на Хржану Главу, са Грунча Гомиле нас је дочекала врло јака пушчана ватра. Ту смо се морали склонити, а Мехо Кафеџић са бијелом марамом, коју смо завезали за једну мотку пребацио се до села Шарана. Тако смо се, неочекивано и брзо, растали са Мехом, пожеливши му успјех у који заиста, нико од нас није могао повјеровати.

Пошто смо се поздравили са Мехом, одмах смо се вратили према Бодирогама. Од неких мјештана смо сазнали да је дан раније једна усташко-домобранска јединица извршила погромски напад на неколико села и засеока у требињским брдима, тако да су том приликом и поубијали неке мјештане, док су већи број њих одвели за Требиње. Тако су усташе и домобрани, 2. августа 1941, убили: Пера Т. Брајића из Грбеша (46 година), Обрена Ђ. Росандића из болара (43), Риста С. Кокића из Грбеша (58), Ђура Л. Кокића из Грбеша (42) и Савету Ј. Росандић из Грбеша (40 година).

Истог дана, домобрани су, са усташама, похватали у овим селима и одвели за Требиње 19 мјештана.[4)] Сви ти недужни људи, похватани 2. августа 1941. ксд својих кућа и одведени за Требиње, само два дана касније су стријељани у околини Чапљине.

Овај гнусни злочин извршиле су исте усташко-домобранске јединице које су, два дана касније, кренуле у правцу Зминца и које ће, тада, до темеља спалити неколико села и засеока. Тада су запалили села Владушиће, Подстрашивицу, Бодироге и Биоце, те заселак Росуље у коме су, у његс-вој кући, спалили потпуно слијепог старца Петра Кијца, који је управо те године навршио 90 година живота. На своју срећу, мјештани поменутог села правовремено су се склонили. Већина их је одступила према Видуши. Како[1] се тих дана захуктао домобранско-усташки „блицкриг", нико од њих, да су затечени код својих кућа, не би преживио.

Четвртог августа 1941, одмах по повратку из Шарана, добио сам наређење да окупим вод бораца у Домашеву, за чијег сам командира био изабран првом половином јула. Речено ми је да једну десетину истурим на брдо Бошков кош, одакле се може држати под контролом правац Смајлов До — Владушићи. Тај правац је тада за нашу одбрану био врло важан, јер смо, у међувремену, сазнали да се домобранско-усташке снаге крећу из правца Љубића према селу Ивици, па се могло очекивати да ће оне, у садејству са јединицама из Билеће, извршити напад на збјег у Видуши. По нашој процјени, није се смјела искључити ни могућност да те снаге, које су надирале од Беговић--Куле, дијелом скрену и преко Смајловог Дола и тако избију у средиште Љубомира. Међутим, непријатељ је кренуо у правцу Бодирога и, како је речено, почео са паљењем села на која је наилазио. Када смо примијетили да непријатељ пали село Биоце, ослободили смо се страха да би тада, преко Смајловог Дола, могли напасти и Љубомир, па смо послали поруку нашој десетини на Бошковом кошу да се повуче и, најкраћим путем, крене према Зидку. гдје]е требало дати одлучујући отпор непријатељским снагама.

Чим смо нас двадесетак бораца, који смо се тада нашли у Домашеву, примијетили да непријатељ пали заселак Росуље, кренули смо у правцу Вучијег кланца. У селу смо оставили везу десетини са Бошковог коша и поруку да и они одмах пођу за нама.

Мој преполовљени вод је на положаје између Змињачке пећине и Зидка стигао у исто вријеме када су и домобранско-усташке снаге

[4]>У Требиње су одведени: Ђура Т. Брајић из Грбежа (45 године), Мићо К. Брајић из Грбеша (23), Перо Т. Брајић из Грбеша (46), Радован Б. Брајић из Грбеша (19), Ристо Р. Брајић из Грбеша (65), Светозар Б. Брајић из Главинића (16), Драго П. Милојевић из Грбеша (20), Илија Г. Милојевић из Грбеша (57), -Јован Г. Милојевић из Грбеша (42), Спасоје М. Милојевић из Грбеша (44), Шћепан М. Милојевић из Јабуке (56), Душан М. Наранчић из Наранчића (76), Илија С. Росандић из Болара (58), Јово Ф. Росандић из Грбеша (78), Мирко Ј. Росандић из Грбеша (22), Милан С. Шишковић из Грбеша (17), Никола І. Шишковић из Грбеша (61), Трифко С. Шиковић из Грбеша (16) и Никола Клашња из Беговић-Куле (71).

избиле на Градину, гдје се налазила жандармеријска станица Зминац, коју су већ запалиле наше снаге. Избивши на Градину, непријатељ је отворио врло снажну ватру на наше положаје, који су се протезали масивом Змињачке греде — Зидак. Захваљујући тако погодним положајима, без тешкоћа смо одолијевали све јачој непријатељској ватри. Изгледа да су и домобранско-усташке снаге добро оциениле погодности које су нама пружали заузети положаји, па су, падом мрака, почели напуштати Градину и одступати у правцу Беговић--Куле и Требиња. Те исте ноћи домобранске снаге су се повукле и са других положаја којима су окруживали Видушу, и то од Ивице према ЈБубињу и са Црних врхова према Билећи.

У борби око Зминца погинула су два домобрана, а претпоставља се да је било и рањених.

Наша десетина, која се са извјесним закашњењем повукла са Еошковог коша, идући према Зминцу наишла је на три коња натоварена муницијом, што је био знак да се непријатељ није организовано повлачио. То потврђује и чињеница да су иза себе остављали ратну опрему и оружје, између осталог и пушкомитраљез. Заплијењена муниција и друга опрема, мада се ту није радило о већим количинама, за нас је много значила, јер муниције није било довољно, а то је имало и веома важан морални ефекат.

Да смо ми тада успјели да се боље организујемо, на овако погодним положајима какве смо имали, као и да се нисмо оријентисали искључиво на одбрану — непријатељске снаге би биле потучене до ногу.

Непосредно послије ове борбе на Зминцу, добио сам поруку да одмах дођем у Врпоље. Тамо сам, у кући Душана Миљановића, нашао Милосава Алексића и одржали смо краћи састанак. Састанку су присуствовали Ј1але и Ристо Миљановић. Сазнао сам да је неколико дана раније из Требиња изашао поштански службеник Фрањо Станишек и да су га другови, за извјесно вријеме, склонили у кућу Обрена Шљуке у Врпољу. Сви смо се сложили да Фрањо мора још неко вријеме остати у илегалству док се не створе услови за његово легализовање. Фрањо је био први Хрват који је добровољно дошао да се бори у нашим редовима. Сјећам се да смо на том састанку разговарали и још о неким друговима, углавном Муслиманима, који су изразили жељу да дођу код нас и да се боре против усташа. Знам да се помињало име зуботехничара из Требиња, Суља Капетановића.

Будући да је „случај" села Жабице, с краја јула 1941, остао нерасвијетљен, те како ни прије а ни у току рата нисам имао прилике да поближе упознам прилике у Жабици, то сам о неким питањима разговарао са више мјештана овог села. То су били: Славко Мићуновић Цуцо, Лука и Анђелко Бај и Миле Пешко. Они су једно вријеме рата провели на том терену, као припадници НОП-а, а били су и непосредни учесници неких догађаја који су се тада збивали и око њиховог села, нарочито устаничких мјесеци.

Миле Пешко и Славко Мићуновић сјећају се да је Мустафа Салман, одмах послије проглашења тзв. НДХ, ишао у Загреб, са једном делегацијом из среза ЈБубиње, те да их је у Загребу примио поглавник Анте Павелић. У овој делегацији су били: Витас Прцо, Омер Диздаревић, Авдо Тртак и још неки. Они су из Загреба донијели неколико стотина фесова, које су дијелили својим присталицама, пошто се фес сматрао саставним дијелом усташке униформе.

Непосредно по повратку ове делегације у ЈБубиње су, према сје-
 ћању Мила Пешка, дошли тзв. усташки „организатори", које су пред-

водили Ј1еон Тоногал и његов брат и Мијо Краљ, сва тројица раније усташки емигранти.

По повратку из Загреба, Мустафа Салман је наговорио једну групу жабичких Муслимана да напусте село и пођу у Љубиње. Ова група је могла бројити од 15 до 20 мјештана. О њиховом раду у Љубињу ништа се поуздано није знал с. По сјећању Слаква Мићуновића, у Љубиње је тада отишао и Суљо Синановић, али се он брзо вратио у Жабицу и свратио код Славкове мајке Госпаве, са којом је разговарао о тешкој ситуацији у којој се нашао народ овог краја. Том приликом је, између осталог, рекао:

„Моја Госпава, дошла су зла и тешка времена. Мјесто разума, завладала је мржња међу људима, а то ће све донијети само несрећу, која неће мимоићи ни вас ни иас. Зато сам и кавратио код тебе да ти кажем: склони дјецу да не би страдала."

Жабичке Србе је о опасностима које им пријете први обавијестио Салко Саџак, жандарм. Он их је тада, сјећа се Лука Бај, опоменуо да буду опрезни и да се склањају. За Салка Саџака сви људи са којима сам разговарао кажу да је био врло прогресиван човјек и да је испољавао спремност да несебично сарађује са српским живљем из Жабице. Дугогодишњи партијски радник на том тепену, Миле Пешко, каже:

„Ако је било прогресивних људи у жандармерији онда је Салко, засигурно, био међу првима и један од најбољих. Прије рата сам га познавао и с њим разговарао. Он се ни тада није устручавао да истакне своја љевичарска опредјељења".

Била су неподијељена мишљења и када је ријеч о Душану Гаћини, за кога кажу да је био врло напредан и активан борац за политичку сарадњу између Муслимана и Срба у Жабици. Покушавао је да мобилише напредне и разборите сељаке и организованом акцијом учини крај хаотичном стању које је пријетило међусобном уништењу. На жалост, било је мало добрих и разумних покушаја, који су могли позитивно утицати на даље догађаје. Анализе свих трагедија које је ово село доживјело у току рата навсде на закључак да су Душан Гаћина и Салко Саџак били немоћни да спријече све оно што је претходило трагичним догађашма. Тако су снаге мрака и безумља, скоро неометано, завладале цијелом Жабицсм и неким околним селима. Ове снаге су се и обрачунале са Салком Саџаком, који је ухваћен на Голом брду код Љубиња и бачен у јаму. Слична судбина, нешто касније, задесила је и Душана Гаћину, кога су четници, у прољеће 1943, убили у Билећи.

Што се тиче паљења села Жабице, оно је, по сјећању ових другова, почело крајем јула или почетком августа 1941. године, и потрајало сигурно, двадесетак дана, а можда и више. У паљењу је учествовало више лица, углавном са стране, а било је и самих мјештана.

Прије паљења Жабице, муслимански живаљ је напустио село. У ствари, то се догодило послије једног краћен оружаног сукоба, који се одиграо код Буложина Дола. До сукоба је дошло између једне групе Муслимана из Жабице и осморице Срба, међу којима је био и Славко Мићуновић. У овој борби, боље рећи препуцавању, није било ни мртвих ни рањених, али је сам догађај још више узнемирио мјештане и повећао њихово међусобно неповјерење. То потврђује и чињеница да је муслимански живаљ, одмах иза тога, напустио село и отишао у Љубиње, негдје између 20. и 24. јула. Отјерали су стоку и однијели онолико ствари колико се у таквим условима могло.

Чим су Муслимани напустили Жабицу, у село су почеле да упадају групе и појединци из оближњих села и из збјега Илија. Ови

„дошљаци" ирво су убирали љетииу, а затим прешли на паљење већ потпуно напуштеног села.

Непосредно послије убиства Салка Саџака, између Жабице и Љубиња, убијени су Хасан Мужић и Џафер Зелентровић. Неповјерење и мржња су већ тада попримиле стравичне размјере.

За вријеме партизанске власти, у Жабицу се из Љубиња вратило више муслиманских породица, међу којима: Мехо Зелентровић са женом и четворо дјеце, Салко Хамзић са женом и четворо дјеце и Адам Жустра, из Грабља, са женом и двоје дјеце. Ове муслиманске породице живјеле су у Жабици све до повлачења партизанских снага. Заправо, остале су у Жабици све док у село нису, у рано јутро 27. новембра 1942, упале пљачкашке групе и извршиле масакр над овим недужним муслиманским живљем.[5]'

У овом дивљању и терору над недужним мјештанима села Жабице комити су попалили њихове куће и друге објекте који раније, у љето 1941, нису били попаљени.

Те паљевине су однијеле и четири људска живота. У својим кућама су спаљени: Ибро Синановић (22 године), Фата Синановић (57), Фата Салман (60) и Вера Салман (40 година).'®

НАПАД НА ГАРНИЗОН У БИЛЕЋИ И ПОБЈЕДА НА ШОСКУ

Напад на гарнизон у Билећи почео је спонтано и цио његов ток ношен је више стихијом него организованом акцијом. Почео је 20. августа 1941. Неко од мјештана у селу Мирушама тога дана је убио финанса који је тамо дошао „на бројање и процјену дувана". Одмах послије овог инцидента, из Билеће се у правцу Мируша, упутила група жандардма и домобрана, али су били дочекани снажном ватром и натјерани на повлачење.

Борбе око Дивина и Плане, колико се сјећам, отпочеле су 27. и 28. августа.

Тих дана сам се налазио у Видушком одреду. Један наш вод био је истурен на положај у рејону Кобиловца и од њих смо прво сазнали за овај „инцидент" у Мирушама, док су, у исто вријеме, стигли курири из Чепелице, који су дошли да од нас траже помоћ. Одмах је дато наређење нашем воду, који се налазио на Кобиловцу, да крене у правцу Чепелице. У овом воду био је и Бранко Зотовић. Мислим да смо, 22. или 23. августа, и ми остали, са командиром чете, кренули у правцу Чепелице и тамо се нашли са нашим водом и борцима из Чепелице и Ораха. Ту је одл/чено да ми, „Видушани" запосједнемо положаје у захвату пута Требиње — Билећа. Колико се сјећам, један наш вод распоређен је на простор између пута и десне обале горњег тока Требишњице. Положаји су нам били доста погодни, мада смо били изложени врло јакој ватри са Дракуљице. Тога дана, негдје око подне, наишао је путем камион са 5 домобрана. Тек када је пришао мосту у Чепелици, отворили смо ватру на њега. Ту је убијено свих 5 домобрана и заплијењено: пушкомитраљез, 4 пушке и све друго што је било у камиону. Због овог заплијењеног пушкомитраљеза до-

[5]) Тада су убијени: Салко Хамзић (59 година), његова жена Пашана (30), син Дерво (4), син Назиф (2), кћерка Фата (1 година) и тек рођена ћерка Нура, те Мехо Зелентровић (40), његова жена Хајра (35), син Хусо (10), кћерка Хајнија (8), син Алија (6), као и кћерка Лејла (3 године). Тада су убијени и Адем Жустра из Грабља (32), његова жена Фатима (28) и двоје дјеце.

") Вера Салман је по националности била Црногорка, а прије рата се удала за Меха Салмана.

шло је до сукоба са Савом Ковачем, који је „великодушно" хтио да заплијењено оружје пошаље Јовану Мишељићу, у Мируше.[7]' Овоме су се прво супротставили Новица Кијац и Трипо Зотовић, које су одмах подржали и остали борци. На крају је овај спор окончан тако што смо пушкомитраљез и двије пушке задржали у нашем одреду, а двије пушке дали Сави Ковачу и његовом сталном пратиоцу Гојку Ковачу. Овај сукоб је, наводно, био разлог да Сава Ковач напусти нашу јединицу и придружи се Јовану Мишељићу у Мирушама. У ствари, то је био и дефинитивни раскид Саве Ковача са нашим одредом, јер је он послије тога к шачно схватио да му се у овој средини неће пружити прилика да дође до изражаја, а хтио је да буде командант одреда.

Те исте вечери (24. августа), група другова из Ораха и Паника дошла је код команданта Видушког одреда. Тражили су да им се да један вод као помоћ при организовању одбране на Кљенку, између Скроботна и Моска. Новоформирана Орашко-паничка чета није до тада имала борбеног искуства, па је нарочито Лука Р. Вучинић био упоран у тражењу ове помоћи, која је могла бити од велике користи једној тек организованој јединици — док сама не стекне борбено искуство. Тада су нас другови из Ораха и Паника позвали на вечеру, већ спремљену у кући Радована Вучинића. Послије вечере један наш вод је отишао у правцу Скроботна, а ми смо се вратили на своје положаје према Дракуљици.

Задатак нас који смо остали у Чепелици био је да, са Мирловичко--чепеличком четом, не дозволимо домобранско-усташким снагама да се пробију у правцу Чепелице, Ораха и Паника, а циљ им је био да разбију нашу блокаду билећког гарнизона. Мирловичко-чепеличка чета је такође била формирана тих дана, па ни она није имала борбеног искуства. Командир ове чете био је Спасоје Капор, али се није појављивао међу борцима, тако да је четом командовао пјешадијски наредник I класе Стево Џелетовић.

Тих дана се код нас ништа посебно није дешавало, све до 27. августа 1941. када смо, чим је пао мрак, извршили напад на Дракуљицу (код Билеће). То је било непосредно послије побједе наших снага над домобранско-усташким одредом на Моску, гдје је заробљено око 140 домобрана, а заплијењена су два топа, преко 150 пушака и доста друге ратне опреме.

Домобранска чета, која је тада бранила Дракуљицу, одбила је наш први напад и ми смо се повукли на полазне положаје. Међутим, ни домобрани се нису осјећали сигурним на овом утврђењу, па су се, под заштитом мрака, почели повлачити и у току ноћи одступати према Билећи. Чим смо примијетили те њихове покрете поново смо кренули у напад и ступили у борбу тек са њиховом заштитницом у повлачењу. Тако смо их, дефинитивно, натјерали да се повуку у логор.

Дракуљица је била посебно домобранско упориште и њеним падом су све домобранско-усташке јединице биле сабијене у билећки логор.

Рано ујутру, 29. августа, у Билећу су продрле наше снаге, које су дејствовале од правца Бањака и Пријевора. Међутим, ми са тим јединицама, ма колико то изгледало чудно и невјероватно, нијесмо имали никакве везе. Заправо, њихово присуство у Билећи примијетили смо тек када су талијански тенкови дошли од правца Вилуса, избили нешто јужније од жељезничке станице и на Златишту се раз-

[7]) Сава Ковач, жандарм и Јован Мишељић, поручник, први су организатори четничких јединица у Херцеговини.

вили у борбени поредак. Одатле су и они отворили митраљеску ватру у правцу Билеће. Тада смо примјетили групу људи која одступа у правцу Бањака и Пријевора, што је говорило и потврђивало да је спонтаност била карактеристика ове акције.

На талијанске теикове нијесмо обраћали пажњу, јер су се наши положаји налазили на кршевитом терену, неприступачном за тенкове. Међутим, ми смо се осјећали усамљеним јер нијесмо имали везе не само са устаничким снагама које су Билећу нападале са сјевера већ ни са нашим снагама које су изборилe велику побједу на Моску. И док смо тако готово били одсјечени, стигоше нам двојица курира са Мистијаља. Један од њих је био Лука Вучинић из Паника (касније Је отишао у четнике и погинуо), а имена другог се не сјећам. Када су нам пришли на неколико корака, застадоше и тада нам се обрати Вучинић:

„Момци, напуштајте положаје, нема више борбе!"

Нас неколицина који смо се ту налазили само их зачуђено и ћутећи погледасмо, а он настави да „излаже" ситуацију:

„Ево Талијана у Панику и Чепелици, напуштајте те положаје што прије, јер ако ови из логора примијете да су ту Талијани, неће вас штедјети, отвориће ватру на вас и тешко ћете се извући."

„Гдје су ти твоји Талијани?" — упита га Симо Војиновић (грађевински техничар из Билеће).

„Ено их, болан, око пута, са једне и друге стране, од Чепелице па све до Моска. Има их најмање двије хиљаде. Има их и на Мистијању. Дошли су тамо да виде топ који смо им заплијенили на Моску. Ми смо успјели да скинемо нишанске справе и да га тако онеспособимо за даље дејство, али, изгледа, да њих то много и не интересује. Разговарају о другим стварима и према нама су врло љубазни."

Неко из наше групе, мислим да је то био Душан Зотовић, дискретно изрази сумњу у добронамјерност ових курира, рекавши да би требало провјерити: ко су они и у чије име нам издају наређења о повлачењу? На то их неко и упита: по чијем су наређењу дошли овамо?

„Послали су нас, браћо, наши, а међу њима је и Јован Мишељић" — одговорише.

Примијетивши нашу сумњичавост, они наставише да се правдају и увјеравају нас да говоре истину. Чинило се да су помало и увријеђени. Један од њих рече да се и он борио и ..окилавио" вукући топ са Моска.

„Камо среће да га ниси ни вукао" — додаде, колико се сјећам, Милорад Зотовић. „Јуче је мало фалило да нас поубијате када смо наступали према логору. Изгледа да тај ваш топ зна да туче само нас, без обзира у чијим се рукама налазио."

,,Не кривите мене за то" — правдао се даље Вучинић. „Ја се ништа не разумијем у руковање топом. Мене су тамо одредили само да повучем ако буде требало, и то је све."

Док смо ми водили овај, нимало пријатан, разговор са Луком Вучинићем, неко је о томе обавијестио нашег командира, Радована Кијца, и он је стигао управо у тренутку када се појавио један талијански авион, који нас је, умјесто бомбама, засуо лецима. Скуписмо неколико летака. Били су писани на српском језику и упућени српском народу у збјеговима. Талијани су позивали све који се налазе у збјеговима или у борби против усташа и домобрана, да се врате својим домовима и отпочну нормалан живот и рад, а они су им гарантовали сигурност.

Мада смо били изненађени и збуњени свим што се у тим тренуцима око нас догађало, нико од нас није напуштао положаје. Увјерен сам да нико и није знао шта би у таквој ситуацији требало радити. Једино Михајло Ковач из Морча — који је тада могао имати око 50 година, а тога дана нам је дотурио нешто хране из Видуше — предложи да отворимо ватру на Талијане ксји су већ били избили на окуку изнад Чепелице и ту застали. Сјећам се да је Михајло имао „московку". Процијенивши ситуацију, командир чете нам нареди одступање према Чепелици. Наравно, поступили смо по наређењу, али смо одступали врло споро, чак смо и застали и, из утврђења на Дракуљици, посматрали како Талијани пролазе ка Билећи. Могли смо се увјерити да је то била заиста велика колона. Напријед је ишла пјешадија, а позади моторизација.[a)]

Долазак ове талијанске јединице од Требиња према Билећи и тенкова од Вилуса, који су раније стигли на Златиште код жељезничке станице у Билећи, означио је почетак талијанске реокупације овога дијела јужне Херцеговине. Нико од нас није очекивао такав обрт догађаја. И када би ме неко данас, послије 40 година, упитао због чега тада нисмо напали Талијане, сдговор би био исти као и онда. Нијесмо били војнички ни политички спремни за борбу против талијанских окупационих снага. Реокупацију Херцеговине ми смо тада схватали једноставно. Сматрало се да је то искључиво војничка акција, која има за циљ да ојача ослабљене усташко-домсбранске гарнизоне и да тако учврсти своје позиције у Херцеговини.

Међутим, убрзо смо могли да се увјеримо да је реокупација имала, поред војничког, и веома наглашен политички значај, јер су Талијани тим путем проширили простор за сарадњу са свим антикомунистичким снагама и створили могућност њиховог обједињавања у борби против НОП-а. Они су схватили да је усташки покрет и сувише слаб да би се могли ослањати искључиво на њега и снаге које он окупља. Управо због тога су Талијани и тражили ослонац, односно сарадњу са српским националистима, који ће се касније организовати у покрет Драже Михаиловића и црногорским сепаратистичким покретом.

Да смо тада схватили ову перфидну политику Талијана и отпочели борбу против њих, мислим да бисмо имали неупоредиво мање проблема и невоља у даљем току наше борбе.

О томе колико смо тада били војнички и политички неорганизовани може се судити и по томе што су само неколико дана раније Билећу напале оројне устаничке јединице, али без обједињене ко-

[8]) О борбама које су тих дана вођене око Билеће, командант 14. домобранске пуковније из Требиња, у свом извјештају од 29. августа, пише:

„Билећа је ***28.*** 8. увече била опкољена са свих страна од четника, комуниста и црногорских банди. Исти је случај и са Планом. Билећа ДЈелимично запаљена и опљачкана. Са талијанским трупама ступило се у сарадњу по ослобођењу Билеће. Талијани преузели ооскрбу становништва храном и др. потребштинама. У 23,50 талиЈански официр за везу натпоручник Гала јавља да је у Билећи нађено у војарни 500 наших војника и око 4.500 Муслимана. (Податак о броју Муслимана је, вјероватно, дат произвољно, јер се толики број муслиманског живља тада никако није могао затећи у Билећи; прим. аутора.) Од војника има 6 мртвих и 24 рањеника. Град је опљачкан и сада је у рукама Талијана."

У истом извјештају се даје и сљедећи податак:

„Од Италијана добијено је обавештење да су они 30. 8. ушли у Плану и да тамо нису нашли никога. Међутим, у Невесиње су 30. 8. стигла 2 часника и 68 домобрана из посаде Плана, без оружја, који су изјавили да су 28. 8. јако нападнути надмоћнијим снагама са свих страна и са ближих удаљења, да их је већи број заробљен."

манде која би руководила том акцијом. Или, други примјер: два дана раније наше снаге су до ногу потукле домобрански одред на Моску и одмах се повукле са положаја, а да о томе уопште нису обавијестили нас који смо се, у исто вријеме, налазили на положајима око билећког логора. У тој борби су устаничке снаге, 27. августа 1941, у рејону Моско — Кљенак (на путу Требиње — Билећа) потпуно разбиле један домобрански одред.[9]

У вријеме борбе на Моску налазио сам се у борбама око Билеће, и да бих могао да пишем о њеном утицају на шира збивања, користио сам документацију 14. пјешадијске пуковније и сјећањима појединих учесника овог окршаја.

Сјећам се да су 24. и 25. августа 1941, док су наше основне снаге стезали обруч око гарнизона у Билећи, добијене информације из Требиња да се тамо припрема једна специјална домобранска јединица за продор у правцу Билеће. Инфсрмације које су тада добијене схваћене су врло озбиљно у нашим јединицама и одмах се приступило прегруписавању наших снага. Тако је Паничко-орашка чета, која је тих дана (24. и 25. августа) формирана, упућена на правац Милина —• — Жудојевићи, са оријентацијсм према Кљенку.

Прије формирања ове чете, када су отпочеле прве борбе око Билеће, борци из села Паника и Ораха формирали су неки сектор, али су догађаји наметнули потребу за реорганизаоијом и формирају чету умјесто сектора. За командира ове чете изабран је Лука (Радована) Вучинић.

Ноћу између 25. и 26. августа у селу Ораху, код куће Радована Вучинића, одлучено је да се један наш вод додијели новоформираној чети. У исто вријеме договорено је да Милош Куреш[10] (поручник бивше југословенске војске) са 5 до 6 бсраца остане у нашој јединици, с тим да се укључе на спојевима између наше и Мирловичко-чепеличке чете. Тако ће до 29. августа овај распоред снага остати непромијењен. Једино је Милош Куреш, ноћу између 26. и 27. августа, напустио нашу чету и отишао у Орашко-паничку чету која се налазила према Кљеном.

Те исте вечери из Ораха су упућени курири за ЈБубомир са поруком да се одмах запосједну положаји: Кањулина — Борловићи —- — Брани До.

По сјећању Луке Анђелића, дан или два прије него што ће домобранско-усташке снаге кренути из Требиња у правцу Билеће, у Врбно је дошла оружничка патрола са једним цивилом. Они су, поред ссталог, мјештанима Врбна скренули пажњу да треба да прође једна домобранска јединица правцем Јасен — Врбно — Дубочани и даље ка Добрићеву. Од мјештана су тражене гаранције да ће бити обезбијеђен миран пролазак ове јединице. Стога су упозорени да ће, у противном, бити предузете ригорозне мјере према онима који би покушали да сметају или спријече пролаз поменуте јединице означеним правцем.

[9]) Овај домобрански одред у Требињу је формирао Елеутерије Челар, родом из Сплита, пјешадијски мајор у 32. пјешадијском пуку бивше југословенске војске, у Мостару, које је у априлском рату пао у њемачко заробљеништЕО, гдје је остао до половине јуна 1941. године. Тада се добровољно јавио за повратак у тзв. НДХ. Изгледа да је, чим се јавио надлежној домобранској команди у Загребу, био упућен на службу у Требиње.

У домобранској документацији ова јединица бојника Челара назива се ојачаном бојном. Но, с обзиром на то да су њена ојачања по својој ватреној моћи била доста јака, што не одговара формацији једне бојне, сматрам да је много адекватније ову ојачану бојну назвати одредом. Он је 26. августа кренуо из Требиња, да би 26/27. августа пренећио на Милима, а сутрадан се развио за борбу према Моску и доживио катастрофу.

[10]) Постао велики четнички организатор и командант.

Мјештани су им одговорили да је народ врло забринут, мада жели мир и ред и да не могу гарантовати безбједност домобранима. Речено им је, такође, да се у народу прича како се преко Требишњице стално пребацују на ову страну групе Црногораца. Због тога они, мјештани ових села, не могу бити никаква гаранција за безбједност домобрана, јер то немају чиме гарантовати. И заиста, мјештани су имали право. Како наводи Лука Анђелић, већ сјутрадан су се нашле двије групе Црногораца на овоме подручју.

Једну, од око 20 бораца, предводио је Михајло Лалићевић, учитељ из Враћеновића, а другу, такође од двадесетак бораца, Миле Килибарда (из Бањака).

Рано ујутру 27. августа, у рејону Кита опупило се око педесетак људи из Врбна и Дубочана и око 20 Црногораца. Тога јутра је једна тројка из Љубомира, са Љубом Миљановићем, такође дошла да се обавијести о стању припрема за борбу у Врбну, Дубочанима и Будошима. По Лукином казивању, у овим селима до тада није постојала војна организација. О томе је било и опречних мишљења. Један број старијих људи сматрао је да се треба уздржати од непромишљених акција, док су се млађи одлучно залагали за отпочињање борбе, као што је то већ учињено у другим мјестима. Долазак Мила Килибарде са групом бораца у рејон Кита представљао је снажну подршку онима који су се опредијелили за борбу. Он је овдје сасвим јасно и убједљиво изложио општу и локалну ситуацију, како војничку тако и политичку. Његово смирено и свеобухватно излагање изазвало је сигурност и повјерење пристуних.

Мада се ови договори у рејону Кита не би могли назвати идејном одлуком о нападу на домобранске снаге, ипак је то била једна пројекција, иако непотпуна, по којој ће се цијели ток борбе одвијати у рејону Моско — Кљенак. Из овога рејона упућене су поруке јединицама народне војске које су се груписале у селима Борловићи и Брани До, а које су запосјеле рејон Кљенак — Пелимова коса, односно југоисточни дио Рогошине.

Љубомирске чете народне војске су, дан раније, обавијештене о припремама домобрана и усташа да крену у правцу села Моско и даље, ка Билећи, те су ове чете већ у току ноћи 26/27. августа почеле да се прикупљају на положајима у селима Јасену и Моску.

Рано ујутру 27. августа, једна повећа група бораца одржала је кратак састанак у Богдану. По сјећању неких од учесника овог састанка, скупу су присуствовали Марко Миљановић, Мато Чачур, Божо и Душан Муришић и још неколико сељака из Брове.

Из Укшићко-чвариће чете, у чијем су саставу били борци из села Подвори, овом састанку су присуствовали Лука Дабовић, Шћепан Зубац и други. (Овој чети су се у тску борбе придружили и неки борци из села Ждријеловића.) И командир Брдско-љубомирске чете, Лука Поповић, присуствовао је овоме скупу.

Послије договора у Богдану, одлучено јс како да се организује одбрана љубомирских села (тада се углавном мислило само на одбрану). Тако је Врпољској чети дат задатак да запосједне Кањулину, с тим да један вод остави у селу Чибријану, као резерву — у случају да непријатељске снаге крену од Јасена према Књегињи.

Правац дејства врпољске чете, уколико се пређе у напад, одређен је од Кањулине и јужним правцем Великог Лисца према комуникацији Требиње •— Билећа.

Према овој одлуци, Укшићко-чвариће чета је затварала правац од Моска према селу Барловићи и Борковића Баре. Положај ове чете

се протезао од Малог Лисца до Градине, што значи у захвату пута Моско — Љубомир.

Задатак Брдско-љубомирске чете је био да дејствује са правца Брани До — Осој и даље, према горњем дијелу села Моско.

Када је овај састанак био приведен крају и његови учесници се спремали да крену на положаје, у Богдан је дошао Милош Куреш, који се ту упознао са распоредом љубомирских чета, а потом се вратио у парвцу Рогошине, гдје се тада налазила Орашко-паничка чета.

Нико од учесника овога састанка није могао наслутити како ће се тога дана развијати борба око Моска и на Кљенку. Међутим, обрт до којег је дошло унио је изванредан борбени елан и самоиницијативу у борачке редове ових чета народне војске из Љубомира.

У свом извјештају о овом злом удесу доброг дијела његових јединица, командант 14. домобранске пуковније наводи како је бојна, на средокраћи села Моско и Скроботно, „била притиснута јачом ватром са фронта и лијевог крила из правца села Љубомира."

Од првих метака погинуо је заповједник бојне, Елеутерије Челар. Ово је изазвало забуну међу војницима, а поготову када, су четници пресјекли пут између Моска и Јаеена, те отворили ватру с леђа. Четници су ударили и у десни бок са правца Влашка Кита и на тај начин потпуно опколили бојну. Тада је међу домобранима наступила паника и бојна је разбијена. Четници су опљачкали домобране и одузели им ципеле, увијаче, хаљинице, капе и сл.

Губици су били слиједећи: рањен је 21 домобран, нестало 5 часника, 8 дочасника и 95 домобрана. Од срчане исцрпљености умрла су 2 домобрана.

Губици у материјалу: једна хаубица са двије каре и два предњака, два бацача бомби, 4 стројнице и 11 стројних пушака, 210 пушака, 5 кола и 23 коња, од којих су 13 топнички.

Бранко Зотовић истиче да је велику помоћ нашим снагама на Моску пружила група Црногораца коју су предводили Драго Алексић *к* Михајло Лалићевић. Исто тако, група Мила и Милана Килибарде одиграла је врло важну улогу — својим одлучним нападом на десни бок домобранских снага.

Увече 29. августа борци Видушког одреда напустили су положаје на Дракуљици и на Торичу и, са групом бораца из Мирловића, одступили у правцу Видуше. Краће вријеме задржали смо се у Мирловићима, гдје смо се мало одморили, вечерали и кренули преко Црних врхова према Видуши. Ишли смо по мраку јер нас је дању могла примијетити талијанска авијација, која је у то вријеме била доста активна. На мјесто звано Улетуша стигли смо послије изласка Сунца. Ту смо се умили и мало освјежили. Док смо се тако одмарали и препричавали утиске из борби око Билеће, неко од присутних примијети колону људи која се спуштала од Висске главице према Видушком пољу. Када су нам пришли на ско пола километра, видјели смо да су то разоружани домобрани, које је спроводила једна група бораца. Када су нам пришли сасвим близу, обрати нам се један од спроводника и упита: ко је старјешина међу нама? Рекосмо да је то Радован Кијац. Он приђе Радовану и предаде му отворено писмо. Била је порука калуђера Мирона свим јединицама народне војске, са молбом да се овим домобранима, заробљеним у Плани, изиђе усусрет и укаже им се свака помоћ која би им била потребна. Даље је писао да су сами заробљеници изразили жељу да им се омогући излазак на пругу Требиње — Мостар, како бгт се, по групама, пребаиивали теретним возовима у правцу сјевера. Командир наше чете, Радован Кијац, одмах је одредио тројицу бораца и дао им задатак да домобране спро-

веду до села Ивице (срез Љубиње). Били смо то: Симо Војновић, Дамјан Зотовић и ја.

Кренули смо одмах и повели домобране у правцу Зминца. На Гвозду смо се задржали нешто више од једног сата и за то вријеме домобранима је скојевац Симо ВоЈновић говорио о пиљевима наше борбе.

Даље смо, преко Градине, кренули у правцу села Кртиње. Негдје на средокраћи пута између Кртиња и Горње Ивице срели смо командира Ивичке чете Милована Слијепчевића, са два или три борца који су га пратили. Пошао је, каже, да обавијести борце Домашевске чете како се припрема напад на Љубиње па да и Домашевце позове да се и они укључе у ову борбу. Ми смо Милована обавијестили о нашем задатку у вези са заробљеним домобранима. Прво смо му прочитали писмо калуђера Мирсна, а затим му га и предали и, уједно, сапоштили поруку Радована Кијца, нагласивши да му је директно упућена, а она је истовремено била и упозорење да не дозволи да се било ко усуди да прави тешкоће овим заробљеницима. Такво упозорење није било случајно, јер се знало да је Слијепчевић склон непромишљеним поступцима. Такође нам је било познато да Милован Слијепчевић респектује командира наше чете, па смо били сигурни да ће извршити дио свога задатка. Слијепчевић је спровео домобране преко територије његове чете и у Неуму их је преузела група наоружаних људи, који су их сдвели преко села Жабице и даље — у непознатом правцу.[11]'

Када смо се из села Ивице вратили у Домашево, пред кућом Стојана Кијца нашли смо на окупу Домашевску чету. Ту су били сви борци, обавјештени да се припрема напад на Љубиње. Истог дана, 31. августа 1941, наша чета кренула је преко Росуља у правцу Ивице. Ја сам тада остао у Домашеву, са задатком да сачекам Нађа Бутулију (наредника бивше војске родом из села Моско), коме је нешто раније упућена порука да, са једним бацачем и одређеним бројем бораца, крене у правцу Љубиња. Када су Нађо и његова група стигли, с њима сам, преко Зминца, кренуо у правцу Љубиња. Мислим да су са Нађом била 3 или 4 борца, који су тај бацач и мине заплијенили на Моску, у борби са домобранима. У Кртињу смо сазнали да је разорен пут кроз Букови поток, према Љубињу, па смо морали да идемо преко Ивице. Са нама је пошао и Томо В. Бокић. Када смо прошли Ивицу и избили на пут који води од Љубиња према Буковом потоку, срели смо једну групу од двадесетак бораца, који су се управо враћали са положаја и ишли својим кућама. Мислим да су то били претежно Ивичани и неколико бораца из села Градац код Љубиња. Питали смо их каква је ситуација на положају око Љубиња и гдје се налазе наше јединице, које нападају са источног правца Љубиња. Они нам ништа поуздано нијесу могли рећи, али је њихово понашање указивало да нешто није у реду са организовањем напада. Покушали смо и у Грацу да нешто више сазнамо, али без успјеха. Истина; овдје нам рекоше да постоји команда или штаб у селу Убоско, односно негдје сјеверније. Тако смо наставили трагање за нашим јединицама,

[11] Овом приликом у Плани је заробљено око 140 домобрана, а само једна мања група усташа је успјела да се пробије према Билећи. Према домобранима који су се предали, наше јединице су се заиста веома коректно односиле. Сви ови домобрани су одведени у село Лађевиће, гдје им је спремљен ручак. Послије заједничког ручка, домобранима је говорио Миро Попара. Када је све било завршено, препуштено им је на вољу -— да сами одлуче гдје желе да иду. Једна група је спроведена на пругу Требиње—Мостар, а друга у Невесиње.

водајући цио дан коње натоварене бацачем и минама, а без икаквог успјеха.

Колико се сјећам, 2. септембра 1941. престао је сваки организовани напад на Љубиње. Тада смо сазнали од бораца који су учествовали у борбама за Љубиње, да је погинуло пет наших бораца. Сви борци, које смо тих дана сретали, жалили су се да је напад био врло лоше организован те да није било садејства, него се нападало како је ко стизао.

Италијани су 10. или 11. септембра дошли у Љубиње, чиме је, практично, завршена реокупација читаве јужне Херцеговине.

Другом половином септембра неки сељаци, углавном старији, почели су одлазити у градове ради куповине соли и неких других потребштина за живот. Мање или више сви су причали да су Талијани према њима љубазни и да им не праве сметње. Напротив, некима су говорили: „Боно Сербо, мацаре Турко и Хрвато" итд. Било је очигледно да су Италијани овога пута заиграли на карту „завади па владај". Њихов основни циљ био је да око себе окупе: и Србе и Хрвате и Муслимане, и све друге који су спремни да се боре против партизана. Оваквој лукавој тактици ми смо се одмах почели супротстављати. Међутим, четници су се другачије понашали. Било је појединаца који су упорно тврдили како Талијани и нијесу знали за усташке злочине, које су они вршили над српским живљем у појединим крајевима Херцеговине. Наравно, ово нијесу смјели јавно да говоре, па су такве гласине протурали кас „провјерене информације".

Затишје настало у септембру и октобру 1941. године покушали смо да искористимо за формирање герилских група (од 5 до 10 људи) које би отпочеле акције против Талијана. Међутим, формирање је било споро, а у Љубомиру дс тога није ни дошло.

За разлику од нас, четници су се оријентисали на већ постојећу војну организацију, коју су само намјеравали ојачати „летећим јединицама". Четници су то вријеме, много рационалније искористили него ми. Групе њихових водећих људи врло брзо су се активирале и почеле да крстаре по устаничким селима и тако стварају себи упоришта. Међу овим четничким главешинама нарочито су се истицали: професор Новица Краљевић, поручник Јован Мишељић, жандарм Сава Ковач, Ђоко Тркља, професор Нећо Јокановић и њима слични. Мислим да вршљање четничких главара у то вријеме нијесмо довољно озбиљно схватили. У то смо се тек касније увјерили, када су четници, у новембру 1941. године, Један за другим, организовали два јавна збора у Звијерини.

ПРВИ И ДРУГИ ЧЕТНИЧКИ ЗБОР У ЗВИЈЕРИНИ

Према сјећањима другова Рајка и Бсжа Вукоја, први четнички збор у Звијерини заказан је првом половином новембра 1941. године. Божо тврди да је овај збор одржан 8. новембра, код цркве у Звијерини. И Божо и Рајко се слажу у томе да је на овај збор дошла велика група четника из Лађевића-Трновице и од Меке Груде, и да је ту групу предводио Милорад Бјелетић. Четници из ових села дошли су у Звијерину организовано. Многи од њих су били на коњима, а носили су и заставе.

Истога дана, у Звијерини се прикупила и већа група партизана са Петрсм Милидраговићем на челу. По сјећању Божа Вукоја, највећи број ових партизана био је из Ситнице. Тих дана се у Пађанима затекао и Слободан Принцип Сељо, који је тога дана и дошао у

Звијерину са Божом и Рајком Вукојем. Када су њих тројица стигли у село, четници су се налазили у црквеном дворишту, а партизани у дворишту основне школе. Врло брзо се и међу четницима пронијела вијест да је у Звијерину дошао Слободан Принцип и да ће говорити партизанима код школе. То је био разлог што је већина четника напустила своје збориште и прешла у школско двориште. Код цркве је остао само мањи број четника, који нису жељели да присуствују збору на коме ће говорити комуниста Слободан Принцип.

Принцип је у свом говору, како се Божо и Рајко сјећају, посебно истакао слободарске традиције народа овог краја, наглашавајући да је борба против окупатора у овим тренуцима најважнији задатак свих родољуба и поштених људи. Његов говор је био често прекидан спонтаним аплаузима и одобравањем. О сукобу између четника и партизана није ништа говорио.

Осјетивши да је њихова акција потпуно пропала, четници су сдустали од било каквих говоранција и покушаја да спроведу свој план организације. По сјећању Божа Вукоја, са оваквим исходом најтеже се мирио Вјекослав Ђурић (наредник бивше југословенске војске), који је, у једном тренутку, дошао до школе и покушао да омете Слободана Принципа разним провокацијама, али му то није успјело, јер су присутни онемогућили. Тако се први збор четника у Звијерини завршио потпуним неуспјехом.

Други збор четника одржан је у Звијерини 23. новембра 1941. Поучени неуспјехом на првом збору други су припремали у великој тајности. О томе су обавјештавани само појединци, и то преко поузданих веза. Ми смо у Љубомиру сасвим случајно, 22. новембра, сазнали да се припрема тај збор. Не знам од кога, али се добро сјећам да је ову вијест први сазнао Видомир Крунић, који се тога дана налазио у Угарцима. Чим је то чуо, Видомир је дојурио у Домашево и обавјестио нас неколицину о томе. Одмах смо се договорили ко од нас треба да пође у Звијерину. Све је то обављено, на брзину пред кућом Максима Зотовића. За одлазак у Звијерину одређени смо нас петорица: Видомир Крунић, студент права из Требиња, Михајло Зотовић, Тодор Ћапин, Перо Т. Паппћ и ја. Сјутрадан смо рано пошли према Звијерини и тамо стигли негдје између 8 и 9 часова. На капији школског дворишта, у којем је већ било људи, дочекали су нас Мато и Милан Милићевић. Један од њих нас замоли да мало сачекамо и некуд оде. Када се вратио, повишеним тоном нам је рекао да нико од нас није позван на збор и да, према томе, немамо право да му присуствујемо. Протествовали смо, али је Мато поновио да нисмо гшзвани и да због тога не можемо ући унутра. Видјевши да нисмо задовољни оваквим поступком, још једном је званично рекао:

„Нисте позвани и молим вас склоните се да нам не ометате посао!"

Када нам нису дозволили да уђемо у школско двориште, отишли смо на југоисточну страну школе, јер смо одатле најбоље могли да пратимо шта се тамо догађа, пошто смо се налазили испред отворених прозора школске учионице. Ту смо се нашли са Костом Перућицом, који је у Звијерини био учитељ све до капитулације, и Павлом Вукојем, бившим жандармеријским наредником, родом из Паћана. Они нам испричаше да су у Звијерину дошли дан раније и у току ноћи се обавијестили о томе шта ће се све рјешавати на четничком збору. Дознали су да ће формирати „војночетнички пук", који би под својом командом имао јужни дио Херцеговине. Рекоше нам да је то све унапријед припремљено и одлучено, тако да ће данашње одлучивање бити само формалносг. Учитељ Перућица је тврдио да су иза свега

тога, преко Лазара Тркље и Нађа Јокановића професора теологије из Билеће, Талијани. Ми до тада нисмо ни знали да је Лазар Тркља секретар земљорадничке странке у Билећи.

Када се школска учионица напунила четницима, устао је Радован Милићевић, дотадашњи командир Звијеринске чете, кога смо познавали као доброг борца и угледног домаћина. Са неколико пригодних ријечи отворио је збор и поздравио присутне. Затим је предложио предсједништво у које су ушли Јован Мишељић, поручник бивше југословенске војске, Ђоко Тркља из Билеће, Вјекослав Ђурић из Дабра и Спасоје Капор из Мирловића. Скупом је даље руководио Ђоко Тркља. Први се за ријеч јавио Вјекослав Ђурић, пјешадијски наредник. На почетку излагања рекао је да је скуп сазван да би се на њему договорили о организовању неких војних формација за борбу против бројних непријатеља, истичући да се то чини у посљедњи час. Он је у непријатеље убрајао само усташе и комунисте, а ниједном ријечи није поменуо Талијане као окупаторе. Послије ових ријечи, које је сигурно, имао написане, наставио је да говори без биљежака и тада је изгубио контролу. Његово излагање претворило се у једну хистеричну псовку и клеветање комуниста. Међутим, нас је од свега највише запрепастила подршка коју је његол говор добио од присутних. У истом тону су наставили да говоре Душан Капор из Мирловића и Саво Вуковић Шашулица из Загоре. И један и други су тражили да се поведе беспоштедна борба против комуниста, називајући их највећим непријатељима српског народа, док су други из масе довикивали да су комунисти опаснији и од усташа. Саво Вуковић је био још прецизнији и захтијевао је да свако у својој средини рашчисти са ксмунистима. Споменуо је Ђока Скочајића и неке друге. За све то вријеме, док су се четници ређали за говорницом, ми смо били ван школског дворишта, али смо ипак могли да пратимо шта се све говори и збива у школској учионици. Били смо запрепашћени таквим оптужбама и клеветама упућеним комунистима. Све до тада такве сптужбе се нијесу могле чути, па нас је овај случај наводио на закључак да се у четничким редовима нешто крупно догађа. Учитељ Перућица је тада поновио своје тврдње — да је све то режирано у Билећи и да је иза тога талијанска команда.

„Не знам ко је и гдје све ово режирао" — коментарише Видомир Крунић — „али знам да су људи који овако нешто могу да раде потпуно изгубили сваку моралну и интелектуалну равнотежу. Ко ће, молим вас, да им повјерује како су комунисти у спрези са усташама, кад се зна да су управо комунисти били први на удару усташког режима, међу првима се дигли на устанак и цијело вријеме се боре у првим редовима против усташа."

„Све то они добро знају" — упада му у ријеч Павле Вукоје — „и потпуно сам убијеђен да је Косто у праву када тврди да су иза свега тога Талијани. Зар то довољно не потврђује и чињеница да нико од њих данас овдје није ни споменуо Талијане као окупаторе ове земље".

Док ми коментаришемо ове говоре, чије отровне ријечи и злокобни одјеци до нас допиру кроз отворене прозоре, и покушавамо да одгонетнемо шта то све треба да значи — четници приводе крају свој „посао". У међувремену је предсједавајући Тркља, замолио све присутне да напусте салу, а остану само делегати који треба да изаберу команданта тог „пука". Све се то, бар се нама тако учинило, завршило веома брзо. Тада је саопштено да је за команданта пука изабран Лован Мишељић, а за његовог замјеника Вјекослав Ђурић. Када је

то саопштено, присутни су избор руководства поздравили бурним аплаузом и клицањем Јовану Мишељићу и краљу Петру.

Пошто се стишала ова еуфорија, устао је Јован Мишељић, захвалио се на повјерењу и предложио да се Душан Капор из Мирловића постави за команданта „летећег батаљона". Кратко објашњење овог приједлога састојало се у томе што ће батаљон покривати читаву територију пука па је због тога немогуће „демократским путем" бирати руководство ове специјалне јединице. И овај приједлог је прихваћен једногласно. На крају су још једном замољени сви присутни, односно они који треба да се слиједеће недјеље нађу у Домашеву, гдје треба да се изабере командант љубомирског батаљона — да обавезно дођу на заказани збор. Тако је овај скуп „званично" завршен, да би потом присутни навалили на печену овчетИну и кувану говедину, што их је чекало у двориштy. Нама нико није ни покушао да приђе, сем Радована и Пека Милићевића. Они су се са нама срдачно поздравили, извињавајући се што нисмо могли нигдје да се склонимо од кише, која је тога дана непрекидно падала. Пеко нам предложи да пођемо његовој кући и нешто поједемо, али се Радован није с тим сложио. Он рече да је боље да одмах напустимо Звијерину, како нас ноћ не би ту затекла.

„Имали сте прилике да видите и чујете шта се све ту данас догађало" — рече Радован. „Ко би, послије свега овога што је ту изговорено могао да вам гарантује да вас неће снаћи неко чудо од ових овако загрижених противника комунизма. Зато предлажем да вас двојица, Косто и Павле, кренете одмах преко Билећког кланца, а ви, другови из ЈБубомира, идите преко Сиђа и гледајте да га пређете у току дана."

Овај савјет друга Радована Милићевића примили смо као другарско и пријатељско упозорење и одмах смо напустили Звијерину.[12]

ЗБОР У ДОМАШЕВУ

Према утврђеном плану, четници су послије збора у Звијерини (одржаног 23. новембра) припремали скуп у Домашеву на коме је, како је речено, биран командант љубомирског четничког батаљона. У међувремену, између ова два четничка збора, присталице НОП-а су организовале обавјештавање свих села љубомирске општине и Требињских брда о четничком плану и позвани су сви припадници и симпатизери нашег покрета да присуствују овом скупу. Одзив је био изузетно добар, тако да се тога дана у Домашеву нашло далеко више присталица НОП-а него четника. Због тога се избор команданта четничког батаљона одвијао у далеко неповољнијим условима за четнике него избор команданта пука у Звијерини.

Скуп у Домашеву одржан је код основне школе. Рано ујутру 30. новембра 1941. почеле су да пристижу групе из свих околних села, и то присталице НОП-а одвојено од присталица четника. Из села Загоре дошло је око 25 до 30 партизана, које су предводили Стево и Обрен Вуковић, док су много мањи број четника из овог села предводили Симо Савовић и Обрен Драшковић. Само из Врпоља дошло је више од 30 бораца присталица НОП-а, а предводио их је Марко Миљановић, тадашњи командир Врпољске чете Дошла је читава чета Љубомирских брда (Шћеница, Влашка и Пијавице) са командиром Луком Поповцем. Грбешка чета такође је могла имати око 30 бораца, а предводио их је Јово Гркавац. Из Домашева је било присутно око 40

[12]) Радована и Пека Милићевића, убили су четници у току рата.

бораца. По броју присутних, овај скуп је био двапут већи од оног у Звијерини — око 250 до 300 бораца.

На наше велико изненађење, тога дана је у Дсмашево дошао и Спасоје Капор, командир Мирловпћке чете, са 15 до 20 својих мјештана, међу којима је био и Спасојев синовац Душан Капор, тада само фиктивни командант „летећег батаљона". Како Мирловићка чета никада није припадала ЈБубомирском батаљону, њено присуство у Домашеву наговјештавало је четничку ујдурму. Међутим, то није било једино изненађење које су нам четници тога дана припремили. Сава Ковач и његово друштво су, ноћу између 29. и 30. новембра, одржали састанак са мјештанима из села Ждријеловића и Подосоја, на коме су донијели одлуку да се одвоје од Домашевске чете, којој су до тада припадали. За командира те новоформиране чете изабрали су Рада Сушића, дотадашњег командира вода у Домашевској чети. Тиме су хтјели да обезбиједе избор Саве Ковача за команданта четничког батаљона, јер је на тај положај, у исто вријеме претендовао и Обрен Драшковић из Загоре.

Све то је допринијело да се ионако напета ситуација учини још експлозивнијом. Прије него што је и почео избор команданта батаљона, почеле су оштре препирке и сукоби. И док су се по школском дворишту водиле расправе између појединаца и група, неколико четника ужурбано је радило на пословима избора команданта батаљона, јер су осјећали да им ситуација није наклоњена и да неће добро проћи уколико дође до још већих и драматичних сукоба.

У Домашеву је тога дана било присутно осам командира чета, од којих су четвсрица гласали за Саву Ковача, а три за Обрена Драшковића. Једино командир Врпољске чете није гласао ни за једног од њих. За Обрена Драшковића гласали су командир Загорске чете Симо Савовић, командир Домашевске чете Радован Кијац и командир Брдско-љубомирске чете Лука Поповац. За Саву Ковача су гласали: командир Кртињске чете Спасоје Бокић, командир новоформиране Ждријеловићке чете Раде Сушић, командир Укшићко-чвариће чете Трифко Сорајић и командир Мирловићке чете Спасоје Капор.

Све набројане чете биле су организоване на територијалном принципу и по броју људства су биле врло различите. Њихово формирање извршено је у јуну и јулу 1941, а у току љета било је и неких покушаја да се формира команда која би обједињавала руковођење овим јединицама, али се у томе није успјело.

Од првих дана септембра, када је дошло до извјесног затишја, односно када су Талијани преузели власт, па до формирања ЈБубомирског четничког батаљона, дисциплина и јединство у овим јединицама знатно су ослабили. Из де.на у дан је, у све јачој мјери долазило до диференцијације међу борачким и руководећим саставом. При томе је до опречних мишљења и различитих ставова долазило најприје када је била у питању борба против Талијана. Четнички руководиоци највише су инсистирали на томе и, преко својих људи, покушавали су да утичу на устаничке масе, упозоравајући да су гаранције дате од стране Талијана условљене нашим лојалним односом према окупационим снагама. Упорно су тврдили да је окупациона армија Италије врло јака и добро организована, о чему треба водити рачуна, јер би сваки покушај блокаде Талијана изазвао њихову одмазду. Ова пропаганда је на један број устаника имала утицаја, па су се опредјељивали за четнике — више из страха него што их је четништво, као покрет, привлачило. Ова оцјена је потврђена у безброј ситуација, на конкретним примјерима, нарочито када је дошло до отворене сарадње између четника и Талијана.

У суштини, било је то конфузно стање и четници су покушали да га у највећој мјери искористе, свјесни чињенице да ће њихова отворена сарадња са Талијанима ослабити њихов углед и утицај у масама. Истовремено, у већини ових чета трајао је процес дубоких унутрашњих превирања. При томе је у неким од њих долазило и до апсурдних ситуација. Тако је, Загорска чета у то вријеме имала два командира; једном мањсм групом четника командовао је Симо Савовић, а присталице НОП-а, којих је било знатно више, за командира чете су бирали Стева Вуковића. Такво стање у Загорској чети, по сјећању Вуковића, потрајало је све до краја децембра 1941. године. Тада је, послије једне акције коју је извела Загорска чета на путу Требиње — Требијови, дошло до коначне консолидације и укључивања свих бораца из Загоре у једну јединицу за чијег је командира једногласно изабран Стево Вуковић. У тој акцији учествовао је и Ђоко Скочајић, партијски радник на терену у Загори, по занимању правник, родом из околине Мостара. Ђоко је том приликом, видјевши да Симо Савовић са својом групом покушава одржати, па и ширити постојеће нејединство међу борцима, предложио да се борци јавно изјасне ко је за борбу на линији НОП-а, а ко за политику коју намеће и пропагира Савовић. Сви борци су се тада изјаснили да желе наставити борбу и да им командир буде Стево Вуковић. Симо Савовић је остао сам, па је тако окончана ова ненормална ситуација у Загорској чети. Интересантно]е напоменути да је тада Загорска партизанска чета, заједно са Грбешком, припадала Шумско-брдском батаљону, док је командир четничке групе Симо Савовић био везан за команду Љубомирског четничког батаљона. Сличних ситуација било је и у неким другим јединицама.

То би били само неки од момената који су карактерисали ситуацију и стање на терену Љубомира и околних села у новембру 1941. године, управо у вријеме када су одржавани ови четнички зборови.

Збор у Домашеву, као што је речено, одржан је у неповољној ситуацији за четнике. Одмах им је било јасно да у снагама НОП-а имају јаког противника, што ће том приликом и осјетити. Пред сам почетак гласања покушао је да говори Душан Капор, али су га у томе ометале бројне присталице НОП-а. Ово је нарочито сметало Сави Ковачу, који се ту осјећао као домаћин и најодговорнији за успјех збора. У неколико махова покушавао је да умири присутне, али му то није полазило за руком. Напротив, све више је изазивао негодовање својих противника и ситуација је постојала све експлозивнија. У једном моменту обратио му се Михајло Зотовић:

„Доста више твојих безобразлука, Саво Ковачу, шпијунчино београдске главњаче. Схвати већ једном да овдје има поштених и паметних људи, који су способни да предводе овај народ у борби за опстанак и слободу."

Михајлу су се тада придружили многи другови из Домашева, Загоре, Врпоља и Гркаваца, тако да је сваки од њих на свој начин, одлучно и енергично, иступао против заговорника прочетничке пропаганде и њихове политике уопште. Тако је Сава био потпуно уђуткан. У том тренутку, видјевши да на тај начин ништа не могу урадити, четници су се почели издвајати на једну страну. Једна група је изашла из школског дворишта и нашла се у камењару са сјеверне стране, иза ограде школског дворишта. Ту су били Сава Ковач, Душан Капор и још неки.

Спасоје Капор, који је тада могао имати око 50 година, једини је био обучен у народну ношњу и, са дугачким чибуком у руци, стрчао је у маси присутних. Његово понашање је такође, било чудно. Држао

се као „фолклорни војвода", а група четника која га је окруживала стално је покушавала да га истакне у ,,први план". Међутим, њихово настојање, као и његово понашање — иако вјероватно, све унапријед режирано — нису имали никаквог ефекта нити утицаја на присутне.

У једном тренутку, када је изгледало да се ситуација помало смирује, појавила се и група Црногораца. Довео их је Ђорђо Ћапин, родом из Домашева. Он је као дијете, са млађим братом Николом, остао без родитеља. Није имао уелова за живот па се потуцао од мјеста до мјеста, служећи најчешће код појединих имућнијих сељака. Тако је, негдје пред сам рат, доспио у околину Никшића. Са каквом је намјером ова група дошла (а било их је 7—8), никада ми није било јасно. Неки од њих покушали су и да говоре, али су се, пошто их нико није слушао, нечујно као што су и дошли, изгубили и напустили збор. Сјећам се да су на реверима имали црногорске тробојке, што значи да су припадали федералистима.

Организатори скупа у Домашеву нису били задовољни развојем ситуације. Прије свега није им одговарала атмосфера у коју су упали, а ни исход избора. Плашили су се да ће гласање тројице командира за Обрена. Драшковића довести до раслојавања њихових редова. Зато су послије избора Саве Ковача за команданта батаљона одлучили да се Обрен Драшковић именује за његовог замјеника.

Све у свему, и присталице НОП-а, а и четници, из свега тога извукли су поуке за даље акције.

Прво, ми смо коначно, схватили да се убудуће не може рачунати на сарадњу са четницима, јер је било очигледно да они ту сарадњу не желе. Схватили смо, такође, да се они залажу за заоштравање односа са нама. Због таквог понашања четника одлучено је да се што брже одвојимо од њих, те да престанемо са формирањем герилских група, око чега смо раније губили много времена. Тако смо 30. новембра 1941. године, одмах послије одржаног збора код основне школе у Домашеву, одлучили да у том селу формирамо партизанску чету. Тога дана је дотадашњи командир Радован Кијац поднио оставку на ову дужност. Његова оставка је уважена и за командира Домашевске чете је те ноћи изабран Стојан Кијац.

Преформирање Домашевске чете у партизанску извршено је 9. децембра 1941, када је тим поводом из Шуме требињске у Домашево, са 10 до 20 бораца, дошао командант Трећег партизанског батаљона, поручник бивше југословенске војске Владо Ђерић, родом из Придвораца (код Требиња). О његовом доласку у Домашево били смо обавијештени, па смо правовремено позвали све борце да се те вечери окупе у кући Стојана Кијца, гдје је и одржан састанак. Тада је Владо Ђерић упознао присутне са војно-политичком ситуацијом на псдручју јужне Херцеговине. Потом је сачињен списак свих присутних и затражено је да се сви потпишу. То је иначе, била тада пракса, и борци су се, давањем таквих потписа, дефинитивно опредјељивали за партизане.

Избор Стојана Кијца за командира чете на овај начин је потврђен. Те вечери сам ја постављен за комесара чете. За замјеника командира чете изабран је Драго Томановић, а за замјеника политичког комесара Новак Лечић (који ће, само неколико дана касније, преузети дужност политичког комесара ове чете).

Непосредно послије формирања Домашевске партизанске чете, кроз Љубомир је, негдје половином децембра 1941. наишла партизанска чета из Попова поља, чији Је командир био Лазо Прибишић, а политички комесар Васо Оро. Ова поповопољска чета је у Љубомир

дошла преко Паројске Њиве и Гркаваца, одакле је прешла у село Врпоље и избила на комуникацију Јасен — Моско. Ту чету сам срео између села Чибријана и Врпоља, док се враћала од Јасена. У исто вријеме, ту се нашла и Врпољска партизанска чета, чији је командир био Марко Миљановић. Када смо се спустили у Врпоље придружио сам се Поповској чети и са њом прошао низ Љубомир до села Домашева, гдје смо стигли у сумрак.

Како овај долазак Поповске чете није нико счекивао у Домашеву, то се људство смјестило у кући мог оца Стојана Кијца. Не знам колико је бораца могла имати ова чета, али се сјећам да смо се са доста муке некако смјестили и да су многи борци ту ноћ провели сједећи. Сјутрадан рано Поповци су напустили Домашево и отишли у правцу Љубиња.[13]

Тих децембарских дана 1941. године наша активност је била знатно ојачана. Били смо много активнији него у ранијим мјесецима и организованије смо дејствовали. Ако је у нашој активности и било слабости онда су то, у првом реду, биле наше грешке што смо много више него што је требало заобилазили нека села на подручју Љубомира, за која се знало да нам нису била наклсњена. Ово су четници у доброј мјери искористили. Чини ми се да смо ту били и доста крути и да смо могли више учинити уз нешто више такта и толеранције према неким селима, па и према појединцима, који су се у то вријеме налазили у стању ишчекивања и колебања.

Два или три дана послије дефинитивног формирања Домашевске чете формирана је и Брдско-љубомирска чета у чији су састав ушли борци из села Влашка, Пијавице, Шћеница и Угарци. За командира чете поново је изабран Лука Поповац. За његовог замјеника изабран је Вуле Ћук, а за политичког комесара чете Данило Зечар. По броју бораца, ово је била најбројнија чета у Љубсмирском партизанском батаљону.

Нешто касније формирана је Врпољска партизанска чета. У њен састав ушли су борци из Брове, Борковића Бара, Цибријана и Врпоља. Командир чете и даље је остао Марко Миљановић, а за политичког комесара је постављен Лале Миљановић (не сјећам се ко су били њихови замјеници).

Укшићко-чварићка чета је нешто касније преформирана у партизанску. У њен састав ушли су борци из Укшића, Чварића и Подвора. За командира чете изабран је Перо Зубац, а за политичког комесара Грујо Сорајић. Колико се сјећам, у почетку није било замјеника политичког комесара чете, а нешто касније је ту дужност обављао Недјељко Н. Мијановић.

Загорско-брдска чета је, крајем децембра, такође преформирана у партизанску. За њеног командира је изабран Стево Вуковић из Загоре, а за политичког комесара Вукан Петровић, такође из Загоре.

Кртињско-ивићка чета је, без икакве реорганизације, пришла Љубомирском батаљону, негдје у другој половини фебруара 1942. го-

[13]) Нешто касније, у ноћи између 8. и 9. јануара 1942. у кући мојих родитеља је преноћио Мајо Бендарић, тада командир Ластванске чете, са пет другова: Љубом Ковачевићем, (брат Савин), Душаном Алексићем, Мићом Алексићем, Мирком Крунићем и Славом Сгијачићем, сви чланови КПЈ. Командир Бендерић је, са овим друговима и неколико бораца из села, до касно у ноћ водио разговор о ситуацији у ЈБубомиру и околини.

Само недељу дана касније, и Владо Шегрт је преноћио у Домашеву. Не сјећам се одакле је ова партизанска јединица дошла, али добро памтим да сам те вечери, касно дошавши кући, нашао Влада Шегрта, који се већ смјестио за спавање. Мислим да је овај одред, под командом Влада Шегрта, отишао из Домашева за сјеверну Херцеговину.

дине. Командир чете био је и даље бивши жандарм, Спасоје Бокић, а политички комесар је био Милорад Вртикапа, такође бивши жандарм, родом из Ивице.

Брдска чета је покривала села Требињских брда (Требијови, Пароjска Њива, Гркавци, Главинићи и Турани, са још неким засеоцима). Она је међу првим формирана као партизанска. Командир јој је био Душан Брајић, а комесар Ђорђо Гркавац.[14]

Формирање ових партизанских јединица крајем 1941. и почетком 1942. године још увијек није значило нашу дефинитивну побједу над четницима. Прије би се могло рећи да је то био само снажан заокрет у правцу одлучније диференцијације, коју су лратиле бројне тешкоће и драматични сукоби до којих је, већ од октобра 1941, долазило управо на територији која је припадала овом батаљону. Поменућу само неке од тих драматичних тренутака.

Негдје у првој половини октобра 1941. године група четника је, са Савом Ковачем на челу, дочекала Влада Дучића, студента из Подгливља, када се враћао из Домашева, гдје је боравис краће вријеме. Дучића су четници разоружали и испребијали код мјеста званог Кокуљанка. Овај млади студент никада се више није опоравио од шока који је тада доживио.[15]

До сукоба код основне школе на Радачком бријегу, долази 11. јануара 1942, гдје је био организован манифестациони збор коме су присуствовали Сава Ковачевић Мизара и пуковник Саво Оровић. Овога пута четници су напали Мирослава Зотовића и Фрању Станишека. Само три дана касније четничка група Саве Ковача је, на простору између Угарка и Чварића, дочекала пушчаном ватром чету Стева Ковачевића. Са овом четом била је и група Маја Бендерића командира Ластванске чете. Четници нијесу дали пролаз чети Стева Г. Ковачевића према селу Домашеву. Отворили су ватру и 14. јануара тешко ранили Маја Бендерића, што је био први пуцањ четника на партизане у Херцеговини.

Четници су изазвали још један сукоб, 20. јануара 1942. на Борковића Барама, када је група од десетак партизана долазила од Моска у село Борловиће. Ту је била смјештена повећа група четника, са Јованом Мишељићем и Савом Ковачем на челу.

Најзад долази до најтрагичнијег случаја — убиства команданта Оперативног штаба за Херцеговину, Ђока Путице, ваздухопловног капетана и члана КПЈ од јануара 1940. Њега су убили четници Саве Ковача. Било је то 21. фебруара 1942. у селу Ждријеловићима.

Ових неколико наведених случајева нису остали једини убједљиви докази о ријешености четника да изазову братоубилачки рат.

Сава Ковач са својом групом, која је могла да има око 30 до 35 бораца, сматрао је себе командантом ЈБубомирског четничког батаљона и на све могуће начине покушавао да отежа процес диференцијације и формирања наших јединица. Он је у то вријеме стално био у покрету и одржавао скупове са својим присталицама у неким селима.

Почетком јануара 1942. године у ЈБубомир су дефинитивно прешли Јован Мишељић, његов брат Ђоко и још неки. У неким селима, као што су: Кртиње, Ждријеловићи и Бодироге, четници су имали врло јак ослонац, док ми никада нијесмо успјели да у Бодирогама и Кртињу успоставимо било какав свој утицај, мада смо то покушавали

[14]) у току рата убили су га четници.

[16]) Касније су га ухватили Талијани, одвели на Мамулу и тамо стријељали.

од првог дана устанка. Мјештани села Кртиња су се, уосталом, за све вријеме рата држали затворено, и то на страни четника.

Командант оперативнсг штаба за Херцеговину Сава Ковачевић је, са групом партизана стигао пред основну школу на Радачком бри-Јегу у с. Љубомир. Маса људи која се ту затекла покушавала је да што ближе приђе Сави, да га боље види, поздрављајући га клицањем. Ово одушевљење маса подстакло је Саву да одржи краћи говор. Када се одушевљење мало стишало, сви који су се ту затекли ушли су у велику салу основне школе. У учионици је горјела само једна свијећа и њена свјетлост је једва допирала до првих редова.

Сава је жестоко напао четничку сарадњу са Талијанима. Ту је и Саво Оровић, пуковник саветник операт. Штгба за Херцеговину који је те вечери са Савом дошао у Љубомир. Послије Саве говорио Стево Братић, тада политички комесар батаљона ,,J1ука Вукаловић" и политички комесар 3. батаљсна Слободан Шакота. Те вечери су прочитане и вијести о стању у Црној Гори и источној Босни. Ја сам тада први пут слушао извјештаје о успјесима устаника са Романије који су се борили под командом Славише Вајнера Чиче. Наш митинг је завршен доста касно. Сава Ковачевић, Саво Оровић и још неки другови отишли су на преноћиште код Спасоја Зубца у с. Укшиће Сава је сјутрадан морао да се врати у Ластву, а Саво Оровић је остао у Подворима, гдје је разговарао са неким мјештанима.

Прво четничко отворено реаговање на успјешан исход овог скупа било је рањавање Маја Бендерића, када је 17. јануара 1942, са групом партизана пошао у правцу Домашева.[16]

Према ратном дневнику Сава Оровића, четници су, 17. јануара 1942, дочекали и из првог пушчаног плотуна тешко ранили Маја Бендерића (командира Ластаванске партизанске чете). Било је то на средокраћи пута између села Угарци и Чварића, по великом снијегу. Зрно му је прошло кроз груди. Партизани које је предводио Мајо Бендерић нијесу отварали ватру на четнике, који су ето, „своју територију" бранили од партизана, а не од окупатора Талијана.

Четници ни за тешко рањеног Маја Бендерића и оне који су га носили — нису имали поштовања и разумијевања. Према сјећању Рада Салатића и Слава Стијачића, који су се налазили са Мајом Бендерићом и четом Стева Г. Ковачевића, четнике нико није примијетио све док нијесу отворили ватру на партизане, што значи да је у питању била организована четничка засједа, постављена са задатком да изазове сукоб са партизанима. Ова два свједока тврде да су тада четници позвани на разговоре, наглашавајући да не пуцају и да имају једног рањеног друга, на шта се они нису обазирали. Напротив, наставили су да „прате" партизане који су носили рањеног Маја Бендерића све до села Врпоља.

Тешко рањавање Маја Бендерића од стране четника 14. 1. 1942. то је у ствари био и први оружани напад четника на партизане у Херпеговини.

Рањавање Маја Бендерића било је, у ствари, одговор четника на успјешан исход једног нашег збора одржаног увече 13/14. јануара

[16]) Саво Оровић у свом „Ратном дневнику" пише: „Данас, баш када сам се умивао, наишла је Ластванска чета Маја Бендерића, поред мога стана... пожурио сам да им се придружим, али су они брзо измакли и на неких 500 метара одатле наишли на четничку засједу, која је отворила ватру и тошко ранила командира чете Маја Бендерића који је био на челу".

У ствари, то је била чета Стева Г. Ковачевића, од 40 бораца, којој се прикључио Мајо Бендерић са пет другова, који су на том терену били од 8. јануара 1942, нодине.

1942. у школи у Радачком бријегу. Прије тога је Сава Ковач, са својим четницима, учинио све да тај збор разбије, односно доведе у питање његово одржавање. Тако су на овај скуп дошле и бројне присталице четничког покрета предвођене Јованом Мишељићем поручником и Савом Ковачем, жандармеријским наредником.

Ноћу 20/21. јануар Јован Мишељић и Сава Ковач били су на спавању код Аћима Борковића. С њима је био и Трифко Будниђ. Негдје УЈУтру, око 4 часа, четничке засједе су примијетиле да се Једна колона партизана креће у правцу Брове. Алармирани четници одмах су се развили за борбу. У исто вријеме, једна група партизана из Граховског батаљона, предвсђена командиром вода Станком Кешељевићем, кретала се од жандармеријске станице Јасен и источним падинама Кањулине. Када су стигли до Борковића Бара почели су да стежу обруч око четника, који су већ били заузели положај за борбу. Негдје у само свитање четници су се нашли потпуно опкољени, јер је у ту акцију била укључена и јединица која је у току ноћи прошла за Брову.

Једном од браће Нинковића, који је имао пушкомитраљез, наређено је да отвори ватру на партизане, али пушкомитраљез, на срећу није могао дејствовати јер је, усљед студени, био замрзнут. У најкритичнијем тренутку, Трифко Будниђ је изашао пред партизане и позвао их на разговсре. Они су то прихватили и са Трифком се задржали врло кратко, свега 10 до 15 минута, јер су одмах схватили да је ово обична обмана. Четници су хтјели да добију у времену како би заузели повољније положаје. Тај моменат најбоље су искористили поручник Јован Мишељић и жандарм Сава Ковач, јер су успјели да се одмах и непримијетно извуку из куће Аћима Борковића. Четници су за то вријеме заузели и повољније положаје, а одмах затим издали наређење за отварање ватре. Ни тада пушксмитраљез браће Нинковић није могао да дејствује, што је довело до пометње међу њима. Јован Мишељић и Сава Ковач су се, немајући другог избора, извукли неким потоком од куће Борковића према Андрића ћуприји. Са њима је отишао и Трифко Будниђ, док је највећи број четника потражио склониште у камењару иза куће Радована Милинића.

Партизани су тада разоружали групу од 15 четника, међу којима је било највише мјештана, и спровели их у Оперативни штаб у Ластву. Међу заробљеним четницима су били: Лазар Черовић, Данило Аћимовић, Ћетко Бутулија и још неки.

Овакав исход ове акције на Борковића Барама изазвао је код нас у ЈБубомиру малу узбуну, јер нам је било несхватљиво да су партизани могли разоружати и одвести у Ластву тако велики број мјештана, а да им, у исто вријеме, побјегну Јован Мишељић и Сава Ковач, са још неколико најближих присталица. Због тога је упућена једна делегација у Ластву, у којој су били Радован Скендер и Стојан Кијац. Колико се сјећам, у Ластву је стигао само Радован Скендер док је Стојан остао у Дубочанима, гдје се налазила Граховска партизанска чета, чији је командир био Стево Ковачевић. Пошто је Стево био у току догађаја, наговорио је Стојана да остане код њега, у Дубочанима, рекавши да ће сељаци из Борксвића Бара бити пуштени још у току дана. Тако је тај случа.| окончан без неких тежих посљедица.

Поред партизана из Граховског батаљона, у овој акцији учествовао је и један број бораца из чете Бањчана, из Билећког батаљона, и чета из батаљона „Лука Вукаловић", док су из ЈБубомира били само Љубо Миљановић, Фрањо Станишек, новинар, Душан Алексић и Гашо Чечур.

Непосредно послије овога сукоба на Борковића Барама, Јован Мишељић је дефинитивно напустио ЈБубомир и отишао у Невесиње, гдје се придружио мајору Бошку Тодоровићу, гдје је, 19. фебруара 1942. године, погинуо у Кифином Селу, у сукобу са јединицама 1. ударног Херцеговачко-црногорског партизанског батаљона.

Петог фебруара 1942. године, на Борковића Баре, долазећи из Ластве, стигао је Петар Илић Драпшанин пол. комесар оперативног штаба. Позив да дођем на састанак и обавијест о његовом доласку донио ми је Раде Салатић, партијски радник на подручју општине Љубомир (на овај терен упућен из Мостара, негдје почетком септембра 1941). На моје велико изненађење, Раде ми је тада рекао да је Петар дошао ради формирања штаба Љубомирског партизанског батаљона. О томе раније нијесам ништа знао, због чега сам и био тако изненађен. Упитах Рада да ли су какве припреме извршене за формирање штаба.

„Да, неке припреме су извршене" — рече ми Раде и помену ко је предвиђен за команданта батаљона и његовог заменика. ,,За комесара ће доћи неко са стране, па ће се послије тсга поставити и његов замјеник".

Отворено сам Раду рекао да се са свим тим не слажем и да не видим потребе да присуствујем таквом састанку гдје је све унапријед припремљено, а да о томе нико није тражио ни сагласност ни мишљење бораца из Љубомира, који нијесу заслужили да се иза њихових леђа ријешавају тако важне ствари. Отворено сам изразио своје неслагање са начином на који је припреман овај састанак.

Три дана потом, 8. фебруара 1943. године, написана је и у Ластви потписана наредба о постављању чланова штаба Љубомирског партизанског батаљона. Наредбу је потписао Ђоко Путица, у својству команданта Оперативног штаба за Херцеговину. За команданта батаљона је постављен Лука Поповац, земљорадник из села Влашка, а за његовог замјеника Трипо Зотовић, путар из села Домашева, за политичког комесара Василије Ковачевић-Чиле, родом из Грахова (бавио се новинарством у Београду) и за његовог заменика Јово Гркавац, земљорадник из села Гркаваца.

Истог дана када је Петар Илић (Драпшин) био на Борковића Барама отишао сам у село Моско, да пронађем неке борце из Љубомира који су се тамо прикључили неким црногорским јединицама. Радило се о неколико старијих људи, који се нису снашли у метежу насталом груписањем наших бројних снага на тсм терену. Сјећам се да су међу њима били: Лука Чук, из села Шћенице, Михајло и Гаврило Ковач, из села Морча и још неки. Више од половине их је било без оружја. Исте вечери они су пуштени и отишли су својим кућама.

УБИСТВО ЂОКА ПУТИЦЕ У ЖДРИЈЕЛОВИЋИМА И ПОТЈЕРЕ ЗА ЧЕТНИЦИМА САВЕ КОВАЧА

Убрзо пошто је био постављен за команданта Оперативног штаба за Херцеговину (4. фебруара 1942), Ђоко Путица је изненада, 20. фебруара, дошао у Љубомир. На пролазу кроз Врпоље, гдје се кратко задржао, понуђена му је пратња, што је Ђоко одбио, тако да је у Домашево дошао само са једним водичем кога је одмах вратио кући.

У Домашево је командант Путица стигао у касним поподневним часовима и одсјео код Максима Зотовића, чији је синовац Трипо, почетком фебруара, био постављен за замјеника команданта Љубомирског батаљона. Одмах по доласку, Ђоко је ангажовао Трипа и остале

да обавијесте мјештане Домашева и Ждријеловића да те вечери дођу у кућу Максима Зотовића, на заједнички скуп. Посебно је захтијевао да се обавијесте сви мјештани из Ждријеловића.

Позив је правовремено пренијет, али из Ждријеловића нико није дошао на скуп, сем Николе Ковача, а *и* он је, колико се зна, дошао по наређењу других, да би чуо о чему ће се говорити на скупу.

За разлику од Ждријеловићана, Домашевци су се листом одазвали и масовно дошли на састанак, тако да је кућа Зотовића била дупке пуна. Када смо се увјерили да из Ждријеловића неће више нико доћи (што нам је рекао и Никола Ковач), конференција је почела и, колико се сјећам, трајала је до дуго у ноћ.

Ђоко Путица је прво изложио општу и међународну ситуацију, а потом прешао на војно-политичке догађаје на подручју Херцеговине. Говорио је смирено и једноставно. Иако је био професионални војник, није се служио војном терминологијом. Такође, у његовом излагању није било парола нити празне реторике.

Посебно је командант Путица истицао потребу да сваки појединац и сви заједно учинимо крајње напоре да се нађе заједнички језик са онима који се још колебају по питању борбе против окупатора. Он је, чини ми се, боље од било кога другога у то вријеме схватио да „колебљивци" могу једнога дана постати значајна потенцијална снага четничког покрета. Зато се и задржао најдуже баш на овој категорији људи.

„Наш успјех, или неуспјех" — истицао је Ђоко — „зависиће од тога колико ћемо бити упорни и способни да придобијемо те људе који су још по страни, или су већ на путу да се опредијеле за супротну страну."

Овако одмјерен, смирен и јасан у својим погледима на догађаје, Ђоко је, више него било ко други, успио да освоји све присутне, који су га слушали са изузетно великом пажњом.

И док се Путица толико трудио и настојао да нас све убиједи како морамо бити упорнији и еластичнији у тражењу заједничког језика са свима онима који још нису пришли иашем покрету, те исте ноћи је, у сусједном селу Ждријеловићима, Сава Ковач са двадесетак својих суманутих једномишљеника стварао паклени план о убиству команданта Оперативног штаба за Херцеговину, активног ваздухопловног капетана бивше југословенске војске Ђока Путице.

Да ли се идеја о убиству команданта Путице зачела те ноћи у Ждријеловићима, дск је он говорио на скупу у Домашеву о потреби међусобне сарадње и разумијевања, остала је тајна. Но, вјерујем да ће се огромна већина савременика овога догађаја сложити са мном када кажем да четници, у то вријеме, нису могли задати тежи ударац нашем покрету у Херцегсвини него што су то учинили убиством Ђока Путице. Ова чињеница наводи на могући закључак да је идеја о убиству овог изузетног човјека донијета на вишем нивоу четничког покрета у Херцеговини. За овакву претпоставку нема других индикација сем оне да је тих дана радила изузетно интензивна веза између Новице Краљевића из Требиња и Лазара Тркље из Билеће, са једне и Саве Ковача са друге стране. Ове њихове везе са Савом Ковачом посебно су се интензивирале послије одласка Јована Мишељића из ЈБубомира за Невесиње, крајем јануара 1942. године.

Тај злокобни догађај — убиство Ђока Путице, што се одиграо у Ждријеловићима, посебно је тешко погодио становништво ЈБубомира. ЈБуди су се хватали за главе, не успијевајући да изусте ниједне ри-

ječи. Угледни домаћин са Шћенице и присталица НОП-а, Илија Ћук

Ико, када је чуо вијест о Ђоковом убиству — доживио је срчани удар и убрзо је умро.

Сјутрадан, 21. фебруара 1942. године, Ђоко Путица је, око 10 часова, иошао из Домашева у правцу Моска. Са њим је кренуо и Трипо Зотовић, замјеник команданта Љубомирског ггартизанског батаљона. Ми смо тек предвече, у Домашеву, сазнали да су четници дочекали Ђока и Трипа изнад села Ждријеловића и да се о Ђоковој судбини још ништа не зна. Одмах смо, нас неколицина, отишли у заселак Поди и у кући Радована Папића затекли Трипа Зотовића, који је лежао потпуно шокиран. У таквом стању није ни могао да нам објасни шта се све догодило. О неким појединостима је само[1] испрекидано говорио, док о другим детаљима ништа није могао рећи. Сјећам се да нам је причао како је Ђоко успио да се отме из руку једне групе четника и покушао бјекство у Гајину. Њега, Трипа, у том моменту је неко снажно ударио и он је пао онесвшешћен. Више од Трипа нисмо могли ништа сазнати.[171]

Исте вечери, пошто смо сазнали неке појединости о догађају у Ждријеловићима, мобилисани су сви борци Домашевске чете. Једна група је упућена према мјесту Ђурђева Црква, а друга, нешто јача, дошла је на Поде и поставила засједу према Ждријеловићима. Ово је упућено под претпоставком да би четници те ноћи могли да упадну у наше село. Тек сјутрадан, негдје предвече, у Домашево су дошли Грујо Сорајић и Јово Цуца. Грија је послао тадаши командант Билећког батаљона Владо Томановић, који је тога дана, са својим јединицама, дошао на Радачки бријег. Грујин задатак је био да испита каква је ситуација у Ждријеловићима и ступи у везу са нама у Домашеву[7]. Примивши задатак Грујо је увече пошао за Домашево, али је свратио код Јова Цуце у Подосоју и замслио га да пође с њим, што је он одмах прихватио. Кад су дошли у Домашево сазнали су да се команда наше чете налази у кући Радована Папића и дошли су код нас. Једино што смо тада могли сазнати од Јова Цуце била је трагична вијест да је Ђоко убијен.

Договорили смо се да одржавамо везу и одмах сам, са Грујом и Јовом, пошао на Радачки бријег. Нисмо смјели ићи путем од Папића кућа према Шаницима, јер смо претпостављали да туда има четничких засједа, већ смо пошли присојном страном до Угарака, гдје смо се спустили на пут који води ка Моску. Око пола ноћи дошли смо на Радачки бријег. Штаб Билећког батаљона био је смјештен у задружној згради. Владо је очекивао наш долазак и одмах смо га упознали са ситуацијом. Он је наредио једној групи бораца из Гркаваца да одмах пођу у своје село и тамо се ставе на располагање Михајлу Килибарди, команданту једног црногорског одреда, који је нешто прије нашег доласка на Радачки бријег отишао према Гркавцима. Одатле су кренули у правцу села Бодирога и блокирали све путеве који су из Ждријеловића водили у том правцу. Ту смо нашли и Љуба Миљановића, као и неке другове, који су те исте ноћи упућени у своје

17) Путица Ђорђе Ђоко, рођен је 1911. у селу Волујаку Требиње; ваздухопловни капетан пилот у бившој Југословенској војсци. У јануару 1940. године постаје члан КПЈ у партијској ћелији активних официра бивше југословенске војске у Загребу, коју, поред њега сачињавају Блажо Ковачевић, Никола Видачић и Божо Лазаревић. У априлском рату 1941. учествовао је у бомбардовању Граца и њемачких колона које су надирале према Југославији. После априлског слома, враћа се у родно мјесто и учествује у подизању устанка, први је командант партизанске чете „Шума" а почетком јануара 1941. постаје замјеник команданта Оперативног штаба за Херцеговину, затим и 4. фебруара 1942. командант Оперативног штаба за Херцеговину.

јединице. У школи, на Радачком бријегу, било је смјештено око 80 бораца, претежно Билећана. Ту је био и Чиле Ковачевић са двадесетак Црногораца.

План напада на Ждријеловиће и контролу над неким околним селима скицирао је Владо Томановић. Према овом плану, једна група бораца са Чилом Ковачевићем — Василије кренула је у правцу села Морче, преко Шћенице и Љссковца. За њихсвог водича одређен је Јово Цуца. Друга група, која је могла имати око 15 до 20 бораца, а којој је за водича одређен Грујо Сорајић, кренула је подосојном страном од Укшића у правцу села Подосоје. ЈБубо Миљансвић и ја остали смо са Владом Томановићем и његовом групом, која је бројчано била најјача и имала је задатак да изврши напад на Ждријеловиће. Ми смо кренули нешто касније, и у саму зору стигли смо испод Ковачевих кућа. Ту смо запссјели гробље и неке ограде око села. Но, како нисмо наишли на отпор, одмах смо у стријељачком строју ушли у село. Јефто Шешлија из Шобадина и ја одређени смо да одемо на десно крило нашег стрељачког строја са задатком да осмотримо терен испод Рашеве гомиле. Када смо дошли на мјесто гдје је Ђоко дочекан и убијен, на лијевом нашем крилу, испод Милића кућа, отвсрена је пушчана ватра. Ватру је отворила једна наша патрола која се кретала самом ивицом поља.[18)]

У Ждријеловићу смо затекли само старије људе, жене и дјецу, док су сви одрасли и млађи мушкарци напустили село. Једна група се склонила у село Домашево. Сјећам се да су мгђу њима били браћа Ђуро и Благсје Ковач и Сава Остојин Ковач.

Наша јединица, која је била упућена у правцу Морча, није наишла на отпор и када су чули пуцњаву у Ждријеловићима спустили су се низ брдо код Рашеве гомиле, гдје су ушли у састав снага којима је командовао Владо Томановић.

Када је село Ждријеловићи са ближом околином претражено и установљено да су четници избјегли из села, Владо Томановић је окупио неколико мјештана и од њих захтијевао да позову све оне који су одбјегли од кућа, а за које се зна да нијесу учествовали у нападу на команданта Оперативног штаба за Херцеговину Ђока Путицу. Владо је тражио да се сви врате својим кућама уз гаранцију да им се ништа неће десити. Међутим, овај позив није могао бити пренијет, јер нико од присутних мјештана тренутно није имао везе са одбјеглим групама, које су се већ склониле на неколико мјеста.

Непосредно послије овог кратког скупа са мјештанима, Владо Томановић ме је упутио у село Бодироге, гдје се тада налазио један одред Црногораца под командом Михајла Килибарде. Идући за Бодироге, наишао сам на дијелове Домашевске партизанске чете, која је затварала правац од Бушиног дсла према засеоку Росуље. Ту ми се придружио Михајло Мијановић и пошао са мном, пошто ја нисам дебро познавао пут за Бодироге. Од другова из Домашевске чете сазнао сам да је њихова јединица распоређена на простору Росуље •— •— Кртиње — Ивица, са задатком да контролишу тај простор.

У Бодирогама је био Бањски одред и предао писмо Милану Килибарди, који ми је рекао да је с вечери похватана једна група у Заждрељу, у Милића Колибама. Међу ухваћенима је био и Трифко Будниħ из Бсрковића Бара и још неки младићи из Ждријеловића, од којих су неки били чобани, а неки су побјегли од својих кућа. Код

"•) Касније смо сазнали да је ова наша патрола пуцала и смртно ранила Трифка Сорајића, који је бјежао испод Лечића чатрље, и док су наши борци дошли до њега — издахнуо је.

Трифка Буднића је тада нађен упаљач Ђока Путице. Том приликом сам сазнао да су ухваћени и Крсто Кашиковић и Обрад Томашевић, оба из села Укшића. Њих је, у ствари, ухватила група наших бораца са којом је био и Грујо Сорајић. Кашиковић и Томашевић су ухваћени негдје између села Укшића и Бована. Њих двојица су истога дана спроведени за Ластву (требињску), ради саслушања, али их је Сава Ковачевић стријељао у Дубочанима на путу за Љубомир. Када му је патрола рекла да су и они учествовали у убиству Ђока Путице Трифко Буднић је спроведен на Радачки бријег, гдје му је суђено. Стријељан је два дана касније.

Рано ујутро, 24. фебруара, вратио сам се у Росуље. Ту сам срео једну патролу из 2. вода Домашевске партизанске чете, која је спроводила шесторицу Ковача, и то: браћу Јанка и Бранка, Јова, Видака, Вељка и Рада. Они су се сами предали борцима Домашевске партизанске чете у Рошцима. Нико од њих није имао оружје, а приликом предаје изјавили су да су се склонили по неким колибама, пошто нису смјели да се врате кућама због трагичне погибије Ђока Путице у њиховом селу. Међутим, по доласку четника у Љубомир сазнало се да је ова група била склоњена у Кртињу и да се тада, по наговору командира тамошње чете Спасоја Бокића, предала борцима Домашевске чете, који су их истог дана спровели на Радачки бријег код школе у Љубомиру.

Истога дана, 24. фебруара 1942, у Ждријеловиће је дошао Сава Ковачевић, с једном групом партизана, гдје је присуствовао откопавању тијела Ђока Путице. Колико се сјећам, из Домашева су ту били Спасоје Папић, Максим Зотовић и Стојан Кијац.

Сјутрадан су шесторица Ковача стријељани на Радачком бријегу. Поуздано знам да нико од Љубомираца није питан о томе како су се понашали раније ови људи, али не знам да ли их је неко саслушавао по доласку на Радачки бријег. Но, без обзира да ли су саслушавани или нијесу, њихова трагедија је била у томе што су покушали да се спасавају бјекством, чиме су само навукли сумњу на себе. Ово је било утолико трагичније што су бјежали у исто вријеме када је то учинила и група најзагриженијих четника са Савом Ковачем. Да ли је ове људе на фаталан корак неко од четника наговорио није ми познато. Неки од њих су могли мирно остати код својих кућа, као што су то, уосталом, појединци и учинили и ништа им се није десило.

Када ово истичем имам на уму и наређење команданта Билећког партизанског батаљона Влада Томановића, који нас је, прије него што смо кренули у напад на Ждријеловиће, упозорио да нико не смије отварати ватру на мјештане овог села који се затекну код својих кућа, нити се некоректно понашати према становништву у селу.

Поред шесторице поменутих Ковача, затим Пера Сушића, Паја Милића, Гаврила и Милована Лечића и Рада Поповца из Подосоја, тога дана, 25. фебруара 1942. године, на Радачком бријегу су стријељани: Трифко Буднић, Никола Кашиковић, Крсто Мијановић и Пајо Атељевић.

Сви наши покушаји да уђемо у траг четничкој групи коју је предводио Сава Ковач остали су без успјеха.[19]^

[101] Косније смо сазнали да су се они прво пребацили у Видушу и склонили у једну пећину под Кобиловцем, одакле су прешли у Лађевиће. Када су увидјели да се ни тамо не могу одржати, отишли су Талијанима у Билећу. Послије тога, све наше потјере за њима биле су обустављене.

ОБРЕН ИВКОВИЋ,
ВОЈО ЧОЛОВИЋ
и ВЛАДО ИВКОВИЋ

ПОСТОЈАЛИ СУ УСЛОВИ ЗА ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЈСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

Први Сремски комитет КПЈ за Невесиње формиран је концем септембра 1941. године. Његов први састав чинили су: секретар Живота Неимаровић, радник из Мостара, и чланови Саво Медан — Шпански борац (на овај терен дошао из Мостара) и Јефто Ковачевић, радник. У марту 1942. године у Сремски комитет дошли су другови: Владо Марић, сељак из села Братача и ђаци Перо Гушић и Владо Ивковић.

Прве овдашње партијске организације претежно су формирали другови који су дошли на подручје среза из разних мјеста, гдје су били радници, ђаци, и сл. Прве партијске ћелије формиране су у другој половини 1941. године, изузев партијске организације у граду Невесињу, која је постојала још од прије окупације.

Партијска ћелија у Зовом Долу формирана је 15. септембра 1941. године и у њу су примљени: Петар Драпшин (дошао из Сарајева као члан КПЈ), Ђока Пашајлић, радник (дошао из Сарајева као симпатизер КПЈ), Обрад Ивезић, сељак, и Гојко Ботић, радник. Од формирања до јуна 1942. године, ова партијска ћелија је више пута попуњавана, а у питању су били следећи другови: Гојко Вукајловић, сељак, Александар Ивезић сељак, Васо Ивезић, Томо Зечевић, ђак, и Драго Чалија (фебруара 1942. године дошао на овај т^рен из Фоче, из састава пролетерске јединице).

Партијска ћелија у Биограду је основана 7. новембра 1941. године и у њу су примљени: Војо Чоловић, студент (као њен секретар), Раде Паровић, ковач (брат Благоја Паровића — Шпанца), и Мирко Вучетић, сељак. Ова партијска организација је убрзо попуњена, јер су у КПЈ примљени Мирко Ковачевић, сељак, и Војо Вуковић, радник.

Ћелија КПЈ у селу Оџак основана је 10. новембра 1941. године. Чланови су били: Максим Нинчић, ђак Душан Брењо, радник Саво Брењо (дошао из Београда и погинуо 1943. године), радник Драго Папић (погинуо 1943) и Милан Папић.

Партијска ћелија у Лукавцу основана је концем 1941. године, и у њој су били сељаци: Дукица Граховац, (погинуо 1942. године на Борчу, проглашен за народног хероја), Мирко Радовановић (погинуо 26. фебруара 1942. године), Данило Пашајлић и Милан Граховац.

У Доњем Дрежњу партијска ћелија је основана 3. децембра 1941. године и у њу су ушли: радник Данило Николе Ивковић, сељак Данило Боже Ивковић и ђак Владо Ивковић, (секретар ове партијске организације). На истом састанку на коме је основана ова организација, Бошко Ивковић (погинуо у марту 1942. године) кандидован је за члана КПЈ.

Партијска ћелија за подручје Братача — Грабовица основана је, такође, концем 1941. године. Чланови су били: радник Томо Марић, (дошао из Сарајева као члан КПЈ), сељак Бојко Глоговац, ђак Перо Гушић, типографски радник Саво Чоловић, (дошао из Београда као члан КПЈ, погинуо 1944. године — Народни херој), и Ристо Чоловић.

За подручје Колешко — Ријека, партијска ћелија основана је концем 1941. године. Чланови су били: Јефто Ковачевић, радник Митар Буха (дошао као члан КПЈ из Београда) и Крсто Игњатовић.

Концем 1941. године основана је и партијска ћелија за села Дубљевићи — Југовићи, у коју су били: учитељ Живко Вуковић (дошао из Мостара као члан КПЈ), Никола Говедарица, сељак Вуле Скоко (погинуо 18. априла 1942. године на Борчу, као политички комесар чете).

Из Слата је концем 1941. године у партијску организацију примљен Владо Иваниш, који је био на вези Среског комитета.

У селу Залом била су два члана Партије, и то: Данило Радан и Перо Катић, који су, вјероватно, припадали партијској организацији Братач.

Рад на стварању првих партијских ћелија ван града Невесиња почиње, у ствари, јула 1941. године, доласком Миленка Шотре, студента из Мостара на овај терен. То је период послије општенародног устанка, који је у невесињском срезу избио 24. јула 1941. године. У то вријеме постојали су сви услови у срезу за формирање партијских организација. То се, сем осталог, огледало у чињеници да је на терен среза дошао велики број другова који су раније били у другим крајевима земље, као радници, ђаци и студенти, и још тамо се повезивали са члановима КПЈ и СКОЈ-а. Послије дизања устанка народ се у огромној већини опредијелио за линију Партије. Са активношћу партије народ се упознао преко појединих комуниста и симпатизера, путем прогласа ЦК КПЈ, на ужим састанцима, масовним зборовима и конференцијама, итд. Рад партијских организација у другој половини 1941. године био је, углавном, усмјерен на објашњавање директиве Партије о оружаном устанку против окупатора и домаћих издајника, затим на раскринкавању шовинистичко-националистичких (касније четника) елемената. Један од њих био је Петар Самарџић, који је са својим истомишљеницима покушао да омета и разбије рад на организовању партизанске борбе на подручју среза.

Највећи дио рада, партијска организација посветила је стварању партизанских јединица, тј. сеоских чета, које су крајем септембра 1941. године обједињене у партизански батаљон ,,Невесињска пушка", чији је командант био Дукица Граховац, замјеник Обрен Ивковић, политички комесар Саво Медан, а замјеник политичког комесара Живота Неимаровић.

Партијска организација радила је и на стварању скојевске и омладинске организације. Тако је већ концем септембра 1941. године формиран и Сресни комитет СКОЈ-а, у који су ушли: секретар Војо Чоловић, студент, и ђак Душан Брењо, Владо Ивковић и Милан Мучибабић.

Упоредо са стварањем сеоских партизанских чета и скојевске организације, радило се и на стварању првих органа нове народне власти.

Карактеристике састава и дјелова ове партијске организације биле су: партијску организацију су, претежно, чинили радници и ђаци, а касније је попуњавана новим члановима из редова сељака, већином омладине; држање комуниста и партијске организације кроз читав период, од почетка љета 1941. до јуна 1942. године било је узорно, што се касније потврдило. Нарочито успјешан рад ове партијске организације био је међу омладином и на стварању и учвршћењу оружаних јединица, тако да је приликом повлачења наше главчине у Босну, у јуну 1942. године, на територији среза било око 450 чланова СКОЈ-а. окупљених у сеоским активима. У батаљонима и скоро у свим селима формирани су активи омладинске организације.

Мада је формиран велики број партизанских чета и постојала велика слободна територија у срезу, постојали су услови да се развије

активна партизанска борба. Међутим, партијска организација среза није у довољној мјери ксристила те услове у погледу псспјешивања оружане борбе против окупатора. Она је, углавном, дјелова.па у српским селима и, претежно, на слободној територији, док је мало радила у муслиманским селима и правила упоришта међу Муслиманима у Невесињском пољу. Међутим, радила је међу Муслиманима у Горњем невесињском пољу, тако да су они остали претежно неопредијељени, што је у то вријеме био велики успјех.

Један од озбиљних пропуста партијске организације огледао се у томе што приликсм повлачења наших снага из Херцеговине, није повела у Босну већи број бораца, који су били спремни да се, под руководством Партије, боре одлучно и до краја. Међутим, ова грешка се не би могла приписати искључиво партијској организацији невесињског среза, јер је у вријеме доста неорганизованог повлачења, владала општа нејасноћа у погледу перспективе даљег развитка догађаја и услова за дјеловање НОП-а у Херцеговини. Већина чланова Партије из ове партијске организације није отишла са нашим снагама приликом њиховог одступања за источну Босну, већ се повукла у илегални рад на терену среза, а мањи дио се и легализовао. Но, сви су остали досљедно на позицијама Партије.

ДАНИЛО ЈАЊУШЕВИЋ

НАПАДИ НА АВТОВАЦ

Један од значајних догађаја, који су се одиграли 1941. године, у раздобљу од априлске капитулације краљевске војске, до устаничког 1ула, без сумње је устанак у Херцеговини, јука те године.

Познато је да је одмах по успостављању власти „Независне Државе Хрватске", и у овом делу земље настала права хајка, усмјерена на истребљење српског живља и у Херцеховини као „повијесном дијелу" те квинслиншке творевине са Павелићем на челу.

Почела је масовним убиствима недужног и голоруког народа по српским селима, отимањем имовине, паљевинсм домова и пријетњама, уз настојање да се распире међунационални сукоби и наметне братоубилачки рат, што је одговарало окупатору.

Као резултат немирења овог слободарског народа са оковима и сазнањем, које је стечено у дугој и жилавој сопственој историји, да се насиљу најефикасније може супротставитп силом — у овом крају убрзо, већ почетком јуна, почиње оружани отпор против усташа, предузет доста спонтано, због одбране голих живота и заштите муком стечене имовине. Крајем јуна тај отпор прераста у масовни устанак, који ће, као најшире прихваћен облик отпора насиљу, постепено попримити карактер организоване свенародне борбе против окупатора и његових домаћих слугу.

Значај јунског устанка и организованог огпора насиљу у сјеверној Херцеговини јесте у томе што он претстаЕља први организовани оружани покрет отпора у окупираној Европк. Својим ослободилачким карактером и циљевима које је имао, он ће прерасти у народноослободилачку борбу народа наше земље, коју је водила Комунистичка партија Југославије.

Одмах послије потписивања уговора изме^у Павелићеве и Мусолинијеве администрације, 18. маја 1941. године, усташе су преузеле власт у Гацку и Невесињу. Касније (27. маја), у Гацко је стигла група од 16 усташа „са стране", које је предводио адвокатски приправник из Травника — Херман Тоногол, поставши усташки повјереник за Гацко. Одмах по заузимању в.^асти, усташе почињу да остварују план денационализације, па и физичког уништења Срба. По том плану, један дио Срба требало је прекрстити, други уништити, а трећи иселити. Раније је у тзв. НДХ био усвојен закон о преласку са грчко--источњачке", то јест православне, на католичку вјеру.

У гатачком срезу, 1941. године, организовано је. више табора: у Гацку, Автовцу, Борчу и Надинићима. Таборници су били они који су од првог дана пришли усташком пс-крету — Хасан Чустовић, Фехим Пашић, Смајо Дилић, Омер Капетановић, и други. Усташка пропаганда покренута и окренута против Срба била је жестока, уз пријетње заштитницима српског живља и обећања усташким разбојницима муслиманске народности. Но, и поред свега тога многи поштени и племенити Муслимани били су проттив сарадње са усташама. Тај клерофашистички усташки план против Срба и свих напредних елемената, без обзира на вјеру и националност схваћен је и као пријетња себи и свом народу. И овдје је, као што је био случај са Муслиманима из других крајева Босне и Херцегопине, заузет чврст став — да се са Србима и даље жији у слози, што је значило и да се стане на крај усташком незакоњу. Тада су почели гласни протести угледних Муслимана против усташких мјера насиља — С.рби су стављани у заштиту, а недјела се спречавала.

Поред свих упозорења усташама да не чине злочине, њихови повјереници почињу да спроводе планове својих наредбодаваца, прелазећи у крваве акције.

Од јуна 1941. године усташе и овдје прелазе на извршење плана о уништењу Срба. Прва жртва хапшења у Гацку био је Филип Старовић из Самобора, а истог дана у селу Коритима ухапшени су и спроведени у Гацко Вукота Јакшић, те милоезн, Милорад и Андрија Свнрцан. Усташки повјереник за Гацко, Херман Тоногал, први је показао како треба убијати Србе. Он је на звјерски начин убио Благоја Шаровића са Степена. Он је био прва жртва усташа у овом дијелу Гацка.

Припајањем ових крајева ,,Независној Држави Хрватској", положај Срба се из дана у дан нагло погоршавао, па је народ живио у сталној неизвјесности и страху. У исто вријеме усташки покрет се брзо ширио и учвршћивао. Чим су осјетили да су јаки — усташе поступају све отворније и безобзирније и њихове акције постају опасније. Из тога се може за.кључити да је усташки терор у Херцеговини дио опште политике, коју је водио усташки „Главни стан" према Србима, те да га нису условили ранији односи између Срба, Хрвата и Муслимана у Херцеговини .

Покољ недужног становништва из села Корита извршен је ноћу између 4. и 5. јуна 1941. године. Под изговором да треба одржати неки збор у Соколском дому, усташе су покупили све мушкарце, а онда их повезали и по групама водили и бацали у Коритску јаму. Тако су сатрли 167 људи.

По наређењу Јуре Францетића, усташког повјереника за Босну и Херцеговину, 9. јуна је стријељано 20 талаца — Срба из Гацка. Они су побијени на Палићу, код села Степена. Са тог губилишта једино је успио да се спасе поп Новак Мастиловић. Ови таоци су, на-

водно, стријељани зато што се благовремено нису хтјели предати усташким властима. Међу убијеним таоцима били су: поп Видак Вишњевац и поп Шпиро Старовић. Син попа Шпира, Милорад, такође није успио да се спасе од усташког покоља; лично га је ликвидирао Херман Тоногал, мада га]е познавао.

Усташе су поубијале многе Србе у Автовцу: Панта Рундовића, Бора Ћуковића, Драгољуба, Луку и Јова Билс>новића. У селу Врбици, у кући Вула Бјелогрлића, спаљено је 19 особа. Усташка пропаганда у Борчу дјеловала је још прије рата. Међу еељацима су је ширили Алија Шуљак и жандарм Маријан Бановац, уз помоћ Меха Салчина, и других. Послије преузимања власти у Гацку, усташки повјереник Херман Тоногал, звани Крешо упућује Бановпа у Борач, на дужност команданта жандармеријске станице у Шиповици, са задатком и овлашћењима да тамо, са дружином, чини злочине. У исто вријеме, у Борач је дошао и Алија Шуљак. Тога дана напр^вљен је план о злодјелима усташа у Борчу, којим је регулисано која села и како треба попалити, колико и како треба поубијати становништво. Усташе из Борча најпре су запа^иле села Крварево и Вишњево, већи дио села Изгори и Чемерно, а касније (7. јануара) починили геноцидни злочин у селу Придворици и попалили више села у Површи.

Послије изненадно изведених злодјела и тренутне обезглављености, народ почиње да долазг. к себи и, схвата да нема другог избора него да се бори и не дозволи препуштање на милост и немилост усташама.

Почињу прве борбе и облици отпора усташама на подручје Гацка и Невесиња. Тако, 3. јуна 1941. године. почиње борба против усташа у селима невесињског среза: а неколика дана раније (7. јуна) устаници су напали жандармеријске станице Казанци, Степен и Јасеник, са г.одручја гатачког среза. У тим борбама убијеп је један оружник, три су рањена, а два заробљена. Из редова устаника погинули су: Душан Мандић, Душан Бољановић и Божо, Спасоје и Милан Тепавчевић. Послије тога настала су нова хапшења, пљачке и паљења села.

Схватајући сву тежину и трагику такве ситуације, неки поштени Муслимани обавјештавају Србе из околних села о опасностима које се припремају, опомињу их да се чувају, по±.ављају им да у усташе не смеју имати повјерења. Тако су Мустафа и Велија Пашић из Автовца опомињали сељаке у Липнику и Самобору да се чувају усташа и обавјештавали их када усташе крену у неко од њихових села.

Овдје ће бити највише ријечи о устаничком нападу на Автовац, у коме сам лично учествовао и сачувао упечатљиво сјећање на те бурне дане.

Напад устаника, 28. јуна 1941. године, почео је по плану. Наиме, по чврстом договору, устаници Голијани и Бањани, као и из сусједних села Гацка, требало је да под командом лопа Перишића нападну Кулу Фазлагића. Села оријентисана према Автовцу, с дијелом пивских јединица, под командом Душана Бајагићч, требало је да нападну Автовац. Села оријентисана са сјевера према Гацку, са дијелом Пивљана и под командом Милорада Поповића, требало је да нападну Гацко. Према Автовцу положај је заузет од правца села Самобор, Липник, Јасеник и Михаљача.

У Автовцу се налазила чета домобрана са око 200 војника, која је смјештена у војничком логору, у којем се налазио и извјестан број усташа, претежно са стране. Усташе су утврдиле свој положај у Автовцу са источне стране, према Липнику, Самобору и Михаљачама.

О откривеној припреми иапада на Гацко и Автовац усташе еу извјестиле своје надређене у Вилећи, Мостару и Сарајеву. Из Мостара је, 27. јуна, упућена помоћ „из ваздуха" — 5 авиона је жестоко бомбардовало положаје устаника, при чему су они тога дана оборили један авион. Италијански гарнизони из Дубровника и Требиња, такође су послали помоћ усташама. Била је то једна чета која је кренула преко Билеће. Устаници су их напали на Кобиљој глави и приморали је на повлачење.

Напад на Автовац извршен је тачно по плану, у 4 часа, 28. јуна 1941. године, и то једновремено са свих страна. Автовац је напало око 300 устаника под оружјем, те извјестан број оних који нису били наоружани.

Усташе и домобрани су, имали добре и утврђене положаје, нарочито са сјевероисточне стране. Тако су услови за одбрану Автовца били повољни, али су устаници, ипак, успјели да на јуриш, око 12 часова, заузму ову варош.

Помоћ одбрани Автовца није могла стићи из Гапка и Куле Фазлагић, с обзиром на то да су устаничке чете заузеле и држале положаје према тим мјестима. У борбама за Авговац, колико се могло установити, погинуло је 10 усгаша, а 12 је рањено. Међу устаницима је био извјестан број рањених и 6 погинулих. Погинили су: Рако Старовић, Новак Тепавчевић, Милан Ребић, Гале и Војин Додер.

У овом нападу Автовац је потпуно спаљен и опљачкан. Од таквог исхода напада, муслимански живаљ је послијг злодјела које су усташе правиле, са правом страховао, да националистички елементи не утичу на дио српских угрожених и понижених маса, тако да ови часно име Муслимана изједначе са прљавим именом и злодјелом усташе — приликом напада устаника на Автовац, што би било трагично Управо због тога, многе муслиманске породице из Муља и Автовца су, још при нападу на варош, умакле у Гацко и Кулу Фазлагића, да би се тамо спасиле од покоља и страдања. Многе од њих то нису стигле да учине, па су остале код својих кућа. Тако су приликом напада на варош страдале 32 особе муслиманске напионалности, претежно жене и дјеца из Автовца и Муља.

Страдали су: два сина Адема Пашића, Аздо и његов млађи брат. Рагиб Пашић са синовима Сејдом и једним од осам година, па Узеир, Салко, Велија, Сајто, Шаћир и Фазлија Пашић, два сина Заћа Пашића, Суљо и Рифо, и сестра Алија и Незир Пашић и кћи Авда Пашића, Муневера, стара шест година. Из породице Хасанбеговића погинули су: супруга и кћерка Ибрахимова и дјевојка из Невесиња, која је била у гостима код Мума Хасанбеговића, син Суља Хасанбеговића, Мурат, стар 10 година, Мујо и Ћамил Хасанбеговић, Смајо Чустовић и Махмуд Рецић, који су живјели у Авговцу, те још шест особа, млађих од 15 година.

Настрадало становништво својим ставом и држањем није дало никаквог повода за овако бездушан обрачун са њима, поготову са нејачи. Показало се да су вође неких устани"тких јединица, националистички и шовинистички настројени, као што су били Милорад Поповић, поп Перишић, Душан Бајагић, и не само они, испољили свој осветнички бијес над недужшш становништвом. У таквој ситуацији, комунисти и други родољуби нису били у стању да спријече сва та убиства, јер су били малобројни, мада је њихов утицај на масе био јак. Касније су Миро Попара и Сава Ковачевић у селу Пилатовци критиковали војно и политичко руководство устаника, јер нису енергично иступили и стали на пут шовинистичким испадима, макар и по

цену употребе оружја. Погинуло је 11 оних који су оружјем пружали отпор устаницима приликом напада.

Комунисти и сви напредни људи спасавали су муслиманско становништво из Муља и Автовца од покоља осветом заслијепљених устаника. Међу устаницима је. наиме, било и оних који су свој бијес искаљивали над недужним становништвом. Еили су то они чије су најближе породице и ближа родбина страдалк од руке усташа.

Стицајем околности, успио сам да, и по цијену животне опасности, спасем 51 муслимана, који су се склонили у магацин трговца Бора Ћуковића. У овом подруму били су претежно старији људи, дјеца и жене. Многи од њих су ме и познавали, па су преклињали да их спасем од покоља устаника, јер се чуло да су неки појединци решили да се и овај живаљ покоље. Томе сам се оштро супротставио и успио да нејач спасем од покоља и страдања. Били су то чланови породица Мустафе, Ћамила, Фејза, Бешира и Азема Беговића, радника родом из Требиња, Ћуле Тановића из села Међуљића, Смаја Ћатовића, Касима и Хамдије Пашића, трговца Мума Хасанбеговића Муја и неких других.

У овом нападу, неке Муслимане спасавао је и Иван Старовић, а двојицу младића из породице Пашића из Автовца, спасила су у Липнику браћа Видоје и Стево Бјелогрлић. (Оба младића касније су била у партизанима и погинула у борбама против окупатора).

Послије 19 часова, уз помоћ Павла Поповића Тода и Богдана Зеленовића, Ивана Старовића, Милована Зеленовића, и још неких поштених мјештана, успели смо да ово недужно становништво пребацимо у Гацко. Успут, од Автовца до Гацка, морало се водити рачуна о томе да неко од устаника не нападне на престрављене људе, тим прије што је пратња била малобројна и ненаоружака.

Послије пада Автовца, устаници нијесу нападали Гацко и Кулу Фазлагић, због тога што је убрзо услиједила јака интервенција Италијана. Но, без обзира на то што овако замишљен, па и донекле припремљен план устаника није остварен, јер је све било сувише спонтано, и што су учињене тако грубе грешке према муслиманској нејачи, које ће имати далекосежне политичке посљедице — овај устанички покрет маса није остао усамљен, неорганизована и спонтана, а још мање промашена акција. Напротив, она је као и борбе почетком јуна, показала окупатору и усташама да се народ неће мирити са оковима, ни по цијену живота трпјети насиље. То је, по свом току и посљедицама била опомена и свим организаторима отпора дивљању усташа, а поготову комунист:чиа као организаторима устанка, да је почетак и вођење оружане борбе са устаничким масама преозбиљна ствар, да би се у њу улазило без опсјежних политичких, војних и других припрема, без сузбијања свих националистичких и осветничких акција и њихових носилаца. Те поруке и опомене су схваћене и непосредно послије тога вршене су солидније припреме, када су комунисти стали на чело устаничких маса.

ТОМО (ВУКА) АНЂЕЛИЋ

НАРОД НИЈЕ ПРИЗНАО УСТАШКО-ДОМОБРАНСКУ ВЛАСТ

Враћају се људи из свих крајева земље и из разних јединица већ пропале ВОЈСКС, који су само прије десетак даиа мобилисани да бране краља и отаџбину. А сада је краљ побјегао из земље. а домовина окупирана, па се враћају из невођеног боја, нимало криви за пораз, преварени и деморалисани, са оружјем или без њега. Долазећи одасвуд, причају о свему и свачему: охолим Нијемцима, разбарушеним Италијанима, опаким усташама, подмуклој Мачековој „заштити", пасјалуку у дијелу народа, али, понајвише, о примјерима поштења, родољубља и достојанства обичних људи који нису признавали ни пораз ни окупацију.

Наступило је вријеме у коме је народ нашег краја живио у страху и неизвјесности. Није то ни «удно: свакодневно су стизали гласови од Мостара, Стоца, Љубиња — о звјерствима усташа, њиховој одлучности да у тим крајевима униште српски народ, не гледајући на старо или нејако — све редом убијају и у јаме бацају. Проносе се и потврђују гласови о томе како је на хиљаде српскот живља бачено у јаме: Бивоље брдо, Шурманци, Ржани До и Дабар. А оно што је умакло усташком ножу •— голо, босо и гладно се сабило у ''бјегове у Илију, Ситницу, Радимљу, изложено најтежим невољама, па, сем осталог, скапава и од глади.

Страх завлада у народу поготову кад усгаше дођоше у ове крајеве. Јер, са њима дођоше и Коритска и Придворачка јама, те стријељања у Требињу. То ули још већи страх народу и продуби неповјерење у Павелића и његову тзв. НДХ.

Народ, узнемирен, лута по имањима, не рнди ништа. ЈБуди се све чешће састају и договарају о томе како сачувати голе животе. Сви су се спремили да некуд бјеже, да се склоне али се постављало питање: куда, гдје, како?

У тим судбоносним данима — кроз уста Мира Попаре, Саве Ковачевића, Влада Шегрта, Радована Папића, Рада Правице, Драгице Правице и Ђока Путице — чују се одговори на та и друга питања, снажно одзвања глас Комунистичке партије: „Пушку у руке, народе, без оружја нема спаса; не предај се, не клекни пред кољачима!"

У свим селима се појавише људи који храбре народ и припремају га за отпор. Нађоше се и десетине оних „малих" људи, активних другова који су данонoћно трчали, повезивали села, храбрили човјека, организовали и припремали народ за устанак. Први је задатак — набавити оружје, чак и не питајући за цијену. Има их који не жале дати и јединог вочића за пушку, само да се наоружају. Циљ је: не дати се жив у руке непријатељу, не пустити да усташе неког из села одвуку без отпора. Наоружани, наши људи стражаре, патролирају по селима. Народ са симпатијом гледа те наше прве борце и, што је још важније, како који дан пролази, све је више наоружаних у нашим редовима. Али, има и оних, истина малобројних, који се не слажу са позивом за борбу, говорећи да нам је непријатељ држава и сила, а да смо ми нејачки, те тим нашим „испадима" можемо навући само још веће зло — да убијају људе и пале нам куће.

У тако тешкој ситуацији, тих дана нам је једина узданица и утјеха Црна Гора, гдје нема усташа. Отуда је у граничним селима

Црне Горе већ пуно избјеглица из овог дијела Херцеговине. Примају их Црногорци братски, са највишим гостопримством дијелећи са избјеглицама све што имају.

У међувремену, усташе су се „уселиле" у бившу жандармеријску станицу на Јасену. То је 15 жандарма са командиром Рамом Авдићем. Овај лукави и препредени жандарм, дугогодишњи командир станице на Петровићима, одмах по доласку на Јасен успоставља контакте са угледним људима из народа, трудећи се да остави утисак о својој отворености и пријатељству. Милозвучним причама настоји да освоји поједине људе, говорећи им, ненаметљиво, како треба, као и досад, да буду „вјерни и послушни својој држави, јер ко царује тај и влада, па тако треба и сада". Препоручивао је: „Не правите којекакве будалаштине и испаде, него будите вјерни, мирни и одани. Тог вражјег оружја ко има одмах га донесите и предајте, па с миром радите и живите, не бојећи се цара ни везира. А за то шта су нека села при том пострадала криви су зли људи и неке будале, због њихових испада против државе. Ето, због једног неваљалца оде, брате, цијело село у лагум, а ја знам да има људи који се и овуда скитају, од села до сода, и којешта и вама лажу и причају. То су комунисти. Боље би било да их ви похватате и предате мени него да их тражимо ми, јер у том копитању може и невик страдати. Они ће вам узбунити народ и тумбе све окренути, и ако их не прођерате зло ћете проћи, јер народ с правом вели да уза суву и сирова гори."

Није само Рамо Авдић тако радио и причао. Било је на терену још сличних Раму, али и појединих шпијуна које су усташе и Италијани овамо отпремали из Требиња — да уходе људе, цијене расположење народа у селима. Они су, уједно, ширили пропаганду да је Требиње пуно војске, да је само од пре неки дан у град дошло 12.000 Талијана и домобрана. Застрапшвали су народ, да се не би усудио да крене на оволику силу. И ЈОШ су говорили: да можемо слободно одлазити у Требиње, куповати и продавати као и прије, јер „док је мира не треба се никога бојати". Но, ни приче Рама Двдића, као ни те разне пропаганде, не само да нису смириле, већ су још више подстакле размишљање људи и потврдиле исправност намјера оних који су били за борбу.

Организатори устанка круже по свим селима, данонoћно не мирују. Они, на позив Саве Ковачевића и Мира Попаре примају од њих директиве за даљи рад.

Дана 26. јуна 1941. године једна група од 20 усташких жандарма кренула је из Требиња и дошла на Јасен. Након дужег савјетовања са командиром Авдићем, група је сјутрадан кренула за Љубомир, са намјером да „пређе" терен Љубомир — Змијекац и, као ухода, извиди стање у селима и понашањем докажу да су они мирни, да не дирају никог, дакле да увјере народ да они нису као што се прича, не убијају мирно и покорно становн^штво. Овај „ма^евар" је, у ствари, требало да буде мамац и увод у касније акције чишћења, тачније убијања српског живља.

Патрола је дошла до Радачког бријега, гдје је дочекана пушчаном ватром наших устаника. Жандарми су пружили отпор; пуцали су повлачећи се у школску зграду, гдје су се забарикадирали и пуцали бесциљно кроз прозоре. Наши борци нису јуришали. већ само, са сигурна домета, држали усташе у опсади. Траже се бомбе, јер оне би овдје добродошле, али их нема, једино је Јово Цуца убацио „крагујевку", али није погодио међу жандарме. Не видјевши другог излаза, жандарми су ријешили да се послуже бјекством — док један по један

умичу, други их штите ватром. Први је покушао да бјежи њихов вођа Ченгић, али узалуд; није успио да одмакне ни 50 метара — смртно је погођен куршумом наших бораца. Он је пао, а остали заточеници, видјевши мртвог командира, нису ни покушали да изиђу из школе.

Забринута за судбину њихових жандарма, јача група добро наоружаних усташа креће из Требиња, камионима. Дошли су до Андрића ћуприје, гдје су са свих страна дочекани пушчаном ватром. Усташе напуштају возила и, у паничпом бјекству, одмичу за Требиње. Ову акцију извели су борци из оближњих села, и то: Љубо Миљановић, Гашо Чечур, Лука Поповац, Душан Муришић, Обрад Чечур, Кико Дабовић и још неки. Дијелови камиона су развучени, а гуме су добро послужиле за опанке.

Три дана потом, 29. јуна, из Требиња креће војска од око 700 усташа и домобрана. Развијени у стрељачком строју, фронтално наступају од Врпоља, Дола и Пробила, па Љубомиром, у правцу опкољене основне школе. Народ измиче ка Видуши. И у овој тешкој ситуацији борци само повремено дају отпор, јер немају оружја и муниције. Стање је у том погледу критично: на сваких 10 бораца имали смо само једну пушку. Усташко-домобранска војска је, на брзину, ослободила заточене жандарме и понијела мртвог Ченгића. Похватани су неки наши људи, ненаоружани: Пејо Бутулија, Обрад Миљановић, Обрен Андрић, Мушо Чечур и још неки. Ови људи су морали вући мртвог Ченгића.

Пуковник Реш, командант ове војске, позвао је старог Муша Чечура, и питао га: „Стари, ко је пуцао на моју војску; ко је уништио овај ауто?" Стари је одговорио: „Не знам, господине, код нас је све мирно и у реду, него има, однекуд са стране, људи наоружаних, кажу да су негдје од Мостара, Стоца, Љубиња; причају да сте све њихове фамилије поубијали и у јаме побацали, а они избјегли, набавили оружје, овуда лутају, хоће своје да свете, мислим да су они пуцали на вас". Пуковник ће на то: „Е, па добро, стари, а гдје су ваши људи?" На одговор није чекао: „Боје се вас, господине и некуд се склонили". Пуковник прекраћује тај, оче^идно јалов разговор: „Стари, пођи одмах у село, кажи људима нека смјеста пронађу и овдје донесу дијелове камиона и оно што су опљачкали са њега, а ти трком, са својим синовима, дођи да помогнете носити овог мртваца". Мушо ће на то: „Добро, господине, сви ћемо одмах доћи". Стари Мушо здимио је и више се није вратио пуковнику.

Пуковник се, као и његови претходници, служио лукавством: није дозволио убијање становништва, а и људе чији су носили убијеног Ченгића, истина након дужег мучења, пустко је живе из Требиња. Свакако, циљ му је био да смири народ, тако да касније, у једном ненадном налету, похвата и уништи што више српског живља.

Командир Авдић такође није мировао, мада би му мир у „подручним" селима највише одговарао. Овако, рејон му се смањује, а увећавају неприлике. Једино му се патрола креће правцем. Јасен — Будоши — Врбно. По овим селимч се жандарми удобно госте, негдје се испече и јагње, замирише кокошка. Дана 15. јула једна његова мало храбрија патрола — њих тројица, међу којима и вођа Салих Валах — креће са Јасена према Моску и Кљенку. Доласком на Моско, Салих примијети да на зиду школско зграде стоји иатпис ћирилицом. Било му је криво због тога и нареди мјештанима да се табла са ћириличним натписом одмах поништи, јер гдје би се, побогу, у Павелићевој „НДХ" писало „српским словима". Уједно је наредио да им се испече

јагње за ручак, али тако да јело буде готово *лада* се он, са патролом,

врати са Кљенка. Међутим, тек што су пошли са Моска, примијетила их је сеоска патрола и на њих испалила неколико метака. На то се Салих и друга двојица дадоше у бјекство према Јасену, заборавивши на ћирилицу и печено јагње.

Послије догађаја у Љубомиру и „испада[1]' на Моску, команда непријатељевог гарнизона у Требињу проучавала је планове у чијој основи је било тражење одговора на питање — на који се начин може пробити до Билеће? Комбинују да војска, односно казнена експедиција, прође споредним путем од Јасена преко Врбна, Дубочана и правцем Паник — Билећа, тако да би, уједно, изоловали ова села од црногорске границе, те, повезујући се са билећким гарнизоном, смирили билећки срез, свакако координирајући дејства са Гацком и Фазлагића Кулом. У вези са тим, командир жандармеријске станице са Јасена, лукави Авдић, треба да утре пут тој експедицији бар на подручју гдје он може дјеловати. Брзо је схватио тај задатак и, колико се сјећам, 20. јула позвао угледније људе из Будоша, Врбна и Дубочана на договор код куће Тадића у Будошима. Већина позваних дошла је на позив Авдића. Он им је рекао: „Позвао сам вас, добри људи, као ваш комшија, не мислећи вам никакво зло, већ да вас савјетујем и обавијестим да ће овуда кроз који дан, можда, наићи силна војска, не знам тачно куда ни зашто, можда је и маневар. Војска ко војска, може се десити да ће овим путем за Добрићево, није моје ни ваше да то знамо, само вам могу јамчити да она неће никога дирати, она ће проћи с миром. Не треба се ње бојати ни од кућа бјежати. Ово саопштите народу, али да кога гуја не уједе да опали пушку, јер би тада пострадало цијело село. И још вас савјетујем- ко год у селу има штогод оружја —- нека га одмах донесе и преда, тако да га од врага не боли глава, а ви знате ко у вашим селима има оружје и ргците им нека га смјеста донесу". Међутим, мало људи му је вјеровало Нико није донио оружје, чак га је више њих грчевитије стегло, а ко га нше имао, настојао је да га што прије набави, видјевши да ће му брзо требати.

На Јасен је, 26. јула, стигла из Требиња патрола од 25 усташа и жандарма. Међу њима је био већј број усташа из билећког логора, који су били на неком савјетовању у Требињу. Стигли су овдје и, након договора са командиром Авдићем, уп\тили се за Билећу, не знајући да наше снаге патролирају и свакодневно чекају у засједама, добро мотрећи на друм Требиње — Билећа. Патрола је дошла на Кљенак, гдје се затекло неколико бораца из Браног Дола и Паника и једна патрола бораца из Дубочана. Одмах су отворили ватру на усташе и жандарме. Након краће борбе, три усташе су убијене, а остали су се дали у бјекство према Јасену. Заплијењено је: митраљез, неколико пушака и прлично муниције.

Ова акција и њен исход ојачали су морал наших бораца и подстакли их на даљњу борбу. Успјешнији окршаји су учестали. Двадесетак дана потом, 17. августа, убијен је финанс који је дошао ради процјене духана и шпијунаже. Исто тако, дочекана је усташка патрола на Приспи, гдје су убијене три усташе. Дана 19. августа, усташка в^јска из логора у Билећи пошла је према Чепелици. Дочекана је ватром устаника. Том приликом погинуло је 5, а заробљено двојица усташа. На Влахићи је порушена жељезничка пруга и заустављен воз; наши су заплијенили два вагона јечма, а убијена су двојица усташа.

Борба на Рогошини, код села Моско, на путу Требиње — Билећа, вођена је 27. августа 1941. године. Она је дошла као резултат процјене војно-политичке ситуације на овом подручју од стране усташких главешина. Будући да је та ситуација по њик била крајње неповољна, јер народ, очевидно, није признавао тзв. НДХ и против њених ору-

жаних снага и органа изводио је све учесталије акције — ријешили су да, коначно, ликвидирају „одметнике" на подручју билећког среза, те да, неометани, истријебе српски живаљ, као што су то, уосталом, урадили и у другим дијеловима Херцеговине.

Ради тог задатка усташке снаге, домобрани и жандарми, прикупљали су се у Требињу, спремни за поход на Билећу. Према добивеном извјештају, радило се о неколико стотина војника под пуном ратном спремом. Обавијештени смо и о дану поласка те војске из Требиња. Народ из успутних села: Будоши, Брбно, Дубочани, Моско и Бориловићи одмах је организован и евакуисан. Све је склоњено у збјегове, шуме и шкрипове: старци, дјеца, жене, стока. Битно је било да се нађу: што даље од захвата праваца којима би ова војска могла проћи.

Два дана прије те борбе, нас тројица, НоЕак Анђелић, Ратко Ратковић и ја, договорили смо се о томе гдје, како и чиме да се дочека та усташка војска. У току тог размишљања дошли су нам другови из ЈБубомира: ЈБубо Миљановић и Гашо и Обрад Чечур. Охрабрио нас је и сам њихов долазак, а поготову кад су нам рекли да се напад на усташе мора извести ма колико биле велике њихове снаге, те да је 150 бораца у ЈБубомиру спремно да у сваком моменту ступи у борбу.

Договорили смо се да ЈБубомирци нападну са десне, а ми са лијеве стране цесте, с тим да се напад изврши у Рогошини, између Јасена и Моска. Међутим, рачунали с-мо да су наше снаге, које би нападале са лијевог бока, недовољне, па смо закључили да ја треба да пођем у Црну Гору и обавијестим неке људе о нашој ситуапији.

Пошао сам на пут. У Косијереву сам нашао Мила и Милана Килибарду са око 20 другова. Рекао сам Милу какБа опасност најнепосредније пријети нашем становништву. Чувш-1 то, Мило је одмах послао курира на Петровиће. Ја сам, на брзину, обавијестио о свему Живка и Милана Кецојевића и Рада Ковача. Рекли су: „Ето нас сјутра!" И збиља, ујутру се чула пјесма: долазе Црногорци!

Ова пјесма и долазак Црногораца упомоћ осоколише и наше борце и народ у збјеговима. У исто вријеме, на положај су дошли Владо и Лука Вучинић и Јован Бобот, са десетак бораца. Донијели су тешки митраљез, који смо смјестили мало даље од псложаја засједе, на брдо Ђуроје. Њиме су руковали Јован Бобот и Лука Вучинић. Владо Вучинић, је са неколико бораца заузео положај према Корјенићима, ради заштите — да нас усташе не угрозе с тог бока. ЈБубомирци, а нарочито борци из оближњих села: Врпоља, Бориловића и Моска, заузели су положај Лисац и чуке са десне стране цесте. Све је било спремно, с тим што су се и борци из Паника, истозремено, ставили на зачеље борбеног распореда, посједајући Кљелак.

Око десет часова топовске гранате из Требиња проломише ваздух. Прве падоше и грунуше негдје према Љубомиру. Артиљерци су „пребирали" терене Лисца, Бориловића, Моска и Кљенка. Исто тако, дејствовали су и у правцу Дубочана, Ките, Лактиње, Ђуроја. Ипак, тога дана усташе нијесу пошле.

Сјутрадан су нас усташе, умјесто из Требиња, гађале артиљеријом са Јасена. Тада ми Мило Килибарда рече да, као добар познавалац терена, прићем са борцима што ближе цести и да, сакривени, мирујемо да не би открили положај. Одмах смо то и урадили. Вратио сам се код Мила на објекат Киту, са којег смо двогледом осматрали Јасен.

Око 10 часова најприје се од Јасена шжолила претходница, као и јаке бочне патроле са обје стране пута, затим главнина у колони.

^ ш а ЖЈ^ 'чикла. "^.тж ХЖЛЛЛ ^ у ^ ж г т ч , лкк^кж&гос.
пришла и Моску. Чим стигоше у село, почеше палити куће. У том моменту стигао је курир и донио нам писмо. Милош Куреш је јављао да је непријатељева војска сила којој се не може одољети, па се он, са његовим борцима, повлачи преко Требишњице у Црну Гору. Љути и нестрпљиви, бацили смо писмо.

Одједном се у Моску, на зачељу усташке колоне, проломи плотун. Лука Вучинић и Јован Бобот први су пустили рафал из митраљеза. Одмах учеста и плотунска паљба. Један од тих метака смртно погоди усташког команданта. Мзненађене и изгубљене, усташе су утовариле команданта у аутомобил и хитно га одвезле у Требиње.

Усташка интендантура се кретала Рогошином. Видјећи то, Мило и ја смо муњевитом брзином одјурили борцима. Командовали смо< паљбу. Проломио се плотун, једновремено са обје стране пута. Одмах је заплијењена интендантура. Ту су, поред осталог, била и кола пуна муниције. На брзину смо разнијели муницију. У исто вријеме се, са свих страна из близине и даљине, пуцало. Главнина усташа се чувши плотуне са свих страна, вратила. од Моска, пробијајући се према Рогошини. Међутим, наши су им пресјекли одступницу. Праштале су пушке, грмјеле бомбе, одјекивала вриска бораца и повици: „Стој, усташо, нећеш даље!" Позивапи смо их на предају. Ватра није престајала. Једни домобрани дигли су руке и Сацили оружје, а други, без оружја бјежали према Јасену.

Постројавамо заробљене. Тачно 108 их је у строју. Погинуле не бројимо (према каснијим подацима, погинуло их је око 50). Од наших бораца није било погинулих. Заплијењено је много ратног материјала. Топ из којег је јутрос гађано по нама, у нашим је рукама. Ту је било неколико тешких и лаких бацача и око 300 пушака. Стрељано је 14 усташа, а остале младе војнике њих више од стотину спроведени су у код манастира Добрићева. Миле и Милан Килибарда су им писали пропуснице, па су упућени према пл. Видуши, јер су пут и железница били прекинути према Требињу, а Билећа је била опсадирана од стране устаника.

Међу заробљенима су и 5 официра и доктор Садиковић из Љубушког, Др Садиковић, се склонио на Пилатовце код Петра Комненића професора и чл. КПЈ, команданта Бањско Вучедолског батаљона.

Ова борба морално је ојачала наше редове и, што је било главно, у њој су се наоружали и борци који су жељно очекивали пушке. Страх у народу замијењен је весељем. Чула се пјесма:

„Сјајна *звјездо преко Метковића;*
Поздравићеги Анту Павелића
Поздрави га и лијепо кажи;
Да му за нас држова не важг,."

Истог дана када се водила борба у Рогошини — горњи дио среза Билеће је у пламену. Горе муслиманска села. Дим је затворио видик од Билеће и само се, из те таме, чују детонације бомби, циктање митраљеза и прасак пу-шака. То се, из освете, кољу и убијају Срби и Муслимани, завађени на вјерекој основи. Том приликом су изразите усташе избјегле заслужену казну и забарикадирали се у билећком логору, одакле су биле намјерне да се, ноћу, пробију за Требиње. Међутим, обавјештени о догађају у Рогошини, нијесу смјели кренути главним путем за Требиње већ су промијенили правац и пошли низводно, покрај десне обале Требишњице, Пробијајући се ноћу низ ри-

јеку, у саму зору су „нагазили" на дубочански збјег, у шуми Добрићево. Одјекнуо је врисак жена и дјеце. Усташ^ су их смиривале, говориле да се не боје, јер су они путници намјерници и само хоће да прођу. На тај начин су хтјели да се што лакше и брже пробију до Корјенића. Но, глас о њиховој појави муњевитом брзином је стигао до бораца у Дубочанима.

Понијети резултатима ју герашње борбе, одмах смо потрчали у правцу електроцентрале, пресјекли даље одступање главнине усташа (многи од њих су раније умакли). Отворили смо ватру и од манастира Добрићево до Парежа убили 16 усташа. 'Гом приликом је рањен Крсто Мулина. У електроцентрали се од раније налазила посада од 12 домобрана, као обезбјеђење тог објекта. Напали смо централу, али су домобрани, добро учвршћени, давали јак отпор. Оцјенивши да је заузимање централе немогуће без жртава, предомислили смо се и наговорили официре, које смо дан раније заробили, да напишу писмо (у виду наређења) посади да домобрани предају оружје и централу. Дозвали смо њиховог командира да изађе на разговор са човјеком којег смо упутили према централи. Састали су се. Писмо је предато у праве руке. Након једног часа, на прозору централе указала се бијела застава. Домобрани су се предали. Оружје и сву другу ратну опрему смо им одузели, а њих пустили у Требиње. Централу смо демонтирали и постројења порушили. Оружјем заплијењеним у ово! акцији успјели смо да наоружамо велики број наших бораца

Сјутрадан након борбе у Рогошини, јака ауто-колона Италијана, око 25 камиона, праћена авијацијом, неометано је, долазећи из Требиња, прошла за Билећу. Било је више разлога због којих на ову колону нико није метка испалио. Прво, до тада се нијесмо борили против Италијана; друго — послије јучерашње борбе и побједе борци су се опустили и разишли кућама; треће — још прије проласка ове колоне појединци су муњевитом брзином пронијели упозорење устаницима да се нико не усуди да пуца „на војску силне империје", тим прије што је са Италијанима Новица Краљевић, професор Правног факултета у Суботици, који је јуче дошао из Боке которске у Требиње и са италијанском командом уредио и направио споразум да они не дирају Србе већ да их заштите од усташа. Говорило се и да је италијанска краљица Јелена „наше горе лист" и да еоли и љуби свој народ. Одједном, дијелом народа овладаше неке симпатије, чак знаци повјерења у италијанске војнике. Чуло се: „Бека влада и црни ђаво само нека нас не дира, углавном да не страху^емо од усташког ножа". То су, били главни разлози због којих је италијанска колона слободно прошла за Билећу.

Одмах послије проласка ове колоне, непријатељеви агенти Сава Ковач и његове присталице, ужурбано и данонoћно пропагирали су народу пријатељство са Италијанима. Ковач и дружина су говорили: „Броћо, ми морамо поштовати наше заштитнике Италијане, они су за Србе добри, даће нам хране, робе, све што нам треба, па и оружје. Па хајдемо онда, браћо, на Турке, на Кулу, на Борач и друга турска села, или на латинска села, у Столац. Манимо се комуниста, они хоће у борбу против силне империје са 5 фишека и тиме да униште Италију и немачку силу. Једино је исправно да се сви ми Срби држимо за један исти штап, па кад дође право вријеме — ми ћемо лако: ако побиједе Енлеска и Америка — доћи ће краљ и влада, а ми ћемо дотле очистити Турке и Латине и имаћемо чисту српску државу; ако побиједе Хитлер и Мусолини — и тада ће нам бити по вољи да сами управљамо, само треба да мирујемо". Овако подла непријатељска дјелатност, у први мах је имала прилично успјеха на овом подручју.

Да би се разобличила и потпуно открила гграва слика тих непријатеља, осујетиле њихове подле намјере и су: била подривачка дјелатност — ваљало је смишљено политички радити и убиједити народ у праве намјере њихових издајника и фашистичких агената. У том смислу партијски радници су имали тешке и сложене задатке: указивали су народу да сви Муслимани и сви Хрвати нису криви за усташка злодјела, још мање да су сви они усташе; убјеђивали су да треба сви да се, без обзира на вјеру и националност, уједине у борбу против највећег непријатеља човјечанства, њемачко-италијанског фашизма; објашњавали су да су Анте Павелић и остале квислиншке врсте издали, првенствено, свој народ, да су жандарм Сава Ковач, поручник Јован Мишељић, професор Нађо Јокановић, професор др Новица Краљевић и њима слични. обични најамни плаћеници и слуге окупатора. Народу се говорило: ,,Тим жандарашима, измећарима и улизицама црнокошуљаша ништа не треба вјеровати. Овај народ се вјековима борио за своју слободу, борићемо се и сада. Наши поштени људи неће трпјети ропство и Бранковића издају. Ми смо јавно и Хитлеру рекли: ,,Боље рат него пакт, боље гроб него роб! Смрт фашизму — Слобода народу!"

У периоду септембар — октобар 1941. године почело се са масовнијим и отворенијим груписањима и опредјељењима. При томе је велики број људи овог подручја био неопредјељен, ријешен да мирно сједи и ради код своје куће. Они су говорили' „Кад нас нико не дира најбоље је мировати; нек се бије и ратује ко хоће и колико му се хоће; нећу се замјерити никоме, па нек царује и влада ко хоће". Такво дјеловање може се окарактерисати као непријатељско, јер су говорили борцима: „Не отварајте ватру, не пуцај близу моје куће; иди у ђавољу матер ти и окупатор, јер ћеш са твојом пушком изгорјети село".

Другу групацију чинили су с творени непријатељи НОП-а. То су били, агенти окупатора. Они позивају људе: „Браћо. немојте се усудити да пуцате на наше заштитнике, Италијане. Видите ли да Хитлер и Мусолини окупираше вас бијели свијет. Њима се морамо покоравати, за њих политички радити, а даваће нам хране и све што нам треба".

Број носилаца ове пропаганде, њихово груписање и, нарочито, опасност од њиховог дјеловања, свједоче о томе на какве су тешкоће иаилазили и с њима се носили прави, одлучни и познати борци и организатори НОП-а. А таквих бораца, који од самог почетка устанка па до коначног ослобођења земље никада нису клонили духом, већ су стално и несебично радили за народ и борили се на свим подручјима НОП-а, овдје је било понајвише. У непосредне организаторе борбе против свих непријатела и носиоце НОП-а на овом терену и шире, по свом сјећању и мјерилима, убројио бих из ових села преко 200 људи, и то: 35 из Домашева, 4 из Угараца, 13 из Љубомира, 18 из Љубинских Брда, 29 из Врпоља, 35 из Дубочана, 5 из Врбна, 5 из Будеша, 6 из Моска, 4 из Скрботног, 18 из Орах-Паника, 13 из Чепелице и 21 из Мируша и Влајине.

Када је, 29. новембра 1941. године, ослобођена општина Ластва, Сава Ковачевић је, за неколико дана, послао на терен села Јасен чету од око 50 бораца из састава Граховског батаљона, са командиром Стевом Г. Ковачевићем, учитељем. Ова јединица водила је данонoћне борбе на сектору Јасен — Моско. Више од 20 дана нападали су италијанске колоне на путу Требиње — Билећа, уз помоћ домаћих партизанских бораца. Тешке борбе ова чета је водила на Кравици и на Гљиви, изнад Требиње, од почетка децембра 1941. до средине

јануара 1942. године. Стевова чета, како смо је звали, била је у селу Љубомиру кад су је дочекали четници у засеоку Угарци и тешко ранили командира Ластванске чете, Манојла Бендерића. Било је то 14. јануара 1942. године на Нову српску годину, што је и био први оружани напад четника на партизане у Хецеговини.

Почетком децембра 1941. године, док је чета Стева Ковачевића водила борбу са италијанском колоном, једна група бораца из Врпоља, Љубомира, Завођа и Дубочана увече је опколила жандармеријску станицу на Јасену, не знајући да се кокандир Авдић са својим жандармима већ извукао, јер га је о намјерама бораца обавијестио неки шпијун. Не знајући то, извршили смо јуриш и у касарни нашли само жандармску спрему и неке друге предмете. Касарну смо запалили, а онда приступили рушењу моста на цести. Мост је био од тврде грађе и једва смо успјели да га, само дијелом, пресјечемо и онеспособимо за саобраћај. Изоловањем и ове станице, створили смо слободну, иако по простору малу територију, тако да су наше снаге контролисале цесту Требиње — Билећа.

Почетком децембра, Сава Ковачевић је неке од нас позвао на састанак, у Ластву. Тамо су пошли представници из готово свих околних села. Поред масовнијег присуства другова из Ластве, Аранђелова, Нудола и Ораховца, ту су били и неки другови из Завођа, Љубомира и Дубочана. Као представници Љубомира овдје су дошли Љубо Миљановић и Гашо и Обрад Чечур, као и другови који су радили на терену: Раде Правица, Стево Братић, Милосав Алексић, Ратко Ратковић, Војо Осмоковић и други, с. Дубочани су тада ушли у састав партизанског територијалног батаљона ,,Лука Вукаловић", који је формиран у Ластви 17. децембра 1941. године.

Сава нам је говорио о значају и перспективи наше борбе, дао је групама на терену задатке да што прије формирамо партизанске јединице. Није смјело бити копромиса ни пом^рљивоети са непријатељем, већ: „Удри по њему гдје год га видиш". Сава је говорио: ,,Ми морамо сабити фашисте у гарнизоне, одсјећг, их од свих комуникација, нек та жгадија црква док се преда. Нарочито треба пазити и не дозволити пролаз Требиње — Билећа и мост у Парежу, а жељезничку пругу потпуно онеспособити". Затим је Сава говорио о формирању батаљона ,,Лука Вукаловић", објашњавајући: „Мислим да је правилно што смо батаљону дали име Луке Вукаловића. То је био знаменити јунак. Дигао је устанак баш у овом крају и водио борбе против насилног Османлије и никад се није дао покорити. Ето, зато дајемо Лукино име батаљону, са поруком да се храбро бори и да никад у борби не посустане". Поред осталог, Сава је пекао да има приједлог за команданта овог батаљона, па је предложио друга Владу Шегрта. Додао је како сматра да Владо то заслужује. „Шегрт је усриједборбе са Италијанима скочио на тенк, убио тенкисту и тенк је наш. Њега предлажем не само због те храбрости. Шегр'1 посједује и све друге способности какве нам баш у ово вријеме требају. Питам вас: хоћете ли га за команданта?" Из стотина наших грла се заорило: „Хоћемо!" Тако је приједлог једногласно усвојен. За замјеника команданта батаљона изабран је учитељ, Лука Средановић из Ластве, за политичког комесара правник из Требиња Стево Братић и за његовог замјеника Јован Ратковић Црни из Жељева — Зубци. Заорила се пјесма:

,,Пушко моја џефердаре,
Партизански диван даре,
Ја те грлим, ја те љубил
Док фашизму главу срубим."

Тиме је завршен демократски поступак око избора штаба овог батаљона. Сава нам је поучно говорио: да изабрано руководство нема право да са даљине наређује, оданде гдје нелријатељ не може лако доћи; оно није наметнуто са стране, већ изабрано из мјеста. Познаје га цијела јединица, и зато у Горби, кад је најгушће, мора да иде напријед, пред четом и батаљоном и примјером указује борцима како се треба борити.

Измијешали се другови из свих крајева, овдје у ослобођеној Ластви, свега 10 километара удаљеној од Требиња, гдје је јак италијански гарнизон. Дуго смо чекали и радо дочекали ову манифестацију и разговор, те смо у Ластви остали дуже времена.

Уочи 6. јануара 1942. године, негдје пред поноћ, дошли су у Дубочане, у моју кућу, Владо Шегрт и Мато Антуновић, са још 46 бораца. Владо ме је пробудио и рекао ми да се на брзину спремим. Пошли смо у правцу Кљенка и избили на цесту између Моска и Скроботна, на путу Требиње — Билећа. СниЈег је стално падао још од синоћ и сада је био висок преко пола метра.

Ноћ је, помрчина. Нигдје пута, па смо се с муком пробили на Кљенак. Било је око 2 сата послиЈе поноћи. Пошто сам добро познавао терен, разриједили смо људство и заузелн положај. Владо ми је рекао да одмах пођем у Ластчу и кажем Сави Кова[1г]евићу, тада команданту Оперативног штаба за Херцеговину, гдје се налазимо и да смо изабрали добро мјесто за дочек непријатеља, па ако Сава буде имао неку поруку — да је донесем. Рекао ми је: ,,Данас је прослава у Ластви, обавијести твоје у ^убочанима и пођите тамо".

Вратио сам се кући у саму зору. За Ласаву смо продужили Милан, Новак, Косто и ја — Анђелићи, као и Вељко и Крсто Мулина. Кад смо дошли у Ластву, обавијестио сам Саву о ономе што ми је Владо рекао. Насмијао се Сава и вели: „Направиће тај Шегрт прави џумбус од фашиста!" Још ми је рекао да му се послије завршетка прославе јавим.

Свечаност на снијегу је почела. У строју је било око 250 бораца, а једна чета на осматрачници. Пред стројем су били Сава Ковачевић, пуковник Саво Оровић, Ђоко Путица, Петар Илић (Драпшин) и Павле Ковачевић. Сви су говорили. Пред одлазак из Ластве, по завршеном састанку, јавили смо се Новак Анђелић и ја другу Сави. Позвали смо га да дође у Дубочане, ради проширивања Дубочанске чете. Рекао је да ће сјутрадан доћи, а да кажемо и Влади да и он, са положаја, дође уколико буде могао.

Враћајући се кући, на путу у Корјенићима срели смо Слава СтиЈачића са још једним борцем. Ишао је са Кљенка и носио извјештај Сави Ковачевићу о још једној сјајној побједи устаничког оружја. Рекао ми је: „Били смо на истом положају гдје си нас јутрос оставио. Наишла је колона италијанских аутомобила, а за колоном пјешадија. Возили су полагано. Пустили смо их да уђу међу нас. Наједанпут је Владо из свег гласа повикао: „Пуцај, брза паљба! Гађајте месо! Јуриш, партизани!" Осули смо брзу паљбу. Одмах смо три камиона онеспособили. Италијанска пјешадија дочекана ватром поче одступати према Моску. Ми у трку за њима. Заробљено је око 100 Италијана и око 70 смо спровели у Дубочане, а нешто и за Добрићево. Има вагона опреме и хране, ма свега и свачега на Кљенку".. .

То нам је Славо брзо испричао и у трку наставио пут за Ластву, ка Сави, а ми пођосмо за Дубочане.

Заробљени Италијани били су у школи. Сваки од њих тврдио је да је комуниста и показивао слике жене и дјеце. Исте вечери смо

организовали колону коња за прегон велике количине заплијењеног материјала. Било је ту: муниције, оружја, еира, цигарета, шећера, кафе, упакованих колача и у свакој кесици Мусолинијева честитка сваком италијанском војнику. Превезли смо 68 коњских товара тог материјала, а и камионом смп пребацили за Добрићево много тога. Тим пословима руководио је Ђубо Ковачевић (Мизара).

Седмог јануара увече дошли су из Ластве у Дубочане Сава Ковачевић, пуковник Саво Оровић, капетан Ђоко Путица (тада заменик команданта Оперативног штаба за Хецеговику). Владо Шегрт им је, у својству команданта батаљона „Лука Вукаловић". предао рапорт пред основном школом у Дубочанима, пред постројеним борцима побједницима из акције на Кљенку.

Било је и натезања око формирања наш-:- чете. Сава се мало и љутнуо, богме и скочио на но^е и сваког Дубочанца. који су се овдје масовно окупили, упитао: „Хоћеш ли ти у партизане?" Нико није имао смјелости да каже како неће, или да се још није одлучио. Сви су рекли да хоће. Тако се наша дотадашња четица од једва 10 другова повећала на око 65 бораца. Изабрано је и руководство: командир Михајло Јанковић, политички комесар Новак Анђелић, водници Владо Анђелић и Крсто Мулина. Чсти је постављен задатак: да сваки дан, на смјену, по 15 бораца одлази на Кљедак, односно у Жудојевиће, гдје је смјештен штаб сектора, с циљем да се не дозволи пролаз непријатељу за Билећу. Сава је том приликом старом ратнику Раду Анђелићу даровао пушку. А Саво Оровић је, пред цијелим скупом, између осталог, рекао: „Као пуковнику Југословенске војске, част ми је што се налазим у редовима бораца Саве Ковачег.ића, команданта који је способан да води оперзције, као да је завршио највише генералштабне школе".

Исте ноћи Сава Ковачевић је окупио грулу бораца, чланова Партије: Маја Бендерића, Љуба Ковачевића, Милосава Алексића, Слава Стијачића, Душана Алексића и Мирка Крунића. Дао им је задатак да одмах пођу на терен љубомирске општине, тамо одрже зборове и, уз помоћ тамошњих партизана сузбију четништво и разоружају жандарма Саву Ковача и поручника Јована Мишељића. Та двојица одвраћају народ од народноослободилачког покрета, јер су Љубомир прогласили својом територијом коју бране од партизана, а не од Италијана. Након неколико дана, ова група партизана наишла је на четничку засједу у селу Чварићима, општина Л^убомир, коју је предводио Сава Ковач. Тешко су, кроз груди, ранили Маја Бендерића, командира Ластванске партизанске чете. Био је то први оружани напад четника на партизане у Херцеговини. Предстојали су нам вишемјесечни тешки окршаји са четницима.

РИСТО МИЛОШЕВИЋ

КРВАВИ ТРАГОВИ УСТАШКО-ДОМОБРАНСКЕ БОЈНЕ

Мартовски дани 1941. протицали су у све већем страху наших људи од ширења ратног пожара и на просторе Балкана. Тај страх од рата и његових посљедица из дана у дан бивао је све већи, што се преносило и на дјецу. Запажао сам то и по ђацима у школи у Милавићима, општина Дивин, у којој сам био учитељ. Сјећам се да сам једнога дана ђацима четвртог разреда задао лисмени задатак чији је наслов био: „Како бих ја уредио живот?" Кад сам изишао из учионице размишљао сам: није ли то, ипак, сувише тежак задатак за тако малу дјецу? Но, кад сам прочитао оно што су моји ђаци написали, није ми било жао што сам од њих тражио одговор на то животно питање. Јер, они су, махом, писали о томе како би жељели да свако домаћинство има добру кућу, башту и доста обрадиве земље, па да људи могу боље живјети него до тада. Међутмм, један задатак ми је скренуо посебну пажњу, нарочито због његове завршне реченице: „Највише бих желио да Муслимани и Срби живе у слози". Ех, као да је и та бистра дјечија главица једног милавичког сељачета предосјећала да ће се нешто крупно десити, нешто што ће промијенити односе међу људима.

БОГ НИЈЕ САЧУВАО ЈУГОСЛАВИЈУ

Концем марта кренуо сам на Цетиње, да полажем практични испит, односно, како се то онда звало, дефинитиву. Кад сам кренуо из села бијаше лијепо јутро које је најављивгло сунчан дан, што је мамило људе на њиве. И није било чудно што недалеко од кућа запазих групу људи из Милавића који су сијали кукуруз. Међу њима је био и млад, мени посебно драг човјек, Милан Попадић. Био је из породице нешто имућније од других. Сада је Милан, у ствари, требало да се стара о томе да породица има довољно иметка, како би задовољила основне животне потребе. Док сам том драгом човјеку прилазио, да се, по старом и добром обичају, поздрувимо, помислим у себи: „Ее, баш ми лијепо дан поче". Утолико ми би непријатније кад се он, док смо се поздрављали, маши руком у џеп, извади оданде неки смотуљак и тутну ми га у шаку. Погледах: метална новчаница од 50 динара, баш тих дана пуштена у оптицај. Ваљда је била од сребра, а на ободу је било угравирано: ,,Бог чува Југославију". Онако изненађен, збуњен и посрамљен, гласно сам се бранио да ја имам плату, да ме је срамота да то узмем и слично, али ми то није помогло. Милан је прекратио: „Узми, учо, и држи у џепу, то ће ти донијети срећу кад будеш полагао испит". (Милан Попадић је погинуо као члан Среског ксмитета КПЈ за Билећу у јесен 1943).

Кад сам стигао на Цетиње видио сам слику која ме је веома изненадила. Због блиске опасности од рата, људи су позивани у резерву. Кроз град су пролазили камиони пуни резервиста у цивилним одијелима. Оно што ме је изненадило била је пјесма коју су ти људи пјевали: „Са Ловћена кличе вилз, ој Русијо, ма]ко мила . . ." Било је на тротоарима и полицајаца, и жандарма и старијешина и једних и других, али нико од њих није интервенисао да се та и сличне пјесме не пјевају.

Пред вече, 31. марта, скупили смо се пред Учитељском школом, да нам се саопшти распоред полагања испита. Умјесто тога, прочитана нам је депеша тадашњег министра просвјете, Мише Трифуновића, у којој је писало да се обустављају сви испити. То је значило да треба одмах да се вратимо одатле у своје школе.

Убрзо сам отишао у Гацко, јер сам добио ратни распоред у општини, пошто војску нисам служио. Наиме, раније сам чак пет пута ишао на регрутацију, али сам сваки пут проглашен привремено неспособним.

МИНИСТРИ КУЊАЈУ НА САНДУЦИМА ЗЛАТА

Ускоро је избио краткотрајни и неславни рат. Цијело моје „ратовање" састојало се у томе што сам добио војничке цокуле. Кроз Гацко су тада пролазиле многе јединице ондашње југословенске војске, а и бројни министри, од којих је гонеки и ноћио у тој вароши, неријетко куњајући на сандуцима злата у кафани.

Тада је у Гацку владао општи метеж. Нас неколико младих људи сазнали смо да је став КПЈ да комунисти и напредни омладинци треба добровољно да иду у војску, па смо се договорили да се и ми јавимо. Међутим, у томе нас је спријечила брза и срамна капитулација војске Краљевине Југославије.

Једног кишног дана, док се рат још није био завршио, на улазу у хотел стајали смо Свето Ковачевић, ученик учитељске школе, и ја. Гласно смо разговарали о стању у које су Југославију довеле раније владе, које су се често смјењивале, све подједнако наопако радећи по народ. Док смо ми доста бучно расправљали, наиђе неки официр крупна стаса. На себи је имао официрски мантил, од којег нисмо видјели његов чин, а на глави шајкачу. Чуо је наш разговор и пожелио да нам се придружи, рекавши да је добро што млади људи тако резонују. На то смо му нешто одбрусили, мислећи да је и он један од тадашњих војних главешина. Кад је рекао да је он Фјодор Махин, прави Рус, нисмо му вјеровали, па нам је показао пасош. Тек тада смо се опустили и наставили разговор. Он нам је поклонио албум слика, које је агенција ТАСС издала 1939, под насловом „Херојска прошлост Совјетског Савеза" (тај албум смо дали ЈБубици Михић, а она нам је касније рекла да га је оставила међу своје књиге, које су усташе однијеле). Махин је тада у Гацку био са неким официрима и цивилним старјешинама, који су ишли према Црној Гори. Једну ноћ провео је код мојих родитеља, у кући која је имала само собу и кухињу, а нас је било седмеро.

Само дан-два касније, та иста војска која је пролазила кроз Гацко према Билећи, враћала се назад, опет кроз нашу варош. То је био знак да је рат, који је тек почео, био већ при крају, а да са њим нестаје и Краљевина Југославија. Од једног од тих војника који су се враћали кроз Гацко, купио сам пушку за 50 динара. Тада ми је један официр дао писаћу машину, шапирограф, хартије и другог писаћег материјала. (На жалост, то није послужило својој намјени, све је остало у Гацку и тамо је уништено).

Послије капитулације војске Краљевине Југославије, отишао сам у село Милавиће и наставио рад у школи. Оданде сам, у мају, отишао у Билећу и нашао се са Миром Попаром. Састали смо се и са Хаком Селимовићем и Кемом Капичићем и поразговарали о новонасталој ситуацији. Хако и Кемо су већ примили неке дужности у новој власти и њих двојица ће оданде, са још неким друговима, одиграти главну улогу у спријечавању усташа да изврше одлуку о покољу Срба и у билећком срезу.

ЉУДСКО ПОШТЕЊЕ МУХА ХАБОТЕ

У Милавићима сам био до 20. јуна и редвно одржавао наставу. Већ су се проносили гласови да су се у сусједним селима организовале усташе, док у Милавићима то није ни покушано, не бар док сам]а био тамо. Истина, мјештани су се прибојавмли узнемиравања усташа из других села. Једно вече изнад села Кљенка чула се пјесма. Претпостављали смо да су то усташе. Нас неколицина отишли смо до Османа Хаботе, који је био земљорадник, а посао хоће је обављао добровољно. На њега се, иначе, гледало као на човјека са застарјелим погледима на живот, као на вјерског фанатика. Међутим, те ноћи смо Османа Хаботу видјели у сасвим другом свијетлу. Разговарали смо о томе шта да се ради ако неко од усташа бане у село. Осман се у том моменту обрати једном од нас: „СлушаЈ ме ти, Мирко Кашиковићу: твој отац је 1918. спасио моју краву, а ја ако не могу спасити твоју краву, спасићу твоју дјецу и тебе". Те су нас ријечи охрабриле, јер су изражавале спремност да се заштите комшије. Те ноћи усташе нису наврађале у наше село, али јесу сутрадан ујутро. Вршили су притисак на људе да предају оружје, а једап од њих погледа у мене и рече: „Учо, имаш добре ципеле, могли бисмо се замијенити". На томе се разговор завршио. Одмах сам отишао на Дивин, код Халида Чомића, усташког таборника, иначе члана КПЈ од 1936. и испричао му о доласку групе усташа у Милавиће и њиховом понашању. Халид ми тада рече: „Ристо, ја не могу бити и усташки таборник и отворени комуниста, али ти људима реци да оружје крију хиљаду метара у земљу".

Какав је био однос Муслимана из Кљенка и Милавића према Србима, види се по томе што су муслиманеки домаћини из тих села спасили сваког Србина кога би усташе из других мјеета, кад би навратили у ова села, повели са собом. У ствари, то је било отимање појединих људи из усташких канџи. При томе би настала свађа у којој се неријетко чула и псовка. Посебно треба истаћи поступак Муха Хаботе, једног од најсиромашнијих људи у Милавићима, полуписменог, али веома богатог оним што људе чини људима — поштењем. Једног дана је отишао у оружничку поста.^у на Дивин и тражио оружје за село. Упитали су га колико пушака му треба. Када је он тражио већу количину, што се њима учинило много, од Муха су тражили да каже за кога „требује" оружје. Мухо је набрајао породице које живе у Милавићима: Габеле, Кашиковиће, Попадиће. Тада су му рекли да се Србима не може давати оружје, већ да га од њих треба одузимати. Према Муху нису предузели никакве репресивне мјере због овог поступка, вјероватно ради тога што су мислили да он не схвата каква (?у времена настала, у чему су се љуто варали.

ОД *ДИВИНА ДО ГАЦКА, ПРЕКО МОСТАРА*

Концем јуна требало је да одем у Гацко, па сам отишао на Дивин, да узмем пропусницу. Тамо сам сазнао да се за Гацко не може ићи преко Плане, јер тај пут држе под контролом устаници. Међутим, Хајдер Бајрамовић, који је од прије рата био службеник у општини (убрзо пришао НОП-у и био активиста све до краја рата), омогућио ми је да ме у кола приме неки оружници који су одавде кренули заобилазним путем преко Мостара. Требало јо да у Гацку прихвате вишег официра који је преговарао са устаницима да се врате кућама. Ти оружници били су прије рата жандарми, па је стара униформа

још на њима. Прво мјесто у коме смо стигли било је Столац. Кад сам изашао из кола случајно сам срео мог земљака и школског друга из ниже гимназије Вули Шаровића. који је у Стоцу био запослен у пошти. Почели смо разговор о новонасталој ситуацији. Рекао сам Вулу да сам чуо како су усташе, почетком јуна, бациле доста Срба у јаму у Коритима. Док смо разговарали, дође један од оружника са којим сам путовао и рече ми да крећемо. Ушао сам у кола, а тај оружник одмах залупи врата за мном. Кад се Вуле удаљио, он ми приђе и рече да нећемо одмах поћи из Стоца, али да господин логорник не жели никаквих састајања, па ме због тога и одвојио од Шаровића. Стварно, док сам разговарао са Вулом, примијетио сам, можда на удаљености од десетак метара, како стоји висок и мршав човјек са тако великом косом да је изгледао да је читаво црно овчје руно ставио на главу. Повремено би погледао на нае двојицу, а онда наредио оружнику да нас раздвоји. (Вула су усташе, 23. јуна, убиле и бациле у јаму у Видовом пољу код Стоца). Један од четворице оружника с којима сам путовао, Никола Перић, био је родом из села Попрати, неколико километара од излаза из Стоца. Пошто дуже времена није био код својих, одлучио је да тада наврати, позивајући и нас. Укућани су нас дочекали врло лијепо. (За Николу сам чуо да је пришао НОП-у и остао му вјеран до краја рата). Иначе, сви ови жандарми. односно оружници, били су врло пажљиви према мени: ако би, успут, свраћали у гостионицу или кафану, они би први ушли, а ја за њима (ваљда су они први улазили да би скренули пажњу на то да ме не би ко вријеђао). Само у једној гостиони, на путу од Стоца према Домановићима, жена која је служила госте узе од оружника дубоку шапку и рече: „Зар се још нешто српско смије носити?"

У Домановиће смо стигли око поноћи. Сви жандарми одоше некоме у госте са цвијећем и гићем, а ја остадох да их чекам. Нека чудна осјећања су ме тада прожимала. До мене је допирала пјесма из једног од оближњих села. Размишљао сам о ситуацији која је код нас настала, а и о мојој одлуци да идем у Гацко, иако нисам знао какво је тамо стање. Но сад, шта је — ту јс. У Мостар смо дошли 21. јуна изјутра. Оружници су имали да обаве неке службене послове, а мени су рекли да сам за то вријеме слободан.

У Мостару сам навратио V основну школу на Луци. Ту је становао тетак Дејана Кошутића. Дејана сам нашао на тавану. (Дејан је, са братом Младеном, заробљен у петој непријатељској офанзиви; одведени су у Аушвиц и тамо нестали). Причао ми је о ситуацији у Гацку из којег је побјегао, пошто су усташе побиле прву групу Гачана у Павлићу, 9. јуна 1941, међу којима је 5ио и његов ујак Тодор Милошевић.

КРВАВИ ТРАГОВИ БОЈНЕ ФРАЊЕ СУДАРА

У Гацко смо дошли у суботу 21. јуна. Већ послије самог изласка из аутомобила осјетио сам тешку атмосферу која је притискала наше Гацко. На улици је била моја мајка, којој је пришао Рајко Вишњевац и рекао: „Муштулук, кума Стано, ево ти је дошао Ристо". „Јадан ми муштулук и јадна ми срећа, сто пута би ми било боље да није дошао!" (Рајко је погинуо у петој непријатељској офанзиви као борац 10. херцеговачке бригаде). Идући према кући, срео сам браћу Хамида и Смаја Дилића. Тешко је наћи ријечи којима би се описало њихово држање. Мало је рећи да је то била бахатост. Било је то држање оних који су сматрали да су животи других људи у њиховим рукама и да

ће такво вријеме вјечито трајати. На врх сокачета којим се иде ка кући у којој су моји становали, срео сам једног младог човјека. Он ме је гледао док сам пролазио поред Дилића, па је сада настојао да ме одобровољи. Усне су му се мало развукле, као да је хтио рећи: „Нисмо ми сви као Дилићи. Ки ово неће дуго трајати". Нисам му се јавио, јер се нисмо познавали. али сам тај сусрет запамтио као много приснији од оног са Дилићима. (Био је то Назуф Цубур, који је 1943. отишао у партизане и дао свој живот за слободу). Сутрадан, 22. јуна, Хитлерова Њемачка напала је СССР. Код мене је дошао Малета Кошутић. Није смио да иде улином, него преко башта. Разговарали смо о насталој ситуацији. На крају је Малета рекао да се нада да ће Енглези побиједити. Сутрадан навече Малету су убиле усташе.

Одлучио сам да што прије напустим Гацко Већ сутрадан, у понедјељак 23. јуна, млађа свстрз. И Ј3. СМО ПОШЛУ^ аутобусом за Мостар. Мислили смо да идемо преко Мостара и Требиња за Билећу, одакле бисмо се некако пребацили у Милавиће, гдје сам и даље био учитељ. Међутим, пред сам полазак аутобуса дошао је један млади, повисок човјек у официрској униформи, али без икавих официрских ознака. Ушао је у аутобус и, обраћајући се мени, рекао: „Ви, господине, изађите". Потом се обратио и мојој сестри: „Ви, госпођице, такође изађите". Иза нас у сједили Драгољуб Билановић и Владо Ашкрабић. Њима се он обрати истим рјечима, додајући као објашњење: „Данас Срби не могу отпутовати". Неко рече да се овај усташа зове Слијепчевић; а није се знало одакле је био. Шта смо друго у тој ситуацији могли учинити, него да пођемо кући. Јелена — Беба Зимоњић, која је изашла да нас испрати, поче да се буни: ,,Шта ово значи? Каква је ово свињарија?"

Сат-два послије тога, кроз Гацко прође неколико комиона са наоружаним људима који су и у громогласној пјесми пријетили Србима из Гацка. Била је то усташка бојна Фрање Судара. Између 10 и 11 сати код мене је дошао кројач Ахмет Аговић, у чијој су се радњи прије рата окупљали напредни омладинци. (Окупљали смо се, у ствари, много чешће у радњи столара Салка Чампаре, а двије године пред рат у Гацко је дошао и Аговић, па смо се и код њега понекад састајали). Ахмет показа руком преко поља, према Степену, и рече: „Видиш онај дим, оно усташе пале, а да знају да ти ово показујем убили би и мене и тебе". (Касније је. како сам чуо, и Ахмет постао усташа). То је био сукоб усташа са устаницима. Устаници су тада убили четворицу усташа, међу којима и Звонка Поспишила.

ТЕШКИ ДАНИ У УСТАШКОМ ЗАТВОРУ У ГАЦКУ

Кад су се усташе враћале. оне су, у пролазу кроз Автовац, наредиле да се похватају Срби, што је и учињепо. Међу онима који су тада ухваћени у Автовцу, па одведени према Невесињу и убијени био је и Драгољуб Билановић.

У Гацку су, такође тог дана. 23. јуна, почели хапсити и убијати. Ухапсили су око 40 људи. Ноћу између 23. и 24. јуна убили су у Гацку 16 људи. Убијали су раније усташки емигранти са Јанка Пусте и из Италије, као и Сударове усташе. Чинили су то кундацима од пушака, док су домаће усташе Дедан Тановић и Авдија Звиздић држали фењере, како би емигранти лакше могли да виде кога и куда туку. (То ми је причао Жарко Рон^евић који је, такође, ухапшен ту ноћ, а његов отац Видак је тада убијен).

Кад је ријеч о усташким емигрантима који су овамо долазили, треба истаћи да су они организовали покоље у Гацку, а у извјесним случајевима, као у овом, били су и извршиоци злочина. Дедан и Авдија имали су задатак да докрајче оне који су још показивали знаке живота, а потом да све убијене одвезу запрежним колима до ,,Гарбуништа" и ту их закопају. Махмут Туновић, усташки ројник, у свом саслушању 21. августа, када су га устаници ухватили, изјавио је да су у Гацку у убијању Срба учествовали усташки емигранти, усташе које су у Гацко послате за тај посао и домаће усташе међу којима је поменуо Дедана, Тановића и -\вдију Звиздића.

У сриједу, 25. јуна, дошао је код мене Ибро Хрустановић и однио писаћу машину да је усташе не би нашле ако буду вршиле претрес куће. Сутрадан, у четвртак 26. јуна, дошле су усташе по мене. Били су то Дедан, Авдија и један млади Сарајлија (за кога сам чуо да је средњошколац, а не знам како се звао). У ходнику је настала свађа између Авдије и Дедана: Авдија је хтио да поведе и мог брата Ђорђа (он је већ раније био у затвору, са првом групом ухапшених, али је пуштен), а Дедан је рекао да је добио наређење само за мене. Кад су ме убацили у затвор дође ^едан од оних емиграната и пита: „Који је тај што је сада доведен?" Кад сам се јавио, он рече: ,,А кријеш се, дакле". На то му одговорих: ,Да сам се крио, не би ме ваши нашли". Онда се он окренуо осталим зс-твореницима и рекао: ,,А лијепо за вас раде ваши људи".

Поред ових усташа емиграната (нисам сигуран да су њихова имена која сам навео тачна), у Гацко су долазили да организују покољ Срба и Херман Тоногал — Крешо и Јуре Фанцетић. У соби у коју сам дошао био је и Андрија Вуковић, звани Андрија Калајџија. Он је ухапшен прве ноћи, између 23. и 24. јуна. Причао ми је да је Сава Јефтановић умро на његовим рукама. Та соба била је највећа, па нас је у њој највише и било — са мном 14. У соби је било и старијих људи, који су и 1914. били ту у затвору. Један од њих је причао: „У истој овој соби био сам затворен 1914. Бројао сам даске у поду и било их је 32, а и сада их видим ието толико". Стзрији људи су говорили и о томе да је близу Видовдан, па је, ваљда у складу са оним стихом из народне пјесме: „Видовданак хајдучки састанак", могуће да буде устанак Срба против овога насиља и да би могло доћи до нашег ослобођења. Други су резоновали: ако и дође до устанка, то ће со претворити у пљачку и од нашег ослобођења неће бити ништа.

Од нас који смо тада били у затвору, већина је била из саме варошице Гацка, док су само четворица била из села. Храну су нам доносили од кућа. Кључари су примали храну и за оне који су били убијени. Једном је код нас дошао кључар Дедан и од Мике и Влајка Говедарице тражио да му дају дувана за њиховог брата Бора, који је већ био убијен, што његова браћа нису знала, па су давала дувана.

Дошао нам је и један усташки емигрант са Јанка Пусте. Био је то снажан млад човјек, лица обрасла црном длаком. Погледао нас је презриво и пријетећи, и изишао.

На Видовдан нам се промијенио кључар. Дедан и Авдија отишли су у Автовац да се боре против устаника, а нама је за кључара дошао Салко — Ћака Муховић. Ми смо за устанак сазнали тек кад су нам почели долазити Талијани. Наиме, Талијани су пошли да спријече устанак, али су били дочекани на Кобиљој Глави и ту су имали жртава, па су послије упутили већу јединицу, која је ушла у Автовац. Нама су долазили поједини талиЈански војници и пријетили нам да ће нас све побити. На вратима затворских соба били су

отвори округлог облика, промјера око 10 цм. На тим отворима били су метални поклопци, које су кључари помјерали да виде што раде затвореници. Све те поклопце Талијани су уклонили бајонетима, тако да је остао отвор кроз који су нас гледали и пријетили. Дедан је затворенике из свих мањих соба, у којима се они нису могли склонити од талијанских погледа, премјестио у веће просторије. У собу су нам дошла браћа Милорад и Небојша Вуковић. Сјели су код нас у један угао и Милорад ми рече: „Ристо, зар овако млади да умремо?". Сви смо се збили у угао собе, да нас Талијани не би могли видјети, а онда бисмо, кад би они дошли, слали код врата два дјечака да само њих виде и онда бисмо чули: „Бамбино" (дјеца). Најзад нам је дошао и командант талијанске дивизије „Марке" која је тада дошла у Гацко. Он је питао кад смо заторени и одакле смо. Одговорили смо му да смо затворени 23. јуна, а да смо сви, сем четворице, из Гацка. Тако је командант утврдио да ми ниемо учествовали у устанку и забранио својим војницима да нам долазе и узнемиравају нас. Тада су и једног учесника устанка довели у затвор. Био је то Јанко Кошутић са Михољача. Није био у соби са нама, али смо једног дана чули како га муче у ходнику. Чули смо ударце, као да су га тукли неким дрвеним предметима. У једном моменту чули смо његор вапај: „Авдија, кумим те Светим Јованом, убиј ме!" (Кад смо изашли из затвора, он је још био жив. Видио сам га једном у дворишту затвора. Руке су му биле у завојима и толико отекле да рукаве није ни нвалачио. Касније је и он пуштен, а 1943. погинуо као партизан).

У затвор нам је дошао и један усташа из Сударове бојне. Усташа је наставио своју причу: „Јесте ли добри? Ако сте добри и биће вам добро, а ако нисте, зна се шта ће са вама бити. А они ваши у Автовцу, српску ли им мајку, за наших стотину убићемо сто хиљада, дјецу ћемо вадити из тр3уха жена, па их убијати" Чуо сам да су нас ове усташе, кад су пошли из Гацка, тражиле од домобраана, али нас они нису дали.

Једног јутра позвао ме је Дедан да изађем. Пошао сам за њим до излаза из зграде и тада ми је рекао да погледам на лијеву страну. Тамо на цести била је моја снаха. (Кад сам пуштен из затвора сазнао сам да је тражила да ме види како би се увјерила да сам жив, јер се чуло да су у затвору неки побијени). Најзвд, дође вријеме изласка из затвора. Неки су пуштени 5. јула, а већина нас сутрадан. Затворсик кључар, усташа Дедан Тановић, 5. јула ујутро нам је рекао да ћемо бити пуштени из затвора одлуком поглавника, а да су шеснаесторица отишли јутрос у Сарајево на неку комисију. Ми смо ћутали, знајући да су тих 16 људи побијени још 23. Јуна. Због тога нас је мучило велико нестрпљење, јер смо схватили гдје се налазимо, па смо с правом очекивали да је могућа и промјена одлуке о нашем пуштању.

ФАДИЛ ПАШИЋ ЈЕ ОДБИО УСТАШКИ ХЉЕБ

Била је недјеља, 6. јула. Око један сат послије подне у затворску собу уђе домобран и спомену моје име. Рече да пођем са њим. Пошао сам, а у ходнику су била још четири домобрана. Кад сам изашао напоље, најприје сам погледао у небо. На цести је било доста камиона, а на њиховим каросеријама мали тенкови — танкете. Домобрани су ме спровели у хотел, гдје је била см.тештена команда домобранске јединице која је тада била у Гацку. Ушли смо у једну собу,

у којој су били столови прекривени бијелим чаршавима, а за њима су сједила три официра: натпоручник Иван Глухак, Михајло Копривица и Питеша (Словенац). (Михајло је Грачанин, а у домобранима је „прекрштен" као Копривец). Глухак ме је упитао ко сам. Када сам рекао да сам учитељ, ухватио се за главу и рекао: „Никад ми у животу није теже било. И ја сам неки жалосни учитељ". Нудио ме је да ручам, а пошто сам то одбио, изговарајући се да сам ручао прије него сам изишао из затвора, натјерао ме је да попијем двије чашице вина, иако сам га увјеравао да уопште не лијем. У једном моменту упитао је једног домобрана да ли има усташа у ходнику и кад је овај рекао да има један, Глухак је наставио: „Реци му да се одатле губи, док му ја нисам изашао". Још мало је разгог,арао са мном, питао ме је да ли су ме тукли. Кад сам рекао да нису, али да сам чуо да су неке друге тукли, па и убијали прије него што сам ја дошао у затвор, прекинуо ме је и рекао да ок то зна. Питао ме је и то да ли имам боље одијело од оног које је тада било на мени. Одговорио сам му да имам, али да га нисам хтио обући кад сам пошао у затвор. Прије него што ћу поћи кући рекао ми пе да се свако јутро јавим у команду. Послушао сам га, немајући избора. Али, кад сам се први пут јавио капетану Томајићу, он ми је рекао да више не треба да се јављам (Томајић је у току рата прешао у НОВ и био начелник штаба 12. херцеговачке бригаде). Са њим сам се састајао неколико пута у току рата и разговарао о 1941. години, да би ми тек у слободи испричао како је тада спасио живот мом оцу. Наиме, мој отац је носио црногорску капу „заврату" и, једном приликом, по^етком јула 1941, нашао се на улици. Њему је, по казивању Томајићу, пришао један домаћи усташа са упереним пиштољем. Томајић се ту случајно нашао и усташи, кад је видио што намјерава, наредио да се одмах одатле изгуби, што је он и учинио). Тих дана домобрани су у Гацку имали главну ријеч. Једна група усташа, који су у Гацко дошли под командом Судара и учествовали у убиствима, тражили су и нас који смо били у затвору да нас поведу са собом, али домобрани нису дали. Што се тиче домаћих усташа, они су тих дана билг потиснути. Ако би се неки и појавио на улици, био је без оружја.

Глухака сам још једном срео на улици у Гацку. Био је јако нерасположен. Рекао ми је да је видио призор за који ни у сну није могао сањати да људи могу направити. Био је на згаришту куће Вула Бјелогрлића, у којој је спаљено деветнаесторо чељади, па је нашао и кости које нису потпуно сагорјеле. Што сам га год питао, одговарао би ми са да или не. Тако сам пптао да ли :.на да ће усташе, након што су им домобрани раније растурили организацију у Гацку, опет узети власт у варошици. Тих дана у Гацку је боравио специјални поглавников изасланик за Херцеговину, Лакса, а са њим и Алија Шуљак. Тада је Омер Куртовић, предсједник општике у Гацку, смијењен, вјервотно зато што се није слагао са усташким злодјелима, а његов брат Смајо постављен]е за логорника.

О „Видовданском устанку" и ослобођењу Автовца сазнао сам нешто више по изласку из затвора, посебно кад сам дошао међу устанике. За разлику од Билеће, усташе у Гацку су починиле велике злочине. Док је у Билећи неколико омладинаца комуниста ушло у органе власти и успјело да онемогући оне који су жељели да и овдје сатиру српски народ — дотле у Гацку власт преузимају старији, реакционарни људи, од којих су неки већ прије рата гриступили усташама, па није ни чудно што су спроводили сва наређења која су до-

лазила од усташког руководства. Овдје требз рећи неку појединост о држању Фадила Пашића, студента агрономије из Автовца. Њему су усташе нудиле да буде управник Пољопривредне станице у Гацку, али је он то одбио, говорећи: „Нећу ја усташког хљеба!" (Мислим да је тада Фадил погријешио, јер да је остао у Гацку, па и да се догодило све оно што је слиједило, свако би знао да он томе ништа није допринио. Погинуо је као партизан 1942. на Романији).

ДИВЉАЊЕ ПОЈЕДИНАЦА И ГРУПА У АВТОВЦУ

У тако тешкој ситуацији народ је остао готово беспомоћан. У Гацку су усташе сваки отпор њиховим акцијама, а нарочито уништавању српског становништва — енергично сузбијале. А примјера отпора убијању недужних људи је било. Тако је старац од 90 година, Ариф Чампара (отац Махмута Чампаре) који је у јуну 1941. био усташки логорник у Гацку, једном приликом тјерао свог сина кући, говорећи му да са Србима треба живјети у слози. Јавно је иступао и Хамид Куртовић, али су га усташе, како је то речено, „прекратиле". Поштеним муслиманима остало је једино то да тајно јављају Србима да ће се десити зло и да треба бјежати. Тако су, на примјер, у Гацку радили: домаћица Хаснија Звиздић-Хасанбеговић, лимар Сулејман Рећић и возач Хивзија Дураковић. У Автовцу су се у том погледу нарочито истакли Фадилов брат трговац Мустафа Пашић и хоџа Курспахић (сјећам се како је 2. августа 1938. први дошао на приредбу коју је у Автовцу давала чапредна омладлна и дао новчани прилог). Ова двојица су појединицима јављали да не долазе у Автовац, а уз то су спасили пун аутобус Срба, кад су их усташе повеле на губилиште. Послије тога, усташе су одвозиле ноћу људе из Автовца.

Дошао је и дан устанка, односно напада на Автовац, 28. јуна 1941. Варошица је ослобођена. То је имало велики значај, јер Автовац је, како смо ми то често и с поносом истицали, био прво ослобођено сједиште општине у окупираној Европи. Тиме је усташама и њиховим господарима, Талијанима и Њемцима, стављено до знања да наши људи ни добровољно ни на превару неће ићи на кланицу.

На жалост, овај устанак имао је и одређене слабости, које су дошле до изражаја заузимањем Автовца. Истине радп, треба рећи да је већина устаника била спремна да се бори за истовијетне циљеве народноослободилачког покрета с Партијом на челу и то да је један број устаника желио борбу против муслимаиског становништа. Чак и међу војним руководиоцима ове устаничке масе било је таквих елемената који су устаницима говорили да, кад се дође у Автовац, — могу да раде што хоће. Опљачкани су дућани и куће и муслиманских и српских породица, а, што је најгоре, разуларени појединци убијали су на улици незаштићене жене, дјецу и старг.е. Муслиманско становништиво се разбјежало по оближњим селима гдје су их прихватили мјештани и кратко вријеме ''адржали, а онда их отпратили према Гацку и Кули Фазлагића. Бигго је и случајевЕ да појединци „заробе" неког Муслимана, с намјером да га убију. Тако су Видоје Бјелогрлић (погинуо 1943. од четника) и његов брат Стево отели два младића из Муља које је једна група повела да их ликзидира. То су били Шућурија А. Пашић и Џемо Р. Пашић (обојица касније ступила у партизане и погинули као борци НОВ). Тако су се у нападу на Автовац испољиле иозитивне и негативне стране устанка и устаничке војске.

БЈЕКСТВО ИЗ БИЛЕЋЕ

Једног дана Жарко Рончевић и ја срели смо се са Алијом Звиздићем и Атифом Куртовићем. Рекли смо им: ако усташе поново узму власт у руке, а ми још будемо у Гацку, они треба да нас сакрију кол својих кућа. Алија је одмах пристао. Међутим, нама се више није остајало у Гацку, па смо се договорили када и како да бјежимо. Жарко и ја смо, са Михајлом Копривицом, отишли код Стевана Вуковића, да се договоримо о бјекству. Кад смо дошли у Стеванову кућу, Михајло је рекао: ако би неко од домобрана наишао, Стеван треба да каже како смо дошли да просимо његову кћерку Драгицу за Михајла. Разговарали смо о разним могућностима за бјежање. Мени се, пак, ускоро указала згодна прилика коју сам и искористио.

Тих дана из Билеће сам добио телеграм да се јавим на дужност. Позвали су све учитеље у службу, али не да иду у села у којима су раније били учитељи, него да дођу у Билећу. Са Омером Чампаром. такође предратним учитељем, отишао сам код Џема Тановића да ми да пропусницу за Билећу. Кад смо ушли код Пема, Омер му је рекао зашто смо дошли, а он Је љутито одговорио. „Не може, у Гацку је опсадно стање!" Омер је био упоран и ја сам добио пропусницу. Чуо сам да тих дана камион Мума Хасанбеговића иде у Билећу, па сам одлучио да га замолим за дозволу да се и ја пребацим камионом до Билеће. Срео сам га на улици и рекао му о чему се ради. Пристао је.

У Билећи је ситуација била знатно боља него у Гацку. Тамо сам примио три мјесечне плате, потписао изјаву да се нећу удаљавати од Билеће више од 1,5 км. Одређен сам да радим у Одсјеку за просвјету, а шеф ми је био Зајко Јагањац.

У вароши сам преноћио само једну ноћ, а већ сутрадан сам из Билеће избјегао на Влахињу код Радована Папића, гдје сам остао два дана, а затим у Коравилици код Косте Перућице, учитеља на Чепелици, да бих потом преко Сомине прешао у гатачки срез. Кад сам стигао тамо, чуо сам да је МихаЈло Коприв^ца побјегао из Гацка у устанике, у чему му је помогао натпоручник Иван Глухак.

У гатачком срезу тада је било тешко стање. Из неких српских села људи су отишли у збјегове, а у онима која нису напуштали, живјели су под сталним опрезом и свакодневно држали страже. Муслиманско становништво такође није напуштало свота села. И поред злочина које су починиле усташе, код већипе становника постојала је жеља да се живи у миру и сарађује са свима који нису били у служби окупатора, ни починили злочине. Међутим, зло је било у томе што је окупатор одмах придобио за себе један број људи и међу Србима и међу Муслиманима. Они су стално роварили у народу, говорећи да је главни непријатељ једнога народа онај други.

СВАЂЕ НА ЗБОРУ У ШЉИВОВИЦИ

Јули и август углавном су протекли у идејној борби за масе. Нешто организованији рад на објашњавању правилног пута борбе против окупатора почео је у августу, када је у наш срез, по налогу Мира Попаре, дошао Лука Ненезић, предратни члан Партије, заточеник у логору у Билећи у пгвој половини 1940. Чим је дошао у гатачки срез, заказан је збор у Казанцима. Обрад Петковић из Бодежишта, који је тада живио код ујака у Казакцима, и ја одређени смо да одемо у гатачку површ и агитујемо да се иде на збор у Казанце, на којем ће говорити Лука Ненезић (Лука је погинуо у Бодежиштима

4. јануара 1942, а Обрад у четвртој непријатељској офанзиви као комесар чете у 1. батаљону 10. херцеговачке бригаде). Кад смо дошли у села гатачке површи, сазнали смо да је исти дан заказан збор у селу Шљивовици на граници Херцеговине и Црне Горе Обрад и ја смо оцијенили да не би било добро да агитујемо да се иде само на збор у Казанце него смо одлучили да људе наговарамо да се иде на зборове и у Шљивовицу и у Казанце, а сами смо отишли на збор у Шљивовицу.

Збор је одржан у недјељу, 17. августа, и био је добро посјећен. Организовали су га екстремни српски националисти и дали му свој печат. Прије збора повела се полемика између нас, напредних омладинаца, које су организатори збора називали „усијаним главама", и оних који су загозарали борбу против муслиманског становништва. Најистакнутији у подржавању озаквог става били су Милорад и Милош Поповић, Аћим Гргур и Видак Ковачевић. Најприје су покушали да на разне начине раздвоје омладинце. Тако су Милорад Поповић и Дамјан Рончевић издвојили Жарка Рончевкћа, чијег су оца убиле усташе. Говорили су му да је њему сада умјесто оца — отац Дамјан и да треба њега да се држи. Међутим, ни ми нисмо остали пасивни, него смо се упуштали у полемику са онима који су тврдили да смо на погрешном путу. У једном моменту омладинац Милорад Вуковић је узвикнуо: „Нећемо да нас воде лопови који људима на суду говоре: „Не дам ти ни паре ни увјерења, чупај длаке из главе прави од њих мердевине па ме тужи богу оцу". То се односило на Марка Поповића, оца Милорада и Милоша, који је за многе људе из гатачког среза узимао добровољачку згмљу и продаве.о је. У моменту кад је то Милорад говорио, Марко је сједио на клупи и понашао се као да се то не односи на њега. Кад су се неки успротивили Милорадовим ријечима, у његову одбрану је стао Обрад Бабић (који је касније међу првима ступио у партизане, а 1942. одступио, са партизанима, за Босну. Он и његова два брата су носиоци „Партизанске споменице 1941. године").

Између нас и поменутих реакционарних слемената вођена је полемика по разним питањима. Они су за нас говорили да смо бољшевици и да хоћемо да у нашој земљи створимо уређење какво је у СССР-у, а кад не би успјели у полемици са нама — потезали би питање јединства Срба, окривљујући нас да смо његови разбијачи. Тако је Видак Ковачовић (у току рата један од водећих четничких идеолога у Херцеговини) у једном моменту подигао једну цедуљицу и казао: „Ево видите ко је разбијач јединства српског народа. Овдје пише да треба ићи на збор у Казанце, а не у Шљизовцу". Био је то текст који је писао омладинац Славко Милошевић Вукоти Вуци, а он је дао Видаку. Пред сам почетак збора са мном се препирао Милош Поповић (већ тада је био талијански сарадник) и поштс је осјетио да у разговору са мном губи битку, узвикнуо је: „Ову џукелу треба свезати и убити!" Тада су се чули повици: „Не, не Милоше, нећемо се између себе убијати!".

Збор је отворио професор Аћим Гргур. Његов говор био је до те мјере прожет причом о српству и православљу, да се Хрвоје Тичиновић — домобрански сатник који је са женом и једним наредником изишао из Гацка — уочи збора обратио народу ријечима: „Браћо православни". (Тичиновић је при крају рата био начелник штаба 10. херцевовачке бригаде). На крају збора говорио је комуниста Иван Старовић, напомињући да млали л^уди понекод знају пренаглити, али да је омладина узданица нашег народа. Прочитао је и неке прилоге из првог броја „Билтена Глазног штаба НОП одреда Југославије",

штампаног 10. августа у Београду, који је код нас пристигао партијским каналима.

Сутрадан смо нас неколико омладинаца — Данило Зеленовић, Жарко Рончевић, Дејан и Младен Кошутић, ЈБубо Којић и Ристо Милошевић — разговарали о протеклом збору. Пришао нам је и Милан Шолаја, старији човјек. Он је послије бјекстиа из Гацка све вријеме проводио са Марком Поповићем и његовим сараднипима. Милан нам је рекао да нас он и другови сматрају главном препреком за остварење намјера Марка Поповића и његових истомишљеника. Разговарали смо дуго, а на крају нам је рекао: „Чувајте се судбине Радисава Савића". Наиме, Радисава Савића убила је група самовољника са Михајлом Копривицом на челу. Та група од шест људи дошла је почетком јула 1941. у Жањевицу и ту се срела са Радисавом. Пошто он није одобравао њихове ставове, захтијевали су да им преда пушку, а кад им је није дао — пуцали су у њега и на мјесту га убили. Иначе, људи који су Радисава добро познавали, кажу да је то био одважан човјек и да се у јунском устанку истакао као неустрашив борац. (Проглашен је палим борцем НОР-а.)

Милан Шолаја био је искрен према нама, па нам је рекао шта се о нама прича и каква би нас судбина могла снаћи ако се и даље будемо супротстављали тим људима који су убрзо постали главни организатори четника. Милан је убрзо и сам увидио у какву је средину упао, па се прикључио НОП-у. (Постао је члан Општинског и Среског НОО, а 2. децембра 1943. убијен је у Гацку сд злочиначке, четничке руке.)

Неколико дана послије овог догађаја ишао сам за село Дулиће, па сам навратио у Самобор, гдје је баш за таЈ дан заказан збор мјештана. Прије тог збора Обрена Старовића сам упознао са збивањима у Шљивовици, о чему је он нешто већ сазнас од других. Отишли смо на овај збор. Један младић је поставио питање: „Шта је то Ристо учинио у Шљивовици?". Обрен му је одговорио да је оно што смо ја и други млади људи учинили у Шљивовици једино правилно. У ствари, Обрен је, говорећи о исправности поступака младих људи на збору у Шљивовици, говорио о платформи народноослободилачке борбе, а нарочито о потреби одлучне борбе против окупатора и оних који га помажу. То је било вријеме када се вршило опредјељивање за народноослободилачку борбу и против ње, при чему су они који су тада били против организовања народних маса за борбу против окупатора говорили да је за ту борбу још рано и да наш народ није способан да се супротстави тако јаким окупаторима. Самобор је, судећи по збору, својом већином прихватио платформу народпоослободилачке борбе.

ЗАСТАВНИК ТУРК ЈЕ ИЗАБРАО ПРАВУ СТРАНУ

Почетком августа Дејан Кошутић и ја смс пошлп у село Врбицу (Црна Гора), код Мира Попаре Са њим смо разговарали о ситуацији на терену гатачког среза. Он нам је говорио да се треба борити за сваког човјека, а да би се људи могли правилпо оријентисати треба им стално објашњавати ситуацију у којој се наша земља налази, посебно о путевима којима треба ићи да би се дошло до слободе. Миро је истицао да посебну пажњу треба посветити придобијању људи, који би могли бити утицајни у народу. Сјећам се да је споменуо име Мирка Авдаловића, ваздухопловног подофицира којп се послије кагштулације Југославије вратио у своје родно мјесто Степен. Мирове ставове

смо у потпуности прихватили и настојали да их досљедно спроведемо.

У другој половини августа дошло је до састанка представника устаника једног дијела гатачког среза (такозвано Горње гатачко поље) и пуковника домобранства Фрање Шимића из Мостара (био је пуковник и у бившој југословенској војсци). > име устаника састанку је присуствовало неколико другова, док је двадесетак наоружаних устаника држало положаје по околним чукзма. Састанку смо присуствовали: Мирко Авдаловић, Андрија Тепавчић (прије рата учитељ у Војводини) и ја. Пуковник Шимић тражио је да се устаници врате кућама и покоре властима тзв. НДХ, што смо ми енергично одбили. Рекли смо да нема ни говора о томе да се устаници врате кућама и да живе под оним условима под којима су живјели од капитулације бивше Југославије. У једном моменту Андрија Тепавчевић рече: „Не заборавите, господине пуковниче, да ће Југославија ускоро бити и већа, и снажнија и боља од оне што је у априлу пропала". На то је пуковник одговорио: „Нисам дошао да политизирам, него да као војник преговарам са војником!". Очевидно, он је мислио на Мирка Авдаловића. (Андрија Тепавчевић је погинуо почетком 1942. као политички комесар партизанске чете и члан КПЈ, а Мирко Авдаловић је од почетка приступио партизанима, али је средином 1942. године, послије одступања главних партизанских снага из Хецеговине за Босну, отишао у четнике, био њихов руководилац и погинуо). Тиме Је овај састанак завршен. Са Шимићем су била двојица заставника, који су га отпратили до Степена.

Пуковник Шимић је ушао у кола, која су отишла према Гацку, а заставници који су га пратили вратили су се к нама. Један од њих, Велимир Турк, пришао је мени и са смијешком рече: „Хоћете ли бомбу?". Узвратио сам му, такођер уз осмијех, да хоћемо. Разговарали смо око пола сата и договорили се да се успостави веза између њих и устаника. Договорено је да они држе везу преко Степена. Овај човјек заслужује да се каже неколико рјечи о његовој даљњој судбини. Несумњиво је да су ова два заставника по ономе што су говорили на том нашем првом састанку били опредијељени за заједничку борбу свих наших народа против окупатора. Све вријеме рата, као и дуго година послије, нисам чуо за њих. Тек средином седамдесетих година, дакле три деценије послије рата, читајући књигу публицисте Менсура Сеферовића „Партизански колоплети" наиђох на име Велимира Турка. Он је отишао у партизане, постао командант батаљона и погинуо. Подробније о томе испричао ми је генерал и народни херој Милош Зекић, (умро 1948. године) ратни командант 6. источнобосанске бригаде. Он рече да је Велимир Турк дошао у њихову бригаду прије пете непријатељске офанзиве и постао члан Партије, а постављен је и за команданта батаљона. Послије те офанзиве и у борби против Њемаца тешко је рањен и смјештен у болницу у Трнави код Бијељине, гдје су га Нијемци, са осталим тешким рањеницима, спалили.

ДЕВЕТ ЧЕТА ГАТАЧКОГ БАТАЉОНА

Септембар и октобар 1941. провео сам у Милавићима, поред Дабра. У та два мјесеца, тамо су се збили важни догађаји. Оданде сам се на терен гатачког соеза вратио концем октобра. Требало је одмах приступити формирању партизанских чета, у чему еам већ имао извјесно искуство из Дабра. У партазанске чет«[7]: примани су сви уста-

ници који су прихватали платформу народноослободилачке борбе. Таквих је било већина међу устаницима. Међутим, било је и таквих који су настојали да оштрицу борбе окрену против Муслимана. Реакционарни елементи, завели су један број устаника. Они су дјеловали, обично, у селима у којима су живјели, али су неки настојали да своју дјелатност прошире и у другим мјестима. Било је покушаја стварања неких група које су вршљале по селима и од мјештана захтијевале покорност. (Жртва силеџијског понашања једне такве групе био је Радисав Савић, који није хтио да иде са њим? и није дозволио да га разоружају). Такви појединци успјели су да своје сељаке у тој мјери заведу да су не само одбили да приступе партизанима, него су касније ступали у четничке редове и водили жестоке борбе против НОВ-е. О томе се може навести више примјера. Нови Дулићи и Галешина су једно село. Нови Дулићи су се од првог дана опредијелили за народноослободилачку борбу, док је скоро читава Галешина била по страни, да би касније Еећина мушкараца способних за борбу отишла у четнике. Еољи познавалац тих прилика лако ће навести објашњење. Рејеч је о томе да је Станиша Николић за вријеме старе Југославије живио у Војводини, а 1941. се враттго у Галешину. Он је главни кривац што је већина мјештана отишла погрешним путем. Стално је заговарао борбу против Муслимана и приказивао их главним непријатељем Срба. У августу 1941, Боро Говедарица (погинуо почетком 1942. као партизан и члан КПЈ, од руке Талијана) и ја разговарали смо са Станишом о циљевима НОЕ-е и изнијели му своје мишљење. Станиша је непомирљиво и тада, а и кроз читав рат, изражавао свој чврст став о потреби борбе против Муслимана. Тада је рекао: „Нећемо ми убијати Турке, само ћемо им командовати — на лијево круг и онда та-та-та". То је значило да их све треба побити.

У Новим Дулићима је релативно лако ишло са формирањем партизанске чете. Још у току љета набавили смо радио-апарат и људи су радо слушали радио-вијести које смо умножавали и слали у околна села. Још прије формирања партизанске чете, неколико омладинаца ставило је петокраке на капе. Људи су прихватили платформу НОБ-е. Истина, било је појединаца који се, на примјер, нису могли помирити са чињеницом да је Дража Михаиловић издајник и да сарађује са окупатором. Баш тада смо добили из Ужица (данас Титово Ужице) „Билтен Врховног штаба НОП одреда Југославије" са прилозима о Дражиној отвореној издаји свог народа. То смо прочитали и објашњавали на једној конференцији у Новим Дулићима.

Патризанска чета у овом селу формирана је новембра мјесеца 1941, у кући Мирка Мандића. У чету је ступило 36 бораца, претежно младих људи. За командира чете изабран је Јанко Мандић, а за политичког комесара Владо Сенић. На терену гатачког среза у то вријеме формирано је 9 партизанских чета, па је ускоро, у селу Улиње-Влака формиран и Гатачки лартизански батаљон. Формирање тог батаљона имало је велики значај за даљи развој НОП-а у овом крају. Батаљон је обједињавао све партизанске чете у селима гатачког среза. Послије формирања гатачког партизанског батаљона дошло је до оснивања партизанских чета и у другим селима. Само у неколико села чете нису формиране, јер су реакционарни елементи успјели да у тим срединама одврате људе да не приступе НОП-у, под паролом да још није вријеме за почетак борбе протнв окупатора. У ствари, такви су ускоро постали четници, који су ступили у отворену сарадњу са окупатором и борили се против НОП-а и стварних интереса свог народа. Тиме је НОП, који је окупљао најбоље синове наших

народа, морао да се, поред борбе против поробљивача наше земље, њемачког и талијанског фашизма, бори и против помагача окупатора, усташа и четника. Будућност је показала да је већина наших људи изабрала једино правилан пут — онај који је, уз велике жртве, самоодрицања и страдања, донио слободу.

МЕХМЕД ТРБОЊА МЕХА

ИЗ МОСТАРА У КОЊИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД

Рат ме је априла 1941. затекао као војника, резервисту. Позван сам у војску и отпутовао у своју јединицу, која се налазила у Будви. Били смо опремљени и наоружани, али своју спремност и опредјељеност да бранимо земљу нисмо имали када исказати. Брзо је Краљевина Југославија капигулирала. Војска је распуштена. Наш командир чете, Радомир Бабић, након капитулације, саопштио нам је да идемо кућама. Када сам се спремао за Мостар, командир је угледао митраљез којим сам био задужен, па ме упитао' „Шта ћеш с митраљезом?" Одговорио сам му да га носим кући, јер ће ми требати. Донио сам митраљез у Мостар, који је касније отпремљен у партизане. Пред почетак напада на Прозор, почетком 1943. срео ме Радомир Бабић, који је био у саставу 5. црногорске, као политички комесар бригаде, па ме, након што смо се поздравили упитао: „Гдје је онај митраљез?" „С нама, у партизанима. Знао сам ја да ће требати!" Тако му одговорих, а онда се обојица насмејасмо.

По доласку у Мостар, априла 1941, на Царини сам затекао своје другове. Већ су били укључени у акцију припупљања оружја и војне опреме, којом су руководили Адем Буђ и Младен Балорда. Тих дана срео сам на улици Мују Пашића, за којег сам знао да је члан КПЈ. Рекао сам му да смо у магацину Чеде Милића видјели оружје и муницију коју су остављале усташе, које су већ почеле са дивљањима и убијањима Срба. „Сакупите то и негдје сакријте, али пазите да вас не ухвате"! — рекао ми је Пашић. Ту поруку пренио сам друговима. Исте вечери кренули смо Хасан Захировић Лаца, Мустафа Ћемаловић Ћимба, Рифат Френо и ја у Милића магацин. Нашли смо склониште за пушке и пиштоље, а бомбе смо задржали у мојој кући. Касније је то оружје отпремљено у одред, мада ја испраћају одреда нисам присуствовао.

Када су усташе почеле масовно одводити Србе на губилишта, 'едне вечери сједили смо у авлији испред наи.е куће и зачули јаукање људи на мосту, а онда неки тресак у воду. Неко рече да убијају људе. Скочили смо. Хасан Захировић Лаца и ја прихватили смо по једну бомбу. Кренули смо на мост. У мраку смо видјели да камион стоји на мосту, а око њега се врте неки људи. Лаца предложи да бацимо бомбу. Двоумљења није било. Нисмо могли прићи ближе камиону, јер се не би могли склонити од пуцњаве за нама, па смо одмах, по изласку на мост, бацили бомбе у правцу камиона. Експлозија. Усташе побјегоше, пуцајући на другу обалу, а ми смо се вратили у нашу авлију. Сутрадан смо видјели како се свијет окупља на мосту и посматра крв. Свако је знао да су ту људи клани и бацани у Неретву.

Наше насеље тог јутра опколила је бројна полиција. Све су претресали. Трагали су за оружјем, ЕЛИ се и распитивали о лицима која су бацила бомбе. Избјегао сам оацију и нашао се у обућарској радњи Кукрице. Ту сам нешто радио, док се није појавио агент Мехо Ново. Питао ме ко је могао бацити бомбе, чија се експлозија чула у граду и да ли знам ко прикупља ШЕерцује оружје. Одговорио сам да ништа не знам, а он ми рече да га извјестим, ако чујем да неко препродаје оружје или било какг.у пр'/1чу о бацању бомби на усташе.

Омладина Царине прикупљала је оружје. Није било лако доћи до оружја, па смо се о свим акцијама договаралк и настојали да их изведемо што успјешније. Упадало се у логор и износио какав-такав плијен. Полиција је трагала за онима који су носили оружје и војну опрему. Организовала је акцију. У кафани на Царини полиција је лохапсила више мојих другоса, међу којима и Хасана Захировића Лацу, Мехмеда Тасу, Хилмију Хакала и Марткна Рагужа. Нисам тада био у кафани, али је полиција дошла у моју кућу. Нисам могао побјећи. Ухапсили су ме у мојој кући и повели у затвор. Када су ме довели, тадашњи полицијац Станко Михаљ даде ми гестикулацијом знак да ће ми, ако останем у затвору пресјећк гркљан, па да настојим побјећи. Нисам окљевао. Одмах сам ударио стражара који ме пратио, а онда ногом срушио стражарч Јарака и дао се у бјекство. Побјегао сам у винограде, а онда према кући Росе Скочајића, гдје сам се кратко вријеме крио. Када сам се вратио кући, рекли су ми да ме тражи полиција и да се морам склонити. Тада је код гтене био Алија Шестић. Успоставио је неку везу са жељезничарима и рекао ми да се пребацим у жељезничку станицу Еојно, па да ту сједнем у воз. Шериф Трбоња одвезао ме је бициклом у Војно. Са собом сам понио писмо које је Шестић написао неком жољезничару Сарајлићу. Када се воз зауставио, пришао сам службеним колима л потражио Сарајлића. Предао сам му писмо. Позвао ме у службена кола. Био сам у сигурним рукама.

Није било никаквог разговора између мене, Сарајлића и другог особља за вријеме вожње. Размишљао сам гдје ћу се смјестити када стигнем у Сарајево и шта ћу радити. Није било једноставно, у то ратно вријеме, наћи посао. Ишао сам у неизвјесност. На тај корак сам се морао одлучити, јер ми у Мостару, гдје је полиција трагала за мном, није било мјеста, а још нису биле формиране партизанске јединице. На то су ме упутили и другови који су ми савјетовали да је то једини начин да се склоним и, бар за из^Јесно вријеме сакријем свој траг пред полицијом.

Стигао сам у Сарајево. Требало је да нађем неког пријатеља. Код родбине не бих био сигуран. Вјероватно су и њих контролисали. Одмах сам потражио посао. Вјеровао сам да ћу тако бити сигурнији. Радио сам неко вријеме код рођака мог мајстора Славка Карана. Примио ме и дао ми посао. Изгледало је све у најбољем реду. Једнога дана, док сам ишао Башчаршијом, примјетис ме усташки агент Арслан Селимовић. Алармирао је своју пратњу. Дао сам се у бјекство. Потрчао сам у правцу Бембаше. Гониоци су били све бројнији. Ту су ме ухапсили. Претресли су ме. Све су ми одузели. Дуго су загледали радничку књижицу, на којој се налазила моја фотографија, на којој сам имао дрес „Вележа" са звијездом петокраком. Одузели су ми књижицу и нешто око хиљаду динара колико сам имао код себе. Одвели су ме у загвор и смјестили ме у Беледију. У ћелији сам затекао Данијела Озму и још једног његовог др.уга, чије име нисам запамтио, али је био крупан и угојен човјек. Знао сам да су њих двојица били комунисти, па сам се нашао међу Нзима.

Чим су Мостарци, који су тада живјели у Сарајеву, чули за моје хапшење, покушали су да ме изваде. Шемсудин Диздар Стратег са својим братом Ахметом преко полицијског лристава Арифа Балте настојали су да ме из Беледи*е упуте за Могтар. Њихова интервенција, а пјероватно и плсћсна услуга, помогла ми је. Позвали су ме, предали ми радничку књшкицу и новац, те предали стражару Репку, који је био родом из Стоца, да мо спроведе за Мостар гдје ме је полиција тражила. Спроводнику с\ рекли да нисам велики кривац, тако да ми он није ни везао руке. Рекли су му да ме спроведе у Мостар и преда ме полицији.

На жељезничкој станици добро смо доручковали. Све сам плаћао, како би стекао више повјерења код стражара. Сјели смо у воз и упутили се у Мостар. Док смо путовали ковао сам план како да побјегнем са мостарске жељезничке станице. Искористио сам излазак стражара, па сам замолио жену тадашњег шефа берзе рада, чије је презиме било Бакарић, да по доласку у Мостар, приликом изласка, искористи прилику да станс између мене и мог пратиоца, како би побјегао. Тако је било. При изласку из воза, између мзне и стражара нашла се жена, која се враћала из Старе Градишке гдје је у затвору обилазила кћер Софију, а поред ње још један сељак са корпама и пртљагом, тако да ми је тиме омогућио да се дам у бјекство. Искочио сам на супротну страну воза од жељезничке станице и потрчао у правцу Берзе рада, одакле сам замакао у баште. Створила се гужва на станици. Чули су се повици за мном — бјегунцем. Гониоци су слиједили стражара Репка, који је позивао у помоћ. Успио сам измаћи. Шта је било са стражаром и агентима не знам. Након бјекства нисам смио кући. Предосећао сам да ће ме тамо тражити. Морао сам наћи неко сигурније склониште, али да ипак, не будем далеко од своје куће. Успио сам се пребацити у кућу Живка Папе Хенћија. Ту сам имао сигурно склониште. У дијелу зградо, гдје је некада био ноћни локал, налазила се менза италијанских офипира, а у неким собама су и становали. Ту ме смјестио Адем Буђ. који је руководио групом илегалних радника на Царини.

Једне вечери у то наше склониште, у ±:оме смо се налазили: Живко Папо Хенћи, Мустафа Ћемаловић Ћимба, Хасан Захировић Лаца и ја, дошли су другови Адем Буђ и Салко Фејић. Одржали су с нама састанак. Рекли су нам да је дигнут лародни устанак, али да се без оружја не може ићи у партизане. Тиг. е нам је речено да сви набавимо пушке, муницију и опрему и да тек онда кренемо из града. Знали смо гдје се налази муниција и оружје. Само у војном логору. Након растанка с Буђом и Фсјићем, ковали смо планове. Ускоро смо успоставили везу са Хамом Караџом и Хамзом Зубчевићем, пушкарима у логору. Они су нам рекли гдје се оружје налази. Планирали смо ући у магацин који се налазио свега окс 200 метара удаљено од куће у којој смо били. Највећс тешкоће задавала нам је стража која је чувала засађено поврће на том земљишту. Успоставили смо везу и с Мухамедом Бостанџићем, војким баштованом, који је од првих дана био укључен у покрет. Он је нашао рјешење. Почупао је поврће са двојицом младића, а онда, како нам је испричао, отишао свом старјешини и рекао да му стража више није потребна и да нема шта чувати. Након уклоњене страже једне ноћи смо упали кроз отвор на крову, који је Караџа оставио отворен. Упали смо у први магацин. Ту смо нашли униформе, неке кабаницс, нешто муниције и бомби. Све смо пренијели и сакрили у Папину кућу. Склонили смо све на таван гдје смо се и ми налазили. Пошто том приликом нисмо успјели нећи ни једну пушку, након лар дана поново смо кренули у акцију.

Кључ од магацина направио нам је Караџа. па смо, истим путем, упали у војну зграду. Из магацина оружја изнијели смо 44 пушке. Нисмо могли наћи митраљез, мада нам је Караџа рекао да се ту налазе два митраљеза. Пипали смо по мраку, јер свјетло нисмо смјели палити, али узалудно. Пушке смо, као најдражи плијен, прењели у кућу Хенћија.

Сутрадан се на том мјесту окупила полиција. Гледали смо испод поткровља шта раде. Загледали су трагове и лешто записивали. Срећом, јака киша, која је падала током ноћи, уклонила је трагове, посебно оне преко баште у правцу куће Хенћија. То је била сретна околност да полицајци не крену правим трагом.

Након овог успјешног плијена, с нестрпљењем смо очекивали долазак Адема Буђа који нам је обећао да ће нам јавити када ће кренути одред, у чијем ћемо се еаставу и ми наћи. Убрзо нас је Адем Буђ обрадовао вијешћу да је доњета одлука да одред крене, а то је било између 18. и 19. октобра 1941. године. У заказано вријеме, по киши и помрчини, нашли смо се на окупу: курири Меха Арап и Васа Масло, Хасан Захировић Лаца, Мустафа Ћемаловић Ћимба, Војо Иванишевић, Етхем Черкић, Хилмија Хакало, Енвер Хасанагић, Божо Шкоро, Гашић Васо, Гашић Еранко и још четворица другова из Бађевића, као и још неки другоеи, чијих се имена не сјећам.

Састали смо се, у заказано вријеме, у винограду код Дрљевића куће, а више куће Авдаге Колудера придружили су нам се остали. Укупно нас је било 22. Свако од нас носио је по двиЈе пушке, које смо успјели извући из војног магацина.

Падала је јака киша када смо кренули из Мостара. Помрчина нам није дозвољавала брзо кретање. Упутили смо се у правцу Подвележја. Касно смо стигли у Добрч. Скоро пред зору. Свратили смо у кућу Ћулимана. Ту смо наложили ватру, осушили се и одморили. Кренули смо и стигли под Брасину. Ту смо се дуго нртили у кругу, јер од густе магле нисмо знали којим правцем ћемо кренути, мада је туда већ пролазио Меха Арап. Угледао сам једну колибу. па сам одлучио да тамо свратимо. Домаћин нас је лијепо примио и. на нашу молбу, кренуо да нам покаже пут и правац кретања. Показао нам је куда ћемо кренути испод Брасине у Зијемље. Тим правцем смо се и упутили. Стигли смо у једну усамљену кућу, гдје смо се одморили и осушили. Кренули смо на Кулу и Чићево. Пошто смо на себи имали униформе претходница, која јо била истуренг; на положај, све је узбунила, вјерујући да долази непријатељска војска. Били су у засједи, али срећом, није било неспоразума.

По нашем доласку настало је Еесеље. Сви су се радовали. Поред тога што су стигла 22 борца, имали смо још толико пушака за мјештане. Прилазили су нам нови борци. Преузели су пушке које смо донијели, тако да је наша партизанска јединица Борачко-језерски одред израстао у све бројнији.

Дочекани смо са одушевљењем. Радовали су нам се другови, а и мјештани са којима смо се први пут сусрели. Након што смо ноћили и одморили се у Ћићеву, одмах смо упућени па Борачко језеро. Нису нас још ни распоредили, када је стигла вијест да су из правца Бјелимића наше положаје напале усташе. Тражени су добровољци који ће изаћи на брдо и одбацити усташе које су га чапосјеле. Јавио сам се први. Дошао сам да се бијем против фашиста, па зашто не бих одмах кренуо у борбу. Тако сма ре^оновао. Поред мене јавили су се још: Франц Стрмуле Шпанац, Омер Садиковић из ЈБубушког и још двојица борца.

Упутили смо се ка положају. Био сам на челу. Кретали смо се опрезно, прибојавајући се засједе. Ишли смо онако како нам је савјетовао Шпанац, јер је он имао ратно искуство. Примицали смо се, по великом мраку, Орлову Куку, које су запосјеле усташе. Били смо у колони, на приличитом одстојању, један за другим. Угледали смо ватру. Омер Садиковић, који је био посљедњи у нашој петочланој колони, не чекајући наређење, зграбио је бомбу и бацио. Срећом, у том тренутку, пред собом сам имао стабло, као заклон. Бомба је пала ближе мени него оној ватри у којем је смјеру бомба бачена. Јака експлозија све нас је приковала за земљу. Убрзо смо, након експлозије, кренули на положај, али поред ватре никога нисмо затекли. Сви су се разбјежали. Узалудно смо трагали и пребирали. Када смо се увјерили да су усташе, које су биле на положају, побјегле, поставили смо стражу.

Неколико дана касније, какок што смо распоређени, другови: Драго Сарић, Ибро Шатор, Смајо Бркић и Хасан Бубић, одлучили су да се формира ударна десетина, чији је задатак био да се, према потребама, укључује и интервенише. То је значило да ће десетина, због потреба, бити у покрету, јер су наше јединице биле распоређене на прилично великој удаљености. Колико се сјећам, у тој десетини нашли су се другови: Драго Сарић, Хасан Захирс.г1ић Ј1апа, Мустафа Ћемаловић Ћимба, Стево Мичевић, Никола Ламбић, Абдулах Лугић, Јово Шиниковић, Бранко Бошњак Село, Хасан Даушовић Шкода и ја. Задужили су ме да будем командир ударне десгтине.

Десетина је требало да буде оперативна, веома покретљива и убојита, како би успјешно, према потребама, ступала у борбу с непријатељем и наносила му губитке, тамо гдје је било најпотребније.

Тада, док су се водиле неке локалне борбе, најчешће с патролама, често се препричавало о борби на Врабчу. Наши борци су, поред осталог, заробили и један топ, што је међу стгновништвом тог краја дигло морал. Када су нас у Бијелој напале усташе, интервенисао сам са десетином. Борба је била јака и трајала је скоро цијели дан. Тада сам, управо у тој борби, био лакше рањен. Усташе смо протјерали у Коњиц и том приликом убили тројицу усташа, а више их ранили. У борби се посебно истакао Сабит Делалић, митраљезац.

Ударна десетина, у саставу групе, учествовала је и у нападу на воз код Прења и Доњег села. Очекивали смо да ће плијен, што се тиче заробљеника, бити успешнији, али смо тада заробили два италијанска инжењера. Касније су те италијанске инжењере замијенили за наше другове Франца Новака *и* Мпрка Билића, који су се налазили у затвору. Размјена је извршена недалеко од Коњица

У народу се дуго причало како су партизани приморали Италијане да врше размјену заробљсника, да за своје заробљене инжењере дају слободу затвореним комунистима, па и све друго што су партизани тражили. Нисам био на мјесту размјене, али сам често слушао појединости о томе како је Анте Шарић, познат по надимку Раде Шпанац, поступао.

У нападу на Врдоље, гдје се водила доста јака битка погинуо је Никола Лумбић, а рањен је Франц Стрмуле Шпанац, који је касније подлегао повредама, тако да оам ту битку запамтио по том тешком губитку.

Кад је на терен дошао жандармеријски капетан Бранислав Шошкић, који је имао задатак да окупља људе за четнички покрет, послали су нас на терен. Газили смо скоро два мјесеца по великом невре-
 мену и дубоком снијегу, док му нисмо ушли у траг Чули смо да је

кренуо према Борчу. Срели смо га у селу Трешњици. У његовој пратњи налазило се више жандарма и четника.

У кућу, у којој се налазио к^петан Шошкић, ушли смо: Ненад Васић, Ибро Шатор, Никола Драганић, Максим Ковачевић, Владо Вујовић, Бранко Бошњак Село, ја^ и други. Након разговора Ненада Васића и Шошкића, у којем је било оштре препирке, Шошкић је питао:

— Гдје сте пошли?

— Кренули смо на Бјелимиће, тамо су се појавиле усташе, па нам се и ви придружите — одговорио сам Шошкићу.

— Хоћемо, али уз услов да побијемо СЕе Турке, да им све до темеља спалимо — узвратио је Шошкић, а онда наставио причу, како су Србима непријатељи Хрвати и Муслимани, те да с њима не треба водити борбу против окупатора.

Настало је препирање — Шошкић је говорио да није гријех клати дјецу Хрвата и Муслимана, али тада се јавио Бранко Бошњак Село ријечима: ,,Шта му тепате!" Нпкон тих ријечи, Село је пошао да узме кратки, коњички карабин из Шошкићева крила, који је опалио и убио Бошњака. Угасила се гасњача. Један жандарм пошао је да ме убије из пушке, али сам ја цијев пребацио између ногу и пушка је тако опалила, а ја сам жандарма ликвидирао пиштољем. Владо Вујовић је притиснуо ногом цијев митраљеза другог жандарма, тако да је испаљена муниција отишла у под. Владо је убио митраљезца. Поред стуба стајао је жандарм. па смо и њега ликвидирали. Када је неко упалио батерију, на поду су лежала чгтири мртва жандарма, а Шошкић, који се бацио на крг.вет, извлачио је пиштољ. Бацио сам се на Шошкића и зграбио га за гушу, тако да му је пиштољ испао.

,,Меха, пусти га мени! Ја ћу говнара убити. Ти си Муслиман, па би касније изроди, какав је он, причали како је четничког капетана убио Турчин. Пусти га мени", поновио је Максим Ковачевић, командир чете. Прихватио га Максим за гушу, а Шсшкић је говорио „Пусти ме, буразеру!" Максим му је прислонио цијев пиштоља на главу и опалио. Тек након тога видјелтт смо да је онај жандарм, који је стајао поред стуба, покушао да активира три бомбе ударајући о труо и мек стуб, тако да није успио ни тедну активирати, на нашу срећу. Све то трајало је веома кратко. Чини ми се ни пар минута. Успјешно смо извели акцију, али смо изг/били Бранка Бошњака Села, храброг борца, студента права и омиљеног друга. Био је висок, плав, полетан, вјешт и окретан, паметан и начитан.

У вријеме издаје четника, упутили су ме с водом од Зијемаља у Лакат на извиђање према Невесињу. Пошто тамо нисмо никога нашли, вратили смо се на Зијемље у састав чете. Ту смо затекли комесара Енвера Ћемаловића и командира Благоја Вучуровића с четом. Ту су разоружани добровољци из Миљевине. Приликом разоружавања нису пружали никакав отпор. Њих су одмах упутили кућама, а ми смо оружје покупили и смјестили га у састаг коморе.

На путу из Зијемаља за нама су добацивали појединци, а нешто касније, након што смо мало одмакли, тројица су почела и пушкарати. Издвојио се Рифат Фрањео. Сакрио се за један камен, сачекао их и убио једног, док су се двојица дала у бјекство. По легитимацији,

*> Од неколико бораца ударне Чете коњичког партизанског батаљона (Миле Вукаловић, Божо Вукоје-млађи, Максим Ковачевић, Милорад Кујачић, Мијо Мрковић, Бранко Попадић, Шпиро Шаренац и Васко Гњатић) постоји примедба да Меха Трбоња није био у соби приликом убиства Шошкића (прим. Редакције).

коју је Рифат донио, видили гмо да је то био усташа Ћупина из Невесињског краја. Донио је Рифат и његову пушку, опасач и пиштољ. Успјели смо се пробити до Чичева и Куле. Затекли смо Салку Селимовића и остале у комори. Рекао сам им да се пакују и да и они крену у правцу Борачког језера, јер смо ми били одступница. У том тренутку дошао је Ибро Шатор, рањен у руку, који ми је рекао да је убијен замјеник комесара Зијемаљске чет^ — Душан Костадиновић. Кад смо се спуштали према Борачком језеру, срели смо Мухамеда Хојлаша, Назифа Ћишића, Шерифа Омбашића Бомбу и Милорада Црногорца, који су штитили пролаз. Придружио нам се, на наш позив, само Шериф Омбашић Бомба. Остали су остали, јер им је тако било наређено, и никада се нису вратили.

Пошто смо с комором стигли на Борачко језеро одмах нам је речено да кренемо на Борке, мјесто гдје је планирано окупљање. На путу за Борке сусрео сам Мартина Рагужа, који се повлачио из правца Главатичева. Тражио је да му дамо хране, ;ер је био гладан, након скоро једнодневног одступања. Нашли смо неког хљеба и масла, па смо му дали.

Стигли смо на Борке у вријеме када се одржавао неки скуп. Док су вјећали и расправљали у школској згради, слушао сам како окупљени борци разговарају да ли ће се повлачиги или не. Тада сам примијетио да су око нас четници. Нисам имао сремена да се распитам о чему се ради, а услиједило је наређење за покрет јер је у школи разговор завршен. Кренули смо кроз Драгу на Црно поље. Док смо ишли у колони, чуо сам да су у селима око Борачког језера остали неки мјештани чланови КПЈ и СКОЈ-а, како би и даље утицали на народ.

На Тисовици смо се пребројали. Многи су недостајали, а посебно из чете која је била у Бијелој. Са Црног поља и Тисовице почели су отпремати болесне и исцрпљене за Мостар, како би им се тамо пружила помоћ. То ми се није допадало. Расправљао сам о томе са својим друговима и тражио да се бооимо, да не одступамо. У групи су се тада налазили: Хасан Захировић Лаца, Мустафа Ћемаловић Ћимба, Рифат Фрењо, Максим Кујунџић, Абдулах Лугић, ја, и још неки другови, а придружио нам се и Анте Шарић звани Раде Шпанац.

Док смо били на Бунарима, гдје смо се склонили након четничке издаје, до нас је стигла вијест да су неки другови заробљени и да се налазе у затвору у Коњицу. То су јавили илегални радници из Коњица. Нисмо знали ко је све у затвору, али смо, расправљајући о томе, одлучили да кренемо да их ослободимо. С нашим приједлогом упознали смо Ненада Васића, тек постављеног команданта Мостарског батаљона. Ништа нам није орговорио, док о свему није упознао штаб. Убрзо нас је Ненад Васић обавијестио да се и штаб Мостарског батаљона слаже с нашом инипијативом да кренемо у Коњиц и покушамо ослободити другове из затвора. Кренулп смо, након припрема, у Коњиц. У кслони су се нашли: Абдулах Лугић, Сафет Алагић, Рифат Фрењо. Хасан Захировић, Мустафа Ћекаловић и ја. Кренули смо у први сумрак до Неретве, коју смо прегазили и нашли се под зидинама. Тада смо утврдили да ;је Лаца заборавио на Тисовици калаузе. Зато сам питао Алагића и Лугића гдје се у Коњицу налази лимарска радња. Одговорили су ми да није далеко. Према лимарској радњи кренули су Алагић, Лаца и Ћимба. Тамо су нашли мердевине, неку полугу и све друго што нам је требало. Брзо су се вратили. Прешли смо преко зида. Врата ходника била су отворена. Пошто смо ушли у ходник, на првим вратима Лаца је п:>лугом отворио катанац.

Унутра смо затекли неку жену, која је, изненађена, питала ко је дошао. Била је то Хиба, жена Сафета Алагића. Умирио сам је када сам јој позвао мужа да уђе. Питао сам за остале. Рекла је да се налазе у посљедњој ћелији. Док смо ишли према њој провирили смо у једну ћелију, и зидјели да неки леже под свиленим јорганима, па сам рекао да нису наши.

Катанац на ћелији у којој су се налазили наши другови био је заиста велик. Лаца је полугу обавио марамицом. Ипак, када је повукао и разбио катанац, чувар је то чуо. Питао је ,,Ко је тамо?" Онда се ућутао. Припремио сам се да га дочекам ножем, ако уђе у ходник. Али на своју срећу, није улазио. Ту смо затекли: Шћепу Павловића, Меху Тасу, Хаму Бостанџића, Омера Ливњака, Енеса Ормана, као и жену Алагића. Мог брата Бећира, који се налазио у затвору, одвели су у Сарајево на суђење, јер је говорио да су га партизани као домобрана заробили, па није могао побјећи.

Из затвора смо прешли преко зида. Био сам посљедњи у тој колони. Извукао сам мердевине, уз које смо се успели и спустио их на другу страну зида. Када сам намјеравао да и сам сиђем, стражар је почео пуцати. Зграбио сам бомбу и бацио је у ходник, одакле је допирало пушкарање. Бомба је експлодирала. Скочио сам са зида. Приликом скока изгубио сам капу. Дуго сам трагао за њом, али је нисам нашао. Када сам сустигао другове, Лаца ме питао због чега сам се задржао. Када сам им рекао да сам се задржао због капе, сви су се насмијали.

Након краћег одмора наставили смо пут обронци.ма Прења према Тисовици, тамо гдје је остао Мостарски батаљон. Акција коју смо извели многе је охрабрила. Улјевала је самопоуздање. То је одјекнуло у цјелом крају. Људи су препричавали шта смо направили, што је улило моралну снагу.

Мој брат Бећир, којег су одвели у Сарајево, пред судом се правдао да су га партизани заробили и да није могао побјећи, па је одлучено да се поново врати у домобране. Бећир се обукао, наоружао и поново приступио партизанима.

Крајем 1941. године добио сам задатак ДЈ отпратим Угљешу Даниловића и Слободана Принципа Сељу до Трнова. У Мандином потоку сјели смо у шуму. Примјетио сам недалеко наоружаног сељака. То ми је било сумњиво, јер сам знао да су ту раније дочекали Лепу Перовић, која се једва спасила. Потрчао сам за сељаком, а када се није зауставио, почео сам пуцати. Испред нас на положају налазила се нека милиција, па када је чула пуцњаву, све се дало у бјекство. Поред мене трчао је и пуцао из пиштоља Слободан Принцип Сељо, који је био брз попут срне. Када смо избилг на пропланак, стража се разбјежала. Након растјеривања милиције из Умољана, Угљеша Даниловић се љутио и почео ме критиковати што сам пуцао и трчао за њима, јер су ме могли ухватити у засједу. Одговорио сам му да је напад најбоља одбрана и да нисмо потрчали и растјерали их, могли смо пасти у засједу. У наш разговор умјешао се Слободан Принцип Сељо, ријечима: ,,Све је добро што се добро сврши". Наставили смо пут и стигли у Ледиће гдје смо ноћили, а сутрадан кренули ка Трнову. Пошто смо обавили задатак враћали смо се преко Игмана. Ту смо, на Игману, сусрели Рату Дугоњића, који је обилазио чету. На збору су тада говорили Рато Дугоњић и Азиз Колудер. Тада сам чуо једног борца који говори другу до себе: „Сви ови знају говорити, а од нас нико ни да зине". То сам запамтио, јер сам осјетио да нас том реченицом није дијелио на домаће и дошљаке, већ на комунисте и чет-

нике. Ту смо, због невремена провели пет дана, а онда преко Игмана кренули на Бјелашницу. Пратио нас је Мирко Тошић, сељак који је познавао пут. Ноћили смо у планинској кући под Бјелашницом, више Крошања. Пребацили смо се у Блаце. Ту смо затекли Салку Фејића и Анту Шарића — Раду Шпанца, који су са својом четом дочекали воз на прузи између Лисичића и Коњица. Напали су воз у којем се налазило неколико Лубурићевих усташа, који су пружали отпор. Зато су се након те јаке борбе повукли преко И^ана на Блаце, гдје смо их ми затекли. У возу, који је нападнут, налазио се и мој брат Бећир. Чим је чуо да су партизани напали воз, одмау им је чим је искористио прилику, приступио. Када сам дошао, затекао сам брата међу друговима. Бећира су сви остали познавали, тако да није имао никаквих неприлика.

Док смо били на Тисовици, након ослобађања другова из затвора, причали смо о четницима и њиховој издаји. Упућени смо као појачање чети Фахрудина Ормана у Драмишеву, како би их обезбиједили из правца Невесиња. Били смо тамо три-четири дана, док их нисмо приморали на повлачење. Тада су четници међусобно говорили: „Гдје ћемо за гољама и фукарама!" мислећи на партизане, јер им није било право, што им није дозвољено да пљачкају. Позивали су један другог и савјетовали се гдје ће ратовати против силе на коју ударају партизани, а изнад свега, како је боље остати у селу, него лутати, на што су партизани приморани. Многима су говорили да су положили заклетву краљу и да му морају остати вјерни. У тим разговорима, анализирали смо и наше пропусте, борбу против кулака и богаташа, па и стријељање друга, који је у борби бацио пушку. Агитовали су за четнике, онако како је "инио и убијени Шошкић.

Кренули смо у борбу за Острожац. Напад на усташко-домобранско упориште успјешно је изведен и брзо смо заузели Острожац. Али, ту нисмо дуго остали. Поново смо се повукли на Бунаре.

Тада нам је, док смо сједили на окупу, дошао један сељак из Идбра. Донио је Ради Шпанцу чарапе и цигара. Нешто је повољно за нас док ми ово сељак доноси", говорио је Шпанац, дајући нам да запалимо.

Само дан-два касније, огласили су се топови и митраљески рафали између Коњића и Брадне. Прва пролетерска, која је кренула у Крајину, рушила је све пред собом. И ми смо се упутили у правцу Коњица. Младен Балорда се први повезао са друговима из Крагујевачког батаљона. И борци Мостарског батаљона тада су ушли у ослобођени Коњиц. Приликом преметачина канцеларија, у заузетом Коњицу, нашли смо у једној лад^ци моју капу која је, уз спис, лежала као доказ о нападу партизана на затвор у Коњицу. Када смо пошли из Коњица натоварио сам двоја кола, хране. чаршафа и друге робе из црквеног магацина и све, како ми је речено, потјерао у Острожац за потребе наше болнице.

РАЈКО Б. ВУКОЈЕ

ДВА БОРАВКА СЛОБОДАНА ПРИНЦИПА »СЕЉЕ« У ХЕРЦЕГОВИНИ

У својим мемоарским записима из НОР-а, истакнути револуционар и даровити публицист Родољуб Чолаковић Роћко наводи како се у децембру 1941, по цичи зими, у Главни штаб НОП одреда за Босну и Хецс-говину „Угљеша Даниловић вратио из Херцеговине, а Темпо (Светозар Вукмановић) из Вареша. Угљеша је провео у Херцеговини два мјесеца, а онда се вратио на Гласинац; ту је био на партијском саветовању а затим је, заједно са Слободаном Принципом, опет отишао у Херцеговину. Слободан је тамо остао, а Угљеша се вратио и, за сада, остаје са нама у Штабу. Он нам је доста опширно говорио о развоју устанка у Херцеговини, гдје се борба развијала нешто другачије него у источној Босни и Босанској крајини".[1]

Ондашњи командант Главног штаба НОП одреда за Босну и Херцеговину, касније је у својим мемоарима записао:

„Послије пада Ужица, четници су заузели Горажде и Фочу (4. децембра 1941. — 20. јануара 1942.) и на тај начин створили упориште за продирање према Херцеговини, Црној Гори и Санџаку. То су им омогућили талијански окупатори. У то вријеме стигао је Угљеша Даниловић из Херцеговине. Он је извјестио да у Херцеговини партизански одреди воде борбе и сарађују са црногорским партизанима. Наложио сам Слободану Принципу да се на сваки начин пробије у Херцеговину, да се повеже са црногорским партизанима и да их убиједи да два батаљона упуте према Фочи и Гораждy[2])."

Из ових аутентичних свједочења двојице високих руководиоца НОП-а види се да је Слободан Принцип у току 1941. и 1942. године, два пута био у Херцеговини. Сељо је, заједно са Угл.ешом, први пут дошао у Херцеговину, на Борке у Коњички партизански батаљон, почетком новембра 1941. године. Ту су одржали састанак са члановима штаба батаљона и са партијском организацијом у батаљону. Пренијели су директиве са савјетовања у Столицама и разговарали о наредним задацима, који стоје пред том партизанском јединицом. На сатанку штаба и партијске организације ^атражили су да се на мјесто дотадашњег команданта батаљона, Салка Фејића, који је био рањен, пронађе погодно лице за новог команданта, (требало је да буде Муслиман, по могућности неки бивши официр, дакле стручнија особа, посматрано са војног аспекта . . .). На партијској организацији су сугерисали да се пружи пуна подршка, ако се ла команданта батаљона постави неки бивши официр, како би што прије добио повјерење бораца. Том приликом неке јединице батаљона, које су се налазиле ближе штабу батаљона, позване су и окупиле су се у школи на Борцима. Том приликом су у присуству Сеља и Угљеше положили партизанску заклетву.

Из Борака су преко Невесињског псља пошли за штаб Херцеговачког партизанског одреда, који се налазио на подручју Билећког среза. На том путу, у селу Крекавицама (невеЈИЊско поље), срели су се са Ибром Шатором и Бојком Глоговцем, који су дошли у Крекавице да одрже конференцију са сељацима. Шатор и Глоговац иско-

1) Р. Чолаковић: Записи из ослободилачког рата, књ. 2. страна 296—297.
2) С. Вукмановић: Револуција која тече, кн>. 1.

ристили су Сељово и Угљешино присуство, тако да је Сељо говорио на том скупу сељака поменутог села. Ту се Угљеша, који је од раније добро познавао Шатора, договорио са Сељом да Ибра поставе на дужност команданта Коњичког партизанског батпљона. Тако је и било. Написали су акт о постављењу и писмо, што је Шатор предао штабу батаљона, односно партијској организацији по доласку на Борке. Из Крекавица су Угљеша и Сељо продужили преко села Дрежња у Лукавац, гдје су преноћили, а сјутрадан су продужили преко Давидовића у штаб Херцеговачког партизанског одреда.

У ПАРТИЗАНСКИМ ПАЂЕНИМА

Слободан Принцип Сељо и Угљеша Даниловић су стигли у Пађене, у Штаб Херцеговачког народноослободилачког партизанског одреда, у првој половини новембра 1941. године.[3])

Сјутрадан по доласку у Пађене, одржали су састанак у штабу одреда, гдје су, поред њих двојице, присуствовали: Петар Илић Драпшин, командант, и Ненад Васић, члан штаба одреда, затим Брана Ковачевић, члан Окружног комитета КПЈ и секретар Окружног комитета СКОЈ-а и Пуниша Перовић, инструктор у Окружном комитету Партије. На састанку су Слободан и Угл еша пренијели закључке са историјског Војно-политкчког савјетовања које је Врховни штаб НОП одреда Југославије одржао у Столицама, 26. септембра 1941. године, а коме је присуствовао и Слободан Принцип. Слободан и Угљеша су том приликом Херцегова[1] ком партизанском одреду поставили задатак да активира своје јединице и да се поведе борба против италијанског окупатора (од реорганизације и формирања партизанских јединица, тј. од почетка септембра до средине новембра 1941. у источној Херцеговини није било значајних акција против италијанског окупатора).

На састанку је усвојен распоред о одласку руксводећих људи у штабове партизанских батаљона и садржају конкретне помоћи друговима у јединицама и на терену у спровођењу закључака Савјетовања и задатака које је поставио Врховни штаб и Главни штаб НОПО за БиХ. Тако су Петар Драпшин и Бранко Ковачевић пошли у штаб I батаљона у Ликавац — Невесиње. Угљеша Даниловић у штаб III батаљона у Загору — Требиње, а Слободан Принцип је добио распоред да пође у штаб II батаљона и обиђе неке његове једтшице.

Послије одржаног састанка у штабу одреда, Драпшин и Ковачевић су пошли у 1. батаљон, а Принцип, Даниловић и Перовић одржали су састанак у штабу 2. батаљона, којем су присуствовали командант Божо Л. Вукоје и политички комесар Рајко Милошевић. Послије тога услиједио је састанак са к:мандом Пађанске партизанске чете коју су чинили: командир, комесар и њихови замјеници и економ чете. То су била четири бивша жандарма: Марко, Рајко и Павле Вукоје и Илија Попара; Павле и Рајко чланови Партије, а Марко и Илија пред кандидатуром; економ чете Владо Вукоје био је кандидат за члана Партије. Чета је имала три вода: два пађенска, у коме су били обухваћени и борци из Његановића, и Кукрички вод, чији је водник, Илија Попара, уједно био и замјеник командира чете. Водници водова у Пађенима били су Божо И. и Никола П. Кевић.

[3]) Божо Вукоје Стари, мисли да је то био 8. новембра, на Митровдан. Иеки други подаци који су прикупљени, говоре да су дошли 12. новембра п да се Слободан на подручје билећког среза задржао до 26. новембра, када је пошао за Босну.

Божо је био кандидат за члана Партије. Поред напред наведених, састанку у команди чете присуствовали су и чланови партијске ћелије: Урош, Стеван и Алекса Вукоје. Урош је био секретар ћелије и члан Среског комитета. Овом састанку присустовали су и командант и комесар батаљона. Командир чете Марко Вукоје упознао је присутне са бројним стањем, насружањем, организационом структуром, обученошћу и руковању оружјем и борбеној готовости чете, а Урош о политичком стању на подручју чете и, шире, на територији општине Плана, осврћући се посебно на четничка упоришта у селима: Лађевићи, Прераца, Потпланик, Голобђе, и др. Поред Уроша, о стању у тим селима говорио је и комесар батаљона Рајко Милошевић, наглашавајући како му је Драпшин приликом полгска у Луковац дао задатак да организује конференцију са сељацима поменутих села и да ће Драпшин, по повратку из Лукавца, поћи на ту конференцију са Милошевићем. Том приликом Рајко Милошевић је напоменуо да сељаци из тих села контактирају са талијанским гарнизоном на Планој, да талијанима носе млијека, јаја, сир и кајма^, и сл., а од њих добијају макароне, брашно и другу робу.

Кад су саслушали излагање, Принцип је направио опаску, мало се и смијешећи: „Добро сте организовани и наоружани, али што не водите борбу против окупатора". Он је затим гсворио о развоју партизанског покрета у земљи и борбама које партизани воде против окупатора и његових слугу, о задацима које Врховни штаб и ЦК КПЈ постављају пред партизанске јединице, о структури организације тих јединица и дисциплини која треба да се његује у партизанским колективима, о платформи за окупл.ање маса, без обзира на вјеру и националност, у борби против окупатора и домаћих издајника. Указа оје на потребу припремања чете да што прије почне улазити у окршаје са окупаторовим војницима. Говорио нам је о ослобођењу Рогатице и искуствима из те борбе. Сјећам се да нам је објашњавао како се праве запаљиве бомбе од флаша пуних бензином и гасом, и како то ствара панику код непријатеља. Рекао нам је да не би требало заоштравати питање око назива „партизан"', те ако неко жели нек се зове „народни војник", „добровољац" или како хоће, али је битно да хоће да иде у борбу против окупатора. Рекао нам је да се са четницима преговара и да их је Врховни штаб позвао у заједничку борбу против окупатора. У вези с тим, рекао је да они, и поред обећања, у сваком конкретном спучају, кад се ради о акцији противу окупатора — настоје да је одложе или на нски начин избјегну. Слободан је изразио задовољство што су код нас, у источној Херцеговини, жандарми и други чиновници бившег режима претежно за борбу против окупатора, сврстани у партизанске редове, са својим борцима за слободу наших народа и отаџбине. У Србији и Босни такви су се, на жалост, претежно окупили око Нгдића, Драже Михаиловића, Дангића, и других.

Још конкретније нам је говорио Угљеша Даниловић — о почетку извршавања наших основних задатака, као што су: рушење путева, жељезничких пруга, телефонских веза и других објеката којима се користе окупатор и његове слуге, о организовању засједа и напада на непријатељске јединице које дотурају храну, наоружање. муницију и друго истуреним посадама и гарнизонима. Угљеша је говорио и о четницима са подручја поменутих села и нагласио да међу њима има оних који су учествовали у убијању невиног муслиманског становништва, палили и пљачкали у августовским борбама, те да са таквим не треба разговарати о заједничким акцијама и борби. Свима онима који су убијали, пљачхали и палили кевин народ треба да се

суди, без обзира да ли су они усташе, четниии или неки други. „Ко је чинио злочине, треба да за почињено одгсвара и да се заслужно казни", био је Угљешин недвссмислен закључак.

Послије излагања другова Слободана и Угљеше, није било дискусије, али је наше руководство изразило спремност и обећало им да је у стању у свако доба повести чету у борбу против талијанског окупатора, а тако исто и против усташа и других квислинга. Комесар батаљона, Рајко Милошевић, присутнима је рекао како сматра да је чета спремна да изврши сваки задатак који јој се постави и да мисли да Је то војнички наЈспремниЈа јединица у батаљону. Слободан Принцип је на крају састанка рекао да је он стекао утисак како је то заиста јединица ко]а је припремљена за борбу и да у кратком периоду очекује акције.

У сеоској школи одржана је конференција којој су, поред бораца чете, присуствовали старији људи и жене, као и омладина из села. Конференцији је присуствовала и група бораца и омладине из села Његановићи и Кукричје. Борци, и сељаци и омладина чули су да се у селу налази братић Гаврила Принципа, и тс један од високих руководилаца устанка, па су сви дошли да га виде и чују шта ће говорити. То је за њих био догађај, па су у тако великом броју дошли на састанак да половина присутних није могла стати у школу. Док је Слободан говорио, стајао је близу улазних врата тако да су га могли чути сви присутни — они који су били у школи и они који су стајали испред ње. То је била најбројнија посјета конференцији која је у току рата одржана у Пађенима. Слободан је присутне упознао са политичком ситуацијом и нагласио да је напредовање Нијемаца на источном фронту привременог карактера и да ће ,.фашизам пасти на руској земљи"; говорио је о издаји бившег режима у Југославији и предаји земље у ропство окупатору, о КПЈ и њеној улози у НОБ, о политици коју спроводе окупатори. о квислиехзима и њиховој улози, и слично.

Послије Принципа говорно је Угљеша Даниловић. Он се више осврнуо на развој покрета и борбе партизана на тлу Босне и Херцеговине и у Југославији, о све масовнијем пркступу босанско-херцеговачких Муслимана и Хрвата партизанском покрету. Указао је на штетност пароле које окупатор лансира преко националистичких елемената и на њихове лажи, како су дошли да ,,заштите" српски народ од усташа. „Усташе су вршиле злочине наочиглед њемачког и талијанског окупатора и уз њихову сагласност", нагласио је у свом говору Угљеша.

Било је и доста питања која су постављ.а.пи присутни, а Слободан и Угљеша су им на свако одговарали. Конференција се одужила до касно у ноћ и оставила веома позитиван утисак на присутне. Слободан и Угљеша су овом приликом улили присутнима велико повјерење у платформу НОП-а и освиЈетлили им перспективу борбе. Послије ове конференције, нарочито је код старијих људи нестало страха који је до тада био присутан, 'шм чрије јер им Је окупаторски гарнизон био у непосредној близини.

Дана 30. октобра 1941. године, враћајући се са конференције и избора Среског комитета КПЈ за Требиње, друг Миро Попара, Пуниша Перовић, Станко Бурић, Војин Поповић и Милан Шакотић, који их је пратио на том путу, навратили су у селу Звијерини, код Радована Милићевића и одморили се око пола сата. Код Радованове куће окупило се неколико сељака, пред којима је Миро, између осталог, напоменуо да се предвиђа формирање Ситничког партизанског бата-

љона и предложио да Радован буде замјеник команданта, а Петар Милидраговић командант батаљона. Претпостављам да је Миро очекивао приговор у вези таквог избора команд^нта и замјеника и да је због тога то питање узгред напоменуо — на мјесец дана прије формирања батаљона. Ако је ова претпоставка тачна — Миро је био у праву. Јер, одмах послије тога настала су лзвјесна негодовања, од појединих Звијерињана: захтијевали су да командант буде Радован, јер је он потомак војводе Глигора Милићевића и пеће дозволити да буде замјеник Милидраговићу Требало је одржати састанак са Звијерињанима и изгладити односе, те ускладити ставове око руководства будућег Ситничког батаљона. Чекао се повратак Миров из Босне — да он иде међу Звијерињане.

НА ЗБОРУ У ЗВИЈЕРИНИ

У вријеме доласка Принципа и Даниловића у Пађане, неко је обавијестио да ће се у Звијерини, код црвке, окупити четнички идеолози и агитатори с^ подручја билећког среза. У вези тога договорено је да се обавијести Петар Милидраговић да у исто вријеме организује састанак партизана и сарадника и симпатизера НОП-а и то код школе у Звијерини, те обавијести борце и народ да ће на том скупу говорити братић Гаврила Принципа, члан Главног штаба НОП одреда за БиХ, Слободан Принцип Сељо. Претходно је процијењено да ће Принцип, као братић Гаврилов, имати утицај на Звијерињане, да ће сви доћи да виде и чују Принципа, што се и обистинпло. Петар је заказао и организовао састанак код школе у Звијеринг 21. новембра 1941, баш на црквени празник Аранђелов дан који је и хрсна слава неких породица из овог села. У вези поменутог збора, Петар Милидраговић, у писму које ми је послао као своје сјећање на те догађаје, између осталог, наводи слиједеће:

„Око 15. новембра 1941. године, Обласнк комитет КПЈ, односно, Штаб Херцеговачког партизанског одреда, одлучио је да се формира Ситнички партизански батаљон. Позван сам и ја на састанак и одлучено је: ја командант, замјекик Радозан Миттићевић, комесар (привремено) Мирон Никић, док замјеник комесара није ни именован, ваљда ради тога што на обухваћеном терену није било чланова КПЈ, изузев мене који сам био тек примљен у Партију. Узгред напомињем: да је прије извјесног времена формиран батаљон „Владимир Гаћиновић" као први територијални батаљон, командант Божо Л. Вукоје, а ја замјеник, а у који су ушле образоване партизанске чете: Врањска, Влаховићи, Симијова, Засада — Кути. Тако је створено језгро за формирање Ситничког батаљона *у* који су ушле поменуте чете, као и касније формиране: Звијерина, Дола, Жрвањ и Граница. Тако је настао и други батаљон по реду формирања. — Када је Радовану Милићевићу стављена до знања одлука о саставу штаба батаљона, био је незадовољан. Ради тога су у току два дана скоро сви Милићевићи (Жрвањ, Дола, Звијерина Граница) били припрсмљени на отпор са паролом: „Унук војводе Глигора Милићевића (Радован) неће никоме бити замјеник!". Тражили су да Радован буде командант, иначе да они неће са нама у организацију. Миро је категорички био против тога, сем да ја будем комесар батаљона, што ја никако нисам хтио прихватити. Остало је како је гретходно одлучено. Око 20. новембра норучено ми је и дошао сам код куће Мата Шаренца у Кути, гдје сам разговарао о овим стварима. Ту смо утврдили да ја организујем неки скуп у Звијерини да се људи окупе, да ће неко доћи од чланова ОК,

како би се спровеле предвиђене мјере. Утврдили смо да то буде Аранђеловдан, баш када је слава већине Звијерињана и Доњана, а падало је до три дана од нашег засталка у Кутима. (Аранђеловдан је био 21. новембра). И наравно, ја сам смјеста и врло брзо послао неке своје људе у Звијерину, а истовремено поручио Ђоки Дангубићу у Долу да дође код мене у Врањску. Ђоко (звани Дубокина) био је утицајан у Долима и Жрвну, па је стално нешто агитовао и „мутио" за себе и свој рачун (Ђоко је касније био вслики четник и као такав погинуо; прим. Р. В.). Мени је одмах дошао у Врањску (били смо пријатељи), па ми 1е обећао да 1.е сви доћи у Звијерину и отишао је кући. На сам Аранђеловдан сте Принцип, Божо и ти дошли школи".[4)]

Збор код школе у Звијерини је, како је речено, одржан 21. новембра. Уочи збора, 20. новембра у поподневним часовима, из Пађена смо пошли: Слободан Принцип Сељо, Угљеша Даниловић, Божо Ј1. Вукоје и Стеван и Рајко Вукојс. Коначили смо код Радована Шањесића у селу Симијово. Обрен Јевтовић, командир Симијовско-крстачке чете, организовао је скуп у кући Шањевића, на коме је било присутно око 40 бораца, омладине и старијих људи и жена. Присутнима су Слободан и Угљоша говорили и одговаралг на питања која су појединци на скупу постављали. Присутни су обраћали посебну пажњу на Принципа, који им је говорио о ситуацај^ у свијету и земљи, о борбама које се воде широм Југославије и сзботажама у градовима, о патриотскзј обавези свих наших народа да устану у заједничку борбу против окупатора и његових квислинга, о улози КПЈ у борби за сслсбођење и мобилизацију свих југословенских родољуба и родољубивих маса на том плану. Угљеша је говорио о пропустима и недостацима који су карактерисали наше борбе које смо водили у августу. Он је говорио и о четништву, нагласивши да се тамо окупљају националисти и друге разне струје које пропагирају борбу против Муслимана и Хрвата, као што и уеташе иду на истребљење српског живља. Било је говора и о многим другим питањима која су интересовала присутне.

Сјутрадан смо, са групом Симијоваца и Крстачана, стигли у Звијерину. Код школе је била група људи која се стално повећавала. Ту су се Принцип и Угљеша растали. Угљеша је са Стеваном Вукојем продужио у штаб и на подручје Трећег батаљона. Ја сам их испратио кроз Звијеринске рупе у пранцу села Жрван и поново се вратио школи. За то вријеме Слободан и Божо навратили су код Божова рођака Марка Миличевића. Око 11 сати почео је збор. Било је присутно око 180 до 200 особа, претежно мушкараца и међу њима врло мало младих.

У исто вријеме, код цркве се сакупила група од четрдесетак људи. Речено нам је да су то група ЈБубомираца која је дошла са Савом и Комненом Ковачем, група Завођана са Јованом Мишељићем

[4]) Састанак у Кутима, са Петром Милидраговићем и у вези договора о скупу у Звијерини, могли су одржати Драпшин и Ковачевић приликом поласка за Лукавац или Ненад Васић, који није био обухваћен распоредом да иде на терен. У сваком случају, Петар Милидраговић се није могао састати са Миром Попаром у периоду од 1. до 25. новембра 1941. године. Миро је у то вријеме био одсутан са терена среза билећког — био је у Босни. Ситнички батаљон формиран је код школе у Врањској 27. новембра 1941. године. Приликом формирања батаљона, поред Врањске партизанске чете. која је било у строју, присуствовали су представници чета које су му припале. Петар Драпшин формирао је батаљон и говорио присутним борцима. Драгппин је претходно тог јутра и на ту свечаност кренуо из куће Влада Т. Вукоја. а пратио га је и увече допратио назад у Пађане Никола М. Вукоје.

и група са подручја Лађевића, Прераца, и Голобрђа у којој се налазе неки Самарџићи, Вуковићи, Вујовићи и Бјелетићи. Код школе смо се нашли са Петром Милидраговићем, Радованом и Пеком Милићевићем и још неким угледнијим сељацима из Звијерине. У разговору са њима, мало по страни од масе, чуо се приједлог да се неко упути до цркве и тој групи саопшти да прићу школи, наглашавајући им, да се са присутнима налази и братић Гаврила Принципа, који ће на збору и говорити. Мислим да је пошао да их позове Пеко Милићевић. Колико се сјећам, група код цркве се преполовила и, углавном, школи су пришли мјештани кои су се тамо били окупили. Међу онима који су прешли к нама био је и Вјекослав Ђурић из Дабра. Он је слушао Принципов говор, а онда се поново придружио људима код цркве.

Збор код школе отворио је Петар Милидраговић. Поздраво је присутне и одмах дао ријеч Слободану Принципу, рекавши: „Дајем ријеч комесару Главног штаба партизанске војске за сву Босну и Херцеговину, Слободану Принципу, братићу чувеног српског јунака Гаврила Принципа". Присутни су то поздравили узвицима: „Живио!". Слободан се попео на једну узвишицу у школском двориштy, направио је опаску да је он члан, а не и политички комесар Главног штаба, затим се обратио присутним. Прво је, укратко, говорио о међунардним приликама и догађајима на савезничким ратиштима, са освртом на прилике и догађаје у нашој гемљи, посебно у Босни и Херцеговини. Говорио је о КПЈ и њеној улози у ослободилачкој борби, о Врховном штабу НОП одреда Југославије, који руководи, обједињује и усмјерава дејства свих партизанских одреда и даје им задатке војничког карактера. Оштро је критиковао поступке група и појединаца у августовским борбама — у вези убијања и бацања у јаме муслиманског становништва. Слободан је присутнима рекао да је Врховни штаб Југославије позвао Дражу Михаиловића да и он пођг у борбу против окупатора и да се у том погледу воде разговори, али да Дража избјегава да напада окупатора. Рекао је да се са Дражом на Равној гори налази знатан број официра и других привржeника бившег режима, те да је питање хоће ли они ра пођу у борбу, јер се и код Недића и других квислинга налази један број таквих. Он је споменуо раније устанке у овом дијелу Херцеговине и указао на њихове истакнуте борце: Глигора Милићевића, Пека Павловића, Мића Љубибратића, Мусића и друге, позивајући присутне да пођу њиховим стопама и да не допусте да се та велика имена каљају. На крају је рекао да се не поставља питање како ће се ко звати: партизан, народни војник или друкчије, већ је потребно да сви пођемо у борбу за ослобођење своје земље и да потјерамо окупатора. „У будућој Југославији сви наши народи, без обзира на вјеру и націју, живјеће братски и заједнички", нагласио је Слободан. Његов говор био је посве једноставан, врло убједљив и аргументован. Присутни су Принципа пажљиво саслушали. Оставио је утисак великог и одлучног борца за слободу, који улива повјерење и отвара пергпективу. Међу присутнима чули су се коментари „Прави је наследник Гаврила Принципа".

Након Слободана Принципа кратко је говорио Божо Вукоје. Он је позвао Звијерињане да не расправљају око командних положаја у новој војсци, већ да буду јединствени, да се добро организују, јер треба туђина гонити из земље и не дозволити му да пљачка и убија наше народе.

По завршеном збору, група сељака из Звијерине, Дола и још неких села окупила се око Слободана, желећи да још понешто од њега чују или да му поставе по које питање које их је интересовало.

Неко од присутних поведе ра^говор око формираша Ситничког батаљона и приговорима који су се поЈавили у вези приједлога за команданта и његовог замјеника. Гом приликом, Јован Милићевић, врло поштен старији човјек, у шали рече: „Ако је лаш војвода Глигор био велики човјек и јунак, а јесте, онда треба рећи и да је и Петров и мој дјед Ћетко, као официр краља Николе, сјекао Турке на Вучијем Долу". Послије те упадице и шале настаде смијех, а Радован Милићевић рече да се слаже с тим. да није важно ко ће бити командант а ко замјеник, па закључи: „Нека буде Петар командант, јер је војну школу завршио". На растанку са присутнима, којих је било двадесетак, сви су жељели да се рукују и поздраве са Слободаном. Посије растанка са овим људима, Слободан, Божо и ја пошли смо код Марка (Божова рођака) на ручак, док се Петар извјесчо вријеме још задржао са поменутом групом, у разгозору око организовања Звијеринско-долске чете и Ситничког батаљона. Он је нешто касније дошао код Марка и ту ручао, а онда смо нас четворица пошли за Врањску. Послије поласка, Марко нам је предложио да идемо преко Ситнице и Тодорића. Вели нам: „То вам је ближи пут, а и не волим да идете преко кланца". Марко је, наиме, видио да је једна група, њих десетак од оних код цркве, пошла у правцу кланца, па је претпоставио да би могло доћи до препирки између нас и њих — уколико се сустигнемо у путу. Божо се поче супротстављати Маркову приједлогу, а Петар и ја смо били за правац преко Ситнице и туда смо и пошли. Попели смо се на источни дио Ситнице изнад Звијерине. Сјели смо да се одморимо. Петар је рекао да се тај дио зове Буковица. Одатле смо посматрали групу чегничких агитатора и присталица који су пошли на кланац, а на које нас је Марко упозорио. Управо су се растајали и поздрављали, полазећи у свом правцу. Душан Ивковић и Вјекослав Ђурић пошли су у правцу Крстача, а Завођаки са Мишељићем и Самарџићи, Бабићи, Вуковићи и Бјелетићи у правцу границе и својих села. Петар Милидраговић имао је фото-аиарат којим је направио неколико снимака на збору код школе, па је и нас тројицу снимио док смо се овдје одмарали.[51]

НАРОД ПОЗДРАВЉА СИНОВЦА ГАВРИЛА ПРИНЦИПА

Са Ситнице смо пошли преко села Тодорића у Врањску. У Тодорићима смо се одмарали и разговарали са групом људи од којих сам и неке познавао, а били су и присутни: Михајло Малешевић, Спасо, Триле и Јошо Попадић, и још неки. Петра, Божа и мене већина присутних је познавала, а кад су дознали да је четврти наш сапутник братић Гаврила Принципа — молили су да се код њих задржимо на конаку, јер су жељели да им Слободан буде :ост и да им прича шта се дешава у свијету и шта ће бити са Југославијом Нијесмо могли остати на конаку, али смо се задржали дуже него што смо планирали. Слобадан ми је причао о партизанскоЈ борби у земљи и ситуацији у свијету. Било је и доста питања на која им је одговарао. Око осам сати увече стигли смо кући Ђока Дунђера у Врањску и ту зако-

[51]) Тај филм четници су заплијенили 29. маја 1942. године, у Звијерини, или у јесен исте године, када су претресали кућу и ухватили Петра Милидраговића. Ослобођењем Билеће, октобра 1944. године, у четничкој архиви је пронађена фотографија на којој је писало: „Српски издајници". То је једина фотографија Слободана Принципа из Херцеговине, а мислим да нема друге ни из цијелог партизанског живота.

начили. Иако доста уморни, на инсистирање Петра Милидраговића, који је поручио неким сељацима да дођу код Ђока — остали смо до пола ноћи у разговору са петнаестак људи који су се окупили. Сјећам се неких интересанитних питања која су присутни поставили Слободану: хоће ли Енглези бит вјерни савезници Русима, зашто Нијемци тако брзо напредују на руском фронту, шта се ово код Срба мути и људи дијеле, итд. Видљиво је било, не само код ових људи, но и приликом ранијих разговора на овом путу — да влада велики страх од пребрзог њемачког напредовања на руском фронту. Слободан је ту бојазан осјетио и настојао је да људима објасни због чега је дошло до таквог напредовања, наглашавајући да Нијемци не могу одржати тако широк фронт и издржати руску зиму. Појединци су потврђивали Слободаново излагање и сами говорили како је Русија „пола свијета" и да су тамо велике зиме. Кац се завршио разговор и кад смо пошли на спавање, Слободан нам тихо рече' „Не бих рекао да прихватају моје мишљење о савезништву Руса и Енглеза". Није волио пуно да прича, али је нагласио да га изненађује бистрина сељака у овим брдовитим предјелима и да појединим питањима и те како изненађују човјека.

Сјутрадан око 10 часова код кућа Биберџића одржан је састанак са командом Врањачке партизанске чете. Сасганку су присуствовали водници водова, одброници из села и неколико домаћина из угледнијих породица. Колико се сјећам, на том састанку је било двадесетак присутних. Петар Милидраговић и Радослав Биберџић говорили су о организационој структури чете и задацима које она извршава. Било је ријечи о одржавању стража и патролирању на територији подручја чете. Говорили су о одржавању веза са Влаховићком четом, која је истуренија према Стоцу и тамошњем непријатељевом гарнизону, као и према ЈБубињу и другим околним мјестима. О војним питањима говорио је Петар, док је Радослав више говорио о ситуацији на подручју које чета покрива. Неко од присутних рекао је како се треба још боље обезбиједити од евентуалног упада усташа на ово подручје. Када је саслушао излагања, Слободан је рекао: „Ми требамо да нападамо непријатеља, а не да чекамо да он нас нападне". Затим је говорио о задацима који су се постављали пред партизанске јединице, а које је Врховни штаб поставио свим партизанским руководствима и јединицама у земљи. Тражио је да се почне са акцијама против окупатора, да се у партизанским јединицама његује и развија патриотизам и борбеност, да се под партизанску заставу окупљају сви народи, без обзира на националност и вјеру. Осудио је поступке појединаца и група, које су у претходним борбама учествовали у паљењу кућа и убијању муслиманског становништва, говорећи да такве треба жигосати и најоштрије кажњавати. На крају је говорио да војнички способни борци обучавају невичну омладину у руковању оружјем.

У поподневним часовима пошли смо на Засаду. До брда изнад Засаде пратили су нас Петар и Радослав. Сгтободан, Божо и ја смо пред ноћ дошли до куће Лака Лазаревића. Домаћину је неко већ рекао да је Принцип већ био у Звијерини и да је говорио на збору, па нас је одмах запитао: „Да ли је овај младић братић Гаврила Принципа?" Кад смо му потврдно одговорили, био]е врло задовољан и заповиједио је да се закоље бравче и припреми вечера. Луку смо рекли да се обавијесте људи да дођу вечерас на конференцију, да им Слободан прича о ономе што их буде интересовало. Прчје него што смо вечерали почеле су иристизати грЈ пе и појединци. Искупило се више

од четрдесет .људи. Милан Попадић мисли да је на конференцији било и више од педест присутних, те да су неки стајали напољу, јер се у кућу Лазарег.ића није могло ући због пренагрпанос~и. Слободан им је до касно у ноћ причао о разним питањима која су присутни постављали, као и о ономе што је он мислио да треба да им каже. Ни овом приликом није заборавио да осуди поступге према муслиманском животу и имовини у борбама око Берковића, Дивина и Плане. Похвалио је поступак спашаваља двије Хаботине породиц[0] и њихове имовине. Чудио се како је могло толико народа да се побије и побаца у јаму, па ма колико велик да је био број оних који су убијали. На конференцији се разговарало и о нападу на талијанског окупатора и његове слуге.

Убрзо пошто смо пошли од куће Лазаревића, сустигла су нас двојица другова, који су са нама продужили у правцу Пађена. Колико се сјећам, Један од њих био је Душан Грк. Они су са нама стигли у Пађене на конак. У Кутима, код куће Ристана Војчића, задржали смо се око два сата. Домаћин са браћом и још неколико сељака дошао је код нас. Прочуло се да је у Звијерини и Врањским био Принцип, па нас одмах упиташе: је ли и он међу нама? У Кутима смо сви били на ручку, а десетак људи ко1и су се скупили стално су постављали разна питања, од којих нека и без значаја. Сви су тражили да им Слободан одговара. Он је желио да сваком одговори и водио је рачуна да буде убједљив. Из Кута смо отишли у Кукричје и навратили код Ђура Попаре Старог. Божо му рече да смо намјерно к њему свратили да види Принципа. Ђуро сг захвали и рече да морамо код њега остати на конаку, а сину Пеку наложи да закоље брава. Кад смо му рекли да не можемо остати, јер Принцип има обавезе и треба да идемо у Пађене, Ђуро се ожалости што Принципа убгостио није и са њиме се напричао. Први пут сам тада од Ђура чуо да је Мехмедбашић, послије атенатата, управо преко Врањских, Кукричја и Пађена пребачен у Црну Гору. Ђуро о томе поче да прича Слободану, а он му рече: „Старино, знам да је дијелом билећког среза прешао и да су га људи са ових подручја помогли".

У Пађенима смо ноћили, а сјутрадан су Слободан и Божо продужили на Баљке, гдје су одржали састанак са командом Бањачке партизанске чете, а увече одржали конференцију у кући Рада Радмиловића и ту занoћили. Са Бањака су се вратили у Пађане, гдје је Слободан добио обавјештење да се Миро вартио из Босне и да га чека у Давидовићима. На то је одмах продужио за Давидовиће, а отпратио га је Никола П. (Кевић), Урош и Обрад Ђ. Миро се састао са Слободаном 25. новембра предвече, а 26. су били код Мировог брата Вељка на ручку. У вези сусрета Мира и Слободана, Вељко Попара, брат Миров, писмено ме је обавијестио о следећем: „Ја сам у октобру избегао са фамилијом у Давидовиће по директиви Мировој, да ми Талијани не би фамилију интернирали на Мамулу. Концем новембра Слободан је са Миром дошао код мене. Ту су ручали и одмах је пошао за Босну. Не знам докле је Миро пратио Слободана. Мислим да се Миро на дан раније вратио из Босне, а из Иванчића се вратио око 20. јануара 1942. и дошао прозебао код мене на Давидовиће".

Слободан Принцип се састао са Миром Попаром на Давидовићима, највјероватпије 25. новембрг у поподневним часовима, у кући Влада Шакотића, гдје су и ноћили, а сјутрадан, 26. новембра у предвечерје, Владо је отпратио Слободана до села ЛукаЕца и ту га је повезао са Савом Меданом, коме је Владо носис Мирово писмо. Вјеро-

ватно је да је из Лукавца Слободан отишао за Босну везом којом је и Миро дошао.[6])

Састанци са штабовима п?ртизанских јединица и комунистима, збор у Звијерини и конференције и разговора са групама и појединцима, које је Принцип водио на територији билећког среза, а посебно на Ситничком подручју, имали су велики политички значај. Ненаметљив, тих и приступачан људима, аргументовано је разобличавао издају бившег режима, улогу квислинга и политику окупатора. Убједљиво је говорио и доказивао да поштени хрватски и муслимански народ немају ништа заједничко са издајом Југославије и усташама као слугама окупатора. Његов утицај на људе био је тим већи што је он, поред своје интелигенције, одлучности, родољубља, скромности и приступачности, био и синовац знаног јунака у борби против окупације, Гаврила Принципа. Због тога му чак и непријатељски расположени сељаци нијесу могли опонирати, или се нијесу усуђивали да то чине. Слободан је, са пуно аргумената, говорио о ставу КПЈ у одбрани земље и њеној улози у НОБ-у. Истицао је улогу централног партијског руководства и Врховног штаба, објашњавао одлуке са војнополитичког савјетовања, које је вођство револуције одржало у Столицама, поготову са становишта даље политпке развоја НОП-а. На неколико мјеста поменуо је да је овдје организатдиона структура партизанских јединица, народноослободилачких одбора, Партије и СКОЈ-а спроведена у духу тих закључака и одлука, али да треба развијати и заоштравати дисциплину извршења и спровођења постављених задатака. Нарочито је подвлачио потребу спровођења дисциплине у партизанским јединицама. Тражио је да се, без одлагања, напада окупатор и његове једлнице и да им се не дозвољава одржавање међугарнизонских веза, да се нападају јединице које обезбјеђују снабдијевање гарнизона опремом и храном, и слично.

Слободан је код људи остављао утисак храброг, одлучног, паметног и ненаметљивог борца. Многе од људи који су га за то кратко вријеме упознали доцније сам сретао и они су се интересовали за њега, желећи да га поново виде и чују његову разбориту ријеч. Исто тако, Слободана је отвореност и бистрина херцеговачког сељака импресионирала и неколико пута је рекао да су то бистри и паметни људи. То је по повратку у Босну рекао и Роћку Чолаковићу, што је он у својим сјећањима и забиљежио.

У ОПЕРАТИВНОМ ШТАБУ У ЛАСТВИ

Средином децембра 1941. године, Угљеша Даниловић се вратио из Херцеговине и Главном штабу поднио извјештај о стању у овом дијелу земље. Тада Слободан Принцип по други пут добија задатак да пође у Херцеговину и да ?е на том путу и задатку повеже и са црногорским партизанима. Према сјећању Обрада Цицмила, Принцип је у штаб Планинопивског НОП батаљона, који је у то вријеме био у селу Бастасима, стигао око 25. децембра 1941. године. У штабу ие одржан састанак на којем су били присутни: Будо Томовић, Слободан Принцип, Добривоје Видић, Радивоје Дакић и Обрад Цицмил. Постигнут је договор о тјешњем повезивању црногорских и босанско-херце-

") У другој половини 1942. године, четници су затворили Влада Шакотића и, поред осталог, теретили га и за организацију састанка комунистичких вођа Принципа и Попаре. Влада су тукли до изнемоглости да им призна коме је у Лукавцу предао Принципа и куда је и којим везом пошао уз Лукавца.

говачких јединица, што је требало да буде пут ликридирања непријатељевих упоришта и онемогућавање стварања четничке организације на тромеђи Црне Горе, Херцеговине и Босне. За ту акцију предвиђене су јединице Дурмиторског и Никшићког НОП одреда, као и све јединице које се могу мобилисати из сјеверних дијелова Херцеговине. Послије тог састанка и договора о том задатку, Будо Томовић је пошао у Главии штаб НОП одреда за Црну Гору, а Слободан Принцип Сељо у штаб Херцеговачких одреда.

Из Бастаса, Слободан Принцип је преко Пиве стигао на Гатачку површ, а одатле преко Липника, Дулића, Степена Кобиље главе, Меке груде, Пађена, Бађака и Добрићева дошао у Ластву у штаб Херцеговачких одреда који се ту преселио неколико дана раније. Са њим су се Миленко Окиљевић, који је у то вријеме био на терену Гатачке површи и Ристо Милошевић, који је био на сектору Дулића — састајали у пролазу. Принцип се није задржавао на терену гатачког среза, већ је журио да што прије стигне у штаб Херцеговачких одреда. Принцип је преноћио на Степену са Мирком Авдаловићем, командиром партизанске чете. Њих двојица су се познавали из предратног периода. Авдаловић није знао да је тих дана формиран четнички гранични батаљон и да се, са штабом, смјестио у кући Носовића у Коритима. Он је Принципа упутио преко Кобиље главе и Корита на Меку груду, кући Милана и Милорада Бабића, дајући му до Кобиље главе пратњу од неколико бораца, да би одатле са Слободаном продужила само два курира Билећког партизанског батаљона, На цести на Коритима сусрела их је четничка патрола која је задржала курире, објашњавајући им да се под оружјем не смије кретати преко четничке територије. Слободан је био без пушке, а случајно се нашао и неколико десетина метара испред пратиоца, па је несметано прошао. Четничка патрола држала је курире само неколико минута и они су Слободана стигли и ггошли до куће Бабића.[7]

Милорад Бабић је препознао Принципа, јер је у Београду, 1940. године, присуствовао неком предавању које је он држао. Слободан је од Милорада тражио да одреди некога ко ће га отпратити до штаба. „Одредио сам двојицу скојеваца и то: сина Спасоја Самарџића и Милошевића; Милошевић је и сада жив, а Симарџића су убили четници", сјећа се Милорад. „Ова двојица су Слободана отпратили у Пађене. То је могло бити између 30. децембра и 6. јануара, пошто се добро сјећам када је моја стара хтела да им кешто донесе да поједу, упитала их је да ли посте, а моји су постили бадњу недјељу. Кад сам Слободану одредио пратњу, двојица другова који су га допратили отишли су својим правцем. Осјетио сам неко нерасположење код двојице Слободанових пратилаца док су били у мојој кући, али се не сјећам да ли су имали оружје", каже Милорад.

Послије састанка Среског комитета КПЈ који смо одржали у кући Влада Вукоја, а коме су присуствовали и Пуниша Перовић, Трипо Шаернац и Владо Радовановн\ ови другови су пошли поред Фатничког поља у правцу Ораховца, а Радован Папић се задржао код куће мога оца, гдје смо се договарали да заједно пођемо на Подгорје и одржимо конференцију. На око два сата пред ноћ, баш када смо хтјели да пођемо, угледасмо како преко села у нашем правцу долази троје људи. Радован и ја одлучисмо да их сачекамо и видимо ко су. На око 100 метара препознао сам Слободана и, не говорећи Радовану, похитао му у сусрет. Радован је, такође, препознао придошлицу, јер

[7]) Радован Папић каже да му је Слободан рекао да је том приликом четничка патрола разоружала курире који су били у његовој пратњи.

га је негдје прије рата срео са Миром ГТопаром, а Слободан Радована није познавао.

Двојицу младића који су Слободана допратили ослободили смо даљих обавеза и они су се одмах пратили да у Меку груду стигну прије мрака. Сједели смо кратко вријеме у мојој кући. Стари Бошко је Слободана одмах препознао. а Слободан му рече: ,,Стари, ево мене опет код тебе, послије оног ручка у новембру". Слободану смо рекли да је одред са штабом у Ластви и да је Миро Попара пошао у Босну, са Браном Ковачевићем на неко савјетовањс. Слободан рече: „Ето, ја опет у Херцеговини, а Миро као оно јесенас, у Босни".[4]

Одмах смо се споразумјели да идемо на конак у Подгорје, гдје ћемо одржати и конференцију и да ће Радоган са Слсбоданом поћи до штаба Билећког батаљона у Добрићево, одакле ће Слободан продужити за Ластву. Нас тројипа, са скојевцима Глигором и Новаком Вукојем, пошли смо на Подгорје и ноћили кс д Тодора и Дамјана Радовановића. Било се сакупило доста омладикс.', старијих људи и бораца и са њима смо остали до касно у ноћ. Слободан и Радован су говорили присутнима. Слободан је говорио, поред осталог, о стању на савезничким фронтовима и у кашој земљи, напомињући да се у Босни боре и добровољачки одреди под командом партизанских штабова и Врховног штаба. Он је рекао да они који неће да се зову партизани, али хоће да се боре за слоболу — нека се организују у добровољце и нек се ставе под команду Херцеговачког одреда. Присутне на конференцији, а нарочито нас политичке раднике, изненадио је тај Слободанов став у вези организовања добровољачких одреда. Стрепели смо да би нам се осуо већи број партизана и да би немали број бораца радије прихватио да се зову добровољци. О томе колико је присутне интересовала политичка ситуација у свијету и код нас, говори и то да нам је те ноћи изгледало како питањима која су постављали неће бити краја, па смо у неко доба предложили да се конференција заврши. Осјетили смо и да је Слободан уморан, а желио је да ујутру раније крене, како би у току дана стигао у Ластву. Сјутрадан рано наишла је ЈОШ нека група бораца, која је пут овала према Ластви, па су Слободан и Радован пошли са њима.[!)]

') У новембру 1941. године, кад је Слободан са Угљешом дошао у Херцеговину, Мира није нашао; био је гшшао за Босну.

") О времену када је Слободан стигао у Ластву, постоје различити подаци:

Милија Станишић, у књизи „Херцеговина у НОБ", стр. 256, наводи: „Крајем 1941. године, одржан је у Ластви састанак коме су присуствовали члан Главног штаба НОПО за БиХ Слободан Принцип — Сељо, командант и комесар Никшићког партизанског одреда, Сава Ковачевић и Милинко Ђуровић, и представник Оперативног штаба за Херцеговину "Боко Путица на коме је расправљано о резултатима дотадашњих заједничких акција и о потребама и начину нових. Ту је донесена одлука да се формира Први ударни батаљон".

У зборнику НОР-а, том III, књ. 2, док. бр. 36, страна 69, каже се: „Штаб Никшићког партизанског одреда 21. I. 1942. другови Сава и Милинко, састали су се са Принципом и сложили су се у следећем: друг Принцип проћи ће кроз гатачки срез и испитати стање и јавити нам шта да се предузме".

Зборник НОР-а, том IV, књ. 4, стр. 22: „По наређењу Главног штаба БиХ од 12. I 1942. године, послата је депеша штабу батаљона у Прачу да се дугови Сељо и Коста позову у Главни штаб, Команда мјеста Рогатица".

Владо Шегрт у књизи „Ратне успомене", пише: „Два дана по нашем повратку из Љубомира у Ластву стигао је Слободан Принцип — Сељо. Сељо је на мене оставио снажан утисак. То је био младић. У Невесињу је тешко стање каже Сељо. Тамо су четници узели маха. Недавно је тамо дошао изасланик главног четничког вође, неки мајор Тодоровић".

Душан Грк у Зборнику 1941—1942, у свједочанствима ученика НОБ-а", том 25, издање ВИЗ-а 1975, пише: „Половином јануара 1942. позвали су нас,

Након дводневног боравка у Ластви, Слободан Принцип се упутио преко Баљака, Пађена, Дивина, Давидовића, Лукавца и Невесињског поља и преко Борака стигао у Трново. На потетном дијелу тог дугог пута, до Баљака га је пратила група бораца Ластванске партизанске чете. О томе Славо Стијачић пише: „Командир чете Мајо Бендерић одредио је Вељка Бендерића. Влада Стијачића и мене да пратимо Слободана до Баљака, када се враћао из Ласт^е. Вељко и ја били смо чланови Партије, а Владо члан СКОЈ-а. Упутили смо се за Слободаном из Ластве и пошли рано ујутру. Мислим да је то био 18. јануар 1942. године и ишли смо на ~ело Пареж, манастир Косијерево, жељезничком пругом до села Мируша, преко Коравнипе и стигли смо у Баљке. У близини школе у Баљцима у нечијој кући смо ноћили и ту смо се са Слободаном сјутрадан опростили и вратили се преко с. Петровића у Ластву".

На томе путу Слободан се задржао три дана на Борцима, у Мостарском батаљону. У стварј, ту се задржао дан више — због пенџетирања гојзерица које су Мостарци упутили у Коњиц и нијесу на вријеме стигле.

Током тог поновног пута у Херцеговину, Слободан Принцип Сељо одржао је састанак у Бастасима, конференцију на Подгорју, састанак и конференцију у Ластви и састанке у Борцима, у штабу мостарског батаљона, након чега се више није задржавао. Помоћник политичког комесара мостарског батаљона Васко Гњатић каже да је Слободан дошао у Борке у првој половини јануара, да је одржао са њима састанак и да им је рекао да је био у Ластви, у Оперативном штабу. Упознао их је са одлуком да се формира Комбиновани херцеговачко-црногорски батаљон и навео терен који ће држати. Такође им је рекао да ће командант тог батаљона бити Владо Шегрт који је на њега, како је рекао, оставио врло позитиван утисак. Слободан је са Борака пошао за Трново, уз пратњу штаба мостарског батаљона.

Коста Нађ у свом чланку у књизи „Сарајево у Револуцији", наводи како се припремао да пође у Фочу 20. јануара 1942. године, и како су у његов штаб у Трнову, неколико дана раније заједно навратили Миро Попара и Слободан Принцип. Миро Попара се враћао са савјетовања из Иванчића, а Слободан Принцип са задатка из Херцеговине, и ту су се срели. Биће да је то „неколико дана раније", вјероватно било између 12. и 15. јануара, јер Миро Попара је из Иванчића пошао 9. јануара,[10]) у село Крекавице (Невесиње) код куће Чоловића, стигао 19. јануара 1942. у поподневним часовима, да би 20. јануара прије свануће напустио кућу Чоловића и дошао у Лукавац, гдје се задржао цио дан и ноћио 20/21. јануара 1942. године

команданте и политичке комесаре батаљона, у Оперативни штаб у Ластву. У Ластву је са нама ишао Слободан Принцип — Сељо, који је неколико дана раније дошао у наш крај и одржао неколико састанака и конференција. Из Дабра смо дошли, колико се сјећам, 15. I 1942. године. Истог дана стигли смо у село Баљке. Сјутрадан стигли смо у Ластву гдје је био смјештен Оперативни штаб. Сава Ковачевић и Петар Драпшин одржали су са нама састанак где је био присутан и Принцип ..."

Славко Стијачић Славо каже: „Слободана Принципа видео сам у Ластви половином јануара 1942. год. Долазио је у Оперативни штаб. Ја сам тада био у ластванској партизанској чети. Био сам примљен у Партију 9. X 194]. и тих дана, половином јануара 1942. год. ластванска чета је обезбеђивала Оперативни штаб који је био смештен у згради основне школе у Ластви. Сви борци и народ дознали су да је дошао у Ластву синовац Гаврила Принципа, па се о томе причало и жељели су да га виде. Слободан се задржао у Ластви око два дана. Он је у Ластви пред школом одржао Іовор борцима и становништву.

[10]) Партијско савјетовање у Иванчићима (код Сарајева) почело је 7. јануара 1942. године и трајало је два дана.

Таквом реконструкцијом цолази се до закључка да су се Миро Попара и Слободан Принцип срели у Трнову око 12. јануара и ту се задржали само пар дана.

Одмах послије савјетовања у Иванчићима, на иницијативу друга Тита, Главни штаб НОПО за Босну и Херцеговину донио је одлуку да се формира Оперативни штаб народноослободилачких партизанских и добровољачких одреда за источну Босну, а за његовог команданта поставио Слободана Принципа Сељу. Он је већ 23. јануара 1942. године потписао проглас тог штаба, у својству његовог команданта.[11]'

Могуће је да се Слободан, кад је стигао у Трново, јавио Главном штабу да се вратио са задатка из Херцеговине, па је, путем Команде мјеста Рогатица, упућена депеша да се Принпип и Нађ јаве ради добијања нових задатака. Револуционар и херој Слободан Принцип Сељо више се никада није вратио у слободарску Херцеговину, гдје је оставио веома дубоке трагове, а узела га је сурова смрт и отргла из редова најдаровитијих ратних Титових команданата.[1]-'

САЛКО ФЕЈИЋ

ФОРМИРАЊЕ КОЊИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ БАТАЉОНА

Одлуком партијског руководства, 5. септембра 1941. године, Еса Шабанац, Алија Делић и ја кренули смо у Коњиц.[11] Имали смо лажна документа. Из Коница смо отишли на Борке.

Задатак нам је био да извидимо ситуацију V припремимо долазак других група другова из Мостара за организоаање борбе.

На путу за Борке срели смо неке жандаре који су нас зауставили, легитимисали и питали куда ћемо. Био је Рамазан, па смо одговорили да тражимо масло за Бајрам. Пошто смо сва тројица[2]' били Муслимани, повјеровали су и пустили нас.

Спустили смо се на Борке, на језеро. Ту се налазила планинска кућа, у којој су били Винко и Олга Превишић. Они су нам били веза. Спремно су нас примили и одмах повезали с& Драгунићима — Николом и Савом, који су становали близу Језера и, колико се сјећам, већ прву вечер организовали су састанак. Било је ту 30 до 40 људи, мјештана и нас троје,-[4]' који смо дошли из Мостара Објаснили смо им да нас шаље Партија, и да је наш задатак да изнесемо гледиште Партије на догађаје, на потребу борбе, итд. По њиховом реаговању видјело се да је Партија ту имала одређени утицај, престиж. Иако смо били Муслимани, који су дошли из града, иако су времена била тешка примили су нас са повјерењем, нарочито послије нашег приједлога да нас провјере.

То је била прва конференција и први облик политичке припреме.

[1X]) Зборник НОР-а, том IV. књига 3.
[12]) Умро је од посљедица тифуса, маја 1942. године, у Шћепан-пољу. код Фоче. Народни херој.
') У овој групи био је и Хрвоје Беркић Баук.
-) Опет је заборављено име Беркића.
[3]) Треба да стоји и четверо.

Неколико дана послије тога дошао је друг Угљеша Даниловић. На састанку који је одржан 8. септембра 1941. године, код старог млина недалеко од Језера, донијети су, углавном, закључци о борби, покретању борбе и формирању јединица. Касније су и формирани Коњички батаљон, Језерски батаљон и касније Мостарски батаљон.

Већ првих дана дошло је до неких мањих акција, а затим и до једне веће, кад су усташе у већој формацијк у једној групи, пошли на нас. Нисмо планирали да их дочекамо на Борцима, него да их пустимо да се спусте у Језеро, па кад се буду пењали из Језера, да им направимо засједу и разбијемо их. Тај план је у потпуности успио, јер су они ушли у Језеро, али су нашли само неколико сељака, које су мало малтретирали, а послије су пошли натраг. На повратку су их дочекале наше засједе, растерале их, поубијале, а много њих заробиле. Послије тога, одржано је и прво суђење, први народни суд. Предсједник суда био је један старији сељак, Томо Шарић. Заробљеници су осуђени на смрт и постријељани.

Тих дана сам се, рукујући пиштољем, ранио у ногу, па сам пребачен преко Невесиња у Мостар на лијечење, гдје сам остао петнаестак дана и послије се опет вратио у батаљон.

Тада сам био командант батаљона. За комесара је био, колико се сјећам, одређен Јаков Барух Шпанац. Кад сам се ранио, за команнаднта је дошао Ибро Шатор. Пошто је Барух погинуо на Бјелимићима, комесар је постао Васко Гњатић.

Касније сам био комесар једне чете и учествовао у неколико акција.

У међувремену, батаљон је извршио акцију на Зијемље и ликвидирао жандармеријску станицу на Пориму. Затим су, колико се сјећам, жандари из Главатичева сами побјегли.

У то вријеме, када сам се вратио, постојала је слободна територија, која се простирала од Глзватичева до Врапчића и изнад Коњица до Заборана према Невесињу. Дакле, захватила је простор на тромеђи мостарског, невесињског и коњичког среза.

Остала ми је у сјећању акција на Спиљане, која је потпуно успјела. Спиљани су били јако упориште усташа са друге стране Неретве. Ми смо прешли Неретву и напали са друге стране. Сатјерали смо их на обалу Неретве, а наши другови су их са друге стране тукли, пошто су били потпуно отворени.

Сјећам се и акције на жељезничку пругу. Спустили смо се преко Добригошћа, у долину Неретве на село Идбар. Одатле смо слали патроле на цесту Мостар — Сарајево код Челебића. Једном приликом наишао је један ауто са талијанским инжињерима, а наша патрола их је дочекала и заробила. Касније су они замијењени за другове, међу којима је био Франц Новак.

На жељезницу смо се спустили преко Идбра и Челебића, а затим смо ишли пјешице на сјевер и код Крвавог поља прегазили Неретву. То је било, чини ми се, на Вадње вече, 24. децембра 1941. године. Дочекали смо тај воз. Нисмо имали техничку опрему за разарање пруге, већ једноставне полуге и шрафцигере, па смо се намучили док смо размакли шине. Четом је командовао Анте Шарић — Раде Шпанац, а ја сам био комесар. Акција је потпуно успела Воз је исклизнуо. Путницима прве и друге класе смо рекли да изађу, а трећој класи да остане у вагонима, па су они почели викати: „Живио Стаљин", и слично.

Пошто је у то вријеме било јачих усташких формација у Коњицу, усташе су, кад су чули за нашу акцију, кренули падинама и

хтјели да нас заобиђу. Ми смо то видјели и повукли се, тако да нисмо имали жртава. У бапу смо се вратили преко Битовње и Иван-седла.

Одбијајући непријатељевс нападе из Коњица и нападајући га прошли су јануар, фебруар и март, 1942. године. Батаљон се добро организовао, консолидовао. У то вријеме активно се радило на формирању органа власти, одбора, АФЖ, и других друштвених организација. Нарочито је била изрзжена активност жена. Олга Превишић била је врло активна у прикупљању чарапа, џемпера и опанака, које су израђивале жене. Она је ишла од села до села, од мјеста до мјеста, држала састанке, мобилизирала и покретала људе.

У мају и јуну 1942. године, нисмо имали довољно информација о четничким утицајима и акцијама у сјеверној и у јужној Херцеговини, Невесињу, Гацку и Билећи. Били смо прилично одвојени. Из Херцеговине је још раније стигао један вод од тридесетак бораца, који су ушли у састав Мостзрског батаљона. Били су то углавном Срби, а из Мостара је било и Срба и Хрвата и Муслимана, мада су преовлађивали Муслимани. Тако Је батаљон лојачан искусним и добрим борцима, који су се, без изузетка, супротставили издаји четника. У то вријеме нисмо били довољно бузни. Уљуљкани у своје успјехе, у своју сигурност, држали смо слободну територију, комуницирали са Мостаром и формирали органе власти. Чинило нам се да смо безбједни. Међутим, једне лијепе ноћи, скорс у свим нашим четама, синхронизовано су извршени четнички удари. Побијено је много наших другова из Мостара, Коњица и других мјеста Херцеговине.

Тада сам био са једном ударном четом, која се налазила на Зијемљима. Она је, на срећу, остала јединствена. И на Зијемљима је дошло до покушаја локалних четника, односно петоколонаша међу становништвом, да изврше удар. То су покушали и неке придошлице, које су дошле из Невесињског поља. Међутим, ми смо их разбили, дјелујући организовано. Растјерали смо их и организовано одступили преко Куле и Чичева и спустили се на Борке. Са Борака смо кренули према Прењу. Ту су се окупили сви из наше чете у Бијелој која је страдала, из Главатичева, сви смо се нашли у Тисовици на Прењу. Заправо, поново смо се наш.пи у Оганицима оне Борашнице, онда горе пријеко кренули.

Тада је извршена реорганизација батаљона. За команданта је постављен Ненад Васић, а за комесара ја.

Батаљон тада још није добио назив „Мостарски". Били смо потпуно одсјечени. Не сјећам се да смо имали пеку везу. Знали смо да се воде борбе у Југославији, али нисмо знали да ли има партизана у нашој близини и даљој околини и са киме ћемо ми тражити контакт.

На Прењу, Језерцу и Црном пољу, постројили смо батаљон. Било нас је између 250 и 300. Већина бораца је била из Мостара, а било је и мјештана из Коњица, Јаблгнице и становника других херцеговачких мјеста.

Закључак штаба батаљона био је да у Херцеговини немамо шта да тражимо, да ваља ићи прехо Неретве и даље према Босни. Батаљону смо изнијели нашу оцјену ситуације и рекли да не видимо другог излаза, ни друге могућности.

Пошто смо имали доста стоке, која је служила за исхрану јединица, потјерали смо и њу. То значи да смо организовано одступали.

Ми смо рекли друговима да смо ријешилп да идемо у непознато, да се пробијамо и тражимо везе са нашим друговима. Онај ко није у

стању да поднесе сва искушења, физички и психички, може да се врати у Мостар.

Одмах се јавило 10—15 људи, а ми смо додали још 4—5 људи, који су физички били слабији и нису могли издржати. Тако је група кренула у Мостар. На жалост, већина људи из групе страдали су у Мостару приликом неких рација. Касније се тврдило да је штаб батаљона одредио све људе и да их је готово силом послао у Мостар. Моје сјећање је такво, да се добар дио њих добровољно јавио, да је неколико њих било одређено. Отишли су, неЈнам колико их је страдало.

Кренули смо према Острошцу, с намјером да га ослободимо. Увече смо послали једну јачу десетину, 15—20 људи, у извиђање пред напад. Међутим, та јединица се сама спустила даље, као и батаљон. Та мала јединица прегазила је Неретву и са пушкомитраљезима зашла иза Острожачког моста, те бомбама ликвидирала бункере. Борци су почели викати: „Ево другови, Острожац је слободан". Они су ослободили Острожац, али је остала жандармеријска касарна. Касније, кад је приспио читав батаљон, и касарпз је ликвидирана. Када су патроле отишле пругом на сјевер и југ, среле су друге партизанске патроле које су долазиле од Врховног штаба, од бригада које су ослободиле Коњиц. Ту смо се увјерили да постоје јаке и велике партизанске јединице.

Једног дана, док сам шетао по Острошцу, неко је повикао: „Комесаре Мостарског батаљона, траже вас!" Отишао сам у канцеларију, у којој је сједило неколико људи.

Најмлађи међу њима, упитао ме је: „Јеси ли ти комесар Мостарског батаљона?" Када сам одговорио потврдно, он је наставио: „Ти си тај који ствара плаћенике, дијелио си војсци паре". Одговорио сам да сам им давао да не пљачкају радње, него да купују по дућанима. „А јадан, шта ћу куповати, кад сте све опљачкали?" упитао је Ранковић, јер сам после сазнао да је то био он. Рекао сам да нисмо пљачкали, мада је можда било појединачних случајева.

Ми смо држали Острожац. Коњиц су одржале бригаде при Врховном штабу. Тада Врховни штаб доноси одлуку да Врховни штаб и бригаде крећу даље према Прозору за Босну. Нас је послао штаб батаљона, односно Моша Пијаде. Дао нам је задатак да Мостарски батаљон остане на сектору Острожац — Коњиц, да обезбјеђујемо територију према Мостару и Сарајеву, а да, када дође до већег притиска, под борбом, одступимо.

Врховни штаб и брагаде су отишли. Мосгарски батаљон остао је на том терену два-три дана. У међувремену, добили смо обавјештење да су јаке талијанске снаге напредовале од Мостара, а јаке њемачке од Коњица, па смо се извукли У Коњицу смо из разних магацина и радњи однијели ствари које су нам требале. Повукли смо се без борбе, прије него што су они напали нас. Наша оцјена је била погрешна — требало је да сачекамо. Повукли смо се на Битовнију и ту добили писмо друга Тита. Колико се сјећам, било је то крајем јула 1942. године. У писму нас Тито кори што смо се повукли. Ставио нам је до знања да смо погријешили.

Кренули смо према Прозору.

Тада се поставило питање укључивања Мостарског батаљона у неку већу јединицу. Пошто је требало да се формира и 10. херцеговачка бригада, сматрало се да је најбоље да Мостарски батаљон уђе у њен састав. Међутим, 4. и 5. црногорска бригада и неке друге бригаде жељеле су да се Мостарски батаљон прикључи њима. Наш бата-

љон био је величине мање бригаде. Тада смо написали писмо и упутили га, не сјећам се тачно коме — да ли Врховном штабу, Покрајинском комитету, или Обласном комитету? (Хуми Греби). У писму смо предложили да Мостарски батаљон остане салостална оперативна јединица. Објашњавали смо то тиме да је четнички удар изазвао прилично неповјерење према сељацима. То наравно није прихваћено. Тако смо ми, 10. августа 1942. године, прикључени 10. херцеговачкој бригади, као 3. мостарски батаљон.

Касније сам позван да радим у политодјелу 10. херцеговачке бригаде. Отишао сам у Прозор да се јавим. За комесара Мостарског батаљона требало је да дође друг Војо Поповић. Међутим, батаљон га није примио. Требало је образложити долазак новог комесара. Требало је убиједити људе, било је отпора, било је и несхватања, јер су одједном смењени и командант и партијски руководилац — Ненад Васић и Франц Новак. Сва тројица позвани смо пред партијску комисију бригаде и послати у Врховни штаб у Гламоч.

Тамо је са нама разговарао друг Ранковић. Убјеђивао нас је да смо створили нездраве односе, да је такво реаговање батаљона на наше смењивање најбољи доказ за то, да смо створили фамилијарне односе и да нисмо уклопили батаљон у цјелину наше борбе. Све је то углавном било тачно.

Васић, Новак и ја послати смо у 2. далматинску бригаду, у три различита батаљона, као војници. Добили смо строге укоре са посљедњом опоменом и послати као редови да се рехабилитујемо. Ту престаје моја директна веза са Мостарским батаљоном. Четврту и 5. офанзиву провео сам са Далматинцима. Касније су ме они изабрали за партијског руководиоца, казна ми је скинута и вратио сам се у Херцеговину. Приступио сам друговима у агигпропу Обласног комитета КПЈ за Херцеговину и организовао партијске курсеве. Касније сам постао и члан Обласног комитета.

Организовали смо два или три партијска курса — у Дивину и Фатници. Касније смо, повлачећи се, отишли у Црну Гору. На граници Црне Горе одржавали смо курс. Касније, када је ослобођена Билећа, један краћи период били смо у Билећи, а послије опет у Требињу.

Обласни комитет и његово руководство, поклањали су велику пажњу овим курсевима. Долазили су другови из јединица, са терена, из војске. Водило се рачуна да курс буде снабдјевен, што у оно вријеме није било лако. Тада су савезници почели бацати помоћ из авиона, а ми смо увијек први добивали све, како 6и курс могао нормално да ради.

Једно вријеме смо, касније, радили у Требињској гимназији, а затим у некој другој школи.

Руководство и учесници курса, озбиљно су прилазили учењу. Било је невјероватно — у рату нам је обезбјеђен несметан рад, предавање, кружоци, појединачна провјера знања.

Тежиште курса било је да се схвати суштина друштвеног развитка и наше борбе.

Ти курсеви одиграли су значајну улогу у преношењу основих знања, основних спознаја, јер кадар је био веома разноврстан. Било је људи политички уздигнутих, који су већ располагг.ли са доста знања, али имали сте људи које су осим одлучности да се бори за слободу, мало је чега знао. Милим, да је то све скупа дало одређени

резултат, створило извјесну базу тим људима, да су касније могли Приступили озбиљнијем учењу.

Први курс организовао је Љубо Бабић. Нас двојица били смо предавачи.

Међутим, на другом курсу само сам ја предавао.

ДРАГО СИМИЋ

ПАРТИЗАНСКА ПОБЈЕДА

Осмог септембра 1941. године, под руководством КПЈ, формирана је прва партизанска јединица на терену села Борака и Борачког језера, односно на подручју ранијег коњичког среза.

Били су то мрачни дани окупаторског и усташког терора и на овом подручју. Стварањем тзв. НДХ, усташка власт се опредијелила за политику злодјела, пљачке, убијања и масовног одвођења најугледнијих људи, нарочито из српских села, као и из самог града Коњица. Услиједило је њихово убијање и ликвидацијг што се сазнало нешто касније. Народ је живио у сталном страху од звијерстава усташа.

Захваљујући утицају КПЈ и доласку другова из Мостара на овај терен, дјеловањем другова из Коњица и појединаца са ширег простора, који су радили на припреми и организовању општенародног устанка — жеља народа се остварила.

По доласку друга Угљеше Даниловића, члана Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, 8. септембра 1941. године одржан је збор у селу Језеру, гдје су били присутки другови из Мостара, представници овога краја и сусједних села, који су радили на припреми народног устанка. Збором је руководио Даниловић, који је указао на значај дизања народног устанка и вођења оружане борбе — против окупатора и његових слугу, усташа. Рекао је да се устанак диже у цијелој земљи, да је потребно да се оружаном борбом и акцијом супротставимо сваком непријатељу нашег народа. На збору је речено да се више не смије и не може чекати, ни посматрати како се људи одводе и убијају, не смије се трпјети терор усташа над невиним народом овог краја, него се мора отпочети оружана борба и заштити становништво од усташких звијерстава.

Донијета је одлука да се дигне устанак и организују војне јединице, те да се одмах крене у акцију. На збору су били заступљени представници свих националности. Формирана је 1. и 2. чета Борачко-језерског одреда, како се у моменту формирања називао Коњички партизански батаљон. Изабран је штаб одреда у саставу: командант Салко Фејић и политички комесар Есад Шабунац, обојица из Мостара, те 3 члана штаба — замјеник команданта Никола Драганић из Борачког Језера и замјеник политичког комесара Зора Драгић, учитељица (рођена у Бијелој) из Мостара. Изабрани су и командири чета: 1. чете — Драго Симић из Борака, и 2. чете — Илија Кукић из Долова.

У складу са извјесним одлукама, одмах се почело са формирањем водова и десетина. Утврђен је и број пушака — да знамо чиме располажемо. У двије чете имали смо 42 пушке. Почели смо са одређивањем страже по селима. Вршена је контрола путева на овом те-

рену, прикупљано те оружје и увјежбавани омладинци који нису знали руковати њиме. У партизане је почела долазити омладина. Одлуку о дизању народног устанка и оснивању војних јединица поздравило је читаво становништво нашег подручја.

Дана 13. септембра 1941. године, у мјесту Буковица ухваћен је усташа логорник у Главатичелу, Филип Дидић. Ухватио га је Мирко Бјелица, заједно са Килибардом, и одмах га ликвидирао, у име одмазде за своју браћу, које је логорник побио као мирне грађане. Штаб одреда није одмах знао шта се дешава, али се вијест брзо прочула, како у Главатичеву тако и у Коњицу — да је нестао логорник Дидић. Сјутрадан, 14. септембра, кренули су жандарми из Главатичева и усташе[1]) из Коњица према Борачком језеру да тпаже логорника. Група из Главатичева дошла је на Борачко језеро око 12 сати у „Друштво пријатеља природе", у коме је радио Винко Превишић, наш сарадник и један од организатора устанка у овом крају. Код њега се налазио и наш курир. Сазнавши за њихове намјере, Винко је жандарме и усташе дочекао и угостио, и послао курира у штаб одреда, који је обавијестио другове да очекују долазак усташа из Коњица, па да онда заједно установе шта је било са логорником из Главатичева.

Штаб одреда донио је одлуку да се одмах крене у акцију и нападну жандарми и усташе који се налазе на Борачком језеру. Чланови штаба први су кренули у акцију са групом бораца. У овој акцији ухваћено је и разоружано 5 жандарма и усташа, са њиховим командиром Хасановићем, који је био и руководилац ове непријатељске групе.

Усташе које су требале да крену из Коњица преко Борака ка Борачком језеру, касниле су, што је за нас било добро. Усташе из Коњица предводио је логорник Звонко Јерковић са својим највјернијим сарадницима, зликовцима и непријатељима народа. Ова усташка формација бројила је 27 усташа, добро наоружаних — имали су и два пушкомитраљеза. Уз пут према Борцима задржавали су се код својих највјернијих сарадника. Ишли су опрезније, а као претходницу упутили су групу од 5 својих наоружапих сарадника из Главатичева. Они су одсјели на Борцима, у кафани Симе Сарића, распитивајући се за судбину логорника Дедића, не знајући да је њихова група из Главатичева, са којом су требали да се састану, већ заробљена на Борачком језеру. Борци 1. чете напали су ову претходницу усташа из Коњица, заробили их, разоружали и послали у штаб на Борачко језеро, гдЈе су и остали заробљени били затворени. Све то урађено је муњевитом брзином, пошто смо од другова из Коњица и од заробљених из Главатичева били обавијештени о томе са каквом намјером усташка елита, са логорником Јерковићем на челу, иде према Борачком језеру.

Борци 1. чете заузели су положај да дочекају усташе на најпогоднијем мјесту. Међутим, усташе нису наишле на засједу већ су кренуле стазом, да што прије стигну на Борачко језеро, пошто су каснили на састанак са својом групом из Главатичева,

Наша патрола, која је спроводила заробл ену претходницу према Борачком језеру, сусрела се са усташама који су ишли према Језеру.

[1]) Усташе из Коњица: Иван Ћурић, одвјетник, Илија Шкобић, бивши посланик, Мухамед Хрвић, Омербег Агић преко Др Тортића у Загребу изјавили лојалност поглавнику (Павелић), а имам Хаџи Хафиз Крпо поздравио, те је том приликом поглавник обећао, да ће чим му се прилика пружи посјетити Коњиц и његово родно мјесто Брадуну, котарска област Коњиц 22. коловоза 1941. (Архив ВИИ фонд НДХ, бр. рег. 44/2-3 кутија 189).

Отпочела је борба. Наша три друга су се под јаком ватром повукла, а један мањи број усташа је ушао у село Језеро. У селу никога нису нашли, сем једног старца. Увидјевши да им пријети опасност, вратили су се истим путем назад, према Борцима. У мјесту Завала наишли су на засједу коју су им припремили борци 1 чете. Отпочела је борба. У први сумрак, усташе су се повукле и забарикадирале у пећине, гдје су провеле читаву ноћ, уз повремено пушкарање.

У рану зору одлучено је да се усташе нападну са свих страна и да им се не дозволи да се извуку из обруча и да остану некажњени. Отпочела је борба са свих страна. Забарикадиране усташе пружале су јак отпор да би се спасиле, као и да би заштитиле своје припаднике, рањене у првом окршају.

Под јаким нападом наших бораца, који су вјешто користили властити терен, усташе су се повлачиле према самој ували потока, који протиче према Борачком језеру, остављајући и своје рањенике. Смјелим нападом наших бораца, обруч око усташа се све више стезао. Борба је трајала око два сата Чуло се како се усташе између себе дозивају и видјело како се групишу, док су наши борци са још више храбрости нападали са свих страна. Напокон, у једној малој провалији показала се бијела крпа на пушки усташе, који је молио да се предају, обећавајући да више неће пружати отпор. Ми смо мислили да нас усташе заваравају, па смо били опрезни и почели смо преговарати са њима. Рекли смо им: „Уколико се предајете — излазите на потпуно брисани простор, један по један, и одложите оружје!" Усташе су пристале. Дао сам задатак нашим борцима да буду опрезни и да што хитрије приђу усташама, које су се предале. У тој групи усташа био је и злогласни крвник, логорник Звонко Јерковић са својим највјернијим сарадницима и кољачима, који су као слуге окупатора чинили највећа злодјела на читавом коњичком подручју — пљачкајући имовину, злостављајући, одводећи и убијајући невине људе и најугледније грађане.

У овим акцијама, од 14. до 15. септембра 1941. године, заробљено је 25 усташа и њихових сарадлика, те заплијењено 28 пушака, 2 пушкомитраљеза, 5 пиштоља и доста муниције и другог материјала. Ми смо имали једног погинулог борца, Мостарца Шаћира Плату, и једног лакше рањеног борца.

Наши борци строго су поштовали дисциплину и придржавали се датих упутстава — да појединци не врше осзету за своје најмилије које су усташе раније одвели и ликвидирали. Придржавали су се одлука и закључака усвојених на збору од 8 септембра, када је донијета одлука о формирању војних јединиа и дизању народног устанка.

Сви наши борци и читаво становништво овога краја подржавали су резултате ове акције и исказали пуно повјерење руководству које ју је водило, као и борцима који су се истицали својом храброшћу.

Након те прве побједе, настало је велико славље и весеље међу борцима и народом, што је било велики морални подстицај за акције и окршаје који су убрзо услиједили.

Петнаестог септембра одржан је кратки састанак штаба одреда и осталих војних и политичких руководилаца. Одлучено је да се образује народни суд, који је требало да установи одговорност сваког од 22 заробљених усташа за почињене злочине. Одлучено је да заробљеницима треба да суди народни суд, да ми не смијемо поступати са заробљеницима онако како непријатељ поступа са нашим борцима и недужним народом.

Народни суд сачињавали су: предсједник Тома Сарић[2]) земљорадник из села Борачко Језеро и два члана — Есад Шабанац,[3]) радник из Мостара и Симо Сарић,[41] радник из Борка.

Овај први народни суд испитао је сваког заробљеника, одмјерио њихову одговорност, оцијенио понашање и сагледао злодјела. Усташки логорник Јерковић и његови највјернији сарадници осуђени су на најстрожу казну — смрт стријељањем. Пресуда је одмах извршена. Међу усташама осуђеним на смрт стријељањем налазио се и Свето Ћурић, заробљен као усташки пушкомитраљезац, иначе Србин, радник на жељезници у Коњицу. Родитељи су му били поријеклом из Раштелице. Он је на суђењу захтијевао ослобађајућу пресуду, образлажући то тиме што је био присиљен да служи усташкој организацији. Суд то није уважио, него је Ћурића међу првима извео на стријељање.

Осам заробљеника пуштено је на слободу, будући да је за њих установљено да нису до тада правили злодјела и да могу пренијети руководству усташког покрета у Коњицу вијест о првој партизанској побједи и раду народног суда. Међу ослобођенима био је и Хасановић из Благаја, командир жандармеријске станшхе у Главатичеву, који је пуштен под условом да преда жандармеријску станицу приликом нашег напада, што није учинио.

Суд је уважио чињеницу да је било и људи који су силом заведени у непријатељеве редове. Њихово ослобађање значило је велик допринос угледу партизана и НОП-а у цјелини. Људи су се слободно кретали првом слободном територијом, без обзира на националну припадност. Ову одлуку нароцног суда поздравили су борци и становништво овог краја. Пуштање на слободу једног броја заробљеника много је допринело развоју устанка на читавом подручју коњичког среза, па и у сусједним мјестима.

АЛИЈА КРЕСО

ДВА ИЗЛАСКА ИЗ МОСТАРА

Почетак рата ме је затекао у Мостару. Како до тада нисам одслужио војску — нисам ни мобилисан. Актив СКОЈ-а, у којем сам био од 1939. године, одмах је ступио у акцију. Прихватили смо се задатка да прикупљамо оружје, муницију и војну опрему. Састајали смо се, најчешће, код Слободана Вуковића, а понекад и у мојој кући. Извјештавали смо о извршењу задатака и преузимали нове обавезе. Посебне задатке добијали смо да успоставимо сигурне везе са друговима који су се морали склонити у илегалност. У више наврата сам одлазио на Царину, до Млад°на Балорде, преносећи му поруке од Јусуфа Чевре. Исто тако, преносио сам Чеврине поруке, или га дово-

[2]) Тома Сарић, стар 73 године, угледни грађанин и 1945. године делегат на засједању прве земаљске владе Босне и Херцеговине.

[3]) Есад Шабанац, партијски руководилац на овом подручју у току НОР-а.

[4]> Симо Сарић, један од организатора устанка у овом крају, погинуо у Острошцу 1942. године, као предсједник војног суда Коњичког партизанског батаљона.

дио код себе, у Доњу Махалу. гдје би му омогућио састанак и разговор са појединим друговима.

Одлазећи свакодневно у кућу Вуковића, упамтио сам распоред просторија и упознао укућане. Био сам у њиховој кући непосредно прије него што ће Слободанова мајка Златка штитити одступницу сину, када је, павши у руке усташа и ликвидирана. Сјећам се: Златка, Слободан, Хама, Ребац и ја сједјели смо за столом и ручали. Око један сат послије подне, Слободан, Хама и ја кренули смо на Неретву, како би смо се тамо склонили. Када смо излазили, Слободан је застао на вратима која су водила у сокак. Чуо је глас мајке која га је дозивала. Рекао нам је да ми идемо на Неретву, а он ће нам се, пошто види зашто га мајка зове, придружити.

Ребац и ја спустили смо се на Неретву и очекивали другове. Дошао је Ахмет Сефић и питао нас за Слободана. Рекао сам му да је Слободан остао код куће и да ће нам се сваког трена придружити. Сефић је био нестрпљив. Кратко вријеме након доласка рече нам да иде до Слобе. Остали смо сами, а два сата касније кренули у кафану Јусуфа Бијавице.

Мој брат Омер срео ме је у харему, блијед и уплашен, па ми рече: „Пуцају у Слобу!" Као громом погођен отрчао сам према кући Вуковића. Видио сам гужву, али ништа нисам могао сазнати. Знао сам да сам неколико дана раније донио пиштољ од Младена Балорде и ставио га у постељину. Чуо сам од присутних да су одведени Златка и Сефић, и да је Слободан побјегао. Нико ми није знао рећи гдје је, па ни у којем правцу је побјегао.

Одмах сам потражио Јусуфа Чевру и рекао му шта се догодило у кући Вуковића. Питао ме је да ли знам гдје се Слободан налази, код кога се крије. Нисам му могао дати никакав одговор. Тада сам зажалио што Слободан није одмах с нама кренуо на Неретву, јер ни Сефић тада не би ишао њиховој кући, па полиција и усташе, који су дошли, никога осим Златке не би ни затекли.

Убрзо је и Чевро пао у руке полиције. Ухапшен је и Слободан. Убијени су. О њиховом убиству сазнало се из плаката који су излепљени градом. Били су то тешки тренутци за нас илегалне раднике, али се нисмо смјели препустити очајању. Наставили смо са извршавањем све тежих и сложенијих задатака, јер су полиција и бројна војска у граду мотриле на сваки сумњиви корак, а у то вријеме им Је у нашем граду много тога било сумњиво.

ОДЛАЗАК У КОЊИЧКИ БАТАЉОН

Био сам међу 160 Мостараца који су, крајем 1941. године, добили позив за одлазак у домобране. Пошто ми се није ишло, настојао сам да ме другови пошаљу у Коњички партизански батаљон. Отишао сам и рекао Ремзи Чеври да нећу у домобране и да желим ићи у партизане, на што ми је одговорио да се припремим и дођем у кућу у Кајтазовом сокаку, у којој су тада становали. Са собом сам повео Шефика Вилу званог Фика, токара и доброг друга, који је, такође одбио позив да иде у домобране. Затекли смо Ремзу Чевру, Перу Лажетића и Османа — Осу Гребу. Када су видјели Фику, сви се згледаше, а убрзо, када је изашао на таван, Чевро ме је позвао к себи и питао: откуда ту Фика. Одговорио сам да сак га ја повео. Очевидно му то није било драго, али се сложио. Ту смо се задржали неко ври-

јеме, слушајући радио, а онда се појавио гимназијалац Мехо Хуснић. Искористио сам прилику да и ја Ремзу, када смо били сами, приупитам откуд ту Хуснић, на шта ми је одговорио да га је он позвао.

Наш одред је кренуо из града 16. децембра 1941. године. У њему су били: Рефик Шећибовић, Рафо Данон, звани Того Адмирал, Енес Орман, Вила Шефик, Мехо Хуснић, Мустафа Буљко и ја, а водио нас је Васа Масло. Кренули смо из Бјелушина у правцу Подвележја -— за Добрч.

Када сам кренуо у партизане, из Мостара сам пошао из куће Лазе и Стане Радишић, која се налазила у врху Бјелушина, код резервоара за воду. Њиховој кући, као и сусједној, у којој је становала Милица Самарџић, могло се безбједно прићи а у случају потребе и одступити из ње. У кућу Радишића током рата сам долазио више пута. Ту се налазио један од пунктова за отпремање бораца на слободну територију, као и за прихватање курира са терена. У заказано вријеме ту би се окупљали борци. који су, најчешће, стизали један по један, да би се удружили у одред који би у планирано вријеме излазио из града. У више наврата изводио сам такве одреде и десетак пута долазио у кућу Радишића.

Из Добрча смо кренули за Зијемље, те преко Бахтијевице и Куле на Борачко Језеро. Међутим, писам могао даље од Зијемља. Војничке цокуле створиле су ми пликове, тако да се нисам могао кретати. Нисам имао избора — морао сам остати. Другови су кренули према Бахтијевици, а ја сам остао у кући Саве Рачића. Ту сам затекао вод партизана, на чијем челу се налазио Никола Драганић. У саставу вода били су: Боро Радан, Јово Синиковић, Момир Голо, Перо Лозо, Илија Кукић, Никола Ламбић, Стево Мичиевић, и још неки. Ту сам срео Енвера Ћемаловића који се, након извршеног задатка, вратио у Мостар.

Прије него што сам са својим друговима кренуо у партизане, предано сам радио на припремању одреда, одржавању курирских веза, а посебно преношењу порука илегалних радника. Већ тада сам познавао неке полицајце, који су били укључени у НОП, па не само да их се нисмо прибојавали већ смо се уз њихову помсћ слободно кретали. Тако сам у почетку ратз случајно чуо за Маријана Павелића. Када сам једнога дана са Слободаном Вуковићем пролазио главном улицом, сусрели смо Маријана Павелића у полицијској униформи, на дужности. Било је то преко пута данашњег Народног позоришта. Слободан се зауставио и нешто с њим поразговарао, а ја сам отишао напријед и сачекао га у кафани. Тек када смо изашли из кафане, питао сам Слободана, који ме је нашао, шта ће са полицајцем и што се не чува, на што ми је одговорио: „Шути, он је наш човјек!"

Касније сам чуо за стражаре који су помагали затвореницима. Тако се у граду нисам устручавао ни полицајаца: Салка Омановића, Мехе Сарајлића и Станка Михаља. О свему томе сам размишљао у Зијемљима, посебно о друговима који су остали у Мостару, и дјеловали у тешким и сложеним условима.

СА ПАРТИЗАНИМА — ОД ГЛАВАТИЧЕВА ДО ЗИЈЕМАЉА

У Зијемл>има сам остао до 25. децембра 1941, године. Обрадовао сам се када је стигао нови одред који је предводио Меха Арап. У одреду су се налазили: Јусуф Бијавица, Шпиро Савић, Милорад Пикула и још неки наши другови. Њима сам се придружио и кренуо

према Борачком језеру. Када смо стигли у штаб батаљона —- распоређени смо. Мене су распоредили у чету, чије је сједиште било у Бијелој. Чим сам дознао да је Младен Балорда у Главатичеву, тражио сам да и мене упуте тамо. Мом захтјеву је удовољено, па сам са Шпиром Савићем и Милорадом Пикулом упућен у Главатичево. Командир чете био је Милош Роца, а политички комесар Мујо Пашић. По доласку у чету, од друговп које сам ранмје познавао затекао сам Хасана Бубића, који је био командант команде мјеста и Луку Кнежића, а од млађих: Младена Балорду, Шефика Обада, Живка Хенђија Папу и Шефика Вилу, док су остали борци углавном били мјештани.

Држали смо положај у правцу Бјелимиђп, гдје је била усташка милиција, која је из тог правца нападала. Учествовао сам у акцији када је наша чета ишла, кратем фебруара 1942. године, на испомоћ чети која се налазила у Бијелој.

До 6. марта 1942. године налазио сам се у саставу чете у Главатичеву. Тада је дошло до формирања чете у Зијемљима, па сам одређен да кренем тамо. Пошао сам са Младеном Балордом, Милорадом Пикулом, Шпиром Савићем, Ноном Белшом, Зором Крајина, Алијом Пузићем, Божом Шкором, Бором Раданом, Нусретом Бехменом, Нијазом Бајатом и Момиром Голом. Касније су дошли Енвер Ћемаловић, Ремза Дурановић, Душан Констатиновић и Ристо Марић. У чети је било доста мјештана. Тада је, након формир^ња, Благоје Вучуревић био командир, а Стево Рачић политички ко!>:есар чете. Формирању чете присуствовао је Ибро Шатор.

Разврстани смо у три вода. Налазио сам се у 3. воду, чији је командир био Младен Балорда. Држали смо положаје у правцу Мостара и Невесиња. Вод који је био у школи држао је Пријеворац, вод у Днопољу затварао је правап према Невесињу, а вод у Кушићима према Пориму.

Изводили смо повремене акције, уз помоћ мјештана Бијелог Поља, прије свега Драге Дабића, Стеве Бојанића и Стеве Гатала. Крајем марта извршили смо напад на жандармеријску станицу у селу Подгорани. Заузели смо станицу, која је била смјештена у сеоском мектебу. Тада је тешко рањен Раде Јањић, који је подлегао повредама, док је Васо Нинковић Кнез, иако тегш.о рањен, преживио повреду. Поред тога, извели смо читав низ акаија на Бијело Поље, Жељушу, Приграђане и Подгоране. Постављали смо засједе и хватали непријатеље. У једној акцији убили смо Јозу Орловића, усташког стожерника, док смо у другој изгубили нашег Стеву Гатала.

Примјетили смо да су се домаћи борци почели осипати и приступати четницима, а неки и усташкој милицији. Односили су са собом оружје, чиме је слабила наша убојитост, јер смо и сами тешко долазили до оружја и муниције. Домаћим четницима у Зијемљима прикључили су се и четници из Лакта, са подручја Невесиња. Напали су нас у правцу Кушића, повише засеока Шарице. Нападала нас је и усташка милиција из Невесиња. Прихватили смо борбу око седам сати изјутра и она је трајала све до једанаест сати Њихове нападе успјешно смо одбили. Тада смо убили усташу Ћупину из Невесиња. Четничком групом која нас је нападала командовао је Милован Ковачевић, који се претходно налазио у партизанима. Касније је услиједило повлачење преко Бахтијевице у правцу Куле и Борака, гдје су се налазиле главне снаге и штаб батаљона.

НА ЗАДАТКУ У МОСТАРУ

Када смо изашли на Бахтијевицу, гдје су се налазили Енвер Ћемаловић, Душан Константиновић и Ибро Шатор, сва три вода су се окупила на Дабића пољани. У то вријеме стигло је писмо од политичког комесара батаљона Васка Гњатића, које је донио курир. То је била пошта коју је требало пренијети у Мостар и предати илегалним партијским радницима.

Позвали су ме у команду чете и саопштили да сам одређен да по том задатку идем у Мостар. Пред полазак, око 4 сата изјутра, одложио сам, како ми је речено, пушку, а преузео пиштољ и пошту. Требало је да у Мостар поведем и обољелог Милог Вучетића. Примио сам наређење и упутства и кренуо за Мостар. Пошли смо преко Рујишта, затим Пријеворца и спустили се у Кути. Избили смо више Врапчића, одакле смо се упутили у Добрч, а затим у Мостар. Нисам се могао брзо кретати због болесног друга, који је био врло исцрпљен.

Тек сутрадан, око 23 часа, стигао сам у Мостар. Спутили смо се у град и упутили у кућу Ибре Пузића на Луцк. Замолио сам Ибру да прими Милог, а ја сам планирао да се преко Неретве пребацим у Дошу махалу. Домаћин је боз поговора прихватио болесног борца. Бринуо је о њему, а касније га успио пребацити на Царину гдје је лијечен, али је његов живот, уз сву бригу, покосила туберкулоза.

Успио сам да се из куће Пузића неопажено спустим на Неретву, што ми није било тешко, јер сам добро познавао терен. На Лиману са!м нашао лађу Зукановића. Нисам имао весла, па сам одлучио да рукама веслам до друге обале. Скинуо сам одјећу, ставио пошту у духанску кутију, како бих је сачувао у случају преврtања, и тако „превеслао" на другу обалу. Упутио сам се кући. Никога нисам затекао. Родитељи су се налазили у Родочу. Отишао сам код комшије Ћамила Ножића. Лијепо ме примио и смјестио. Ујутро, сам замолио Ћамила да изађе у град и нађе Хасу Фазлиновића Жутог, како би му предао пошту. Ћамил је отишао и, након сат-два, појавио се Фазлиновић. Предао сам му пошту. Отворио је писмо у мом присуству и прочитао га, а затим ми рекао да се организација у Мостару обавјештава да се одреди из града више не отпремају у правцу Борачког језера, јер је батаљон, због настале ситуације, одлучио да напусти то подручје. Жути се интересовао за новонасталу ситуацију у вези са четничком издајом, о чему сам му и причао.

ПОНОВНИ ОДЛАЗАК ИЗ ГРАДА

Због поруке коју сам као курир донио, нисам могао кренути из града. Мада сам вјеровао да ће мој боравак у граду, бити кратак, трајао је пуних 40 дана. Крио сам се код Ћамила Ножића, а највише код Авдије Павловића, комшије и мог мајстора који је бринуо о мени као свом најдражем. У неколико наврата Жути је долазио код мене, бричуо се о мом смјештају и исхрани, па је организовао да илегални радници помогну породици коц ко]е сам се налазио.

Средином јула код Авдије Павловића дошао је Јусуф Топузовић, који ми је рекао да су га послали Енвер Ћемаловић и још један друг, са поруком да дођем на „штреку" (жељезничка пруга). Ја опет нисам смио изаћи на улицу, јер су ме ту сви познавали, па би ме, можда, неко могао познати.

Упознао сам Авдију са садржајем позива који ми је стигао, а он ми је рекао да их позовем да дођу у његову кућу. Такву сам поруку

и послао. Убрзо су се појавили Енвер Ћемаловић и Младен Балорда. Рекао сам им да сам пошту предао и да, добро чуван, очекујем наређење за покрет, али оно није стизало. Поред њих двојице који су стигли у град, са њима су у Рашку Гору дошли и Лазо Чворо, Салко Зебић и Хасан Хасанбеговић Муфтар. Причали су ми шта је било на Црном пољу и ко је од мојих другова настрадао у четничкој издаји. Казивали су ми како су се и којим правцем спустили у град. На несрећу, у башти их је примијетио Бећир Торло, који их је провалио, довео Италијане и полицију, а они су у одступници бацили бомбе након извлачења из баште.

Енвер Ћемаловић ме је тада питао да ли би неко могао однијети писмо његовој мајци Хасиби. Позвали смо Сулејмана Ребца да однесе писмо, у којем је Енвер написао да су добро и да се налазе на сигурном мјесту, те да им пошаље хране. Хасиба нам је спремила богат ручак, а најавила је и вечеру.

Енвер и Младен дошли су у Мостар на захтјев МК КПЈ — да изведу илегалце из града. Организација је припремала наш излазак из града. Три дана касније кренули смо: Енвер Ћемаловић, Младен Балорда и ја из Доње махале Мјесни комитет КПЈ обезбиједио је да нас, својим таксијем, пребаци Дерво Налбанта. Стигао је са ,,фијатом" у 13 сати у Доњу махалу, пред кућу Авдије Павловића. Када смо полазили, окупиле су се жене и дјевојке. Махале су марамицама и јеменијама. Изгледало је као да испраћају сватове. Сјео сам до возача, а Енвер и Младен на задња сједишта Налбанта нас је одвезао до Силоса, који се тада градио. На горњој жељезничкој рампи, која је била спуштена, били смо у аутомобилу, а шездесетак усташа нам се примицало. Налбанта ;е тада изашао, издерао се на радника који је одмах подигао рампу и пропустио нас. Кренули смо поред Занатске школе и стигли до силоса. Поздравили смо се са Налбантом и кренули правцем који је био договорен са илегалцима. Припремама на пребацивању илегалаца и нас руководио је Нађа Борозан и Андрија Крешић, са Спасојем Вујиновићем из Ци^а.

Након изласка из аутомобила кренули смо пјешице, путем који је, поред силоса, водио за Раштане. Неко од радника са скеле на силосу препознао је Младена и звао га. Он се није освртао, али када је чуо да га зове и његовим надимком Лобра, знао је да је у питању добар познаник. Застао је да види ко га зове. Управо та околност изазвала је и неспоразум. Спасоју Вујиновићу је речено да ће нас наићи тројица. Пошто смо ишли Енвер и ја, јер је Младен заостао, прошли смо поред њега, али он није реаговао. Младен нас је сустигао и рекао да га је задржао Кокотовић. Али, ми нисмо наилазили на везу која је требало да нас сачека. На другој обали Неретве видјели смо бројне мазге и италијанске војнике. Одлучисмо да и сами сиђемо на воду, да се освјежимо. Одложили смо одјећу и опрему и ушли у ријеку изнад Скакала. Пливали смо по немирној и јакој Неретви, а италијански војници су нас гледали. Када су отишли Младен је угледао једног човјека који је стајао стотињак метара изнад нас. То га је забринуло, па је одлучио да види о коме се ради. Пошао је према њему. Убрзо се увјерио да је то Спасоје Вујиновић који је, пошто је примијетио да нас је тројица, одлучио да нам приђе. Показао је гдје ћемо се сакрити и обећао да ће доћи по нас када падне мрак. Налазили смо се, преко пруге, у неком вођњаку. Навечер је дошао Спасоје и одвео нас у кућу гдје смо вечерали. Одредили су нам водича Владу Јањића, који нас је извео у Рашку Гору, у заселак Јањићи.

По доласку у Рашку Гору затекли смо остале другове, а неки су дошли сутрадан, тако да је слиједећи дан цијела група била на оку-

пу: Анђелко Гоати, Маријан Павелић, Асим Зубчевић, Боро Балаћ, Тахир и Хилмо Хаџовић, Велија Арсланагић, Ибро Вишо, Ноно Белша и Ирфан Филиповић (берберин из Требиња, велики борац и ратник који је погинуо на Тјентишту) и други. Ту се налазио и Бошко Јањић „Серђенто", како смо га сви и звали, водич који је остао у партизанима.

Кренули смо у правцу Прозора, гдје је требало да се сретнемо са батаљоном. Водио нас је Јањић. Ишли смо преко Чабуље, Доње Дрежнице и Чврснице. Навраћали смо у Јурића колибе и Шуњићеве стаје. Једну ноћ смо преспавали у Дрежници, а другу на Пласу. Наставили смо пут према Дољанима, прегазили Дољанку и изнад жељезничке пруге дошли у гранитни каменолом. Преко радника у каменолому ухватили смо везу са илегалним радницима у Јабланици.

Убрзо су нам стигла три друга из Јабланице. Донијели су нам храну. Сједјели смо и разговарали. Након одкора наставили смо пут, а другови из Јабланице вратили су се својит кућама. Предвече смо кренули у правцу села Слатина. У једном засеоку испред Грачаца смо ноћили. Када смо сутрадан наставили марш, спустили смо се на цесту Прозор — Рама. Примијетили смо покидане телефонске жице и порушене стубове, чему смо се посебно радовали, јер смо знали да су наши негдје у близини. У првом контакту, те наше претпоставке су потврдили и мјештани. Рекли су нам да су туда прошли партизани и порушили телефонске стубове и искидали жице.

Од Грачаца преко Грачанице ишли смо цестом у колони. Очекивали смо да ћемо се сусрести с нашим јединицама. Испод села Горица, на Црној ћуприји, сусрели смо се са предсгражом нашег батаљона. Весељу није било краја. Изгрлили смо се и изљубили са друговима. Рекли су нам да се штаб налази на Лугу, па смо након предаха наставили пут у том правцу.

Био је то изузетно тежак и напоран пут Поред непроходности терена којим смо се кретали, и велике врућине су нам представљале посебан терет. Уз то, с нама су били другови Анђелко Гоати, крупан и угојен човјек, те Маријан Павелић, који је изашао из болнице. Они су се брзо умарали, често застајкивали и осјећали тегобе. Храбрили смо их и помагали им да се Г.рже крећу. За освјежење су им добро дошли лимун и шећер који смо псниjели. Када смо се припремали да пођемо, Хамо Ребац нас је питао шта да донесе, а ја сам затражио да набаве лимуна и шећера. Енвер Ћемаловић ме је због тога изгрдио, говорећи ми да ми на памет падају „напрдићи" Међутим, то је друговима помогло да поднесу напоран пут.

МИЛАН КУНИЋ

ПОПОВЦИ УОЧИ РАТА

»БОБАНИ«

Поповци становници села Поповог поља, између два рата живјели су у великој оскудици, бавећи се земљорадњом и надничењем, највише у Дубровнику и околним селима. Био је то веома тежак и мукотрпан живот; број становника се стално повећавао, а животни услови били све тежи.

Специфичност у обради земље допринијела је да услови живота буду тежи него другдје. Плављење поља и до пола године чинило је живот тежим него ма гдје у Херцеговини. Род је био лош, а уочи рата није рађало и по 6 година узастопно. Већина Поповаца послије нове године морала је тражити изворе за прехрану својих фамилија и то зарадом, зајмом, на дуг код трговаца, закладом, и слично.

Поповци су од давних времена сарађивали са Дубровником, а до њиховог масовнијег одласка на рад у град под Срђем долази послије првог свјетског рата. Изградња гимназије на Плочама, започета 1923, привукла је највише радника из Попова; на стотине их је ту радило. Све је рађено ручно, па је бпло потребно и кише радника. Од тада до 1941. године, број мушке радне снаге из Попова у Дуборвнику се повећавао из године у годину, а највише у годинама пред други свјетски рат — око 1.800, и то већином на грађевинским пословима. Велики број млађе женске радне снаге из Попова у то вријеме је радио на купљењу и уређивању маслина на подручју дуброЕачког среза, од Пељешца до Конавала. Рачуна се да је на тим пословима радило око 500 дјевојака и млађих жена. Услови рада би„:и су тешки и за мушку и за женску радну снагу; радило се од изласка до заласка Сунца, а храна и смјештај били су врло лоши. Жене су знале купити маслине по неколико мјесеци, хранећи се само кукурузном пуром коју би понијеле од куће и са нешто уља које је давао газда, а спавале су у шталама.

Људи из Попова су, већином, радили као грађевински радници, или су копали по селима и обављали друге послове код сељака. Жељезничка пруга, која је пролазила око Поповог поља, омогућавала им је лакши и бржи долазак до Дубровника, као и повратак кућама. Ниједан Поповац, па ни онај који је имао стални посао, није у то вријеме водио породицу у Дубровник, већ она је остајала код куће, у Попову, на имању, а они би к њој долазилк суботом и недјељом се враћали на посао.

Често се догађало да није било новца за лревоз па би се до Дубровника ишло пјешке, преко брда. За храну би се понијело кукуруза, а за смок главица лука. Посао се тражио и по недјељу дана, а догађало се и да се не нађе. Кукуруз би се појео, па су се људи, опет пјешке враћали преко брда у Попово.

Радећи у Дубровнику на грађевинским пословима, Поповци су долазили у додир са напредним радницима из других крајева Југославије, те сагледавали и примали напредне демократске идеје, тако да су се, могли од њих, неки прије, а неки касније, укључивати у напредни раднички покрет иза кога је стала КПЈ. Долазећи кући, они су врло често, кроз разговоре у породици, на сијелима и у другим пригодама, ширили те напредне идеје међу становништвом села, остпарујући свој утицај, нарочито код омладине.

Све је то нагонило и раднике из Попова да више размишљају о борби за бољи и праведнији живот, долазећи до сазнања да је то могућно остварити само заједничком борбом и савезом у напредном радничком покрету. Истина, ти чести доласци радника кући, у Попово, и поново враћање у Дубровник, имали су и свој негативни утицај с гледишта бржег и још бољег организовања ових радника у напредном радничком покрету и синдикату, јер им је драгоцјено вријеме, субота и недјеља, пролазило на путовању до породице. Да су им породице биле у Дубровнику -— били би знатно боље организовани. И поред тога, већина радника припадала је налредном радничком покрету и УРС-овом синдикату, а двојица су у годинама пред рат ступила у КПЈ у Дубровнику — Вуле Глухајић и Васо Курилић. Знатно више било је оних који су, радећи тамо, били припремљени за пријем у КПЈ, па је један број таквих примљен у Партију већ приликом дизања устанка.

У Попову до рата није било организације КПЈ, али су многи радници, радећи у Дубровнику, као и они које је припремио учитељ Самарџић у Пољицу, били припремљени за пријем у Партију. Тако ће расположење за борбу већег броја ових радника 1941. бити видно, као и жеље да помогну напоре КПЈ у дизању устанка. То своје расположење за борбу против неправде, сиромаштва и за промјену друштвеног система, радници Попова пренијели су у револупију 1941. године. Требала им је само једна јака, политички организована снага, коју су нашли у КПЈ, која их је повела у борбу у којој су се часно, јединствено и до краја опредијељено борили. Напредне идеје, стечене кроз дугогодишњи рад у радничком покрету и синдикату, учествујући у штрајковима грађевинских радника — продрле су у сваку породицу у Попову и створиле огроман број симпатизера међу мушкарцима и женама, јер је из сваке породице, а нарочито у годинама пред рат, неко радио у Дубровнику и другдје, што је позитивно утицало на припрему цјелокупне базе.

У Попову је у то вријеме готово свако знао за Вида Бору из Чавша, по националности Хрр.ата, који се у Дубровнику истицао као првак у напредном радничком покрету и синдикату. А знали су и када су га ондашње власти отровале у болници у Дубровнику. На његовом спроводу, од Страдуна до Бонинова, учествовала је велика маса радништва. Свећеник који је био у спроводу, по жељи родбине, говорио је над Видовим одром. „Виде, покај се, вјерујy Бога". Иначе, Васо Курилић је протјеран из Дубровника као члан КПЈ и одређен му је принудни боравак у Драчеву. Симо Божић из Грмљана од полиције се склањао у Црну Гору и Боку.

Као истакнути радници из Попова, који су се уочи рата, уз Курилића и Божића, истицали у напредном радничком покрету и синдикату у Дубровнику, били су: Вуле Глухајић, Коста Ковач, Сава Делић, Ристо Ламбета, Јово Дреч, Никола Чихорић, Душан Боро, Видо Боро, Ристо Колак, Лујо Прибишић, Милан Медар и многи други, такође родом из Попова. Ови радници из Попова који су радили у Дубровнику вођени су као земљорадници — само зато што су им фамилије становале на селу. Захваљујући њиховом политичком утицају, Поповци су 1938. махом гласали за листу опозиције режиму, рекло би се подједнако Срби и Хрвати. Села из којих су они били родом, као и женска омладина која је, такође, радила на Дубровачком подручју, од почетка говора о устанку 1941, готово без изузетка, опредијелили су се за НОП, под руководством КПЈ. Тако је било до коначне побједе. Истина, у неким селима Попова, нгсељеним хрват-

ским живљем, усљед обмана фашистичке пропаганде, било је и супротних мишљења, изузимајући мање групе и појецинце, као Перу Кристића и неке друге.

У тако припремљеној бази у Попову, прожетој демократским и антифашистичким идејама, КПЈ је, приликом организовања устанка и отпочињања НОБ-а, могла да одабере најбоље људе из угледних породица, који су по поштењу били познати, и прими их у своје редове. Они ће у борби израсти у руководеће кадрове у Попову. То је било веома значајно и умногоме је допринпјело успјеху устанка и даљем правилном развоју НОБ-а у овом кра;у.

У Попову није било никакве индустрије, нити других јавних радова, тако да ту није могло доћи до неких штрајкова и других акција радника и сељака, изоштравања њихове класне свијести. Тако се активност сводила на идејну припрему за борбу, под руководством напредних радника и чланова КГ1Ј. Што се тиче становништва Попова, у то вријеме се нико није супротстављао прихватању напредних идеја већ су свугдје биле широко подржане.

Становништво Попова поља, од када се памти и биљежи, најбројније је било у прољеће 1941, непосредно послије капитулације војске и Краљевине. Кући су се вратили војници и бивше активне старјешине, затим сви школарци и радници, те службениии који су дотад били запослени широм земље. Уз то, тзв. НДХ је све отпустила из службе. Вратили су се кућама, у Попово. Колико се зна, међу њима није било чланова КПЈ, али су се и они у устанку опредијелили за НОБ и линију КПЈ, те остали вјерни тој борби. Могло би се рећи да другог избора пута борбе у Попову није ни било, база је била напредна и на другу страну се није могло поћи. Но, не би се могло рећи да се 1941. дошло на готово у Попову. Требало је још доста тога радити, и то стално и упорно. Мада, и до тада је много учињено међу тим народом, што је било од велике користи. Партија је, преко напредних радника и других симпатизера који су јој били блиски, учинила много, те је извршен одређен политички утицај код готово сваке породице у Попову, што је резултирало олакшањем у почетној фази НОБ-а. Свакако, треба имати у виду и оне раднике који су радили у Београду (као Васа Ора) и другим мјестима, као и неке од повратника из САД. Они су СЕОЈОМ активношћу допринијели да стање у Попову у то вријеме буде политички потпуно погодно за покретање борбе за слободу.

УСТАШКИ ТЕРОР У СЕЛИМА ПОПОВОГ ПОЉА

У мају 1941. године долази до формирања усташке власти у љубињском срезу. Уједно, врше се припреме за злочине над поштеним народом, без обзира на националну и вјерску припадност. За извршење ових задатака виша усташка власт није имала довољно јаке кадрове на подручју љубињског среза, као го' толико људи од повјерења па је овамо послала своје испробане кадрове, као инструкторе који ће први почети да врше злочине *и* друге у то увлачити. Тако су овдје послати Лео Тоногал и Тулија Копривица. Њих двојица имали су дуг усташки стаж у емиграцији, стгчен уз Анту Павелића. Били су увјежбани за вршење злочина. Без њиховог наређења овдје се ништа није смјело урадити. У њихову оружју био је суд за све Србе које ухвате, као и Хрвате и Муслимане који према њима не буду послушни (за Тоногала и Копривицу знало се само да нису родом из љубињског среза).

Р1з Попова поља није било лица у емиграцији са Павелићем. За дјеловање усташке организације у дијелу Попспог поља, које је насељено хрватским становништвом, није се сазнало све до маја 1941. године. Наиме, на једном збору усташких присталица, у мају 1941. године, одржаном у селу Равно у Попову, Виде Љевак, син Бошка, јавно је изјавио да се он „за ову власт која се сада формира (усташка) борио од 1933. године". Ту су поменути и Бороје Божић Бошко и још једно лице из Равнога. Тако су се онп сами открили, када је дошла усташка власт. Љевак је за вријеме старе Југославије био поштански службеник у Равном, а његово префињено понашање била је маска за прикривање злих намјера, иако му је жандармеријска станица била удаљена од поште гдје је радио свега неколико метара (године 1945. као усташки емигрант побјегао је на Запад).

Усташки логорник у Љубињу, а касније у Равном, био је Јура Бороје, родом из Равног, који је пред рат дуже времена био на школовању у Загребу. На овој дужности остао је док је трајао покољ, а снда је промијенио име у Делић Маријан и ступио у службу УНС-а у Загребу. Као усташе истицали су се: Виде Жутац и Перо Гагро из Равног, затим Никица Вукосавић и Столе Мзгић из Дубљана, и још неки.

Усташке вође у љубињском срезу, Тоногал, Копривица и Бороје, у току маја успјели су да мобилишу у усташку војску око 350 људи. Зна се поуздано да већина позваних није знала куда иде.

Акцију на Попово усташе су почеле 23. јуна 1941, одмах послије напада Њемачке на СССР. Напали су села са десне стране Попова, поред цесте, и то дању, а сутрадан су била блокирана и четири села на лијевој страни Попова, поред жељезничке пруге. Тако су за два дана похапсили људе у 11 села око Поповог поља, а то су: Галичићи, Величани, Дубљани, Драчево, Дријењани, Мркоњићи, Туље, Пољице, Седлари, Грмљани и Завала. Журило им се да овај „посао" што прије обаве. Већина људи је побјегла, али су у два дана ухватили 188 мушкараца и све их, неке живе, а неке већ убијене, бацили у јаму Ржани до. Међу њима, двојица су били Хрвати.

Касније, 1. августа исге године, група од 60 усташа, са Бранком Катићем на челу, дошла је из Стоца у село Чаваш[1]' у Попову и похватала српско становништво. Сакупили су их под селом и све побили из митраљеза и другог оружја. Том приликом убијено је 109 лица.

За вријеме четворогодишње НОБ, окупатор и домаћи издајници убили су још 158 лица (Срба и Хрвата), која су ликвидирана стријељањем, вјешањем, спаљивањем. убијањем у логорима и на друге начине.

Из Поповог поља и дијела Бобана у НОР-у пало је укупно 440 жртава, око 100 лица је умрло од глади у периоду 1941/42. године, а 198 бораца НОР-а је погинуло.

Жртве фашистичког терора била су и длеца. У току четворогодишњег рата убијено је 53 дјеце из Поповог поља. Највише дјеце убиле су усташе у селу Чаваш, 1941. године. У селу Дубљани усташе су заклале двоје дјеце млађе од двије године. У истом селу четници су убили двогодишње дијете, а у селу Седлари Нијемци и четници у кући Лазе Педала запалили су четворо одрасле и двоје једногодиш-

[1]') Заповједништво 4. оружничке пуковније (НДХ) известило је 15. коловоза 1941. да су усташе из Дубровника и Требиња 11. овог мјесеца извршили покољ над 116 лица српског живља у селу Чавшу код Поповог Поља. (ВИИ архив (фонд НДХ), Бр. Рег. 7/6-3, кутија 143 б).

ње дјеце. У селу Пољицу Талијани су убили дијете рођено 1938. године.

Убијено је и више старица и стараца. Укупно је ликвидирано 19 таквих лица. Мичета Савета из Чавша убијена је у 96. години. Главан Мишо из Дубљана у 89. години, Ћурчија Митар и Ћурчија Јања из Беленића у 80. и 79. години.

Страдале су и гинуле све генерације Поповаца, без обзира на године старости.

Када су усташе хватале људе у Попову, 23. јуна 1941, најтежа драма одиграла се у Пољу између села Драчева и Седлара, подручје Мочила — Драгомирнице — Песта Мркоњићи — Пољице На пољу је била вода, али овај дио поља био је узвишенији од других и вирио је испод воде. Пошто се окаснило са сијањем кукуруза на том малом простору, да би га што прије заорали, искупило се доста орача — власника земље, њихових пријатеља и оних који су дошли у најам Ову људску невољу искористиле су усташе, првог дана када се почело орати. Овај простор је са двије стране био опкољен водом, а са треће набујалом Требишњицом. Четврту страну, Мркоњићи — мост — Пољице, усташе су затворилe својим стражама. Затварање овог четвртог простора, цестом Мркоњићи — мос с на Требишњици, сви орачи су се нашли опкољени. Вода је била савезник усташа.

Усташе пуцају са цесте, застрашују и хватају најближе ораче и иду даље, према Драгомирницама и Мочкл^ма. Група људи бјежи према Требишњици. Они који знају пливати скачу у воду и прелазе на другу страну, а други бјеже обалом, која је провиривала из воде, грабећи према Конопикама под Грмљанима. Никола Шетенчић из Драчева, непливач, удавио се у Требишњици. Неки су се хватали и воловима за репове и тако прелазили преко ријеке. Када је Ристо Кунић из Грмљана то видио, трком је сишао на Требишњицу и малим чамцем превозио по двоје људи. Тако је око 50 људи пребацио на другу обалу ријеке и спасио их од сигурне смрти.

Приликом блокаде села Грмљана, у ноћи 23/24. јуна 1941, усташе су видјеле да су сви одрасли мушкарци утекли у шуму. На то усташки руководилац задужен за Грмљане и Седларе, Бороје Божић Бошко, телефоном из жељезничке станице у Грмљанима зове команду усташа у Равном и обавјештава да су сви одрасли мушкарци побјегли у шуму и тражи да му се пошаље помоћ. За кратко вријеме дошло му је појачање. То су чули пружни радници, који су то јутро дошли на посао.

Суочени са злочином, извршеним 23. и 14. јуна, становници Попова поља (српско становништво) бјеже у збјегове: с десне стране у планину Илију, а с лијеве на подручје Бобана. Од тих дана почиње да дјелује збјег „Бобани". У овај збјег избјегло је становништво из села од Диклића до Завале *у* Попову. Из села Чваљине у збјег је дошла већа група млађих бораца, 25. јуна, док су се остали становници Чваљине крили у брдима изнад села.

Становници села Дврснице у Попову у то вријеме били су у најтежој ситуацији, јер нису могли никуда бјежати, већ преко поља које је било под дубоком водом. Истина, тамо је раније била лађа, али су је усташпе неколико дана раније повукле под село Равно и запалили. Мјештани су морали да се крију у брду изнад села, да би тек када је вода спала група млађих мушкараца отишла у збјег Илију.

У Попову пољу је тих дана, у вријеме националистичких дивљања, било и друкчијих понашања. Јовић, по националности Хрват,

из села Шћеница у Бобанима, остао је да живи са својим комшијама Србима све вријме рата. Тако је учинио и Чокљет, Хрват у селу Дол. Сличних примјера било је и у селима Гребци и Калађурђевићи у Бобанима.

Уосталом, усташе су убијале и синове хрБатског народа који нису хтјели са њима у крваво коло. Примјери за то су убиство учитеља Николе Перушине, који је радио у Попову, а био је родом из Маљкова код Сланога, те Ивице Богдановића, поштанског службеника из Величана. Били су то Хрвати, који су заједно са Србима бачени у јаме: један у Пандурицу, а други у Ржани до. Уједно, то је била и опомена свим Хрватима.

Иако су у то вријеме живјели под страховладом, поштени људи нису могли да шуте; говорили су оно што је било поштено и о ономе са чиме се нису слагали, па и по цијену да ризикују живот. Највише таквих људи било је у четвртој усташкој сатнији у коју су већину силом мобилисали са подручја љубињског среза. Примјера који говоре о томе има више. Момак Пркут, родом из Рупног Дола иза Равног у Попозу, примио је позив да иде у усташку сатнију. Те ноћи, кријући и од својих укућана, одлази преко брда у село Чваљину, код свог пријатеља Перотића, буди га и саопштава му шта усташе намјеравају да чине Србима у Попову, а потом се враћа кући, у највећој тајности. Или, Влахо Руденица из Равнога, силом мобилисан у домобране, превозио се у лађи преко воде у Попову са осталима из сатније. Рекао је лађарима Милићу и Греди да иду у зло које чине око ЈБубиња. Ивица Краљ, из исте сатније рекао им је тачно шта се ради око ЈБубиња, а лађари су били Срби и знао је да ће они то рећи и осталима. Неко из четврте сатније је 24. јуна пустио двојицу Кораћа из Завале да иду својим кућама, иако су били претходно ухваћени. Перо Кристић из Орахова Дола рекао је усташама када су га позвали у сатнију, да не жели ићи у војску која убија праве људе. Послије тога одмах се повукао у илегалност, јер му је запријећено. Крио се у Херцег-Новом и Дубровнику, све док га усташе нису ухватиле 1944. године и убиле. Перо Мисита из Кијева Дола побјегао је са; јаме Ржани до 23. јуна 1941. Он је причао да га је спасио његов пријатељ из Голубинца код Завале. Један непознати војник из сатније, затечен 23. јуна код ш^оле у Величанима, гдје су сакупљени похватани Срби, рекао је Мијату Зерди: ,, Шта ћеш ти овдје, иди кући". Он је отишао и за њим Божо Маслеша из Туља, тако да су оба спашена. Један домобран из сатније је 23 јуна 1941. у селу Драчеву рекао једној жени да јој се муж склонг. за неколико дана док опасност прође. Сутрадан ујутро, Сава Пјанић Стари из Грмљана кренуо је да бјежи из села у брдо, пошто је претхдоно сазнао да су те ноћи село блокирале усташе. Идући уз брдо, наишао је на засједу коју су поставиле усташе. У тој засједи био је Перо Кристић Велики који је само махнуо руком Сави да бјежи, па се он спасио. Божу Пенду из Чваљине обавијестио је један пријатељ из Равнога да усташе праве велико зло око ЈБубиња и да се склањају куда знају.

Усташки логорник Јура Бороје из Равнога у септембру 1944. дошао је из Загреба у Равно, тада као официр УНС-а Прво је побио 2 братства Срба који су живјели у Равном — Краље и Салате. Његова мајка га је спријечавала у томе, али је он одлучио да их поведе у логор Јасеновац. Мушкарци су сви спашени у Мостару, јер су Нијемци затражили да им граде бункере, а жене су страдале у логору Јасеновац.

Било је још оваквих примјера, као што су Кристић и Бурум из Орова Дола, и многи други. Међутим, већина ових људи остала је непозната; нису смјели јавно да се открију.

У селу Дубљани у Попову живјели су Срби и Хрвати. За вријеме старе Југославије удала се сестра Столе Матића, Хрвата, за Мијата Главана, Србина. Године 1941. Столе Матић се истиче као главни усташа кољач. Свог зета Мијата Главана бадио је у јаму Ржани до 23. јуна, и том приликом рекао: ,,Ко ће кога, ја ћу зета мога". Али, његова сестра Матуша, Мијатова жена, то није прихватила нити се поклонила усташама, већ је покупила дјецу и, са осталима који су ЈОШ остали живи из породице Главана, утекла у збјег Илију (Столе је осуђен 1945. на смрт).

Једна група одабраних усташа у Попову — Бороје, Љевак, Жутац, Бороје Божић Бошко, Никица Вукосавић, Столе Матић и други — окупљена у прво вријеме око Тсногала и Копривице, Павелићевих инструктора за убијање, починила је велике злочине у љубињском крају и Попову пољу 1941. године. Из ове /рупе усташа родом из Попова, остали су неки да и даље живе и дјелују у Попову, и послије покоља 1941. Они су успјели да хрватски народ у Попову дуго вријеме у току рата окују пријетњом, страхом и својом агентуром, тако да им се за дуго времена било тешко супротставити. Развој и успјеси НОБ-а почели су вршити утицај и на становништво тог дијела Попова.

ОРГАНИЗОВАЊЕ ЗБЈЕГА „БОБАНИ"

Услијед усташког терора у Поповом пољу, народ се склањао у збјегове у околини планине. Упад усташа у села око Попова, 23. јуна био је муњевит и тако суров и пријетећи да је даљи опстанак у њима био немогућ. За два дана, 23. н 24. јуна, из 17 села око Попова становништво је напустило своје домове и подијелило се: једни су отишли у планину Илију, а други у Бобане. Настанак збјега „Бобани" почиње 23. јуна и траје до краја септембра. У „Бобане" су избјегли становници села: Диклићи, Пољице, Седлари, Грмљани, Завала и дијела села Чваљине, те мјештани ко.^и су стално живјели у Бобанима.

Збјегови становништва овчх села налазили су се иза врхова брда, повише тих села. Одмах су постављене страж«-., и то на највише врхо-'ве брда, одакле се најдаље могло видјети. Осматрало се са сваке стране, а највише од жељезничке пруге која иде кроз овај дио Попова. Воз је у то вријеме радио на релацији Мостар — Дубровник. Од њега је пријетила највећа опасност, јер Je сваки час њиме могла стићи војска, усташе или Талијани, и угрозити збјег. Ради тога је сваки воз морао бити добро осматран, дању и ноћу Од збјегова до жељезничке пруге коју је држао непријатељ била је раздаљина од једва неколико стотина метара. Убрзо се и вода повукла са Поповог поља, па је и безбједност у овом збјегу била нешто боља.

У почетку није било сталних окупаторових ни усташких војних јединица по жељезничким станицама дуж Попова, па се из домова могла донијети храна. Дотјерана је стока, па и свиње и кокоши. Кромпир и лук, скоро узрели, остали су у долинама, на њивама. Усташе би чешће припуцале из возова за онима који би нешто износили из села.

Почетком јула домобранске јединице долазе на жељезничке станице у Попову: Завала, Грмљани, Пољице и друге. Одмах послије

тога страже око збјега постављају се на нижа брда, ближе оним жељезничким станицама у којима се налазе домобрани. Страже су гушће, међусобно повезане осматрачима. Тако постављеним стражама и осматрачницама, покриван је простор од села Завала у Попову до Ускопља, са задатком да се осматра жељезничка пруга на овом простору, возови који њом пролазе, домобранске јединипе на станицама и други међупростори који су били важни. Од Далмације страже су поставили становници Бобана који ту стално живе, и то по највишим висовима на тим теренима.

Простор Бобана је невелик, окружен пругом и путевима, још доста близу непријатељевих гарнизона у Дубровнику и Требињу, а и друга упоришта непријатеља била су близу и са сваке стране. Отуда се у дубину тог простора није смјело ићи ни са збјегом становништва, ни са стражама. Ако би непријатељ заузео ма које простор овог платоа званог Бобани, запријетила би опасност цијелом збјегу. На Бобанима, наиме, нема планина нити великих брда, па је требало добро чувати сваки простор на овом подручју. То су добро знали сви борци овог збјега, и када их је усташко-домобранскз јединица 4. септембра напала од правца Завале — жестоко су се бор-тли два лана и одбацили непријатеља у Завалу.

Избјегло становништво из Попова није ишло у бобанска села већ је највише становало под ведрим небом, са изузетком оних који су имали своје стаје у брду, а таквих је било мало. Ријетко се догађало да понека старија особа оде да станује код родбине. Сви су морали живјети у збјегу, без довољно хране и воде, по сунцу и киши, под теретом силних несташица, страха и опасности.

Као први организатори овог збјега истичу се: Анђелко Иванишевић из Пољица, Симо Божић и Коста Ковач из Грмљана, Душан Вукојевић и Сава Обрадовић из Седлара, и Ђуро Чичковић из Шћенице. Прикупљају оружје у збјегу и шаљу двије групе бораца у Црну Гору, за куповину оружја. У првој групи били су: Коста Ковач, Милан Шарић, Чедо Лакић, Милан Михојевић и Јово Шарић, сви из Грмљана, а у другој групи: Вукашин Божић и Ристо Кунић из Грмљана, Васо Обрадовић, Ристо Обрадовић, Божо Вукојевић, Светозар Вукојевић и Илија Анђушић из Седлара и Пожарног. Оружје су купили и донијели — углавном пушке, а и један пушкомитраљез. Оружје су куповали за новац, златни накит, дуван и слично.

У збјегу „Бобани", како је већ речено, налазило се, претежно, становништо из Пољице, Седлара, Грмљана, Завале и дијела Чваљина, али, мањим дијелом, и из осталих 22 села Поповог поља и насеља у Бобанама. То је била велика маса народа — много гладних уста. Подручје Бобана је било сиромашно храном, тако да је помоћ у прехрани избјеглог становништва била минимална. Ваљало је и даље тражити храну и доносити из напуштених села. Долазили би по ноћи, са стражом, и односили кромпир, лук и друго, што је било основно за прехрану у збјегу. У септембру се већ осјећала несташица хране и глад је била на помолу.

Домобрани са жељезничке станице у Грмљанима често су залазили по напуштеном селу и пљачкали кромпир, лук, мед, вино, и друго. Усташе из Дубљана долазиле су у село и терале стоку која би сама, по навици, силазила из брда у село, а не би се враћала назад.

Дана 19. августа 1941. стража збјега која се налазила на брду повише жељезничке станице у Грмљанима пуцала је на једну домобранску патролу и тешко ранила једног домобрана. Од тада више

нису ишли у пљачку. То су били и први пуцњи ових стража на војску тзв. НДХ. Убрзо је то учестало.

Два домобранска официра крајем августа дошла су из Дубровника у Грмљане и тражили прегосоре са неким из збјега. На преговоре су отишли: Ристо Ковач и Обрен Кунић из Грмљана и Милан Вукојевић и Петар Бакмаз из Седлара. Састанак је одржан пред кућом Милана Вукојевића у селу Седлари, али није постигнут никакав споразум.

Мања група бораца из збјега „Бобани" у току јула прешла је на подручје збјега у планини Илија. Они су учествовали у једној од првих борби на Вардишту код Трсбиња, против домобрана. У тој борби погинуо је Крсто Чихорић, родом из Чваљине, и тако је, 31. јула, пала прва жртвг устанка у Поповом пољу.

Прву диверзију герилска група из збјега „Бобани" извршила је на жељезничкој прузи Мостар — Дубровник, 31. јула и 1. августа. Било је то у Дрми, код села Грмљана, гдје су миниране трачнице и срушен зид.

ГЛАД НАРОДА У ПОПОВОМ ПОЉУ

Попово поље је вјековима плавила вода, тако да се могао сијати само један усјев, (пољетни), а била је сам^ једна берба (јесења). Нигдје на другом мјесту Поповци нису имали шта посијати сем у Пољу, изузев нешто мало поврћа у насељима око кућа. (Тако је било све до послије другог свјетског рата, када је Поље исушено).

У пољеће 1941. године у Попову пољу, од села Туља и Пољица па наниже, до села Хутова (дно поља), није ништа посијано. Разлог је био што се вода у Пољу те године дуго задржала (до јула), а касније се од терора усташа ништа није могло учинити. Живот овог напаћеног народа су, и без тог зла, загорчавале многе невоље: капитулација старе Југославије, долазак окупаторових трупа у земљу, усташки терор над народом у Попову, напуштање домова због терора, бјекство у збјегове у брда под ведро небо, гдје су остали три мјесеца, патнички живот у збјегу, страх пред судбином која је сваким даном све више стезала срце, неизвјесност која стално траје. У то тешко вријеме много зла је претрпио народ Попова, кише него кроз вијекове у прошлости. Али је овај народ, скупа са другим народима, отпочео славну НОБ под руководством КПЈ, борећи се за бољу будућност.

Од пољећа 1940. до прол.ећа 1942. годшн, у Поповом пољу није се ништо сијало па је отуда и глад становништва била дуга и исцрпљујућа.

Пошто државе није било, а народ из збјс^а није признавао власт окупатора ни квислинга — није се имао коме обратити за помоћ, него тек формираним органима власти — НОО. Пугем ових одбора, широм источне Херцеговине од народа је сакупљана храна од које је требало издржавати збјегове и борце њихових јединица. Свакако, у томе се није могло потпуно успјети, па је било потребно много хране, али је то била добра помоћ нарочито у 1941. години. Касније, почетком 1942. годиче, хране је било све мање за народ. Сваким даном нарастало је бројно стање ранијих и формиране су нове партизанске јединице, за које је требало све више хране.

Г.пад у Попову пољу захватила је становништво 20 села. Почела је одласком народа у збјегово, али како је вријеме пролазило, несташица хране била је све већа. До новембра 1941. понеко би испекао

хљеб, што су касније били изузетно ријетки случајеви. Ако би неко негдје и дошао до шаке брашна, трошио га је правећи чорбу са травом. У наступајућој години, а нарочито у прољеће. било је најгоре. Требало је обрађивати њиве, и бавити се пол.опривредом, али људи су били исцрпљени до те мјере да су се тешко кретали. То је био период када није било никакве хране. Тада се већина ових породица одлучила за „просјачење" по источној Херцеговини, како би дошли до ма какве хране за голо преживљавање. Ишло је по једно и двоје из фамилије. Иа путу би остајали и по 8 дана. Стизали су до Гацка и Невесиња. Свугдје гдје су долазили наилазили су на неразумјевање.

Домаћини који су имали кужељина од окрањеног кукуруза, преосталих из 1940. године, тук.ли су их и мљели и од њих правили „хљеб", који се тешко жвакао. Из Далмације су доносили комине од исцијеђених мас.пина, па су и оне мљевене и од њих је прављен „хљеб". Није била несрећа у томе што је то нејач тешко гутала већ што је и тог „хљеба" било врло мало. Уз то, брала се и свака травка, што се, такођер, кувало и јело. Још горе од тога је било када падне снијег и велики мраз стегне и покрије траву. А те године била је тешка и дуга зима, праћена великим снијегом и мразевима, што је ситуацију чинило још тежом.

Ни за стоку није било хране, па је била измршавјела и слаба, али је и таква била добра помоћ у прехрани људи. Јело се месо од коза и оваца, без хљеба, па и непосољено, али ни тога није било довољно.

Народноослободилачки одбори су строго забранили клање волова, јер је то била теглећа стока за орање и морала се чувати, у противном не би се имало чиме узорати када дође вријеме. Предвиђене су и оштре казне за разне пресутпнике, гха и прекршиоце ове забране.

Најтеже је, ипак, било у пролеће 1942. године. У том периоду је највише лица умрло од глади, у свим овим селима. Тада су почињали пољопривредни радови. Није било сјемена за сијање; појело се и посљедње зрно. Било је у том времену тако мршавих људи да су изгледали као костури, са отеклим ногама и упалим очима, избезумљеним од дужег гладовања. Било је и таквих људи који су орали у пољу, а када сједну — не могу да се дигну. И млађи су са штаповима ишли. А радити се морало, или умријети, трећег избора није било.

У Грмљанима је једнога дана жена носила из села чорбу у лонцу, направљену од траве и осољену, али без брашна. На путу је срела друга жена, без питања отворила лонац, шаком захватила чорбу из лонца и јела, а да није ни проговорила. Остатак чорбе стигао је орачима на Поље. Или: иде комшија улицом, носи кило брашна, други му тражи само шаку да стави у воду на којој куха једино траву. То су чинили и људи који раније, од поштења и стида, не би од другог ни воде тражили. Те године обистинила се народна изрека: „Глад очију нема".

И поред тога што је немали број људи из Попова поља страдао од усташког терора, те године, становништво је било бројније него икада до тада. Послије капитулације, сви су дошли кућама; отпуштени су из службе и са радова сви они који су до тад радили, а вратили су се и колонисти са Косова, са породицама које су биле бројне, и то без игдје ичега. Грмљани су те године имали 356 становника.

У Грмљанима је те године преминуло бар 8 лица за које се са сигурношћу може тврдити да су умрли од глади. Умрло је једно дијете рођено 1940. године и седам старијих људи У Попову је те

године умрло од глади више од 100 лица, иако је то тешко утврдити, јер су поред те невоље далазиле и друге. Глад је највише погодила старија лица и дјецу. Она је уарала све до прве бербе, у јесен 1942. године.

Захумско-поповопољска партизанска чета, која је у то вријеме дјеловала на лијевој страни Попова, извршавала је све задатке, и то са великим успјехом — напад на талијанске војне транспорте, кидање ПТТ веза, рушење жељезничке пруге на овом дијелу. Одлазили су борци у ударне чете и батаљоне ван овог подручја, дјеловали су НОО. Глад је у том периоду била други непријатељ народа у Поповом пољу.

Мада је ситуација у овим крајевима била изузетно тешка, праћена глађу и прогањањима окупатора, народ из села Поповог поља сваким даном је све више збијао своје редове око линије НОБ-а и њеног политичког инспиратора КПЈ. У то вријеме није се догађало да неко прихвати другу линију политичке борбе, сем линије Партије и НОБ-а. Поповци су умирали, али се нису хтјели прикључити ничијем казану — талијанском или четничком. Из душе су мрзили све што је непоштено и издајничко, и одлучили су да све недаће савладају сами, не чекајући да то други учини. Народ је био сложан и јединствен, па и спреман да надживи све потешкоће.

Нимало случајно, у другој половини 1942 године, када су партизанске снаге, под неиздрживим притиском Талијана и квислинга, одступиле за Босну, један број илегалних партијских радника из Херцеговине тражио је и нашао своје склониште у Попову. Народ је са њима братски дијелио све оно што је имао, чувајући их и помажући им у раду.

У *8. УДАРНОМ БАТАЉОНУ*

Као борац Захумско-поповопољске партизанске чете упућен сам априла 1942. године у Требињску ударну партизанску чету. Чета се налазила на подручју Цивара и у ширем реЈОну Требиња. Командир чете био је Јово Петковић. Она је у априлу те године водила борбу иротив домобрана, повише села Бихова. Након жестоке борбе, домобрани су враћени назад, у Требиње, а неколико мртвих остало је, на бојишту. Неколико дана послије тога, чета је водила борбу против Талијана на подручју Горњих Конавала. И ова акција завршена је са успјехом.

Нас неколико из ове чете одређени смо у састав формираног 8. ударног херцеговачког партизанског батаљона и са нама командир Јово Петковић. За мјесто формирања тог батаљона одређен је 23. мај 1942. године у Вилусима (срез Никшић).

На пут смо кренули у вријеме када је владала несташица хране. На пролазу кроз Ластву (требињску), мало смо одморили и били почашћени са нешто трешања и чашом ракије. То је било све што смо тог дана јели. На Вилусима смо провели неколико дана, док су се борци из Херцеговине искупили и док је, коначно, батаљон формиран.

Док смо боравили на Вилусима, стално се чула борба од правца Цетиња. То су били окршаји око Цуца и на Јабуци, а оданде су доношени и рањени борци. Ту смо ми, борци из доње Херцеговине, први пут видјели Саву Ковачевића Мизару. Стално је био у покрету, на мотоциклу, идући према Нишкићу, Билећи и Грахову. Четнички елементи су непрестано проносили своју пропаганду. Сјећам се да су

говорили како борбу у Цуцама воде четници ггротив наших снага, да су у четницима само бивши жандарми, официри и подофицири, полицајци и финанси, дакле људи који су годинама легално носили и свакодневно употребљавали оружје, и да су тако увјежбани да сада гађају и погађају само у главу. Нико се тзкбој и сличној пропаганди, тада није супротстављао, а чула се на далеко

Када је умро један тешко рањени борац, сахрана му је била на мјесном гробљу, у Вилусима. У нашем батаљону је наређено да сви присуствујемо сахрани, што је и учињено. Над гробом умрлог борца одржао је говор Сава Ковачевић Мизара. Говорио је са једне мале подзиде, или неког надгробног споменика. Његов говор био је уперен против издаје четника, од које је ногинуо и борац који је сахрањен. Сјећам се да је говорио, како ћемо, можда, морати и да напустимо ова подручја, те да ћемо вишак оружја, које не будемо могли носити, закопати у земљу, али доћи ће вријеме када ћемо се опет вратити и наставити започету борбу. Говорио је са великом жестином и тако снажним гласом да се могао надалеко чути. Послије Саве, на гроб су дошле двије средњовечне жене у црнини, које су тако тужно лелекале, да смо то сви дубоко доживјели.

Наш батаљон је са Вилуса кренуо исто^но, према Велемљу, а затим смо, преко села Баљака и Плане, доп;ли у село Пађене, до куће партизанског борца Божа Вукоја Старог

Поред 8. батаљона, у Пађенима је било ЈОШ неких бораца, а са сваке стране налазили су појединци и групице. Ту смо се задржали неколико дана, а онда је батаљон постројен. Саопштено је да нам предстоји тежак и напоран пут, те да на њега не могу ићи они који нису способни да га издрже. У вези са тим вршен је избор. Борци родом из Поповог поља били су највише исцрпљени, понајвише гладовањем у Попову, али и касније.

Онако измршављене и, наизглед, неспособне за тако напоран марш и борбе, издвојили су нас десетак, а само двојица, који су били у бољој физичкој кондицији, остала су у строју батаљона и одступила за Босну.

Затим је међу онима са добром физичком кондицијом вршена селекција оних који су били способни и за највеће напоре. Из строја су, прво, излазили они 'који желе да се повлаче према пл. Зеленгори. Изишла је већа група, али је још више остало оних који нису жељели да иду. Између те двије групе настало је рјечкање; они који су жељели, а нису могли да иду даље, упућивали су укоре онима који могу ићи, али не желе. Тако је настало разд^ајање у присуству другова из штаба батаљона и другова из Оперативног штаба за Херцеговину, међу којима сам видио Мира Попару и Петра Илића (Драпшина). Убрзо смо се сви разишли из Пађена.

Наша група из Попова, у којој су поред мене, били Чедо Лакић и Данило Лакић, обојица из с. Грмљана, као и око 8 бораца Попова, кренула је ка нашем ужем завичају. Прије покрета другови из штабова су на савјетовали да се уз пут чувамо четника и Талијана и крећемо кроз шуму. Други дан стигли смо поеише Бјеласнице, у село Драпиће,. изгладнели и уморни. Ту смо се напили воде и кренули у Попово. Доласком у Попово, негдје око 10. јуна, све нам је било лакше; ту није било четништва ни издаје. Многи су нас питали шта се дешава, шта је било са ударним јединицама, куда све то води, што ће бити са народом. Пошто им нисмо могли дати потпуне одговоре, препричавали смо Савин говор над одром погинулог друга, у Вилусима.

Осми ударни батаљон формиран је посљедњи међу ударним батаљонима у Херцеговини, а могло би се рећи да су његови дијелови посљедњи напустили Херцегопину, одступајући, преко Гацка, у Зеленгору. Послије његове одступнице у ХерцеЈОвини више није било партизанских јединица нити елободне територије. Ни сам нисам био сигуран шта је боље: то што сзм се вратио својима, у илегалу, или је требало да кренем са ударниима, ка пространој и слободној Зеленгори. Неизвјесност је била подједнака. Само, када је Поповац био у питању, једно је било јасно и сигурно: са Талијанима и четницима никако!

ПРВИ ИТАЛИЈАНСКИ УПАД У БОБАНЕ

У ЈУЛУ 1942. године, јача тахијанска окупаторска јединица, од неколико стотина војника са свом ратном опремом, изишла је из Завале и упала у село Белениће у Бобанима.

Након краћег задржавања у Беленићима, колона је кренула према селу Горогаши — Бобани и стигла у засеок Ламбете. Пред њима је, као водич, ишао проусташки елеменат из Беленића — Томо Вулићевић. Становници засеока Ламбете били су изненађени доласком Талијана, па су се неки затекли код кућа. Водич је за становнике овог засеока рекао да су „Туто комунисти",[1]^ и Талијани су почели да хапсе. Ухапсили су двојиицу ранијих бораца партизанске чете у Бобанима, Милана Ламбета и Ћетка Ламбета, обојицу из Горогаша, те Бошка Медара, родом из Седлара — Попово поље који се ту случајно затекао код родбине. Сем што су их ухапсили, Талијани су у засеоку Ламбете све опљачкали — ситну и хрупну стоку, ствари из кућа, а двије штале запалили.

Наводим и примјер отпора талијанским ђојницима у селу Горогаши. Ријеч је о старијем човјеку Тодору Поробићу, који је имао више од 80 година. Срели су га на улазу у село. Нешто су му говорили, али их он није разумио већ им, на сав глас, рекао: „Куд сте овамо пошли, овамо је Југославија". Затим је скочио и првом талијанском војнику истргао пушку из руку. Сви су се укопали, а Тодор је држао пушку у рукама, да би је, потом, вратио оном истом војнику. Талијани су отишли и у Тодорову кућу нису скретали, али их је, очевидно, обесхрабио. Ииаче, то је био први залазак Талијана на подручје Бобана; то му до тада нису дале партизанске јединице, иако је било и таквих покушаја. Овом приликом су. пак, знали за кризу НОП-а у Херцеговини и одлучили се на ову акцију. Тада им нико није пружао оружани отпор.

ДЕЛИЋ.И ИЗ ГРМЉАНА

У селу Грмљанима у Поаовом пољу, између два свјетска рата живјела су браћа Делићи — Саво и Спасо, у заједници са родитељима и сестрама. Саво је рођен 1910, а Спасо 1913. године. У то вријеме спадали су међу најсиромашније у Грмљанима, па је Саво, као најстарије мушко дијете, рано пошао у свијет за зарадом, како би олакшао живот породици.

Саво Делић је дуго радио у Дубровнику, као грађевински радник заједно са многим Поповцима. Тамо се почео дружити са напредним

*) Сви су комунисти.

радницима и тако стицати сазнања о борби радничке класе за своја права. Дружио се највише са Симом Божићем из Грмљана, једним од учесника и вођа штрајкова грађевинских радкика у Дубровнику. Касније се дружио и са Костом Ковачем и другкма. Брзо се укључује у напредни раднички покрет, а нешто касније, у годинама уочи рата, ступа и у УРС-ове синдикате у Д;»'бровнику, у коме остаје до почетка рата.

Саво је учестовао у штрајку грађевинскг.х радника 1939. године у Дубровнику. Био је политички активан, присуствовао састанцима синдиката, нарочито радника штрајкача, прикупљао је храну за штрајкаче, говорио другима да нема ступања на посао, док се не испуне сви услови које радници постављају послодавцима.

Дана 23. јуна 1941. године Саво се, пред усташким терором, склонио у збјег „Бобане". Поред Симе Божића и Косте Ковача, он се међу првим истиче у заштити збјега, учествује у његовом обезбјеђењу, у мјерама подизања морала становништва и прикупљања оружја. Био је међу првим заговарачима оружане борбе против непријатеља, и то одмах -— чим смо се нашли у збјегу.

Учествује у првој борби устаника овог збјега, вођеној 4. септембра 1941. против усташко-домобранске једиице која је напала збјег од правца села Завала. Затим учествује у другој борби против талијанског војног транспорта на прузи између села Грмљана и Завале, у Дрми, 23. децембра 1941. године. Обје акције биле су успјешне и у њима је непријатељ поражен. Саво се посебно истакао. Он учествује и у рушењу жељезничке пруге Мостар — Дубровник (Завала — Хум), па је саобраћај био дуго прекинут. Међу првима у овом крају ставио је петокраку звијезду на капу.

Када је узео пушку, у љето 1941, Саво се више није одвајао од ње. Борбу коју је започео у Дубровнику, као грађевински радник, знатно прије рата, у љето 1941, наставио је са пушком у руци — за циљеве народне револуције. Када је пошао у рат, поред младе жене оставио је и сина Вида којег, због зле ратне среће, никада више неће видјети, нити ће јединац упамтити очев лик.

Почетком 1942. године међу првима из села јавио се у прве партизанске ударне јединице, да би нешто касније, у саставу Ударног комбинованог батаљона, учествовао у бици за Борач (18. априла). Послије ове успјешне акције, његова јединица се враћа на подручје Гацка, гдје учествује у разбијању снага контрареволуције на том подручју. Борећи се у једној од тих битака, вођсној 6. јуна 1942. против дијелова италијанске дивизије „Мурђе" и четника, Саво Делић је храбро погинуо код села Југовића — Гацко. У метежу четничке издаје, он се није поколебао; борио се док је могао, па дао и свој живот. До краја је био одан радничкој класи и њеној борби под руководством Партије.

Млађи Савов брат Спасо, учесник је НОР-а од 1941. године. Борио се у 10. и 11. бригади 29. херцеговачке дивизије. Храбро је погинуо у борби против Нијемаца и четника на Пржинама код Гацка, 15. маја 1944. године. Тако су погинула оба сина Јове Делића познатог и по надимку Вук, из Грмљана. Са Спасом је, истог дана и у истој борби, погинуо и њихов рођак Ристо Делић, син Пера, рођен 1922. године. Другог рођака, Сава Делића, Јовиног, ухапсили су четници 1943. године. У затвору је поднио доста муке и напора. Кући је дошао болестан, са штапом без кога нији могао. (Завршио је рат као комесар чете, носилац је Споменице 1941). Братство Делића, иако мало, дало је све што је имало за ствар НОБ-а и њене циљевс. Од 4 борца 3 су дала своје животе, а и четврти, Лаканов, убрзо је умро од посљедица рата.

ЕСАД ШАБАНАЦ

ШЕСТ МЈЕСЕЦИ У КОЊИЧКОМ БАТАЉОНУ

Концем августа 1941. године дошао је у Мостар друг Угљеша Даниловић. Нас неколицина, који смо били компромитовани код Италијана, дјеловали смо у илегалству. Друг Угљеша дошао је код мене, јер сам га познавао од 1937. године. Рекао је да је потребно да нас неколицина идемо у Борке и тамо створимо једну партизанску јединицу, која би се у првом периоду звала Коњички партизански одред. Рекао је да ће командант тог одреда бити друг Салко Фејић — док не дођу неки шпански борци, а да ћу Ја вршити дужност политичког комесара. Са другом Угљешом сам се споразумио да кренем за 2—3 дана, а он је додао да ће партијска организација Мостара припремити неке легитимације и да ћемо ми возом отићи у Коњиц, гдје ћемо се повезати са партијском организацијом. И заиста, за 2—3 дана добио сам легитимацију. Организовано је да се од мога стана до станице постави скојевска стража, да не бих, с обзиром на то да сам био компромитован, пао усташама у руке.

Успио сам да упаднем у воз у моменту када је требало да крене. То је учинио и Салко Фејић. Успјели смо доћи до Коњица и, пошто сам раније познавао људе који су у том мјесту радили по партијској линији, повезати се са Сафетом Алагићем. Ои је био партијски руководилац у жељезничкој ложионици. Са нама су ишли и Алија Делић и Хивзија Бркић. Сафет Алагић прихватио је нас четворицу, а послије смо кренули према Борцима.

На Борцима је требало да се обратим породици Винка Превишића, која је годинама радила V радничком покрету. Винко и његова другарица Олга, имали су, заиста, врло значајну улогу на Борцима.

Када смо дошли, смјештени смо најприје у кућу жељезничара Николе Драганића. Заправо, преко дана смо се налазили у самој шуми повише његове куће, а ноћу се спуштали на спавање. Ту сам се повезао са Винком. Радили смо на припремама за прихват другова, јер је друг Угљеша рекао да ће за пар дана доћи на Борке, те да ми настојимо да се што прије повежемо са угледним сељацима из ових села, што смо и учинили, а да ће, након извјесног времена, преко Мостара, односно преко Подвележја, Брасине и Зијемља стизати групице чланова Партије и СКОЈ-а из Мостара. Тако ћемо, рекао је, омасовити наш одред.

За пар дана смо, преко наших веза, успЈели да се повежемо са представницима 7—8 села. Са њима смо разговарали о ситуацији, положају нашег народа, политипи окупатора, Павелићевој тзв. НДХ и злочинима које усташе чине. Људи су нас слушали и, заиста, очекивали од нас да им помогнемо. Са становништвом Борака и раније су радили напредни људи, јер су у ово село још за вријеме старе Југославије долазили комунисти у групама. Они су политички дјеловали међу људима, који су, за разлику од становника јужне Херцеговине, који су веома мало знали о нашем покрету и комунистима — брже прихатали наше ставове у вези са развијањек борбе. Ми смо, дакле, само за неколико дана успјели да се повежемо са представницима народа, а већ су нам дошла и два мања одреда из Мостара, који су донијели пушке, бомбе, муницију, санитетскп материјал, и све оно што ће нам бити неопходно када борба отпочне.

Након 7 или (3 дана дошао је из Мостара преко Коњица друг Угљеша Даниловић, уз помоћ фалсификопанс легитимације. Ми смо га прихватили. Убрзо је рокао да организујемо једну конференцију, коју треба што прије одржати и позовемо представнике свих села. Дошли су чак и другови из Невесиња и Невесињског поља. Позив за овај важан састанак ишао је преко наших веза. Друг Угљеша им је опширно говорио о политичкој ситуацији, о положају нашег народа, о борби која је већ почела у разким крајевима наше земље, о томе да док је год у земљи окупатор, неће бити мира и слободе за наше народе, па је нужно потребно да се супротставимо окупатору, а исто тако и његовим сарадницима усташама. Та кокференпија била је врло успјешна.

Друг Угљеша је већ тада планирао да иде у јужну Херцеговину. Сутрадан послије конференције пронашли смо двојицу поузданих сељака, који су познавали пут, и он је отишао. А ми смо од група које су дошле из Мостара, (групе смо ми звали „одреди") створили језгро будућег одреда, односно водова наше јединице које ће се касније развијати у чете. Послали смо на Борке једну групу од 5—6 Мостараца са Нијазсм Шарићем на челу. Нијаз је већ био одређен за командира чете на Борцима, а на Кулу и Чичеву послали смо Хасана Бубића са још неколико Мостараца, да и они формирају једну чету. Наши другови отишли су у та села, али су живјели у илегалству. Међутим, два дана након одласка друга Угљеше, к нама је дошао курир са Језера и јавио да су стигла два жандарма. Нисмо на то обраћали пажњу, сматрајући да жандарми могу и да дођу и да оду. Но, само након пола сата дошао је опет курир и рекао да су дошла још четири жандарма. Тада смо већ почели размишљати: да то, можда, није неки њихов одређени циљ, да нису дошли да предузимају неке мере против сељака у Језеру.

Након извјесног времена, можда сат касније, дошао је курир са Борака и јавио да су из Коњица кренуле 22 усташе, наоружане ми•граљезима, на челу са логорником Звонком Јерковићем, студентом медицине и таборником, те једним фратром, у ствари студентом теологије из Коњица. Тек тада смо схватили озРиљност ситуације, као и то да је пријеко потребно да нешто предузмемо. Брзо смо донијели одлуку да, најприје, ликвидирамо жандарме у Језеру, који су били смјештени у кући Винка Превишића. Заправо, Винко је радио у мјесном друштву планинара и био је смјештен у тој кући, гдје је држао тај објекат као гостиону, а горе је била туристичка кућа у коју су се људи смјештали и могли да греноће. Позвали смо Винка и са њим се договорили да он, преко Олге, дајући жандармима ракије, настоји да их некако заговори, а да ми тада налетимо и разоружамо жандарме. То нам је успјело. У једном налету нас 10—12 кренули смо у правцу куће у којој су жандари већ сјели за столове, наручили пиће и одложили оружје. Ми смо јурнули унутра. Олга је одиграла врло значајну улогу — потрчала је према жандармима, тобоже да не дође до пуцњаве, тако да смо ми успјели да их разоружамо без пуцња. Узели смо њихово оружје и онде их, сву шесторицу, затворили у једну од соба. Казали смо им да ћемо испитати њихово држање и уколико нису правили грешке према своме народу — неће им се ништа десити, а да ми имамо наш даљи план акција које смо замислили да извршимо и да ћемо онда випјети шта ћемо са њима. Поставили смо стражу испред собе у којој су се налазили.

Чети која је била већ формирана, односно њеном командиру Низи Шарићу, дали смо директиву да нападне усташе који су кре-

нули у правцу Језера. Требало је да усташе прођу кроз један кланац између Долова и самог Језера, што је био врло погодан терен за засједу гдје би их било најлакше ликвидирати.

Међутим, сттуација сз другачије развијала. Усташе су промијениле правац и успјеле проћи, а ми смо и даље чекали. Међутим, усташе су пре кланца пречицом сишле у Језеро. Пошто је већ тада било око 5—6 сати поподне, усташе су зашле селом и већ почеле да хватају сељаке и да их вежу. Тако су везали Ђоку Шарића и почели да га малтретирају, те туку сељаке у самом Језеру.

Када смо видјели да су сишли доље, отворили смо паљбу на усташе које су почеле да вежу сељаке. Пошто су се уплашили наоружаних људи, спремних за отпор, пустили су сељаке и почели да се враћају. Био је већ скоро сумрак. На путу из Језера према Борцима, наша група, која је имала зацатак да их сачека пре силаска на Језеро — дочекала их је у кланцу и блокирала. Већ је пао мрак. У тој борби почеле су да пуцају пушке и усташки митраљези. Прва жртва у тој борби био је Мостарац Шаћир Палата, кога је погодио један усташа.

Издали смо директиву да се усташе по свакој цени држе у блокади. Терен је био јако погодан, па су цијелу ноћ тако остали.

Дотле смо одвојили дио наших снага и иослали те исте ноћи у Главатичево, пошто је жандармеријска касарна у том мјесту остала свега са двојицом жандара, а народ се, видјевши те наше умјешне акције — разоружање жандара и борбу са усташама — окуражио и био заиста спреман да пође на касарну. Наши су кренули на касарну, међутим, она је било јако утврђена. Све то догодило се средином семтембра 1941. године. Сви сто имали петок^аке на капама, које је израдила Олга. А да бисмо се лакше распознавали Олга је сваком нашем борцу ставила црвену траку на лијеву руку. Тако смо имали црвену траку на лијевој руцк и петокраку звијезду на капи.

Наши су кренули у правцу касарне. Ту се повела борба, али је нисмо могли освојити, јер је била добро утврђена, па смо се повукли. Рано ујутро наши борци који су држали у блокади усташе логорника Јерковића на Језеру, успјели су да их живе похватају. Сви су они, можда до 7 часова изјутра, били похватани и сведени у наш штаб који је био у самом Језеру. Када смо довели везане усташе, сазвали смо народ на народни суд. Народ је био огорчен на усташе, јер су баш ти зликовци из Коњица, одвели доста сељака Срба и ликвидирали их. Мјештани су их осудили на ликвидацију. Ми смо то и учинили: повели смо их у правцу Борачке Драге и ликвидирали их. Тада се десио један карактеристичан случај: међу тим усташама био је и један Србин из Коњица, који је кренуо у борбу против српског становништва. Ми за то нисмо знали, али баш када смо већ донијели одлуку да се они ликвидирају, он се јавио. Почео је да плаче и да нас моли, говорећи да је он Србин. Онда је један од сељака, стари Томо Сарић, врло угледан и поштен човјек, отворено рекао логорнику Звонку Јерковићу: „Ми ћемо те, свакако убити, јер си заслужио да будеш ликвидиран, али реци нам, да ли сте ви овога повели на силу, или је он сам пошао?" Лого^ник је одговорио да се он добровољно јавио да крене у акцију против борачких сељака. Тома и још неки селзани махнули су руком и рекли: „У суру Мумине".

Због акције коју смо извели тога дана против усташа, морали смо све пролазнике који су ишли из Главатичева ка Коњицу или из Коњица ка Главатичеву зауставити, да не би одали непријатељу наше акције. Тако смо до краја извршили задатак. Онда смо са народом

одржали конференцију. Ја сам им говорио о нашој борби, улози Партије и перспективи акција. Људи су били необично задовољни. За све оне који су ишли у Коњиц штампали смо друге пропуснице, јер смо већ тада имали писаћу машину. Људи су касније у Коњицу показивали те пропуснице, и говорили: „Ово чур.амо као највеће благо, јер без тога не можемо да се вратимо назад". Причали су о великој маси устаника, људи у разним блузама. Ми смо имали неке јакне, јер смо се добро спремили за терен. Тако се у вароши створила паника и страх код усташких елемената и проусташки расположеног дијела становништва. Послије ликвидације усташа, што се брзо прочуло кроз варош, у Коњицу су на ггадлештвима освануле црне заставе.

Касније су ликвидиране и жандармеријске касарне у Главатичеву и на Рујиштима а жандари су напустилк касарну у Кружављанима. Послије тих акција обухЕатали смо трк среза — коњички, мостарски и дио невесињског.

Непрестано су нам пристизале нове снаге из Мостара, у групама од 10 до 12 људи. Они су нам говорили да су наше успјешне акције улиле велико повјерење народу.

Баш тих дана дошла су три шпанска борца, о корма ми је раније причао друг Угљеша. Међу њима је био Јаков Барух, који је касније погинуо. Пред његов долазак друг Угљеша ми је рекао: „Када дође он ће преузети руководство, он ће бити политички комесар одреда, за тебе ће се наћи неко рјешење, нека друга дужност". Барух је стварно примио дужност политичког комесара.

Тада нам је преко организације из Мосгара јављено да један друг из штаба треба да иде на савјетовање, које је требало да се одржи на терену између Трнова и Калиновика. То је у ствари, требало да буде, тако нам је бар јављено, савјетовање руководилаца сарајевске војне области, како .?е то тада звало по нашој војној формацији. Када су се другови консултовали кл ће да иде, донијета је одлука да ја идем на тај терен. Добио сам пратњу од три сељака, јер нисам познавао тај крај. Кренули смо из Гпаватичева преко Бјелимића, Височице и села Ледиће да бих избио на терен на којем је требало да се одржи савјетовање. Међутим, савЈетовање није одржано, јер су другови из Калиновачког одреда, ко*ј* је тада био формиран, баш тога дана када сам стигао, имали врло велику и значајну акцију, која није успјела — прву борбу на Калиновику. Ту сам нашао друга Перу Косорића, који је био замјеник команданта тога одреда. Он ми је причао како су другови кренули у правцу Калиновика да воде борбу за ту варош. Ја сам чекао да се другоги врате из акције. Међутим, ситуација је била врло тешка. Борчани су ударили са стране на наше снаге, а сам гарнизон у Калиновику био је у утврђењима, па се упорно борио. Погинуло их је око 20 и неколико наших другова, међу којима и командант тог одреда — друг Миладин.

Послије пораза који су доживјеле наше снаге, у ситуацији која Је била врло тешка — било је много рањених, нису имали санитетског материјала — људи су били огорчени, нарочито на усташе из Борча. 'Гада ми је Перо Косорић рекао: „Најбоље је да се ти вратиш назад".

Када сам се вратио до села Ледића, у које сам приликом одласка свратио и одржао једну политичку конференцију, јавили су ми да уопште не могу да се вратим назад, јер су Бјелимићани направили удар, акцију против наших снага, да су убил"! нашег политичког комесара и неколико других наших другова, те поставили страже на цијелом терену, све до самог Главатичева, тако да је мени било савје-

товано да се уопште не вратим тим путем. Међутим, ја нисам имао другог пута: молио сам неке сељане у Ледићнма да ми само покажу пут, којим бих кренуо ноћу. Успио сам да наговорим сељака Обрена Михољчића да ме он поведе. То је био човјек од око 60 година, а врло добро је познавао те терене и крајеве, јер је раније трговао са стоком. Заиста је успио да ме доведе до једног засеока у Бјелимићима, гдје је живјела породица Ђогић. Били су то Срби, врло имућни и богати. Тих дана сви мушкарци из породице одведени су у Калиновик. Када им се Обрен обратио нашао је жене како плачу и очајавају за својим мужевима који су били одведени. Преко неке младе другарице добио сам за водича једну сељанку, дјевојку из породице Ђогић. Она ме је пребацила до планинских појата села Дужани више Главатичева. Одатле сам се, преко једног Муслиман?:, пребацио у Главатичево, и поново се нашао међу својим друговима.

Дошавши тамо, сазнао сам да су Бјелимићани извршили једну акцију на наше снаге и да је ту погинуо Јаков Барух, наш политички комесар и шпански борац. То је био врло способан друг, који је за наше снаге, за наш одред представљао драгоцјеност, једно велико животно и борбено искуство. Већ тада, посли^е погибије друга Јакова Баруха, формирали смо ново руководство, када је за политичког комесара дошао Васко Гњатић. Ми смо већ тада имали велик број бораца, пошто је дошло још неколико група из Мостара, тако да смо формирали сталне чете на том терену. Чете су биле: једна у селу Бијела више Коњица, друга у Главатичеву према Бјелимићима, трећа на Блацама. То је већ био формацијски одред, постављен на ноге, онако као је било замишљено.

Послије неколико дана усташе су почеле да спремају велику офанзиву, због великог пораза и губитака које су имали на Језеру, гдје је ликвидирано цјело усташко руководство Коњица. Мобилисали су цијели срез. Послали су своје људе, агитаторе, у Бјелимиће, гдје су живјели Муслимани. Они су преко дана и ноћи вршили извјесне препаде према нашим снагама. Послије је дошло до велике усташке акције против наших снага. Тога дана наишао је један авион који је бацао летке, у којима је било позивано становништво Борака и околних села Чичева и Главатичева да се немилосрдно обрачунавају са нама, да нас „комунистичке разбојнике и типове", повежу и предају њима, а у противном, писало јс даље у летку, они ће предузети такве мјере да од села ни камен на камену неће остатати. Народ је био спреман за борбу, па се подсмјевао. Ускоро су наишла два авиона, ко,ја су бацила бомбе на село Борке. Али, ми нисмо имали жртава. Побијено је нешто кокошију и друге живине.

Након авиона, усташе су, будући да су располагале једним топом, почеле да туку наша најизразитија одбрамбена мјеста, брдо Врапче, које је било јако погодно за одбрану. Ту смо избацили главни дио наших снага, тако да се 35 до 40 бораца налезило на терену Врапча. Дотле је главнина њихових снага требало да иде из самог Коњица, док су остали њихови деловп требали да нападају помоћним правцима. Заиста, борба јепочела са свих страна. Када је топ тукао на брдо Врапче, они су рачунали да ће наше снаге бити помјерене, да ће наши борци напустити та своја борбена мјеста и да ће се морати повући. Међутим, наши су се били смјестили иза стјена, тако да се уопште нису помакли са мјеста. Кад је усташки топ пребачен ближе наших снага и бацао гранате на села, усташе су почеле да изводе јуриш према Врапчу. Међутим, тада су наши искочили иза оних стијена и

букава и почели да врше противнапад. Када су кренули у јуриш, уз борбене поклике, ус^таше су сс толико испрепадале. да су одјурили главом без обзира према Коњицу. У тој акцији заплијенили смо и њихов једини топ. Разбили смо усташе на Врапчу. Дакле, та усташка офанзива, која се вршила и припремала скоро мјесец дана, под вођ-ством логорника Станка Томипа (чије је име стајало на оним лецима којима је народ позиван у борбу против нас), доживјела је потпуни пораз. Офанзива је извршена 8. октобра 1941 године.

Послије тога наше снаге су набујале. Народ нас је прихватио и давао нам све што је могао дд да. Тада смо почели да омасовљавамо и нашу партијску организацију, да мјештане који су се истакли у тим борбама примамо у Комунистичку партију и СКОЈ.

У том периоду к нама је дошла другарица Лепа Перовић, члан ПК КПЈ за Босну и Херцеговину. Она је преко Мостара ишла у јужну Херцеговину и радила је тамо на учвршћивању партијског руководства у Херцеговини, па је затим дошла код нас, а имала је задатак и да оде до Калиновичког одреда и тамо, при штабу одреда, формира Окружни комитет КПЈ за ту територију, којг. је касније прерасла у Окружни комитет за Фочу. Другарица Лепа одржала је састанак са нама на Борцима. Ријешено је да пођем с њом у Босну, као члан тог новог Комитета који ће се формирати. Треб&ло је да се Борци, Зијемље и Главатичево вежу за Окружни ком;1тет при Калиновачком одреду. Са нама је кренуо друг Карло Батко, познати комуниста из Мостара, старији друг и, вјероватно, један од најбољих комуниста кога је овај град имао. Он је био предвиђен за секретара тог Окружног комитета. Нас двојица смо са Лепом отишли до Калиновачког одреда, који је већ тада освојио Трново. Дошли смо у Трново и тада је, у новембру 1941. године, формиран Окружни комитет на челу са другом Карлом Батком, као секретаром. Послије тога ја сам се вратио назад и радио, углавном, по партијској линији. Наш коњички одред је већ прилично нарастао. Батаљон је у априлу 1942. године имао око 500 бораца.

Акције одреда биле су, углавном, усмјерене против усташа у Коњицу и Бјелимићима, јер су они и даље покушавали да освоје ту територију гдје смо ми били, на Борцима. Међутим, они су стално доживљавали поразе. У једној од тих акциј? Мосторци су, заиста, показали свој хероизам и своју сналажљивост. То је била акција на усташко село Јањину, које се налазило према Невесињу и Невесињском пољу. То село било је врло неподесно за освајање. Налазило се уз једно брдо, па је изгледало као да је објешено уз то брдо. Испод њега текла је Неретва, а преко су били Бјелимићи, што значи да су они били у прилично повољној ситуацији, а било их је доста. Уз то, усташе из Јањине су изазивале наше људе и убијале оне који су по задацима ишли у поједине засеоке. Донијели смо одлуку да то село по сваку цијену заузмемо и ликвидирамо бандите који су се тамо налазили. У тој борби пало је доста и наших жртава али смо успјели да заузмемо Јањину и успоставимо нашу власт, јер смо већ тада на терену имали прве народне одборе који су вршили улогу власти по селима.

Децембра 1941. године, на терен Борка дошла је група четника из Босне са пропусницама. Тада је још важио споразум између четника и партизана, иако смо већ били обавјештени о њиховој издаји, о њиховој прљавој улози у разним борбама, када су забијали нож у леђа нашим јединицама. Ми смо их прихБ:;тили, пошто су имали уредне пропуснице. У селима су се задржавг.ли по 2—3 дана. Осје-

тили смо да роваре и одврађа^у људе од борге. Међутим, ми смо настојали да их прикажемо као људе који иду наруку окупатору. Тако су једнога дана, захваљујући нашем полити^ком раду, били присиљени да се повуку у најзабигија села на периферији наше територије. То је било село Живањ, српско насеље, гдје су се коначно усидрили. Међутим, иако[1] смо сматрали да смо их политички паралисали, касније се показало да су они успјели да створе своја упоришта у тим селима у којима смо се налазили, преко разних елемената који су били склони да прихвате четничке пароле, Преко њих су успјели да створе мрежу организациЈа. Коначно смо то осјетили и једнога дана, послије доласка Ударне чете из источне Херцеговине и Црне Горе, која нам се прикључила на Борцима, ,т»онијели смо одлуку да по сваку цијену паралишемо Бранислава Шошкића, гардијског капетана старе војске. Требало је да га присилимо да се бори или да га и ликвидирамо. Одлучено је да са Ударном четом кренемо у село Живањ и ликвидирамо или доведемо Шошкића, па да се он укључи у борбу.

Када су дошли близу села Живањ, чобанице, које су осматрале за четнике Шошкића, јавиле су банди да наши другови долазе. Са Шошкићем смо се састали у сељачкој соби. Шошкић је сједио на кревету. Поред осталих бораца, ту је био и Ненад Васић, који је руководио акцијом. У разговору смо настојали да убиједимо четнике да крену с нашима, а они су то енергично одбијали. Настао је драматичан моменат. Када се ситуација заоштрила, одједанпут се угасила лампа и чули се пуцњи у соби. Када је упаљена батерија, четири жртве лежале су на поду — три њихове и један наш — Бранко Бошњак Село. Нашег омладинца погодио је Шошкић. Четврти је био рањен, па су га наши, а и ове остале ту одмах закопали. Шошкић је тада ликвидиран. Био је један од врло повјерљивих Дражиних људи.

Послије тога, на наш терен поново је дошао Угљеша Даниловић, овог пута са Слободаном Принципом Сељом. Друг Угљеша је тада одржао много састанака са нашим четама и штабом, а онда је кренуо у правцу Трнова. Ја сам исто кренуо са њима на састанак Окружног комитета. Када смо ишли према Трнову, изнад села Ледића напале су нас усташе —• муслиманска милиција. Изненада су нас напали, а да нису знали ни ко смо. Ми смо у тој групи имали неколико изврсних бораца као што су: Меха Трбоња, Лаца, Шефик Обад и још неки, исто тако народни хероји, који су се овдје налазили у пратњи друга Угљеше и Слободана Принципа. Тога дана вођена је борба, па смо зашли иза леђа онима који су се борили против наших снага.

Пробили смо њихов обруч и Јурнули низ Трескавицу, у правцу села Ледића. Међутим, од Ледића је био формиран фронт према тим Муслиманима. Наши су мислили да јуриша милиција, па су и они тукли на нас. Били смо присиљени да пробгјемо дра обруча, један непријатељев, усташки, а други наш, партизански, јер људи нису знали да ми долазимо у тај крај. У свим тим борбама, само један друг био је рањен. Том приликом ме јако зачудила велика храброст и одлучно држање друга Слободана Принципа. Он је тада стојећи пуцао, а друг Угљеша му је говорио: „Слободане, лези!" Слободан је и даље стојао и пуцао пиштољем.

Пробили смо та два обру-ха, сишли доље и, коначно, нашли се у штабу Калиновачког одреда са Ратом Дугоњићем и Боришом Ковачевићем. Ту смо одржали састанак Окружног комитета и Угљеша је

отишао за Босну, а ја сам се вратио на терсн. Већ тада се осјећао јак утицај четника и Шошкића и других четничких вођа — Петра Самарџића и осталих из Невесиња. Чак ни многи сељаци више нису били блиски с нама, као што су били првих дана борбе. Осјећала се нека подозривост према нашим мјерама и након и^вјесног времена дошло је до одвајања четника (тада нисам био ту, јер сам отишао у Мостар) и до крвавог обрачуна између четничких елемената и наших партизанских снага.

НИКОЛА ДРАГАНИЋ

УСПОНИ И ПАДОВИ

Послије стварања „Независне Државе Хрватске". у јуну и јулу 1941. годике дошло је до убијања српског становништва на подручју Херцеговине. У источној и јужној Херцеговини диже се устанак, па организација КПЈ из Мостара шаље своје чланове и на овај терен, ради организовања народа за оружану борбу. Почетком септембра долази прва група Мостараца, међу којима су били Салко Фејић, Алија Делић, Есад Шабанац и Химзо Бркић (студент агрономије, погинуо 1942). Стигли су да припреме терен за долазак других група, да виде какве су прилике на терену и да ли је народ расположен за устанак. Дошли су легално на Борке, у кућу Николе Драганића, и ту остали око 10 дана. Изведене су све припреме за долазак осталих група. Успостављен је тјешњи контакт с народом; одржани су састанци с мањим групама људи и они су прихватили приједтоге ових комуниста.

Послије ове групе стигао је Угљеша Даниловић. И он је дошао легално, јер је имао двије легитимације које је издао усташки орган. Он се прво срео с Николом Драганићем. С њим се упознао, показујући му личну карту, а затим се састао и са људима који су дошли прије њега. С Фејићем је одржао састанак и дао му упутства за рад групе, а онда, након три дана, пошао за Невесиње.

Затим је дошла група од девет Мостараца, међу којима су били: Хасан Бубић, Ремзо Дурановић Азиз Колудер. Драго Вукотић и Фејић Едхем. По њиховом доласку одржана је шира конференција представника становника овога краја и усвојен закључак да треба повести оружану борбу против окупатора и његових помагача. Затим је одржан ужи састанак, гдје је направљен распоред шта треба да се ради и ко ће да руководи борбом. Закључено је да ако у село дође група од три или више наоружаних људи (жандарма или усташа) — с њима треба отпочети борбу.

Послије три до четири дана из Коњица су дошли Звонко Белша Ноно и Хамо Пиркић, који су ради одмора смјештени у штали Николе Драганића. Послије само неколико сати стигао је курир из села и обавијестио нас да су дошла три жандармв на Језеро, а затим је стигао курир са вијешћу да су дошла још тројица усташа. Није било времена за разговор. Из села Језера кренула је група од око 12 људи, међу којима су се налазили и Мостарци. Извршен је напад и свих шест усташа и жандарма је ухваћено и, привремено, затворено у хотелску просторију. Од наших бораца нико није погинуо ни рањен, а морално

смо оснажени за даље оружане акције. Дошли смо до драгоцјеног оружја и муниције. Један од заробљеника дао нам је податке о стању жакдарма на Главатичеву. То нам је била оскова за план напада на жандармеријску касарну у Главатичеву. У вријеме тих припрема до-,били смо обавјештење из Коњица да су усташе оданде кренуле на овај терен. У ствари, кренули су с намјером да из овога краја одведу 36 угледних људи, што је признао логорник Звонко Јерковић. Зато нисмо могли ићи на Главатичево већ смо морали чекати усташе из Коњица. Ипак, мањи број бораца упућен је на Главатичево, јер нисмо хтјели одустати од почетне акције. Заправо, направљен је нови распоред бораца — и за напад на Главатичево и за засједу усташама, које су кренуле из Коњица.

Са борцима је кренуо на Главатичево и Хасан Бубић, а с нама који смо требали да дочекамо усташе из Коница, били су Азиз Колудер и Есад Шабанац.

Усташе из Коњица дочекали смо у клапцу Ластве. Ту је отпочела борба. Ми смо имали око 24 борца, а оки око 30 добро наоружаних војника. Борба је вођена предвече и оц наших је погинуо Шаћир Палата, зидар из Мостара. Усташе су читаву ноћ држане у блокади и само неколицина се успјела повући кроз обруч, док је група са Јерковићем и Камарићем остала у блокади. Борба је настављена ујутру. Један од усташа погинуо је у борби, а други су заробљени, међу њима логорник Јерковић и његов замјеник Камарић. Затим је формиран војни суд (предсједник Томо Сарић) и сви заробљеници су осуђени на смрт.

Акција на Главатичеву није у цјелини успјела, јер су жандарми, уз помоћ цивила, давали жесток отпор из касарне. Наши су се борци вратили, а један је погинуо.

Донијет је нови план за даље борбе, јер се број бораца повећао доласком нових група из Мостара, међу којима је био и Јаков Барух, шпански борац који је требало да буде политички комесар батаљона, Васко Гњатић, његов замјеник а командант Салко Фејић.

У међувремену су жандарми из Главатичева побјегли, па је остао слободан терен. О томе нисмо имали тачне податке па овамо креће нова група бораца — да заузме Главатичево и касарну. Борци су наишли на мањи отпор, који су пружили мјештани који су били уз жандарме. Тај отпор је за кратко вријеме савладан.

У касарни у Главатичеву нађено је доста хране, одјеће и обуће, што је узето за устаничку војску, а формирана је и војна кухиња. Затим су позвани угледни људи из мјеста, с намјером да се приступи организовању бораца у наше јединице. По директиви Партије почињу се бирати сеоски народноослободилачки одбори. Дјеловала је и партијска организација, чији су чланови претежно били Мостарци, који су дошли са првом групом, а тај број се повећавао људима који су потом долазили из Мостара и из других мјеста.

Одлучено је да се изврши напад на Бјелимиће и ликвидирају усташе са тог терена. Прије напада са усташама су Еођени преговори: дуго смо чекали на њихов одговор, али га, нисмо добили. Зато је група бораца из Главатичева, с Јаковом Барухом на челу, тражила.појачање, које је стигло. Борци су добили обавијест да ће их напасти усташе из Бјелимића, које су заузеле одличан положај, док су наши борци били у много неповољнијем положају. Јаков Барух издао је заповијест да се крене у стријелце. Он је с пиштољем и бомбом у рукама пошао у напад на усташе, гдје је погинуо. Били смо приморани да се повлачимо, јер су усташе биле надмоћније, а напад су појачали баш у мо-

менту када смо се почели повлачити, носећи погинулог Јакова Баруха, кога смо сахранили у Ситнику. Усташе су ојачале свој положај у Бјелимићима и држале сталну стражу према Главатичеву.

Усташе из Коњица поново су вршили припрему за офанзиву на нашу слободну територију, гдје је раније формиран Борачки батаљон, који је касније, ширењем слободне територије, добио назив Коњички батаљон. Усташе које су из Коњица кренуле да ликвидирају слободну територију и Коњички батаљон употријебили су том приликом и авионе за бомбардовање. План усташа је очевидно био врло разрађен. Прва њихова група кренула је уз долину Неретве, друга главном цестом на Врабач — трећа правцем Бијела — Кисер, четврта Језерце -— Црно поље — Борачка Драга. Имали су задатак да се састану на нашем терену и ликвидирају нас. Пошто смо сазнали за намјеру непријатеља, припремили смо се и све расположиве снаге сконцентрисали према непријатељу, те извршили распоред постојећих снага. Борба је почела 8. октобра 1941. године. Авиони су нас бомбардовали и бацили летке с позивом на предају. Међутим, на предају нико није помишљао већ смо сви прихватили борбу.

Све наше расположиве снаге пребачене су према непријатељу, од Кисера до Букових глава. Због недовољне количине муниције, борци су добили наређење да строго воде рачуна о њеном чувању, односно да је употребљавају једино кад непријатељ удари на њих. Непријатељ је имао око 1.200 мобилисаних и добровољно окупљених усташа. Распоредили су се на четири правца, али су највеће снаге сконцентрисали на Врапчу, гдје им се налазио и топ.

Прво је дошло до сукоба с непријатељем на Кисеру, гдје су наше снаге успјеле да овладају тереном и онемогуће непријатељу излазак у позадину наше територије. Група која се налазила на Кисеру, одмах је била присиљена на повлачење. Тамо је остао дио наших бораца ради осигурања. Наше снаге биле су сконцешрисане према непријатељевој главнини на Врапчу. Послије вишечасовне борбе и ова група је присиљена да се повуче према Коњицу. Приликом њиховог повлачења, наше снаге су успјеле да им заплијене топ. На Брапчу је остало нешто војне опреме усташа, као и ташна Станка Томића званог „Брада". У ташни је нађено неко војно правило, ге неште личних ствари, међу којима и концепт његовсг говора који је држао у Коњицу приликом поласка на Борке. Из тога се видјело да је непријатељ имао намјеру да ликвидиира не само нас већ и читаво становништво са овог терена.

Приликом одступања непријатеља, на нашем терену је остао Сафет Алагић, који се дотад, по задатку Партије, налазио у саставу непријатеља. Обавијестио нас је да морамо вјдити рачуна о непријатељевим снагама, које су се кретале тереном Језерац — Црно поље — Борачка Драга, јер је треба.по да нас нападну с леђа. С тим у вези, дио наших снага остао је на Врапчу, ради обезбјеђења, а главнина је пребачена у Борачку Драгу, да дочека непријатеља Он је дочекан и присиљен на повлачење.

Непријатељеве снаге, које су се кретале долином ријеке Неретве, сазнавши за пораз њихових наведених дијелова, приморане су на повлачење према Коњицу.

Почетком новембра 1941, командант батал.она Ибро Шатор и другови разрађују план ликвидације усташког упоришта у Спиљанима, тј. на подручју Спиљани — Љута (електрична централа). Послије јачег отпора, непријатељ је и овдје савладан. Послије те акције, наш батаљон се налазио на подручју Борци — Језеро — Главатичево. Јед-

ча наша чета смјештена је у Бијелој, са ззадатком да контролише терен и да онемогући продирање непријатеља на ослобођену територију. Ова чета држала је положаје Бијела — Турија — Превље. Командир чете био је Милан Мићевић, а политички комесар — правник Шулетић из Мостара.

Крајем 1941. године постојала је партијска оргапизација која је била формирана и по четама, са око 20 чланова. Секретар партијске организације био је Есад Шабанац.

У свим ослобођеним селима 1941. године, дошло је до формирања сеоских народноослободилачких одбора. Проширењем слободне територије, једна десетина нашег батаљона, састављена од истакнутих бораца, добила је задатак да се пребаци у селс- Зијемље, које је припадало мостарском срезу. Требало је да се формира партизанска чета у Зијемљу. Послије извјесног времена и дужег политичког рада, та чета је формирана. Она је имала задатак да заштити терен према Бијелом Пољу и Мостару и омогући лакше лребацивање наших бораца из Мостара, које је оданде слала партијска организација, те добијање осталог потребног материјала за вођење борбе. Та чета налазила се у саставу Коњичког батаљона.

Почетком јануара 1942. године, к нама долази Комбинована чета из Херцеговине. На челу јој је Ненад Васић из Мостара. Задатак чете био је да примјени неке нове организационе форме у вођењу акција. Послије тога, формирани су Ударна чета, водови десетине, дијелом од бораца Комбиноване чете Коњичког батаљона.

У том времену долази и група четника из Србије, са жандармеријским капетаном Шошкићем на челу. Задатак ове групе био је да омете даље вођење борбе против непријатеља. У прво вријеме, док није дошло до отвореног сукоба између четнника и партизана у Србији, овдје против четника нису предузимане никакве мјере. Напротив, четници су позивани да учестзују у заједничкој борби против усташа, што нису прихватили.

Послије краћег времена, четници су наставили рад на разбијању наших јединица. Радили су на разгарању вјерске и националне мржње. Наше јединице биле су приморане да предузму одређене акције против четника и да их онемогуће у њиховој даљој најмери. У томе смо и успјели, јер је поменута група капетана Шошкића у потпуности ликвидирана. Дио српског станозништва на нашем терену, као и дио бораца, негодовао је због ликвидације поменуте групе четника.

Група наших бораца се крајем јануара и почетком фебруара, пребацила у жељезничку станицу Прењ, коју Је демолирала и онеспособила за саобраћај. У јануару је извршен избор општинских народноослободилачких одбора у Главатичеву и Зијемљу. Ширењем слободне територије и бројним јачањем нашег багаљона који је достигао близу 700 бораца, настају и нове потребе батаљона и читавог становништва на слободној територији. Указује се потреба за формирањем вишег органа власти — Среског народноослободилачког одбора. Он је формиран половином марта 1942. године. Предсједник је био Никола Драганић, а секретар Фазлија Аликалфић

Задатак среског НОО је, поред мобили"ГАције нових бораца и мјера за одржавање батаљона, био да изврши цјелокупни попис становништва на слободној територији, као и његове имовине. То је извршено ради евиденције и увида у радну снагу коју је требало оставити ради обраде земље. На нашој слободно; територији тада су се налазили Ђогићи, који су к нама побјегли из Бјелимића, јер су им

усташе попалиле куће и опљачкале имовину. Биле су то три или четири породице и потпуно су збринуте на нашој територији. У априлу 1942. године, извршене су све припреме за обраду земљишта. У тој акцији су, поред домаћег становништва, учествовали и борци наших јединица. Нарочито је у Зијемљу успјела акција обраде напуштеног земљишта, које је остало необрађено послије повлачења проусташког становништва са овог подручја. Тако су једног дана, на једној површини орала 22 плуга, а посијано је 700 кг жита и 3.000 кг кромпира.

У октобру 1941. године, формирана је и прва партизанска болница у овом крају. Сједиште јој је било у кући Николе Драганића и у хотелу. Први љекар био је др Сафет М^јић из Мостара. У фебруару 1942. године, из Мостара к нама долазе др Исидор Папо и још неколико медецинских радника, а Мујић одлази у Оперативни штаб за Херцеговину. Љекари су, поред бораца, лијечили и мјесно становништво.

Први мај се први пут прославио на нашсј слободној територији, 1942. године, на врло свечан начин. Прво је група омладинаца с букетима цвијећа и другим поклонима посјетила болницу и рањенике у њој, гдје су им уручени скромни поклони. Затим су се млади упутили с Језера у Главатичево. У Главатичеву је одржана свечана прослава поводом Првог маја. На прослави је, поред бораца, било и становништво. На митингу су говорили Есад Шабанац и други. Говорили су о значају Првог маја и улози радничке класе у револуцији и осталих слојева становништва, о значају народноослободилачке борбе и о будућем друштвеном уређењу послије револуције. У мају су борци из источне и јужне Херцеговине и дио бораца нашег батаљона извели акцију на Борач. Борач је, коначно, ликвидиран — уз обостране губитке.

На терен Зијемља дошао је један миљевински батаљон. Тада се код дијела домаћих бораца осјетило неповјерење према борцима који су претежно дошли из Мостара.

Крајем јуна дошло је до мучког напада четнички настројених бораца на борце партизане, који су били за револуцију, заправо на комунисте и комесаре. Прво је дошло до пуча и напада на Заборанима, Бијела, Блаце и Шпиљанима. У овим међусобним борбама, које су изазвали четници, страдало је око 60 наших бораца.

Тако се Коњички батаљон повукао на Црно поље према Прењу, гдје је формиран Мостарски батаљон претежно од бораца мостарског терена. Командант батаљона остао је и даље Ибро Шатор, а поли. тички комесар Васко Гњатић. Батаљон се Јадржао неколико дана на Црном пољу, а затим је кренуо према Неретви у задржао се на мјесту Бунарима повише Острошца. Имао је намјеру да се пребаци преко Неретве за Босну. У међувремену наилазе пролетерске бригаде, које се из западне Црне Горе и источне Босне повлаче у правцу Босанске крајине. Преко Умољана, Блаца и Џепа, у Коњиц се спустила 1. пролетерска бригада, ликвидирала усташка упоришта и ослободила варош. Сједиште штаба 1. пролетерске било је у просторијама садашњег Завода за социјално осигурање. Партизанп су држали Коњиц неколико дана, а затим су се повукли преко Реповаца и Битовње.

Истог дана кад је 1. пролетерска ослободила Коњиц, Мостарски батаљон је ослободио Острожац, а потом одступио за западну Босну. Дио ранијих бораца Коњичког батаљона задржао се на Борцима, а Никола Драганић и Максим Ковачевић су с^, са групом бораца, уз

консултовање с Кочом Поповићем и Филипол- Кљајићем, вратили на Борке. Ту су обавијестили све раније борце да пођу у Коњиц на политички збор, гдје ће се упознати с циљевима народноослободилачке борбе. Дио бораца који нису промијенили своје мишљење пошао је у Коњиц и учествовао на политичком збору. Поново су се вратили на терен и наставили рад на оживљавању НОП-а на том подручју, у чему се добрим дијелом и успјело.

Четници су на Борцима формирали штаб батаљона. Први командант био је Перо Сарић. Четници првих дана нису предузимали неке оштрије мјере против партизана, који су се налазили на том подручју већ су почели да ступају у везу с четницима у Невесињу и Италијанима, који су им слали храну, оружје и други материјал. Послије тога из Невесиња долази за команданта коњичког среза Ђорђо Драгић и на овом подручју форд.ира штаб четничке бригаде у Бијелој, чији је командант био бивши официр Бранко Вукчевић. У јесен су четници почели да изводе акције које су се састојале у пљачкању и убијању претежно муслиманског становништва на терену Дубочана и Бјелимића (Жупа). На терену је постојала илегална партијска организација, чији је секретар био Никола Драганић. С времена на вријеме одржавани су партијски састанци и редовна веза са Мостаром, Невесињем и Босанском крајином. Везе су успостављане и писменим путем, преко јаких канала.

ДАНИЛО БИЛАНОВИЋ

О РАДУ СКОЈ-а У МОСТАРУ

Рад организације Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) у периоду оружаних дијела наше револуције многострук је и врло обиман. Онакав какав је био он се не би могао ни замислити да није било огромних напора Комунистичке партије Југославије на организовању омладине — од формирања СКОЈ-а до 1941. Посебно мјесто у тим напорима Комунистичке партије Југославије има период од 1937. до 1941. године, када је замах у раду Партије са омладином био најјачи, испуњен широким и разноврсним облицима и организован од комуниста који су имали велики углед у редовима омладине.

По сјећањима тадашњих руководилаца СКОЈ-а, рачуна се да је у Мостару послије капитулације Краљевине Југославије било око 150 чланова те револуционарне организације младих. Активи СКОЈ-а били су организовани у свим школама (гимназија, учитељска и грађанска школа, трговачка академија) и већим предузећима (рудник, фабрика духана и жељезничка радионица). Ти активи дуго времена су називани „скојевска језгра". Овдје треба напоменути да су у другој половини 1941. године основана и скојевска језгра у свим квартовима (Лука, Бјелушине, Бранковац, Царина, Верница, Потхум, Захум и Доња Махала). Мало касније, такође у 1941. години и са ширењем организације, одређена су квартовска и рејонска скојевска руководства. Утицај СКОЈ-а био је далеко већи него што то говори број његових чланова. Данас би се могло говорити о одређеном секташтву према омладини и у то вријеме,

па и у току читавог рата. Чињеница је, наиме, да је у партизане одлазио неупоредиво већи број омладинаца и омладинки који нису били чланови СКОЈ-а, те да није, тако рећи, било младића и дјевојака који су разним облицима рада били везани за СКОЈ — отишли на другу страну. (Рачуна се да је до конца 1941. из Мостара отишло у партизане око 250 људи, а од тога преко 80% омладинаца.

Мјесни комитет СКОЈ-а, који је оформљен прије рата, наставио је и дјеловао кроз читав ток револуције, попуњаван новим чла-поЕима — када су стари одлазили у партизане, или бивали ухваћени од полиције. Од 1941. до 1945. године, према сјећању преживјелих чланова, кроз Мјесни комитет СКОЈ-а прошли су: Салко Пезо, Салко Шестић, Реуф Цабић, Хамда Бркић, Гашо Илић, Салем Делалић, Нусрет Сеферовић, Ахмед Лакишић, Сана Салаховић, Злата Салаховић, и Мехмед Двизац.

Секретар МК СКОЈ-а у том периоду били су: Салко Пезо, Салко Шестић, Нусрет Сеферовић, Ахмед Лакишић и Злата Салаховић.

Задаци које је извршавао СКОЈ у Мостару идентични су са окима које је Комунистичка партија Југославије поставила пред организацију Савеза комунистичке омладине на неослобођеној територији Југославије а то су:

1. Политичко дјеловање и придобијање нових омладинаца и омладинки за народноослободилачки покрет;

2. Ангажовање и отпремање (преко за то одређеног тијела) наших омладинаца у Народноослободилачку војску;

3. Прикупљање оружја, муниције, санитетских материјала, хране и другог, што је или отпремано партизанима или давано илегалцима или породицама чија су дјеца била отишла у партизане;

4. Прибављање разних техничких помагала која су коришћена -- у илегалним техникама у самом граду или су отпремана нашим јединицама;

5. Организовање разних акција саботаже и диверзије;

6. Извршавање одлука партијског руководства о ликвидацији истакнутих зликоваца — сарадника окупатора;

7. Организација разних демонстративних акција — штрајкова и слично;

8. Учешће у организовању познатих празника радничке класе, Првог маја и октобарске револуције;

9. Извршавање многих акција „техничког карактера" — пренос оружја, хране, санитетског материјала, обезбјеђење значајних састанака, осигурање пута куда су илегалци одлазили на зборно мјесто за одлазак у партизане и сл.;

10. Извођење акције за ослобођење ухапшених другова који су послије мучења пребацивани у болницу на лијечење како не би могли поново бити изврг нути малтретирању да би проговорили;

11. Пружање помоћи приликом спашавања из заробљеништва црвеноармејаца и њихово отпремање у партизане, итд.

Другим ријечима: није било акције и посла на који није ангажована организација СКОЈ-а у Мостару.

Акције су закључиване на састанцима актива СКОЈ-а, или самоиницијативно, према општим ставовима скојевских руководстава или као извршавање директива виших руководстава. (За низ акција ангажовани су директно чланови СКОЈ-а, и то од појединих чланова КПЈ или чланова скојевског руководства у граду, о чему актив није био информисан).

Састанак актива СКОЈ-а имао је дуго времена усвојен и уобичајен дневни ред:

1. Конспирација
2. Политичка ситуација
3. Извјештај о постављеним задацима — акције, прикупљање прилога, разбацивање летака и сл.
4. Задаци
5. Евентуалије.

За ове састанке значајно је рећи неколико чињеница.

Секретар је био дужан да обезбиједи мјесто гдје ће бити одржан састанак и постави стражу. У кућу се улазило у кратким размацима и састанак је морао почети у заказано вријеме (закашњење само минут на састанак оштро је критиковано).

На почетку састанка морало се утврдити зашто је ко, наводно, дошао у ту кућу, да би се то говорило полицији ако се падне у њене руке. То је била тачка „конспирација". Врло често су употребљавани, за данашње схватање веома наивни, разлози, али чињеница је да су их се чланови досљедно држали на цолицији. Има много примјера да су скојевци мучени, али исказ зашто су дошли у кућу гдје су ухваћени нису мијењали.

Из разговора са друговима са којим сам о томе расправљао, а и из онога што ми је познато из личног искуства, произилази да се скоро никада није десило да члан СКОЈ-а дође на састанак а да није извршио задатак, или да је на састанку одбио да прими задатак и задужење.

Да би се добила што прегледнија слика о активности организације и појединаца, треба о сваком наведеном задатку који су извршавали чланови СКОЈ-а у граду Мостару рећи бар по неколико ријечи.

ПОЛИТИЧКО ДЈЕЛОВАЊЕ И ПРИДОБИЈАЊЕ НОВИХ ОМЛАДИНАЦА И ОМЛАДИНКИ ЗА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ

Основ политичке дјелатности био је индивидуални рад са познаницима и пријатељима. Њима су послије више разговора, о којима је поднешен извјештај секретару актива који је давао и разне савјете, давани на читање билтене, разне брошуре и књиге, а затим су постепено увлачени у све крупније акције, док нису били примљени у СКОЈ или отпремљени у партизане.

Основни материјал — вијести, добијен је преко везе из штампарије МК КП за град о којој се много зна. Мање је познато да је једно вријеме постајала и штампарија МК СКОЈ-а. Она се налазила у кући Ахмета Шегетало. У њој је штампано неколико врло привлачних билтена. Сарадници су били скојевци. Написи су ишли преко „везе" до човјека у МК СКОЈ-а, који је то давао друговима одређеним за тај рад. Они су одабрали материјал и штампали га. Техника МК СКОЈ-а пронађена је од полиције почетком 1943. године. Командант италијанских карабинијера, Ластрети, приредио је том приликом банкет шефу усташке полиције у Мостару Роко Мати, мислећи да је то једина техника у граду за којом су непрестано трагали. Сутрадан их је чекало разочарење — Роко је добио билтен штампан управо тог дана. Познато је да је техника МК КПЈ радила све вријеме рата — до ослобођења Мостара.

Другови одређени за то одлазили су на пунктове гдје су добијали штампани материјал, а затим га, по плану, дијелили — члановима СКОЈ-а, симпатизерима и сл. Често су билтени убацивани у куће симпатизера окупатора како би се стално подсјећали да ту, у граду, дјелује народноослободилачки покрет.

Поред билтена, на састанцима или појединачно, читани су прогласи, проучавани чланци штампани у посебним брошурама, и сл.

Овоме треба додати и многе књиге које су скојевци, по директиви КП, спасили из Муслиманске и Гајретове библиотеке — да не дођу на ломачу организовану од усташа на тргу Мусула. Једно вријеме биле су по квартовским библиотекама из којих су се скојевци снабдијевали књигама за читање. Највећи број књига био је издање „Нолита" и „Бинозе". Дјела која су се у то доба читала била су: „Како се калио челик", „Чоколада", „Мати", „Најамна кућерина", „Како је човјек постао див", „Поријекло породице, приватног власништва и државе", „Постанак човјека" и сл.

Нарочито велики интерес био је за књигу Н. Островског „Како се калио челик". Познато је да су ту књигу у град донијели пред рат студенти, чланови КПЈ. Њих је на станици пребирала полиција и књига је прошла, јер је један од студената полицајцу увјерљиво објаснио да је то „стручна" књига. С обзиром на велико интересовање за њу, књига је преписана руком, а изашла је подијељена у 6 дијелова. Дио по дио, ишао је од руке до руке и требало се најавити бар мјесец дана раније да би се некако дошло на ред. Дио се задржавао код читаоца највише дан-два и ишао даље. Поред ње, поједини активи су руком, за себе, преписивали „Поријекло породице", „О Партији", итд.

Овом приликом треба истаћи да су скојевци, који су за то имали прилику, скоро редовно слушали „Слободну Југославију" и Радио-Москву, а касније, од конца 1942. године, и „Глас Америке". Вијести су одмах преношене и ширене даље — на корзу, у разреду, радионици.

Колики је био степен политике информисаности и каква политичка свијест омладине показују организованост и број акција извођених у граду и бројност људства које је отишло у оружане формације наше револуционарне војске. Може се сигурно тврдити да није било омладинца у Мостару, везаног бар имало за СКОЈ, који пије у подне и у поноћ знао куда се креће источни фронт, која су мјеста ослободиле наше јединице, шта се збива на сјеверу Африке, како је са западним фронтом, и сл. Када је 1942. године проучаван чланак Ђилас—Рибар: „Зашто савезници морају отворити други фронт", многи нису вјеровали да ће то бити за годину-двије, јер је повјерење према савезницима са Запада било мало „зато што су капиталисти".

Овдје треба рећи да се секташило не само код омасовљавања организације СКОЈ, него и у погледу пријема чланова СКОЈ-а у КПЈ. Било је и младића који су вршили атентате, имали озбиљна задужења, као што је отпремање одреда у партизане, обављање курирских послова и сл., а да нису били чланови КПЈ. Међутим, то није умањивало интензитет рада, јер је увјерење да је неко члан СКОЈ-а било велико, а да се постане чланом КПЈ требало је, како се мислило, чинити права чуда. То се сматрало скоро недостижним. Разлог за ово треба тражити у великом угледу и популарности КП и мишљења које је код скојеваца владало о Партији.

АНГАЖОВАЊЕ И ОТПРЕМАЊЕ ОМЛАДИНАЦА И ОМЛАДИНКИ У НОВ

Имати младића и дјевојака спремних сваки дан да пођу из Мостара V наше јединице није био уопште проблем. Рад КПЈ и СКОЈ-а, њихов углед, слободарске традиције, увјереност у праведност борбе и побједу било је на таквој висини да су се сваки дан јављали многи са захтјевом да им се дозволи одлазак у партизане. Многе је било врло тешко зауставити у граду. Сваки члан СКОЈ-а био је свједок жучних дискусија, а понекад и плача приликом захтјева да се иде у батаљон и одговора да се то не дозвољава, јер је директива МК СКОЈ-а да дио другова мора остати у граду. Најтеже је било када су се растајали стари другови — један одлазио, а други остајао У граду на раду.

За то, као и за све оно што смо до сада рекли о раду СКОЈ-а, треба казати и слиједеће: то није била заслуга само скојеваца и њихове организације, то је била заслуга КПЈ, те очева и мајки тих младића, грађана и грађанки — то је била заслуга града Мостара.

ПРИКУПЉАЊЕ ОРУЖЈА, МУНИЦИЈЕ, САНИТЕТСКОГ МАТЕРИЈАЛА, ХРАНЕ И ДРУГОГ

Извори из којих су се прикупљала ова средства били су: домови грађана и окупаторски магацини и установе. Директиве за акције су долазиле од мјесног руководства, за њихово извођење је одређивана група, прављен план и одређивано складиште у које је, послије акције, доношен заплијењени материјал. Поред овога, из батаљона су припремани борци за одређене акције, а њима је МК КПЈ придодавао одређен број чланова КПЈ и СКОЈ-а, који су служили или као обезбеђење — стража, или да директно учествују у акцији.

Навешћемо само неколико акција у којима су учествовали чланови СКОЈ-а.

Одмах послије капитулације Краљевине Југославије било је више акција на војне логоре, из којих су изношене пушке, митраљези, муниција, бомбе, санитетски материјал, одјећа. Мало је скојеваца из тог периода који нису учествовали у тим акцијама.

Скојевци на руднику су организовали упад у рударску болницу из које су однијели санитетски материјал и инструменте, а оставили скоро само кревете.

Из Дома народног здравља такође су однијети инструменти и лијекови. То је учињено и у државној болници.

Из манифактурне радње Демировић група партизана и омладинаца из града однијела је много штофа, рубља, капута и другог. Из продавнице ,,Тивар" узети су штофови и готова одијела.

Из италијанског логора група партизана и омладиназа из града однијела је муницију и оружје. Из њемачких магазина однесено је ,ча хиљаде килограма брашна и пшенице, десетине пута су групе чланова КПЈ и СКОЈ-а, из ноћи у ноћ, ишле у њемачке магацине и износиле пшеницу и брашно.

Ситнијих акција ове врсте било је, тако рећи, безброј. Колико пута су скојевци скакали на талијански, домобрански, усташки или њемачки камион и из њега избацивали хљеб или одјећу, а затим на погодном мјесту искакали, купили то што су избацили и носили га у базу. Колико пута су страдале баште и воћњаци непријатељски

настројених људи, из којих је брано скоро све, одношено на пијацу и добивени новац полаган у касу Народног фронта.

За обезбеђење одређених потреба народноослободилачког покрета најбољи и највећи извор биле су наше породице. Чаршави и све што је могло служити рањеницима, затим кошуље, џемпери и остали дијелови одјеће, те разне потребе: сапун, прибор за бријање, прибор за писање итд. — давани су несебично, без сувишних питања, без потврда, на ријеч познаника који би долазио и тражио то за партизански покрет. Када би се извршио попис домаћинстава која су давала мање или веће прилоге за НОП, утврдило би се да је то радило преко 80% породица, односно да је било читавих квартсва из којих није било породице која није дала неки прилог, и то не једанпут.

Све што је прибављено у тим акцијама на непријатељеве изворе и прикупљањем од симпатизера — одлазило је у магацине организације Народног фронта, а затим: или пребацивано разним каналима нашој војсци, или су, путем исте организације, снабдијевани илегалци. Одборима Народног фонда руководили су чланови КПЈ, а чланови СКОЈ-а су користили за преношење тих материјала нашем батаљону и за разношење хране и других животних потреба по кућама.

ПРИБАВЉАЊЕ РАЗНИХ ТЕХНИЧКИХ ПОМАГАЛА

За рад партијске и скојевске технике, те батаљонских, бригадних и сличних техника, као и техника при разним руководствима на ослобођеној или полуослобођеној територији — требало је папира, шапирографа, гештетнера и боје за њих, писаћих машина и сл. Постављало се питање: гдје то набавити? Чланови Партије и скојевци добијали су задатке да то ураде, а гдје су то могли учинити ако не у: среском начелству, општини мостарској, техничком одјељку, у уредима, гимназији или некој другој школи, редарству или у судовима.

Тамо су ишли и односили све то, па предавали вези, а ова даље на мјесто за које је и тражено да се то набави. Колико нам је познато, нешто од овог материјала је и куповано за готов новац, али је сигурно да је овога, бар до конца 1943, неупоредиво више набављано провалама. Важно је напоменути да су ове акције, као и оне за набавку оружја и сл., биле тако добро организоване да нико од другова који су у њима учествовали није ухваћен.

ОРГАНИЗАЦИЈА РАЗНИХ АКЦИЈА, САБОТАЖА И ДИВЕРЗИЈА

Акције, саботаже и диверзије мањег обима биле су свакодневно предмет дискусија на састанцима актива СКОЈ-а. Акције већег обима и значаја организовао је непосредно Мјесни комитет КПЈ, или од њега за то одређена група људи.

Скојевци су стално вршили мање саботаже на железници, у руднику, у фабрици духана; сипан је ситни пијесак да би машина „зарибала", одношени су разни, нарочито за рад предузећа значајнији алати, успораван је рад на оправкама колико год је то било могуће, итд.

Сијалице су биле предмет посебне „бриге" скојеваца. Ако је требало одређеним путем да прођу илегалци који иду на слободну те-

риторију, ако је требало том улицом да се пренесе какав опаснији материјал, ако је требало написати пароле или излијепити летке — најчешће се полазило од сијалица: њих је требало поразбијати и тако замрачиги тереч. Мало је било сијаличних мјеста која нису и по неколико пута страдала, а од неких општина, послије више постављања, дигла руке, те су тамо сијалице постављене тек послије рата.

Телефонске жице, нарочито оне које су служиле окупаторској војсци, често су кидане. Било је актива који су у току мјесеца знали да намотају и однесу у Неретву по 2, 3 па и 4 км телефонске жице. Најпогоднија мјеста за те акције су били тунели, кроз које су нарочито Италијани проводили своје везе.

У ту врсту акција спада и бушење гума — директним убодом ножа или шила, или просипањем клинаца чији је један врх био окренут увис, а које су чланови СКОЈ-а — бравари по занимању, правили, и то не само код куће, него и у предузећу.

Све је то рађено свјесно и храбро, уз велики ризик. Сјетимо се овдје и друга Мугдим Ћатића, који је, кидајући далековод Мостар — Чапљина, остао на стубу — усмрћен струјом.

Бицикли су крадени по граду да би се од неколико њих саставило ново, које је служило потребама организације, или да би се за продане дијелове добио новац и положио у касу Народног фонда, или да би се, једноставно, уништио ако је био војни. Не једном су скојевци долазили у ситуацију да морају украдени бицикл вратити, јер се установило да је припадао неком од симпатизера НОП-а, кога они нису знали. У тим случајевима би се само наредило гдје треба оставити бицикл, а власник се ни тада није знао. Било је и примјера да су чланови СКОЈ-а падали у затвор, јер су покушавали да из групе бицикла пред неком биртијом изаберу најбоље, или власништво неког од симпатизера окупатора. Крађе су пред полицијом представљане као жеља појединаца да дође до бицикла или пријеко потребног новца.

Микрофони „круговалне постаје Мостар" дизани су са стубова и разбијани да не би служили за преношење непријатељске пропаганде. Избуцати непријатељски пропагандни плакат, разне наредбе и позиве — био је узгредан посао, за кога није била потребна никаква директива или упозорење. На таквим сличним акцијама провјеравани су омладинци и припадници за теже задатке, или за пријем у скојевску организацију.

Више пута организоване су и акције само са циљем да се провјери спремност омладинаца и омладинки за њих, за борбу у оквиру НОП-а. У тим приликама секретар актива СКОЈ-а, или руководилап групе антифашиста, долазио би члановима и саопштавао им да одређеног дана и у прецизирано вријеме буду на том и том мјесту, јер ће бити изведен напад на пошту, логор, зграду полиције, или неку од сличних установа. Оружје ће бити подијељено прије почетка саме акције. У заказани сат, пошто би се провјерило да ли је сваки на свом мјесту, долазио би неко од руководилаца и саопштавао да је више руководство „одгодило" акцију. При томе су били ријетки случајеви да је неко закаснио, а још ријеђи да није дошао на одређено му мјесто. Ти ријетки појединци били би оштро критиковани и кажњавани, а понекад је за те или сличне грешке примењиван и бојкот — нико од омладинаца није смио са њим ступати у контакт, дружити се или разговарати. Но, и у свим тим случајевима бојкота нико се не сјећа да је бојкотовани друг издао непри-

јатељу организацију или прешао на страну непријатеља. Сви су послије дужег или краћег времена, због доброг држања, поново враћани у организацију. Поред осталог, и то говори о снази организације.

Овим ситним акцијама може се додати и бојкот и шишање дјевојака које би почеле да ходају и забављају се са окупаторским врјницима. Италијани су ту имали извјесног успјеха, јер су били слаткорјечиви, а код појединаца је постојало и увјерење да су они „бољи окупатори" од Нијемаца. Случај да је нека наша симпатизерка и покушала да се забавља са њемачким војником је непознат. И те акције шишања и бојкота су имале позитиван значај. Огромна већина тих дјевојака би се, послије краћег времена, оканила тога. У то се разбијало схватање појединаца о ,бољем" окупатору; окупатор може бити само лош и гори од тога.

Сваки члан КПЈ, сваки скојевац и сваки наш симпатизер омладинац и омладинка могао би да наведе многе акције у којима је учествовао. То је, уосталом, сасвим нормално, јер је то био дио система провјеравања људи и система рада наше организације у граду. То је било потпуно и у складу са директивама Партије о борби на неослобођеној територији.

ИЗВРШЕЊЕ ОДЛУКА ПАРТИЈСКОГ РУКОВОДСТВА ЗА ЛИКВИДАЦИЈУ ИСТАКНУТИХ САРАДНИКА ОКУПАТОРА

У појединим временским периодима, Мјесни комитет КПЈ сматрао је да у склопу општих напора треба ликвидирати поједине слуге окупатора (Радмило Грђић, Винко Малвић, Мустафа-Муја Трбоњић, Ахмет-Апа Баџак и Доброслав Јевђевић) и тако је и доносио одлуку, а обично су је извршавали младићи — чланови СКОЈ-а, а и чланови КПЈ.

Многи чланови СКОЈ-а провјеравани су додјељивањем задатака да ликвидирају одређеног непријатеља. Када би скојевац све припремио и пошао на извршење задатка — обично би долазио онај који му је дао задатак и саопштавао му да се извршење смртне казне одлаже до даљег. Тек послије рата многи су сазнали да је то била само проба његове оданости, храбрости и спремности за акцију.

ОРГАНИЗОВАЊЕ РАЗНИХ ДЕМОНСТРАТИВНИХ АКЦИЈА

Одмах послије окупације омладина је масовно изражавала отпор начину поздрављања уздигнутом руком — усташким поздравом при уласку у канцеларију, у разреду, на улици, те слушању у ставу „мирно" талијанске фашистичке химне приликом спуштања заставе на „Команди" (данашња зграда Народне банке). Многи су се, да би избјегли те поздраве, правили вјерницима, поздрављајући са „помоз бог", „сабах хајросум" и сл.

Демонстрације већег обима биле су на школама (учитељска, трговачка, гимназија), те збор на игралишту. Повод је био искључење неких другова из школе, или њихово хапшење, а на игралишту усташки покушаји пребројавања. Параван је био: заштита Муслимана, јер су они били прогоњени.

Извођене су и многе „ситне" демонстрације, некад отворено, некад прикривено: људи нису хтјели ићи у усташке или италијанске окупаторске формације, па би се, баш на дан регрутације

разбољевали; нису су уписивали у обавезну омладинску организацију „Усташка младеж", и сл.

У појединим школама Муслиман је као одговор на питање којој нацији припада одговарао Србин или Муслиман, а на зачуђене и пријетеће упите наставника додавао би да он преко ноћи „не може прећи у другу націју" и сл.

УЧЕШЋЕ У ОРГАНИЗОВАЊУ ПРАЗНИКА РАДНИЧКЕ КЛАСЕ

Сви празници радничке класе слављени су у омладинској и другим организацијама. На састанцима актива СКОЈ-а и група активиста НОП-а говорено је о Првом мају, октобарској револуцији, Дану жена, Лењину, Рози Луксембург, Карлу Либкнехту итд. Поред тога, читани су и пригодни чланци из билтена, брошура, итд.

Највеће прославе су, ипак, организоване уочи Првог маја 1942. године и дана октобарске револуције 1942. године.

За први мај штампане су, на шапирографу, многе пароле и позиви, и то су скојевци лијепили широм Мостара, на свим јавним мјестима.

За Дан октобарске револуције приређено је још веће изненађење окупатору. Директива је потекла из Мјесног комитета СКОЈ-а, а сагласност добивена у МК КПЈ. Квартовска и рејонска руководства су одредила мјесто гдје ће пароле бити исписане и ко ће то чинити. Које пароле писати одредио је МК СКОЈ-а. На дан уочи акције скојевци су отишли на за то одређена мјеста и добили минијум (црвену боју), четкице и шаблоне помоћу којих су цртали лик друга Тита и петокрака звијезда. Материјал је раздијељен одређеним групама.

Око 5 сати изјутра на одређени дан скојевци су се дословно размиљели по граду и писали пароле. Пароле су биле слиједеће: „живјела КП Југославије", „Живио друг Тито", „Живјело братство и јединство", „Живио друг Стаљин", „Живјела октобарска револуција", „Доље Хитлер", „Доље окупатори", „Доље домаће издајице", „Смрт окупатору", „Смрт фашизму — слобода народу". Уз сваку од тих парола шаблоном су извлачени ликови друга Тита и петокрака звијезда.

Пароле су писане штампаним словима, висине од око 20 цм па до преко пола метра. Многе су биле исписане мајсторски, јер је онај ко их је писао знао да „штампа".

Сва истакнутија мјеста у граду била су исписана паролама. Многим грађанима, па и нашим симпатизерима, није ишло у главу како су се омладинци усудили да на неким мјестима напишу те пароле. За то је требало не само срце већ и свијест. Пароле су, на примјер, биле исписане на зградама: окружног затвора „Ћеловне", бивше Српске банке, Трговачке академије, бивше Чиновничке задруге у Ценици, гимназији, учитељској школи, Шешкине куће испод Бјелушина, пред којом је Италијан чувао стражу и другима.

Изненађење је било потпуно. Полицајци, полицијски агенти, окупаторски официри — јурили су безглаво по граду, хватали људе *м* присиљавали их да бришу пароле. У почетку су то покушали да скину рибањим четкама, а када им то није успјело (јер су пароле, обично, писане на живцу камену), онда су их премазивали кречом или обијали чекићем. Успјех им је био мршав. Све грађанство Мостара, нарочито радници који су ишли на посао, видјели су и про-

читали те пароле. Полиција је морала по неколико пута да навраћа на поједине пароле, јер би скојевци у међувремену брисали креч превучен преко слова. А многе од тих парола дочекале су и ослобођење града.

Мјесни комитет СКОЈ-а за успјелу акцију је похвалио више скојеваца.

О тој акцији усташко редарство у Мостару обавијестило је своју централу у Загребу слиједећим дописом: „Данас ујутро у читавом граду су осванули велики протуосовински надписи. Надписи су великИ на мјестима по пола метра, па чак и по један метар, писани су масном црвеном бојом и врло лијепим читким словима. Надписи се налазе на скоро свим већим кућама у граду, једнако у средишту као и на периферији града, тако да свугдје куд год се окрене можете читати ове натписе. Написано је: 'Смрт фашизму', 'Живјели партизани', 'Живјела Совјетска Русија', 'Живио Тито!', Доље Хрватска!', 'Смрт усташама!' итд. Надписа има у толиком броју да већ људе хвата језа гледајући на свакој кући слова велика по један метар са оваквим садржајем. . .".

Коментар овом спису је сувишан.

Овим акцијама треба додати: црвену заставу која се вила на врху Великог кука и неколико пута запаљене ватре поводом разних празника.

ИЗВРШЕЊЕ АКЦИЈА „ТЕХНИЧКОГ КАРАКТЕРА"

Под појмом „акције техничког карактера" могућно је подвести мноштво свакодневних задатака које су извршавали чланови СКОЈ-а. За многе од ових акција коришћени су и омладинци и чланови УСАОБиХ или који су провјеравани и припремани за пријем у ту организацију младих, односно у СКОЈ. Те акције су слиједеће: пренос оружја, хране, санитетског материјала у разне магазине, или на мјесто гдје је одређени младић био упућен, обезбјеђење разних састанака у граду; обезбјеђеше пута куда су илегалци одлазили на зборно мјесто, одакле су кретали у партизане; пренос опреме другова који су одлазили у партизане; пренос материјала који је упућиван нашим јединицама; превођење илегалаца из куће у кућу; ношење разних материјала у правцу Борак, а које би, на одређеном мјесту; преузимали наши борци; разношење хране по кућама — нашим породицама или илегалцима; преношење поште; уручивање писама која су борци упућивали својим породицама, итд. Понекад су омладинци били наоружани да би у случају опасности пуцали, а неријетко се било без ичега — само са уговореним знаком и одлучношћу да се добивени задатак обави.

За акцију преношења разних материјала коришћена су разноврсна средства: ношено је под заром или ферецом, у врећи из које је вирила слама, талаш, сијено или трава, у корпи гдје су материјали били покривени поврћем или воћем, у пакету као да се иде на пошту или са поште, у дјечјим колицима, на бициклу, итд.

При томе су се збивале многе комичне сцене. Када су агенти сазнали да се пушке носе испод ферецe, почели су да заустављају скоро све жене са овим дијелом одјеће. Због тога није било мало шамара, протеста старих Муслимана и извињавања од стране полиције.

За стражарење је бирано најпогодније мјесто, одакле се имао добар поглед и могло се брзо јавити друговима да се склоне. Поне-

кад је стража била читав ланац младића и дјевојака, који су путем паљења шибице (као да се припаљује цигара) јављали наредној вези да се креће агент и сл.

Те страже су неједном спасиле ситуацију. Приликом отпремања одреда дешавало се да полиција нешто примијети, али су, захваљујући стражи, увијек на вријеме уклањани и људи и ствари, и полиција је, упадајући у кућу, затицала жене које срчу јечменушу.

Многе акције су се морале извршавати врло брзо, јер су неке организације и у сам сумрак, и морале су бити завршене прије почетка полицијског часа. Када се носи материјал партизанима требало је отићи и вратити се у току ноћи, јер се сутрадан морало бити на настави или на раду.

За сваку акцију била је уговорена лозинка на коју се морао давати правилан одговор оног коме се ишло, иначе од задатка није било ништа. Лозинке су биле измишљене тако да уколико се случајно не наиђе на правог човјека, овај не би могао ништа да посумња.

Акција ове врсте било је тако рећи безброј. Не мали број скојеваца и симпатизера пао је у руке полиције при извршавању ових задатака. А какви су методи полиције били да би се неко натјерао Да ода своје другове — добро је познато. Послије тога слиједила је Мамула, Јасеновац, Њемачка. Али, на прсте би се могли побројати они који су нешто признали, односно оптужили своје другове.

АКЦИЈЕ НА ОСЛОБАЂАЊУ УХАПШЕНИХ ДРУГОВА

Приличан број другова пао је у руке полицији. Појединци су падали захваљујући провалама, а већина од њих случајно — или је понеки ухваћен на извршавању задатка или би био ухапшен само зато што се на њега сумљало да ради за партизане. Но, ни на овом мјесту није сувишно напоменути да у скојевској организацији града Мостара није било веће провале, у којој би падали читави активи, а да се и не говори о провали у којој би страдала читава организација СКОЈ-а у граду. Разлоге за то треба тражити у чврстом држању скојеваца пред непријатељем, о чему је било много говора на састанцима актива (за примјер су узимани или комунисти по затворима старе Југославије, или партизани који су падали у руке непријатељу, односно комсомолци које су хватали Нијемци). Овоме треба додати чињеницу да се настојало да се рад тако организује да један човјек зна за што мањи број људи који раде за покрет. Поред тога, треба напоменути и ово: „У разговору са друговима са којима сам о томе расправљао и у материјалима које о томе свједоче нисам чуо нити прочитао ни један податак који би указивао на то да је непријатељ успио да некога убаци у организацију СКОЈ-а 'у Мостару у току цијелог рата.

Акција за ослобођење другова из затвора било је релативно мало. "Предлога, пак, за такве акције било је веома много, али су често одбацивани од виших форума као нереални, или плод младалачке уобразиље, па и авантуризма.

Најпогодније мјесто за ослобођење ухапшеног друга била је болница. А тамо су, обично, отпремани другови који су на саслушању били толико испребијани да нису могли да се крећу, а полицији је било стало да их има живе како би од њих, на било који начин, нешто сазнала. За долазак одређеног друга у болницу сазнавало би се од другова који су тамо радили. Преко њих се и ус-

постављала веза, па је, када би се колико-толико опоравио, уговаран и начин бијега. Обично би тај друг ишао у клозет и скакао кроз прозор (директно или помоћу конопаца), а затим би био прихваћен од другова који су чекали, па пребациван преко болничке ограде и онда на бициклу одвођен у одређену кућу. Док би се полицајац који је чувао стражу снашао, „болесник" би био већ далеко. И за извођење тих акција коришћен је сумрак.

Неколико акција отимања другова из руку непријатеља извели су омладинци одјевени у домобранске или сличне униформе. Пресретали би оне који су друга водили, давали им потврду о преузимању „бандита" и одводили га у кућу из које се одлазило у партизане.

Скојевци из трговачке академије ослободили су ухапшене другове, демонстрирајући пред зградом полиције.

Појединци су ослобађани тако што је Партија организовала угледне Муслимане да иду у полицију и захтијевају да се „невина дјеца" њихових пријатеља пусте на слободу, и сл.

Поједини чланови КПЈ и СКОЈ-а успјели су да сами побјегну из затвора, а неки су приликом тих покушаја губили и животе.

За Салка Шестића полиција је инсценирала бјекство, оставила му је отворена врата која су из полиције водила на .улицу, а на њима није било стражара. Уз то су на врху полицијског сокака поставили другог полицајца који га је дочекао и убио. Сахрану ду морали да организују тајно. И поред тога, скојевци су сазнали За његов гроб и увече га окитили цвијећем.

Раније је речено да је приличан број омладинаца и омладинки пао у руке полицији. Да би ухапшене присилили да признају своју сарадњу са НОП-ом и одају познате им другове, полицајци и окупатори су примјењивали најразноврснија и најсвирепија мучења. Споменућемо нека од њих. Батињање је било редовна појава. По два-три агента, а некад и више, окупило би се око ухапшеног и ударало га штаповима или шакама уз разне погрдне коментаре. Уз то, увијек су тражили да се призна оно што их интересује. Када би онесвијестили човјека полијевали би га водом, а када би дошао себи почињали су изнова. Врло често би се, послије другог „круга" батињања, појављивао неки „хумани" агент или шеф батинаша, па наредцо да се престане са батинама. Онда би одвео /ухапшеног у сусједну собу и, као „пријатељ", убјеђивао га да каже све, јер су га „они тамо" у стању и убити. Када то „пријатељско убјеђивање" не би помогло, најчешће се и „пријатељ" придруживао онима који туку, или је одлазио да би, ускоро, опет навратио да га убјеђује. Полицајци и агенти су знали туђи сатима, а некада је то трајало и по неколико дана и ноћи. Ухапшеног би тукли, затим спремали у ћелију, да би га поново за сат-два, доводили на мучење. И тако — у недоглед. Ноћу су агенти знали по 5—6 пута да одводе и доводе појединце у ћелију. То је био разрађен систем .притиска и на те појединце и на све који су се налазили у ћелији, јер би убрзо међу њих убацивали човјека у несвјести, крвавог, мокрог, са модрицама по тијелу, често са пребијеним дијеловима тијела, и сл.

Поред таквог начина батињања, у мостарској полицији је био добро познат и „трамвај". Човјеку би провукли руке између кољена, онда везали руке и кољена, а затим између њих стављали жељезну шину. Шину на којој је висио склупчан човјек стављали би између два стола и онда полако окретали да би могли ударити

гдје стигну — по глави, леђима, слабинама, ногама. На „трамвају" се врло брзо падало у несвјест, јер су често ударали по глави. Тада би опет слиједило полијевање водом и опет батине.

Забијање чачкалица под нокте свих прстију на ногама и рукама, њихово паљење и сагоријевање до самог краја — било је такође саставни дио разрађеног система мучења.

Уз то су долазили: убоди игала у најосјетљивија мјеста на тијелу; завртање руку и ногу док их не би ишчашили и сломили; стискање прстију на ногама и рукама клијештима; посипање рана сољу; загњуривање главе у воду и држање док се човјек готово удави; буђење чим човјек заспи; пријетња стријељањем, затим да ће му ухапсити најмилије и најближе из породице; провокације са тврдњом да је тај и тај све признао; пријетње трпањем њега и псн родице у Јасеновац; довођење провокатора који су давали унапријед у полицији припремљене изјаве; вјешање за руке, при чему рамена пуцају; вјешање главачке за ноге.. .

Што се више одуговлачила истрага и што су полицајци били увјеренији да неко зна много, тиме су примјењивали све грубља средства.

Омладинци а и старији ухапшени другови, држали су се храбро. Примјери попуштања под сваком од тих тортура безначајни су према броју припадника НОП-а који су „прошли" кроз мостарску полицију.

Основни одговори пред полицијом били су: „нисам" и „не знам", поготову на сва она питања чији је одговор могао да терети другог или себе. Ако је неко ухапшен на састанку, давали су се одговори који су унапријед припремани, а ако би био ухваћен са материјалом обично се правдао да му га је дао неки човјек да га мало причува и, ето, баш у том моменту је ухапшен.

На састанцима скојевских актива често су предочаване муке којима су били подвргнути ухапшени другови и омладинац је знао сиоро оно све што га чека. Велику помоћ и савјете су давали они који су већ били у затвору, па су из њега успјели да се извуку, или би их ухапшени затицао у некој од ћелија. У скоро свим ћелијама мостарског истражног затвора писало је руком полиције на зиду: „Ко призна пола му се прашта". А испод тога неко би додао, такође уочљиво: „Ко не призна прашта му се све". Другови који су се већ налазили у затвору давали би ухапшеном савјете, помагали му да се смјести када га врате испребијаног, хранили би га, био би упозорен на убачене шпијуне и сл.

Веза унутар затвора функционисала је врло добро. Једно вријеме примењиван је принцип: кроз рупу на ћелији број 1 могло се дугачким и танким штапом досегнути до рупе на ћелији број 2 и 5. Када би неко био убачен у те ћелије већ послије неколико минута долазило би му писмо на штапу. Вјештим трзајем о руб рупе пало би у ћелију. На њему би обично писало: „Ко си, одакле си, када си ухапшен и зашто?" Послије неколико минута врх штапа би се поново промолио у ћелију и нови ухапшеник би на њега везао одговор. Одговор би, обично садржао: име и презиме, мјесто боравка и вријеме хапшења. На треће питање политички затвореник би најчешће одговарао да не зна (јер није знао ко га пита), а криминалци су понекад давали и стварне разлоге хапшења. Ћелија број 1 била је највећа и у њој је било по 15, 20 и више људи и обично би се неко нашао ко бар мало познаје новајлију. Тада би му се, опет путем штапа, слало: па 2—3 цигарете, мало кресива и 4—6 палидрваца,

уз напомену да не заспе прије 11 сати увече. Око 11 сати ови из ћелије број 1 опет би, штапом на чији врх вежу омчу од конопа, отварали врата ћелије 2 и 5, а овај би онда отворио ћелију број 1 (што се могло јер су врата била затворена засуном на коме није било катанца; омча се натакне на крај засуна који је окренут према доље, подигне се и тегли). Иза тога би дошло до разговора, питања о ситуацији у граду, разним причама, познаницима и сл. Разлаз из ћелије број 1 био је или око 1 сат послије пола ноћи, јер је тада стизао воз из Сарајева када су агенти знали да убаце понеког новог, или када би се чуло комешање у дворишту и претпоставило се да ће доћи по некога да га воде на мучење. Познаник који би, евентуално, био пуштен носио би пуно усмених порука кући или познанику. Полиција је касније открила тај начин споразумијевања, те је на отворе на вратима ставила метални заклопац, а на засуне катанце. Начин споразумијевања морао се мијењати. То се обављало приликом умивања, пражњења кибли, куцањем, преко познатих и повјерљивих полицајаца и чувара и сл.

Поред отпора непризнавањем, било је примјера одбијања хране — штрајковања, са захтјевом да се упути на љекарски преглед, да се отпусти јер је невин, и тако даље.

Партија је скоро стално организовала слање хране ухапшеним друговима — преко његове породице, или посредством комшија. Сва храна добивена у затвору дијелила се међу свим друговима к<*ји су били у истој ћелији, а по могућности је давано и другима.

Бијес окупатора и домаћих издајника изазивале су пјесме осуђених у Ћеловини или у вагонима приликом транспортовања у Јасеновац или на Мамулу. Пјесме су, обично, биле борбене партизанске или народне у којима су се величали слобода, правда, љубав, другарство и братство људи.

Познато је мноштво примјера херојског држања мучених и на смрт осуђених другова. У групи омладинаца — партизана стријељаних на Мостарском блату није било ни једног који је било шта издао. Према неким подацима, један од ухапшених другова, који је био нешто старији, тврдио је да је све те младиће врбовао за партцзанвЈ Чинио је то са намјером да младе ослободе казне и гњев навуче на себе. Остали младићи нису проговорили ни ријечи.

Драго Палавестра је под вјешалима узвикнуо: „Посљедња ми је жеља да видим вјешала од Мостара до Берлина и на њима Нијемце".

Алица Ризикало, објешен заједно са Драгом, викао је: „Живјела Комунистичка партија Југославије", „Живио друг Тито!", „Живио Совјетски Савез!".

Ни под највећим мукама, ни на стријељању — није било роптања. Ћутало се стиснутих вилица. Друг се није смио одати. Ишло се уздигнуте главе: и у логор гдје ће бити још горе него у затвору, у смрт.

Младићи и дјевојке чланови СКОЈ-а у току револуције у граду Мостару били су радници и ђаци. Према подацима којима располажем, било је више радника, иако ни ђака није био мали број. Највећи број скојеваца регрутован је из фабрике духана, затим са жељезнице, из рудника, те из приватних занатских радионица. Из школа их је највише било у гимназији, затим у трговачкој академији, па у учитељској школи. Познато је да је у учитељској школи

пред рат дјеловала врло јака скојевска организација, око које је био окупљен велики број ђака те школе. Статистике би показале да је највећи број ђака који су учитељску школу завршили од 1938. до 1942. отишао у партизане, или био припадник НОП-а. Из генерације која је школовање завршила 1943. број припадника НОП-а је био мањи, а оних из 1944. и 1945. још мањи. Разлог за ово био је што је Мачекова, а затим франковачка организација, нарочито од школске године 1939—40. настојала да у учитељску школу убаци што већи број младића и дјевојака из породица које су им по опредјељењу биле блиске, како би их за своје идеје користили на селу, послије завршетка школовања. Због тога је у учитељску школу дошао за професора и Винко Малвић. Мачековци и франковци су, из године у годину, постизали све веће успјехе, а када је створена НДХ — потпуно су и преовладали. Насупрот њима, српски националисти су настојали да на разне начине вежу уз себе ђаке учитељске школе српске националности. За Муслимане су се борили и једни и други. И поред тога, ваља нагласити да је скојевска организација успјела да велики број омладинаца и омладинки, који су таквом политиком дошли у учитељску школу, придобије за НОП — у току рата или послије њега. У гимназији и трговачкој академији било је нешто другачије стање, због чега је у њима и број чланова СКОЈ-а у току рата био већи.

Зашто је много омладинаца радника било у СКОЈ-у није потребно шире објашњавати. Они су били везани за најнапреднији процес производње у граду, њихова класна припадност их је запутила на те стазе, а велики је био и утицај партијске организације у тим колективима и на те младе људе.

За велики број скојеваца из редова занатских радника треба, поред осталог, тражити објашњење у прошлости Партије која је везала за себе релативно велики број мајстора, почев од Гојка Вуковића па надаље.

Чланством у организацији СКОЈ-а били су обухваћени и Срби и 'Хрвати и Муслимани. Није било актива у коме није било припадника свих националности које су на том подручју живјеле.

Разлози за тако велико учешће омладине у Мостару на страни НОП-а су:

— велике слободарске традиције људи овог града;

— огроман углед Комунистичке партије Југославије у редовима грађана;

— значајан организовани напор Комунистичке партије Југославије на обухватању и васпитању омладине, посебно на развијању братства и јединства међу омладином и свим грађанима;

— велики углед Совјетског Савеза и Црвене армије међу грађанима, подигнут, у првом реду, радом КПЈ у предратном периоду;

— звјерства окупатора и домаћих издајника, који су својим нељудским поступцима допринијели да се и онај дио омладине који се колебао опредијели за НОП.

ХАЛИД ЧОМИЋ

КАКО НАС ЈЕ МИРО ПОПАРА ПРИПРЕМАО ЗА РЕВОЛУЦИЈУ

ПО ЗАДАТКУ ПАРТИЈЕ У СЛУЖБИ НДХ-а

Мој први сусрет са комунистом Миром Попаром, студентом, родом из Фатнице и сином цијењених домаћина Јована и Стане био је негдје почетком 1934. године, убрзо након мог повратка из затвора. Том приликом ми је рекао како је чуо да сам се на робији добро држао и дао ми је неке летке додајући да ћу, допадне ли ми се њихов садржај, још добити. На слиједећем састанку ме је похвалио што сам добијене летке о борби радних људи и њиховим отвореним зах^јевима од режима читао са групом људи из села, али ме је и упозорио на опрез, јер ме жандарми, како рече, вребају. Тада му нисам смио казати да сам доста неписмен, поготову за оне силне скраћенице, па сам и због тога тражио друштво за читање. Убрзо са>м му то признао: он ме задужио да ре хитно описменим и дао ми још три летка. Ускоро ме је позвао к њему. Осјетио сам да сам стекао његово повјерење, а ја сам се пред њим осјећао као ђак пред учитељем. Од тада смо се често састајали и увијек је за мене имао нови летак, број часописа „Пролетер", књигу и слично, а и причу о штрајку, демонстрацији . . .

Затим смо се састали Миро, Владимир Дучић, Ђуро Чубрило и ја. Миро нам је читао неки материјал и говорио какав треба да буде комуниста и, посебно, како да се држи пред класним непријатељем, како да стекне углед у масама. То што бисмо прочитали са Миром или нас тројица без њега била нам је основа за разговор са сељацима, а тога је било све више.

У неко доба нам је Миро рекао да смо постали кандидати за чланове КПЈ наглашавајући да ћемо само резултатима рада показати да ли смо достојни да будемо „чланови велике комунистичке породице". Коначно, 6. септембра 1936. примио нас је у Партију и рекао да тај датум добро и за цио живот памтимо. Честитао нам је а затим је говорио о томе како треба илегално радити, сељаке окупљати и читати им партијски материјал, радити у „Црвеној помоћи", помагати друговима у затворима и њиховим незбринутим породицама. Наводећи примјере активности, споменуо је имена Радована Папића, Трипа Шаренца и Костадина Попаре. Одмах ми се учинило да он те људе није споменуо само узгред, већ да би нас на њих упутио. На крају састанка мене су изабрали за секретара наше партијске ћелије у којој смо били Владимир, Ђуро и ја.

На првом састанку наше ћелије КПЈ овако смо подијелили задатке: ја ћу бити секретар и примаћу партијску пошту и илегалце ако нам који дође, Владимир ће радити са омладином настојећи да млади нашег краја буду дио масовног и легалног омладинског покрета земље који дјелује на линији Партије, а Ђуро ће прикупљати добровољне прилоге за „Црвену помоћ". То су били дугорочни задаци, а текуће послове ћемо, рекли смо, споразумно рјешавати.

Убрзо је Миро некуд ненадано[1] отишао, и то на дуже вријеме, а, ми смо у ћелији радили сами, али доста слабо све до 1938. Тада смо, у договору са Миром, проширили ћелију примивши у Партију Чеда Попару, Влада Радовановића и Трипа Шаренца. Било је потребно да у оквиру ћелије имамо двије групе при чему је друга дјеловала у Калцу.

Једна од првих наших „правих" акција било је учешће у политичким акцијама којима су Партија и широка коалиција демократских и антифашистичких снага пропратили изборе 1938. године. Тако смо по Билећи разносили и лијепили летке, крадом исписивали парсле против Краља, а за власт и права радника и сељака, изашли на велики народни збор са транспарентима на којима су били исписани захтјеви радних људи. Тиме су, у ствари, почеле наше борбе против жандарма, окршаји са режимом.

Сјећам се једне акције коју је организовала наша партијска ћелија 1938. или 1939. године. Била је Гајретова приредба у Соколском дому, гдје смо позвали и Требињце да дођу. Дошло је из Требиња неколико другова, међу њима, сјећам се, Алексић, Зубчевић, Хаџовић, Диздаревићи и други. Пјевали смо пјесме, спомињали радничку класу. Ту је био писар поглавара, па је позивао и жандарме, али >нам они нису могли ништа и ми смо отишли као побједници.

Организатор нашег рада био је, дакле, Миро Попара. Он је био и најпопуларнији млади човјек у нашем крају, а одмах послије ,њега Радован Папић, човјек и борац који је својим радом много помагао овој организацији. Сјећам се како је Миро негдје отишао, а 'Радован ми је јавио да ће доћи да обиђе терен баш у вријеме свечаности зване „Аћимијана". Чекао сам га у Фатници, гдје се окупило више стотина људи, а око мене је било тридесетак омладинаца. Радован и ја смо се издвојили из групе и на једној њиви разговарали, док су млади пјевали и у пјесми спомињали и Радована.

Од Радована смо добили директиве: да пишемо те и те пароле по камењару око путева; да у кору дрвећа урежемо „Живјели комунисти", „Доље жандарми" и слично. Године 1939. дијелили смо људима који одлазе у резерву неке летке и учили их како да их убаце у касарне и користе се њима у политичком дјеловању. Даље, усвојили смо закључак да саградимо колибу, удаљену од села, која ће нам служити за одржавање састанака и скривање оружја и пропагандног материјала.

За све то је ситуација била повољна јер нам се придружују омладинци из школа, као Асим Перван, Милан Чубрило и други. У 1940. години сви учитељи са територије билећког среза су на нашој страни изузев двојице. Сјећам се учитеља Стева Милатовића, у селу Пађенима, а нарочито његове агитације и политичког рада 1938. године око избора. Ако би видио кога од учитеља са кандидатом „јерезе", био је у стању да га пљуне. У селу у којем је радио Стеву није било тешко убиједити мјештане да 1940. године пођу у Билећу и питају поглавара зашто су у логору стрпани поштени и недужни људи, који нијесу против народа. За ту прилику Лука Вукоје, старац од 60 година, дао је 100 динара помоћи заточеницима и јавио се да ће поћи први. Та акција је организована и у другим селима, гдје се јавило по неколико десетина људи да добровољно иду у Билећу и протестују код поглавара. То је била партијска директева и акцијом је руководио Миро.

У нашем срезу раније смо обухватили и попа Симу Радуновића, који нам је помагао у скривању партијског материјала, а давао је и богат добровољни прилог за Партију. Уза се смо имали и све више угледних сељака, као што су били Божо Вукоје, Мато Шаренац, Костадин Попара, Сајто и Рифо Бајрамовић. Веза је била добра и са Гацком, гдје су били Драго Мастиловић, Фадил Пашић и други.

 Такође је веза била добра и са Стоцем и Требињем. Тако су нам

везе у столачком срезу били Але Бурина, Хусо Салчић и Марко Микић. Преко њих смо једно вријеме добијали материјал за наш терен. Више пута би ту штампу доносио колар Бајро Дедовић, родом из Бијељана, општина Дивин. У ЈБубињу је наша веза био један чиновник, родом Црногорац, запослен у Дуванској станици. Са Требињем је веза такође била добра, имали смо свога човјека и на аутобусу на линији Дубровник — Гацко, Авда Мујачића. Он је преносио материјале, а ја сам на тој релацији имао бесплатан пут. Једном приликом ми је Миро рекао: ,,Ако дође неки материјал преко Требиња, оц ће бити у пошти и ко би дошао по њ нека се јави Хаџовићу, он ће му то дати." Додао је да у Требињу имамо организоване људе које морамо чувати да не буду без потребе изложени опасности од хашења, па све треба радити преко веза од којих спомену презиме Хаџовић и Диздаревић. Код њих, вели, дође понекад >и Сава Ковачевић, а ту је Владо Шегрт и други за које не треба сви да знамо. Са Гацком је веза била одлична. Тамо су дјеловали Драго Мастиловић, Ранко Михић и Фадил Пашић. Веза нам је била и сестра Риста Милошевића, Јела, која нам је нарочито помагала око дотура пакета са пропагандним материјалом. Веза у Невесињу су нам били Хидо Башагић и Шефко Тошић.

Доласком комуниста у концентрациони логор у Билећу побољшао се и рад наше организације. Број примјерака материјала се повећао, почели смо добијати више штампе, — „Радничке новине", „Загребачки тједник" и друге. Више пута смо добили новине које су писале о демонстрацијама и доносиле слике погинулих демонстраната. Све смо то користили у политичком раду са масама и за теоријско уздизање чланова наше партијске ћелије.

Убрзо је успостављена и веза са концентрационим логором. На сваку дрскост жандарма и полиције у логору ми смо одговорили „сијањем" летака око жандармеријске станице, а стављали смо их и жандармима у џепове од шиљела, лијепили их по кафанама. Материјал, а нарочито поруке и извјештаје са друговима из логора у Билећи размјењивани су у „пошти", скривеној у једној шупљој врби У ријеци.

Прије тога Миро је отишао у војску, а мени оставио задатак да прикупљени добровољни прилог у новцу носим Сави Ковачевићу у Ластву, гдје ми је за везу именовао учитељицу Вукосаву Шакотић. Везу сам нашао и Саву чекао цијели дан. Он је тог дана формирао неку жељезничку задругу. Пред вече сам, из Ратковића хотела, гледао како жандарми претресају Савине џепове и њедра, а он се са њима нешто свађа. Убрзо је по мене дошла Вукосава и поведе ме Сави у неки виноград. Поздрави ме са „здраво" и одмах ме пита шта сам донио. Предајем му 32 динара чланарине и 2600 динара прилога за три мјесеца. Сава вели да је то мало и пита ме: „Знаш ли ти, Чомићу, како наши другови пате у казненим и концентрационим логорима, питаш ли се ко о њима треба да се стара, како да се опораве они који излазе на слободу, како да живе њихове фамилије? . . . Ово је мало, то је слаб рад, то је слаба организација, а ти си комуниста већ неколико година и не играј се већ ради, мајковићу!".

Припријети мени Сава, богами, оштро да оштрије не може бити и ја све то пренесох друговима на првом састанку ћелије. Рекао сам да је то заиста мало, што и они схватише, па смо за идуће тромесечје прикупили преко 4.000 динара добровољног прилога. Само ја то више нисам носио Сави, већ је к нама долазио Јусуф Чевро из

Мостара и он је наше прилоге и чланарину носио на неку његову везу. Њега смо по дану крили у гробљу и носили му храну касно, када жене пођу на воду. То је био, млад и веома сталожен човјек, те смо имали доста користи од састанака које смо са њим одржавали.

Облици борбе против режима, а на почетку 1940. нарочито против насиља над комунистима заточеним у Билећи, били су различити, а најчешће расгурање летака борбеног садржаја. Чим би се у логору испољила дрскост режима ми бисмо на терену „просипали" летке. Једном је Владимир Дучић однио осам летака на Плану, гдје је био неки скуп, и четири је убацио жандармима у џепове ^д шињела, а два цивилима, док је два оставио у кафани. Тада је настао сукоб између жандарма и власника кафане и трговаца, па је и поглавар имао посла. Другом приликом је сам однио на Плану три летка и једном ђачићу дао да их, уз добру новчану награду, овако остави: на путу који води у жандармеријску станицу, на тромеђи путева и у кафани. Дјечак, касније сам сазнао да се зове Сајто Ћатовић, ваљано је урадио све према договору. Тада је станица Плана удвостручила жандармеријске патроле. Једне вечери Владимир је добио задатак да разнесе три летка — два у двије кафане, а један у жандармеријску станицу. У исто вријеме Ђуро Чубрило де добио задатак да прибије црвену заставу на телеграфски стуб. Ја сам један летак однио у поље гдје ће сјутра моба копати кукуруз и закопао га у земљу. Када се све то сјутрадан открило, жандарми су имали пуне руке посла, а сељаци су отворено говорили како нико комунисте не може побиједити, јер, ето, то што они раде и „из земље ниче" мислећи на онај мој летак.

У једној другој прилици ухапсили би и мене да није било учитеља Риста Милошевића из Милавића. Са њим сам у 1940. години одржавао сталну везу. Једном приликом је нешто навратио у жандармеријску станицу и видио како командир пише оптужбу против мене као опасног комунисте. Ристо је убиједио командира да одустане од тужбе.

Из периода уочи рата ваља поменути сељака Васа Милошевића. Њега сам једног дана срео у Билећи, гдје сам добио неки материјал и, узгред, одржао састанак. Упитао сам га има ли повећу торбу, на шта он потврдно одговори. Требало би, кажем му, да ми пренссе оно што Миро мени даје — летке и још неки материјал. Одговори да хоће. Напунио сам Васу торбу и он оде, а ја пођох за њим, поиздаље. Али, не лези враже, тога дана је неколико авиона слетјело у Билећу и Васо, са оном торбом, стао и гледа те авионе што их војска и жандарми чувају. Видим Васа како, са торбом пуном мог материјала, разговара са једним војником. Пожурио сам и дискретно га повукао за торбу. Питам га, шапатом, зна ли шта је у торби. Одговори да зна и да га не да док му је жива глава. Позвао сам га да идемо. Пошао је одмах и уз пут, на неколико мјеста, на телефонске стубове је прибио оне летке. Сличних примјера сарадње са људима у овом мјесту било је на стотине. И опет: жандарме ухвати паника, удвоструче патроле, скидају летке.

ТАБОРНИК НА ДИВИНУ

Године 1941. зарађали су позиви у резерву и мобилизацију. Надао сам се да ћу у резерву, те сам партијски материјал на вријеме послао Трипу Шаренцу, доста осталог закопао у земљу, а нешто оставио код Влада Радовановића. Убрзо сам мобилисан и у Требињу

ме је затекла капитулација Краљевине Југославије. Петнаестак дана био сам без везе, док нијесам наишао на Михајла Лалића и питао га да ли зна шта о Миру. Одговорио ми је да не зна, али је чуо дз1 ће наши људи ићи право у Црну Гору и оданде се дићи на устанак. Мислио сам да и ја пођем тамо, али сам се предомислио и отишао својој кући.

Код куће нисам нашао везу, али је убрзо к нама дошао Радован Папић и по мене послао Милана Миличевића. Милан ми рече да ме зове Радован да дођем у његову кућу, али ме замоли да не идем са њим, већ да банем касније. Видио сам да има нешто ново када Милан, иако мој први комшија, неће са мном да иде. Отишао сам до Радована. Он ми одмах рече: „Друже мој, за сада стани са радом док будеш поново обавијештен, а вјерујем да ће то бити убрзо". Ускоро су се окупили и остали другови, па сам то пренио и њима.

Након пет-шест дана ево нашег Мира. Када је дошао, као да нас је огријало сунце. Дао нам је директиву: што више оружја и муниције скривати, људима објашњавати злосрећу окупације и припремати их за устанак. Убрзо је Миро опет дошао и сазвао састанак чланова Партије. Рекао нам је да на власт, поред Нијемаца и Талијана, долази и Анте Павелић. То је зло против којег се ми морамо дићи на оружје и борити на живот и смрт. Талијани су већ запосјели све жандармеријске станице, крстаре са моторизацијом, приказују силу и старијим људима тешко иде у главу да се смије дићи устанак против такве машинерије.

У мају 1941. Миро ми је рекао да треба да се примим дужности таборника на Дивину, што ме је збунило. Опет је Миро отишао, али се убрзо вратио и сазвао неколико људи ју кафану код Борише Крња. Позвао је и мене и рече ми: „Е мој друже, сад се тражи да се види што смо са тобом досад радили и урадили. Они судбоносни дани о којима говоримо годинама дошли су и сад — да видим твоје вриједности".

Рекао ми је Миро да треба да идем међу усташе, гдје ми је задатак да учиним све „да не буде мртвих глава, а ни силовања". Томе је додао: „Ослобађаш се свих других дужности, а само ћеш имати везу са Трипом и Радованом". На растанку се пољубисмо и он ми рече да ће ми постављење за дужност таборника међу усташама у Дивину тамо стићи. Стварно, убрзо ми стиже декрет са потписом лично Анте Павелића.

У Дивин стижу вијести о покољу Срба у Мостару, Стоцу, Требињу. То су, с почетка, вршили „емигранти" и оружници који су пристигли на овај терен. Ево емиграната и код нас, у Билећи. Траже да убију неколико Срба. Хоџа Омер Кречинић предлаже тринаесторицу које треба убити. Присуствовао сам том састанку и након његовог завршетка договорио се са групом људи којом је руководио Кемо Капичић. И овој групи стављен је задатак да се не дозволе убиства и силовања. Група се одмах повезала и са угледним Муслиманима који нису били за покољ. Користили смо углед таквих људи, те је намјера „емиграната" одбијена.

Дошло је до наређења да хрватски оружници преузимају станице од талијанских карабињера. Хако Селимовић ме је позвао да одмах дођем у Билећу. Дошао сам и затекао око осамдесет хрватских оружника, и то сви под црвеним фесовима. Поздрав им је међусобни: „За дом!" Дочек овим оружницима је зачињен пјесмом, цвијећем и добродошлицом. Ја сам остао два дана и помогао оној нашој

групи у напору да се што лоше не догоди, јер је за то вријеме близу двјеста наоружаних људи прошло кроз Билећу. У исто вријеме морали смо се борити и против усташке агитације. Ријеч је о томе да су у овом крају поубијане групе Муслимана, а Анте Павелић је одобрио освету додајући: „Што више убијеш Срба све си бољи Хрват." Уз то, убици је загарантовано имање убијеног.

Ова битка партијске организације Билеће била је утолико тежа што су била два доглавника Анте Павелића родом Херцеговца, и то Алија Шуљак и Хакија Хаџић. Они тада пишу чланак у усташком листу обраћајући се Муслиманима билећког среза. Стављају им у аманет да освете поубијане са тог терена и при том спомињу Арифа Бабовића, убијеног у Билећи. Један број Муслимана је прихватио позив двојице доглавника, али партијска организација није дозволила да се то оствари.

Схватио сам да ми је на Дивину потребна комисија чијим бих одлукама, колико се то највише буде могло остваривао политику Партије, због чега сам уосталом, овдје и упућен. На своју руку сам сазвао шездесетак усташа и са њима одржао затворени састанак. Предложио сам им комисију од три члана у коју треба да уђе и један Србин, а њена дужност би била да свакога ко покуша да на своју руку пљачка или што друго слично ради разоружавања и истјера из службе, па, ако буде требало, и да га протјера. Већина се са тим сложила.

Одмах послије тог састанка позвао сам неколико угледних домаћина, већином Срба, да бих са њима разговарао. То је чуо Миро и дошао на овај разговор. Био је ту и Владо Вујовић Стари. Али, ево јада изненада: одједном на Дивин бануше два камиона пуна усташа. Из Стоца долазе на Дивин и главешине које питају: шта се овдје догађа? Камиони су стали, усташе излазе. У тешкој сам ситуацији: ако побију ове људе, које сам лично позвао, ко ће ме оправдати да ово нисам намјерно учинио. Ништа ми друго не преостаје већ — у борбу против усташа. Одједном сам ступио пред први камион: „Ја сам овдје командант и молим вас да се са овог мог терена одмах упутите без икаквог објашњавања. Ако треба кога од ових, ,или све њих, побити — то ћу ја да урадим". Показах им и декрет о мом постављењу са потписом Павелића. Заиста, овог пута ми злата ваља онај потпис — оба камиона пуна усташа вратише се назад. Тада сам се осјећао као да сам се наново родио и не знам што сам све тим људима говорио. Одоше сви својим кућама. Миро је био необично задовољан мојим поступком, а поготово што је то маса ових угледних људи видјела, чиме је потврђена и исправност његове одлуке да ме Партија упути баш на овај задатак.

Формирана комисија је сама доносила одлуке и, са предвиђеном групом људи, разоружавала појединце. Тако су једној жени Мехило и Зајим Бајрамовић одузели неколико килограма соли, а хтјели су и Милићевиће да пљачкају, те су одмах били разоружани. Или, други случај: Халил Бечовић, Хајро Перван и још неки отишли су на своју руку у млине Вујовића у Вријеку и оданде дигли брашно које су нашли. Комисија је и ове одмах разоружала.

Сјећам се још једног случаја када су усташе ухватиле Трипа Шаренца и Јована Андрића, обојицу из села Давидовића, и дотјерали их к мени. Усташе су ми предлагале да их ликвидирамо, јер неће да дају оружје, а поготово тај Ђуровац, који сигурно има пушку. Рекао сам: „Ако Ђуровац има пушку он ће је мени дати, то тврдим и нека иде да је донесе". Радило се о Трипу, који је члан

КГГЈ. Јован је био у жандармеријској униформи и усташе су тражиле да бар одијело скинемо са њега, али сам и то спријечио.

Убрзо сам отишао на састанак код српског збјега, који се налазио у брдима, гдје су ми неки људи рекли да се код групе житеља из Милавића показује жеља за пљачком, па би их требало разоружати. Показало се да су неке усташе хтјеле да изврше недјело над фамилијом Бајата. Одмах сам послао четири усташе у које сам имао пуно повјерење. Они су разоружали групу која је била склона пљачки и агитацији у корист усташа. О томе су сазнали приједстојник и оружнички потпуковник и одмах су дошли код мене, на Дивин. Питају ме: како ја смијем да идем „тамо, у српски збијег". Одговорио сам: да те људе питам зашто бјеже кад им нема опасности. Потпуковник ме је питао: „А зашто разоружаваш Хрвате у Милавићима?" Одговорио сам да су ме људи из тог збјега обавијестили да им ови пријете и да због тога морају бјежати. Овај је код мене примијетио војнодржавни пиштољ: „Дај ти тај пиштољ мени, то припада оружницима, а ви имате своје оружје". Рекох му: „Ви мене нисте поставили, па ме не можете ни разоружати, а ако вам је баш до мог пиштоља — ето вам га!" Бацио сам му пиштољ. На то ће он: „Могли бисте бити пристојнији!" Одговорих му: „Немам пред киме". И показах му онај декрет, а он виђе поглавников потпис и врати ми пиштољ. Још ми рече да се шалио. Видио сам да му приједстојник нешто шапуће. Осјетио сам да и код њега имам неки ауторитет.

За то вријеме омладина пролази и на све ово не реагује. Због тога сам дан-два касније позвао петнаестак омладинаца. Међу њима је био и Данило Шаренац, потпоручник бивше војске, млад човјек. На састанку сам објаснио значај борбе омладине против свих неправди и за примјер узео мој случај са оним оружничким потпуковником. Рекох им да нисам добио подршку ни од једног омладинца. Данила на томе састанку задужих да ради са омладином. Ријеч је о састанку одржаном у кући Митра Крња у Фатници.

У Фатници је тада био Асим Перван. Враћајући се кући са једног састанка, неки су га чекали и присиљавали да каже гдје је и с ким у то доба био. Мало касније Данило је заказао састанак у кући Дучића, али су о томе сазнале неке комшије Приганице и одмах јавиле усташком стожеру у Билећи. Обавијестиле су тачно у којој ће се кући одржати састанак, и то око десет сати, па да дође камион устзша око један сат послије поноћи. О томе ме је Ариф Перван, брат Асимов, око осам сати увече обавијестио. Одмах сам позвао Владимира Дучића и Милана Чубрила и рекао им да се са састанком прекине ноћас у десет сати, додајући: „Ви Срби сви идите у шуму и да се не враћате док вам ја не поручим."

Усташки камион је, стварно, дошао по. омладинце у Фатници око један сат послије поноћи и — вратио се без икаква успјеха. Сутрадан су исте Приганице пронијеле глас: „Усташе у Требињу су подијелиле српска имања све до села Нецвијеће, а нама Халид Чомић не да да им ма шта речемо. Ово он море док су ту Талијани, али ће убрзо доћи Нијемци па онда нека се држе и он и они који га слушају".

Срби омладинци које сам „потјерао" у шуму тамо су били два дана, када сам их позвао да се врате.

У суседним срезовима већ је отпочело масовно бацање Срба у јаме и друга злостављања. На терену нашег среза купе се одасвуд придошле избјеглице и крију по шуми. Када је требало прикупљати

оружје од Срба са нашег терена, послао сам према Крстачама једну усташку патролу, чији је вођа био Јуко Зилић. Рекао сам му да се повеже са Славком Вујовићем. За Славка ми је Миро рекао да му могу све вјеровати, те сам са њим уговорио да нађе старо оружје и преда овим усташама.

Вођа патроле је чуо да је звани Мехило Бајрамовић почео да терорише и шамара старе жене и о томе је мене обавијестио. Нашао сам Славка — он ми се није тужио на поступак усташа које су туда прошле. То ми се допало, јер је био добар знак.

Пошао сам код кнеза Гаша Дунђера и са њиме, увече, пошао на сијело код Милана Милидраговића. Тамо сам им, између осталог говорио: „Ја ћу дати десет до петнаест својих људи да обезбиједе наш терен, јер ми не смијемо дозволити да се у нас догоде та бацања у јаме и та убиства, као што се догодило у околним срезовима. Ја сам комуниста и овдје Партији одговарам за сваку главу. Ето вам петнаест мојих наоружаних људи, ви их само храните и нека вас бране. Ја контам да ми стварамо заједничке чете за борбу против усташа, јер ће усташка држава бити толико дуга вијека као роса до сунца". На то кнез Гашо скочи на ноге и рече: „Немој ти да нас упропастиш, ми хоћемо ову државу, јер она нам гарантује живот и имовину само треба да пријеђемо на католичку вјеру. И ми ћемо доћи код тебе и Ајдара и ту нам морате помоћи, то није много".

Дошли су сјутрадан, али сам ја и даље остао при /томе да је боље да се заједнички бранимо и да они овдје приме мој приједлог да хране десет-петнаест мојих људи, а они ће им обезбиједити да их други не смију напасти. Додао сам да промјена вјере ништа не рјешава и није никаква гаранција.

Када сам заноћио код Милана, дао сам му три пушке — моју и двојице курира који су били са мном. Рекао сам Милану: „Ево ти ове пушке и ради шта знаш, а ја ћу да спавам међу вама, без оружја, као доказ да сам чистих намјера. Али будите увјерени: ако ми се било шта лоше догоди, ви ћете одговарати Партији, а можда и усташама. Још вас увјеравам да ће догодине овуда шетати комунисти и њихове војне јединице". Милан није хтео да прими пушку. па Јсам их, да би вјеровао у моје добре намјере, избацио из собе у којој ћу спавати. Његова жена је узела пушке, ставила их у свој сандук, а потом закључала. У мојој пушци је остало пет комплетних метака, а ујутро, када ми је домаћица донијела пушку, повукао сам затварач и извукао празну чауру. Зовнуо сам Милана: „Што си ово радио, што ниси и пушке однио, побогу!" Он ми се клео да ни он нити ико његов то није учинио, да о томе ништа не зна. Ишао сам од куће до куће и говорио људима: „Не дајте никоме у село. Бијте се са сваким ко вас нападне, кријте и купујте оружје". Ишао сам и у мање збјегове и говорио. Међутим, старији људи су почели подозриво говорити: „Што нас Халид то наговара да се бијемо са сваким ко дође у село". Да бих тај свој став оправдао, послао сам Владимира Дучића у Врањско. Неколико дана су га држали у затвору, гдје су га, богами, и били као усташког шпијуна. Његови родитељи су упорно тражили од мене да им кажем гдје је. Све се, на крају, срећно ;завршило и од тада је међу Србима овог краја било више мојих истомишљеника, а све чешће се догађало да комшија за комшију, Србин за Муслимана или обратно, и своју главу заложи.

Убрзо је дошао Радован Папић и позвао ме да дођем на мјесто гдје се налазио збјег у Тројци. Указао ми је на неке моје недостатке и рекао да не треба да идем по терену, јер ћу сам открити „нашу

ствар", а овдје сам потребан. Састанак смо морали прекинути јер су ме позвали хитно на Дивин, гдје су дошле усташе које су довеле неке женске. Радован ми је рекао да дођем сјутрадан код Ристе Кундачине у Нарат.

Нашао сам усташе у Јововића биртији, гдје пију. Један од њих запита: „Што си ти овдје?" Питам га: а ко је он. Умјесто одговора он ће: „Шицаш ли ти овдје шта?" Одговорих да не знам шта значи то „шицати". Он узе пушку по средини и рече: „Ево, ја ћу ти казати". Предухитрио сам га и ухватио и за руку и за пушку. Прискочише четири моја друга и питају га што хоће. Наредио сам: „Дигните затвараче из пушака!" Тројица од придошлих усташа били су мирни и веле: „Не дирајте ви нас, одмах ћемо ићи". Имали су два мотора и одмах су отишли.

Сјутрадан сам отишао на уговорено мјесто. Радован и ја смо дуго разговарали. Замолих га да ми остави Риста Гаћину како би ми помогао око одржавања састанака, пријема материјала и друго. Тако је Ристо дошао к мени. Становао је код Влада Радовановића, а ја сам одредио усташку патролу, којом је командовао Сајто Бајрамовић, да обезбјеђује пролаз Радовану и другима. Поред патроле, и мојој жени сам рекао да пази на Риста да га не би ко у току дана нападао.

Некако у јулу су оружницима у Билећи доспјела у руке два летка у којима је Партија Србе и Муслимане овог краја позивала на братство и подстицала их на заједничку борбу против окупатора. Летке, са неким другим материјалом, дијелио сам по селима и убацио у оружничку станицу. Речено ми је да су ови леци виђени у мојим рукама и да сам их читао. О томе ме је обавјестио заповједник постаје додајући да хоће да пошаљу војску да ме ухапсе. На то му рекох: „Реците им да не шаљу војску и на миру не замећу кавгу, јер не знају шта ја имам — потпис на декрету поглавника, па неће дозволити да ме гоне домобрани". О томе сам одмах хтио да обави_ј,естим вишу везу — Мира Попару, но њега није било, али се ту затекао Трипо Шаренац. У писму сам навео: „Ујутру ће мене поћерати на суђење у Билећу, па ме сачекајте у Бијелој Рудини, те ове који ће ме гонити побијте и мене отмите, а ако бих ја сам ишао онда немојте ништа чинити". Још нисам знао каква је ситуација, да ли је и колико је опасно, али сам вјеровао да ме овај пут неће смјети убити.

Заповиједник постаје Хасан Хабул поново ме је обавијестио: „Са тобом треба да оде само један оружник и, ето, ради шта знаш, а ја ти само једно могу — у затвор". Једно писмо сам оставио Сајту Бајрамовићу и обавијестио га гдје одох, па нека за мном, у Билећу, иду он и 20 усташа који су ми наклоњени.

Данило и Душан Шаренац дошли су на одређено мјесто и заузели засједу, али ја сам већ прошао и стигао у Билећу. Позвао ме је у станицу натпоручник Авдо Зец и питао: „Јеси ли комуниста?" Одговорио сам: „Е, кад бих, мој Авдо, био тако добар као комунистИ!" На то ми рече: „Јеси и нека си, ово је некаква држава, нећу јој ни ја дуго бити официр, а тебе су оптужиле твоје комшије и тврде да си члан КПЈ и да си сарадник Мира Попаре и да све његове извршаваш. Сада ћеш са приједостојником у логор и пази се. Тамо има два комада летака и доказ да си их ти читао".

Отишао сам у логор и суђење је почело. Прво питање: „Познајеш ли Косту Продана?" Кажем да познајем. Затим исто питају за Радована Папића и Мира Попару. Са осмијехом одговарам да Мира

добро познајем, јер ми је комшија. На питање да ми није и какав Сарадник само сам се насмијао. Питања ми је постављао усташки натпоручник Налиш, а ту су били и бојник Јагић, приједстојник Шакић, записничар Зајко Јагањац и још два војника. У то зазвони телефон. Јављају да је воз заустављен у Мирушама, а плата усташама, „иде" баш, њиме. Наједанпут запуца са свих страна око Билеће, а пред капију бану камион са оних 20 усташа, који траже мене: „Је ли Халид жив, дајте нам га овамо одмах". Још се чу да је Радован Папић са групом напао воз у Мирушама. Срећом, у писму које сам оставио Сајту речено је гдје да ме траже, а уз то засједа која ме је чекала напала је усташе. У том моменту записничар Јагањац узе записник и са њим удари о сто: „Видите ли, јад вас не видио, да је Халид прави Стаљин у Билећи, пустите човјека, не гоните га џабе, бога вам вашег!" Тако су се они и разишли, а и ја сам отишао у ауто који је чекао на мене пред капијом. Мојим усташама рекох да иду и засад буду мирни. Отишао сам на Дивин. Послије овога, а да би оправдали суђење, дошли су лично приједстојник Марко Шакић и натпоручник Зец, те су тражили десет људи који ће се потписати испод тврдње да се ја нисам бавио никаквом политиком уназад шест мјесеци. Потписали су је њих двадесет двоје.

До 28. августа 1941. године свакога дана је било сличних случаЈева, а мени је било најтеже што се једно вријеме питала свака шуша, па би некога заробили и пустили говорећи му: „Јави се Халиду, он је наш и слушај њега, па ће те златним словима писати".

Негдје средином августа позвао је Миро групу људи и разговарао са њима о томе да ће ускоро бити устанак и да нико не треба да се боје ако се није огријешио о НОП.

Прије тог састанка имали смо на терену три тешка случаја. Први је био затварање Митра Радовановића и Душана Ивковића од столачких усташа. У вези са тим купио сам потписе и водио угледне људе у Столац са захтјевом да се одмах пусте наведени Срби, а обавезно Митар. Поводом тога сам добио писмо од Мира, гдје ми пише да не треба толико да се излажем, јер ћу себе посве открити: „Боље би било да пошаљеш некога другог, пошто су ти твоји свједоци свакако њихови". Ја сам му одговорио: „Друже Миро, ја знам да ми никада нећемо имати од ових људи велике користи, али што ће мени рећи српске масе. Да сам ја Миро или Ђуро то бих и могао некако, али је мени име Халид, па ће велик број Срба рећи: „гдје ти је задатак, што пушти да два најбоља Србина убију усташе . . . "

Други случај био је убиство Алије Б. Авдића. Чувао је стоку између свога села Криваче и сусједног Трновице, гдје живе Бабићи, који су га убили. Око шездесет наоружаних Авдића тражило је освету невиног момка. Овдје се партијска организација до краја заложила и освета није извршена. У томе нам је помогао стари Хусеин Авдић говорећи: „Никакво чудо није што су убили нашег чобана. То је, можда, учинио човјек коме је данас све у јами, а ми пјевамо сити, пјани и наоружани. Него, будимо задовољни нек се на овоме размине".

Трећи случај је затварање неколико десетина Срба на Мекој Груди, међу њима и учитеља Рајка Милошевића. Рајко је успио да ми напише писмо: „Друже Халиде, налазим се у затвору у Мекој Груди са више људи и вечерас ћемо бити убијени, а вјероватно и одмах поподне, те те о томе обавјештавам". Одмах сам позвао Сајта Бајрамовића и показао му писмо, питајући га: „Шта да радимо?" Одмах иди и ради како знаш. Знам да ти добро стојиш и са пред-

сједником општине и другима, па хајде. Рајко се мора пустити, а уз њега и остали". Када се вратио рекао ми је да није било тешко јер су му те усташе биле познате. Биле су из Пријевора. Сајто је убрзо и погинуо, тако да нисам сазнао како је успио у вези са пуштањем Рајка и осталих.

Од 20. до 25. августа Миро ме је обавијештавао о току припрема за устанак, учио ме како да припремим терен и да обавијест'им народ да се ничега не боји додајући: „Ако има неко ко заслужује и нека га стигне!" Поред наших људи, позвао сам и неколико угледнијих да објашњавају народу. Од њих су још живи Коста Чубрило, Љубо Попара, Хајдар Бајрамовић и Хашим Ћатовић, а погинули су Авдо Бечевић, Ђуро Ћубрило и Тахир и Абид Ћатовић.

Српско становништво је, према мојој процјени, без икакве потребе почело да евакуише стоку, напушта и оставља празне домове. Муслиманско становништво, пак, губи повјерење у наша објашњавања, јер Срби бјеже. Узалуд им је било објашњавати, а још је било случајева да покоји Србин каже Муслиманима: „Бјежите, јер ћете и ви бити поклани, вјерујте!"

Напад на станицу Дивин извршен је 28. августа 1941. Уочи тога дана позвали су ме у Љут, према кући Рада Вуковића, гдје ме, наводно, зове Михајло Лаличевић. Позвао сам Митра Радовановића, па смо тако пошли заједно. Како Михајло није био тамо схватили смо да смо преварени. Одмах су ме питали: хоће ли се станица предати? Рекао сам да хоће. Рекоше да идем пред њима. Дошао сам на станицу и моји су без ријечи положили оружје.

Чим је оружје положено, Тодор Звијер повика као рис: „Браћо Срби, све што је хрватско баците под ноге! Окрените што је доље нека^ 'Зуде нагоре и обратно. Све нека падне (пред цама, а што не може тако — може под нама". Онда се обрати мени: „А ти, усташо, окрени се к мени. Милу ли ти мајку, ти ћеш моју браћу вадити из јаме што си их тамо бацао!" С таком руљом није се лако борити, а нема никог ни да ми помогне сем стари Лале Шакота од осамде-;сет година, који рече: „Пусти човјека, погани Звијеру! Он вас је до јуче бранио, а ето чиме му враћате, пасја живино". Однекуда дође Милан Чубрило и рече ми: „Хајде, Халиде, са мном". Дајем му пупШу, а он одговара: „Остави пушку, та видиш ли шта то руља хоће". Пушку сам понио да бих имао чиме да се браним, али је то маса и немогуће се бранити. Давао сам пушку Милану, али је он неће: гдје, вели, да ја узмем од тебе пушку. Најзад сам је дао Косту Војичићу и пошао са Миланом према Фатници. Тамо угледах Мира и одмах га питам: „Шта ово би, Миро?" „Е, мој Халиде Чомићу, стари комунисто, видјећемо и ти и ја свега у револуцији, односно сада у устанку и немој да те ништа изненади, како смо и учили из оних комунистичких књига" — вели ми Миро. Поразговарасмо, а онда он остави код мене Трипа Шаренца да ме не би ко убио. Придружили су нам се Душан Шаренац и Милан Шакота.

Сјутрадан је Трипо позвао Мира и тражио да га пусти да пође у Плану, јер се и тамо нешто догодило: У селу Ђече било је седамдесе-п људи са пушкама. Чекали су на позив који сам им најавио. Када су у села ушли устаници и тражили оружје, Тахир Ћатовић је рекао: „Е, комшије, нијесмо се тако договорили. Гдје ли је Халид, што нас превари, срамио се!" Тахир је на то добио два метка у чело и остао на мјесту мртав. Почели су дјеци очи вадити, клати кога стигну, у коноп везивати по десетак људи и клати, те на живим људима јахати тјерајући да их носе до куће или јаме у коју су их бацали.

Борба се водила на Планој, гдје је био концентрисан читав збјег Муслимана. Данас је немогуће описати оно што се догађало, а било је дивљања која су данас просто невјероватна. Овдје се свака врста мучења и силовања примјењивала, па и више од тога.

Када се Трипо Шаренац вратио са Плане повео је мене и Хајдара Бајромовића својој кући, а до тада ме је чувао Милан Шакота Ћало.

Трипо нас је закопао у појати и хранио три-четири дана, док нас Миро није позвао да дођемо код њега. Уз пут смо сретали оне које су гонили опљачкану имовину. Стриц Трипов, Мато Шаренац, позва једног од тих: „Јевто, нећеш са тим напријед, то је туђе!" Јевто одговара: „А, бештијо, ово је хрватско па нема ни гријеха". Мато само уздахну: „Добро, добро".

Кријући се, пошли смо до Мира. Трипо је негдје одмах отишао, а Миро ми рече: „Знаш, ми имамо овдје око хиљаду душа муслиманск«(г живља, а томе пријети опасност, па и од глади јер је све опустошено. Ја сам позвао неколико другова, па ево и тебе, да видимо шта ћемо". И предложи да би најбоље било да их вечерас све, пошто се сви налазе на једном мјесту, пребацимо у Билећу, а прије тога обавијестићемо Салатиће и Вукоје да им обезбиједе пут. Одмах сам се сложио. Позвали смо Хуса Тебаревића, Меха Дедовића, Шабана Зећа, Омера Хаџића и још неке и саопштили им да се, тајно, припреме да се ноћас пребаце у Билећу. Хусо Тебаревић је био упоран да не иду у Билећу, већ за Столац. Цаба га је било убјеђивати. МиЈро каже: „Не можеш, Хусо преко Берковића, јер је тамо био покољ Срба, па ће Којовићи да се освете". Хусо рече: „Ти мене дај до Којовића, па се ја онда не бринем, то су моје комшије". Пристали смо, иако против своје воље, да иду за Столац. Миро је написао писмо и послао га на Хргуд, Саву Белобовићу — да сретне овај муслимански народ на Берковићима. Писмо одмах посла по куриру. Али курира је нека руља ухватила и писмо исцијепала, па преузела да овај народ гони према Берковићима. Од Дивина до Борковића су гоњени по дану и нема недјела и звјерства која нису вршена над тим невиним становништвом. Већи број мушкараца убијен је код станице у Берковићима, а њих 416 је, већином живо, бачено у јаму Чавкарицу на Трусини.

Послије завршеног састанка Миро ми је рекао да идем у Билећу„ гдје сам стигао са неколико другова и под јаком стражом. Прво што сам чуо била је прича о томе како је спасен живот Асима Первана. Његов отац, мајка и шесторо дјеце били су већ бачени у јаму, затим су и њега тражили да га убију. Побјегао је код Мира, да се склони, али њега није било. Била је ту само баба Стана: „Бако, траже ме да ме убију, па побјегох к Миру". Баба рече: „Дођи овдје, лези у мој кревет". Асим леже у кревет, бака га покрије простирачем и леже по њему. У том моменту кољач на врата: „Гдје је онај што је овдје сада ушао?" Бака га дочека: „Марш, пашче једно! Богами, ако узмем машу главу ћу ти сломити!" Тако је Асим остао жив и данас је генерал ЈНА.

Док нас је пратила стража наишли смо на једну жену чији су муж и четворо дјеце изгорјели, а и она је имала тешке опекотине. Ја сам био за то да је прођемо, а Трипо и Данило Шаренац да се носи и спаси. Послушао сам их и та жена је данас жива.

Одмах сам се повезао са друговима, оформили смо ћелију и наставили рад. Једно од првих питања било је како спасити главу

Асима Первана. Он није могао да остане у Билећи јер је неколико мјесеци био у шуми и знало се да је партизан. Због тога смо прикупили нешто новца, као и одијело и упутили га у Сарајево, а Миро је организовао да се тамо прими у Шеријетску гимназију. Оданде је 1942. године поново отишао у партизане.

Партијски рад у Билећи кренуо је набоље од како се формирала ћелија КПЈ. Прикупљали смо материјале свих врста, поготову оружје и миницију, а и обавјештајна служба је добро радила. Поново се указала потреба да ја идем у „хрватску војску", у логор у Билећу. И отишао сам. Уосталом, није више било проблема за партијски рад у граду. Жарко Глоговац је био члан Среског комитета Билећа, Радован Папић је долазио, Пеко је био веза, а ту су били и други.

У „хрватској војсци", у логору у Билећу, остао сам 27 дана. Када сам се јавио официру, питао ме је како се зовем. Рекох да сам Чамић, а он ме упита шта ми је Халид. Кажем да ;сам ја Халид. На то ће он: „А ко те је овамо упутио?" Велим му општина. „Аха, е нећеш ти мени овдје мрдати". Тада сам обукао домобранску униформу и примио оружје. Убрзо сам се повезао са натпоручником Дулчићем и још неким официрима и тражио да идем на стражу на Дракуљицу. Добио сам осам дана страже без смјене. За то вријеме сак ишао у Чепелицу и давао вези муницију и други ратни материјал. Тако сам ухватио везу, али су ме повукли чим је прошао осмодневни рок на стражи.

У логору смо добили око сто летака на талијанском и хрватском језику. То је требало разнијети, а било је и других задатака, па се ваљало организовати. Састанак смо одржали у пекари и расподијелили задатке. На састанку нас је било петорица, а свако је имао вани по некога ко га чека и осигурава на задатку. Тако смо се организовали да смо све задатке обавили. Овим састанком и акцијама по групама руководили су натпоручник Дулчић и један дочасник, чије име нисам знао. Мене су питали за приједлоге и гдје да се леци поставе. Ја сам био у 6. сатнији и послије обављеног задатка, дошао сам у логор. Легао сам у неки од дасака склепани кревет. Нисам могао да спавам. Ујутро рано уђе један официр са пет домобрана и одмах са врата пита: „Да ли је ту Чомић." Ја гласно рекох да сам то ја и молим га да ми каже да ми се није што догодило фамилији, јер су ми дјеца остала болесна. Он пођута, па настави: „Свак пред свој кревет отворите кофере и све што у њима имате ставите преда се". Почео је од врата пребирати. Моје оружје одмах су узели и прибили ме у један ћошак. Два војника са пушкама стоје уз мене. Пошто је све пребрано у сатнији, прилази ми командир и нареди да се раскопчам, а онима око мене: „Пребирајте све по реду, свлачи са њега све и добро претреси". Ја, онако зачуђено: „Шта је то, господине поручниче, реците ми о чему се ради?" „Ти знаш: ако је 6. сатнија до сада била чиста од четничко-комунистичких писама, а ти си у њу дошао и то је доказ да си ти ову покору ноћас чинио". Све су са мене свукли и ја остах потпуно го. Пошто су ме темељно прегледали, рекоше да се обучем. Пошао сам са њима. Довели су ме у подрум касарне, гдје је било много војске. Сатник Налиш је држао говор: „Међу нама има четничко-комунистичке банде коју ћемо ми да чистимо". Ја сам га погледао и насмијао се. Одмах послфе сатникова говора позвали су ме у неку канцеларију, гдје сам угледао једног од оних официра који су били са мном на састанку у пекари. Нисам знао како да се понашам. Одмах ме је овај официр упитао: „Што си се ти, Чомићу, смијао за вријеме говора, тамо међу

војском". Ја рекох: „Смијао сам се глупости. Што говори да чисти логор од банде. То је лако, али нека очисти НДХ, па је онда јунак!" Ништа ме више није питао, само ми рече да изађем. Ја изађох. Убрзо ми рекоше да идем кући. Предао сам одијело, само су ми оставили шињел и веш и дали пратњу која ће и шињел вратити.

Позвао сам неке моје комшије, који би, сигурно, за ме све учинили и набрзину им рекох: „Ево, видите, свукли су ме и могли би ме стријељати. Пазите: ако ме окрену према ријеци — ви брзо кроз болницу преда ме, а ако окрену према чаршији — мирујте и довиђења".

Пратња ме сачека на капији. Са пратњом пође и наредник који је био са мном на оном састанку у пекари. Дошли смо до поште. Војнике је наредник удаљио, а мени рече: „Они теби нису ништа могли у логору, јер смо те добро чували и пратили, а сада се чувај како знаш". Рекао сам му везу у Чепелици и он се послије на њу ослањао и неки официри су преко ње ишли на састанке и код Владе Вучинића.

Након два дана Кемо Капичић ме је обавијестио да је за мном расписана потјерница и да треба одмах да се негдје склоним. Отишао сам, са Кемовим писмом, код Цафера Капичића и он ми је, са братићем, направио мјесто у једној својој појати. Зазидао ме је у зид и ја сам ту зазидан остао два дана. У то су дошли Жарко Глоговац и Хако Селимовић. Донијели су једно писмо у којем су одређени задаци за нашу организацију. Ја сам изашао из појате и хтио да пођем на састанак, али ми Жарко рече: „Немој, јер чим те неко види бићемо откривени. Ти се не брини како ћемо задатке распоредити". Сложио сам се и рекао им обојици: „Такви задаци не могу се отезати и немојте мене оставити без задатака".

Сјутрадан су Талијани са тенковима ушли у град. До тада је из града отишло 42 особе, међу којима је било 26 бораца из илегалне чете. Ми који смо у вези са задатком у граду морали смо се повући, јер смо могли пасти у руке непријатеља. Морали смо Иапустити град. Тада сам наишао на Влада Томановића, који ми рече: „Халиде. ти си одговоран за ове задатке и савјетујем ти да се вратиш назад и извршиш задатак, јер не смијеш без ништа изаћи овамо". Ја сам се одмах вратио са Марком Албијанићем, али ништа нисмо учинили, јер је град био блокиран. Тада су нас неки другови из руководства назвали кукавицама, повезали у жицу и отјерали Оперативном штабу у Ластву, гдје смо осуђени. Поново смо враћени на задатке и дјелимично их извршавали. Ово је било у марту 1942. године када сам отишао у партизане и нисам прекидао борбу до ослобођења земље. Иначе, овај посљедњи поступак према мени много ме је изненадио и разочарао, што ми је сметало све вријеме рата а и сада ме је срамота, мада ништа нисам био крив. Послије овог случаја дошао је Васо Максим Црни и саопштио ми да је према мени учињена грешка и да ово не сматрам казном. То је он преносио одлуку Обласног комитета и остао сам и даље члан Партије.

ОД ГАЦКА ДО ДУВНА

Шестог јуна 1942. године око осам сати кренули смо из села Риоца према Гацку. Дошли смо до Хоџића на мјесто звано Осмић-гомиле. Оперативни штаб је, ишао у средини колоне. Наједном је колона стала. Наишли су четници који су галамили: „Стој, нема
279 више партизана!" Командант и комесар су отишли лијево, у Доњу

гору, а ми остали ко куда. Већи број нас бораца отишао је преко Кобиље Главе, према селу Дулићи, и тамо затекао Другу пролетерску бригаду. Када смо се искупили, видјели смо ко недостаје. Нема команданта Петра Илића (Драпшин), нема политичког комесара Мира Попаре и његовог замјеника Павла Ковачевића. Владо Шегрт је остао да чека неку везу и није био са Оперативним штабом.

Суочени са таквом ситуацијом, другови Владо Томановић, Петар Божовић (Војин Поповић) и Чедо Капор су наредили да се иде према Пиви. Пошли смо према Горанску гдје су нас дочекали Талијани и четници. Одмичући, наишли смо на зграду запаљене школе у Изгорима. У њој је била смјештена болница са око 35 рањеника, од којих су неки и изгорјели. Одатле смо продужили према Вратару и дошли у Тјентиште. Ту су нас бомбардовали талијански авиони. Наишла је једна пролетерска бригада у којој је био Асим Перван, рањен V лакат лијеве руке, а био је и гладан, па ме пита имам ли што од хране. Имали смо нешто стоке, те смо заклали једно јагње и АсиМ' срце и бубреге онако пријесно поједе.

У Тјентишту смо били само један дан, а потом кренули за Врбницу, гдје смо стигли увече, вјероватно половином јуна. У Врбници је било мало кућа, јер су их попалиле усташе из Борча. Хране нисмо имали уопште. Дошла је и Пета црногорска партизанска бригада и са њом смо саставили заједничку интендантуру. Оно ^пто смо имали ту смо и дијелили. Жита није било ни код црногорске Јединице, а меса врло мало, па се иде у пл. Зеленгору, да се дот|ера зеље, и то под стражом. Покрет одавде је извршен 25 јула 1942. према Прозору. Да буде и теже четници су нас почели нападати. <Борци не могу од глади да се крећу. Др Сафет Мујић је закључио да је то посљедица недостатка соли и житне хране, те је предложио да се куха воће, иако је тек било у зачетку. Наставили смо да организовано одлазимо у бербу тог воћа које смо борцима дијелили бројећи плодове. Тада се нисмо дијелили на одред и штаб; сви смо примали исту храну. Међутим, ми борци смо сами тражили да штаб одреда има своју кухињу.

Повремено су се јединице из Врбнице покретале у борбене акције па се опет ту враћале. Уз пут би борци тргали класје јечма носећи га друговима у болницу. Тешко је било и за млијеко. Једном ријечи, тако се могао само жив човјек патити. Али веселје и одлучност за борбу били су неизмјерни.

Једном смо пошли преко Зеленгоре са два наша команданта — Савом Ковачевићем и Владом Шегртом. Дошли смо до близу Калиновика, испод саме Зеленгоре. Ту су биле три-четири куће одакле су Саво и Владо са својим куририма довели к нама четничког команданта батаљона и командира чете. Сава им рече: „Слушајте ви, четничкк команданти, ако и једна пушка опали на нас ноћас или сјутра — и ви и Талијани у Калиновику бићете уништени, а ми ћемо ноћити баш код ових кућа. Јесте ли разумјели?"

Подијелили смо се у групе и ноћили по кућама у селу Борије. Сјутрадан кренусмо према Јелечу. Мене су позвали Владо и Сава и рекоше ми: „Треба да одеш у једно село у Јелечу и тамо ћеш наћи нешто хране за војску, али твој поступак према народу да буде за примјер". Знам да се село звало Драче. Као везу дали су ми

У Врбници је формиран Херцеговачки Ударни партизански Одред по наредби ВШ и ДВЈ од 23. јуна 1942. год., било је у њему 311. бораца; Командант Владо Шегрт, замјеник команданта Владо Томановић, политички комесар Светислав Стефановић-Ћећо (Зборник НОР-а, том II књ. 4 док. 190).

имена двоје мјештана. Ја сам пошао са још 5 војника. Дошли смо у село и тражили муктара. Он је дошао и питао да ли смо гладни. Рекосмо да нијесмо, а он зовну своју жену и рече јој: „Дај овим ЛП>удима да штогод поједу". Жена донесе неко ријетко млијеко са задробљеним хљебом. А друга жена из села рече: „Е, муктару, као да си погорелац кад им ово дајеш за ручак". Позва нас код себе у кућу и рече да муктар није лош човјек, само је богат и шкрт. Жена запита који се од нас највише пита, а борци јој рекоше Халид, на шта жена поскочи: „Па зар си Муслиман?". И настависмо разговор о томе због чега смо дошли. Жена опет: „Није овај муктар лош само са њим ви лијепо. Он има млин и у млину баш сада повише брашна. Притисните он ће вам дати, а тражите најмање десет килограма."

У међувремену и муктар дође. Види се да га је стид што нам је дао танак ручак. Он опет оде својој кући. А жена нам набрзину рече: „Тражите од њега вола, али тако да га он замијени са мном, јер ја имам добра вола па ће га отјерати неко други, а ја волим да га ви отјерате. А ако га муктар замијени, онда је то за мене добро: неће то нико знати, а ако и сазна — муктар је дао вола". Муктар се поново вратио код нас и настависмо разговор. Између осталог ја сам затражио од муктара да нам, као старјешина села, да два метра брашна и толико меса. Муктар се није много одупирао, али је пристао само на 80 килограма брашна и вола од око 100 кила. Позвао сам га насамо и рекох му: „Како би било да ти говориш са овом женом да би нам она дала њеног вола, јер сам видио да она има једног који би баш одговарао тој тежини коју ми тражимо, па нека јој га он намири замјеном."

У међувремену наилазе Сава и Владо. Муктар је повећао количину хране и пошао са њима до села Говза. Ту су биле двије српске куће гдје смо оно што смо добили оставили, а муктар се вратио кући. Шта су Сава и Владо говорили са муктаром не знам, али су ме увече позвали да дођем код њих. Када сам дошао, нашао сам командира станице из Јелеча.

Вратили смо се у Врбницу. Дотјерали смо нешто хране и ту остали још око мјесец дана. Врховни штаб нам је послао 76 оваца и па 4 коња жита и брашна. Управо тада је Врховни штаб прошао са групом пролетерских јединица крећући се према Босанској крајини. Ми Херцеговци и Пета црногорска бригада остали смо да се бринемо око рањеника. У то је дошао курир и донио пошту. Знам да се звао Рамиз Сладић. Било је наређење да и ми кренемо за пролетерима. Пошли смо из Врбнице преко Зеленгоре и крај Калиноника. Мени, Милану Дерикучку и Јевту Ковачевићу је наређено да извиђамо пролаз, а потом пазимо да ко не би из Трнова пошао према нама док прелазимо преко пута за Трескавицу. Пошто је обављен, Јевто је отишао за колоном, а ја и Милан смо остали спавајући. Кад је Јевто добро одмакао од нас, јавио је да смо ја и Милан остали. Колона је стала. Сава је наредио да се Јевто врати по нас. У међувремену смо се пробудили од буке неких возила, мада их нисмо могли видјети због магле, а и киша је падала. Пошли смо трагом наше колоне и у путу срели Јевта са два друга. Остало је, свакако, још два-три сата до свануће.

Било ми је непријатно да прићем Сави и Владу, али када сам дошао близу и таман да се јавим — Сава нареди покрет, а Владо ми рече: „Видиш ли ти што си учинио — да смо због вас двојице читаву колону изложили на видик непријатељу". Пошли смо уз

Трескавицу, гдје нас дочекаше четници. Отпоче борба. Један наш батаљон оста одсјечен, под борбом. Пробили смо се и стигли на Игман, гдје су нас дочекали Нијемци. Под командом Влада Шегрта изведесмо снажан јуриш. Заплијењен је митраљез са муницијом, неколико коња и нешто хране. Једног коња Владо је задржао за јахање и потребе курира.

Опет су нас напали Нијемци, овог пута у селу Забрђу. Ту нам је погинуо др Сафет Мујић. У близини су биле три-четири куће. У њима сам нашао два старија човјека којима је Сава рекао да нашег доктора сахране лијепо, објаснивши им ко је тај човјек.

Увече смо са Игмана пошли са водичем. Убрзо је неко рекао да је овдје близу Трново, а у њему усташе и сеоска милиција. Наређено је: гдје је ко нека и остане, изгледа да нас водич води кривим путем. Ту смо ноћили. Коњи под товаром, а било је бораца који су престојали. Киша и магла су освануле и истим путем смо се вратили на врх Игмана, док је водич остао код неке поточаре.

На врху Игмана к нама је дошао курир из Сарајева, Ћамил Пашић, необично вриједан скојевац. Донио је глас да су Нијемци пошли према Игману. Сава и Владо су донијели одлуку да сваки борац припреми себи хране за три-четири дана, коју ћемо узети од црногорског збијега који је ишао уз Пету црногорску бригаду. Управо тада је налетио авион и само обишао око нас. Потом је нестао, али се ништа добро није могло очекивати.

Имали смо и осматраче, али ми се чини да су овог пута заспали, тако да су Нијемци дошли на 100—150 метара од нас и осули из аутоматског оружја. Полегали смо по земљи. За борбу нисмо били спремни и пушке су биле поред нас, а неко је и спавао. Изненада, одјекну глас: „Јуриш, другови, да их похватамо живе!" То рече Владо и појури као курјак према Нијемцима. Скочисмо — неко с пушком а неко и без пушке, неко трчи према Нијемцима, а неко Влада враћа да не иде тако међу Швабе, али он јури даље и виче: „Само их ногама погазите, другови!" Нијемци су побјегли назад, а неки су заувијек остали на том мјесту, док од нас нико није ни рањен. Увече смо кренули према Хаџићима, а збјег је остао под Игманом Колико се сјећам, У Хаџићима је једна наша чета разоружала „хрватску оружничку станицу" са преко двадесет оружника. Тако смо на сами Илиндан стигли у Ковачево поље код Прозора. Повјерен ми је задатак да идем у село Боровнице, код самог Прозора, да прикупим хране за наш одред који се ту налазио на одмору. Пошао сам у село са старим Божом Вукојем и још три борца. Дошли смо код муктара села и затражили хране. Овај одмах пита да ли смо нас петорица гладни, а ја рекох: „Нисмо дошли да ми ручамо, већ да тражимо од вас да нам дате хране за војску". И почех да га убјеђујем, а муктар ће: „Чекај, чекај, брате, то ја и не мислим". И позва своју кћерку и нешто јој рече, а мала убрзо донесе један сахан сира и пола јечменог хљеба. Може се мислити како смо се осјећали кад први пут видјесмо толико хљеба пред собом након три мјесеца, па то нестаде за трен ока. Муктар оде сам до своје жене и поново нам стиже сахан сира попржен са јајима и она друга половина хљеба. Ми смо опет навалили, али ја одједном одустадох и овима дадох знак да и они одустану, али муктар није дао предаха. Тада се сјетио једне Титове ријечи, на једном састанку у ЈБубину код Фоче, када нам је, између осталог, рекао да има људи који радо чекају да нас наједу хљебом. Пошто је ручак завршен муктар настави: „Е дер сад шта вам треба". Ја наставих опет да га убјеђујем

како би нама требало мало повише за нашу велику војску. На то ће муктар: „Ама, дај, брате, већ једном — колико тога треба!" Одједном се он изгуби и оде. Није много прошло а муктар дође и рече: „Хајдемо до вашег штаба". Ја опет упоран, јер знам да немам куд ићи штабу без хране. А муктар вели: „Биће и више него што ти тражиш. Ниси брате оштар. Оштар треба бити партизан и онда да ваља". Пођосмо штабу. Када дођосмо, ја муктару објасних ко су командант и комесар. Они га лијепо примише и сједоше код себе, а муктар рече: „Овај вам друг, брате, није оштар већ мекан, а и све хоће да објасни, а ја не бих већ — дај тога и толико и тачка". Владо је наставио разговор: „Можда си у праву, али ми само на лијеп начин тражимо од свог народа, а боримо се за исто".

Након краћег времена, почеше нам доносити хране. Убрзо се скупило метрима хране.

У Прозору смо остали на ратном предаху и ту смо се добро опоравили, јер смо поред крушног брашна имали и довољно воћа, а поготово шљива.

Мени је у Прозору дат задатак да идем у Команду мјеста и тамо радим, одакле сам и даље снабдијевао војску храном. Прозор нам је био доста наклоњен, а поготово Муслимани, гдје су имали и свој одред војске. На челу тог одреда био је Мухо Осмић. Међутим, на слободној територији Прозора један фратар, чијег се имена не сјећам, покушао је да организује устанак против нас. Жене су к њему доносиле дјецу да их наводно крсте, а у ствари су у колијевци преносиле оружје. Наша обавјештајна служба је примјетила да се доносе одрасла дјеца на крштење код фратра и тиме се открила ова организација, па је организатор одговарао пред нашим судом. Након дужег одмора у Прозору добили смо наређење за покрет према Дувну.

У Дувну смо наставили са производњом у радионицама за нашу војску. Имали смо шнајдерај, правили смо опанке и друго. Хљеб Смо пекли у пекари у Ливну. Тада нам је дошао у наш састав Мостарски батаљон, и то када смо били у Студеном Врилу.

Наши батаљони су отишли на положаје према Ракитну и другим теренима, а штаб је остао у Студеном Врилу. Ту нас је бомбардовао авион и погинуо нам је један курир. Снабдијевање је овдје било најтеже, јер је становништво претежно усташки расположено. Навешћу о томе само један случај, који се збио у селу Црвенице. Интендант Симо Бабић позвао ме је у селу Црвенице и затражио што стоке за клање, како би се обезбиједило месо за војску. Пошли смо у село, али сви мушкарци одмах су побјегли у брдо, а жене што год питаш шуте и никако да проговарају. Били смо присиљени да одемо код фратра. На наше дозивање нико се није појављивао. Мјештанин : кога смо послали у кућу побјегао је или се негдје у кући сакрио са фратром. Ушли смо у стан и на шпорету нашли врућу вечеру, а нигдје живе душе. Договорисмо се да пођемо напоље, гдје има доста стоке која лежи на пољу, по торовима. Дошли смо до првих торова, потјерали око 120 оваца и дотјерали их у Студено Врило. Ујутро су дошли власници да траже овце. Позвао нас је ко мандант Шегрт и питао: „Како сте дотјерали овце без знања власника?" На моју срећу мене је позвао замјеник команданта и наредио да опет идем на терен, а Симо је „пројео попару" — све се на њ сручило као да је једини крив.

У рату сам дуго остао у интендантури Десете херцеговачке, али оваквим недозвољених начина снабдијевања више никада није било.

Спремала се на нас офанзива и опет смо се повукли према Прозору. Чуло се да су усташе успјеле да заплијене нашу робу у Дувну, али није било тако. Дође курир и рече: „Зове командант да дођу интенданти одмах". Ја сам управо везао опанак, а Симо ми је говорио да би требало да нађем једног коња и нешто брашна за вечеру. Али како курир рече да командант зове интенданте ја без икаква објашњавања узех опанак у руку и босоног кренух у једно село, чини ми се да се звало Орах, и од првог човјека добих 30 кила брашна.

Пошто сам се састао са Симом, он ми речи: „Опет ја, Халиде, надрљао. Владо се помамио што смо пустили робу из Дувна, ону што је била у радионици, и морамо ићи да је тражимо". „А гдје је роба?" питам Сима. „Ваљда у Ливну, са робом Команде мјеста".

Сјутрадан су одредили Коста Грубачића да иде по ту робу, али се он некако извукао и убиједио Божа Вукоја 'Старог да иде он. Међутим, пошто је њега забољеља нога, пошао сам ја. Сада је теже било проћи за Ливно. Усташе су у Дувну, пролаз им је преко Шујице за Купрес, а баш туда се мора за Ливно. Узео сам 8 бораца, а пошао је и Јевто Копривица на лијечење у Централну болницу. Пошли смо преко Равнога, потом преко Вуковска и у селу Плужине мобилисао сам једанаест људи са толико коња, па смо пошли преко Шујице. У Шујици је командант мјеста био Јозо Бакрач, а његов замјеник је побјегао усташама. Том приликом ми је Јозо рекао да су усташе биле на Боровој глави, па да се пазим. Ја сам послао тројку да установи ко је на Боровој глави, али тамо никог није било, те су нам дали знак да пролазимо.

Пошли смо у колони и стигли у Ливно. У Ливну су команданта мјеста звали Радован, а носио је црвени муслимански фес. Њему сам се јавио. Савјетовао ми је да ове људе и коње оставим код њега, а, ***)да*** ми он да троја кола и кочијаша. Још ми рече гдје се што од ове наше „робе" налази. То сам и прихватио, а он додаде: „Понијећеш ово писмо, то је за Врховни штаб. Он се налази у Гламочу. Потражи вилу у којој су другови из Врховног штаба и писмо предај начелнику Арсу Јовановићу, али њему и никоме другом, иначе боље ће бити да га вратиш мени опет него да коме другоме даш". Пошао сам са групом људи у Гламоч. Тражио сам ту вилу, распитивао се за сједиште Врховног штаба. У Команди мјеста нашао сам једну другарицу, по имену Слава; она ми поможе око смјештаја људи и осталог, али не зна за Врховни штаб. Почех ја да тражим ту вилу према Радовановом опису. Сретох и младића у коме препознах шофера Врховног штаба. Овеселих се и питам га: „Мени би требао Врховни штаб. Да ли знаш гдје је, друже?" Он ме погледа и рече: „У Југославији!" И оде. Пошао сам још напријед како ми је рекао Радован. Угледах и ту вилу. На њеној веранди била је групица људи и међу њима препознах пуковника Сава Оровића. Он ми, онако душеван, поможе да дођем до Арса. Овај узе писмо, пита ме ко сам и одакле, па кад му одговорих поче доста ружно да се шали на рачун пјесме о Дуги и Голији. Арсо ме упита који је то посао, па кад чу позва телефоном командата мјеста Латифића и рече му: „Чуј, друже, доћи ће ти сада један друг из Десете херцеговачке бригаде, од Влада Шегрта, и што год он рече да је његово — све му подај". Мени је, уз то, савјетовао да узмем што више. Помислих у себи: „Е, то ћу те, начелниче, послушати, али ти и шалу с пјесмом о Дуги и Голији добро упамтити!"

Поздравих га и одјурих до Команде мјеста команданту Латифићу, по имену, колико се сјећам, Шаћиру. Када му објасних шта тражим, рече да је главна роба у селу Хасандедићи, али да му се чини да је наша, Десете херцеговачке, негдје овдје. Пођосмо у један магацин, гдје сам препознао нашу робу. Онако уз пут, тражећи наше, угледах и једну добру бунду и још бољи гуњ, па помислих: Симо је болестан и зимоморан, а ово би за њега душу дало. И узех. „Е, то заиста није ваше", рече командант, али ја се направих да не чујем и додадох и то борцима који су товарили кола. Тако смо натоварили троја кола своје робе и један мањи дио туђе и дотјерали у Ливно, гдје се чекало да претоваримо на наше самарне коње. Још смо/ добили три коња и тако смо у Прозор дотјерали -на 14 коња ратне робе.

Бунду је, као мој поклон, обукао Симо Бабић и отишао у штаб да види шта ћемо са робом. Другови су препознали бунду и запитали Симу откуд му, а он им је објаснио. Замјерено је и мени и њему, можда и зато јер то нико у штабу није имао. Било како било Симо је бунду носио скоро до ослобођења земље.

У Прозору смо се задржали неко вријеме, у ствари, док Талијани са четницима нису извели јачу офанзиву на нас. Повукли смо се према Горњем Вакуфу и ту одсјели очекивајући борбу. Пошто до борбе није дошло, отишли смо у село Вољевац, гдје смо одмах успоставили одборе и преко њих се снабдијевали. Више пута смо у одборе узимали људе који према нама нијесу баш пријатељски расположени, тако да би наши људи остали некомпромитовани, нарочито у случајевима када смо знали да ћемо убрзо ту територију напустити.

Ријетка су била звјерства окупатора и њихових помагача као што су била она учињена у Прозору и околини. Причао ми је Мухарем Мустафа Нухбеговић да су једнога партизана усташе нашле на спавању, па су му нож у уста тако зариле да су му горњи зуби одрезани при глави, а доња вилица остала при осталом тијелу. Или да су дјевојци подвукли пушку испод кољена, а ремник ставили иза врата и онда је у том положају сви силовали, а потом је, такође у том положају, гасили цигарете у стидници. Њеног оца су привезали за стуб тако да је све то морао да гледа.

Слушао сам доброг Мустафу желећи да не повјерујем у ту његову причу о злочинцима, а знао сам да је, и на његову и на моју жалост, тачна. Мислио сам: свашта ли видјесмо и чусмо на борбеном путу од наших завичаја довде, а шта ли нас још чека на том путу за слободу за коју смо се жестоко борили и у коју смо тврдо вјеровали. Али одлучили смо се на ове претешке путеве борбе у име слободе коју је увијек љубила наша Херцеговина не питајући за циј'ену. А није питала, вала, 'ни у љето те прекретничке 1942. године.

ВЕЉКО БУЛУТ

БОРБЕ И ПОБЕДЕ НА ДОМАК ЧАПЉИНЕ

За ситуацију у Чапљини у предратном периоду била је карактеристична страначка загриженост, међунационална трвења и друга негативна збивања, што је разједињавало тај народ. Иначе, Чапљина је, по националном саставу, била и српска и хрватска и муслиманска, али су у то вријеме неравноправност хрватског и муслиманског живља изазивали и извјесна неслагања и нетрпељивост. Свакако, томе је доприносила и хегемонистичка политика великосрпске буржоазије и њених институција, што значи и терор и притисци које су примјењивали начелници и други органи власти.

РАЗОРНО ДЈЕЛОВАЊЕ МАЧЕКОВАЦА

У то вријеме јак утицај су имале Мачекова Хрватска сељачка странка (ХСС), Југословенска радикална заједница (ЈРЗ), демократска (сељачка) странка, и друге. На челу тих странака били су капиталисти: Перо Јукић, Шотра, Шакота, Ђуровић и фра Томас, као духовни вођа мачековаца. По мом убјеђењу, док је Павелић био у емиграцији, Јукић је био његов главни сарадник и представник у том крају. Чињеница је да су Срби, који су имали најзначајнију политичку улогу, у то вријеме били, углавном, привјесак органа власти. Они су се често сусретали и договарали, али већег политичког утицаја на масе нису имали, осим што би им сиромашни сељаци, из нужде долазили да позајме квинтал жита. Обрнуто је било са мачековцима, који су „политички оспособљавали хрватске масе" и користили их за своје планове. Тако се, скоро без икаквог разлога, стварало неповјерење Хрвата према српском, па и муслиманском народу. Карактеристично је да су пред рат неки елементи, а међу њима Перо Јукић и дон Илија Томас, из раније наведених разлога ангажовани да траже „хрватско право".

Ради тога су мачековци организовали и обучавали омладину. Формирали су „Хрватску заштиту", која је пред рат била веома јак ослонац мачековцима. Пред капитулацију војске она је на читавом подРУЧЈУ °Д Церсане до Чапљине имала задатак да спречава долазак и одлазак возова. То су припадници „заштите" чинили веома пријежно, кивни на дио српског живља. Хрватске масе су пред рат биле незадовољне и огорчене поступцима неких жандарма и представника власти, што је овдје приписивано српству. Сјећам се, рецимо, да је жандарм Петар на Требижату, према Љубушком, нагонио хрватску омладину да гази драчу боса. Таквим и сличним поступцима изазиван је револт хрватских маса. Жандарми и други представници власти вршили су репресалије, поред осталог, и због тога што су били начисто с тим какви су планови усташких елемената, који су се већ тада јавно огласили, нарочито након успостављања Бановине Хрватске. Касније се могло видјети да су проусташки елементи припремали масе, а нарочито истакнуте људе, који су им послужили као организована снага — представници села мјешаног састава или са чисто хрватским живљем. Нарочито су били гласнИ Перо Јукић у Чапљини и дон Илија Томас у Клепцима, који је био и духовни вођа усташа и главни организатор покоља. У Лозници је то био сељак Данило Млакић, у Гљивићима Бошко Ром, у Грујићима бег-Туран, итд. Они

су уочи рата припремали преузимање власти и организовали масе, што је изашло на видјело априла 1941. године.

Муслимани из тих крајева углавном су били неутрални и прилагођавали су се захтјевима власти. Српске масе су пред рат биле крајње покорно становништво, без обзира на страначку припадност. Српско становништво је било радно и борило се да створи боље услове за живот. Само када је требало изаћи на изборе — тада је оно било за власт. Такво стање српских маса — неискуство, необавијештеност и неприпремљеност за догађаје који су предстојали — затекло их је у априлском рату неорганизоване и без оружја.

У то вријеме и организација КГ1Ј била је неактивна и малобројна. Оно мало комуниста што се затекло у Чапљини априла 1941. године разбјежало се и напустило варошицу. Партијска организација постојала је само у Тасовчићима, на челу са, Максимом Љачићем. Она је политички интензивније радила само у свом селу. Објашњавала је народу праве циљеве режима и тиме долазила у сукоб са органима власти. Ипак, та активност је била сасвим незнатна. У осталим селима није било партијских организација. А да их је било и да су дјеловали на линији КПЈ, сигурно би и масе спремније ишле у рат, да бране интегритет своје државе, такве каква је била. Многи уопште нису хтјели да се одазову тој обавези. Када је Италија напала Југославију и када је почела мобилизација, сјећам се да је један припадник „Хрватске заштите" рекао да он нема за што да се бори и да неће да иде у рат, сем ако га вежу и силом одведу.

Кад је војска Краљевине Југославије капитулирала, повратници са фронта према Албанији су, не слутећи опасност од усташа, успут остављали оружје. Тако смо ми послије капитулације имали свега неколико пушака и извјестан број бомби и пиштоља. Иначе, ми у Пребиловцима и Клепцима до рата смо живјели у слози са хрватским становништвом, са којим смо били измијешани: наше њиве биле су једна до друге, заједно смо их обрађивали, пријатељевали, дружили се, дијелили зло и добро. Ја сам са хрватским живљем имао и шире везе, успостављене трговином. Међутим, кад је дошло на ред оно најгоре, злодјела тзв. НДХ и усташа, ријетко је ко међу хрватским живљем могао да обавијести било кога о било чему: они су Србима из пријатељских разлога хтјели и могли да учине —- нису знали како, а они који су знали да се припрема зло нису то ни жељели — они су се организовали, припремали и радили вјешто, тако да се за покољ и није знало, не бар на вријеме, кад се трагедија могла умањити.

У то вријеме радио сам на жељезници у Мостару и пуким случајем сам избјегао покољ. Са једним другом, бјежећи преко Дубрава и Пјесака, стигао сам у моје Пребиловце, и то је, уједно, био и мој задњи долазак на жељезницу и у Мостар. То се збило пред саму капитулацију, почетком априла 1941. године, кад су усташе, једним дијелом већ биле узеле власт у своје руке. Сјећам се да су ме одредили да возим теретни воз из Мостара према Хуму, али сам то одбио и побјегао, склонивши се код неког Брстине, гдје сам провео цијели дан.

Мој воз је отишао према Хуму. Возовођа је био Богдан Судар, а кочничар Душан Лојпур. Њих су обојицу скинули код Тесане и убили. У то вријеме већ је припреман масовни покољ Срба. Изненађеном и голоруком народу све то сдједном изгледало је веома чудно и обичан човјек се није могао снаћи у тој ситуацији. Одједном, био је стављен ван закона. Почело је убијање невиних људи — без суда и суђења, једноставно зато што су били „гркоисточњаци".

ПРВЕ УСТАШКЕ ЖРТВЕ

Проглашење тзв. НДХ изненадило је људе, мада се то дуго и вјешто припремало. Но, то у почетку није схваћено као трагедија. Напротив, људи су сматрали да се у свакој држави може поштено живјети и радити. Није било изразитог страха и неповјерења према новој држави. Истина, неки од нас, који су имали шире политичке видике, предосјећали су талас терора и освете. Ипак, ни ми нисмо помишљали да ће усташе масовно убијати, тим прије, што им за то нисмо дали никаквог повода. Убрзо након стварања тзв. НДХ добро смо схватили да је за човјека најгоре када га ставе ван закона: и када га гони пушком као зеца. То је за невине и поштене био тежак ударац. У то вријеме усташе су позивале к себи истакнуте Србе, предочавали им потребу да предају оружје и савјетовали их како да се понашају према новој власти. Пријетили су: ако тако не буду поступили — попалиће село. Ми смо били готово без оружја. Само понеко је имао бомбу или пиштољ.

Прва жртва усташког терора из нашег села Пребиловаца био је кнез Огњен Радуновић. Позвали су га к себи и брзо га пустили. Послије десетак дана опет су га позвали и свирепо убили. Огњен Радуновић је био отресит и оштроуман сељак. Први пут кад су га звали, мој брат му је предочио ситуацију и рекао му да никако не иде сам, него да обавезно поведе још некога. Он је то одбио, говорећи да има велику фамилију и да не жели да неко од чељади страда због њега. Усташе су га пустиле. Тиме су неуке и необавјештене заварали, успавали их.

Убрзо су почели ширити пароле: „Нико не треба да се боји", Ником се неће ништа десити". Затим су говорили „о пријекој потреби превјере", односно преласка на католичку вјеру. У том покрштавању видну улогу је имао дон Илија Томас. Касније су Пребиловце пустили на миру, али су друга села, рецимо, Клепце и Лозницу, почели терорисати. Сјећам се како је једног јутра к мени дошао младић из породице Мандрапа, из Клепаца, и рекао ми да су усташе убиле Угљешу и Весу Мандрапу. То су били угледни људи, власници гостионице у Клепама. Усташе су их убиле на мосту на Брегави и бацили их у ријеку.

Био сам присутан и када су усташе потјерале Душана Тоља преко брда према нашој страни. Ми смо се окупили и посматрали. Пошто је покушао да бјежи, ухватили су га и убили. Затим је почело хватање извјесних група људи — на разне мамце и преваре, а и из засједа. Из страха, људи из Клепаца и других села су ишли у цркву у групама, па су их усташе, уз пут, дочекивале и укрцавале у камионе, те возиле на силос у Модричу, гдје је био сабирни логор. Касније је дошло до расцјепа и међу усташама, јер су појединци, из пријатељских или других разлога, пуштали по неког. Добар дио Тасовчана је, рецимо, остао жив, захваљујући трвењу између усташа, чак и у првом налету злочина, у јуну 1941. године. Када су припремали истребљење извјесних села, чинили су то ангажујући јаче снаге, јер су рачунали на отпор. У првом налету, убијали су само угледне људе, а касније су приступили и масовном ликвидирању. Они су још мислили да ми посједујемо доста оружја и да ћемо се бранити. Што се Пребиловаца тиче, били су у праву: из 117 кућа могло се окупити 200 добрих, како-тако наоружаних бораца.

У Чапљину су усташе доводиле људе из Хрватске, Босне и западне Херцеговине и регрутовале их у усташе, јер су домаће усташе, по својој снази, биле прилично слабе. Били смо сигурни да ћемо и ми једног јутра доћи на ред и да ће нас напасти. Тако се и догодило.

Након што су претходне ноћи блокирале све прилазе Пребиловцима, од Хотња до Блата, од Кошћеле и Мрвића, на нас су кренуле јаче усташке снаге. На срећу, ми смо претходне ноћи избјегли, јер смо се томе надали. И '.бјегли су само мушкарци, а жене и дјеца су остали код кућа. Истила, нисмо то учинили организовано. Једни су ишли на Козје стијеке, други на своје ливаде, а трећи, међу којима сам био и ја, у Блато. Усташе су, кад нас нису нашле, натјерале жене и дјецу у горње село, тачније у ранију школу, тада претворену у затвор, а одатле их све отјерали у Чапљину.

У Чапљини су жене и дјецу стрпали у вагоне, довлачећи их по неиздрживој врућини. Претходно су им рекли да понесу само важније ствари (вјероватно су очекивали новац и накит), али да им не треба много. Стрпали су их у четири или пет вагона. Жене и дјецу, њих око 650, отјерали су у Шурманце. Одвели су их над јаму и побили. Прича се да су тамо, на јами, хтјели да оставе неколико дјевојака да би се над њима иживљавали, али су оне ту „милост" одбиле и живе скочиле у бездан.

Партијска организација у Чапљини и Тасовчићима није успјела ни у чему да нам помогне. Истина, усташе су своју акцију предузеле изненада и партијска организација се није снашла. Штавише, у то Еријеме чланови партијске организације су се, дословно, разбјежали. Слободан Шакота је отишао у Загору и придружио се устаничком покрету. Други комунисти су се повукли у себе и забавили својим невољама.

БРЕГАВОМ СУ, ПЛ1ИВАЛИ ЉУДСКИ ЛЕШЕВИ

У то вријеме имао сам доброг пријатеља, Бошка Миљанића из Вишића. Он је дошао к мени, дао ми пушку и 10 метака и обавијестио ме о томе шта се догодило. Кад су људи сазнали крваву истину, деморалисали су се и ишли сами да се јаве усташама, које су имале свој штаб у Пребиловцима, у кући Лазара Булута Ћоре. Тамо су прикупљале оне који су се били сакрили или су дошли са стране, па нису знали шта се догађа. Колале су страшне приче, чију су тачност потврдили гробови који су касније откопавани. Неким женама вађена Су дјеца из утробе, јер су усташе имале наређење да не пуцају, да се за злочине не би сазнало. Усташе су, иначе, избјегавале да пуцају. Радије су људе клали и бацали у Брегаву. Сјећам се седамнаесторице људи који су на тај начин уморени и бачени у Брегаву. Оне које су нашле у брду, сакривене, усташе су одмах убијале. Ми који смо били у Блату били смо сигурнији, али нисмо могли издржати без хране, па смо ноћу, крадом, ишли до кућа, гдје нам је остала стока и доносили по коју овцу. Било је људи који су се овдје у Блату склањали близу брда. Када би усташе наишле сакривале су се у шевар. Било је и таквих који су се приликом налета усташа склањали у воду, дишући испод воде кроз шупљу трску. Мушкарци којима су усташе побиле породице били су деморалисани, па су се многи сами пријављивали. Сјећам се једног догађаја: када су они горе, код Сујића-кућа, гдје су се крили (с њима је контактирао мој брат, због хране) чули да су им породице убијене, отишли су сами да се пријаве, иако смо их одвраћали. И платили су главама.

Такво стање је трајало петнаестак дана, односно до дана када је у Блато дошао неки Лиде Шарић, који је радио у Метковићу. Ваљда су га к нама послале италијанске власти. Звао је људе да се врате, тврдећи да им усташе не смеју више ништа учинити. Наши људи,

опарени трагичним догађајима, нису вјеровали. Пcслије петнаестак нада извиђања видјело се да у Преблиовцима стварно нема усташа и ми смо се почели враћати. Кад смо се нас седамнаестак вратили кућама, наоружани пиштољима и ловачким пушкама, нашли смо читаво село насељено. То су махом били људи од Љубушког, Вировића, Међугорја, и других села, јер је у то вријеме била на снази парола ,,Убиј Србина — насели Муслимана". Но, било је ту и Хрвата и Муслимана. Неки другови из Пребиловаца познали су међу дошљацима Јозу Јелчића, који је био без пушке, али је правио распоред и трудио се око смјештаја тих незнанаца по нашим кућама. Ми смо досељеницима рекли да их не можемо гледати у нашим кућама док смо живи, те да иду тамо одакле су дошли, јер ћемо предузети друге мјере. Јасно, многи од њих су имали пушке. Ипак, они су ту нашу муку схватили и отишли, говорећи да су знали да ствари тако стоје, не би овамо ни долазили и да су их усташе превариле. Те ноћи у село је дошла и једна усташка патрола. Њен вођа је био Марко Родин, који је са мном служио војску на бугарској граници. Он не само што није био усташа, већ нам је у Блату, гдје смо се крили, као и други поштени Хрвати, помагао приликом набављања хране и других животних потребштина. Док су у осталим околним селима усташе убациле паролу о међусобном повјерењу и на тај начин скупљале људе око цркве, да би их ликвидирале, овдје код нас, та усташка патрола нам је рекла да је дошла да нас чува. Ми смо им одговорили питањем зашто да нас чувају. Ја сам Родину рекао да нас нису сачували и да не можемо више заједно, већ да они иду на једну, а ми ћемо на другу страну. Те вечери усташка патрола је преноћила у селу, а ми смо се извукли из кућа и на око километар даље преспавали. Кад смо се сутрадан вратили, усташе су већ биле отишле.

У другим селима су покупили све мушкарце у цркве, наводно ради провјеравања, а онда их похватали и отјерали на Модрич, на силос, гдје је било сабиралиште. То исто урадили су и у Габели — и један број људи побили су на Пјеску, код Габеле, а други дио одвели у Опузен. Међутим, чуло се да су се неки људи из Опузена, Хрвати, бунили због тога, јер су то што су усташе чиниле сматрали злодјелом. Рекли су усташама: ако имају намјеру да бију невине људе, још везане — нека их воде у своја мјеста. Неће да каљају њихов образ. Нису их послушале. У том периоду из села Габеле, а поготово, оних око Чапљине, пре свих, Клепаца и Лознице, побијени су скоро сви мушкарци. Мали број је преживио. Углавном они који су се успјели преобући у женско одијело или они које је неки од усташа спасио због пара или личног пријатељства.

Ми смо се поново настанили у нашим Пребиловићима. Живјели смо врло опрезно, јер смо махом били ненаоружани и нисмо представљали већу снагу. По дану смо били у кући и обезбјеђивали извјесну контролу терена, а ноћу смо ишли у брда и ноћивали. Нас 17 остало је живо. Баш у то вријеме чули смо да се води нека борба у Дабру и да се тражи да што више усташа оде тамо. Тога дана били смо код кућа до близу 10 сати. Неке наше комшије почеше да ме нагоне да идем у Клепце, да се видим са дон Илијом и ухватим неку везу. Нисам могао да одбијем да не би рекли да сам кукавица, мада ми се уопште није ишло. Отишао сам кући да пресвучем кошуљу и тамо се задржао извјесно вријеме, што ми је спасило главу. Наиме, кад сам дошао доље, на њиве, видим како се селу приближавају три усташе — један с митраљезом и двојица с пушкама. Размишљао сам шта да радим, јер је у питању било веома мало растојање, ни 200 метара између мене и њих, а мјесто је било прегледно. Уто ми долази брат и каже:

„Вељко, видиш ли?" „Видим! Бјежите". Једна скупина усташа отишла је кућама и док су неки наши бјежали преко ограда, усташе су пуцале за њима. Умакао сам крај Блата и сва је срећа што ми није друга група усташа пошла у сусрет са те стране.

То исто јутро одвоје се од нас, код Мирковића-Лазине, гдје смо ноћили, два рођака и мој најмлађи брат да траже овце горе у брду. Пошли су преко Грлића, гдје су их (код Баџурове куће) усташе сусреле и побиле. Само је Стево Булат, који је био са њима, побјегао (погинуо 1943. године на Храсну, као партизан).

Тсг истог дана нашли су у брдима, гдје су били избјегли, још седам или осам наших људи из села. Убили су их, па бацили у Брегаву. То је био задњи поход усташа на Дабар. Они су успут побили све на шта су наишли. Да ли је то била њихова самовоља или су радили по наредби — данас је свеједно, направили су тежак злочин.

Послије тога договорили смо се да се морамо насружати и бранити од злочинаца. Куповали смо пушке како је ко знао и могао — неки за краву, за овце, итд. Куповали смо их углавном, од Муслимана. Једна група људи наоружала се пушкама набављеним из Дубрава, а друга пушкама из Половожја, гдје смо са мјештанима успоставили везе.

У Блату се из наше групе одвојило њих 7—8. Било им је тешко мирно чекати судбину. Отишли су преко Ћора и повезали се са устаницима, који су већ били формирали збјегове, носећи са собом пушке. У то вријеме оружје је набављано са више страна и по било којој цијени.

ПРВА ЧЕТА, ОДБОР ВЛАСТИ И ЋЕЛИЈА КПЈ

Почетком октобра 1941. године састали смо се у селу да формирамо чету. Оружјем смо обезбјеђивали село. Наше наоружане патроле крстариле су Кравицом, па путем до Гркова Дола, онда испод њива, итд. Усташе су осјетиле да не могу слободно долазити у село, јер су знале да смо наоружани, па су формирале свој фронт од Брегаве, тачније, од старог моста иа ријеци, па до Клепаца и Лознице, те Кучевом до брда. На том простору имале су своја обезбјеђења ради одбране од нас, јер су се бојале да им не упаднемо у села и вратимо мило за драго.

Прије формирања чете имали смо неколико оружаних чарки са усташама, које су биле на поменутом фронту. Онда смо се састали да изаберемо команду чете и договорили се о акцијама ради одбране од усташа, о успостављању власти, итд.

Расправљало се о томе какву ћемо чету формирати, јер су се проносили гласови да се партизани и четници боре заједно да су савезници, па је било двоумљења око тога да ли да чета буде партизанска или четничка. Но, што се тиче борбе и одбране од усташа, били смо јединствени, па је преовладало мишљење да се не смијемо дијелити и да је будућност борбе у партизанском рату.

У то вријеме из горње Херцеговине к нама долази Станко Бурић, кога смо звали Станиша.[1] Мислим да је био члан Окружног комитета КПЈ за горњу Херцеговину, студент, родом из Црне Горе. Он нам је дао корисне идеје у вези са формирањем чете и саставом њене ко-

[1]) Војин Поповић, Пуниша Перовић и Станко Бурић послати су из ПК КП Црне Горе као инструктори Партије у срезове: Билећу, Требиње, Столац и Љубиње. Они су 26. октобра 1941. стигли у село Клобук — Ластва код Требиња.

манде. Тако смо на састанку за командира чете изабрали Гојка Надаждина, за комесара Вељка Булута, за замјеника комесара Бранка Ијачића, који је са групом Тасовчана дошао у састав чете, а за замјеника командира Манојла Булута. У саставу чете су формирани и водови.

Десетак дана нослије формирања чете изабрали смо и „одбор власти" јер смо претпостављали да треба да постоји и власт. Непосредно' након формирања чете, са мном је разговарао Станко Бурић и рекао ми да би било добро формирати партијску ћелију. Он је, такође, инсистирао да ја останем ксмесар чете, због тога што сам био радник.

Одмах након формирања чете показало се да су били у праву они који су предвиђали да ће бити и недисциплине, па смо за то формирали орган власти, а настојали смо да се у селу осјети његово дјеловање. Формирана је група бораца и дата на располагање „одбору власти" — да извршава његова наређења и представља гаранцију извршавања одлука. Сјећам се да су тада неке мјештане ухватили у крађи. Њих је одбор казнио глобом.

Одбор је могао да ухапси кривца и казни га блажом казном, а бринуо се и о снабдијевању чете, о учвршћењу власти, итд.

У то вријеме одбор је набављао со и шећер из Чапљине. Тих намирница никада нисмо имали довољно. Одбор их је набављао преко Тасовчана који су се налазили у чети. Они су преко својих породица у Тасовчићима, набављали со и шећер у Чапљини. Снабдијевали смо се и преко Лознице.

Љетина је, углавном, остала усташама, мада су и комшије Хрвати нешто спасили. Заправо, ако смо нешто и добили — то је било преко комшија Хрвата. Те године мало смо шта искористили, изузев онога што је било у Брегави.

К нама поново долази Станко Бурић, одјевен као чобанче. Било је то у новембру 1941. године. То је био његов други долазак код нас. Дошао је низ Брегаву. С оне друге стране Брегаве усташе су га раниле у ногу, па су наши отишли по њега и пренијели га у село Кулине, одакле је једно вријеме политички дјеловао.

У међувремену, ми доносимо план за формирање партијске организације од 3 члана. За секретара ћелије КПЈ изабрали су мене. Ту партијску ћелију сачињавали смо: Илија Ћук, Гојко Надаждин и ја. Први пут смо се окупили у једној усамљеној кући породице Ћукова. Почели смо да радимо, истина, у малобројној ћелији, јер ми нисмо ни претпостављали да треба да буде масовнија.

Кад је Станко Бурић дошао у Кулине питао ме да ли одатле можемо ухватити везу са Чапљином. Рекао сам му да можемо и помогао му да то учини. Потражио сам сигурну адресу, јер нисам знао ко је од чланова Партије остао у Чапљини. Оријентисао сам се на Мехмедалију Шишића (умро од ТБЦ 1943. године). Послао сам једну жену од Зуровчевих, са писмом. Иако је била под контролом усташа, отишла је и Шишић је дсшао у Пребиловце, као да носи нешто. Станко и он су сједили сами, око један сат, и разговарали о ситуацији. Мени Станко није саопштио што је рекао Шишићу. Прије него што је он дошао, ми смо формирали партијску организацију и одредили себи извјесне смјернице. Мислим да је то било негдје 20. новембра, Знам да су ми неки другови приговорили зашто се нас тројица одвајамо од осталих, какво је то неповјерење према осталим борцима. Ми нисмо могли борцима рећи да смо ми комунисти и да се, због поштовања правила тајности, одвајамо и састанчимо, преузимајући веће обавезе од осталих.

Почетком 1942. године Гојко Надаждин се мало поколебао, постао недисциплинован као командир чете, почео да „игра карте" с прочетнички оријентисаним Митром Трифковићем, и слично. Ја сам му, као секретар ћелије КПЈ и комесар, предочавао да је то веома штетно и да он командује јединицом која треба да одигра важну улогу. Упозорио сам и Станка Бурића на то, желећи да га и он оштро опомене. Станко је то учинио, а онда отишао у горњу Херцеговину да поднесе извјештај Окружном комитету. Почетком априла званично је постављена команда чете. Гојко је смијењен, постао је водник, а Илија Ћук командир. Све друго остало је по старом. Мислим да су Илију Ћука поставили због тога да у руководству не би били све сами Булати.

Веза са Чапљином одржавала се, углавном, преко жена. Нама је одмах био потребан санитетски материјал и љекари. Иначе смо били самоувјерени, свјесни да смо формирали чету и заокружили своју власт, која се протеже горе до Кошћеле.

Док је Станко Бурић лежао у Грлићу, неко је пронио глас да иду Талијани. Пребацили су га у Уриће. Италијанима се није ишло у Пребиловце, без обзира на то што су они, наводно, долазили као спасиоци. Многи наши људи су мислили да су Италијани чим су пребацили гарнизон из Метковића у Чапљину почели развлашћивати усташе, а тада нам циљ није био да се заваћамо са Италијанима, поготово због живља у Тасовчићима и другим селима доље, гдје смо имали јаке везе и изворе снабдијевања.

Одржали смо састанак партијске организације и команде чете, на који смо позвали и неке истакнутије другове. Дискутовали смо о борбама: хоћемо ли одмах заузимати непријатељев положај, односно какав ћемо став заузети и шта радити са позадином Кошћела, Бјелојевићи, Дреновац и Поплат, јер су горе усташе имале своја јака упоришта. Ма шта да се деси са нама, морали смо да се повлачимо горе. Нисмо имали гдје друго, и први задатак нам је био да ступимо у контакт са горњехерцеговачким покретом и договоримо се да се та наша позадина прочисти. Стога је донијета одлука да Бранко Ијачић и ја, комесар чете и његов замјеник, кренемо горе и успоставимо везу, те да се припреми заједничка акција. У Врањској смо нашли команданта Врањског одреда. С њим смо се договорили. Он сједи и на машини тражи слово по слово. Пристаје на сарадњу. На крају смо закључили да око 28. марта 1942. треба дигнути Шакотин мост на Брегави. Мост је био дрвени. Његовим рушењем усташама би било онемогућено одступање, а вјероватно се рачунало на што више губитака. Ми смо, по договору, бацили неколико мина, а и они су рекли да ће у уговорено вријеме, на одређени сигнал, бацити бомбу у Дреновац. Међутим, они се нису огласили. Вјерујем да су били слабо организовани и нису се могли упустити у такву акцију. Касније смо опет утаначили заједничку акцију истога дана када се између устаника и Нијемаца одиграла борба на Бадрљачама. Борци Врањског одреда пошли су на заједнички утврђени објекат са јачим снагама, али их је та борба спријечила. Коначно смо се договорили да напад извршимо 28. априла. Ми смо кренули према Кошћели, а они одозго су рашчистили Брегаву и пробили се у Храсно. Тада смо имали широк слободан терен и били смо спремни за акцију.

У међувремену, нама су стигла двојица другова из Чапљине. Један је био Џемал Гушанац, за кога се тврдило да је тада био секретар Среског комитета КПЈ за Чапљину. Он нам је говорио да треба одмах почети са оружаним акцијама. То је био период јануар-фебруар 1942. године. Ми нисмо одбијали оружану акцију, али смо цијенећи нашу ситуацију и снаге којима смо располагали, закључили да се не сми-

јемо упуштати у веће оружане потхвате. Питали смо тог друга ко је и одакле је дошао и по каквим директивама, тим прије што смо имали партијску везу, Станка Бурића, а и свој став, формиран без икаквог дотадашњег утицаја из Чапљине. Наиме, нико од нас у то вријеме није одржавао везу са Чапљином, нити нам је одатле стизала помоћ.

Организовање устанка у осталим крајевима око Чапљине до тада није било нарочито успјешно, па осим Пребиловачке чете није било других јединица устаника. Нашој чети приступио је један Хрват из Чапљине. То је био Иван Сушац, члан Партије. Њега су убили четници приликом повлачења наших снага из Херцеговине, што ми је врло тешко пало. То је био диван момак и пришао је нама добровољно, одлучан да се бори. Осим тога, међу нама било је и Дубраваца, неких другова из Опличића и Домановића, који су прешли у нашу чету — тада једину организовану снагу која је представљала јужну Херцеговину.

УСПЈЕЛА АКЦИЈА ИЗВЕДЕНА 1. МАЈА 1942.

Сјећам се ситуације кад смо се састали на Кошћели, односно на Дјелима. Било је то вријеме почетка, офанзивних акција херцеговачких партизанских јединица ка дубровачком приморју, уочи почетка тзв. треће непријатељске офанзиве. К нама је дошао Ситничко-дабарски батаљон и његове старјешине Владо Томановић и Душан Грк. Ту смо имали састанак. Кад су ти борци видјели освијетљену Чапљину, питали су нас које је то мјесто. Одговорио сам им. Они су се зачудили и питали како опстати у таквој близини. Рекли смо им да смо ми досад опстали и упознали смо их са ситуацијом и распоредом усташких снага, развијених према нама од Брегаве до Блата, говорећи им да тамо има нашег живља, у селима Клепци и Лозница. Владо се замислио и упитао: ,,Како би било потражити добровољце да ноћас све то, у једном налету спрже, ма све и с оне стране Неретве?" Кажем му да такав избор није добар и да то они препусте нашој чети, јер она ту остаје и даље, а да он са батаљоном већ има планове. Додао сам да би било добро, с обзиром на то да ми немамо тако искусних бораца као што су они из батаљона, да замијенимо тридесетак омладинацз, сдносно да овдје остане један Дабарски вод, а да наше омладинце пошаљемо Милану Домазету на Храсно, јер се претпостављало да ће један батаљон остати на Храсну, а да ће други ићи према Конавлима. Тако је и било: код нас је остао један вод Дабрана, са Данилом Дакићем на челу. Остао је Милан Домазет, који је именован за руководиоца сектора. Сутрадан је направљен распоред снага. Ми смо остали ту 29. и 30. априла, а они су отишли. На извиђање усташких положаја ишли смо Манојло Крунић и ја — читава команда чете. Прошли смо Велику гомилу изнад наших кућа и ограда и посматрали положај усташа. Донијели смо одлуку да 1. маја у 1.00 сат кренемо из села, приближимо се положајима и нападнемо их. Одлучили смо да у висини Медине и Кесине ограде и Трасовице распоредимо по 4—5 другова ради препуцавања, јер је отприлике та висина одговарала усташким положајима. Они ће у рану зору припуцати и скренути пажњу на себе а ми ћемо им за то вријеме подилазити од Шкрке до Брегаве. Били смо распоређени у 4—5 водова, са 115 бораца, спремних за напад. Неки подаци говоре да је на тим положајима било око хиљаду непријатељских војника. То потврђује и чињеница да је дон Илија Томас ноћивао у Клепцима, рачунајући да му нико ништа не може са таквом снагом.

Ми смо кренули тачно у 11.00 сати и дошли у село Пребиловце, на Булутову махалу. Ту смо извршили распоред водова. У међувремену смо закључили да неки другови из Тасовчића треба да се пребаце преко Брегаве, код Гркова Дола. Пошто су мост обезбјеђивали жандарми, требало је да их нападну с леђа и заузму мост. Тај задатак је извршила једна група бораца са ЈБубом Ијачићем на челу.

Првог маја око 3 сата ујутру извршили смо напад на усташке положаје. Као средство застрашивања непријатеља употребљавали смо екрезитне коцке, са кордом и капислама, које су пуцале као топ. Кад смо се приближили фронту и упали у њихове ровове, говорили су: „Мајку им њихову имају и топове!" Тај је фронт, дужине око 3—4 км, ликвидиран у једном налету. Тада смо заузели села Гњилишта, Клепце и Лозницу. Неки су у групама продужили у Вишиће и Чељево и запалили понеку шталу ради панике, а многи непријатељеви војници су, захваћени паником, нашли смрт у Брегави — превртали су се у чамцима. Налазили смо их, углавном, у оним малим бетонским виноградским чатрњама. А многи наши борци били су без оружја.

Највећи број усташа је побјегао. Будући да нису могли ићи пречицом у Чапљину, јер је мост био у нашим рукама, отишли су у Вишиће и ту су прешли Брегаву. У њиховим редовима је завладала паника. Наши који су нападали према Клепцима одмах су почели трагати за дон Илијом Томасом. Пронађен је сасвим случајно. Наиме, кад је њихов фронт разбијен, умјесто кроз врата, скочио је кроз прозор, да што прије изађе, и наводно, ишчашио ногу. Његов братић, који му је био и пратилац, хтио је да га носи, али му је он рекао: „Ти иди, ја ћу се сам спасити". Увукао се у купине крај православне цркве, поред саме цесте. Пронашла га је једна мјештанка, којој је купина запела за хаљину. Дон Томас је, према замисли нашег вишег руководства, требало да се евакуише, али је, због гњева бораца, убијен. Касније су га измрцвариле саме усташе, да би показале какви смо ми злочинци и шта радимо, чак и са свећеницима. Њега је требало, по плану, предати јужнохерцеговачком штабу. Али, шта је било, било је.

ОДСТУПАЊЕ ПРЕД ИТАЛ14ЈАНИМА

На освојеном положају остали смо читав тај дан, након чега смо почели евакуацију, јер смо знали да се нећемо дуже одржати. Наш терен је тада обухватао, углавном, Клепце, Гњилишта, Лозницу, Пребиловце, све до Кошћеле, односно Поплата. У тој акцији заробили смо мали број усташа, које смо евакуисали, а многи су и погинули. Према заробљенима односили смо се чисто војнички. Ријетко се дешавало да појединац убије некога. Код нас у Херцеговини тада је владала строга дисциплина. Ми смо се задржали на тим положајима, прекинувши саобраћај главном комуникацијом Мостар — Метковић и излазак на море. То Италијани, као окупациона снага, нису могли трпјети, па су дан послије те акције с тенковима прошли од Метковића, кроз Вишиће, дошли негдје испред села и отворили паљбу на нас. Били су далеко од нас око 800 м. Ми смо наредили да се становништво евакуише по сваку цијену. Међутим, приликом евакуације, неки Миливојевић из Дабарског вода, са нашим борцима, Мандрапама, упао је у псдрум и почели су пити вино. Италијани су избили близу Клепаца, а, они су били још у подруму. Знајући да их нема ни десетина, прискочили смо им, извукли их и разоружали, а њиховог десетара привели на војни суд.

Нисмо покушали пружити отпор, јер су Италијани напријед истурили тенкове, а у позадину су распоредили пјешадију, и ту се нашим снагама и средствима није могло ништа учинити. Одступали смо несвијесни истине да смо 1. маја када смо напали и заузели те положаје, могли заузети Чапљину са два партизана, само да смо знали шта се тамо дешава. Наиме, када је отпочео наш напад и грмљавина наших „топова", завладао је такав страх у вароши, да је све живо побјегло из Чапљине према Требижату, и даље. Када смо већ сазнали за то, није се могло ништа поправити, па смо пребацили око 400 жена и дјеце из Требижата и других села. Евакуисали смо их на Мариће, а дијелом у нашу позадину. Црно брдо одредили су као задњу борбену линију (Црно брдо — Кајдача — Грлићи). Онда смо се повукли преко наших винограда на Кулине и Кравицу, гдје смо формирали вод. Италијани су на тенковима дошли само до моста, који смо ми напустили. Одатле се њихова пјешадија почела пењати уз брдо Клепашницу, с тим што су прије тога осули јаку паљбу — да провјере има ли ко тамо. Ми смо сједили и држали положаје, намјерно ћутећи, јер је одстојање било повелико, а и штједели смо муницију. То је била та почетна планирана битка са усташама, с друге стране, услиједила је брза интервенција окупаторовог гарнизона из Метковића. Италијани су хтјели да нас што даље одбаце од комуникације, јер је то за њих било значајно. Ми смо знали да ћемо имати велике губитке, а да те положаје нећемо моћи одржати, па смо се, сасвим једноставно, повукли на друге одбрамбене линије. Цијели дан и ноћ се пушкарало. Талијани уопште нису прелазили преко винограда. Међутим, њима није одговарало ни наше мировање, нису жељели тако јако упориште баш на вратима „њихове" Чапљине, па су почели офанзиву, чини ми се од 5. до 7. маја. Истина, нападали су мањим снагама. Било их је око хиљаду, што у нападу, што у резерви. Те су борбе, иако је била ријеч о почетку велике и опште офанзиве, биле ограничене на село Кулине и подножје Црног брда. Одатле смо их задржавали до мрака, а онда смо их ноћу натјерали на одступање.

У међувремену се из Метковића у Чапљину пребацује нова италијанска јединица. Довлаче и 16 топова из Метковића, постављају их под бријег испод Чапљине и окрећу према нама. Почели су да грме 5. маја и нису престајали готово мјесец дана, уз бацање граната по селу и Краварици, Црном брду и свуда гдје су претпостављали да се ми налазимо. Довукли су и тешке минобацаче, јер смо били удаљени од њих свега 3—4 км ваздушне линије, што значи да је домет тежих оружја могао бити ефикасан.

Схватајући озбиљност ситуације, евакуисали смо становништво, а одбору поставили задатак да организује заједничку исхрану. Према броју особа, за сваки дан се планирало колико стоке треба заклати. У времену од 1. до 5. маја организовали смо евакуацију хране из Клепца и Лознице, јер нам је тамо остала велика количина жита. Жене су, без обзира на то што је тај терен био под влашћу усташа, понекад ишле на њиву да прикупљају жито. У тим селима се налазила велика количина жита и других намирница. Ми смо низ Црно брдо, преко Кулина, ишли у Клепце и Лозницу и преносили чак и кокоши, јер у тим селима више није било усташа, а Талијани би се ноћу повлачили у Чапљину. Ми раније нисмо ништа знали о томе да се припрема офанзива на источну Херцеговину, јер чим су оне дабарске снаге, 28. априла, отишле из тог краја, ми смо са вишим штабовима одржавали везу само преко курира, али се о тој тешкој ситуацији није ништа знало.

Наступио је период чаркања, са краћим предасима. У међувремену, док смо ми били ван борбе са Италијанима, они нису престајали да туку артиљеријом и авијацијом. Авијација је била нарочито активна, али и неефикасна.

Тек 17. маја Италијани организују велику офанзиву на нас, по мојој претпоставци, са око 1.500 до 2.000 војника, махом црнокошуљаша. Они су довукли тенкове у село, будући да су већ били заузели положаје у подножју Црног брда. Чак су одвојили један батаљон да наступа ивицом Блата, како би нас заобишли десним крилом. Тамо су довезли тенкове и минобацаче и непрестано су тукли наше положаје. Читаво брдо било је у диму. Гледао сам положај 2. вода, одмакнут мало ниже и улијево. Топовске гранате су ударале по људима. Они су искакали из дима и тражили заклон. Топовска граната је погодила директно Милана Бекана из Тасовчића, који је био распоређен у чету, и његово тијело је одлетјело у зрак.

Италијани су тог дана, 17. маја, навалили свом жестином и снагом на нас, подилазећи нам на око' 100 м. Због оскудице у муницији, ми нисмо пуцали ако нисмо били сигурни да ћемо постићи директан погодак. Видјели смо да талијанска. артиљеријска оруђа, која. бију по нама, помало и подбацују, чак да бију и по својима, нарочито онима који су намјеравали да се што прије ухвате Велике гомиле на Црном брду и да монтирају радио-станицу. Међутим, на том поло^жају били су Гојко и Манојло Булут са својим водом и још неки. Они су држали Гомилу и бранили приступ. А како је растојање било мало бацали су бомбе, што су чинили и нападачи. Једна бомба је погодила Гојка Булута и ранила га, Као посљедица рањавања касније му је извађено око.

ЗАРОБЉЕН У БОЛНИЦИ У ЗВИЈЕРИНИ

Ја сам био негдје у средини положаја. Размишљао сам о исходу те борбе. Док су топови тукли, ја сам наслоњен на пушку, гледао распоред наших снага. Близу мене био је Гојко Чаваљуга и упитао ме: ,,Шта си се замислио, Вељко?" Одговарам да овако треба издржати и давати отпор док се смрачи. Нама је, у ствари, ноћ могла бити велики савезник, тим прије што се није имало куд одступати, па смо били принуђени на битку до ноћи. Сишао сам око 30 м испред нашег фронта и заузео заклон, како бих осмотрио ту гомилу и наше борце на њој. Међутим, Италијани су ми подилазили, а уз мене је био само курир Мирко Драгић. Почеше да цијучу парчад бомби. Курир, још дјечак, веома се уплашио. Кажем му да не погађа свака. У међувремену, десно од мене ударила је мина бацача, која ме је ранила дуж десне стране тијела. Експлозија ми је разнијела пушку, два гелера су ми пробила новчаник и сломила ми два ребра. На себи сам имао чохано одијело. Тада мали Мирко повика: „Рањен је комесар Вељко!" Ја сам тада осјетио како човјек умире. Касније, када ми је Дана Пећанац чистила рану, са гелером је вадила и комаде чохе. Напунио сам пиштољ, јер сам видио да Италијани журно напредују. Знао сам: ако ме ухвате, мучиће ме. Отпузао сам до једне ледине. Онесвијестио сам се и у таквом стању био једну минуту, па сам поново кренуо. Дошао је Мирко Жепчић и изнио ме под једну кошћелу. Неки борци су донијели мердевине и на њима ме изнијели. Спасили су ми главу. Превили су ме, ставили ме у чамац и пребацили у Бјелојевиће, па у Влаховиће, а. затим у Звијерину, у партизанску болницу.

Распламсала се жестока битка. Лијево наше крило потисло је Италијане и натјерало их у бјекство према Кесиним и Чирића-огра-

дама. Њихово лијево крило је неко вријеме напредовало, према Грлићима, и развила се жестока битка.

Италијани су одступали, а посли.је подне, кад су их наши натјерали у бјекство, једна њихова група се забарикадирала у пребиловачко гробље. С друге стране, упорно је нападала једна наша десетина, са Вељком Мандићем на челу. Храбри Вељко је хтио неке Италијане да ухвати живе, али како је искочио из заклона на пут — покосили су га митраљезом. Он је био из Дабарског вода. Тог дана, није више нико погинуо. Поред мене, рањено је још неколико другова.

Пред сам мрак одвојила се група људи и Митар Трифковић (касније отишао у четнике). Њих тројица-четворица предухитрили су Италијане пушкомитраљезом на старом мосту на Брегави. Док су црнокошуљаши одмицали у паничном бјекству — наши су им рафалима пресјекли одступницу. Тада су се Италијани ускомешали. Они из Грабовог дола, који су бјежали уз Грабовицу, и они који су се студа враћали — направили су велики метеж. Тако да су се многи узајамно поубијали, не знајући једни за друге. Преостали су бјежали на све стране, а неки су поскакали у Неретву и Брегаву под пуном ратном опремом, те их је однијела вода. И тада и касније добијали смо обавјештења да су Италијани и послије 3—4 дана чамцима тражили своје по Неретви, све до Метковића, а и авион ,,рода" је извиђао тај крај. Не зна се тачно колико се Италијана утопило, ни колико је погинуло у тој акцији. Цијеним да је погинуло и заробљено око 100 непријатељских војника.

У болници сам затекао Станка Бурића. Рану на нози још није био изљечио!, чак се била загнојила. Од 18 рањеника, колико нас је било, већину су чинили руководиоци. Тада се поставило питање да ли руководећи кадар треба да иде у прве борбене редове. Не знам ко је први почео говорити о томе, али памтим да су неки констатовали да се сада, када је ситуација најсложенија, многи руководиоци налазе у болницама, тешко рањени, па да треба предузети мјере заштите руководећег кадра. Цијелу ноћ смо провели у расправи, а ујутру ми је Станко рекао да је обишао терен и да је ситуација врло тешка. Каже да је велика штета што иисам са четом, да спријечим да се она оспе. Многе друге јединице биле су пред расулом. Није оптимистички гледао на исход сфанзивс Италијана и четника, а развој сиутације ће му дати за право.

К нама су стизали извјештаји одоздо, из јединица. Кажу да су наши на положајима, да воде тешке борбе. А к нама је негдје око 26. маја, ради заштите болнице, стигао Душан Грк са једним батаљоном. У међувремену је евакуисана болница из Дрежња (Невесиње), на челу са др Сафетом Мујићем. Она долази у састав Јужнохерцеговачког одреда, у коме је Дана Пећанац била референт санитета, Она ми је ту из ране вадила комаде жељеза — чупала их са живим месом.

Једне вечери развила се борба. Пуца на све стране. Четници су навалили, заједно са Талијанима. Подузели су мјере и баш на љевом крилу, гдје је био Петар Милидраговић, продрли и заробили болницу. Тог јутра смо заробљени. Подигао сам се на кревету и видим: омладински одред, који је штитио болницу, већ је разоружан и постројен. Долази ми један познаник и усплахирено каже: „Ухваћен Душан Грк!" Рекао сам му да би било добро интервенисати у четничком штабу да се ти људи ослободе. Додао је да је Душан затворен у једној шупи за огрев, недалеко од школе, и да је под јаком стражом. На срећу, ми смо имали неколико болничарки, младих и лијепих жена, и четници су се заинтересовали за њих, тако да је њихово обезбјеђење ослабило. Душан је то искористио и, срећом, умакао.

Када су четници, испред којих је ишао Сава Ковач са пиштољем у руци, дошли до нас, питали су сваког рањеника против кога се борио кад је рањен. Дошао је ред и на мене. Сава ме пита одакле сам, против кога сам се борио кад сам рањен. Када сам му казао, рекао ми је: „Изроде, кукавицо једна, издајицо српског народа, против својих ослободилаца се бориш!" Одговорих му истом мјером: „Моји ослободиоци нису, а чији су — нека их поштива. Тко год на ме удари, ја ћу се бранити!" Пита ме имам ли оружја и упери пиштољ у мене. Неочекивано, ухвати га за руку Миливој Миливојевић, десетар једне десетине, која је заједно са Италијанима напала на, нас у Клепцима, и рече: „Немој, брате, команданте, него са Вељком направи договор. Ако се може да Пребиловчани буду наши — онда нема партизана у Херцеговини!" Ковач ме остави и настави да испитује друге болеснике. Ипак, оставио се пиштоља на интервенцију оног Миливоја и ускоро отишао.

ПОЧЕТАК ОСИПАЊА ЧЕТЕ

Сутрадан су дошли дијелови 1. пролетерске и ослободили нас. Са њима су били Коча Поповић, Владо> Шегрт и још неки руководиоци. Њих двојица су се питала шта ће сада са мном, јер сам био тежи рањеник. Рекли су: „Ниси компромитован код непријатеља и можеш остати". У међувремену је Душан Грк скинуо опанке са једног четника и дао ми их. Ускоро је дошао Ристо Јањић по неког рођака, кога је родбина била већ одвела. Тако је Ристо мене ставио на коња и одвео у Доли, кући свог оца.

Чуо сам убрзо да су у болници на Звијерини страдале неке другарице, њих три-четири, те неколико руководилаца, претежно Муслимана. Др Сафет Мујић није страдао. Сава Ковач му је рекао: „Ми с тобом не мислимо ништа рђаво радити. Уосталом, ти када си могао лијечити партизане, можеш и нас. Не мислимо да си из политичких разлога дошао овамо, него случајно, и нећемо ти ништа".

У то вријеме у Пребиловцима, по мојој оцјени, настаје најтеже вријеме, јер су Италијани и послије битке од 17. маја нападали, тукли из топова, бомбардовали, итд.

Карактеристична је била италијанска офанзива од 27. до касно увече 28. маја. Они су жустро нападали, као и оно 17. маја, настојећи по сваку цијену да ликвидирају одбрану Пребиловаца, што је било везано за опћу офанзиву. У тим најтежим биткама одстојање између партизана и непријатеља није било ни 50 м. Уто је команда чете добила писмено наређење, коју су донијели Чедо Надаждин и Мујо Хаирлић. У њој је писало: „Повлачите се према горњој Херцеговини, на Храсну нема наших снага". И они су се нашли у тешкој ситуацији — Талијани су се приближавали од Храсна, и Стоца, правећи обруч. Они доносе одлуку да се повуку. Међутим, повлачење нису смјели подузети док се предњи фронт не ликвидира. Онда су наши навалили на Талијане и пред мрак их натјерали у бјекство. Ту је заробљено око 70 Италијана, а заплијењено је 10—12 пушкомитраљеза, 3 лака и један тешки бацач. Извјестан број Италијана је ликвидиран, а 17 смо повели са собом. Кад су ликвидирали тај фронт, наши су организовано одступили. Срећом, ни Италијани нису хтјели борбу, већ су се склонили. Тако су наши прошли без борбе и изашли на Банчиће. То је било 29. маја ујутро.

На Дивину су били дијелови 1. пролетерске бригаде. Наши су три дана водили борбу доље, на нашем сектору, а да нису знали за ситу-

ацију у горњој Херцеговини. Почело је и колебање: једни су се одмах опредијелили за четнике, а други се ставили на чело народа, са циљем да га евакуишу. Тражили су од Италијана камионе, јер је дуг пут Банчићи — ЈБубиње — Пребиловци. Талијани, иако су обећали, нису извршили обећање и народ се, након десетак дана, морао враћати пјешке.

Једна група од 15 бораца, који су дошли на Банчиће, ишли су 5 дана да би ухватили везу са било којом партизанском јединицом, али је све било узалуд и вратили су се назад.

Интересантно је да су, и поред фактичког престанка тих борби и повлачења наших снага, још 7—8 дана вођене борбе на истом подРУЧЈУ Пребиловаца, а да се није знало, ко то и зашто тамо пуца. Наших није било, али су Италијани, из страха, пребирали сваки жбун, сваку литицу, кукрицу, дословно све. Касније се одвојила једна група од десетак бораца, омладинаца, са задатком да извиде ту ситуацију. Тамо су нашли групу људи из Дубрава. Такође, нашле су неке усташе, које су пљачкале оно што се тамс затекло. Наши су се, углавном, враћали у комплетном саставу, онако како су се и борили у Пребиловцима. Наша чета је била једина организована јединица. Она је под својом заштитом имала и бројну нејач — око 400 жена и дјеце, који су стигли у Пребиловце, а одатле даље — у своја села. Настаје и извјесно расуло у чети, али они први чланови Партије и команда остају комплетни. У новим условима бирају се нови методи рада. Појављује се и Гојко Надаждин, који је једно вријеме био командир чете и члан Партије, а сада командир четничке чете. Он тамо није отишао ни по каквој директиви, него самовољно. Јавља се и Митар Трифковић, раније веома колебљив, који сада тражи положај командира чете. Оглашава се и неки Ћирић и још неколико Трифковића. Чета се раслојава на партизане и четнике. Тада је партијска ћелија имала 8 или 9 чланова. Наиме, поред она три прва члана, придошло је више чланова из Тасовчића, међу којима Марко и Славко ЈБачић и брат им Бошко.

Мене су из Удола пребацили у Пустипухе, код Банчића. Код неких Сушића остао сам на лијечењу око 20 дана. У то вријеме у наше село долази Петар Бићовић — да би од Пребиловчана створио једну покретну четничку јединицу. Даје јој и извјесне задатке. Уто долазим ја из Пустипуха. Прије тога смо се договорили да подијелимо оружје. Ми смо били заплијенили око 200 пушака, 10—12 пушкомитраљеза, 3 лака бацача. Тада су нам неки на Банчићима били украли 2 бацача, али су их поново вратили. Тада смо се били договорили да оружје остаје у рукама оног тко га је заплијенио.

ДАНИ И МЈЕСЕЦИ ЧЕТНИЧКЕ СТРАХОВЛАДЕ

Четници преузимају власт. Наступају грубо и крволочно. Покушавају да нас ангажују на страну четничког покрета. Нису били спремни да неку јачу четничку јединицу убаце код нас, јер су знали да их народ неће примити. Друго, они су нас помало наивно посматрали. С обзиром на то да су многе поубијале усташе, да је остао жив само по који борац с пушком, били су спремни да нам нешто и толеришу и препусте. Они се врло вјешто користе усташким покољем и вјеровали су да нам је свима мјесто у четницима, да другог избора за нас нема. Осим тога, нашли смо се уклијештени између групе Италијана и усташа и групе четника. Остали смо у мањини, јер нам се главнина повукла у Босну, итд. Ипак, ми смо били куражни: имамо

јаку снагу, имамо оружје, а четнички опредијељено могло је бити свега 8 до 10 људи, ни у ком случају више. Ми смо онда почели припреме, мада и четници планирају акције у Дубравама. Ми смо на терен одмах послали 20 комуниста, јер су четници формирали своје станице. Послали смо: Милана Сарића у Локве, Илију Ћука у Домановићe, а Милана Булута у Опличиће. Поставили смо им задатак да што прије ступе у контакт са становништвом, и Хрватима и Муслиманима, да се они задрже на својим имањима, а да ликвидирају оне за које се сигурно зна да су окорјеле усташе и да су бацали људе у јаме. Мислим да су и дабарски четници, међу којима је било и ранијих партизана и њихових руководиоца. Тако су се они већ повезали између себе — Дабрани и ови четници, тим прије што их је било доста који су се међу собом познавали, јер су раније учествовали у заједничким акцијама.

Када је Петар Бађовић дошао у село, тачно смо знали шта они хоће и сви смо отишли на тај састанак. Састанак је одржан концем јуна, у вријеме раслојавања наше јединице. Једно вријеме смо мислили да поставимо Манојла Булута за командира чете у Пребиловцима. Међутим, четници су то одбили, јер су у то вријеме имали своје снаге у Пребиловцима. Можда су они и именовали штаб свог батаљона, али они људи који су били доље, Гојко и Митар Трифковић, радили су оно што смо ми хтјели. Другим ријечима, нису имали подршку у масама. На том састанку Видачић је рекао да смо ми проријеђени и да се морамо осветити, да ће се формирати једна „летећа покретна јединица", која ће много значити, да треба ићи на партизане, итд. Међутим, неколико другова и ја успротивили смо се томе, а и неки старији људи су припремљени на то, тако да смо их ушуткали и јасно им рекли да ми нећемо ићи на партизане. „Партизани нису нама криви, нису нас поубијали, него, ако планирате акције, хајдемо на усташе" — речено је четницима. „Нису нам ни Талијани криви, то је регуларна војска, него изволите у акцију на усташе" — додали су остали. Тај састанак је пропао. Они су се дрско дигли и рекли: „Ми видимо да ви нисте ништа друго него црвени. Ми ћемо вама довести летећи батаљон какав знамо", Стварно, није прошло ни два мјесеца, а појавили су се летећи батаљони, и то не у Пребиловцима, него у Домановићима, на челу са Мирком Ковачевићем. Сједиште им је било у Домановићима. У половину дуванске станице смјештени су они, а у половину Италијани.

ДОЛАЗАК СВИЈЕТЛИЈИХ ДАНА

Успостављена је веза са Максимом Булутом, а преко њега са партизанима у Далмацији, тако да се, уколико треба одступати, имало куда и коме поћи. Та веза је наредних мјесеци сигурно функционисала и преко ње су безбједно могли пролазити, илегалци и веће групе. Кад су се четници устоличили у Домановићима, у низ наврата су покушавали да нас смире и разбију. У селу је 2—3 пута дошло до сукоба срећом не оружјем. Једном су дошли у село да ухвате Милана и Новицу Шарца. Ухватили су их и довели пред дућан усред села. Ми Булути смо се састали у Булутовој махали и Манојла Булута, отресита, енегрична и паметна човјека, послали да преговара са четницима и тражи да се Шарци пусте. Он се, иако наоружан, вратио нерасположен, јер га је измалтретирао Мирко Ковачевић. Онда смо им послали Душана Булута, званог Лола, једног неустрашивог борца (погинуо на Поплату 1943. године, у акцији против Нијемаца).

Он је четницима поставио ултиматум (а већ је једна група са пушкомитраљезом обишла малу гомилу у селу, гдје су они били): уколико у року од 10 минута не пусте људе — нека очекују напад! Кад је наш Лола дошао горе и рекао им о чему се ради, Мирко Ковачевић је одржао говор у коме нас је оптужио за „издају свете ствари". Затим су се четници окренули низ Брегаву, а наше пустили.

Слично се десило и када су ухватили Гојка Булута и још неке и хтјели да их воде на Домановиће. Међутим, то није била организована, шира акција, већ препад. Симо Булут Тодоров, наоружан митраљезом, и још неки опалили су неколико рафала изнад глава четника, а они су се одмах разбјежали.

Четници су често долазили да тероришу све оне који би им отворено показали зубе. Према томе, они овдје никако нису могли одржати своје сједиште. Без претјеривања, ми смо у вријеме италијанске офанзиве и четничке владавине били толико јединствени да нам се никаква снага није могла препријечити. На примјер, када би наши извиђачи јавили да Италијани крећу према нама, водови су се отимали око тога ко ће их дочекати и одбити. Људи су били растерећени бојазни за фамилије, јер су оне биле заштићене, а имали су пушке и били одлучни млади људи, који не презају ни од чега.

Да се вратим времену када смо се расформирали као јединица. Тада нисмо имали могућности ма шта да предузмемо, мада смо и даље имали једну групу од 20—25 људи, дакле, физичку снагу која је давала отпор свему ономе што није било у нашу корист. Ми смо задржали оружје, али нисмо могли изводити акције. Тасовчани су отишли у Тасовчиће, други су остали у Пребиловцима. Дио наших кадрова послали смо у Дубраве, у четничке станице. Чланови Партије из Тасовчића отишли су и формирали своју ћелију у Тасовчићима. На крају, са њима смо се срели концем 1942. године, када су к нама изишли Трактор и Џемо Шарац. У мојој појати смо одржали састанак. Присуствовало је око 10—12 комуниста. Дошли су и чланови Партије из Тасовчића. Ја сам реферисао о политичким приликама на терену и предузетим мјерама. Читава наша, акција се сводила на агитацију и придобијаше маса, што је у том моменту било најважније.

Сјећам се, рецимо, да извјесно вријеме српске масе овдје нису имале попа. Попа није било ни у Опличићима, ни у Клепцима, ни у Габели. Ми нисмо сматрали нормалним да се сад отварају цркве. Хрватске и муслиманске масе су правиле вјерске манифестације. Питали смо се шта сада радити ,,Па, добро" — кажем ја — ,,ако ћемо ми тиме придобити масе и ако ће оне знати да се и том црквом и попом послуже — онда нека неко оде у Мостар и доведе попа Реповића".

Друг Младен Кнежевић Трактор се сложио са нашим оцјенама. Истина, ја сам у то вријеме био ослабио, те сам се илегално пребацио у Дубровник. Због болести срца, нисам уопште могао ићи уза страну, ја сметале су му и рањена нога, у којој и данас имам жељеза и деформисана кичма. Све је то код мене изазвало потешкоће и био сам тешко покретан.

Мислим да смо у оним условима у каквим смо дјеловали ми, у ствари, добро радили, јер нисмо имали везе са било ким и били смо лишени било чије помоћи. Истина, концем године је к нама дошао из Босне Гојко Михић и дао нам извјесна упутства, али у читавом периоду, од јуна до децембра 1942., нисмо имали везу ни са ким. Сјећам се како су ми тада Милан и Новица Домазет писали из горње Херцеговине: „Ми не можемо опстати, прогоне нас, пребацујемо се из једне У другу мишју рупу". Ја сам им послао поруку да дођу к нама.

Друга подовина 1942. прошла нам је без икаквих партијских упутстава и директива. Једино је Максим Булут и даље одржавао везу са југом Далмације, а другови оданде, били су мишљења да се у нашим условима не иде на заоштравање односа са Италијанима. Та веза је добродошла, али је нама било лакше да одржавамо везу са илегалцима у Херцеговини. Када се Гојко Михић вратио из Босне, са њим смо успоставили везу. Једном смо слали Трифка Булута да предочи партијској организацији у Псплату да тамошњи људи не смију ићи у четнике. Десило се то да Трифко није нашао Гојка, него неке друге људе. Ипак, они су отишли у четнике. Што се тиче Пребиловчана, који су били под нашим утицајем, никад ни један није отишао са четницима, иако су Талијани неколико пута долазили са камионима.

Четници су од Италијана добивали следовања хране. Окупатору су давали лажно бројно стање, а кад су Талијани дошли, казали би им да су четници на положајима и у расходу. На инсистирање да им се придружимо, Италијанима смо енергично одговорили да су људи на положајима, да не могу ићи са њима. Тада би Италијани по неколико дана обуставили следовање, а онда га поново давали. Четници су примали следовање хране и за неке партизане и носили га кућама. Али им ни то није могло помоћи. Они су, издајом народа, сами себи ископали јаму, из које никада нису изашли.

САВО МЕДАН

У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ БИО ЈЕ ДОБРО ОРГАНИЗОВАН УСТАНАК

Непосредно пред други свјетски рат у Мостару је дјеловала једна од најмасовнијих партијских организација у БиХ. Утицај КПЈ у Мостару био је веома велики и манифестовао се не само у раду синдиката, студентске и средњошколске омладине, него и у раду „Муслиманске библиотеке", која је, у ствари, само носила то име, а иначе је још 1936. године била снажно упориште Партије за ширење напредне литературе и штампе, за организовање веома посјећених предавања о актуелним питањима напредног радничког покрета у нас и у свијету, итд.

Мостар је тада имао бројну партијску организацију са изабраним Мјесним комитетом (МК). У граду је дјеловао и Обласни комитет (ОК) за Херцеговину. Организовани су штрајкови, демонстраџг)је и манифестације, одржавали су се партијски и скојевски семинари, растурала комунистичка и остала напредна штампа, приређиване су разне културне и спортске припредбе у којима су чланови и симпатизери Партије најактивније учествовали. Утицај партије у граду није ни издалека одговарао броју њених чла-

Овај текст припремљен је на основу више парцијалних сјећања Саве Медана датих у различитим временским периодима и на различите начине (властити ауторизовани текстови, магнетофонске и стенографске забиљешке сјећања и сл.) Прилог је припремила Редакција Зборника сјећања, радова, докумената и података о револуционарном радничком покрету у Мостару.

нова' који је био мали, јер се тада сматрало да у Партију могу да уђу само најреволуционарнији и најактивнији радници.

Партијска организацзија у Мостару нарочито се снажно активирала послије окупације земље. У љето 1941. године у граду је одржано више савјетовања, како за чланове Партије из самог Мостара тако и за чланове осталих мјеста Херцеговине. На овим савјетовањима, као и на свим састанцима комуниста, скојеваца и симШЈтизера у центру пажње били су припрема за устанак и борба против окупатора и његових слугу. У граду је био формиран и Војни комитет, који је руководио свим припремама, организовао скупљање оружја и остале војне опреме, формирао ударне групе и припремао излазак другова из града ради организовања партизанских одреда.

Вратио сам се у Мостар почетком септембра 1940. године. Дошао сам из Шпаније, заправо из Француског концентрационог логора, у коме су били затворени шпански борци. По наређењу Партије из логора смо побјегли ја, неки Стојановић из Ниша и Грегорчић из Словеније и то путем партијске везе.

Група од 18 шпанских бораца, међу којима сам био и ја, у земљу се вратила преко Сплита. Ту нас је дочекала велика маса свијета. Врло брзо смо успоставили контакт са друговима из партијске организације из Сплита. Иначе, у Сплит сам стигао 2. септембра и задржао се два — три дана. Сплитски другови су ми обезбиједили нешто новца и препоручили ми да је најсигурније да у Мостар идем аутобусом. Тако сам стигао у Мостар 5. септембра навечер. Као поповратник морао сам се јавити полицији. Ту сам нашао доста другова и брзо се повезао са неким међу којима су били Мујо Пашић и Карло Батко. Они су ме познавали, а и већ су добили обавјештење да стижем кући. Заправо тада је вршена припрема кадрова Партије за догађаје који ће доћи јер се очекивао напад Хитлерове Њемачке и на Југославију и на СССР. Партија је спасавала своје кадрове. Имао сам потешкоћа да би се одмах укључио у партијски рад. Нисам знао од кога су те тешкоће потицале, мада сам могао предпостављати. Тако сам укључен у партијски рад тек у фебруару 1941. године — и то ни тада у партијску јединицу.

Послије су наступиле припреме за оружани устанак. Учествовао сам на састанку када је изабран Војни комитет. По мом сјећању у њему је било 5 чланова. Изабран сам ја за предсједника, а сјећам се само још двојице другова, његових чланова, Мује Пашића и Ненада Васића.

Један од основних задатака, који је пред себе поставио Војни комитет био је да се што прије, и што боље, организује прикупљање оружја, муниције и другог ратног материјала. С друге стране, задатак је био да се што боље припреме кадрови за борбу против непријатеља и, треће, да се оформе јединице и ударне групе у граду са задатком да у датом тренутку отпочну са борбеним акцијама. Једно од најважнијих питања било је да се, истовремено, народ политички припреми за отпор окупатору, те да се код народа подстиче отпор мобилизацији, коју би, евентуално окупационе власти и њихове слуге могле да уведу. Ми смо, прије него што је Мостар у потпуности био окупиран, обавили припрему и подузели одређене акције у том правцу. Успјели смо да извршимо мобилизацију добровољаца и да чланове Партије, као и многе симпатизере, ангажујемо у борби против тих снага. Многи од нас јављали су се добровољно у југословенску војску наоружавали се, облачили војне униформе и активно

учествовали у извршавању одређених задатака. Велики број чланова Партије, СКОЈ-а, као и велики број наших симпатизера ступио је у тадашњу југословенску војску. То је за Мостар представљало снажан покрет у том тренутку чији је циљ био да се што више људи стави у одбрану земље и тако искажу патриотизам у борби са окупатором. И ми, г.оји смо се јавили добровољно кад су усташе преузеле већ једним дијелом цивилну власт — а војну држала стара Југословенска армија — већ тада смо заједно са тзв. ђачким батаљоном који је дошао из Сарајева у Мостар, учествовали у борби против усташа у Циму крај Мостара. Дакле, већ тада смо почели да се тучемо с домаћим издајицама.

Акције Партије биле су усмјерене у правцу што масовније мобилизације грађана и омладине против усташа и окупаторских власти. Тако је једна делегација отишла тадашњем команданту градског гарнизона, неком генералу, мислим да се звао Јанковић, и, у име грађана, тражила је да народ наоружа заједно с армијом, старом југословенском војском, ради заједничког учествовања у борби против усташа. Јасно, генерал је одбио тај приједлог и најурио делегацију, пријетећи да ће њене чланове похапсити. Једноставно није хтио ни да чује за тако нешто, иако окупатор још |није био дошао у Мостар. Такво понашање одсликавало је издајничку улогу руководства старе југословенске војске, показујући народу да они нису жељели водити никакву борбу не само против окупационих снага него ни против њихових слугу. Тако смо једно вријеме у самом граду имали двовлашће: Док су цивилну власт држали проусташки и усташки елементи, дотле је војну власт имала стара југословенска војска. Та је била пасивна и дозволила је да завладају терор, хапшења, прогони и убијања појединих грађана Мостара. (Хтио бих да нагласим и то да, јасно, све те припреме нису дошле тог момента, него је Партија годинама и годинама припремала не само своје кадрове него и народ на то, упознајући га са свим оним што фашизам носи са собом. Често је истицано, на примјер шта је фашизам учинио у својој земљи са напредним демократским снагама, гдје је на стотине хиљада људи прогањано и бацано у концентрационе логоре, убијано, уз стално настојање да се сваки отпор напредних демократских снага спријечи. У том периоду такође је указивано и на поступке окупационих фашистиичких власти. Многи грађани, рецимо нису вјеровали да ће окупатор на исти начин и у нашој земљи уништавати све што је напредно и способно да самосталнч мисли или да реагује на све оно што му се није свиђало. И, јасно, такве припреме имале су успјеха. Грађани су прихваћали у великом броју упутства наше Партије.

Захваљујући томе приликом уласка у Мостар окупатора нису дочекали славолуци и грађани на улицама, као што се то догађало у неким другим мјестима. Напротив, на „дочеку" окупаторских снага било је врло мало Мостараца.

Такве припреме ишле су упоредо и са акцијама Обласног и Војног комитета. Уласком окупатора у град и преузимањем власти од стране окупационих снага и усташа, партијско руководство све више се оријентисало на акције у правцу што боље припреме чланова Партије, СКОЈ-а, симпатизера и многих других грађана за оружане акције које су предстојале у борби против окупатора и његових слуга. Сакупљало се оружје и други ратни материјал и њихова концентрација у одређене регионе града. Отпочело је обучавање омладине у руковању оружјем, бусолама, ратним секцијама и војним
305 картама. Формиране су такозване ударне групе омладинаца са за-

датком да извршавају одређене акције. Уведена је одређена дисциплина, било је забрањено кретање појединим компромитованим друговима, припремала се акција ради смјештаја и обезбеђење склоништа за компромитоване другове.

Најглавнију улогу у остварењу ових задатака одиграли су скојевци и напредна омладина Мостара. Рецимо, један дио женске омладине имао је врло значајну улогу у прикупљању и разношењу материјала у стварању наше обавјештајне службе, итд. Захваљујући томе већ од првих дана окупације у граду је прилично добро дјеловагла обавјештајна служба. Навео би један од примјера који могу да карактеришу тадашњу ситуацију. Наиме, обавјештајна служба је била тако организована да су нпр. у рејону Бјелушина дјечаци и дјевојчице фактички извршавали њене задатке. Када би окупациона полиција или усташе извели ма какав покрет према Бјелушинама дјечаци и дјевојчице су нама то преносили за тили час. Дјечаци и дјевојчице су знали да се добар дио другова — комуниста и активиста, који су се скривали од окупационих власти и усташа, крио у тим дијеловима града и зато су будно мотрили на евентуале рације и претресе полиције. Истовремено, с тим припремама радило се и на стварању услова за пребацивање појединих група на шире подручје Херцеговине ради организовања и подстицања устанка на терену. Поготово, послије прогласа Централног комитета КПЈ у коме су народ и чланови Партије позвани да се организују и ступе у оружану борбу против окупатора. Тако је нпр. одређена једна група другова са задатком да се пробију у источну Херцеговину и ступе у контакт са друговима на том терену.

Прва група, која је у том правцу била организована, чинили смо другови Миро Попара, Живота Неимаревић и ја. Негдје половином јуна 1941. године покушали смо да се преко Вележа пробијемо на подручје невесињског среза, намјеравајући да успоставимо контакте и обезбиједимо канал за каснији излазак одреда из Мостара. Међутим, нисмо успјели. Због непознавања терена, залутали смо на планинском подручју Вележа, те смо се морали вратити у Мостар не извршивши задатак. Пошто тај план није успио други пут је тај задатак повјерен Кари Хусковићу, који је требало да успостави контакт са партијском организацијом у Невесињу. Успио је да се пребаци у Невесиње неким камионом који је превозио робу из Мостара у Невесиње и обратно. Успоставио је везу са друговима у самом Невесињу. Колико смо касније сазнали он је хтио да лично обезбиједи и провјери везе у селима кроз које је требало да прође одред. При томе је и настрадао од једне групе наоружаних људи који су крстарили по невесињском срезу. У тој групи било је и људи чије су породице настрадале од усташа, па су сматрали да је сваки Муслиман истовремено и усташа. Каро је настрадао као жртва такве логике.

Пошто мостарска партијска организација није добијала извјештаје од овог друга, са истим задатком у Невесиње је упућен Маха Ђикић. Требао је да испита шта је са Каром Хусковићем. Међутим, и он је настрадао од исте групе наоружаних људи.

И поред тих почетних неуспјеха, Обласни комитет је средином јула организовао одред од 22 друга. Они су 17. Јула 1941. године отишли из града у правцу Вележа. Пјешачили су цијелу ноћ и када су застали да се одморе били су нападнути са двије стране: из правца Бијелог Поља и из Гнојница односно Благаја. Напале су их усташе. Донекле се развила борба и један усташа је убијен. Међутим, одред је ипак разбијен и Ђоле Балаћ жив заробљен. Такође је био

ухапшек и Есад Фејић јер је био рањен у тој борби, а усташе су га ухватиле приликом повлачења према Бијелом Пољу.

Почетком друге половине августа организован је нови одред од 28. људи са истим задатком да се пробију у источну Херцеговину и успоставе везе и канале за наредне изласке бораца из Мостара. Одред је кренуо из рејона Бјелушине. И овај одред је пошао без водича као што су ишли и раније. Наиме, није се успјело пронаћи човјека, који би се прихватио задатка да одред пребаци у источну Херцеговину, мада су такви људи сматрам, постојали, а неки доцније били и у партизанима.

Одред је кренуо 16. августа увечер око 9. часова. Постављен је задатак да се током ноћи избије на врх Вележа, ту улогори а затим обезбиједе и испитају могућности пребацивања одреда у села невесињског среза. Тај одред, фактички, извршио је тако тежак задатак иако под врло тешким условима. Другови, који су били у одреду нису били припремни за тако напоран и тежак пут. Али, поред свега, постављени циљ је остварен. Одред је преданио испод врха Вележа. Јасно, одред се далеко боље обезбиједио од свих евентуалности.

Сутрадан увече одред је наставио пут и спустио се низ врлети изнад села Сопиља у невесињском срезу, у Невесињско поље. Прешао је цијело Невесињско поље између домобранских стража, које су биле запосјеле поље, и тачно према одређеној маршрути избиле на цесту Невесиње — Кифино Село. Цеста је пређена негдје у саму зору код цркве у Кифином Селу, а затим се одред упутио према селу Братачима, које је било једно од првих српских села на том подручју. Одред је имао за оријентацију једино бусолу и секцију-карту тог подручја. Тај поход је с успјехом извршен. Одред се није задржао код првих кућа у селу, него је продужио даље у Горње село .рратач, с намјером да се што више удаљи од цесте. Наиме, уколико би сазнали за долазак одреда непријатељске снаге су могле врло брзо стићи из Н^весиња и напасти нас већ уморне и исцрпљене.

У село Горњи Братач стигли смо у само свитање. Пажљиво смо се распоредили, за сваку евентуалност, и тек онда почели да улазимо у куће и да се повезујемо са сељанима. Прво смо наишли у кућу Бошка Граховца, сада првоборца. Он нас је добро прихватио, смјестио и нахранио. Јасно, сељани су се изненадили откуд наоружана група људи међу њима, ко смо итд. Ми смо им објаснили ко см!о, шта смо, с каквим циљем смо пошли, гдје идемо и друго. На тај начин остварили смо неки ближи контакт с њима, тако да нисмо имали потешкоћа да нас сељани прихвате. Ту се одред одморио, истина под војничким условима и уз све потребне опрезности јер нас је искуство на то тјерало.

Тог дана први пут смо срели и Петра Самарџића, доцније једног ,дч четничких руководиоца у том крају. Наиме, он је негдје око 9 сати са још 4—5 сељана дошао да нас посјети, јер је чуо за наш долазак.

Интересантно је да су сви били обучени у неке црвене кошуље са реденицима преко прсију, објешеним бомбама и пушкама у рукама. У разговору су говорили да су за Совјетски Савез, за Русију, те да се и они боре за слободу народа. „Ево, видите ли ове наше црвене кошуље симболишу ту борбу за слободу народа", — говорили су. Но, Самарџић се интересовао и о томе ко смо, шта смо, и како смо наоружани. Изгледа да је имао намјеру да нас разоружа и да нешто подузме са своје стране против нас. Међутим, када је видио

да је наш одред добро наоружан, да се војнички прилично добро поставио, да има обезбјеђење и остало, одустао је од тих својих нзмјера — како су нам доцније сами сељани говорили. Он није престао да се интересује за нас ни касније, стално говорећи да су Муслимани један од највећих непријатеља Срба, да су усташе итд. Када смо ми поменули да међу нама има и Муслимана, који нису усташе него су пошли да се заједно са српским народом и осталим н^родима, боре против окупатора и усташа, није им било нимало мило. Самарџић је покушао да дозна ко су ти Муслимани међу нама, вјероватно с намјером да нешто подузме против њих. Већ у тим првим сусретима испољио се шовинизам код Самарџићеве групе, а осјетили смо да има извјесног шовинизма и међу самим сељацима. Они су сматрали да је онај дио Муслимана који се опредијелио за усташе крив за покушај пљачке, паљења села и убијања појединих људи. Они нису уопште видјели правог носиоца тога зла, које је окупацијом наше земље дошло међу нас. Нису видјели окупатора као главног носиоца, нити су видјели да су усташе стварно ти који су организовали покољ и прогоне народа у тим крајевима. Ми смо истицали, рецимо, да су скоро сви Муслимани у Мостару против усташа, али то они нису могли никако да схвате нити да вјерују бар из тога разлога што је један дио њихових комшија — Муслимана био у усташким редовима, а починили су одређена зла у тим крајевима. Ми смо убрзо, може се рећи, скоро истог дана, успоставили и везу у Доњем Дрежњу, недалеко од Горњег Братача. У том селу се налазио Обрен Ивковић, који је побјегао испред усташа и усташких погрома у Требињу, вративши се у своје село. Убрзо се у околини сазнало за наш долазак па су сељани из сусједног села долазили да нас виде и упознају. За нас је сазнао и Брана Ковачевић који је нешто раније напустио Мостар, бјежећи од усташког хапшења. Успостављајући контакт са Браном Ковачевићем много смо олакшали нашу ситуацију, пошто у том тренутку, међу нама није било ни једног човјека из невесињског краја, а што је врло важно за придобијање повјерења тамошњих сељака. Али, уз Бранину помоћ одмах смо успоставили присније везе са мјештанима тих села. Сутрадан смо се пребацили у Горњи Лукавац, гдје нас је село такође прихватило. Ту нам је од помоћи био Дукица Граховац, а наровно велику помоћ имали смо и од Бране Ковачевића, Обрена Ивковића и Још неких другова — радника који су рођени ту, а у предратним годинама су живјели и радили у другим мјестима. Све то нам је помогло да учврстимо свој положај, да се афирмишемо и да нас мјештани прихвате и смјесте.

У Лукавцу смо се одмарали два дана, покушавајући да успоставимо везу са Миром Попаром. За њега смо знали да је возом отишао из Мостара за Билећу, али нисмо знали да ли је успјешно стигао. Настојали смо да сазнамо је ли Миро стигао у своје родно мејсто Фатницу. Сељани су знали његову породицу зато смо замолили Дукицу Граховца да нам омогући везу са Миром, како бисмо га обавијестили да је одред стигао из Мостара.

На терену Невесиња налазили смо се Живота Неимаревић, Миленко Шотра и ја. Одмах се пришло формирању партијске организације и једног војничког организованог одреда. То су били први задаци које смо поставили себи Живота и ја. Наравно, одмах смо се оријентисали на Дукицу Граховца и Обрена Ивковића, које смо ђознавали од раније. Обрена смо упознали прије Дукице, јер је он долазио у Братач када је чуо о доласку Мостарског одреда. Село Доњи Дрежањ гдје је Обрен живио није било далеко од Братача и

од је дошао међу првима да нас види заједно са још неколико другова Ивковића. Он је био војник — активни наредник.

У тим контактима крили смо да смо комунисти. Једино смо говорили* да међу нама има и комуниста, као и људи који су били спремни — и без партијске припадности — да се боре против окупатора. Такав је био Андрија Станић, официр старе југословенске војске, који је пошао с нама да се бори. Било је и доста омладинаца а већина чланова Партије потицали су из скојевских редова.

Из првог разговора са Дукицом и Обреном, а посебно из Обренових ријечи, видјели смо да им није непознат рад Партије. Увјерили смо се да Обрен познаје многе ствари, да има партијско изражавање и да мисли партијски. Ту нам је помогао и Брана Ковачевић, рекавши да је чуо како је Обрен имао неку везу са Партијом у Требињу. Створили смо партијску организацију у саставу: Обрен, Дукица, Живота и ја, а касније смо упознали Ђоку и Перу Пашајлића. Ту је био и Брана преко кога смо дошли у везу са Васом Ковачевићем, и још са некима. Ђока Пашајлић је већ био кандидат за пријем у Партију у Сарајеву, гдје је радио док је Перо Пашајлић био веома напредан човјек и није требало много разговора с њим. Онда смо се повезали са Савом Брењом из Оџака. Убрзо су створене партијске организације не само у Камочу, Зовом Долу, него и у Оџаку, Слату, јер је било људи који су радили у градовима широм земље. Неки су већ били кандидовани за Партију (као Ђ. Пашајлић), неки су били у синдикатима, тако да их је доста знало о КПЈ и њеној борби. Све то олакшавало нам је посао на стварању партијских организација у овом крају.

Постојала је партијска организација и у Касаби (град Невесиња) цд три члана: Деско Бошњак, Хидо Башагић док се трећег имена не сјећам. Међутим, нисмо могли имати никакве помоћи од те партијске организације за рад по селима. Нешто касније је Саво Чоловић дошао из Београда, па је он укључен, затим Војо Вуковић, столарски радник из Београда. Убрзо, у многим селима постојала је партијска осноеа од 2—3, а негдје и од 5 чланова. Тако је створена једна партијска организација која је дјеловала. Тада још није било среског комитета, него смо ми обављали те послове. Крајем августа већ смо створили више партијских организација, укључујући у своје редове и Дукицу Граховца који је — без поговора — прихватио чланство у Партији. Током септембра мјесеца почели смо да стварамо и омладинску организацију. Брана Ковачевић је имао главну ријеч, али и ми смо у том погледу доста радили. Били смо ангажовани Владо Ивковић и ја. Имали смо утицаја и у тзв. Горњем пољу, Лакту, Сопљанима, гдје је првенствено муслимански живаљ. Нешто касније и тамо смо нашли неколико другова. Онда, у Батковићима у околини Невесиња имали смо једну групу из породице Жерајић.

Истовремено је размишљано како постојеће чете реорганизовати и створити једну јединицу, која не би само чувала села, већ би имала и борбени карактер, заправо била би покретна. Међутим, тешко је било одвајати људе од села, јер је парола у устанку углавном била да се чувају своја села и да се иде далеко од њих. Разговарајући тако међусобно, пошли смо од тога да првенствено треба формирати штаб, а онда ићи на реорганизацију.

Прво смо се договорили да подијелимо улоге: да Дукица буде командант пошто је већ стекао углед војног руководиоца (а и политичког) и популарност му је већ ишла ван Невесиња. По оцу је био познат у Требињу, Билећу и Стоцу. Тај дио Херцеговине знао га је као човјека, који је повео људе у праведну борбу. Замјеник је

био Обрен Ивковић, Саво Чоловић, политички комесар а Живота Неимаревић, замјеник политичког комесара. Живота још није био у оној улози партијског руководиоца, него фактички, замјеник комесара. Јасно, ми смо дијелили послове. Једни су преузели војничке послове, а ми смо добили партијски рад. Тако је створен штаб.

Негдје средином октобра 1941. године сазвали смо све чете, и, прије, свега, испитали могућност формирања једног батаљона са задатком не само да чува села, него и да води борбу против окупатора и његових слугу. Полазило се и од тога да сви не могу бити у војсци и да неко треба да одстане код куће. Тиме смо мислили да елиминишемо оне старије, јер нам је био важан не само број бораца него да то буду они који могу издржати напоре борбе. Но морали смо водити рачуна и да се у селима обезбиједи исхрана становништва и војске која ће сутра морати кренути одатле. Тако је формиран батаљон од три чете, изабран штаб. Тај скуп свих бораца и формирања батаљона одржан је пред црквом у Лукавцу. Наравно, обављена су и сва потребна именовања у четама.

Отпор је био јак када је требало ићи у борбу против Италијана, док смо у борбе против усташа могли повести колико хоћемо људи. Ово због тога што су усташе за њих Југлавном били Муслимани, а што треба схватити, с обзиром на прилике у том тренутку. Ми смо, рецимо, у батаљону имали Карла Батка, Хрвата. Нико није спомињао да је Хрват иако се знало да је те националности. Дошао је у групу из Мостара, а отишао са Данилом Милићевићем у Столац. Дакле, борци су знали шта је по националности Карло и ми то нисмо крили. Али, шест Муслимана који су пошли с нама из Мостара морали смо да вратимо, јер би их овдје поклали. Тада се сматрало да су само Муслимани — усташе, јер су им усташе попалили села.

Прве акције изведене су већ крајем октобра 1941. године. Радило се о рушењу цесте Калиновик — Невесиње, више Плужина, о кидању телеграфских стубова, прекопавању цесте, јер смо се на тај начин обезбјеђивали. Друга акција је прекопавање и минирање цесте на Трусини, на међи општина Невесиња и Стоца. Трећа акција, за к^ју смо се спремали, био је напад на касарну у Бишини. Дошла је једна група од 30 и неколико људи за ту акцију. Али, нисмо је извели, јер су нам из Удрежња, Јасене и околних села запријетили да ће пуцати на нас ако је подузмемо. А сељаци су се плашили да ће бити прогањани и убијани, јер је касарна у њиховој близини. Треба рећи да акција није изведена можда и због слабости, јер нисмо били одлучнији у тренутку колебања у јединици, која је, иначе, била састављена од омладинаца.

У тој акцији учествовао је Деско Буквић. Имали смо један талијански бацач, којим у том тренутку нико није знао да рукује. Уочи акције Деско се пријавио да рукује њим, јер је наводно војни рок служио у бацачкој чети. Он је иначе код нас био некакав притвореник, и то по налогу Оперативног штаба. Био је послат од МК, преко Мостара на терен Гацка и Невесиња и то вјероватно више у Гацко, јер је тамо био рођен. Пошто је путем курира стигао до нас, ја сам обавијестио Оперативни штаб о његовом доласку. Наређено је да га задржимо и преиспитамо ко је и шта је, јер се сматрало тада да је он некакав наш непријатељ. Ја сам о томе извијестио Мостар, а ови даље ПК. Најзад, ПК поново шаље писмо са подаци1ма о њему. Тада сам сазнао да је имао цијелу технику ПК у Сарајеву, ,да је радио с њом, затим да је члан Партије и да је

упућен у своје родно мјесто са задатком да дјелује као комуниста. Иначе, био је инжењер.

Мени је било наређено да га држим у затвору, али ја то нисам могао. Он је сједио са нама у штабу, припремао вијести и радио све остало што је требало. Послије другог писма ПК упућен је у Гацко. Ко га је ликвидирао у Гацку и зашто је ликвидиран нисам успио да утврдим.

Послије описаних акција значајно је рећи да смо одмах почели да објашњавамо сељацима ставове КПЈ, било путем појединачних разговора или на скуповима и сијелима. ЈБуди су се окупљали на те састанке. Говорило се о значају борбе коју КПЈ води против окупатора и његових слугу, читавог НОП-а, и о потреби оружане борбе. Такви састанци одржавани су свакодневно. Тако је указивано да нема слободе без борбе, без жртава. Наша пропаганда је неоспорно имала утицаја. У 1941. па и 1942. години, све до повлачења из Херцеговине. ми смо на овом подручју имали веома великог успјеха и у погледу мобилизације људства у јединице и у погледу обезбјеђења исхране бораца, истовремено формирали смо и НО. Другим ријечима, успостављепа је народна власт. Имали смо неколико општинских народних одбора, који су обављали задатке према нашим упутствима. Преко њих смо дјелимично вршили мобилизацију и рјешавали проблеме исхране. Они су држали одређену власт. Формирани су и народни судови, који су рјешавали спорове између сељака. Све се то стварало на нашој слободној територији. Општински НОО били су формирани у Лукавцу, Зовом Долу и Биограду. Био је то почетак 1942. године.

Први НОО је формиран у Лукавцу крајем новембра или децембра 1941. године. Њиме су били обухваћени Горњи и Доњи Дрежањ, Горњи и Доњи Лукавац. Предсједник је био стари Ивковић, сељак Ти одбори су фактички представљали народну власт, чак су одређивали колико ко може дати за исхрану војске. Преко НОО и ми смо добијали храну. Врло успјешно су дјеловали и раније поменути народни судови рецимо у споровима око земље или испаше. Војна и народна власт су се стварно осјећале и дјеловале преко изабраних одборника. Руководстава су бирана на скуповима сељака.

Значајну улогу имале су вијести. Оне су примане преко радија, а затим упућиване у села, јер смо ми у штабу једини имали радио-апарат. Сјећам се кад су нам из Мостара, на наш захтјев, послали тај радио-апарат и кад смо га укључили, сељаци нису вјеровали то што су чули, мислили су да то ми однекуда примамо тајне везе. Било је случајева да су провјеравали није ли се неко сакрио у собу или испод стола гдје је стајао радио и говорио оно што су слушали. Морали смо им детаљно објаснити шта је радио и како емитује вијести. Када смо почели да редовно издајемо билтене, схватили су да је то напредна техника и са пуним повјерењем су слушали вијести примане преко тог нашег радио-апарата.

Поједини четнички руководиоци као што је био Петар Самарџић, видјевши нашу агитацију и пропаганду, схватили су да ми вршимо озбиљне припреме за оружану борбу против окупатора. Покушавали су на разне начине, својом пропагандом, да се супротставе томе и да није вријеме за борбу већ да се једино треба борити против усташа. То је била основна парола четничких настројених људи. У том периоду имао сам два-три састанка и са Петром Самарџићом, разговарали смо баш о тим питањима. Он је говорио да је за Русију, да се и његови боре за слободу, али да још није вријеме за борбу,

да се треба припремати и тек кад дође вријеме онда ударити по непријатељу. По Самарџићу у том тренутку требало се једино борити против усташа, или, како је управо говорио, против Турака. Један такав састанак требало је да се одржи на захтјев тада већ јасно прочетнички опредјељених појединаца, окупљених око новинара Миле Шантића из Мостара. Он је тражио састанак са Миром Попаром, наводно ради рашчишћавања неких ствари на терену. До тог састанка није дошло, јер су четници предлагали да ми дођемо у се'ло Братковиће крај Невесиња. Нисмо насјели на то, јер би то очигледнб био долазак непријатељу у руке. Ми смо предлагали друго мјесто састанка, што ови нису прихватили. Тада сам први пут сазнао да је и Миле Шантић један од руководилаца четничког покрета.

Додао би само још неке ствари у вези са нашим стањем на Борчу.

Пошто је наш батаљон више од два мјесеца био на том положају у току доста оштре зиме 1941. године, договорили смо се у штабу да неко од нас оде у Оперативни штаб, у Ластву код Требиња и да покуша обезбиједити смјену за нашу јединицу, како би се борци одморили. Наиме, батаљон је стално био на стражи изнад Борча, у великом снијегу и мразу.

Ја сам добио задатак да одем у Оперативни штаб. Када сам дошао у Ластву, фебруара 1942. године, тамо сам нашао команданта Оперативног штаба Петра Драпшина. Њега сам добро познавао још из Шпаније, заправо још из логора у Француској. Испричао сам му какво је стање на терену између Југовића — Дубљевића — Бодежишта, тамо према Мједенику и селима око Борча. Обавијестио сам га такође о стању и расположењу у јединици и затражио да се батаљон замјени за једно десетак дана и тако омогући одмор борцима, с обзиром на тешке услове у којима су дјеловали. Нцје се сложио. Ту смо се сукобили. Инсистирао сам на том захтјеву, јер сам сматрао да у јужној Херцеговини има јединица које би могле да макар једно вријеме смијене борце наших батаљона. Предлагао сфг и јединице из Црне Горе. Петар Драпшин се није сложио ни с тим, али је одмах поставио питање шта ми радимо на терену, какву борбу водимо против пете колоне и да ли је уопште водимо. Упитао ме да ли сам стријељао неког од петоколонаша. Говорио сам да нисам никога, јер на терену нисам никога открио за кога би закључио да је петоколонаш у смислу како сам ја видио петоколонаше. Истина, било је људи који се нису слагали са многим нашим стварима, али открити петоколонаша — бар у то вријеме — није било лако. Онда ми је он рекао: „Ви сте опортунисти, ништа не радите тамо, а ја сам их већ пет стријељао".

Одговорио сам му: „Јесте, Петре, ти си их стријељао када су их довели везане, али колико си претходно утврдио да ли су петоколонаши! Можеш ли показати икакав доказ? Ако су нешто рекли за што су сматрали да не ваља, је си ли ти сматрао да су само зато петоколонаши? Има тамо бивших жандарма, финанса, и других људи, који су са нама и који су прихватили наше методе борбе, и наше циљеве, али има и других који се не слажу с нама. Међутим, ми их не сматрамо петоколонашима".

Наравно, вратио сам се из Ластве, необављена посла и уз то још изгрђен. О томе сам извијестио штаб да јединице морају остати. Тада сам осјетио да нешто што ми радимо не ваља, да се примјењују извјесне методе, које је заправо непријатељ створио. С тим

се нисам слагао. Мом разговору са Петром Драпшином био је присутан једино Саво Оровић.

Ваљда негдје почетком јануара 1942. године, формиран је 1. ударни партизански батаљон, на челу са Владом Шегртом. Овај батаљон, коме сам и ја био придодат, био је састављен од приличног броја младих, борбених људи. Батаљон је кружио по цијелој слободној Херцеговини. Четници су већ почели да показују своје право лице. Водили смо борбе против појединих четнички оријентисаних људи, који су настојали да умање значај НОБ-а, желећи заправо да онемогуће развитак НОР-а.

Ударни батаљон је извршио доста задатака, а један од њих је била ликвидација четничких команданта Тодоровића и његовог штаба у Кифином Селу, као и друге акције по Херцеговини. Батаљон је уливао повјерење у масама, јер је био права војна јединица, са јасно одређеним задацима на том терену. ЈБуди су све бројније прилазили том батаљону, а мобилизација је вршена од стране самог батаљона. За батаљон „Невесињска пушка" била је одабрана скоро цијела једна чета. Тако се протегло до маја мјесеца 1942. године.

Нешто мало ћу рећи о нашем неуспјеху и повлачењу из Херцеговине. Била је прилична дезорганизација приликом повлачења, да не кажем потпуно расуло, бар што се тиче дијела Херцеговине гдје сам ја био. Иако смо покушали да успоставимо везу са Оперативним штабом нисмо успјели. Нашли смо се тек негдје око села Изгори приликом повлачења. Јединице су се повлачиле са разних положаја: од Гацка, Требиња, Билећа, Стоца, па и са терена Невесиња. Сусрели смо се са тим јединицама на тромеђи Невесиња, Гацка и Билеће. Кад смо дошли до села Изгори доживјели смо ново изненађење. Наређено је да највиши број бораца остане, јер се говорило да ће бити веома тешко и напорно, те је за оне који то не би могли издржати боље да остану. То се представило тако страшно, као да се нико са тог пута неће вратити. Одвраћали смо и оне који су хтјели да иду са нама, јер се, наводно, ишло у неизвјесност. Препоручивали смо да се сколне док не прође непријатељска офанзива, а да ћемо се ми онда вратити. У том моменту изгледало је да они који напуштају Херцеговину, фактички иду у потпуну неизвјесност, да немају никакве перспективе и да одлазе у смрт. Одвраћали смо људб да не иду са нама, неке чак и силом. Мислим да би још пет пута више људи пошло са нама да нисмо били упорни у одвраћању.

Вратили смо те људе кућама, а онда су их четници и окупатор мобилисали и послали против нас. Око 150 људи извукло се из те ситуације. Залогоровали смо у Зеленгори. Убрзо смо осјетили колико смо погријешили, што смо одвраћали људе од покрета с нама. Тада смо добили обавијест да је смијењен[2]' Оперативни штаб за Херцеговину. Касније сам се видио са Петром Илићем Драпшином, као војником у јединици. Сазнали смо за погибије Мире Попаре, Павла Ковачевића и Животе Неимаревића, мада одмах нисмо знали како је дошло до тога.

Командант одреда састављеног од јединица, које су се тада повукле, био је Владо Шегрт.

> Наредбом Врховног Команданта НОП и ДВ Југославије од 23. јуна 1942 год. смењен је Оперативни штаб за Херцеговину и то: Петар Илић (Драпшин) командант; Мирослав Попара пол. комесар и Павле Ковачевић заменик пол. комесара. Истом Наредбом за команданта херцеговачких партизанскпх јединица поставља Влада Шегрта, за пол. комесара, Светислава Стефановића (Ћећа) за замјеника команданта Влада Томановића.

(Архив Војно Истор. Инст. Зборник НОР-а Том II књ. 4 док. 190).

МИЛАН С. ВУКАСОВИЋ

БОРБЕ УСТАНИКА ИЗ ПОДБРДСКИХ СЕАА

ЖАКОВСКО-ТУРИЧКА ЧЕТА НАРОДНЕ ВОЈСКЕ

Непосредно пошто су дошле на власт, усташе су почеле убијати Србе и палити све српско што би им допало шака. Наше село Жаково било је тада на опрезу, поготову П01Ш0 су у Поповом пољу страдала и два Жаковца: Милан Ј. Јакшић и Перо Ј1. Поповић. Они су са воловима испомагали другима у орању и сјетви у Поповом пољу, послије повлачења блата, те су их усташе ухватиле и бациле у јаму са осталим Поповцима. Послије овога су се и они који су до тада били пасивни увјерили да није тачно да им усташе неће ништа, па су се тргли и почели бјежати даље од путева и насељених мјеста.

Нас неколицина Жаковаца који смо од почетка били активни у пропагирању отпора насиљу, позивали смо људе да прикупљају оружје и да се спремају на устанак. Околност са усташким злочинима, ма колико они били тешки, олакшала нам је рад на ангажов^њу људи у припремању тог отпора, јер је јнарод увидио да код усташа нема милости и да им се више не смије вјеровати.

Дана 21. јуна 1941. године дошло је до заједничког састанка за борбу најрасположенијих и најхрабријих другова — ради припрема за устанак против усташких злочина. Састанак је одражн у Китоњином долу, у Добраманском лугу, иза Грбића, а присуствовали су: Милан Грче, Јово Грче, Душан Грче, Мило Грче, Чедо Мијовић, Милан С. Вукасовић, Милан М. Вукасовић, Владо Јакшић, Симо Ј. Вукасовић, Обрен Провиџало и Томо Томовић. Ми овдје нисмо бирали никакво руководство, већ смо Чеда Мијовића сматрали као политичког вођу. Ми смо себе назвали герилцима иако ова прва група није названа герилским одредом.

На томе састанку разговарали смо, углавном, о усташким покољима Срба и што је чинити у таквој ситуацији. Донели смо закључак да се, првенствено, прикупљају оружје и муниција, затим да се повремено састајемо и анализирамо извршене задатке и догађарамо се како даље радити, а као најважнији задатак смо нагласили политичко дјеловање међу масама и њихово припремање за устанак.

Послије овог састанка Обрен Провиџало је све наше закључке препричао Ристу Кокошару Бајру, који је наш договор одмах окарактерисао као комунистички. Касније Обрена Провиџала нијесмо позивали на овакве састанке, јер није очувао тајну.

Напад Хитлера на Совјетски Савез, наша жеља да одавде олакшамо ратне напоре једине земље социјализма а и вјера у брзу и сигурну побједу браће Руса — олакшали су и убрзали наш рад на припремању народа за устанак. Па смо, тако рећи, истог дана када смо чули за почетак тог рата, расправљали шта ми треба да чинимо у тој ситуацији.

Након усташког покоља у Поповом пољу, ми Жаковци смо избјегли у Жаковско Забрђе, Влачице, Сјенокосе, Жуберице и Јањила, близу с. Турица, које је раније, као заселак, припадало Жакову, као и Грбићи. Тада смо ми, који смо се раније окупили у Китоњином долу, дошли на идеју да се формира једна чета „народне

војске" која ће бранити тај збјег где је народ избјегао и смјестио се, па је 26. јуна 1941. године одржао један скуп на „Зовенику" у Жаковском Забрђу, близу Јањила. Сјећам се да је на томе састанку Чедо Мијовић одржао говор и рекао да ће Црвена армија донијети слободу поробљеним народима.

За командира те чете изабрали смо Сима Савовића из Турице, као онда угледна домаћина, замјеника командира Милана С. Вукасовића. На састанку је било 53 борца наоружана са 25 пушака и 3 пиштоља. није полагана никаква заклетва.

На скупу је Симо Савовић предложио да Чедо Мијовић буде политичко лице које ће спроводити политику жаковско-туричке чете, што смо сви прихватили. Такође је Симо тражио да Чедо Мијовић води записник и да се тачно поименично убиљеже сви борци чете и ко учествује у борбама, јер ће то требати када се послије рата буду давале пензије устаницима, па да не буде преваре и лажног свједочења. Тражио је да му се као командиру чете, набаве: сабља, шубара и кокарда. С тим захтјевима је стално додијавао Чеду Мијовићу и мени, па смо му некако набавили шубару и кокарду (војске краља Николе), али му сабљу нијесмо могли набавити.

Чета је имала бројне задатке: да обезбјеђује збјег и чува становништво од непријатељских насртаја, да осигурава несметан рад жетелаца у пољу и евакуацији љетине на сигурна мјеста; да се штите села 'од упада непријатеља и да им се пружи отпор. Но, свима се, и поред добре воље, није могло помоћи: Ђорђо Вукасовић је, када због старости није могао да крене у збјег — сам себи одузео живот да не би пао жив непријатељу у руке.

На састанку је усвојен став да се чети могу прикључити и борци из других села, који буду испољавали жељу да се боре. Некако одмах послије формирања чете, у збјег је наишао Шпиро Лучић, али су га стражари, не познајући га, лишили слободе и везали, па смо Симо и ја морали да интервенишемо да га пусте. Шпиро је био чуо да је формирана чета, па је дошао да испита могућности за то да и он борце из свог села укључи у њен састав, али у томе није успио.

Борци наше чете стално су се наоружавали, и то из разних извора. За набавку пушке ишло се у Црну Гору и Боку, све до Кривошија. Ношен је херцеговачки резани дуван и то је била најбоља „валута" у трампи за пушку. То, понекад, није био и безопасан посао. Тако је Ристо Ј. Вукасовић, јуна 1941, изгубио живот тражећи лушку. Дошао је, наиме, у село Гомиљани код Требиња, да купи пушку, али су га мјесне усташе (Муслимани) ухватиле, повеле предаа Требињу и ликвидирале.

Дијелови Жаковско-туричке чете народне војске учествовали *су у* борбама на Беговића кули и Вардишту, као и жандармеријској станици у Доброманима, гдје су пале и наше прве жртве, Илија Савовић и Крсто Ћихорић. Она је вршила и разне диверзије на путевима и телефонским линијама, на потезима Требиње-Љубиње и Добромани — Јасеница — Луг. Ти оружани окршаји устаника, у којима је учествовала и наша чета, заслужују подробнији опис.

БОРБЕ НА БЕГОВИЋ-КУЛИ И ВАРДИШТУ

Дан послије оснивања наше чете долази до формирања Видушког одреда народне војске, у планини Видуши. Он је 28. јуна напао на жандардмеријску станицу Змијанац и у току ноћи 28/29. јуна устаници су заузели тај објекат.

Концем јуна у село Врпоље (Загора) долазили Ђоко Скочајић, члан КПЈ кога је упутило обласно руководство КПЈ за Херцеговину на политички рад у ове крајеве. Он је одсио код честитог домаћина Обрена Вуковића, који га је упознао са војно-политичком сигуацијом у Загори и околини. Истовремено, Скочајић је упознао сеоско становништво са најновијом војно-политичком ситуацијом у Шс и свијету, посебно истичући да ће велики руски народ и н>егова Црвена армија брзо до ногу потући фашизам. У то вријеме у Загори се налазио и Бранко Катић, члан КПЈ овдје дошао из Требиња. Ђоко је одмах око себе почео да окупља виђеније људе, а посебно се интересовао за раднике, ђаке и студенте, као и сељаке који уживају углед у народу. Успоставио је везу и са руководством КПЈ за срез Требиње, мада је та веза тешко функционисала. У то вријеме налазио сам се у Жаковском забрђу, па сам готово сваки дан одлазио до куће Обрена Вуковића и састајао се са Ђоком Скочајићем, али не као члан КПЈ, јер тада о томе нијесам ни знао, већ као родољуб, са жељом да се борим против непријатеља. А о тој борби и задацима који нам предстоје Ђоко је умио лијепо да прича људима, па се и мени то свидјело и волио сам да га слушам.

Код Скочајића, у Загору, долазили су и Чедо Мијовић из Месара и Жарко Спаравало из Крњевића, као и Слободан Шакота. При том је Мијовић био задужен за политички рад у селима Подбрђа, а Жарко Спаравало у селима Шуме, па им је Скочајић давао задатке за рад и они су му у то вријеме полагали рачуне, вјероватно као чланови КПЈ или скојевци. Од мјештана је Скочајић чуо за Обрена Драшковића, као угледног домаћина и масовика у томе крају, па је често са њим разговарао, са жељом да га придобије за НОП.

Крајем јуна и почетком јула жандармеријске станице на Беговић-кули и у Доброманима почеле су да сакупљају оружје од народа, пријетећи људима одмаздом и другим репресалијама ако га не предају. У почетку су, у неким селима, успјели да од извјесног броја сељака добију оружје, па је Скочајић, чувши то, преко својих повјереника и сарадника предузео мјере да се оружје више не предаје. Он је на томе радио и преко Меха Кафеџића, предводника муслиманског живља у селима која су се граничила са српским. Молио га је да и он утиче на жандармеријске станице да оружје не прикупљају/од сељака. У томе се у доброј мјери и успјело. Како сам убрзо сазнао, Мехо Кафеџић је тада био кандидат за члана КПЈ и ва њега су податке доставили другови из Требиња, па се Скочајић са њиме повезао ради утицања на Муслимане тог региона да се зближавају са Србима, или да се односи бар не заоштравају.

Средином јула у Загору долазе три официра бивше југословенске војске (поручник и два потпоручника) и одсиједају у кући Сава Вуковића (Сашулице). Били су у својим новим официрским униформама, али са капама италијанских фашиста — оним са дугачким китама што је била чудна комбинација. Дошли су да испитају распо^ложење српског живља према Муслиманима и према крају и избјегличкој влади. Били су наоружани пушкама и пиштољима, како би их народ боље запазио. Међутим, већ у то вријеме се рад Ђока Скочајића у масама видно осјећао и народ се није дао завести причама ових официра. Није их хтио примити ни Обрен Драшковић на кога су они поуздано рачунали. Ђоко Скочајић и Чедо Мијовић, с којима сам се и ја нашао, окарактерисали су ова три официра као националисте, оцијенили да су дош.пи на овај терен ради придобивања присталица и рекли да их као такве треба и раскринкати

код народа. Они су се истога дана наобављена посла вратили преко Љубомира и никада више нијесу дошли на овај терен.

Око 20. јула, утицајем усташа, долази до заоштравања односа између српског и муслиманског живља у предјелима Брда. У селу Беговић-Кули почело се формирањем усташке милиције и примањем оружја, а спрски живаљ се ужурбано и из разних извора наоружавао ради самоодбране. У вези с тим, Скочајић предузима мјере у складу са насталом ситуацијом, па око себе окупља угледније људе региона Загоре, а поготову оне који су у то вријеме били чланови КПЈ и СКОЈ-а. Том приликом се Ђоко залаже да се између српског и муслиманског живља тога краја успоставе везе повјерења и сарадње, како би се избјегли међусобна борба и крвопролиће. Сви присутни су овакво резоновање прихватили као једино исправно, па су предузете мјере да се од Меха Кафеџића захтијева да, он са још неколико угледнијих Муслимана, дође на састанак са представницима српског живља — ради успостављања добросусједских односа. Такав приједлог Кафеџић је прихватио и сада је требало да се договоре о мјесту састанка, као и саставу делегација које ће му присуствовати.

У накнадним разговорима Скочајића и Кафеџића договорено је да се састанак одржи 27. јула у селу Власече, у кући Обрена Драшковића. На тај састанак ће из Беговић-Куле, договорено је, доћи Мехо Кафеџић, мјесни учитељ и старјешина (кнез) села. Представници Загоре биће: Ђоко Скочајић, Обрен Драшковић, Бранко Катић, Обрен Вуковић, Вукан Петровић, Обрен Грујичић и Симо Савовић. Касније смо се овом састанку придружили неки мјештани и ја који сам се ту затекао.

Дана 27. јула пут од Власаче према Беговић-Кули, куда је требало да прођу делегати Муслимана, добро смо и видно обезбиједили, како би делегати стекли утисак да смо будни и добро наоружани, па су за ту прилику бирали и борце са бољом одјећом и оружјем. Делегати из Беговић-Куле стигли су одређеног дана око 16 часова, с тим што су путем којим су пролазили заустављани од стране устаничких обезбјеђења. Наши делегати стигли су нешто раније, па када су стигли и представници Беговић-Куле одмах се прешло на разговоре. Константовано је да су, поред Меха Кафеџића, стигли мјесни учитељ А. Сасук, мјесни старјешина (кнез) Салко Беговић и његов син. Састанак је одржан у кући Обрена Грујичића. Обрен Драшковић није дошао на овај састанак и ако је био у селу.

Прво је узео ријеч Обрен Вуковић и захвалио се свима присутнима, а поготову комшијама Муслиманима, што су се одазвали позиву за овај састанак. Он је затим рекао да су људи региона Брда и Загоре у прошлости и све до тада, без обзира на вјеру и народност, (живјели у миру и слози и да тако треба да наставе, премда окупатор и усташе теже да нас заваде да бисмо се међусобно уништавали. Треба да остваримо међусобно повјерење и сарадњу, како би се избјегла братоубилачка борба — која би значила самоубиство. Мехо Кафеџић се сложио са приједлогом Обрена Вуковића, а затим су говорили и остали. Говорило се о усташким покољима над српским живљем, а затим о наоружавању Муслимана, што је била пријетња српском живљу. Делегати са Беговић-Куле су осуђивали усташке поступке, али су изражавали и бојазан за судбину муслиманског живља пред насртајима великосрпских елемената, у условима када се и српски живаљ наоружава, што не слути на добро.

Када је изгледало да ће наћи међусобни језик договарања, изненада је у кућу упала патрола наоружана пушкама на челу са Ми-

лованом Слијепчевићем. Они су примјетили да се код Меха Кафеџића налази пиштољ и разоружали су га. Било је супротстављања са наше стране да се Меху не одузима пиштољ, али се у томе није успјело. Послије овакве ситуације састанак је закључен и договорено је да се и убудуће састајемо и да се веза не прекида.

Делегати из Беговић-Куле тражили су да се безбиједно спроведу кроз наше страже и врате кући, на шта је она патрола Милована Слијепчевића изразила спремност да их она испрати, јер се и оки враћају у том правцу, на Змијанац, а овдје су дошли само да извиде- каква је ситуација у нашем крају, па су сви скупа пошли и истом правцу.

Сјутрадан, 28. јула, дошла је вијест да су жандарми са Беговић--Куле затворили у тамошњој школи 6 жена са Загоре, које су се враћале са брашном кући, јер су претходних дана гониле на коњима жито да међу на Мркљине код Требиња. У исто вријеме смо сазнали да се представници Муслимана из Беговић-Куле, који су дан раније били на састанку у Власачама, нијесу вратили својм кућама, већ су спроведени на Змијанац. Сада је из Беговић-Куле постављен услов: да се њихови представници одмах пусте и онда ће они смјеста ослободити све жене које су задржавали; у супротном — жене ће држати као таоце док се њихови људи не врате.

Пошто је искрсла нова ситуација и дошло до заоштравања односа са Муслиманима, написано је једно писмо и по куриру упућено руководству Видушког одреда. Изражена је жеља да се Мехо Кафеџић са осталим његовим друговима пусти, јер су поштени људи и јер се група загорских жена налази, као таоци, у школи у Беговић--Кули и неће бити пуштене док се ови људи не врате. Истога дана је добивен одговор руководства Видушког одреда у којем је стајало да ће њихови борци сјутра, 29. јула, напасти жандармеријску станицу на Беговић-Кули и позивају нас да им се придружимо, па ће тада бити ослобођене и загорске жене. Наглашено је да ће њихови борци рано ујутро посјести Грумача-гомилу и нападати с тог правца, а да борци Загоре треба да нападају са западне и .јужне стране у правцу жандармеријске касарне на Беговић-Кули. Сазнало се, од Меха Кафеџића, колико има жандарма у касарни и како су наоружани.

Међу борцима Загоре и околних мјеста, као и дијела Подбрђа, 28. јула владала је напета ситуација, прије свега због неизвјесности око исхода ових догађаја. У таквим условима је формирано и руководство да би спроводило мобилизацију и окупило борце за акцију, која је, према оном писму са Змијанца, управо предстојала. Због краткоће времена није се могла спроводити шира мобилизација, већ је „покривено" само уже подручје Загоре, а било је неколико бораца из Подбрђа, који су се од раније налазили у Забрђу, или у неким од села Загоре. За ову акцију с наше стране је прикупљено око 40 бораца, од тога око 30 наоруажних пушкама, док је Видушки одред имао педесетак бораца, наоруажних пушкама и пиштољима.

Руководство загорских бораца увече 28. јула распоредило је своје јединице, и то на три правца: дио који напада путем од села Власаче према Беговић-Кули; најјачи дио који напада од Дебелог врха у правцу, касарне на Беговић-Кули; мањи дио који напада од Очиња, са задатком да осматра земљиште од правца Старог Сланог и контролише пут Вардиште — Беговић-Кула. Видушки одред напада од правца Грумача Гомила и они ће први да отворе ватру. Остављена је једна патрола на Облику, ради осматрања од правца

Добромана, гдје се налазила жандармеријска станица са посадом, и обезбјеђења да од тог правца не би стигла помоћ нападнутим жандармима.

Чим је освануо 29. јул борбе су почеле. На то су жандарми, као браниоци, изашли ван касарне и организовали спољну одбрану. У почетку се препуцавало са велике удаљености, а касније су устаници преузели иницијативу и почели се, под борбом, приближавати касарни. У једном од тих окршаја тешко је рањен командир Видушког одреда, Стеван Бокић, који је сјутрадан умро од посљедица задобијених рана, на Змијенцу. Ово рањавање Бокића је било око 11 часова изјутра и оно је озлоједило устанике, па су почели још брже да се приближавају браниоцима и да их чвршће опкољавају. У таквој ситуацији жандарми су се повукли у касарну и утврдили се, те наставили да оданде пружају отпор. Били су увјерени да ће им брзо стићи помоћ из Требиња, јер им је то обећано телефоном (док је веза још постојала, јер су им устаници убрзо прекинули). Помоћ им је, стварно, била упућена, у јачини око 60 домобрана. Они ,су истог дана стигли до Старог Сланог, али су се огласиле устаничке пушке са Вардишта, а оданде се обрушавало и крупно камење према Старом Сланом. Са друге стране су запуцала, такође близу Старог Сланог, два брата Вулешевића, па су се домобрани збунили и нијесу се усуђивали да се пењу до Беговић-Куле и помогну жандарме у самоодбрани, већ су се вратили у Требиње. Али, прије него што ће се тамо вратити, одиграла се драма са браћом Вулешевићима. Наиме, 01<и нијесу имали добре заклоне када су пуцали на домобране, па су ови на њих отворили ватру из пушкомитраљеза. Том приликом Стево Вулешевић је одмах погинуо, а његов брат Симо тешко рањен и пренијет у село Јушиће, гдје је превијен, али му помоћи није било и убрзо је умро од задобијених рана.

Када су се устаници приближили жандармеријској станици тражени су добровољци за убацивање ручних бомби у зграду. Јавили су се Мирко Петровић и Обрен Провицало. Они су, наоружани бомбама, пришли уз саме зидове касарне, подилазећи према прозору — како би убацили бомбе међу браниоце. Жандарми су осјетили подилажење наших бомбаша, па су на њих бацили једну активирану „крагујевку", али су то учинили прије времена, па је Обрен Провицало успио да им је врати назад, кроз исти прозор. Она је експлодирала у касарни, а у истом моменту је и Мирко Петровић активирао свс»ју бомбу и убацио је унутра. Двојица бомбаша су почела да дозивају да им се донесе експлозив како би минирали касарну, па су се жандарми успаничили и, послије краћег времена, истакли бијелу заставу. Капитулирали су око 16 часова.

Предали су се: поручник Јосип Петрлић и жандарми: Осман Комад, Анђелко Кукрика и Скендер Кријештевац, те још четири помоћна жандарма, углавном мјештани из Беговић-Куле и околине, међу којима је био и Бриша Беговић. Заплијењено је њихово лично наоружање и опрема и прилично муниције.

Послије претреса заробљених жандарма, требало је да их борци Видушког одреда спроведу на Змијанац, али су ови уз пут почели да бјеже, јер нијесу били везани, па су борци из одреда на њих отворили ватру и побили их. У овоме окршају убијен је борац Мирко Бодирога, којег је, како смо касније сазнали, убио поручник Пртилић.

Након ликвидације жарндармеријске станице у Беговић-Кули ослобођено је оних 6 загорских жена које су биле заточене у школи.

Устаници у току читавог дана борбе нијесу дирали муслимански живаљ, још маље их малтретирали, али су муслиманске породице, преплашене пуцњавом са свих страна, напуштале своје домове и склањале се у збјег Зелениковац.

Тридесети јул је био дан предаха, али и забринутости, јер смо у неко доба добили обавјештење да се из Требиња спрема група усташко-домобранских војника (око 200) који ће сјутрадан, 31. јула, од села Старог Сланог, преко Вардишта, избити на Беговић-Кулу, са намјером, да ослободе жандарме које устаници, наводно, држе као заробљенике. По пријему ове вијести одмах се састало војно руководство региона, а и Ђоко Скочајић је крајем дана одржао састанак са комунистима — све ради договора о томе шта треба припремити и како се супротставити тој јакој усташко-доморбранској јединици. Одлучило се да се та колона дочека у предјелу Вардишта, тако да им се не дозволи улазак на Беговић-Кулу и упади у села настањена српским живљем. Одлучено је да се и команди Видушког одреда упути извјештај о новонасталој ситуацији и закључци, које је донијело овдашње руководство — да се непријатељ дочека на Вардишту. Замољени су и да нам упуте потребну помоћ. Истога дана стигао је одговор руководства Видушког одреда — да нам не могу упутити помоћ, јер и њима пријети опасност од правца Билеће, па морају да се отуд обезбеђују. Затражена је, такође, помоћ од збијега „Илија" да се донесе пушкомитраљез и са борцима региона Загоре учествује у борби. Знало се, наиме, да збијег „Илија" има пушкомитраљез „„гоша", па се процијенило да би нам сада добродошао за ову акцију, тим прије што тада у региону Загоре, као ни у Подбрђу, није било оружја тежег од пушке.

Ја сам добио задатак да из Подбрђа изведем што већи број бора-ца, као и да нас борци Жакова обезбиједе од правца Попова и жандармеријске станице Добромани, како из тих праваца не би могла стићи помоћ непријатељским снагама и наше положаје напасти с) леђа. Имао сам задатак да ступим у везу са Жарком и Пером Спаравалом и пренесем им поруку да што већи број бораца окупе са сектора Шуме и да, из предјела Локвице, са леђа нападају непријатељску јединицу када се буде пела уз Вардиште. На овоме задатку помогао ми је и Саво Ј. Вукасовић, који је био зет Спаравала. Из Подбрђа је прикупљено око 10 наоружаних бораца, који су на одређене положаје стигли те ноћи или рано изјутра 31. јула, повезујући се са борцима на коти 812, где су били главна осматрачница и руководство акцгЈје. Загорске снаге је чинило око 50 бораца, од којих је наоружано било око 40, а имале су задатак да посједну Расовац, истуре обезбјеђење од правца збјега Зелениковац и Доњи Трнавац и штите села Доњи и Горњи ЈБубенци, те посједну коту 724 и дејствују у правцу Вардишта.

Рано изјутра 31. јула непријатељске снаге су из Требиња стигле на Старо Слано и поставиле тешки митраљез на врх куле која доминира мјестом и околином. Одатле су својим дејством потпомагале пењање јединица у правцу Вардишког кланца. У Старом Сланом непријатељ је присилно мобилисао мушкарце Муслимане и користио их као водиче према Беговић-Кули. Тако је успио да се без отпора домогне Вардишког кланца, развије се у стрељачки строј и почне да наступа у правцу Беговић-Куле. Али чим се развио у стријелце — дочекала га је ватра истурених одељења устаника. Због тога је непријатељ своје напредовање морао да успори и тешко му је ишло све до преподневних часова, када је успио да наша предња одје-

љења потисне у правцу Расовца. На Расовцу су устаници имали добре положаје и заклоне, тако да непријатељ, иако пет пута бројно надмоћнији и знатно боље наоружан, није успио да их потисне. У току наступања непријатељ је претрпио осјетне губитке, па је у његовим редовима настала и деморализација. А што је дан више одмицао, то су били све несигурнији у могућност свог успјеха, па су се почели и повлачити, јер нијесу смјели да чекају ноћ. Пред сам завршетак борбе стигао је из збјега „Илија" и Никола Драпић, са још неколицином својих другова и пушкомитраљезом. Они су, такође, отворили ватру. Непријатељ је одмах осјетио да је устаницима стигло појачање, па је почео да се ужурбано повлачи у правцу Десиле — Рујева глава и, даље, према Требињу. У току повлачења за Требиње непријатељ је, успут, из села брдског подручја, похватао и одвео 17 сељака који су код својих кућа обрађивали имања, јер су мислил<и да их ако не учествују у акцијама нико неће ни дирати. Усташе су их довеле у Требиње и приказале као своје заробљенике у овој борби.

На Вардишту и Беговић-Кули непријатељ је у борби, вођеној 31. јула, имао 8 погинулих и више рањених војника, а једног домобрана смо заробили (касније пуштен, да би се увјерили да ми не убијамо заробљенике). На нашој страни имали смо двојицу погинулих: Илију Савовића из села Турица и Крста Чихорића из села Чваљина; обојица борци Жаковско-туричке чете народне војске.

У овој борби заплијењено је 8 пушака, један пушкомитраљез „збројовка", нешто муниције и ручних бомби. Погинуле другове пренијели смо у село Загору, код томошње цркве Ђурђевице, и сјутрадан, 1. августа, сахранили, уз присуство већег броја бораца и масе народа из Загоре и околних села.

Пушкомитраљез који смо тог дана заплијенили дали смо на руковање Јоли Савовићу, имајући у виду да му је брат погинуо у тој борби. (Касније је овај пушкомитраљез одузет од Јоле и дат на руковање Мирку Петровићу).

Послије смо сазнали да су десетак бораца из Шуме, са Пером Спаравалом на челу, поставили засједу у огради близу Локвица, дејствујући према Вардишту. Међутим, усташе и домобрани су се раније пребацили преко гребена на Вардишту, па су борци сада очекивали да их нападну када се буду враћали и ^нанесу им жртве. Али, непријатељ је одступио у брда према Требињу, тако да борци Шуме нијесу имали прилике да учествују у борби.

Дана 3, а затим и 5. августа, непријатељ је кренуо са много јачим снагама (око 400 људи) и тежим наоружањем (минобацачи 81 мм), у намјери да се домогне Беговић-Куле и Змијенца, ради ослобођења жандарма из те двије касарне. Они су, такође, имали задатак да покупе своје мртве у предјелу Вардишта, гдје су вођене борбе 31. јула. Међутим, у томе су мало успјели, јер је било прошло неколико дана од погибије усташа и домобрана, а владале су велике врућине, па су се лешеви почели увелико распадати.

Устаничко руководство региона Загоре одлучило је да се овако великим и надмоћнијим снагама више не супротстављa сем ако почну да малтретирају становништво, као и ако буду залазили у села настањена српским живљем. Непријатељ је успио да изађе на Беговић-Кулу и да прикупи мртве са Вардишта, па се затим упутио према Змијенцу. Чета Видушког одреда напустила је касарну на Змијенцу, а затим ју је запалила и одступила према Видуши, тако да је непријатељ морао да се повуче назад, у Требиње, необављена

посла. Усташе су том приликом муслимански живаљ из збјега Зеленковац и из осталих напуштених села са брда евакуисале за Требиње. У Требињу је 6. августа непријатељ сахранио своје погинуле, међу њима и двојицу усташа.

Непријатељ је у борбама вођеним на овом подручју од 29. до 31 јула 1941. године имао 16 погинулих, међу којима и једног поручника; један војник је заробљен и више их је рањено. Заплијењено је: пушкомитраљез, 16 пушака, 2 пиштоља, доста муниције и ручних бомби и остале опреме.

Наши губици били су: 4 погинула — Илија Савовић, Крсто Чихорић, Мирко Бодирога и Стево Вулешевић; двојица рањена: Стеван Бокић и Симо Вулешевић, који су од задобијених рана умрли.

Борбе на Беговић-Кули и Вардишту биле су први већи оружани окршаји за борце Загоре и Подбрђа, а одвијале су се у неравноправном односу снага и наоружања. Непријатељ је, само бројчано гледано, био пет пута надмоћнији, али су, ипак, морал и храброст наших бораца дошли до пуног изражаја. Устаници су испољили дисциплину, храброст и умјешност у току борбених дејстава, подједнако у нападу и у одбрани. Ова борба је очеличила наше ,борце и дала им подстрека за даљне окршаје у супротстављању непријатељу. Посебну храброст су испољили другови који су у овој борби дали и своје животе. Тако је Крсто Чихорић у борбу ушао наоружан само ручном бомбом и када је, у жељи да се што прије дочепа пушке и отме је од непријатеља, активирао ручну бомбу и бацио је на непријатеља — пао је покошен пушкомитраљезом.

У борби на Вардишту је и Ђоко Скочајић, комуниста и политички масовик, испољио све особине врсног борца; био је храбар и вјешто се пребацивао у борби са једног положаја на други, па је добио и лична признања и честитке од својих другова — за испољену храброст и умјешност у тој борби.

ТАЛАС ДИВЕРЗИЈА И НАПАД НА ЖАНДАРМЕРИЈСКУ СТАНИЦУ У ДОБРОМАНИМА

Послије успјешно завршених борби на Вардишту и Беговић-Кули, устанак се распламсао и проширио на Подбрђе и Требињску шуму. Борци Жаковско-туричке чете народне војске, претежно борци из Жакова, одлучили су да се изврше саботаже на дионицама пута Љубиње — Требиње и Добромани — Јасеница — Луг и онеспособи телефонска линија, а затим да се ликвидира жандармеријска станица у селу Добромани.

Расположење бораца, а нарочито оних што су се називали герилцима који су чинили језгро наше чете, било је одлично и они су били за то да се одмах оде у акције. Међутим, наилазило се на отпор старијих људи, а нарочито мјештана Добромана, који су оспоравали оправданост ових акција, јер их је требало извести из њихових села, па су се бојали репресалија непријатеља над мјештанима и страдањима цијелог насеља.

Нашом небудношћу око припрема ових акција користили су се поједини људи који су се касније експонирали као сарадници непријатеља. Они су дошаптавали жандармима на жандармеријској станици Добрамани шта им се спрема, те су ови унапрјед знали о свему што намјеравамо.

Руководство које је формирано за ову акцију, као и већина бораца који су се окупили, дошло је до закључка да би жандармеријску станицу требало разоружати на неки начин без борбе, како би се успјех постигао без жртава, чиме би се добило на политичком плану у погледу ширења устанка и мобилизације нових бораца.

Послије подне 10. августа у засеоку Грбићи, одржан је састанак са свим борцима који су били расположени за учешће у овој акцији, а њих је било око 30. Усвојен је закључак да се блокира жандармеријска станица и ноћу, 10./11. августа, изврши саботажа на путу Љубиње — Требиње и Јасеница — Луг — Добромани, те да се посеку бандере са телефонском линијом и тиме прекине свака веза са жандармеријском станицом у Доброманима. Предвиђено је да се саботаже на путевима изврше: на великом зиду између Жакова и Добромана, затим испод Јежева брда, између Добромана и Месара, те на најпогоднијем мјесту између Добромана и села Јасеница — Луг. Такође је предвиђено да се на истим мјестима гдје се поруше путеви посјеку телефонски стубови и пресјече жица, како би се онемогућила телефонска веза са жандармеријском станицом.

Послије тог договора извршен је распоред снага и о-редстава. Ја сам добио задатак да са водом бораца извршик диверзије под Јежевим брдом и речено ми је да сам лично одговоран за успјех тог дијела задатка. У одласку на задатак пролазили смо поред жандармеријске станице, и, са тог одстојања, видјели жандарме у заклонима око зграде станице, али се нијесу усуђивали да пуцају на нас.

У току ноћи све диверзије су успјешно извршене. То су биле црве акције ове врсте у нашем крају. Исте ноћи диверзије су вршене испод села Туља, Мркоњића и, даље, дуж комуникације Љубиње — Требиње, низ Попово поље.

Враћајући се са акција 11. августа око 5 часова ујутро, одредили смо неколико бораца и дали им задатак да, без оружја, прођу поред жандармеријске станице и испитају стање посаде. Када су ступили У разговор са жандармима рекли су им да су их неки наоружани Црногорци у току ноћи дигли од кућа и повели их са собом, на рушење путева, али су им они, ево, побјегли из тих акција. Жандарми су их питали колико их има и како су наоружани, а они су им стварно бројке увеличали и до сто пута. Ови другови су нам нешто касније рекли како су стекли дојам да би се жандарми предали у случ^ју напада, само ако би им се гарантовали животи, а у сваком случају су спремни да напусте станицу.

Када смо се поновно окупили, 11. августа у Грбићима, поднијели смо извјештај о успјеху диверзија и чули другове који су контактирали са жандармима. На основу тога је одлучено да се истог дана у предвечерје блокира и ликвидира жандармеријска станица у Доброманима. И овога пута дошло је до отпора дијела колебљивих бораца, али смо се одвојили ми најспремнији за борбу и пошли да блокирамо станицу.

Међутим, неко је жандарме благовремено обавијестио што им спремамо па су изашли из зграде и запосјели заклоне око касарне, са упереним пушкама у наше борце. Истакли смо захтјев да се предаЈу и дали чврсто обећање да ће им бити загарантовани животи, остављајући им два часа за размишљање. Како у предвиђеном року није стигао никакав њихов одговор ми смо изашли из заклона и почели да наступамо према касарни, при чему нам је почетак ноћи омогућавао непримјетно подилажење.

Када смо ушли у касрну нијесмо затекли ни једног жандарма, већ само њихову кухарицу. Жандарме су петоколонаши извели кроз непосједнути простор. Однијели су оружје и муницију и стигли у Јасеницу — Луг, тако да смо ми упали у празну касарну.

Сјутрадан, 12. августа, обавијештени смо да од жељезничке станице Јасеница — Луг према Доброманима, у стрељачком строју, наступа јача група жандарма и домобрана. У таквој ситуацији одлучили смо да направимо засједе испред Добромана и Грбића, као и од правца Жакова, и тако спријечимо евентуални упад ових непријатељских снага у та села, не штитећи прилазе жандармеријској станици у с. Добромане која је била напуштена.

Непријатељу је, очевидно, циљ био извиђање напуштене жандармеријске станице, па се, по обављеном задатку, опет у стрељачком строју, вратио у правцу жељезничке станице Јасеница — Луг и возом продужио до Хума, док је жандармеријска станица у Доброманима и даље остала напуштена.

Наредног дана, 13. августа, поново су се жандарми, овог пута у пратњи једне домобранске јединице, вратили на њихову станицу у Доброманима, предвођени једним домобранским официром. По доласку у станицу они су, посредством мјесног учитеља, изразили жељу да им се организује разговор са становништвом околних села. Додали су да се становништво за тај разговор може окупити на најпогоднијем мјесту, гдје људи желе.

Руководство НОП-а је дало сагласност да се такав један састанак одржи и предвидјело као место окупљања село Добромане — терен „Мркаљ". Одређени су и представници устаника који ће тамо бити. Да би се осујетио испад непријатеља и њихово залажење у села, одлучено је да се блокирају сви прилази мјеста где ће се састанак одржати и заузму заклони — да се, у случају потребе, може отворити вг<тра на непријатеља. Ја сам добио задатак да, са једним водом, запосједнем „Драпића ограду" у с. Добромане и био сам одговоран за успјех повјереног нам задатка. За преговараче испред НОП-а одређени су мештани из с. Добрамане: учитељ Жарко Томовић, путар Ристо Томовић и Душан Музур. Договорили смо се да се на непријатеља не отвара ватра — ако нас не напада. Нашим представницима дата су упутства како да се понашју и шта, као услов, да траже. А захтјеви су били: да одмах напусте жандармеријску станицу у с. Добромане; да не признамо усташку власт, јер су се понашањем компромитовали и на најсвирепији начин убијали српски живаљ; да усташе одмах напусте наше крајеве. Уз то, треба да нагласе како поштени Муслимани и Хрвати немају чега ни кога да се боје и нема потребе да напуштају своје домове, јер ми нијесмо никакви осветници над невиним људима, а ни они нијесу криви за усташке злочине почињене над српским живљем.

Наши су представници ово јавно и јасно изнијели, на шта су их домобрани и жандарми увјеравали да се српски народ не треба ничега бојати; да треба рећи људима који су напустили домове да се поново врате својм кућама; да је усташама одузета власт и да су сада домобрани једина регуларна војска НДХ. Домобрани, нагласили су, гарантују ред и поредак у „држави", а захтијевају лојалност српског живља према њима, за шта ће им бити гарантована имовинска и правна сигурност и животи.

Све ове и бројне друге акције које смо водили пропале су, због наше недовољне будности и одлучности, јер смо неријетко насије-

дали колебљивцима, а за шпијуне из наших редова тада нијесмо знали, па их нијесмо ни кажњавали. (Тек послије рата смо у непријатељској архиви нашли документе са именима тих шпијуна и доушника непријатеља, али је за све друго сем за поуку — било касно).

НАПАДИ НА ЖЕЉЕЗНИЧКЕ СТАНИЦЕ ЈАСЕНИЦА-ЛУГ, ПОЉИЦЕ И ХУМ

У моју кућу у Жакову, 31. августа стигао је Бранко Катић. Враћао се како ми рече, са једног састанка на Загори, гдје су били и Слободан Шакота и Ђоко Скочајић. Обратио ми се да му додијелим дв!а борца из Жакова који би га отпратили до села Диклића, гдје треба да га сачекају другови из збјега „Бобани". Одатле ће се, са њима, упутити у збјег, јер је тамо радио на одређеним задацима. У то вријеме ја сам у Жакову обављао дужност водника бораца из читавог села. Одмах сам изашао у сусрет Бранку: па сам му одредио пратњу, који су били наоружани пушкама и довољном количином метака. У то вријеме Бранко Катић није имао пушку, већ само пиштољ. Те ноћи Бранко је заноћио у кући мојих родитеља, па смо имали времена и да разговарамо о војно-политичкој ситуацији и задацима који нас очекују. Дана 1. септембра у јутарњим часовима пошли смо заједно у Жаковски луг, а одатле ће он са пратњом наставити пут за с. Диклићи. Тога дана у Жаковском лугу одржан је састанак са једном групом бораца с. Жакова, јер смо били обавијештени од Маја Ружића из с. Јасеница-Луг да сваки дан у предвечерје између железничке станице Јасеница-Луг и с. Гојшина патролира домобранска патрола јачине два домобрана и да би се могли разоружати. На томе састанку донијели смо одлуку да се патрола сачека на најпогоднијем мјесту код засеока Макљеновац, између жељезничке станице Јасеница-Луг и с. Гојшина. Са нашом одлуком сложио се и Бранко Катић, па је предложио, уколико се домобранска патрола разоружа, да се домобрани спроведу у с. Диклићи, гдје ће се он налазити и да их испита.

За извршење постављеног задатка одређени су борци с. Жакова, Обрен и Стево Мићић, наоружани пушкама, довољном количином метака и по једном ручном бомбом. Њима су придодата још двојица бораца без оружја, са намјером да се када се домобрани разоружају они наоружају.

Наши борци су још у току дана, пробивши се кроз густу шуму, стигли неопажено до мјеста одакле ће зауставити патролу и разоружати домобране. Установљено је да се они крећу жељезничком пругом и иду један за другим. Када су домобрани пришли на прописно одстојање, борци из засједе су им наредили да стану и одложе оружје. Домобрани, изненађени овим командама нападача, збуњено и без отпора одложили су оружје, и тако су наша два борца наоружана.

Послије разоружања домобрани су спроведени до с. Диклићи, гдје се налазио Бранко Катић па их је саслушао. Они су дали податке о бројном стању, јачини и наоружању своје јединице на жељезничкој станици Јасеница-Луг. Признали су да тамо има 22 домобрана и да су наоружани са 2 пушкомитраљеза „збројовка" и 19 пушака. Изјавили су да би се сви домобрани предали без отпора — ако би им био загарантован живот. Казали су и то да међу њима нема усташа и да нико неће пружити отпор. Бранко је тој двојици домобрана, за сваки случај, рекао да је њихова посада опкољена

и да ће у току ноћи бити нападнута, па је у њиховом интересу да не дају отпор и да се предају. Да би задатак био успјешно извршен, Бранко је наредио Данилу Радоњи који се налазио у с. Диклићи, да одмах иде у С. Пољице и доведе 8—10 бораца, а по могућности што више са оружјем. Послије извјесног времена Данило је довео 9 бобораца, од којих два са пушкама, а остали без оружја. Бранко Катић је уза се имао неки округли штамбиљ са називом „народне војске", па је посади написао једну цедуљицу са поруком да се предају, овјеривши то и штамбиљем. Цедуљу је дао једном од заробљених домобрана да је понесе командиру посаде, док су оног другог задржали као таоца — док се први не врати и обавијести о предаји. Домобрану који је упућен у станицу речено је да онима унутра пренесе наредбу да оружје, муницију и сву другу опрему изнесу из зграде и сложе у „купе", а уколико то не учине ми ћемо их напасти. Послије извјесног времена домобран се вратио и донио поруку свога командира да посада неће пружати отпор, већ ће се предати, па нека наши борци несметано уђу у станицу.

Да би се провјерило све о предаји, у станицу је упућен Данило Радоња који се за то добровољно јавио. Он је ушао међу домобране у станицу и утврдио да је све спремно за предају. Приликом предаје домобрани су по списку предали: 2 пушкомитраљеза „збројовка", 19 пушака, неколико сандука муниције и друге опреме (сем осталог, ћебад, шињеле и ранце). Домобрани су тражили да им се изда пропусница за пролазак до гарнизона, па им је Бранко Катић написао цедуљу у којој је стајало да су уредно предали оружје и опрему и да им треба омогућити повратак у гарнизон и то овјерио округлим штамбиљом — како их наше страже не би више заустављале. Послије преузимања оружја, муниције и опреме извршена је расподјела, и то: 1 пушкомитраљез и 9 пушака припало је Жакову, уз шта су сразмјерно, додијељене муниција и друга заплијењена опрема, а за збјег „Бобани" један пушкомитраљез, 9 пугцака и сразмјерно томе муниције и опреме, а 1 пушка дата је у с. Диклићи Перу Пичети.

Након подјеле ратног плијена, од појединих мјештана Јасенице — Луг узети су коњи са самарима, па је опрема на њима пренијета на одређена мјеста, односно до збјегова. Разоружани домобрани су још рекли да би се њихови другови у Пољицу и Грмљанима такође предали, али да за Хум нијесу баш сигурни, јер тамо међу домобранима има и усташа.

Разоружање домобрана на Јасеница — Лугу имало је велики политички значај, јер се вијест брзо пронијела у ширу околину и позитивно утицала на морал бораца. Наши борци, охрабрени овим успјехом, одмах су почели да су групишу и мобилишу нове снаге, са жељом да се иде у даље окршаје и нове успјехе.

У раним поподневним часовима 2. септембра нападнута је домобранска посада на жељезничкој станици Пољице. Разоружана су 33 домобрана, од којих је заплијењено: 3 пушкомитраљеза „збројовка", 30 пушака, неколико сандука муниције и друге опреме. Повољним развојем догађаја и доношењем у село ратног плијена, борци Жакова су били наоружани са два пушкомитраљеза и 40 пушака, што тада било значајно за наредне акције.

У току 2. септембра у преподневним часовима борци Жакова су донијели одлуку да се иде у напад на домобранску посаду на жељезничкој станици Хум. У вези са тим предузете су слиједеће мјере: упућени су курири у села Туље, Мркоњићи, Добромани, Месари, Ковачина и Жуља, те Крњевића у Требињској шуми. Курири су хитно преносили директиву да се иде у напад на Хум и да се борци

истога дана окупе на зборно мјесто „Кличањ" испод села Крајковићгј, у предјелу сеоског гробља. За Пера и 'Жарка Спаравало у Крњевићима порука је гласила, да о томе обавијесте остала сусједна села и да њихови представници дођу на исто зборно мјесто, гдје ће добити остала обавјештења. Договорено је да се мјештани Јасеница -— Луг и Арбаначке обавијесте успутно, када се буде наилазило у правцу Кличња, а да се Крајковићи и Хум са тиме упознају када се стигне на зборно мјесто. Преношење обавјештења, као и прикупљање бораца, ишло је великом брзином, тако да је већина њих из Подбрђа већ пристигла у раним поподневним часовима на сзборно ^јесто и ослушкивала паљбу у селу Пољице — када су тамо разоружавани домобрани.

У касним поподневним часовима на зборно мјесто су стигли сви борци на које се рачунало, као и велик дио народа без оружја, али ј;е сваки од њих имао уза се врећу — ради евакуације ратног плијена и хране. На зборно мјесто су дошли и представници села из Требињске шуме, и то Перо Спаравало и Симо Спаравало из Крњевића, као и Перо Рашевић из Цицине. Када су се снаге прикупиле на зборно мјесто, прешло се на избор привременог руководства за ову акцију, јер је требало распоредити снаге и средства, одредити правце и почетак напада. У сеоском гробљу Крајковића изабрано је руководство у слиједећем саставу: Шпиро Лучић из Мркоњића, Шћепо Маслеша и Ристо Колак из Туље, Милан С. Вукасовић и Милан Грче из Жакова, Томо Томовић из Добромана, Чедо Мијовић за села Месаре и Ковачину, Ристо Врећа из Крајковића, а за села Требињске шуме Перо Спаравало и Симо Спаравало из Крњевића и Перо Рашевић из Цицине.

На састанку је установљено да се за ову акцију располаже са 3 пушкомитраљеза и око 80 пушака и пиштоља и мањом количином ручних бомби. За нишанџије пушкомитраљеза одређени су: Врећа Ристо („шоша") и Вукасовић Илија и Вукасовић С. Милан („збројовке").

Према подацима којима смо располагали, на Хуму се налазило око 100 домобрана, а међу њима неколико усташа на руководећим дужностима; наоружани су лаким стрељачким оружјем, већим бројем пушкомитраљеза, а можда и неким тешким митраљезом.

Извршен је распоред снага тако да је за тежиште напада предвиђена југозападна страна, од правца Зелених брда и резервоара за воду. На тај правац су дата два пушкомитраљеза, док је са осталих праваца нападао мањи дио људства. Предвиђено је да други правац напада. буде са западне стране, путем и пругом у правцу Хума, а трећи од Коначника према жељезничкој станици Хум. Са тог правца нападали су борци из села Требињске шуме. Ристо Врећа са својим борцима добио је задатак да на погодном мјесту у предјелу Запланика поруше пут и жељезничку пругу и пресјеку телефонску линију, чиме ће прекинути везу са Ускопљем. Перо и Симо Спаравало и Петар Рашевић такође су добили посебне задатке — да организују рушење пута и пруге испод села Тележа и прекину телефонску везу између Хума и Требиња.

Руководство је одлучило да се са нападом почне 3. септембра 1941. године у раним јутарњим часовима, а да се у току цоћи 2/3. септембра прикупе снаге на полазне положаје. Одлучено је и то да сви они који немају оружја буду у непосредној близини бораца, прве линиде, како би по заузећу Хума били ангажовани за евакуацију ратног плијена и хране из магацина.

Упечатљив утисак на мене оставио је Ђуро Курилић из Крајковића. Њега су звали доктор Ђуро, јер се бавио прикупљањем љековитог биља и надриљекарством. Он је био веома развијен и висок, а имао је пушку без кундака који је сам подрезао. Када сам га упитао зашто је то урадио одговорио ми је, да само тако малу пушку, без кундака, може да скрије под капут. Онда сам га питао како ће да гађа непријатеља, а он је рекао да и не треба да нишани већ да ће пуцати са руке без ослонца. Почела су и дјеца да Ђуру довикују: „Ђуро велики — пушка му мала".

Пошто су се наше снаге прикупиле на полазне положаје почео је напад, и то тачно у одређено вријеме. Током напада ја сам био одговоран за групу бораца који ће на Хум нападати од правца Зелених брда и резервоара за воду.

Тачно у заказано вријеме отворена је ватра из свих расположивих оружја. Непријатељ је био изненађен и збуњен, па су домобрани одмах напустили истурене положаје и повукли се у подруме станичне зграде, одакле су давали отпор. Наши борци пришли су у непосредну близину зграде и довикивали браниоцима да се предају. Тражени су бомбаши који ће се добровољно јавити да убаце ручне бомбе у подруме зграде. Изабране сам ја штитио ватром из пушкомитраљеза код њеховог подилажења до угла зграде, одакле оу могли да убаце бомбе. Када је са наше стране престало пуцање и када је требало да бомбаши убаце ручне бомбе међу браниоце — изненадише нас Италијани тенковима. Због интервенције те мотомеханизоване јединице били смо присиљени да се повучемо, јер нијесмо имали тешког наоружања да би се могли супротставити непријатељском оклопу, а само мјесто Хум је на равничастом земљишту гдје тенкови могу да маневришу и успјешно се боре. Наши борци су одступали у више праваца, без панике. Италијани су пуцали из свих расположивих оружја и оруђа, сипајући ватру на све стране, дер циљеве нијесу ни могли да виде, пошто су се борци повлачшш кроз шуму неприступачну за тенкове.

Италијани су се овдје, изненадно, појавили у улози спасиоца домобрана. Ми, пак, нијесмо уопште очекивали долазак Италијана, па се нијесмо могли ни организовати да их дочекамо ватром. Нијесмо, дакле, били спремни у томе моменту да им се супротставимо и да се са њима боримо, јер, прије свега, нијесмо имали тешког оружја. Из ове ситуације једини излаз је био повлачење бораца у своје збјегове-базе и припремање за слиједеће окршаје. Италијани су тенковима долазили до села Јасеница-Луг и Арбаначка, пуцајући из свих расположивих средстава и манифестујући силу, а док им је главни циљ био застрашивање наших бораца и становништва.

Овај неуспјех није обесхрабрио наше борце, јер су били свјесни да би напад на Хум потпуно успио да нијесу интервенисали Италијани. Када смо се накнадно, послије повлачења, окупили и сумирали резултате, установили смо да другови из Требињске шуме нијесу извршили један дио својих задатака — нијесу порушули пут и 5кељезницу испод села Талежа, нијесу посјекли телефонске стубове и предјекли жицу на истом сектору како је било договорено, па су тако домобрани стално одржавали везу са Италијанима на Дужима, а затим су ови, у одређеном моменту, интервенисали и спасили домобране.

Ово је био први пут да су се Италијани појавили у нашим крај'Евима и то им је била прва интервенција против наших бораца у

источној Херцеговини, којом приликом су од усташа преузели политичКу и војну власт. То је био тренутак реокупације овог подручја. Оии се, наиме, више нијесу повлачили из наших крајева, па су касније и са њима наши борци наставили успјешну борбу.

ФОРМИРАЊЕ ПОДБРДСКОГ ГЕРИЛСКОГ ОДРЕДА

За формирање герилских одреда у овом крају Херцеговине иницкцатива је потекла од Мјесног комитета КПЈ за Требиње, а за то је био задужен Ђоко Путица. Припреме за формирање Подбрдског герилског одреда трајале су око недјељу дана, а за припреме је био задужен Чедо Мијовић. Он се за то вријеме обраћао појединим друговима и са њима разговарао, а то су били они који су испољавали спремност да се боре, што су показали и у ранијим борбама и јавним иступањима. Чедо је отворено говорио друговима да би требало формирати један одред састављен од бораца спремних да се боре против свих непријатеља. Пошто се Чедо Мијовић у то вријеме налазио на територији села Жаково (заселак Грбићи), то је мјесто одмах предвиђено као најпогодније за окупљање и формирање будућег одреда.

Пошто су извршене основне припреме и обављени разговори са друговима који би могли доћи у обзир за формирање одреда, требало је одредити датум састанка. Мијовић је ступио у везу са Ђоком Путицом и договорили су се да се састанак сазове за 16. септембар 1941. године. Тога дана, у недјељу, Ђоко Путица ће у Грбиће доћи прије подне и треба да га сачека Чедо Мијовић. Када је прдвиђен тај датум, нас четворица смо се договорили да мјесто одржавања састанка буде ограда Вукасовића, у лугу преко Требишњице, у непосредној близини Грбића. То мјесто је било скровито, ограђено зидом и обрасло густом шумом. Договорили смо се да се одмах обавијесте сви предвиђени другови о датуму састанка. Речено је да у 16 часова буде зборно мјесто пут између кућа Марковића и Грбића, гдје ће их сачекати водичи и даље их водити до зборног мјеста. Друговима је речено да сваки понесе петокраке звијезде, јер ће им требати за ову прилику.

Када смо се сви окупили на званом мјесту, извјесно вријеме се чекало на долазак Ђока Путице и Чеда Мијовића. За то вријеме смо установили да неки другови нијесу стигли од оних који су обавијештени и на које се рачунало. Колико се сјећам, на збору су била 22 борца, и то: Чедо Мијовић, Ристо Колак „Поп", Шпиро Лучић, Милан Грче, Милан С. Вукасовић, Владо Јакшић, Милан Кнежевић, Саво Цице, Јефто Маслеша, Томо Томовић, Јово Грче, Милан М. Вукасовић, Симо Маслеша, Душан Грче, Мирко Костић, Јово Маслеша, Васо Колак, Данило Маслеша, Мијо Грче, Симо Вукасовић, ПерсЈ Поповић, и Ристо Маслеша.

Сви смо посиједали у круг, на једној мањој ливадици. Одједном је Чедо Мијовић рекао да извадимо петокраке из џепова и прикачимо их на капе. А затим је узео ријеч Ђоко Путица. Он нас је одмах, у краћим цртама, информисао о војно-политичкој ситуацији код нас, као и у свијету, а посебно истичући борбе Црвене армије против њемачких фашиста. Говорио је и о усташким покољима над српским народом и о томе да треба да се организујемо и више не дозволимо да наше жртве буду узалудне, већ да се кољачима супротставимо оружјем. Ои је затим образложио циљ тог скупа и рекао да треба да формирамо један герилски одред, који ће се убудуће организовано

супротставити непријатељима свих боја. Тај одред треба да око себе окупља и у своје редове прима све оне другове који су спремни да се боре. Предложио је да се та јединица назове Подбрдски герилски одред, јер су његови борци, претежно, из подбрдских села.

Као задаци одреда наглашени су: не дозволити непријатељу да упада у села и бранити сеоско становништво; нападати непријатељске патроле и мање групе на обезбјеђењима; вршити разне диверзије на путевима и телефонским линијама; итд. Колико се сјећам, под 18 тачака се говорило о обавезама одреда, које је Ђоко прочитао и појаснио. Предложено је да се акције изводе претежно ноћу, јер се на тај начин подноси мање жртава, о чему морамо строго водити рачуна. Када се буду изводиле оружане акције обавезно треба на капама прикачити петокраке звијезде, а послије завршене акције их скинути и стављати у џепове.

Излагање друга Путице сви смо прихватили са одобравањем, па се прешло на избор руководства одреда. На приједлог Ђока Путице, за политичког комесара одреда предложен је Чедо Мијовић, а на приједлог Пера Поповића (убрзо се предао Италијанима у Хуму, пошто је убио партизана Сава Вукасовића; ликвидиран у борби на Запланику) за командира одреда Милан С. Вукасовић и замјеник Шпиро Лучић. Пошто других приједлога није било, прешло се на гласање дизањем руке. Том приликом су једногласно изабрани предложени другови.

Послије избора руководстава одреда, прешло се на полагање заклетве. Текст заклетве је гласио: „Ја (презиме и име), син српског народа, заклињем се својом чашћу да у герилски одред ступам добровољно, чврсто одлучан да се борим против фашистичког окупатора и издајника свога народа. Обавезујем се да у тој борби нећу жалити ни свој живот, да ћу учврстити жељезну дисциплину одреда и да ћу без поговора извршавати све задатке својих старјешина и сносити све посљедице кршења дисциплине, или неизвршавања дужности борца за народно право и слободу. Латио >сам се оружја да се борим против крволочних фашистичких окупатора и непријатеља свих народа Југославије.

Заклињем се да ћу се борити упорно, неустрашиво и дисциплиновано, да борбу нећу напуштати све док не буду уништени фашистички разбојници и њихове слуге".

Послије формирања одреда почели смо се разилазити својим кућама, односно у своје базе. Када смо излазили из ограде, пред нама се створи власних ограде Ристо Вукасовић. Он се изненадио када нас је угледао са петокраким звијездама на капама, чудећи се што смо радили у његовој огради. Скренута му је пажња да никоме не казује о овоме што је видио. Обећао је да неће (али обећање није одржао).

Два дана послије формирања одреда једна група од око 10 бораца ишла је у вечерњим часовима у Печенице — предио између села Диклићи и Гојшина. Тамо је требало да сачекамо теретни воз **j**^ да га нападнемо. Да би се воз зауставио на пругу смо као препреку наваљивали теже камење. Затим смо се распоредили и на погодним мјестима заузели заклоне. Када је воз, око 22 часа, наишао у станицу Диклићи, он се, по обичају, зауставио. Очекујући нестрпљиво долазак воза, Јово Грча је за тренутак био непажљив; у настојању да заузме што бољи заклон — запела му је обарача пушке за грање и том приликом је опалио метак. Послије тога воз није кретаа даље из Диклића све до свануће, а ми смо морали да се у

току ноћи повучемо у своје базе. Жалили смо за овом пропуштеном шансом, а нарочито када смо, касније, сазнали да је у томе транспОрту било оружја, муниције и хране, а обезбјеђивала га је слаба домобранска пратња. Критиковали смо Јова Грчу због његове неопрезности, а било је приједлога и да му се одузме пушка, али то није учишено.

Већ сјутрадан, 19. септембра, једна мања група бораца одреда око 20 часова је упала у жељезничку станицу Хум и од једног мјештанина заплијенила радио-апарат на батерије. Он нам је веома користио — за слушање вијести „Слободне Југославије" и Радио-Лондона.

Подбрдски герилски одред био је кратког вијека, јер је постојао свега 15 дана, до 30. септембра 1941, када је формирана Подбрдска партизанска чета. У ствари, одред је био претеча партизанских чета и касније батаљона. Формирањем Подбрдске партизанске чете овај одред је престао да постоји.

ПОДБРДСКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА

Формирање Подбрдске (тада назване народноослободилачке, али убрзо партизанске) чете обављено је у Жакову, тачније у мјесном гробљу код Јованове цркве, у недјељу 30. септембра 1941. године. На' збор су дошли борци из Жакова (са друговима из засеока Грбићи), дио бораца из села Туља и представници села Мркоњића, а испред села Добромане присуствовали су Томо Томовић, Саво Провицало и Илија Перишић, док је село Месате представљао Чедо Мијовић који се у то вријеме претежно налазио у Жакову — заселак Грбићи. Ворцима, постројеним испред цркве Чедо Мијовић је објаснио циљ овог састанка и договора. Треба, рекао је, да формирамо Подбрдску чету Народноослободилачке војске. Њен задатак је да окупља око себе и прима у своје редове све борце из подбрдских села —- од Мркоњића до Старог Сланог. У свим селима се, рекао је, формирају водови, а мања села могу имати и заједнички всЈд. Борци чете треба да штите села и њихово становништво од упада непријатеља и да омогуће несметани рад сељацима на својим домовима. Она ће нападати непријатеља на свим комуникацијама и изводити диверзије на путевима, мостовима, линијама везе и другим објектима који могу да служе непријатељу.

Приликом постројавања чете одиграо се лијеп и упечатљив гест, који је на све присутне утицао као висок морални чин. Ријеч је о томе да је Спасоје Вукасовић, стар преко 60 година, самоиницијативно изнио из цркве староставни црквени барјак, са њим размахнуо и стао испред строја, док су му из очију навирале сузе радоснице. Он је тим својим гестом настојао да увелича прославу формирања чете, што је на борце снажно утицало. Затим је Чедо Мијовић говорио о војно-политичкој ситуацији код нас и у свијету, посебно истичући како ће Црвена армија сломити кичму Хитлерових хорди.

Када се приступило упису бораца, за ријеч се јавио Митар Грче и замолио да се његово име не уписује у списак бораца чете, јер је, наводно, задужен да у Драпића млину меље жито и да не смије млин напустити. На то се огласио Саво Вукасовић и одмах напао Митра; добро га је изгрдио и рекао му да је његова имовина, коју је имао под Доброманима, сва пропала, јер ју је непријатељ однио, али у садашњој ситуацији, када је судбина народа у питању, не треба мислити на имовину и богатства, већ на спасавање живота и

како се супротставити непријатељу да се животи сачувају. Послије овога укора и Митар се уписао у списак бораца чете.

Затим је Чедо Мијовић предложио руководство чете, у саставу: командир Милан Грча, замјеник командира Милан М. Вукасовић, политички комесар Чедо Мијовић и његов замјеник Шпиро Лучић. Сви борци су једногласно прихватили овакав приједлог и дизањем руку потврдили избор команде своје чете. Утврђено је и записано да је збору присуствовало 56 бораца. Затим је Чедо Мијовић читао текст заклетве, а ми сви остали смо за њим понављали ријечи. Заклетва је, по садржају, била готово истовјетна са оном што смо је полагали при формирању Подбрдског герилског одреда.

На овоме збору за водника села Жаково изабран је Милан С. Вукасовић, док је за остале водове речено да то борци учине када се «5уду окупили у својим мјестима.

Одмах послије формирања Подбрдске чете, почетком октобра 1941, формирана је чета и у Поповом пољу. Концем октобра Подбрдска и Поповска чета, са укупно око 60 бораца, ишле су, на тражвње Драгице и Рада Правице у села требињске површи. Ишло се лугом и преко ограда кроз шуму, водичи су били познаваоци терена из села Крњевића и Петровића. У ^елу Дужи сачекао нас је Јово Љубибратић и на том сектору, на обезбјеђење, остала је Поповска чета (гдје се за њен смјештај и исхрану побринуо Јово Љубибратић), док је наша, Подбрдска чета, продужила у села Баонине и Сливницу. У Баонинама су нас сачекали Драгица Правица и Будимир Укропина (који се и бринуо за наш смјештај и исхрану). На том терену остали смо до сјутрадан, када смо се, у предвечерје, прикупили и вратили у своје базе.

Циљ нашег доласка у села требињске површи, како нам је објаснила Драгица Правица, био је да утичемо на народ. Наиме, у тим селима у то вријеме био је слаб одзив бораца за мобилизацију па су позвали нас, као организоване јединице, како би нас та села видјела и послије тога се масовније одзивала за борбу. Драгицу сам са тог кратког „излета" упамтио и по томе што је била одјевена у народну ношњу сеоске дјевојке тога краја. Није крила задовољство нашим присуством, а нарочито дубок утисак на њу су оставили добро наоружање бораца и њихова спремност да се боре. Окупљеним борцима говорила је о циљевима наше борбе.

Том приликом Драгица Правица је рекла да од тада наше чете треба да носе назив партизанске, па је послије тога и наша чета добила назив Подбрдска партизанска чета. Под тим називом је још једном, заједно са Поповском партизанском четом, ишла на Јасен, до тврђаве Кравица. Тамо су садејствовале Граховској партизанској чити, чији је командир у то вријеме био Стево Ковачевић.

Руководство Подбрдске партизанске чете, изабрано приликом њеног формирања 30. септембра 1941. године, није мијењано све до априла 1942. године. Тада је извршена реорганизација. То је обављено такође у Жакову, иза Костића кућа, гдје су присуствовали командир Ударне чете Ђуро Шкеро и борци његове јединице. Одласком Милана С. Вукасовића у Ударну чету батаљона „Шума", почетком марта 1942. године, Жаково је подијељено на два вода. Командир 1. вода био је Аћим Вукасовић, а 2. вода Владо Јакшић. Колико се сјећам, руководство чете приликом те реорганизације, априла 1942, било је: командир (и даље) Милан Грче, његов замјеник Милан М. Вукасовић, лолитич'ки комесар Урош Шћепановић и његов замјеник Јефто Маслеша.

Попуњавање борцима ове партизанске чете — чије су претече биле Жаковско-туричка чета народне војске и Подбрдски герилски одред — вршено је на добровољној основи. Због тога су борци родом из појединих селз стизали и касније и попуњавали њене редове. Чета је успјешно дејствовала на своме терену и у околини и није дозвољавала да је непријатељ никако изненади. Успјешно је штитила села од упада непријатеља, а када је год то покушао — дочекан је и одбијан, трпјећи губитке. Крајем 1941. и почетком наредне године, италијанска јединица јачине око батаљона утврдила се код моста испод села Добромане, а са друге стране, насупрот непријатељу, супротставили су се борци чете и одатле нијесу дозвољавали да окупаторски војници прелазе преко моста и упадају у подбрдска села. Тада је села Добромане и Жаково непријатељ тукао из топова, а и авиони су их бомбардовали.

Чета је успјешно изводила диверзије и ван свог сектора. Касније, када су се почеле формирати ударне чете и батаљони, она је са своје територије мобилисала борце и упућивала их у те јединице.

СТЕВО ВУЈНОВИЋ

АКЦИЈЕ НА СЕКТОРУ ТРЕБИЊЕ - БИЛЕЋА

1. ОПШТЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРАВЦА ТРЕБИЊЕ — БИЛЕЋА

Комуникацијски правац Дубровни — Уребиње — Билећа — Гацко повезује јужну Далмацију са источнкм деловима Херцеговине. Њена деоница Требиње — Билећа представљала је средишњи и, у току НОР-а, најважинији део тога правца. Поред аутомобилског пута дужине 30 км, ове две вароши је спајала и железничка пруга уског колосека пробијена долином Требишњице и пуштена у саобраћај 1931. године.[1]) Из Требиња и Билеће одвајају се рокадни аутомобилски путеви: преко Вилуса за Црну Гору. а нешто северније од Билеће, са Плане и преко Берковипа, према Стоцу и Невесињу. Поред ових, било је и неколико краћих путева лошијег квалитета, али значајних са војног становишта, јер су се њима могла кретати моторна возила (Јасен — Дубочани, Моско — ЈБубомир, Орах — Добрићево и др.). Управо због значаја тог правца, дуж њега су се у току НОР-а, а нарочито у његовој првој години, одвијале најжешће оружане борбе. У тим акцијама су, поред херцеговачких територијалних устаничких снага које су дејствовале у захвату правца, учествовали и батаљони Никшићког НОП одреда.

Граница са Црном Гором водила је реком Требишњицом од Ластве до Мируша, и даље, на север, преко Јабуковца и Црквица. За време високог водостаја Требишњица је била веома брза река и местимично дубока и до 5 м тако да се од јесени до касног пролећа могла прелазити једино чамцима (лађама) и скелама. Чамце на весла имала су поједина домаћинства у селу Панику и у црногорским Мирушама, а у Загуљу, у билизини Манастира Добрићева налазила се скела за

') Изградњом бране у Грнчареву и стварањем Билећког језера, потопљена је ранија жељезничка пруга, као и део аутомобилског пута од Паника до Чепелице.

превоз тежих терета и стоке За време лета- приликом ниског водостаја, Требишњица се, пак, могла прелазити газом дубине до једног метра ,и то од изворног дела до Мишељића у Мирушама, затим на Мостишту према црногорским Мирушама и низводно од манастира Добрићева. У горњем делу, од Билеће до Парежа, на Требишњици је био само један дрвени мост, између Ораха и Мируша, који ће Италијани, почетком 1942. године, запалити.

Основну карактеристику земљишта овога простора представља изразит крш са свим особеностима. Међутим, непосредно уз аутомболиски пут налазе се и два чања поља, Моштанско и Паничко, а уз то се села Чепелица и Мируше налазе на равничастом земљишту, у долини Требишњице. Такво земљиште је омо^ућавало релативно добру проходност и могућност употребе тенкова и моторизованих војних јединица, којом ће се околношћу италијанске окупаторске снаге у више наврата користити, посебно за време продора од Требиња ради деблокаде гарнизона у Билећи.

Ово земљиште је, због своје крашке природе, пошумљено претежно ниским растињем (гра^ково и јасеново дрво, драча, зановет и сл.). Осим тога, било је доста и храстове шуме, разних питомих и дивљих воћака, а поред Требишњице и пуно врба и воденог јасења. Таква пошумљеност је зараћеним странама омогућавала релативно повољне услове за кретање и борбена дејства. Да би партизане лишила те погодности, италијачска окупациона војна власт је организовала сечу свег дрвећа у појасу од 50 метара лево и десно од пута Требиње — Белећа, верујући да ће се безбедније кретати њене колоне.

Непосредно поред пута Требиње — Билећа, као и у ближој околини, била су ова села: Горица, Нецвијеће, Арсланагића Мост, Доње ј Горње Врбно, Дубочани, По^главље, Јасен, Будоши, Моско, Паник, Орах, Жудојевићи, Чепелица. Мируше и Влајића са још неколико мањих заселака.[2]^ Број становника у појединим селима био је различит; домаћинства су имала од 5 до 15 чланова, а таквих домаћинстава било је од 20 до 80 у појединим селима. По националном саставу то је било претежно српско становништво (у билећком срезу на почетку 1941. године живело је око 23.500 становника, од чега Срба 19.000, Муслимана 4.000 и Хрвата 500). Што се тиче социјалног састава, могло би се рећи да се 90% становника бавило земљорадњом и сточарством. Поред тога, многи мушкарци су се бавили и сезонским радовима (одржавање путева, сеча шуме ограђивање забрана, затим, разни радови у Требињу. Билећи и Дубровнику, риболов на Требишњици, изградња пруга Требиње — Билећа 1928—31. и Билећа — Никшић 1930—38. године и сл.). Око 20 радника б,или су стално запослени на железничким пругама и као путари (цг гтари). Уз то, у току априлског рата и првих дана окупације овде су се, својим родним кућама, вратили и многи мушкарци других професија, који су у годинама између два светска рата, услед сиромаштва, одлазили у „свет", а дошао је и известан број добровољаца из првог светског рата који су били колонизирани у Бачкој, на Косову и у другим крајевима. Међу тим повратницима било је и жандарма, трговачких помоћника и занатлија, некотико официра, подофицира, понеки професор, учитељ, геометар, службеник и прип^-дници још неких професија. Немали број управо ових људи имаће значајну улогу у устанку и у време диференцијације са четништвом.

[2]) Након изградње бране у Грнчареву потопљена су села: Паник, Орах, Чепелица, Мируше и манастир Добрићево.

На простору између Требња и Билеће налазио се известан број зграда јавне управе, затим просветних, црквених и других објеката. До априлског рата у засеоку Скроботно, у кући Рада Парежанина, било је седиште општине Завође, а жандармеријаске станице на брду Враћевићи, изнад села Паника, и на Јасену. Основне школе су биле у Ластви, Горњем Врбну, Дубочанима, на Моску и у Чепелици. Између Паника и Дубочана, поред саме Требишњице, налазио се средњевековни манастир Добрићево са основном школом која је престала са радом 1931, пошто је тада отворена нова школа у Чепелици. На Требишњици је било пет воденица (млинова) и једна на извору Чепелице. Многи од ових објеката, а нарочито манастир Добрићево, зграде шокла и жандармеријске станице, одиграће одговорајућу улогу у току ратних збивања на овом простору, служећи, повремено, као седишта штабова, јединица и органа власти једне или друге зараћене етране.

2. АПРИЛСКИ РАТ, ОКУПАЦИЈА ЗЕМЉЕ И ПРИПРЕМЕ ЗА ОРУЖАНИ УСТАНАК

Одмах након познатих догађаја од 27. марта 1941. године, већина војних обвезника и са овог простора добила је позиве и они су одлазили на мобилизацијска збориштa својих ратних јединица. Највећи број младића рођених 1919. и 1920. године управо је служио војни рок, неки су се затекли у подофицирској школи, а известан број се налазио у жандармерији. Томе треба убројити и три офизира и неколико подофицира Југословенгке војске. Тако се у априлском рату 1941. године затекло три четвртине способних мушкараца.

Ови припадници оружаних снага налазили су се у разним крајевима, а већином у јединицама у Црној Гори и у Боки которској. Највише их је било у Зетској дивизији Треће армије, на форнту према Скадру, а нешто мање у Јадранској дивизији Приморске области. Старија годишта (трећепозивци) били су у саставу посада које су обезбеђивале посебно значајне објекте на железничкој прузи и аутомобилском путу Дубровник — Требиње — Билећа. Нико од ових ратника није погинуо, јер није ни било озбиљнијег отпора њихових јединица агресорима, тако да су се безмало сви, сем некотико случајева заробљавања, вратили својим кућама.

Убрзо после отпочињања ратних дејстава дошло је до расула у Југословенској војсци и она је након само дванаест дана — капитулирала. Послије тога, у току 11, 12 .и 13. априла, кроз Билећу је пролазила колона бегунаца и издајника са краљем и владом на челу, да би већ 15. априла, са аеродрома у Грабу код Требиња и крај Никшића, авионима били пребачени у Грчку, а потом на Блиски исток.

Управо тих дана, цестом Билећа — Требиње су се кретале дуге колоне разбијене војске, претежно без оружја. Војници су мештанима из села поред пута нудили делове војничке опреме, тражећи, у замену, хлеба и друге артикле исхране. На пролазу кроз Билећу део те разбијене војске је био принуђен од стране неких високих војних старешина да уђе у логор, ту сачека италијанског окупатора и безусловно капитулира. Ипак, већина те војске је, на интервенцију напредних официра, 16. и 17. априла изашла из логора и тиме избегла заробљавање.

У Билећи је 16. и 17. априла владао прави хаос; дошло је до сукоба, па и борбе између војника лојалних генералу Милојку Јанковићу, заменику команданта Ратног ваздухопловства и оних који су

захтевали расформирање јединица и одношење оружја и опреме да не би пала у руке непријатеља. Истовремоно су на логор наналили и мештани, као и велики број становника из оближњих села. Тежило се да народ „испразни" складишта војне опреме и хране. Услед неорганизованости, ту је било и жртава. Тих дана, у ^ругој половини априла, завладало је потпуно безвлашће и такво ће стање потрајати око месец дана све до припајања Херцеговине „Независној Држави Хрватској". Пошто се италијански окупатор налазио само у Требињу и у Билећи, где је ушао 1о. априла, долазећи из Дубровника и Никшића, у сеоским општинама није би^'0 окупаторске власти. Мештани села Паника и Ораха користе ту околност и самоиницијативно руше жандармеријску станицу на Врањевици. Основни разлог да ова;ј објекат сруше и запале био им је — да се њиме не би могао користити окупатор, или неко други, јер би, *у* супротном, постојањем наоружане посаде изнад самог села, била и кајнепосредније угрожена слобода мештана. Истовремено је група напредних омладинаца демолирала зграду општине Завође у Скроботну и ушинтила архиву, а канцеларијски материјал (са писаћом машлном) однела на сигурније место, чиме ће се касније користити команда Паничко-орашке чете, односно Штаб Билећког партизанског батаљона

Италијанска окупапиона гласт била је вољна да прихвати предлог да се подручје источне Херцеговине приноји Црној Гори и тако буде део њихове окупационе зоне. Гади тога је на Цетиње и ишла делегација херцеговачких буржоаских првака. Међутим, то је питање коначно решено већ 18. :лаја, у Риму, уговором између Бенита Мусолинија и Анте Павелића. По том договору Херцеговина је у границама од 1914. године, када је била у саставу Аустро-Угарске Монархије, ушла у састав НДХ.

У складу са овим споразумом, усташко-домобранска војска у другој половини маја почиње да преузима власт од италијанског окупатора. Међу^тим, то преузимање, односно успсстављање власти односило се само на среска места Требиње и Би^ећу. Другим речима, на територији села, иако су се налазила поред самог пута између ових седишта срезова, нису успостављене никакве жандармеријске или какве друге наоружане посадо или станице. Чак ни жандармеријске патроле нису залазиле у ова села, тако да припадници усташко-домобранске војске у току целог рата нису скретали са цесте, сем приликом борбених дејстава. Општина Завође, чија је територија захватала највећи део овог сектора, није никада ни фуникционисала као административни део НДХ. Квислиншке среске власти у Требињу и Билећи су, ипак, изнашле могућности за упућивање позива људима у села, и то поименично, ради предаје оружј«. Мањи број, претежно старијих људи, за које се знало да имају ватрено оружје, предао је, ловачке пушке, док војничке пушке, којих је било пуно у селима, нико није предавао.

У току успостављања усташко-домобранске власти у овоме крају су завладали велико нерасположење и лична и имовинска несигурност у народу. Више од месец дана — од капитулације краљевске војске до друге половине маја — у Требиње и Билећу су, пазарних дана, одлазили и мушкарци и жене, што су биле прилике за прикупљање информација и стицање увида у стање у сопственом и другом срезу. У разговорима са грађанима. Требиња и Билеће, као и личним осматрањен великог броја до зуба наоружаних усташа и домобрана, могло се закључити да се овом народу не пип;е добро. То тим пре јер

 су почела хапшеша утледних здатаости, тгрве-нлл-веко Ср^а -у .

Тако је, могло би се рећи, скоро цео месеа мај протекао у ,,мирном" стању у исчекивању како ће се догађаји даље одвијати, али, опет, и у великој несигурности. Међутим, почетком јуна, када се чуло за злочине усташа у Требињу и гатачком срез>, наступило је „мобилно стање". Заправо, тих дана убијено је 13 Срба у Требињу, а 5. јуна, после зверског убиства, бачено је у Коритску јаму око 160 људи из Корита и 23 из села Заградца. Нешто пре ти.с догађаја, у Билећу је дошао усташа Алија Шуљак, лрофесор који је окупљао око себе најреакционарнији део муслиманског становништа.[3]) У свом пропагандном раду користи се националном и верском кетрпељивошћу, позивајући Муслимане да се свете Србима за „неправду која им је нанета кроз историју". Под паролом да „треба поби^и све што даје отпор", део муслиманског живља се окупља под заставу НДХ, а појединци ступају у редове усташа.

Ови и други догађаји који су били усмерени на ликвидацију српског становништва утицали су и на обим и интензитет противприпрема. Тако се одмах приступило организовању самоодбране по селима и засеоцима. Дању, а посебно ноћу, организују се страже на истакнутим местима према Билећи и Требињу. Пошто је у селима, било мало пушака на сграже се одлазило са позајмљеним пушкама, или без оружја — ради осматрања и давања знака за узбуну и напуштање домова. Истина, та будност по селима, у почетку је, ипак, била, недовољна, а што тада није дошло до злочина и над становништвом у селима између Требиња и Билеће, разлози су друге природе. Наиме, српско и муслиманско становништво у Билећи, Требињу и околним селима до рата је живело у слози и међусобном разумевању. Знатан део муслиманског становништва поштено се држао према Србима. Утицајнији људи из редова Муслимана нису дозволили усташама, које су дошле са стране, да им муте те односе са Србима. Међу њима посебно треба истаћј велику улогу и посебне заслуге чланова Партије из редова муслиманске народности, као што су у билећком крају били Халид Чомић, Хајрудин Селимовић и Кемо Капичић. Они су организовали виђеније Муслимане (Ибро Селимовић и др.) и омладину да се одупру акцијама усташа против Срба. Оно, било је појединих усташа и из билећког краја који су заговлрали истребљење Срба, али су их разумни људи у томе обуздали. Све ово, као и добра организованост мештана за самоодбрану, утицало је да тих бурних летњих дана 1941. године у Билећи и селима јужније, према Требињу, није нико ликвидиран.

Раније претпоставке и на^ађања о злој ^удбини српског становништва под италијанском окупацијом и устап ком влашћу већ почетком јуна су потврђене. Свима је било јасно да су наступала тешка времена, јер је био у питању опстанак Срба у овом крају. Једном речју, народ је био препуштен сам себи и његова судбина тих дана је тако рећи зависила од самих људи из наших села. С друге стране, народ је био веома огорчен на краља и владЈ који су издали земљу и оставили је на милост и немилост агресору. Ово тим пре јер је та колона издајника, како је већ речено, прошла баш кроз Билећу и Требиње, грабећи према Никшићу. А када се сазнало да је краљ, са владом, побегао и из земље, још више је порасло нерасположење и уверење о издаји и мржња поема предратном режиму.

Иако у пролеће 1941. године није било партијских организација у селима између Требиња и Билеће, људи ниеу политички незаинте-

[3]) Војноисторијски гласник број 4/1966.

ресовано и иасивно посматрали збивања у тим новим, измењеним условима. Биле су веома развијене везе у сквиру појединих села, између села и општина, па и иире. Томе су, поред осталих, пуно допринели и они људи разних занимања који су, после априлског слома, дошли из Војводине, са Косова, из Београда, Сарајева, Мостара, Дубровника и других места. Ипак, непосредан утицај Партије на становништво у току овог пролећа, па и лета, био је недовољан на овоме простору, понајпре зато што су партијске ћелије биле тек на почетку свога организовања.

Партијска организација **ј** требињском срезу образована је још 1933, и то: партијска ћелија у Ластви, у саставу Божидар Гобовић, Владо и Рајко Шегрт ,и у Требињу, у којој су радили Стево Братић, Војо Кораћ, Хусо Хаџиахметозић и Мићо Алексић. До априлског рата број чланова Партије у требињском срезу је, према неким подацима нарастао на 60, чији је рад усмјеравао Сремски комитет КПЈ образован 1939. године. За разлику од требињске, билећка партијска организација је створена тек 1940. и била је малобројна. До априлског рата постајале су само две ћелије и то: у Фатници, у саставу Халид Чомић и Владимир Дучић, и у Билећи, чији су чланови били Хајрудин Селимовић, Марко Албијанић, Радован Папић и Ната Бабић. После капитулације земље дошла су им још три члана Партије: Жарко Глоговац и Коста и Емилија Грубачић. Први члагови партије у завођској општини постали су, у јулу 1941., Владо Вучинић и Крсто Бобот, обојица из Паника.

Због малобројности чланства и неразвијености партијске организације, ни закључци са апрллског и мајског саветовања ЦК КПЈ, одржаних у Загребу и посвећених припремама за оружани устанак, до народа ових села нису допрли све до средине лета, тако да шире масе са тиме нису биле упознате. Тек у јулу. после првих оружаних акција црногорских устаника. становници ових села су сазнали о почетку општенародне борбе против окупатора широм Југославије

Иако су у неким крајевима Херцеговине оружане акције почеле још почетком јуна (у невесињском и гатачком срезу), на сектору Требиње — Белећа није било значајнијих оружаних акција све до друге половине августа 1941. године За то време су усташко-домобранске снаге повремено пролазиле, као моторизоване колоне, цестом Требиње — Билећа и обратно, али без задржавања у појединим селима. Поред тога, на овом простору јужно од Билеће према Требињу нова власт није ни покушавала са вршењем било каквог насиља, пљачке и слично. Ипак, било је људи који су, наоружани, одлазили у северне крајеве билећког среза, у ЈБубомир и у Црну Гору, тако да су појединци у борби учествовали ;ош од јуна 194.1. године.

Без обзира на то што овде није било оружаних акција од друге половине августа, успостављена је почетна војна организација коју су чиниле сеоске чете народне војске, и то у Завођу: Мирушка, Чепеличка, Паничко-орашка, Моштанска и Дубочанска. Командири чета и водници водова бирани су демократски, на скуповима свих одраслих мушкараца. Тих првих дана није било фушсције политичког комесара чете.

Наредних месец и по дана, од краја јуна до сре.лине августа, долази до извесног затишја. Будност у селима је унеколико умањена, али се мушкарци ноћу, ипак. не с-адржавају у кућама, већ спавају ван села, у шуми и у појатама. Преко дана се обављају пољопривредни радови и послови око стоке, с тим што се сви они који имају пушке — не одвајају од њих ни дању ни ноћу. Поред жена, и поједини мушкарци почињу одлазити у Требиње и Билећу, нарочито па-

зарних дана, и то мање из неких посебних личних и породичних потреба, а првенствено ради размене искустава и преношења вести из других крајева.

У селима током јула јача политичко-агитациони рад. Вести о општенародном устанку у Југославији на подручје завођске општине стижу најлре из Црне Горе, после Тринаестојулског устанка. И тог, првог ратног лета најчешћи скупови, претежно омладинског састава, одржавани су на реци Требишњици (Орашки студенац код ћуприје на Мистијању, отоке на Милободу и Вујновића баре). То су била спортско-рекреативна састајалишта на која је долазило и по неколико десетина омладинаца и старијих мештана, и тс сваке недеље, а понекад и других дана у поподнечним часовима. Исто тако, омладинци и други виђенији људи из нашкх села понекад су се окупљали и у кафани код Мирка Поповића на Жељезничкој станици Добрићево, на црногорској страни. То је добро дошло и за ближе међусобно упознавање људи, а овде су, поред Паничана, Орашана, Мирушана и Дубочањана, долазили и утицајнији људи са црногрске стране, из Црногорских Мируша, Петровића и осталих места ближе Требишњици.

Највећи значај имали су скупови на Орашком студенцу, јер је то било састајалиште младих из више околних села (Паник, Орах, Чепелица, Мируше и Влајиња). У отокама (адама) Требишњице на Милободу — код Мирушког студенца, окупљали су се омладинци Паника и Мируша, а на Вујновића барама, поред Паничана, Орашана и Мирушана, долазили су и Црногорци с оне страке Требишњице. На свим овим збориштима, као и на другим местима, одвијао се културно-забавни и спортски живот: играло се народно коло уз усну хармонику и певале народне песме, изводила такмичења у бацању камена с рамена и копља (јасенов прут), у скоковима >даљ и пливању. Поред тога, тог лета се први пут у историји ових села играо и фудбал, и то са правом фудбалском лоптом коју је Стево Вујновић са комплетним прибором за крпљење и пумпом, донео приликом изласка из Дубровника, у априлу. Све ове активности окупљале су претежно млађе људе, узраста од 14 до 30 година, а фудбал]е био најпривлачнији.

Те културно-забавне и спортске манифестације постају и основа за масовнији политички рад. Управо ту је Радован Папић, главни организатор устанка у овоме крају, ослонцем на симпатезере Партије, испољавао велике напоре да се оружана борба поведе и против окупатора — Италијана. Такви утицаји били су присутни и са црногорске стране, из Црногорских Мируша. Међутим, ту су се већ тада појавили велики отпори од стране појединих великосрпских шовинистичких елемената, чији је предводник био поручник бивше југословенске војске Јован Мишељић. Они су заступали становиште да се треба дићи у борбу и немилосрдно, оружјем, обрачунавати само са Муслиманима и Хрватима.

3. ОРУЖАНЕ АКЦИЈЕ ПРОТИВ УСТАШКО-ДОМОБРАНСКИХ СНАГА ТОКОМ ЛЕТА 1941.

Најжешће борбе на сектору Требиње — Билећа вођене у лето 1941. против усташко-домобранских снага, одвијале су се у другој половини августа. Међутим, прве оружане акције отпочеле су готово два месеца раније, на подручју ЈБубомира. После неуспелог напада на жандармеријску станицу на Дивину и ликвидације станице на Крстачама — билећки срез (25 и 27. јуна), уследио је напад љубомирских устаника на жандармеријску станицу Змијанац — „најважнију

точку између Требиња и Билеће", како стоји у извештају 14. оружничке пуковније из Сарајева, писаном 28. авгл ста 1941.

Напад на Змијанац извело је двадесетак борапа из Домашева, Кртиња и Ждријеловића и то, 27. Јуна увече, а већ сутрадан, 28. јуна, жандарми су принуђени на предају, па затим разоружани и упућени у Требиње. Истога дана из Требиња је за ЈБубомир упућена група жандарма, којима се прикључује и одељење са станице на Јасену. Жанадрми преко Моска стижу у ЈБубомир ради успостављања везе са Змијанцем. Очекујући ову интервенцију ЈБубомирци су правовремено посели положај код основне школе на Радачком бријегу. После краће изненадне борбе, жандарми су се повукли у двориште и школску зграду. Затим, 28. јуна поподне, у ЈБубомпр, такође преко Моска, стиже 50 домобрана, на два камиона. Њих су устаници дочекали изненадном ватром из заседе код Андрића ћуприје, после чега се ова војска повукла у Требиње, остављајући за собом камионе. Следећег дана опкољена група на Радачком бријегу је успела да се пробије из школе и побегне у Требиње. Том приликом су двојица жандарма рањена, а један је погинуо. Устаници нису имали губитака.

Чете народне војске, чије је формирање почело у јуну и то на принципу: једно село — једна чета, остале су и даље мобилне, без обзира на скоро двомесечно борбено затишје. У њима је повећан број пушака и вршена је обука бораца у руковању оружјем. Пушке су, претежно, набављане из Црне Горе, с тим што нису плаћене новцем, већ је вршена трампа: за пушку два брава, или јуне, и слично. Чете народне војске представљају самониклу војну организацију које је народ сам стварао, и до краја јула чете су формиране у свим селима.

Обласни комитет КПЈ за Херцеговину, чије је седиште било у Мостару, управо тих дана, пратећи развој догађаја, доноси одлуку да његова три члана, изађу на терен, са задатком да, преко постојећих партијских организација, војнички учвршћују организацију устаника и усмеравају њихову даљу борбу. Међутим, тај излазак из Мостара није им успео крајем јуна, а неће ни 17. јула када је 21 комуниста кренуо према Невесињу. И коначно, крајем јула је Миро Попара дошао у билећки крај. Његово присуство и руковођење имаће велики значај у наредном периоду. Тако је само неколико дана након доласка Мира Попаре, 2. августа 1941, одржан састанак на Бањцима, код Билеће. Ту су били присутни командири чета народне војске и још неки угледни људи са подручја билећког среза. Тај скуп око 40 људи усвојио је предлог о потоеби обједињавања свих чета под једну команду и тако је образован Штаб за билећки срез. За команданта Штаба изабран је Радован Милићевић, сељак из Звијерине, а за народног повјереника Радован Папић, учитељ са Влахиње. И у требињском срезу, а нарочито у Бијелој гори, где се налазио збег народа из ластванске и зубачке општине. врши се даље учвршћење војне организације. Требињци су у томе погледу, захвал^ујући бројнијој партијској организацији, ишли и да.ше, па је крајем августа 1941, од герилских одреда из више чета народне војске, фсрмирана и Прва герилска (партизанска) чета. Комзндир чете био је Мајо Бендераћ, а политички делегат Владо Шегрт. То је била и прва партизанска чета у Херцеговини.

Прва борба на територији завођске општине, у којој су учествовале све општинске чете народне војске, вођена је 23. августа 1941. године. Повод за ову борбу био је поход усташко-домобранских снага из Билеће на села Мируше, Чепелицу, Паник и Орах. Наиме, четири дана раније, 19. августа, у Мируше је, преко Чепелице и моста на

Мистијању, дошао један оружник — финанс. Када су га сељаци питали зашто је дошао и шта хоће, он је изјавио да је послат ради „шверцовања" дувана, тј. да утврди колико је дувана посађено. Тада га је напала једна група Мирушана и разоружала, р затим и стрељала. Касније је утврђено да му није био циљ дуван, већ утврђивање расположења мештана према новој власти, увид у њихово наоружање и слично.

Домобранско командовање 20. августа упућује из Билеће у Мируше групу од око 20 домобрана, истим путем куда је претходног дана био упућен поменути финанс. Група је упућена да утврди шта се десало са финансом. Идући од Чепелице према Мистијању (црква Св. Николе), група се упутила преко моста у Мируше. Међутим, на супротној страни се, у заседи, налазила десетина бораца Мирушке чете. Патрола од три домобрапа прешла је мосг, а када је и главнина групе почела прелазити — на њу је отворена изненадна ватра. Након краћег окршаја група се повукла према школи у Чепелици, а потом се пребацила на брдо Дракуљицу, одакле је, са десне обале Требишњице, подржавала ватром пахролу у Мирушама, будући да се ова кретала левом обалом Требишњице, узводно према Колањевићима и Врелу. Ово пушкарање је тра}ало неколико часова, до иза подне, да би се домобрани у поподневним часовима повукли према Билећи, у логор. Један домобран из сас-ава патроле ко^а је била на мирушкој страни успева да преплива Требишњицу низводно од Приспе, с тим што је претходно бацио пушку и опрему. Осталу двојицу је разоружала и стрељала група Мирушана коју је предводио Крсто Комненић.

Јаче усташко-домобранске снаге кренуле су 22. августа 1941. на село Мируше. Оне су дејствовале на два правца, и то: комуникацијом Билећа — Вилусе, и Билећа — Требиње. На левој обали Требишњице, са положаја Градина — Влајпња, дочекала их је Мирушка чета, а на десној обали Требишњице, на Дракуљици, налазила се Чепеличка чета. У овој борби учествовали су и мањи делови Паничко-орашке чете. Окршај се одвијао са далеко намоћнијим непријатељским снагама на оба правца. Борба је трајала цео дан, да би усташко-домобранске снаге биле присиљене на повлачење у Билећу. Треба нагласити да уетаничке чете нису биле изненађене, јер су претходног дана чланови Партије из Билеће обавестили угрожена села да се спрема војска за покрет на тим правцима.

Рано изјутра 23. августа поново су кренуле јаке усташко-домобранске снаге из Билеће, и то на камионима, правцем Билећа — Чепелица -— Паник — мост на Мистијању. Паничко-орашка чета, која је и током претходне ноћи делом остала на положајима, овога јутра је у целини осванула у борбеном распореду. Јачина непријатељских снага против којих ће чета тога дана водити борбу 5ила је 250—300 војника. Циљ непријатеља био је да преко моста на Требишњици код Мистијања продре у Мируше ради одмазде над тамошњим становништвом због несталих тројице њихових т.фипадника претходних дана. Колона је, крећући се сд Чепелице цестом у правцу Требиња, стигла до улаза у Паник, заправо до раскрснице оцакле води пут за Манастир Добрићево. После извесног застанкп и оријентације, један камион војске је продужио у село, до Гајунока хана (до куће Гајуна Вучинића). Након распитивања у селу куда се иде у Мируше, камион се враћа, и од Околишта, иза Главичине, војска силази са камиона и пешке продужава ка мосту. Све је то посматрала група бораца, и то из непосредне близине, са Главичине. Тај, истурени, део домобран-

ских снага представљао је врсту претходнице. Истовремено, од школе у Чепелици крећу јаче снаге домобрана, такође у правцу моста.

Паничко-орашка чета имала је у своме саставу око 50 бораца наоружаних пушкама, а приближно још толико се без оружја налазило по групама иза борбеног распореда. Паничани, који су чинили јачи део чете, налазили су се на положају од Требишњице (Мистијаљ) па преко Главичине до Околишта, док су Орашани са којима је био и командир чете, били западно од цесте, на подручју Рогошине до гомиле изнад школе у Чепелици. Са Орашанима се изнад школе налазило и десетак ЈБубомираца Положај чете био је веома повољан, јер је надвишао цесту и друге путеве куда ће се кретати противничке снаге. Положај чете у заседи био је у об.сику потковице, што је, са војничког становишта, веома повољно.

Иако је у овој борби у Завођу учествовало неколико чета, у њој није било обједињеног руково'ења, као што га неће бити ни у наредним борбама до краја августа. Сарадња је остваривана преко курира, које су командири упућивали самоиницијативно. Мере које су предузете ради осигурања од непријатељске интервенције са правца Требиња биле су недовољне. Чак ни телефонска веза није била прекинута између билећког и требињског гарнизона; то је учињено тек у поподневним часовима на Кленку близу Моска.

Борба је почела 23. августа око 8 сати и трајала је до подне. Први хици устаника испаљени су на групу домобрана која је почела прелазити мост на Мистијаљу, од Паника према Мирушама. Ову ватру су отворили Сава и Вуле Вујновић са крајње- десног крила чете, код Орашког студенца на Требишњици. Истог момента противник је одговорио снажном пушчаном и митраљеском вагром. Тако је отпочела неравна четворочасовна борба. Тек када су Орашани и ЈБубомирци ступили у дејство, а посебно отварањем ватре са крајњег левог крила, изнад школе у Чепелици — у усташко-домебранским редовима су настали права пометња и колебање. Око 10 сати почели су се повлачити према Чепелици, када и чета у целини прелази у противнапад. У рејону Каменог моста на реци Чепелици налазио се, у заседи, вод Чепеличке чете који је пресекао одступницу домобранима и натерао их да се повлаче низводно од моста, према Требишњици. Пошто је корито Чепелице било готово пресушило, то домобранима није причињавало велике потешкоће, али су, изненађени ватром, претрпели извесне губитке. У повлачењу према Билећи, домобрани су последњи озбиљнији отпор пружили са Дракуљице. Гонећи противника који је пружао све слабији отпор, делови чете, заједно са Чепеличанима, избијају на Дракуљицу. Ту је. изнад Мићића кућа, у наше руке пао тешки митраљез, који Милош Куреш, Јован Бобот и Симо Рогач одмах окрећу против домобрана, тукући њихове колоне док су се повлачиле ка логору у Билећк.

За то време се део Мирушке чете нала:>ио изнад Колањевића, ради обезбеђења од евентуалног напада непријатеља из Билеће на томе правцу, док је други део био на левој мирушкој обали Требишњице, одакле је ватром садејствовао Паничко-орашкој и Чепеличкој чети.

На нашој страни није било губитака. Псгинуло је 6 домобрана, 14 рањено, а двојица су заробљена и они су касније размењени за неке родољубе из билећког затвора. Заплењено је више пушака са муницијом и тешки митраљез.

Паничко-орашка чета 25. августа опет води жестоку борбу, али овога пута на другим положајима, у правцу Требиња.[4]) Због прекинуте телефонске везе са Требињем, Билећа је практично била отсечена и зато је стожер 14. пуковније из Требиња упутио цестом за Билећу два вода (око 50 усташа и домобрана), на камионима. Заседа је била организована на Клерку, између Скроботна и Моска. Њу су посели делови чета који су у току ноћи изашли из својих села и у зору се затекли на положајима. У заседи се, у ствари, налазило свега око 20 бораца наоружаних пушкама, док се већи део чете налазио према Билећи. Око 6 часова изјутра на Кленак је дошао један мештанин са Моска и известио заседу да је тог јутра у село стигла већа група домобрана из Требиња.

Домобрани су веома опрезно наступали према Кленку, крећући се у две колоне, а нешто испред положаја заседе развили су се у стрелце. Борба је била краткотрајна, али жестока. Наши су отворили ватру тек када су им домобрани пришли сасвим близу. Изненађени ватром, домобрани су застали, али су се брзо снашли и, после заузимања заклона, отворили ватру. Ускоро је уследио и њихов јуриш, али су се, после неколико покушаја да разбију нашу одбрану, повукли према Моску и Јасену

Чета ни овога пута није имала губитака, док је противник оставио за собом 4 погинула војника, а од оружја пушкомитраљез и 6 пушака са доста муниције. Са заплењеним оружјем у чети је одмах наоружано 6 нових бораца, а пушкомитраљез је дат на руковање Вељку Боботу. Тако ова чета, већ после друге борбе, поред тешког митраљеза има и пушкомитраљез.

Тих дана воде се жестоке борбе и северније од Билеће. Домобранска посада са Меке Груде, као и усташе из Фатнице са око 100 наоружаних Муслимана, 26. августа се повлаче на Плану. На Планој су вођене тешке дводневне борбе, тако да су устаници ово упориште заузели на јуриш 28. августа. До тада су уст;»шко-домобранске снаге у билећком срезу претрпеле велике губитке и иницијатива је била на страни устаника.

После борбе од 25. августа на Кленку, на еектору Требиње — Билећа долази до краћег предаха. Борци су и даље стално на положајима, са тежиштем према Требињу, док се према Билећи врши само осматрање, јер су Мирушка и Чепеличка чета биле одговорне за обезбеђење са правца билећког гарнизона. Нубочанска, Моштанска и љубомирске чете народне војске такође су у мобилном стању и налазе се, делимично, на положајима бочно у односу на цесту Јасен — Кленак. Становништво је дању код својих кућа, док ноћу, претежно, напушта куће и одлази на спавање по скровитијим местима. Жене, деца и старци из засеока ближе Требишњици ноћу се пребацују лађама (чамцима) преко реке у отоке — на аде и у Црногорске Мируше. Они чије су куће биле око цесге и западније, склањали су се у Матијевину, Високу главу, Брани до, Рогошину и на друга сигурнија места. Неки тамо остају и по неколико дана, а друхи се дању враћају кућама. Ово се не може назвати збеговима сличним онима у другим крајевима Херцеговине, као што је планина Илија и слично. За на-

[4]) У извештају 14. оружничке пуковније од 26. августа 1941. о овој оорби, између осталог стоји: „25. о. адј. у 6,30 четници су из засједе напали опходњу постаје Требиње, крила Билеће, на путу Требиње—Билећа код Кленка. У поноћ је дошла војска из Требиња и у 9,30, усљед јакости четника, војници и оружници су се повукли до мјеста званог Рогашина. Жртава није било. Брзогласна линија Требиње—Билећа прекинуто", (Зборник 1У/1, стр. 631).

пуштање кућа није постојала никаква препорука од руководства устанка, већ су то поједине групе домаћинстара чиниле самоиницијативно.

Била је организована и заједничка исхрана бораца на положају. У те сврхе радиле су кухиње на неколико пунктова (у Панику — Почашице, у Ораху, Скрботну и на Пољицу). Сами мештани наших села су се договорили која ћг домаћинства и којих дана за народну војску дати две-три овце, јухе. хлеба, кромшфа и слично. Све је то било на добровољној основи и нико се није супротстављао.

После заузимања Плане као и борби вођених претходиних дана у Завођу и Мирушама, усташко-домобранскг гарнизон у Билећи је био непосредно угрожен. Зато стожер 14. пуковније у Требињу формира ојачан пешадијски батаљон (бојну) јачине око 800 домобрана, са циљем да се пробије правпем Требиње — Билећа преко Моска и Паника, и изврши деблокаду својих снага у Билећи. На основу јачине снага предвиђених за тај задатак може се закључити да је противник схватио да се на овом простору ради о респектним устаничким снагама и да више за ослобађање комуникације Требиње — Билећа нису довољне борбене групе јачине 50 до 100 домобрана и усташа.

Устаничке снаге (чете народне војске)су 27. августа, уочи борби око Моска, биле у борбеном распореду на бочним положајима са обе стране цесте Јасен — Кленак. ЈБубомирске чете. јачине око 200 бораца, налазиле су се са леве стране цесте, на Рогошини и изнад Моска до Бијелих Враца, затварајући правац Моско -— ЈБубомир. Паничко-орашка чета била је распоређена у двс групе и то: главнина чете — орашки и један панички води на Кленку, приближно на истим положајима са којих је чета 25. аЕгуста разбила усташко-домобранску групу; други панички вод са десне стране цесте, на Кити, западно од Лактиња, где је био и пушкомитраљез. Тешки митраљез, са посадом у саставу Јован Бобот, Лука Р. Ву^чинић и Симо Рогач, био је на брду званом Ђураје, одакле је могао дејствовати бочно, према Кленку и Моску. Међутим, убрзо се показало да је митраљез био сувише далеко од цесте да би његово дејство дошло до пунијег изражаја. Са четом је била и једна група Мирушана. На крајњем левом крилу била је група бораца из Дубочана и Врбна. У том рејону, код Ките, био је Мило и Милан Килибарда из Бањана (срез Никшић), са око 20 бораца. Нештов касније, када је борба већ отпочела, са Владом Вучинићем и Стевом Вујновићем стигла је већа група црногорских партизана (око 100 бораца). Хитали су од Добрићева, уз Дубочане и Пољице, у правцу Моска. По завршетку борбе, у поподневним часовима, на место борбе су још пристизале мање или веће групе бораца из других околних села.

Непријатељ је у ову борбу увео око 800 наоружаних војника, док су наше снаге имале око 400 бораца. Тако је однос у људству и пушкама био 2:1, у митраљезима и пушкомитраљезима 6'1 (30:5) у корист непријатеља који је, уз то, имао и 4 минобацача и 2 хаубице, док устаници тих оруђа овде нису имали. Поред неповољног односа снага, против устаника је радило и то што командовање са њиховим четама није било регулисано, јер ните било јединств-ног штаба који би обједињавао руковођење свим четама у припремном периоду и у току борбе, а чета је било више. Ипак, извршен је какав-такав претходни договор о распореду појединих чета. При томе су до пуног изражаја дошли људски чинилац и корисна иницијатива. Чете су, углавном, биле постављене тако да су могле да бране правце који воде према њиховим селима, односно да кападају са тих праваца.

Домобранске снаге су из Требиња кренуле 26. августа по подне и заноћиле на подручју Мили — Јасен. С анаше стране била је организована обавештајно-извиђачка делатност тако да су праћени сви покрети противника, па зато чије могло доћи до изненађења. Сутрадан рано изјутра непријатељ је отпочео артиљеријску припрему дејством из хаубица и минобацача. А пошто нису знали распоред наших снага, гађали су земљишне објекте за које су, на основу процене земљишта, сматрали да су и положаји устаничких чета. Иако су гранате падале далеко од положаја оне су ипак, вршиле снажно психолошко дејство на борце, јер су многи први пут слушали, злослутну хуку хаубичких граната кроз ваздух. Ова артиљеријска припрема била је, истовремено, наговештај да се ускоро може очекивати и напад домобранског батаљона.

Противник је наступао по свим правилима тактике; напред је била истурена јача претходнипа, а иза ње се кретала главнина батаљона. После покрета, одмах од жандармеријске станице на Јасену, командант домобранског батаљона предузео те мере опрезности приликом наступања. Претходница, јачине око 100 домобрана, развила се у стрелце, заузевши фронт ширине 400 метара (по 200 метара са обе стране цесте). Устаници су и претпостазљали да ће домобрани наступати у ужем захвату цесте, па су, у складу с тим, одабрали и посјели своје положаје. Тек када]е чело противничких снага стигло до споменика према Кленку и када су почели палити куће на Моску — устаници су отворили изненадну ватру са свих страна. Најјачи притисак и најжешћу ватру противник је испољио са чела његових главних снага, на главнину Паничко-орашке чете која је била на Кленку. Услед овако снажног дејства и страховите минобацачке и митраљеске ватре, већина бораца овог дела чете била је присиљена да се повлачи, заједно са командиром Милошем Курешом кога су жене и старци са чуђењем гледали како одлази кроз Паник према Црној Гори. Неке од група које су се повлачиле крајњим напорима су заустављали и арађали на положај Лука Р. Вучинић и Јован Бобот, који су били на тешком литраљезу.

Бочну ватру најпре је отворио панички вод са Ките, од правца Лактиња, и то прво из пукомитраљеза, а потем и из пушака. Посебно треба истаћи велику улогу црногорских бораца из Бањско-вучедолског батаљона, са Милом Килибардом на челу, који су се, заједно са десетином паничког вода, пробили (убацили) на крајњем левом крилу, све до цесте на Рогошини у рејону коте 530. Удар ове групе из позадине представљао је преломни и одлучујрћи чинилац за даљи ток и исход борбе у целини. Снажним налетом устаника са свих страна и пресецањем домобранима одступнице према Требињу, непријатељева колона је била разбијена, јер је дошло до невиђене пометње и дезорганизације међу њиховом војском. Овоме је допринело и то што је неко из домобранских редова убио на Моску команданта батаљона (бојне) бојник Елеутерија Челара, који је био њихов главни командант у овој борби. Многи његови војници су одмаг почели бацати оружје и опрему и бежати према Требињу, откуд су их такође дочекивали и салетали устаници. Главни окршај и најжешћа дејства су се, како је речено, у почетку одвијала на челу, а одмах потом на зачељу колоне. И ЈБубомирци, као и Моштани, овог дана су одиграли значајну борбену улогу.

Губици противника у овој борбе били су велики: 2 официра и 8 домобрана је погинуло, а 2 ДЈМобрана су умрда од исцрпљености, 21

домобран рањен; 5 официра, 8 подофицира и 95 домобрана заробљено;[5] заплењена хаубица калибра 105 мм са 2 каре и 2 предњака (заплењена је још једна хаубица, али неисправна, па је устаници нису евакуисали, већ су то наредне ноћи учинили оружници са Јасена), затим 2 минобацача, 4 митраљеза, 11 пушкомитраљеза, 210 пушака и петоро кола. Поред тога, противник је изгубио и 23 коња. На Моску, код куће Васиља Бутулије, заплењена је и батаљонска кухиња са скуваним ручком, али су борци, плашећи се да храна није затрована, просули казане пуне густог пасуља који је омамно мирисао.

Заробљене домобране њих више од 100 одмах су заштитили утицајнији људи, првенствено комунисти и симпатизери Партије, јер су поједини великосрпски елемечти тражили њихову ликвидацију, и то понајпре оне који су били Муслимани. Стргљано је 14 усташа у с. Пољице Дубочане. Заузимањем утицајних људи, ни једном домобрану се ништа није десило, већ су сви, после заробљавања спроведени у манастир Добрићево а затим у с. Козарлицу где су им издате устаничке пропуснице и упућени према пл. Видуши и Попову пољу на железници за Мостар. Железница Билећа — Ластва, била је у прекиду. Међу заробљеницима био је и Др. Садиковић из ЈБубишког. Њега је прихватио Петар Комнинић у с. Пилатоваца. По завршетку борбе, на попришту се нашао велики број устаника који су дошли из ближих и удаљенијих места. При том је било појединачних, па и групних, покушаја пљачке и присвајања заплењеног материјала, опреме и коња, али се и томе, одмах на почетку енергично стало на пут. Заплењено оружје, муниција и друга опрема равномерно су расподељени на чете — учеснице у борби. На успостављање реда и завођење војничке дисциплине доста су допринели поједини руководиоци, а нарочито командант и комесар Бањско-вучедолског батаљона, Петар Комненић и Мило Килибарда, као и Михаило Лалићевић.[6]

Гонећи разбијене делове домобранског батаљона, устаници су 28. августа изјутра заузели жандармеријску станицу на Јасену и избили на Мили, заузевши положаје изнад самог Туебиња. А пошто је 28. августа била заузета и Плана и непријатељ се повукао у Билећу, створени су услови за напад на саму варош и логор у Билећи. Део Паничко-орашке чете остао **ј ј** и даље на Кленку, држећи положаје према Требињу.

Ноћу 28/29. августа већа група муслиманског становништва кренула је из Билеће низ Требишњицу, њеном десном обалом, са циљем да те ноћи стигне у Корјениће према Требињу. Тада је до бораца чете на Кленку стигла вест да наоружани Муслимани продиру у обратном правцу — из Корјенића, преко Добрићева, ка Панику. На то је део бораца одмах упућен са Кленка на Поратак (између Наника и Добрићева). Међутим, тамо су сазнали од мештана (Ивана млинара и др.) да се ту радило о Муслиманима из Билеће, који су током ноћи про-

•) Зборник IV/1, стр. 704.

О губицима у овој борби постоје различити подаци у разним документима. Тако, на пример, у делу „Устанак народа Југославије 1941.", књ. II, страна 338, стоји да је било 400 мртвих и заробљених домобрана, што је нетачно.

Ч У извештају Обласног штаба за Херцеговину и Лепе Перовић од септембра 1941. о војнополитичкој ситуацији у Херцеговини, наводе се, између осталог, и „црногорске комитске пљачкашке руље". (Зборник IV/!, стр. 221). Ако је и било таквих руља онда би се то могло пре односити на северне крајеве билећког среза, а никако на августовске борбе које су вођене на простору јужно од Билеће.

дужили према Дубочанима и Парежу. У току дана 29. августа предузето је чишћење терена око Добрићева, којом приликом је и погинуло неколико наоружаних Муслимана.

29. августа у зору устаниди су отпочели напад на сами логор у Билећи у који су биле сатеране све усташко-домобранске снаге из вароши и које су се повукле из северних крајева билећког среза. Хаубица, заплењена 27. августа на Моску, постављена је на ватрени положај код цркве Св. Николе на МистијаљЈ, на око 5 км ваздушне линије до логора. Било је предвиђено да она учествује у подршци напада на логор. Међутим, првих неколико граната били су подбачаји, падајући по Дракуљици, 1 до два км јужно од логора. Главни руковалац ватре и нишанџија био је поручник Јован Мишељић. Убрзо су се у овај посао умешали и неки сорци који су служили војни рок у артиљерији, па је ишло нешто боље, али жељени ефекат није постигнут. Тога дана Панчк је надлетао Један домобрански авион („рода") и бацио неколико свежњева ручних бомби на Вујовића куће под Клачином у Панику. Бомбе су пале у врт испод куће Максима Вујновића, тако да није било жртава, а ни неке веће материјалне штете.

Командовање италијанских окупационих с-нага, увиђајући веома неповољан развој догађаја у овим крајевима, одлучило је да интервенише са својим јединицама. Тако је једна италшанска колона из Никшића, јачине батаљона алпиниста ојачаног са 2 тенка, ушла у Билећу 29. августа иза подне — ради пружања помоћи опкољеном усташко-домобранском гарнизону. Изненађени појавом италијанске војске, устаници су одустали од даљег напада на логор и повукли се у околна села. Истовремено, од Требиња се крс-тала друга италијанска моторизована колона, у којој је било и неколико тенкова, блиндираних кола и камоина. Крећући се од Моска у правцу Раника, Италијани су отворили ватру по нашим положајима на Кленку. Претходно су из авиона бацали летке у којима су позивали устанике да се врате својим кућама и положе оружје. У тим лецима је наговештавано .да ће усташе отићи, а доћи они, Италијани, као „нови ослободиоци", другим речима — спровешће поновну окупацију.

Тога дана, 29. августа око 12 часова, чело италијанске колоне је стигло до наших положаја на Кленку. Полазећи из Требиња, Италијани су узели из усташког затвора професора Рајка Бокића и судију Богдана Давидовића, које су поставили на чело колоне, са задатком да дају „шира објашњења" садржаја управо бачених летака. Неки од припадника чете изашли су из заклона на цесту пред Италијане, и солидарисали се са њиховим захтевима прихватајући их као своје „ослободиоце". Поједини реакиионарни елементи из чете отворено су иступали, говорећи да они неће дозволити вођење оружане борбе на овој територији. Симпатизери КПЈ, који су т-у били у мањини, нису били у могућности да, у тако заоштреним условима. поведу борбу и против Италијана, јер би то продубљавало очевидно оштру међусобну конфронтацију унутар устаничких снага и водило оружаном сукобу. Тако су брз развој устанка и његова масовност ставили иначе малобројне комунисте и њихове симпатизере пред врло тешке задатке. Тада, у августу, требало је оружану борбу усмерети не само против усташа и домобрана, већ и против окупатора — Италијана. Истовремено је требало спречити тенденцију да се устанак претвори у братоубилачки рат. Зато су се морале гушити шовинистичке страсти како муслиманског, тако и српског становништва.

На Кленку, поред Паничана и Орашана, била је и мања група Мирушана, као и ЈБубомираца са Бранком Зотовићем. Укупно је на

овом положају тога дана било око 60 бораца. Ту су и они и њихови заклони били уочљиви са италијанске стране. На захтев Италијана да се преда оружје — борци су то одбили. Лосле краћих преговора и постигнутог „споразума", од Кленка у правиу Паника паралелно су се кретале две војске — италијанска цестом, а устаничка лево и десно од ње, пешачким стазама. Чах су се поједшгци довезли са Италијанима од Кленка до Паника. Италијани су око 13 часова ушли у Билећу, а борци Паничко-орашт:е чете вратили се са положаја својим кућама. После ових збивања, од почетка септембра 1941. наступио је дужи период „мировања". Престанком оружане борбе, наступила је тромесечна политичка борба између чланова Партије и симпатизера, на једној, и реакционарних великосрпских елемената, на другој страни.

4. РАЗВОЈ ДОГАТјАЈА У ЈЕСЕН 1941. И ПРВЕ БОРБЕ ПРОТИВ ОКУПАТОРА

После војничког пораза /сташко-домобранских снага, усташка власт у Билећи се није могла одржати. Зато Италијани поново, почетком септембра 1941. године, успостављају окупациону власт, тако да се сада остаци усташко-домобранских снага. у оперативном погледу, стављају под команду италијанских трупа. У Требињу је 55. пук дивизије „Марке", из чијег је састава 1. батаљон у Билећи. Поред Италијана, ту су и делови усташко-домобранских снага.[71] У току септембра Италијани подижу утврђење са бетонским бункерима и јаким посадама на релацији Требиње— Билећа, и то у Чепелици код Мицића кућа, на Моску код Гомиле, на Кравици и на Милима. Другим речима, на сваких 5—6 км била је по једна посада јачине 30 до 50 војника.

Италијани су се народу овога краја представили као тобожњи спасиоци српског народа од даљих усташких покоља Међутим, јасно је било да се овде радило о унапред припремленом плану окупатора, плану који је имао за циљ да се, раздором међу устаницима, поцепају снаге устанка. Исто тако, радило се о даљем распиривању националне и верске мржње међу Србима и Муслиманима. Све ово, као и мере и тактика окупатора, било је усмерено на гушење народног устанка, у чему су делимично и успели, јер на овом простору није било оружаних борби скоро три месеца, све до пред крај 1941. године.

Томе зашто је дошло до ссеке устанка, односно до прекида оружаних борби, разлога је било више. На то је, свакако утицао и развој устанка у суседној Црној Гог;и, где је, такође, дошло до застоја у периоду август-октобар, када се борба, претежно, одвијала, применом саботажа и диверзантских акција. Окупатор је успео да спроведе своју замисао о томе да у једпом периоду изврши паиификацију становништва. У томе је успео и збот тога што ми нисмо били организационо способни да врло успешну борбу вођену против усташа и домобрана продужимо одмах и против италијанског окупатора. Уз то, окупатор тих септембарских дана вешто користи групу великосрба, предратних политичара и политиканата, која својим агитационо-пропагандним деловањем одвраћа народ од дал.е борбе. Бојовници те групе великосрпских елемената, боравећи током лета у приморским

"> Према извештају заповедника Јадранског дивизијског подручја од 14. октобра 1941., у Билећи су се налазиле ове снаге: 2. бојна 14. пуковније, сгожер, 1. стрељачка и стројничка саткија и брдски вод топова војне крајине (Зборник 1У/11, стр. 309).

градовима, претежно у Боки которској, успоставили су тесне везе са Италијанима. То су били Новица Краљевић, Добросав Јевђевић, Илија Трифуновић-Бирчанин и други. Они користе разне реакционаре који су и даље остали верни предратном режиму и великосрпској владавини. Ти реакционарни елементц обилато се користе мерама које је окупатор предузимао да би показао како не одобрава дотадашња усташка насиља, те да је спреман да заштити Србе и заведе ред.

Применом тих мера окупатор је обезбедио да се његова војска несметано креће правцем Требиње — Билећа и обратно. Те колоне италијанске војске увек су биле моторизоване и ретко када су се задржавале на цести у нашим селима. Треба нагласити да су те колоне, и поред тога што су се несметано кретале, ипак имале своје маршевско обезбеђење. На челу се кретала претходница, а затим главнина колоне. Када се радило о проласку из Требиња за Билећу неког високог италијанског команданта, тада су се у колони, ради његовог обезбеђења, налазили и оклопни аутомобили.

Док се на једној страни одвијала наведена политичка и војна делатност окупатора, на другој страни се, у селима одвијала идеолошко-политичка борба. Пригтадници НОП-а и присталице оружане борбе против окупатора упорно су настојали да, путем сеоских скупова, на сијелима и слично, придобију и мобилишу народне масе за НОБ. У томе су велики отпор пружали реакционарни великосрпски елементи. Другим речима тада, у току јесени прве ратне године, долази до отвореног разграничења и идеолошко-политичког опредељења доброг дела становника наших села.

У септембру је Радован Папић примио у КПЈ Јова и Саву Вујновиће и Нећа и Трипа Парежанина, сви из Паника, док су Владо Вучинић и Крсто Бобот од пре два месеца били у Партији. Тада је у Боботовом Гају основана партијска ћелија чији је први секретар био Крсто Бобот, и то је била прва ћелија КПЈ у завођској општини и на осталом простору од Моска према Требињу. У то доба образована је ћелија и у Муришама, док ће рад на партијском организовању у другим селима овога краја уследити пола године касније, тек почетком пролећа 1942. Но и тада је у сваком селу био приличан број симпатизера Партије који су исполјавали своју привржeност НОБ-у и коренитом социјалном преображају, па је несхватљив секташки однос према њиховом пријему у КПЈ. Само у два суседна села, Панику и Ораху, било је тада преко 20 мушкараца и десетак девојака симпатизера Партије.

Иако су прве партијске ћелије, крајем 194.:., биле малобројне, оне су се могле ослонити на јаке устаничке снаге које су, већим делом, схватиле и усвојиле основне циљеве НОП-а, што су показале и својим држањем и борбеним полетом у претходним, уетњим, борбама. После жестоких борби у августу, брзо се прочуло о храбрости појединаца и народ је такве много ценио. Баш ови најхрабрији били су веома омиљени у народу и њихова су излагања у разним приликама људи радо слушали, а они су били комунисти, силшатизери или скојевци. То ће утицати и на већи број осталих сељака — да крену у оружану борбу против окупатора.

Те јесени одржано је више скупова за војску способних, а и старијих, мушкараца. Њих су по селима организовали чланови и симпатизери Партије. И на њима су вођене оштре дискусије, јер је и супротна страна, коју су представљали реакционарни — петоколонашки елементи, такође организовано наступала. Приликом тих зборовања учесници су испољдвали различите ставове. Но, велики је број био и оних који су се тих дана држали пасивно, желећи да остану по страни

у односу на бурне догађаје који су се одвијали. Ту је био, истина мањи, број оних код којих су, још од првих >станичких борби, дошла до изражаја сва негативна оггеређења, међу којим шовинизам, склоност за пљачком и сл. Реакционарни елементи Новица Краљевић из Требиња, Јован и Ђоко Мишељић из Мируша Голуб и Милош Куреш из Ораха и други, често су костарили по селима, вршећи утицај на народ и истичући познату четничку тезу — да још није време за оружану борбу против окупатора. Пошто је Новица Краљевић ређе долазио у овај крај, коловођа реакционарне групе био је Јован Мишељић. Насупрот њему, главни организатор НОП-а и представник Партије је био Радован Папић. Јован је избегавао учешће на неким зборовима које је заказивао Радован, јер је претпостављао да ће претрпети политички неуспех, пошто се Радован у своме наступу користио јачим, убедљивим аргументима и чињеницама, а имао је и велики број присталица. Сем тога, Радован се одликовао великим говорничким способностима, чиме је тлкође придобијгс људе

Представници четничког покрета овде тада нису имали виднијег успеха, чак би се могло рећи да су доживели политички пораз. Иако им је био циљ формирање четничких јединица. у томе нису постигли ни почетне резултате. ТаЈ почетни успех је био утицајан разлог да је и у наредном периоду, све до средине 1942. године. врло мали, тако рећи незанатан број, припадника ових села нашао личну заштиту у бекству Италијанима у Требиње. Насупрот томе, већ у октобру 1941. истакнути омладинци на капе пришивају петокраке звезде са српом и чекићем и тако се крећу кроз села, објашњавајући значење тог пролетерског симбола. Поред бројних осталих манифестација, и ово је био знак да је партијска организација, коначно, однела победу и да су сазрели сви услови за чвршће војно организовање и вођење оружане борбе против окупатора.

У другој половини септембра образован је Штаб Херцеговачког НОП одреда чије је седиште било у селу Фатници, севернije од Билеће. Командант је био Угљеша Даниловић, политички комесар Петар Драпшин и партијски организатор Миро Попара. До краја септембра у Херцеговини су формирана четири партизанска батаљона, међу којима је био и Билећки са командантом Божом Вукојем и политичким комесаром Рајком Милошевићем на челу. Шгаб Билећког батаљона био је у Пађенима. Штаб одреда и штабови батаљона могли су бити образовани захваљујући постојању раније, самоникле, војне организације — чета народне војске. Те су чете представљале основну базу за формирање крупнијих партизанских јединица и њихових штабова, прерастајући, у периоду ок^обар-новембар, у патризанске чете. У оквиру сеоских партизанских чета, које су имале своје командире и политичке комесаре, издвајају се најборбенија језгра која су се тада називала герилски одреди. Они су, у јачини по десетак бораца у свакој чети, чинили покретну снагу погодну за извођење диверзантских и других акција у захвату пута Требиње — Билећа, ?.а хватање петоколонаша и слично.

Пошто су у новембру образована још два штаба батаљона у билећком срезу, извршена је реорганизација јединица и створена су три штаба батаљона: Ситничког и батаљона „Владимир Гаћиновић", који су били у северним деловима среза, и новог Билећког партизанског батаљона, за територију Билеће и јужније, према Требињу. Штаб новог батаљона формиран је 17. новембра, са седиштем, у почетку, у селу Паника — засеок Вујновићи, а касније у Манастиру Добрићеву. Његов први командант је био Владо Вучинлћ, заменик команданта Тодор Шешлија и политички комесар Пеко Папић. Крајем 1941. за

команданта тог батаљона је дошао Владо Томановић, а Владо Вучинић је преузео улогу координатора између црногорских И ХврЦвГОвачких партизана у заједничким борбама.

Партизанске чете Билећког батаљона на еектору Требиње — Билећа већ првих децембарских дана 1941. отпочињу са оружаним акцијама против италијанског окупатора, нападај^ћи на његове колоне и посаде. Ово укључивање наших чета (герилских одреда) у оружане акције на окупатора почиње од времена када су Бањско-вучедолски и, делимично, Граховски батаљон Никшићког НОП одреда тежиште својих дејстава пренели на подручје између Билећа и Требиња. Када су, 6. новембра, делови Граховског батаљона извршили напад на воз код Парежа, као и приликом дизања у ваздух електричне централе у Парежу, у тој акцији је учествовала и мањч група герилског одреда Паничко-орашке чете коју је предводио Влано Вучинић. Овом акијом и рушењем жељезничкон моста у Парежу, жељезнички саобраћај између Требиња и Билеће је остао прекинут све до јула 1942. После те акције у Парежу и ослобођења Ластве, главно поприште борбених дејстава наредних месеци било је у захвату комуникације Требиње — Билећа.

На иницијативу Влада Вучинића, који је био у тесној вези са Савом Ковачевићем и другим црногорским командантима 24. новембра је један вод од око 20 бораца упућен из Паника на Кљаковицу под Стражиштем (Црна Гора). После дводневког бављења на том положају, овај вод 26. и 27. новембра учествује у обезбеђењу дејства партизана Саве Ковачевића када су, код Вилуса, разбили италијанску колону у којој је било и тенкова. Наредких дана се тај панички вод, заједно са деловима Бањско-вучедолског батаљона, налази на положајима код села Почекозића, ради обе:;5еђења од италијанске интервенције из Билеће у правцу Вилуса. То је било 29. новембра, за време напада партизанских снага под командом Саве Ковачевића на Ластву и даље према Требињу.

Првих дана децембра на сектору Требиње — Билећа образована су два оперативна центра: један у рејону јасена, за обједињавање дејстава у правцу Требиња, и други у рејону Паника, за обједињавање дејстава према Билећи. Снаге према Требињу биле су потчињене командиру Граховске партизанске чете. а оне према Билећи команданту Билећког батаљона. Оваква подела командовања није дуго трајала, већ је убрзо формирана јединствена Команда сектора Требиње — Билећа, са командантом Савом Оровићем на челу. Тих дана се на Рогошини, близу Јасена, нашла и једна група прочетнички и пљачкашки расположених људи, коју су предводили Симо Ераковић и Стеван Мићовић из Бањско-вучедолске општине.[8]) Са њима је, у Горњем Врбну, вођен разговор о потреби извођења заједничких акција и да уђу у састав Бањско-вучедолског батљона. Они су одбили сваку сарадњу са партизанима Ујутро 2. децембра група Сима Ераковића напада из заседе комбиновану италијанско-домобранску транспортну колону од 7 камиона, која се кретала из Билеће за Требиње. То се одиграло на Рогошини, ближе Јасену, и после напада Симо и дружина су дигли плен и изгубили се у непознатом правцу. Том приликом погинуло је 5, а заробљено 11 италијанских војника са једним капетаном. Међу заробљенима су била и 3 домобрана Остали су, преко Гливе, побегли у Требиње.[п]'

[8]> Војноисторијски гласник број 1/1970.

") У неким документима стоји да су овај напад 2. децембра у 8 часова пре подне извршили Љубомирци које је предводио Љубо Миљановић, што је нетачно.

Ноћу око 21 час 2. децемора, извршили су напад на жандармеријску станицу Јасен партизани, Врпољске и Бањачке чете. Борба је, са прекидом, трајала целу ноћ и тек сутрадан изјутра жандарми су побегли у Требиње, а касарна је запаљена. Од тада се готово свакодневно групе бораца налазе на положајима Кленак — Моско, заједно са црногорским партизанима.

После тих борби на Јасену, Билећа су била отсечена. Зато Италијани из Билеће упућују један батаљон 55. пука са четом домобрана из 14. пуковније, уз подршку артиљерије и 4 тенка. Колона је из Билеће кренула 11. децембра изјутра, журећи према Панику. Пре уласка у село војници су сишли са камиона и, у четним колонама, прошли кроз Паник и овлацали Враћевицок (к. 506). Приликом проласка кроз село Италијани су пљачкали ситне предмете из појединих кућа и распитивали се о партизанима. Колона није ишла даље од Враћевице и у поподневним часовима се вратила у Билећу. Приликом повратка Италијани су посули бензином и запалили дрвени мост на Требишњици код Мистијаља, претпостављајући да преко њега црногорски партизани прелазе на херцеговачку страну.

Дана 13. децембра делови Чепеличке и Паничко-орашке чете врше напад на домобранску посаду јачине од једне чете на Дракуљици, али без успеха.

Средином децембра Италијанима у Требињу стиже помоћ из Дубровника, и то батаљон црних кошуља „Сан Марко". Тако са овим батаљоном и два батаљона 5[Г]). пука, четом тенкова и артиљеријом, предузимају напад из Требињп, ради ослобођења комуникације према Билећи. Наше снаге на Гливи, Кравици и Рогошини, састава Граховска, Бањско-вучедолска, Врпољска, Домашееска и Поповска чета, нису успеле спречити продор непријатељевих снага. Италијанска колона је под борбом ушла на Моско и ту је задржана. јер су у дејство ступили и делови Паничко-орзшке чете и Моп.танска чета. Црногорци су напустили положаје и преко Требишњице прешли у Црну Гору. Ту се непријатељ улогорио и остао неколико дана, стално узнемираван нападима и препадима наших снага.

Из Билеће су 19. децембра кренуле исте скаге као и 11. децембра, али тога дана нису успеле да се пробију до Моска, што ће им успети тек 22. децембра. Тиме је прекинута двадесетодневна опсада Билеће. Италијанима је требало седам дана дејстава да би савладали простор од око 30 км између Требиља и Билеће.

Истовремено са вођењем борби у захвату комуникације Билећа — Требиње, извођена су дејгтва и на правцу Вилусе — Требиње. Након ослобођења ЈГаствe, рушења централе и моста у Парежу и заузимања жандармеријске станице на Јасену, почетком децембра је вршен напад на Арсланагића мост и Врело око, у непосредној близини Требиња. Арсланагића мост је представљао врло значајно упориште на прилазу Требињу од Ластве, и ту се налазила јача посада састављена од ојачане усташко-домобранске -ете, *аги* је и одраслим мушкарцима тога рејона било подељено оружје па је и оно организовано помагало посаду. Напад је извршен у организацији штаба Граховског партизанског батаљона, а у њему учествују: једна чета тога батаљона, делови Ластванске чете, вод из Нецвијећа и снаге које су пре три дана заузеле Јасен.

[110]) Тога дана није вођена борба у Панику са овом колоном, што значи да је нетачан тај податак аутора чланка у „Војноисторијском гласнику" број 1/1970.

Граховљани, Ластвани и Чецвијећани, у својству главних снага, кренули су у напд из Нецвијећа дуж пута и лруге Ластва — Требиње, док их је партизанска група са Јасена штитила од интервенције из Требиња. Овај напад је трајао од поноћи до четири изјутра 3. децембра, али без успеха, јер је противник пружио снажан отпор, чему је доста допринела италијанска артиљеријска ватра са Голог брда. Помоћне снаге (са Јасена) постигле су већи успех, пошто су поставиле препреке на путу између Требиња и Арсланагића Моста и, нападајући с леђа, успеле да потисну противника према самом упоришту и Врелу оку. Међутим, брзом интервенцијом делова 14 домобранског пука из Требиња — морале су се повући и ове снаге.

5. *БОРБЕНА ДЕЈСТВА И ДРУГА ЗБИВАЊА У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ 1942. ГОДИНЕ*

а) *Утицај руководства НОП-а Црне Горе иа развој устанка и дејства на сектору Требиње — Билећа*

Народноослободилачка борба и револуција у источним — приграничним крајевима Херцеговине према Црној Гори одвијали су се под утицајем и уз помоћ црногорског руководства, пошто су, услед велике међусобне удаљености, биле слабе везе са Покрајинским руководством Босне и Херцеговине. Још од првих устаничких дана на овоме подручју? у оружаној борби су, "аједно са херцеговачким борцима, учествовали никшићки и пивски партизани, и то у великом броју. Пошто је у Црној Гори после априлског слома прркупљено више оружја него у Херцеговини, Херцеговци су настојали да до његовог дијела дођу на разне начине, па су појединци били спреми да за пушку и муницију дају и добар део свога иначе скромног иметка. Тако је развијен шверц оружјем у бањској и вучедолскоЈ општини, што су комунисти настојали да спрече. Насупрот томе, схватајући Херцеговце и њихову потребу за оружјем, комунисти из Вучијег Дола поклонили су првих дана августа 1941. године херцеговачким устаницима 8 пушака и пушкомитраљез са 1.000 метака. То је био симбол братства по оружју црногорских и херцеговачких бораца. То оружје је било италијанског порекла, заплењено приликом заузећа Грахова и предато групи Невесињаца са Дукицом Граховцем на челу. Предаја је извршена на самој граници, у кући Јеврема и ЈБуба Бјелице у Горњој Врбици, северно од Билеће.[1]"

Прво значајније саветовање представника НОП-а црногорско-херцеговачких пограничних крајева одржано је 21. августа у селу Улима (вучедолска општича). Од Црногораца су били присутни Војо Ковачевић, Петар Комненић, Јеврем Бјелица и Михаило Лалићевић, а од Херцеговаца Миро Попара, Радован Папић, Рљко Милошевић, Божо Вукоје и још неки. Том приликом је одлучено да партизани из приграничних црногорских општина пруже помоћ у оружаној борби на херцеговачкој територији, што је, непосредно после тога, и реализовано у борбама северније од Билеће, а нарочито на сектору Требиње — Белећа.

Имајући у виду да је КПЈ до априлског рата имала слаб утицај на сељачко становништво у Херцеговини и да је било секташења у погледу масовнијег пријема у чланство чак и после летњих борби 1941. године против усташко-домобранских снага — Покрајински ко-

[1]) Батрић Јовановић: Црна Гора у НОР-у и социјалистичкој револуцији, Београд 1960. стр. 292.

митет КПЈ за Црну Гору упућује партијске инструкторе у пограничне крајеве Херцеговине. Ради пружања помоћи за омасовљење Партије и организовање борбе против окупагора, из Црне Горе су упућени искусни комунисти, и то: Војин Поповић (у Херцеговини назван Петар Божовић), у требињски, Пуниша Перовић у билећки и Блажо Ђуричић у гатачки срез, а Сава Ковачевић и други истакнути никшићки комунисти непосредно су утицали у томе погледу. највише на сектору Требиње — Билећа Упућивање оеих и других кадрова у Херцеговину уследило је кра-јем 1941. године, када су вршени напори за отпочињање оружане борбе и против окупатора.

Та сарадња ће се одвијати не само тада и почетком 1942., када је образован Оперативни штаб за Херцеговилу у кош су ушли херцеговачки и црногорски руководиоци, већ и касније, јер ће та борбена сарадња и помоћ црногорскот' руководства интенизивно трајати све до завршетка НОР-а.

Распламсавање оружане борбе почетком зиме 1941/42. захтевало је да се оствари потпуна координација заједничких дејстава црногорских и херцеговачких јединица. Заправо, непосредно садејство је остваривано почев од августовских борби, али није било заједничког војног руководства. Овде треба истаћи да и до тада није било већих несугласица између двеју страна, јер су сами командири и команданти увек постизали задовољавајући договор. Иниицијативу о заједничком руководству покренуо је Миро Попара, прилтжом једног састанка са Савом Ковачевићем.

Они и њихови сарадници су се, након претходно прибављене сагласности главних штабова Босне и Херцеговине и Црне Горе, договорили о образовању заједничког Оперативног штаба за Херцеговину. На дан формирања тога штаба, 4. јануара 1942 у Ластву су са херцеговачке стране дошли Петар Драпшин и Ђоко Путица. То је био први сусрет Саве Ковачевића са Петром Драпшином. Иначе, састанак је одржан у згради у којој је било седиште Штаба батаљона ,,Лука Вукаловић". а још су му, између осталих, присуствовали: Саво Оровић, Петар Комненић и Мило Килибарда. Састав Штаба био је: командант Сава Ковачевић, политички комесар Петар Драпшин, заменик команданта Ђоко Путица, заменик политичког комесара Миле Килибарда и војни саветник Саво Оровић. У Штабу је било још и следеће особље: политички радници Стево Братић и Вукица Шакотић, интендант Симо Бабић, писар Станко Бобић и домаћица Мила Мићуновић. Ластва је одређена за седиште штаба.[1]-'

Тих дана у Ластву је дошао и Слободак Принцип сељо, члан Главног штаба Босне и Херцеговине, па је средином јануара у Штабу одржано саветовање са штабовима батаљона из билећког, требињског и столачког среза, као и са штабовима неких црногорских јединица. Циљ тога саветовања био је да се по7/стакне даље разбуктавање оружане борбе против екупатора, устаижо-домобранских снага и четничких, петоколонашких и шпијунских елемената.

б) *Борбе у јануару* 194.?. *на сектору Требиње — Билећа*

Борбе које су вођене на овоме простору против окупатора у децембру претходне године про^ужене су и приих дана 1942. и то још већим интензитетом. Тако је од партијске организацје из Требиња 3. јануара стигло обавештење у Ластву да италијанска команда на-

[2]) Милорад Гончин: Генерал Драпшин, Београд 1976. стр. 59.

мерава да 6. јануара упути јачу моторизовану колону у Билећу, јер је пут Требиње — Билећа био под контролом партизанских снага. Сазнавши тај податак, Сава Ковачевић одређује Влада Шегрта и Мата Антуновића да, са делом снага батаљона „Лука Вукаловић" и Граховског, нападне и разбије ту колону. Стварно, 6. јануара 1942. је наишла од Требиња италијанска моторизована снабдевачка колона са јаким борбеним обезбеђењем чиЈа је снага била нешто већа од ојачане чете.

Напред се кретала претходница мотоциклиста. а затим камиони са војском, храном и осталим материјалом. Борба је почела око 10 часова и колона је, после изненадног, жестоког и краткотрајног напада, убрзо била потпуно разбијена. На попришту је остало 14 погинулих италијанских војника, док је рањено 20, а заробљено 66 војника, подофицира и официра. Заплењено је: 6 великих теретних камиона, један путнички атомобил, 4 митраљеза, 6 пушкомитраљеза и више пушака.[1:|1] Поред тога заплењене су веће количине прехрамбених артикала: брашна, сира, шећера и друго. Све је то ноћу 6/7. јануара, транспортовано са заробљеницима кроз село Паник у манастир Добрићево. Неки заробљеници су на том путу умрли од хладноће и задобијених рана. Код партизана није било губитака; само је Владо Шегрт ишчашио ногу.

Дана 22. јануара 1942. на сектору Требиње — Билећа налазила се јача групација аартизанских снага. Ту је била главнина Билећког бтаљона и делови Љубомирског, Граховског, Бањско-вучедолског батаљона и батаљона ,,Лука Вукаловић". Те снаге су извршиле синхрозован напад на све италијанске посаде између Билеће и Требиња, а следећег дана су делови Љубомирског и Бањско-вучедолског батаљона напали италијанску моторизовану колону на Моску. Услед јаког отпора противника, партизани су морали отступити. да би се 24. јануара и Италијани повукли у Требиње.

Командант 55. пука италијанске дивизије. „Марке" одлучује да 25. јануара изврши продор из Требиња у Билећу, ради снабдевања билећког гарнизона интендантским и другим потребама. Пошто је знао да је та комуникација под јаком контролом гтартизанских снага, његов план се састојао у томе да трупе из Билеће претходно ослободе пут до Моска, а да им потом крене усусрет снабдевачка колона из Требиња.

Билећка партијска ћелија је 24. јануара известила штаб Билећког батаљона у Панику о оној намери Италијана. Зато командант батаљона Владо Томановић са овим хитно упо^наје све територијалне чете, а главне снаге групише на простору Паник — Орах, где ће и сам остати ради непосредног рукозођења и личног учешћа у борби. Није издато никакво саоштење становништву ради евентуалног напуштања села. Ово због тога јер је било превдиђено да се не отвара ватра на италијанску војску у селима, чеђ једино у случају уколико буду зло-

[13] У „Војноисторијском гласнику" број 4/1950. страна 58, стоји да је убијено 96 италијанских војника и официра, а 60 рањено и 108 заробљено, што је нетачно, па се податак о губицима који се овде наводе може сматрати највероватнијим.

— Сава Ковачевић тада је био командант оперативног (привременог) партизанског штаба за херцеговину који се формирао 4. 1. 1942. г. у Ластви (Требињу), замјеник команданта био је Ђоко Путица капетан пилот, полит. комесар Петар Илић (Драпшин) зам. пол. комесара Миле Килибарда (Зборник НОР-а Том IV књ. 3, док. бр. 7).

стављали народ, палили куће и слично. Напад је овог пута требало извршити након пролаза Италијана кроз Паник према Моску, јер су на томе простору повољнији положаји и немо. насеља.

У погледу борбеног распореда и задатака наших снага наређено је да се јединице групишу на неколико места и то изван села, али да 6УДУ У таквим рејонима одакле, по потреби, могу у што краћем времену прећи у напад. У складу са општом замисли да се не замеће борба у селима, већи део Паничко-орашке четe упућен је на источне падине брда Враћевице. Ту је била и мања група бораца из Мирушке чете, затим Штаб батаљона са командантом Владом Томановићем и политичким комесаром Пеком Папићем на челу. Укупна јачина ове групације била је око 50 бораца, са једним пушкомитраљезом. Други део чете налазио се нешто ззападније од Ораха, на Високој Глави и Рогошини. Овде је било и око 100 црногорских партизана из Бањско--вучедолског батаљона коју је предводио Косто Перућица из Коравлице. Тако је у тој групи било близу 150 бораца, с тим што су у свом саставу имали и митраљез. У непосредној близини. а ближе својим селима, били су и делови Мнрушке, Чепеличке и Мирловићке чете.

Део чете који су чинили борци из Паника и штаб батаљона 24. јануара увече су заноћили за Враћевицом, у неким појатама и на ливадама. Уочи, као и на сам дан борбе, било је суво и лепо време, без падавина, са температуром око 5Ц" изнад нуле. Р?.но у зору борци су се прикупили на зборном месту, на источнпм падинама Враћевице. На врховима Враћевице и Брајловице, између којих пролази цеста, није било наших снага. Чак ни осматрање није вршено са ових брда. Италијани су од Билеће до своје посаде на Чепелици маршевали мешовито (пешке и на камионима), а одатле даље, према Панику и Ораху, највише пешке, и то у мањим — водним колонама. Примећен је покрет Италијана низ Дракуљицу ка Чепелници, али их онда за дуго није било у Панику, јер су веома опрезно наступали. Њехови покрети од Чепелице ка Панику нису се могли пратити са источних падина Враћевице, па је зато Владо Томановић упугио извиђачку патролу. Установљено је да се кроз Паник и уз Враћевицу креће италијанске снаге јачине до једне чете.

Пошто су приметили некс- наше борце бочно од правца свог наступања, Италијани су отворили ватру. Убрзо је дошло до борбе прса у прса. После жестоке трочасовне борбе, противник је, у поподневним часовима, присиљен на повлачен.е, оставивши за собом 7 погинулих. Ту је заплењено више пушака са муницијом и осталом војном опремом. Као и у свим ранијим борбама, и овога пута се, позади чете, на незнатном удаљењу, налазило неколико омладинаца без оружја који су се одмах, на положају, сиабдели заплењеним пушкама и, заједно са осталим борцима, прешли у гоњење разбијеног противника.

Иако се у захвату цесте, на прилазу Панику и у самом Панику, налазила главнина противни"ке војске из гарнизона Билећа, јер је за Враћевицом вођена борба ":амо са њиховом побочницом — Италијани више нису пружали организованији отпор све до зграде школе у Чепелици. А када су се почели повлачити према Чепелици, тада је и група Коста Перућице прешта у општи напад са западне стране. Покушај да се Италијанима пресече отступница у Чепелицу остао је без успеха. У току повлачења већа група Италијана је предвече упала у чепеличку школу; ту су се утврдили и, користећи се свим прозорима и вратима, почели отваоати страховиту ватру из аутоматског

оружја.[14'] Њехове главне снаге су одступиле преко моста у Чепелици у правцу Билеће. Наше снаге неколико пута покушавају да, бацањем ручих бомби кроз позоре, ликвидирају противника у школи, али су сви ти покушаји одбијени. Тада Владо Томановић, након двочасовне ноћне борбе, наређује да се главнина наших снага извуче из борбе и у току ноћи се одмори у селима, а да се на положајима оставе само мање снаге које ће током ноћи држати протпвника у блокади. Само што је прошао један сат од како се ова одлука почела извршавати, а већ су око 21 час јаче италијанске моторизоване снаге извршиле продор из Требиња и, од правпа Скроботна, избиле на улазу у Паник. У почетку је настала радост међу нашим бориима, али је кратко трајала. У ствари, пронела се била вест да је то Граховски батаљон разбио италијанску колону од Требиња и да тера плен и заробљенике у Добрићево. Уласком у Паник, Иатилијани су, пошто су чули и осмотрили борбу код школе у Чепелици, отворили ватру и са својом колоном, под упаљеним рефлекторима, продужили ка Чепелици, деблокирали њихове снаге у шокли и током ноћи стигли у Билећу, остављајући истовремено појачање сталној посади на Чепелици.

Главни борбени окршај овога дана одиграо се сударом помоћних снага једне и друге стране. Са наше стране најпре у борби учествује око 50 бораца против једне чете Италијана, нешто после подне укључује се и осталих 150 бораца против италиЈанског батаљона, док је увече, на простору између Паника и Чепелице, било неколико стотина наших бораца. Да је свим тим снагама организованије командовано — постојале су реалне могућности да се у току ноћи разбије и колона која се пробила од Требиња и дошла с леђа нашим снагама на Чепелици. Остало је нејасно зашто Штаб сектора није предузео ефикасније мере у циљу обезбеђења од Требиња, или се само ослонио на наше снаге које су се претходних дана налазиле у рејону Моска. Исто тако није ништа учињено да се поруше осетљива места на цести (пропусти, усеци и слично) да би се спречило, или бар успорило, кретање противничке моторизације.

Што се тиче губитака, они су на нашој еграни били минимални — 2 погинула и 3 рањена борца.[151] На италијанској страни, пак, погинуло је 40 војника, док их је више рањено а 60 заробљено. Заплењена су два брдска топа 75 мм са 50 граната, затим два пушкомитраљеза и тешки митраљез, 50 пушака са доста муниције, те пољска кухиња и два мотоцикла, а уиштена су два камиона.

У времену од 28. јануара до 4. фебруара воде се тешке борбе против делова 55. пука италијанеке дивизије „Марке", на сектору Требиње — Билећа. Тих дана на овом сектору се налазило око 1.200 партизана Билећког, Љубомирског, Граховског и Бањско-вучедолског

[14]) Готово у целокупној до сада објављеној литератури погрешно се приказује завршница ове борбе, која се одиграла у Панику и Чепелици. Тако у ..Војноисторијском гласнику" број 3/1961. стоји и ово: „Док је Билећки батаљон 23. јануара приводио крају уништење опкољених непријатељских снага у селу Мириловићима, иза леђа му се појавила једна јача италијанска моторизована колона, која је покушала да се из Билеће пробије према Требињу. Командант батаљона Владо Томановић одмах је наредио напад на ову колону. После жестоке борбе непријатељ је био принуђен на повлачење". Прва грешка — не ради се о селу Мириловићима већ о Чепелици; друга грешка — није била реч о колони из Билеће већ из Требиња, и трећа грешка — никакав напад није вршен на ту колону и она је без борбе кроз Паник и Чепелицу ушла у Билећу.

[к,)] И по питању губитака у овој борби постоје различити подаци, као, на гтрпмер. податак да је на нашој страни погинуло 5 и рањено 7 бораца, што се наводи у „Војноисторијском гласнику, број 3/1961, што је нетачно.

батаљона. Еорбе су вођене од Мили и даље према Моску. Дана 28. јануара окупатор је успео заузети Кравицу, а затим су борбе вођене уз Рогошину и око Моска, тако да непријатељ, и поред снажне артиљеријске подршке као и употребе тенкова, није успео да продре према Билећи ради деблокаде тога гарнизона. У ствари, за то му је било потребно 5 дана, тако да тек 4. фебруара, уз аелике губитке, улази у Билећу. Упоредо са продором за собом је остављао јаке посаде на Кравици, Моску и у Чепелици

в) *Зачеци контрареволуције и обрачун са четницима*

За време оружаног затиш^а у пеироду септембар-октобар 1941. када се одвија интензивна политичка борба, великосрпски шовинистички елементи врше пропагандни утицај на становништво са циљем да га одврате од НОП-а. Ипак. у томе нису успели, већ је народ већим делом био за оружану борбу, уверен да ће само тако повратити и осигурати сопствену слободу коју му је одузео страни завојевач — италијански окупатор.

Представници четничког г.окрета наступају организовано. Тако су већ 23. новембра, што значи шест дана после формирања Билећког партизанског батаљона, одржали састанак у Звијерини и образовали 1. херцеговачки војно-четнички пук. За команданта пука именован је Јован Мишељић, а образована су и три штаба четничких батаљона: љубомирског — командант Сава Ковач; билећког („ћорави") — командант Милорад Бјелетић, и дабарског — командант Вјекослав Ђурић. Међутим, тада ни тај пук, нити батаљони — нису постојали као војне формације.

Почетком 1942. године био је ослобођен велики део територије источне Херцеговине, јер су партизанске снаге успеле да сатерају окупатора у неколико гарнизона — тадашњих среских места. Међутим, представници четника, без обзира на те успехе, и у тим околностима интензивно раде. Првих дана јануара у Херцеговину је дошла једна четничка група предвођена Бошком Тодоровићем, мајором бивше југословенске војске, који је овде стигао у својству изасланика Драже Михаиловића. Они се одмах повезују са Италијанима у Невесињу и та њихова веза и сарадња почиње се реализовати на платформи заједничке борбе против партизана. Ипак, та активност ове групе није могла видније утицати на широке народне масе, па приступање у партизанске редоЕе из дана у дан постаје све бројније, због чега се убрзано формира^у и нове чете и батаљони.

Контрареволуционарна делатност четничког покрета на овоме простору почиње добијати шчре димензије последњик дана 1941. и почетком 1942. године. На то је утицала и лојава „левих скретања" у самом вођству КПЈ, што се манифестовало у политичкој оријентацији на „другу фазу" револуције. Тако се крајем 1941, за време противофанзиве Црвене армије под Москвом, сматрало да је то почетак краја и слома немачке оружане силе, па зато и у Југославији треба прећи на „вишу" класносоцијалну (револуционарну) етапу борбе, јер се претпостављало да ће рат, захваљујући непобедивој Црвеној армији, ускоро бити завршен. Зато се треба што пре и одлучно обрачунати са класним противником, оружаним снагама буржоазије, представницима избегличке владе у земљи, а то су четници.

У складу са новом оријентицијом, истицањем у први план класне борбе, уследила су и упутства руководећег центра подређеним руководствима НОП-а. Таква политичка линија Партије била је прихва-

ћена и од стране Оперативног штаба за Хериеговину а пошто се тај штаб налазио у непосредној близини сектора Требиње — Билећа, у почетку у Ластви — требањски срез, а касније у Фатници — билећки срез, ово је имало непосредног одраза и на тамошња збривања. Четници су оквалификовани као главни стуб тадашње и будуће контрареволуције, као основна класна снага супротстављена НОП-у.

Водећи револуционари у Херцеговини — Миро Попара, Авдо Хумо и Васо Мискин Црни присуствовали су састанку Политбирао ЦК КПЈ који је одржан са босанскохерцеговачким руководством 7. и 8, јануара 1941. године у Иваччићима, недалеко од Сарајева. По повратку у Херцеговину, Миро је пренео закључке тога скупа руководећим војно-политичким кадровима, међу којима је био и закључак о прелазу на вишу, револуционарну етапу.

У духу таквих ставова борба против четника се истиче у први план. Први ударни батаљон, образован 28. јануара на Бањцима код Билеће, од херцеговачких и црногорских картизана, формиран је првенствено због разбијања четника у столачком и невесињском срезу, чији је покрет тада, нарочито у Невесињу, био у успону.

Петар Драпшин се енергично залагао да се још крајем 1941. удари по четницима, док је Миро Попара био уздрљивији, настојећи да се братоубилачка — класна борба не разбуктава или не бар без сагласности виших руководстава НОП-а. Драпшин је имао обичај да каже да је опаснији један петоколонаш и издајник него батаљон италијанске вајске.[101] То су била „леча скретања", праћена и ликвидацијом појединаца „петоколонаша". Тако је у фебруару Тодор Дутина из Ораха стражарно спроведен у Оперативни штаб (Ластва) и, после краћег саслушања, стрељан, а у матру је на Брани До. где се тада налазио штаб Билећког батаљона, доведен из Подосоја Тодор Тркља и стрељан. Та иста судбина ту је снашла и османаестогодишњу девојку, оптужену да се бавила шпијунажом у корист Италијана у Билећи. Ова, као и друга појединачна, стрељања вршена су, могло би се рећи, изненадно и „полутајно". После тих стрељања није давано никакво званично саопштење о издаји ликвидираних и њиховим везама са окупатором, па је народ остајао у недоумици, чудећи се и говоркајући шта се то дешава тако рећи преко ноћи. Овакви начини ликвидације издајника послужиће касније окупаторској, а посебно четничкој, пропагандној машинерији у борби против НОП-а, што ће, поред осталог, утицати и на прелаз дела партизана у четнике за време треће непријатељске офанзиве.

После успешног распламсавања оружане борбе против окупатора на сектору Требиње — Билећа, појављују се и четничке групе које, из заседе и применом других облика борбе, нападају и убијају партизанске руководиоце и прелазе на отворену борбу против партизана. Почетком јануара у Љубомиру је четничка група Саве Ковача напала партизански вод из батаљона „Лука Вукаловић" и том приликом је рањен командир чете Мајо Бендерић. Наредног месеца, 21. фебруара, та иста четничка група, из сазеде, у Ждријевићима убија Ђока Путицу, команданта Оперативног штаба за Херпеговину. Ђоко је дошао у ЈБубомир да би пружио помоћ Штабу Љубол-ирског батаљона у расчишћавању тамошње ситуације, јер су четнипи све више почели да освајају неке позиције у народу. Пошто је Ђоко Путица био активни ваздухопловни капетан Југословенске војске, у Оперативном штабу су закључили да је он најпогоднија личност за разговоре са бившим

[101]) Милорад Гончин: Генерал Драпшин, Београд 1976., стр. 80.

жандармима и другима који нису хтели у партизане. При повратку из Домашева, где је претходног дана одржавао конференције с народом, на улазу у Ждријеловиће је мучки убијен. Неколико дана касније, 26. фебруара, Оперативни штаб је упутио у Љубомир јачу групу херцеговачких и црногорских нартизана, ради чишћења терена и ликвидације четника. Том приликом ухваћена су 23 четника. Њима је јавно суђено и сви су стрељани код школе на Радачком бријегу. Акцијом је непосредно руководио Оперативни штаб, управо из те школе, а ту је, поред осталих, био и Сава Ковачевић Мизара.

Крајем фебруара уследило је чишћење од четника терена северније од Билеће. Ту је био формиран „Ђорави батаљон" који је представљао јачу четничку групу од љубомирске. Након борби које су трајале неколико дана, четници су потпуно разбијени и већина се предала партизанима, док су најокорелији уснели да побегну к Италијанима, у билећки гарнизон. да би их затим Италијани пребацили у Требиње. Погинуо је и командант „ђоравапа" Милорад Бјелетић. Од марта до јуна 1942. године у требињском гарнизону се налазила повећа група четника; ту су били и четници из Љубсмира, као и појединци из разних других места. Са ужег подручја требињског и билећког среза тада су само неколико четника била код Италијана и под њиховом заштитом, док се Јован Мишељић налазио у Невесињу, са мојором Тодоровићем, где је и погинуо. Остали четнички настројени елементи су се притајили, махом као борци лартизанских јединица, да би одмах после распада и слома устанка, почетком јуна 1942., постали огорчени четници.

г) *Партизанске акције и одмазде окупитора у периоду фебруар—јун 1942.*

После борбе од 25. јануара, Италијани петнаестак дана нису ни покушавали да покрену своје колоне из Требиња у Билећу и обратно. Али су почетком фебруара бомбардовали Паник из три бомбардера типа „савоја", и то у два налета са размаком од 15 мјнута. Бачено је 30 бомби тежине 10—15 кг. Бомбардован је централни део села; људских житава није било, а срушено је: једна кућа, неколико штала, појата, обора и сл., којом приликом је страдало око 20 оваца.

У првој половини фебруара уследило је наређење штаба батаљона који се у томе времену, са новоформираном Ударном четом, такође припремао за премештај на Брани До — за сеобу становништва са подручја села у захвату цесте Требиње — Белића. Ово је учињено због тога јер се предвиђало да ће наша села током зиме бити поприште борбених дејстава. Заправо, руководство је увек благовремено обавештавано из Требиња и Билеће о припремању италијанских трупа ради снабдевања угрожених гарнизона. Тако је и ова сеоба, у првој половини фебруара, претходила наиласку јаких италијанских снага из Требиња и Билеће. Ца не би народ био изложен репресалијама окупатора — „испражњена" су села у захвату песте у трајању око 10 дана. При томе није одређивана локација где ће се селити појединa домаћинства.

Италијанске снаге из гаргизона Билеће 11. фебруара су кренуле у правцу Моска, а истовремено и из Требиња, ради сусрета и дотура следовања у Билећу. Овога пута није организовано вођење борби против њих, премда је било спорадичних окршаја мањег значаја. Када су италијанске снаге из Билеће стигле у Паник, одмах су почеле са палењем појединих кућа и штала, у знак одмазде за губитке

које су њихове снаге претпреле 25. јануара. Палили су, првенствено, оне објекте који су били лако запаљиви (стамбене куће, штале покривене сламом, појате са сеном и сламом, стогови сена и др.). Највећу паљевину су извршили у засеоцима Глоговчевих, Боботских и Вујновића кућа, којом приликом је изгорело око 20 кућа и штала. Поред тога, оштећено је десетг.к кућа, и то тако што су Италијани из њих сакупили сву дрвенарију (кревете, столове, клупе) на сред соба, а затим запалили, али куће нису изгореле.

Паљене су оне куће где није било никога од укућана. Тамо где је у кући остао понеко, првенствено старци, нису их палили, односно иако би их запалили ти старци су спречили пожар. Тих дана су неке од тих старих људи истерали из њихових кућа и стражарно их спровели на цесту код Гајунова хана .То су били: Јован Вујновић, Стојан Бобот, Никола Парежанин, Лазо Вучинић и још неки. Тамо су их везали са дебелом жицом и тако везане утоварили на камион који их је одвезао у затвор у Требиње. Задржали су их око 15 дана, а затим су пуштени.

После повлачења Италијана у гарнизоне у Билећи и Требињу и у посадна утврђења на Чепелици и у Моску народ се враћа својим кућама и приступа оправци домова док ће штале и друге објекте оправљати тек наредног лета. Неколико дана након повратка народа у села, Италијани по други чут врше бомбаодовање Паника, с тим што је овога пута бачено више бомби него раније. Тада је бомбардовање извршила формација од 8 „савоја", и то само у једном налету. Авиони су долетели од Црногорских Мируша и бомбе просули на простору дужине око једног километра, између североисточног дела Паника и Требишњице. Укупно те бачено око 80 бомби, од којих 3 тежине по 50 кг. нису експлодирале, па су их борш., под стручним руководством Воја Осмоковића, демонтирали и експлозив је коришћен за разне диверзије.

Пошто су претходних дана често извођене акције против окупатора у правцу Требиња, с времена на време је бивало и доста заробљеника. Према споразуму постугнутом на преговорима, у другој половини фебруара требало је Италијанима у Билећи спровести групу заробљеника и предати их под утврђеним условима. За овај задатак јавља се неколико старијих и угледнијих људи: Видак и Никола Парежанин, Радован и Филип Вучинић и Рако Вујновић. Они су били снабдевени са партизанским прописницама, дг би их наше страже на Чепелици пустиле цестом за Билећу. Иако ови старци нису били овлашћени да воде преговоре у окупаторском гарнизону, они су, ради заштите својих села, говорили команданту гарнизона да су све борбе на подручју њихових села водили Црногорци а не мештани. Међутим, командант је имао пред собом списак десетак комуниста и поставио је захтев „преговарачима" да их предају Ита.лијанима — па ће „све бити у реду".

Од друге полоуине фебруара црногорски партизани су се у потпуности повукли у Црну Гору. Тако Штаб Никшићког НОП одреда 20. фебруара 1942. наређује Штабу Бањско-в;, чедолског батаљона да повуче своју чету са сектора Требиње — Билећа. Ово због тога „што су се нормализовале прилике у партизансккм јединицама билећког среза, тј. да су партизани њихових јединица дорасли да сами руководе акцијама на овом терену". Штаб Граховског батаљона такође повлачи своју чету.

Када је, у марту, из Билеће и^ашла већа група бораца, претежно омладинаца, известан број их се, најпре, задржао у Панику и Ораху.

То су били борци илегалне гартизанске четс, међу којима је било комуниста и скојеваца. После извесног времена распоређени су у ударне чете и батаљоне. Заправо, шесторица комуниста су позвани у штаб батаљона на Брани До. Када су дошли били су изненађени; речено им је да се, због неизвршења атентата на одређене личности у Билећи и самовољног напуштања вароши — морају лишити слободе и стражарно спровести у Оперативни штаб за Херцеговину, у Ластву. После пресуде којом су пеки осуђени и на смрт стрељањем — условно, поново су упућени илегално у Билећу

Тога месеца Ударна чета на Браном долу, како је већ речено, стреља Тодора Тркуљу из Подосоја и једну девојк\. оптужене као итаијанске шпијуне, а крајем априла у Добрићеву је стрељан Петар Милошевић, који је претходног месеца, као напредан омладинац, изашао из Билеће у партизане. Он је стрељан зато што је, током дана, као пожарни, док се чета налазила на положају Моско, одломио парче хлеба из ранца борца .Анђелића, што ;је, пресудом у Опертивном штабу у Фатници, оквалификовано као крађа.

Средином марта стиже наређење да се села поново „испразне", јер се очекују покрети јачих италијанских снага из Требиња према Билећи. То је било реално и очекивати, пошто се билећки гарнизон месец и по дана налазио у блокади, па су им, поред осталог, биле утрошене и последње резервс хране. Овога пута нека домаћинства се нису хтела селити, док се већина, на сличен начин као и раније, иселила. Сеоске партизанске чете са подручја Завоћа воде борбу од Моска према Панику и Чепеници, али не успевају да спрече продор Италијана у Билећу. Треба нагласити да су тада те чете биле упола мањег састава у односу на њихову јачину у јануарским борбама. Многи су отишли у ударне чете и батаљоне, а неки борци су се ангажовали око сеобе својих породица. На подручју Паника и Чепелице Италијани се задржавају неколико дана, али овога пута нису палили села, али су вршили мање појединачне пљачке разних ствари, затим пернате живине и слично. Иттак, уместо палења, по кућама Средњег Паника дејствуиу из топова са пробојним гранатама, којом приликом са по неколико граната погађају и пробијају куће Рака и Спасоја Вујновића и још неке.

Како се Италијани нису дуго задржавали на овом подручју, становништво је, после 8 до 10 дана, враћено сзстим кућама. То је била и последња сеоба за народ овога краја. Као што се види, исељавање је и први и други пут било повезано са прсдорима окупатора ради снабдевања блокираног гарнизона у Билећи. У *периоду фебруар—јуни 1942. италијанска војска је са.ко два путо. пролазила и била на подручју наших села, док је током пуних шест месеци, укључујући и децембар 1941. године, овај простор, заједно и са другим крајевима, представљао слободну партиз^чску територију.* Иако је овуда пролазила једина саобраћајница са југа према Бил'-ћи, јер је жељезничка пруга била избачена из употребе такође више од пола године — може се сагледати велика улога и допринос Билећког батаљона у вођењу оружане борбе у овом периоду Овде треба истаћи и то да је сав народ на сектору Требиње — Билепа, са незнатнпм изузецима, био у то време готово јединствен у заједничким напорима ради што скоријег ослобођења. Овај закључак је потребно истаћи и због тога јер је проширено схватање о незнатној, или врло малој, улози свих села јужније од Белеће у општим напорима усмереним против окупатора и његових сарадника.

Следећих 80 дана, све до јуна 1942. годино, нису вођене борбе на територији Завођа, јер противничке снаге се нису усуђивале ни да

„испразне" гарнизон у Билећи. бојећи се упада наших снага са севера у саму варош. На сектору Требиње — Билећа тежиште дејстава је прнето према Требињу. У то време, крајем марта, Владо Томановић одлази у Загору, за команданта Јужнохерцегвачког одреда, док командант Билећког батаљона поново постаје Владо Вучинић, а политички комесар Томо Вујовић. Неколико дана касније, почетком априла, Штаб батаљона, са Ударном четом, прелази са Браног Дола у Манастир Добрићево. Још од раније ту се налазио општински одбор општине Завође, тако да ће та околност повољно утицати на даљи војно--политички рад у селима.

По питању приЈема нових чланова у Партији и у овоме периоду се секташи, тако да се, на пример, тек с пролећа оснива партијска ћелија у Чепелици. Чак ни први политички комесар те чете, Мићо Целетовић, није био члан КПЈ. У то време из Чепелице је у КПЈ примљено 5 чланова, из Мируша 5, из Паника 4, Ораха 2, итд. То су били најборбенији борци, који су се првенств^но истакли својом храброшћу у ударним четама и батаљонима, као и потитичким деловањем у народу.

Сеоске партизанске чете у периоду април—мај остварују тесно садејство са Ударном четом чије је седиште било у Добрићеву У овом времену изводе се акције мањег значаја, као што су постављање заседа у погодним рејонима ближе Требињу и Билећи, извођење препада на италијанске посаде, и слично. Нешто значајније од осталих биле су диверзантске акције и заседна дејства на Јасену. Поред саме жандармеријске станице, из које је још у децембру прошле године протерана посада и зграда запаљена, налазио се мањи мост преко којега је прелазила цеста, коју смо ми више пута палили и рушили, а Италијани подизали. За израду моста они су користили и четнике који су се налазили у Требињу, с тим што су тај њихов рад подржавали ватром са Кравице. У заседи су се, с циљем да им спрече ту оправку, налазили мањи делови Ударне чете из Добрићева, као и делови Паничко-орашке и Дубочанске чете. Заседу је сачињавала група јачине 5—10 бораца, а налазила се целог дапа на положаиу 100 метара од моста према Будошима — испод саме касарне. У неколико наврата Италијани су вршили напад и покушавали да направе мост, али им то није увек успевало У тим акцијама учествовали су и појединци из оближњих села: Лука С. Анђелић, Мирко Крунић и други.

Средином априла у Добрићеву је одржан велики народни збор на коме је учествовао народ из завођске општине и Црногорских Мируша. На збору су окупљеном народу говорили Радован Папић, Владо Вучинић и Милан Б. Нинковић. По завршетку збора Италијани су са Крвавице рејон Добрићева тукли јаком ватром из хаубица. Причињена је материјални штета, али људских жртава ниЈе било. И прослава Првог маја 1942. године одржана је у Загуљу, између Паника и Добрићева, дакле, први пут на слободној територији општине Завође. На прослави је, углавном, учествовала, омладина са подручја општине, као и приграничних села Црне Горе. На претходном збору, као и на овој прослави, дошло је до пуног изражаја огромно народно борбено расположење и решеност људи да се још више појачају целокупна активност и напори, како у оружаној борби тако и у позадини — до коначног националног ослобођења и социјалног преображаја. Нажалост, такав елан, борбено расположење народних маса и њихова везаност за НОП руководство није умело искористити. Такође, месец дана касније, када је дошло до кризе устанка, са територије Завођа наћи ће се само један борац, Крсто Бобот, са нашим снагама које су одступале према Зеленгори.

ИБРО ШАТОР

ПОЛИТИЧКЕ И ВОЈНЕ АКЦИЈЕ У КОЊИЧКОМ КРАЈУ

У коњички крај дошао сам у првој половини новембра 1941. године. Овамо сам упућен за команданта Коњичког партизанског батаљона, који је формиран на Борачком језеру 8. септембра исте године. Решење о постављењу на ту дужное^г добио сам од Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда за Босну и Херцеговину, а потписали су га Угљеша Даниловић, као командант, и Слободан Принцип Сељо, као политички комесар.

У писму које је, поводом мо1 упућивања у Коњички батаљон, добило партијско руководстзо у Коњицу пигало је да моје постављање за команданта батаљона не значи никакво неповјерење према дотадашњем вршиоцу дужности команданта, Хасану Бубићу, кројачу из Мостара, него мјеру да се на челу батаљона налази не само борац и комуниста, него и резервни официр. У Коњичком батаљону прије Бубића био је командант Салко Фејић, правник из Мостара, али је он једном приликом рањен, па је због тога отишао на лечење.

СТАЊЕ У БАТАЉОНУ У НОВЕМБРУ 1941. ГОДИНЕ

Средином новембра Коњички батаљон је, колико се сећам, имао око 150 бораца, подијељених '> три чете. У четама је било доста бораца из Мостара. Били су то мостарски радници и студенти и ђаци средњих школа, који су на аозив Партије изашли из окупиранога града ради формирања партизанских јединица. Поред њих, било је и омладинаца из села око Борачког језера, Главатичева и околине Коњица, итд. Борци су били ^рби, Хрвати и Муслимани, добрим дијелом комунисти и скојевци. Дужност команданта бптаљона је, како Је већ речено, вршио Хасан Бубић, а политички комесар је био Васко Гњатић, радник из Мостара; замјеник команданта био је Илија Кукић, сељак из Борака, а заменик политичког комесара Никола Драганић, железничар из Коњица. Штаб батаљона био је смјештен у Соколском дому на Борачком језеру.

Командир Прве чете, смјештене на Борцима, био је Анте Шарић звани Раде Шпанац, а политички комесар НиЈаз Шарић, радник. Командир Друге чете, која се налазила у Глазатичеву, био је Хасан Бубић, а политички комесар Мустафа Темин Турко, радник из Мостара. У Трећој чети, која се налазила у селу Блаце командир је био Лео Брук, а политички комесар Аза Колудер, обадвојица радници из Мостара. Свака чета имала је партијску организацију. У четама је било по 40 до 50 бораца, наоружаних пушкама и покојим пушкомитраљезом.

Оперишући на пространом подручју горњег тока Неретве, батаљон је одржавао зезе са партијском организацијом, односно партитизанским јединицама у Коњицу, Јабланици, Мостару, Невесињу, Трнову и Калиновику. Једно време Коњички батаљон и партијска организација у Коњицу били су под непосредном командом Калиновачког одреда, односно под руководством Трновско-калиновачког Окружног комитета КПЈ.

Батаљон је већ до тада имао знатно иск^ство и постигао је био извјесне успјехе у борби са усташама и Италијанима. Слободна територија је била релативно г-елика. Покушаји усташа и Италијана

да сузбију утицај Партије и партизанске акпије у овом крају нису успјеле, јер је народ био огорчен на окупатора и његове слуге због клања невиних људи, жена и дјеце, хапшења и малтретирања родољуба, несигурности по живот. итд.

Родољуби су мрзили нарочито Ферхада Куртовића и друге слуге окупаора, који су покушали да у Главатичеву, Бјелимићима и још неким селима формирају усташку милицију.

Борба против окупатора наишла је у цијелом крају на пуне симпатије народа, нарочито кад су групе партизана почеле да се оружају и оружјем супротстављају разним усташким злочичцима. Крупније патризанске акције у коњичком крају почеле су 14. септембра 1941. године. Тог дана је ухваћен и стрељан командир устчшке жандармеријске станице у Главатичеву Филип Дидић. Сутрадан су партизани напали и разоружали на Борачком језеру осам жгндарма које је предводио наредник Хамдија Хасановић, а **ден** касније убили су на Борцима и усташког логорника Звонка Јерковића из Коњица са неколико усташа. Са њима је, у овом испаду, учествовало двадесетак усташа и преживјели су побјегли главом без обзира према Коњицу. Патризани су, исто тако, растјерали усташе почетком октобра, када су, под командом злогласног Томића, организовале напад на ослобођено подручје. У том нападу учествовало је 700 до 800 усташа, домобрана и припадника мобилисане милиције, каоружаних пушкама и матраљезима, подржани дејством два топа, и два авиона који су тукли батаљонске положаје и села на слободној територији. Прије поласка усташа у ову борбу, благословио их је поп говорећи им да иду у свети рат. Тешке борбе и на више праваца трајале *г-у* цио дан и завршиле су се паничним повлачењем уташко-домобранских снага. Борци батаљона су дотад били иззршили и неколико успјелих диверзија, захваљујући добрим дијелом гталној сарадњи са партијским организацијама у Коњицу, Јабланици и Мостару. Од њих је батаљон, наиме, добивао разна обавјештења о стању, јачини и распореду непријатељских снага, те знатне количиие санитетског материјала, муниције и оружја.

ПРВИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ

Народ у ослобођеним селима брзо је увидио да партизани представљају снагу која може да га заштити од окупаторских и усташких злочина, па је својски помагао његове акције, давао борце и све што је могао да би народноослободилачка борба била што успешнија.

У децембру 1941. године, иа конференцијама у свим селима ослобођеног подручја, изабрани су и народноослободилачки одбори. У њих су бирани најугледнији и најактивнији сељаци који су помагали Народноослободилачку борбу. У неколико одбора. који су обично имали по 5 до 9 одборника, биране су и жене. Послије формирања сеоских одбора почели су избори и за општинске одборе у Борцима, Главатичеву, Блацима, и Зијемљу. Ови одбори су бирани тако што би се на једном месту окупили сви сеоски чланови одбора и, акламацијом изабрали чланове општинског одбора. У марту 1942. године у Главатичеву је одржана и сеоска конференција на којој је изабран Сеоски народноослободилачки одбор. Ову кслференцију су сачињавали сви чланови општинског одбора са подручја среза Коњиц. За предсједника Среског народноослободилачког одбора изабран је Никола Драганић, железничар из Коњица, а за оекретара Фазлија Аликалфић инжењер из Мостара. За одборнике су изабрани: Ибро и Ха-

мид Дидик, Трифко Црногорац, Винко и Олга Превишић, Ристо Савчић, Аган Јазвин, Мехо Хоџић, Перо Чабрило, Стево Рачић и Васо Глоговац.[1] Одбор је имао задатак да организује снабдевање војске, води припреме за сетву, врши мобилизацију бораца у батаљон, брине се о безбиједности позадине, итд.

САСТАНАК СА ДЕЛЕГАЦИЈОМ СЕЉАКА ИЗ НЕВЕСИЊСКОГ ПОЉА

Народноослободилачки одбори су у почетку, углавном, добро функсионисали, а јединице Коњичког батаљона су моного пута успјешно оперисале против усташа и Италијана, па ^е све то имало широк одјек, не само у коњичком крају, него и на ширем подручју сјевероисточне Херцеговине. О томе свједочи и један састанак руководилаца батаљона са представницима сељака Невесињског поља, одржан у децембру 1941. године на Борачком језеру

Сељаци Муслимани из Горњег Невесињског поља (села: Лука, Крушевљани, Боровчићи, Кљуна, Бијења, Хумчани Прковићи, Лакат, и др.) у почетку су са резервом прихватили усташку власт, иако у овим селима већ у мају 1941. године је почела да се организује усташка милиција. Истина, у селу Постољани (и још неким) припадници те милиције су, чим је она организованг, заједно са окупатором и усташама из Невесиња учествовали у прогањању српског живља а касније и у борбама против наших јединица. У другим, пак, селима, нарочито оним у којима је био повелик броЈ српског становништва које се одмах оприједијелило за НОП, они нису били спремни да се боре против својих комшија Соба са којима су дуго живјели у слози, иако је, у том погледу, била врло интезивна пропаганда усташа и окупатора, појачана и пријетњама. Народ ових села био је тада у неизвесности, а и недовољно обавијештен о народнеослободилачкој борби и циљевима НОП-а, па мјештани нису били спремни да се укључе у наше јединице. Изговарали су се: да су им „села у пољу" (равници). да је „окупатор јак и моторизован" па ће им, ако ступе у партизанске јединице, „побити жене и дјецу и попалити села". Они нису били увјерени да ће наша војска побједити, а и непријатељска пропаганда је, разумије се, чинила своје. Међутим, они су имали потребу да контактирају са нашим јединицама, јер су морали да мељу жито у долини Неретве (у селима Крупац и Лађаница). Ова села су, пак, била 10 до 16 км у дубини територије коју су контролисале јединице Коњичког батаљона. Наше страже су заустављале сељаке из ових села који су возили жито на мељаву у долину Неретве и враћали их кућама. Због тога су почели да се заоштравају односи између наших јединица и становништва поменутих села.

Руководиоци наше јединице у селима Заборанп и Драмишево, извијестили су Штаб батаљона да сељаци са подручја Горњег Невесињског поља желе да преговарају „са војним руководством" батаљона о томе да им се дозволи да мељу жито на ослобођеној територији. Штаб батаљона је прихватио ову иницијативу и предложио сељацима да овлашћену делегацију за преговоре пошаљу у село Борачко Језеро. Они су изабрали делегацију од десетак домаћина и ови су, у децембру 1941. године, дошли на преговоре у Штаб батаљона у село Језеро.

Делегација је стигла некако пред вече. Ми смо били обавјештени о њиховом доласку па смо их сачекали. Они су превалили доста дуг

[1]) Васо Глоговац, послије ослобођења је осуђен на смрт због злочина почињених приликом четничког пуча 1942. године.

пут од Горњег поља код Невесиња, па преко села Лука, Заборани, Ћесим и Кула, до Борачког Језера. Разговарали смо, чланове делегације је све о нама интересовало. Било им је драго што су се увјерили да у батаљону има доста Муслимана и да смо спремни да им помогнемо. Они су тражили да им дозволимо да се могу слободно кретати по ослобођеној територији и мљети жито у воденицама на ријечици Лађаница и Крупац. Ми смо им за то поставили услов: да се партизанска ослобођена територија протегне до села Лакат и Бијења, у којима је тада била једна мања партизанска јединица, те да они у батаљон упуте педесетак својих младића. Сем тога, захтијевали смо да кроз њихова села могу слободно да крстаре наше патроле и курири.

Споразумевање није ишло глатко. Они нису хтјели да пристану на наше услове због, како су тврдили, „страха од талијанских и усташких репресалија". Ми смо, пак, настојали да на овај начин проширимо слободну територију, јер смо оцијенили да је то могуће, и без борбе. Споразум је, ипак, постигнут, истика — компромисом. Ми смо им, наиме, одобрили слободно кретање по нашем подручју и мељаву жита у воденицама у Лађаници и Крупцу, а онк су пристали да партизански курири, па и веће групе наших бораца, слободно пролазе кроз њихова села, али ноћу, како их „Италијани не би осумњичили и упутили у њихова села своје јединице". Такође су пристали да се њиховим селима слободно крећу (али такође ноћу) и одржавају конференције и наши политички радници, наравно уз пратњу коју ће им они, сваки пут, обезбиједити. Пристали су и на то да се на политичком раду у њиховим селима стално ангажују Мухидин Башагић — Хидо, инжињер из Невесиња, Абдулах — Дуле Диздаревић, радник из ЈБубушког, Деспот Јамина из села Хумчани, и још неки. Поред тога, обавезали су се да ће нас обавјештавати о покретима Италијана и усташа кроз њихова села (ту обавезу неће испунити).

Све ово било нам је веома корисно јер смо могли слободно да политички дјелујемо на подручју које броји око 2.500 становника.

Треба напоменути да је овај споразум Ерло кратко поштован, мислим око два месеца. У међувремену је у овим селима, наиме, учвршћена организација усташке милиције која је, крајем фебруара или почетком марта 1942. године, протјерала наше политичке раднике из ових села и почела да сачекује курире, те да отвара ватру на њих и на наше патроле које су из села Заборани и Сељани вршиле извиђање у правцу Луке и Крушевљана, односно из Зијемаља у правцу села Лакат.

Ова милиција је нешто касније, у мају и зуну 1942. године, заједно са четницима овога краја учествовала у борбама против нашег батаљона.

НАПАД Н 4 СПИЉАНЕ

Послије мог доласка у батаљон, прва војна акција изведена је у селу Јањина. У овом селу било је око 15 припадника усташке милиције, наоружаних пушкама и пушкомитраљс-зом. Пошто је акција била слабо организована, нисмо успјели изненадити непријатеља и она је пропала. Усташе су се биле склониле иза неког стијења изнад села и отуда су нас гађале. Погинуо нам је један борац и двојица су рањена.

Једна од акција организована Је почетком децембра, на воз недалеко од Доњег Села, на постаји званој КрвЈ.во Поље. Извели су је борци Друге чете, које је предводио Салко Фејић. Чета је успјела да

заустави воз и зароби неколико усташа. Међ;\тим, како је у то вријеме у Коњицу била једна већа усташка јединица из састава „Црне легије" злогласног Францетића, то је заробљеним усташама дошла помоћ и ослободила их. Наша чета се морала повући преко села Реповаца и Иван-седла, вративши се на полазни положај, у Бијелу.

Некако у то вријеме извршили смо напад и на село Спиљане, у коме се налазило 15 до 20 наоружаних сељака, међу којима 3 до 5 усташа. У нападу на ово село учествовало је око 120 бораца. План напада направили смо у Главатичеву, које је 20 км од Спиљана. Према том плану, акцијом је руководио Салко Фејић, а ја сам њен ток, са једном патролом, пдсматрао са супротне стране Неретве, с тим да, уколико то буде потребно, учествујем и у акиији, нарочито уколико усташе крену из села према Коњицу. Ми смо, наиме, у то вријеме били увели у праксу да послије сваке акције организујемо дискусију са свим борцима и изнесемо све позитивне п негативне појаве које су запажене приликом извођења акције, па је томе требало да послужи и то моје осматрање. Тако смо, уосталом, анализирали сваку акцију.

Падала је хладна киша и сусњежица, а ујутру је било и мало магле. Наши борци су запуцали у цик зоре. Усташе су покушале да бјеже према Коњицу, али смо их ми онемогућили. Већина их је зато побјегла на један брежуљак на коме је био озидан бункер. Осматрао сам их са друге стране ријеке и добро видио шта раде. Али их борци, који су их до тада гонили, нису више могли видјети. Ваљда и зато су наши борци упадали у куће и вршили преметачину тражећи храну и ракију, па се лако могло догодити да нам ова акциЈа пропадне. Акција је нарочито дошла у критичну ситуацију када су усташе са брежуљка раниле једног борца и наши су понели да се повлаче.

Примјетивши повлачење наших бораца, хитно сам од старешине села Џајића затражио коња — да се пребацим преко Неретве. Он у почетку није хтио да да коња, али је каснијо пристао и преда мном на коњу газио Неретву према Спиљанима. Усташе су на нас пуцале, али су биле далеко и нису нас могле добро гађати. Кад сам прешао ријеку, одмах сам се повезао са Салком Фејићем, Хасаном Бубићем, Радом Шпанцем и Васком Гњатићем. Са њима сам се договорио о нападу на усташе у бункеру на брежуљку у селу Спиљани.

За ову акцију ангажовали смо свега двадесетак бораца које смо распоредили у три групе. Двије групе су прилазиле усташком бункеру чистином, а трећа, најбројнија, једном јаругом коју усташе нису могле да контролишу. Усташе су брзо биле опкољене и почели су да бјеже према Неретви, али је на њих осула ватру патрола која је послије мене остала на другој страни ријеке. Усташе су се зато склониле у пећину крај Неретве и почеле су да из ње гађају нас и наше борце који су јој се приближили. Једном борц^, који је хтио да приђе ближе пећини и у њу убацио бомбу усташе су разбиле пушку. Брзо смо се одлучили да их тако не нападамо, него смо их опколили и обавјестили да су опкољени и да ниједан неће изаћи жив ако се не предају. Запријетили смо им да ћемо сачекати ноћ, привући се пећини и побити их у њој бомбама. То је „упалило": након петнаестак минута из пећине је изашао први усташа са уукама подигнутим увис изнад главе, а затим иза њега и остали, укупно 15. Одмах смо их одвели на Борке, а затим у затвор у Главатичево. Када су о њима прикупљени подаци, изведени су пред суд, па су неки осуђени на смрт, а већина их је пуштена кућама. Послије ове акције село Спиљани је, углавном, било наша слободна територија.

РАЗМЕНА ЗАРОБЉЕНИХ ИТАЛИЈАНА ЗА УХАПШЕНЕ КОМУНИСТЕ

Крајем децембра 1941. године, добили смо преко везе једно писмо из Сарајева, а одмах затим и извештај сличног садржаја од Штаба Калиновачког одреда о припремама за непријатељску офанзиву против слободне партизанске територије. У писму су били наведени и подаци о кретању Њемачких, Италијанских и усташких јединица према источној Босни (Фочи), гдје се тада налазио Врховни штаб. Одмах послије пријема писма и извештаја, предузели смо мјере да се обезбјдимо храном, опремом и разним материјалом, како бисмо се за извјесно време могли повући на планину Прењ, или у Црну Гору.

У то вријеме наша друга чета је вршила извиђање у правцу Острошца и Јабланице, па је једном упала у железничку станицу Прењ и демолирала је. Једна њена десетина је, пак, поставила засједу на цести код Челебића и том приликом зауставила аутомобил са два италијанска техничара, који су организовали оцржавање путева на окупираној територији. Аутомобил је заплењен, шофер пуштен да иде према Јабланици, а два техничара заробл.ена и доведена у Штаб батаљона. Непосредно послије ове акције, Италијани су у Јабланици ухапсили оца и брата Пере Билића, члана Партије и борца нашег батаљона, а предочили нам како су вољни да изврше замјену породице Билића за заробљене техничаре. Ми смо о овоме предлогу обавијестили руководство Партије у Мостару и затражили њихово мишљење. Послије месец дана одговорено нам је да се у италијанском зат-[В0]РУ У Мостару налази предратни члан КПЈ Франц Новак и да би њега требало тражити у замјену за заробљене Италијане. Ми смо о томе писмено обавијестили Италијанску команду у Јабланици и затражили да нам у замену за своја два техничара дају Франца Новака и, у исто вријеме, пусте на слободу ухапшене Билиће.

Италијанска команда је пристала. Размјена је извршена у марту 1942. године недалеко од Коњица (код села Бијеле -- засеок Мадешковићи). Сјећам се добро тог догађаја. На размјену је дошао један наш вод, а Италијани су довели око 20 војника. За наш вод изабрали смо све наочите момке, сваког добро одјенули и наоружали бомбама, муницијом и пушкомитраљезима које смо покупили из цијеле чете. Било их је дивно погледати. Један италијански официр хтио је да фотографише наше борце, али му то није дозвољено, јер су неки борци с правом посумњали да Италијани могу да злоупотребе ове фотографије за малтретирање њихових породипа, које су се налазиле на окупираном подручју. „Сликали" су се само Раде Шаренац и један италијански поручник.

Италијани су нам предали Новака и он је с-стао у батаљону, да би ускоро постао секретар Среског комитета КПЈ за Коњиц. Породица Билић се након замјене опет вратила у Јабланицу.

ПРОПАЛА МИСИЈА КОЊИЧКОГ ПОСЈЕДНИКА МУСТАЈБЕГА

Једнога дана је на ослобођено подручје дошао коњички посједник Мустајбег Хаџихусеиновић и са собом дотјерао товар соли. Нама је ово било сумњиво, нарочито због тога што је дошао сасвим легално, и одмах смо предузели мјере да утврдимо: о коме се ради. Брзо смо дознали да се Мустајбег у почетку устанка држао добро, али да се касније повезао са четничко-кталијанским експонентима у Мостару, доктором Исметом Поповцем и судијом Мустафом Пашићем, који су, по налогу Италијана, радили на организовању антикомунистичке (прочетничке, односно проиталијанске) милиције у муслиманским селима.

Мустајбег је дошао са задатком да испита расположење Муслимана у вези са формирањем милиције.

Ријеч је била о старом и угледнијем грађзнском политичару и ми нисмо могли да му се одмах супротставимо, нарочито због тога што је он у сваком селу јавно хвалио народноослободилачку борбу. Одредили смо зато једног друга да Мустајбега тајко прати. Био је то Шефик Обад, учитељ из Благаја. Он је „у стспу" пратио Мустајбега, идући с њим и по сијелима и конференцијама. Мустајбег је волио много да говори, казујући јавно, углавном, све добро о партизанима, али кад би се већина људи са сијела или конференције разишла он би остајао насамо са по неколико домаћина и с њима се сашаптавао о потреби напуштања народноослободилачке борбе и организовању антикомунистичке милиције. Једног дана, он је у селу Чуховићима написао и извјештај за Мостар, своме шефу Поповцу, у коме му јавља о расположењу Муслимана за антикомунистичку милицију и наводи имена људи који су пристали да раде на њеном организовању. Тај извештај требало је да један сељак преда некој вези у Коњицу, а овај да га отправи у Мостар. Мустајбегов извјештај дошао је, међутим, у руке Шефику Обаду, а убрзо и Штабу батаљона.

Шпијунски рад Мустајбе1а Хаџихусеиноаића није се завршио само на овом извештају. Он је Поповцу послао још једно писмо у коме га обавештава да је обавио посао и да више не жели да остане на овом терену, јер је стално под присмотром.

У трећем писму, које је такође ухваћено, открило се да Поповац и Пашић одају признање Мустајбегу, за његов труд и савјетују му да још мало на терену остане, јер ће партизаш; ускоро бити потиснути из коњичког среза, па он може дефинитивно приступити формирању милиције.

Пошто је Мустајбег на неколико конференција и јавно открио своју улогу — при чему му се одмах супротставио Шефик Обад, запријетивши му да ће га спровести у Штаб батаљона — он је одлучио да побјегне са Борка у Коњиц. То му, међутип. није успјело, јер га је убрзо ухватила наша патрола и спровела у Штаб у Главатичево. У Главатичеву је овом шпијуну одржано суђење. Признао је злочин, па је осуђен на смрт и стријељан је.

ЕНВЕР ЋЕМАЛОВИЋ

ПРОЛЕТЕРСКА ЧАСТ МОСТАРА

Фашистички напад на Југославију, 6. априла 1941. године, завршио се капитулацијом бивше Југословенске војске, 18. априла. У Мостар су 16. априла из правца Лиштице ушле талијанске, а 17. априла из правца Коњица њемачке јединице.

Наредних дана окупаторске параде посматрали су грађани Мостара, тужни и нијеми, посрамљени издајом владе и њених генерала. Истина, било је и оних који су стајали на улицама с испруженом руком и клицали фашистичким колонама, надајући се благостању у новоствореној усташкој Неза(зисној Држави Хрватској поглавника Анте Павелића.

* Из монографије „Мостарски батаљон", стр. 13—43.

Мобилисани комунисти и активисти револуционарног радничког покрета, вративши се у Мостар с фронтова бивше Југословенске војске, отпочели су међусобна повезивања за рап. у новонасталим условима у окупираном граду. Мјесни комитет КПЈ Мостара одлучује да се сви комунисти провјерг на фиктивним задацима са малом шансом да се остане жив. Задаци су били да се баци ручна бомба на усташка или окупаторска надлештва или њихове једикице, или да се изврши атентат на неког од усташких главешина. Наглашаврно је да ће извршилац оружје и бомбе за извршење задатка добити на лицу мјеста и да лично не треба понијети било шта да би задатак извршио. Кад би извршилац задатка дошао на одређено мјесто, онај ко га је провјеравао рекао би му: „Задатак се одлаже за други дан", уз кратко измишљено образложење узрока одгађања. Прво су провјерени сви чланови и кандидати КПЈ, а затим скојевци. Н<гкон извршене провјере формиране су партијске ћелије и скојевски активи по махалама, те на Руднику угља, Жељезничкој станици и у Фабрици духана. Провера није мимоишла ни члано»е Мјесног комитета Партије и СКОЈ-а. Било је појединаца који нису дошли на извршење задатка, те су заобиђени у раду организације.

Након консолидације организације отпочело је формирање омладинских актива и ударних група за извршење разник задатака, на првом мјесту прикупљања оружја, муниције и ручпих бомба, обезбјеђења и смјештаја компромитованих другова у предратном револуционарном раду, обуке омладине у руковању оружјем и интезивног информисања преко билтена и дневних информација, политичких материјала, прогласа КПЈ, летака и сл.

Мјесни комитет Партије обезбиједио је на почетку окупације смјештај илегалне штампарије код породице Муштонић у Доњој махали, која је своје задатке за излажење Билтена, летака и разних других информација обављала непрекидно, до ослобођења града. Грађанима су у току народноос иободилачке борбе обезбијеђене информације о борбама њиховог Батаљона, наше 10. херцеговачке бригаде и 29. ударне дивизије, о борбама, побједама и израстању наше НОВ и ПОЈ широм земље, о стању на европским и свјетским ратиштима, расту револуције и рађању наше нове државе од првих народноослободилачких одбора, преко Првог засједања АВНОЈ-а у Бихићу, новембра 1942, до ослобођења гр^да, 14. фебруара 1945 године.

Мостар почиње борбу за слободу против фишистичких окупатора и њихових слугу, који су у нашем граду стално имали најмање један пук војника, њемачки Гестапо, италијанску Озру, Усташку надзорну службу, полицију, жандармерију и малобројке доушнике. У граду је живјела дугогодишња традицнја револуционарног радничког покрета још од прије првог свјетског рата, када је организована Социјалдемократска партија.

На челу мостарске партијске организациЈе послије првог свјетског рата налазио се Гојко Вуковић, лимар, члан ЦК КПЈ од Вуковарског конгреса 1920. године (несретним случајем, пао с крова зграде и умро у Мостару 1934. године). Његова супруга и четворо дјеце положили су своје животе у НОБ-у. Гојко је био марксистички образован и бескомпромисан комуниста, под чијом је бригом израстао револуционарни покрет у Мостару и, шире, у Херцеговини.

У нашој градској партијској организацији израсла је плејада дивних комуниста, међу којима већина робијаша у казаматима Краљевине Југославије. Да споменем само неколицину, који су постали

општејугословенски прваци у радничком покрету и борби за социјализам:

РИСТО САМАРЏИЋ, члан Политбироа ЦК КП.Ј убијен у загребачкој полицији 1930. године;

БЛАГОЈЕ ПАРОВИЋ, члан Политбироа ЦК КПЈ, погинуо у шпанском грађанском рату, јула 1937;

ИВАН КРНДЕЉ, члан ЦК КПЈ, убијен у Керестинцу код Загреба, јула 1941;

МЛАДЕН ЧОНИЋ, секретар ЦК СКОЈ-а, ухапшен 1937. у СССР-у за време Стаљинових чистки;

МУСТАФА ПАШИЋ, секретар Обласног комитета КПЈ за Херцеговину, погинуо у НОР-у 1942. године; и

многи други који ће остати у историји овога града и борбе за социјалистичку Југославију. Њихов морал и политичка свијсст били су узор и партизанској ратној генерацији, која је херојски „јуришала на небо" живећи и умирући за нашу слободу. Комунисти и пролетаријат Мостара положили су испит у предратним годинама, за вријеме манифестација, демонстрација и штрајкова, користећи дугогодишња искуства и традицију илегалног покрета нашега града.

Илегални покрет у доба окупације захтијевао је храбре момке и дјевојке, ништа мање неголи партизанске једгнице. Таквих је Мостар имао на стотине пред почетак устанка. Једноставност, смјелост и дрскост у извршавању наших задатака нису ишле у главу професионалних агената, који нису ни слутили како смо све извршавали задатке бирајући најповољпије вријеме дана и ноћи.

Након окупације отпочиње фашистички терор хапшењима, интернацијом, стријељањима, вјешањима и палежом по околним селима. Већину омладине и становника нашег града терор никад није бацио на кољена. Увијек се смогло политичке свијести и моралне снаге да се са још више жара и масовније настави борба против окупатора и издајица народа.

Римским уговором између Мусолинија и Павелића 8. маја 1941. усташе успостављају своју власт и на подручју Херцеговине. Отпочиње прогон комуниста и геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. Павелићевим прогласом Срби су били осуђенг на истребљење у његовој НДХ.

Средином јуна долази у Мостар Иван Херенчић, усташки емигрант, са групом усташа из Славоније, од којих је већина била из Ђурђева. Он окупља усташе, Хрвате и Муслимане, из околних општина и малобројне из Мостара те формира усташку бојну, која се смјешта у згради Гимназије и сусједне Основне школе. Усташка бојна из дана у дан повећава терор у граду и околним општинама.

У источној Херцеговини масовни усташки покољи, пљачке и палежи дижу српски народ на устанак већ 3. јуна 1941. у циљу спасавања голих живота и својих села. Младост Мостара дочекује устанак с одушевљењем.

Када је 22. јуна 1941. фашистичка ГБемачка нопала Совјетски Савез, код нас се рађају узалудне наде да ће рату убрзо доћи крај, али он ће потрајати пуне 4 године.

Централни комитет КПЈ на челу са другом Титом 4. јула 1941. са свог историјског састанка у Београду позива наооде Југославије на устанак и оружану борбу против окупатора и домаћих издајника.

Од 15. до 17. јула у Мостару се одржава састанак Обласног комитета КПЈ за Херцеговину, којем присуству^е Авдо Хумо, члан Покрајинског комитета КПЈ за БиХ. Састанку су присуствовали његови чланови:

МУСТАФА ПАШИЋ, секретар,

КАРЛО БАТКО,

др САФЕТ МУЈИЋ и

МИРО ПОПАРА, те

ЈУСУФ ЧЕВРО, секретар МК КПЈ за Мостар, који није био члан Обласног комитета, а

РУДОЛФ ХРОЗНИЧЕК, члан Комитета, прије рата је интерниран у Лепоглаву, гдје су га усташе убиле 1941. године.

У духу одлуке Покрајинског комитета КПЈ за БиХ разрађује се идеја о формирању два фронта на терену Херцеговине:

— јужни фронт, који ће обухватити простор Билеће, Требиње, ЈБубиња и Стоца,

— сјеверни фронт, који ће обухватити простор Гацка, Невесиња, Коњица и Јабланице.

Одлучено је да већина чланова Обласног комитета крене на терен. Формиран је Обласни штаб за Херцеговину.

Прва наоружана група комуниста, под руководством дра Сафета Мујића и Мује Пашића, 17. јула 1941. креће из Мостара. У групи су била 22 друга. Групу на Јарац-куку, падини планине Вележ, за вријеме одмора нападају усташе и она се повлачи у Мостар. Тај пораз групе имао је за посљедицу да су др Мујић и Пашић, по наређењу Светозара Вукмановића Темпа. члана Политбироа ЦК КПЈ и Врховног штаба, искључени из КПЈ. По повратку у Мостар Миро Попара, уз помоћ партијске организације Мостара, одлази возом преко Требиња у источну Херцеговину, гдје постаје један од водећих организатора устанка.

Мјесни комитет Партије у Мостару упућујо другу наоружану групу комуниста с великим закашњењем, 17. на 18. августа 1941. године, која се сретно пробија до устаника, у Фатницу. У групи је било 28 другова. Због шовинистички и прочетнички оријентираних појединаца међу устаницима враћа се у Мостар 6 Муслимана и 1 Хрват, јер им се није могао гарантовати живот и сигурност да неће бити убијени.

У кући породице Вуковић одржава се састанак чланова КПЈ 31. јула 1941. Усташе упадају у двориште. Златка, радница, супруга покојног Гојка, баца бомбу на усташе да би омогућила друговима да побјегну. Усташе је хватају, као и Ахмета Сефића, техничара, члана КПЈ, и након мучења стрјељају их у дворишту Гимназије. Слободан Вуковић, Златкин син, иначе техничар и член КПЈ, бјежи у Родоч код кума, гдје га усташе хапсе. Ухваћен је и Јусуф Чевро, радник, секретар МК КПЈ. Јусуф и Слободан заједно су стријељани на Овојцима, 1. августа 1941. године. У гоку НОБ-а из породице Вуковић гину и преостали чланови: Младен, ђак, на Романији 26. августа 1941; Радојка, радница, након V непријатељске офакзиве заробљена и убијена у логору Јасеновац 1944; Раде-Гојко, ђак, гине на Иван-седлу 1945. године.

Усташе 14. августа 1941. отпочињу и са исељавањем Срба у новостворену квислиншку Недићеву Србију. Возовима се отпремају српске породице по абецедном реду; дошли су до слова Х, када је исељавање

обустављено. Сви поштени Мостарци раде све што могу да би испратили српске породице, прима;у њихове драгоцјености на чување и снабдијевају их храном за пут. Комшије се растају у? плач вјерујући у боље сутра и повратак исељених.

Признајући немоћ и несттособност да спсственим снагама угуши народни устанак на подручју НДХ, Павелић је замолио италијанску владу да њене трупе реокупирају **II** и III зону, о чему је постигнут споразум 26. августа 1941. До 1. септембра Италијани преузимају војну, а потом и цивилну власт у овим зокама. Италијани обустављају исељавање и гарантују живот и имовину Србима, што има за посљедицу осеку устанка у источној Херцеговини, који се поново распламсао почетком 1942. године.

Мостар је имао своју пролетерску част и револуционарну опредијељеност, за коју се борио током цијеле ослободилачке борбе преко свог ударног одреда — Мостарског батаљона — и на улицама града, спреман на све жртве на путу до слободе и гоцијализма. Својом борбом грађани Мостара, предвођени КПЈ, улијевали су страх непријатељу и разједали морал квислиншких формација, о чему свједочи и писмо, у ствари извјештај, Државне реалне гнмназије у Мостару, 24. јула 1942. упућен Министарству наставе НДХ у Загребу, у којем, поред осталог, пише:

„У Мостару су несносне политичке прилике, Мостар је, опћенито речено, вулкан, којему је доста једна искра, па да се упали. Град је заражен комунизмом, захватио је највишс нижи слој пучанства. Елементи који се баве тајном комунистичком промичбом настоје привући за себе средњошколску омладину."

Такав Мостар формирао је свој Батаљон и попуљавао га у току цијеле борбе, свјестан да су то дани и године који за његове грађане имају само једну алтернативу: „Ми или они", односно „Боље гроб него роб". Мајке и очеви поносили су се погинулим синовима и кћеркама у Батаљону и граду и настављали рад у организацијама Народног фронта. У саставу Мостарског батаљона сливала се омладина и из других мјеста Херцеговине — Коњица, Јабланице, Прозора, Љубушког, Чапљине и осталих. Уз то. Мостар је давс о борце и у друге јединице Херцеговине, више њих широм земље гдје су се затекли на раду.

У току НОР-а окупатор, усташе и четници убили су у Мостару 537 грађана, а у околним сепима још 726. Укупно су у мостарској општини убијена 1.263 становника, од којих. Срба 904, Муслимана 148, Хрвата 98 и Јевреја 33. Усташе су убиле 968, четници 191 Нијемци 75 и Италијани 29 људи. Већина Срба убиЈена је 1941. године, што се и те како одразило на почетак и ток устанка и НОБ на овом подручју, те на структуру борачког састава Мостарског батаљона и других херцеговачких јединица.

Концем августа 1941. Угљеша Даниловић, на путу за источну Херцеговину, из Сарајева долази у Мостар. Авдо Хумо и Угљеша, чланови Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, доносе одлуку да се реализује закључак Покрајинског комитета и формира партизански одред на Борцима код Коњица. Прије рата на Борачко језеро одлазили су мостарски, сарајевски и коњички комунисти као излетници, остајали по неколико дана и дјеловалк у народу, агитујући против фашизма и за окупљање у Народни фронт, у чему су се посебно истицали др Сафет Мујић и Азиз Колудер из Мостара и Живко Јошило из Сарајева. Рачунало се да су остали трагови те агитације и да неће бити већих проблема око дизања устанка. Бисера Пузић, члан Мјесног комитета КПЈ у Мостару, упућује се у Коњиц да се састане са

Сафетом Алагићем и Мирком Борасом, члановима КПЈ, а у Јабланици са Мирком Билићем, срекретаром партијске ћелије, да испита могућност прихвата другова из Мостара ради оргрнизовања партизанског одреда на Борцима. Након успјешно обављеног задатка Бисерка се вратила и обавијестила Авду и Угљешу о детаљима разговора.

У договору са Мјесним комитетом КПЈ у Мостару одређени су другови комунисти који ће извршити тај задатак. Угљеша преузима на себе да разговара са Салком Фејићем и Есадом Шабанцем, да им постави конкретне задатке, те им саопштава да ће Салко бити командант а Есад комесар Одреда. Договорено је да прва група крене у року од два дана и да извијести о ситуацијг на терену и условима за дизање устанка, те да упуте водича по сљедећу групу, а Угљеша ће доћи на Борке чим стигне њихов извјештај.

Прву групу су сачињавали:

ХИВЗИЈА БРКИЋ БАУК,
АЈ1ИЈА ДЕЛИЋ,
САЛКО ФЕЈИЋ и
ЕСАД ШАБАНАЦ.

Са набављеним пропусницама група креће возом из Мостара у Коњиц, гдје се сусрећу са Сафетом Алагићем који им даје упутства како да дођу на Борачко језеро и с ким да се повежу. Одмах затим група одлази на Борке, гдје се повезује са Слмом Сарићем, кафеџијом, а затим креће за Дом пријатеља природе на Борачко језеро код Винка и Олге Превишић, који су ту живјели и радили, и били активисти напредног радничког покрета. Силазећи путем ка Борачком језеру, група је сусрела двојицу жандара. Одлучено је да их побију ако им буду правили проблеме. Сви у групи имали су револвере. Кад су их жандарми питали куда иду, одговорили су да су пошли купити масло за рамазан (муслимански мјесец поста). Жандари су двојици наших другова погледали пропуснице, поздравили се и свако је кренуо својим правцем.

По доласку код Винка, након краћег разговора, он је групу одвео код Николе и Саве Драганића у село Језерс Група је упозната са ситуацијом на терену, а она је домаћинима ооапштила задатак који јој је поставила Партија за дкзање устанка \ том крају. Извршен је избор људи с којима ће разговарати у сусједним селима, тражити њихову подршку за дизање устанка и приступање у партизански одред.

Чланови групе добили су пратиоце мјештане и сутрадан рано разишли се у сусједна села Борке, Кулу, Чичево, Ћесим и друга. Након обављених разговора са више угледних соњака, два дана касније, група се поново састала са Савом, Николом и Винком. Они су дошли до закључка да постоје сви услови за устанак и да ^е га већина народа прихватити и подржати.

У Мостар се упућује Саво Сарић Бановић, сељак из засеока Долови, са писаним извјештајем за Мјесни комитет о ситуацији на терену и са задатком да доведе групу комунистг., која је већ била одабрана и припремљена за одлазак у партизане. Савина веза у Мостару била је породица Салке Фејића, која је станоБала на Царини, гдје је сретно стигао.

Саво је идуће ноћи извео групу у саставу:

ХАСАН БУБИЋ,
 РЕМЗИЈА ДУРАНОВИЋ,

АЗИЗ КОЈ1УДЕР,
ХУСЕИН МАСЛИЋ,
МУХАМЕД МОМИЋ ХОЦА,
ШАЋИР ПАЛАТА,
НИЈАЗ ШАРИЋ и
ДРАГО ВУКОВИЋ КОСТРИЈЕШ.

Група је из Мостара изишла изнад Бијелог поља, а затим се преко Зијемаља и Бахтијевице спустила кроз Борачку драгу на Борачко језеро, стигавши 7. септембра код Драганића кућа.

Угљеша је, након добијеног извјештаја, сутрадан кренуо из Мостара возом у Коњиц, гдје га је на Жељезничкој станици сачекао Сафет Алагић и одвео својој кући, гдје је преноћио. Рано изјутра Угљешу су код Драганића нз Борачко језерс. довели Наил Лугић и Ахмет Грчић.

По доласку Угљеша се, након кратког одлтора, повукао у оближ-ѣу шуму и примио детаљан извјештај од Фејића и Шабанца. Донесена је одлука да се одржи конференција са угледним мјештанима Србима из сусједних села и да им се саопшти одлука о дизању устанка у том крају.

Конференцији, која је одржана 8. септембра 1941. код Драганићевог млина на Борачком језеру, присуствовало је око 30 сељака из околних села, свих 12 Мостараца и десетак МЈештана који су пришли нашој групи првих дана по њезином изласку на Борачко језеро.

Након излагања о општој ситуацији и развоју устанка у осталим крајевима Југославије Угљеша је, по сјећању преживјелих бораца, на тој конференцији поставио сљедеће главне задатке:

— борба против окупатора и његових слугу, усташа,

— чишћење терена од непријатеља и, као прво, ликвидација жандармеријских станица и разоружање непријатељски расположеног становништва,

— формирање партизанских чета и стална брига о њиховом омасовљавању,

— изградња и учвршћење братства и јединства Срба, Хрвата и Муслимана,

— разбијање окупаторске и усташке власти.

На скупу је саопштено да ће се одред звати Борачко-језерски партизански одред, да треба формирати три партизанске чете и да се за команданта Одреда поставља Салко Фејић а за комесара Есад Шабанац. Сви присутни мјештани одобравали су Угљешино излагање и сложили се са закључцима

Датум конференције регистрозан је и као дан формирања Борачко-језерског партизанског одреда.

На том терену нико од мјештана није био члан КПЈ. Винко Превишић је примљен у Партију након неколико дана.

Сутрадан је Штаб Одреда обавио консултације са Угљешом о реализацији постављених задатака, структури Одреда и командном кадру будућих чета. Констатовано је да су сви комунисти из Мостара Муслимани, а једини Србин Драго Вуковић Костријеш није организован, што је чинило потешкоће кадровским рјешењима команди чета и Штаба Одреда. Угљеша је обећао да ће послати неколико Срба комуниста из источне Херцеговине за старјешиие.

Пратњу Угљешину чинили су Азиз Колудер, Алија Делић, Панто и Милосав Сарић. Они су кренули преко Ћесима и села у Горњем невесињском пољу у село Фатницу, одакле сз пратња вратила на Борачко језеро.

Олга Превишић је направила петокраке црвене ЗЕијезде и црвене траке. Борци су на капе пришили звијезде, а траке везали на рукаве капута и виндјака. У то вријеме многи су мјештани имали браду и бркове и носили тробојке на капама.

Формиране су партизанске групе у селима Борци — Језеро и Кула — Чичево, које су се унеколико наредних дана, након приступања мјештана партизанима, претвориле у чеЈе:

Прва чета на Борцима и Језеру са комапдиром Драгом Симићем и комесаром Нијазом Шарићем и

Друга чета у Кули и Чичеву са командиром Хасаном Бубићем и комесаром Ремзијом Дурановићем.

Штаб Одреда смјестио се V планинску кућу на Језеру.

На путу Језеро — Главатичево 12. септембра Мирко Бјелица са Миланом Глоговцем разоружао је и лично убио жандармеријског поднаредника Филипа Дидића, по злу познатог усташу, који је учествовао у хватању и одвођењу Срба и с осталим усташама терорисао становнике тог краја. То је био први устанички пуцањ у непријатеља у том крају. Мирку су усташе већ раније убиле два брата, Милана и Раду, а отац му Божо заклео је Мирка да их кад-тад освети.

Из Коњица су тих дана дошли Звонко Белша Ноно и Мухамед Хамо Пиркић, упућени од партијске организације, јер су били компромитовани у илсгалном раду. Пиркић је донио трубу, која ће постати велика радост у Одреду и пратити свог власника до његове смрти на Сутјесци. Пиркићева пјесма и труба смјењивале су се за вријеме одмора.

До средине септембра из Мостара излазе у Одред још двије групе бораца, у којима су били:

ОМЕР БАЈГОРИЋ,
НЕЂО БИТАНГА,
БРАНКО БОШЊАК СЕЛО,
ЏЕМАЛ ДРАГНИЋ,
ЕШРЕФ ФЕЈИЋ ЕТА,
ЕСАД ГРЕБО,
ОСМАН ГРЕБО ОСА,
НЕЏАД ХАЋАМ,
МУХАМЕД ХОЈЛАШ,
МЕХМЕД ХУСНИЋ,
ФАХИР ИБРУЉ ФАЈО,
ЕКРЕМ ЈУСУФОВИЋ,
ДРАГО КНЕЖИЋ,
ЛУКА КНЕЖИЋ
ИСМЕТ КРЕСО,
РОСА КРЕСО,
ОМЕР ПАШИЋ,
АХМЕТ ШЕХОВИЋ и
МУХАМЕД ТАСЛАМАН ЕЕГ

На Борачко језеро они су из Мостара долазили преко Зијемаља и Бахтијевице или возом преко Коњица.

Са новодошлим друговима извршена је попуна чета и бројност бораца из Мостара и мјештана који су стугшли у Одред била је готово изједначена.

Борцима из прве четири групе припада почасно мјесто у историји формирања Борачко-језерског партизанског одреда. Они су се истакли својом смјелошћу, храброшћу и комунистичким другарством, прогрмјели су најтеже устаничке дане, кад су били малобројни и слабо наоружани, а непријатељ неупоредиво јачи. Они су са првим борцима мјештанима почели ковати братство и јединство и развијати заставу слободе. Већина ће у току НОР-а положити своје животе. Будуће генерације Мостара и коњичког краја т^еба да се поносе њиховим именима и дјелима и да им служе као иримјер оданости народу и револуцији.

Жандари у Главатичеву цобили су наређење своје команде у Коњицу да извиде шта се десило са Филипом Дидићем Њих шест кренуло је изјутра 15. септембра на Борачко јсзеро, дошли су у Дом пријатеља природе, гдје су их Винко и Олга дочекали „као пријатеље" и угостили ракијом и сиром, позивајући их да остану на ручку који ће ускоро бити готов. Кад је Винко извијестио Штаб Одреда о доласку жандара, одмах је упућена група бораца на челу са Азизом Колудером. Они су упали у кафану Дома и са упереним пушкама позвали на предају жандаре, који су већ билк припити, раскомотили се и одложили оружје. Олга је раширених руку полетјела према жандарима да не би дошло до пуцњаве. Наши борци покупили су пушке а жандаре затворили у једну омању собу и поставили стражу.

Пушке, пиштољи, муниција и ручне бомсе одмах су подијељени ненаоружаним друговима.

Саслушавајући жандаре, наши су добили обавјештење да су у Жандармеријској станици у Главатичеву двојица жандара и неколико наоружаних мјештана, којима су раније подијелили оружје. Штаб Одреда донио је одлуку да идуће ноћи нападне станицу 2. чета из Куле и Чичева.

Након разоружања жандара Штаб Одреда је наредио да се затвори пут за Коњиц и да се без пропуснице никоме не дозволи одлазак у град. Из коњица су се враћали и стигли на Борке четворица кириџија из Коњичке Župe, од којих су двојица били наоружани пушкама. Кириџије су разоружане и под патролом упућене у Штаб Одреда на Језеро.

Истог дана кренула је из Коњица група од 17 усташа и 5 жандара под руководством усташког логорника Звонке Јерковића, студента економије, и његовог замјеника Драге Камарића, студента теологије, несуђеног фратра. О одласку групе Штаб Одреда је обавијестила партијска организација у Коњицу по Сими Сарићу, који је тог дана био у Коњицу.

Извршена је припрема Борачко-језерске чете, ојачане са неколико бораца из чете на Кули и Чичеву. Припремљена је засједа усташама и жандарима у кланцу на путу са Борака на Језеро. Усташе су послале курира на Борке да упозори народ да се не боји и не бјежи Јер су само на пролазу. Мјештани су се ипак склонили у шуме. Усташе су пред кланцем кренуле пречацем и тиме избјегле нашу засједу. Кад су наши видјели куда иду кренули су кроз шуму за њима. По доласку у село Језеро усташе су отпочеле хататти изненађене сеља-

ке. Услиједио је врисак жена и дјеце, праћен дерњавом усташа. Мјештани су мислили да ће наша чета напасти усташе на Борцима.

Саво Мићевић, Душан Мићевић и Саво Шиниковић враћали су се из Штаба Одреда, гдје су предали разоружане кириџије, и пред селом Језеро сусрели се са усташама. Изненађене, обје стране су запуцале, и наша патрола се склонила у шуму. Усташе и жандари убрзо су се скупили и, бојећи се да их не нападну јаче снаге, у сумрак су кренули назад према Коњицу. Нап а засједа, која је ишла за њима, видјевши да се усташе повлаче, кренула је назад и сачекала их у кланцу. Од првих наших плотуна убијен је један усташа, а неколико их је рањено. Усташе су прихватиле борбу склањајући се уз стрме стијене. При том су убиле Шаћира Палату, грађевинског радника из Мостара. Шаћир је био прва жртва из сасгава нашег Одреда, предратни члан КПЈ, изузетно добар друг и храбар борац за радничка права, који се истицао у демонстрацијама у граду.

Настављена је пуцњава. Бачене су и ручне бомбе, које су се због прераног бацања на стрмој падини котрљале низа страну и имале мали ефекат. Борба је трајала до мрака. Наши су позивали усташе на предају. У току ноћи, све до зоре, повремено је трајало препуцавање. Усташа Смајо Пиркић под заштитом ноћи успио је да побјегне у Коњиц. У зору, увидјевши безизлазност свог положаја, усташе су се предале.

Тешко је рањен Чедо Драгић, сељак из Бијеле, који је касније умро од гангрене.

Усташе и жандари су, везани по двојица, изведени пред окупљени народ, гдје им је 16. септембра судио први народни суд, чији је предсједник био стари Томо Сарић, а чланози Хасан Бубић и Симо Сарић. Међу заробљеним усташама био је и Свето Ћурић, Србин из Поља код Коњица, који се бранио да су га усташе мобилисале, што је оповргао логорник Јерковић. Стари Томо је подвикнуо Ћурићу: „У суру, мумине", што је значило да се прикључи својој усташкој братији. На саслушању је логорник Јерковић плакао молећи за живот, говорио је чак да је био „комуниста" и обећао да ће остати с нама. Као да би се могла заборавити усташка оргијања по српским селима, одвођење и убијање бројних Срба из коњичког краја под његовим руководством! Код Јерковића је пронађен списак са 36 мјештана, које су намјеравали похватати и отпремити „на рад у Ј1уку",како су усташе у Херцеговини називале одвођење Срба на стратишта.

Суд је заробљене усташе и жандаре из Коњица осудио на смрт. Стријељани су у Борачкој драги. Суд је двојицу ослободио јер до тада нису правили злочине.

Од 6 заробљених жандара из Главатичева четворица су пуштена на слободу по захтјеву народа, јер нису чишјли злочине, а двојица су осуђена на смрт и стријељана.

Ликвидација Јерковићеве усташке групе била је прва већа успјешна акција, у којој је заплијењено 20 пушака, 2 пушкомитраљеза, неколико пиштоља и ручних бомби и преко 1.000 метака. То је била акција младих града и села, збратимљених у 5орби за слободу. Акција је одјекнула у свим селима, наши људи су се њоме поносили, а непријатељу је унијела страх у издајничку душу.

Напад на Жандармеријску станицу Глава-Јичево извршен је прије зоре 16. септембра, али није успио. Том приликом погинуо је Ђорђе Шмркић, сељак из Куле.

Неки мјештани, који су се противили дизању устанка говорећи да ништа нећемо направити, о.им што ће их власт побити и попалити

им села, и да не мо кемо успје1и против толике војничке силе и државе, и несвјесно су ишли наруку пропаганди непријатеља. Наши комунисти и млађи мјештани су им одговарали да је боље часно погинути у борби против непријатеља него срамно живјети чекајући да их убију.

Поједини старији људи говорили су да ћс Муслимани комунисти из Мостара увалити Србе у невоље и белај, да је устанак усташка уздурма како би власт попалипа српска села п побила становништво. Црв сумње тињаће код неких стараца, да би се пренио и на њихове синове који ће, касније, кренути у четничку издају.

Сазнавши за ликвидациЈу Јерковићеве групе и разоружавање жандара из Главатичева, усташке власти у Коњицу биле су обезглављене. На свим надлештвима освануле су црне заставе.

Партијска организација у Коњицу и Јабланици и њени симпатезери протурали су вијести да су на Борцима стотине добро наоружаних партизана који се никога не боје, што је уносило деморализацију и страх међу усташке симпатизере, а многе Муелимане и Хрвате отријезнило да не пођу стазама Павелићеве Независне Државе Хрватске, рођене у окупацији фашистичких хорди.

Тих дана Салко Фејић се непажњом ранио и дужност команданта Одреда преузео је Хасан Бубић. Салко је уз пратњу двојице бораца отишао на лијечење у Мостар.

Из источне Херцеговине, 21. септембра, Угљеша Даниловић шаље у Одред мању групу Срба Мостараца: Васка Гњатића, Гаврила Илића Гашу, Пера Лажетића, Бору Радана и Бору Зуровца. С њим су дошла и двојица шпанских бораца: Јаков Барух, новинар из Сарајева, и Анте Шарић звани Раде Шпанац, радник из Ливна. Тада је извршена измјена у Штабу Одреда, који су сачињавали

ХАСАН БУБИЋ, вршилац дужности команданта,

ЈАКОВ БАРУХ, политички комесар,

НИКОЛА ДРАГАНИЋ, замјеник команданта,

ВАСКО ГЊАТИЋ, замјелик политичког комеса^а, и

ЕСАД ШАБАНАЦ, секретар партијске организације.

Штаб Одреда поново доноси одлуку да Жандармеријску станицу у Главатичеву ликвидира 2. чета из Куле и Чичева, ојачана водом 1. чете са Борака и Језера. Пред зору 23. септембра кренули су партизани на станицу у пратњи већег броја ненаоружаних сељака. Кад су жандари примијетили партизане, побјегли су без икаквог отпора у Бјелимиће, а неколико мјештана је припуцало и у паници се разбјежало својим кућама. У касарни је заплијењена војничка опрема и нешто хране. Штаб Одреда одмах упућује један вод па челу са Васом Килибардом, бившим жандаром, да ликвидира Жандармеријску станицу Бјелимићи, која се налазила у селу Оџаци. Одбјегли жандари из Главатичева унијели су панику међу бјелимићке жандаре. Кад се појавио наш вод, жандари су, мислећи да се ради о претходници, побјегли преко планине у Коњиц.

Идућих дана организована је 3. чета у Главатичеву, у којој је било десетак Мостараца, а остали борци билн су мјештани. Чета је бројала око 40 бораца, од којих неки нису имали пушке.

Вод у Бјелимићима, умјесто политичког дјеловања у народу, отиочео је са Васом Килибардом на челу малтретирати сељаке тражећи да предају оружје и називајући их усташама, а појединце и групе сдводили су ван села и тукли како би казали гдје су им пушке. На

крају су ухватили сеоског хоџу, измалтретирали га називајућа га ,,свим и свачим". Килибарда се за усташка злодјела почињена на Србима, а у којим су учсствовали жандари и усташки опредијељени мјештани из Бјелимића, светио на недужник људима. Што су дани више одмицали, то је растао све већи зид између мјештана и бораца нашег вода.

Сазнавши за зулум који је тај вод починио, Штаб Одреда шаље Османа Грбу Осу у Бјелимиће да обиђе села и поразговара с мјештанима те да смири ситуацију јер ће се против прекршилаца партизанског односа према народу и шовинистичких ис./ада Калибардине групе предузети оштре мјере. Сва Гребина настојања да не дође до разилажења нас и Бјелимићана остала су узалудна.

Усташки опредијељеним мјештанима посупци Васе Килибарде ишли су наруку и они почињу организовати сељаке против партизана. Послата је делегација у Улог да тражи помоћ. С њом је дошло око 70 припадника усташке милиције. Након 5—6 дана мјештани постављају ултиматум борцима да напусте село или ће доћи до борбе. Вод из Бјелимића повлачи се у Главатичево.

Дан касније у Бјелимиће из Главатичева креће чета на челу са комесаром Одреда Барухом, коју сачекују мјештани С наше стране отпочињу позиви Бјелимићанима на преговоре. Барух се у једном моменту диже иза заклона и раширених руку повика: „Ево, ја сам без оружја, пошаљите Еаше представнике да разговарамо!" За Барухом се подигао и Гребо. Умјесто одговора плануле су пушке. Барух смртно погођен убрзо је умро, а Греби је метак просвирао шубару. Настала је општа пуцњава из које су се наши повукли убивши једног и ранивши неколико Бјелимићана. Баруховом смрћу иастао је дефинитиван разлаз с Бјелимићанима. У њихово село враћају се жандари и организује јака усташка милиција под командом Шемсе Шурковића, бившег жандара, уз помоћ Ферхата Куртовићп трговца из Коњица, која ће нанијети доста зпа НОБ-у.

Барух је за свога кратког боравка у Одреду својим односом према борцима и народу задобио поштовање и сви су га завољели као шпанског ратника. Сахрањен је, уз војничке почасти, у Главатичеву.

Чета у Главатичеву држала је обезбјеђење на Орлову куку према Бјелимићима, које ће ту остати све до нашег повлачења идуће године.

Умјесто погинулог Баруха за комесара Одреда постављен је Васко Гњатић, за замјеника комесара Никола Драганић, а за замјеника команданта Илија Кукић. Тих дана Никола и Илија примљени су у чланство КПЈ.

Штаб Одреда остаје са једном десетином на Борачком језеру, а 1. чета се концентрише са Борпима и врши об:.бјеђење према Коњицу.

Друга чета са Куле и Чичева креће 29. септембра на Жандармеријску станицу Рујиште на Зијемљима, гд'е се налазило 18 жандара. Чета је око подне кроз шуму пришла станици, и чим су је жандари угледали, брзо су се повукли без оптора и кроз шуму побјегли у Бијело поље код Мостара. У станипи је заплијењено доста војничке опреме и хране. У кухињи је управо био готов гулаш с кромпиром који су борци појели. Жандари су се богато хранили овчијим месом; одредили су разрез селима кад ће им и колико брава дотјерати. Касарна је испражњена, затим запаљена

У малој планинској кући живио је жандар Мехо Мустапић са својом породицом која је мирно сачекала партизане. Неки борци тражили су да убију Меху, али Ремзија Дурановић, руководилац акције,

то није дозволио, јер Мехо никоме није учинио никаква зла. Мехи је омогоућено да се са породицом пребаци у своје село, у Неретвицу код Коњица, гдје је постао носилац агитације за НОГ1 и партизане и тако много допринио да и околна села постану и остану симпатизери и помагачи НОБ-а.

Бјекством жандара у Зијемљима се формирају сеоске страже, чиме је био отворен пут за излазак група из Мостара преко Добрча у патризане. Носиоци партизанског покрета у Зијемљима били су Стево Рачић, Младен ЈГечић, Данило Лечић, Душан Гатало и други, а међу женама Стоја Лечић.

Након ликвидације Јерковића за усташког логорника у Коњиц долази Станко Томић звани Брада, усташки емигрант васпитан у Италији, по злу чувени кољач у српским селима око Гламоча. Томића са групом усташа упућују усташке власти из Сарајева са задатком да ликвидира партизански одред на Борцима и с овлаштењем да може предузети све што мисли да је потребно како би извршио постављени му задатак. Томић је окупио коњичке усташ.о и отпочео интензивну агитацију, припремајући истовремено напад на партизанску слободну територију. Обилато су му помагали поједини фратри позивајући народ у „свети рат" против комуниста и одметника. Вршена је мобилизација становништва у граду и околним селима, милом или силом, уз пријетње да ће бити оштро кажњени сви који се не одазову позиву. Отпочело је формирање јединица за нагад на Одред и слободну територију. Међу мобилисаним био је и Сафет Алагић са већим бројем симпатизера НОП-а. Сви су добили пушке и муницију. У Штаб Борачко-језерског партизанског одреда свакодневно су стизале информације о току припрема Томићеве војске.

По завршеним припремама Томићева војска је бројала око 700 усташа, домобрана, жандара и припадника милиције, како су названи мобилисани грађани и сељаци. Посебно су одабране двије групе по 30 усташа са задатком да једна покоље жене и дјецу до 15 година а друга да попали све куће и појате на Борцима. Заробљеним мушкарцима посебно би се судило.

Томић је акцију почео бацањем летака из авиона по Борцима и осталим селима с позивом на предају и грдним пријетњама: ако се мјештани не предају, да ће бити уништени а све њихово попаљено. Повремено су бомбардована села.

Сарадници и симпатизери НОП-а из Коњица и Острошца отпочели су у Томићевој војсци агитацију да их на Борцима чека неколико стотина добро наоружаних партизана, чиме су уносили страх, панику и деморализацију у усташке јединице.

Томићев план напада био је:

— главнина колона са усташама, домобранима, жандарима и мобилисаном милицијом креће путем Коњиц — Борци у широком стрељачком строју уз брдо Врабач под личном командом Томића;

— побочница, тј, мање снаге, преко Бијеле и Кисера, упада у село Борци, предвођена усташом Андрашем Зовком из села Бијеле;

— уз Неретву, преко Спиљана, мања група ће прећи ријеку код села Ђајића и упасти у Борке, предвођена усташом Антом Ивошем, лугаром из Спиљана;

— јача колона упутиће се преко Прења на Тисовицу и кроз Борачку драгу упасти у село Језеро, кад и главнина у Борке, под командом усташе Стјепана Типурића Бакалије и замјеника му Јакше Блажевића, оба из Коњица;

— посебно издвојена усташко-домсбранска група креће из Коњица преко Џепа на Блаце с циљем спаљивања села и хапшења Срба на том дијелу неослобођене територије. Колону ће предводити усташа Пеко Прањић из Главатичева.

Тактички гледано, замишљеном Томићевом плану напада не може се дати нека примједба. Штаб Одреда је знао за напад главне колоне уз планину Врабач и помоћних колона преко Бијеле и Спиљана на ослобођену територију, док за колону упућену преко Прења није сазнао. Партијска организација из Коњица Јавила је дан раније по Спасоју Сарићу и Славку Зупцу, жељезничким радницима, да ће Томићев напад отпочети 8. октобра (тачно мјесец дана иакон устаничке конференције и формирања Одреда).

Штаб Одреда имао је времена да распореди расположиве снаге од око 50 наоружаних бораца и 60 ненаоружаних мјештана. Главнина снага постављена је на пут Коњиц — Борци, а мања обезбјеђења са по неколико пушака код Ђајића и на путу којим се излази из Бејеле. С обезбјеђењима је било по десетак ненаоружаних мјештана. Задатак је њихов био да извлаче евентуалне рањенике, узимају од њих оружје и наставе борбу, а за вријеме борбе да буду што грлатији и да својим повицима уносе панику у непријатељске редове. Руковођење одбраном у име Штаба Одреда повјерено је Ради Шпанцу, Драги Симићу, командиру, и Нијазу Шарићу, комесару Борачке чете. Чета у Главатичеву обезбјеђивала се од напада из Бјелимића, а чета у Кули и Чичеву из Невесињског поља. До тих напада, међутм. није ни дошло.

Рано изјутра отпочео је поход Томићеве војске на слободну територију по замишљеном план^. Колоне су упућене према описаним задацима. Главнина, на челу са Томићем, коју су сачињавале усташе, домобрани и жандари, праћени мобилисаним милиционарима, кад је без пуцња изашла на Врабач, прославила је дреком тај свој успјех и, након краћег одмора, кренула напријед. Кад се стрељачки строј нападача примакао на стотињак метара добро маскираним и заклоњеним нашим борцима, они су отворили плотунску пушчану ватру, праћену дугим митраљеским рафалима. и одмах побили десетак усташа а више их ранили. У редовима нападача настала је пометња, почели су бјежати у оближње шумарке, чули су се повици комуниста и наших сипматизера у њиховим редовима: „Опкољавају нас, бјежимо тамо, и овамо!" и сл., што је уносило још већу панику у усташке редове.

Томић се с усташама упорно бранио уз подршку топа који је одмах по изласку на плато постављен за дјејство. Групе наших бораца вршиле су нападе на непријатељски поредак, али је понека била одбијена. Приликом повлачења једне групе пао Је АлиЈа Делић и остао да лежи између наших и ненријатељских положаја правећи се мртвим све до протјеривања непријатеља.

Раде Шпанац је командовао јуриш и наши су кренули пуцајући у ходу на противника, а ненаоружани, колико их је грло носило, узвикивали су: „Јуриш, опколи, хватај их живе" и сл., наког чега је отпочело опште повлачење и бјежање Томићеве војске у Коњиц. Тјерајући нападаче- наши су заробили топ без граната, Јер је кочијаш са колима и муницијом побјегао у Коњиц. Борци су се ускоро вратили са падина Врапча и престали с гоњењем нападача, а тиме је испуштена шанса да се непријатељу нанесе још већи пораз и заплијени већа количина оружја, које би они, сигурно, бацали у бјежању кроз шуму.

Чувши шта се десило с главнином, колона из Спиљана такође је побјегла у Коњиц.

Сафет Алагић, који]е био у редовима нападача, прикрио се у шуми, а затим, трчећи, дошао међу наше и саопштио да је колона од око 100 усташа и милиционара кренула преко планине Прењ на Борачко језеро. Одмах је упућен Ристо Калем са десетином у Борачку драгу да наступајућој колони постави засједу. Колона која је кренула преко Прења, пењући се уз планину, споро се кретала. Од почетка је почело њено осипање, многи су говорили да су изнемогли и да не могу ићи напријед, због чега су враћани у Коњиц. Ступили су у акцију наши симпатизери на челу са Сабитом Делалићем причајући о партизанској снази и оружју, па и о смрти Јерковићеве усташке групе, што је уносило страх међу мобилисане и стално увећавало број изнемоглих и враћених. Колона је заноћила на Тисовици. а кад је ујутро кренула низ Борачку драгу, срела се са Калемовом десетином, која је запуцала, убила двојицу и ранила више усташа, међу којима и предводника Стјепана Типурића Бакалију. Настала је општа паника у редовима нападача и бјежање назад, преко Прења. у Коњиц.

У борби са Томићевим снагама рањен је командир 1. чете Драго Симић. Умјесто раљеног Симића за командира чете постављен је Раде Шпанац.

Враћајући се на Борке, наши су пјевали вукући заплијењени топ. Народ у селу их је с одушевљењем дочекао. Борба на Врапчу била је блистава побједа Одреда, о којој се дуго препричавало. Народ је одавао признање борцима на храбрости и јунаштву, а нарочито борцима из Мостара, који су стекли велики углед својом борбом за заштиту српских села, кујући тако братсвто и јединсхво Срба, Муслимана и Хрвата. Велика заслуга припада и храбрим борцима мјештанима за успјех у борби, у којој су се истакли: Ристо Калем, Илија Кукић, Милан и Стево Мићевић, Симо и Драго Сарић, Панто Симић и други. Посебно је истицана партијска организација Коњица за информисање о нападу Томићеве војске и о „учешћу" припадника НОП-а у редовима нападача јер су му поткопавали морал.

Издвојена усташко-домобранска група са милиционерима, која је кренула на Блаце, похапсила је већу груиу Срба у селима Загорице, Џепи, Врдоље и Блаце. Успут су палили сточарске колибе, а у Блацама и неколико кућа. Похапшене Србе скупили су у Основну школу у Џепима, гдје су повјерени на чување групи усташа на челу са Блажом Смољаном из села Загорице.

Дан касније у Коњиц је стигла италијанска моторизована колона од око 400 војника и стотињак усташа из Сарајева. По доласку Италијана у Коњиц похапшени Срби су, на њихову интервенцију, пуштени на слободу.

У Коњицу је партијска организација са симпатизерима НОП-а наставила уносити страх у непријатељски гарнизон причајући којекакве приче о снази и непобједивости Одреда на Борцима.

Из Мостара су сваких 10—15 дана стизахе групе нових бораца и Одред је брзо израстао у солидну војничку снагу. Водичи група из Мостара били су Мехмед Арап, Васа Масло, Шериф Бурић, Хуса Орман, Војо Иванишевић и Перо Крајина, који су се сврставали међу најхрабрије и најсналажљивије борце. Групе су редовно, поред оруж]а, износиле санитетски материјал, шећер за болницу. писаћи прибор, веће количине папира, књиге изнесене из Народне библиотеке (од којих је формирана библиотека на Борцима) и остало за потребе Одреда. Со је редовно стизала преко Подвележја и Бијелог поља, или из Коњица, била је врло рационално трошена и представљала је праву драгоцјеност.

Да би наоружане омладинце слао у Одред, Мјесни комитет КПЈ преко Адема Буђа концем сепгембра организује упад Царинске ударие групе у С.јеверни логор да изнесе што већи брот пушака. Група су сачињавали: Мехмед Трбоња Меха, вођа групе, Мехмед Арап, Живко Папо Хенћи и Хасан Захировић Лаца. У извођењу те акције у којој су изнессне 44 пушке и остала војна спрема групи су помагали: Мехо и Омер Ђина, Мехмед Фрењо, Хилмија Хакало, Перо Лажетић и Хамид Вук.

У Сјеверном логору радио је пушкар Мухамед Караџа Хамо, који је у сапуну донио отисак кључа магацина у којем су се налазиле пушке. Хенћи је направио кључ и након пробе кључа, коју је обавио Караџа на брави магацина, група Је сутрадан ноћу кренула у логор. Пошто су постављене страже, један дио груое је остао у Пазару да прихвати пушке, а други је преко зида ушао у логор Откључали су магацин и почели износити иушке. Изнесеке су 44 пушке које су склоњене у кућу породице Папо, у близини логора.

Караџа је сутрадан чуо домобранског саткика како пита коме су издате пушке без реверса.

Из Мостара 18. октобра одлази група од 22 борца на челу са Мехмедом Трбоњом, коју изводи Мехмед Арап. У групи, поред Мостараца, налазило се и 7 другова из села Бађевића близу Мостара. Сви у групи имали су по двије пушке, ношена је мања количина муниције и ручних бомби. У Добрчу се група одморила и потом кренула за Борачко језеро. Њихов излазак поздравили су мјештани јер су и многи борци мјештани добили пушке. По селима се ширио глас да се Одред наоружава и из Мостара.

Проширена је слободна територија и Одред је ставио под своју контролу и села Коњичке Жупе на десној обали Неретве: Разиће, Рибаре, Кашиће и Грушћу. У тим селима извршена је мобилизација и чета у Главатичеву нарасла је на око 65 бораца.

Повремено су групе бораца упућиване на терен Блаца ради припрема за формирање чете. Једна наша група сукобила се с патролом усташке милиције и том приликом погинуо ^е Џемал Драгнић, геометар из Мостара, предратни члан КПЈ, који је био један од организатора учешћа омладине Доње махале у демонстрацијама пред рат.

Концем новембра у Одред долази из Мостара др Сафет Мујић, који организује болницу на Борцима у Шантића вили. Он окупља неколико другарица које су счршиле курс за болничарке у Мостару. Тих дана др Мујић организује санитет по четама, уводи редовно прање веша, купање бораца и парење одјеће у „партизанској буради". У четама и водовима постављају се болничарке које одговарају за хигијену бораца и збрињавање рањеника и болесника у четним амбулантама. Посвећује се пажња чистоћи кухиња. Бслница к четне амбуланте пружале су помоћ и болесним мјештанима. Организује се редовна набавка санитетског материјала и лијекова из Мостара и Коњица по списковима које је састављао др Мујић за докторе Хлубну, Марића, Опијача и Рајковића. Он организује вишедневне курсеве при болници за болничарке у четама. Одржава састанке и са женама по селима објашњавајући им значај хигијене у породици, приликом порођаја и за вријеме одгоја дјеце. Све то учинило је дра Мујића најпопуларнијим и најобљубљенијим човјеком у народу и међу борцима. Истовремено је углед болничарки по четама и водовима растао. Расла је сигурност бораца који су знали да их има ко лијечити у случају рањавања, што је ојачало опште борбено расположење Одреда и народа.

Средином новембра наиш.па је Лепа Перовић-Сека, члан Покрајинског комитета КПЈ за БиХ. У Одреду се Лепа кратко задржала, упознавши се са стањем партијске организације, народне власти, АФЖ-а и омладинских организација на терену и, посебно, у Одреду. Сека је дала врло корисна упутства и поставила задатке за будући рад. Формиран је Партијски биро Одреда, у који су ушли најстарији чланови Партије у Одреду:

ЕСАД ШАБАНАЦ, секретар Бироа,
НЕЂО БИТАНГА,
ХАСАН БУБИЋ,
РЕМЗИЈА ДУРАНОВИЋ,
ВАСКО ГЊАТИЋ,
АЗИЗ КОЛУДЕРи
НИЈАЗ ШАРИЋ.

У Штабу Одреда и четама формиране су партијске ћелије, које су бројале 10 до 15 чланова. По истом принципу формирани су и активи СКОЈ-а са по 10 до 15 чланова, а секретари актива сачињавали су језгро СКОЈ-а на челу са Салком Пезом. Отпочео је пријем у чланство КПЈ и СКОЈ-а бораца провјерених у борби.

Трећи дан, са Карлом Батком и Есадом Шабанцем, у пратњи неколико бораца, Лепа је кренула за Калиновачки партизански одред, гдје је формирала Окружни комитет КПЈ за Калиновик и Фочу, чији је секретар постао Карло Батко, а Есад Шабанац ушао у састав Комитета.

По повратку Шабанац је саопштио одлуку да се партијска организација Одреда ставља под Окружни комитет у Калиновику, а Одред се преименује у Коњички партизански батаљон *у.* улази у оперативни састав и под команду Калиновачког партизанског одреда, што је било логично, јер штаб једног одреда није могао командовати штабом другог одреда.

Отпочели су избори и формирани су народни одбори у свим селима на слободној територији, која се простирала од Зијемаља, преко села Горњег невесињског поља и Коњичке Жупе, до Борака. Формирају се друштвено-политичке организације и цијела територија добија облике организоване власти и политичког живота. Настаје мала „коњичка држава", како смо касније прозвали нашу слободну територију.

Оперативни шгаб за Херцеговину и јужну Далмацију послао је крајем новембра Ибру Шатора, резервног официра из Стоца, за команданта Батаљона, а Хасан Бубић постао је командант Команде мјеста у Главатичеву. Формир? се Команда мјеста и на Борцима, а за команданта је постављен Нијаз Шарић. Комакде мјеста су се бавиле снабдијевањем јединица преко народних одбора, контролом територије и добровољним ступањем људства у Батаљон. Обје су команде у извршавању постављених задатака биле врло ефикасне. Формиране су и прве партијске ћелије на герену, уз команде мјеста.

Почетком децембра из источне Херцеговине, на путу за Трново, у Батаљон су дошли Угљеша Даниловић и Слободан Принцип Сељо, члан Главног штаба за БиХ, који су са војним и партијским руководством Батаљона сагледали проблеме у јединицама и на терену и поставили задатке за будући рад.

Наша 2. чета из Главатичева је 8. децембра напала усташку милицију у селу Спиљанима (5 км од Коњица) и том приликом заробила

16 милиционера и усташа, којима је суђено На смрт је осуђено и етријељано неколико усташа због злочина над народом, а остали су пуштени на слободу. Заплијењено је 20 пушака и доста муниције. У Спиљанима је формиран партизански вод, у који је ушло неколико Мостараца. Након неколико дана формира се и вод у Блацама, који с водом у Спиљанима образује 3. чету. Команда 3. чете налазила се на Блацама. У састав чете у Главатичеву улази чета из Куле и Чичева и формира се 2. чета у Главатичеву.

Истог дана- 8. децембра, протЈерани су жандари из села Бијеле (3 км од Коњица). Село је потпуно ослобођено. Формиран је вод, а након неколико дана 1. чета са Борака прешла је у Бијелу и смјестила се у зграду школе. Чет;. је организовала положаје на околним брдима и обезбјеђивала прилазе Бијелој од непријатеља из правца Коњица.

Наша 2. чета у Главатичеву преузима контролу над Жупом и врши обезбјеђење слободне територије од Бјелимића. Сеоска стража у Ћесиму са једном десетином 2. чете обезбјеђивала је слободну територију из правца Горњег невесињског поља.

Са таквом организацијом Батаљона реализована је одлука устаничке конференције о формирању три територијалне чете.

Бјелимићка усташка милиција вршила је чешће нападе на слободну територију, али је увијек била одбачена у њена села. У једном од тих напада погинуо је Момчило Глоговац, сељак из Главатичева, борац 2. чете.

Почтеком децембра на нашу територију долази капетан Бранислав Шошкић са групом четника, бивших жандара и подофицира из Србије. Шошкића је послао Дража Михаиловић да у мостарском и коњичком срезу организује четничке јединице

Шошкић отпочиње четничку пропаганду по селима наше територије, повезујући се са богатим сељацима, бившим жандарима и одслуженим војницима Србима и позивајући их на вјерност краљу говорећи им да не смију прекршити дату заклетву и да]е њихово мјесто међу четницима, иначе ће након ослобођења бити кажњени као издајице. Говорио је да још није вријеме за борбу протик окупатора и да треба чекати, да треба очистити странце — комунисте — из српских чета и све усташе — Хрвате и Турке — Муслимане. Шошкић је брзо мијењао села, и кад је Штаб Батаљона сазнао за његову работу, пошао је командант Батаљона Шатор са једном десетином, војнички дотјераном, добро наоружаном са два пушкомитраљеза, пушкама и ручним бомбама, да пронађе Шошкића и разговара с њим. Шатор је Шошкића затекао у Чичеву. У том разговору позвао је Шошкића да учествује с нама у борби против окупатора и усташке милиције у Бјелимићима, што је овај одбио. Сваки од њих двојице износио је платформу свог покрета за борбу. На тражење Шатора да покаже документа Шошкић му је показао раније издату пропусницу Калиновачког партизанског одреда и још неколико пропусница других наших јединица. У пропусницама се одобрава слободно кретање Шошкићу и упозоравају се партизанске јединице да му не праве сметње. Шатор је упозорио Шошкића да нећемо трпјети никакве пропаганде против патризана нити формирање четничких јединица, након чега су се разишли.

Шошкић је наставио стварати завјереничке групе и јатаке, кријући се дању код својих присталица и тумачећи им циљеве четничког покрета. Кад је дошао код старог Лазара Бјелице у село Ћесим, тај дан Бјелимићани су извршили препад на положаје чете у Глава-

тичеву. Чула се пуцњава. Лазар је, гледају'ш четнике како мирно сједе и госте се, повикао: „А добро, код вас пушкомитраљез, толике пушке, реденици, бомбе, браде, кокарде и толика чуда, а ови наши еами бију битку. Ви ту сједите и гостите се. Наши животи су у опасности и имања су нам угрожена. Дедер ви, или се туците против непријатеља или идите!" Лазар их је затим истјерао из куће.

Секретар наше партијске ћелије у Потхуг.ту Мустафа Темим Турко позвао ме 14. децембра 1941. и саопштио ми да пођем на Зијемље и однесем пошту Мјесног комитета КПЈ за Ш;аб Коњичког батаљона, у којој је, поред осталог, био и захтјев да се рашчисти са четничком групом капетана Шошкића.

Из Мостара сам, истог дана, кренуо на бициклу и око подне стигао код Махмута Ћурића у Бијело поље. **Сеи** су му укућани били сарадници НОП-а. Дали су ми детаљна упутства како да дођем у село Кушиће код Томе Гатала и Данила Лечића, који су радили за НОП и били веза нашим групама које су из Мостара одлазиле у Коњички батаљон. До Потпорима отпратио ме Исмет Ћурић, брат мог очуха, а ја сам продужио путем на Порим. Кад сам изашао из шуме, угледао сам Ханско поље и сишао до куће Ђорђа Дабића, који је био пријатељ Ћурића. Ушавши у собу, за столом сам затекао укућане са неколико брадатих људи, који су на раменима носили ознаке чинова бивше Југословенске војске и међу којима су били један капетан, три наредника и два поднаредника. Били су добро обучени, а њихове пушке, реденици и бомбе одложене у једном ћошку собе. Поздравио сам се са домаћином Ђорђем и пренио му Махмутов поздрав рекавши да је Махмут брат мога очуха Омера Ћурића и да сам пошао код Гатала и Лечића да набавим сухог меса, сира и масла. Пошто се представио, капетан Шошкић ме питао како се зовем. Одговорио сам му да сам Енвер Ћемаловић, а затим ме упитао: „Шта ти је Смајилага Ћемаловић?" Рекао сам му да ми је близак рођак и било му је драго. Смајилага је био великосрбин и носилац Карађорђеве звијезде и других високих одликовања (убијен од усташа 1945. године). Сјео сам за сто, разговарали смо о догађајима у Мостару, погостио сам се храном, дигао се и поздравио с укућанима и четницима. Кад сам се растао с четницима, одахнуо сам увјерен да ће им Батаљон ускоро доћи главе. Ђорђе ми је за водича дао једну млађу жену, која ме одвела у поље, показала ми гдје су Кушићи и растали смо се.

У Кушићима сам брзо пронашао Тому Гатала, који ме повезао са Николом Драганићем, замјеником комесара Коњичког батаљона, и предао му пошту наглашавајући да је хитно. Разговарали смо о којечему и упознао сам га о мом сусрету са Шошкићем. Никола ми је рекао да се зором враћа у Штаб Батаљона, јер је обавио задатак у вези с организацијом сеоских стража и народних одбора. Договорили смо се да чекам одговор.

Код Томе сам остао неколико дана помажући у кућним пословима: давао храну стоци, цијепао дрва, чистио снијег и сл. Скоро свако вече искупљени мјештани и ја дуго смо сједили причајући о тешким временима, која су задесила не само нас већ и пијелу Европу, о нашем устанку и циљевима НОБ-а, узроцима пропасти Краљевине Југославије итд. Понекад сам ишао на стражу у село и једанпут на положај на Пориму, јер се пронио глас да ће усташе изаћи на Зијемље. У Кушиће је повремено навраћала једна десетииа из Батаљона на челу са Илијом Кукићем, замјеником команданта Батаљона, која је крстарила кроз засеоко Зијемаља и политички дјеловала у народу. У саставу десетине били су: Момир Голо, Никола Ламбић, Петар Лозо, Стево

Мићевић, Саво Мићевић, Стево Рачић, Боро Радан, Драго Сарић, Јово Шиниковић и Шефик Вила. У десетини је владало искрено другарство, узајамна брижност, веселост и неки посебан понос због задатка, јер су организовали сеоске страже и вршили припреме за формирање чете и организовање народних одбора.

Добивши пошту од Штаба Батаљона, 23. децембра кренуо сам истим путем назад у Мостар. Прије поласка замијенио сам сву одјећу и обућу са борцима из десетине и нашо се у дроњцима, јер су ми дали најгоре што су имали. На растанку искрено сам им завидио што остају, јер су били у ситуацији према непријатељу по старој народној изреци: „Пушка ми, пушка ти "

У својој кући затекао сам Ремзију Дурановића, који је дошао из Батаљона да организује уништење електричне централе на Руднику преко инжењера Чедомила Милићевића Чеде и осталих чланова КПЈ на Руднику, гдје је раније радио и био секертар партијске ћелије. Причао сам му шта сам доживио на Зијемљима. а он мени о животу и догађајима у Батаљону. Те ноћи наша је кућа била блокирана и у свитање закуцали су агенти на врата. Муја Трбоња и Шимун Бенић са два полицајца упали су у моју собу с пиштољима у руци и наредили нам да се дижемо. Мирно смо се обукли, након чега су нас обојицу свезали. Отпочела је преметачина куће с разбацивањем ствари на све стране. У шиваћој машини Трбоња је нашао летак, и ништа више јер сам сав компромитујући материјал држао испод пода у љетној кухињи. Преметачина куће трајала је готово два сата, а затим су нас повели, пјешке, кроз град, у полицију.

У затвору смо били одвојени, у самицама, и за римокатоличког Божића нико нас није саслушавао. Први дан послије Божића приведени смо на саслушање код шефа полиције Мате Роке. Бранио сам се да ми је Ремза рођак и да не знам ни за какав његов илегални рад, да са комунистима немам никакве везе, јер по свом социјалном поријеклу не могу њима ни припадати, а летак ми је подметнуо агент Трбоња. Своје одуство из града правдао сам одласком код родбине у Бијело поље да набавим хране. Говорио сам оно што сам се договорио са својима у породици и с Ремзијом ноћ уочи хапшења.

Саслушавање је настављено још неколико пута, а договор с Ремзијом обављао сам преко чувара затвора, полицајца Мехмеда Сарајлића, који ме понекад, за вријеме дежурства, ноћу, одводио код Ремзије у његову ћелију или њега доводио код мене. Храну смо свакодневно добивали од својих породица и дијелили са осталим затвореницима.

Поручио сам мајци да нас преко затворског љекара покуша пребацити у болницу, што је била једина шанса за бјекство. Хасиба је пошла код дра Салке Комадине и замолила га да неко од љекара прегледа обојицу и да нас пребаци у болницу, што је обећао. Кад је затворски љекар био одсутан, одређен је др Драгутин Хлубна да обави преглед Ремзије и мене. На нашу молбу, мене је истог дана пребацио у болницу, а Ремзију дан касније. Др Хлубна је знао зашто смо ухапшени. Он је касније лијечио наше рањенике и из болнице одвајао санитетски материјал и лијекове за Батаљон.

У болници су нас смјестили у одвојене собе, у приземљу зграде. Чували су нас по двојица полицајаца, један у соби поред кревета, други пред собним вратима у ходнику. Касније се то свело на по једног полицајца у соби. Изузетну бригу посвећивали су нам др Звонко Марић, члан КПЈ, и др Хан Арпад са појединим болничаркама. Оба су нам стално дописивали већу температуру него што смо је имали и

увјеравали полицајце да смо тешки болесници како бисмо добили на времену да организујемо бјекство.

Веза између Ремзије и мене био је полицајац Салко Омановић, који је у смјенама био на стражи, а са партијском организацијом Елефиф Шаран Елфа, члан СКОЈ-а, који је у болници радио као столар. Елфа је организовао бјекство, тако да врата на болничкој мртвачници буду отворена, и саопштио нам код кога је обезбијеђен наш прихват. Мајци сам поручио по Елфи да на дан бјекства донесе што касније богат ручак са ракијом и вином, јер ћу славити „рођендан". Циљ нам је био да полицајце, који нас буду чували. напијемо и отупимо њихову пажњу. На стражи се код мене то послијеподне, налазио полицајац Салко Омановић. Рекао сам му да оде код Ремзе и да му каже да сутра у 21 сат, кад одем у купатило, уђе у клозет и бјежи, како смо се већ раније договорили. Омановићу је то „како смо се договорили" било сумњиво, па ме молио и преклињао да не бјежимо за вријеме његовог дежурства бојећи се да га не ухапсе и да му усташе породицу не одведу у логор. Рекао сам му да ми комунисти никад не упропаштавамо своје људе и да ћемо бјежати у смј»ни у којој буду најгори полицајци усташе. А редослијед смјена сам знао.

Пар дана прије доласка Пријеког суда у Мостар. концем фебруара, све се одвијало по утврђеном плану. Ручак је дошао касно, у сумрак, одмах сам га преполовио, пола Ремзи и његовом чувару, а пола мени и мом чувару. Отпочела је гозба и пјевушење. Показао сам полицајцу позив за Хрватско зракопловство, који сам добио неколико дана раније, а био сам резервни потпоручнгк, пило^. Након априлског рата сви официри и подофицири бивше војске морали су се пријавити усташком уреду, камо сам и ја отишае. Када сам видио да су ми сви присутни непознати, пријавио сам се под лажним именом, а себе пријавио као погинулог, што је и био узрок да ме нису мобилисали прошлог љета кад су позивали све преживјеле ваздухопловце Хрвате и Муслимане. Свом чувару сам говорио како једва чекам да ме пусте из затвора и да ћу одмах ступити у „наше зракопловство". Прича је текла о успјесима Нијемаца на источном фронту док се није примакао час бјекства. Изашао сам у ходнић, гдје је Ремзија већ шетао у другом крилу зграде. Одмах сам пошго ка купатилу. Ремзија је ушао у клозет прије мене. Кад сам ушао у купатило, пустио сам туш и кроз прозор искочио у двориште, прошао кроз мртвачницу и улицом отишао у вилу др-а Салке Комадине. Ремзија је отишао у Доњу махалу код Салке Пандура. Мостар је био покривен снијегом, а ја сам био у пиџами и чарапама, па кад би ко наишао, склањао сам се иза дрвећа и уз капије кућа. Захваљујући мраку и врло ријетким уличним сијалицама, које су омладинци редорно разбијали, остао сам непримијећен од италијанских и домобранских војника.

Пошто сам ушао у кућу, др Комадина је узвикнуо: „Фала богу да си стигао, већ дуго те чекам." Сутра сам имао прилику кроз прозор посматрати агенте и полицајце, који су често пролазили поред куће, вјероватно у потрази за нама двојицом. Код дра Комадине у гостима остао сам два дана, а потом заштићен мраком прешао сам бициклом на Луку, код Мустафе и Шаћире Селимхоџић Бабић.

Жупска редарствена област у Мостару извјестила је Равнатељство за јавни ред и сигурност у Загребу: „Дана 20. вељаче 1942. године, у 21. сат . . . побјегао је хапшеник (узник) Ремзија Дурановић . . . Тако исто побјегао је узник Енвер Ћемаловић . . . Оба побјегла хапшеника су познати комунисти у граду Мостару."

Једног дана, обучена у зар, посјетила ме моја другарица Зденка Добрила Царић и у кругу породице Селимхоџић разговаралИ смо о

којечему, највише о раду СКОЈ-а и нашој будућности. Кроз шалу и смијех присјећали смо се Добрилине мајке, која је знала да јој каже: „Ћаће ти балија, јадна ли сам ја. Он ће те искористити и оставити." Мој секретар партпјске ћелијг Мустафа Темим Турко још у новембру нас је вјенчао, Јер је Добрила била члан СКОЈ-а. Турко нам је био комунистички кадија.

Након десетак дана кренули смо из куће Неимаревића. Споро се крећући кроз ноћ са потешким руксацима пуним муниције и разног материјала, наша група је стигла у Добрч. Одморили смо се код наших домаћина Ћорића, Ђулимана и Смајкића, чије су куће биле свратиште свих нас кад смо пшли у Батаљон или се спуштали у Мостар.

Вођа пута био је незаборавни Мехмед Арап Меха, који нас је бодрио и водио преко Брасине, Јарац-кука, Зијемаља и Бахтијевице до Борачког језера. Често је поред свог ранца носио још по два наша јер смо били исцрпљени и ненавикли на такав марш. Меха би нам говорио како ћемо и ми очврснути у партизанима и бити као он, што се, по мом мишљењу, никоме од нас није догодило. Меха је био доајен курира, један међу нама изузетно храбар весељак и непоновљив на мом партизанском путу. Сви смо га вољели и радовали се сусретима с њим, јер су били пуни догодовштина и шала, а знали смо да ће бити смијеха или на његов или на наш рачун кад се год с њим састанемо.

Почетком децембра Штаб Батаљона фориирао је Ударну десетину, на челу са Мехмедом Трбоњом, бирајући најбоље борце по четама. У саставу десетине били су:

МЕХМЕД ТРБОЊА, десетар,
БРАНКО БОШЊАК СЕЛО,
МУСТАФА ЋЕМАЛОВИЋ ЋИМБА,
НИКОЛА ЛАМБИЋ, пушкомитраљезац,
СТЕВО МИЋЕВИЋ,
ДРАГО САРИЋ,
ПАНТО СИМИЋ, и
ЈОВО ШИНКОВИЋ.
Касније су им се придружили:
ХИЛМИЈА ЋИШИЋ,
АБДУЛАХ ЛУГИЋ и
ХАСАН ЗАХИРОВИЋ ЛАЦА.

Једини члан КПЈ био је Бранко Бошњак Село, а већина су били скојевци.

Ударна десетина била је пепосредно потч/тњена Штабу Батаљона и имала је задатак да изводи диверзије, поставља засједе, хвата скривене непријатеље и помаже територијалним четама у борби.

Један вод 1. чете и Ударна десетина 13. децембра напали су Жељезничку станицу Прењ, демолирали све уређаје, прекинули пругу на више мјеста и повукли се у Добригошће. Упућена је патрола на чело са Мустафом Ћемаловићем Ћимбом која је заробила италијанског војника, који је на свом мотору имао монтиран пушкомитраљез „бреда". С мотора су скинуте гуме. Кад се патрола вратила у село, гдје је Италијан извршио обучу наших бораца у руковању митраљезом, дате су му двије кокоши и пуштен је у свој гарнизон у Јабланицу.

Већа група од око 40 бораца из 1. чете у Бијелој, под рукоподством Раде Шпанца и Салке Фејића, кренула је да изврши напад на воз. По доласку у село Добригошће упућена је на задатак патрола у саставу: Исмет Кресо, Ристо Марић и Мухамед Тасламан Бег. Они су зауставили аутомобил у којем су се налазила два италијанска официра, инжењера. Официри су разоружани и заробљени, а шофер, који је био цивил, пуштен је кући. Заробљеници су упућени на Борке. У селу Челебићу остављена је десетина Исмета Кресе, а група је ноћу 21/22. децембра прешла Неретву на газу и дошла у Доње Село, гдје се размјестила по кућама да борци осуше одјећу и одморе се. Мјештанима је то био први сусрет с партизанима. Обрадовани, такмичили су се ко ће борце боље угостити и даривали су их чарапама, рукавицама и џемперима. Шеф Жељезничке станице у Коњицу Мехмед Кајтаз, сарадник НОП а, извијестио је руководство акције по Омеру Хаџизукићу, жељезничком раднику да ће воз са око 500 усташа проћи за Мостар, назначивши при томе тачно вријеме његовог кретања. Францетић са својим усташама кренуо је у јужну Херцеговину и Далмацију, на планину Биоково, да среди партизане како је говорио у Коњицу.

Наша група с мјештанима из Доњег Села раставила је жељезничке трачнице прије предвиђеног времена за наилазак воза. У међувремену из Коњица је пуштен путнички зоз умјесто оног са усташама. Наишавши на растављену пругу, локомотива је са неколико вагона искочила. Наши борци ускочили су у вагоне разоружали неколико домобрана и усташа и отпочели легитимисање и претресање путника. Задржавајући се непотребно дуго, напало их је око 300 усташа Црне легије под командом Јуре Францетића, који су брзо наступали те су се наши повукли без заробљеника који су им побјегли. Наша група је одступила према Реповцима, а затим се преко пруге и пута Брадина — Коњиц пребацила у Блаце, гдје се налазила 3. чета Батаљона. Из Доњег Села наредних дана ступило је 12 младића у наш Батаљон.

По доласку у Доње Село, усташе су отпочеле оргије убијајући становнике и палећи куће. Разбјежану дјецу, која сз' бјежала на све стране, убијали су и бацали у запаљене куће. Становници Доњег Села, Срби, који нису успјели побјећи, били су, сви, побијени, а сеоске куће спаљене. Усташе су из Доњег Села одвеле 20 сељака Срба у Коњиц, мучили их и потом побили.

Лијевом обалом Неретве кренули су Италијани с усташама Црне легије из Францетићеве бојне — њих око 200 — у српско село Челебићи. Кад су Италијани прошли кроз село, усташе су убиле 16 жена и дјеце и попалиле сеоске куће. Већина сељака успјела је побјећи и склонити се на ослобођену територију и код Муслимана у село Идбар, гдје су остали преко зиме.

Концем 1941. године Батаљон је имао око 250 бораца, сврстаних у три чете и Ударну десетину са приштапским јединицама. Већина бораца, њих 119, била је из Мостара, а мање групе биле су из Коњица, Чапљине, Бубушког, Јабланице и Острошца, Остали су били мјештани са ослобођене територије.

САЛКО ЗЕБИЋ

БРАТСТВО ПОТВРЂЕНО СУЗАМА И КРВЉУ

У коњичком котару, коме су територијално припадали и Јабланица и Острожац, усташка власт ;е успоптављена постепено. Трајало је то, наиме, све до јуна и јула 1941. године, када су почели да раде сви органи усташке власти котара и општине Острожац. Наиме, формирани су и усташки табори у Јабланици и Острошцу, везани за усташки логор Коњиц. Заправо, усташка власт је овдје почела функционисати одмах по капитулацији Краљевине Југослзвије, јер су мачековци и припадници Хрватске сељачке странке (ХСС), који су имали своје органе и организације у Јабланици и Острошцу, завршили све послове, тако да је 10 априла 1941. године, приликом проглашења НДХ, већ била установљена усташка власт Истог дана је др Влатко Мачек дао изјаву која је и овде „ухваћена" — да позива све присталице ХСС да се покоравају новој власти и с њом „лојално и искрено" сарађују.

Од тада су скоро сваког дана усташке власти — путем радија, штампе или прогласа — издавале наређења да се сви „непоуздани" одмах удаље са дужности, а нарочито Жидоаи и Срби. Уведени су ванредни судови за кажњавање по кратком поступ^у, расписане су потјернице за комунистима.

УСТАШКА ПРОПАГАНДА И СА ОЛТАРА

У складу са фашистичком уредбом, и по садржа.ју, и по порукама, извршен је попис свих Срба и њихове имовине у Јабланици.[1]) За њих је био уведен и полицијски час. Сви Срби који су радили на жељезници, у жандармерији, у техничкој управи и за експлоатацију гранита и шума и у служби финанса итд, били су смјењени и постављени на споредне дужности, или су остали без икаква запослења, а тиме и средстава за живот.

Тих дана је у католичкој цркви у Јабланици, на једној проповиједи, фра Никола — Нинослав Иванковић са олтара позивао вјернике да у политичком погледу слиједе његов пут. Том приликом је рекао да је, коначно, након вишс стотина година чекања, формирана НДХ —• истинска држава која окупља све поштене Хрвате. Није заборавио да посебно нагласи како је, напокок куцно час када треба да се расчисти са Србима и комунистима. За вријеме ове његове проповиједи у цркви је почело комешање међу зјерницима, јер то нису очекивали. Појединци су почели напуштати цркву и напољу су протестовали због оваквог говора Фра Николе. Говорили су да је увреда за све вјернике што се са олтара упућују овакве поруке и позиви. Породице Грге Комадине, Сто;ана Соче, и других, више нису ишле у цркву све док је фра Никола био свештеник у Јабланици. Истомишљеници фра Николе су, пак, подржали његов иступ.

[1]) Усташке власти су известиле 7 и 13 коловоза 1941. да у Јабланици постоји логор у коме је затворено око 400 лица српског живља, и да је у времену око 3. VIII 1941. ископана рака у близини логора дугачка око 30 метара; да је сабиралиште основано по налогу усташке бојнице у Мостару сатника Иве Херенчића, а заповједник сабиралишта усташки заставник Фрањо Кос (архив Војноисторијског института ф. НДХ — Бр. рег. 1/3-1 кут. 239; 47/3-2. 47/3-5, 47/3-6 кутија 238).

Фра Никола је, такође, на жељезничкој станици у Јабланици дочекивао и испраћао композиције усташа које су хитале у помоћ својим истомишљеницима у Чапљини, гдје су официри, подофицири и војници краљевске југословенске војске водлли жестоку битку са усташама и мачековцима. Он је, са осталим усташама из Јабланице, Коњица и Мостара, био идеолог формирања логора у Јабланици, гдје су доведени и похапштени Срби, комунисти, Жидови и Роми из Херцеговине и Дубровника.[2])

Нијемци су у Јабланицу дошли 16. априла 1941. године из два правца: једна моторизована колона стигла је из правца Прозора, а друга из Коњица. Овдје су се спојиле у једну и запутиле се у правцу Мостара. Било је грађана који су их, заједно са усташама, срдачно дочекали, са цвијећем, а и оних који су одмах извјесили њемачке заставе. Интересантно је да у почетним данима окупације у Јабланици није било окупационих снага, усташка Еласт је сама судила и доносила пресуде пуна четири мјесеца.

НЕУСПЈЕЛА АКЦИЈА ХАПШЕЊА КОМУНИСТА

Средином јуна 1941. године у Јабланицу долазе усташе из Коњица, чији је циљ био да, заједно са мјесним усташама, већ прве ноћи похапсе комунисте и бивше руководиоце УРС-ових синдиката. Пред сам мрак тога дана, из хотела, гдје је био смјештен усташки табор, дошао је Грго Комадина пред бријачницу Ћемала Ширбеговића, код кога је радио Ахмет Берибак, звани „Мачек", члан КПЈ. Тада сам сједио на клупи испред бријачнице. Прилази ми Грго и рече: „Салко", хитно нађи Перу и Мирка Билића, Николу Бојановића, Мустафу Ћибера, (кога је МК КПЈ за Мостар послао на рад у Јабланицу на жељезницу.) Суљу Чилића, Маловић Бећира, а „Мачеку" одмах реци, у бријачници, да су дошле усташе из Коњица које ће, са јабланичким усташама, ноћас да их хапсе. Нека хитно спашавају главе". Том приликом ми је рекао да ће ови људи, ако не умакну, исте ноћи бити поубијани.

Требало је хитно радити. Знао сам да су Перо, Мирко, Никола и Суљо на Мирцима, Бећир у Подбрежју, а да је Ахмет Берибак ту, у бријачници. Одмах сам утрчао у бријачницу. Срећом, није било никог од муштерија, већ је Ахмет С1м сједио и тихо, за себе, свирао на својој мандолини. Видео је Гргу и мене испред бријачнице и упитао ме: „Шта ти оно рече Грго?" Рекао сам му све што ми је Грго рекао и ко треба хитно да се склони. Скинуо је са себе бијели радни мантил и одмах кренуо према Доњој чаршији, јер је знао да ће ту или у Подбрежју наћи Бећира Маловића. Нашао је Бећира, саопштио му Гргину поруку, те су њих двојица хитно кренули према Неретви, препливали је, и упутили се према Буцањима, у село Ђевор.

Ни данас не знам чији сам бицикл нашао ту код бријачнице; узјахао га и појурио према Мирцима, кући Пере Билића. Ово насеље је удаљено око 3 км од Јабланице, у правцу Прозора. Нашао сам Перу, Мирка, Николу и Суљу како сједе на клупи испред куће Билића. Пренио сам им шта им је рекао Грго Комадина. Одмах сам им рекао да су Ахмет Берибак и Бећир Маловпћ упозкати са поруком и да су се већ склонили.

[2]) Фра Николу је ипак стигла праведна казна: послије ослобођења земље осуђен је за своја недјела и злачине — као идеолог усташке власти у Јабланици.

Ови људи нису имали више времена ни за какав разговор; одмах су, иако је већ била почела да пада ноћ, кренули у шуму, у такозване „Краје". Ту ноћ су провели у једној појати. Веза са њима је одмах успостављена.

Вратио сам се у Јабланицу. Судећи према обавијести Грге Комадине, мени није пријетила опасност од хапшења. Када сам на бициклу пролазио поред хтела, видио сам како се усташе спремају да пођу аутомобилом на Мирке. Вјероватно су направиле некакав распоред хапшења, кад су једновремено пошли у акцију. Стварно, дошли су на Мирке, и свратили су у кућу Мате и Ане Билић, родитеља Пере и Мирка које су тражили. Питали су за њих двојицу, родитељи су им одговорили да не знају али да претпостављају да су у Јабланици. Усташе су им рекле да нису у Јабланици, и да су обавијештени да су читав дан били на Мирцима. Стари Мато им је врло трезвено рекао да су ти који су их тако обавијестили лагали и поновио да су јутрос његови синови отишли у Јабланицу и да се нису још вратили. Усташе су претресале кућу, шталу и непосредан околиш, а онда су се, кад су се увјериле да их нема, необављена посла вратиле назад, у хотел.

У хотел су се празних руку вратиле и усташе из куће у којој је становао Никола Бојановић. Он је, заправо, становао у згради Надзорништва путева, преко пута хотела, а хранио се код Грге Комадине, који се са својом супругом о Николи бринуо као да је био члан њихове породице, утолико прије што је био њежнијег здравља.

Група усташа која је пошла да хапси Бећира Маловића и Ахмета Берибака, такође се вратила у хотел необављена посла.

Комунисти у Јабланици су спашени заслугом Грге Комадине. После два-три дана Никола Бојановић је локомотивом пребачен у Мостар. То је организовала партијска организација из Јабланице, а до Мостара га је пратио Грга Комадина. Усташе су те ноћи звале Гргу који је био у хотелу и питале га шта је са Николом. Рекао им је да је ноћио код куће и изјутра отишао, вјероватно у Коњиц или Мостар, службено. Одговорили су му да није долазио да тражи пропусницу, а без ње се није мо^ло кретати ван Јабланице. Усташе су, причао нам је касније Грга, биле некако замишљене и забринуте, чак и уплашене. Вјероватно су мислиле како им је могла пропасти та акција, пошто за њу нико жив није знао сем њихове сабраће из Коњица и Јабланице. Мора да су се чудили како је могло уопште доћи до тога да баш ниједног комунисту из Јабланице те ноћи не ухапсе. Били су свјесни да им је та прва акција бесповратно пропала!

Сви комунисти су смјеста пребачени у Буцање код села Ђевора. Скривали су их и чували мајка, брат и сестре Суље Чилића. Један од њих, Перо Билић, био је ожењен и имао је сина Маркицу, а супруга му је била парализована и тешко се кретала, али је он смогао снаге да, упркос томе, 20. септембра 1941. године. преко Мостара, стигне у Борачко-језерски п:фтизански одред, на Борачко језеро.[3] Остали другови из те групе су, зависно од ситуације, такође ступили у партизане, углавном у јединицу која је формирана на нашем терену.[4])

[3]) Први партизан са територије данашње општине Јабланица, Перо Билић, погинуо је средином јуна 1942. године. Супруга му је умрла у току рата, а син Маркица данас живи у Сарајеву.

[4]) Николу Бојановића је паргијска организација Мостара пребацила у Далмацију, на полуоток Пељешац. Ступио је у Пељешачки партизански одред и погинуо у љето 1942. године. Суља Чилића су убили четници јуна 1942. године; Ахмет Берибак је умро 1949. године; Мирко Билић, брат Перин, умро 1977. године. Једино је жив Бећир Маловић, који живи у Јабланици.

ПОМОЋ ЗАТОЧЕНИМА У ЛОГОРУ

Напад фашистичке Њемачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941. године сви комунисти, скојевци и други антифашисти у Јабланици примили су као почетак краја нацистичке Њемачке и фашистичке Италије, а тиме и усташа. Нз, убрзо су дошле вијести о почетном брзом напредовању Њемаца на источнсм фронту, што нам је веома тешко падало. С друге стране, усташе и њихови истомишљеници су говорили: „Само још који дан и њемачке трупе ће бити у Москви!" Тих дана усташе су нам говориле да је то крај комунистичке Русије и почетак успостављања Хитлеровог „новог поретка", који је следио Анте Павелић са својим усташама.

Међтум, комунисти у Јабланици нису губили главу. Ни због продора Њемаца кроз Совјетски Савез. Врло тре -вено су то прихватили јер се оваква агресија и очекивала. Нису трагично схватили њемачко напредовање, говорили су ца је куцнуо одсудни час да кадар треба чувати, а оружје и муницију и војну опрему прику.пљати и припремати. Својим симпатизерима су објашњавали да је успех Њемаца на источном фронту кратког даха, да је то тактичко повлачење Црвене Армије. У пропагандном разобличавању Њемаца и ниховог почетног успјеха на источном фронту комунисти Јабланице су имали успјеха. Народ је био убијеђен да ће Црвена Армија ускоро показати своју праву снагу, док су усташе сваки успех Њемаца јавно славиле, увјерене да ће Хитлер Москву и Лењинград заузети још у току јесени.

Усташе у Јабланици и Острошцу су спроводиле нечувене репресалије над српским живљем. Тако су у љето 1941. године похапсиле све Манигоре из Добригошћа и Жуже из Острошца, те неколико породица из Неретвице. У затверу се нашло 105 мушких глава. Такав поступак усташких власти у Острошцу је тешко пао већини Муслимана и Хрвата, који су одмах тражили начин да ове своје сусједе, који ама баш ништа нису имали на души, спасу. У ствари, похапшени су само ради тога што су били припадници српске националности. Овдје се увијек живјело сложно и без икаквих националистичких испада, па је сада похапшенима ваљало помоћи. Енергичном акцијом грађана Острошца спречено је да не дође до оног најгорег. Готово сви похашпени пуштени су својим кућама. Нису се вратили свом дому Илија Манигода из Радешине и Сава Манигода из Добригошћа; стрељани су баш тих дана када су грађани из Острошца интервенисали да се сви ослободе.

Негдје почетком августа 1941. године, усташе су, на велико изненађење мјештана Јабланице, организовале преуређење утврђења — касарне. То утврђење је било већ раније уређено, јер је служило за смештај основне школе. Његове просторије су и прилагођене тој намјени. Било је неколико велг-ких учионица са пространим двориштем и станом за директора школе и његову породицу.[51]

Сви ми у Јабланици сматрали смо да се усташе утврђују и припремају за одбрану, за случај партизанског напада јер је масовни

Учионице су биле толико велике да се у њима могло смјестити по стотину и вишс људи. Двориште је било опасано великим зидом, висине три метра, са пушкарницама. У „бици за рањенике", фебруара 1943. године, Италијани су у овом утврђењу организовали кружну одбрану и пуних 48 часова успјешно одољевали врло упорним нападима бораца Четврте црногорске пролетерске бригаде. Са сјеверне и јужне стране ово утврђење су навишавале двије извиднице које су доминирале цијелим подручјем Јабланице и прилазима.

устанак народа, с комунистима на челу, већ почео. Нико није могао ни помислити да га припремају да би ту организовали логор и у њега затворили људе. Мјештане је збунило што су почели закивати прозоре даском дебљине 5 цм.[в1]

Усташама се журило да што прије заврше закивање прозора у тврђави. Столар Меленц то није могао сам брзо учинити, па су тражили помоћ од столарске радионице жељезничара, у којој су радили столари Бећир Маловић и Сабит Бегета. Бећир се одмах обратио за одобрење партијској ћелији, која се сагласила с тим да ради, али да испита зашто се то све чини. Он је већ првш дана добио тачне податке. Обавјештен је да усташе из Мостара Јабланице и Коњица намјеравају да ту формирају логор. О томз је одмах јавио партијској организацији. Столари Бећир и Сабит су наставили рад, али су даске на прозорима закивали само на горњој страни, остављајући могућност сваком ко покуша бјекство — да се извуче кроз доњи дио прозора.[7)]

Први транспорт затвореника, међусобно повезаних жицом, дотјеран је у Јабланицу ноћу, из правца Мостара. Транспорт су пратиле услаше. Са жељезничке станице, из теретних вагона. затвореници су одмах пребачени у ову тврђаву. Усташе су на глави носиле фесове, на којима је била њихова злочиначка ознака, с намјером да народу у мјестима гдје су хапсили чедужне људе прикажу како то чине искључиво Муслимани, не би ли њих окривпли и продубили националну мржњу. Оно, засигурно је међу њима Оило и Муслимана, али и оних који су се тако само представљали, у злој намјери.

За три узастопне ноћи, дашло је неколико транспорта затвореника, углавном српског живл^а, а било је и Хрвата, Јевреја и Рома, као и комуниста свих националности. Све у свему, бкло је ту око 700 до 800 затвореника. Усташе су организовале и држале стражу. Доласци транспорта са затвореннцима народу овога краја су тешко падали. Знало се и овдје да устише проводе политику истребљења ових народа. Чули су за јаму у Шурманцима, масовна убиства у Опузену и на другим мјестима. Народ Табланице је то јавно осудио.

Преко Бећира и Сабита, који су ухватили везу са затвореницима, обавијештени смо да је то српски живаљ из Херцеговине, Јевреји и комунисти из Дубровника и Мостара.[81]

Партијска организација у Јабланици се нашла у ситуацији да мора хитно радити и врло брзо предузимати Мјере за спашавање ових недужних људи. Веза са затвореницима је успостављена преко Бећира. Почеле су акције прикупљања хране, ћебади и других потребних ствари, што је преко Бећира, Сабита и Нијаза Тахировића кришом убацивано затвореницима које су обавијестили и о томе да доњи дијелови прозора нису заковани. Партија је организовала скоро цио овдашњи народ, поштене Хрвате и Муслимане, да траже од усташких власти да се ови недужни људи и жене пусте. Јабланичке усташе

[6]> Ово је радио столар Меленц, који је имао столарску радњу у Јабланици, иначе ,,фолксдојчер". Доселио је овде прије рата и оженио се у Јабланици женом из једне такође „фолксдојчерске" породице. Био је привржен Њемцима и усташама. Негдје 1942. године се са породицом иселио у Њемачку.

[7]) На тај начин побјећи ће неколико затвореника, од којих је и данас жив Миле Јањић из Мостара.

[в]) Један од затвореника комуниста био је Смајо Бркић, који је одавде побегао и стигао у Мостар, а одатле пребачен у партизане.

су пријетиле да би се сви ти који се за то залажу могли и сами наћи иза зидина ове тврђаве. Овакво застрашивање стварало је још већи револт. Било је говора о томе да се крене у акцију ликвидације усташке страже — уколико се затвореници не ослободе. Свакако да извођење те акције у оваквим условима није 5ило могуће.

БРАТСТВО ПОТВРЂЕНО СУЗАМА И КРВЉУ

Српске породице у Јабланици тих дана су доживљавале најтеже тренутке. И оне су о свему обавештаване. Сваког часа су очекивале да ће и њих покупити и стрпати у тај логор у тврђави. Међутим, то је спречио муслимански и хрватски живаљ. Тада је неколико српских породица спашено тако што су се склониле код угледних Муслимана. Примјера ради, породица Милке Војчић смјетшена је код имама Јусуфа Маловића, породица Милана Бјелице и Милана Црногорца су обезбеђиване, а заведено је и стално дежурстЕо, осматрање и праћење кретања усташа.

Чланови КПЈ, СКОЈ-а и други антифашисти обавијестили су народ Јабланице и околних села да усташе смерају да поубијају све затворенике, што је изазвало врхунац револта. Праћене су усташе Јозо Солдо и Драго Шукан (које је касније народни суд осудио) и виђене су како са својим истомишљеницима копају јаме да би у њих сахрањивали побијене. Према обавјештењу, уеташе су у овој трвђави гдје су били затвореници праЕиле некакву „електричну просторију" за убијање.

Кад је народ обавијештен какве злочине усташе намјеравају да учине у Јабланици, било је и таквих који су захтијевали хитну интервенцију — одлучан напад ка логор. Истина, у Јабланици смо тада имали неколико пушака и доста муниције али се, ипак, сматрало да то треба да буде и последњи корак. Хитно се интервенисало. Комунисти тада нису спавали, а скојевци су обезбјеђивали пут који води у Косне луке, гдје су копане јаме. Сви спискови са потписима народа у корист затворених су били готови. Знали смо да Мухо Тахировић, угоститељ у Јабланици, добро говори њемачки те би за интервенцију код Нијемаца добро дошао. Хтели смо још да приволимо власника пилане у Доњанима, Сонса, (касније утврђено да је био агент Гестапоа, Аустријанац по народности), те још једно: или два угледна Муслимана и Хрвата — да хитно пођу у Сарајево и интервенишу код немачких власти. Мухо је задужен да разговара са Сонсом, пошто су они били добри пријатељи. Сонс]е тај предлог прихватио. Хтио је да као немачки агент обавјести Нијемце а истовремено задобије повјерење својих суграђана. Пошли су Мухо Тахировић, Грго Комадина и Сонс у Сарајево код Нијемаца. Сонс и Мухо су упознали њемачког команданта са положајем завтореника у Јабланици и реакцијом народа, муслиманског и хрватског, и са понашањем и плановима усташа. Сонс је тражио да буде мир, како би пилана несметано радила. Уколико усташе предузму оно што намјеравају — речено је — највећи дио грађана Јабланице и околних села би, сигј рно, пошао у шуму, што би била реакција на та звјерства.

Нијемци су интервенисали, са циљем да заточенике из логора упуте у Сарајево, а затим на рад у Њемачку. МеђЈ'тим, усташе су транспорт заточеника упутиле у Госпић, наводно на рад, и тамо све поубијале. Одатле је потекла крилатица да се ухапшени Срби, Јевреји, Роми и комунисти упућују на рад у Лику.

Концем августа 1941. године у Јабланицу, по први пут, долазе Италијани, јер је она потпала под њихову окупациону зону. Команда са официрима била је смјештена у хотелу, док је војска била у аустроугарској тврђави, на платоу изнад Јабланице. Јарбол са италијанском заставом био је у парку између хотела и цесте. Сваког би јутра вод војника, уз церемонију, постављао заставу, а пред мрак би је скидали. Кад би почео тај церемонијал са заставом, свако ко се нашао у близини морао је стати мирно и одати застави почаст. Међутим, скојевци би увек у току церемоније направили неки неред, што је Италијане јако нервирало.

По доласку у Јабланицу, Италијани су одмах, преко огласа, тражили грађане који знају италијански језик. Јавио се пензионер Милан Матановић. У Јабланицу се доселио за вријеме Аустро-Угарске, службујући као финанс. Италијани су га прихватили за преводиоца, чиме се он ставио у службу окупатора. Ово се и осјетило, јер су Италијани за врло кратко вријеме знали све о Јабланици. Матановић им је рекао ко су комунисти, а ко синдикални руководиони. Тако се догодило да је све зло што су починили, пово Италијани, гатим усташе, а касније и четници овоме народу, а поготову комунистима и свим другим антифашистима и родољубима — било дело Милана Матановића.[9]'

Усташе су поздравиле долазак Италијана у Јабланицу и помогле им око смештаја и организацлје. Да би им се додворили, у њихову част су организовале приредбу у хотелу. Ту су се окупиле бројне званице, те сав официрски и лодофицирски ^адар, на челу са колонелом. Овим гестом требало је потврдити привржeност усташа италијанској окупационој војсци, али је права намјера усташа била још подлија — требало је да се те ноћи, уз сагласност Италијана, сви Срби у Јабланици похапсе и интернирају у логор.

Скојевци, су, по задатку, дежурали у блисини хотела, а и Италијани су имали своју стражу. У јеку игранке и весеља, двојица усташа, Пуба Шпицер и Анте Доко, излазе из хотела и крећу према једној кућици, одмах поред хотела, коју смо ми звали „ледара". Полили су је бензином и запалили. Када су се враћали према хотелу, ватра је већ захватила ову кућицу, а они су почели галамити како су то Срби запалили, те да их ноћас треба све похапсити и поубијати. Тиме су хтјели да дају до знања Италијанима да су Срби непоуздани и да непоштују Мусолинијеву силу. Скојевци су из парка, непосредно поред хотела, викали како су то учинили Шпицер и Доко, и да то нису могли учинити Срби због тога што за њих важи полицијски час од 18,00 до 06,00 сати ујутру.

Средином септембра 1941. године усташе доносе одлуку да се породица Милана Бјелице, трговца из Јабланице, протјера у Србију. Добили су о томе усташку одлуку и „папире" за протјеривање. Могли су ићи у Србију и собом понијети само кофер и оно што у њега може стати. И ова усташка одлука о протјеривању Милана и његове чељади тешко је пала народу Јабланице, тим прије што је то била једна мирна и врло поштена породица. Живјела је са ОЕИМ народом без икаквих већих неспоразума. Милан је био трговац, али не и лихвар. Његово петоро дјеце одгојено је у Јабланици, са Муслиманима и Хрватима. То је била породица која је помагала сиротињи Јабланице да одржи голи живот.

") Заробљен је, са Италијанима, у „бици за рањенике" на Неретви. На суђењу у Јабланици све је признао, сем осталог, да је његово дјело и хапшење породице Мате Билића. Народни суд га је осудио на смрт стрељањем.

Усташка одлука се морала извршити по кратром поступку. Било је интервенција; поједини угледни некомпромитовани људи су покушавали то да спријече, али није помогло. Дошао је и дан кад Милан са породицом и једним коферче^ом полази на жељезничку станицу. Треба да иде возом за Сарајево, који из Мостара стиже око 19,00 часова. На велико изненађење усташа и жандарг-.та, на жељезничку станицу је дошло доста грађана — да испрати свог драгог сусједа. Народ је дошао спонтано; није га нико организовао, него га је довело поштовање према тој старој и угледној јабланичкој породици. Тиме су доказали усташама да су њихови поступци према српским породицама, још од формирања усташке власти у Јабланици, били нечовјечни. Настало је грљење и љубљење на жељезничкзј станипи. Било је доста и суза на растанку. Ово је био доказ усташама, у виду „мирних" демонстрација, да са другим српским породицама не смију овако поступати.

ОДЛАЗАК ПРВОБОРАЦА У ПАРТИЗАНЕ

Партијска организација је имала велик утицај на народ овога краја, што се видјело и по томе што су догађаш из 1941. године овдје спремно дочекани. Већ првих дана устанка у коњичком крају, она је дала неколико бораца. Први партизан из наше општине, како је речено, био је Перо Билић, а за њим слиједе Никола Бојановић, такође Хрват, затим Сабит Делалић, Кемал Захировић, Ејуб Омерагић, Суљо Чилић, Мустафа Ттибер и Џафер — Џафо Незирић. Касније, до средине 1942. године, у партизане одлази још једна десетина бораца, углавном Муслимана и Хрвата. После одласка ових другова у партизане, усташе су могле да увиде кога су то имале у својој близини. Све је то, упоредо са формирањем Борачко-језерског одреда. (8. септембра 1941. године) имало великог угицаја на народ овога краја, тако да су партизани уживали велики углед и симпатије. Сваку успјешну партизанску акцију, још од првих дана устанка, и без обзира у којем је крају наше земље изведена, већина народа је попратила са нескривеним одушевљењем.

Одласком у партизане водећих комуцист;, и организатора устанка у овом крају, активност партијске ћелије није^ ослабила. Напротив, њен тадашњи секретар Перо Марић и чланови Бећир Маловић, Тахир Тахировић, Омер Кевић, Хасан Беговић$_к$ Исмет Милковић, Ахмет Берибак и Авдо Клепо и врло активна грура скојеваца — у том времену су извршивали постављене задатке. *Између осталог, одржавали су везе са Мостаром, Коњицом и Прозором, радили на прикупљању оружја и муниције, обавјештавали о кретању непријатеља итд. Међутим, последице одласка у партизане друге .рупе комуниста, Тахира Тахировића, Хасана Беговића Исмета Милковића, итекако су се осјетиле, јер је партијска ћелија, која је половином 1941. године бројала 10 чланова, сада спала само на 4, што се неминовно морало одразити на њену активност.

Јабланица је у географском погледу смјетшена на једној тромеђи, и ту су се догађаји свакодневно вртоглаво одЕијали. Ради тога су везе са Мостаром, Прозором и Ко^ицом морале бити сталне, брзе и безбједне. Јака скојевска група је, добрим дијелом, допуњавала активност партијске ћелије, која се нешто касније почела опет обнављати.

Радио-апарат, који је партијска ћелија добила од партијског руководства из Мостара, добрим дијелом је допринео да увијек будемо

у току важнијих збивања у свијету. Апарат је инсталиран у Подбрежју, у кући „Сарајлуши", гдје се сваку вече слушала радио-станица Москва и Лондон. Ове вијести смо, у више наврата, купали на писаћој машини и, умножавали у неколико примјерака и дијелили антифашистима и симпатезерима Партије.

ПРВА ОРУЖАНА АКЦИЈА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ

Прва партизанска јединица, величине вода, из састава Коњичког партизанског батаљона, долази на територију данашње општине Јабланица почетком новембра 1941. године. Дошла је у подпрењска села Добригошће, Крстац, Драган Село и Равне, и народ партизане прихвата као своје најрођеније. Пружио им је гостопримство, мада се знало да ће усташе по одласку партизана вршити репресалије. То су муслиманска села, сем што у Добригошћу има и Срба и Муслимана. Заједно су живјели, помагали се и славили светковине. Никада од када се памти, међу њима није било никаквих трзавица. Братска слога и јединство, створени код њих одавно, капитулацијом Југославије су још више дошли до изражаја. Практично, за читаво вријеме рата, а и раније, били су упућени једни на друге.

По доласку ове партизанске јединице, у селкма Добригошће, Крстац и Драган Село, формирају се први НСО. Салко Фејић, старјешина ове јединице, говорио је народу у два-три села о циљевима народноослободилачке борбе. Са партизанском јединицом у ова подпрењска села су дошли мјештани Перо Би.шћ, као и неки други Јабланичани. Послије одржаних скупова, обично би се бирали народноослободилачки одбори. Ова партизанска јединица је од тада постала знатно бројнија, ојачана друговима из Јабланице. Наиме, у њих су ступили Ејуб Омерагић, Мустафа Ћибер, Суљо Чилић и Џафер-Џафо Незирић. Омерагић је оставио жену и троје дјеце. Суљо Чилић је побјегао из жандармеријског затвора, а био је ухапшен и проваљен када је донио поменути радио-апарат из Мостара. Џафер-Џафо Незирић из села Равне отишао је у партизане на интересантан начин. Партизани су од чланова НОО добили податке о томе ко од сељака има оружје. На том списку је био и Џафо. Дошли су код њега у село Равне. Нашли су га како чува стоку, јер је био чобанин. Поздравили су се. Био је сав сретан што се први пут сусрео са партизанима. Они су му рекли зашто су дошли, а он је узвратио да има пушку, али да је не да. Када су га упитали зашто, одговорио је: ,,Јер ја идем у партизане са својом пушком!" То је била стара аустрипжа пушка, дуга трометка, али је Џафи добро послужила док пије касније заплијенио праву, њемачку „маузерку".

Омладина ових села је за читаво вријеме боравка партизана овдје, радила заједно са борцима: дежурали су, стражарили умјесто њих, а заједно су ишли и у све акције.

Прва партизанска акција изведена је почетком новембра 1941. године, на цести Јабланица — Острожац. Патролу на цести су сачињавали: Исмет Кресо, Мухамец Тасламан —- Бег, Ристо Марић, Хасан Шкода и Омерагић Ејуб. Из засједе је дочекан један италијански мотоциклиста, који је на управљачу имао монтиран пушкомитраљез. Партизани су заробили војника, демонтирали пушкомитраљез и таман кад су хтјели да скину и гуме, да би касније од њих направили опанке, зачули су брујање мотора. Повукли су се на брдо и у шуму. Појавила се италијанска танкета. Кад је посада угледала разбијени мотоцикл на цести, закључила је да су то партизани учинили. Окренули

су танкету према брду и почели пуцати. Међутим, шихов војник са заплијењеним пушкомитраљезом склоњен је прије доласка тенка.

У овој првој партизанској акцији у нашо] општини постигнут је пун погодак. Италијански војник је доведен у село Добригошће, са пушкомитраљезом. За село, па и цијелу Јабланицу, био је то велик успјех, јер је ова акција била упозорење да овдје неће бити мира, а са моралне стране — народу овога краја је доказано да су партизани храбри и организовани, по свом саставу права народна војска. Сутрадан, пошто је обучио партизаие у руковању митраљезом, овај италијански војник је пуштен у Јабланицу. Према њему се изванредно поступало. Добро су га хранили, а када је пошао, добио је и једну кокош за пут у Јабланицу. Том приликом су уз пут, од Добригошћа према Тополовој Греди, односно Јабланици, распоредило иза грмља све што је било мушких гла^а у селу. Кад би пролазио, иза ових грмова су се намјерно појављивали да их Италијан види. Хумани поступак према њему и ова варка о „масовности партизана" створили су утисак код Италијана да игла много партизана, да се одлично хране, те да су добро организовани. Ја сам, као курир, кроз три дана пошао у село Добригошће, носећи пошту, и сазнао каква је била реакција овог италијанског војника кад је дошао у Јабланицу. Говорио је тачно оно што су они жељели: да су партизани добри, да их има много, да се добро хране, те да су добро наоружани и организовани.

РАЗМЈЕНА ПОРОДИЦЕ ПЕРЕ БИЛИЋА ЗА ИТАЛИЈАНЕ

Још се у народу није стишала прича о заробљавању италијанског војника, када је 16. новембра 1941. године, нападнута Падешчица, у ствари каменолом послодавца Ивана Реиса из Загреба. И у овој акцији био је Перо Билић. У нападу на овај мајдан гранита партизани су полупали све машине и однијели ремење са собом, да би га кроз неколико дана послали, изрезаног у Јабланицу, да се од њега направи обућа за партизане и породице чији су синови у партизанима. Каиши су предати Исмету Милковићу, обућару и члану КПЈ, који је радио у обућарској радионици Јусуфа Зебића. Међутим, неко их је провалио, те су власника радње Италијани ухапсили. Одвели су га у Шибеник, у затвор, али су га након три-четири мјесеца пустили.

У том времену партизанске акције су се пружале преко села Јаворик, Радешине и Челебића, а у више наврата се силазило у засједе на цесту и жељезничку пругу. У свим тим акцијама, се поред осталих, појављивао Перо Билић, о чему су усташе. ИталиЈани и жандарми строго водили рачуна, жалили што га се не могу дочепати, јер је народ о њему причао, слао к њему синове, помагао његове другове.

Једна од бољих партизанских акција изведена је 13. децембра 1941. године, у ствари четврта по реду од доласка партизана на овај терен. Био је то напад на жељезничку станицу Прењ. Станицу су Италијани добро чували, па су је партизани заузели тек након врло жестоке, али кратке борбе. Пуцњава се те ноћи чула и у Јабланици, пошто је жељезничка станица од ње удаљена ј—4 км И у овој акцији су се појавили Перо Билић и сви Јабланичани и Острошчани који су већ били у партизанима. Партизани су полупали блок уређаја, скретнице, телефоне, и све инсталације и повукли се у базу Крстац — Добригошће. Ова акција имала је велик одјек код народа Јабланице, Коњица и Мостара.

Пошто је Перо отишао у партизане и редовно се појављивао у акцијама на овом терену, Италијани су 23. д';цембра 1941. године, за одмазду, ухапсили његову породицу — оца и мајку, старе преко 70 година, и брата Мирка. Пошто је то била мирна и честита хрватска породица, угледна у Јабланицм народ је појединачно, а и групно, реаговао. Мирко Билић је тада 5ио секретар паргијске ћелије у Јабланици и одлично се држао пред класним непријатељем. Једна делегација из Јабланице ишла је у Мостар и тражила од Италијана да се његова породица пусти из загвора. Није ништа помогло, те су Мато, Ана и Мирко, Перини родител.и и брат, осталч и даље у „ћеловини", познатом мостарском затвору.[1]"[1]

ТАЛАС НОВИХ АКЦИЈА И ИЗЛАЗАК У БОКШЕВИЦУ

Партизанска јединица, са Салком Фејићем на челу, остала је на јабланичком тереку све до уочи Нове 1942. године. када се вратила у састав своје јединице на Борачком језеру.

Партијска ћелија у Јабланици, са скојевском групом, и даље је била врло активна. У периоду од јануара 1942 године, па даље, један од њених важних задатака био је одржавање везе са Мостаром, Коњицом и Прозором. Ова веза све до ослобођења није прекидана, иако је било кризних момената. Радио-апарат којег смо имали отпремљен је у партизане, те смо обавјештења о догађајима са источног бојишта и са нашег ратишта најчешће добивали из Мостара. Наставило се са прикупљањем оружја, муници;е, војне опреме санитетског материјала и свега онога што може користити партизани^а. Постојала је стална веза са Одредом. Из затвора је пуштен Мирко Билић и дошао је у Јабланицу. Процијенивши ситуацију. комунисти су закључили да га треба ослободити неких послова, да би се растеретио, па и дужности секретара патријске ћелије, јер су га Италијани, усташе и жандарми стално пратили, пошто је био компромитован.

Почетком априла 1942. године одржан је партијски састанак у бријачници Махмеда-Нусре Зебића, у Горњој чаршији, гдје је Перо Марић изабран за секретара партијске ћелије. Простор око бријачнице је том приликом добро чуван. На овом састанку је Мирко обавијестио другове о свом хапшењу и о хапшењу његових родитеља, о своме држању у затвору, о томе како су га размјенили и о свом доласку у Јабланицу. На овом састанку је одлучено да једна група искусних комуниста и скојеваца крене у партизане, у планину Бокшевицу.

На другом састанку партијске ћелије, одржаном након неколико дана у кући Исмета Милковића, разрађена је директива Окружног комитета КПЈ за Мостар. Одлучено је тада да нас петорица кренемо за Бокшевицу, и то, од чланова КПЈ: Хасан Беговић-Муфтар, Исмет Милковић, Ахмет Берибак, а од чланова СКОЈ-а Бранко Гардовски и ја. Руководилац групе је Хасан Беговић-Муфтар. који је добио

[1J]) Породица Билић остала је у затвору до 21. марта 1942. године. Тада су, заједно са иознатим комунистима Францом Новаком из Мостара, замијењени за два италијанска инжињера цивила, које су децембра 1941. године заробили партизани код Челебића. Партизанска команда је упутила писмо Италијанима у Коњиц, и понудила размјену. Истовремено, хитно је тражено од МК КПЈ за Мостар да нас извјесте кога имају у затовру — ради размјене. До размјене је дошло након другог писма, и са Италијанском командом у Коњипу је утврђен дан размјене — 21. март 1942. године.

конкретан задатак при поласку. Он је међу нама био најискуснији: служио је војску, био јс најстариЈи, а још и врло трезвен и миран човјек. Отишли смо на Бокшевицу. Наш задатк је био да испитамо могућност формирања партизанског одреда на том терену. Задатак смо извршили и обавјестили / ругове у Јаблакици. Након 15 дана, уз помоћ партијске организације Јабланица, прсбачени смо преко Неретве и нашли се у саставу Коњичког партиззнског батаљана.

Дана 15. маја 1942. године, на прузи између жељезничких станица Прења и Јабланице, на мјесту званом Жарник, дочекан је путнички воз који је долазио из Мостара. Један партизански вод, којег је водио Ибро Шатор, командант Коњичког партизанског батаљона, спустио се на пругу, добивши претходно све податке о непријатељу и мјесту гдје би било најбоље извршити нанад. Ови подаци су добивени од партијске ћелије у Јабланици. Тада је, са овом групом, у партизане отишао и Ибро Чилић-Шишо, који је претходно са партизанима учествовао у овој акцији, и био члан СКОЈ-а од 1940. године. Ова акција је била пун погодак и због тога што су тиме на овом. терену — послије новембарских и децембарских дана 1941. године када су биле учестале партизанске акције — поново активирана дејетва партизана и унијет немир код окупатора, усташа и жандарма.

Само десетак дана потом, 27. маја 1942. године, један вод партизана, у којем смо били Сабит Делалић, првоборац овога краја, и ја, кренуо је опет према жељезничкој прузи Јабланица — Мостар. Јединицу је водио Илија Кукић, замјеник команданта Коњичког партизанског батаљона. Прешли смо преко планине Прењ и спустили се у потпрењска села, дуж жељезничке пруге. На путу смо се задржали око 10 дана, са циљем да испитамо могућност извођења акција на путу Јабланица — Мостар, и мобилисања бораиа из тих села. Кретали смо се преко села планине Љубине, дошли у село Бијелу код Коњица, гдје је била стационирана Прва чета нашег батаљона.

За неколико дана, у мјесецу јуну 1942. године, цио Коњички батаљон је пребачен на ову територију, на жалост, уз велике губитке. Рачуна се да су на Драмишеву и Бијелој погинула 64 борца због четничког пуча — тада су партизанима зарили нож у леђа и тиме се дефинитивно декларисали као издајници народа и контрареволуционари.

Ј1УКА С. БЈЕЛИЦА

УСТАШЕ У БИЛЕЋКОМ КРАЈУ

Народ у априлском рату 1941. године није могао схватити да ће тако брзо наступити расуло бивше југословенске војске; да ће пред првим налетима непријатеља бити бачена на кољена и постати лак плијен окупатору. Народ се са новонасталим стањем, тј. капитулацијом, није мирио, оружје су доносили регрути и резервисти, прикупљали су га стари и млади, то је био знак да народ није капитулирао, да се спрема за неки нови рат.

На дан капитулације, група од пет омладинаца са Хаком Селимовићем и Љубом Бјелицом Шварцом", члановима СКОЈ-а, затражила је пријем код команданта подофицирске школе и логора у Билећи са захтјевом да се у име омладине и народа отворе касарне логора и омогући народу да носи оружје и муницију, војну опрему и храну. Командант је био успаничен. Викао је, млатарао рукама и говорио: „Откуд вам, побогу, таква идеја, гдје ја смијем дати оружје и муницију народу?! Наредићу да се отворе магацини брашна, па нек народ носи. Вама петорици даћу пушке и по двадесет метака, само да ме пустите на миру". Омладгаци су га демонстративно напустили, протестујући: „Чувај га за окупатора". Брашно је изношено из магацина до касно у ноћ. Командант је нестао у непознатом правцу, а већи број питомаца и официра школе је, одмах по избијању ра^а, 6. априла 1941. године, послат у западну Херцеговину да угуши усташку побуну.

Команду над логором у Билећи преузео је усташа Павелићеве „државе", активни потпоручник бивше југословенске војске са групом од 20 усташа, подофицире, и питомаца. Сместили су се у касарне подофицирске школе у Билећи. Усташе су преузеле команду, запосјеле капије и стражарска мјеста. Кроз споредну капију народ је ноћу износио брашно негде до 22 часа.

Група омладинаца из села Бањака изнад Билеће се у току ноћи, у потрази за оружјем, провукла поред усташх<их стража и провалила у једну од касарни логора. У касарни су пронашли само војну опрему и сигналне пиштоље. Омладинце је открила усташка стража и покушала да их похвата. Повлачећи се, они су наишли на групу питомаца српске и црногорске народности која се спремала на бекство кућама. Замијенили су са њима одјећу, а у замену за оружје, дали им нешто новаца за пут. Два дана после капитулације, варош је била без власти. Логор — касарну у Билећи држале су усташе. Трећег дана стигла је италијанска моторизована колона из правца Иикшића. Италијани су од усташа преузели власт, а њих, под оружјем, упутили према Мостару.

Одмах по доласку своје војске, италијанска команда је позвала председнике општина и сеоске кнезове и тражила од њих да наставе спровођење цивилне власти. Од народа су трджили да преда оружје.

') Усташе су припадници терористичке расистичко-националистичке и фашистичке организације, основане после првог светског рата у Хрватској. Постају активни тридесетих година, а највише у другом светском рату, као сарадници и извршиоци планова фашистичке Немачке и Италије, које су априла 1941. године успоставиле Независну државу Хрватску и сву власт у њој предали усташкој терористичкој организацији, са Антом Павелићем на челу. У тој квислиншкој творевини усташе су са крајњом свирепошћу, остварилe своје циљеве — чишћење НДХ од Срба, Јевреја и демократски оријентисаних Хрвата.

Кнезови су ио селима носили наредбу италијанске команде. Прикупљено је нешто трофејног оружја, углавном регистрованог у среском начелству. Ново војничко оружје нико није предао. Окупатору — Италијанима — било је јасно да народ крије оружје. Штампали су летке и бацали из авиона по селима. Наредбом је бпо одређен знак за предају, под пријетњом. Ако се оружЈе не преда до одређеног рока, италијанска војска ће извршити претрес села. Ако се у селу нађе оружје или муниција, цијело ће село запалкти, а народ отјерати у логор, писало је у огласу — летку. И на ове пријетње народ се оглушио.

Уочи доласка усташа у Билећу, стигао Је пору^ник бивше југословенске војске као изасланик црногорских федералиста ради успостављања полицијске и цивилне власти, уз знање и сагласност Италијана. У жандармеријској касарни се састао са бившим председником општине и угледним трговцима. Поручник није успио да створи било какву власт, јер му се нико од бивших жандзрма, на које се ослањао, није придружио. Стигла је чета (сатниЈа) усташа и домобрана половином маја 1941. године. Представнмк федералиста склонио се код Италијана. Усташе су формирале редарску службу у Билећи, Планој и Дивину, већином од бивших жандарма и подофицира муслиманске вероисповести, на челу са таборником Мехом Зупчевићем. У муслиманским селима формиране су и наор^жане сеоске чете. На Планој је стационирана и једна чета (сатнија) домобрана. По задатку КПЈ за командира на Дивину прихватио се дужности члан КПЈ Халид Чомић, земљорадник из Фатнице. Овај потез имао је велики значај за овај крај. Благовремено је српскк живаљ обавештаван о многим плановима и циљевима усташа, те су избјегавана изненађења.

Први план усташа био је неутрализација села према Црној Гори. Усташки таборник је прву групу усташа послао у село Баљке код Билеће. Са Плане су послати у село Богдошиће и село Трновицу. Пред саму ноћ усташка група стигла јеу Баљке, засеок Врања Дубрава. Они су похватали на њиви четири сина Јовице Савовића и одмах их почели туђи и малтретирати да призна„ˈу гдје је оружје. Мајка Јовичиних синова је кукала и молила синове да предаЈу оружје. Стављени пред свршен чин, момци су од четири пушке предали двије. Усташе им нијесу вјеровале и наредиле су да се двојица од њих у 20 часова јаве у засеок Околиште у кућу сеоскох муктара. Те вечери су усташе наставиле са испитивањем имају ли још оружја и ко га има у селу. Нијесу признали, нити су кога другог одали. Умјешао се и сеоски муктар и рече: „Дина ми мога, тврдим да су ови момци поштени и сигуран сам да оружја немају више и да не знају да ли га неко други има". Муктарева је ријеч била пресудна.

Слиједећег дана у зору усташе су се размиљеле кроз село. Прво су блокирали кућу замјеника сеоскога кнеза Милована Вујовића. На дан капитулације муслимански чобани ведјелк су да је донио пушку кући завијену у ћебе. Извеле су усташе Милована испред куће на ледину, да га може видјети цијело село, и поˈˈели туђи све дотле док није признао. Из скровишта је извукао и предао пушку. По засеоку су усташе покупиле нешто војне опреме и све натоварили на сеоског пољара Јована Вујовића. У међувремену док су усташе претраживале околишта, мухтарева снаха Абулуша послала је сина Кахра да јави по селу да се одрасли мушкарци склањају јер усташе долазе. Другог јуна 1941. године око 13,00 часова, усгаше кренуше низ село Баљке са Јованом и товаром војне опреме и оружја У засеоку Рад-

миловића Дубраве од одраслијих мушкараца затекоше само Милована Радмиловића. За њега су имали податке да посједује пушку. Батинали су га и Милован прпзна и преда им пушку. У засеоку ЈБескова Дубрава ухватише Јова Кукића. Пошто под ударцем кундака није признао гдје је пушка; изведоше га иза куће да га стријељају. Сестра Јовова, уплашена, клекну пред усташе и поче молити да му поштеде живот, рекавши да ће пушку предати. Нашао се пред свршеним чином, изнио је пушку из скровишта и предао је усташама.

У току ноћи већина Баљчана се нашла на окупу Одлучили су да пошаљу своје представнике усташком таборнику у Билећу, да протестују због поступка усташа. Послати су сеоски кнез Новак Бајовић и зидарски радник Крсто Вујовић. У току ноћи су посјетили кућу усташког таборника на периферији Билеће. Пренијели су му поруку народа села Баљака. Рекли су: „Све дотле док се муслиманска села наоружавају, такву власт Павелића не признајемо". У село Баљке усташе више нијесу долазиле. Народ је био већ у шуми и под оружјем. После неколико дана 20 усташа отишло је камионом према Требињу. Причало се да су послати као испомоћ Требињским усташама. Вратили су се после три дана. По повратку, укрцали су се у камион и пошли према Гацку; била је то група од око 30 усташа. После два дана стигао је глас да су гатачке усташе извршиле покољ око 160 Срба из села Корита и бацили их у јаму на Кобиљој глави (тзв. Коритска јама). Било је то у ноћп између 5. и 6. јуна 1941. године. Народ је одлазио у збјегове. Ми смо држали положај према Билећи и Планој. Почетком јула, Бранко, Рајко и Алекса Бабић су на путу Билећа — Плана сачекали усташку патролу, уништилм је и узели оружје. То је био први оружани напад на усташе у нашем крају. Усташе су кренуле са једном четом (сатнијом) десно од друма Плана — Гацко, обухватајући села до границе према Црној Гори. Ту је дошло до оружаног сукоба са устаницима. Усташе су се дале у бјекство. У окршају је заробљено око десетак домобрана; разоружани су и пуштени. Усташки подофицир је стријељан.

Враћајући се из ЈБубиња са групом комита, Симо Ераковић је почетком августа покушао да покоље Муслимане у селу Баљцима. Супротставили смо се. Рекли смо му: „Ако су криви — нама су криви; ако их треба клати — онда ћемо то ми урадити; други неће пред нашом кућом крв пролијевати". Одмах смо одредили дежурство код муслиманских кућа. Помогли смо Муслиманима да сакупе летину. Пред сам устанак, испратили смо их за Билећу са цјелокупном покретном имовином.

Група усташа из Билеће, почетком авгу.:та 1941. године, упала је у село Мируше, са намјером да похвата устанике и опљачка стоку. Борци из Мируша, под руководством Милана Табаковића и Николе Комненића, напали су усташе и натјерали их у бјекство. Сјутрадан су усташе кренуле са двије колоне домобрана и сеоске муслиманске милиције, друмом Билећа — Требиње, са задатком да затворе пролаз на Требишњици — мост на Мистијаљу. Друга колона кренула је према селу Влахињи, захватајући лијевим крилом развршје, са намјером да заокружи Влахињу и Мируш. На прилазима селу борци Влахиње и Мируша напали су усташе и домобране. Нас 15, под руководством старог ратника Риста Ждрала, напали смо па лијеви бок непријатеља. Преко разврља смо их натјерали на повлачење према Златишту. Тако смо осујетили план непријатеља да опколи устанике. Борба је трајала цијелог дана, пред ноћ се непријатељ повлачио неорганизовано и у паници.

Јула 1941. године, на граничном подручју између Г. Врбица и Вучијег Дола у Катуништу код кућа Папића, одржано је војно-политичко савјетовање представника пограничних дјелова Црне Горе и среза билећког, под руководством Мира Попаре. На савјетовању је одлучено да се формирају устаничке чете и батаљони и успостави међусобна координација за борбу и ликвидацију усташких упоришта. Послат је проглас домобранима НДХ да се не боре против устаника, да се предају и да им гарантујемо да ће остати у животу.

Група националиста, углавном бивших жандара, на челу са поручником бивше југословенске војске Раком Лалићом, (касније командантом четничке бригаде), под изговором да се желе да се снабдију храном, пред ноћ је упалз у муслиманско село Тзеч. Сељаци под оружјем, који су пружили отпор, одступили су према Планој, а сељаци без оружја, остали су код својих кућа, јер су сматрали да нијесу починили никакво зло. Лалићева група је, по упаду у село, ухватила 31 одраслог мушкарца Муслимана и повела их у брда иза ,Рогова" да их побију. Успут Је, под заштитом ноћи, и уз помоћ комшија Срба, петнаест Ђачана успјело да се одвеже и побјегне према Планој. Осталих 16 Лалић и његова група су побили у брдима иза „Рогова".

Пред напад на Плану, почетком августа, сдржан је састанак руководилаца устаничких јединица у селу Трновици у кући Васиља Бабића. Састанку су присуствовали: Миро Попара, Петар Комненић, Јеврен Бјелица, Божо Вукоје-,,Стари", Радован Милићевић, Поп Мирон и Рајко Милошевић. Направљен је план напада на Плану. Мирон је тражио од устаничких руководилаца да СР супротставе националистима и заштите невини муслимански живаљ. Тражио је подршку међу поштеним Србима и Црногорцима. Партијска организација Билеће, малобројна и растрзана, није могла да има неког битнијег утицаја на кретања и догађаје у Билећком крају тих дгша. Одлучено је да се Муслимани Плане и околних села позсву на преговоре, да им се да гаранција и да их усташе изруче. На састанку је закључено да је најбоље да се формира делегација од Срба, комшија, који међу Муслиманима из Плане имају познанике. Д<\легација, са Милошем Бабићем и два друга се са бијелом марамом приближила положајима у Плани. Милош је позвао познанике Авдиће — старјешине села — да изађу на преговоре. Одговорили су му: „Нема меса без меса". Дочекали су их плотуном. Милош је тешко рањен. Послије неколико дана је умро од задобијених рана.

Са мањим снагама Билећа је била опсједпута. Г.павнина устаничких снага пошла је да ликвидира упориште на Планој, у којој је било 130 усташа и домобрана и око 250 сељака муслиманске милиције под оружјем. Било је доста наоружаних устаника. Неке групе се нијесу ником потчињавале; самовољно су нападале, тако да се у том моменту над њима и њиховим поступцима није могла остварити контрола. Борбе око Плане трајале су три дана. Трећег дана постигнут је договор да се јединице, под командом Јеврема Бјелице, Радована Милићевића и Попа Мирона, које су пресијецале одступницу усташама и домобранима од Плане према Билећи, повуку са положаја између Подгорја и Мокрог Дола, да се отвори пут — одступница муслиманском живљу из Плане за Билећу. Пробој је почео чим су се усташке снаге повукле. Самосталне и комитске групе кису поштовале договор. Оне су отимале стоку и покретне ствари. Убијале су недужно муслиманско становништво, и поред свих покушаја од наших једеница да их спријече у томе. На Планој је заробљено близу 100 домобрана

НДХ, разоружани су, пуштенп и спроведени према гарнизону Невесиње. Заробљене усташе су стријељане на лицу МЈеста, заједно са командиром Ибром Ђулачићем. У борбама на Планој је погинуло око 30 усташа, домобрана и муслиманског живља. На устаничкој страни рањено је 7 бораца, од којих оу послије неколико дана три умрла од задобијених рана. На Планој и у околним еелима владао је прави хаос. Напуштена села Плане горјела су у пламену. Комити националисти се нијесу могли обуздати. Пљачкали су и преотимали стоку и имовину. Чуо се плач жена и дјеце, палило се и убијало у овом неразумном рату.

Усташе, домобрани и мус^иманске сеоске чете, заплашене налетом устаника приликом борбе на Планој, напустили су села Завушје и Пријсдок, крај Билеће. Након краће борбе, у току ноћи усташе и домобрани су са муслиманским живљем побјегли у билећки логор — касарну. Све што је носило оружје стајало те на бедемима логора. Устаничке снаге, свјесне да не могу освојити утврђења билећког логора, нијесу ни јуришале, а ј^дан дио устаника ишао је због пљачке у Билећу. Сутрадан су борбе око логора пресгале. Око 14 часова кренуо сам према логору у граду Билећи да извидим ситуацију на положају. Између шко.ле и цркве, срео сам се г-а групом италијанских војника. Покушао сам да побјегнем. Тумач у цивилу узвикнуо је: „Не бјежи, нећемо пуцати! Кажи народу да бјежи, долазе Италијани, пуцаће и хапсити кога стигну '. Идући кроз варош, упозорио сам неколико група. На моје упозорсње нико није обраћао пажњу. Сви су били преокупирани пљачком. Послије пола сата у варош су упали Италијани на мотоциклима са аутоматским оружјем. Отворили су ватру. Народ се дао у панично бјекство. На брашнари су убили Илију Ђедовића. Изненађен, народ је бацао опљачкане ствари. За њима су трчали италијански војници. Бачену робу су купили и трпали у своје ранчеве.

Нас десетак устаника затекло се на друму Билећа код села Бањци. Италијанска војска тукла је убитачном ватром. Ни ми, устаници, ни народ, нисмо се могли повући уз Билећку страну. Отворили смо пушчану ватру. После неколико плотуна, Италијани су били изненађени отпором. То је био први оружани отпор Италијанима у овим крајевима. Италијански војници су бјежали у заклоне. Склањали се иза зидова камиона и тенкова. Док су се И^алијани снашли, ми смо успјели да се повучемо.

У вртлогу међусобних борби и клања ,и на једној и на другој страни, најгоре су прошли они који су мислили да ником нијесу зло чинили. Муслиманском живл,у на подручју села Фатнице запријетила је опасност од национа.листа комитских одредч. Срби, комшије Муслимани, нису били у стању да их заштите од покоља. Предложили су муслиманском живљу да оду из раштрканих кућа и заселака, да их испрате до Стоца и да их склоне на безбеднија места. Прикупљени муслимански живаљ, у пратњи ?ljештана Срба из фатничког краја, кренуо је друмом Дивин — Столац На путу код Берковића колону од око 400 жеаа, дјеце и стараца напала је група националиста, пратиоце Србе су растјерали, а муслимански живаљ побили и бацили у јаму звану „Чавкарица" на Трусини, изнад Дабарског поља.

МУХАМЕД ГРЕБО-ХАМА

ОДЛАЗАК НА СЛОБОДНУ ТЕРИТОРИЈУ

Двадесет седмег јануара 1942. године петнаестак дана, послије повратка са Савјетовања Покрајинског комитета КП.1 за Босну и Херцеговину, гдржаног у селу Иванчићи, пред бив. Андрићевом апотеком, сада улица Мостарскон батаљона, пришли су ми полицајци Грга Остојић и Иван Турк и наредили да с њима пођем у редарство. Рекао сам им да је сигурно у питању неки неспоразум, они су ми одговорили да ће се све разјаснити код шефа полиције Мате Роке.

Непосредно прије овог догађаја, другу Зизи Кудри сам код бивше Иванковића гостионице предао материјал за друга Џемила Шарца који је тада био партијски радник у Чапљини.

Полицајци су ме повели преко моста (сада мост Маршала Тита) и када смо стигли до терасе хотела „Неретва' , отргнуо сам се и почео бјежати преко Мусале (сада Трг Републике), која је сва била залеђена. За час, између мене и полицајаца нашла се група омладинаца (Диздар, Дувњак, Шарић и др.) тако да и поред пријетњи да ће пуцати полицајци нису могли употријебити ор/жје. Обалом Неретве, преко Бранковца и Бјелушина стигао сам у махалу Лука (Подхареми) у кућу Мује и Шаћире Селимхоџић. У кући сам затекао друга Џемала Биједића, тада секретара Мјесног комитета КПЈ. За вријеме боравка у овој партизанској породици, у почетку нам је та веза са организацијом био друг Ахма Демировић.

Ја сам само један од многих који се на овакав начин спасио од полиције и усташа. Мјесни комитет је од почетка устанка одлучио да се свим снагама, па и оружјем ако устреба, спасавају другови и другарице из руку непријатеља.

Тог дана сам први пут био илегалац у родном граду. У Мостару сам остао два мјесеца. За то вријеме радио сам на повезивању мостарске организације и партијских организација сусједних мјеста — Столац, Чапљина, Јабланица, Коњиц и др., као и Обласног комитита КПЈ за Херцеговину, Оперативног штаба за Херце^овину и штаба Мостарског батаљона. Добро је функионисала веза са Покрајинским комитетом КПЈ за Босну и Херцеговину, боље рећи са другом Авдом Хумом, који је тада радио у Сарајеву. Колико су околности дозвољавале редовно сам присуствовао и састанцима Мјесног комитета.

Крајем марта 1942. године јављено ми]е да треба да идем на партијски рад у Сарајево. Почетком априла жељезничари су ме у једном теретном вагону повезли за Сарајево. Међутим, када смо били на жељезничкој станици у Коњицу, зарибала је осовина баш на вагону у коме сам се налазио. Настала је трка али сам ускоро пребачен у други вагон. Вјерујем да ме је тада видио жељезнички службеник Магзан, усташа и да је о том ебавијестио усташке власти у Сарајеву. Предосјећајући тако нешто ја сам у Алипалшном Мосту напустио мостарски воз и ускочио у теретни који је долазио из Вишеграда. На жељезничкој станици у Сарајеву видио сам групу усташа међу којима и Арслу Селимхоџића, усташу из Мостара. Сигурно су чекали мене и воз из Мостара.

Са жељезничке станице сам пошао у стат; моје сестре Хибе, сада улица Маршала Тита. Кратко вријеме послије доласка у стан огласило се звоно и грубо ударање у врата. Сестра је упитала ко је и када је чула: „Редарство, отвори", одговорила је да мора узети кључ. На

брзину је отворила један стари велики кауч и у њега ме угурала. Када је отворила врата у стан је упала група од десетак усташа и агената и питала гдје сам. Сестра се клела да ме није ни видјела. Све су по стану испретурали и пошто ме нису пронашли, претражили су и све сусједне станове. Собом су одвели моју сестру и затворили је.

Послије подне у стан је дошао мој зет, Ибрахим Сијерчић и помогао ми да се извучем из кауча. Уз помоћ другарице Белкисе Фазлагић, скојевке, напустио сам кућу и смјестио се код породице Хибе и Авде Делалића. Уз помоћ друга Есе Дувњака, мог рођака покушао сам успоставио везу са другом Укропином, књижаром код кога сам почетком устанка као курир Мјесног комитета КПЈ доносио пошту. То ми није успјело јер је друг Укропин тог дана био ухапшен. Затим сам успоставио везу са другом Исметом Миланићем, чланом КПЈ, судијом из Мостара, активистом на вези са другом Авдом Хумом. Друг Милавић ме смјестио код друга Хасе Хаџисмеровића, жељезничког службеника из Мостара. Послије неколико дана напустио сам Сарајево и изишао на ослобођену територију. Пут за Херцеговину водио ме преко Романије и Фоче. Док сам боравио у Сарајеву једном сам се састао са другарицом Олгом Марасовић „Округлом" која је и организовала моје пребацивање у лартизане.

На Романији сам навратио у Покрајински комитет КПЈ. Друг Иса Јовановић, секретар комитета дао ми је „рјешење" којим се постављам за секретара Окружног комитета КПЈ за сјеверну Херцеговину.

Преко Романије, па све до Фоче, ишао сам са другом Машаном Ђокићем, дивним човјеком, партизаном и комунистом, родом из села Цедовци, Соколац. На Романији смо срели групу партизана који су носили тешко обољелог друга Слободана Принципа Сељу, команданта Главног шаба партизанских одреда Босне и Херцеговине. Друг Сељо је ускоро умро.

У Фочи сам остао седам-осам дана чекајући да наиђе друг Васо Мискин, тада члан ПК КПЈ за Босну и Херцеговину, па да скупа пођемо за Херцеговину. У Фочи су ми по налогу друга Жујовића сашили одијело од „абе", дали србијанске оланке и огромну шубару.

Понекад, навече, пошто бисмо саслушали „Глас Југославије" друг Тито би дошао међу нас и причао нам о боравку у СССР-у, о нашој бобри, о издаји четника и другом. Један догађај из Фоче остао ми је у дубооком сјећању: на једној вечерњој приредби, према програму, једна дјевојка је запјевала севдалинку. Једак друг скочио је на подијум, прекинуо пјевачицу рекавши да је то Пјесма босанских феудалаца. Таква су то времена била!

Мислим да је била средина априла 1942 године када смо друг Васо и ја кренули за Херцеговину. Послије дугог пјешачења (Васо је имао коња), стигли смо у село Фатницу, Билећа, гдје је тада било сједиште Обласног комитета КПЈ за Херцеговину, Оперативног штаба за Херцеговину, Обласног комитета СКОЈ-а за Херцеговину. Приликом проласка кроз села близу Борча видјели смо много војске, избјеглу и заплашену муслиманеку чељад, махом жене и дјецу и врло много стоке мршаве и гладне како тумара, риче и буче тражећи храну. Тада сам начуо да се размишља о оснивању колхоза на Моринама и за почетак „рада" колхоза требало је да послужи ово огромно стадо говеда.

У Фатници нисам затекао ни друга Миру Попару ни друга Петра Драпшина. Првог сам добро познавао са студија у Београду и честих боравака у Мостару, нарочито непосредно пред рат, гдје се саста-

јао са другом Авдом Хумом и Угљешом Даниловићем, док сам друга Петра са групом „Шпанаца" из Сарајева довео у наш град из кога су отишли у партизане.

Чекајући у Фатници Миру и Петра имао сам мучан и жучан разговор са другом Павлом Ковачевићем, који је чак пријетио да ће ме ликвидирати. Тада је друг Павле био помоћник полкомесара Оперативног штаба за Херцеговину. Друг Павле је упорно али безуспјешно, настојао да се наметне као виша партијска веза мостарској партијској организацији — слао је писма, директиве, пропагандни материјал и сл. Скоро свако писмо је било пуно оптужби и пријетњи. Тражио је да вршимо атентате, да дижемо мостове и фабрике. Посебно је био огорчен када је сазнао да ми послане спискове ликвидираних непријатеља и „кулака" више не умножавамо и не користимо их као пропаганду за величање успјеха Народноослободилачке војске. Пошто сам био на Савјетовању ПК КПЈ за Босну и Херцеговину у Иванчићима, на коме је било ријечи, поред осталог, и о „лијевим грешкама у Херцеговини", то сам се према Павловим „директивама" односио крајње опрезно, јер су многе од њих носиле обиљежје осуђеног метода рада Комунистнчке партије у источној Херцеговини. Приликом тог сусрета у Фатници покушао сам другу Павлу објаснити да је наша партијска организација директно везана за Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херпеговину, односно за њеног члана у Сарајеву друга Авду Хуму и да ми све његове директиве успјешно спроводимо у дјело — развијамо интензиван политички рад у најширим народним масама; отпремамо у батаљон и друге јединице све оне које полиција тражи, као и оне који желе да иду у партизане; снабдијевамо батаљон и Оперативни штаб свим што смо имали, а у границама могућности испуњавамо и све друге захтјеве поменутих штабова; бринули смо о породицама погинулиу бораца, интернираних другова, као и оних који су се налазили у партизанима а помоћ им је била потребна; вршили диверзијс и саботаже, а атентати на непри-Јатељске главешине такође нису били ријетка појава на мостарским улицама. Управо такав рад мостареке партијске организације омогућио јој је да успјешно, током четверогодишњег рата, испуњава све задатке, па се она сврстала у најбоље организације у земљи, које су дјеловале на неослобођеној територији. Мислим да нисам успио убиједити друга Павла да смо ми у праву.

Ускоро сам се срео са другом Миром Попаром. Говорио је на једном збору о значајној побједи наше војске у бици за усташко упориште Борач. Када је завршио говор, пришао сам му, пољубили смо се и ја сам му предао писмс Централног комитета КПЈ упућено Окружном комитету КПЈ за Херцеговину. Писмо је садржавало оцјену — осуду лијевих скретања и приједлог за њихово превазилажење. Друг Миро је само летимице погледао текст и писмо ставио у џеп без икаквог коментара. Ово писмо сам у Фочи примио од друга Сретена Жујевића Црног.

Крајем априла 1942. године са другом Васом Мискином ишао сам у Мостарски батаљон. Били смо у Главатичеву, Језеру, Борцима, Бијелој, а задржали смо се и у Зијемљима и Добрчу. Радовао сам се сусрету са драгим добрим друговима од којих ме скоро пуну годину дана рат раставио. Био сам и тужан јер су многи знанци погинули. Одржали смо састанак са штабом батаљона, партијским руководиоцима батаљона и чета које смо обишли.

Будући да је батаљон био специфичан трс»жио јр и ново оргз.низационо постављење партијске организације. То је био ,,градски ба-

таљон" са огромним бројем чланова Партије и СКОЈ-а насупрот батаљонима у источној Херцеговипи, састављеним претежно од бораца са села, а чланови Партије и СКОЈ-а, бар у тс вријеме, могли су се на прсте набројати. Послије дуже дискусије и малог спорења са другом Васом нашли смо најбоље ријешење за организовање партијског рада у батаљону.

Приликом боравка на Борцима навратио сам и у батаљонску болницу, смјештену у „Вили Бенко". Комесар болнице био је Шћепа Павловић, радник из Мостара, члан КП. Био је велики шерет, прва лиска мостарска, весељак и врло говорљив. Волио је да запјева, а врхунац његовог расположења је било када би на чешаљ ставио ћат (папирић) и по неколико пута одсвирао „О дона Клара". У болници је била болничарка Ангела Ламбић, сељанка са Борака. Нешто раније из Мостара су изашли другови Исидор Папо, љекар и Алберт Алтарац Чин, студент медицине. Обадвојица су распоређени на рад у болници. Као „партизани — новаци" у једној собици шћућурени један уз другог чекали су да добију инетрукције за рад. Тада су зачули разговор између комесара и болничарке. Друг Шћепа је рекао: „Ангела, та двојица из Мостара су малограђани, па ти мало с њима политички ради". Може се претпоставити како су се осјећала ова двојица када су за инструктора из области марксизма добили сељанку са Борака, а они су се, као што се зна, још за вријеме студија активно укључили у напредни студентски покрет у Београду и Загребу.

Непосредно послије прославе 1. маја, преко Зијемаља, Добрча и Бишине вратили смо се у Фатницу. Покушао сам да формирам Окружни комитет КПЈ за Сјеверну Херцеговину, али нисам успио. У једном селу ноћу нас је изненадила група четника тако да смо се упаничени вратили у Фатницу. Када сам о томе обавијестио друга Миру, рекао ми је да останем у штабу. Недуго иза тога умјесто Павла Ковачевића[11] постао сам помоћник пол. комесара Оперативног штаба за Херцеговину.

Фатница је тада била сједиште свих обласних руководстава почев од Обласног комитета КПЈ и СКОЈ-а до Оперативног штаба за Херцеговину. У овом, још од прије рата напредном селу, сада партизанском, врило је као у кошнипи. Долазили су и одлазили курири из свих крајева Херцеговине; одржавани су разни састанци, организовани су курсеви; радила је школа и пошта, разне радионице ударнички су радиле и за фронт и за потребе позадине; село је било чисто и уређено, пуно транспарената било је по окреченим зидовима, вијориле су се заставе. Све је свечарски изгледало у овом тада „центру" Херцеговине.

У јуну 1942. године већ се осјећао немир, страх се постепено увлачио у људе, непријатељ је упорно ширио гласине о предстојећој пропасти патризана. Четници који су се ставили под скут италијанског окупатора, постали су издајници и били су све дрскиш и агресивнији. По повременим испадима из блокираних градова могло се наслутити да Италијани нешто велико припремају. Миро и Петар су стално били на положајима, обилазили чете и батаљоне. Ја сам остао у штабу.

Извјештаји који су стизали у штаб, као и вијести које су колале по селима говориле су да је ситуација све гора. Дошло је до осипања

Милентије Поповић известио је 19 маја 1942. год. ЦК КПЈ: „да су се другови из оперативног штаба за Херцеговину сложили, да из штаба извадимо друга заменика политичког комесара, Павла Ковачевића, који ће бити секретар Обласног. Он је пре дан два дошао и прихватио рад партије. (Архив ЦК КПЈ под рег. бр. 747/У, 2-4; Зборник НОР-а Том IX књ. **1** док. 80).

појединих наших јединица и више то нису били појединци. Дошло је до масовног пребјегавања наших бораца у редове четника.

То је било вријеме када су се Централни комитет КПЈ и Врховни штаб, послије привременог напуштања територије Србије, Санџака и Црне Горе, налазили са пролетерским бригадама на Зеленгори. Друг Тито је био у селу Врбница.

Вијести са терена биле су све горе, узнемиравајуће. Одлучено је да се хитно одржи састанак Обласног комитета, Оперативног штаба и команданата неких батаљона. Састанак је одржан *у* школи у селу Врањска. Не сјећам се тачно ни датума нити кс је све био на састанку. Мислим, да су присуствовали Миро и Павле, Милентије Поповић, Коча Поповић, Филип Кљајић Фића и још неколико другова. Разматрана је војно-политичка сатуација на терену источне Херцеговине с обзиром на велику непријатељску италијанско-четничку офанзиву. Рачунало се да смо ми тада на овом терену имали нешто више од десет хиљада бораца. Поучени горким искуством из Србије, Санџака и Црне Горе другови Милентије, Коча и Фића предлагали су да што прије повучемо батаљоне са истурених положаја (Дубровник, Неретва и др.), да их концентришемо и организовано се повучемо на сјевер, гдје су се налазиле пролетерске бригаде. Наш штаб се није сложио са тим приједлогом, говорили смо да ситуација није тако црна, да имамо 14 батаљона, од којих 10 ударних, да ће и ова, као и све досадашње офанзиве брзо протутњати. Ми ћемо се за то вријеме склонити са главних праваца надирања непријатељских снага и послије се, као и раније, вратити. Наредни догађаји ће потврдити да нисмо добро процијенили насталу ситуацију и да смо учинили тешку и неопростиву грешку са трагичним посљедицама за Народноослободилачки покрет, за нашу војску и народ источне Херцеговине

Ја сам послије састанка са пратећом четем остао још једно вријеме у Врањској. Наилазили су појединци и групице уморних, гладних и помало деморалисаних бораца и теренских радника. Питали су којој јединици да се прикључе јер су се њихове раслојиле, нестале. Сјећам се писма једног команданта батаљона, мислим да се звао Дерикучка, који извјештава да му се батаљон распао, један дио бораца је отишао кућама а други је прешао на страну четника. И он пита којој јединици да се прикључи. Наилазили су појединци и групице из Мостара. Све сам их упућивао у село Звјерину јер се сматрало да је то најсигурније мјесто. Тамо нам се налазила и централна болница и сви магацини. Међутим, како је болница била слабо обезбјеђена, тај наш пропуст искористио је четнички „војвода" Сава Ковач и са својим брадоњама упао је у Звијерину, у боллицу. То је имало кобне посљедице за групу Мостараца, посебно Муслимана, а и других који су се тамо затекли. Тукли су их, силовали дјевојке и коначно убили и у јаму бацили: Хусрефа Чишића, правника, члана КП; Хусрефа Крпу, професора, члана КП; Висеру Салаховић, ученицу, члана КП; Ристу Миличевића Чичу, ученика, члана КП; Алу Казазића, ученика, члана КП, из Невесиња; браћу Селимовиће, чланове КП, из Билеће; Хасибу Рамовић, ученицу, члана СКОЈ-а, из Невесиња; док су друге (Радојку Крчмар) предали Италијанима, који су их интернирали.

У овој болници заробљен је и друг Сафет Мујић који се уз помоћ доктора Италијана спасио сигурне смрти.

Са штабом сам се вратио у село Фатницу. Убрзано смо вршили припреме за евакуацију са овог подручја и повлачење према сјеверу. Вријеме нам није било наклоњено, офанзива је већ била у замаху, са неким јединицама је била изгубљена свака веза, а некима пресје-

чена одступница. Штаб и пратећа чета штаба кретали смо се према Кобиљој Глави. Одједанпут је запуцало са свих страна, завладала је паника, колона се расула и није више било организованог повлачења. Ускоро сам се нашао у групи са другом Милентијем Поповићем, инструктором Централног комитета КПЈ, Љубинком Милосављевић, чланом ЧК КПС, Милом Црним, чланом Централног комитета СКОЈ-а, Зором Ивковић, чланом КП, теренским радником, Зором, куварицом у Оперативном штабу и двојицом-тројицом партизана родом из Црне Горе. Мучно и неизвјесно било је наше кретање ка сјеверу, јер нико од нас није познавао терен. У једном моменту друг Милентије, оцјењујући наш положај врло опасним, рекао је да свако уништи документа којима располаже. У шкрипу је остала његова пуномоћ инструктора ЦК КПЈ и мој индекс Београдског универзитета.

У међувремену група бораца, махом Муслимана, тражила је да иде у Мостарски батаљон. ПослиЈе консултације са другом Миром Попаром, испратио сам групу другова — Асима Зубчевића, Тахира Хаџовића, Шемсудина Дизадара Стратега, Тиму Тиквину, Мирзију Балић-Латифић, Владу Јокановића и његовог сина, Луку Курилића и још неке другове. Ја сам, користећи један предах, у село Кукриче пребацио мајку Мира Попаре.

Прошавши поред Фазлагића Куле, испод Бабе планине, стигли смо у село Казанце а затим у село Врбницу. У то вријеме вођене су тешке борбе на Гату.

Историјска грешка, учињена у селу Врањска, имала је за покрет У Херцеговини далекосежне и погубне посљедице. Да смо тада послушали савјете друга Тита, које су нам пренијели Милентије, Коча и Фића, ми бисмо, повукли из Херцеговине на путу за Босанску крајину, три до пет хиљада бораца, а не само два крња батаљона са око двјеста бораца. Ови храбри херцеговачки партизани и борци пролетерских бригада представљали би огромну војну снагу с којом би друг Тито лакше реализовао своју замисао — поход у Босанску крајину. Сигурно да би на том походу, затим и даље у централну Босну, ка Неретви и Сутјесци многи погинули али је исто тако сигурно да би се велики број, тада већ прекаљених бораца, послије V офанзиве вратио у Херцеговину. Од тих бораца одмах бисмо формирали нове двије-три бригаде. Ми смо паничним повлачењем из Херцеговине стотине и хиљаде бораца и родољуба, оних које су се још јуна 1941. године дигли на оружје, оставили на милост и немилост фашистима и четницима. А бандити су чинили несхватљиве злочине. Трагичну судбину својих сабораца доживјели су и истакнути руководиоци устанка другови Миро Попара и Павле Ковачевић.

Послије неколико дана из непријатељско* обруча су се извукли најприје Владо Шегрт а нешто касније и Петар Драпшин. Неколико дана су се прикупљали појединци и групе и избијали на Зеленгору. По одлуци друга Тита формиран је Херцеговачки партизански одред на чијем челу је био Владо Шегрт.

Већ се увелико причало о покрету у Крајини. Другови Шегрт, Драпшин и ја смо пошли у Централни комитет КПЈ код Иве Лоле Рибара да сазнамо шта нам је даље радити. Одлучено је да Херцеговачки партизански одред и V црногорска бригада преузму рањенике из свих јединица које крећу за Крајину и да остану на Зеленгори. Мени је речено да покушам пронаћи Мостарски батаљон, јер, услијед непријатељске офанзиве већ дуже времена није било везе нити вијести о батаљону.

Другови Халид Чомић, његов син Мујо, Хамдија Бркић, Вељко Савић, Милан Пушковић, неколико бораца и ја кренули смо према Коњичкој Жупи, јер се претпостављало да се тамо још увијек налази батаљон. Иван Милутиновић, члан Политбироа ЦК КПЈ одвраћао ме од тог пута говорећи: „Времека су мучна и тешка, остани с нама, па када наиђемо на твоје Мостарце, придружи им се". Међутим, ми смо били упорни и жељели смо да идемо. Приликом растанка друг Милутиновић ми је дао нешто пара

Негдје у близини села Кокорине (Борач) лзненадила нас је већа група млађих четника мјештана. Није дошле до борбе. Разговарали смо о партизанима, четницима и другом. Рекли смо им да нема више партизана и да смо кренули својим кућама у Коњиц. Они су нас „савјетовали" да пођемо до њихова села, затим до Фојнице (Гацко) гдје ће нам њихов „војвода" дати пропуснице с којима ћемо слободно доћи до наших кућа. У току тих „преговора" друг Сава Аџић, партизан кога су четници собом као таоца водили рекао је да покушамо побјећи, јер да ће нас ови четници првом згодом разоружати а затим поубијати. Користећи небудност четника наша група се спустила низ једну долину према Неретви. Када су примјетили наше бјекство четници су дигли дреку и осули паљбу за нама, међутим, све је било узалуд јер смо ми поодмакли, а ускоро је и пала ноћ. Прегазили смо ријеку, пели се уз Думош-планину и послије сат-два хода застали, притајили се прекривени мрклом ноћи. Кренули смо прије свануће. Срећни што смо се спасили, опуштено смо се кретали у групи. Били смо на једној чистини када смо чули продоран крик: „Стој". Стали смо, пришла нам је патрола неке пролетерске бригаде, разоружала нас и потјерала према селу Врбница. Наишли смо на друга Ивана Милутиновића који се осмјехнуо и рекао патроли да нам врати оружје. Мене је укорио што га нисам послушао, јер како рече времена су мучна и несигурно је сам или у групи кретати се тада „ничијом" земљом. Примио ме и друг Тито и распитивас се да ли има непријатељских војника на путу којим смо кренули, а којим ће вјероватно кретати и он са пролетерима на путу за Крајину. Рекао сам му о групи четника на које смо наишли.

Од тада сам ишао само уз Врховни штаб и са пролетерима. На састанцима често се говорило о нашој ситуацији, о покрету у Босанску крајину, о привременом капуштању територије Србије, Санџака и Црне Горе, о издаји четника о почињеним грешкама и другом. Неколико пута сам помињао и наш коњички батаљон. Што смо се више примицали прузи Сарајево — Мостар од сељака-водича чуло се нешто више о нашем батаљону. Прекаљени борци из Србије питали су ме од куда толики коњи код партизана и да ли је истина да сваки борац има коња. Било је доста шала о коњичком батаљону

Кретао сам се у колони са Симом Милошевићем пофесором Медицинског факултета у Београду и његовом супругом докторицом Олгом. Обадвоје су слабо видјели. На једном застанку испод врха Трескавице и поред изричите забране ми смо заложили ватру да бисмо се огријали и осушили обућу и одјећу. Киша је тих дана непрестано ромињала. Када смо се мало загријали и опустили запитао сам друга Симу: „Да ли се сјећаш студента Сафета Мујића?" За трен је застао, обрисао орошене наочари и рекао: „Како бре да га се не сећам. Нашем факултету била је част што је његов студент био Сафет Мујић". И доктору Сими и његовој супрузи било је тешко ходање по врлетима Трескавице, па ми је једном приликом рекао: „Ко ми после рата само и помене планинарење, пуцаћу у њега"

Преко Брадине спустио сам се у село Сеоницу. Ту сам остао само неколико дана. За то вријеме био сам гост друга Омера Голубића, предратног члана СКОЈ-а, ђака Учитељске школе у Мостару. Он је на овом терену радио као паргијски радник. Једног дана дође до мене један партизан и рече да се хитно јавим другу Титу. Дио Врховног штаба са Титом смјестио се у кући хоџе Узуновића. Ушао сам у велику собу. Поред друга Тита у соби се налазио Арсо Јовановић, тада начелник Врховног штаба. По читавој соби биле су расуте карте-секције. Стекао сам утисак да су планирали напад ради ослобођења Прозора. Пошто сам по војнички поздравио, рекао сам: ,,Тражили сте ме друже Тито". Он ме погледао, подигао наочари високо изнад чела и рекао: „Слушај ти друже, још од Фоче причаш о Мостарском батаљону, о томе да ће скоро бити ријешено питање рата када наиђемо на тај твој батаљон, а њега нигдје нема. Твој батаљон је ослободио Острожац, отворио радње па Цигани пљачкају и односе робу, а нити један мост или локомотиву није уништио и сада га нигдје нема, негдје се повукао. Узми два-три војника и иди тражи Мостарце".

У Острошцу сам најприје наишао на Рифата Фрењу. На себи је имао лијепо црно одијело а под мишкама двије лимене кутије бомбона. Пришао сам му, пољубио га, а он рече „Хама, ово су бомбоне паливице" премда о кутијама није било ријечи. Питао сам га гдје је батаљон и пошто ми је рекао да је у селу Бунари, упутио сам се тамо. Затекао сам много војске а међу њима и голобрадих младића и дјевојака са уплетеним кикама, које раније нисам сретао. Спремао се ручак, богат, било је и меса, и погача, па и халве. На овом „задатку" главни је био наш Смајица (Смајо Бркић).

Руководиоци батаљона су ме опширно информисали о свему што се догодило од нашег посљедњег виђења, о четничком пучу, о погинулим другарицама и друговима, о везама са Мостаром и Коњичком жупом. Посебно сам се интересовао о бро^ном стању Партије и СКОЈ-а, о њиховом угледу међу борцима и другом. Било је ријечи и о стању на терену који су привремено напустили, о четницима — мјештанима као и оним које је Дража Михаиловић упутио на овај терен. Увјеравали су ме да ће се стање тамо брзо мијењати у нашу корист, јер живаљ тих села никада не може заборавити да их је батаљон бранио и одбранио од усташких покоља. Дубоке су бразде тамо заорали још прије рата комунисти из Мостара и Сарајева, а затим током двије године рата партизани су те бразде ширили и оплемењивали. Код бораца је владало чврсто увјерење да ће ускоро опет тамо кренути.

Борци су се затим спустили у Острожац, порушили и демолирали све објекте који су могли бити од користи непријатељу.

Главнина батаљона се неко вријеме задржала и у Коњицу. Пролетерске бригаде су кренуле даље према Босанској крајини и на том путу ускоро ће ослободити и Прозор. Наш батаљон је остао у граду као „посадни батаљон". И ово кратко задржавање у овом херцеговачком градићу на Неретви било је од многостране користи: дошло је до великог прилива бораца; батаљон се обскрбио храном, одјећом и обућом, оружјем и другим материјалом; оживио је политички и културни живот града. На платоу „под платанима", код садашње зграде Скупштине општине одржан је велики народни збор. Збор сам ја отворио, а о КПЈ, батаљону и нашој борби говорио је друг Салко Фе!јић и жељезнички радник из Коњица Зијо Бегташевић.

Послије напуштања Коњица батаљон се краће вријеме задржао на планини Битовњи. Предах је коришћен за интензиван идејно-по-

литички рад међу борцима; анализираио је стање у партијској организацији и предложене су мјере за превазилажење неких слабости и пропуста; лакши рањеници послије санирања рана отишли су у своје чете, борци су се одморили, нахранили, закрпили и ојачали.

Покушали смо ријешити и неке спорове међу по.јединим руководећим људима у батољону, али то је веома тешко. За проблеме батаљона заинтересовао се и друг Александар Ранковић, тада члан Политбироа ЦК СКЈ. Доцније, када сам већ напустио батаљон, партијски су кажњени скоро сви руководиоци у штабу батаљона, поред осталих командант и комесар као најодговорнији људи за тадашње стање.

Ни данас ми није јасно зашто смо без борбе напустили Острожац и Коњиц.

Батаљон је затим биваковао у селу Дуте, Прочор. Једног дана нашао ме Осман Ђикић и рекао да ме зове Владо Шегрт да дођем у Прозор. Изненадио сам се и упитао откуд Владо у Прозору. Сусрет је био срдачан. Причали смо с тешкоћама са којима су се борили да би сачували болницу и рањенике. Под притлском јаких непријатељских снага морали су напустити Зеленгору и кренути за главнином наших снага које су се упутиле у Крајину. На моје питање о губицима, Владо рече: „Ама, највећи је губитак што смо изгубили доктора." У то вријеме у Херцеговини, када би се поменуо доктор мислило се само на доктора Сафета Мујића.

Једног дана у селу Дуге госјетио нас је Веселин Маслеша Веса, члан Централног комитета КПЈ. Говорио нам је о Титу, о партизанима, циљевима наше борбе која ће бити дуга и крвава и много чему другом. Друг Веса је предлагао да цио батаљон уђе у заштитницу Врховног штаба. До реализације тог приједлога није дошло. У то вријеме размишљања појединих људи из штаба сводила су се на то да батаљон, ослоњен на планине Чврсницу и Чабуљу, самостално дјелује на овом терену, да би се доцније, када се укаже погодна прилика вратио у Коњичку жупу. Тешко је сада цијенити шта би било са батаљоном да се реализовао предлог друга Маслеше, а размишљања да бтаљон самостално дјелује, била су нереална и чиста илузија.

Ускоро ћу поново отићи из батаљона. Са другом Ратом Дугоњићем августа 1942. године спустио сам се у Мостар.

МИТАР БУХА

ЈУРИШИ И УЗМАЦИ УСТАНИКА

Од јануара до априла 1938. године налазио сам се у свом селу Рибарима, невесињски срез. За то вријеме у родном мјесту водио сам неколико разговора са сељацима., чак и на ширим скуповима, на сијелима и у сличним приликама. Припадао сам синдикалној организацији радника у Београду и УРС-у, а био сам симпатизер КПЈ, па сам донекле познавао политику и линију КПЈ и на тој основи сагледавао политичку ситуацију стања у земљи и у том смислу сам радио и дјеловао. Запазио сам да су ријетки појединци који се нису слагали са мојим излагањима. Више је било оних који су осуђивали власт која је псдржавала експлоатацију народа. Народ је критиковао државу и владу и због тога штс не успостави дипломатске и друге односе са Совјетским Савезом, јер су у томе гледали могућност заштите народа од фашистичких сила. ЈБуди су говорили: ,,Ко ће нам помоћи у случају напада Њемачке ако не Русија?!" Тада у цијелом невесињском срезу, изузев саме вароши Невесиња, није било партијске ни скојевске организације. Међутим, нарсд је гајио и ширио антифашистичко расположење са снажним партијским осјећањима да брани отаџбину, што је могао бити снажан мотив и чинилац политичког скупљања око линије Партије и јачања њеног утицаја у масама.

Крајем априла 1938. вратио сам се у Београд и наставио револуционарну активност. Новембра 1939. године ухапшен сам због тога, а тада сам већ био члан Мјесног комитета СКОЈ-а за град Београд и кандидат за пријем у КПЈ. Из затвора сам протјеран у своје родно мјесто и у среском начелству у Невесињу ми је саопштено да ме пуштају на слободу и да ми је Управа града Београда забранила боравак у Београду без њеног одобрења. Међутим, ја сам се одмах вратио у Београд и наставио активност, да бих поново био ухапшен априла 1940. године, тада већ као члан Партије. Суд за заштиту државе у Београду осудио ме не казну од 8 мјесеци строгог затвора. Казну сам издржао у нишком казненом заводу и по њеном истеку, с објавом нишког казненог завода као доказу о издржаној казни протјеран у Невесиње и око 5. јануара 1941, у среском начелству у Невесињу пуштен на слободу с ограниченим правом кретања. Био сам обавезан да се повремено јавлзам жандармеријској станици у Фојници.

Једног дана, идући с Рибара у Фојницу, да се јавим у жандармеријску станицу придружили су ми се неки сељаци. Интересовали су се за разлоге мог хапшења. Кад сам им објаснио комунистичке идеје као разлог мог хапшења и прогонства и још им показао објаву о пуштању на слободу они су ми одговорили: „Чувај то, може ти ваљати".

То ми је, такође, говорило да Партија, а Обласни комитет КПЈ за Херцеговину прије свега, није искористио веома погодне могућности за стварање партијских организација, и то не само у невесињском срезу, него и шире. Чудно ми је било да Партија у ово подручје није продирала ни у вријеме своје консолидације, дакле у двије-три године непосредно пред други свјетски рат, када је окупљање свих родољубивих и антифашистичких снага око Партије била неопходна потреба ради организованог преживљавања драматичних догађаја који су се надвијали над судбину наше земље и народа.

ОДЈЕК УСТАШКИХ ЗЛОЧИНА

Брзом капитулацијом Краљевине Југославије народ, а нарочито српски, био је потпуно дезсријентисан, што је изазвало крајњу забринутост. То је достигло врхунац већ у првој половини маја 1941. године, када су и на територији среза Невесиње власт преузеле усташе. Оне, у том периоду, организују усташке жандармеријске станице у мјестима: Фојница, Риља, Лукавац, Трусина, Бишина, Крушевљани и Улог, а у граду формирају усташки логор са логорником на челу. Тачније, то је период када усташе хапсе и убијају најугледније Србе. Тако је ухапшено и убијено више угледних људи и из Невесиња, а почели су и са убијањем људи, жена и дјеце и у селима, као што је био случај у Удрежњу.

Кад се сазнало за покољ Срба, који су извршиле усташе, у Невесињу — око 50 људи и у Удрежњу — 28, о нападу усташа на Дрежањ (3. јуна 1941. године), те стријељање десетак Гачана више Плужина и за друге злочине, појачан је страх код српског становништва. Сељаци су из многих села бјежали и склањали се у колибе, удаљене од села која су крај цесте, или су се ноћу скривали у шуме, а дању истурали страже приликом сеоских радова. Многи су ишли и код познаника, само да су што даље од села која су поред или близу комуни:4ација. Почетком јуна 1941. године дошла је група усташа у село Риља. Пошли су да врше терор над недужним српским народом и да убијају Србе. Код кућа нису затекли никога од мушкараца између 12 и 60 година. Онда су, уз „тврду вјеру" да ником неће ништа и да никог неће убити, домамиле у село Милована Самарџију, у чијој су кући претходно нашли оружје. Одмах су га везали наочиглед укућана и сељака, а затим га одвели од куће у поток испод села Колешка, оборили на земљу и почели дивљачки тући. Чим је Милован одведен, жене су алармирале село, па се искупио већи број мјештанки. Уплашене жене су почеле кукати. Најдовитљивија и најодлучнија, Јована, жена Милана Самарџије, повикала је:

— „Шта ту кукате као кукавице, него хватајмо се камења па да пашчад побијемо!"

Чим су чули позив жена на борбу, усташе су се уплашиле и престале да туку Милована, али су га одвели у Риљу, и наставили са тучом и испитивањем у жандармеријској станици:

— ,,Гдје су остали мушкарци? — питале су усташе.

— „Нећете више никог живог ухватити, а не бисте ни мене да ме нисте на вјеру домамили" — био је Миловановог одговор.

На вијест о Миловановом хапшењу окупила се група наоружаних људи. Договорили су се и одлучили: да у току ноћи нападну жандармеријску станицу и ослободе Милована. У међувремену, Милован је пуштен кући па је све што је доживео са усташама испричао у селу, па је и планирани напад на усташку жандармеријску станицу отпао.

Уплашени Милован је говорио: „Да жене не уплашише усташе ја бих био покојни".

ОПШТЕНАРОДНИ УСТАНАК ОД 24. ЈУНА 1941.

Народ је и овдје, како је речено, одраније гајио симпатије за Совјетски Савез. Сада, у овим невољама, још чешће и емстивније је разговарано о економској моћи СССР-а и војној снази Црвене армије за обрачун са фашизмом. Говорено је да човјечанство у случају уласка Русије у рат може бити спашено, а поготово од Хитлера угрожени

Словени, јер СССР мора побиједити. Чињеница да је само два дана након напада Њемачке на СССР, 24. јуна 1941, народ невесињског среза дигао општенародни устанак — потврђује велику наду народа овог краја у СССР и говори о огромним симпатијама према њему. Тако се може рећи да је вијест о нападу Њемачке на СССР, поред убијања и терора усташа, била основни мотив за тако брзо отпочињање општенародног устанка. Разумије се, у тим данима народ се позивао и на своје слободарске традиције и знане претке; рецимо оне што су 1875. године храбро водили борбу за ослобођење од турског јарма. Истина овај народ, тачније мјештани села Дрежња, двадесетак дана прије, 3. јуна 1941. године, пружили су први оружани и организовани отпор, сачекавши и разбивши групу од око 50 усташа које су пошле да пале куће и, вјероватно убијају људе у селу.

У општенародни устанак, 24. јуна 1941. године, народ невесињског села пошао је без руководства КПЈ, спонтано. Вијести о нападу Хитлерове Њемачке на СССР, 22. јуна, мањевито је преношена, од села до села, најчешће куририма, дозивањем сељака с брда на брдо. Говорило се да је „заратила Русија", те је преношена порука да се народ што боље и прије припреми за борбу.

На брзину су у појединим селима формиране чете, бирани командири и прикупљале прве јединице. Ноћу 23/24. јуни почеле су да се пале ватре по врховима брда — на Глогу, Острвици, Снијежници, изнад Залома и Биограда. То је био знак да су села обавијештена, на ногама и под оружјем, спремна за борбу. Народ је кренуо на устанак, развијајући и носећи на штаповима црвене шалове и узвикујући: „Живјела Русија!" Тиме је устанку дат општенародни ослободилачки карактер.

У зору 24. јуна 1941. устаници су напали и ликвидирали већину новопостављених жандармеријских станица, док је она у Фојници нападнута и ликвидирана 25. јуна у поподневним часовима. Њу су напали устаници из села Сливаља, Дубљевића, Рибара, Југовића и Јесковог Дуба. За то вријеме, дио бораца запосио је положаје према Борчу, ради обезбјеђења од напада усташа из борачког краја. У жандармеријској станици у Фојници било је 5 домобранских жандарма. Један је убијен а два су заробљена, док су командир станице и један жандарм побјегли ка Гацку.

Истога дана, нападнута је и ликвидирана жандармеријска станица Риља. Ухваћено је 6 жандарма. Нађено оружје и униформе су покупили, оружје су подијелили, а униформу је обукао ко је шта стигао да узме. Петорица жандарма су истог дана стријељани у планини Јавор, а шести дан-два касније. Пошто је стријељан посљедњи жандарм, звани Мате, почеле су да круже приче о томе да га није требало стријељати, јер је у селима у која је залазио, кажу, штитио Србе.

У вријеме напада на жандармеријску ст.аницу Фојница мали број устаника је био наоружан. Многи су у напад ишли голоруки, тачније, наоружани кочевима, одлучни да се наоружају.

Спонтаност и недовољна организованост, као опште карактеристике устанка, знатно су се одразиле и приликом напада на Фојницу. Ту није било јединствене команде нити чврсто организованих јединица. Свак је, тако рећи, на свој начин доносио одлуке и предузимао мјере, па је то био разлог да се на жандармеријску касарну почело пуцати са даљине од преко 500 метара. Тако су се жандарми прибрали, прихватили борбу и у повољном моменту двојица су и побјегла. Но, треба уважити и то да није било времена за формирање чвршћих и већих јединица.

Истог дана, 24. јуна, устаници су напали и Невесиње. На град је јуришало око 400 пушкама наоружаних људи и један број без пушака. То су били житељи села: Зови До, Биоград, Дрежањ, Братач и друга села из ближе околине града. У току нсћи 24/25. јуни устаници су продрли у Невесиње, али се непријатељ забарикадирао у касарну и из ње се упорно бранио. Касарну устаници нису могли заузети. Првог дана у тој борби за Невесиње погинуо је Сава Спремо из Биограда.

АКЦИЈЕ УСТАНИКА НЕВЕСИЊСКЕ ПОВРШИ

Приликом напада на Невесиње, дио јединица је сргнизовао и држао положаје на Невесињској површи, на линији Морине — Брњац — Мједена глава и даље, ка Чемерну. Тај дио фронта запосјели су устаници из села: Колешко, Сливља, Дубљевићи, Рибари, Југовићи и Кокорина, са задатком да разбију и униште непријатеља на фронту Морине, који је наступао од Калиновика у помоћ усташком гарнизону у Невесињу, а на осталом дијелу фронта онемогућити испаде борачких усташа.

Послије ликвидирања жандармеријске станице у Риљима устаници из Колешка су, прије запосиједања положаја на Моринама, кре^ули у Плужине, гдје је живјело више муслиманских породица. У селу нико није малтретиран, само су устаници тражили оружје. Муслимани су дали устаницима око 10 пушака. Истина, из села је побјегло неколико људи, Муслимана, вјероватно због страха од устаника и освете, можда зато што су се неки од њих осјећали и кривим. Послије Плужина та група устаника кренула је у Морине, претходно свративши у село Бјелојевиће, гдје је такође тражила оружје. У том селу устаници су одузели од сељака нешто соли, будући да српско становништво у то вријеме до соли није могло доћи. Сем тога, устаници су у току дана и ноћи заклали неколико овнова за храну, што је, с разлогом се може сматрати, био једини вид самовоље у току устанка у односу на муслимански живаљ, јер су се устаници према народу крајње коректно понашали.

У току 24/25. јуни устаници су у Моринама, тачније у Сурдупу. разрушили комуникацију Невесиње — Улог куда се кретала једна непријатељска колона од Калиновика ка Невесињу. Међутим, рушење није добро обављено, па је колона од 7 камиона пуних домобранске војске, слабо дочекана, а порушена цеста није била препрека, па је 5 камиона са војском прошло за Невесиње, што је била знатна помоћ домобранима опкољеним у граду. Два камиона су се са Морина вратила за Калиновик, у којима су одвезли рањене и мртве са бојишта.

У борби на Моринама погинуо је педесетогодишњи устаник Милан Самарџија, што је била прва жртва на том сектору фронта. Нешто касније (посљедњег дана борбе), приликом помијерања фронта са Морина — погинуо је и Констадин Буха.

На Моринама су разбијене двије домобранске сатније, а погинуо је и бојник Павичић, па је тим снагама упућен као помоћ један батаљон из Сарајева.

У Фојници се налазио један број наоружаних устаника из тог мјеста и ЈБесковог Дуба. Они су затварали правац на комуникацији Гацко — Невесиње, источно од села Фојнице, с циљем да онемогуће испаде усташа из Гацка и Фазлагића Куле у устаничка села и да заштите фронт устаника организован према усташком упоришту Борач и према Моринама.

Борба је трајала неколико дана и била је жилава и упорна. За вријеме борбе, у редовима устаника пронијела се прича[1'] да су Петар Самарџић и Јован Драганић, путем писма успоставили везу са домобранским пуковником Иваном Шимићем и са њим се тајно састали. Затим су препоручивали осталима да не треба настављати борбу и да народ треба да се враћа кућама и настави редован посао, јер ће домобранска војска и домобранска команда обезбиједити ред и мир и да усташе неће више убијати Србе. Ова пропаганда и понестајање муниције код устаника је изазвала извесно колебање, што је непријатељ уочио и искористио, па је предузео јаче ударе из више праваца: од Калиновика, Мостара и Стоца.

Касније се причало да су Петар и Јован ишли у Црну Гору ради повезивања са Црногорцима и предузимања заједничких акција. Они су се тамо повезали са својим истомишљеницима, па су у повратку говорили да ће Херцеговина припасти Црној Гори. Затим су пропагирали да за сада не треба водити борбу, већ чекати погодан моменат за борбу и чувати српске главе.

За Петра се причало да је припадао прије рата земљорадничкој странци, а причало се и да је био наклоњен ревслуционарном покрету. Неки су говорили да је био велики симпатизер комунизма. Он и Јован су, у сваком случају, хтјели да задрже ауторитет и престиж у устанку.

У међувремену се једна италијанска колона, ојачана тенковима, кретала комуникацијом од Гацка према Невесињу и зауставила се под Бабиним Долом, три километра од Фојнице према Невесињу. Међутим, она се увече вратила за Гацко, не предузимајући никакве акције против устаника. Вјероватно су Италијани хтјели да демонстрирају своју снагу и не нападајући устанике да се прикажу пријатељима српског народа.

УЗМАХ УСТАНИКА И ФОРМИРАЊЕ ЧЕТА „НАРОДНЕ ВОЈСКЕ"

Непријатељ је послије вишедневних борби, разбио положаје устаника око Невесиња, па су се устаници 29. јуна повукли на нове положаје: Трусина, Глог, Дрежањ и Залом, наслањајући се на положаје који су такође помјерени с Морина ка селу Колешко, висораван Брњац и даље.

У току борби и повлачења устаничких снага српски народ се, у страху од усташког покоља, повлачио у збјегове са стоком и стварима које је могао понијети. Било је неколико збјегова, а један од њих био је југоисточно од ЈБесковог Дуба, у планини Ивици (Јеловина). У том збјегу био је народ из села: Сливаља, Дубљевића, Рибара, Колешка и ЈБесковог Дуба. Највећа тешкоћа у збјеговима била је недостатак воде и хране. Основна храна била је месо и млијеко, јер сељаци нису могли евакуисати жито и кромпир, па су морали клати стоку, коју су потјерали од својих кућа.

Послије сламања устаника и повлачења домобранске војске народ се постепено почео враћати кућама.

Како је речено, у току ових замашних устаничких борби није било чврсте организације и јединственог командовања. Уз то, међу устаницима је било и самовоље, недисциплине и неодговорности. Међутим, било је покушаја превазилажења самовоље, спонтаности и неор-

Петар Самарџић из села Братача и Јован Драганић из села Колешка
423 били су издајници и погинули су у **борби** против НОВЈ.

ганизованости, каналисања и повезивања устаника у организоване облике борбе прожете патриотском оријентацијом. У том периоду, рецимо, није било четника, нити покушаја сарадње са окупатором, сем примјера Петра Самарџића и Јована Драганића. Народ је, дакле, био јединствен, одлучан у оружаном отпору, усташком насиљу и дивљању. Једна од битних одлика, устанка била је што међу његовим борцима није било никаквих националистичких и шовинистичких испада, јер они ни прстом нису дирнули муслимански живаљ насељен у селима Оџак, Биоград, Грабовица, Кифино Село и другдје. Отуда нису тачне приче да је устанак имао и неких националистичких обиљежја. Устанак је у том погледу правилно функционисао и био усмјерен, премда се није одвијао под организованим руководством, ни непосреднијим утицајем КПЈ. Дакле, устанак је био дубоко демократски и општенародни, хуманистички и интернационалистички, праведан и ослободилачки. Иако устанак није довољно описан ни признат, вријеме и историја ће му дати и одредити право мјесто и смјестити га у праве оквире које му историјски припадају.

Послије малаксавања и сужавања устанка, у селима невесињског и гатачког среза, као и у сусједним срезовима, формиране су чете „народне војске", са задатком да заштите села од евентуалних усташких испада и злочина, попут оних прије устанка, када су усташе побиле више невиног народа и угледних људи. Те чете одиграле су важну улогу у заштити села, јер су се усташе уздржавале од даљњих злочина. Ове чете су имале свој значај и због тога што су касније постале језгра партизанских јединица.

Послије опадања устанка, на територији среза Невесиње, као и другдје у Херцеговини, народ је и даље пружао непријатељу отпор одређених размјера, да би заштитио угрожени живот и огњиште. У селима су стално постојале страже, на критичним правцима, слате су патроле и слично. Међутим, и поред свега тога — спокојства није било.

Власти тзв. НДХ, којима је било стало да се одржи мир, предузимале су мјере ради своје безбједности као и притисак на српско становништво. Појачале су гарнизоне у Невесињу, Гацку и другдје, а дио снага су почетком јула стационирали дуж комуникације Невесиње — Гацко. Послије јењавања оружаног устанка успостављене су домобранске посаде у Фојници и у Рибарима. Посада у Рибарима била је јачине вода, са водним официром на челу. Ове посаде су имале задатак да штите ту важну комуникацију, обезбиједе слободан пролаз ради снабдијевања јединица и, евентуално по потреби, извођења брзе интервенције.

Послије јењавања и престанка масовног устанка, у току јула-августа организоване су три акције против непријатеља у Невесињској површи. Једна од тих акција, организована је тако што је постављена засједа на комуникацији Невесиње — Гацко, западно од села Рибара, испред домобранског вода стационираног у том селу, који је ту и постављен да би обезбјеђивао тај дио комуникације. Засједу је сачињавало и организовало 6 омладинаца из села Рибара и Рафтија наоружаних са 4 пушке. Том приликом нападнута су 3 домобранска камиона натоварена храном коју су превозили за гарнизон Гацко. Убијен је један жандарм, заплијењена једна пушка, један пиштољ и око 100 пушчаних метака. С обзиром на мало борбено искуство омладинаца, засједа није добро запосјела положај нити је правовремено отворила ватру, па су камиони прошли са тсваром и осталим људством. Вод домобрана није интервенисао, али је сутрадан повучен и премјештен на Полице. Са појединим војницима из овог домобранског вода више пута је разговарано па се дошло до закључка да је међу

њима било веома добрих људи који осуђују понашање усташа и окупатора, а поготову маеовно убијање. Већина тих војника била је из Вараждина. Било је случајева да су давали муницију појединцима из села.

Друга акција организована је и изведена на комуникацији Невесиње — Гацко под Црним куком. Том приликом, група устаника президала је цесту и направила засједу, тик уз цесту. Наишао је из Невесиња за Гацко аутобус пун путника. Устаници су легитимисали путнике и тројицу сумњивих задржали. Један од те тројице био је усташки мајор Туновић из села Мрђеновића. Устаници су сву тројицу одвели на ЈБесков Дуб и кад су утврдили да двојица нису усташе пустили су их и обезбиједили им сигуран повратак. Усташког мајора Туновића народни суд је, на Барном Долу, осудио на смрт.

Трећу акцију извели су устаници из Сливаља. Почетком августа 1941. вод домобрана јачине педесет и три војника кретао се преко Јавора с намјером да преко села Невесињске површи прође за Гацко. Устаници су запосјели положај у рејону села, затим су ступили у преговоре са домобранима и поставили услов да одложе оружје или да прихвате борбу. Домобрани су прихватили први приједлог и без борбе предали оружје. Тако су устаници из Сливаља добили педесетак пушака и три пушкомитраљеза. Затим су устаници испратили домобране преко Сргова да би безбједно отишли за Невесиње.

Поступак устаника у овим бурним устаничким данима од 24. јуна па надаље, укључујући и наведене, према Муслиманима и домобранима био је крајње коректан. Устанак и касније акције недвосмислено говоре да српски народ није био осветнички расположен према муслиманском народу због усташких злочина над српским народом. Томе ваља додати да је у јуну на Залому Идо Башагић, члан КПЈ из Невесиња, сељацима говорио о усташким злочинима, а крајем августа или почетком септембра исте године кроз Сливље и остала села Невесињске површи прошао је Ибро Шатор, члан КПЈ (и један и други ишли су под својим именима).

ПОЈАВА ПРВЕ „ТЕРЕНСКЕ ЧЕТЕ"

На Невесињској површи је, сем формираних сеоских чета „народне војске", основана и чета у којој су углавном, били бивши жандарми, полицајци и подофицири бивше војске. Та чета се звала „четничка чета". Како се из разговора са појединцима могло закључити, она није била оријентисана на линији устанка. Командир те чете био је Обрен Зиројевић из Дубљевића, касније четник. Чета је била под утицајем бивших официра, а говорило се и Петра Самарџића и Јована Драганића. Чета је себи поставила задатак заштите српских села, али је било бораца који су сматрали и заговарали да треба водити борбу против „Турака", изједначавајући све Муслимане са усташама. Чета је ишла од села до села, од колибе до колибе, јела и пила. Приликом организовања партизанских јединица та се чета распала, а већина тих бораца приступила је партизанима.

Од почетка посустајања полета устаничких борби до краја јула, међу сељацима су вођене живе дискусије. Општи став је био да треба бити будан и не дозволити убијање недужног народа. Тај закључак је, у основи, реализован организацијом и учвршћењем чета народне војске. То је и период покушаја Петра Самарџића и Јована Драганића и бивших официра да остваре чвршћи и што шири утицај над народом.

У току јула почела су прва размимоилажења између појединаца на линији даљње борбе, против окупатора. Петар Самарџић и људи око њега говорили су да треба водити борбу у првом реду против „Турака" (Муслимане су називали „Турцима" и изједначавали са усташама) док за борбу против окупатора треба чекати погодан тренутак. Пароли о чекању додавали су народну изреку да се „шут са рогатим не може бости", као и душебрижнички савјет да треба чувати сваку српску главу, и слично.

Иако је устанак показао мноштво слабости, прије свега као израз његове организационе неприпремљености, борба је на чело устанка избацила људе који су својим схватањима и ставовима били блиски Партији. Они су, касније, били главни ослонац Партије у организовању партизанских чета и уопште развоју НОБ-а. Такви су, понајприје, били Дукица Граховац, Вуле Скоко и многи други.

РАЗВОЈ НОП-а У УСЛОВИМА ОСЕКЕ УСТАНИКА

У августу 1941. године, група комуниста из Мостара дошла је на подручје невесињског среза са превасходним задатком да ради на организацији партизанских одреда и њиховом оспособљавању за борбу. Осим тога, требало је вршити политички утицај на народ и припремати га за почетак борбе против окупатора, наставак бсрбе против његових слугу и домаћих издајника. Тако је на територији општине Фојница (Невесињска површ) дошао члан КПЈ и учитељ Живко Вуковић (погинуо 1942. године). На том подручју већ смо се налазили пекарски радник и члан КПЈ Никола Зиројевић (погинуо 1942. године) и ја. Био сам члан КПЈ, а дошао сам из Београда, па је Живко са Николом и са мном организовао заједнички састанак, који је одржан крајем августа или почетком септембра 1941. године у селу Дубљевићи. То није био састанак „званичне" партијске ћелије, али је Живко говорио о најактуелнијим задацима Партије на том подручју. Основни задатак био нам је политичко дјеловање у народу и припрема за стварање партизанских одреда, затим формирање кружока на којима би се проучавала марксистичка литература и материјали који упознају са циљевима и линијом КПЈ. На тај начин би се, како нам је Живко објаснио, одабирали најбољи другови за пријем у КПЈ и СКОЈ. Такав кружок формиран је у селу Рибарима, у којем се окупило 6 другова. За почетак, проучавана је брошура „Основи лењинизма". Кружок је радио до краја 1941. године, али је из њега, већ у самом почетку, иступио један друг — пошто се определио за четнике. Кружок, којим је руководио Никола Зиројевић, формиран је и у Дубљевићима.

Дјелујући у овом крају, Живко Вуковић је развио политичку активност у Невесињској површи, повезујући активисте свих села и усмјеравајући њихов рад. У свом раду наишао је на пуну подршку Вула Скока (погинуо 1942), угледног сељака који је у јунском устанку стекао велику популарност.

У периоду септембар-децембар одржавани су састанци по селима, на којима је говорено о потреби припреме за устанак и организовања партизанских чета и одреда. Такви састанци држани су и у селима Невесињске површи. На тим скуповима, као што је речено, истицана је пријека потреба припреме за устанак и организовање јединица. На тим конференцијама и скуповима било је опречних мишљења о начину, ширини и сврсисходности борбе против окупатора, те назива и имена јединица. Таква схватања заступале су присталице четника, па

је на скуповима долазило до жучних дискусија и расправа, што је водило постепеном разилажењу и подвајању на присталице партизана и присталице четника.

Организатори четништва такође су сазивали конференције својих присталица, настојећи да им не присуствују они који без колебања раде на организацији НОП-а. Таква конференција организована је и у селу Рибарима, ради придобијања. људи који су стали на позиције НОП-а за четничку организацију.

Поред сеоских конференција и разних састанака које су организовали комунисти и остали политички активисти, вођене су и дискусије са угледним сељацима — да би се активирали и својим ауторитетом поспјешили и убрзали рад на организовању партизанских одреда. Но, поједини чланови Партије и, касније, поједини руководећи људи, још у почетку рада на организацији НОП-а нису се правилно односили према људима. Наступали су често бахато, а пријетили су и да ће стријељати оне који неће у партизане. На примјер, један члан КПЈ и организатор устанка је 19. децембра 1941, на превоју између Дубљевића и Југовићког потока, рекао једном сељаку: ,,Ако нећеш у партизане, ми ћемо те стријељати", а 19. марта, 1942, замјеник команданта првог ударног батаљона је једном предратном члану Партије, који је прошао кроз београдску Главњачу и суђен по Закону о заштити државе, запријетио да ће га стријељати ако не оде у Југовиће, да нађе Живка Вуковића и са њим се врати у с. Сливљу за два сата. Такви поступци одвраћали су људе од покрета и ишли у прилог четницима — тјерали их у четнике.

И поред свих тих грешака, у већини села било је угледних домаћина који су били на линији НОП-а. Готово у свакои селу налазио се по неки члан КПЈ, СКОЈ-а, или њихов сарадник и симпатизер, обично радници који су дошли из Зенице, Сарајева, Београда или из неког другог радничког центра. Рад комуниста и осталих активиста није се ограничавао на одређено село, ни одређени крај. Било је пожељно да сваки члан Партије и активиста искористи свој утицај где год за то има могућности, а користиле су се и родбинске везе и познанства.

Млађи комунисти и активисти наилазили су у раду на велике потешкоће. Старији сељаци често су им гсворили: ,.Шта ви знате, ви сте дјеца, треба да слушате старије".

При таквом ставу остали су они људи који нису били вољни да приступе НОП-у, а циљ им је био да умање аутсритет млађих комуниста и успоре организацију народноослободилачког покрета. Схватајући то, Никола Зиројевић и ја смо, у новембру 1941, пошли на разговор код једног домаћина у мом селу, али нас његов брат није пустио у кућу већ нас је изгрдио, вичући:

„Шта ћете ви, балавци?! Немате ни кучета ни мачета, хоћете да запалите село. Идите испред моје куће и више немојте долазити!"

Упоредо са политичком акцијом ксмуниста, симпатизера КПЈ и осталих активиста на овој линији, дјеловали су и непријатељски елементи, који су настојали свим средствима да спријече рад комуниста и онемогуће стварање партизанских одреда. На конференцијама су стално истицали да за борбу још није вријеме, да треба чекати повољан моменат, да борбу треба водити једино против „Турака". У тој пропаганди, на територији Невесињске површи истицао се један број људи — сељака који су одраније имали велики углед у народу и хтјели су по сваку цијену да га задрже и очувају. Они су у народу нашли своје присталице, које су ишле за њима. У свом раду они су се вјешто користили и нетактичним односом појединих комуниста према народу.

 У ствари, што је акција комуниста била шира и снажнија, праћена и

неким сопственим слабостима и грешкама, све је више долазшт до размимоилажеша између присталица НОП-а и прочетничких присталица. То је довело и до подвајања појединих села, а у некима од њих Партија није остварила јачи утицај.

Концем октобра 1941. године, у селу Дубљевићи формирана је партизанска чета, обухватајући својом организацијом засеоке Рибаре, Полице и Главице. За њеног командира изабран је Урош Прстојевић (погинуо 1944. год.), а за комесара Никола Зиројевић. Убрзо, већ почетком новембра, формирана је партизанска чета у Југовићима, обухватајући и село Кокорину. На састанку на коме је формирана чета, за њеног командира изабран је Пеко Томић (касније су га стријељали партизани), а за политичког комесара Вуле Скско.

АКЦИЈЕ БАТАЈБОНА „НЕВЕСИЊСКА ПУШКА"

У југозападном дијелу невесињског среза партизанске чете стварале су се брже и лакше, што је било карактеристично за села Лукавац, Зови До, Дрежањ и Братач и још нека. У њима је било више чланова и симпатизера КПЈ, те радника и ђака који су дошли из градова, а, сем тога, у ова села су често долазили руководећи људи НОП-а за Херцеговину. Већ у септембру 1941. ту смо имали формиране партизанске чете. Њихова језгра биле су чете народне војске, формиране послије јунског устанка, а неке од њих су постале партизанске.

Формирањем већег броја партизанских чета, указала се пријека потреба и захтјев за њиховим обједињавањем, па је концем септембра 1941. године формиран батаљон „Невесињска пушка".

Послије сламања јунског устанка значајнија борба вођена је концем 1941, и то против домобранских снага на Трусини. У том окршају заробљена је већа група домобрана и заплијењено око 340 пушака, 3 тешка митраљеза, 5 пушкомитраљеза и више сандука муниције. То је била веома значајна борба, не само због тако успјешног исхода већ и зато што је уливала повјерење народу, јер се видјело да се може водити успјешна борба против организоване војске.

На Невесињској површи послије јунског устанка није било неких значајнијих борби, али су чете народне војске, а касније и партизанске чете, непрестано држале положаје према Борчу, јер је српским селима стално пријетила опасност од борачких усташа. Као појачање у обезбјеђењу од борачких усташа, концем децембра 1941, или почетком јануара 1942. године, у селу Југовиће и Кокорину дошла је партизанска чета из Братача, једна чета из Дрежња и једна чета из Никшићког НОП одреда. Командир је био капетан I класе Јеврем Бјелица, а политички комесар Максим Горановић. У том периоду још није дошло до потпуног расцјепа између партизана и четника, па су положаје према Борчу држале и мјесне чете народне војске — свака према свом селу, уз добро обезбијеђену сарадњу.

Од септембра 1941. године до почетка јануара 1942. године, усташе из Борча и Фазлагића Куле чешће су правиле испаде против српских села, убијајући мјештане и палећи српске куће. У гатачком срезу усташе су попалиле Торахин До, Вратло и многа српска села у Борчу.

У зору 4. јануара 1942. године, око 800 усташа из Борча и њихових сарадника напало је села Горња Бсдежишта, Торахин До и Вратло. У овим селима налазиле су се мале партизанске снаге, и то мјесна партизанска чета из Бодежишта и дио партизанске чете (десетак бораца) села Југовића, са Вулом Скоком на челу. Партизанска чета из Пивског батаљона, са Радојем Тадићем на челу, затекла се у сусједном селу и прискочила у помоћ Бодежиштанима (свега око 70 пушака).

Читав дан вођена је неравноправна борба. Када је пао мрак, а мале партизанске снаге готово остале без муниције, усташе су успјеле заузети село. У тој борби погинуло је 9 партизана и 28 жена, дјеце и стараца. Поред оста.пих погинули су Лука Ненезић, члан Среског комитета Партије, и Ранко Михић, секретар комитета СКОЈ-а за Гацко. За вријеме те тешке борбе, у селу Врба, удаљеном неколико километара од мјеста догађаја, налазио се Милорад Поповић са групом од око 120 четника. Ни на више позива није хтио помоћи Бодежиштанима. Одговарао је: „Нека комунисти изгину, кад се ставе под моју команду, онда ћу им помоћи".

Трећег јануара 1942. године у гатачки срез дошла је група четника из источне Босне преко Фоче, под командом мајора Бошка Тодоровића. Њега је Дража Михаиловић поставио за команданта четничког штаба за Источну Босну и Херцеговину. Циљ њиховог доласка био је учвршћење и повезивање псстојећих и организовање нових четничких јединица, те стварање јединствене четничке команде, ради разбијања народноослобсдилачког покрета. Тодоровић је у Гацку и Невесињу вјешто искористио мржњу српског становништва према усташама и њиховим злочинима, па је говорио да су сви „Турци" усташе и непријатељи српског народа, те да их треба свугдје и на сваком мјесту убијати.

Седмог јануара 1942. године извршен је напад на усташку милицију у селу Равни. У нападу је учествовала партизанска чета из Дубљевића и партизанске чете сусједних села, те партизанска чета Пивско-жупског партизанског батаљона. Напад је извршен у рану зору, али није био најбоље организован, па су браниоци Равни, са породицама одступили за Гацко, уз незнатну борбу. Село је потпуно спаљено. Спаљено је жито и све што се нашло у кућама. Дио жита и осталих намирница претјеран је у околна села, одакле је нешто ишло за војску, а нешто је подијељено сиромашнијим сељацима. Сав овај посао одвијао се стихијно, јер командовање партизанским четама још није било обједињено, будући да су чете биле строго мјесног карактера и намјене. Сем тога, у нападу је учествовала група четника. У спаљено село Равни, са групом присталица дошле су и четничке вође мајор Бошко Тодоровић и Видак Ковачевић, па се не искључује и њихов утицај на ток и исход ове „операције".

Мајор Тодоровић[2] био је задовољан резултатом акције, иако му је било жао што су усташе одступиле. Он је говорио: „Ово је добро, овако треба: убијати „Турке", палити њихова села, јер су непријатељи Срба. Штета само што су умакли, други пут неће, сигурно".

ОДЛУЧНО ПРОТИВ БРАТОУБИЛАЧКЕ БОРБЕ

Четници су ову партизанску акцију и успјех приказивали као и свој успјех, али том пропагандом нису постигли жељене резултате и циљ. Због тога, четничко руководство, средином јануара 1942. године, организује свој напад на усташко упориште Борач, иако за акцију тако великих размјера нису били организационо способни, а још су

-> Мајор Бошко Тодоровић, командант четничког штаба за Источну Босну и Херцеговину, погинуо је у ноћи 19/20. II 1942. у Кифином Селу (Невесиње) у окршају са деловима 1. ударног Херцеговачко-црногорског партизанског батаљона. Погинула су и два члана његовог штаба, поручник Јован Мишељић и проф. Недељко Јокановић. На партизанској страни рашена су 4 партизана. Међу њима је теже рањен политички комесар 1. батаљона Стево Ковачевић, а погинуле су и 2 жене мештанке од четничке бомбе. (Архив Војноисторијског института ф. НДХ, бр. рег. ф. 4; док. 15/1, 15/4-2 кутија 190).

Били без довољно снага, јединствене и чврсте команде. Наиме, тих дана (од 9. до 15. јануара) у селу Кокорина налазиле су се незнатне четничке снаге. Према причању појединих сељака ту су била два четничка одреда — један са око 30, а други са око 70 људи. Ови четници су се жалили да су њихове снаге за напад на Борач мале и недовољне, да четничке снаге које је обећао мајор Тодоровић нису дошле, те да народ нема, повјерења у њих. Говорило се: када би четници говорили народу истину — да би то био крах њихове војне и политичке организације. Говорило се и то да од тако малих четничких снага не презају усташке снаге — „Турци" у Борчу. Тих дана у Кокорини се налазио и командант четничког одреда Томо Гузина са својим одредом, па се и он жалио да су те четничке снаге веома мале за напад на Борач, па да и он страхује од могућег неуспјешног исхода те акције.

У то вријеме су се у селу Југовићима и Кокорини, поред мјесних партизанских чета, налазиле и двије партизанске чете из Невесиња. Четнички команданти говорили су народу да партизани неће да сарађују са њима и неће да иду у напад на Борач и усташе. По селима су пропагирали да партизани неће на „Турке" и да њима није стало да убијају непријатеља српског народа. Партизани говоре да се треба борити против Италијана, а ми им поручујемо: треба прво поубијати „Турке", а Италијане напасти кад буде вријеме.

Знајући да се њихов успјех у организовању четника и придобијању маса може реализовати само у случају ликвидације усташког упоришта Борче и, евентуално, Куле Фазлагића, четничке главешине, како је већ речено, планирале су да нападну Борач. Јер, ликвидацијом Борча стекли би повјерење маса, и тако успјели у организовању четника, однссно разбијању организације НОП-а. А у случају неуспјеха — пребацили би кривицу на партизане! Таква рачуница биће још видљивија из каснијих прича и пропаганде мајора Тодоровића и других четничких вођа.

Са таквим планом, четничко руководство, средином јануара 1942. године, изводи напад на Борач. На Доњи Борач нападале су четничке снаге под командом неког Косоровића, које су имале око 350 до 400 људи, а заједно са њима нападале су и јединице Крста Рудана, који је већ тада сарађивао са Талијанима. У Улогу се тада налазило око 50 Италијана, па ово мјесто није ни нападано, ради већ наведеног споразума. Сем наведених, на Борач су нападале и четничке снаге из Невесиња и околине, јачине 300 до 350 људи. Партизанске снаге су помагале тај напад, тако штс су држале положаје: од Мједене Главе до платоа Брњац, штитили српска села и затворили правце усташког одступања ка Гацку, те пристизање помоћи из Гацка. Дио невесињских четника нападао је село Тобиће, а послије његовог заузимања наставило се са пљачком, па су се многи четници са опљачканим стварима враћали кућама. Слично су чинили и остали четници који су учествовали у овом нападу. Напад на села Горњег Борча није получио никакав успјех, јер су усташке снаге пружиле јак отпор, па су четници морали одустати од даљег напада. За овај неуспјели напад, мајор Бошко Тодоровић је окривљавао партизане.

СЛУЧАЈНО ХАПШЕЊЕ ПЕТРА САМАРЏИЋА

Концем 1941. године, ширила се прича да је Петар Самарџић успоставио сигурну везу са Италијанима у Невесињу. Међутим, када се, 21. јануара 1942. године, са четири пратиоца враћао са Невесињске површи сусрео се, код села Вртича, на комуникацији Невесиње — Гацко са италијанском патролом од око двадесет војника. Они су га

разоружали. Том приликом, долазећи из села Залома (ја сам ишао путем лијеве обале ријеке Заломке), наишао сам баш у тренутку када се то догађало, па су Италијани и мене са још једним сељаком из Гацка, задржали и потјерали са Петром и његовом пратњом. Дотјерали су нас у италијански логор — бараку која се налазила у Кланцима са посадом на комуникацији Невесиње — Гацко, три до пет километара од Кифина села према Гацку. У бараци је била смјештена италијанска посада од око десет војника, која је штитила комуникацију и контролисала тај део територије.

Италијани су нас смјестили у један ћошак дрвене бараке, у којој је спавала војска. Читаву ноћ чувала нас је стража, која се повремено смењивала. За то вријеме Петар Самарџић је натуцао италијански, док није дошао тумач. Петар је тражио да Италијани успоставе везу и омогуће му разговор са неким апотекаром у Невесињу или италијанским командантом, додајући да он већ сарађује са Италијанима и да они треба да га заштите, а да је његово задржавање неспоразум. Петар је често позиван у канцеларију. Не зна се о чему је тамо разговарао, али је веза са Невесињем успостављена у току ноћи. Затим нас је обавијестио да је све срећено и да ћемо ујутру бити пуштени, јер је тако наредио италијански командант.

Дана 22. јануара 1942. у свитај дана, Италијани су нас (два војника) повели из бараке. Од барака смо ишли око двјеста метара далеко од цесте, беспућем и на удаљености од пола километра. Потом смо сишли на цесту и продужили у Кифино Село. Петар нам је рекао да кажемо да смо побјегли.

Вијест о Петровом хапшењу брзо се пронијела по околним селима. У то вријеме још није дошло до потпуног разлаза између партизана и четника, па су мјесне чете околних села запосјеле Кифино Село и погодне тачке с обје стране комуникације у рејону села, с намјером да отму и ослободе Петра. Ту сам нашао и свог ујака Гојка Поповића, који ми је испричао како су сазнали за Петрово хватање. На тај аларм сви су се дигли на оружје: „Задајем ти божију вјеру овуда те жива не би провели за Невесиње", на крају рекао је Гојко.

Сељаци су тада причали да је једна партизанска чета из Билећа, која је ушла у састав Коњичког партизанског одреда, па се због јаке зиме и мећаве није могла пробити кроз Невесињско поље, задесила ту, понудила своју помоћ при отимању Петра. То су Кифљани и остали учесници са задовољством примили. Кифљани су Билећане добро угостили, говорећи да га жабари овуда неће и не могу жива провести. Кад је пуштен, Кифљани су отказали гостопримство Билећанима и тражили да напусте село, да их Италијани не би попалили.

ПРВИ УДАРНИ БАТАЉОН НА НЕВЕСИЊСКОЈ ПОВРШИ

Трећег фебруара 1942. године на територији невесињског среза дошао је први ударни батаљон.[3)] Он је дошао с намјером да помогне и ојача организацију НОП-а, организује нове јединице и помогне учвршћење већ постојећих партизанских јединица, да помогне у разбијању

[3]> Командант 1. ударног Херцеговачко-црногорског батаљона био је Владо Шегрт, политички комесар Стево Ковачевић, замјеник команданта Љубо Б. Ковачевић, замјеник политичког комесара Милија Станишић, руководилац СКОЈ-а и омладине у батаљону Славко Стијачић, референт санитета др Сафет Мујић, интенданти: Душан Алексић и Бранко Катић. Батаљон је имао близу 300 бораца, а када је ступио на невесињски срез, прикључила му се чета од 80 бораца у селу Зови До, са командиром Мирком Радовановићем и политичким комесаром Савом Чоловићем.

четничке организације и подигне борбеност партизанских чета. На територији Невесињске површи одмах се пронијела вијест да је то добро организована, дисциплинована и борбена јединица, што је радовало све присталице НОН-а.

Вијест о борби коју је 1. ударни батаљон водио с четницима у селу Подграђу и разбио групу од око 70 четника, којом приликом је погинуо Спасоје Ивковић, као прва партизанска жртва у борби с четницима, брзо се проносила селима и храбрила партизанске борце и чете.

Ликвидација мајора Бошка Тодоровића са двојицом својих сарадника у Кифином селу, ноћу 19/20. фебруара, те разбијање и протјеривање групе Италијана (око 300 војника) и групе четника (око 200 бораца) 26. фебруара 1942, из села Братач, којом приликом су погинула 4 (четири) партизана, забринула је четничке присталице и у четничком руковсдству изазвало изненађење и пометњу. С друге стране, још је више подигло морал партизанских јединица и присталица НОП-а, јер четницима и Италијанима није успјело да разбију и протјерају Први ударни батаљон.

Како се батаљон кретао невесињским селима и водио акције, тако су се проносиле и вијести о његовим акцијама и успјесима, што је радовало присталице НОП-а. Једног дана пронесе се вијест да је батаљон повео 12 или 14 везаних људи из Кифина села у село Крекавице, да су их партизани тукли и мучили, а потом стријељали под оптужбом да су петоколонаши и издајници, а затим их у једну раку онако везане закопали. Присталице партизана и активисти супротстављали су се тим вијестима и причама и тврдили да је то четничка измишљотина и пропаганда, да је Партија и НОП борбена, али и хумана организација. На жалост, та се вијест потврдила као тачна. Четничке присталице су ликовале, а наши активисти били понижени и нису умјели тај поступак правдати ни бранити. На несрећу, таквих неразумних догађаја бивало је све више.

У марту исте године, 1. ударни Херцеговачко-црногорски партизански батаљон дошао је на терен Невесињске површи. Формирао је партизанске чете у селима која нису приступила НОП-у, у ЈБесковом Дубу и Фојници. Командир партизанске чете у ЈБесковом Дубу био је Божо Милидраг, а политички комесар Јован Мучибабић, а командир фојничке чете био је Тсмо Анђић и политички комесар Јован Братић. Батаљон је радио тако што би у рану зору опкољавао села, а потом у њима сазивао људе. Они би се изјаснили и договорили о формирању партизанске чете и, том приликом, била би изабрана команда чете. С правом би се могло рећи да формирање чета на такав начин није било добровољно већ присилно, а под притиском су назване партизанским. Каснији догађаји показали су да су се такве чете распадале или прелазиле четницима.

Половином марта 1942, 1. ударни батаљон је у току ноћи кренуо у село Сливље, са задатком да и тамо оформи партизанску чету, на начин како је тс радио и у другим селима. Дан раније, батаљон је на Модром Пољу стријељао двије жене из Фојнице, из породице Гузина. Једна од њих остала је жива, отишла у Фојницу и излијечила се. Та вијест, као и раније сличне вијести, брзо се пронијела селима. Вјероватно, Сливљании су за њу сазнали, а знали су и за остала стрјељања 1. ударног батаљона, па су запосјели положаје, с намјером да не дозволе улазак батаљона у село. Батаљон је наступао у колони и надо-

мак сливских положаја развио се за борбу и заузео положаје. На крају је, ипак, побиједио разум, јер су се Владо Шегрт и Лука Ајкало, путем дозивања договорили да се не просипа узалудна крв, па су се Сливљани повукли и батаљон је ушао у село. Истог дана одржан је скуп Сливљана и оформљена је партизанска чета, а за командира је изабран Лука Ајкало.

Први ударни батаљон је 21. марта 1942. године, послије пола ноћи, кренуо из села Сливаља у село Колешко, са истом намјером. У свитај дана, батаљон је опколио село и без отпора ушао у село. Заправо, људи су побјегли, а у селу су остали само старији људи, жене и дјеца.

Истог дана, једна италијанска колона кренула је из Невесиња за Гацко, комуникацијом која повезује ова мјеста, да би снабдијела своје трупе материјалним потребама у Гацку. Колона је организовала обезбјеђење оба бока маршевске колоне на цијелој марш-рути Невесиње — Гацко. У обезбјеђењу лијевог бока колоне са Италијанима учествовала је и група од 100 до 150 четника, која се кретала лијево од комуникације, захватајући цијело село Колешко. Чим је 1. ударни батаљон открио наступање колоне, развио се за борбу на линији: Јавор — источно Колешко — комуникација Невесиње — Гацко[1]. У првим поподневним часовима батаљон је дочекао и напао колону у покрету, а дошло је до борбе која је трајала неколико сати. Приликом те борбе рањен је један партизан, а губици непријатеља нису утврђени. У поподневним часовима наше снаге су се повукле и отишле у село Дубљевиће, док је једна чета 1. ударног батаљона одступила преко ријеке Заломке и отишла у Љесков Дуб. Још у току дана, батаљон је запосјео положаје и развио се за борбу, јужно од села Дубљевића на линији: Источне Полице — Бушић Глава (трг. 1178) — Модро Поље — Ерцеглија (мост на ријеци Заломци) — Равтија. Десно крило батаљона имало је задатак да не дозволи Италијанима продор у села Невесињске површи, Сливља и Дубљевиће, и да их набаци на комуникацију. Италијани су. скоро у сами мрак, челом избили на Ерцеглију, гдје су дочекани јаком пушчаном и митраљеском ватром партизанских снага. Изненађени непријатељ, притиснут јаком унакрсном ватром, повукао се до куће Сима Бухе, 2 до 3 км од Ерцеглије ка Невесињу, купећи мртве и рањене. Тачан број његових потинулих није утврђен, али су остали трагови крви на снијегу. У овој борби учествовале су и партизанске чете села Сливаља. и Дубљевића. То је била прва борба против Италијана на Невесињској површи и оставила је јак утисак у народу, јер је народ видио и схватио да се може водити борба и против добро организоване и наоружане војске.

ГРЕШКЕ КОЈЕ СУ СЕ ОСВЕТИЛЕ

Концем марта 1942. године, 1. ударни батаљон кренуо је из невесињског среза из Фојнице за срез Гацко. Једног дана, у рано јутро, бат-аљон је опколио село Градину (око 2 км од Фојнице према Гацку) и установио да су сви способни за војску из овог села побјегли. Сљедеће ноћи батаљон је из Градине кренуо за село Брајићевићи, с намјером да разбије тамошњу четничку групацију и формира партизанску чету. Село је опкољено, али није било никаквог отпора, јер су четници и мјештани побјегли, чим су сазнали за долазак 1. ударног батаљона. Приликсм уласка батаљона у село, извршен је претрес

кућа, штала, трапова и других скровишта. Нађено је 12 сељака који су се скривали у шталама. Сви су доведени у кућу четничког војводе Милана Зиројевића. Послије мучења, свих 12 људи је стрије.љано.

То је оставило мучан утисак не само на село, већ и на читав крај. Поред тога, велики дио стоке и хране одузет је од сељака и пребачен у партизанска села — нешто стске и хране чувало се за војску, а нешто је подијељено сиромашнијим партизанским породицама. То је погоршало наше односе и створилс злу крв међу сељацима, не само из Брајићевића, него и околине.

Било је стријељања и у другим селима. У Југовићима је стрејеЉан Пеко Томић, командир партизанске чете и још један човјек. Из Кифина села стријељано је 12 или 14 људи; у ЈБесковом Дубу два трговца из Фојнице и Лале Милановић са Залома; у Дубљевићима су стријељане двије жене из Фојнице, од којих је једна остала жива (са стријељања је отишла у Фојницу и излијечила се). Пре стријељања људи су до изнемоглости тучени, пребијани и мучени, што су четници, такође, користилии у својој свакодневној пропаганди. Њима су више користили наши злочини, него пропаганда.

Сва та стријељања вршена су у вријеме када су „лијева скретања" у овом крају дошла до пуног изражаја. Проносио се став и линија руководства — да треба данас убити сваког оног ко би могао тебе убити сутра. Многи су говорили да је ова наша борба пролетерска револуција, те да треба рушити међе и маргине, стварати заједничке хамбаре, отварати ,каз.ане за исхрану се.ла", односно „комуна". Изричито је тражено да свако мора поздрављати са „Смрт фашизму", при чему је онај што поздравља са „Помози Бог" могао бити кажњен и стријељањем. Многи старији чланови Партије нису се смјели супротстављати овој линији, чак нису смјели ни критиковати овакве грешке, јер су се и сами бојали да буду стријељани, па им је сигурна заштита живота била само у ћутању. Даване су препоруке да сваки члан Партије убије неког петоколснаша, јер би се тиме потврдила његова оданост покрету, а петоколонашем је могао бити проглашен сваки појединац који би изразио неслагање са наведеном линијом и праксом, чега је, иначе, било. У случају неке грешке, њен учинилац је, за казну, морао да иде на италијански бункер и оданде донесе неки предмет као доказ да је задатак (казна) извршен. Претпостављени штабови били су све. Важила је лозинка: „Не бојте се смрти — она је само посљедња функција живота". Најгрубља грешка је што је све то било најчешће резултат самовоље појединаца и група, а рађено је у име Партије, чиме се блатило њено име. Многи су се, дубоко. у себи, питали: „Зар је могуће да се то дешава и самовољницима допушта и зар је то у интересу Партије?!" Стари комунисти су та насиља повезивали са терором који је владао за вријеме старе Југославије, у београдској „Главњачи", у Билећком логору, и другдје. Стријељања су вршена без утврђивања кривице и без суда, без јавног образлагања пресуде и доказа о грешкама осуђеног на смрт, чиме се дискредитовао наш покрет у народу и замагљивао четничку издају, јер им је ишао у прилог. Све то се догађало тајно, дакле од очију јавности, али је било немогуће сакрити. Суд је био штаб 1. ударног батаљона и поједини други руководиоци из Оперативног штаба, тако да се није знало зашто се то ради, а мотиви стријељања нису објашњавани. Довољно је било само рећи: италијански шпијун, издајник, петоколонаш — па да оде глава.

НАПАД) НА БОРАЧКЕ УСТАШЕ*

Усташко упориште Борач спутавало је развој народноослободилачког покрета у Херцеговини, јер је везивало знатан број партизанских снага за одбрану српских села и слободне територије. Тако је Борач задавао много бриге руководству НОП-а у Херцеговини и делу источне Босне.

У Бсрчу је још прије другог свјетског рата постојала усташка прспаганда, која је тровала односе између Срба, Муслимана и Хрвата. Послије капитулације Краљевине Југославије, борачке усташе се организују у усташки табор и наоружавају оружјем које су добили од усташа из Гацка и, већ почетком септембра 1941. године, почињу да убијају голоруко српско становништво.

Петог септембра 1941. године, борачке усташе су попалиле већи број српских села у гатачком срезу и у Борчу, јер се сељаци нису могли голоруки одупријети добро наоружаном непријатељу. У Доњем Борчу попаљена су скоро сва српска села. У њима су побијени многи људи, жене и дјеца. Први неуспјех, борачке усташе су претрпјеле средином децембра, приликсм напада на село Обаљ (Калиновик), гдје су имале 11 мртвих и више рањених.

Шестог јануара 1942. године, усташе су у селу Шиповици убиле двије фамилије из братства Лера —• 15 особа.

Сјутрадан, 7. јануара 1942, усташе су блокирале сваку српску кућу у Придворици, потом голоруко становништво затворили у стају, а затим их издвојили, свирепо мучили и убијали. Биланс покоља био је: 132 мртва, међу којима 19 дјеце испод 10 година. Из тог покоља побјегла је петогодишња дјевојчица и нашла уточиште у једној муслиманској кући, али је и она, 17. априла, убијена (приликом напада на Борач). То је била и посљедња жртва српског становништва у Борачу, јер је тиме завршено истријебљење Срба у борачком крају.

Сем усташких злочина над српским становништвом, Борач је угрожавао слободну територију Невесињско-гатачке површи и ограничавао маневар партизанских снага на поменутом, па и ширем подручју. Зато се пред НОП и партизанске јединице неодложно поставио задатак да се ово усташко упориште ликвидира оружаном акцијом јачих партизанских снага, добро организованих и војнички добро вођених. Имајући у виду све то, Оперативни штаб за Херцеговину организовао је напад на Борач.

За тај напад прикупљене су веће снаге из читаве Херцеговине, које је сачињавало 8 батаљона са мјесним партизанским четама и јединицама Калиновачког партизанског одреда. У току 16. априла извршено је прикупљање снага на Невесињској и Гатачкој површи, па је напад отпочео 17. априла.

У саставу ових снага, у нападу на Борач учествовали су и дијелови партизанских чета Дубљевића, Југовића, Сливаља и других села. Дијелови ових чета придодати су појединим батаљонима, које су (један број тих бораца) употријебити као водиче на правцима наступа. Такође, један дио тих чета остао је на положајима према комуника-

[4)] У нападу на усташки Борач учествовали су: 1. ударни Херцеговачко--црногорски батаљон, 3. батаљон (Шумадијски) II пролетерске НОУ бригаде, дијелови територијалних партизанских батаљона: Бањско-вучедолски, „Лука Вукаловић", „Шума" (Требишски), Билећки, „Владимир Гаћиновић", Ситнички, Столачки, „Љубомир", Жупо-пивски, „Невесињска пушка", Гатачки, Калиновачки и Обаљски одред и добровољачки Фочански одред.

лијана са ове комуникације у позадину наше нападне групе. Један број партизанских снага затварао је правац од Гацка и Куле Фазлагића, који је могао угрозити десни бок и леђа наших снага. У близини Невесиња (у Бишини и у Невесињском пољу) остављен је дио снага, да би онемогућили евентуалне испаде Италијана из Невесиња на слободну територију, која је сачињавала више од двије трећине невесињског среза. То се убрзо показало оправданим, јер су италијанске снаге, у току борбе на Борчу, направиле испад на села у Невесињском пољу и дјелимично попалиле Миљевац, Шуриће, Жиљево и Завође. Међутим, оне су снажно дочекане нашим снагама и јаком ватром партизанских јединица. Италијани су се повукли, уз знатан број мртвих и рањених. Тачно како је планирано, 17. априла 1942, у свитај дана извршен је напад на сва села борачке вале, с лијеве и десне стране ријеке Неретве, у дужини око 30 километара и 18 села. Напад је извршен скоро из свих праваца и био је снажан. У првом налету, 17. априла, ликвидирана су многа упоришта и заузета села, а у току дана ликвидирана су остала упоришта и заузета сва села, сем Мједеника. Мједеник је био тако утврђен и брањен да је његова одбрана ликвидирана тек 18. априла. Погинуло је 79 партизана, а око 100 је рањено. На Мједенику је погинуо и политички комесар Југовичке партизанске чете Вуле Скоко и политички комесар Дубљеваћке партизанске чете Никола Зиројевић.

Сва села, а нарочито Мједеник, била су јако утврђена и уређена за кружну одбрану, добро организованом унакрсном ватром. Партизански батаљон из Требињске шуме је са дијеловима Дубљевићке чете (14 бораца) прошао између села Пода и Мједеника, захватајући Мједеник са источне стране од ријеке Неретве. Управо ти дијелови били су изложени унакрсној ватри из Мједеника и Почеља. Око подне неко је пронио вијест да су наше снаге сдступиле, а ми опкољени. То је изазвало панику и почели смо одступати у нереду. Нашу панику непријатељ је уочио и искористио, јер су наши борци одступили, не заклањајући се од усташке ватре. Више су вољели и да погину, него да их, евентуално, усташе живе ухвате. Тако су многи борци погинули.

Ко зна што би се све још ту збило и догодило, колико би још бораца погинуло, да неко није пронио вијест да наше јединице нису одступиле, да су на својим положајима и да воде тешке борбе. На ту вијест, поколебани положаји су консолидовани. Усташе из Мједеника су нас приковале ватром. Били смо потпуно на брисаном простору, па тиме згодна мета. Иза мене рањен је друг Никола Зиројевић кроз кољено. Тако беспомоћан дозивао ме је да дођем, молио ме да га не оставим жива усташама већ да га убијем. иБо је то тежак тренутак. Ко би се одлучио да убије свог најбољег друга? Био сам и сам рањен, али сам наставио борбу и размишљао како да помогнем Николи? Око нас је било доста мртвих и рањених. Били смо беспомоћни. Међутим, више се није чуо Николин глас. Нешто касније смртно га је погодио други метак и тако се угасио живот још једног младог борца, комунисте и комесара чете.

У току првог дана борбе, усташе су евакуисале своје фамилије низ Неретву, у правцу Улога. Имали су отворен пролаз, јер калиновачке јединице нису стигле на вријеме и нису извршиле свој задатак.

Из Дубљеваћке партизанске чете, поред њеног комесара Николе Зиројевића, погинули су Николин брат Петар, Милован Станић и Благоје Хрњез, а из Југовићке, уз њеног комесара Вула Скока, погинули су Лука Јакшић и Новица Таушан.

Многи људи на Невесињској површи и околини чудили су се како је могуће да ниједан Муслиман из борачких села није покушао да заштити Србе и да им јави за несрећу која им се припремала. Касније, и активисти и организатори НОП-а су се, такође, питали, како то да нико из борачке вале, од тако великог броја Муслимана, није пришао НОП-у. То је давало повода четнички оријентисаним појединцима да називају све Муслимане усташама, а четничким вођама, да шире пропаганду и сију мржњу према Муслиманима.

ЖЕСТОК ОКРШАЈ НА ЕРЦЕГЛИЈИ

Послије ликвидације усташких снага у Борчу, из Невесиња за Гацко је, 25. априла 1942. године, кренула италијанска колона, јачине пука, с намјером да сломи и разбије партизанске снаге, које су гарнизон Невесиње држале у блокади. Тог дана, 1. ударни батаљон је, заједно са мјесним партизанским четама Дубљевића, Сливаља и Југовића, посјео полсжаје на линији: Јавор — рејон села Сливаља — Златица (к. 1278) — Модро Поље — Ерцеглија — Равтија, с циљем да са ових положаја дочека. нападне, разбије и уништи италијанску колону, која се кретала у правцу Гацка, и тиме дозволи непријатељу да уништи и разбије партизанске снаге и да оде на слободну територију Невесињске површи. Десно крило партизанских јединица имало је задатак да не дозволи непријатељу освајање доминантних положаја (Јавор и предио према Дубљевићима), да спријечи упад у село Сливља и да непријатеља набаци на комуникацију, како би лакше био тучен кад дође до борбе.

Непријатељ је наступао са јаком лијевом побочницом, која се кретала преко села Колешка, Цргова, Ћепала (к. 1397), захватајући доње село Сливаља, Полице и јужно од Модрог Поља, али му није пошло за руком да се дохвати најважнијих тачака са којих би успјешно могао тући наше снаге. Он није знао да су партизанске снаге запосјеле Ерцеглију и Равтије. Партизанске снаге на десном крилу водиле су тешке борбе и присиљавале непријатеља да сужава простор наступања све до Ерцеглије. Наше маскиране снаге на Ерцеглији и на положајима с обје стране цесте и ријеке Заломке изненада су отвориле јаку унакрсну ватру из свих оружја на чело колоне и читаву колону у захвату тих положаја. Италијанска колона била је изненађена. Настала је пометња. Притиснута јаком ватром, била је принуђена на повлачење у нереду — два километра од Ерцеглије и зауставила се под Бабиним Долом. Средила се и поново предузела наступање и напад на партизанске положаје, крећући се комуникацијом за Гацко.

Након петочасовне борбе, партизанске снаге су се повукле са положаја Ерцеглија — Равтија и учврстиле свој положај на линији јужно од села Дубљевића — Сливља — Јавор, гдје је настављена и вођена борба која је трајала пуних шест дана, али Италијанима није пошло за руком да продру у села Дубљевиће, Југовиће, Кокорину и горње село Сливаља, па је ова територија остала слободна — у рукама партизанских снага. Међутим, непријатељ је задржао комуникацију и висове изнад цесте, јужно Модро Поље (Бушић Глава трг. 1178), Полице и пробио се за гарнизон Гацко.

У току ове шестодневне борбе, Италијани су извршили неке паљевине у доњем селу Сливаља и у Фојници. У селу Рибарима ухватили су Вуколаја Буху Вула и стријељали га на Ерцеглији, на мјесту погибије италијанског официра. Под Црним куком стријељали су, 26.

априла, Саву и Аћима Богдановића из Сливаља и једног човјека из села Пресједовца. Истог дана стријељали су и Спасоја Буху с Рибара, такођер под Црним куком.

Италијани и четници ухватили су у Долсвима, крај Сливаља, Риста и Марка Ковачевића, Воја Лакету и Јована Ђоговића, 27. или 28. априла. Одвели су их у Невесиње, а четнички суд их је осудио на смрт. Стријељани су 1. маја у Бишини.

У овој бсрби непријатељ је имао 60 мртвих, већи број рањених и 50 заробљених војника; заплијењена су 2 тешка митраљеза, 5 пушкомитраљеза, 60 пушака, 2 револвера и велика количина муниције, граната, ручних бомби и 60 товара разне опреме. Партизани су имали 4 рањена борца.

ЧЕТНИЧКИ „ПУЧ" У ГРАБОВИЧКОЈ ПАРТИЗАНСКОЈ ЧЕТИ

Баш тих дана НОП овог дијела Херцеговине доживио је још један неуспјех. Наиме, 25. априла 1942. године, Грабовичка партизанска чета, по налогу четничког руководства из Невесиња, организовала је „пуч" у својој команди и бјекство у четнике. Претходно је требало убити командира чете, а комесара жива довести у Невесиње. Критичног дана у кућу Вула и Стевана Голијанина дошао је Ристо Чоловић, комесар Грабовичке чете. У кући је затекао неколико бораца те чете. На комесарово питање зашто су напустили положаје — није било одговора. У тренутку док је посматрао борце и очекивао било какав одговор, на Риста је насрнуо један од бораца и ухватио га за прса. Остали су повикали: „Одложи оружје, предај се, издајниче!"

У истом тренутку Ристо је одгурнуо нападача, извукао пиштољ и успио опалити један метак, којим је ранио једног борца. Настало је рвање и ударање песницама. При том је неко угасио петролејску лампу која је светлила у соби. Ристо је успио да изађе из собе у ходник, гдје је настављена борба, јер га издајници нису остављали. Ристо Чоловић је ушао у собу Вула Голијанина, који је био у соби, али је немо ћутао. Тада је скочио Вуле, питајући шта се то догађа? Пошао је из собе, а Ристо Чоловић за њим, мислећи да исксристи мрак и Вулову евентуалну заштиту за излазак из куће. Међутим, Вуле је на вратима распорен ножем, јер су издајице мислиле да је то Ристо. Кад су видјели шта су урадили, за Ристом су осули паљбом. Смртно су га погодила 4 метка. Тако су злочинци одузели живот Ристу Чоловићу, комесару партизанске чете села Грабовице.

Командир Грабовичке чете, Илија Чоловић, био је одсутан, па је избјегао смрт, на коју је од изрода и издајника, неочекивано био осуђен. Послије овог злочина, комплетна чета је, изузев команде, отишла у Невесиње и у својој оданости до краја остала вјерна окупатору.

ОМЛАДИНСКИ БАТАЉОН „ПЕТАР РАДОВИЋ" У АКЦИЈАМА

На територији источне Херцеговине, у јесен 1941. до маја 1942. године, формирано је некслико ударних батаљона, који су добили називе по знаменитим догађајима и чувеним јунацима. То су били батаљони „Невесињска пушка", „Владимир Гачиновић", „Нађо Чабриновић", „Лука Вукаловић", и др. Тиме се жељела искористити борбена традиција слободарског херцеговачког народа, што је требало допринијети омасовљењу НОП-а. Та околност утицала је и на давање имена Омладинском батаљону „Петар Радовић", формираном почетком маја

1942. године. Штаб батаљона сачињавали су: командант Томо Анђић, политички комесар Васо Ковачевић, замјеник команданта Лука Ајкало и замјеник политичког комесара Ратко Таушан.

Из Невесињске површи, односно од омладинаца из села Дубљевића, Југовића, Кокорине и Сливаља, формирана је Омладинска чета, састављена сд око 45 бораца, која је ушла у састав поменутог батаљона. Она је, такође, формирана почетком маја 1942. године. Команду чете чинили су: командир Томо Мучибабић из Борча, политички комесар Панто Говедарица из Дубљевића и његов замјеник Митар Буха са Рибара. Сви борци ове чете, сем оних из команде, имали су испод 20 година. Чета је учествовала у неколико акција и извршавала све задатке који су јој постављени.

Око 21. маја, на коти Барни До, западно од села ЈБесков Дуб, одржан је састанак штабова 1. ударног батаљона и Омладинског батаљона „Петар Радовић", коме су присуствовали и представници команде Омладинске чете батаљона „Петар Радовић". На састанку је извршена краћа анализа ситуације на једном дијелу територије невесињског среза коју покривају села Братач, Залом и Кифино Село. Констатовано је да се у селу Братач и у Кифину Селу налази група Талијана и четника који су угрожавали слободну територију и ширили непријатељску пропаганду, па је донијет закључак да се ове снаге разбију. На састанку је било супротних и екстремистичких схватања и приједлога, који су вукли на позиције ранијих „лијевих грешака". Рецимо, командант 1. ударног батаљона, ЈБубо Ковачевић Мизара, предлагао је да се нападне село Братач, те да се сви људи побију, куће спале, стока и храна „дигну". Том екстремном приједлогу, супротставила се ЈБубица Ивковић (погинула 1942), говорећи да би то имало тешке пслитичке посљедице и да је то супротно са директивом о исправљању „лијевих" грешака. Она је, такође, рекла да непријатеља треба разбити и уништити, али да становништво затечено у селу не треба дирати, па је такав закључак и донијет. На састанку је, такође, утаначен и план напада.

Први ударни батаљон имао је задатак да нападне четничке снаге у селу Братач и да наступа од Кнежака десним крилом, наслањајући лијево крило на ријеку Заломку, а Омладинска чета да наступа на његовом досном крилу и нападне четничке снаге на коти Свињац. У току ноћи 22/23. изведен је марш јединица правцем Барни До — Црнче — Залом, гдје смо се развили у стријељачки строј и напали непријатеља у освит дана.

Борба је вођена читав дан и читаву наредну ноћ. У међувремену, још у току дана, дск се водила борба, Италијанима у Кифином селу дошло је појачање из Невесиња.. Читав дан Италијани су наше положаје тукли минобацачксм и артиљеријском ватром. То је онемогућило успјех партизанских снага, па су се сјутрадан, у свануће, морали повући. Истовремено, из Гацка се кретала једна италијанска колона у правцу Невесиња. Колона је у покрету захватила села Шипачно, Залом и Грабовицу, која су измакнута од главне комуникације, али правац одабраног пута за кретање изводи у Невесињско поље и даље у град Невесиње. Батаљсн и Омладинска чета повукли су се правцем Кнежак, Челина (трг. 1284), Руда Брда (к. 1314), Подграђе, Слато. Одатле је Омладинска чета отишла у Зајасен и запосјела положај на висовима према селу Шипачно, с циљем да спријечи евентуални продор Италијана у село Слато, чиме су штићена леђа партизанским снагама, које су се налазиле на положају: Некудина — Дрежањ — Лукавац. Тих дана, тј. крајем маја 1942, четници су спроводили интензивну пропаганду по селима против НОП-а, која је допирала и до

партизанских бораца и потајно их захватала. Због тога се осјећала колебљивост код појединаца и у Омладинској чети, која је захватила и неке руководеће људе. На то су поједини чланови команде чете и штаба батаљона реаговали и чета је остала компактна све до њеног распуштања.

Омладинска чета, заједно са комесаром батаљона, 25. маја је кренула из Зајасена за Невесињску површ, а неколико дана касније отишла је за Гацко и запосјела положај према селима Руда Главица и Добропоље, с циљем да не дозволи испаде усташа из правца Грачанице, односно Гацка, на слободну територију. Почетком јуна, чета је са тих положаја упућена у село Бодежиште и запосјела положај јужно од села, западни дио кота Добри До (к. 1348) и затварала правац од села Дубљевића и Југовића, из кога су наступали четници, те обезбјеђивала лијеви бок 1. пролетерске бригаде, која је воДила борбе са четницима на Вучеву.

Кад је дошло до повлачења 1. пролетерске бригаде у правцу Чемерна, командант батаљона „Петар Радовић" наредио је да се Омладинска чета повуче са тих положаја и крене низ Врањски До у Борач. Са четом се налазио и комесар батаљона. Тој одлуци команданта, односно штаба батаљона, супротставио се замјеник комесара чете, са захтјевом да се чета не одваја од пролетера, већ да одступа са њима, јер, њено одвајање од пролетера не даје изгледе за успјешније, самосталне акције. Међутим, тај приједлог није усвојен, па је чета одступила за Борач, према одлуци команданта. Кад је сишла у Борач и била изнад села Зуровића, са Мједене Главе и других висова четници су на чету осули паклену пушчану и митраљеску ватру и приковали нас за земљу. У смирај дана, чета је прегазила ријеку Неретву и прешла на њену десну страну, прикључивши се избјеглицама из Дубљевића, који су са стадима побјегли испред четника. Сјутрадан, чета је поново прешла на лијеву обалу Неретве и отишла у шуму изнад села Мједеника. Том приликом одржан је партијски састанак, којем су присуствовали политички комесар батаљона, командант батаљона, комесар чете и његов замјеник. Дакле, присуствовали су Томо Анђић, Васо Ковачевић, Панто Говедарица и његов замјеник Митар Буха, док су замјеници комесара и команданта батаљона били одсутни. На састанку је командант батаљона предложио да се распусти Омладинска чета. Том приједлогу супротставио се замјеник комесара Омладинске чете и предложио да се чета не распушта, већ да кренемо и стигнемо пролетере, јер још за то постоје могућности. Тај предлог није усвојен, а командант Томо Анђић је одговорио да он не може носити на души педесет живота. Остали чланови Партије су ћутали и гласали само за распуштање чете. Вијест о распуштању чете, борцима је саопштио командант, и рекао им да пођу кућама, да не иду у четнике и да ће у погодној прилици поново бити позвани у партизане и наставити борбу.

ТЕШКЕ ПОСЉЕДИЦЕ „ЛИЈЕВИХ" ГРЕШАКА И ЊИХОВОГ НЕДОСЉЕДНОГ ОТКЛАЊАЊА

У периоду април — мај 1942, на територији среза Невесиње није било већих четничких јединица. Заправо, четничке вође побјегле су у Невесиње, окружене незнатним четничким снагама. Они су успјели да учврсте сарадњу са Италијанима, који су им дали следовање у храни и оружју. Четничке вође су добијену храну дотурале у нека села и давали је својим породицама, говорећи да ће свако ко приступи

четницима добити следовање. На тај начин су вршили своју пропа-1'анду. Затим, вјешто су користили наше грешке и промашаје, те њихово недосљедно отклањање, што им је помагало у њиховој пропаганди против НОП-а.

Четничко руководство је слало своје агитаторе, појединачно и у групама, у села ради пропаганде. Они су вршили свој утицај на колебљивце, а преко њих и на друге људе, чак и на припаднике НОП-а и партизанске јединице. Та пропаганда имала је снажан утицај, нарочито у одсуству партизанских снага са одређеног подручја. До тога је дошло због тога што је партијско и војно-политичко руководство за Херцеговину, поред почињених грешака, било заокупљено сталним борбама, опијено и занесено успјесима и убјеђено да НО покрету Италијани и четници ништа не могу, па није могло ни схватити штетност четничке пропаганде. Оно није могло, ни умјело, на вријеме процјењивати ситуацију, нити доносити правилне и правовремене одлуке.

У другој половини маја и почетком јуна, сва та четничка пропаганда имала је свог одраза у јединицама НОП-а. Долази до колебања у многим партизанским јединицама, четама, па и батаљонима. Четници су грешкама партизанског руководства правдали своје поступке. У својој пропаганди користили су успјехе њемачких снага на Источном фронту, говорећи: ,.Ето вам Црвене армије, ето вам Стаљина. Нијемци се налазе пред Москвом и Лењинградом, надиру према Стаљинграду, заузеће читаву Русију. И сад ви, шака јада да се борите против такве силе. Зато треба чекати вријеме и повољни моменат? Осим тога, четници су говорили да од окупатора треба узети оружје, храну и спасити српске главе, а када дође вријеме, сви ћемо против окупатора.

Четници су нештедимице величали снагу Њемачке и Италије и врло смишљено сијали неповјерење народа у Совјетски Савез и сопствене снаге. Таква њихова пропаганда није била без успјеха, поготово што је у народу владало мишљење да ће Русија за три мјесеца сломити Силе осовине.

Око 23. маја, мјесна партизанска чета Љесков Дуб, са политичким комесаром на челу, побјегла је у четнике. У селу је остао командир чете са четири-пет људи. У разговору са мјештанима о разлозима бјежања, речено је да се пронијела вијест да у селу партизани треба да стријељају 12 људи, па пошто нису знали који су то — онда су сви побјегли. Четници су, по казивању мјештана, пронијели ову вијест. Вјероватно су је измислили, да би на тај начин разбили чету и њено људство придсбили за себе и довели га у своје јединице. Могло би се поставити питање: како то да и комесар побјегне. У ствари, на ту дужност су бирани људи на јавном скупу, а такав је био случај и са комесаром поменуте чете, па се могло догодити, поготово што у селу није било чланова Партије и СКОЈ-а, да у руководство чете буде изабран несигуран, односно погрешан човјек.

Отприлике у исто вријеме, и командир Заломске партизанске чете је, са већим бројем бораца, побјегао у четнике.

Прва пролетерска бригада је 25. маја спалила село Колешко, због тога што су четници у одбрани села и јаке борбе против партизана, давали снажан отпор и водили огорчену борбу. Истог дана, дијелови 1. пролетерске бригаде у селу Шипачно стријељали су Стева, Тодора и Марка Ђерића, као кривце што је партизанска чета тог села тих дана пребјегла четницима. Затим су убили жену Глигора Ђенића и запалили Глигорсву кућу и кућу Луке Дамјанца, за казну штО' су, као командир и комесар, побјегли са четом у четнике. То је дало још више материјала четничкој пропаганди и изазвало сумње народа у добронамјерност НОП-а.

Крајем маја или почетком јуна, замјеник команданта 5. ударног батаљона, Јанко Ивковић, у договору са четницима, одводи и предаје четницима комплетну партизанску чету тог батаљона (из састава батаљона).

Спаљивање Колешка и поступак пролетера у Шипачну није имало никаквог војничког ни политичког оправдања, поготово што се тада народу говорило да Партија и НОП исправљају своје, раније почињене грешке. Баш тога, 25. маја, Омладинска чета налазила се на путу из села Зајасена за Љесков Дуб и са Барног Дола посматрала запаљене куће у диму и пламену. На лицима бораца видио се пријекор и невјерица, јер били су сигурни да ће се обећање о исправљању поменутих грешака испунити. Била је то тешка и мучна ситуација, коју нико није могао објаснити и оправдати.

Крајем маја и почетком јуна, четници појачавају своју пропаганду. Наставља се осипање партизанских јединица. Одбјегле партизане четници не убијају, радо их примају и укључују у своје редове, говоре им да су дошли да спасу своје главе и да четници не убијају Србе, као што то чине партизани.

Трећа непријатељска офанзива још више заоштрава ситуацију, јер се непријатељ користи развученошћу наших јединица на широкој територији, па долази до колебања у народу и појединим партизанским јединицама. Поред наведених грешака, треба рећи да партизанско руководство није дозвољавало критику, било је до краја несамокритично у оцјени свога рада и понашања. Оно није правилно процијенило насталу конкретну ситуацију, није схватило четничку пропаганду, ни намјере непријатеља, и тако се догодило да није извукло партизанске снаге испод јаког удара непријатеља, што је довело до разбијања партизанских јединица и распада покрета, па је преостало људство наших јединица било приморано на повлачење у малим групама.

МИЋО ЏЕЛЕТОВИЋ

РАТ ЋЕ БИТИ И ПРОЋИ

Село Чепелица је уочи рата имало 47 домаћинства, расутих у котлини дугој 5—6 километара са око 300 становника.

У тренутку напада фашистичких сила на Југославију око 20 војника, резервиста, резервних и активних подофицира затекло се у јединицама Југословенске војске широм земље. Ја сам се затекао у пјешадијском пуку на Црквицама, изнад Боке которске, као резервни поднаредник.

Сјећам се како су 6. априла 1941. године рано изјутра бомбардовани арсенал у Тивту и друга мјеста у Боки которској. Тога дана наш пук је примао пуковску заставу. Постројеним јединицама на Црквицама одржао је говор командант пука пуковник Саво Оровић. Он је, између осталог, рекао-

,,Не бојте се, момци. Рат ће бити и прође. Не каже узалуд мудри народ: не пада снијег да помори свијет — него да свака звјерка свој траг покаже. Важно је овога рата где ће ко да буде. Са нама су наши моћни савезници: Енглеска и Америка и са истока наша мајка

Совјетска Русија". На то је читав пук, у један глас, узвикнуо: „Живјела Совјетска Русија!". Тада ми није било јасно шта је мислио командант када је рекао: „Важно је овог рата где ће ко да буде". Тих његових ријечи сјетићу се и схватити њихово право значење тек приликом формирања партизанских јединица.

Послије командантовог говора доста шаролико одјевени и некомплетно наоружани сишли смо до Рисна и смјестили се у село Радовићи, на полуотоку Луштици. Одатле смо са бродова и обале посматрали двобоје наших противавионских батерија и италијанске авијације и ту без испаљеног метка дочекали вијест о капитулацији наше војске. Гледао сам мог командира чете, поручника Вилотију Павловића, раније командира ђачке чете у Билећи, како на вијест о капитулацији плаче као мајка над јединцем сином.

Поче да нам дијели муницију, али смо нас двојица резервних подофицира, Милан Ђелетовић и ја, захтјевали од командира да се сваком војнику врати по 150 метака, што нам је удовољио.

Цијелу ноћ смо подијељени по групама расправљали шта ћемо и како ћемо. Ујутро је замјеник командира чете, који је био симпатизер Италијана, покушао да нас построји и спреми за предају Италијанима у Котару, али сам ја гласно био против тога. Иступивши пред строј рекао сам: „Ја се жив нећу предати Италијанима!". За мном су иступили један по један трећина војника. Колона нас „непослушних" крене преко Грбља, па уз Ловћен, преко Његуша, Грахова, Вилуса и Црногорских Мируша — стигосмо у наш крај. Уз пут се друштво осипало, јер су људи махом одлазили ка свом крају, тако да нас је у Грахову било само петорица.

На том, четири дана дугом путу, нагледали смо се свашта: тужних и ружних трагова разбијене војске, италијанских јединица како просто парадирају нашим путевима, појединих домаћина који су такорећи преко ноћи бацали образ под ноге, родољуба који су искрено жалили због тако брзог краха војске и државе, па и оних који су нас проклињали што „продасмо државу Италијанима", али нас као најрођеније хранили и упућивали најкраћим и безбеднијим стазама.

Ноћ пред долазак кући провео сам код кума Милана Кесојевића у Црногорским Мирушама. Цијелу ноћ смо сједели и причали. Обојица смо се сложили да се сада треба склањати испред сваке војске и никоме не прилазити, пушку не предавати — јер ће нам требати.

ЧУВАЊЕ ПУШКЕ ЗА СПАС ЖИВОТА И ОБРАЗА

Четврти дан сам стигао у родну Чепелицу. Тих дана у село су стизали војници из разних крајева Југославије. Да не би пали у заробљеништво, већином су се пробијали пјешице. Истина, неки су и били заробљени, али су успјели да побјегну и у Чепелицу дођу и 20 — 30 дана послије капитулације. Тако се свих 20 активних и резервних војника и подофицира, који су се затекли у бившој војсци, вратило кућама, а нико није одведен у заробљеништво. Сви су били разочарани и изненађени због тако брзе капитулације ВОЈске и државе и дубоко забринути за нашу даљу судбину. Кућама су се вратили и они који су до тада били запослени „на страни" или су били на школовању. Већина војника је са собом донијела пушку и муницију.

Убрзо су Италијани, нутем прогласа, позвали народ на послушност и наредили да свако под пријетњом смртне казне преда у би-

лећки логор оружје и муницију, као и сву војничку опрему. Народ се бојао страдања, па су појединци предлагали да предамо војничке пушке. Међутим, нико од нас који смо донијели оружје није прихватио тај предлог, тако да је сачувана свака војничка пушка.

Негдје између 15. и 20. маја отишао сам у Билећу. Идући цестом испред старе поште на моје велико изненађење сретох мог командира чете поручника Вилотија Павловића. Заподјенусмо разговор. Питам га куда иде, а он одговори — у билећки логор да се јави италијанској команди. Италијани су га, вели, пустили само на дан да обиђе породицу, а потом да се врати у логор и одатле у заробљеништво. Немало збуњен том површном одлуком, позвах га да иде са мном у село, гдје ће нам требати, а како буде мени биће и њему, углавном смо хране имали доста и не би ни он гладовао. Поручник се браПи да то никако не може, јер ће му страдати жена и дијете који остају у Билећи. То јесте била велика људска мука, али сам га убјеђивао да из ропства не може ништа помоћи породици. Ипак, сва моја убјеђивања су остала без успјеха, па се раздвојисмо и без поздрава. Био сам огорчен на његов „добровољни" одлазак у ропство.

Идући даље кроз билећку чаршију, сретох Меха Зубчевића, терзију који је правио надалеко чувене џемадане, шалваре, капе и друге дијелове народне одјеће. С њим сам до рата био добар; он ми је правио неке дијелове одјеће, тако да сам код њега редовно навраћао. Али Мехо ми се сада некако накостријешио накинђурен новим опасачем, упртачем и пиштољем. На њему нов фес обавијен у хрватску тробојку. Назвах му: „Добро јутро, Мехо", а он ме само погледа мрко и са презиром. Оде Мехо у жандармеријску станицу, а и ја свратих у кафану Петра Џелетовића. Неко од присутних у кафани упита: „Зашто се ово Мехо Зубчевић ушаренио и надувао?" Људи ми рекоше да је он усташки логорник и да бјежим из Билеће док ме није затворио и, још горе, ,,за главу скратио". Послије краћег разговора упутио сам се кући, преко Подосоја, јер су ми савјетовали да идем цестом испод логора према Чепелици. Од тада нијесам долазио у (Билећу све до септембра, када су поново Италијани дошли, овог пута да спасу усташки режим од устанка.

У селу је завладала потиштеност и неизвјесност. Старији људи који су искусили тегобе и страдања из првог свјетског рата почеше ра резонују: „Ми граничари смо увијек највише страдали, па ћемо и овога рата. Све ће нас одавде истјерати, као што је то учинила V Аустрија за вријеме прве свјетске војне, када нас је распирила из својих кућа у Љубомир, одакле се нијесмо вратили за пуне двије године, а када смо се послије пада Аустрије вратили — дошли смо без ичега и на голу подину. Морали смо правити куће изнова. .."

Читаво пролеће 1941. године није се обавило готово ништа од пољопривредних радова, а поготову смо мало радили нас неколико младића који смо дониЈели пушке из априлског рата. Највише времена проводили смо скупа расправљајући о прошлости и нагађајући шта нас чека у ово зло вријеме. Понекад би нам се у тим дугим расправама придружили старији људи — једни би причали како је и аустријска окупација била и прошла, па ће и ова; други су савјетовали да обавезно предамо пушке, јер се против силе не може, а и када запуца да ћемо добро „напунити гаће"; трећи су резоновали да је свака власт и свако вријеме било против сељака и ни једно му „добра није донијело", па неће ни ово, зато је најбоље према оној народној: ,,Ко ми ага — ја му слуга", што се свело на то да

ми предамо пушке, па да се некако с миром преживи. Ти старци које је жизот добро промучио најман»е су у дискусији подносили оне младиће што још ни војску нису служили- не признајући им право на миш.љење о рату. Ипак, најбучнији су били они што су се у ово зло вријеме повукли у себе или нам савјетовали да чувамо пушке, јер нам могу требати за спасавање главе и образа. ..

РАЗГОВОР СА УСТАШАМА САМО ПРЕКО НИШАНА

Када су Италијани, у мају 1941. године, на основу споразума између Мусолинија и Павелића напустили Билећу и власт предали органима Независне Државе Хрватске, усташе су свој долазак на власт обиљежиле хапшењем неколико грађана Срба, које су касније пустили на интервенцију групе Муслимана из Билеће. Нешто касније стигла је вијест да су усташе извршиле тешки злочин у Коритима, гдје су побиле и бациле у јаму око 160 невиних људи српске националности. Вијести о тешким злочинима стизале су и из других крајева Херцеговине: од Требиња, Љубиња, Попова поља и других мјеста.

Људи у селу су били веома потиштени. У страху и недоумици чекали су шта ће даље бити. Тада је свима, па и старијим људима, постало јасно да се од „Независне" не може очекивати ништа добро. У глави већине, а поготову младих људи, сазријевало је сазнање да се од такве „државе" треба бранити оружјем. У селу смо завели дананоћно патролирање са задатком да се у случају кретања усташа према Чепелици благовремено да знак за узбуну како би народ могао да се спаси бјекством у околне шуме и камењаре. Многи сељаци више нијесу спавали у својим кућама, већ на ледини и у камену, по разним склоништима. Поставили смо засједу у непосредној близини јаме на Караули (на 3 км од Билеће) са задатком да нападну усташе ако би доводиле људе да их бацају у тај бездан.

У таквим околностима чули смо вијест да је Њемачка напала на СССР. Код већине људи то је изазвало велику радост и наду у брзу побједу Совјетске Русије и слом Хитлерове ратне машинерије, која је већ била згазила безмало читаву Европу. Ведрина и охрабрење враћали су се на огрубјела лица ових људи. Вјера у побједу била је резултат утицаја КПЈ у народу, иако тада у Чепелици није било чланова Партије. У народу су постојале и сада намах оживјеле и традиционалне симпатије према „мајци Русији", која се у прошлости често налазила на страни поробљених балканских народа, мада је и обичан човјек знао да је то царска Русија чинила из хегемонистичких интереса. Било је сада и оних који су говорили да ће Њемачка савладати и СССР, као што је савладала и друге европске земље, чак и велику Француску, али су такви били малобројни.

Новонастала ситуација, а нарочито утицај КПЈ у народу, затим близина црногорске границе и страх од усташа све више су стварали расположење за отпор и борбу против усташа и свега онога што је „Независна" Павелићева држава овдје донијела.

Под таквим устовима у јуну 1941. године формирали смо јединицу за одбрану народа од усташа, коју смо назвали Завођска чета (по општини Завође). Састанак смо одржали у брду Рогошина, у близини села Орах. Чета је у свом саставу имала три вода: Чепелички, Панички и Орашки. За командира чете изабрали смо поручника Милоша Куреша (касније је организатор четника). За командира Чепеличког вода одредили су мене, иако је ту било и неколико актив-

них подофицира, које сам предлагао, јер сам сматрао да имају више војничког знања и искуства од меие, али Куреш није хтио никако да их прими за командире водова. Нарочито је инсистирао да командири водова буду из угледних и боље стојећих сељачких породица, што ће нам бити јасније тек касније.

Да би се код народа разбио страх и усташе заплашиле, пронијели смо вијест да се у планини Видуша налази 5.000 Црногораца. Говорили смо да су они дошли у Видушу да помогну народу тога краја да се брани од усташа, па само чекају одређени моменат да дигну пушку. Ово је, бар донекле, и утицало на усташе да привремено одустану од своје намјере, а у међувремену су пустиле и неке грађане из затвора — да би се народ привремено смирио. Међу затвореницима је био и Јефто Бошњак. Он је побјегао из затвора и једне ноћи бануо у Чепелицу. Заједно смо спавали на гумну и те ноћи ми је дуго причао о његовом затварању и бјекству. Био ми је добар друг, па смо се искрено напричали, понајвише о томе како ће се на силу усташа морати одговорити силом народа.

Народ је препричавао ову вијест о Црногорцима и Видуши додајући свако понешто и своје. Тако смо послије неколико дана и ми који смо ту вијест намјерно протурили и добро знали да је нетачна почели некако и вјеровати — да у Видуши можда некога и има. Опет, били смо свјесни да тамо нема никакве војске, изузев чобана, а и од њих ријетко ко има пушку. Али је било веома важно вјеровати у нешто, поготову у изглед на спас из те несреће у коју су усташе гурнуле српски живаљ.

Усташе су покушале да за своје планове придобију Муслимане у Билећи, али међу њима нијесу могли наћи упориште, изузев појединаца, који, опет, нијесу смјели да се истичу. У овим првим данима позитивну улогу је одиграла муслиманска омладина, као и немали број угледнијих муслиманских фамилија. Као примјер истичем пошиара Селимовића, оца Хаке и Бајра, који је био оличење поштења и људског достојанства. Те честите муслиманске фамилије нијесу се никако могле сложити са усташким плановима. Њихови домаћини су говорили: „Ми овде са нашим комшијама Србима одувијек живимо у добрим односима, па ни сада, на овој муци, без обзира на појединачне заћевице нећемо дозволити да неко међу нас унесе злу крв и нож".

Усташке власти, заплашене великим бројем устаника из околних села, који су са свих страна окружили Билећу, стално су тражили помоћ. Поред тога, мобилисали су дио Муслимана, али им таква војска, с обзиром да је мобилисана углавном против своје воље, није много вредјела. Свјесне тога, усташе су мало измјениле своју тактику настојећи да смире народ. Њихове патроле, које су сада долазиле у село, говориле су да неће дирати мирно становништво, већ само одмјетнике, оне што носе оружје. Међутим, „одмјетници" су за усташку власт били сви способни становници, без обзира на пол и године старости. Послије Коритске јаме нико им овде није више могао вјеровати, још мање се са њима мирити и састајати. Разговор је био могућ само преко нишана.

Средином јула једна усташко-домобранска група је кренула према планини Видуши да испита и тачно установи да ли тамо стварно има какве војске. Изласком на Црне Врхове, на помолу према Видуши, дочекало их је неколико устаника из села Домашева и чобани из Видуше, те их, послије краће борбе, потјерали назад у Билећу. Није ни чудо: људима који су били силом мобилисани није било до борбе по овим кршевима, већ до своје главе, па су и сами умјесто

једне стварне пушке „видјели" бар десет и о томе причали Билећом. Други или трећи дан након тога из Билеће је кренуло знатно више војске, око 150 домобрана. Ишли су према селу Мириловићи. О њиховом покрету на вријеме смо обавјештени. Вијест о томе се брзо пронијела преко Чепелице у Мириловиће и Брани До. Једна група нас наоружаних устаника из Чепелице и Горњих Мириловића скупила се на брду Мантокит, које доминира изнад Мириловића, а друга група, из Доњих Мириловића и Браног Дола, на супротној страни према Браном Долу. Ова друга група је одмах отворила пушчану ватру на домобране, а одмах јој се придружила наша група са Мантокита. За врло кратко вријеме непријатеља смо протјерали из Мириловића. Бјежали су како је ко могао, без икаквог реда. Три домобрана су погинула: Један у кршу при изласку из Мириловића, други у Брајашеву долу — Чепелица и трећи при изласку из Брајашева дола. Више домобрана је теже и лакше рањено. Од устаника није нико ни погинуо ни рањен, јер нам домобрани нијесу ни пружили неки нарочити отпор. Послије овога пораза домобрани и више ^ијесу ни покушавали да иду према Мириловићима, па ни према Видуши. Били су срећни да су извукли живе главе из тога камењара, а у Билећи су приказивали да нас, устаника, има бар десет пута више него што нас је било.

Послије ове борбе у јулу лрисуствовао сам састанку на Сувој Локви у Видуши као представник села Чепелице. Ту су били и представници свих околних села. На сатсанку је закључено да се заједничким снагама одупремо непријатељу: да непријатеља нападамо у брдима, гдје је за устанике најповољније, а да се по могућности избјегава борба у селима, како не би страдали дјеца ***и*** старци. Састанком је руководио Радован Милићевић, сељак из Звијерине (четници су га убили у децембру 1943. године као илегалног радника).

ВЕЛИКЕ ПОБЈЕДЕ УСТАНИКА КРАЈЕМ АВГУСТА

Усташке власти су са новом акцијом покушале тек 20. августа. Тога дана послали су једну јачу патролу од око 20 војника десном страном Требишњице. Хтјели су, ваљда, да испитају могућност да у згради школе у Чепелици поставе своју оружану постају, сличне ранијим жандармеријским станицама које су биле по селима. Ова патрола је ишла низводно до моста на Мистијаљу. Ту су прешли у село Мируше са намјером да пронађу погодну кућу како би и тамо смјестили оружану постају према црногорској граници. Приликом повратка напали су их устаници Мирушке чете и убили два војника.

Два дана касније, 22. августа, усташко-домобранска војска је кренула у акцију одмазде у село Мируше у јачини око 100 војника. Усташе су имале намјеру да попале село, те да застраше мјештане и остала сусједна села. Међутим, дочекани су ватром. Наша патрола из састава Чепеличког вода, која је била на Дракуљици, на вријеме нас је о томе обавијестила. Непријатељска војска кретала се десном страном ријеке Требишњице, комуникацијом преко Чепелице. У таквом распореду неометано су стигли до места на Мистијаљу.

Устаници су одмах распоређени за борбу. Панички вод заузео је положај за борбу на бријегу Главчине, који доминира изнад моста и дијелом изнад села Мируша са задатком да отворе ватру када већина војника пређе преко моста, а затим да их Мирушка чета дочека са чела и натјера на ријеку. Орашки вод имао је задатак да отвори ватру на десни бок непријатеља приликом њиховог

одступања јер смо били сигурни да ће домобрани окренути назад чим псчне борба. Усташе су биле малобројне, па тако одвојени нијесу били у стању да сами поведу борбу са устанитдима. Чепелички вод заузео је положај поред ћуприје и дуж цесте према засеоку Задубље. Густа храстова шума се простирала до самог моста, па је терен за засједу био идеалан. Тако смо их пропустили да прођу, а да нас не примјете, јер им се у шуму није залазило. (Ову шуму посјекли су Италијани у фебруару 1942. године да би се бранили од партизанских засједа, јер су ту њихове колоне приликом пролаза стално дочекиване и протјериване.

Таквим распоредом створена је погодна клопка за уништење непријатеља. Међутим, некоме од бораца из Паничког вода са Главичине омакнуо се прст на обарачи. Онако нишанећи и не размишљајући о исходу борбе опалио је још два три метка на прве војнике стигле на средини моста. Тиме је засједа откривена и настала је борба.

Непријатељ је отворио ватру из више пушкомитраљеза, очевидно не штедећи муницију. Домобрани су послије краће борбе почели тако брзо да се повлаче да смо се изненадили. Очекивали смо, наиме, да ће нам пружити већи отпор с обзиром на то да су били много надмоћнији у оружју; имали су доста пушкомитраљеза и муниције, а ми само пушке са мало муниције и сваки метак нам је био драгоцјен. Непријатељ је одступао у правцу Билеће десном страном Требишњице која их је одлично штитила. Када су, бјежећи у нереду, стигли до чепеличког моста, дочекала их је засједа Чепеличког вода, и то пушчаном ватром из непосредне близине. Натјерали смо их у корито ријеке Чепелице, која лети пресуши и остану само дубоки вирови. Домобране је ухватила још већа паника, бјежали су како је ко могао уз уско и пошумљено корито ријеке. Гонили смо их у стопу до зидина билећког логора. Колико је кршевити терен Дракуљице и пошумљено корито ријеке ишло у прилог устаницима, још је више, овога пута, користило непријатељу, јер их је штитио од сигурне смрти.

У овој борби је можда тек сваки други наш борац имао пушку, док су остали носили војничке бајонете насађене и укоричене на колац, веће кухињске ножеве, гвоздене виле и слично. Међу наоружаним устаницима било је и таквих који су у борбу донијели скраћене (прешегане) аустријске карабине или руске „московке", које су сачували из првог свјетског рата. Такве пушчице носили су чобани испод својих кабаница, чувајући стоку, да би их заштитили од вукова. Сваки опаљени метак из тако скраћене пушке више је подсећао на пуцањ из неког топчића. Такви пуцњи изазивали су велики страх непријатеља, јер нијесу знали из каквог се то оружја пуца. Преживјелим борцима је тај дан остао урезан у сјећање колико због побједе толико, и још више, због разноврсних оружја и оруђа која су појединци самоиницијативно спремали и накнадно пристизали у борбу. Било је ту пушака из првог свјетског рата тако примјерно чистих и сачуваних, конзервираних у воштано платно — као да су тек из фабрике стигле. Баш таква је била „московка" Божа Лера.

Резултати ове борбе, колико се могло установити били су: 6 убијених и 14 рањених непријатељских војника. Заплијењено је 8 пушака и тешки митраљез (без постоља) који је касније заплијењен, а користили су дрвено постоље или једноставно наслањан на камен, два шанжера муниције и два пуна реденика. Број заплијењених пушака тешко је било установити.

Послије ове обрбе могло се очекивати да ће сјутрадан на устанике кренути већа војничка снага. Међутим, командант билећког логора морао је СЕоје снаге распоредити у три дијела: против устаника из правца Плане, за обезбеђење Билеће, за борбу у правцу Чепелице и даље према Требињу.

Г.1н смо, такође, пажљиво распаредили своје снаге. Чепелички вод, с обзиром на то да смо били најближи билећком логору, поставио је засједу у Дракуљици, а претходницу код Старе жице, на километар испод логора. У тој претходници био сам и ја са неколико најбољих стријелаца. Поставили смо себи задатак да натјерамо непријатеља да се развије за борбу по камењару и да га задржимо пушчаном ватром док се из околних села прикупе устаници. Борце који нијесу имали оружје одредили смо да президају цесту на два мјеста са једне и са друге стране чепеличке ћуприје. Главнину вода распоредили смо у аустријске ровове испод касарне на Дракуљици. На положај смо изашли рано ујутру.

Усташко-домобранска војска је из логора кренула рано, већ око 5 сати. То је било 23. августа. Међутим, нијесу ишли главним путем, преко села, према Требињу, како смо их очекивали, већ заобилазним путем преко Торић села и Водене Градине, затим Никоље Главе и, даље, старим путем који је Аустрија правила повезујући Дракуљицу. Њихова јачина је према нашој оцјени износила око 300 војника. Бацаче и тешке митраљезе гонили су на коњима, који су ишли веома уском стазом кроз камењар. Када смо ми из претходнице отворили ватру на домобране, они су се ускомешали и одмах вратили натоварене коње натраг, у логор, да не падну у руке устаника. Пут којим су се кретали више је личио на козју стазу него на пролаз за натоварене коње. Домобране смо натјерали да се са тако уске стазе развију за борбу по кршу. Овај крш за потковане војничке цокуле готово је био непроходан. Ми смо, пак, били обувени у гумене опанке, који су веома практични за ходање по камену. Док би се домобрански војник ненавикнут на ходање по томе кршу, са тешким цокулама на ногама, утегнут у униформу и оптерећен спремом, помакао два корака клизајући се — дотле смо ми устаници, вични сваком камену, могли претрчати и 20 метара, што је била велика предност.

Борба између домобрана и нас који смо били у претходници отпочела је око 6 сати и трајала је око један сат. Потом смо се прикључили главном воду у бункерима испод тврђаве на Дракуљици, гдје смо се добро маскирали и притајили. Непријалеђ је наступио споро и опрезно, у стрељачком строју. Тек око 8 сати, када су се приближили на одстојање од око 150 метара, отворили смо на њих пушчану ватру. Борба између нашег вода и непријатеља трајала је око два сата при бројчаном односу људи 1:10 у корист непријатеља. Домобрани су опкољавали тврђаву на Дракуљици са намјером да нас заробе. Наш вод је под тим притиском морао одступити са Дракуљице, под борбом, око 10 сати улазећи у састав главнине. А главнина устаника била је већ заузела положај на десној страни ријеке Чепелице до њеног ушћа у Требишњицу. Одмах послије нашег повлачења са Дракуљице у непријатељев положај су упала три наша ненаоружана борца који су нам носили храну на положај. Ту су Николу Ђелетовића млађег ухватили, а двојица су им из руку побјегла. Никола је носио пун ранац хране и балон воде, а имао је преко 40 година, па није успио да измакне. Њега су испребијали, па је вјероватно од посљедица тих батина умро одмах послије рата. Иначе замијенили смо га послије два дана за два домобрана које смо заробили. Када је Никола дошао у Чепелицу, донио је писмо од команданта логора у коме моли

да му пропустимо санитетска кола са рањеницима за Требиње. Писмо је гласило .,Команданту народне војске". На писмо му нијесмо одговарали, па санитетска кола није ни покушао да пошаље за Требиње.

За вријеме борби на Дракуљици два непријатељска авиона бомбардовала су и митраљирала Чепелицу, а највише засеок Подприсоје, гдје су на неколико груписаних кућа бацили запаљиве бомбе, али неке веће штете није било, јер су мјештани одмах гасили пожаре који су настали од бомби. Тако Италијани бомбардовањем нијесу постигли застрашујући ефекат, на шта су очевидно рачунали. Народ је такве авионе назвао „каргешине" и када су, сјутрадан, надлијетали и бомбардовали село, борци су их стојећи без заклона гађали из пушака. Други дан су са неколико мањих бомби погодили кућу и шталу мога оца и поломили неколико десетина црепова на крову.

Послије повлачења нашег вода у саставу главнине пустили смо домобране у непосредну близину, а затим је отпочела, заправо настављена, борба која је рано започета. Тешки митраљез био је постављен у камењар испод села Орах. Обасипао је ватром сваки непријатељски покрет низ Дракуљицу у правцу Чепелице. Наш вод дошао је у састав главнине око 11 сати, а до тада је већ била президана цеста са обје стране моста. Устаници из сусједних села већ су заузели положај који је био веома погодна природна препрека. Ту је било устаника из свих сусједних села, па чак и из Домашева, које је од Чепелице удаљено око 20 километара. Било нас је око 150 наоружаних бораца. Послије 11 сати низ Дракуљицу се одвојио један камион јурећи према Требињу. Када је дошао до друге президе на цести, на њега је отворена ватра из пушака и пушкомитраљеза. Ту су заробљени шофер и два војника, те заплијењено нешто материјала на камиону. Камион је запаљен, а један његов пратилац је успио да побјегне покрај Требишњице.

Борба на Чепелици трајала је негдје до 17 часова, углавном се водећи пушкарањем, без јуришања. Око 17 часова послао сам пет добровољаца из Чепеличког вода да пријђу преко корита ријеке Чепелице и нападну десно крило неиријатељског положаја. Сваки од ове петорке је, да би збунио и уплашио непријатеља, „командовао" водом, па и четом — иако их није било. Тако су потиснули непријатеља са десног крила према комуникацији. Домобрани су и онако једва чекали да одступају, јер су услови за борбу у томе кршу под љетном жегом били више него тешки. Међу домобранима је било војника који нијесу хтјели да нас убијају, а поред тога њихов борбени морал био је на ниском степену. У прилог таквој оцјени наводим да сам, негдје крајем јула, разоружао једног домобранског подофицира повише куће у Присоју, гдје су га открила дјеца чувајући јарад. Рекао ми је да је родом из Вараждина и да болује од ТБЦ, па је са три војничке чутурице пошао да тражи млијека. Био је наоружан пушком и 150 метака. Ја сам га довео разоружана кући, гдје смо га нахранили млијеком, хљебом и кајмаком. Када смо повели разговор, нападао је усташе, „Независну" и фашистичку политику. Рекао ми је да он има само двојицу усташа којима се не може командовати, али да ће наћи начина да их се ослободи. Уједно ми је својим животом гарантовао да његови војници неће пуцати на устанике уколико дође до борби. Када сам га разоружао, мислио сам да га ликвидирам. Међутим, у току разговора увјерио сам се да смо истог мишљења, па смо се на растанку срдачно поздравили. Ја сам му вратио пушку, јер се без ње није смио вратити у јединицу, а он је мени дао свих 150 метака. Касније сам

у борби мога познати гдје је његова јединица, јер меци оданде испаљени нијесу падали близу нас.

Но, вратимо се борби на Дракуљици. Када смо видјели да се непријатељ повлачи са десног крила, а окружени подвигом ове петорице, извршили смо јуриш на домобране. Баш у томе јуришу опржио ме један метак преко лијевог рамена, меса није много закачио, али је пекло као усијано жељезо. Гонили смо домобране, који су одступали уз кршевиту и густо пушумљену Дракуљицу. Дио домобрана је успио да побјегне у логор, док је други дио побјегао у тврђаву на Дракуљици и ту био опкољен од устаника. Узалудно смо обигравали око тврђаве позивауђи домобране на предају. Међутим, они су стално отварали ватру на нас. Борба око тврђаве трајала је до првог мрака, али тврђаву нијесмо могли заузети.

Већина бораца, задовољна успјехом, а изморена борбом, затим због одсуства чврсте војничке дисциплине и обједињене команде напустила је опседнуту тврђаву и отишла у село тражећи одмора, воде и хране. У току ноћи домобрани су се, уз краћу борбу са оним дијелом устаника који су и даље остали на положају, извукли из тврђаве. Сјутрадан смо на Дракуљици оставили само засједу. Вијест о поразу усташко-домобранске војске на Чепелици брзо се пронијела у оближња села и срезове у Херцеговини и Црној Гори.

Тога дана смо организовали војничку кухињу за све присутне борце. Главни кувар је био Радован Тркља. Кухиња је одлично функционисала 7 дана. Расформирали смо је 30. августа, када су Италијани дошли у помоћ опкољеној Билећи да спасу усташки режим.

Послије ове борбе ни усташе ни домобрани нијесу покушали да прођу из Билеће према Требињу, већ су се у логору међусобно свађали и оптуживали. Домобрани су оптуживали усташе да су они, глупом и разбојничком политиком, окренули народ против себе; усташе су оптуживале домобране да они неће да се боре, те да зато трпе губитке.

Резултати ове борбе, колико се тада могло установити, били су 9 мртвих, 6 заробљених и око 25 лакше и теже рањених усташко-домобранских војника. Заплијењена су два пушкомитраљеза марке „брно", 14 пушака и неколико хиљада пушчаних метака.

Други дан послије ове борбе, 25. августа, двогледом сам са осматрачнице на Дракуљици посматрао борце Мирушке чете када су сачекали путнички воз који је ишао из Требиња у Билећу. Зауставили су га у Прибиждолу. Послије кратке борбе између устаника и домобрана, затечених у возу, домобрани су се предали. Устаници су их разоружали и пустили у Билећу. Путници из Билеће, већином муслимански живаљ, испраћени су до Златишта и пуштени својим кућама. Народу који је био у возу саопштено је да устаници траже само усташе и да њих кажњавају, а да настоје да заштите народ — без обзира да ли је српски или муслимански.

Чланови КПЈ и њихови симпатизери захтијевали су коректан поступак према невином муслиманском народу, док су се великосрпски — шовинистички елементи већ тада почели истицати говорећи да се прво треба обрачунати са комунистима и њиховим симпатизерима, а потом убијати све што је муслиманско.

Већ тих дана почело је груписање истомишљеника једне и друге стране и раздвајање са врло оштрим дискусијама и свађама. Шовинистичке вође почеле су отворену пропаганду против комуниста са

изјавама да у сваком селу треба побити прво „црвено обојене" младиће који подржавају комунисте. Међутим, чланови КПЈ имали су много више симпатизера него што су то четници мислили. Велики дио омладине је расположен за борбу против окупатора и свакога ко би му цомогао. Многи омладинци су *жељели* да се што прије састану са комунистима. Међутим, у то вријеме је било мало чланова КПЈ, а друго •— веома велика одговорност је била прихватити тако одушевљену устаничку масу.

Непријатељска активност у времену од 23. до 27. августа сводила се у главном на авио-извиђање и бомбардовање села. Народ се испред бомби склањао у шуме и пећине. Мјештани из Горње Чепелице имали су одлично склониште у пећини Чепо (сада под Билећким језером), гдје је било сигурно од бомбардовања.

На основу надлијетања авиона и извиђања из ваздуха могло се очекивати да непријатељ припрема нови напад на устанике. Зато смо и ми вршили припреме за одбрану својих огњишта. Народ је масовно почео сакривати жито и друге вриједније ствари, закопавати га у земљу или разносити по пећинама. Били смо свједоци како је ограмна снага народа када брани свој дом од нападача који је хтио да га физички уништи.

Дана 27. августа око шест сати изјутра ка селу Јасен је, из правца Требиња, кренула усташко-домобранска војска у јачини од око 800 војника, ојачана артиљеријом и авијацијом. Око осам сати два непријатељска авиона су почела кружити изнад цесте Требиње — Билећа. То је за нас био знак за узбуну и потпуно јасно да ће непријатељ кренути из правца Требиња да пружи помоћ опкољеној Билећи. Са брда на брдо настало је довикивање и извјештавање о томе да је непријатељ кренуо према устаницима са задатком да све пред собом уништи.

Устаничке чете су већ између осам и девет сати биле на положају око комуникације са обје стране. Десну страну, идући од Билеће према Требињу, запосјели су устаници из Љубомира и Браног Дола, у дужини од села Моска до Будошког кланца надомак селу Јасен. Према челу непријатељске колоне, из предјела Кленка, положај су заузели Панички вод и десетина бораца из Чепеличког вода. Остатак Чепеличког вода остао је на положају према Билећи. Са лијеве стране комуникације положај су заузели борци из Врбна и Дубочана и група од 17 бораца из Велимља под командом Мила Килибарде.

Борба је почела бомбардовањем и митраљирањем из ова два непријатељска авиона. Одмах послије извиђања и бомбардовања из ваздуха непријатељ је извршио дужу артиљеријску припрему, тукући устаничке положаје из хаубица и минобацача. Устаници би, како би који стигао на положај, прилегли уз камењар. Чекали су да се непријатељ што ближе примакне. На авионе нијесмо отварали ватру, да не бисмо открили своје положаје, изузев тешког митраљеза, који је покушао да одбије налет непријатељских летилица. Непријатељска колона, са мањим побочницама које се нијесу много одвајале од главнине, ушла је у село Моско. Они су палили све испред себе: куће, штале и сијена. Отварали су ватру на сваког становника који би покушао да из Моска побјегне према Рогошини и Браном Долу, како би тамо нашао спас међу устаницима. Кад је чело непријатеља избило на гребен Кљенка, дочекала га је засједа са чела колоне. Послије краће борбе погинуо је командант колоне, домобрански официр. Краће вријеме послије погибије команданта непријатељ је почео да одступа, што је охрабрило устанике, па су јуришали на непријатеља са свих

страна и сабили га у Моско. Устанички тешки митраљез, који је раније заробљен на Дракуљици, сада је са брда Ђуроје тукао непријатељску артиљерију и позадинске дијелове. Побијени коњи и преврнута кола на зачељу колоне запријечили су цесту, тако да возила нијесу могла ни бјежати назад, ни проћи напријед. Међу домобранима је настао општи метеж, тако да команде њихових старешина нико више није слушао. Кукњава, јауци рањеника и призивање у помоћ, те вриска рањених и уплашених коња допуњавала је пуцњава пушака и митраљеска бука и галама устаника, а све то је стравично одлијегало о оближња брда. Усташе су бјежале, а домобрани се предавали, неки показујући чисте и подмазане цијеви пушчане као доказ да из њих пијесу ни пуцали на устанике. Док су се домобрани предавали, усташе су гинуле бјежећи низ стрму Рогошину и бацајући уз пут оружје, па и одијела са себе само да би им било лакше бјежање према Требињу. У тој борби заробљено је више од стотину домобранских војника и неколико официра, док је бројно стање погинулих, рањених и несталих, могла тачно да установи једино команда која их је послала у борбу против овог народа. Устаницима није било стало да броје мртве и рањене, већ само да покупе оружје и муницију са њих. Тешко је било установити и број заплијењених пушака и метака, али је према грубој процјени било више од 300 пушака. Заробљена су и два минобацача и три пушкомитраљеза, затим двије хаубице (једна без нишанских справа), двоја кола муниције за хаубицу и још доста другог материјала. Убијено је или заплијењено више од 20 коња.

У овој борби до пуног изражаја је дошла снага и одлучност народа да по сваку цијену брани своја огњишта. Уосталом, историјска поука је да је сваки нападач у овом кршу лоше прошао. Па и Билећани, у шали, кажу: „Ко Је са нама орао — стражњицом је влачио". Послије борбе скупио се народ на Моску. Дјевојке, жене и старци нудили су се да носе артиљеријске гранате према Билећи и тиме помогиу у припремама за напад на билећки логор који је био у опсади.

ЧЕПЕЛИЧКИ ВОД У НАПАДУ НА БИЛЕЋУ

Послије борбе на Моску дио њених учесника продужили су, са хаубицом и двоје кола артиљеријске муниције, према Билећи. Када су дошли до школе у Чепелици, настао је неспоразум. Ја сам са Чепеличанима захтијевао да се са хаубицом одмах продужи на Дракуљицу, те да рано сјутра, 28. августа, нападнемо на билећки логор. Ово сам предлагао јер сам прилчно добро познавао морално стање и расположење за борбу у логору, с обзиром на то да нам је Никола Ђелетовић млађи, који је био у логору заробљен донио доста тачне податке о томе како домобрани нијесу росположени за борбу, да се међусобно свађају и оптужују, а имали су и разлога.

Ми тренутно међу устаницима нијесмо имали неких вјештијих бораца који би знали да нишанске справе на хаубици подесе за посредно гађање. Зато сам и захтијевао да се хаубица и минобацачи извуку на Дракуљицу, те да се одмах директно гађају зидине логора. На тај начин би, вјероватно, логор за кратко вријеме био у рукама устаника.

У ноћи 26. на 27. август из Билеће је побјегло око 20 окорјелих усташа. Они су у Билећу дошли са стране, па су умакли покрај Тре-

бишњице у иравцу Требиња. То је, такође, био зиак паничног расположења у граду, посебно логору, што је за нас значило да што прије на њих ударимо. Међутим, губили смо вријеме и око тих хаубица. Док сам ја захтијевао једно, други су се ослањали на „стручњаке", бивше официре, који су учили на којем се одстојању поставља артиљерија. Они су говорили да треба прво извршити припреме 28. августа, па тек 29. августа отпочети са нападом на логор. Зато су хаубицу и поставили у шуми, код цркве на Мистијању. Међутим, овдје се није радило о припремама за напад, јер су устаници били на окупу под оружјем, занесени и окуражени успјехом на Моску и спремни да смјеста јуришају на логор. Ријеч је о томе да су официри бивше Југословенске војске, поручници Милош Куреш и Јован Мишељић, видјели да је устанак, како су то они говорили, „обојен црвено", те су настојали да се успори тај полет устаника, како би се они, као старјешине, ставили на чело покрета и да на тај начин повуку борце за собом. Они су, како смо накнадно сазнали, тражили посредничку улогу Италијана, који би 29. августа око 10 часова стигли у Билећу из два правца.

Дана 29. августа рано ујутру отпочео је општи напад устаника на Билећу. Устаници из правца Бањака, Пријевора и Мрежице су послије кратке борбе заузели Билећу. Домобрани и усташе који су Билећу бранили побјегли су у логор и улаз у њега затворили великим жељезним капијама.

Када су устаници заузели Билећу, непосредно иза њих пристизали су и они који су пошли да у мутном нешто опљачкају. Комунисти и њихови симпатизери су настојали да их у томе онемогуће, али се показало да пљачку није било могуће спријечити једној тако наоружаној маси без претходно учвршћене дисциплине. Пљачкаши су упадали у куће без обзира да ли су биле муслиманске или српске и носили све што би им се свиђало.

Борба око логора трајала је од 6 до 10 часова. Били смо уз саме зидине, са горње стране логора. Наши бацачи, постављензи изнад стрелишта, гађали су врло прецизно и уништавали непријатељска митраљеска гнијезда. Митраљези су дејствовали одлично. Међутим, хаубица у коју смо полагали велику наду, постављена на Мистијању, готово да није ни била од користи. Код невјештих артиљераца и посредног гађања и погоци су били ријетки. Прва граната пребацила је далеко преко логора, друга и трећа пале су међу устанике испод логора и тек негдје шеста или седма граната погодила је зидине логора. Хаубица је престала да дејствује око 9 сати. Италијани, ојачани тенковима, већ су стигли у непосредну близину мјеста гдје је хаубица била постављена.

Нагли престанак дејства хаубице, затим тутањ тенкова и пуцњава из тенковских митраљеза и топова уплашили су устанике, нарочито због тога што се до тада нијесмо сукобљавали са тенковима. Све ово је охрабрило усташко-домобранску војску, па су и своју одбрану појачали. Код устаника није било војничке дисциплине ни довољно реда, због чега је и дошло до колебања у борби. Тенкови су се појавили из два правца: од Вилуса низ Златиште и од Требиња уз Дракуљицу. Истовремено је и авијација митраљирала наше положаје. Под таквим условима устаници су се повукли у оближња села. Борци су протествовали питајући: зашто се чекало док дођу Италијани, зашто напад није извршен дан прије, зашто су се устаници задржали у Билећи, а нијесу одмах продужили и јуришали на логор? . . .

Послије ове борбе настало је извјесно затишје. Италијани су у Билећи преузели команду од усташа и домобрана и покушали да себе прикажу ослободиоцима. Пред Муслиманима су говорили да треба побити све Србе комунисте, а пред Србима да треба побити све Муслимане и комунисте, служећи се познатом фашистичком девизом: подијели и завади па владај.

Затишје од септембра до новемба прошло је у реорганизовању већ постојећих чета. То вријеме се карактерише непрекидним састанцима и договарањем око формирања партизанских чета и морално-политичких припрема за борбу против италијанског окупатора.

Четничке вође пред народом су иступале са паролом чекања са почетком борбе, што је погодовало сељачкој маси, која је на прво мјесто стављала животе и имовину.

Комунисти и њихови симпатизери заговарали су одлучну и Вескомпромисну борбу против окупатора и свих његових сарадника. Но, прије тога требало је створити чврсту организацију и дисциплину у борачким редовима. Ово утолико прије што четници већ у октобру и новембру покушавају да створе своје чете и батаљоне, постављајући њихове командире и команданте. У исто вријеме чланови КПЈ и њихови симпатизери стварају партизанске чете. Истовремено су у једном крају села одржали састанке четници и присталице пароле чекања, а у другом крају чланови КПЈ и њихови симпатизери и сви људи свјесни да парола чекања иде у прилог окупатору, а на штету народа.

За партијски рад на формирању партизанске чете у Чепелици били су задужени (како су ми то они рекли) Жарко Глоговац и Видо Јањетковић из Билеће. Са њима сам одржавао састанке у септембру и октобру 1941. године у Чепелици или у кући Павла Глоговца у Билећи. Једном приликом су на састанак довели и подофицира Италијана за кога су ми рекли да ради за партизане. Ова двојица присуствовала су на више скупова у Чепелици објашњавајући потребу и нужност борбе против окупатора, као и циљеве те борбе. На наше скупове у Чепелици тада и нешто касније долазили су и Радован Папић, Владо Томановић, Радован Стијачић, Косто Грубачић и Косто Перућица. Ти скупови створили су услове за формирање партизанске чете у Чепелици.

Дана 30. октобра 1941. године одржали смо састанак у Чепелици у кући Радована Џелетовића, гдје смо формирали Чепеличку партизанску чету, заправо руководство те чете и језгро од неколико активних бораца. За командира чете изабрали смо Николу Лера, наредника водника бивше Југословенске војске. На приједлог присутних ја сам се примио дужности комесара чете, за помоћника комесара изабрали су Петра Мишељића, који је био тек завршио Трговачку академију у Сарајеву. За предсједника сеоског НОО изабрали смо Обрада Дедијера. За командире водова накнадно смо одредили Ђура Џелетовића и Митра Лера. Ту смо направили списак бораца који добровољно ступају у партизанску чету. Атмосфера је била свечана и врло озбиљна, као пред извршење неког важног борбеног задатка. Неколико младића који нијесу хтјели да се упишу у списак добровољаца у партизанску чету тихо и нечујно су напустили кућу погнуте главе. Било је младића који су послије тога састанка ћутали по неколико дана избегавајући састанке и разговоре било с ким.

Послије овога састанка и избора команде чете разишли смо се тихо и забринуто, јер смо видјели да смо у мањини. Међутим, на састанку је сваки од потписника за партизане добио задатак да на слиједећи састанак, који је заказан за осам дана, доведе бар по једног младића, свога друга, рођака или пријатеља. На слиједећем састанку повећало се бројно стање наше јединице, јер су сви извршили задатак. Тако се број бораца наше чете из дана у дан повећавао. Већ на другом или трећем састанку имали смо и неки пропагандни материјал који смо читали, гдје су били објављени и подаци о успјесима борбе у Србији. С обзиром на то да се наш број стално повећавао, осјећали смо извјесно психичко олакшање и сигурност, док су четнички елементи почели да бијесне. Стално су нам пријетили са неким њиховим снагама у другим крајевима земље, које се користе у казненим експедицијама и срећују „црвендаће" по кратком поступку. (Црвендаћима" су називали присталице чланова КПЈ). Ми смо настојали да не дође до међусобног убијања браће и комшија и у томе смо и успијевали. Четници су стално пријетили, али нијесу смјели никога од партизана да убију. Идејни четнички вођа у селу био је предратни предсједник општине Шпиро Џелетовић, који је покушавао са неком помирљивом политиком, настојећи да, као бивши предсједник општине Завође, окрене читаво село за собом, али у томе код омладине (изузев својих синова) није успијевао.

Нешто касније су присталице четника у кући Шпира Целетовића формирали штаб четничког батаљона и за команданта изабрали Јована Мишељића. Организатори штаба четничког батаљона објашњавали су да је то „штаб народне војске". Истицали су пред народом да они хоће војску за самоодбрану, која никаквим агитаторима са стране неће дозволити да вршља кроз села. Оне који агитују за борбу против окупатора говорили су треба протјерати из села, јер је окупатор јак и све ће нас уништити, а коме ће онда та слобода кад нас пестане. Такве демагошке приче су погодовале старијим људима, који су на прво мјесто стављали животе и имовину. Они су насједали четничким мисиионарима, који су, поред осталог, проповједали да треба чекати док велике силе ријеше исход рата, јер мали народи ту неће моћи ништа учинити, а да ће се послије рата успоставити онаква власт како то буду жељели Енглеска и Америка.

Организатори четника су објашњавали сељацима да је најопаснија „црвена куга", то су противници бога и вјере, који немају ни Божића ни крсне славе, па су зато опаснији од Италијана, чиме су „непријатељ број један". Томе су додавали: „Непријатељ број два су нам Турци и њих треба истријебити до посљедњега, па тек онда отпочети борбу против Италијана". У таквом превирању између организације партизана и четника протекао је и новембар.

Крајем новембра добили смо поруку из Црне Горе да прикупимо добровољце који ће ући у састав црногорских јединица за напад на Пљевља. Добровољце нијесмо слали с обзиром на то да су нам Италијани у непосредној близини, па смо се бојали напада и пљачке од њихове стране.

Неуспјех Црногораца на Пљевљима, доживљен 1. децембра у борби против Италијана, погодовао је четничкој пропаганди, па су се у децембру и тиме окуражили говорећи нам: „Ето вам ваших партизана, изгунули су масовно на Пљевљима, па им неће више пасти на памет да нападају Италијане". Међутим, 6. јануара 1942. године партизани су, са Владом Шегртом на челу, дочекали италијанску колону на Кљенку, разбили је и заробили храну коју су ови гонили за билећки логор. Тако је четничко весеље било кратког вијека.

Већ почетком јануара 1942. године у Чепелици и околним селима партизанске чете су обухватиле све способно становништво, тако да се четнички окупатори и агитатори више нијесу усуђивали да јавно иступају.

Чепеличка партизанска чета је, с обзиром на то да је то прво село од Билеће према Требињу, имала стални задатак да непрекидно прати покрете Италијана из Билеће према Требињу, да их, у случају покрета, дочека оружјем из засједе, те да их задржи док стигну и ступе у борбу и друге чете из околних села. Борци наше чете су стално под оружјем ходали по селу, а италијанска војска би нас осматрала из својих бункера који су били изнад села, на Дракуљици и Воденој Градини. Најчешће би нас гађали бацачима. Ми смо их ноћу узнемиравали препадима да би они након тога по сву ноћ гађали топовима и минобацачима према селу и, већином, преко села у брда. Три пута је у тим препадима био са нама и Владо Томановић.

Чешће смо по брдима са јужне стране села ложили ватре, тако да их Италијани из бункера могу лако видети. У ватру би бацили по неколико класа динамита или неексплодирану авионску бомбу. Када би се ватра разгорјела и одјекнула експлозија, отпочела би из логора артиљеријска и минобацачка ватра, а понекад пуцњава не би престајала до свануће. Тако су Италијани разбијали страх. Неколико пута су погодили и куће, али од дејства артиљерије нико није погинуо.

У току дана поједини италијански војници би се привлачили кроз камењар до куће, тражили нешто за јело, јер су онако опкољени гладовали. У кућама су били само старије жене и дјеца, а све остало ван куће. Војник би прво питао бабу има ли мизара, јер је сваки партизан био за њих мизара. То је њима страх од Саве Ковачевића просто ушао у кости. Тако смо били под утиском: када би знали да их Сава негдје чека сам на путу, послали би читав батаљон војске да га само заробе. Наша партизанска пропаганда је с разлогом величала Саву као јунака кога пушка не може убити, да је он свугдје и на сваком мјесту, гдје год се пуца. Пушкарање изнад села на мање групе Италијана било је скоро свакодневно. Они су се самовољно и без знања својих старјешина спуштали у село тражећи хране. При томе су се врло вјешто верали од камена до камена, а и униформа им је била сива као камен, па их је тешко било уочити. Неки њихови војници су знали по нешто да кажу на нашем језику, рецимо: „Баба, има јаје, има галина". Кад би баба казала да нема, војник пита има ли мизара, а она већ зна шта он пита, па му одговара да има пуно мизара. Италијани би на то: „Порко дио, ти баба комуниста". Онда би на брзину нешто уграбио и одмах бјежао уз брдо. Једино би их дјеца на кратко могла задржати, јер су били врло осетљиви према њима. ваљда сјећајући се своје дјеце у завичају.

Већа борба са Италијанима била је у селу Панику и Чепелици 25. јануара 1942. године. Дан прије те борбе од команданта Билећког батаљона добили смо наређење да Чепеличка партизанска чета 25. јануара прије свануће запосједне цесту у Доњој Чепелици, те да оружјем дочека Италијане који су кренули из Билеће према Требињу, у сусрет колони која креће из Требиња према Билећи. Наређење се извршавало: . Без обзира на жртве, Италијани не смију проћи Чепелицу. За извршење овог задатка одговорна је команда чете. С.Ф. — С.Н." Потпис: Владо Томановић.

У духу наређења цесту смо рано запосјели поред чепеличке ћупрЦје. Међутим, италијанска војска тога дана није ни покушала да крене из Билеће. С друге стране, негдје око 10 сати почела је артиљерија да туче око цесте из правца Требиња примичући се постепено према Панику. Дио батаљона са Владом Томановићем био је у Панику, али се није оглашавао. 'Го ишчекивање било нам је мучно и тешко. Тек касније је предњи дио непријатељске колоне, који је кренуо из Билеће, стигао у Паник — напао их је Владо са дијелом батаљона. Отворена је паклена ватра из свих оружја, која је трајала око 2 сата. Негдје послије подне ти „билећки", Италијани су се повлачили у гарнизон и примицали нашем положају. Наша чета се помјерила и окренула фронт према Панику и школи у Чепелици. Италијани су дочекани пушчаном ватром са чела колоне и они су се послије краће борбе дијелом снага утврдили у чепеличкој школи. Убрзо су зазидали прозоре на школи и од ње направили бункер. Други дио италијанске војске утврдио се на главичини, повише Капореве куће. Тада сам гледао како Италијани бјеже групно из Паника према Чепелици, без икаква реда. Борба око чепеличке школе трајала је до касно у ноћ. Италијани се нијесу дали истјерати из зграде. У бункерима су се добро бранили. Тек касно увече, око 10 часова, успио је да их деблокира дио колоне која је ујутру кренула из Требиња.

Та ноћ била је веома хладна, тако да су ујутру плићаци ријеке Чепелице били залеђени. Борци наше чете нашли су сјутрадан залеђена три војника — пола у води и пола на копну. Донијели су и пушкомитраљез који је био потпуно исправан. Италијански рањеници су у току ноћи, вјероватно, пузали до воде да се напију, па су тако помрли од рана и хладноће. Иначе, губици Италијана у овој борби били су велики, а нарочито у Панику. Према неким изворима убијено је 40, а заробљено 60 италијанских војника, заплијењена су два брдска топа калибра 75 мм и око 100 пушака. Наши губици су износили 5 мртвих и 7 рањених бораца.

ИЗОСТАО РАПОРТ КОД ДРУГА МИЗАРЕ

У првој половини фебруара 1942. године добили смо писмено наређење од команданта Билећког батаљона да на Брани До упутимо 20 најбољих бораца. Осам бораца се јавило добровољно, а 12 бораца смо одредили и упутили на Брани ДО, гдје су ушли у састав ударних батаљона — да буду покретљивији него што су то територијалне партизанске чете. У истом наређењу је наглашено да са остатком чете посједнемо засједе по цијелој дужини села, те да не дозволимо упад непријатеља у Чепелицу.

Чета је у то вријеме имала 73 борца од 16 до 45 година, наоружаних са 55 пушака и пушкомитраљезом. Било је 27 Ђелетовића, 24 Лера, 9 Дедијера, 4 Мишељића, 4 Капора, 3 Сворцана и двојица Тркаља. (Од тог броја у току НОР-а погинуло или нестало 21 или 30%. У партизанима и у борби против одметничке банде погинуло је 7 бораца, и то: Леро Антов Ристо, Леро Јованов Благоје, Ђелетовић Јованов Стојан, Мишељић Мила Гојко, Дедијер Новице Божо, Мићић Вука Ђорђо, Леро Благоја Божо.

Са остатком наше чете скоро свакодневно смо водили борбе против Италијана и четника који су се налазили у бункерима изнад села.

С обзиром на то да су гладовали, јер су били стално у блокади, покушавали су да се спусте у село да итто упљачкају за храну, због чега је врло често било пушкарања.

У времену од 20. до 25. фебруара 1942. године на Дракуљици су се окупили четници — војвода Сава Ковач, Комлен Ковач, Обрад Уљаревић, браћа Голуб, Лука и Драго Вујовић, те Глигор и Ђоко Капор. Они су предводили Италијане приликом упада у наше село.

Оних 20 наших бораца, које смо упутили на Брани До, извршавали су са осталим јединицама свакодневне задатке ангажујући се у борбама према селу Моско и на другим мјестима. Тако је 21. фебруара дио снага са Браног Дола упућен у село Љубомир—Домашево са задатком да разбију четнике Саве Ковача, јер су тог дана убили из засједе Ђока Путицу. То је био капетан I класе авијације бивше Југословенске војске, члан КПЈ и лични пријатељ Саве Ковачевића Мизаре. Неколико бораца из ове групе Чепеличана није хтио добровољно да иде у Љубомир под изговором да тамо имају родбину, па су захтијевали да се умјесто њих одреде други борци. а они да иду иа неки други задатак. Због тога сам истога дана по куриру позван да дођем у команду батаљона у Брани До. Јавио сам се истог дана увече. У штабу батаљона нашао сам Владу Вучинића, који је тада обављао дужност команданта, и Пека Папића, комесара батаљона. Рекли су ми да је убијен Ђоко Путица и додали: „Ето, ако ми нећемо на четнике, хоће они на нас!" Сматрали су да сам одговоран за непослушност оних неколико бораца који су избјегавали да иду у Љубомир и рекли да ми је слаб политички рад. Ја се нијесам осјећао одговорним за те борце, јер у то вријеме нијесу ни били под мојом командом. Но, без обзира на такав мој одговор, саслушали су ме, писмено, и упутили сјутрадан са тим саслушањем у Ластву на рапорт команданту Оперативног штаба за Херцеговину Сави Ковачевићу.

Но, уочи одласка у Ластву спавао сам у истом кревету са Пеком Папићем, чија је одјећа усљед нередовног пресвлачења била пуна ушију, па их је скидао тако рећи шаком и бацао на снијег. Ја сам пресвукао чист веш, па су све уши са њега навалиле на мене. Сјутрадан, кад сам пошао у Ластву, срео сам Тома Вујовића, комесара Бањачке чете. Срели смо се на врху Рогошине и он ми укратко исприча како је њему тврдо било на рапорту код Мизаре, а уједно ми рече да је Радован Мићун, комесар Подосојске чете, такође био на рапорту. Закључили смо да то Сава Мизара хоће оштрим опоменама да учврсти дисциплину у „мјештанским" партизанским четама, па је изабрао комесаре чета да њих прво „наоштри".

За Ластву сам према наређењу понио и оно моје саслушање. Поново сам кренуо на пут, а временске прилике су биле веома лоше. Снијег је био велики, па се тешко могло ићи. У Ластву сам стигао око 11 сати. Дошао сам пред школу, гдје ме један од стражара упути у собу Оперативног штаба. Ушао сам у једну велику собу, али ту нијесам нашао Саву Ковачевића, већ његовог замјеника Сава Оровића, пуковника бивше Југословенске војске, и Сима Бабића. Пуковник Саво Оровић је био у цивилном одијелу и када сам га поздравио са стиснутом песницом и паролом „Смрт фашизму", он је устао и отпоздравио ми са „Слобода народу", да би послије кратке станке рекао: „Комесаре, мени се чини да се нас двојица од некуда познајемо". Ја сам мало застао, а потом га упитах: „Јесте ли ви бивши пуковник Саво Оровић?", божја ти вјера, али не оно и бивши пуковник, већ пуковник и сада, јер ме нико није деградирао". Подсјетих га да сам ја на Црквицама задуживао војску са опремом, а да је он као коман-

дант пука посматрао како ја то чиним. Сјетио се па пошао према мени и на средини собе ме загрлио. Одмах је наредио да ми донесу суве чарапе и кафу. Једна лијепа другарица донијела ми је бијелу кафу зачишену прженим јечмом и нове вунене чарапе. Мало касније смо заједно ручали куване говедине и скроба. Саво је био врло љубазан према мени. Интересовао се за стање у „мјештанским" партизанским четама око Билиће. Ја сам му испричао све што сам знао. Рекао сам му због чега сам дошао овдје и да сам донио моје саслушање. Он га погледа али га није хтео отворити, јер је било адресирано на Саву Козачевића, који је тог јутра са неколико бораца отишао у ЈБубомир, да растјера љубомирске четнике и четничког вођу Саву Ковача. Зато ми је Саво Оровић предложио двије могућности: да Саву чекам у Ластви или да идем у Љубомир и тамо га тражим.

Мени се није чекало у Ластви, па сам пошао за Љубомир. У први мрак стигао сам на Брани До и срео Блада Вучинића. Владо ми је смијући се добацио: „Охохо, још си жив?!. Богами, Мизара каже да ћемо, у интересу учвршћења дисциплине, морати и да стријељамо некога од командира чета, па и комесара". Владо ми је био добар друг, па сам му смио рећи: „Нијесте, р.аљда полудјели!". Док смо ми разговарали из Љубомира су стигли: Миро Попара, Раде Правица, Драгица Правица и још десетак другова. Одмах након њиховог доласка отпочео је састанак са командом батаљона, гдје сам и ја присуствовао. Миро је испричао како су растјерали четнике у Љубомиру, а похватали око 20 и стријељали код школе у том селу.

Послије тога кратког састанка примио ме је по „комесарској линији" друг Миро Попара. Са мном се задржао у разговору више од једног сата, а моје саслушање заједно са ковертом поцепао и бацио непрочитавши га. Он је на мене оставио утисак великог борца и револуционара. — За мене је он био највећи и најпаметнији комуниста кога сам до тада срео. Његови савјети, његова блискост, скромност и једноставност остали су ми у вјечитом сјећању.

СВАКОДНЕВНА НЕДЈЕЛА ИТАЈ1ИЈАНА

Сјутра увече требало је да у Чепелицу дође Димитрије Булајић са „казненом експедицијом" да казнимо неколико људи у селу који су били изразити четници, па су нам саботирали акције. Међутим, стигли су курири са Плане и дохшјели извјештај да се побунио „Ћорави" батаљон (назван по његовом команданту који је био ћорав у једно око). Другови са Плане хитно су тражили помоћ да би се разбило четничко гнијездо. Тако је Димитрије отишао у правцу Плане, а чепелички четници остали некажњени. Но, нашу Чепелицу су и до тада, а и од тада ће заобилазити свака војска. Село је било на изразито кршовитом и густом пошумљеном терену, без колског пута, а нарочито Горња Чепелица. У подножју села био је широк појас густе драче испреплетане купином, што је било готово непролазно. Осим тога, непријатељски бункери били су на удаљености од 1,5 до 2 км од села, при чему је осим италијаиског утврђења на Дракуљици била јака италијанска посада на улазу у село од Билеће надомак билећким бункерима и засеоку Мићића куће (изнад самог моста). Тако су кроз село без тешкоћа могли пролазити једино мјештани који су познавали козје стазе.

Када сам се вратио у Чепелицу, исте вечери смо сазвали састанак свих мушкараца од 16 до 50 година старости. Нико није изостао. Сас-

танак смо одржали у кући Филипа Лера, Прије састанка припремио сам и командира чете, тако да је и он иступао оштро, како су ми и савјетовали на Браном Долу. Нагласили смо да је команда чете овлашћена да стријеља саботере и дезертере. Стварно, од те ноћи сви су извршавали наређења без поговора и са страхопоштовањем, а нарочито они који су се раније истицали као четници. Поред тога, у сусједном селу Мирловићи неколико дана раније стријељано је пет људи који су окривљени као саботери и сарадници Италијана. Од тог састанка фашисти се ни случајно нијесу спуштали у село без борбе. Неколико пута смо им отели стоку и храну коју су на брзину зграбили. Фашисти су неколико пута покушали да спале неколико кућа у селу које су биле чисто партизанске, али су сваки пут дочекани ватром и тако спријечени у својој намјери.

Почетком априла фашисти су успјели да спале четири куће у засеоку Подградина (командира чете и тројице домаћина породица Леро). Тада су Италијани неколико мјештана отјерали на Мамулу. У моменту када су почели палити наше домове налазио сам се код куће Бајчетића у Мириловићима. Ту је била главнина чете. Командир чете је занoћио у Чепелици, у засеоку Ружића Њива. Стигли смо са дијелом чете када су куће већ биле запаљене. Јуришали смо на Италијане и протерали их у бункере на Дракуљици, одакле су и дошли. О тој борби и паљевини поднијели смо писмени извјештај штабу батаљона у Добрићеву. Неколико дана послије тога писмено је похваљена партизанска чета. Наредба је прочитана пред стројем у Добрићеву. Наша чета је и до тада водила свакодневне борбе против фашиста, али о томе нијесмо писмено извјештавали штаб батаљона, па за те борбе нико није ни знао ван Чепелице. Од тог дана писмено смо извештавали о свакој борби. Тек тада је штаб батаљона стекао пуно повјерење у Чепеличку партизанску чету. Одмах након тога добили смо округли печат са називом „Чепеличка партизанска чета". Ја сам био задужен да чувам печат, па сам га носио у својој торбици. Ниједан становник из села није могао отићи у друго село без партизанске пропуснице овјерене нашим печатом и потписом бар једног члана команде чете.

Два дана послије спаљивања куће командира чете фашисти су покушали да спале кућу и комесара чете, односно мог оца Николе. Предводио их је обавештајни официр кога су звали Бранко. Тај обавјештајац је говорио чистим нашим језиком. Фашисти су се спустили до куће и покушали да је на брзину запале, мада је засједа на њих већ отворила ватру. Кућа је била од камена, на спрат, имала је жељезне капке на прозорима и на једним улазним вратима покривена цријепом, закључана и утврђена као касарна, па је није било лако под борбом на брзину запалити. У току њиховог претурања по кући напали смо их са главнином чете и протјерали узбрдо. Нијесу успјели ништа од хране да однесу, бацили су све изнад куће да би лакше бјежали. Једино је обавјештајни официр из логора однијо нека моја документа и шубару са петокраком. Он се послије у билећкој чаршији фалио како је убио комесара партизанске чете, показујући капу и документа. То је за неке моје пријатеље било довољно увјерљиво, па су мислили да сам стварно мртав.

С обзиром на то да је борба у селу била свакодневна, пријетила је опасност да изгине становништво које не може да бјежи. Због тога смо е :акуисали све породице из Чепелице у Мирловиће. Тако је Чепелица у времену од 15 марта до краја априла, односно док је озеленела гора била без становника. Моји стари родитељи били су у јед-

ној појати Гаврила Тркље иза брда Мантокита. Касније су направили малу колибу у шуми на Брајашеву долу и Првог маја преселили се у „нови дом". Слично томе урадиле су и друге фамилије. Становници Чепелице су тих дана много препатили, а највише од хладноће и прљавштине. Само су ноћу могли да се спусте у село, до својих кућа, уз обавезну пратњу наоружаних бораца. Гонили су на коњима храну за стоку и фамилију.

ДУГО СМО ПОТЦЈЕЊИВАЛИ ОПАСНОСТ ОД ЧЕТНИКА

Штаб батаљона из Добрићева упозоравала је команда наше чете да у селу постоји неко ко нас шпијунира, па смо сматрали да ће са тим исељавањем престати и то шуровање са фашистима. Али, и послије исељавања било]е индикација да има неко ко нас шпијунира. То нијесмо могли никако открити, с обзиром на то да је тај одлазио ноћу код Саве Ковача на Дракуљицу и тамо преносио све што је фашисте интересовало. (За тога шпијуна смо сазнали тек послије рата, али је било касно — био је мртав).

Италијани и њихови савезници четници бјежали су испред наших бораца, као што може да побјегне лопов ухваћен на дјелу. Није требало неке нарочите борбе па да они побјегну узбрдо. Стари Божо Леро би рекао: „Каква је то војска, нађули стручину и они побјегну!" Једном приликом Божо је донио три пушке од италијанских војника и вели: „Ја му притакнух а он кмекну, па каже: Ајме, мама мија!, а ја њему: Ђаво те носи, ко те овамо звао?". Послије кише извлачили су се из бункера да купе пужеве за храну, а наше засједе би пуцале на њих, па је тако понеко пужа платио главом.

У марту 1942. године добио сам задатак да као кандидат за члана КПЈ проучавам „Историју СКП-б". Прекуцану на машини, дијелили су је по табацима појединим кандидатима. Послије дужег провјеравања и неколико узастопних састанака у штабу батаљона у Добрићеву сам, априла 1942. године, био примљен за кандидата за члана Партије. Тада је Партија била у илегалности и могао сам само на састанку да сазнам ко су остали чланови ћелије. У КПЈ нисам примљен све до маја 1942. године, иако сам био комесар чете. Многи другови у разговору са мном мислили су (што би било и логично) да сам, као комесар чете, и члан КПЈ. Примили су ме у мају 1942. године у Добрићеву на неколико дана пред одступање партизана за Босну. Ја раније нијесам постављао то питање, а други се нијесу сјетили.

Једном приликом задесио сам се у канцеларији команданта батаљона Влада Вучинића у Добрићеву кад из Ластве позива телефон. Са друге стране „жице" био је Сава Ковачевић Мизара. Јавља му се Владо: „Овдје, застреб, Владо на телефону". (У то вријеме била је постављена телефонска линија из Ластве до Дивина). Мизара пита: „Владо, болан, какве су нам то тичурине, гдје су вам наши јунаци из историје, гдје је Милош, Марко и други". Владо, смијући се, одговара: „Ове конспиративне знаке измислили су наши стручњаци телефонисти". Лако се њих двојица споразумијеше.

Партизанске јединице су у овом дијелу Херцеговине у априлу и мају 1942. имале велике војничке успјехе. Сва источна Херцеговина била је слободна, изузев градова. Већ до маја било је формирано десетак батаљона. Треба нагласити да ти батаљони нијесу у свом саставу имали пролетера, који су у револуцији и најсигурнији, већ су били састављени од сељака и врло мало ђака, жандара и подофицира. Више од 90% бораца и старјешина били су сељаци. Но, без обзира на

такав састав, то је била велика војничка снага, која је, уз паметну организацију ,могла да постигне и велике успјехе. Али, у нашим редовима било је притајених идејних ратника, четника, које смо ми потцјењивали, па су нас баш такви највише ударали по глави. Неке наше старјешине биле су опијене великим војничким успјесима: Италијанска војска је тучена на сваком кораку, рушена је жељезничка пруга у Попову пољу, Јужнохерцеговачки одред је продро на Конавле, разбијено је усташко упориште Борач и друго. Такви успјеси у оружаној борби против непријатеља ставили су политички рад у други план. Јурило се и дан и ноћ за војничким успјесима, а у позадини је објективно створена могућност четничким елементима да илегално спремају планове за предстојећу велику италијанско-четничку акцију. Нашим грешкама обилато су се користили четници.

Ми смо кажњавали неке сељаке „кулаке" и сараднике окупатора који су били криви, али нијесу могли повући за собом ни једног омладинца борца. С друге стране, оставили смо Милоша Куреша, поручника, који је био неко вријеме борац у Ударној чети, а затим је почетком маја прекомандован у Загору за кувара да би у јуну аутоматски постао командант четничке бригаде. Или, оставили смо Новака Витковића, подофицира, који је у јуну постао командант четничког батаљона. А њих двојица су повукли за собом доста наших бораца и од њих створили разбојнике и кољаче, који су дигли оружје проТив партизана. Овај врло мали број чланова КПЈ није се могао наћи свугдје гдје је било неопходно. Поред тога, са прјемом у КПЈ ишло се врло споро, јер се све нешто одлагало, провјеравало. Мој случај служи као потврда, а он није био усамљен. Од мене су чланови КПЈ захтијевали да се примим дужности комесара чете, али се нијесу сјетили да ме приме у Партију. Ја сам, као комесар „мјештанске" партизанске чете, све задатке које су ми постављали одговорни другови извршавао, па сам се литао: што је још требало да урадим па да постанем члан КПЈ, када сам све своје умне и физичке снаге ставио у службу народноослободилачке борбе, а исто тако и цијела моја породица (нас петорица браће, снаха и родитељи).

ВЕЛИКИ ОПТИМИЗАМ ВЛАДА ТОМАНОВИЋА

На посљедњем парти;јском састанку у Дубочанима донијета је одлука да организатори устанка, који су били и истакнути комунисти, одступе са тога терена према Гацку, где су били Прва и Друга НО пролетерска бригада и Врховни штаб. Тада се мислило да ће пролетерске бригаде доћи ускоро и на наш терен, па ћемо повратити слободну територију Херцеговине и неко вријеме држати фронт дуж ријеке Требишњице према црногорским четницима, који су били активнији од херцеговачких. Тих дана је Четврти батаљон Друге пролетерске бригаде у Гацку, на коти Гат, претрпио велике губитке. Погинуло је више од 50 пролетера јуришајући на четнике на потпуно брисаном простору. Сви четници који су до тада били у градовима под окриљем италијанске војске постали су врло активни — водили су италијанску војску и јуришали на све стране на нашу слободну територију. Приликом одступања погинуо је и командант Осмог ударног батаљона Владо Вучинић. Било је то 11. јуна 1942. године у селу Мирушама.

Чепеличка партизанска чета налазила се још на положају према Италијанима, све док нијесу из Добрићева, односно из Општинског

НО одбора дошли другови са извјештајем да је руководство одступило преко Бањака и, даље, према Гацку и Врховном штабу.

Тих дана гточели су к нама пристизати борци, који су били у ударним баталт,онима и другим јединицама од Конавала до Гацка, Невесиња и Калиновика. Били су тужни и избезумљени, а постављали су нам и питања: „Шта сад да се ради?" Настало је расуло у нашим батаљонима. Неки су напуштали јединице без знања и одобрења старјешина, а неки су отишли и кући са одобрењем. Једна трећина бораца из Чепелице била је спремна да пође са партизанима у друге крајеве, али су их њихови руководиоци враћали кућама са образложењем да ће се наше јединице ускоро вратити на терен Билеће. Тешко је рећи да ли је таква одлука била правилна, али је сигурно ово: да су отишли сви партизани са тога терена, остали би „чисти" четници, па би повратак партизана овде био много тежи.

То су заиста за нас, партизане, били најцрњи дани. А четници су нам пјевали: „Партизани црни врани — црни су вам дошли дани — црњи него нама лани". Остали смо без икакве везе са руководством, препуштени црној судбини и четничком терору. Ти дани били су слични онима из времена капитулације бивше Југословенске војске, па и тежи.

Обрадовало ме је писмо, које сам добио око 15. јуна по специјалном куриру, члану СКОЈ-а Милану Леру (касније га четници заврбовали). Пише ми, између осталог, Владо Томановић: „Остани гдје си, настој да задржиш оружје у сигурним рукама. Ја долазим за 15 — 20 дана са двије пролетерске бригаде. Другарски те поздрављам".

Влада сам познавао добро, били смо неколико пута заједно у акцијама. Био је увијек међу првима у јуришу на непријатеља. Кад би тражио бомбаше за неку акцију, рекао би: „Ево, другови, ја ћу први, ко ће још да се јави?". На те његове ријечи јавило би се више бораца, чак и од оних који до тада нијесу мислили да се добровољно јаве говорећи: „Нећеш ти, команданте, ми идемо". Зато сам Владу чврсто вјеровао.

Ослањајући се на Владово писмо и чекајући повратак наших јединица, све до јула смо ометали формирање четничке чете у Чепелици, док су их нека села формирала око 15. јуна 1942. године.

Командант четничке билећке бригаде је са својим штабом био смјештен у Доњој Чепелици, у кући Благоја Лера. Он је покушавао неколико пута да формира четничку чету у Чепелици. Међутим, није могао да нађе командира по својој вољи. Истина, било јеиовдјеоних који су четнике вољели, али нијесу смјели да се приме те дужности, јер су се бојали повратка партизана. Тек у јулу се дужности примио Стево Целетовић, наредник водник бивше Југословенске војске. Он је у то вријеме још био политички неопредијељен, а његов брат Раде био је тада члан КПЈ и Стево га је много цијенио. Примио је ту дужност уз нашу сагласност, односно уз сагласност чланова КПЈ (тада смо били чланови Партије нас тројица браће — Вукота, Благота и ја, затим Раде Џелетовић и Петар Мишељић). Стево је у јулу добио наређење, и то: „стр. пов. на личност командира чете" — са захтјевом да поднесе писмени извјештај, односно списак партизана које треба ставити под слово „З", што је значило заклати, ликвидирати. Он је то наређење донио код мене, у кућу, гдје сам преко дана лежао у кревету као да сам болестан. Стево је био избезумљен од страха, иначе је био слабијих живаца, јер је нерве изгубио у затвору у Албанији. Питао је шта сад да ради. Најприје сам га мало смирио и убиједио да су четници само привремено, да ће опет доћи партизани и

да он треба да ради све у договору са мном, да свако наређење донесе најирије код мене, да се договоримо, па тек онда да приступи његовом извршењу. Ту смо скупа направили писмени извјештај у коме смо нагласили да у Чепелици нема комуниста и њихових симпатизера, већ су овдје све добри и честити Срби. Кад је Стево предао овај извјештај команданту четничке бригаде, његовом колеги Курешу, овај му је запријетио да ће он као командир платити главом ако се открије нека партизанска дјелатност у селу. (Касније 1943. године четници су установили да Стево штити партизане, па су га на Дивину тукли док није изгубио свијест и смијенили с дужности четничко командира. Тих дана четници су смјенили са дужности кмета у селу и његовог брата Јефта и поставили Ђура Лера, њиховог човјека још од 1941. године, да би као окорјели четник упропастио десетак добрих момака из породице Лера, јер их је он стално гурао у четнике, гдје су изгинули или нестали.)

ВОЈО ЧОЛОВИЋ

УСТАНИЦИ СУ ИСПОЉИЛИ ВИСОК СТЕПЕН БОРБЕНОСТИ

Народ Невесиња врло тешко је преживео време Краљевине Југославије. У Невесињу је владало пуко сиромаштво и немаштина, а цијели срез је био без и једног индустријског предузећа са само неколико ситних занатских и трговачких радњи у граду.

На селу је владала наглашена пренасељеност. Приноси у пољопривреди су били веома ниски. Радило се и производило на све мањим, уситњеним парцелама са веома заосталим оруђима за рад. Ни у сточарству није било много боље стање, — знатан број домаћинстава изгонио је преко љета стоку других домаћинстава из столачког, мостарског и других срезова у Херцеговини, као и дијелова Далмације да би се, колико-толико, снабдјео млијеком и сиром и нађубрио своју посну њивицу. Истовремено, сопствени пољопривредни и сточарски производи су, у поређењу са цијенама индустријских производа, продавани такорећи будзашто.

Изражен је био и проблем прехране породица овога краја. У ствари, свако домаћинство које је било „мирно са житом" — како се тада говорило у Невесињу за оног ко уродом са сопствене њиве може саставити крај с крајем — сматрано је добростојећом па и богатом кућом.

Да буде и теже, наталитет становништва је био врло висок, па се пред највећим бројем домаћинстава постављао проблем како прехранити дјецу. Све више су младићи одлазили ван Невесиња, „трбухом за крухом", тражећи запослење у Зеници, у рудницима, на занатима, а мали број је одлазио у неку од средњих школа. Приличан број их је одлазио и у жандарме и подофицире, а неки *и* у полицију.

Муслимани, Срби и Хрвати вјековима живе заједно у Невесињу. Током историје било је врло тешких тренутака у њиховом животу. Тешко ижвотно искуство их је поучило да је најбоље живјети заједно у миру и слози. Прогресивни људи из редова и Срба и Мусли-

мана, и Хрвата чинили су напоре да се у Невесињу све више обогаћује заједнички доуштвени живот. Међутим, насупрот томе, вође предратних политичких партија из све три националности и њихови домаћи кортеши систематски и упорно су радили на њиховом завађању, на подгријевању вјерских и националних нетрпељивости.

За Невесиње у бившој Југославији је карактеристично да су се за њега отимале нарочито великосрпске буржоаске партије, тежЉи да га учине својим упориштем. У томе су се служили свим и свачим не бирајући средства. Најчешће су настојали да народне масе затрују национализмом и вјерском нетрпељивошћу. Користећи неимаштину, покушавали су да људе везују за себе ситним поткупљивањем купујући гласове и дајући обећања која никада нису испуњавали. Слично је дјеловала Југословенска муслиманска организација (ЈМО) у редовима муслиманског, односно Хрватска сељачка странка (ХСС) у редовима хрватског народа.

С друге стране, тешки животни услови, горка животна искуства и слободарске традиције чинили су своје. Радне масе су због тога доста рано почеле да проничу и сагледавају противнародни смисао и циљ настојања ових политичких партија и народу туђе буржоаске власти. Све је било више угледних, демократских и прогресивно оријентисаних сељака који су о томе све гласније говорили, па и покретали и организовали неке значајније протесне политичке акције. Једна од таквих политичких акција, противна настојањима режима, била је 1938. године, када су више стотина сељака, у колонама, протјерале општинске управе из Зовог Дола, Фојнице, Крушевљана, Кифиног Села и Улога и утјерале их у град Невесиње. Сељаци су ово, у првом реду, учинили због великих дажбина које су морали плаћати, па су на тај начин хтјели да их умање.

До Невесиња је постепено допирао глас о борби радничког покрета са комунистима на челу у Мостару и шире, као и о циљевима за које се радници боре. О томе се овдје све чешће слушало и зато што је један број Невесињаца радио у Мостару, претежно у руднику. Ширењу ових сазнања допринио је и Благоје Паровић Шмит, син народа Невесиња и један од најистакнутијих руководилаца нашег радничког покрета и Комунистичке партије Југославије. У народу овога краја знало се и говорило о јуначкој борби коју комуниста Благоје Паровић води против угњетачког и експлоататорског режима бивше Југославије, посебно у вријеме сурове шестојануарске диктатуре. Прогони Паровића у Невесињу, уз његово најгрубље малтретирање, изазвало је дубоко интимно огорчење невесињских сељака. Достојанствено држање Паровића у тим условима и његова срдачност у сусретима са људима побуђивали су људе да дубље размишљају о циљевима за које се боре Паровић и његови другови комунисти.

На примјеру Паровића у народу Невесиња се почела стварати представа о лику комунисте, борца за слободу народа и његов бољи живот. Па и Благојева херојска смрт, у јуришу на челу бригаде интербригадиста којом је командовао у далекој Шпанији, сем дубоке туге због тог ненадокнадивог губитка, јачала је борбено расположење прогресивно и демократски оријентисаних људи из његовог родног Невесиња.

Борбене пароле Комунистичке партије Југославије, нарочито од доласка друга Тита на њено чело, одражавале су животне интересе невесињских сељака који су, и уз мукотрпан рад, једва обезбјеђи-

вале средства за прехрану и опстанак. Наравно, било је много и неразумијевања и немања јасне перспективе и представе о цјелини циљева за које су се борили радници са комунистима на челу, а уз то су се и функционери бивших буржоаских политичких партија и њихови кортеши у Невесињу упињали да што више оцрне борбу радника, посебно комуниста.

У Невесињу је ћелија Комунистичке партије Југославије основана 1940. године и њен политички-пропагандни рад је доприносио да се постепено шири круг земљорадника са којима су другови из ове ћелије долазили у додир и давали им партијски материјал на читање. Чланови ове ћелије су у околним селима ширили ставове Партије о великој, смртној опасности којом фашизам пријети нашим народима.

О борби радничког покрета са комунистима на челу говорили су својим рођацима и пријатељима и они Невесињци који су радили у разним градовима у земљи и повремено долазили у своја родна села.

Брзи слом и срамну капитулацију бивше Југославије народне масе су пропратиле отвореним и најоштријим осудама њеног руководства и режима, као и цјелине друштвених односа у њој. Многе ствари у вези са карактером руководства земље и буржоаске власти? о којима су раније слушали, постале су им сада, кад им је пукло пред очима, јасније и видљивије. Сељаци су отворено и уз псовке говорили о корупцији, проданости и другим искваре ностима водећих људи, као и њиховој коначној издаји земље и народа бјегствам у иностранство.

Народне масе, а посебно млађи људи, предосјећали су да ће доласком фашистичког окупатора у нашу земљу настати тешки дани. То се видно испољило и у томе што су повратници са фронта према Скадру и из разбијених јединица, након слома војске бивше Југославије, са собом донијели велики број пушака и другог наоружања и опреме. Уопште, људи су упорно настојали да дођу до пушке. Куповали су их и за пушку давали товаре жита, по неколико брава, па и вола.

Са доласком италијанског фашистичког окупатора и, са њим, усташке власти отпочиње велика борба „предати или не предати оружје". Усташка власт је, уз велике пријетње, тражила да се преда оружје, па је у народу отпочела веома жучна расправа о томе. Била је то прва диференција у селима Невесиња.

За предају оружја су углавном били бивши и познати политички кортеши из града и села и дио старијих људи, понајприје оних кућних домаћина који су страховали од одмазде окупатора, бојећи се „да ће им попалити куће и побити чељад". Насупрот таквом резоновању, омладина и знатна већина младих људи били су против предаје оружја.

Треба нагласити да се послије капитулације бивше Југославије у села и у Невесиње вратио највећи број оних који су били запослени ван свог завичаја и среза, затим дјеца из разних школа, неколико студената, прилиичан број оних који су послије првог свјетско!* рата били насељени у Војводини и Косову, као и они који су непосредно пред рат служили војску. Највећи дио ових повратника је одмах послије доласка испољио борбеност, патриотска осјећања, антифашистички став. Међу њима је било доста симпатизира Партије и скојеваца, а и неколико чланова Партије — Брана Ковачевић, Саво Чоловић, Сава Брењо, Петар Пашалић и Јефто Ковачевић. У

сам град Невесиње вратили су се чланови Партије: Хидо Башагић, Але Казазић, Хакија Дервишкадић, Шефкија Дервишкадиић. Шефко Пашић и Деско Бошњак.

Повратници су развили широку политичку активност са нагласком на отпору фашистичког окупатора и његовим усташким слугама. Ти ставови су наилазили на одобравање, нарочито омладине која је живјела у Невесињу.

У борби против предаје оружја значајну улогу је имала и партијска ћелија у граду Невесињу. Њени чланови и симпатизери Партије су у личним контактима путем усмених и писмених порука упозоравали људе да никако не предају оружје и указивали на опасност која народу пријети. У села у околини града дотурали су и првомајски проглас Централног комитета КПЈ, упућен радном народу, у којем се објашњавају узроци априлског слома, не признаје комадање земље, позива радничка класа на јединство, истиче да ће ПартИја и даље бити у првим редовима народне борбе против окупатора и његових слугу, против распиривања шовинизма, за братство народа Југославије, за срећнију будућност. Као резултат дјеловања наведених и других фактора у схватање народа је све шире и дубље продирало сазнање о смртној опасности коју фашизам собом носи за наше народе и народности. О томе су се водили бројни разговори, тиме објашњаван и брањен став да се оружје не смије предавати.

Убрзо у Невесиње допиру гласови о злочинима које усташе чине у оближњим срезовима — Столац, Чапљина и Мостар. Убрзо су и у насеља овога среза заређали усташки злочини.

Другог јуна 1941. године једна усташка јединица је упала у село Удрежње и у рану зору и на праговима домова побила тридесетак људи. Ово је одјекнуло широм Невесиња. То је била крвава потврда о томе шта доноси фашизам и његове слуге. Из града су у села, пак, стизали гласови да ће се такви, убилачки, упади усташа наставити.

Сутрадан, 3. јуна, усташе су у Доњем Дрежњу наишле на одлучан војнички отпор братства Ивковића под руководством Обрена Ивковића. И поред тога што су усташе, послије тешке борбе која је трајала цијели дан, успјеле да уђу у село и попале и опљачкају све куће, одлучан оружани отпор Ивковића одјекнуо је широм Невесиња као примјер који треба слиједити и за што се треба припремати.

Почетак рата између хитлеровске Њемачке и СССР народне масе су доживјеле као радикално мијењање односа снага на штету фашистичких сила. Томе је много допринијела и дугогодишња пропаганда Комунистичке партије Југославије о СССР-у као моћној и неповредивој социјалистичкој земљи. Отуда су истог дана када је отпочео рат на Истоку отпочеле да колају вијести о великим побједама Црвене армије.

Колико је било дубоко антифашистичко, а нарочито антиусташко расположење ових људи говори и сама чињеница о покретању јунског устанка у Невесињу. На вијест о отпочињању рата између СССР-а и хитлеровске Њемачке Мирко Вучетић[1], прије рата сеоски кнез, заједно са Драгом Пујужином[2] 23. јуна 1941. године око 18 часова испаљује прве хице у селу Биограду — заселак Понор. Само неколико минута послије хитаца испаљених у Биограду пуцњава се, постепено, шири према Зовом Долу, Лукавцу, Дрежњу и за

[1] Носилац „Споменице 1941."
[2] Учесник НОБ-а од 1941. године.

кратко вријеме широм Невесиња. Већ сутрадан се масовно иде на ,.касабу" — град Невесиње, затварају Бишину и друге правце који воде у Невесиње — Трусина, Сурдуп. Претходно су разоружане све жандармеријске станице.

О јунском устанку у Невесињу је, у факторском смислу, подробно и доста писано. Значајно је истаћи слиједећих неколико његових карактеристика:

— устанак је имао антифашистичку усмереност са већ тада виДно наглашеним социјалистичким симпатијама великог броја устаника. Ношени су бројни црвени барјаци, истицане црвене заставе (од материјала којим се тада располагало — најчешће су ношени сељачки црвени шалови);

— устанак је био видно усмјерен против братоубилачког рата. То се види и по начину како су устаници поступали са заробљеним жандармима у разоружаним станицама: највећи број их је пуштен кућама, а ликвидирани су само они који су давали оружани отпор или су били познати као усташе;

— прогресивна усмјереност устаника испољавала се и у томе што су устаници као своје руковдиоце стицали до тада већ познате, прогресивно па и социјалистички усмјерене људе, међу којима Дукицу Граховца, Вула Скока и Обрена Ивковића;

— устаници су испољили висок степен борбености. Вођене су крваве борбе и постигнуте значајне побједе у Бишини, Трусини и Сурдупу. Заплијењено је доста усташког оружја и убијено, између осталих, и неколико истакнутих руководилаца усташког покрета[31]. У јунском устанку погинула су 24 устаника;

— војничка активност устаника није могла бити настављена изражајнијим интензитетом, у првом реду због недовољне војничке и опште организованости устанка. Истина, по селима су биле организоване чете народне војске, чији су командири бирани на општим скуповима бораца у сваком од њих. Међутим, виши нивои руковођења и командовања нису били чвршће организовани. У том погледу посебно је дјеловала чињеница што устаници нису имали чак ни иоле изграђен заједнички концепт о начину и облицима вођења даљих акција;

Треба истаћи да су, одмах послије продора у Невесиње јачих домобранских снага, капитулантско-колаборационалистички елементи са Петром Самарџићем на челу дигли главе и отворено тражили Да се устаници врате својим кућама. То су они чинили не само ријечима него и напуштањем фронта. Протурали су пароле да треба сачувати своје куће, да борба више нема никаквих изгледа, да би то било узалудно губљење живота и слично.

У таквој ситуацији Петар Самарџић је са својом групом ухватио изнад села Братача чланове Партије Хида Башагића и Кару Хусковића, који су из града Невесиња дошли међу учеснике јунског устанка. Хтио их је ликвидирати као шпијуне, иако је Хида Башагића лично познавао као веома напредног човјека. Интервенцијом одреда Душана Брстине спасени су животи ове двојице другова.

Са напуштањем фронтова и враћањем устаника кућама у народу није дошло до стишавања оног снажног антифашистичког расположења. Уз то, борба за најшире војно и политичко организовање народа за борбу против насиља наставила се са повећаним интензитетом. Међутим, то одмах почиње да чине и четнички елементи окупљени око Петра Самарџића.

[31] Један побочник, један бојник, два натпоручника, један истакнути франковац.

Организован, систематски и шире постављен партијски рад у народним масама Невесиња почиње крајем јула 1941. године — доласком у Невесиње Миленка Шотре и, убрзо потом, Животе Неимаревића. Они су у Невесиње дошли са партијским овлашћењима и задужењима да организују Партију и најшири политички рад у масама у складу са одлуком Комунистичке партије Југославије о покретању општенародног устанка и народноослободилачке борбе.

Након одласка на овај терен другови Шотра и Неимаревић се прво повезују са Дукицом Граховцем у Горњем Лукавцу. Одатле настављају да успостављају везе са бројним појединцима који су се у Невесињу већ били афирмисали као симпатизери Партије и са наведеним члановима Партије који су дошли из других места у земљи.

Дјеловање Партије у Невесињу у другој половини 1941. године и до доласка овамо Првог ударног батаљона, у фебруару 1942. године, одвијало се на више праваца активности. Прије свега, интезивирана је широка политичка активност у народним масама са циљем да се оне опредијеле за „народноослободилачки покрет на челу са Комунистичком партијом Југославије", или најкраће, како се тада говорило, за партизане. То је чињено примјеном разних облика дјеловања — од ширих зборова, какав је већ почетком августа 1941. године одржан у Горњем Дрежњу, преко бројних скупова у појединим селима, организованим сијелима по кућама, до свакодневних разговора у сусретима са људима. Била је то заиста, по ширини и интензитету, до тада у Невесињу невиђена политичка активност.

Треба посебно истаћи да се овом широком политичком активношћу одлучно бранила нужност братства и јединства Муслимана, Срба и Хрвата и свих наших народа и народности. Одлучно су разобличавани четништво и њихове пароле — да су за усташке злочине криви сви Хрвати и Муслимани, те да се, у првом реду, са њима треба обрачунати. При томе су злочини усташа објашњавани као резултат настојања њемачког и италијанског фашистичког окупатора да изазове братоубилачки рат између наших народа и да се тако сами у братоубилачком рату уништавамо.

У овој широкој политичкој активности било је и доста љевичарења. Пренаглашено се указивало на социјалистичке циљеве народноослободилачке борбе, и то на доста упрошћен начин. Насупрот томе, знатно мање је говорено о њеном народноослободилачком и патриотском карактеру са којим су у пуном складу и истинске ослободилачке традиције Невесињаца.

Упоредо са овом политичком активношћу, радило се на организовању партизанских територијалних чета и батаљона. Највећи број села у Невесињу оваквом војном организацијом је био покривен до краја 1941. године. Командири и политички комесари чета и командири водова бирани су непосредно од бораца на скуповима.

Двадесетог августа 1941. године у Лукавцу је формиран партизански територијални батаљон „Невесињска пушка" са Дукицом Граховцем и Савом Меданом на челу. Штаб овог батаљона руководио је партизанским четама на територији Невесиња. Овде треба рећи да је једна партизанска чета из горњег Невесињског поља била у саставу Коњичког партизанског одреда.

У другој половини 1941. године најзначајнија војничка акција устаника невесињског краја изведена је на Трусини, када је преко 300 домобрана разоружано и пуштено својим кућама. Даље, крајем децембра 1941. године партизанска чета из села Биограда и одред Душана Брстине извели су акцију у Бишини, у којој су погинула

четири борца из Биограда. Дуго времена држан је фронт према усташама из Борча и Куле Фазлагић. Што се жртава тиче, у току 1941. године из Невесиња је погинуо 65 бораца.

У четвртом тромесечју 1941. године у Невесињу је организован значајан број партизанских ћелија у селима: Горњи Лукавац, Зови До, Биоград, Удрежње, Оџак, Доњи Дрежањ, Братач и др. Истовремено су формирани и бројни активи и Срески комитет СКОЈ-а. У то вријеме формиран је и Срески комитет Партије.

Срески комитет КПЈ за Невесиње и штаб батаљона „Невесињска пушка" предуго су остали при опредјељењима за територијалну војну организацију. То није доприносило бржем војничком оспособљавању јединица и бораца, посебно за борбу против италијанског фашистичког окупатора. С друге стране, услови за формирање мобилних партизанских јединица су постојали. То је показала и чињеница да се у редове ГГрвог ударног батаљона јавило више од 130 Невесињаца, и то приликом самог доласка овог батаљона на терен Невесиња.

Једина тада покретна јединица у Невесињу био је одред Душана Брстине. Ова јединица је у народу била веома добро примљена управо због тога што је била покретна и наоружана, па је народ у њој видио заштитницу од усташа. Одред је био против било каквих договора и разговора са италијанским фашистичким окупатором. Приступање овог одреда партизанском покрету одмах након доласка Првог ударног батаљона у Невесиње значајно је допринијело ширењу политичког утицаја партизана у дијеловима становништва које се још није било дефинитивно опредијелило за партизански покрет.

Крајем фебруара 1942. године дошло је до формирања батаљона „Бишина" са командантом Душаном Брстином и политичким комесаром Савом Чоловићем на челу. Овај батаљон руководио је и командовао партизанским четама сјеверно од ријеке Заломке. У то вријеме на територији Улога организован је Обаљски партизански батаљон, који је претежно био под командом Калиновачког НОП одреда.

Италијански фашистички окупатор вратио се у Невесиње почетком септембра 1941. године. Његов наступ према српском народу је био веома лукаво смишљен. Од првог дана након повратка у Невесиње настојао је да се представи као заштитник Срба од усташа. Један од првих корака у томе му је био што је дозволио да се откопа гробница покрај војног логора у коју су усташе побацале у тојку јуна 1941. године на свиреп начин побијених око 170 Срба, претежно из града Несевиња. Италијани су позвали породице да дсђу и саме препознају и однесу своје мртве. То је чињено уз присуство италијанских окупаторских војника. Истовремено, италијански фашистички окупатор је упорно настојао да у масама, путем своје обавјештајне службе, шири и подстиче малодушност и схватање да је борба против окупатора немогућа и бесперспективна, са веома тешким посљедицама у губљењу живота и уништавању сељачке имовине.

До краја 1941. године четничко вођство у Невесињу је своје везе са окупатором углавном прикривало да би то почетком 1942. године потпуно објелоданило, поред осталог и бјекством окупатору у „жицу" (Италијани су град опасали жицом). Наравно, није се остало на томе: та сарадња је убрзо попримила све видове петоколонашког и квислиншког односа четника.

Зачетници и носиоци четништва у Невесињу су били бивши кортеши буржоаских политичких партија, официри и неколико жандарма и полицајаца. Они су своје капитуланство испољили већ у јунском устанку у Невесињу. Петар Самарџић је јошу јулу 1941. године почео своје људе да заклиње на вјерност краљу и да заговара политику чекања до побједе западних савезника на свјетским фронтовима. Са тим планом је дошао на већ поменути збор у Горњем Дрежњу почетком августа 1941. године. На збору је остао усамљен, само уз 5-6 својих скутоноша, па га је Драго Папић из села Шумице са митраљезом „на готовс" одстранио са тог масовног посјећеног скупа.

Вођство четничког покрета у Југославији од првих дана отпочињања народноослободилачке борбе је посвећивало велику пажњу Невесињу са циљем да у њему овлада четништво. На томе се ангажују бивши политичари из Мостара и других градова. У Невесиње је у другој половини 1941. године почео да долази и Јевђевић. У оквиру тог настојања је и долазак мајора Тодоровића са групом четника, који стиже по налогу четничке Врховне команде са циљем да од Невесиња направи снажно четничко упориште. Са тим циљем он сасвим отворено склапа споразум са командом италијанске окупаторске јединице у Невесињу о њиховој заједничкој борби против партизана. Свој штаб поставља у Кифином селу, непосредно крај италијанског гарнизона. Упоредо са тим Тодоровић ради на остваривању свог плана којим је било предвиђено да се успостави авионска веза са бившом југословенском владом у избеглиштву ради дотурања помоћи четницима у оружју и другом материјалу. Дошао је и са разрађеним планом политичко-пропагандних и других мјера за уништење партизана у Невесињу и шире у Херцеговини. Једна од основних парола му је била да треба ликвидирати највећи дио Муслимана и Хрвата у Херцеговини, како би овладали четници њоме. Одмах мобилише повећу групу четника, чији је задатак био да приступе ликвидацији руководилаца и истакнутих активиста партизанског покрета.

Први ударни батаљон је, заједно са невесињским борцима, те са партијском и скојевском организациијом у Невесињу успио да уз подршку партизански опредијељеног становништва онемогући тај план четника.

Веома ефикасним борбама Првог ударног батаљона, вођеног заједно са партизанским јединицама из Невесиња а против Италијана и четника (које је у свакој бици нагонио у безглаво бјежање) на најконкретнији и видљив начин је показао широким народним масама невесињског краја да је могуће водити ефикасну оружану борбу против много боље наоружаног италијанског фашистичког окупатора. Разумије се, те борбе су подразумијевале и велике жртве, — само у саставу Првог ударног батаљона погинула су 24 Невесињца.

Убрзо након доласка Првог ударног батаљона велики број Невесињаца одлазе у мобилне партизанске батаљоне — Трећи и Пети ударни и партизански батаљон „Петар Радовић", који сачињавају Невесињци.

Ликвидирањем мајора Тодоровића и његовог штаба, сабијањем италијанског фашистичког окупатора и, заједно са њим, четника у град Невесиње, као и ликвидирањем усташког упоришта у Борчу створена је широка слободна територија по којој више нису вршљале мање или веће групе четника.

На слободној територији приступа се организовању народне власти. Изабрани су сеоски, општински и сресни народноослободи-

лачки одбори. Сеоски одбори су бирани на скуповима по селима, а општински и сресни на делегатски начин. Њихов је примарни задатак био да обезбјеђују храну и све друго што је било потребно за нашу војску, затим да обезбиједе храну за избјеглице, пролазнике и незбринуту сеоску сиротињу.

Поред рада на формирању народноослободилачких одбора, партијске ћелије и активи СКОЈ-а развијају живу политичку активност у народу, нарочито међу омладином. Приступа се формирању омладинских партијских чета. Једна таква веома добро организована и борбена омладинска чета формирана је на простору Биоград — Удружење — Оџак, у саставу батаљона „Бишина". Она се изузетно истакла у борбама против Италијана и четника у току треће непријатељске офанзиве.

Политички курс који су заузели Обласни комитет КПЈ и Оперативни штаб за Херцеговину и у Невесињу испољио је више слабости. За:;емарен је био партијски и скојевски, па и политички рад у цјелини у мобилисаним батаљонима, а у политичком раду са масама било је доста љевичарења и секташтва. То се, поред осталог, испољавало у недовољном настојању да се становништву на убједљив начин предоче разлози због којих су осуђивани на смрт сарадници окупатора. Било је и пребрзо доношење оваквих одлука, без довољног утврђивања чињеничног стања. Инсистирало се на формалном изјашњавању за партизане, на примјер, захтјевано је поздрављање са „Смрт фашизму — слобода народу" и у свакодневном животу људи. У општој атмосфери била је изражена оријентација на силу, на притисак, војну снагу.

Сресни комитет КПЈ за Невесиње је покушао да, одлукама Сресне партијске конференције, отпочне са исправљањем ових грешака и слабости, али је то трећа непријатељска офанзива онемогућила.

Но, и поред ових и других крупних грешака, владало је мишљење да су партизани непобједиви. Вјероватно је и у том и таквом расположењу, поред незнања и недовољног политичког и војног искуства, био разлог да се на слободној територији, као и у војним јединицама, није било пришло организованом развијању будности. Није било довољно смишљеног организованог рада на откривању окупаторских и четничких шпијуна и упоришта, а који су, нарочито пред почетак треће непријатељске офанзиве, све активније дјеловали.

Као и у другим срезовима Херцеговине и у Невесињу су током треће непријатељске офанзиве вођене крваве фронтовске борбе против италијанског фашистичког окупатора и четника за одбрану слободне територије. Непријатељ је био и бројчано, а посебно у наоружању, много надмоћнији, па је овај начин нашег супротстављања био унапред осуђен на неуспјех. Борци Невесиња и из других срезова херојски су се борили и многи су дали своје животе. Тако је само у борбама током 1942. године из Невесиња погинуло 105 бораца.

Непријатељ је прегазио слободну територију и попалио и опљачкао сва партизанска села. Међутим, расположење људи је било такво да би из Невесиња за Босну, да је војно-политичко руководство Херцеговине узело одлучан курс за извлачење бораца из Херцеговине, отишло бар три пута више бораца.

Италијански окупатор и четници су одмах отпочели са суровим репресалијама. На најсвирепији начин су побијени неки угледни људи који су се вратили кућама (Миле Гушић, Продан Солдо, Милован и Максим Папиић и др.).

Четници су ухватили и предали Италијанима Мира Попару и Павла Ковачевића, политички комесар и помоћник политичког комесара Оперативног штаба за Херцеговину, да би их ови стријељали крај града. Више фамилија је отјерано у логор на Мамулу, а многи људи и жене похапшени. По селима су организоване посаде и страже. Држане су под присмотром све познатије партизанске куће. Четници развијају интензивну пропаганду користећи се грешкама партизана, нарочито оним у вези са ликвидирањем једног броја сарадника окупатора, које су они приказивали као невине жртве. Откопавају их и поново сахрањују уз шире скупове људи, на којима држе говоре.

У Невесињу је остала „група илегалаца", али не према унапријед утврђеном плану, него стицањем околности. Првих дана послије повлачења наших снага, када су четнички терор и потјере били највећи, „група илегалаца" се склонила у муслиманска села у Подвележје и тамо била веома добро примљена.

Треба нагласити да је убрзо и поред овог војничког, па и политичког пораза и привременог повлачења партизана из Невесиња и цијеле Херцеговине, као и сурове четничке страховладе отпочело дјеловање партизанских активиста, нарочито омладине, који су били код својих кућа. Они су спремно прихватили обавезе и растурали вијести о побједама партизана у Босни, које им је достављала „група илегалаца". Доста брзо су успостављене везе између села и са градом Невесињем, те са партијском организацијом у Мостару.

МИЛЕ ВУКОВИЋ

БАБУ СИНЂУ ЈЕ ТРЕБАЛО ПОСЛУШАТИ

На почетку своје страховладе усташе су позивале виђеније Србе на неке састанке. Говорили су и о неким договорима у вези са новом владом НДХ. То је представљало мало политичко смирење, али за свега неколико дана — док није прострујала вијест која је представљала велико изненађење — да су сви они који су отишли на састанак на звјерски начин поубијани. Та вијест је, истина, и међу Србима сматрана неистинитом, пошто се ти људи ни на који начин нису замјерили ни усташкој власти ни комшијама. Никада међусобних неспоразума овде није било.

На заказане састанке у 6 првих јунских дана 1941. године у Гацко су отишли и оданде се својим кућама никада више нијесу вратили: Аћим Аџић, Стево Грчић, Петар Гутић, Вељко Вишњевац, Ђоко Мандић, Раде Марковић и други.

Сјећам се једне приче нашег мјештанина Ратислава о његовом сусрету (око 1. јуна 1941. године) са земљорадником Јашаром Селимовићем из села Добропоља — Гацко.

Потјерао Ратислав десетеро прасади на пазар у Гацко. Одгађао је ту продају два пута због компликоване тадашње ситуације, али прасад старе, треба им хране, а потребе фамилије велике. Па кренуо у Гацко и на путу сретне Јашара. Поздраве се, упитају за здравље и запале по цигар духана. Јашар упита: „Где ћеш то Ратиславе са прасади?" Ратислав каже да их је потјерао у Гацко, на пазар. „Од-

расли су, морам их продати, ко ће их оволике хранити врага би појели?" Јашар ће: „Пусти прасад, пусти продају, враћај се кући. Бјежи са цесте, видиш ли шта се данас ради?!" Ратислав одговара: „Ама шта се ради Јашаре?! Нова држава, нова власт". „Зло је наше велико. Дошао је несрећни вакат, да ја морам уништити тебе, а ти мене и све моје, а колико смо заједно попили ракије и појели соли и хљеба, мој јаране?! Сјећаш ли се сно када смо служили краљеву гарду, лијепо се слагали те 1921. а и после тога безброј пута, ма увијек је било међу нама све најбоље, без обзира што си ти носио капу заврату, а ја фес. Сада нас гурају на клање. Ратиславе!"

Поздрави се Ратислав са Јашаром и хоће у Гацко. Јашар опет: „Стани Ратиславе, кажем ти као брату — враћај се кући и не иди у Гацко. Ако немаш куд са прасићима поједи их или баци у воду, нека их враг носи. Ма не играј се са главом човјече!". Ратислав се вратио кући, па ни овог пута није продао прасиће. Када је испричао шта му је Јашар рекао, жене ће: „Враг ти однио Јашара, требао си продати прасад. Било би од тога неке користи, а овако само штета."

Ипак, била је то Ратиславова срећа. И касније када би год ишао према Гацку, увијек би се сјетио тог догађаја и рекао: Одавде ме врати Јашар Селимотић, тада да одох у Гацко, стварно настрадах. Нека је њему све живо и здраво и да има напредак у свему.

Послије неколико дана, око 6. јуна, дође на Гола Брда кнез Ђоко Мандић јашући на расној бедевији — као да је „штајерка". Позива Рада Вуковића и Јова Шолају да иду у Гацко, на састанак. Он за још 5 људи носи позиве упућене од органа власти НДХ-а у Гацку. Кнез Ђоко наговори Рада: „Хајдемо сјутра, иде и Раде Марковић. Вратићемо се до два сата послије подне. Знам да имаш рада, али ће се урадити".

Раде Вуковић пристаде и обећа Ђоку да ће ићи на састанак. Чекаће их сјутра у 7 сати у Котарима. Када Синђа, Радова мајка, чу да је њен син обећао Ђоку да ће ићи на састанак у Гацко, поче плакати и молити да од тога одустане: Мене убијте и не остављајте оволике тиће (дјецу), па онда идите на састанак у Гацко. Ви не знате Невесињски устанак 1875—1878, терор и зулум какви су и колики били. Први свјетски рат само унеколико знате, а тек колико ће овај рат бити тежак и несретан. Молим те, Ђоко, немојте ни ти ни Раде Марковић ићи, нека враг носи те позиве. Од добра их никаквог, сигурно, нијесу послали. Ђоко се насмије и рече: „Добро, ето немојте вас два ићи, а ја ћу када се састанак заврши, а најдаље у недељу, навратити да вам пренесем шта се решавало у Гацку". Ђоко се са присутнима поздрави и узјаше на оседлану бедевију.

Оде Ђоко весело преко Голих Брда, Мачковца, Радоба, Јовичина гувна, па на Руду Главицу. То је било и посљедње виђење ових људи са њима. Баш у недељу кад је обећао да ће доћи и обавијестити шта се рјешавало у Гацку — био је убијен са још 8 Срба у Сурдупу — Морине.

Да не би убјеђивања и суза старе Синђе одоше Раде Вуковић и Јово Шолаја на заказани састанак, одакле се више не би вратили. Њих двојица су се с почетка на Синђу љутили говорећи: „Ђаво те стара однио, одакле ти знаш шта ће се у рату десити?". Убрзо се сазнало за она убиства, па су ова двојица били захвални Синђи за оне њене савјете који су били истинити и корисни.

Накнадно је, неколико дана послије 6. јуна 1941. године, са специјалном пропусницом упућен за Београд народни гуслар Илија О. Вуковић из села Наданића. Њега су тадашње усташке власти сачекале у Невесињу и подвргле највећим мучењима. Послије његовог

погубљења, чак и након 4 мјесеца, могли су се видјети трагови унакаженог тијела, глава, очи, руке, ноге, јер је све било деформисано, испребијано и унакажено. Посебно је био мучен више од осталих јер је раније пјевао српске јуначке пјесме, у њима су величани српски јунаци и њихови подвизи. Лажну пропусницу му је дао и тако га гурнуо у смрт Омер Капетановић.[11]

Више се ничему није вјеровало сем оружју и одбрани себе, породице и збјега.

У времену од 20. маја, па и раније, до 10. јуна 1941. године тадашње војне власти су обећале ред и мир, поштовање свих права и законских прописа. Захтијевано је да се одрасли грађани придржавају огласа, наређења, летака, позива, објава и дозвола, да се одазивају и извршавају сва наређења у предвиђенсм року. Посебно је тражено да се народу у селима и заесоцима нова упутства преносе преко одређених представника и да се извршавају. Ко тако не буде поступао, најстроже ће бити кажњен од државних органа НДХ-а. Они који су на састанке ишли једном вратили су се ради прикупљања већег броја, а сљедећи пут никада се више нијесу вратили. Сва обећања била су јавна обмана, превара и лаж за лакше убијање и уништење људи.

Једино што је преостало јесте одбрана голог живота. Зато су старјешине домаћинства донијеле одлуку да се иде на заједничко љетовање на Гола Брда. Било је ту 10 до 15 домаћинстава. Друга домаћинства су изашла на љетовање на Оклецима, Зминцу, Гредама, Согрлима, што је учињено ради организовања стражарења и боље одбране у случају усташког напада, пљачке или паљења.

Усташе су наставиле са злодјелима. Тако су око 12. јуна раниле Рајка Филиповића. Ишао је од Гњилих Долова својој колиби. Враћао се након обављених пољопривредних послова. Гађали су га неколико пута из пушака и погодили у ногу. Није носио никакву војну одјећу, нити оружје. Рајко није служио бившу југословенску војску, јер је био неспособан. Према томе, разлога за пуцање на њега није било, не бар оних којима су усташе пријетиле са својих бројних „папира". Био је то знак да се на недужна човјека сада може пуцати као на незаштићену шумску звијер. Рајко је био прва особа коју су раниле усташе. Старији људи никако нијесу могли то да схвате, јер су били у најбољим односима са својим комшијама Муслиманима, а и резоновали су да је и ова власт „од бога дата", да нема разлога да уништава своје поданике.. .

Усташку посаду у Доњим Наданићима заузели су устаници првом половином јуна 1941. гсдине. У тој борби теже је рањен Максим Б. Марковић, ксји је истог дана умро. Усташе су имале једног погинулог и два рањена. Било је заплијењеног оружја и муниције.

Та наша почетна и успјела борба је наговјештавала да нема више мировања, лажног састанчења и убијање невиног народа. Новак Мастиловић, очевидац усташког звјерства на Павлићу код Степена остао је жив а са њим и његове стравичне приче. У Наданићима су се комшије убијеног Вељка Вишњевца договориле: „Морамо помоћи Вељковој фамилији, мајци, жени и дјетету, он је нама невјероватно много ваљао и свима помогао".

Комшије су се договориле и ноћу око 15. јуна обиле Вељкову трговину. Псшто није било усташке страже од 21 часа до послије пола

[11] Припадао је фашистичкој организацији још од 1936. године. То је признао пред Окружним судом у Мостару, августа 1946. године, где је осуђен на 8 година затвора. Његовом суђењу сам присуствовао два дана непрекидно. Посебни и тачни су били докази тадашњсг потпуковника Павла Срдановића.

ноћи на 16 коња је натоварено масти, шећера, кафе, соли, одјеће, постељине, посуђа и осталих намирница.

Караван људи и коња кренуо ,је из Наданића преко Долине, Голих Брда — Мокрица — Рајића — Рудопољске Људи — Врањаче, ријеке Грачанице. Осматрали смо посебно да нас непријатељ не изненади са узвишења Каменац (к. 1244) на прелазу преко цесте Кљеути. Ишло се уз пратњу 4—5 наоружаних мјештана, који нијесу припадали никаквој војној организацији већ су лично штитили себе, своје породице и ближе засеоке.

Када смо стигли у село Платице, сунце је тек огријало. Продужили смо према селу Жањевици правцем висораван Равно. Многи мјештани из наведених села били су изненађени појавом толике колоне. Било је разних питања и објашњења. Сигурно је да у то вријеме таквих и толиких материјалних средстава нико сем нас није организовано претјерао на подручју Гацка, па и Херцеговине. На Равном смо затекли 25—30 људи са оружјем и без оружја. Они су у импровизованој кслибици слушали радио-вијести.

Мени, бар, већином су били непознати. Назвасмо им добар дан, што нам радо прихватише. Ту смо срели попа Новака за кога смо, око 12. јуна чули да је након усташког звјерства на Павлићу код Степена остао жив. У међувремену смо чули дио његове стравичне приче. Сада смо га срели овдје на Равном. Њега је учитељица Зора Вишњевац упитала за њеног супруга Вељка: шта је било са њиме, је ли могуће да је убијен? Овај јој рече: „Зоро, стрпи се, немам ти шта казати за Вељка, ето сама си рекла — он је, стварно, убијен". „Је ли могуће? — закука Зора и паде у несвест. Одмах смо нашли воде, неко поче да је у оној гужви и метежу умива док се није поново освијестила. А коњи су натоварени стајали и неко повика: „Хајде, не можемо овако више чекати". На то Владо Филиповић рече: „Стани, нека све ђаво носи, као што је и почео да носи, па ако не могу држати товаре нека одмах липшу". Ипак, послије неколико минута продужили смо са натовареним коњима и колоном преко Равног и источних падина Кнез Стране — Лебршника, спуштајући се коњском стазом према Зукви — Стабнима. Стигли смо до неких колиба и ту растоварили наведену опрему, поздравили се са присутнима и одмах се вратили истим путем.

Одлажење угледне породице Вишњевац из Надинића представљало је разлог великог нерасположења, а и друге породице су послије краћег времена одселиле одавде, јер су видјеле да нема опстанка у родном мјесту.

Дана 28. и 29. јуна 1941. године спаљено је око 30 кућа у селу Рудо Поље, док је народ једва спасио голи живот и само нешто стоке. Тих дана сам, са Голих Брда, посматрао најтежи призор који сам видио у почетним данима рата.

У селу Плећу горјела је Милошевића кућа, штале, колибе, свињци и кокошињци, све што може горјети. Петнаестак домаћинстава одавде било је на љетовању на Голим Брдима. Од Плећа до Голих Брда ваздушне линије има око 600 до 800 метара, док између њих протиче речица Зоровић — Овчја Бродина. Неко од тих мјештана повика: „Ено их гдје се спуштају од Милошевића кућа према ријеци Овчјој Бродини, куку нама сад ће свамо на Гола Брда да нам попале колибе, а нас побију". Чуше то: Јелен, Гвозден, Звицер и Ковиљан, па хитро узеше пушке и потрчаше најближој гомили према Иванић-долу. Прикривено су заузели заклоне, добро нанишанили и опалили неколико метака, на шта су усташки војници одступили и једног теже рањеног одвукли са собом. На Голим Брдима завладала је општа паника: једни мјештани су за то да се одступи даље, други да се остане овдје. Збјег

на Голим Брдима био је први на удару гарнизона Гацко, а да се са 4 пушке одупре непријатељу — била је мала шанса.

Напушта се збјег Гола Брда и 1. јула ноћу креће правцем: Мокрице — Рајићи — Овчја Бродина — Рудопољска ЈБут, пажљиво се прелази преко Врањаче — Грачанице, док се није прешао Десивоје. Морала је бити највећа тишина, да се звона на овцама, говедима и коњима не би ноћу чула, била су зачепљена. У колони је владала крајња неизвесност, а посебно су дјеца од 2 до 5 година стално питала: куда ћемо, што не идемо нашој кући, док једни мирују други плачу, што је теже и опасније од свих осталих, предвиђених и непредвиђених напора.

Штета је што је у збјегу било мало оружја, и муниције. Овако пуна два мјесеца мјештани Голих Брда, или Доњих Наданића, остали су и дању и ноћу у приправности према наоружаном непријатељском гарнизону и вароши Гацко.

Нашем мјештанину жене би посебно говориле: „Чувај се, наш Звицере, још си ти млад за пушку и борбу, јер нијеси војску служио". Лијепо му је пушка стајала. Он је био храбар, брз, окретан, послушан, слободан, а нова му се пушка сија и свијетли као да је јутрос из Војнотехничког завода преузета. Није дозвољавао да се пушка покваси, већ би је стављао испод своје одјеће. Стварно, не знам одакле је и како Звицер дошао до такве пушке. А када је погинуо и сахрањиван, многи су рекли: „Остаде лијепа пушка без лијепе младости". Мајка његова рече: „Баци је тамо, нека је враг носи, као што је однио моје жарко дијете". Пушка је опет у рукама другог Звицера, пуцала током рата на непријатеље разних боја и ознака . . .

Домаћинства су се забављала око скупљања летине, посебно око жетве жита које је било у највећем приспијећу. Нису се надали таквом непријатељском нападу, нарочито не масовном спаљивању 10 села и засеока. Чобани су били код оваца, говеди, коња, јагњади. На знак о опасности најбрже је требало обавијестити чобане из Пиштетина, Мокрица, Паљевина, Гњилих Долова, Зелених Долина, Овчје Брадине, Кома, Мачковца итд. опомињући их да брзо гоне све заједно не чекајући никакво објашњење. Бјеже и стока и људи преко Мачковица — Вирина — Стаја — Крстача — Гребенац — Рашћелице —- Кланца под планином Магропом. Неко је успио да понесе по нешто. Питају једно за друго: да ли су сва дјеца, жене и старци на броју. Нема старе Стане Обренове: оста несретница и бојали смо се да ће је непријатељ убити, али се она снашла и сакрила у трње код Рудмана; стари Миро Марковић је остао и сакрио се у жбуње, али га је непријатељ нашао и убио на лицу мјеста.

Борба се водила на линији Гола Брда, Градина, Валић Гомили и Рајићи. Код наших је мало муниције и пушака, а усташе и војска НДХ је чак и са артиљеријом пошла на голоруке сељаке.

Борбе се воде послије подне. Око 15 часова колибе на Голим Брдима су запаљене, док су пљачкаши покупили све вриједности. Ту где је био први збјег више га нема — непријатељ наступа у колонама и фронтовима.

Артиљерија почне да дејствује од Црквеница, а гађа по Гребенцу — Кланцу, средином планине испод Маргропа. Једна непријатељска војска иде од Гацка, а друга од Невесиња, па преко Фојнице и Црвеница даље се распоређује.

Фронт се стабилизовао и нико више не одступа. То народ вјероватно храбри и непријатељ не залази у планину нити може.

Поче пуцњава са планине Ивице. Иду Невесињци у помоћ. У Крстачама су неке групе непријатеља зашле с леђа, а Срђевљани иду

према с. Луковице, са Гребенца повика неколико гласова позивајући напријед Надинићане, Срђевљане, Луковчане, Брајћевљане, Градињане и Шумљане.

Изненада се појави Зиројевић са пушкомитраљезом и поче по непријатељу прецизно да гађа. Сви се из збјега изненадише, а посебно непријатељ, који се даде у панично бјекство.

Непријатељ је 3 кара од артиљерије оставио. Код наших бораца је нестало муниције, али је постигнут велики успјех с обзиром на јачину непријатеља — преко 600 наоружаних војника.

Проносе се гласови да су Срђевљани у борби и пробоју прилично настрадали — има их више од 20 погинулих, али заробљен није нико. Ријетко је наћи и у ратној литератури да је било више непријатеља, а мање бораца и да су збјегови успјели да се пробију преко дана, што заслужује посебну пажњу.

Непријатељ наступа са псзадинским дјеловима и пали куће, штале, колибе, сијено, жито, сламу и све што може да гори. Горе куће Шолајине, па куће, Гутића, Божовића, Вуковића, Марковића на Мацановини, Лисова на Рајићима, остале на Рудној Главици. Створила се димна завјеса, а пламенови на кућама и шталама извијају црвене валове висине десет-петнаест и више метара. Пламте нарочито штале у којима се налазе слама и сијено смештени за зиму. Двадесет одсто штала су биле под млађевином и шиндром, па их је лако> било спалити, као и колибе. Тада нису изгорјеле куће Луке и Благоја Марковића, тачније Лукина је запаљена, али је Ристо, Лукин син, остао у позадини и што је могао угасити угасио је. Случајно су остале и двије куће Благоја Марковића, једна под црепом, а друга под плочом. Ове куће су биле у доловима, а око њих камењар и доминирајуће коте, па непријатељ није смио да се задржава у непрегледном и непознатом мјесту, већ је журио даље. Куће Благојеве биле су спас и уточиште мјештана села Надинића и партизаских мањих и већих јединица.

Ситуација је тешка, али се мора живјети иако је живот сваког дана тежи од јучерашњег. Све је невесело, нерасположено, нико ништа не прича, о шали и да се не говори. Најгоре је што нема воде ни за људство, ни за стоку.

Ваљало би неешто појести, али нема хљеба. Истина, случајно је неко и понио парче, неком остало под сачем. Нема ни брашна, па ни хљеба. Млијека би било, али су заједно овце и јањци, козе и јарад, краве и телад, па нема ни млијека. Ситуација је критична. Планином се чује гоњење стоке, дозивање најближих, а ту је народа из десетак села и засеока. Свако нешто предузима, некуд би да иде и тражи боље рјешење код својих најближих у другим селима, мјестима, срезовима, па и ондашњим бановинама.

Не губи се нада у то да ће доћи вријеме мира. Тешко је било замислити да се разилазимо и одлазимо у разним правцима с помишљу да се појединци никада више неће видјети или да ће проћи читав рат, а да се неће срести. Стварно, тако је и било. Осташе тада., привремено, Доњи Наданићи неспаљени јер је непријатељ сматрао да ће му користити за наредни војни или цивилни смјештај. Многобројни мјештани су отишли ван Гацка и ступили у прве партизанске црногорске, србијанске, санџачке и друге јединице. У Трећој санџачкој бригади су Стеван и Новица Милошевић постали руководиоци (а послије рата пуковници).

МИРКО ТРАПАРИЋ

ПО ЗАДАТКУ У ХЕРЦЕГОВИНУ

Одлуком штаба Никшићког НОП одреда, усвојеном почетком децембра 1941. године у Горњем Пољу код Никшића, добили смо задатак да, са једном четом одабраних бораца, отпутујемо одмах у билећки, столачки и невесињски крај и пренесемо народу да се масовно диже у борбу против окупатора, те да сузбијемо дјелатност прочетничких емисара који су овамо упућивани са стране, са циљем да онемогуће устанак против италијанских јединица.

Познато нам је било да су борбе у источној Херцеговини, послије масовног јунскг устанка херцеговачког народа против усташа осјетно спласнуле, нарочито од када су ове крајеве, почетком септембра 1941, поново окупирале италијанске трупе. Италијани су преузели власт од усташа и Србе, привидно, на мјестима заштитили од даљих усташких покоља. У источној Херцеговини Италијани су лукавом политиком, „пришли" Србима и повезали се са истакнутим прочетничким вођама. Сем осталог, Италијани су, у јесен 1941, омогућили да се лешеви Срба које су усташе побиле изваде из јама и сахране на православним гробљима уз запажене погребне обреде. Они су одобрили да се отворе православне цркве и врши богослужење, те омогућили да се поново поставе споменици које су усташе порушиле.

Посебно су Италијани развили мрежу контаката са „виђенијим" Србима, који су били оријентисани према четницима. Код доброг дијела Срба у Херцеговини већ је спласнуо борбени елан који је био изразит у љето, у борби против усташа. Настало је затишје, тако да је велики дио Срба за Италијане говорио да су „спасиоци", а да су само усташе, домсбрани и „наоружани мјештани" хрватске и муслиманске националности непријатељи против којих се треба оружјем борити.

Рад Партије у масама у Херцеговини био је сталан, још од почетка устанка. Доласком Угљеше Даниловића, Лепе Перовић, Слободана Принципа, Петра Илића (Драпшина), а у октобру 1941. године, пристизањем из Црне Горе Војина Поповића (Петра Божовића), Пунише Перовића, Станка Бурића и др., умногоме је ојачана партијска организација у источној Херцеговини. Друг Миро Попара, секретар Окружног комитета КПЈ за Херцеговину, био је један од великих, паметних и угледних руководилаца у овом дијелу земље.

У таквој ситуацији, почетком децембра 1941, формирана је споменута чета одабраних бораца и политичких радника из никшићког и билећког среза. Чета је формирана у селу Враћеновићи код Билеће (у граничном рејону никшићког и билећког среза). Она је имала око 50 бораца, а њену команду су чинили: командир Душан Крцуновић (из Подгорице, данас Титоград), замјеник командира Мирко Трапарић (из села Јасена код Требиња члан КПЈ од 1935. године) и политички комесар Јован Гњато, металски радник из околине Билеће и члан КПЈ. У селу Враћеновићи формирању ове чете присуствовао је Милинко Ђуровић, политички комесар Никшићког НОП одреда. Била је велика хладноћа, па су борци по зими и снијегу тучени мећавом, изгледали као да су опржени по лицу.

Из Враћеновића чета се упутила изнад Билеће и стигла у село Бијеле Рудине, гдје је народ лијепо примио и уготсио, а затим се пребацила у село Пађане. Ту нас је срио и Божо Вуксје Стари, тада командант територијалнсг партизанског батаљона „Владимир Гаћи-

новић". Божо је одредио борце за попуну чете, дао нам још нека упутства и рекао нам какво је стање на ужем терену, према срезовима Стоцу и Невесињу. Упознао нас је са чињеницом да се на терену сјеверне Херцеговиде појављују четнички емисари, који одвраћају народ од напада на Италијане, пропагирајући да се туку само „Хрвати и Муслимани".

У Пађанима смо затекли и Пунишу Перовића, који је био инструктор Партије за билећки срез. Мира Пспаре није било, јер је крајем децембра 1941. пошао у источну Босну, па на састанак у Иванчиће код Сарајева, гдје је одржано војно и политичко савјетовање другова из Босне и Херцеговине са Врховним штабом и Централним комитетом КПЈ.

У селима Фатница и Милавићи (Дабарско поље) одржавали смо са омладином сијела и зборове, упознавајући народ са политичком и војном ситуацијом код нас и у свијету. Народ је прихватио и одобравао наше ставове, али је ту и тамо, било и негодовања. То посебно важи за села Дабарског поља. Овдје је поднаредник Ђурић успио да заведе већи број сељака, ширећи четничку пропаганду. Истина, није још дошло до оружаног сукоба између припадника НОП-а и прочетничких елемената, а ситуација је била експлозивна. Ту су усташе, у љето 1941, извршиле велике масовне покоље српског живља, а онда су на том веома осјетљивом граничном дијелу билећког, столачког и невесињског среза дрско упадали „комитски одреди", које су водили Симо Ераковић и Рако Лалић, вршећи за одмазду покоље недужног муслиманског живља. Они су почетком септембра 1941. године, као и усташе два — три мјесеца раније, пунили јаме претходно убијеним или живом чељади, у овом случају муслиманске националности. Отуда је политичка ситуација на овом терену била веома сложена, на први поглед и безнадежна.

У таквим условима било је тешко водити било какву политичку пропаганду међу овим народом. Искрвавила је и једна и друга страна, а ране су биле дубоке и свјеже. И понављало се: када Србину кажемо да не диже руку против Муслимана, он нам одговара — они су нас убијали, ако му кажемо да треба ићи с пушком против Италијана, одговара да и то не ваља јер су они за српски живаљ „спасиоци". У Берковићима смо наишли и на отпор. Појавио се жандарм Аћимовић и почео је да нас грди зато што наговарамо људе да нападају Италијане.

Наша чета је, маршујући по великсм снијегу, мећави и мразу, наставила пут према Невесињу, савлађујући планину Трусину.

У Зовом Долу састали смо се са поручником Васом Гутићем.[1] Лајо Лабудовић, Јован Гњато и ја знали смо унапријед да Гутић не само што не воли партизане већ и да је ухватио везу са четничким штабом из источне Босне, одакле и добија задатке. Гутић нам је, у почетку, давао јак отпор и није хтио са нама да разговара. Одмах нам је рекао да су за српски народ Италијани спаисоци и да нема разговора о борби против њих, додајући: „Ако их ко нападне — јаћу њега!" На крају нашег дугог и веома непријатног разговора Васо Гутић је попустио, али је у основи остао при своме.

У селу Лукавцу смо били 7. јануара 1942. године, на православни Божић. У овом селу била је много повољнија политичка и општа ситуација. Одатле је и Дукица Граховац, народни вођа који је подигао

[1]) Васо Гутић из села Зовог Дола (Невесиње), поручник бивше југословенске војске четнички командант; велика зла је нанио народу у току рата, емигрирао је 1945. у САД гдје и сада живи.

народ на устанак. Дукица је тих дана, као командант партизанског батаљона „Невесињска пушка", са дијелом својих бораца био на положајима по Невесињско-гатачкој површи углавном према Борчу, одакле су усташе вршиле нападе, убијале српски живаљ и палиле околна села. Тих дана усташе Борча побиле су око 200 душа српске националности.

На овом терену ситуација је била прилично сложена. Није ни чудно: у Невесињу је био велики гарнизон италијанске и усташке војске, а са сјевера и истока су била упоришта Борач и Фазлагић Кула.

Тих дана је из Фоче у сјеверну Херцеговину стигао генералштабни мајор Бошко Тодоровић, кога је Дража Михаилсвић поставио за команданта четничког штаба источне Босне и Херцеговине. Тодоровић је управо тих дана, са својим четницима, нападао Борач, али без успјеха. Борачке усташе су убрзо успоставиле своју страховладу. То је био дио плана мајора Тодоровића да код српских маса задобије популарност, доказујући какс је одлучан да се бори против усташа. С друге стране, чим је дошао на терен Гацка и Невесиња, почетком јануара 1942. године, Тодоровић је преко свог делегата потпоручника и судије Мутимира Петковића склопио у селу Фојници споразум са Италијанима — да му предају на управу Гацко и Невесиње, као што су то, од 4. децембра 1941. године учинили са срезовима: Фоча, Горажде и Чајниче.

Из Лукавца је наша чета, маршујући преко Невесињског поља, пошла у село Братач. Руководство чете је имало намјеру да се тамо састане са прваком Земљорадничке странке Петром Самарџићем,[2] самозваним војводом. Међутим, нијесмо успјели да се састанемо. Самарџић је испред нас некуд измакао. Прије тога се већ повезао са Тодоровићем, који му је дао инструкције о томе шта да ради и како да се понаша према партизанима и, нарочито, њиховим вођама-комунистима.

Петар је несумњиво имао велики утицај на масе у невесињском крају. Сељаци су нам говорили како је Петар демократа, а да демократи хоће „реалне односе". Самарџић је крио од сељака да његове старјешине шурују са Италијанима и да ће од окупатора примати и оружје, одјећу и храну — само ако су спремни да иду у борбу против партизана. У Братачу смо срели и људе позитивних резона, као што је била породица Мила Гушића. Миле је био партизан, као и сва његова породица. (Стријељали су га четници 1942. год.)

Враћајући се из Братача, стигли смо у село Оџак (гдје су некада били двори бега Љубовића). Ту су живјеле псрсдице Брењо, Папићи и друге. Село је цијело било партизанско. Лијепо су нас угостили, показујући да су одушевљени нашим доласком. Ту сам по добру нарочито упамтио породицу Чоловића, а у селу Дрежњу Ивковића. То су, такође, била партизанска села. Овдје је пукла прва пушка на усташе, 3. јуна 1941. године, што је симболично речено, била друга „Невесињска пушка". Причали су нам како су Обрен, Томо и остали Ивковићи и други сељани оружјем дочекали сатнију усташа. Она је ишла да покоље српски живаљ, али је наишла на оружани отпор и тако се огласила прва пушка испаљена на непријатеља у одбрани голих живота.

[2] Петар Самарџић четнички војвода, нанио је велику штету народу, упорно идући путем издаје! Погинуо је као одметник послије рата, у невесињском крају.

У Оџаку смо чули и за Душана Брстину.[3] Он је од априла 1941. водио један одред народне војске у борби против непријатеља. Душан је са својом браћом и још доста другова стално крстарио по овом крају, нападајући усташе и неке италијанске транспортне колоне на сектору Невесиње — Мостар. Браћа Брстине, са својим друговима, штитили су српска и муслиманска села, тако да није долазило до међусобних покоља.

Послали смо курира и писмо Душану Брстини, са приједлсгом гдје и када да се састанемо. Хтјели смо да и са њим договоримо и видимо његов став о даљој борби. Није дошло до тог састанка, јер је баш у том моменту стигао курир из Берксвића (столачки срез) с наређењем да се одмах, усиљеним маршем, пребацимо у село Подком на Хргуду.

Када смо наишли кроз село Враникуће потражили смо поручника В. Гутића, али он није желео са нама да разговара.

Снијег и мећава су нас стално пратили. Старији мјештани су нас упозоравали да не идемо преко планине Трусине, јер је у то вријеме и по страшној зими опасно ићи туда. Они су нас стално и упорно одвраћали од тога,, јер су из искуства знали да је тамо страдало много лица. Наиме, опет, није било избора. Све се добро завршило.

Када смо стигли у село Подком (у дабарском крају), рекли су нам зашто је требало тако журно да стигнемо. Требало је хитно поћи на брдо Хргуд, гдје су четници управо одржавали састанак, а тамо је стигас и представник четничког штаба. Чули смо да су Саво Беловић командант Стслачког територијалног партизанског батаљона, и партијски радник Миленко Шотра одвраћали сељане да не иду на тај четничхи састанак на Хргуд, али да нијесу успјели.

Наша чета се ноћу приближила на око километар од зграде основне школе, гдје је одржаван четнички састанак. Установили смо да је на састанку са Дражиним делегатом било око 60 наоружаних људи.

Поставили смо питање борцима наше чете: ко се јавља да добровољно иде у ову акцију ради хватања четничког делегата. Претходно смо све мјештане упозорили да иду својим кућама, тачније речено да се разилазе. Међу борцима наше чете било је неколицина који су почели да се изговарају како су болесни, други су се жалили да су им промрзле ноге и слично. Но, схватили смо суштину: једном броју бораца није се ишло на овако опасан задатак.

Јавило се добровољно око 10 бораца, углавном чланова Партије. Са командиром чете било нас је око 20. С нама је био и Лајо Лабудовић, митраљезац, родом из околине Никшића. Упутили смо се на задатак у сумрак. Код школе је по договору требало да нађемо Сава Беловића, Миленка и Бранка Шотру и Душана Грка, али их тамо није било. Никада нисам сазнао зашто.

Ноћ је била студена и вјетровита. Није се тачно знало ни гдје се одржава четнички састанак. Кад смо избили код школе, тамо није било никог од војног и партијско-политичког руководства Столачког партизанског батаљона, као ни са терена, па није имао ко да нам каже гдје да се иде. Тек око 9 сати ноћу код школе сам примијетио неког ђака и упитао га: гдје се овде одржава неки састанак са сељацима? Показао ми је кућу, удаљену око 300 метара. На то постројим 18 бо-

[3]> Душан Брстина из Бишине (Невесиње), морнарички наредник у бившој југословенској војсци; од априла 1941. води одред народне војске у невесињском крају; од фебруара 1942. командант партизанског територијалног батаљона „Бишина", носилац партизанске споменице 1941., генерал-
483 -мајор ЈНА већник АВНОЈ-а, у пензији.

раца и одмах их распоредим. Договорили смо се да Радован Килибарда из Бањана, Перо Котарац из Никшића и ја први упаднемо у просторију где се одржава четнички састанак, а остали да се поставе са стране, да не би ко, искакањем кроз прозор побјегао. Срећом, четници састанак нијесу војнички обезбиједили, као да су имали власт на овом терену.

Ја сам први ускочио кроз врата, с тим што се десно од мене нашао Радован, а лијево Перо. Они су у рукама држали одшрафљене бомбе. Пошто смо нагло упали, четници су се изненадили и почели да се комешају и устају. У том моменту Радован је викнуо: „Сједи доље! а они су послушно посиједали. Ја сам упитао: „Ко је овдје делегат Драже Михаиловића?". Сви су ћутали, нико да проговори. Док један рече: „Ено, онај је однекуд са стране".

Све присутне смо пустили да иду кућама и нијесмо им одузимали оружје. Задржали смо само Дражиног делегата. Мјештани нијесу знали колике су наше снаге, иначе ко зна како би се све то завршило по нас неколицину.

Дражиног делегата смо привели у зграду основне школе на Хргуду. Ту смо послије ове акције хватања, касно у ноћи, нашли и руководство Столачког партизанског батаљона.

Код Дражиног делегата нашли смо четничку пошту, коју смо упутили Оперативном партизанском штабу за Херцеговину, који се тада налазио у Ластви (требињској). Делегат је предат штабу столачког партизанског батаљона, односно Саву Беловићу и Бранку Шотри.

Наша чета се са овог пута преко Дивина, изнад Билеће вратила. Борци из батаљона „Владимир Гаћинсвић" вратили су се у састав своје јединице, а борци из Никшићког НОП одреда су кренули за Горње Поље код Никшића. Команда чете поднијела је извештај штабу Никшићког НОП одреда — о путу и резултатима политичког дјеловања на терену који је обишла.

ВЛАДО ИВАНИШ

УСТАНИЧКО НЕВЕСИЊЕ

Хладних априлских дана 1941. године у Невесиње и села у његовсј околини свакодневно су се враћали војници разбијене и деморалисане војске. Људи су били уту-чени и разочарани, а многи још нису били у стању да схвате шта се то тако неочекивано и брзо, за свега неколико дана, збило. Појединци се враћају са оружјем, скривају га у увјерењу да ће им убрзо требати.

Италијани су запосјели Невесиње, а усташе формирају своју власт по селима.

Италијанска команда у Невесињу ускоро издаје проглас у коме се захтијева предаја ватреног оружја. Мањина попушта пријетњама и страху, те предаје оружје, док већина настоји да га још боље сакрије.

Већ у мају усташе започињу свој крвави пир: одводе угледније људе у затворе. Истовремено, стижу и гласови да су многи побијени.

Људи предосјећају озбиљност и тежину дана који наилазе, па почињу да се још више зближавају.

Неки старији људи мисле да треба одступати према Црној Гори, као у доба „Турске буне". Ускоро ће ту недоумицу предухитрити догађај који се збио 3. јуна, када повећа група усташа креће из Мостара и у рану зору опкољава село Удрежње код Невесиња. Упавши у село они убијају дјецу, жене и старце. Пошто су поубијали око 30 особа, укрцали су се у камионе и крећу ка Доњем Дрежњу. Искрцали су се код Гвозденог моста и у стрељачком строју крећу у опсаду породице Ивковић, најјаче у овом крају.

У походу према кућама Ивковића усташе су се љуто превариле. У породици Ивковић намах је донијета одлука да се оружјем бране од крволока. Из скровитих мјеста узеше оружје.

Спремно су сачекали много бројнијег непријатеља. У оштрој борби која се убрзо развила, убијен је усташки натпоручник, а још 17 их је избачено из строја.

За вријеме борбе старци, жене и дјеца напуштају своја огњишта и бјеже у правцу Слата. Њима се придружује нејач и из сусједних села. Колоне се крећу преко планина Ресина, Остравице и Радојевог Осоја. Тако се у овом крају ствара први народни збјег у 1941. години.

За својим породицама повлаче се и први борци.

Усташе настављају своје крваво оргијање. Побили су тог дана још неколико десетина оних који су остали у селима, а многе куће спалили.

Хици испаљени 3. јуна 1941. године у одбрану својих домова пред најездом усташке руље били су први устанички пуцњи народа овог краја у ослободилачкој борби.

Слиједећих 20 дана овдје је владао привидни мир. Народ се већ интензивно припремао за веће акције. У селима се осјећа жива активност ријетких, али и веома агилних, чланова КПЈ. Врше се припреме за општи устанак.

Тај дан је био одређен за 24. јун. У малом селу Биограду развијена је тада први пут у овом крају црвена застава. Устаници из овог села крећу од села до села и удружују људе спремне да се боре за слободу.

Истог дана услиједио је и окршај са усташама. Било је то у селу Луковцу. Пошто је усташка испостава убрзо растурена, групе устаника јуришају и на остале усташке испоставе по селима. Већ до два часа по подне читава околина Невесиња била је слободна.

Устаничке чете међутим, јуришају и на само Невесиње. Варош је опсједнута у слиједећих 4—5 дана. Око Невесиња и на спојници пута Невесиње — Мостар воде се оштре борбе.

Сви су изгледи да ће ове акције великих размјера успјети у цјелини. Морал бораца, који су се нашли пред непосредном опасношћу од усташа и са стеченим првим сазнањима о идејама и циљевима КПЈ, био је на потребној висини. Међутим, јављају се и први издајници. Били су то Петар Самарџић, Данило Салатић, Митар Голиан и други. Они су се отворено ставили у службу окупатора, а преко својих веза настојали да разједине народ окупљен у јединствени покрет. То им је донекле и успјело. Тако су се, у ствари, експонирали први прочетнички елементи у овом крају. Већина устаника политички се ограђује од њих, да би се затим повукли на нове положаје коритом Колешке ријеке све до Трусине.

Усташе се такође повлаче у саму варош Невесиње, одакле настављају борбу повременим пушкарањем.

СТВАРАЊЕ ПРЗИХ ЋЕЛИЈА КПЈ

За вријеме тог затишја четничке вође први пут ступају у преговоре са усташама. Истовремено, све више се заоштравају односи између комуниста и других антифашиста с једне и четника с друге стране.

Први дани јула. Из Мостара су овамо пристигли први чланови КПЈ: Миленко Шотра, Каро Хусковић, Хидо Башагић, Душан Констатиновић и Брана Ковачевић. Они се повезују са главним политичким активистима на овсм терену, међу којима су били: Дукица Граховац, Ђока Пашајлић, Обрен Ивковић, Мирко Ковачевић, Максим Нинчић, Драго Папић, Томо Марић, Вуле Скоко, Васо Ковачевић, Саво Чоловић, Митар Буха, Владо Иваниш и други.

Тада, у ствари, почиње врло организован рад на стварању партизанских чета и првих народноослободилачких одбора. Али, ни четници не мирују. Стижу вијести о њиховим све чвршћим везама са Италијанима и усташама.

Ситуација постаје све тежа и опаснија. Активисти отпора долазе до све очигледнијег сазнања о оријентацији четника на сарадњу са окупатором. Због тога се из Мостара тражи нова помоћ партијских кадрова. Ускоро, у августу, оданде стижу комунисти: Саво Меден, Живота Иеимаровић, Боро Балаћ, Живко Вуковић, Ненад Васић, Јефто Ковачевић, Данило Вукајловић и други.

У Лукавцу, Доњем Дрежњу, Зовоме Долу и Слату формирају се партизанске чете. Затим се формира и штаб батаљона „Невесињска пушка", а одмах затим Сресни комитет КПЈ и Сресни народноослободилачки одбор.

У селима се формирају основне партијске и скојевске организације. Тако рећи свакодневно, се у њих примају нови чланови.

Влада општа живост. На конференцијама по селима активисти објашњавају циљеве борбе и отпора окупатору и домаћим издајницима, те перспективу бољег живота.

Увиђевши да је КПЈ већ увелико успјела у организовању народа, четнички елементи такође настоје да се политички боље организују и ангажују. У том циљу покушавају да, провокацијама и подметањем, створе што јачу опсзицију против партизанског покрета. Сем осталог, протурају паролу да партизани сарађују са усташама. Као повод послужила им је чињеница, што су се у нашим редовима налазили комунисти Муслимани Каро Хусковић и Хиде Бешагић, овдје пристигли из Мостара. Да би показали своје наводно родољубље и „оданост српском народу", а у ствари створили и продубили јаз међу народом српске и муслиманске припадности, четнички вођа Петар Самарџић и остала његова четничка сабрања, доносе одлуку да се ови наши другови и сабсрци протјерају са нашег терена, или побију.

Ова два првоборца, Каро Хусковић и Хидо Бешагић, боравили су у мојој кући. Они су, по доласку из Мостара, уживали гостопримство у мојој породици. Зато су се четници упутили мојсј кући, на шта смо нас неколико активиста, који смо се у то вријеме налазили код куће, донијели одлуку да им се склонимо с пута, како се не би пролијевала крв. Склонили смо се у једну од штала. Поред мене и мог брата, ту се се још налазили: Миљенко Шотра, Каро Хусковић. Хидо Бешагић и Брана Ковачевић.

Четници су нас ипак, пронашли. На то смо се прихватили оружја, одлучни да им не допустимо да уђу унутра. Схвативши то, почеше

да ме грде, називајући ме усташом, тражећи уједно, да истјерам из куће „Турке". Одговорио сам им:

— Нису ово усташе већ борци за слободу, и нису Турци, већ поштени Муслимани.

Пошто је породица Иваниш долазила у ред јачих кућа, то се четници овог пута нису усудили да се упусте у борбу.

Тога дана у Пољицу је био заказан четнички збср. Упркос свађи са четницима и великој опасности којој смо се излагали, Каро Хусковић, Хидо Бешагић и ја смо пошли на тај збор. Само што смо се приближили окупљеном народу, Петар Самарџић викну:

— Народе, ето Влада Иваниша гдје води усташе. Нека се одстране са збора!

На то Каро Хусковић, већ познат као храбар борац и одлучан човјек, намах узврати:

— Нисмо ми усташе, него борци народне војске!

Иако је било још неких упадица, као на примјер: „Што хоће ови Муслимани и Владо"? — осјетили смо ипак, да се народ не да преварити. То је још више охрабрило Кара Хусковића и он поче да говори о потреби јединствене борбе против свих народних непријатеља, да будемо сложни у борби против окупатора и његових домаћих слугу. Поједини четници су га прекидали, али он је, ипак успио да заврши свој говор.

Морали смо се затим повући. У томе нам је помогао Душан Брстина, те смо полако одступили и упутили се према штабу батаљона „Невесињска пушка".

Наше присуство на овом четничком збору, као и иступање Кара Хусковића, спадају у прве покушаје да се четници уразуме и врате на пут заједничке, свенародне, борбе за слободу.

НА ТЕРЕНУ ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ

Ускоро су четници заказали нов народни збор, овог пута у Слату, поред моје куће. Био је доста велики збор, јер је на њему учествовало прилично људи из читавог невесињског краја.

Тада сам се налазио код своје куће. Од активиста који су раније боравили код мене у кући, тог дана се није нико затекао. Четничке главешине су пскушале да то искористе као повољну прилику не би ли некако привољели борце породице Иваниш да ступе у њихове редове. Нас млађих Иваниша је било 9 бораца и сви смо већ били у партизанима.

Видјевши да се сам не могу понијети са четничким главешинама, одмах сам послао курира по Дукицу Граховца, Сава Медана и Ђоку Пашаљића, који су се тада налазили у Лукавцу. Другог курира сам послао у Доњи Дрежањ, по Обрена Ивковића. Овом збору требао је, како сам чуо, да присуствује и Угљеша Даниловић. Намјера Партије је била да он, као један од јачих партијских руководилаца, иступи против четника на збору и да разоткрије и разбије њихове намјере у односу на даље разједињавање народа.

На жалост, Угљеша Даниловић није могао стићи тог дана. А и Обрен Ивксвић је чекао на везу са Угљешом Даниловићем, па ни он није могао да дође, као ни Дукица Граховац и Сава Меден. Дошао је само Ђока Пашајлић. Он је заподјенуо оштр\ политичку дебату са четницима. Водио ју је углавном, са Петром Самарџићем и неким професором Павићем који је, у међувремену, стигао четницима упо-

моћ. Пашаљић се храбро носио са четницима; на сваки њихов изазов, сн је умјешно и достојанствено одговарао. Ускоро му пристижу и другови Миленко Шотра, Милан Папић, Војо Чоловић и Војо Вуковић.

За све вријеме ове жестоке политичке препирке са четничким главешинама, ја сам са својим укућанима био у приправности — уколико би дошло до оружаног сукоба. Осјетивши да иза себе имају чврсту подршку бораца куће Иваниш, наши другоЕи су иступали све отворенијe.

Осјетивши да ускоро може доћи до оружане варнице, дигао сам се и захтијевао од Самарџића да напусти моју кућу, а са збором се пребаце у Вујовића гај, више Горњег Дрежња. Тамо ће наставити дискусију.

Самарџић је прихватио приједлог, те се читав збор упутио ка Вујовића гају. Ту је стварно, настављена жестока полемика. У једном тренутку почеше се и пушке потезати са обје стране.

Не могавши да се одупре аргументима које су му стално сипали у лице Војо Чоловић и Ђоко Пашајлић, четнички војвода Петар Самарџић је био присиљен да напусти збор. Придружила му се само мала група четничких присталица.

За прве устаничке дане у невесињском крају овај политички пораз четника био је одлучујући за њихово даље слабљење у овом крају. Њихов распад, који је започео на овом збору. настављен је одмах, доласком Угљеше Даниловића, који је стигао непосредно послије напуштања збора од стране Петра Самарџића и неколицине четничких присталица.

Дан касније Угљеша Даниловић је, са Обреном Ивковићем, одржао конференцију у Горњем Дрежњу. Исход ове конференције, на којој су четници потпуно раскринкани, као и мјере које је Даниловић предузео за јачање партијских организација, партизанских чета и првих народноослободилачких одбора, представљали су велике поене и отварали нове могућности НОП-а и Партије. Тада су учвршћени Срески комитет КПЈ и Срески народноослободилачки одбор. За првог предсједника Среског народноослободилачког одбора изабран је Ђоко Пашајлић.

ПОЧЕТАК ПАРТИЗАНСКИХ ОРУЖАНИХ АКЦИЈА

Новоформиране и реорганизоване партизанске чете припремају се за извођење првих оружаних акција.

Прва таква акција услиједила је нападом на усташку испоставу *у* Бишини. Овом акцијом су руководили Саво Медан и Обрен Ивковић.

Друга оружана акција је услиједила рушењем пута између Невесиња и Фојнице, изведена под руководством Дукице Граховца. Тек што је ова акција успјешно завршена, долази до разоружања домобранске чете у Трусини. Резултати тих акција су добро послужили и за наоружавање бораца.

Тих дана, крајем августа и у септембру 1941., услиједило је више акција које су, својим током и исходом, битно утицале на морал бораца и становништва. Оне су настављене и читаве јесени. Њихово повољно дејство осјетило се у процесу стварања нових партизанских чета у Оџаку, Биограду, Братачу, Жалому и Колешку.

Уто је наступила и прва ратна зима у овом крају.

Шестог јануара 1942. године усташе почињу велику оружану акцију против невесињско-гатачког живља. Усташка експедиција је кренула од Борча.

Штаб батаљона „Невесињска пушка" доноси одлуку да се део батаљона на челу са Дукицом Граховцем, ради заштите становништва, пребаци у село Југовиће. Истовремено се у ово село пребацио и штаб батаљона „Невесињска пушка".

Ту је штаб батаљона „Невесињска пушка" остао све до 2. фебруара 1942. када на територију Невесиња стиже и Први ударни херцеговачко-црногорски партизански батаљон.[1]'

У једном нападу 19/20. 2. 1942. на четнике, 1. Ударни батаљон ликвидира четничког мајора Тодоровића команданта за Херцеговину и источну Босну и неколико његових сарадника, поручника Мишељића, и проф. Недељка Јокановића. У овој акцији је суделовао и дио Невесињског батаљона.

Наше снаге су у овој борби против четника имале неколико рањених. То је условило да се том приликом формира и прва партизанска болница у овом крају. Формирали смо је у кући Скочајића у Горњем Дрежњу.

Штаб 1. Ударног партизанског батаљона се, послије акције против четника, смјестио у селу Слату, у кући породице Иваниш. Јединице батаљона су се иначе, биле смјестиле у селу Шипашно.

Сјутрадан у зору италијанска авијација бомбардује кућу гдје се налазио штаб 1. Ударног батаљона, те село Слато, а и Шипашно. То је било прво бомбардовање сеоских домова у овом крају.

Истог дана по ликвидацији мајора Тодоровића, четнички војвода Петар Самарџић креће у напад против партизанских јединица. Намјера му је, прије свега, била да протјера 1. Ударни батаљон из Невесиња. У овом подухвату Самарџић је имао на расположењу око 250 четника. Кренуо је, са црним барјаком, из села Братача према Слату. Заноћили су у селу Подграђе.

Међутим, штаб Ударног батаљона благовремено је био обавијештен о четничкој намјери. Одмах је одлучено да се четници нападну већ у току ноћи. Истовремено је одлучено да се позову у ову акцију и слиједеће јединице: партизанска чета из Доњег Дрежња, којом је командовао Обрен Ивковић; Слачка чета којом сам ја командовао, и Шипачка чета којом је командовао Лука Дамјанац.

Све чете су, по наређењу, морале у село Слат пристићи до сумрака. Зборно мјесто је било кућа Иваниша.

План напада детаљно су израдили другови Владо Шегрт и Обрен Ивковић. Основа напада била је: 1. Ударни батаљон, са четом из Шипашна, напада четничке снаге у селу Пољице, а друге двије чете Ударног батаљона, са четама из Доњег Дрежња и Слата, имају задатак да нападају на четничке снаге у селима Подграђе и Жалом.

До 10 часова увече све је већ било спремно за покрет. Морал бораца био је одличан. У очекивању поласка, пјеване су партизанске пјесме.

Око пола ноћи 24. 2 1942. командант Владо Шегрт наређује покрет. На челу сам колоне. На положаје стижемо око 4 часа ујутро. Одмах вршимо напад на изненађене четнике.

За врло кратко вријеме четници су потпуно растпојени. Главнина им је почела бјежати према Невесињу. Заробили смо око 60 четника, заплијенили око 50 пушака и другог ратног материјала. Стрељана су 4 четника код с. Слата.

'» Први ударни херцеговачко-црногорски партизански батаљон формиран је 22. I. 1942. године, у селу Бањцима (Билећа); Командант Владо Шегрт, политички комесар Стево Ковачевић, заменик команданта Љубо Ковачевић, заменик полит-комесара Милија Станишић, руководилац СКОЈ-а и омладине Славко Стијачић, реф. санитета др Сафет Мујић, интендант Душан Алексић.

Ми смо у овој борби имали само једног погинулог — скојевца Спасоја Ивковића из с. Дрежуја.

Побједа у овој акцији отворила је широк пут за успјешно чишћење четничких снага по селима. То је одмах и учињено. Ударни батаљон и партизанске чете широм наступају ка селима гдје се налазило највише четника. Та акција је трајала неколико дана. Њом је било обухваћено село војводе Петра Самарџића.

Успјех у овој великој и значајној акцији против четника утицао је на консолидовање партизанских снага, и истовремено, омонућио формирање нових, чвршћих и организованијих, јединица. Тако су формирана још три батаљона' Трећи ударни херцеговачки батаљон (29. 4 42.), Пети ударни херцеговачки партизански батаљон (5. 5 42.) и Батаљон „Бишина" (28. 2 1942.).

Преостали четници прикупили су се у селу Братачу. Одатле су, уз помоћ италијанских снага, почели нове нападе против партизанских јединица. Италијани их потпомажу врлс издашно, нарочито авијацијом која стално бомбардује наше положаје. У селу Братачу дошло је до тешког окршаја са Италијанима и четницима. Борбе се воде у читавом крају, из дана у дан. У међувремену, партизанске јединице имају против себе уједињене Италијане, четнике, усташе и Нијемце. У борби која је вођена у селу Братачу (26. 2. 1942) погинуо нам је Мирко Радовановић, један од најбољих командира чета у 1. ударном батаљону.

Наше јединице су стално у покрету. Нападамо непријатељске снаге у Сливљу, Бичини и Колешком. Тих дана нападнута је и једна италијанска колона између Невесиња и Форјнице. Код мјеста вансг Херцегова Врела италијанска колона је потпуно разбијена. Заробили смо 30—40 непријатељских војника. Поред тога, Италијани су имали знатан број погинулих и рањених. У тој борби заплијенили смо и драгоцјени ратни материјал.

Заробљени Италијани били су иначе, први заробљеници из редова окупатора у том крају. Све смо их предали Оперативном штабу у Фатници.

ФОРМИРАЊЕ СЈЕВЕРНОХЕРЦЕГОВАЧКОГ ОДРЕДА И ОСЛОБОЂЕЊЕ БОРЧА

Први Ударни батаљон којим је командовао Владо Шегрт пребацује се затим на терен Гацка крајем марта 1942. са задатком да даље разбија четничке снаге. Батаљон „Невесињска пушка" и батаљон „Бишина", настављају и даље борбе по околини Невесиња. Ове акције чишћења вођене су све дс првих дана априла 1942. У том времену формира се и Сјевернохерцеговачки партизански одред. То је вријеме када се врше припреме за ослобођење Борча.

У међувремену добијам наређење да се јавим Оперативном штабу за Херцеговину у Фатници.

У Оперативном штабу сам срео другове Мира Попару, Павла Ковачевића и Петра Илића (Драпшина). Ту сам добио задатак да у Југовиће, гдје се налазис штаб Сјевернохерцеговачког одреда, пребацим по један минобацач и тешки митраљез „бреду", те нешто муниције, гдје су се налазиле и гранате за минобацач.

Натоварих то све на коње и, уз пратњу једног вода при Оперативном штабу, допремих до штаба батаљона „Невесињска пушка". Одатле, уз пратњу бораца из своје чете, продужили смо за Југовиће, у Штаб Сјевернохерцеговачког одреда.

У то вријеме стигла је и наредба за припремање јединица ради напада на Борач. У наредби је стајало да батаљон „Невесињска пушка" један дио бораца, а главне снаге ангажуЈу према гарнизону Невесиње.

Припреме су вршене тако да све чете у одређеном тренутку буду спремне за полазак.

У одређени дан све чете стижу у рано јутро на зборно мјесто Милић — кланац, код Слата. Ту стижу Обрен Ивковић и Саво Медан. Врше смотру и утврђују бројно стање.

Међутим, непријатељ је желио да омете наш план напада на Борач. У том циљу, истог јутра када су се наше чете окупиле на зборном мјесту Милић — кланац, Италијани и четници крећу из Невесиња. Уз пут пале партизанске куће.

Прозријевши ову намјеру непријатеља, поставило се питање шта да радимо. Брзо смо се одлучили: овдје ће остати само дио бораца да би спријечио надирање непријатеља. Ријешили смо да то буду чете из Доњег Дрежња, Заломска чета и још неколико бораца. Њихов је задатак био да не дозволе даљи продор четника, те да на тај начин заштите партизанске породице, а такође и партизанску болницу у Горњем Дрежњу у којој су бттли смјештени наши рањени борци.

Обрен Р1вковић и ја смо кренули са осталим борцима у село Југовиће, односно из Северохерцеговачког одреда, у Оперативни штаб. Ту смо подробно изложили ситуацију на терену. Дукица Граховац, Миро Попара и Петар Илић (Драпшин) били су веом? забринути што нисмо повели све борце. Међутим, ми смо им одговорили да смо морали овако поступити, јер би, у противном, болница остала неза,-штићена.

У Оперативном штабу је одлучено да се већ сјутрадан крене у противофанзиву.

Део Батаљона „Невесињска пушка" добпја задатак да одмах нападне и ослободи Лончаре, што је и учењено. Одмах затим услиједио је задатак да се ослободи Мједеник. То је било посљедње упориште Борча. На Мједенику је погинуо Вуле Скоко, један од познатих јунака овог краја.

Сјутрадан по ослобођењу Борча, у саму зору се појави коњаник. Питали смо се: ко би то могао бити? А кад се приближи, познадосмо у њему нашег старог и доброг одборника чике Мила Гушића. Пођосмо му усусрет, а он нас подари радосним вијестима. Непријатељска офанзива је разбијена. Уз то нам честита и ослобођење Борча, рекавши да су му у борбама тих дана погинула два унука.

Делови Батаљона „Невесињска пушка" дсбијају наређење да се врате на свој терен и наставе борбе против четника, усташа и Италијана.

Ослобођењем Борча и нашим повратком у села око Невесиња,, народноослободилачки покрет се нагло распламсава. Истина, вођене су сталне борбе против непријатеља, али смо у то вријеме, поред Првог Ударног, имали још пет батаљона. Сваки ба.таљон је имао 250 до 300, а ударни и близу 400 бораца.

Најтеже борбе у том периоду, а то је било током читаве друге половине маја 1942., имали смо са непријатељским снагама на Братачу, Залому, Фојници, Сљивљима, Колешку, Бишини, Некудини и Зовоме Долу. Врло тешку борбу водили смо на Братачу. Почели смо је 26. маја 1942. и трајала је скоро три дана, али село Братач нисмо успјели заузети, јер су непријатељски положаји били штићени јаком артиљеријском ватром из Кифина Села.

Поред тога, јака италијанска јенидица се пробила из Гацка и дошла нам иза леђа — а да ми то нисмо знали до посљедњег тренутка. На тај начин били смо, у ствари, опкољени, те присиљени да се хитно пробијемо из обруча и повучемо у правцу села Слата.

Италијани и четници су заузели положаје код Залома и Подграђа, док је једна друга италијанска колона запосела село Шипашно.

БОРБЕ ОКО с. СЛАТА

Те ноћи партизански руководиоци свих партизанских штабова одржавају састанак у Слату, у кући Иваниша. Усвојене су одлуке о даљој борби против Италијана и четника. Већ у току ноћи извршен је распоред наших батаљона, јер је намјера непријатеља била очита. Наиме, жељели су да се пробију пут Стоца, те да успут разбију партизанске снаге, попале и опљачкају партизанске куће.

Распоред наших снага био је по сљедећем: Први Ударни батаљон, под руководством Љуба Ковачевића, добио је задатак да запосједне Милошеву главу, Мегдан и Планик. Трећи ударни батаљон, под командом Драга Папића, запосиједа Алину градину, Савин под и Глог, а придодате су му и двије чете мјештана. Батаљон „Невесињска пушка", под командом замјеника команданта Влада Иваниша, добија задатак да запосједне положај десно од Првог Ударног батаљона, а то је Јелови врх, Црно осоје и све до кланца Размуђа, те да не дозволи пробој непријатељских снага у правцу Оперативног штаба. Батаљону „Невесињска пушка" придодат је и батаљон „Петар Радовић". Међутим, овај батаљон, због повлачења, није могао одмах да се укључи у дати распоред, па је, под командом политичког комесара Васа Ковачевића, био у могућности да нам се прикључи, тек сјутрадан.

Исте ноћи, батаљон „Бишина", под командом Душана Брстине, води борбу у Сњежници, код села Биограда. У исто вријеме, сви поменути батаљони су заузели своје нове борбене положаје, према распореду који је закључен на састанку у Слату. Негдје око пола ноћи стиже и Обрен Ивковић, командант 5. ударног батаљона ступа у састав Трећег ударног батаљона и заузима одређени положај.

Италијани и четници наступају у правцу Слата и Лукавца, преко Зовог Дола ка Стоцу. У долини Слата долази до оштре борбе. Међутим, Италијани туку врло јаком минобацачком и артиљеријском ватром, тако да су наше снаге присиљене на повлачење. Истина, непријатељу су задати озбиљни губици. Надирући, Италијани минобацачима и топовима руше партизанске куће. Четници им у томе пружају свесрдну помоћ; они су ти који Италијанима показују партизанске куће које треба рушити.

Приморане на повлачење, наше снаге одступају: Ударни батаљон у правцу Буњове градине; Пети и Трећи ударни батаљони ка Луковачкој Љути, а батаљон „Невесињска пушка" према Омутићу.

Пробивши се преко Слата и Лукавца према Стоцу, Италијани и четници започињу истовремено и свој крвави пљачкашки пир. У Слату су запалили кућу Јована Јањића, једног од познатих и храбрих бораца, док су минобацачима разорили куће Иваниша. У Лукавцу су попалили куће Граховца, а у Зовоме Долу куће Пашајлића.

То су биле прве паљевине извршене руком Италијана и четника у овом крају.

Четници су истовремено, настојали да што више разбију партизанске породице и заплаше народ затворима и логорима. У томе су нарочито предњачили четнички војвсда Петар Самарџић, Васо Гутић

и Милорад Поповић. Они, поред осталог, позивају све домаћине околних села на скуп на коме успостављају ,,суд" који осуђује све партизанске породице и борце. Једном већем броју домаћина и бораца дају гаранцију да се могу вратити својим кућама, с тим што им гарантују животе, док једном мањем броју, према одлуци овог „суда", нема повратка у народ.

Да би унијели што већи немир, па и, по могућности, раздор у партизанске редсве, четници преко свог „суда" такође одлучују да појединци могу спасити властити живот ако изврше одређени задатак. А задатак се састојао у томе да се изда или убије неки од партизанских руководилаца.

Намјера је четника била да овим путем, у што већој мјери, створе раздор у самим партизанским породицама. Наиме, они су веома зазирали од јаких псродица. О томе како су настојали да их разбију, показује и примјер у односу на породицу Иваниш. У заједници Иваниш била су 24 члана. Девет браће Иваниш у првим данима устанка су, како је већ речено, ступили у редове народних бораца. У ствари, читава породица се била опредијелила за борбу против окупатора и њихових слугу. С тим у вези, војвода Петар Самарџић дслази код старих родитеља Иваниша, те им даје гаранцију да се сви борци и остали укућани могу вратити дому, изузев Влада Иваниша. Кад је војвода Самарџић са својим сабратима наишао на отпор, он пријети старима да ће их отјерати у злогласни логор на острво Мамули. Но, стари се нису дали заплашити, одговорише да су вољни ићи и у логор ако већ не може бити друкчије. На то четнички главешина долази на идеју да и Владу Иванишу „опрости" живот. Намјера је била јасна: требало је придобити породицу Иваниш не би ли се на тај начин приклониле четницима и друге породице. Да би остварио ову намјеру, Самарџић преко мајке Влада Иваниша, шаље овоме писмо. Старица се, уплашена за живот свог сина и уопште безбједност породице, прихватила обавезе да писмо преда како јој је речено. Послије вишечасовног пјешачења успјела је да пронађе положај на коме се налазио њен син Владо.

У писму је четнички војвода Самарџић надугачко и нашироко писао Владу да се преда, да му је живот загарантован. Од њега се тражи само толико, да убије свога политичког комесара Сава Медана, те батаљон приведе четницима, а новца ће добити колико му је потребно, такође и положај команданта четничке бригаде.

Кад је чула што му пишу, старица се обратила сину ријечима — да то никада не чини, па макар и погинуо.

Пошто је и остале борце упознао са садржином писма војводе Самарџића, Владо Иваниш овоме, такође писмом, одговори:

„Петре, ја се никада жив предати нећу, па ради што хоћеш од моје куће. У свако доба сам у стању направити од твојих оно што ви направите од моје породице. Мени ваше злато не треба. Ја се за злато не борим него за слободу".

Већ слиједеће ноћи Владо Иваниш је дошао да обиђе своје родитеље у попаљеном дому. Држали су се добро и о предаји није могло бити ни говора.

СУСРЕТ СА КОЧИНИМ ПРОЛЕТЕРИМА

Била ми је драга та чврстина коју показују моји родитељи, па сам, сав срећан, пожурис на положај гдје ми се налазио батаљон. На положају затекох групицу од пет бораца, који су били дезертирали, врбовани од Петра Самарџића. Ова група је покушала да убије

политичког комесара нашег батаљона Сава Медена. Чим сам дошао најурио сам ову петорицу, а са Савом се договорио да пође у Оперативни штаб да би видио шта даље да чинимо. Усамљен и удаљем, нисам имао везе са осталим јединицама. Али ме убрзо огрија сунце . . .

Негдје касно увече појави се група бораца. На наш упит: „Ко је тамо?" — одговорише: „Партизани Влада Шегрта".

Заиста с њима је био Владо. Била је то велика радост за све нас на овом усамљеном положају, на коме смо се затекли послије надирања непријатеља ка Стоцу. Владо ми рече да се још мало држимо, па ћемо убрзо добити даља наређења, а да ће нам овдје ускоро стићи пролетери.

Владо Шегрт продужи даље, како рече у Оперативни штаб, с тим што је за пратњу добио још два добра борца из мог батаљона.

Још исте ноћи, негдје око поноћи, стиже курир са поштом. Примих писмо и када сам на коверти спазио срп са чекићем, а уз то и напис у заглављу: „Штаб прве пролетерске бригаде" — од радости опалих метак у зрак. Борци се окупише и знатижељно питају у чему је ствар. Одговорих им да је Прва пролетерска бригада стигла у село Шипачно. Настаде пјесма и добро расположење међу борцима.

У писму ме Штаб Прве пролетерске бригаде пожива да одмах кренем у село Шипачно.

Зачас сам био спреман и са двојицом бораца кренух пут Шипачна, гдје се налазила Прва пролетерска.

На путу према Шипачну пресретоше нас патроле из Прве пролетерске бригаде. Кад су видјели писмо којим се позивам у Штаб бригаде, дадоше ми њихове водиче, а моји борци се вратише на положај.

Тек што стигосмо до ШтаСа поздравих се и са Кочом Поповићем, командантом славне Прве пролетерске бригаде. Он ме је упознао са ситуацијом у селу, рекавши да су политички комесар и командир сеоске партизанске чете побјегли у четнике. Ја сам му изнио ситуацију у околини Невесиња.

Ускоро ме је Коча упознао са политичким комесаром бригаде Фићом Кљајићем и осталим руководиоцима. Прва пролетерска ме је задивила. Као да ми порастоше крила кад сам видио тако добро организовану војску у редовима наших партизана.

Пошто је издао наређење за покрет, одредивши у ком ће правцу маршевати поједини батаљони, друг Коча ми рече да пођем с њим у правцу Слата, куда се био упутио Штаб бригаде и један батаљон. Са Кочом и Фићом, ишао сам на челу колоне. Кад се приближисмо нашем циљу, у једном тренутку Коча ме упита:

— Чија је оно кућа тамо што је изгорела?

— То је кућа Јована Јањића, једног од наших најбољих бораца — одговорих му.

— А чије су оно тамо куће што су порушене топовима? — упита ме опет командант Прве пролетерске.

— То су куће моје породице — рекох.

На то ми Коча рече:

— Владо, немој да те то поколеба. Побједа је наша, а кад се једном рат заврши имаћемо и боље куће.

У том стигосмо до куће мојих родитеља, гдје се смјестисмо. Упитах команданта Кочу можемо ли припремити ручак, што он одобри.

Кад је ручак био готов и видјевши шта је припремљено, Коча одвоји сво месо и кромпир те рече да се то подијели изнемоглим бор-

цима, док је за Штаб оставио само нешто млијека и хљеба. Обратих му се ријечима да ћемо за све борце припремити исто јело, али то ми је било узалуд.

Дирнула ме је сва пажња пролетерског команданта према борцима и о томе сам често размишљао и казивао у данима рата. Чини ми се да је такав сусрет с Кочом и Штабом Прве пролетерске улио неку нову снагу у мене за напоре који ће тек доћи.

НА УДАРУ ИТАЛИЈАНСКО-ЧЕТНИЧКЕ ОФАНЗИВЕ

Сјутрадан, батаљон Прве пролетерске, са Некудине — Доњи Дрежањ, поведе борбу против четника који су се напустивши Италијане, враћали према Невесињу. Истог дана, батаљони херцеговачких јединица нападају четнике на Глогу. Воде се жестоке борбе. Под притиском партизанских снага, четници се повлаче према Невесињу. Истина, и у херцеговачким јединицама било је доста губитака, а такође и заробљених. Ту је погинуло неколико партизана. Ту је заробљена и другарица Стана Ивковић, супруга Обрена Ивковића.[2]

Жестоке борбе воде се и даље. Пролетери потпуно разбијају четнике код Доњег Дрежња и Некудине. Истовремено, батаљони херцеговачких јединица држе Рогаче, Бежђеђе и Зови До. Батаљон „Невесињска пушка", са четом пролетера, остаје на положају Вучја бара. Четници нападају код Биограда, уз подршку Италијана.

У оваквој ситуацији стижу курири из Оперативног штаба са извјештајем да су четници заробили партизанску болницу у Звијерини, са око 40 рањеника.

Командант Коча Повић одмах издаје наређење 4. батаљону (Краљевачком) за покрет. Командант батаљона Павле Јакшић креће са батаљоном у правцу Дивина и већ у току ноћи, са дијеловима Првог ударног херцеговачког батаљона, нападају четничке снаге. Убрзо су наши заробљени рањеници поново ослобођени, а затим пребачени у Давидовиће.

Коча Поповић и Фићо Кљајић су са Штабом који се налазио у с. Слату.

Сјутрадан, пролетери врше покрет према Лукавцу и Дреновој Долини. Наши батаљони преузимају положаје које су држали пролетери. Међутим, одмах послије одласка Прве пролетерске, четници нападају. Очито је да непријатељске снаге припремају офанзиву.

Ја одлазим у свој батаљон, који се налази у Вучјој бари. Али, тек што сам онамо стигао — траже ме курири из бригаде са наређењем да кренем кући, у Слато, наводно да ме тражи неки друг из Врховног штаба. Нисам знао о коме се ради, па ми је све то некако чудно изгледало. Ипак, упутио сам се кући, гдје сам затекао друга Милентија Поповића са једним водом бораца. Милентија дотад нисам познавао. Упитах га да ли су вечерали, на шта он рече да нису.

Моји укућани су били напустили огњиште, те сам се упутио у сусједно село, да прибавим штогод за вечеру. Вратио сам се са храном за све нас. Легли смо да преноћимо, а да то вече нисмо више водили никакав даљи разговор.

Сјутрадан ујутро, код доручка, Милентије Поповић се загледа у неке прибиљешке, па одједном упита:

— Хоће ли стићи једном тај командант „Невесињске пушке", Иваниш?

[2]> Стана Ивковић је, послије много мучења, стрпана у невесињски затвор. Касније је пребачена у логор на Мамули. Ту је остала све до капитулације Италије, када се поново укључује у партизанске редове.

— Ја сам то! — рекох, доста изненађен питањем. И нешто мислим: ,,Шта ли, побогу, баш мене тражи?"

— Када си дошао? — пита он.

— Још синоћ — одговорих.

Сад је и он изненађен, а нешто је очевидно, и замишљен и уморан.

Затим ми друг Милентије рече да је заказао састанак са партијским руководиоцима овог терена. Интересовао се за рад партијских организација у овом крају, као и о читавом покрету у Херцеговини. Нисам га познавао, па сам још увијек на његова питања одговарао доста резервисано.

Негдје око 10 часова прије подне почеше да пристижу и остали партијски активисти нашег краја. Друг Милентије нам је говорио о нашим грешкама. Говорио нам је о смјерницама за рад убудуће, а нарочито у случају псвлачења, наших снага. У том случају, нагласио је, треба оставити на терену некога од партијских радника.

Међутим, тог дана отпоче италијанско-четничка офанзива, те смо морали прекинути састанак. Управо, пребацили смо се у Равне Рогаче, да бисмо тамо наставили састанак. Но, ни тамо нисмо могли, пошто је непријатељ наступао све снажније. Услијед јаког притиска непријатељских снага, те ноћи нам дезертираше неки наши борци. Ја и Саво Медан, са Милентијем Поповићем, одступисмо у правцу Стевановића Торине, гдје се налазио Оперативни штаб. Ту сам се растао са другом Милентијем и кренуо у свој батаљон, који се налазио У Вучјој бари.

Остали батаљони се повлаче према Оперативном штабу. Прва пролетерска бригада се налази у селу Риоцима, одакле наставља пут у правцу Кобиље главе и Брестица. Херцеговачке јединице се окупљају код Стевановића Торине и настављају за пролетерима.

Шестог јуна 1942. код Кобиље главе (Гацко) се води огорчена борба. Пролетери се пробијају код Гата и настављају у правцу Дулића.

Код Кобиље главе непријатељ је успио да, од наше главнине одсјече дио херцеговачких јединица, са којима и Оперативни штаб за Херцеговиду.

Са својим батаљоном ја сам се још увијек налазио код Вучје баре, са жељом да наступам према планини Баби, по задатку добивеном од Прве пролетерске бригаде. При том са осталим јединицама нисам имао никакве везе, те сам се тако одједном нашао одсјечен, са осталим мањим дијелом херцеговачких јединица.

Ситуација је била више него тешка. Попут чопора вукова, непријатељске снаге разгоне наше растурене јединице по планини. Истовремено, од Невесиња су стално надолазиле нове непријатељске јединице.

Било нас је око 50 бораца, вољних за даљњу борбу. Најгоре од свега било је то што смо се сталнс сретали са борцима разбијених јединица. Они су, разочарани и деморалисани, мислили једино на то како ће се дохватити својих кућа. Многи су чак имали и непријатељски став према нама, па нам нису жељели речи гдје се налази Оперативни штаб.

Међу разбијеним борцима срели смо и неке из породице Ивковић. Од њих смо сазнали да је Обрен Ивковић успио да се са својим борцима пробије заједно са пролетерима. Други команданти се нису успјели пробити и сада разбијени, одступају свако по својој вољи. Од њих смо сазнали да је Миро Попара остао с њима до посљедњег тренутка и да им је, на крају, дао савјете како ће се пробијати својим кућама, рекавши им:

— Чувајте се од непријатеља да вас не побију, јер ћете ускоро опет бити наши борци.

Ту сам распустио свој батаљон. Поновио сам борцима ријечи Мира Попаре, додавши да се ја никада нећу жив предати непријатељу.

— Вјерујте, другови — рекао сам им на растанку — наше снаге ће опет доћи, спет ћемо бити заједно.

У ИЛЕГАЛИ, СА МИРОМ ПОПАРОМ И ПАВЛОМ КОВАЧЕВИЋЕМ

Док сам се опраштао са борцима, још неколико другова ми приђе и рекоше ми да се ни они неће предати. Остало нас је укупно 15 спремних да се пробијемо у позадину непријатељских снага, које су се кретале из правца Невесиња.

Са овом малом групом бораца пробијао сам се из планине Омутића преко Угљића, Јелових дола, Пријеке јеловине у Бјелашницу. На овом терену задржали смо се два-три дана. За то вријеме поједине четничке јединице стално су претраживале терен.

У страху пред овом рацијом четника, борци који су пошли са мном изјавише да не желе даље. Тако сам остао сам са Јовом Чоловићем, јединим из ове групе који није хтио да напусти борбу.

Били смо без хране. Глад нас је почела увелико да мучи. Становништво је било заплашено. Никоме да се обратимо за помоћ. Четници обијесно вршљају и немилосрдно претресају партизанске домове.

Узалуд смо тражили неку везу. Било је немогуће пробити се. Узалуд смо мислили на сусрет са Миром Попаром, или неким од других наших руководилаца. Тако је то потрајало данима. Хранили смо се корењем. У тако тешкој ситуацији, коначно смо успјели да ускоставимо везу с мојом кућом, и то само са Душаном и Митром Иванишем, а нешто касније и са кућом Кика Дамјанца, те са Бранком Ковачевићем и његовом женом Спасенијом. Бранка смо замолили да нам некако успостави везу са друговима који се враћају са пл. Зеленгоре, да сазна од њих гдје се налазе наше снаге, а по могућству да дозна: очекује ли се неко на терену од наших руководилаца?

Бранку Ковачевићу дао сам и имена неколико чланова Партије — да се с њима повеже како би нам дотурили нешто хране. Али, узалуд. Хране ниоткуда, изузев од кућа Иваниша и Кика Дамјанца. Четнички терор је нарочито уперен на оне куће чији се синови нису вратили кућама. На овакве породице посебно пазе, битно им ограничавају кретања, а забрањују ношење хране чобанима, како би онемогућили дотурање хране илегалцима — партизанима. Том приликом сам сазнао да је Божо Милошевић стигао са Зеленгоре и да се распитивао за мене. То ме је подстакло да некако и сам покушам да ухватим везу са њим. Ради тога пребацујем се у близину његове куће. Ускоро га сретох. Рече ми да је дошао прије три дана. Пошту коју је имао при себи сву је запалио, а предао се четничком вођи Петру Самарџићу, који му је гарантовао живот.

— Где су наше снаге? — упитао сам га.

— Ено их по Зеленгори. Све покрепа од глади и бјеже куд ко зна — одговори ми.

Схватио сам да од њега више ништа не могу очекивати, па сам се, онако ошамућен, упутио у планину Ресину, гдје ме је чекао Јово Чоловић.

У међувремену, Јово Чоловић је био ухватио везу са Митром и Душанком Иваниш. Од њих је сазнао да су четници заказали велики

збор код цркве у Лукавцу. У агитовању за овај збор четници су истовремено, саопштавали и своју одлуку да је овај скуп обавезан за све становнике из околине. За нас је то била погодна прилика да дођемо до нешто хране и одјеће. Због тога смо у овој планини сачекали дан за када је заказан четнички збор.

Као што смо и очекивали, то је заиста био погодан тренутак да се неопажени приближимо до моје куће. Ту се подкријепимо храном и пресвукосмо, а искористили смо прилику и да се ошишамо'. У ствари, то нам је било први пут од одступања главнине наших снага према Зеленгори да смо били сити.

Налазили смо се у шуми недалеко од моје куће у с. Блато. Ту нас је око три сата поподне затекао Богдан Иваниш, који ми је предао писмо, у ствари свега неколико редака исписаних на парчету хартије. Прочитао сам:

„Владо, одмах се упути у правцу Омутића, близу извора. Тамо ћеш наћи Мира Попару и још неколико другова. Буди спреман, а по могућству понеси и нешто хране, Трипо".

У ствари, Трипо Шаренац је — како сам касније сазнао — тих дана стигао у село Шипачно. И то баш у кућу Кика Дамјанца дакле, на везу коју смо ја и Јсво оставили. Од њега је сазнао да смо нас двојица у илегалству, а такође и моју жељу да што прије успоставим контакт са неким од другова.

У селу Шипачно, Трипо Шаренац је наишао на Павла Ковачевића и Марка Руља који су два дана раније дошли у село гдје су се задржали у кући Кике Дамјанца. Ту су се сусрели са Трипом Шаренцем, који их је повео у правцу Омутића.

Павле Ковачевић је, непосредно прије доласка у Шипачно, покушао да се са својим куриром пробије за Зеленгору. На том путу навратио је у ЈБесков Дуб, не би ли нашао нешто хране. Због тона је курира упутио у кућу Обрада Мандића. Међутим, група сељака је ухватила Павлова курира. У таквој ситуацији Павле се одлучи да одустане од тог пута, те се вратио у Шипачно, гдје је, у кући Кика Дамјанца, затекао Марка Руља. У разговору са Марком, Павле Ковачевић је сазнао да су њега овамо, у ствари, упутили четници, с тим да убије некога од партизаиских руководилца и на тај начин спасе свој живот.

Одмах пошто сам добио писмо од Трипа Шаренца, Јово Чоловић и ја смо припремили нешто хране уз помоћ мојих укућана, па се 12. јула 1942. упутисмо ка Омутићу.

Понијели смо два повећа хљеба, а уз то неколико килограма сира и кајмака.

У зору стигосмо до Омутића и на мјесту означеном у писму сретосмо Мира Попару, Павла Ковачевића, Данила Шаренца, Јована Шаренца, Ђура Чубрила и Марка Руља. Срдачно се поздрависмо са друговима, пресрећни што смо коначно, наишли на већу групу наших другова. Хљеб и сир који смо Јово и ја понијели добро је дошао.

Од Мира Попаре сазнао сам да је Трипо Шаренац враћен са Зеленгоре од Штаба Херцеговачког партизанског Одреда на партиско-политички рад у позадини на терен Херцеговине. Упитах Мира:

— Где се сада налази Трипо? Очекивали смо да ћемо га овде наћи?

— Отишао је до Липника — речи ми он. — Треба да се нађе са Василијем Шаренцем, да и њега доведе овдје.

Послије великих мука и невоља, сада сам се заиста осјећао сигурно и пријатно у овој групи. Весело смо ћаскали. Стигао је Трипо и одмах нам рече:

— Другови, са овог мјеста крећемо у правцу Јаворја. Тамо ћемо одржати састанак на неком погодном мјесту са кога можемо осматрати читаву околицу.

Зачас се спремисмо и упутисмо ка назначеном мјесту.

Тек што смо стигли распремисмо се, с тим да састанак одмах почне. Међутим, претходно смо одредили другове који ће обавезно осматрати све могуће прилазе ка мјесту гдје смо се налазили. Били су ту још Ђуро Чубрило, Јован Шаренац и Марко Руљ.

Миро руководи састанком:

Ситуација у Херцеговини и могућност одласка ове групе у састав главнине наших снага који се налазе на пл. Зеленгори.

Први је говорис Миро Попара. Он је дао детаљан преглед ситуације у Херцеговини, а нарочито у Билећи, Невесињу и Гацку. Затим је узео ријеч Павле Ковачевић. Он је ставио на дискусију питање о евентуаном останку некога из наше групе на овом терену.

Дуго смо још расправљали о ситуацији на терену и о датим приједлозима. И Миро је био за то да Јово Чоловић и ја останемо'.

Ријеч је узео и Трипо Шаренац. Он износи став штаба Одреда по коме Миро Попара и Павле Ковачевић треба да се пребаце у састав главнине наших снага на пл. Зеленгори. Трипо је изнио мишљење да не постоје објективни услови за опстанак, а поготову за неко озбиљније дјеловање на терену. Стога он предлаже да цијела група крене ка Зеленгори.

На крају, сви се сагласисмо да ће ипак, бити најбоље ако се цијела група упути у састав главнине наших снага. Затим је Трипо Шаренац изложио план кретања групе према Зеленгори.

НЕУСПЕЛИ ПОКУШАЈ ПРЕБАЦИВАЊА НА ЗЕЛЕНГОРУ

У расправљању око тога како се најсигурније пребацити до Зеленгоре, Миро Попара ме упитао колико познајем овај терен, управо докле сам сигуран у познавању одређеног терена. Одговорио сам да добро познајем пут до Борча. Изнио сам затим, мишљење да би било најбоље да пођемо преко Јавора и с. Домрка, и то изнад с. Југовића ка Мједеној Глави, тако да избијемо на Вучево у правцу с. Лончара (у Борчу). Напоменуо сам да је овај пут, по мом мишљењу најсигурнији, а вјерујем да је познат прилично и Миру, утолико прије што је он водио операцију за ослобођење Борча (17—20. 4 1942). Истовремено сам напоменуо да ми од Борча па надаље пут није познат. Напомињем да смо располагали и са једном секцијском картом овог терена.

Најзад, сложисмо се да ће бити најбоље да до Борча пођемо путем који сам предложио.

Затим је Трипо објаснио гдје се налазе Врбничке колибе, Баре и Коњске воде. Обиљежили смо та мјеста на карти.

Пошто смо коначно, утврдили читаву трасу пута, Миро је изнио план: шта да се уради у случају да нас пресретне непријатељ. Договори смо се о правцима одступања, с тим да се након тога, окупимо у правцу Југовића, на мјесту Лончари.

Састанак смо завршили у смирај Сунца. Пошто смо се мало прихватили јела, поздравимо се са Трипом, који наставља даље пут по задатку према Јужној Херцеговини, а ми одмах крећемо у правцу с. Шипачна.

Сјутрадан ујутро се поново нађосмо у близини моје куће у с. Слато. Ту смо се снабдјели са нешто хране, да бисмо увече наставили

пут преко Малог Шипачна, Иванске Пољане све до Ивице планине. Спуштамс се затим, између Фојнице и Градине (прелазимо цесту Невесиње — Гацко) и срећно стижемо у с. Равни. Негдје у саму зору стижемо више с. Добрка у правцу с. Вучева. Ту смо заданили у једној шуми, а увече наставили пут у правцу с. Лончара, гдје смо стигли око пола ноћи. (Бокач, Гацко).

Срећно смо прешли реку Неретву и упутили се у правцу с. Шиповића. У саму зору стигосмо повише Шиповице. Имали смо намјеру да ту проведемо дан, па да затим увече наставимо пут. Али, негдје око 9 часова ујутро, изненада нас нападоше четници и Италијани. Били су сувише надмоћни да бисмо могли прихватити борбу, па смо се трком спустили ниц Борач. Срећа је била што сам овај терен познавао одлично, што нам је омогућило да одступимо према с. Придворци. Ту смо заданили и донијели одлуку да се у току нсћи опет пребацимо преко Пода у с. Лончаре. Тако смо и учинили.

У Лончарима смо провели дан и одржали састанак. Овдје је Миро дао приједлог за промену правца покрета према пл. Зеленгори. Суштина тог новог приједлога је да покушамо пробијање низ Доњи Борач у правцу с. Крушчице ка Улогу, лијевом обалом Неретве.

У међувремену сам разговарао са групом сељака из Југовића. Они су ме увјеравали да су наше снаге већ напустиле пл. Зеленгору. Изнео сам сиже овог разговора и с пуним поштовањем се успротивио Мировом приједлогу. То су учинили и сви остали из наше групе. Но, Миро је био упоран; захтијевао је да по сваку цијену прихватимо његов нови план кретања. Најзад, видјевши његову упорност, а како смо га сви вољели и цијенили — пристадосмо.

Те ноћи кренусмо преко с. Мједеника и Дубраве да бисмо нешто око 7 часова ујутро стигли у Преједалец. На жалост, ту нас примјетише сељаци, који су изгледа, били прочетнички оријентисани, па нас, негдје око 11 часова прије подне, са свих страна нападоше и јаке четничке снаге.

Одступили смо назад ка Меденој глави, гдје смо провели остатак дана. Најзад, ту смо провели и слиједећу ноћ, а затим донијели одлуку да се вратимо натраг.

Негдје око 15. или 16. јула 1942. поново смо на тромеђи Гацка, Билећа и Невесиња, тј. на мјесту одакле смо и кренули прије неколико дана.

ОЧЕВИДАЦ ЧЕТНИЧКИХ ЗЛОЧИНА

Опет смо без хране. Опет нас мучи глад, а и боси смо. Ипак, нисмо клонули духом. Одржавамо састанак и Миро Попара тражи имена свих чланова Партије из околних села, тј. оних комуниста који су остали код својих кућа. Његов став је да се морамо с њима повезати што прије. Исто тако, по његовом мишљењу морамо у најкраћем времену оформити бар двије-три партијске ћелије.

Мој задатак је био да поново успоставим везу са укућанима Кика Дамјанца и Бранка Ковачевића. Сјутрадан сам пошао на ову везу, док је Миро са друговима остао у Дубокоме долу.

Негдје у зору, стигао сам код Буљевића, у близину колибе Кика Дамјанца. Ту сам очекивао да се, по познатом ми обичају, негдје око 8 часова појави Спасенија, супруга Бранка Ксвачевића. Наиме, она је имала обичај да свако јутро баш некако у то вреијеме овамо долази, тјерајући јањце на воду. И баш око осам часова угледах групу

четника како из горњег дијела села одлазе према Јаворској пољани, у правцу Гацка. Помислих: ако су четници отипли — сада ће се жена вјероватно, појавити са јањцима. Али, у међувремену, поче да пада киша. Пратио сам кретање четника према Јаворској пољани и опазио да журе. Вјеровао сам да је то због кише.

Одједном у непосредној близини се зачу нека експлозија, а одмах иза тога и хитац из пушке. То ми је било веома сумњиво, а зебња од нечег неизвјесног се и повећала када сам угледао како се четници журно враћају у село.

Ускоро сам био у могућности да видим како четници неког тјерају и туку, а уз то још и скупљају сељаке по селу. Све сам то добро видио, јер сам се налазио на свега 300 метара удаљен од колибе Дамјанца. Чух затим из колибе вриску дјеце и плач жена. Одмах затим четници изведоше из колибе жену са бешиком на леђима, као и Бранка Ковачевића — свезана. А управо је с њим требало да успоставим везу.

Био сам у некој грозничавој неизвесности. Шта сада да радим? Осјећао сам да сам се суочио са неком немогућом, тачније речено тешко рјешивом ситуацијом. Али — без обављеног посла нисам хтео назад. Зато сам одлучио да овдје проведем читав дан.

Питао сам се како привући на се пажњу, а да то не буде опасно! Нада ми напамет једна идеја. Иза колибе спазих двоје свезаних телади. Пришуњао сам се до њих, одвезао их и повео дубље у шуму, на неких 300 до 400 метара од колибе, у неку удољицу, гдје сам их свезао. Помјерих се послије тога мало даље у очекивању да неко из породице Дамјанца пође у потрагу за теладима.

Како сам претпостављао — тако се и догодило, истина тек негдје око 9 часова увече. Тада наиђе нека жена и поче да ваби телад, јер их није могла пронаћи. На срећу, једно теле се огласи на њен зов.

Кад их је коначно пронашла, банух пред њу сву уплашену. Рекох јој да се ништа не боји. Упитах је:

— Чија си?

— Из куће Дамјанца — рече ми.

— Па што је то данас било код вас у кући?

— Четници Вукашина Братића — одговори она. Ухватили су партизанског курира Анђелка Радојичићиа у једној пећини на Јаворској пољани. Он је ту заноћио пошто је дошао из Југовића. Али, кад је јутрос почела падати киша, четници такође навратише у пећину гдје натрапаше на Радојичића.

Од жене сам сазнао и то да је Анђелко Радојичић имао уза се пошту за мене, а такође и неки други материјал. Тако су четници успјели да сазнају како је Дамјачева кућа, у ствари, веза са преосталим партизанима на овом терену. Сазнали су да сам ја у питању, као и то да се ту негдје у близини налази и Миро Попара. Она ми још описа како су отјерали и Бранка Ковачевића, као и његову жену Спасенију са дјететом у башици[3]'

[3)] Анђелка Радојичића, Бранка Ковачевића и жену му с малим дјететом четници су истог дана отјерали у Фојницу. Ту су их предали невесињским четницима — да их ови стрељају. Ови их стварно, осуде на стрељање и то на гробу четничког мајора Тодоровића. Сјутрадан, управо у тренутку када су четници били спремни на извршење злочина, наиђе четнички главешина Доброслав Јевђевић са два официра. Он заустави ауто и упита о чему се ради. Кад су му објаснили, Јевђевић потеже пиштољ са намјером да сам обави стрељање. Међутим, један од официра пратилаца скочи и успротиви се стрељању Бранка Ковачевића и његове жене. Јевђевић и остали четници прихватише његово образложење, док су Радојчића и жену му убили на звјерски начин, ножевима и кољем. Бранко Ковачевић, његова жена и мало ди.јете послије тога, су били у затвору. Гдје и када су ликвидирани, није познато.

Пошто сам се о свему обавијестио, пожурих да о свему томе што прије обавијестим и другове Мира и Павла. Испричао сам им шта се све догодило. Били су врло потиштени. Миро на крају рече:

— Другови, ова пошта коштаће много глава.

У току ноћи помно смо разматрали ситуацију у којој се налазимо. Положај је био више него тежак. Предложио сам због тога да се одмах, већ у току те ноћи, пребацимо до Омутића. Наиме, било је очито да се нисмо могли задржати на терену гдје су ухваћени Радојичић и Бранко Ковачевић, јер су четници имали намјеру да и даље претражују терен.

Сјутрадан, на новом положају, договорено је да Јово Чоловић пође у правцу Шипачна и да прати кретање четника. Истовремено, Миро и Павле стоје на становишту да и даље морамо настојати да се повежемо са преосталим члановима Партије, односно да на сваки начин поново формирамо неколико партијских организација. макар са малим бројем чланова.

Договорено је да Јово Чоловић и ја успоставимо везе са друговима у Лукавцу и Доњем Дрежњу, Данило и Васиљ Шаренац у Давидовићима и Риоцима, а Миро и Павле у Слату и Шипачну. Надаље, утврђено је да Миро и Павле организују и састанак комуниста у с. Зајесену, с тим да му и ја присуствујем.

Тек што смо извршили распоред око задужења, кад стиже Јово Чоловић, који је био на осматрању кретања четника. Осматрао је, у ствари, њихово кретање ка Шипачну. Собом је носио писмо, које му је дала једна чобаница. Он ју је познавао, али му је рекла да се зове Косара и да је ћерка Кика Дамјанца.

Писмо је из Доњег Дрежња упутио Душан Ивковић Кљако. Обавјештавао је да се у Доњој Херцеговини налази једна група илегалаца, коју чине Војо Чоловић, Мирко Коуачевић и Душан Брстина. Кљако нам поручује да се с њима на сваки начин успостави веза. Тиме је настала нова ситуација. Вијест нас је обрадовала. Договорисмо се да се ова веза, по цијену живота, мора што прије остварити. Тај задатак добио је Јово Чоловић. Миро и Павле су га одмах упознали са задатком. Миро и Павле су чак сматрали, да ће нам ова веза са Војом Чоловићем и другсуима у Доњој Херцеговини свакако омогућити и успостављање везе, односно да ћемо тиме, у крајњој линији, по свој прилици доћи у ситуацију да се лакше (и то преко Доње Херцеговине) укључимо у састав главнине наших снага.

Охрабрени овим, каквим-таквим, контактом са некима од наших другова, свима нам је некако било лакше у погледу савлађивања тешкоћа које су пред нама.

Да бисмо што сигурније извршили задатак хватања везе са друговима у Доњој Херцегоуини, накнадно је ријешено да на ту везу идемо Јово Чоловић и ја. Али, прије него што смо пошли добили смо два задатка: прво — да обезбиједимо храном групу која остаје, а друго — да везу успоставимо и да се вратимо у року од шест дана.

Први задатак смо обавили, а затим смо кренули на онај много тежи. Кренули смо око један час послије пола ноћи, уз договор да се крећемо углавном, обноћ. Истовремено, Миро са осталим друговима је требало да крене у правцу Омутића. Тек што смо се поздравили испред колибе у којој смо се дотад налазили, а оно поче да пада киша. Да бисмо се склонили, Миро и Павле уђоше поново у колибу. То ме је нагнало да се и сам вратим унутра.

— Не чекајте овдје, већ се што прије пребаците на договорено мјесто — рекох им.

— Ништа немој да бринеш — одговори ми Миро. — Ми ћемо се већ пребацити.

Кренусмо Јово Чоловић и ја преко планике Островице према Зовоме Долу. Стигавши у току ноћи у Островицу, слиједећег дана се пребацисмо у Глог, повише Горњег Дрежња. У току слиједеће ноћи стигосмо до Магунице, са намјером да преко Новице Вукајловића и моје сестре успостависмо везу са Бригадом, односно са кућом Мирка и Влада Ковачевића, или са неком другом партизанском породицом.

Преко Петра Иваниша сам поручио Раду Лвдаловићу, Петру Ивковићу и Душану Ивковићу да дођу на везу у Глог, односно засеок Градину. Тако смо, лакше него што смо првобитно претпостављали, успјели да остваримо ове везе. Јово Чоловић је преко Богдана, Душана и Митка Иваниша успоставио везу са Миром и Павлом.

Очекивали смо још Вукајловића, па да одмах затим, кренемо у Биоград, до Ковачевића, да бисмо кренули на нут са Миром и Павлом. Међутим, наш план је био поремећен новом и неочекиваном ситуацијом.

ХЕРОЈСКО ДРЖАЊЕ МНРА ПОПАРЕ ПРЕД ФАШИСТИМА

Негдје у саму зору дође к нама једна моја рођака и сва усплахирена, саопшти нам:

— Владо и Јово, бјежите куд год знате! Ноћас су ухватили Мира Попару и Павла Ковачевића у засеоку Зајасену — Слато. Чули смо да и вас двоје траже. Изгледа да их је издао Марко Руљ.

Послије те кобне вијести дјевојка побјеже назад, да је не би примијетио неко од четника ксји су вршљали свуда по околини.

Питали смо се: Шта сада да радимо? Куда да пођемо? Коме да се обратимо?

Питања су се наметала, а прави одговор је било тешко наћи. Најзад, одлучисмо да кренемо на непознати нам терен планине Бјелашнице.

Послије сам сазнао каку су ухваћени Миро и Павле.

Догодило се то, у свари, друго вече послије нашег растанка, када смо пошли у Невесињско Пол.е да хватамо зезу преко с. Биограда.

Било је, договорено да Миро и Павле остану са Марком Руљом, Ђуром Чабрилом и Јованом Шаренцем.

Но, Миро и Павле су били нестрпљиви те су, не чекајући наш повратак и у жељи да се на што је могуће ширем плану у ондашњој ситуацији обави успостављање партијских веза — послали Марка Руља у село Зајесен. Он је тамо требао да се повеже са члановима Партије Ратком Братићем и Ратком Јањићем. Преко ове двојице требало је поново окупити још неколицину чланова Партије. Наравно, Миро и Павле нису могли ни помислити да им Марко Руљ спрема издају. А он је баш то припремао; чим је дошао у село Зајесен, повезао са четничким зликовцем Васом Јањићем и групом четника која се ту налазила.

У договору са четницима, издајник Руљ је направио подли план. Вратио се Миру и Павлу и обавијестио их да је задатак успјешно обавио. Рекао им је да ће Ратко Братић и Ратко Јањић доћи са неколицином другова до њих, да би се о свему подробно договорили. Управо, Руљ је утврдио мјесто на коме ће се наводно, састати са друговима.

Миро Попара и Павле Ковачевић са одушевљењем прихвате састанак који је уговорио Руљ. А Руљ их је повео на уговорено мјесто, гдје их је заиста, чекала група људи. Чак су их добро примили, а почео је и „другарски" разговор. Миро и Павле појма нису имали да, у ствари, разговарају са четницима. Позвали су их у село и док су се договарали, Васо Јањић је узео Мирову, а Шћепан Братић Павлову пушку. У непосредној близини, у засједи, налазила се група четника. Ови су се, на повик својих гпавешина Васа Јањића и Шћепана Братића, одједном сјатили око Павла и Мира. Ту су их, већ разоружане, на пријевару и лако свезали, а у томе им је помогао Марко Руљ.

Мучене и малтретиране, сјутрадан су Мира и Павла четници спровели у с. Грабовицу, гдје су их предали четничкој команди. У малтретирању двојице истакнутих јунака и организатора устанка у Херцеговини нарочито, се истицао четник Алекса Ковачевић звани ,,Млађеница". Четници из с. Грабсвице су их затим спровели у Невесиње и тамо их предали својим савезницима италијанскнј Команди у Невесињу.

Четнике, који су учествовали у хватању Мира Попаре и Павла Ковачевића, италиЈанска команда]е богато наградила у храни, новцу и злату.

Миро и Павле су у затвору грозно мучени и шиканирани. Али, обојица су се херојски држали. Свједок тог злочина Видак Чоловић, причао ми је, како су Мира стално фашисти питали шта је комунизам и шта се њиме жели постићи. Он им је одлучно и одлично одговарао, доводећи их при том у такве ситуације, да нису знали шта да му кажу на његове одговоре. Он им је отворено говорио да ће Италија ускоро капитулирати и да је фашизам највећа срамота за Италију.

Немоћни да му се ријечима супротставе, фашисти су, на крају, довели и неког свог генерала — да би он покушао да Мира и Павла разувјери у њиховом вјеровању. Међутим, и тај се врло брзо увјерио да није дорастао за разговор са њима. Зато се ограничио само на своју моћ окупатора, рекавши једноставно, да су то окорјели комунисти са којима се ништа друго не може постићи већ да их једноставно треба стријељати.

Фашисти су то и учинили. Стрељали су Мира Попару и Павла Ковачевића у Невесињу, у зору 26. јула 1942. године[4]', у селу Бојишта поред града Невесиња.

[4)] Све ове податке сазнао сам од Видака Чоловића. Он се налазио заједно у затвору са Миром Попаром и Павлом Ковачевићем. Касније је он био отјеран у логор на Мамулу, одакле се спасао приликом капитулације Италије, али су после и њега убили четници. Из Видакове куће погинуло је у НОР-у 12 лица међу којима и син Саво (Народни херој); (Котарска област Невесиња — НДХ известила је 27 српња 1942. год. да су јучер у јутро у 5 сати стрељани по италијанским војним злостима Мирко Попара из Фатнице и Ковачевић Павла из Грахова. који су ухваћени као комунисти Јустификацију су извршили италијански војници (архив ВИИ бр. рег. 19/6-1 кутија 191).

ЗВОНКО КОРДИЋ

ГРУДЕ НА ПУТЕВИМА ПРОГРЕСА

Онај дио југозападне Херцего-г.ине што се, незванично, назива Еекија[1]' чине подручје садашњих општина Груде (Доња Бекија), Посушје (Горња Бекија), те село Клобук, које припада Љубушкој општини.

Економска независност, ратови и њихове трагичне посљедице, политизација цјелокупног живота и појављивање нових идеја, нарочито комунизма и фашизма, давали су дубок печат свему и одређивали судбину овог чсвјека. Тако се са територије оздашњег љубушког сектора, према попису од 1910. године, било одселило V САД 1.466 становника, махом мушкараца, најпродуктивније радне снаге. Ти печалбари су углавном тамо и остали, тако да скоро цио вијек у Бекији нема засеока из којег није неко отишао у Америку и тамо остао. Надаље, у првом свјетском рату на десетине ових људи су, као топовско месо, гинули у Галицији и Тиролу, док су глад и шпанска грозница при крају рата, у првим годинама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, дословно сатирале нејач.

БАКЉУ КОМУИНЗМА ЈЕ УПАЛИО МАТИША МЛИНАРЕВИЋ

Овај крај је, нарочито од појаве КПЈ, захватила политизација маса. Тако је на парламентарним изборима 1320. године за листу комуниста гласало 213 бирача, (Тихољина — 171, Груде — 38 и Дреновци — 4). Сразмерно велик број гласова добиле су Хрватска пучка и Хрватска тежачка странка, а прорежимска, Радикална, свега 7. Због тога је режим од тада па и за све вријеме Краљевине овај крај сматрао крајње опозиционим, што је уистину и био. Он ни тада, ни све до другог свјетског рата није имао никокве индустрије, па ни радништва. Било је нешто приучених сељачких занатлија, неколико путара у државној служби, и то је све. Остало становништво живјело је искључиво од земљорадње, зависило од комадића посне земље. Тада, судећи по једном наводу полиције из Јула 1921. године, овдје дјелује само један члан комунистичке организације — Матиша Млинаревић, земљорадник, приучг.ни обућар из Тихаљине. Он се идејама радничког покрета задојио јеш *у* Америци, гдје је, као печалбар, радио у рудницима неколико година прије првог свјетског рата. Ширио је отворену комунистичку пропаганду и, може се слободно рећи — успио да у селу у коме није било партијске организације утјече на 170 људи, иначе вјерника, да гласају за Листу КПЈ, чији је носилац у Херцеговини био Гојко Вуковић. Његово име је везано за Херцеговачку републиканску сеља* ку странку (НРСС). Програм је био у основи сељачки, сличан Радићевом, али је странка била самостална, а први пут се појавила на парламентарним изборима 1923. године. Основали су је Матеј Кордић и познати реиубликанци: учитељ из

[11] Назив Беки.ја потјече од Турске ријечи „беки", што значи останак. Бекију су Турци прозвали зато што је „остала" од имотског кадилака, када је Имотска крајина, послијз Млетачко-аустријско-турског рата и Пожаревачког мира (1718. године) припала, најприје, под млетачку, а послије под аустроугарску власт. Тада се дефинитивно формирала граница између Далмације и Херцеговине. У 18. и 19. стољећу ово подручје било је слабо насељено, што је највише резултат миграције становништва из турског царства у млетачку, односно аустроугарску државу.

Близанаца, тада на служби у Ружићима, Матиша Млинаревић и Грга Мацан, сељак из Мамића. Странка је на овим изборима добила у Херцеговини 11.164 гласа и два мандата. Народни заступници су постали Кордић и Млинаревић

СВИЈЕТЛИ ЛИК ГРГЕ МАЦАНА

Познати и признати народни трибун Грга Мацан наставио је са Млинаревићем (Кордић је умро 1925. године) да се ангажује за добробит овог живља искључиво хрватске националности. Родом из Мамића, типичног херцеговачког села, био је познати борац за права сиромашних али вриједних људи, познатих по производњи квалететног духана који расте у плодним доловигла и вртачама, који су натчовечанским напором отете од камена и шпкаре. Солунац и гласач за комунистичку листу, оснивач поменуте Херцеговачке републиканске сељачке странке и главни уредник њеног листа ,,Херцеговачки слободни дом", Грга Мацан је, са Млинаревићем, 1925 године, приступио Радићевој ХСС.

Преломну 1941. годину Мацан је дочекао у Мамићима. Никако није могао да прихвати Мачеков апел Хрватима ,,да сарађују са новом влашћу". Знао је Грга шта су франковци. Кад је почело врбовање омладине у усташе, говорио је познаницима: ,.Не даЈте дјецу да иду у усташе, неће ово добро свршити, није ово слобода за хрватски народ, ово је братоубилачки рат". Тешко је, као и остали поштени људи, примао вијести о усташким злочинима над невиним српским живљем, али тада је јавно протестирати — значило сигурну смрт. Његов унук Јозо сјећа се Гргиног сусрета са усташким емигрантом Матом Брзицом, који је био усташки официр у Јасеновцу. Знајући да је Грга стари народни трубун, Брзица му се почео хвалити о злочинима у Јасеновцу, истичући како се указала прилика да ,,им се осветимо" (мислио је на Србе). Грга није могао шутјети. Прекинуо га је рекавши: ,,Не допада се мени то, Мате. То што радите не ваља. Како се људи могу убијати без осуде, без суда, без одбране. Читав народ није крив. а посебно сиротиња која највише страда. То се неће добро свршити". Оставио је усташу и, када је мало одмакао, иочео је псовати.

Мацан обилази свог старог партијског друга Матишу Млинаревића, јер с њим може отвореио и искрено разговарати о невољи која је захватила њихов завичај. Матиша већ 1942. године успоставља везу са представништвима НОП-а у сусједној Далмацији и са тим упознаје и Мацана. Исте године њих двоји!_а се повезују са више људи за које знају да не одобравају усташка злодјела. Врше се припреме за оснивање народноослободилачких одбора који су, у скоро свим селима, формирани почетком 1943. године када и Опћински НОО Дриновци.

Грга је већ на усташком индексу. Заповједништво IX усташког здруга у Мостару добива извјештај из Кочерина о састанцима које Грга одржава у Мамићима са илегалцима, ко;м су, наводно наоружани ,,са седам самокреса" (пиштоља). На списку је прЕИ Матиша Млинаревић. За Гргу се у извјештају наводи да је утекао у Славонију да не би био ухапшен. Жандарми кажу: ,,У Мамиће се не смије без десет оружника", јер, комунисти су добро организнрани, наоружани и повезани са Љубушким. У извјештају се наводи да је Мацан ,,вођа комуниста у Мамићима", иако он формално члан КПЈ никада није био. Он је био принадник НОП-а, тада већ у шездесетим годинама. Усташе су одлучиле да га ликвидирају по „кратком поступку", како су то

иначе радиле са поштеним људима и родољубима. У ноћи 23. августа 1944. године опколили су његову кућу са двије сатније. Било их је толико зато што су се плашили отпора. Заповједник ;е био злогласни усташки часник Стојић из познатог мучилишта Грабово Врело. Грга је покушао побјећи кроз прозор, бос и буновaн али су га злочиначке руке шчепале и довеле пред Стојића. Знао је шта га чека, али је ипак упитао да није каква забуна? „Није никаква забуна — ДОЈ1ИЈАО СИ", одговорио му је Стојић, додајући: „С нама ћеш[1]" Пошто је био бос, Грга се обратио једној кћерки да му донесе опанке, а Стојић је одмах додао: „Не требаш се обувати, нећеш далеко". Тако је и било. Недалеко од куће чуо се потмули пуцањ. Стојић је из пиштоља у потиљак погодио Гргу. Неко је ускоро послије тога дошао и рекао: „Грга лежи мртав поред пута". Иако је Стојић поручио да се Грга не смије покопати на гробљу са осталим римокатолским вјерницима, Гргин брат, најближа родбина и сусједи донијели су га кући и након тога сахранили на сеоском гробљу, по овдашњем обичају. Гргин спровод био је тихи протест против злочина изрода властитог народа. Он је схватио да усташе не убијају само комунисте и Србе, него и поштене Хрвате, оне којима леже на срцу интереси свога народа.

ПОСЛЕДЊИ КОМУНИСТА ЈОСИП БОЖИЋ

У условима политичког насиља над овим живљем, и хегемоније владајућег режима и крајње тешке економскс ситуације, нарочито у вријеме дубоке свјетске економске кризе, овај народ је излаз налазио једино у емиграцији. Но, крајем треће деценије овога вијека испријечиле су се тешкоће. Наиме, од 1926. године емиграција у САД, Канаду и Аустралију била је забрањена, па се могло исељавати једино у Аргентину. Тамо се, пак, није могло доћи до запослења, већ су се исељеници запошљавали на фармама, к то само привремено, као чувари стоке, или су обарљали сезонске пољопривредне радове, што је било једва довољно осигурају минимум егзистенције. О некој заради и слању помоћи кући — није било ни говора. За пут у прекоморске земље, нарочито за путну карту бродом, морало се набавити много новца, па су се очеви или браћа оних који су се исељавали задуживали ход трговапа и богатијих сељака. А ови су, као гаранцију да ће им се дуг вратити, тражили интабулацију на земљу. Но, како се дуг углавном није могао вратити долазило је до пропадања великог броја ионако сиромашних сељачких домаћинстава.

Тада је у овај крај стигао комуниста Јосип Божић, протјеран из Београда у Ружиће, гдје је, иако под оштром присмотром режима, политички дјеловао. Он је у Београду изучио обућарски занат. Осјетивши на својој кожи све тегобе биједе и неимаштине, одмах се придружио комунистима. Био је иначе ријечит, храбар и духовит човјек, па није шутио ни послије проглашења шестојануарске диктатуре, када су комунисти и сви напредни људи прогањани и извођени пред суд чак и онда када против њих није било доказа. Био је ухапшен у Београду 1929. године и држан под истрагом пет мјесеци, али га је суд, услијед недостатка доказа, ослободио. Наиме, кључни свједоци нису признали да је Божић ширио комунистичку пропаганду. Поли* ција га је ипак, без икаквих доказа, казнила изгоном из Београда у мјесто рођења Ружиће, с тим да се редовно јавља жандармима у Тихаљини. Сава Пузић, командит жандармеријске станице у Тихаљини, сазнао је да се Божић бави комунистичком пропаганлом, па је против њега поднио пријаву, тврдећи да је једном окупљеном народу послије мисе, пред 50—60 људи говорио „да Је Комунистичка партија

једина поштена политичка странка" и „када би Хрвати били сложни и присталице комуниста, власти би морале плаћати духан не 10, него 100 динара за један килограм и тако капиталистичким изјелицама у Београду не би било могуће да се богате преко народне грбаче". Тиме је алудирао да ће комунисти ускоро преузети власт од буржоазије — „шине су готове. само влак још није прошао". Режимски човјек Пузић, један од оних жандарма батинаша, одвео је све свједоке у касарну у Тихаљииу и саслушао их, а неке од њих је батинао и ударао кундаком. Осам свједока „е, послије батина, теретило Божића. А Пузић, очевидно бијесан, у свом извјештају наводи да чак 50 присутних сел^ака није хтјело ништа изјавити, правдајући се да нису чули шта је Еожић говорио. Знао је Пузић да су ли чули Божићеве ријечи, али нису хтјели говорити; изврдали су, иако су неки од њих добили батине. Један од свједока, Иван Врањеш, био је тако претучен да је био сав модар, па је лијечен на народни начин- навукли су на њега мјешину од тек одераног овна, јер за лијечника није било новаца, а није ни смео да иде код њега, јер би га Пузић поново тукао ако би чуо за то. Колико је Пузић био озлоглашен као батинаш, свједочи и то да је судац Суда за заштиту државе у Београду, који је водио поступак против Божића, наредио да се оних осам свједока, који су пред Пузићем теретили Божића, поново саслушају, али овог пута у Среском суду у ЈБубушком пред суцем, без присуства жандарма. У суду је свих осам СЈЗЈедока дало друкчији исказ него пред жандармима. Тврдили су да оно што су изјавили у записник није истина, јер их је Пузић батинама присилио да то изЈаве. Суд је повјеровао њиховим изјавама и Божић је опет ослобођен услијед недостатка доказа. И даље се могзао јављати жандармима у Тихаљини. Једном је отишао у Сплит да купи мало коже и гуме да би некоме поправио ципеле или опанке и тако нешто прискрбио за живот. Пузић је одмах о томе извјестио жандармеријску чету у Мостару и тражио да се Еожић ухапси, јер је о.ишао „на савјетовање са својим друговима комунистима".

Када му је ова казна укипута, Божић је отишао у Загреб, гдје је дочекао окупацију. Повезао се са НОП-ом и радио у Загребу као илегални радник, да би послиЈе ослобођења био члан Извршног оддобра једног од рејонских народноослободилачких одбора града под Сљеменом. Његов боравак у Ружићима оставио је трага; 1941. године људи су увидјели тачност ријечи друга Тоођана (како су од миља звали Божића). Захваљујући њему, али и утјецају лијевих ХСС-оваца, усташе су имале мање успјеха у завођењу младих људи у Ружићима 1941. године. То је заслуга и народног учитеља Матеја Кордића, о коме је већ било ријечи, па Пстра Дружинеца с којим се Божић дружио за вријеме изгона у Ружићима, и Мнхајла-Михе Шулетића, који је 1935. године био отпуштен из државне службе, јер није хтио, иако државни чиновник, гласати за листу ЈР'_5-е. А то је онда, пошто су избори били јавни, значило отпуштање из државне службе. Један од Божићевих сљедбеника био је Мате Башић који је постао члан илегалног опћинског НОО Дриновци. Његов примјер није остао усамљен.

ЗЛОСЛУТНИ ЕХО УСТАШКЕ ИДЕЈЕ

Један број сељака је отишао на печалбу у Белгпју. Управо тамо су усташки емигранти имали своју организацију. Игко су сматрале да је то њихов терен, усташе са нашег подручјг су успјеле у Белгији да заврбују само мали број људи. Тачније, уврстиле су у своје редове осморицу: из Совића — Рафаела Бобана, Петра Влашића и Мату Бо-

бана: из Горице — Анту Бушића и Петра Паре.ћика; из Дриноваца — Гргу Грубишића; из Мамића Мату Г.рзицу; и из Тихаљине — Стјепана Миласа, кога су послије сами ликвидирали из нама непознатих разлога, док су остала ссдморица, заједно са Павелићем, дошла 1941. године у Југославију — под заштитом италијанских тенкова.

Диктатура је забранила све политичке сгранке, изузев државне стране ЈНС и, касније, ЈРЗ. Жандарми су нарочито били будни када се радило о евентуалној комунистичкој пропагадни и лијевим ХСС-овцима, којих је овдје било у сзим селима. Ови лијеви ХСС-овци, које увјетно тако зовемо, никада нису прихватили усташку идеологију, јер су схватили праву бит франкогЈштине. Поред Мате Башића, истакли бисмо Марка Лукенду из Тихаљине, Мирка Рогића и Анту Томаса-Галу из Дриноваца, Андрију Галића-Бузду из Горице, Стјепана Прлића из Совића и Руду Јурчића из Ружића.

У вријеме када су се напредне снаге бориле у Шпанији на страни републиканаца, а против фашистичког генерала Франка, симпатије сиромашних људи овога краја биле су на страни републиканаца. Франко и његов режим су поистовјећивани са властодршцима и хегемонистима. ЈБуди су коментарисали стање па фронту у Шпанији, иако је штампа која је до њих допирала, нарочито клерикална, углавном била наклоњена Франку.

Организираног утицаја КПЈ у овом крају након избора 1920. године, па све до пред други свјетски рат — није било. Године 1939. почело је бушење тунела у Пећ Млинима. Ту су радили људи из разних крајева Југославије, највише Далматинци, затим познати печалбари Личани, Ливњаци и Дувњаци. Ту су се запослили и сиромашни сељаци овога краја који су се мијешали са радницима, и прихватали њихове идеје. Осјећала су се напредна струјања радничког покрета. Говорило се отворено о радничким правила, о ослобођењу сиромашних сељака, о неправдама капиталистичког режима итд. Тада је први пут створен синдикат у овом крају. Након формирања Бановине Хрватске 1939. године, вјероватно да би се одужиле својим присташама, власти побољшавају економски положај одвашњег сељака. Укинуто је ограничење садње духана, па је онл за једну годину повећана око 50°/о,[2]^ а и принос сразмерно томе. Казне за монополске кривице, особито ситне, нису више биле ригорозне као раније. Просјечна цијена духана је знатно повећана, што је значило економски напредак за становништво овога краја. Из жандармеријских станица уклоњени су жандарми који су се експонирали као носиоци безакоња, односно „батинаши".

Политичка ситуација у земљи и у срединама са национално мјешовитим становништвом, јавно истицање великосрпских захтјева да се Бановина Хрватска укине или смањи, ишли су овдје у прилог ХСС-у, јер становништву ово:а краја није одговарао никакав повратак на старо. То је рађало нове националне супротности, па је све већа усташка пропаганда наилазила на плодно тло. проповједајући мржњу, нацизам, фашизам и сва зла која су доприносила заоштравању међунационалних односа и припремању за братоубилачко клање. Клерикална штампа, која све више продире на село води пропаганду против комунизма и Совјетског Савеза.

[2)] Умјесто 42 милијуна из 1939. године, 1940. је засађено преко 62 милијуна струкова духана (само у данашњој опћини Груде).

СТВАРАЊЕ ПАВЕЛИЋЕВЕ НДХ

У априлу 1941. године Краљевина Југославија је капитулирала за кратко вријеме. Један број људи био је мобилизиран, али за кратко. Рат се такорећи брже завршио него што је и почео. Краљ и влада побјегли су из земље. Славко Кватерник је 10. апрлла 1941. године прогласио „Независ.ну Државу Хрватску",а Влатко Мачек предсједник ХСС, позвао је преко радија хрватски народ на послушност новој власти. Усташке главешине су под заштитом италијанских тенкова, дошле у земљу и преузеле власт. На овом подручју разоружане су жандармеријске станице у Тихаљини и Горици. Један број жандарма прихватио је нову власт, па је, скинувши старе, ставио нове ознаке и остао и даље у служби нове државе. У разоружању жандарма учествовали су најекстремнији припадници Мачекове „заштите" и неке заклете усташе, које су раније прихватиле у;-ташку идеологију и постале чланови усташког покрета (Никола Врдољак — Бајтић и др).

Народ се радовао пропасти старе државе, рачунајући да је дошао крај великосрпској хегемонији и националном угњетавању, и да ће бити успостављена властита народна држава, у којој би требало да буде правде за свакога. Народ није могао предвидјети какво зло усташе доносе властитом народу. Један број „политички писмених" људи, припадника лијевог крила ХСС (о којем је већ било говора), као и стари комуниста Матиша Млинаревић, нису аплаузима дочекали власт франковаца. Знали су они да усташе пеће и не могу усрећити хрватски народ. Већ у мају 1941. године, када се од уста до уста чуло да усташе убијају невини српски живаљ, тихи протест постао је још већи. Код оних екстремних, лаковјерних, који су зло жељели вратити вишеструко, рађао се злочиначки инстинкт.*У јулу 1941. године усташе су позвале младиће на редовну регрутацију ради служења војног рока.

ВОРВА ХРВАТСКИХ РОДОЉУБА: „НЕЋЕМО КРВАВЕ ЗЕМЉЕ"!

Прије регрутације долазили су усташки агитатори, у првом реду ранији политички емигранти, са овог подручја и из околних мјеста, који су неуким сељачким млодићима обећали да ће, ако се „добровољно" пријаве у усташе, завршити школе, занате, курсеве и тако ће, када им престане војна служба, постати чиновници, мајстори, шофери, жељезничари .. . У том крају за вријеме старе Југославије државна служба није била доступна скоро никоме, ријетки су се могли школовати, па је то био привлачан мамац и пропаганда којој многи нису одољели. Тако је један број поштених младића отишао у усташе, па су заједно са осталима многи од њих огрезли у злочине и никада се нису вратили кући. Фра Радослав Главаш из Дриноваца, заклети усташа, постао је м*гаистар. Неки од младића који су те године завршавали гимназију и спремали се за свећенике постали су усташки „дужностници". Неколико њих, највише из Дриноваца и Совића, напушта студије или завршне разреде гимназије да би обукао усташку униформу. Тројица синова режимског ЈРЗ-овског опћинског начелника из Дриноваца Стипе Мајића постају усташки официри. Син познатог јерезовца, трговца, распоп Руго Врдољак, постаје усташки логорник у Чапљини.

Логорник Врдољак организирао је пребацивање сељака са обитељима из Дриновачког Брда; најсиромашнијег дијела Бекије, у Пребиловце код Чапљине, нако ште их је преварио да су се сељаци —

Срби одселили у Србију по сзојој жељи, јер желе живјети у својој држави, а да су оставили имање, кућe, земљу и стоку. Сиромашни горштаци, који су врло оскудно живјели, мислили су да ће имати боље увјете за живот, па су му повјеровали, али када су у Преболовцима угледали свјежу крв и сазнали да су усташе ликвидирале домаће становништво — побјегли су назад, у камењар, у Дриновачко Брдо. Рекли су Врдољаку: „Нећемо крваве земље — враћамо се опет у своју сиротињу". Тако су честити брђани сачували образ и јавно протестирали против усташког злочина.[3]'

По злу познати усташки крилник и раини злочинац, емигрант Рафаел Бобан, обилазио је Бекију, пресретао младиће и питао их: „Зар још нисте обукли усташку униформу?" Кроз Бекију је, на путу за ЈБубушки, прошао министар унутрашњих послова НДХ др Андрија Артуковић који је, иначе, родом из сусједног Клобука, одакле је био и др Јосип Думанџић, такође министар у усташкој влади. Артуковић се задржао код опћине у Дриновцима. Све се сводило на једно: из овог етнички чисто хрватског краја нико не смије ићи у домобране јер је то срамота. Овај крај има привилегију да његови људи буду усташе. У првим мјесецима НДХ ова иропаганда је имала донекле успјеха. Међутим, већ \јесен 1941. године, људи су почели све више зазирати од усташа. Преовладало је мишљење и код обичног човјека да је домобранство регуларна војска која се мора служити, а да су усташе нешто што је наметнуто и да чине наскље. Шапат који се ширио од уста до уста о усташким злодјелима допринио је да су људи почели један пред другом говорити ружно о усташама. Када су те приче допрле до ранијих Павелићевих емиграната и истакнутих усташких главешина, све су рзеђе наврађали у овај крај, да би ускоро сасвим престали долазити. Тако, на примјер, др Артуковић се никада више није појавио у Херцеговини.

У првој години рата усташкој пропаганди ишло]е на руку и то што су тврдили да четничко-комунистичке банде пале и пљачкају хрватска села. Наиме, свака пропаганда и захтјев да се врати старојугословенски хегемонистички режим у овом крају, нису могли имати присталица. Стога је и само помињање четништва стварало код људи неповјерење у народноослободилачки покрет и одводило их на супротну страну, па макар и у домобране. Већ 1942. године ова пропаганда није могла имати успјеха код народа. Неки домаћи људи, који су служили у домобранству и које су заробиле јединице НОВ и ПОЈ, па их пустиле, причали су како се с њима човјечно поступало и како у партизанима нема четника. У сусједној Далмацији. у Биокову, појавили су се партизани ослободиоци, па се истина од народа више није могла сакриваги. Они који су 1941. године отишпи у домобране, почели су избјегавати војну службу, а они који су отишли у усташе и огрезли у злочину остали су тамо јер им више није било повратка. Да би избјегли војну службу, неки су се запослили као радници на тунелу у Пећ Млинима. Тако су се спасли да не буду мобилизирани у војне јединице и послани на фронт против НОП-а. Фирма В. Иванишевића из Сплита, која је изводила радове на тунелу, имала је овлашћење да за неке људе издејствује ослоСођење од служења војске. У фирми су радили неки Далматинци, који су помагали људима да буду ослобођени војне службе, иако нису радили на тунелу.

[3)] Усташе су у ноћи између 30 липња и 1. српња 1941. убиле у близини самостана Хумац око 90 Срба. Котарска област у Љубушком известила је 29. коловоза 1941, да нема Срба у овој области, а оно што је остало прешли су сви на католичку вјеру (архив Војноисторијског института рег. бр. 17/1, 28/1, 32/2, кутија 189).

Италијански окупатор је и у овом крају као и у другим дјеловима земље, играо „на дви.је карте": створио је „антикомунистичку" милицију, која је била организована на исти начин као и четници у крајевима гдје је насељено српско становништво. Командант ове милиције у љубушком котару био је адвокат др Петар Нуић, родом из Дриновца.[41]

Италијани[51] су преко западне Херцеговине, према Биокову, провели већу групу четника. У ЈБубушком им нису дозволили да излазе из камиона. У Бекију су дошли са западне стране, преко Имотског, како кроничар каже, носећи италијанске фашистичке амблеме — сноп прућа и сјекирицу — и сзоју црну заставу са мртвачком главом. Ту су рушили куће, пљачкали и палили села" Совиће, Груде и Мамиће. Предводили су их италијански официри. У Совићима су убили петоро, у Грудама једну жену везали жицом и заклали, а запалили су тридесетак кућа. У овим крајевима тада није било народноослободилачке војске, па италијани нису могли тврдити да се боре против партизана, него је било јасно да су довели четнике да распирују братоубилачки рат, пале куће и убијају недужно становништво. То је још више изазвало револт и тихи протест протис окупатора и усташке политике.

Кад је ријеч о гимназијалцима који су се определ>ивали за усташе, треба истаћи да је било и свијетлих ликова. који су, још као ђаци, пристали уз раднички покрег. Као примјер истакли бисмо Петра Леку из Борајне, који је, док је био ђак на Широком Бријегу, у гимназији, постао близак комунистима да би каскије, на студијама у Загребу и Београду, постао комуниста."[1] Сличап пут имао је Петар Нуић-Рекс, који је као студент права постао комуниста за вријеме студије у Загребу. Рекс је родом из Дриноваца — села из кога је било највише свећеника у Херцеговини, што му није сметало да постане марксиста и напредан човјек.

Још један догађај начинио је знатан преокрет у овом крају. Концем 1942. године, односно почстком 1943, стигле су далматинске партизанске јединице на ово подручје. Њихово поступање са становништвом било је примјерно. Иако су знали дз има људи с овог подручја који су у непријатељским војним формацијама и да добар дио становништва још није био опредељен за НОП, а да су други већ против њега, Далматински бор.ш нису над становништвом овог подручја вршили никакве економске одмазде нити репресалије. Остали су народу у лијепом сјећању. Ове вијести допрле су и до домобрана који су служили у јединицама и долазили на одсуство кућама, па су се многи од њих поколебали, а неки се нису више враћали. Већина ионако није била одушевљена тиме што се бори заједно са усташама. Тако је почео масовни прелазак домобрана у јединице НОВ-а широм читаве земље. То је била најбоља пропагакда за продирање идеја НОП-а у ове крајеве.

[41] Нуић је најприје био припадник Хрватске пучке странке, затим је постао јерезовац, да би на изборима 1935. године, био посланички кандидат ЈРЗ-е. Године 1945. побјегао је из Југославије и завршио у непријатељској емиграцији.

[м] Италијански часник у друштву Шале посједника из Мостара и Диздаревић Дула из Љубушког, они су обилазили мјеста Љубушки, Опузен и Читлук и ходали по терену обилазећи јаме у којима су побацани, поубијани Срби у времену иза преврата; известила је Котарска област у Љубушком 25. листопада 1941. (архив ВИИ бр. рег. 42/5, кут. 189).

[6)] Данас је члан Савјета Републике Босне и Херцеговине.

Дио домобрана који се вратио кућама није био расположен за борбу; крио се код куће од жандарма који су имали њихове потјернице из јединица гдје су рангје служили. Међу жандармима било је и оних који су помагали људима да побјегну, односно „да не буду пронађени". Били су то: Никола Рагуж у Горици и Јожеф Крампач, старјешина жандармеријске станице у Тихаљини. Они би на примјер, саопштили људима да је стигла потјерница, па би их онда „тражили" код куће. Када их не би нашли, сачинили би записник да их нема и извјестили о томе јединице и све би се на томе завршило. То су радили веома вјешто, јер је међу жандармима било оних који су били окорјеле усташе. Крампач је знао да Матиша Млинаревић шири комунистичку пропагадну, да чма у кући комунистичку литературу, али је избјегавао, колико је год могао, да му нашкоди.

Истина, Матиша Млинаревић је, послије формирања Општинског МОО у Дриновци, чији је био предсједник, ухапшен, али га је спасла из затвора партијска организација у ЈБубушком. Након тога, прешао је у Биоково, будући да на неослобођеном подручју није смио више остати. Домаћи издајници запалили су му кућу, али нису могли да униште клицу прогреса, која је у овом крају посијана још 1920. године.

МАХМУТ КОЊХОЦИЋ

РЕВОЛТ НАРОДА ЗБОГ УСТАШКИХ ЗЛОЧИНА

Кад је проглашена НДХ, мало је људи у љубушком крају било способно за војску, јер су готово ЈВИ били још на ратиштима. Међу свијетом који се налазио код куће владала је забринутост. Рат је избио и свако је мислио на несрећу која је поново наишла, јер су се људи сјећали глади и умирања у првом свјитском рату. Агитација усташа уочи рата није имала великог одјека, Јер је сељак био одувијек врло неповјерљив према свему новоме. Католички свећеници су се држали већином по страни и само ријетки од њих почели су користити олтар за изражавање симпатија према усташама.'[2]'

Иако стара Југославија тај свијет у љубушком крају ничим добрим није задужила, сви су листом отишли де је бране и тукли су се успјешно на албанској граници с Италијанима тако да им нису дозволили пријелаз преко границе све док нису од издајничке команде добили наређење да пропусте јединице дивизије „Центауро", чија се колона кретала од Скадра.

') Редакција Зборника је, на основу овлашћења добивеног од Општинског одбора СУБНОР-а Љубушки, с-опственим избором и извјесним скраћивањем текстова из „Кронике о љубушком крају" I и II од пок. Махмута Коњхоџића. сачинила овај прилог, дајући му наслов и међунаслове.

[2)] Већина католичких свећеника љубушкога краја осуђивала је усташка злодјела, а мостарски бискуп фра Алојзије Мишић упутио је 30. јуна 1941. године посебну окружницу којом се осуђују и друга насиља која су чиниле усташе у Херцеговини. Ипак, неки су се свећеници опредијелили за усташки покрет и учинили велика и тешка зла, а да нису искључени из редова свећеника, као усташе и слуге окупатора.

УСТАШКА „НОВА ВОЈСКА" У „БОРБИ НА ГАБЕЛИ"

Из Загреба је стигла вијест да се именуЈе усташко Повјереништво за љубушки котар. У Повјереништво су именовани: управитељ Духанског откупног уреда у Љубушком Анте Јелавић. католички свећеник дон Јуре Врдољак и богати сељак Јо?о Херцег Тонић. Ту се налазио и сресКи начелник Иган Буковац, мачековац. али иначе симпатизер усташа. И власт је тако почела функционирати. У ствари, Јелавић је приграбио управн\ власт, док су поп Врдољак и Тонић били његови помагачи. Колико се зна, за вријеме њихове власти, која је трајала око два мјесеца, никоме се није догодило никакво зло.

По наређењу из Мостара и Загреба, они су покушали створити усташку власт. У прелазном периоду било је покушаја пљачке у граду, али је то енергично спријечено. Такође су и у Витини неки пљачкаши покушали оробити трговине, али безуспјешно.

Првих дана послије капитулације краљевске војске, у Љубушком се чуло да наступају „четници", у ствари дијслови разбијене југославенске војске који су се повлачили од Требиња, желећи да се пробију према Мостару. Међу иачековцима и малобројним усташким „дужностницима" завладала је права паника. У таквој ситуацији, усташки повјереник Анте Јелавић послао је Главном усташком стану у Загребу овај брзојав, означен као „најхитнији прије свих":

„Остаци разбијене српске војске надолазе стално из Требиња и Дубровника. Групишу се пред Чапљином. Наше усташе воде борбу с њима читав дан. Апсолутно потребна хитна интервенција савезничких бомбардера да разбију жељезничку пругу између жељезничке станице Хутова и Равно, да би се спријечило даљње надирање српских трупа и да би се одржала Чапљина у којој је похрањена огромна количина ратног материјала што се сада налази у нашим рукама".

Овај ревносни усташки повјереник послао је брзојаве и у Имотски и Сплит, тражећи помоћ. У Имотски је упутио депешу на адресу усташког стожерника, у којој је написао:

„Остаци разбијене српске војске из Требиња дошли до Габеле, у накани да продру до Мостара. Упутите одмах што јачи број наоружаних усташа у Чапљину. Наше усташе заузеле су према Габели положаје и борба је почела".

У исто вријеме је усташком повјеренику у Сплит послао брзојав овог садржаја:

„Молимо, затражите од авиона туђи жељезничку линију Равно—Хутово на слободном мјесту, да се спријечч долазак српских разбијених трупа које крећу из Требиња према Чапљини. Све положаје око Чапљине држимо. У акцији топови, митраљези и пушке".

Све ово било је у ствари резулатт паничких вијести које су кружиле, јер нико ништа поуздано није знао. Из љубушкога краја је заиста отишло нешто људи „ка фронт код Чапљине", међутим, тамо је било неких чаркања по дан-два, али до већих борби није дошло. Вјероватно су се наоружани војници родом из јужне Херцеговине хтјели пробити до својих кућа, па су нападани и бранили су се.

Људи који су тада из Љубушког отишли као „нова војска" у Чапљину борбу нису доживјели. Истина, кружиле су и даље лажне узбуне и вијести да неке чете заиста марширају од Требиња према Чапљини, јаким снагама, али то су биле „татарске вијести". Истина, још прије рата причало се да постоје и у ВОЈСПИ „четници". Стварно.

виђани су по градовима официри са знаком мртвачке главе на шубари. За њих се причало да су то четнички одреди за герилско ратовање. Али тада се заправо жељезницом од Требиња кретала војска која се враћала својим кућама. Није искључено да је било и организованих јединица које су се враћале, као и офлцира који су се хтјели даље борити. Јер, Љубушаци су у Црној Гори видјели и отпор народа, Црногорци су били за борбу, тражили су да се не одлаже оружје. А кад су Љубушаци пролазили кроз Црну Гору, предавали су оружје Црногорцима. Видјели су и пароле на зидовима које су исписивали комунисти.

У исто вријеме стигао је из Загреба студент Станко Васиљ, родом из Међугорја, који је именован за усташког логорника. Он, и други усташки агитатори, који су стигли у Љубушки, почели су обилазити села и окупљати људе да полажу усташку заклетву и пођу с оружјем према Габели. Васиљ је на таквим састанцима држао говоре о „новој држави" и позивао људе у усташки покрет. Међутим, то је тешко ишло. Само врло мали број људи пристајао је уз њега, а већина је настојала да више не иде у неку војску или борбу. Понеке групе, које су ипак отишле према Чапљини, биле су задовољне што тамо није било никакве борбе. Истина, било је неких сукоба између тамошњих усташа и војника распуштене војске, међу њима и питомаца Подофицирске школе из Билеће, која се пребацивала према Мостару. Али је по свему изгледало да су то били већином људи из сјеверних крајева земље, који су само настојали да се пробију до својих села и градова, макар и силом. Убрзо, сви они који су отишли из Љубушког „у борбу на Габелу", вратили су се кућама.

ОЖИВЉАВАЊЕ РАДА КОМУНИСТА

И знатан број комуниста из љубушкога краја отишао је у војску и касније се полако враћао, те наставио рад. Одржавали су везе с Мостаром, добивали штампу и дијелили је повјерљивим људима по селима, па и лијепили летке и протласе на јавним мјестима.

Људи се сјећају да су се и у априлу појавили леци у Бијачи и Звиријима. Чак се Маријан Приморац био договорио са својим друговима да се леци лијепе и на врата главара и оних који су се изјаснили за усташе, па је долазило и до сукоба тих људи и комуниста, те до препирке међу комунистима. Јуре Велики није се одмах вратио из рата, па су сви његови другови и саборци били забринути. Али се он ускоро појавио у селу. После тога је редовно одлазио у Бијачу, те доносио материјал и из Метковића, а веза је одржавана и с Мостаром. На једном договору у Мостару, камо је одлазио секретар Хасо Месиховић, договорено је да се заштите Срби које је усташка власт већ узела на нишан. Међу комунистима у Љубушком био је само један Србин члан Партије, Ристо Витковић, који је из Америке стигао прије рата, као члан Комунистичке партије, па је био врло активан у Народној библиотеци и довољно политички образован. Било је и нешто ђака у СКОЈ-у, на примјер Нико Драгичевић и Ђорђе Јелић, као и симпатизера Партије — Васо Аралица. Кад се Хасо вратио из Мостара, одмах су се договорили — за сваки случај, иако још нису била почела хапшења Срба -™ да се пронађу сигурна склоништа за њих и да се малобројним Србима помогне да се сакрију. Сматрало се да ће у кући добростојећих Муслимана Срби бити сигурнији, па је договорено са Бегом Гујићем да се уреди код њега, у центру Доњег

Града, склониште изнад дворишних стаја. Бето је одмах пристао на то. Осим тога, у његовој је кући становао и порески чиновик Нађо Пауковић, па је уређено да се и он заштити, тим прије што није био из ЈБубушког, па није имао много пријатеља и познаника.

Већ првих дана, у Љубушки је стигла мала италијанска јединица, која је ту боравила неко вријеме. ИталиЈани су имали јединице и по неким селима, нарочито уз главну цесту Чапљина — Имотски.

Када је први камион са усташама стигао у Љубушки и стао пред хотелом, баш пред столарсксм радњом Хасе Месиховића, ту се нашао и Мирко Муцић.

— Ови ће нам откинути главе — рекао му је Хасо.

— Неће, ако будемо паметни — одговорио је Мирко и први скочио на камион, па одржао говср окупљеном свијету.

У говору је заступао линију поштења и правде. па је рекао да ће сви бити за такву државу која буде поштена. Говор је почео ријечима: „Браћо Хрвати!"

Већ првих дана из Клобука је у Љубушки стигао Мијат Бркић Томић, најоштрији борац за правду и слободу. Дошао је у црвеној кошуљи. Ушао је у бријачницу Фете Садиковића на Жабљаку, гдје су се окупљали комунисти, да би били удал.ени од погледа усташа и полиције. Питао је: „Шта да се ради?" Хасо га је упутио да у први час, осим одржавање везе, не треба чинити ништа. Рекао му је да свакако одржи везу с друговима у Клобуку и на Мах.овцу, те с Далматинцима, као и дотад.

Затим су стигли и комунисти из Бијаче, Граба и других села. И даље су одржаване везе као и прије рата, само много опрезније. Одлучено је да се уведе много строжа конспирација него раније.

КОНСТИТУИСАЊЕ УСТАШКЕ ВЛАСТИ

Иако љубушки крај није доживио ништа теже, како би осјетио рат, осим авионског напада бомбама, ипак је страх од рата био свугдје присутан, то је осјећао сваки човјек. Људе је мучила неизвјесност због уласка непријатеља у земљу. Нај.оре је било то што се осјећала несигурност и нико није знао шта носи дан, а што ноћ. Све то осјећало се у зраку, а нарочито су образованији људи увиђали да је наступио један од оних трекутака у хисторији који могу бити пресудни и преломни.

Љубушки крај, као и наЈвећи дио Босне и Херцеговине, био је заостао и чамио је у дубокој неразвијеностк. Иако је народ у том пренасељеном крају био поштен и врло радан, свугдје је царовала биједа и сиротиња. У таквим приликама није било лако ниједном човјеку, па су неки људи и несвјесно постајали плијен непријатељских идеја. Док су међу Хрватима дјеловале усташе, доста Муслимана вјеровало је у Хитлера. Јер, водио се и идеолошки рат, а не само рат бомбама и топовима. Читава Европа је била обавијена димом барута и преплављена информацијама и пропагандом о „новом поретку". Све је то с ратом стигло и у овај дио Босне и Херцеговине.

У Љубушком су први дани постојања НДХ протекли у потпуној обезглављености власти. Али убрзо се, без потреса у тој истој власти, прешло од мачековске на усташку линију, а исти човјек, Иван Буковац, прихватио је да служи и новој власти и окупаторима.

Послије вијести о проглашењу усташке „државе" почеле су у Љубушки стизати наредбе у циљу сређивања те наново скројене

„државне" творевине. Тек почетком маја усташе оснивају своју полицију, пошто им је дотад Мачекова полиција помагала, а нарочито Мачекова полувојна организација „Заштита". Ускоро је основана посебна ,,,Усташка војница", слично фашистичким „црним кошуљама" у Италији.

Тада је почео дјеловати и ГУС (Главни усташки стан) основан још у Италији, те УНС (Усташка надзорна служба), то јест посебна усташка обавјештајна служба. Усташе су преузеле и жандармерију, те почеле стварати још једну војску — „домобранство".

Све се то у Љубушком у мају 1941. осјећало само по наредбама и упутама које су стизали. Мала јединица италијанске војске, која је стигла одмах послије 10. априла, смјестилг се на неколико мјеста — команда у бившој банци у центру градића, а војска — у касарни у Горњем Граду, затим, у кругу Духанске станице, и под шаторима. Италијани се тих првих дана нису ни у шта мијешали. Власт су препустили усташама.

Из Загреба је стигао Станко Васиљ, етудент, родом из Међугорја, који је именован за усташког логорника. Уједно су именовани и чланови усташког логора, такозвани „побочници", и тс Срећко Нуић, студент, Габро Сиврић, сељак Касим Гујић, новинар, Никола Думанџић, сељак, и Фрањо Лубурић сељак. За „побочнике-таборнике" именовани су за Звировиће Грго Васиљ, за Хумац Дане Милош, за Љубушки студент Звонко Рогић. а Витину Божо Чурлин, за Дриновце Мијо Влашић и за Посушје Мато Чутурић.

Пошто је стигао из Загреба, Васиљ је почео окупљати усташе у Љубушком. Заузео је зграду српске породице Витковића, која се налазила уз котарску зграду. Осим тога, усташе су створиле своје пунктове у гостионици Фрањг Васиља и у обућарској радњи Мирка Рогића на Стублу.

Логорник Васиљ је, са попом Врдољаком и још неколицином усташа, почео врбовати људе у усташку организацију и у селима и заклињати их на нож. Васиљ им Је држао говоре, хушкајући на убијање невиних. Обилазили су тако села и, у ствари, вршили припреме за масовна убијања, која ће ускоро почети. Међутим, у почетку та агитација никако није успијевала. Мало се људи јављало у њихову организацију, осим понеких који су намирисали пљачку, као и неких који су пристали уз њих из наивности и политичке незрелости.

Све је било у врло непријатном ишчекизању. Људи су живјели повучено, разговарајући само у најстрожем повјерењу.

„СВИТЊАЦИ" ЗА *ПРВИ МАЈ*

Комунисти нису мировали. Још у априлу Јуре Велики је стигао из Метковића и у Бијачи су једног јутра освануле пароле против усташа и окупатора. Јуре је објашњавао политичку ситуацију, читао на сијелима одломке из дјела Горког, Васе Пелагића или Пушкина, доносио брошуре и књиге.

Исто то, само много опрезније него прије. радило се и у Љубушком. Књиге из библиотеке ишле су од руке до руке.

Како су школе и факултети престали да раде, готово сви ђаци и студенти су стигли у Љубушки, међусобно дсбро повезани.

Уочи Првог маја у кући Ивана Приморца у Вијачи одржан је састанак комуниста и неколико сипматизера. Договорено је да се Првог маја запале „свитњаци" — ватре на свим брдима и раздијеле леци. Требало је накупити доста грања па запалити. У селима су

исписане пароле ноћу. А сви они који су палили ватре и писали пароле били су наоружани и упозорени да се нарочито чувају да их не примијете Мачекови „заштитари" који су се окренули усташама. Тако су ватре плануле на брдима Зелениковац, Радни Хумац и другима. По селима су освануле пароле: „Живио 1. мај", „Живјела КПЈ", „Живио Совјетски Савез". У тој акцији било је наређено да се, за случај опасности, употреби и оружје.

У то вријеме усташе још нису биле потпуно створиле организацију власти, ни у Љубушком, ни по селима. и акција комуниста прошла је без хапшења, иако су усташе трагале и покушавале да сазнају ко је писао пароле и палио ватре.

Организације Партије у Љубушком ријешиле су да неке кандидате приме у чланство Партије и то је учињено. Неколико нових чланова примљено је у Љубушком, затим двојипа из Граба и један из Клобука. У Витини, код врела Вриоштрице, Мирко Муцић је у Партију примио Јуру Гранића и Мату Маркотића, а истог дана је ради тога отишао и у Клобук.

Базе сакупљања комуниста остале су исте У једној посебној собици у кафани Омера Загића често су боравили Халид Месиховић, Густо Борас, браћа Диздаревићи и други. Многи Љубушаци су знали за то састајалиште. Кројач Хасо Билић провирио би у собицу и брзо се повукао — само да не види ко је унутра. Није био противник, али је, као старији човјек, зазирао од њих, поред осталог зато што се говорило да не вјерују у бога. А осим тога и у његовој кројачкој радњи је било језгро скојеваца, што је он такође наслуђивао, јер је у том кругу био и његов син Шериф.

Једно од најсигурнијих састајалишта била је „Ненина кућа", велика старинска зграда међу сурим камењем на врху Жабљака. Нена Хафиза Садиковић умрла је уочи рата и кућа је остала празна. Нена је имала око шездесетеро унучади. Неки њени унупи и унуке били су чланови Партије, скојевци или симпатизери комуниста. Међу њима су биле двије сестре Садиковићке у Бихаћу, аатим сестра и три брата Садиковића, четири брата и двије сестре Д:чздаревића. У близини „Ненине куће" становало је и више сусједа Садиковића са Жабљака. У тој празној кући, добро заштићеној од очију полипије, удаљеној од средишта усташке власти, била је дуже времена (уочи рата и кроз читав рат) стална база комуниста. Ту је Мурат донио писаћу машину из Удружења занатлија. Ускоро је из Загреба стигао Хамо Садиковић и у тој кући устоличио читав мали штаб; умкожавао је летке и окупљао многе комунисте и симпатизере.

Тако се рад комуниста у тим данима прескрета наставио једнако као и прије, само много опрезније.

На Жабљаку је састајалиште комуниста и даље била и бријачница Фетаха Садиковића, члана Партије, а на Гожуљу је комунистима служила и читаоница, као и мале кафанице у том дијелу градића.

Организација Партије у Љубушком одржавала је везу са Обласним комитетом КПЈ за Мостар.

Послије сједнице Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину, одржане у мају 1941. године у Сарајеву, у Мостар су стигли Авдо Хумо и Махмуд Бушатлија. На састанку Обласног комитета изабран је тада Војни комитет, са шпанским борцем Савом Меданом на челу.

Све организације Партије у Херцеговинк имале су тада 146, а СКОЈ око 200 чланова и све су биле повезане са Обласним комитетом у Мостару.

Тако је и Халид Месиховић, због те везе, пошао у Мостар те сазнао све ове новости и добио разне упуте. да се заштите Срби, да се сакупља оружје и врше друге припреме за устанак. Све то он је испричао друговима у Љубушком. А те исте новости је донио и Јуре Галић-Велики, по упутама које је, као организациони секретар Котарског комитета КП Хрватске у Метковићу. примио преко Сплита из Загреба.

УСТАШКА ЗЛОДЈЕЛА

Све док нису почела прва хапшења, живот у Љубушком и околним селима одвијао се без инцидената. Усташка власт је почела да хапси насумце. Најприје је ухапсила двојицу Муслимана, сматрајући да су они Срби, и то Мустагау Јакића и Али ефендију Ормана. У својој безглавости нису ни знали шта ће са ухапшенима, па су их повели према Витини и Клобуку. У Клобуку су ухапсили Хрвата Стојана Петровића, противника мачековаца и усташа. а у Тихаљини Ивана Леку, дотадањег биљежника, кога су сматрали противником усташа.

У Дриновце је стигао усташа звани „Шабан", једини усташки емигрант из Дриноваца. Он је, с другим усташама, ухапсио и благајника дриновачке општине Анту Опачка. Усташе су Опачка свезале за стабло мурве (дуда) и питали окупљени народ какав је то човјек. Он се можда нечим и замјерио људима, али нико од присутних није хтио ништа рећи против ње:а, као ни против осталих ухапшених. Да је неко само ријеч рекао — одоше им главе!

Усташе су тада ухапсиле и др Петра Нуића, адвоката из Љубушког, за вријеме диктатуре краља Александра посланика на листи Пере Живковића. Али, Нуићеви бројни рођаци из Дриноваца запријетили су усташама и одмах су га пустиле.

Ухапшенике: Јакића, Ормана, Петровића и Леку — усташе су одвеле у Посушје. Тамо су их држале неко вријеме. у затвору котарске испоставе, а онда пустиле Леку и Петровића, и то под притиском Италијана, док су Ормана и Јакића вратиле у Љубушки. Ту двојицу Муслимана су извели на Хумац, са намјером да их стријељају. Пљували су по њима, али се нису усудили да их убију, већ су их ускоро пустили кућама. Ови су одмпх затим побјегли у Сарајево и тамо остали дуже времена, скривени код Алије Месиховића.

Прва хапшења Срба у Љубушком усташе су извршиле већ у мају, али су их у затвору држале свега два-три дана и пустиле.

Читав мјесец дана, и више, Срби у Љубушком нису били узнемиривани, али су црне вијести стизале и из Загреба и из неких крајева гдје су живјели Срби.

„ЕВО, ДА ВАМ СЕ НАЂЕ ..."

Из Загреба, тада сједишта Павелићева „глнвног стана", најављена је политика уништења Срба и Јевреја. Неколико водећих усташа приједило је прогонима, избацујући чувене пароле „Србе на врбе" и друге страшне крилатице.

У Љубушком је владала велика узнемиреност због тих страшних вијести. Муслимани су одлучили да упуте у Загреб предсједника
519 општине Ибрахима Гујића, који је лично, из младости. добро познавао

министра унутрашњих послова НДХ др Андрију Артуковића, пошто је Ибрахимов отац Хасанага, као трговац, дуго година одржавао везе са Артуковићевим оцем, иначе поштеним човјеком, родом из Клобука. Но, Ибрахим се из Загреба воатио страховитс утучен. Тамо је од самог Артуковића сазнао какве се све страхоте Србима припремају.

У то прво вријеме, из круга усташа, који су већ почели стварати своје „логоре" и „таборе", прочуло се некако да намјеравају да ухапсе учитеља Хасана Ђикића у Витини, кога су сматрали Србином.

Чим се то чуло, људи су скренули пажњу Хасану. Хата Бушатлија је то сазнала од једне Хрватице која је код таборника Боже Чурлина чула разговор о томе и одмах дошла да јпви Хати. Ова је истог тренутка отишла до Хасана и казала му шта се спрема. На то је Хасан из своје библиотеке изабрао неке „опасне" књиге, на примјер Марксов „Капитал" и друго. Хата је два пута умотана у зар, долазила и код Хасана и под заром пренијела те књиге својој кући, па их сакрила у шпорет.

Код Хасана је навратио и Нурудин Капетановић, опоменувши га да „склони све што има". Послије тога је код Хасана навратио и Миле Међугорац из Клобука, који је путовао у Загреб и тамо, од Љубушака из околине др Андрије Артуковића, сазнао да ће Срби бити уништени. Страшно потиштен и тужан, Миле је то испричао Хасану оштрим ријечима осуде.

Тада је запажено да је жупник декадне жупе у Витини, фра Аугустин Матић, један од поштених и врло популарних фрањеваца, послије 40 година боравка у Витини премјештен у самостан Хумац, а у жупу је доведен фра Боно Јелавић, човјек који је као фратар живио и студирао у Минхену (Њемачка). Фра Боно, за кога је фра Аугустин учи Ђикићу рекао да је „нико и ништа", у проповиједи од 22. јуна 1941. године, кад је Хитлер напао Сорјетски Савез, рекао је вјерницима своје жупе да свако ко убије Србина дође к њему да га разријеши гријеха.

Старији и зрелији људи масовно су осуђивали усташка дивљања, која су почела и у Љубушком — стријељањем Хрвата, комунисте, Влатка Хрстића, чак неколико дана прије тс проповиједи фра Боне Јелавића, што је значило да су усташе кренуле у истребљење не само Срба, Јевреја и Цигана, како су то прокламовали, већ и свих противника фашизма, а прије свега — комуниста сених националности.

Главни усташки стан почео је издавати наређења „стожерима" и „логорима" до одмах отпуштају све Србе из разних служби, нарочито оних у којима су били наоружани — лу^аре, стражаре и слично. Кроз Витину и Љубушки већ су пролазила кола са опљачканом робом и намјештајем, заплијењеним од Срба финанцијских стражара, који су протјерани из Бекије.

У котарску област стигао је распис из Загреба од 26. маја да се не исплаћује плаћа ниједном службснику којега су „усташки дужностници" отпустили из службе. Исто тако, стигло је наређење да се нико не смије примити у службу без одобрења Главног усташког стана.

Још почетком јуна у Љубушки крај су стигле втјести о крвавим догађајима у Херцеговини. Око што је најављено и наређено из усташких врхова о прогонима Срба — почело]е и у Херцеговини: већ 1. јуна почела је хајка на Србе у Требињу, а 2. јуна извршена су прва стријељања у селу Придаорцима, као и хапшења у гатачком и у невесињском крају. У Невесиње је стигао, ка челу једне застрашујуће екипе џелата, Фрањо Судар, прије рата порески чиновик у Оточ-

цу, иначе родом из Госпића. Он је, са својих 70 усташа, упао у село Удрежње и ноћу између 1. и 2. јуна извршио покољ 27 људи. Сутрадан, 3. јуна, спремао је упад у село Доњи Удрежањ, али је тамо наишао — на 40 карабина устаника . . .

За то вријеме организација усташке власти у Херцеговини споро је успостављана, јер усташе нису имале свој апарат и добро им је дошао сваки мачековац који се опредијелио за њих. Команда жандармерије за Херцеговину била је стационирана на „граници" Црне Горе, у Билећи, а водови и чете су били у Мостару, Коњицу, Љубушком и другим мјестима.

Тек 10. јуна, након два мјесеца постојања НДХ, усташе су основале „жупе". Тако су у жупу „Хум", са сједиштем у Мостару, укључена мјеста западне Херцеговине, док су Чапљина и читава источна и јужна Херцеговина укључене у жупу „Дубрава" са сједиштем у Дубровнику. Тако је Херцегог.ина и по трећи пут раскомадана.

Догађаји у Херцеговини и хаос у усташксЈ држави забринули су нове властодршце, тим више што се отпор народа осјећао и другдје у Босни и Хрватској. Тако је за команданта усташа за Босну и Херцеговину одређен Јуре Францетић, а за „поглавникове повјеренике' за Босну и Херцегогину католички свећеник из Сарајева Божидар Брало и професор Хакија Хаџић. до тад мачековац. При том су Павелића особито забринуле борбе у источној Херцеговини, па је овамо одмах из Загреба упутио још једну екипу усташа, и то своје најближе сараднике, све саме крвнике и емигранте, међу којима „поглавног побочника" и шефа обавјештајне службе Мију Бабића, па Антуна Подгорелца, Звонимира Поспишила, Иву Херенчића те Љубушака Рафаела Бобана, као и још неколико водећих усташа. Прва тројица су ускоро погинула у борбама са устаницима.[31]

Усташе су покушале да и у љубушком крају сакупе добровољце за те борбе, али су у први час успјели да нађу врло мали број злочинаца. Наиме, свега десетак њих је пристало да одлази у крваве акције, нарочито у чапљинскк и столачки кра]. Из самог Љубушког је било свега четири-пет њих који су окрвав* ли руке.

Они који су били пристали уз нову власт одмах су се, чим су почела убијања невиних, јавно одрекли те власти. Једини Муслиман који се одавно био опредијељивао као Хрват, новинар Касим Гујић, прихватио је дужност у усташком логору — као замЈеник логорника. Међутим, чим је сазнао за прве злочине, дао је оставку на ту дужност и јавно се дистанцирао од тих крвника.[4:] Но, и мали број усташа био је довољан да изврше велика злодјела. С друге стране, све оно нељудско у поступцима усташке власти допринело је да се многим људима отворе очи и да замрзе све што је усташко, јер се нова власт и у љубушком крају представила само своЈим тешким злочинима. Наиме, убрзо пошто су комуиисти пали у затвор и били мучени, а двојица и убијена, почело је, концем јуна, клање и у Љубушком. На онај мали број љубушких Срба, голоруких, навалила је сва сила усташке власти.

[31] Поспишил је погинуо 23. јуна у борби код села Степен и Пржине, а 3. јула поподне погинули су Мијо Бабић и Антук Подгорелец у борби код Дабра, што је био страшан ударац за усташе, па и самог Павелића.

[41] Касим Гујић је одлазио у Загреб и сусретао се са усташама Љубушацима, међу њима и са злогласним Максом Лубурићем и другима. У својој наивности, говорио им је отворено да не ваља што раде. Приликом једног таквог одласка у Загреб, Касим је нестао и више се никад није вратио. Његово мртво тијело пронађено је у шуми на периферији Загреба, избодено усташким ножевима.

Једног од тих дана када је љубушки крај био узнемирен мучењем комуниста, и Срби у ЈБубушком су добили позиве да се јаве у котарску област. Ухапшени су гостионичар Љубак Гњато, судац Алексић и др Александар Лукач. Сва тројипа су аутомобилом пребачена преко Метковића, у Чапљину и Домановиће.

РЕВОЛТ НАРОДА ПРОТИВ УСТАШКИХ ЗЛОЧИНА

То прво хапшење Срба изазвало је револт у Љубушком, нарочито зато што је др Лукач био веома омиљен међу Хрватима, јер је за неколико година боравка овдје бесплатно лијечио све сиромашне. Чак им је куповао и беспатно дијелио лијекове и превозио болесне у болницу у Мостару. А и његов брат, др Феодор Лукач, чувени кирург, такође је помагао људима из љубушког краја и био врло популаран, јер је спасио стотине живота. Кад је Лукач ухапшен и одведен, настала је узбуна. Котарски предстојник Буковац био је присиљен да хитно тражи од чапљинских усташа да тројицу ухапшених врате у Љубушки.

Исте ноћи, док су комунисти лежали у затвору тешко премлаћени, у њихову ћелију убачен је савијен човјск кога уопће нису могли препознати и који у почетку није давао знаке живота. Био је то Љубан Гњато. У ћелију су уведени и др Лукач и Андрић. Исте ноћи усташе су упале у ћелију и извукле Лукача. Одвеле су га до ријеке Требижата, и то око један километар узводно од моста на Хумцу. Убили су га код насипа, близу села Лисице. Лукач се борио с њима. Усташе су га окрвављеног вукле по трави која је ујутро била сва крвава. Везале су му тежак камен на тијело и свега га искасапиле, па га бациле у ријеку. Одмах слиједећег дана у ријеци је пронађено његово изнакажено тијело. Сутрадан су затворениии видјели још прашњаво и упрљано одијело доктора Лукача на кључару затвора, усташи Бунози. Истовремено су упали у докторов стан, опљачкали вриједности, оробили амбулапту, демонтирали рендгенски апарат, а све инструменте однијели.

Ово убојство изазивало је велико огорчење хрватског и муслиманског становништва. Напредног лијечника и предсједника Народне библиотеке сви су жалили, а усташе су страшно осуђивали. У ствари, др Лукач је погинуо зато што је вјеровао да ће се нова власт ипак придржавати неких законитости и да неће људе убијати „на правди бога", само зато што су Срби. Иначе, организација Партије, која је већ била разграната и зрела за оснивање мјссног комитета, себи је нарочито ставила у задатак да заштити тог напредко оријентисаног и популарног лијечника. Он је био један од најцјењенијих људи у Љубушком. Заједно с Љубушацима, отишао је, у саставу Херцеговачке дивизије, као војни лијечник, све до Албаније' и с њима се вратио у Љубушки.

Убрзо је, преко секретара Хасе Месиховића, уређено да др Лукач пође у Мостар гдје му је Хасин брат Омер био осигурао смјештај у стану напредног лијечника и Хрвата, др Милаковића. Међутим, др Лукач није хтио поћи у Мостар. Како је имао добар радио-апарат на батерије, Хасо је тражио да га даде организапији, али је Лукач рекао да власти знају за апарат и да га мора предати. Том приликом он је Хаси дао два револкера и четрдесег метака, те <зећу количину санитетског материјала и лијекова. Лијечник је Хаск тада дао и једно писмо да понесе у Мостар и преда жени др Феодора Лукача, кога су усташе

већ биле ухватиле и одвеле у Бишће поље над Неретвом да га убију и баце у ријеку. Међутим, тај познати кирург такођер необично популаран у читавој Херцеговини, био је у младости одличан лакоатлетичар и рекордер. На мјесту гдје су га усташе хтјели убити отргао им се и са високе пећине скочио у ријеку и спасио се. Његова супруга молила је Хасу да свакако наговори Александра да бјежи из Љубушког. Међутим, кад је Хасо донио те поруке, лијечник ни тада није хтио бјежати, нарочито јер му је усташки „котарски предстојник" Иван Буковац гарантирао сигурност, па је вјеровао да је заштићен.

Међутим, Буковац није одржао ријеч и дозволио је да усташе из затвора, на његове очи, одведу и убију популарног лијечника.

Усташе су осталу двојицу ухапшених Срба, Љубана Гњату и Андрића, тада пустиле. Међутим, сутрадан су почеле хапсити Србе редом, и то на тај начин што би их позвали да се јаве ради неке евиденције. Било је то 24. јуна 1941.

Оно што се догодило у слиједећих десетак дана. а и касније, око мјесец дана послије ових првих злочина против комуниста и Срба, читав љубушки крај ће памтити док је вијека и свијета. А исте вијести стизале су из других крајева, нарочито из оближњих градова: Мостара, Чапљине, Стоца и Метковића.

Групу усташа предводили су Станиша Васиљ и Шимун Бунтић, а активне су биле и остале усташе из Љубушког. Најгори је био неки „Брко" Лубурић из Студенаца, па Дане Милош и други. Њима се придружила још једна група усташа која је поново стигла из Чапљине.

Ујутро око девет сати једног од тих дана они су почели хапсити Србе, мушкарце, који су се јављали у котарску област. Тако су ухапсили старог судског чиновника Ђуру Аралицу, човјека који је био врло омиљен у Љубушком, као добричина п велик шаљивџија. Он је био Личанин, брат познатог сликара Стојана Аралице. Ухапсили су затим браћу Данила и Владу Ћука, Дамјана Делића, Перу Бркића, Максима Козића, Светка Јелића са сином Ђорђем, Влатка Драгичевића са сином Ником и тројииу Јелића: Васу, Јову и још једног Јову који је био калајџија.

Љубушаци су покушали да спасу неке од ових људи, у томе су се истакли Омер Загић, месар Ћазим Диздаревић и још неки. Диздаревић је у свој дућан склонио Дамјана Делића, али је овај на своју одговорност изишао на улицу, гдје је одмах затим био ухапшен.

Баш у вријеме тих хапшења низ пазар је силазио Влатко Драгичевић кога су ту сусреле усташе и зауставиле. Питале су га гдје му је син. Он је почео дозивати сзога сина Нику, ђака гимназије и члана СКОЈ-а, све док се младић није појавио и пришао им. Усташе су и њега зграбиле, па заједно везали жицом оца и сина.

У кући Светка Јелића била је месара Осмића. Хајрудин Осмић, који се, уз још једног Муслимана, неког Почијака, придружио усташама Васиљу, Дани Милошу, Крижану Калаби, Шимуну Бунтићу и другима — дошао је и одвео Светка и његова сина Ђорђа, који је био напредан ђак Средње пољопривредне школе у Ваљеву и члан СКОЈ-а. Мајка му је била родом из Поплата код Стоца и младић је тамо био укључен у напредни покрет који је водио познати комунист Марко Михић.

Хватање ове групе од 13 људи довело је до тога да је у мјесту завладао страх и трепет. Људл су јурили као без главе, један другог сретали и сашаптавали се, а сви су слутили на зло. Велики број грађана, скривен иза каната дућана и прозора, иза спуштених завјеса, пратио је сваки покрет крвниха.

Све ухапшенике усташе су одводиле у затвор жандармеријске касарне. Затим су их повеле кроз мјесто до усташког логора у запосједнутој кући Србина Витковића. Све ухапшене сакупиле су пред том зградом. Док су их доводиле, усташе су наврађале у дућан Антуке Гаврана, гдје су се често договарале. Мало прије тога зауставили су се и пред гостионицом Фраље Васиља. Затим су из „црне марице", извукли ланце и повезали људе, све двојицу по двојицу.

Аутомобил са затвореницнма се зауставио и пред Духанском станицом гдје су у кола стрпана ЈОШ двојица, Перо Бркић и Ђорђе Јелић, који нису везани. Затим су кренули према Мостару. Касније се сазнало да се аутомобил заустакио код села Церна, на Тромеђи, гдје су људе искрцали и повели их у .један гај, око 200 метара јужно од цесте ЈБубушки — Мостар, до велике и дубоке јаме.

Покрај јаме су их дивљачки почели млат>ли, затим су их убијали и бацали у бездан. Двојица приведених, Владо Ћук и судац Андрић, били су заједно везани, па су се, вјервотно по договору, почели отимати и бјежати заједно. Одмакли су од јаме, али је тада Владо трчећи угануо ногу па више није мо~ао бјежати. Усгаше, које су појуриле за њима, ухватиле су их, довукле до јаме, убиле и бациле доље у провалију.

Причало се да су људи и послије три дана чули запомагање из јаме, јер су у дубоко гротло крша усташе бациле и рањене људе.

ЈБубушки крај сазнао је брзо за овај злсчин и готово није било човјека који није осјећао и срчмоту и тугу збс г тога што се догодило. Сав је крај био огорчен, па се нашло људи који су смјело и јавно осуђивали овај злочин. Али г.ко би за то сазнале усташе, одмах би тај човјек добио и опомену — да се „у све то' не мијеша ако не жели да и он доживи исту судбину.

ЈБуди су живјели у неизвјесности и ишчекивању, јер је свака ноћ постала опасна. Усташе су ноћу јуриле, одлазиле некуд аутомобилима и враћале се у зору. Причало се да одлазе у чапљински и столачки крај и тамо убијају људе, исто као што су убили и ЈБубушаке код Церна.

Ускоро је и потврђено оно што се причало, јер су усташе на очиглед свих људи извршили нови тежак злочин.

Читав крај у близини Љубушког проводио је страшне, бесане ноћи. Једне такве ноћи, између 30. јуна и 1. јула 1941. године, забректали су камиони од Чапљине Била је понсћ. Камиони су прошли кроз Љубушки и окренули према Хумцу. Зауставили су се у близини фрањевачког самостана.

Близу самостана постоји цубока јама у кршу. То гротло никада није испитано, нити му се зна дубина и ширина. Проклето усташко сјеме пронашло је и ту дубоку јаму. Одлучили су да и њу напуне убијеним људима.

Пошто су имали обичај да екипе убојица шаљу из једног краја у други, гдЈе су непознати, и да људе одводе и убијају у крају гдје их нико не познаје, овога пута су у Љубушки камионима довукли српске сељаке из околине Чапљине и Стоца. Причало се да је већина из Пребиловаца. Довели су их до те јаме близу самостана и цркве.

Те ноћи чула се вика и ?апомагање код јаме, а одјекивала је и пуцњава. То се чуло и у самостану, али се нико није усудио да се приближи и буде свједок овог тешког злочина. Ипак. већ сутрадан је читав крај знао да су усташе те ноћи довеле око 90 људи, па их побиле и бациле у јаму на Хумцу.

Један човјек успио је побјећи са тог мјеота смрти. Он је бјежао кроз села ту ноћ и "утрадан. Многи су га сељаци видјели, али га нико није пријавио. Али многи свједоци су га ви.цјели како се скрива и разоткрили лаж усташа који су говорили да су четнике довели над јаму и поубијали. Бјегунац је био сељак, одијело му је било још умрљано од модре галице и видјело се да су га усташе ухватиле на послу, у винограду. Тада није било човјека у љубушком крају који није осудио овај тешки злочин.

Бјежећи камењаром, овај несрећни човјек је стигао до села Предграђа, готово повезаног са ЈБубушким. Међутим, под неким зидом, док је чучао скривен, примјетио га је један разбојник. Ухватио је бјегунца, а онда му се придружио и други кољач. Мучили су човјека, зауздали га чак и вуклк, док га, коначно, усташа није убио на тај начин што га је из ловачке пушке гађао сачмом у грло и тако га напросто преклао.

Тих дана су овдашњи људи, огорчени, ожалошћени и уплашени, а под дубоким лошим утисцима, избезумљено лутали, скривали се, нису излазили из кућа, плашили су се сваког сусрета са усташама на улици.

Ускоро се свуда препричавало како се над хумачком јамом збио изузетно потресан догађај. Ту су се, један против другога, нашла два сусједа, Муслиман и Србин осуђен на страшну смрт у провалији. Муслиман се звао Мехо Џелиловић, био је сеоска сиротиња, надничар из Чапљине. Њега су једног дана усташе дигле од ручка, дале му неку униформу и довеле га пред камион пун Срба из околице Чапљине. Камион је забректао и ускоро су се кашли у Љубушком, па над јамом код самостанске ограде у Хумцу.

Усташе су одмах почеле свој крвави посао. Мехо је, ужаснут, стајао над јамом, готово не схватајући шта се догађа и гдје је доведен, а уза њ је стајао тај његов сусјед, Србчн, који је чекао смрт. Мехо је одлучно одбио и поновљено наређење да се да „на посао". Зато је од усташа добио метак у чело и заједно са својим сусједом, Србином, срушио се у дубоку јаму.

Овај догађај се одмах прочуо. У Чапљини су људк тада говорили:

— Мехо је освјетлао образ Муслиманима својим властитим животом.

Ујутро су усташе натјеривале сељаке из најближих хумачких кућа да тијела убијених, која су ЈОШ лежала на мјесту злочина, бацају у јаму. Било је убијених и подаље од јаме, јер људи су се отимали, покушали бјежати и настојали се спасити.

Љубушаци су, у исто вријеме, слушали страшне зијести из Чапљине. Јер док су чапљинске усташе довукле л,уде у Љубушки, па их ту убијале, љубушке су усташе пошле у Чапљину — да припомогну у тим крвавим злочинима.

Суморно је јутро 28. јуна, 1941, на српски национални и вјерски празник Видовдан, освануло у Чапљини послије страшног догађаја. Људи су лутали улицама као луди од страха и узбуђења. Наиме, цијеле претходне ноћи усташе су одвлачиле похапшене Србе из препуног судског затвора и изводиле их на чапљински мост преко Неретве. Градић је сву ноћ слушао запомагања на месту, звуке тупих удараца маљем, а затим пљусак тијела у воду. Те ноћи нико није склопио ока у Чапљини.

Један затвор био је и у неком магацину за жито близу Чапљине, па су и из њега доводили и убијали људе.

Чим је свануло, свијет је изашао на улице. Али, све је било тихо и није се ни гласа чуло. При сусрету, људи су самс шаптали један другом о тој страшној ноћи.

Тада се сазнало да су се у затвору двојица људи објесили.

Претходне ноћи међу усташама у Чапљини било је и Љубушака. Ту је вршио убилачку улогу љубушки „логорник", студент Станиша Васиљ. Шофер који га је довезао у Љубушки причао је како му је глава клонула од умора послије још једне непроспаване ноћи испуњене злочином, у коме је и сам учествовао.

Све се то одмах прочуло у Љубушком и завладао је страх и узбуђење.

Уочи тог крвавог Видовдана, 27. јуна 1941 и у Љубушки је стигао орган усташког покрета „Хрватски народ", са „Поглавниковом изванредном одредбом и заповиједи" у којој је Павелић писао:

„Поводом гласина да би дне 28. о. мј. у ХрватскоЈ имали услиједити тобожњи прогони против једног дијела пучанства, одређујем да ће сватко тко такве гласове шири бити стављен пред пријеки суд.

Под једно се одређује да ће исто тако бити стављен пред пријеки суд сватко тко би уопће било када извршио било какво насиље над животом или над имовином било кога држављанина или припадника Независне Државе Хрватскс. Надаље, одређујем да су сви дужностници усташке организације и заповједници и подзаповједници усташке војнице особно одговорни за сваки изгред који би се у горе реченом смислу догодио, те имаду све усташке организације и тијела усташке војнице у цијелој држави подучити да им је дужност свим средствима спријечити било какав изгред у горњем смислу. Сваки члан усташке организације или војнице који би се сам починио кривцем таквог кажњивог дјела бити ће смјеста стријељан по усташком суду.

Исто тако органи јавне власти имају будно бдити над тим да се снагом закона спријечи било какав покушај насиља против имовине или живота било кога држављанина или припадника Независне Државе Хрватске, и стварног поданика, било какав чин подузет са стране неодговорних елемената или службених особа.

У сваком случају било каквог изгреда у том правцу, ако је потребно, имају се представници мјесних државних власти смјеста обратити на мене особно брзогласно или брзојавно, на што ћу по потреби одредити им потпору војске или моје тјелесне бојне".

Ову наредбу Павелића новине су морале доносити три дана узастопце, спикери радио-станица су је морали читати у емисијама три пута дневно. Надбискуп загребачки Алојзије Степинац, сарађујући с усташама, писмено је наредио 27. јуна 1941 године да се Павелићева наредба прогласи у свии црквама у Хрватској са проповједаоница.

Међутим, све ово је било дрска и лицемјерна варка, којом је Павелић хтио да прогоњени народи повјерују у његову ријеч, да не бјеже у шуме и да се не бране. па да тако лакше буду ухваћени и побијени. То су показали први дани послије ове наредбе, коју ниједан усташа уопће није поштовао, јер је са усташког врха имао сасвим друге усмене наредбе које су гласиле: „Убиј!"

Напротив, усташама које су убијале не само што није пала ни длака са главе, него су одликовани, похваљени и унапређени у више чинове.

Љубушаци у усташком врху починили су такођер велика зла. У „Главном усташком стану" били су чланови Вјекослав Лубурић-Макс, Томислав Гргић и Влатко Тонић-Херцег. Министар полиције наредбодавац био је Андрија Артуковић, министар „удружбе" који је имао вршити пресељавање и колонизацију био је др Анте Думаџић, а про-

челник за богоштовље у ери насилног покрштавања Срба и Јевреја био је фра Радослав Главаш. Грга Ереш био је замјеник стожерника Свеучилишног усташког стожера. У полицији је радио правник Фрањо Лучић.

Ереш је био и члан усташког покретног пријеког суда и судјеловао је још почетком маја 1941. године у суђењу и ссуди 32 Србина на смрт вјешањем у селу Благају на Кордуну. Међутим, Главни усташки стан није био задовољан овом „благом" пресудом, па је 6. маја упутио у Благај Вјекослава Лубурића са групом крвника. Лубурић је у школи у Благају са својим усташама побио 440 Срба са Кордуна.

Ето такво је било наличје ПаЕелићеве наредбе од 27. јуна да се не смију вршити злочини у вријеме кад су поједини крајеви већ пливали у крви, а све ријеке носиле лешеве жртава.

НЕУСПЈЕЛА МИСИЈА ПОДМАРШАЛА ЛАКСА

Дана 28. јуна, пошто се прочуло о страшним усташким злочинима у Херцеговини током читавог тог мјесеца и о првим борбама и отпору против усташа, у Мостар је стигао домобрански „подмаршал" Владимир Лакса. Гог домобранског генерала Павелић је унаприједио у чин „подмаршала" и послао га у Мостар као свог посебног „опуномоћеника" да води операције против устаника у Херцеговини, које су на више мјеста жестоко ударили на усташке Јбојице. Павелић је хтио да редовном војском појача усташке „постојбе" и припреми их за огорчене борбе, јер се народ почео бранити.

Лакса је покушао ставити под своју команду и усташке јединице које су чиниле дивљачке испаде. Бојао се да ће то дпвљање изазвати устанак и велике нереде, а уочио је да и Италијани потпирују злочине, како би касније из тога извукли корисг, јер су већ имали контакте са великосрпским прочетничким елементима.

Зато је Лакса, по доласку у Мостар, 28. јуна 1941, издао врло карактеристичан проглас. Своју праву мисију да се бори против устаника настојао је приказати као мисију за успостављање реда и заустављање усташких злочина. Он је, у свом прогласу становништву Херцеговине и јужне Далмацше, написао:

„Становништву Великих Жупа Хум и Дубрава (град и котар Мостар, те котари Невесиње, Метковић, Љубушки и Коњиц; град и котар Дубровник, те котари: Требиње, Билећа, Гацко, Љубише и Столац).

1. По заповиједи и овласти поглавника Независне Државе Хрватске др Анте Павелића са данашњим даном 28. липња све државне, грађанске, усташке, војне, оружничке и редарствене власти на територији Великих Жупа Хум и Дубрава стављене су под моје изразно заповједништво.

2. Све у точки 1) набројене власти и јединице смију и имају предузимати акцију и покрете у циљу одржавања јавног реда и сигурности само по мојој заповједи и мојим директивама.

Тко поступи противно овоме бит ће стављен под пријеки суд и стријељан.

3. Сваком гоађанину Независне Државе Хрватске које вјере био, ако је лојалан (исправан} према Независној Држави Хрватској гарантира се сигурност живота и несметано отпразљање свакодневних послова.

Тко угрози својевољно живот и имовину ма којег грађанина Независне Државе Хрватске, па ма тко го био, бит ће стављен под пријеки суд и стријељан.

4. Позивам све становииштво Великих Жупа — Хум и Дубрава, да се одмах врати својим кућама уколико је избјегло, и да продужи свој редован посао и живот.

Уколико тко још бесправно посједује ма какво војно или ватрено оружје, има га одмах предати најближем војном заповједништву, односно оружничкој постаји.

Предаја ватреног оружја имаде услиједити и има се извршити у року од 48 сати по огласу овог прогласа.

Код ксга се и послије овог рока нађе оружје, бит ће предан пријеком суду и стријељан.

5. У циљу спровођења и гарнтирања свега изложеног у точки 1, 2, 3 и 4 овога прогласа на територију Великих Жупа Хум и Дубрава (град Мостар те котареви: Невесиње, Метковић, Љубушки и Коњиц, град и котар Дубровник, те котареви: Требиње, Билећа, Гацко. Љубиње и Столац) проглашујем опсадно стање и пријеки суд.

Свако и најмање дјело противно Јавном реду и сигурности као и интегритету Независне Државе Хрватске бит ће одмах несмиљено и без икаквих обзира у крви угушено. За дом спремни!"

Истих дана се показало како Је Павелићева наредба обична лаж и заваравање. Баш тих дана усташки кољачи, Павелићеви најближи ,,доглавници" Бабић, Херенчић, Францетић, Поспишил, Бобан, Подгорелац, Жличарић, Судар и други, налазили су се у Херцеговини и убијали. Иако им је Павелић лично наредио да „подуче" све усташке „постојбе" да се поштује законитост, они су крло добро знали да је то Павелићева лукава варка и лаж, која има за циљ да уклони сваки опрез лаковјерних, да би лакше били похватани и побијени.

Баш тих дана, и то послије ове наредбе извршени су злочини и у Љубушком и у читавој Херцеговини, а нико се није нашао да послуша Павелићеву лицемјегну наредбу, из простог разлога што су од истог Павелића, како се убрзо показало, имали друге, строго тајне, усмене и „брзогласне" наредбе — да се убија.

Ништа се, тако, није промијенило, ни нар^дбом Павелића, ни доласком усташког „подмаршала" у Мостар и Херцеговину.

То потврђује и сам Лакса, и то убрзо, свега пет дана послије свога прогласа, када 3. јула 1941. пише усташком Великом жупану Жупе Хум, Тројеру:

„Ноћу 30. 6. и 1. 7. у близини Љубушког код самостана Хумац убијен је извјестан број грађана доведених из правца Чапљине. У случају да грађанске усташке редарствене и војне власти не спријече овакве поступке ^војих представника, исти ће бити стављени под пријеки суд".

Два дана касније, 5. јула 1941, Лакса поново пише Тројеру:

„Фрањевци из самостана на Хумцу чули су пуцњаву. Довезено је 85 људи из села Дабра код Стоца и стријељано. Сељаци присиљени да носе мртваце до јаме".

Котарска област из Љубушког такођер је јавила брзојавом:

„Ноћу између 30. VI и 1. VIII 1941. доведено из правца Чапљине и убијено у близини самостана Хумац 90 четника".

Усташка власт, дакле, означава жртве као четнике, док се велик број људи увјерио да су то били мирни сељаци које су усташе хватале у пољима и виноградима, те их с рада доводиле до јама и убијале.

Догађаји су се препричавали. Чуло се много страшних вијести мз Чапљине, је било много свијетлих момената: Хрвати и Муслимани у Љубушком спасавали су и успјели спасити неке српске породице. иако је и спасиоцима пријетила смрт ако их усташе открију.

Из Чапљине се чуло како из села одводе људе према Шурманцима и Житомислићима, те их бацају у јаме. Углавном су, приликом хватања људи, усташе лагале. Позивале су Србе редовним позивима власти и увјеравале их да иду на присилни рад, или да их селе у

Србију. На станици у Чапљини могло се видјети како усташе, у својој дволичности, пажљиво помажу старицама и старцима да се попну у теретне вагоне, да унесу своје сиротињске завежљаје. Јер, било је дозвољено људима да понесу мали пртљаг, како би се заварали и мислили да их „у року од 24 часа" пресељавају. Било је и грубих поступака и везивања са жипом по два човјека заједно. Усташе су хватале и одводиле све мушкарце од 16 до 60 година.

БЈЕКСТВО ИЗ КОЛОНЕ СМРТИ

Причало се тада како су из једне такве колоне смрти људи успјели и побјећи. То су били они најхрабријк који се нису плашили метка ако их стигну приликом бјекства.

Из једне колоне од 138 мушкараца и 2 жене побјегао је млад човјек, Душан Мандрапа. Он је био везан жицом са својим стричевићем Спасом. То је била колона ухапшених из Габеле и околине. Усташе су им 24. јуна, кад су их ухапсиле, објгсниле да иду у затвор „само док прође Видовдан".

Душан им није вјеровао и успут се догсворио са Спасом да непримјетно окрећу и помичу руке, све дотле док жицу не прекину, а онда да бјеже — један на једну, а други — на другу страну.

Тако су прекинули жицу и ослободили се. На мосту код Требижата, у селу Стругама, дали су један другом знак. Спасо је скочио на десну, а Душан на лијеву страну. Успјели су одмаћи неколико корака док су се усташе снашле и почеле пуцати. У бијегу су Спасу погодили, а Душан се бацио у ријеку и заронио па онда запливао, ронећи повремено. Пуцали су за њим, али га нису погодили, и он се успио сакрити у шибље и притајио се док колона није одмакла.

Душан је затим побјегао према Јасеници, гдје се у једној пећини крио пуна три дана. Нареднних дана се хранио код породице очева пријатеља Муслимана Мује Чолаковића. Одатле се, кришом са мајком, пребацио у Габелу, а затим побјегао у Метковић и сакрио се код очева пријатеља — трговца Саве Шакоте. Будући да је, као омладинац, од раније знао Јуру Галића, Станка Маревића-Прпића и друге комунисте у Метковићу, убрзо је укључен у политички рад.

Ускоро је Душан Мандрапа, са осам сво;их вршњака, отишао у неретванску партизанску јединицу. Касније је он био командир Прве љубушке чете, јединице братства и јединства у којој су борци били и Хрвати, и Муслимани, и Срби.

ДРАМАТИЧАН ПОЧЕТАК РАТНЕ 1942. ГОДИНЕ

Крај 1941. године био је изузетно тежак, наизглед чак и катастрофалан за све антифашисте, за све поштене људе љубушког краја: народу је наметнут терор; притискала га је лпад; царевала је оштра зима.

Посљедњег дана прве ратне године испред котарске области у Љубушком избиле су масовне демонстрације — због глади која је владала. Котарски предстојник је изашао пред демонстранте и успио их умирити (било их је двир до три стотиче), обећавши им да ће храна ускоро стић:;. Ухапшена су двојица најгласнијих демонстраната, а у Загреб је 2. јануара 1942. упућена дгпеша:

„Народ страшно гладује и уколико одмах не стигне храна, угрожена је јавна сигурност".

Узбуну је дигао и велики жупан Тројер, наглашавајући да ,,велика оскудица изазива нереде".

Из Љубушког је тих дана у Загреб упућена и анонимна жалба због неправилне подјеле храке. Пријаву је послало више грађана. Предсједништво владе послало је у Мостар нагог да се наводи у представци испитају. Међутим, велики жупан 1'рајер је одговорио да оружнички вод није ништа уепио сазнати и предлаже да се убудуће не узимају у поступак анонимне пријаве, које су ,,к томе послате без прописане таксе" — јер су нечстините. А народ би — каже се у одговору — требало „подучити честитости" да све пријаве потписује.

Анонимна жалба односила се баш на љубушког котарског предстојника. О томе велики жупан пише:

„Што се тиче самог предстојника г Ивана Буковца, могу извјестити у сваком погледу само најбоље. Наше вриједне и честите чиновнике треба поштедити од аношшних сумњичења већ и у интересу саме службе".

Први дани и мјесеци 1942. године били су овом народу заиста врло тешки. Све везе Херцеговине са сјевером, откуд стиже храна, биле су пресјечене. Окупатор и усташе нису били у стању да обезбиједе жељезничку пругу Сарајево -— Мостар Пругу је нападао Коњички партизански батаљон **j-** коме се борило и више Љубушака.

Велики сњегови покрили су и питоме предјеле око Љубушког, гдје је иначе мало људи имах-о свога жита до Божића, а и они који су нешто посједовали — подијелили су родбини и пријатељима, па су и они у рано прољеће остали без хљеба.

Те сурове и сњежне зиме у Љубушком је, чучећи на улици, сваког дана, много жена, помодрелих од студени, чекало неће ли се појавити неки камион са кукурузом. Чекање је било дуго и узалудно и глад је давала печат животу у љубушком крају.

НЕПРИЈАТЕЉ ПРИЗНАЈЕ ВЛАСТИТУ НЕМОЋ.

Пошто је по њега развој војно-политичке ситуације био неповољан, окупатор појачава своје гарнизоне у оближњим градовима, а нарочито у Мостару, Метковићу и Коњицу. У Мостар долази читава италијанска дивизија. Италијански фашисти се готово окрећу четницима, својим новим савезницима.

Занимљиви су и тадашњи извјештаји које је котарски предстојник у Љубушком сваких 15 дана слао Усташкој надзорној служби и Домобранству у Загребу и Великој жупи у Мостару. Тако у посљедњем извјештају из 1941. оцјенује „опће политичко стање као повољно", али у рубрици „Појаве и утјецаји разних политичких струјања" усташки полицајац пише:

„Покоји бив. ХСС критикује садање стање, а у селима дуж далматинске границе опажа се утицај љевичарске промичбе. Исто тако, међу муслиманском младежи у Љубушком има много комунистичких симпатизера". И даље: „Комунистички настројени појединци настоје умањити успјехе савезничких војски, а нарочито настоје потцијенити нашу војску".

То је било признање властите немоћи — да окупатор и усташе нису успјели за осам мјесеци своје владавине и терора да организују и учврсте у љубушком котару усташки покрет, јер је народ, очито у већини, био антиусташки, однс-но антиокупаторски расположен. Истовремено, то је било и признање народноослободилачком покрету, који ни у најтежим тренуцима усташког терора свдје ниЈе престајао да дјелује.

У закључку извјештаја за прву половину јануара 1942. котарски предстојник наводи да је почело организоваке усташког покрета, да је именован логорник и да се оснивају усташки табори. То је већ други покушај усташа да створе било какву трајну организацију; први покушај 1941. године им је пропао, зато што је народ осуђивао њихове злочине и није им пружао подршку.

Усташе су из Загреба упућивале у овај крај посебне екипе официра — да мобилишу младе људе, што им је донекле и успијевало, јер су се служили преварама и лажним обећањима.

Котарско предстојништво упозорава Загреб и на опасности које пријете из далматинских села, тражећи и у томе помоћи:

,,Од поузданих сељака који одлазе и враћају се из предјела Подгоре, Влаке, Турије и Миховила, котара макарског, дознаје се да се међу сељаштвом растурају кв. билтени, у којима се приказује од стране комуниста како је Њемачка у досадашњим борбама у Русији изгубила седам и по милиона људи и како сада назадује. Билтени су писани на пола арка концепт папира, а носе потпис Москве. Један ми сељак каже да је он видио особно код једног сељака у Влаки тај билтен, али га није смио питати да му га даде јер да су тамо већином припадници комуниста и да мрзе сељаке из љубушког котара. Овај сељак надаље ми је казао, да комунисти код Влаке, Подгоре, Турије и у брду Миховилу имају склоништа у пећинама, гдје имају складишта оружја и тајну круговалну постају за предавање и примање, па да све упуте примају преко круговалне постаје.

Молим да се наведени предјели претресу ради проналаска потајног круговала и комунистичког тискописа и да се истакнути комунисти између народа уклоне, јер постоји опасност да ће и погранича котара ЈБубушкога, која веже према наведеном крају, а већим дијелом се односи на подручје жандармеријске станице у Витини, комунистичкој потајној промичби подлећи, јер је немогуће спријечити да народ одовуд не прелази тамо и онај не долази овамо".

Велики жупан својеручно је написао писмо Котарској области у Макарској, које завршава:

„Стављајући вам на знање горње извјешће котарске области у ЈБубушком изволите обавијестити ову жупу о резултату истраге коју сте сигурно већ провели у горњој ствари, пошто се ради о непријатељској промичби у котару који граничи са котаром ЈБубушки ове жупе".

Овај документ показује да је усташе хватала паника због јаког партизанског покрета у Далмацији, у непосредној близини љубушког краја.

У извјештају за раздобље друге половине јануара 1942. котарски предстојник опет наглашава: „У селима дуж далматинс-ке границе која граниче са котаревима: Вргорац, Макарска и Метковић, опажа се комунистичка промичба. Ова област је ухапсила дана 30. јануара о.г. тројицу сељака комунистичких симпатизера, ради тога што су јавно у селу Витини, у гостиони пјевали слиједећу комунистичку пјесму: „Не бојимо се Рима ни Берлина, док је нама нашега Стаљина". Сва тројица се налазе у одвашњем затвору".

Били су то Фрањо Ракић, Ораховљанин, са границе Далмације, и двојица из Граба, Марко Вујевић-Цицин и Фрањо Вујевић, звани „Грумен земље". Котарска област је ухапшене упутила у Мостар и они су од јануара до јула 1942. лежали у затвору „Ћеловина".

И то пјевање свједочи о расположењу људи у овом крају на почетку 1942. године, када су усташе све више губиле и оно мало повје-

рења које су биле стекле. Уједно, то је свједочанство да народ већ тада није вјеровао у побједу ОЈОвине Рим-Берлин, сећ у побједу антихитлеровске коалиције, о чему говори и садрхчај пјесме.

У истом извјештају упућеном из Љубушког, и поред „повољне" оцјене политичке ситуације, у рубрици „Страна промичба" пише:

„Комунистички настројени појединци и англофили настоје умањити успјехе савезничких војски на источном бојишту, а у унутрашњости увеличати успјехе четничко-комунистичких банди. Ради овакве промичбе појединаца и ради слушања вијести с непријатељских круговалних постаја, ова област је запечатила три круговалника, и то два кафанска и један из приЕатне куће у намјери да онемогући насједање нашег свијета страноЈ непријатељској промичби".

Расположење људи је било такво да су чак и у кафанама слушали радио-вијести и препричавали их. Усташка власт је очајнички покушавала то да спријечи, али јој није успијевало.

На крају извјештаја, очито у страху, поново се предлаже да Усташки логор у Љубушком наоружа извјестан број усташа који би, „скупа са жандарима, били јача гаранција реда и јавне сигурности у овом котару".

Усташе су из љубушкога краја повукле све мобилисане младиће и убацивале их, чак и недоучене оружју, у битке широм Босне и Херцеговине и Хрватске.

У извјештају Котарске области за прву половину фебруара, Буковац наводи: „Комунисти и симпатизери убацују међу народ алармантне вијести које углавном долазе из сусједних котарева Далмације. Међу тим вијестима преносило се да има бити извршен атентат на поглавника и букнути комунистичка револуција и то између 8. и 20. овог мјесеца. Тим поводом извршено је једно хапшење и извиди се воде".

Даље се наводи да незадосољни појединци настоје раздор унијети међу народ, али им то не успијева, те да би жандаркеријске станице требало појачати.

На крају сваког од тих и других извјештаја упућених у Загреб или Мостар, кука се због несташице хране и вапи да што прије стигне кукуруз, брашно, грах, кромпир и маст, „јер тога уопће народ нема осим незнатног броја имућнијих поједипаца".

Представници усташке власти осјећали су се несигурним у сваком куту љубушкога котара. На западу и југу и на истоку и сјеверу, буктао је партизански покрет. Мостарци, Љубушаци, Прозорци и Ливњаци, те Далматинци, сврстани у партизанске одреде, постизали су све веће успјехе у борбама против окупатора и квислинга. Најближа партизанска база је на Рујници. Тамо је партизански одред изводио успјешне акције — на самој граници љубушкога котара.

Усташка власт стално шаље нове алармантне извјештаје о стању у котару и околини. Тако је Усташки табор у Ракитну, забаченом планинском крају љубошког котара, концем маја 1942, писао Усташком стожеру у Мостар:

„Опћина Ракитно непосредно је угрожена са стране партизана. Сваки час се очекује њихов напад на Ракитно . . ."

Усташе траже заштиту и гтомоћ од италијанских трупа, а Италијани одговарају да „оружничка постаја у Ракитном не спада у дјелокруг горњег заповједништва". Тај навод, као и ти документи у цјелини, свједоче да ни окупатор није био у стаг у остварити било какав ред, нити се ефикасно супротставити све јачем и ширем развоју народноослободилачког покрета. Владао је хаос у редовима квислинга.

Глад је харала. А партизанске јединице су све више угрожавале сваки подухват окупатора и њиховог слуге Павелића. У западној Херцеговини народ је то знао и осјећао и његово се оасположење све више окретало против усташа а све рјећи су били они који су очекивали било шта добро од те Павелићеве „државе" и окупатора наше земље.

ПАНИКА МЕЂУ УСТАШАМА

Невелик број људи у западној Херцеговини везао се идеолошки за усташку власт. Заклете усташе били су неки ријетки интелектуалци, поједини ђаци, студенти и свећеници и незнатан број заосталих и необразованих људи. Међу њима је било и оних који су били огорчени на поступке великосрпске владавине између два рата. Они су се надали да ће бити боље стање и сношљивији живот у такозваној НДХ, да ће то бити каква-таква држава. Али нису били свјесни тога да на злочинима над другим нико не може градити сопствену срећу.

Усташе су већ у првим мјесецима 1942. 5иле у дефанзиви, те су повучене из љубушког котарп. Италијани су се све више окретали новом савезнику — четницима. Италијанске окупаторске трупе држале су власт, усташе су се већ компромитовале, па за фашистичког окупатора нису биле политички употребљиве пити корисне.

Положај усташа у љубушком крају био је много тежи него што је ико могао претпоставити н-зколико мјесеци раније. Политичке махинације италијанских фашиста захтијевале су њихово гоњење из Херцеговине. Све успјешније акције партизанских одреда у Далмацији и Босни, ослоЗођење Вргорца и осталих мјеста на граници котара за усташку власт је био почетак краја њихове страховладе.

У сусједним крајевима макарског, вргорачког и метковићкога котара партизанске акције прерасле су у прави рат против окупатора и квислинга, чему се издајници и њихове присталице нису уопште надали нити су за тако нешто били припремљени. Квислинзи су у почетку мислили да су непобједиви, да имају апсолутну надмоћ, да могу да раде шта хоће. Наједном су наоружани нарол и његови борци — партизани показали такву снагу да су усташе почеле да размишљају о томе шта ће бити с њима, куда да бјеже да би избјегли суд народа, ријешеног да се ослсбоди окупатора и да казни издајнике својих националних и социјалних тежњи.

Усташка власт у ЈБубушком увидјела је да нема снаге да се супротстави евентуалном налету партизана. Зати су њгне депеше пуне кукњаве и тражења помоћи из других крајек.а. Захтијевала је да се пошаљу јединице које ће је заштитити. Али нових јединица није било, јер је народноослободклачки устанак захватио све крајеве „државе".

Присне везе партизана и уопште припадника НОП-а из љубушкога краја са јединицама и организацијама устаничког покрета у сусједној Далмацији непрекидно су се развијале. Котарски предстојник се жали великом жупану да „комунистички настројени" људи долазе у Херцеговину и купују жи^о коЈе плаћају зеликим свотама и при том говоре да куне ништа не вриједе. Предстојник претпоставља да су куне фалсификоване и убачене из иностранства. Купци долазе само обноћ и полиција не може да их ухвати.

У таквој ситуацији усташе изводе велику рацију у свим селима уз далматинску границу, а у споразуму са усташама из Вргорца, и у

селима Велики Пролог и Дусина. Тај задатак повјериле су жандарима из Витине, одакле заповједник у тајном извјештају обавјештава о мјесним приликама, служећи се и подацима прикупљених од шпијуна.

Поводом вијести" — пише у извјештају заповједника витинске жандармеријске станице од 18. марта 1942. године — „о комунистичко-партизанским бандама које се налазе недалеко од границе у планини Клек, над селом Сташевица, извршио сам 17. овог мјесеца, са неколико поузданих сељака, претрес свију села подручја ове постаје и села Велики Пролог и Дусина, која су у непосредној близини наведене планине, али се није могло дознати да су партизани прелазили на подручје љубушког котара. Од главара наведених села и других лица установио сам: да се у планини Клек и Рилић налазе комунисти, али у Клеку им је главни стан, а ове планине вежу подручје од Граца, Бићине, Сташевице до Хумчана, свега око 15 квадратних километара. Њихова снага, без оних које су приморали да иду с њима, износи од 200 до 250, а чује се да су међу њима четничко-комунистичке вође, да су наоружани маузеркама и стројницама, те да имаду око шест стројница. Ове стројнице и пушке остале су од бивше југославенске војске, митраљеске чете, која је до преврата била у Грацу и ту разоружана. Они су се у ноћи 15. марта спустили у село Сташевицу гдје и сада имају страже. Како између Сташевице и Хумчана, с једне, и Великог Пролога и Дусине, с друге стране, постоји језеро које у мјесецу априлу нестаје јер се вода исциједи у море, за сада нема опасности да ће се они пребацивати прено воде и нападати према Великом Прологу и Дусини, али постоји могућност њихова кретања котлином према Вргорцу и Бијачи, гдје имају више својих присталица и гдје се надају успјеху".

У извјештају се још наводи да партизани има-ју бијелог хљеба, што су сељаци видјели, па и добивали од њих, те говоре да им стиже из Енглеске — подморницама!

Баш тих дана кад је извршено ово извиђање, лартизани су у вргорачкој и неретванској крајини постигли значајне успјехе. Тако је 15. марта разоружано 9 жандара, баш кад с-у извиђали у селу Пасичини. Они су заробљени и одведени у партизанску базу. Сутрадан су се жандари вратили у своју станицу, у Нова Села. Изјавили су да у селима партизани држе сву власт, да су одлично наоружани и бројно јаки, а вође су им млади и образовани људи. Онк су заробљеним жандарима, приликом пуштања, одржали говор о циљевима ослободилачке борбе.

У извјештају који је одавде упућен Великој жупи у Мостар, отворено се говори да у свим селима влада паиика, јер на том терену жанадрмеријске станице имају само 32 жандара, који уопће не залазе у та села. Исто тако, Италијани су дозволили да се сељацима врати 70 ловачких пушака које су им биле одузете.

Велики жупан написао је потом неколико вапи.|ућих писама у Загреб и тражио наоружање бар за двије стотине поузданих сељака, на што би и Италијани пристали.

Везе између херцеговачких и далматинских села заиста су још од прије рата биле врло присне, чему су потпомогли и трговина, женидбе и многа пријатељства, а нарочито су сада ту сарадњу развијали комунисти. То је морало бити познато усташкој власти у ЈБубушком, Вргорцу, Макарској и Метковићу. Трн у оку усташким властима биле су интензивне везе села Граба, Клобука и Ораховља са Далмацијом, затим везе Бијаче и неретванске крајине.

Тако су већ 1941. те везе резултирале успјесима у развијању партизанске борбе. У јединицама неретванске крајине већ на почетку 1942. године било је партизана из Бијаче. Јед&н од водећих комуниста и организатора устанка на доњој Неретви био је Јуре Галић-Велики, Херцеговац из Бијаче.

Основано је, дакле, било узнемирење усташке власти због ширења партизанског покрета.

Одјек борби партизана у далматинским селима нарочито је утицао на Херцеговину. Комунисти илегалци из западне Херцеговине прелазили су границу и донооили пропагандни материјал.

АКЦИЈЕ ПАРТИЗАНА У СУСЈЕДНОЈ ДАЛМАЦИЈИ

У јануару 1942. љубушким крајем су снажно одјекнуле вијести о народном устанку у Грацу крај Макарске. Детаљи тога догађаја брзо су, од уха до уха, пренесени међу Љубушаке и од тадз је свака акција у сусједним крајевима Далмације, у Неретг.л, Плини, вргорачкој и имотској крајини и Биокову г.мала одјек и у љубушком крају и тјерала страх у кости усташама.

Кад су 1. маја 1942. плануле ватре по свим висовима у Далмацији и на територију љубушких села уз далматинску границу, забринутост је порасла. Исто тако, страх је владао и међу усташама у вргорачком и метковићком крају. А да је управо мај 1942 протекао у страховању квислиншке власти, показује .један документ који је мостарска Велика жупа примила од Котарске области у Метковићу, због чега је алармирала Италијане и усташе, те усташку пласт у Сарајеву и Загребу.

Према том документу, чета партизана је 1. маја упала у село Западну Плину и ухапсила једног издајника. Партизани су посјетили и мјесног попа коме су запријетили да пази шта ради Усташки предстојник из Метковића жали се да су села Источна и Западна Плина смјештена међу брдима и да су сељаци пасивни, тапо да међу њима нису могли наћи ни једног који би ступио у противукомунистичку милицију што се тада почела стварати на иницијативу италијанске фашистичке војске, односно њене тајне полиције (ОВРА).

Три дана касније потопљен је на ушћу Неретве један глибодер. Исте ноћи, друга партизанска чета напала је свјетионик на ушћу Неретве и још два глибодера који су такођер потопљени. Том приликом партизани су поштедјели имовину морнара на глибодерима, отворили су вентиле и тако потопкли глибодере. Са свјетионика су одни-јели телефонски апарат.

Дан касније већа група партизана посјетила је села Пасичину и Шипак. Италијани су из Метковића послали колону пјешадије и батерију топова, али су партизани колону дочекали из засједе и одбили је. Погинула су два фашистичка војника, неколико их је рањено, а заробљено је десет војника и један поручник.

То признаје и усташки извјештај, у чијем додатку поджупан из Мостара беспомоћно тражи да се пучанство и државна имовина заштити и да се пружи помоћ у подијели оружја народу, те да једна усташка бојна буде смјештена у Метковићу.

Тако су читав мај и прва половица јуна протекли у страху и узбуђењу међу усташама у Љубушком, јер су непрекидно стизале вијести о борбама, а чула се и пуцњава.

Коначно, стигли су извјештаји о порушеним мостовима и цестама према Вргорцу. Извршен је и напад на Вргорац. Партизани су се ноћу, између 14. и 15. јуна, пробили у Вргорац, разоружали домобранску посаду и ослободили котарско мјесто. Посада се, упркос помоћи италијанске јединице из гарнизона у Метковићу, није могла

држати; иакон што су јединице разоружане. запаљени су велико складиште Духанске станице и Жанадрмеријска станица. Дим се видио чак из Метковића и Љубушког. Партизани су казнили неколико усташа, а заједно са ослободиоцима стигла је из подбиоковских села и велика колона жена са коњима, мазга^а и магарцима, тако да је брзо евакуисан плијен из града.

Тек у три сата по подне 15. јуна, кренула је из Метковића преко Љубушког колона италијанске пјешадије и стигла у Вргорац кад су се партизани већ били повукли према Биокову.

Тог дана, нешто прије доласка италијанске колоне, партизани су пустили све заробљене домобране, који су одмах побјегли из Вргорца. Двадесет их је побјегло пјешке у Витину, гдје су стигли сутрадан. Међу њима је било и разоружаних жандара. Лошто су им партизани свукли војничка одијела и одузели оружје, домобрани су остали само у неким прњама. Жандари у Витини су прикупили заробљенике и, по наређењу Команде домобранства из Мостара, упутили у Мостар.

МИНИСТРА АРТУКОВИЋА ШТИТЕ ИТАЛИЈАНСКИ ТЕНКОВИ

Крајње неповољан развој догађаја привухао је у западну Херцеговину и министра унутрашњих послова НДХ, др Андрију Артуковића. Он се у свом родном краЈу, судећи по свему, није добро осјећао. Додуше, прошао је кроз читав котар, али људи који су га видјели кажу да је био заплашен и једва би чекао да шмугне у своју лимузину. А стално га је окруживало око тридесет усташа у маслинасто-зеленим униформама, оних најповјерљивијих Павелићевих емиграната кољача, који су са Павелићем и Артуковићем били и у емиграцији у Италији. Министар Артуковић је био толико заплашен догађајима да није смио заноћити ни у свом родном Клобуку, чак ни код свога рођеног брата. Овај се, пак, с њим није слагао и ограђивао се од поступака усташа, па и од свог брата, устгшког министра. Приликом пролаза кроз Клобук Артуковића су штитили Италијани, заправо, колону усташких аутомобила пратила су италијанска оклопна борна кола.

У извјештају о пролазу Артуковића кроз Љубушки котарски предстојник је великом жупану јавио да је овај у једном дану, на брзину, пропутовао сву Бекију и стигао увечер у Љубушки. Врло кратко се, наводи, задржао у Совићима, Дриновцима, Клобуку и Витини. Очито, усташки министар унутрашњих послова се плашио инцидената, па ни у свом родном крају није био сигуран за сопствену главу.

Већ почетком 1942. су се и у љубушком крају, као и другдје у „независној држави" Анте Павелића, почели низати догађаји неповољни по устатпе.

У близини Љубушког, у сусједној Далмацији, сгално су пламтјеле битке, или бар чаркања па се и у Љубушком усташка власт осјећала несигурном, губећи полако, али сигурно, тло под ногама. У Љубушком су тада широко одјекнуле сијести о току и, нарочито, исходу суђења групи комуниста пред Пријеким судом у Мостару. Тамо се, дјеловањем партијске организације, успјело подесити држање комуниста на суду и утицпти на поједине суце, те су сви ухапшени ослобођени. Чим су пуштени, прешли су у илегалност и отишли у партизанске одреде или у друга мјеста. Тако су се разишли и комунисти које усташка полиција 1941. године уопће није открила.

Комунисти из Бијаче формирали су одмах ударну групу. Већина ЈБубушака отишла је у Коњички партизански батаљон, или на политички илегалан рад у Сарајево, Мостар, Тузлу и друга, мјеста гдје су распоређени.

Уз једног члана Партије, у ЈБубушком је остало и неколико чланова СКОЈ-а који нису откризени. Уз то, у граду и пс селима дјелују симпатизери Партије и народноослободилачког покрета. Показало се врло значајним што је партијска организација уочи рата ојачала или стекла своје симпатизере у неким селима.

То је било вријеме када су усташе итекако осјећале посљедице акција добро организованих партизанских одреда и чета, и то не само из Далмације, него и из источне Херцеговине. Најближе ЈБубушком биле су херцеговачке партизанске чете у околини Чапљине. На сам Међународни празник рада, Првог маја 1942, херцегозачки партизани прекинули су промет на цести Чапљина — Метковић и 15 дана држали слободну територију све до Клепаца. Тек)6. маја напали су Италијани с већим снагама и оспособили жељезничку пругу Чапљина — Дубровник. Уз то, у сјеверној и јужној Херцеговини основано је више батаљона, уз већ постојећи КОЈБИЧКИ (касниЈе Мостарски) партизански батаљон. Основни су батаљони „Невесињска пушка", затим „Шума" у требињском крају, те Билећки, Столачки и други.

Све то се врло добро знало и у љубушком кра^у, причало се у народу, а познато је било и и:1 илегалних листова који су стизали из Мостара и Далмације. Тада је фашистичка обавјештајна служба почела окупљати четнике под сзоју заставу.

ИЗВЈЕШТАЈ ЏЕМАЛА БИЈЕДИЋА О НОП-у У ЉУБУШКОМ

О томе шта се тада збивало у љубушком крају забиљежено је у партијском документу који је написао Џемал Биједић То је опширан извјештај о приликама у ХерцегоЕини, писап 29. априла 1942. У извјештају су изнесене прилике и у љубушком крају. Тада је, наиме, већ постојао Окружни комитет КПЈ за јужну Херцеговину.

„Ми смо" — пише Џемал Биједић, сјећајући се тих дана — „нарочито обраћали пажњу на љубушки крај, знајући да је тамошња наша организаци.ја — која се прије рата пробила и у села, те извршила акцију протеста на имендан Анте Павелића, 13. јуна 1941. године — била разбијена, а многи комунисти похапшени. Због тако тешке ситуације, ми смо из Мостара водили нарочиту бригу да помогнемо неколицини наших људи који су остали неоткривени. Редовно смо отпремали штампу у ЈБубушки, а како је познато, техника Обласног комитета КПЈ за Херцеговину у Мостару издавала је свој „Билтен", а вијести сваког другог дана. Једини члан који је остао неоткривен у ЈБубушком, а за кога ми је везу предао Халид Месиховић када је долазио у одред, био је Шефик Махић. Он је неколико пута тих мјесеци и лично долазио код мене у Мостар и договарали смо се шта да се ради. Тамо смо упућивали и вриједног Љубушака, члана мостарског Мјесног комитета КПЈ, Салема Делалића, секретара Мјесног комитета СКОЈ-а за Мостар. И тако су се ствари добро развијале".

Но, Џемал Биједић је напоменуо да је сачуван извјештај који је писао и у коме се износе укратко и прилике у љубушком крају. Тај извтештај понио је из Мостара ЈБубушак Салем Делалић према Сарајеву и' Романији, за Покрајински комитет -чПЈ за Босну и Херцеговину. Међутим, приликом једне опасне пророкације у возу, у Коњицу, ухапшен је Салем и извјештај откривен. Међутим, био је вјешто састављен, без навођења ма каквих података које би усташе могле искористили. Салем Делалић је касније, у логору, у Старој Градишки убијен. Сачувана је копија извјсштаја.

У извјештају са потписом ,,Б" (Биједић) изнесене су прилике у Херцеговини, и то у њеном јужном дијелу за сва мјеста, па и за љубушки крај, гдје има политичког рада с добром подлогом од прије рата. Џемал Биједић је написао:

„ЈБубушки: постоји актив од четири друга, од тога два партијца. Од прије пола мјесеца рад овог актива је живнуо. Одржавају везу с неколико села: Градска, Бијача, Граб, Грабовник. Имају језгро СКОЈ-а са пет читалачких група. Редовно отпремамо штампани материјал који се већином растура по селима.

Другови извјештавају да расположење маса за усташки покрет малаксава. Немају вјеру у НДХ. Далматински партизани су их силно уплашили. На петнаест километара од ЈБубушког водиле су се борбе, те су партизани поразили једну банду која је кренула из Имотског против њих".

Иако кратак, тај извјештај много говори.

Из њега се види да је партијско-политичкк рад оживио у априлу 1942. Такође р је очито да везе са селима постоје, да дјелује доста бројна скојевска организација јер има пет чнталачких група, дакле, најмање је 15—20 омладинаца било повезано у то језгро СКОЈ-а. Осјећало се и у љубушком крају да се народ „охладио" и дистанцирао од усташа и да малаксава расположење за њих, да је тај наш свијет изгубио вјеру у „независну" Павелићеву државу. Остали су документи и сјећања о политичком стању у љубушким селима, а посебно у ЈБубушком, ранијем центру комуниегичког покрета читавог овог краја.

ДОСТА БАЗА, ЈОШ ВИШЕ КУРИРА

Тада је у самом ЈБубушком постојало више база у којима су се састајали комунисти: на Табији — старом граду херцега Стјепана, на државном добру „Плантажа" — гдје је живио комуниста Иван Шкробо, на Жабљаку — у напуштеној кући званој „Ненина кућа" на Главици — у кући Ејуба Делалића и у бункеру иза куће Мухамеда Коњхоџића, те коначно, у кући ^толара Мехе Ормана, званог Народ. Састајали су се чак и у самом хотелу у центру ЈБубушког, у неупадљивим просторијама. Хотел су у закупу држали браћа Јакићи. Породица једног од њих била је ангажирана у илегалном раду; Мустафа, његова два сина, кћерка и другарица Зухра. И њихова кућа на Главици била је од 1941. партизанска база.

Курирске везе биле су врло развијене, не само са селима него и са Мостаром и Далмацијом. Оцрођен број курира у то тешко вријеме одговорно је вршио своје опасне дужности. Детаљнији приказ тих веза показује да су комунисти и у најтежем периоду успјели да, великим пожртвовањем и по цијену живота, одржавају живу везу са партијским и партизанским пунктовима од Мостара до Биокова, те да је градић ЈБубушки био цснтар партизанских веза на тој линији. То је било могуће захваљујући храбрости и пожртвовању већег броја људи, ријешених да се боре.

У том раздобљу много је учинио Хамо Бешировић, кројачки радник, који је добио и илегално име „Летећи" јер је непрекидно, по задацима, некуда јурио и свуда стизао. „Шифра" му је била увијек у џепу. Кад би га сусрели жандари, он би извадио ту своју „шифру" (кројачки центиментар), а уистину је и одлазио у села да добије наруџбу и узме људима мјеру ако су имали шта да сашију у кројачкој радњи Ибре Алендара, гдје је Хамо био запослен. Он-је од Мостара до Граба често „летио", а илегални материјал је држао у чарапи, или

ушивен у њедра. Дужност му је била да пошту пренесе до Граба, у кућу фотографа Станка Хрстића, предратног комунисте, брата шпанског борца Петра Хрстића. Одатле до Моховца пошту су носили курири, активисти из Граба.

Из Мостара је у ЈБубушки доносила штампу врло вриједна курирка Сабира, другарица Хасе Месиховића, хоји се послије ослобађајуће пресуде Пријеког суда преселио из Љубушког у Мостар, гдје није био познат полицији и гдје је живио његов брат Омер, члан КПЈ. Тако је и Хасин стан у Мостару постао релејна станица за пошту и штампу. А Сабира би кренула с дјететом у наручју, да нико не посумња, ушила би у њедра летке и, путујући аутобусом и излажући се великим опасностима, пренијела их у Љубушки.

Курирске послове вршила је и Фатима Орман-Шкрбо, која се уочи рата удала за Меху Ормана-Народа, а прије тога била радница Духанске станице у Чапљини. Била је члан СКОЈ-а и одржавала је везу према Чапљини.

Уопће, на везама су биле вриједне и одважне жене. Тако је сестра Салема Делалића, Хабиба-Биба, такођер из Мостара, из свога стана носила у Љубушки пошту — писамце сакривено у високој пети своје ципеле. Доласци и одласци курирки били су, углавном, неупадљиви, јер су све оне имале својту у Љубушком, а било је разлога да често долазе у Љубушки, на имање.

Веза са Бијачом била је најживља. Будући да јавно, дању, у Љубушки нису смјели долазити предратни комунисти који су били хапшени па их је Буковац лично познавао —• везе су одржавале Ружа Приморчева и друге жене, али и мушкарци: Томо Галић, Стојан Приморац, Анте Ћуже-Мали и други.

Везу са Биоковом одржавао Је Павао Гранић-Бег, Далматинац, чија је сестра била удата у Вељацима. Павао је такође долазио у Љубушки, а и његова сестра Анђелија Виштица је чешће носила важну и добро скривену пошту. Она је, за камуфлажу, доносила на љубушки пазар штогод нд продају, углавном поврће и воће.

Постојала је, повремено, и директна веза између Биокова и Љубушког. Године 1942. неколико пута је са Биокова у Радишиће, код Ивана Шкробе, на Плантажу, долазио агроном Мартин Гамулин, партизан, који је уочи рата радио на Плантажи. Он је стизао ради ,,економских акција". Организација у Љубушком ^е преко Ћазима Диздаревића набављала понешто жнта и Иван Шкробо би, по Мартиновој вези, жито товарио на таљиге и одвозио у Метковић, одакле је то организација отпремала у Биоково. Трајало је то све до маја 1942, када је и Шкробо отишао у партизанску јединицу на Биоково.

Разгранате везе и курири свједоче да се радило живо, без прекида. А што је вријеме послије разбијања организације Партије (средина јуна 1941) одмицало — тај рад је бивао све живљи.

Било је у том раду много опасности, али и случајних догађаја који су се могли грагично завршити. Али, захваљујући опрезности и искуству људи који су радили и прије рата у напредном покрету, све се добро и доста успјешпо одвијало. Памти се, рецимо, како је кондуктер аутобуса Ђулага Фазлагић доносио пакете летака из Мостара. Такав један пакет оставио је у кројачкој радњи Ибре Алендара за Хаму Бешировића. Хаме у том часу није било у радњи, па је пакет примио кројачки ученик, дјечак Кошарић. Он је видио шта је у пакету, али није никоме рекао. Чак му је један усташа био и близак род, али је дјечак тајну сачувао. И сам Хамо — који је за одласке у Мостар имао легалну пропусницу, јер полицији није био сумњив —

једном је, с пакетом илегалне штампе, пао у блокаду баш у тренутку када је усред Мостара убијен злогласни полипијски агент Мујо Трбоња. Но, Хамо се сретно извукао.

Можда је најбоље као курир пролазио Дерво Шукалић, такођер кројач, који је још прије рата у гуверналу свог бицикла преносио штампу кроз читав котар, до Имотског. Он није имао запослења као Хамо, али му је такођер кро;ачки „центиметар" служио као легитимација по селима. Још прије рата почео је обављати свој занат тако што би шио по кућама у којигта би затекао шивању машину. Наруџбе је примао на лицу мјеста, задовољавајући потребе људи. Познат у читавој Бекији као поштен радник и радо виђен човјек, Дерво је био веселе природе; осмијех му није силазио с лица, а возећи бицикл непрекидно је пјевушио. Тако је доносио и партијску штампу — повјерљивим људима. У које куће у Клобуку треба да наврађа показивао му је Мирко Муцић, комунист који је, након издржане политичке робије, постао заступник фирме „Сингер". Та фирма је продавала и одржавала све шиваће машине марке „Сингер" у љубушком крају, па је Мирко сваку знао. Но, нико неупућен није могас довести у везу Мирка и Дерву у погледу њихове политичке дјелатности, нити по Дервином држању наслутити да организација КПЈ по њему шаље своју штампу у села. Улазећи у села, Дерво би се најављивао пјесмом, па је пред њега излазио и онај чији је то био партијски задатак. Тако је све потрајало до Дервина одласка у партизане.[5)]

Миле Антић из Клобука гек је послије ослобођења од свога оца Цвитана сазнао да је Дерво тада доносио легке. Цвитан је послије рата отворио једну своју стару шкрињу и показао дјеци свежањ илегалне штампе коју му је Дерзт доносио а он читао а да нико у кући то није знао.

ОСНИВАЊЕ ПРВИХ ОДБОРА

До пролећа 1942. у љубушком крају није основан ниједан народноослободилачки одбор, иако је у појединим мјестима (Бијача, Клобук, ЈБубушки, Тихаљина, Дрпновци, Ораховље, Граб и др) било доста људи који су некада сакушк-ли „црвену пзмоћ" (касније, у првој години рата, „одбори за народну помоћ"). Такав одбор је у Бијачу, на примјер, дјеловао већ 1941 гсдине. Када С- комунисти пали у затвор, чланови „народне помоћи" су се, заједнс с породицама, бринули за слање хране затвореницима и за плаћање о.двока-^а који их је заступао на Пријеком суду.

Али, до извјештаја Џемала Биједића, тј. до 29. априла 1942, у љубушком крају није било народноослободилачких одбора. Када је из ЈБубушког однио податке за сломенути извјештај, Шефик Махић је од Џемала Биједића добио задатак да се оснују одбори. Исти задатак овдје стиже и из Далмације. Од маја до краја 1942. године основани су НОО у Бијачи, ЈБубушком, Ораховљу, Грабу, Клобуку, Звиринима, Хардомиљу и још неким селима, те у Бекији.

Има података да је Котарски НОО први пут основан у ЈБубушком, ускоро по оснивању Градског НОО-а, средином 1942, али нема

[5]> Цвитан Антић, главна Дервина веза у Клобуку, сјећа се дана када је овај честити и борбени човјек и курир посљедњи пут дошао у његову кућу. Бпло је то 1944. године. Том приликом је рекао да одлази у партизански одред. Запријетила је тада опасност и Дерви. Његов брат Шабан погинуо је у ослободилачком рату. Дерво је преко својих веза у Бекији отишао према Биокову.

довољно података шта је тај Одбор стварно радио и колико је повезивао рад мјесних НОО-а. Други пут је Котарски НОО формиран на једном састанку у клобучком крају, неколико мјесеци каспије, почетком 1943, али нема псдатакп ни о његовом раду. И по трећи пут је реорганизован Котарски НОО, како изгледа- негдје на граници Далмације или у Далмацији. Од овог Одбора остао је један проглас народу, од 17. септембра 1943. године, али о неком другом његовом организационом раду нема ни спомена. Тек 1943. године народноослободилачки одбори повезано и организовано дјелују.

У Окружни народноослободилачки одбор за подручје Биоково — Неретва био је делегиран као представник НОО-а са терена западне Херцеговине Иван Приморац-Стари.

Иако су новоосновани НОО дјеловали у тешким условима, политички рад на терену није престао.

Када је и Шефик Махић морао да пође у партизански одред, за послове је задужио Хасу Месиховића-Ћишу, који је углавном водио бригу о Градском НОО-у и о раду за НОП у самом граду.

МЛАДИ НА РАТНОЈ СЦЕНИ

Млади из љубушкога краја почели су попуњавати партизанске редове. Захваљујући омладини, организован је прилично интензиван политички рад на терену, уз помоћ партијске организације из Мостара и из Далмације, са слободне територије.

Почетком 1942. долазио је из Мостара Салем Делалић да појача рад СКОЈ-а и младих уопште. У томе је успио. Већ 1942. године био је организационо повезан знатан број млађих и најмлађих у ЈБубушком, а тако је било и у селима гдје је Партир имала своје базе још прије рата.

Свакако, највише је учинио актив СКОЈ-а који счомиње и Цемал Биједић у свом извјештају. Тај актив основан је у кући симпатизера Партије Ејуба Делалића на Главици. По упутама које је раније донио из Мостара, Шефик Махић је ссновао актив и водио његов први састанак. Поједини чланови актиза добили су нова задужења. Хасо Месиховић се бринуо о оснивању Градског народослободилачког одбора, а учитељ Салко Терзић, члан Партије, који је стигао као помоћ из Сарајева, задужен је да ожпви рад омладине. Стизали су у то вријеме, највише преко љета, и ћаци ЈБубушаци који су били чланови СКОЈ-а. Међу њима су двојица браће Јакића, Џемал и Алија, затим Самија Диздаревић, ученик Жељезничке занатске школе из Сарајева, и други.

Може се рећи да је у 1942. години бар донекле поправљена тешка ситуација коју је организација Партије наслиједила из 1941. године. У борбу је ступила млађа генерација, десеци њих, који ће касније попунити прве партизанске љубушке јединице

У ЈБубушком се осјећало дјеловање омладинске организације, што често спомиње и шеф ус~ашке полиције у својим извјештајима. У знак одмазде, по Гожуљу су све чешће крстариле усташке патроле, па је било и пуцњаве. У то вријеме погинуо ;е партизан Ахмо Диздаревић.

И котарски предстојник напомиње да је било и хапшења младих, чак и најмлађих. Ухапшен је тада Ферид Диздаревић, један од најмлађих напредних омладинацг- Био је оптужен да је ноћу, са Табије (стари град херцега Стјепана изнад ЈБубушког* давао некакве сигнале

партизанима свјетлом електричне лампе. Ферид се извукао из затвора захваљујући интервенцији и гаранцији грађана. Уосталом, он је још био дјечак.

Млади из ЈБубушког били су у сталном додиру са сеоском омладином, иако не онако интензивно као уочи рата, јер су се редови напредних омладинаца били прориједили: неки су отишли у партизанске јединице, неки су се уплашили усташког терора, а неки су чак отишли у домобранство. Но, везе су са селима ипак стално одржаване, о чему свједочи и поменути извјештај Џемала Биједића Покрајинском комитету КПЈ за Босну и Херцеговину. Организација се проширила чак и на нека села сјеверно од ЈБубушког, рецимо на село Градску, настањено само муслиманским сточарима. Ово село постало је мјесто за излете љубушке омладине која јс, у ствари, долазила на политичке састанке изван града.

У свему томе сматрамо најважнијим што се у омладинском напредном покрету исказивало право братство и јединство Хрвата и Муслимана. То је био рад чесчо по живот опасан, али крунисан блиским другарским и пријатељским односима између свих илегалних бораца.

Иако је позадински рад, осим курирске мреже, био доста слабо организован, одбори су за читава рата радили у најстрожој илегалности. Није се могло готово ништа записивати,, све се радило у брзим сусретима и шапатом, од уха до уха. Па ипак, у тај рад су уношена људска срца. У то најопасније доба живјела је у срцима људи мисао о слободи, борби и о братству наших народа, а с том мишљу су сви прилазили пословима, обавезама и задацима.

Неки људи који су се у ЈБубушки доселили из других крајева много су помогли у илегалном раду. Осим Џуџе и Зукића, ту се у мају 1942. нашао и Иво Гоић, који је из Ботица у Далмацији премјештен у Витину за учитеља. У школи је затекао Хасана и Муневеру Ђикић, учитеље, и одмах се спријатељио с њима. Хасана је познавао одраније, из Мостара, из Учитељске школе.

Учитељ Гоић, поријеклом Задранин, овдје је, по наговору другова из НОП-а, повремено служио и као тумач у италијанској команди, тако да се лакше могло сазнати што окупатор ради и смјера. У жељи да дио тих података саопшти друговима из Партије у Мостару, добио је везу и лозинку за Омера Месиховића, који је одржавао везу с Мјесним комитетом КП за Мостар и Обласним комитетом КП за Херцеговину. А када је ту везу, након дуже: времена, постало немогуће одржати, Омер је упутио Гоића да се повеже, преко Маховца и Ораха, са Окружним комитетом КП за Биоково-Неретву. Гоић одлучи да крене у оближњу Далмацију, тобоже да набави уља, а надао се, у ствари, да ће успсставити везу. Преко Ораховља стигао је у Орах, а одатле и даље, па је заиста успоставио везу са Павлом Гранићем, Бегом и Иваном Решетаром, које је сусрео у Ораховљу и с њима разговарао. Они су га упутили на Милу Међугорца, па је учитељ, по повратку у Витину — пошто је и Ђикић познавао Милу — кренуо у Клобук и упознао се с њим. Преко Миле повезао се и са Хасаном Месиховићем, једним од најагилнијих илегалаца, који је некад радио и у Витини. Хасо га је даље повезивао. Тако је организиран и сусрет са Јуром ГалЈ ћем-Рojаком и Маријаном Приморцем који су илегално боравили у ЈБубушком. Тиме је, осим пункта у ЈБубушком, створен још један, у Витини, нарочито важан за везе са Бекијом у Далмацијом.

Редовно је одржавана ве°а и са Бијачом. У пошти на пазару одржавали су се сви илегални састанци у вријеме кад пошта не ради, јер је управник Зукић био члан НОО-а. Из Бијаче би омладинка Ружа Приморчева догнала на магарету дрва на продају баш на љубушки пазар, те би Зукићу предала и од њега примила пошту.

Тако је партизанска пошта ишла преко легалне поште. Године 1942. везе су још боље функционисале јер је свој рад отпочела још једна партизанска пошта, у плљарници, у дућану Хасе Гије.

Један од важних прелаза преко Требижата био је у Башчини. Туда је Алија Бећировић 1942. године почео одржавати партизанску везу и преносити пошту. Много лакше би то било организовати на мосту јужно од Хумца, али је било много опасније јер су усташе чувале мост. Ту је тешку дужност вршио Анте Алиловић Шимековац.

Ускоро је основана и прва партијска ћелија у том дијелу западне Херцеговине.

У Клобук је, у мају 1942, дошао Икан Јелавић, послат из Биокова да успостави везе ради добивања пријеко потребних информација. Клобук је означен као погодно мјесто, јер туда пролази цеста за Имотски. Икан је одраније познавао Милу Међугорца и Блашка Булића, а тада је упознао још неке Клобучане: Радослава Булића, Милана Петровића и Влатка Микулића. Основак је актив, и то је била претходница народноослободилачког одбора. У сваком засеоку Клобука постојао је бар један човјек који је организовао политички рад.

Блашко је становао у очевој кући, на граници Борајне и Клобука. Он је већ тада живио илегално, с многим војним бјегунцима који су се скривали. Таквих је било све више. Код Блашка су стизале вијести и из Мамића, а из Бекије су се везе настављале према Посушју и Ракитну.

Из Клобука је одржавана веза и са Имотским Милан Акмаџић је одлазио у Вињане, а одатле у Босну. Носио је духан и мијењао за јечам. У Вињанима је познавао Анту Буљана, за кога је знао да му је брат партизан у Биокову. Тако је кориштена и та веза.

Међутим, котарски предстојник је дознао да неки сељаци иду у Имотску крајину и Босну, па је позвао Милана и Анту Шимића и казнио их са по три дана затвора, запретивши им и слањем у Јасеновац.

Из Клобука је веза ишла даље, у Тихаљину и у Бекију.

У мају 1942. Италијани су у Клобук довели педесет заробљених патризана, однекуд од Невесиња. Већином су били Далматинци. Били су смјештени код финанцијскс касарне у Клобуку. Ускоро је у Клобук стигла и једна ;,единица „Нрне легије" која се настанила у школи. Учитељица Ђилда Петровић заробљеницима је чинила услуге; давала им је лијекова и хране. Писа.ли су и писма својима, а Ђилда их је односила у Витину, на пошту. Полицајац Црвенковић је посумњао у њу и запријетио јој.

За читаво вријеме рата, још од 1941. године. одржаване су везе са Бекијом, гдје је основни и најважнији пункт била кућа Матише Млинаревића у Тихаљини.

У Витини је тада командир Жандармеријске станице био Макаранин Санко. Он се одмах показао као противник усташа. Кад је Хасану Ђикићу запријетило хапшење, он му је дошао у стан, обавијестио га и донио му један револвер. Пошто су усташе, ,,на дивље", ноћу, хватале људе, Санко је мислио да Хасан треба да се револвером брани ако се то догоди.

Усташки таборник Божо Ћурлин коначно је посумњао у учитеља Гоића и хтио је да га ликвидира. Обично се то радило хапшењем и тобожњом истрагом, а затим се наручи једна ,,летећа усташка опходња" која ухапшенике ликвидира.

Санко је познавао Гоића одраније, из Шибеника. Тамо је Гоић радио као учитељ а Сапко био командир Жандармеријске станице. Иначе, Санко је био родом из Подгоре, одакле је и Гоићева мајка, па су постали и пријатељи.

Да претекне хапшење Гоића на захтјев Котарске области, Санко је ухапсио Гоића и чувао га у затвору, затим га је одвео кући и поставио једног жандара да га чува као да је у кућном притвору.

Тада је доведен у затвор један ухваћенк партизански комесар, Далматинац, Тончи Мирошевкћ. Из Биокова је Гоићу стигла порука: „Учини све да га извучеш!" На то је Гоић тражио од Санка да се удеси бијег. Направили су п^ан. Прибављено је цивилно одијело и конопац и све је дотурено комесару, који је низ конопац, кроз прозор, успио побјећи.

Везе су функционисале изчрснс. На курирским линијама није било примјера хапшења, нити је икада стhimвен материјал, а читав котар био је снабдјевен илегалном штампом, која се тражила свуда, а од уста до уста се све што је прочитано препричавало.

АКЦИЈЕ НЕРЕТВАНСКЕ ЧЕТЕ

Кад је гора олистала, у прољеће 1942, ноћу између 22. и 23. априла, на брду Рујници, недалеко од Метковића, основана је Неретванска партизанска чета од 37 бораца. У њој су били сви Бијачани. Чета је ускоро предузела и прве акције.

Чета је иначе тешко живјела у брдима гдје се морало по неколико сати пјешачити по храну и воду, са бурадима и мјешинама. Редовно су одржавани политички часови и војнгчка обука. Јуре Галић-Велики је био командир чете и под његовом командом једна је акција донијела велики успјех. Постазљена је засједа колони Италијана који су наишли заштићени тенковима. Јуре је наредио: ,,Пустити их у непосредну близину и онда им сасути огањ у прса!"

Тако је и учињено. Било је 30 избачених из строја и 19 заробљених.

У Неретванској чети били су из Бијаче: Јуре Галић-Велики, Маријан Приморац, Јуре Галић-Рojак, Анте Приморац, Андрија Галић и Стипе Кежић. Остали су ту до јуна 1942, када је основан Батаљон „Јосип Јурчевић" у коме је Јуре Галић-Велики добио положај замјеника команданта. Анте Приморац и Јуре Галић-Рojак били су у Омладинској чети.

Дијелови Неретванске партизанске чете су се још једном повукли у Бијачу, кад се усташа Францетић са својом „Црном легијом" пробио у Метковић и напао партизане на терен> Рујнице. Тада је дио чете остао на терену Бијаче десетак дана.

Неретванска партизанска чета је ноћу из^ећу 14. и 15. јуна 1942. минирала мост између Нових Села и Куле на цести Метковић — Вргорац, како непријатељ не би могао упутити помоћ свом гарнизону у Вргорцу. Ујутро 15. јуна, пошто је тиме био прекинут саобраћај између Метковића и Вргорца и за италијанску војску, извидница италијанских карабињера стигла је до порушеног моста и упала у засједу коју је поставила Неретванска партизанска чета. Одлучено је тада да се не отвара ватра на извидницу, већ да се сачека главнина коло-

не. Пошто је потом наступала много јача колона, којој чета не би могла одољети, иаређено јој је да се повуче.

Најближе порушеном мосту било је митраљеско гнијездо Неретванске чете са митраљезом „зоројовком". Ту гу били Бијачани Марijан и Анте Приморац. Они се нису повукли с четом Када су се Италијани окупили око срушеног моста с намјером да га почну оправљати, из тог митраљеског гшпезда отворена је ватра. Италијани су у паници почели бјежати према Кули. Оставили су неколико погинулих војника. Тај успјех одважних Бијачана изазвао је силан одјек и дивљење у читавом крају.

По оснивању батаљона Бијачани су се с& својим четама кретали око Биокова до августа 1942, када]е, за велихе офанзиве на Биоково, батаљон пребачен у Ливно. Стипе Кежић је отишао у Прву пролетерску бригаду, Јуре Галић-Велики је постао командант батаљона, најприје у I па затим у IV далматинској бригади. Јуре Галић-Рojак је најприје кренуо у Бијачу и до Требижата, код Ићана Драгичевића, по неко оружје, које су тамо раније оставили. Том приликом је однио и летке, а настојао је успос:авити везу с источном Херцеговином. Затим је отишао на Биоково, у батаљон „Вид Михаљевић", у коме је био водни делегат. Анте Приморац је упућен у X херцеговачку бригаду да поднесе извјештај о стању у љубушком крају и да се повеже са бригадом.

Омладинска чета батаљона „Јосип Јурчевић", у којој су се борили и Јуре Галић-Рojак и Анте Приморац, дочекала је непријатељску колону која се кретала из Граца према Плочама. Читава колона је уништена. У торби једног италијанског офииира Анте Приморац је нашао податке војнообавјешташог карактера. Нађен је и план са назнаком времена када ће почети нова италијанска офанзива на Биоково. Било је предвиђено опкољавање Биокова. У плану су наведени и подаци о бројном стању италијанских јединица, четника и усташа који ће учествовати у офанзиви. Уз то, у торби су нађени и важни подаци о италијанским агентима у селима око Биокова и многи други важни детаљи. Чим је у Штабу батаљона „Јосип Јурчевић", који се налазио у селу Грченику, тај материјал преведен са италијанског језика, одлучено је да се о томе упуте поруке свим нашим јединицама. Одређени су Анте Приморац и још двојица бораца да, као патрола, пођу преко Козице, Сливна, Богодола, Фичица, Вира и Загорја до Студених Врела и обавијесте партизанске јединице о плановима фашиста. Патрола је стигла у Штаб Десете хер геговачке бригаде, која се налазила у Студеним Врелима.

Штаб Десете херцеговачке бригаде је одлучио да одмах нападне непријатељске јединице према Посушју и Имотском. У том походу потпуно је уништена једна усташка јединица. Овом акцијом је положај наших јединица на Биокову, особито у зези с непријатељском офанзивом, био донекле олакшан. Неке јединице су се тада успјеле извући из обруча и пребацитт: у Босну.

САЛКО МРГАН

НА ВЕЗИ ЧАПЉИНА - МОСТАР

У трећ;,ј резерви, 1941. године, позван сам у Сарајево и био у митраљеској гтротиваЕионској чети — на оруђиме „збројовка М-38", калибар 15 мм. То су били чешки митраљези, које смо вукли јер били су тешки 250 кг, са оквиром од алуминијума за 140 метака. Били су погодни за гађање авиона на висинама до 1.500 метара.

Мој командир резервни поручник Хусрет Крпо, члан КПЈ, предавао нам је опис и начин упстреСе ових митраљеза и успут нам је говорио да смо непосредно пред ратом и ратном опасношћу, додајући: „Због тога вас молим да добро савладате што вам говорим и овладате употребу овог доброг оружја".

Једном приликом док сам био дежурни и на путу за мензу, срео ме поручник Крпо, и рече ми да је Мостарац, професор по занимању. Говорио ми је да је рат неизбјежак и такорећк ту „пред вратима наше куће". Под дојмом тих његових ријечи, одговорих му да код куће имам мајку, младу супругу и тек рођеног сина и да би требало, ако је то икако могуће — да их обезбиједим храном. На Крпов приједлог, дозволили су ми, па сам увече предао униформу, а Крпо ме је извео на капију и отпратио ме на воз, братски ми пожелио сретан пут.

Код куће сам припремио све најнужније што треба породици — ако се зарати, да се нађе. И баш тада ми Мехо Крпо каже да сјутра треба да идем у Тасовчиће на партијски састанак. Мислим да ми је то речено задњег дана фебруара 1941. године.[1] Кад смо се нашли у Тасовчићима и пошли према Иезерезима, на састанак, ишли смо један по један: прво Максим, мало затим Кићо Сиахић, па Мехо Крпо, а онда ја. На састанку су нас упознали с једним „другом из форума" (касније сам га, у рату, два пута срео и сазнао да је то Карло Батко из Мостара). Максим је отворио састанак и најприје саопштио да организација има новог члана, друга Салку Мргана, а затим рекао да састанку присуствује и друг ,,из форума". Но дневном реду су били: политичка ситуација на подручју наше органлзације. дискусија и задаци. Максим је прочитао писани реферат од двије три стране у којем је говорио о кретању у народу и све већим бојазнима од рата. Касније је говорио и „друг из форума" износећи неке примједбе на реферат, али се не сјећам на шта су се оне односиле, но на крају је рекао да то што је написано треба спалити. Максим га је молио да он то сачува, али „друг из форума" није дао, већ је рекао: „Могу вам рећи то да ће доћи у питање организација и животи чланова. Видите ли ви ону патролу", показивао је према путу за Клепца, гдје се стварно видјела једна жандармеријска патрола, па додао: „Шта би било ако окрену овамо, а ми то до тада не спалимо, а?.:"

Максим је узео шибицу и спалио онај свој извјештај. У сјећању су ми остале и ријечи са тог састанка да се налазимо у предвечерду револуције и да се мора политички интензивно дјеловати на објашњавању народу свјетске и унутрашње ситуације, те посебно ра-

[1] Датум одржавања тог састанка запамтио сам по томе — кад сам дошао кући мајка ми је рекла: „Сине Салко, ево ти позива у војску". Шифра је била „Маријан 10 Сплит", а требао сам се јавити 12. марта. Мајци сам рекао да треба намирити кућу, а она ми је одговорила да за то има још 12 дана, што значи да је и тај састанак у Тасовчићу одржан 1. марта 1941. године.

дити са симпатизерима и припремати их за пријем у КПЈ. Ми тада нисмо знали да је одржана V земаљска конференција КПЈ и нисмо још спознали њене закључке. Уз то „друг из форума" неколико пута се враћао и на питање конспирације и поштовања правила илегалног рада, јер се неком непромишљеном ситуацијом могу направити велике политичке штете. Осим Максима и овог друга, на састанку од нас није нико говорио, али се сјећам да је Кићо Спахић, човјек од неких 50 година — ћутао замишљен као и Ја.

Враћали смо се један по један, али ме је Мехо, који је ишао прије мене у одређеном временском размаку, причекао пред кафаном па смо заједно пошли кући, уз Модрич и пјешке. Ту нас је сустигао аутобус и у њему смо видјели оног „друга из форума" који ничим није показивао да нас познаје. Мехо ми је рекао да иде на састанак у Столац, а ја ћу, након десетак дана, опет у јеку овог пута у Сплит.

У јединици у коју сам стигао били су Сплићани, Каштелани и десетак Сињана. Једини наредник био сам ја и то резервиста. Командир јединице био је из Карловца, а водни официрп један из Сплита и један из Бјеловара. Јединица је бројала 115 људи и била је наоружана оним „мојим" добрим чешким противавионским митраљезима. У Сплиту смо остали до 3. априла 1941. године. Од јутра 25. марта спремали смо оружје, очистили га и сложили у шошке, а како нисмо имали наставу, то смо послије доручка отишли у град. Ми смо још раније по Сплиту, кад смо излазили, гледали видно исписаке пароле: „Живјела КПЈ", „Живио СССР" и сличне, а уз то и знакове српа и чекића. До тога дана нико нам ништа није говорио о неким превирањима у врху државе нити нас обавјештавао шта се дешава, а ни тога дана, 25. марта, такође није било никаквих посебних наредби. Али кад смо дошли у град, на обали смо видјели демонстрације. Збунили се јесмо, али нам тиме ствари нису биле јасније ...

Након два дана, 27. марта, у једном моменту труба нас је позвала на збор. Постројили смо се, добили заставе и парадним маршом кренули кроз Сплит. Грађани су на нас бацали цвеће и на сваком кораку осјећале су се велике манифестације и раздраганост народа. Чуле су се пароле: „Живјела Југославија", „Живјела југословенска војска", „Боље рат него пакт".

Осјећало се да рат долази, а у Сплиту свахи дан све више парола, све масовније манифестације. Ја сам мировао и очекивао партијску везу, јер ми је Максим при поласку у јединицу, рекао да ћу је убрзо добити.

Другог априла смо изашли на Маријан, али су нас већ сјутрадан поново вратили на Грипе, у касарну. Умјесто камиона добили смо коње, а ја сам још имао пиштољ и карту са футролом. Командир чете био је честит човјек, с њим сам био често и добро смо се слагали. Четвртог априла смо прешли у Трогир, гдје смо преданили и преноћили. Сјећам се једног војника који је био на стражи: питао ме куда идем а кад му одговорих, он је ишао даље: те одакле сам, те јесам ли резервиста. Рекао сам да сам из Херцеговине и да сам резервиста, а он извади папир, нешто као летак, на коме је писало: „Живјела КПЈ!" Схватио сам да је то знак повјерења, искрености и борбености.

Петог априла смо маршовали ка Шибенику, а затим се истог дана вратили у Сплит на ноћење. То мотање је поотајало чудно.

Још за митраљезе нисмо имали муниције, а ујутро 6. априла, подигла нас је узбуна. Чим смо скочили, видјели смо да је рат ту, не више пред вратима већ баш у кући, јер су Мусолинијеве „савоје" већ бомбардовале ратну базу у Дивуљама.

Кад су истресли товар, авиони су прелијегали преко нас, али нас нису бомбардовали, а ни ми н~и;:. У тој пометњи и без муниције догађале су се разне ствари. Послије подне смо отишли у Скрадин, а сјутрадан гледали како „савоје" бомбардују Водице. Нисмо им давали отпор, јер и даље нисмо имали муниције. Затим смо маршовали нскуд према Задру, а од ссег тог мотања ја се једино сјећам да смо једног дана били радосни, јер се пронијела вијест како су наши разбили Талијане и већ су у самом Задру, дотад отргнутом од наше државе. У то смо се, 11. априла, вратили у Скрадин, а затим на мост на Крки — ради обезбјеђења. Командир ми ;е рекао да припремим митраљезе за одбрану, а ја сам му одговорио да немамо муниције, односно да је још нисмо добили. Он се ударио по челу и рекао: „Ја, немам муниције!" Кад смо дошли близу моста срели смо десетине и десетине војника без оружја. Рекли су: „Готсво је, рат је завршен!" Питао сам командира шта да радимо, а он ми рече — да чекамо курира и наређење. Међутим, цио дан није било курира, па смо сјутрадан осванули у Дрнишу. А тамо море војске б^з опасача и оружја.

Два-три човјека с тробојкама и оружјем рекли су нам: „Овдје је предвиђено да предате оружје". Сазнали смо да је формирана Независна држава Хрватска. Тек сада нам ништа није јасно, али ко нас то и пита, а нико нам ништа и не објашњава. Просто, све живо изгубило главу, забавило се својим мислима и невољама.

Договорили смо се, да се овдје не јављамо представницима те нове власти, него да се вратимо у Сплит. А још раније, док смо били у Сплиту, упознао сам се са неким радницима из цементаре и код радника Каје Нинчевића у Солину оставио и кофер. Кад смо дошли код Каје, да узмем кофер, тако нас је примио, како ме никад и нико није прије ни послије дочекао. У породици је имао двије сестре и оца. Кад смо дошли, једна од њих ми је опрала ноге, а друга Каји. Сјутрадан увече пошао сам бродом за Метковић, а на броду срео Смају Балалића, овдје у цивилу. Путовали смо читаву ноћ, а ујутро осванули у Метковићу.

Имао сам и ја новаца, али је тек у Смаје била читава гомила пара, биће 30 до 40 хиљада дкнара. Рекао ми је да су то паре официрске, јер нису били примили принадлежности за не знам колико времена. С нама су путовали и неки Црногорци. У Метковићу Смајо је потражио такси, како би смо се пребацили до Чапљине, а они Црногорци су отишли камионима, јер је међу њима. био некм резервиста иначе сресни начелник који је познавао свог колегу у Метковићима, па му је овај дао 4—5 камиона. За Смају и мене таксија није било, па смо одлучили да идемо пругом, али нас пресретоше неки жандарми са тробојкама.

У Габели нас је дочекало слично шенлучење, па смо мислили, да то неко шенлучи. Убрзо смо сазнали да су то завршне борбе Мачекове „заштите" и Краљевске југосјтовенске војске. Такође смо сазнали да су те борбе вођене два дана, и то жестоке, с обострало великим губицима. Наиме, 10. априла, увече одмах након проглашења НДХ и објављивања Мачековог прогласа, усташе су блокирале све жељезничке и путне комуникације у долини Неретве, па су 13. априла 1941. интервенисале јединице Југословенске војске из гарнизона Билеће и Требиња.

Кад сам се вратио у Метковић, срео сам Мишка Мерџана, часног човјека из Бивољег Брда који је живио у Гдушцима, на имању женине родбине. Он је рекао командиру „заштпте" да сам му ја комшија, па ми дозволише да са неколико Мостараца и Ливљака, изађем

из строја. Мишко нам није дао да идемо кућама преко Чапљине, јер је тамо гужва, и предложио да идемо код њега, а кад то нисмо хтјели, онда нам је рекао: „Идите бар преко Вида на Љубушки, тамо је мирније". Пребацили смо се преко Вида за Љубушки, а затим преко Шурманаца, кренули кући, гдје сам се нашао 18. априла.

Након 5—6 дана дошао је и Адем, па смо се договорили шта да радимо. Рекао је: „Послије ове издаје ништа не треба радити на своју руку, него у строгу конспирацију".

У мају 1941. одржан је састанак комуниста и осталих родољуба у џамији на Бивољем Брду, гдје је договорено да се појача конспирација, да се политички ради с људима, а да један набавља оружје. Распоредили смо се и договорили о томе, шта ко да ради. Сјећам се да је закључено: хоџа Кебо ради с људима на линији НОП-а кад долазе у џамију. Ја сам добио задужење да радим са старијима, а Омер да набавља оружје. Хамо и Мусаир су радили са омладином, разумије се, уз пооштрене мјере конспирације.

Убрзо је Омер почео набављати оружје: купио је три пушке, али је на Буни једва спасао главу код те куповине,[2] а касније спасао га је и Иван Сушац.

Кад су усташе почеле урлати и пријетити Србима, поручили смо Кузманима и Андрићима да се чувају, а да ћемо им ми помоћи, ако устреба. Тих дана Мехо Крпо ми је говорио да у Речицама постоји актив СКОЈ-а и у њему су: два брата Мрки1а, два брата Хајровића, Милан Андрић Душанов и Мирко Вукасовић. Говорио ми је и за скојевски актив у Почитељу, у коме су били: Карло Вулетић, Адем Капић (хоџин), Осман Алагић и Зијо Капић чији је отац држао кафану на Муминовачи. Касније сам сазнао да је Мехо Крпо обавијестио све скојевце српске националности, да се не одазивају позивима усташа, јер им пријети опасност.

У селу Бивољем Брду, нше било српских породица, па према томе ни усташког покоља. У нашем селу усташе нису вршиле мобилизацију, јер смо ми припадали срезу Мостар, односно Житомислићима, нисмо имали везе са Чапљином. У Бивољем Брду усташки покрет није успио да пусти дубљи корјен. У почетку 1941, од мјештана Муслимана усташама су припадала тројица, од Хрвата шесторица. Од око 1.000 становника, међу којима је било 200 до 250 младића, у усташама је на почетку било, свега 9 људи. Такзом стању је вјероватно допринијело и то што су се у овом селу још сд 1937 године осјећала појачана прогресивна кретања, и што су ту непосредно пред рат, дјеловали партијска организација и актив СКОЈ-а који су усмјеравали људе на разумније резоновање и понашање. А они који су припадали усташком покрету још од раније су били познати као пропалице, пијанице и сеоска фурда. Бивоље Брдо, изузев горе наведених у вријеме покоља 1941. године. било је потпуно чисто. У почетку убијања нисмо чак ни знали за јаму у Бивољем Брду, односно тек послије јунског покоља сазнали смо за њу и шта се ту дешавало. Такође, нисмо одмах знали да је над том јамом, међу многобројним жртвама, убијен и Џемсо Шарић, комуниста и професор француског језика из Мостара, кога сам упознао послије формирања партијског актива, јер нам је он био непосредно на вези и слао нам литературу. Тек касније сам сазнао да је он прво дошао у Почитељ, средином јула, код своје родбине, гдје је био препознат, па се илегално пре-

Од тих пушака које смо у почетку држали у поткровљу, касније смо једну дали Њачићима, а двије Андрићима на Рачицама.

бацио на Бивоље Брдо, али се никоме од нас није јавио. Тек када га је логорник из Чапљине, Фрањо Вего, ноћу одвео и убио — сазнали смо шта се то деси.по.

Негдје 22. или 23. јуна 19^1, био сам у свом виногарду, кад дође један дечак, брат Османа Ђонка, и рече ми да неки људи питају за мене. Рекао сам му да их доведе у виноград. Дође неки човјек кога нисам знао и рече ми: ,,Ја сам Јусуф Чевро и упућен сам Салко, на везу с тобом да ме преведеш до Мехе Крпе". Још рече да је Њемачка напала на СССР и „сад је ситуација битно нова". Питао сам га да ли је то стварно истина, а он рече: „Јест, јер сам чуо преко радија". То је стварно био нови моменат, јер смо сви осјећали да је то преломна тачка и да се ствари одлично креће у правцу дефинитивног обрачуна са фашизмом. Одвео сам Јусуфа до Меха.

Од тог времена појачан је рад на контактирању с људима, одржавани су састанци у џамији. а неколико пута сам, са порукама или по њих, ишао и у Мостар. Једном ириликом, код тих одлазака у Мостар, Адем Буђ ме ловезао са Мујом Пашићем, који је био у илегали. Кад смо испричали понешто о нашем дјеловању, Мујо ми рече: „Ви сте тамо добро почели али се чувајте и припремајте људе". Он ме је испитивао о расположењу љу-и у селу и о њпховом понашању. А то понашање је било такво, да кад се спомене ријеч усташа, људима се диже коса на глави. И старији људи, који нису имали везе с Партијом, тада су били на линији оружаног отпора окупатора и усташама, што је нарочито уочљиво било негдје од краја августа 1941, кад се сазнала потпуна истина о многобројним злочинима, који су се десили.

Крајем августа и по трећи пут ишао сам код Мује у Мостар. Тада ме је он обавијестио о томе да је „почео наш устанак и да се ситуација у земљи ванредно развија". Те вијести о почетку устанка су се брзо ширили и нама битно олакшавале рад с људима, јер се расположење у народу за отпор насиљу распламсавало, поготово почетком септембра послије спознаје, да готово читава земља креће у правцу борбе против окупатора и његових сарадника. Настало је расположење кад се могло готово отгорено говорити о отпору. Нарочито је међу младим људима и омладином била уочљива та спремност за борбу, да би нешто касније, у касно љето или почетком јесени то расположење нарасло до те мјере да смо, мислим, већ тада могли извести у борбу бар мању групу омладинаца. Што до тога није дошло разлог је, вјерујем, у чињеници што руководство за то није дало директиву.

Од почетка септембра 1941, готово сваких 10 дана ишао сам у Мостар, по Адемовој поруци. Сјећам се да су на мени, код једног од тих одлазака биле буретне хлаче и сако. Осјећао сам да је то што носим нешто важно, вјероватно неки материјчл. У Мостар сам пошао возом, преко Кручевића, а пошто се воз враћао око 3 сата послије подне рекао сам браћи Кебама да ме причекају у Кручевићима. Ја сам чешће контактирао са Мостаром, ваљда и због тога што сам био већ сијед човјек па су на ме обраћали мање пажње него на млађе. Тај пут сам пошао код Адема у Ћишића сокаку, па ми је и он дао да понесем неки материјал. Нисзм знао о чему се ради, али нисам ни питан. Тек, Адем ми загрну буретне хлаче, ла ми за једну и другу ногу испод кољена, ластиком добро притегну летке а затим спусти хлаче. Рекао ми је: „ПроходаЈ мало Салко, да видим како то штима". Он ме мјерка и оцјењује може ли се што при .шјетити. Рече — добро је. Како сам и раније преносио летке, Адем ми је за ово, мимо обичаја, рекао да се могу давати само из руке у руку, а не као раније

— да се растурају. Раније смо летке наиме остављали у џамији, а онда распарчавали по Дубравама, а овог пута смо их дијелили само појединачно, у руку онима за које смо знали да су сигурни. На повратку, у возу сам стајао крај прозора у четвртој класи, јер сам претпостављао да може доћи до претреса иако са1и имао пропусницу коју ми је обезбиједио Адем преко својих веза. Одлучио сам: ако ме усташе, или ко други, почну пребирати — да неког млатнем по глави и да бјежим. Али је све добро прошло. Браћа Кебо су ме чекали у Кручевићима и без проблема смо се пребацили у село. Сјећам се да је то био Проглас ЦК КПЈ. Не могу сад рећи кад смо га ми добили у руке, да ли у августу или у септембру, али сам сигуран да је то био онај чувени проглас о дизању устанка.

Током ране јесени 1941. наше везе су се учвршћивале и појачавале. Владало је борбено расположење, а разлог што оно одмах није искоришћено јесте у томе што Окружни комитет КПЈ није давао директиве за то. Касније, у зиму 1941. од другова које сам познавао у Мостару и био на њиховој вези, у јединице су отишли Муја Пашић, Адем Буђ, Сафа Џиновић и други. Ми на Бивољем Брду смо осјећали та кретања, јер смо били добро информисани преко веза и из материјала које смо добијали, а сјећам се да смо два-три пута добијали „Билтен" Оперативног штаба за Херцеговину, с потписом команданта Петра Илића Драпшина и комесара Мира Попаре.

У јесен, кад је надошла Неретва, постало је тешко пребацивање на воз у Кручевиће, па смо тргжили везу са Чапљином, односно ишао сам у Мостар да то мишљење пренесем Адему. Кад сам дошао код њега и рекао му о чему се раци, он је у почетку ћутао замишљен, а онда рекао: „Није вам то са Чапљином ни лоше, јер се донде вазда може тркнути, али за сада причекајте док видимо". Након неколико дана поручио ми је да дођем и да се нађемо на Мусали. Видио сам га окренутог према парку, а кад сам дошао до њега, заправо иза његових леђа, он ми је заповиједио: „На растојању, за мном!" Уђосмо у неку кућу. Ту сретох Хусрета Ћишића, кога сам познавао, али нисам био и политички везан. Хусрет ми је рекао да је наша идеја о повезивању с Чапљином разматрана и оциЈењена као добра. Питао ме је да ли знам Адема Капетановића у Чапл-.ини. Рекао сам да га не знам, али знам Хаму Капетаиовића. Рекао ми је да сјутрадан тачно у 12 сати одем пред Капетановићеву радњу, у Чапљину, на којој ће за ову прилику, ролетна бити мало подигнута. Треба да уђем и да питам: има ли шећера. Сјутрадан сам узео бицикл и пошао, а у 12 сати ушао у радњу и тражио 2 кг шећера. Адем ми рече: „Хајде овамо". Питао ме је имамо ли радио. Одговорио сам да имамо. (Радиоапарат смо имали у Кебиној кафани, али су нам га запечатили и забранили да га употребљавамо). Међутим, ми смо ноћу ипак слушали радио-емисије. Тада ми је и дао таласну дужину „Слободне Југославије" у Кујбишеву (СССР).

Везе с Чапљином је најчешће одржавао Мехо Крпо, а и ја понекад. Ту смо имали везу са Џемилом Шарцем, који је радио код стрица у фирми „Меркантилија". Када сам долазио упитао сам има ли даске или мурала, а он је затим подигао дас ку, испод које се налазио мали простор између сложене грађе у који могу да стану два-три човјека. Ту смо се кратко инЉормисали, затим сам узео даску или мурал и кренуо чаршијом, а кад сам прошао Тасовчиће, на Модричу сам то остављао. Тако сам оставио седам-осам комада.

Осим тих веза са Чапљином, ми смо одржавали везе и с Мостаром, одакле смо добијали информације.

Још од септембра 1941, појачано смо радили политички с људима и током јесени створили групу спремну да иде у борбу. Почетком марта 1942. Џемо Шарац нам је рекао да једна група бораца треба да се пребаци преко Брегапе да успоставимо везу и да се пребацимо али Хамо Кебо, који је требало да успостави везу није успио, јер је Брегава била добро блокирана стражама усташке милиције. Мислило се и да се иде за Хргуд, али ни тамо нисмо имали везе, јер је и на простору према Пребиловцима и према Хргуду још било не мало наоружаних људи у усташкој служби.

Прије тога наши, Омер и Мехо Крпо, као и Адем Буђ и Сафа Џиновић, добили су позиве да иду у домобране у Мостар. Онакав какав је био, темпераментан, Омер је тешко доживљавао ту неизвјесност око доласка. А кад је добио позив да иде у домобране рекао ми је: „А шта сад. Ја сам и раније говорио да одавде идемо ван". Рекао сам: „Ништа, отићи ћу ја у Мостар, п& ћу се са Адемом договорити!" Кад сам рекао Адему да Омер мора у Сјеверни логор, он је ћутао, а иначе је био помало ћутљив човјек, па мало затим питао је кад мора ићи и то му рекох, а он ће: ,,Нека они иду у Сјеверни логор и буду тамо док их позову. Кад их позову нека кажу да су им стзари остале у граду и послије изласка нек иду у радњу Сафе Џиновића. Они су тако и урадили, а увечер је група отишла на Борке.

Концем марта 1942. пала је идеја да се формира један одред на Борцима и да и ми идемо. На састанку су одлучили да се договоримо са Џемом Шарцем. Џемо је одлучио овако: да у јединицу иду два члана Партије и два члана СКОЈ-а, а да остане један члан Партије и један скојевац, а уз то да одмах укључимо и два-три симпатизера. Истовремено је поручио да ја морам остати.

Међутим, кад смо на састанку одлучивали ко ће ићи а ко остати није било проблема осим што је Мехо Ћибер Мали молио да он не иде ради жене и дјеце. Тад сам ја, и поред Џемине изричите наредбе да не идем, одлучио да идем, умјесто Мехе Ћибера Малог. Џемо није хтио да ја идем због тога што сам био секретар ћелије. Са мном је пошао и Хамо Кебо, члан КПЈ а од скојеваца Мусаир Кебо, секретар актива и Асим Буђ. Од симпатизера Партије пошли су Мирко Андрић, Салко Рахимић и Алија Улаковић. Укупно нас 7 другова.

Нешто више о Алији Улаковићу. Он је био у жандармерији у Шибенику, али је и већ тамо био обухваћен партијским радом. Крајем 1941, он је успио да искористи једну прилику и као курир с пропусницом дође до Чапљине, односно на Требкжат, затим је отишао у Шабановића Траве изнад Црнице у Шурманцима у једну колибу. Знао је да ту долази Салко Шахановић и да је он честит човјек. Ту се сакрио у тој колиби л остао преко мјесец дана, а преко Салке поручио нам да је побјегао из жандармерије. Није хтио да прелази преко Неретве на нашу страну и Бивоље Брдо, јер је знао да ће послије његовог бјекства услиједити потјера и бити расписана потјерница. Пошто је тачно знао како власти поступају у таквим случајевима, остао је изнад Шурманаца, гдје га нико није могао тражити нити очекивати. Ту на Бивољу Брду, долазиле су потраге за њим и више пута до краја марта претресан је сваки камен. Како смо га ми пребацили к нама крајем јануара или у фебруару — представљао нам је објективно, тежак терет.

Кад смо се договорили да идемо одредио ;:ам зборно мјесто у Ћемаловића огради, на „Цикуше". Муниба Кебу сам послао бициклом код Џеме, коме сам упутио цедуљу с обавјештењем да је Мехо неодлучан и да ја одлазим с одредом. Мали Кебо се вратио кад смо ми већ отишли.

Поручио сам Војиславу Пудару Стаљину да ћу доћи, а пошто сам знао ко је и какав Је и да има возе са селима, очекивао сам да ће нас превести. Кад смо се искупили, на себи сам имао војничко одијело, али у ранцу и цизилну одору с фесом коју сам понио ради камуфлаже и да од феса, кад тамо дођемо, правимо петокраке. С Војиславом смо се договорили да са нама пође и неколико људи из Пјесака, као и Војиславов син иако му је брат био у источкој Херцеговини. Сјутрадан увече смо пошли с Пјесака до Вра-^евића, а треће ноћи се преко Чобанова поља упутили према Буску тдје смо прешли цесту и изашли у Подвележје. Били смо сви на броју. У Подвележју сам питао Омера Тојагу има ли партизана, а ок врда •— види се да је страшљив. Имали смо пет пушака, па смо се упутили према Свињаревини. Ту смо срели једног човјека и питали га, има ли ико овдје од Мостараца, а он такође шути. НатЈерао сам га силом да проговори, па нам је показао један дуб и рекао˙ „Кад се примакнете ти звижди, ту се налази један одред".

Били смо шарено друштв^: мени на глави фес, на Алији Улаковићу жандарско одијело, а Кебо и Буђ су имали качкете. Кад смо пошли горе срели смо тај одред, а они су нам рекли да су били залегли и узели нас на мушицу, али је ствар спасио Ибро Чекро из Стоца, који ме је познавао. У одреду који суто срели били су: Асим Зубчевић као командант, Хилмо Хаџовић политички комесар, Тахир Хаџовић вођа пута Бора Балаћ — сви из Мостара, а затим Владо Јокановић, Лука Курилић, Велија Арсланагић, Хилма Бабовић, другарица Мирза Балић, Фатима-Тина Тиквина, Сана Билић, Ибро Чекро и још један Ибро, укупно њих 13 и нас 7. Тај одред се пробијао из источне Херцеговине, покушавајући да успостави везу с нашим снагама, за које нису знали гдје су. Ту смо остали један дан и ноћ. Они су имали само по неки метак, а ми и преко 200, па смо распоредили муницију и чарапе. Након сат и по, позвао ме је Асим Зубчевић и, кад смо се издвојили он, Ибро Чекро, Хама Кебо и ја, Асим је рекао: „Знам, како ми је Ибро, ко сте и шта сте. Ово није партијски састанак, али имам један приједлог. И сами видите да су Лука Курилић и Владо Јокановић старији људи и они траже да не иду даље, јер не могу, него да остану. Траже везу с Мостаром, како би се склонили у град. Везу је успоставио Шемсудин Диздар, и они су отишли у Мостар. Сјутрадан предвече, нас 18 је кренуло према Борачком језеру. Читаву ноћ смо пјешачили преморени. У зору, кад смо избили негдје код Зјемаља, имали смо свега 9 пушака, а онда је ту негдје између Зјемаља и Рујишта — одједном осула паљба по нама. Ту су погинули Алија Улаковић, Асим Буђ и Хилмо Баловић. Ја сам с Бором и Стратегом био у претходници и кац је осула паљба одмах у почетку смо се расули. Кад смо се скупили у једној драги, видјели смо да су у руке четника и Ћатићеве милиције пале све три жене, а 11 другова су кренули назад у Подвележје. У драги смо били: Тахир Хаџовић, Ибро Чекро, Хама Кебо и ја. Тахир је предлагао да и ми идемо у Подвележје. Ја сам рекао: „Нену — идемо куд смо пошли, на Борке!". Тако смо се ту подијелили: Хама, Кебо и Тахир су отишли у Подвележје, а Ибро и ја на Борке.

На Борке (у срезу Ксњиц) смо избили у Бијелу и ту нашли једну чету чији је командир био Антс Шарић — Раде Шпанац. Прикључили смо се тој чети, а сјутрадан је дошао кург р и донио наредбу да идемо у Штаб одреда, на Језеро. Командант коњичког одреда био је Ненад Васић, а комесар, колико се сјећам, Салко Фејић. Ту на Језеру, остао сам у штабу, па ме Ненад распоредио да идем на састанке Партије или на конференције са стс новништвом. Пошто је ситуација у ко-

њичком одреду била ровита, оеновни задатак ми је био да обавјештавам о стању одреда. Након двадесетак дана Ненад ми каже да идем на једну конференцију у школи на Борцима.

Овамо сам затекао велик број људи. Од наших је био неки брко, не знам му име. На тој конференцији читава хука-бука на Ненада, а када сам се вратио рекао сам му да политичка ситуација на Борцима није добра. Убрзо смо чули пушкарање на Борцима, а одмах затим дође рањен Ибро Шатор. На Језеру се још не пуца. Послије подне, Ненад ме звао и рекао: „Ено ти у магацину хране, наметни једну порцију кајмака и узмк пола хљеба. Такође узми 10 људи и комору. Имаћеш вод за обезбеђење, који ће водити Фазлија Аликалфић. Дао ми је и торбицу са 10 затварача који су извађени из пушака неких људи. Идите на Прењ и чекајте" — наредио ми.

Сјутрадан су за нама почели долазити и остали на Прењ, а искупљали су се читава 3 дана, јер је четнички пуч био у току. У Коњичком одреду прије тог пуча било је око 800 људи, а на Прењу се, послије њега, искупило око 150 бораца.

Ту, на Прењу, формиран је Мостарски батаљон са три чете. За команданта батаљона је изабран Ненад Васић, а за политичког комесара Салко Фејић.

Ја сам имао доста проблема, јер ми се на табану формирао незго-Шарић), замјеник Влатко Лазаревић из Бијеле, политички комесар Енвер Лакишић, студент медицине, а замјеник комесара Шефик Обрад. У батаљону је било Мостараца, нас ДубраЕаца, Коњичана, Ливњака ...

У чети добио сам задатак да будем политички делегат у 1. воду. Командир вода био је Ахма Шеховић, командир прве десетине Халил Капетановић из Почитеља, а друге — Максим Кујунџић.

На Прењу смо остали од 10 до 15 дана и док је штаб припремао прелазак преко Неретве, ми смо обезбјеђивали јединице и извиђали терен. У то нам је понестало и хране.

Ја сам имао доста проблема, јер ми се на табану формирао незгодан и тежак злић, па сам једва ходао. Папо ми рече: „Хајде да ја то средим". Раскинуо ми је то и очистио, па превио. Болови су нешто минули, али готово нисам могао ходати. Командир је једне ноћи рекао: „Вечерас је операција на Острожац, али ти Салко остајеш; мораће се газити Неретва, а рана ти је млада". Одговорио сам: „Нећу остати, јер знам пливати ако не могу газити". Остало је по моме. Увече смо дошли до газа на Острошцу и пребацили се преко Неретве. Онда смо прије почетка напада, на додијељен нам бункер, једну десетину бацили према Коњицу, а другу према Мостару, да пресјеку пругу и обезбиједе нас од ових гарнизона, тад је почео паш напад. Горе се налазила црквица и крај ње бункер. Кад смо га напали, домобрани су около викали: „Вас и чекамо!" Али су врло брзо попустили па смо их заробили двадесетак". Так:> нас вала и дочекаше ла их заробимо. Нашли смо и нешто муниције. На жељезничкој станици смо нашли доста ратног материјала, затим соли, кукуруза итд. Добро смо се намирили, а што нисмо могли понијети, подијелили смо народу. По дану нас је надлијетао авион-двокрилац који је банао бомбе, па нам погинуше два човјека. Мене је парче бомбе погодило у ногу; исјекло ми панталоне и закочило ногу, али без већих лосљедица, јер ме није нигдје озбиљно ухватило.

У Острошцу смо дуже остали јер нам је ганитет остао на Прењу, па смо га чекали.

Она десетина што је била на обезбјеђењу према Коњицу, убрзо је успоставила везу са пролетерима који су ослободили Коњиц. Од њих смо добили наредбу да одемо на Сеоницу, затим Битуњу и да ту држимо положаје и извиђамо.

На Битуњи смо остали једно вријеме, а затим смо добили задатак да идемо на Прозор. Кад смо се ми повукли, убрзо су на Битуњу дошли Херцеговачки одред под командом Влада Шегрта и Пета црногорска бригада под командом Саве Ковачевића Мизаре.

Касније, у Дугама, срео сам Слободана Шакоту са још 10 рањеника. Слободан је био рањен кроз образ.

У Вуковоском смо сазналп да је формирана Десета херцеговачка бригада у Шујици и да наш, Мостарски батаљон улази у њен састав, али он није био на формирању. У ствари за све то смо подробније сазнали у Дувну, гдје нам је Владо Шегрт званично саопштио да је формирана бригада и да је Мостарски батаљон ушао у њен састав као Трећи батаљон.

Тиме неки неспоразуми између штабова нашег батаљона и бригаде нису ријешени. А ријеч је била о томе да се у Мостарском батаљону, док још нисмо били у саст&ву бригаде и док смо чаркали око Прозора, шушкало да има неких проблема између Ненада Васића и Влада Шегрта. Ненад Васић је из зависности омаловажавао Влада Шегрта — кад је сазнао да он није командант, него Владо. Тада су почели долазити другови из политичког одјељења бригаде да анализирају ту ситуацију у батаљону. На једном састанку. они су нас отворено упознали са лошим односима између штабова Мостарског батаљона и Десете херцеговачке бригаде. Ненад је тврдио да су Мостарци пролетери, што је било тачно, и да треба ствсрити Мостарску пролетерску бригаду, а да Мостарски батаљон треба чувати за моменат преузимања власти.

Друг Тито је Владу, који га је о томе информисао, наредио да се та ситуација рашчисти. Пријеллог је био да сс рукоЕодство батаљона смијени. Кад је то на нашем састанку изнешено — приједлог је једногласно подржан.

Смијењен је Штаб батаљона: командант Ненад Васић, политички комесар Салко Фејић и замјеник политичког комесара Франц Новак.

Послије тога, смјењени другови су отишли у Врховни штаб, гдје су оштро критиковани; из Партије је искључен Ненад Васић и Салко Фејић, а Франц је добио укор. Распоређени су у друге јединице и касније с разлогом рехабилитовани. Кад смо се вратили у Херцеговину, Ненад ми је лризнао да су њих тројица били ,.заглибили" и да су казне могле бити строже.

Након смјењивања штаба батаљона, на те функције су дошли Милош Ковачевић за команданта, Енвер Ћемаловић за политичког комесара, а Младеи Балорда за замјеника команданта и Ацо Бабић за замјеника политичког комесара.

СВЕТОЗАР ОРО

ПОПОВО ПОЉЕ V НОР-у ОКТОБАР - ДЕЦЕМБАР 1941 г.

Послије тромјесечних устаничких борби које су крунисане офанзивним дејствима и побједама концем августа и почетком септембра, у другој половини септембра је дошло до борбеног затишја и даљег процеса диференцирања и поларизације страна у сукобу — с једне стране усташке власти и италијанских окупационих снага, а с друге народноослободилачког покрета и његове војске.

Очито је италијански окупатор, иако није имао гарнизоне дуж Попова пошто је ж/п осигуравала војска НДХ пажљиво пратио развој (злочине, збјегове и устанак) и кад је устаничка офанзива угрозила његове виталне интересе, као и посебне интересе њихове квислиншке творевине НДХ, окулатор је кренуо у акцију.

Први и непосредни циљ упада италијанске војске у Попово (снаге до два мото-механизована одреда, око 1.200 људи) из Дубровника преко Сланог, био је да се заустави устаничка офанзива, поново успоставио саобраћај на ж<п Дубровник — Мостар — Сарајево и заштити угрожена усташка власт, која се показала нем^ћном да заустави устаничку офанзиву из збјега „Бобани" и „Бјелашнице са Илијом" планином.

Други, суштински и дугорочнији циљ њиховог упада био је да учврсте своју окупациону власт кроз обезбјеђење улоге арбитра над странама у сукобу. Начин који су одабрали за остварење тих циљева био је врло лукав и заводљив. Они су кроз форму узимања у „заштиту угрожених" говорили устаницима да је њихова даља борба излишна јер им они гарантују безбједност и заштиту од усташа. Представљајући се тако „спасиоцима српства", они су, с једне стране замагљивали чињеницу да су са њиховом окупацијом дошле све недаће, а упоредо с тим ишли на стварање још једног поданичког покрета поред усташког, овога пута из српске средине. Тако су они почели градити своју улогу арбитра над два мсђусобно завађека али њему привржена покрета, постојећим усташким и предстојећим четнкчким. То би му, рачунао је, ојачало окупациону стабилност и успјешнију борбу против народноослободилачког покрета. Смишљено је бачена та удица устаницима под геслом: дохшш смо да вас спасемо, од сада сте безбједни, предајте оружје и вратите се кућама лтд. Дакле, говорили су и чинили неке поступке из **кјјих** се стицао угисак о њиховој доброј вољи и наклоности према угроженим Србима од усташа. Чак су то тако схватили и неки усташки мјесни првацк па су почели пратити поступке италијанске војске као антиусташке. А такав утисак, да би чим успјешније разбили устачике и паралисали НОП, они су и жељели створити јер су полазили од тога да су им усташе већ слуге и да их не могу изгубити, већ је битно да елеминишу противника и добију још један поданички покрет, уместо бунтовничког. О томе је, поред осталог, остало и пуно записа. Тако у извјештају[1]) оружничке постаје у Равном од 16. септембра 1941, поред осталог стоји: „За подручје ове постаје (значи општине Попово) наша је војска отпутовала за Мостар, а талијанска војска преузела је сву војму власт. Ова до данас пије предуземала ника^вих акција против одметника, а нити

" Архив ВИИ — 49/5-1, 220.

ее одметници повлаче својим кућама, већ су узели село Дубљани,[2]^ којег — наочиглед талијанске воЈске — пљачкају и пале куће". И сљедећег дана у извјештају се жалс на Талијане да о усташким избјеглицама „талијанска војска не води ни најмање рачуна".

Из једног другог извјештаја[3]) оружничке постаје у Равном, од 22. септембра 1941, види се да је италијанска команда организовала превожење, опијела и сахрану у Завали „13 л>удских лешева који су прије извјесног времена од стране усташа поубијане и закопане" у предјелу Лисца у Рудинама. Као знак наклоности према грко-источњацима наводи се како се је италијански командант после опијела са калуђером појавио на црквеним вратима одаклс- је фотографисао окупљену масу православаца — ***о<о*** 150 људи. Све су то оружници (жандарми) помно пратили, јер су у томс видјели поступке који су уперени против усташке државе. Заниг.љиво је да је на те извјештаје о италијанским поступцима реаговало заповједништво четврте оружничке пуковније сљедећим захтјевом: „Наредити заповједнику постаје да провјери све у погледу талијанске војске са грко-источним живљем и да извјести иовратком списа".

Ови италијански поступци. који су били срачунати на преузимање иницијативе на простору Попова (што је био само дио њихове шире политике), имали су различите одјеке и утицаје на усташке и устаничке средине.

Усташки покрет у Попову био је захваћен тоталном кризом још од покоља над српским живљем, у јуну, јер су ти покољи најбоље открили и показали право лице усташких идеолога. Скоро свима је постало јасно у што желе гурнути поштени хрватски народ. До појаве покоља, могло би се рећи, да је хрватски живаљ Попова у већини доживљавао стварање Независне Државе Хрватске као остварење тежњи о својој националној држави, коју су они замишљали без мржње и антагонизама према другим вјероисповјестима и народима. С појавом покоља усташки покрет је показао своје суштинско лице и од тога момента започиње да се топи одушевљење за Независну Државу. На тој тачки отпочиње његова силазна линија која се најприје почела испољавати у хлађењу хрватског живља према том покрету, који се, сходно датим условима и околностима, исказивало и ескалирало кроз различите начине дистанцирања до постепеног гравитирања ка НОП-у током рата. Усташкн покрет и они који су огризли у злочину, жељели су по сваку цијену да поистовјете хрватски народ са усташким покретом, а српски народ са четничким покретом. То ће, нешто касније, узвраћати исгом мјером и четнички покрет, па је народу постојало све јасније чему и један и други покрет води. Усљед тога, сасвим логично, слабило је одушевљење за НДХ и јачао процес дистанцирања од усташких злочина и усташког покрета, јер нико није желио да носи туђу љагу на свом образу. Тако се усташки покрет нашао у ситуацији да сви процеси иду на његову штету: прво, почео је губити подршку у хрватској средини; друго, устанички НОП угрожавао га је као војничка и политичка снага, и треће, схватили су да Италијани од њих „дижу руке" просто поред њих траже своје сателите и у српској средини (а они су жељели да буду једини сателит).

Таква гибања и започети процеси постепеног дистанцирања хрватског народа од усташког покрета ишли су у прилог још бржој и

[2)] Ријеч је о усташком селу, које се заједно са усташама и повукло.
[3]> Архив ВИЙ — 30/3-4-143.

наглашенијој трансформацији устаничког покрета у народноослободилачком покрету и његову у партизанску војску. Главну тешкоћу чинила је италијанска „мирол>убива" и „зашт^тничка" политика. Но, и то је, рекло би се, савладано много лакше него што се то у први мах чинило. Одлучна и брза ликвидација мисионара њихове политике у Попову Јова Ћука Колоње, брзо је отријезнило поколебане и охрабрило започети процес борбе коју са домаћих издајника треба пренијети и на окупатора као главног кривца за све патње које не могу нестати без његовог истеривања из земљс.

Са тих полазишта, искоришћен је борбени предах у септембру за преформирање устаничких чета у партизане и даље јачање НОП-а.

Тих дана већина народа Попова поља поново се нашла у својим слободним, али празним и опљачканим домовима. Незнатне количине хране, које су заплијењене у офанзиви, нису могле дуго потрајати. Авет глади се све јасније назирала, што је окупатор покушао да искористи и да понудом хране поколеба устаничке масо, али ни у томе није успио, јер је намјера била очевидна и због тога не само одбијена, већ и раскринкана.

Преформирање устаничких чета у партизчнске јединице извршено је током септембра и октобра без икаквих тешкоћа. Већ почетком јесени, народ се потпуно окупио око партијског језгра и прихватио НОП као свој покрет. Тако су се врло брзо издиференцирала два утицаја са двије власти и двије војске — партизанска, на једној, и окупаторско-квислиншка, на другој страни. Изборена је и учвршћена наша слободна територија чији се предњи крај протезао преко Попова поља на линији Банчићи — Чаваш — ут поље до Мареве ЈБути и даље западном ивицом Бобана изнад Дубровачког приморја према Црној Гори.

Почев од првих дана октобра, формиране су у оквиру 3. батаљона херцеговачког НОП одреда (касније Батаљон „Недељко Чабриновић") четири партизанске чете у које су ушли борци из Попова поља:

— Поповска чета обухватала је села: Дријењане. Драчево, Корлате, Дубљане, Велићане, Струјиће, До, Додановиће и Котезе. Командир је био Лазо Прибишић а политички комесар Васо Оро;

— Попово-липничка чета обухватала је села: Орашје, Дврсницу и Чаваш из Попова, а ван Попова: Мишљен, Пустипуве и Овзир. Командир је био Михајло Ћузулан, а политички комек:ар Максим Јахура;

— Подбртска чета обухватала је: Мркоњиће и Туље из Попова, а ван Попова: Жаково, Добромане, Месаре, Грбиће итд. Командир је био Милан Грче, а политички комесар Чедо Мијовић;

— Захумска или Попово-захумска чета обухватала је: Равно, Чваљине, Завалу, Грмљане, Седларе, Пољице итд. Командир је био Јован Ковачевић, а политички комесар Анђелко Иванишевић.

Насупрот брзом придоласку добровољаца у партизанске чете, релативно споро се омасовљавало партијско језгро због тога што се за то „није имало времена" и нпо се то „остављало за касније".

С обзиром на то да у то вријеме још нис^ формирани одговарајући партијски форуми за срез љубињски, Поповопољски партијски актив се наслањао на партијске форуме за срез требињски и источну Херцеговину.

Упоредо с тим, одбори народне власти, који су формирани у збјеговима, прерасли су у НОО-е и успјешно функционисали у свим ослобођеним селима.

Позитивна плима се осјећала на сваком кораку. Окупатор и усташе сатјерани су на котарско и општинско сједиште НДХ у Равном и жељезничке станице из којих су, уз тешку муку, осигуравали саобраћај на прузи Сарајево — Дубровник, која је, на цијелој својој дужини, само у захвату Попова поља и Требињске шуме пролазила или дотицала нашу слободну териториЈу.

НАЈВЕЋА АКЦИЈА

У таквим условима, при крају године се приступило припреми Једне операције ширих размјера на жељезничку пругу Сарајево — Дубровник. Оцијењено је да у ту акцију треба ићи из више разлога: прво, због тога што је пруга имала изузетан значај за италијанског окупатора и НДХ јер је, порец осталог, била и једина и главна комуникација која је водила од Дубровника и Боке ка центру земље и обратно; друго, због тога што Је пруга на цијелој дужини, од Сарајева до Дубровника, била углавном безбједна од снажнијег утицаја НОП-а изузев у захвату Попова поља и Требињске шуме, од Завале до Ускопља, гдје је са обје њене стране била наша територија; треће, због тога што наш напад на било који други обЈокат, среско мјесто, на примјер, не би нанио толико штете окупатору, нити нама донио више користи са најмање губитака, као напад на ову саобраћајницу. Најзад, требало је и таквом акцијом још једном потврдити да можемо успјешно туђи и окупатора, а не само његове сателше.

Због тога је одлучено, без обзира на извјестан страх од одмазде према нашем околном становлиштву, да се подузме та акција. За њу је формиран привремени штаб. Направљен је почетком децембра и детаљан план операције: прво је одлучено да се поруши дионица пруге између Завале и Хума у дужини од 25 километара (с тим да се то учини и на потезу Хум — Ускопље); друго, да се рушење изврши пред божићне празнике, око 20. децембра, J(-дновремено на цијелој дужини и врло брзо, у току једне ноћи, с циљем да се постигне изненађење и изврши задатак прије него што би могли услиједити оружана контраинтервенција на подручје рушења; треће, да се народ околних села позове на масовно рушење уочи изабране ноћи, а да Поповска и Захумска чета заузму жељезничке станице Пољице и Јасеницу, као и стајалишта Грмљане и Диклиће, и осигурају операције рушења према Завали, односно Хуму.

У складу с тим планом, у ноћи 19/20. децембра порушени су сви мостови и пропусти, оборени готпорни зидови и зарушени усјеци, док су склопови шина са прагов^ ма испревртани с пруге и сурвани низ камене литице према пољу. Упоредо с тим, посјечени су телефонски стубови, а жице искидане и однесене. Жељезничка станица Јасеница и стајалишта Грмљани и Диклићи су заузети и демолирани. Цијела пруга је у ноћи потпуно онеспособљена и личила је на крш и лом. Према Хуму и Завали јаке засједе су очекивале евентуалну интервенцију ка подручју рушења.

На 1,5 км од Завале, у Дрми, био је дио Поповске партизанске чете, али интервенције није било првих неколико дана. Окупатор је тек три дана касније, 23. децембра, око 11,00 сати, упутио из Завале једну композицију са 20 пружних радника и осигурањем од 57 италијанских војника и подофицира на челу с једним официром, с циљем да извиде стање и отпочну поправљање пруге.

Када се композиција приближила разрушс-ном дијелу пруге и почела заустављати испред непримијећене засј«де, засута је изненад-

ном стријељачком ватром и бомбама. Тако је, у трен ока, за неколико минута савладана и заробљена цијела експедиција изузев воза и једног војника. Наиме, један италијански војниг: у цијелом том ватреном паклу, ускочио је у локомотиву на мјесто погинулог возовође и композицију, додуше празну, на опште изненађење извукао у Завалу.

Од њих 77 у овој експедицији, петорица су погипула, а 72 су заробљена (од тога 11 рањених), међу којима шест подофицира и један официр. Заплијењена су четири минобацача, више пушкомитраљеза, веће количине муниције и ручних бомби, као и цјелокупно лично наоружање тог састава.

На нашој страни није било ни погинули^. ни рањених. Само је након завршетка борбе, тешко рањен замјеник команданта батаљона и уједно командир Поповске "ете, Лазо Прибишић. Он је, обилазећи поприште, наишао на ручну бомбу, али није запазио да је без осигурача и када ју је дохватио, она се активирала, разнијела му руку и нанијела бројне повреде по лицу и тијелу. Те прве ране у борби против италијанског окупатора ЈЗазо је стојички преболио и нашао довољно снаге да становнике Попова поља води до краја рата кроз многе, али увијек побједоносне окршаје.

Прва ратна година завршена је трагично. У њој Је изгубило живот 351 становник Попова поља. Од тога 341 особа је страдала од усташко-фашистичких рација, ДОЈ- је у бороама цогинуло свега 10 бораца, међу којима су први пали Васо Курилић из Драчева, члан КПЈ, и Крсто Чихорић из Чваљине — обојица 2. августа 1941, али на два различита мјеста: први под Дубљанима, а други на Беговић Кули.

У таквим околностима, са трагичним и тужним почетком, као и радосним устаничким побједама крајем годипе, посебно са побједом у Дрми, као круном јесењих успјеха, завршавала се 1941. и почела 1942. година.

МИТАР ЛОЈОВИЋ

ОД САРАЈЕВА ДО ЗЕЛЕНГОРЕ

Да би се цјелоаитије, објективније и увјерљивије изнијела сјећања на значајније догађаје из 1941. и прв^ половине 1942. године, читаоцу треба, бар у кратким цртама, предочити неке појединости из периода које је непосредно претходио рату, прије свега о заједничком животу Срба и Муслимана у автовачком и цијелом гатачком крају. То је неопходно да би се лаките схватио одговор на питања: стварања тзв. НДХ и њеног функционисања до првих одвођења појединих угледних Срба; доживљавања првих звјерстава и гтокоља, који су организовале усташе, пружања отпора насиљу и организовања збјегова; извођења напада на Автовац и трајања „затишја" до првих септембарских дана; напада на Гацко и помоћи герилцима из Црне Горе; опредјељивања људи за НОП, стварања првих партизанских јединица и одвијања осталих значајних догађаја до краја 1941.иупрвој половини драматичне 1942. године, све до одступања главнине наших снага у Босну .. .

НЕКА ОБИЉЕЖЈА ПРЕДРАТНОГ ПЕРИОДА У ГАТАЧКОМ КРАЈУ

Моје родно мјесто Липник у коме сам живио до своје 17 године, 1раничило се са селом Муља, насељеним муслиманским живљем и општинским центром Автовац, у коме су живјели и Срби и Муслимани. Поред Автовца, било је још мјеста, односно села у којима су заједно живјели Срби и Муслимани, на примјер сресни центар Гацко, затим села: Меданићи, Вратнице, Добро Поље Равни, Југовићи, Мједеник, Придворица, Шиповица и Церница. Веће групације муслиманског живља биле су у Кули Фазлагића (око 15 села, са око 300 домаћинстава) и у Борчу. У Кули Фазлагића, била је тек покоја српска кућа. Села Кључ, Нрђеновићи и Бахори су мања и насељена само Муслиманима.

Између становника српске и муслиманске нароцности постојала је свакодневна и жива међусобна комуникација. До сусрета је долазило у разним приликама: приликом обављања пољопривредних радова, напасања и напајања сгоке на ријеци Мушници, обезбјеђивања дрва за огријев, затим приликом сусрета у кафани, трговини, млинима, вуновлачари, а било је и међусобних спортских сусрета. Као младић, те сусрете сам доживљаво без икакве усиљености. Колико је мени било познато, бар кад те ријеч о селу Муља и варошици Автовац, није било ни појединачних, а да не говоримо о групним међусобним чаркама или тучама Срба и Муслимана, изазваних вјерском или националном нетрпељивошћу, подједнако када је ријеч о одраслим и о школској дјеци.

Годинама је дио домаћин^тава из Липника догснио стоку ради напајања на ријеку Мушницу (дио Душац — Нелаво), одакле су се Муљани снабдијевали водом Ја пиће. Сусретп су били свакодневни (заједничко купање, игра, и сл.) и само понекад би избиле „варнице" — када би дјевојке, Муслиманке, из нама сусједног Муља долазиле по воду за пиће. С обзиром ча то да су, по тадашњем обичају, носиле фереџе, чобани би се шалили, настојећи да им виде лице, због чега би се измијенила покоја оштра ријеч, али се на томе редовно завршавало. Не сјећам се ни једног већег неспоразума.

На релативно малом простору налазили су се млини: муљски, млин Бјелогрлића — Говедарички и Лојовића, названи по селу или по власницима. Поред тих објеката, постојала је вуноклачара, чији је власник био Радивоје Бјелог$_{г}$лић. Ти објектн служили су не само ужем подручју већ и становницима читаве општине Автовац и неким дијеловима Црне Горе (Голија и дио Пиве). Њих је често користило и српско и муслиманско становништво.

Автовац није био само општински, дакле административни центар, већ је био и значајно трговачко мјесто. За ондашње прилике имао је доста тргозачких радњи, кафана и извјестан број занатских радњи. У Автовцу су се, поред становништва општине, редовно снабдијевали дејелови Црне Горе (Пива и Голија). Познато је да су се становници тих крајева у јесен снабдијевали унапријед најмање за шест мјесеци, и то најважнијим артиклима: сољу, петролејом, шећером, кафом, јер је због веома оштрих и дугнх зима било немогуће чешће силазити у варош. Поред тога, домаћинства са ширег подручја Гацко су ту продавала стоку. Према томе, свакодневно комуницирање између Срба и Муслимана није се сводило само на територију општине, већ и далеко шире, а често и са становницима Пиве и Голије.

Неколико година пред рат организација ,,Соко", са сједиштем жупе у Мостару, преко соколских друштава у Гацкз^ и Автовцу, утицала је на друштвени живот појединих села, окупљајући, младиће из српских и муслиманских породица у соколске чете. Соколско друштво у Автовцу окупљало је соколске чете, формиране пс већим селима. Окупљање младих и извођен.е разних соколских вјежби наилазило је на добар пријем. Омладина, а посебно мушкарци, тражила је простор да се исказује и потврђује, па друштву ,,Соко" није било тешко да је окупи и мобилише. Соколска чета је формирана и у селу Липнику. Да ли је Косто Бјелогрлић био и њен руководилац, тешко је сада тврдити, али је сасвим сигурно да је он са нама, омладинцима, изводио разне вјежбе, поред осталог и са неким дрвеним палицама.

У организацији „Соко" организована су и међусобна такмичења. Неколико пута била су организована такмичења за ђурђевдански уранак — између Липничке и Муљске соколске чете. Такмичења су се одржавала на ливадама званим Барице, испод војничког гробља, на путу Автовац — Гацко. Од спортских дисциплина биле су заступљене: трчање, бацање кугле, скок удаљ, скок увис, и друге. Сјећам се и неких запаженијих такмичара: Милоша и Борише Бјелогрлића и Новице и Блажа Лојовића из села Липника; Шерифа, Рашида и Сабрије Пашића из села Муља и Автовца. Окупљени народ се највише интересовао за трке, скок удаљ и бацање кугле. Било је трка које су одржаване на кратком одстојању, вјероватнс на 100 метара, али и оних на 3.000 и 5.000 метара. Стаза за трке на дужим одстојањима протезала се од старта, па према цркви у селу Михољачама. Требало је оптрчати цркву и поново се вратити на старт, јер су старт и циљ били на истом мјесту. Посебно су се истицали, као веома брзи, Шериф Пашић и Милош Бјелогрлић. Наизмјенично су побјеђивали у појединим тркама. На крају, побједници су добијали скромне поклоне: обично, марамице на којима су биле извезене ријечи признања, на примјер: „За ђурђевдански уранак побједнику у бацању кугле". На тим такмичењима не само да није било никавих националистичких испада, већ су протицали у најбољем реду.

Организација „Соко" радила је организовано и упорно. Млади су жељели да се истичу и доказују, што је жупа у Мостару смишљено користила. Она је организовала и двомјесечне курсеве. Из сваке соколске чете на те курсеве с> у Мостар ишла по двојица младића. Један курс је похађало и до 90 слушалаца. Блли су смјештени у Сјеверном војничком логору. О раду курса причао ми је Блажо Лојовић, који га је похађао. Предавања су држали професори из средњих школа. Програм је био прилагођен саставу слушалаца Између осталог, слушали су предавања о обради земље, гајењу воћа и поврћа, бављењу пчеларством, и друго. Предвиђали су посебан програм за оне који су жељели да у војсци, умјесто уобичајене године дана, служе девет мјесеци, и слично.

Бројне појединости о активности „Сокола" највише памти Ристо Милошевић. Он се сјећа да је ондашњи режим управо организацију „Сокола" настојао да искористи у политичке сврхе, у чему је постизао извјестан успјех. Соколско друштво у Гацку редовно је добијало лист „Антикоминтерна", који ЈР уређивао Ђоко Слијепчевић.[11]

Начелник мостарске жупе Чедо Милић бавио се велепродајом соли. Подови магазина, у коме је држао со, били су увијек влажни, као да су стално прани, па је и со била влажна и тежа. Милић је, иначе, био веома утицајан у Херцеговини. ЈБудима које је он одабрао

562 У току НОР-а био је на страни непријатеља. данас је у емиграцији.

омогућавао је да отварају трговине. Неколико година пред рат помогао је Мирославу Муратовићу и Ђорђу Беловићу[2]) са Хргуда (Столац) да отворе трговину у Автовцу.

Поред тога, за ђаке петог разреда Учитељске шокле у Мостару организован је семинар „Круг учитељских приправника за рад на селу". Предавања су одржавана суботом, а главни предавач је био Чедо Милић. Његова предавања су била реллгиозног и реакционарног карактера, као што је био и предавач.

Треба напоменути и то да је КПЈ тражила од својих чланова и симпатизера да се укључују у организацију „Соко" и политички дјелују међу српском и муслиманском омладином нашег краја.

Било је и других облика међусобног повезивања и зближавања Срба и Муслимана. Један од њих је „шишано кумство" да би постали кумови, једни другима су шишали дјечицу. Такво кумство гајили су Радован и Мирко Вуковић из Липника са породицом Авда и Сабита Пашића из Муља. И једни и други веома су држали до тих веза. Редовно су се међусобно посјећивали, желећи да то покажу и пред другим. Састајали су се на јавним мјестима, у кафани, трговини, и слично.

Међусобно комуницирање Срба и Муслимана било је уобичајена појава. Оно што је понекад оптерећивало те односе били су разни догађаји из прошлости, на које су појединци лодсјећали, да би заоштрили односе, што је највећп број Срба и Муслимана у то вријеме настојао да избјегне. Међутим. треба имати у виду да су неки елементи са стране те односе стално, смишљено и систематски заоштравали, у чему су значајну улогу имали и представници цркве и власти. Аустријске окупаторске власти дозвољавале су разне, па и нељудске поступке према српском становништву својих „шуцкора" (жандарма), у којима су, углавном, били Муслимани. Послије уједињења и стварања нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, власти су пређутно прелазиле преко пљачке муслиманских села у Борчу, које су, ради изравњања старих рачуна, организовали поједини Гачани или становници сусједних дијелова Црне Горе (Пиве и Голија). Нека убиства Муслимана у Липнику, Загорцима и другим селима нису до краја истражена. Све је то снажно утицало на појединце и читава села, што су касније усташки идеолози и кољачи обилато искористили за мобилизацију кољача српског становништва.

АПРИЛСКИ РАТ, КАПИТУЛАЦИЈА ВОЈСКЕ

Годину дана пред априлски рат 1941. године провео сам у Сарајеву, радећи разне послове, да бих помогао родитељима који су били стари, а њихови услови за ж;шот одвећ скромни. Радио сам на више мјеста, зависно од тога гдје сам могао наћи посао. У другој половини марта 1941. године остао сам без посла, па сам залудно ходао по граду. Посматрао сам и демонстрације народне снаге од 27. марта 1941. године у Сарајеву. Масу људи која се кретала Престолонасљедниковом улицом, и даље, према Мариндвору. Уз поворку се кретало и доста жандарма пјешке и на коњима и патроле полиције. Знатижељан да видим и сазнам зашто демонстрирају, настојао сам да се крећем упоредо њима. Демонстранти су узвикивали разне пароле, а најчешће се чуло: „Хоћемо савез са Русијом!", ,.Боље рат, него пакт!", и слично.

[2]> У току рата Муратовић и Беловић су се опредијелили за четнике. Погинули су у четничким јединицама.

Убрзо послије демонстрација, 6. априла 1941. године, агресор је напао на Југославију. Стансвао сам у Загребачкој улици и био свједок бомбардовања центра Сарајева. Грађани из тог дијела Сарајева, у групама и углавном неорганизовано, бјежали су према околним брдима, десно од Враца, према Мојмилу и Лукавици. Тај дан провео сам у шуми и код познаника, да бих за сутрадан обезбиједио возну карту до Мостара, будући да је мој брат код кога сам становао, оцијенио да је најбоље да пожурим к родитељима. Кренуо сам 7. априла увече са још неким (Додери из Објешеника), који су, такође, путовали у Мостар, и даље, у Гацко. Путовање до Мостара протекло је без већих потешкоћа. Међутим, оно што сам доживио након доласка у Мостар, нисам могао одмах да схватим. Наиме, након изласка из воза, сви путници су претресани и испшивани највише о томе одакле су родом. Било ми је необично и то што су се овдје, поред службених, налазила и лица у народној —• сељачкој ношњи, под оружјем. Када су путници пуштени са жељезничке станице, у граду смо сретали групе војника и сељака са оружјем. Чуло сс и неко пушкарање, затим пјесма и узвикивање парола.

Са неким путницима са којима сам допутовао из Сарајева пошао сам у дио града преко моста, на путу за Некесиње и Гацко. Стигли смо на мјесто одакле су поламили аутобуси или, како се у Херцеговини обично говорило, „пруга". Док смо чехали да „пруга" крене, чули смо да су се побунили иеки сељаци из Широког Бријега. Тада сам први пут чуо да је ријеч о усташама. Таксђе се препричавало да је дошла војска из Билећа и Требиња да гуши усташку побуну.

У Мостар смо стигли 8. априла пред свануће. Како се дан примицао пушкарање је постајало све чешће. Аутобуси тог дана нису уопште полазили у било ком правцу, па је било сасвкм неизЕЈесно како ћемо путовати у Невесиње и Гацко. Сачекали смо да падне мрак и одмах кренули пјешке према Невеслњу. Негдје код Буска наишли смо на велику моторизовану колону са војницима у плавим униформама. Рекли су нам да је то војска са аеродрома Мостар. Нас двојица или тројица, који смо путовали скупа, договорили смо се да питамо неког од официра да нас прими на камион бар до Невесиња. Један од нас је пришао камиону, у коме се налазио официр и обратио му се: „Господине мајоре, молимо вас да нас примите на калшон". Мрзовољан, није нам ништа одговорио, већ је само руком показао преко рамена, на каросерију камиона, што је био знак да је удовољио нашој молби. Пребацили смо се до Невесиња. Рекли су нам да даље са њима не можемо.

Из Невесиња у Гацко сам се, са још двојицом младића мог узраста, пребацио на крову аутобуса, међу стварима. Били смо задовољни што су нас и тако примили, јер је до мјеста у аутобусу било врло тешко доћи. Било нам је веома хладно, али сам осјећај да идем кући, а поготову сазнање да сам срећно избјегао непријатности у Мостару, потиснули су потешкоће.

Долазак кући, у Липник, био је савим различит од мог доласка годину дана раније, када сам моје сељане оставио у много бољем расположењу. Било је ратно стање. Мушкарпи су, Еећином, позвани у резерву. ЈБуди су били примјетно утучени и нерасположени. У општинском центру у Автовцу налазио се војпички логор, који је изграђен за вријеме Аустрије. Логор је био прилично велик, грађен као гранични, јер је био удаљен свега неколико километара од границе бивше црногорске државе. Ратна опрема из њега почела се развлачити чак и који дан прије капитулације војске Краљевине Југосла-

вије. Истина, у њему није било војника, сем неколико резервиста, који су га обезбјеђивали. Из логора се углавном, разносила храна и одјећа. Оружја и муниције скоро да није ни било.

Непосредно пред капитулацију војске Краљевине Југославије, путем Гацко — Автовац, према Билећи прошло је више луксузних и других цивилних возила него икада раније. То је код становништва изазвало радозналост. Питали се се да ли то неко бјежи или некога дочекују. Касније се испоставнло да су то били краљ и његова породица, те намјесници и чланози владе. Грабили су нрема Никшићу, одакле су авионима умакли у иностранство, а представнику Генералштаба су дали инструкцију о томе како да потпише капитулацију.

Послије капитулације војске Краљевине Југославије на лицима људи нашег краја примјећивала се забринутост, а затим је људе захватио осјећај немоћи. Тежак утисак остављале су слике колона војника разбијене југословенске војске, који су се неорганизовано враћали својим кућама. Неки су одлучили да по сваке цијену сачувају оружје које су носили са собом, док су га други, далеко бројнији, продавали за храну и дијелове сељачке или било које друге одјеће. Осјећај незаштићености и расула изазивао је зебњу код људи.

СТВАРАЊЕ ТЗВ. НДХ И СИТУАЦИЈА НЕПОСРЕДНО ПОСЛИЈЕ ТОГА

У ситуацији насталој након априлског рата, још прије капитулације војске Краљевине Југославије, створена је „Независна Држава Хрватска". Истина, о томе се у Липнику сазнало у исто вријеме када је пукао глас о капитулацији државе. У почетку није било јасно о чему је ријеч. Врло брзо су почеле да круже приче о томе да на власт долазе усташе, да им је циљ истребљење Срба, што је у становништву српских села уносило немир и страх. ЈБуди су се питали: зар је могуће да их неко узнемирава и угрожава ако нису ништа погријешили. Вјеровали су да ће и та нова држава имати власт и законе, те да неће дозволити репресалије над лојалним становнкштвом.

Новонастала ситуација је, ипак, присиљавала људе на размишљање о томе како заштитити породице и имовину. То је, само по себи, људе упућивало једне на друге, зближавало их и усмјеравало на заједничко изналажење излаза. Сви су се сложили с тим, да треба бити опрезан, да се ваља чувати, јер како је вријеме одмицало, све више се стварало увјерење да не треба насиједати обећањима представника тзв. НДХ да се неће предузимати оштрије мјере против наших житеља.

Моје село је имало 65—70 домаћинстава, са преко 120 мушкараца од 16 до 55 година старости. Одмах након КчШитулације Краљевине Југославије и након стварања тзв НДХ, већина мјештана је закључила да се треба организовати и обезбјеђивати из правца Автовца, како би се, у случају опасности, створили услови за спасавање породица и стоке и за пружање отпора. Неки догађаји из прошлости појачавали су страх од усташа. Годину дана и више послије првог свјетског рата, у наше село се, из заробљеништва, вратио Тодор Бјелогрлић, који се, као добровољац, јавио у српскЈ војску. Недјељу дана након повратка убијен је у својој кући на свиреп начин. За убиство су осумњичени Муслимани из Куле Фазлигаћа, међу којима је било и бивших шуцкора. На то су жандарми привели десетак Муслимана из Међулића. Жена убијеног је пришла једном од приведених и по-

чела да га туче, што је изазвало и остале. Настала]е, како се причало, општа туча и хајка против приведених. Убијена су тројица Тановића из села Међулића — Кула Фазлагића. Истрагом никада није утврђено ко је убио Тодора Бјелогрлића, нити су откривени кривци за убиство тројице Муслимана. Након тог трагичног догађаја у селу Липнику услиједио је низ сличних случајева: 1922. године у селу Заграцима убијен је један Тановић (а касније су Муслимани напустили то село), убијен је Баук у Равнима, убијене су двије сељанке на путу из села Бахори, и слично. Све је то оставило дубоког трага на односе између Срба и Муслимана. Тим прије што тадашње власти нису водиле потпун истражни поступак или га уопште нису водиле ради утврђивања чињеничног стања, што је, свакако, утицало на заоштравање међусобних односа. А то су усташки идеолози користили као повод за звјерства која су, успостављањем тзв. НДХ, чинили над српским становништвом. О томе довољно увјерљиво говоре примјери из тога времена, које наводи и Лутво Џубур у својим сјећањима „С ону страну нишана". Радило се о слиједећем: Вељко Вишњевац, бивши посланик и угледан човјек, након успостављана тзв. НДХ окупио је све виђеније људе у Гацку и апеловао на то да се не дозволи да „осамнаеста плаћа четрдесет ттрву". Поред осталих, на томе скупу је говорио и Филип Старовић.[31] На крају говора рекао је: „Браћо Муслимани, главно је слога". Џемо Тановић[41] му Је одговорио: „Филипе, закаснио си за она кола људског меса из Липника, говнима замазана, ја ћу то осветити". Сви присутни су знали на што се односи та упадица.

Један усташа је тражио од Мума Хасанбеговића[5]) да му да фес на вересију, за оца, а платиће му га од прве усташке плате. Мумо му је одговорио: „Не дам ти на вересију, него ако хоћеш фес ено ти Липника. Отиђи и убиј Влаха, а ја ћу ти фес џабе дати".

Свјесни тежине ситуације у којој смо се нашли у селу Липнику, обезбјеђивали смо се и дању и ноћу. Ноћу је обезбјеђење било појачано и организовано је по см.јенама. Тачно се знало кад ко треба да буде на дужности. Имали смо извесну количину оружја и муниције. До оружја се долазило на разне начине. Највише пушака појединци су донијели са собом, приликом капитулације краљевске војске, други [C]У оружје куповали дајући за њ храну, одјећу и новац војницима који су се враћали својим кућама. Било је и старих пушака из прошлог рата, које су преправљене и скраћиване, а коришћена је и муниција до које се тада могло доћи. Старе пушке су се, најчешће, празниле на тај начин што су се чауре, након испаљивања метка, избијале из лежишта парчетом дебље жице. У гхрво вријеме имао сам такву пушку.

Након успостављања тзв. НДХ, у току априла и маја 1941, усташке власти су се понашале као дс су хтјеле прикрити оно што ће убрзо наступити. Све је изгледало нормално. Чак су, скоро редовно, протуране пароле да се никоме ништа неће догодити, да свако треба да остане на свом имању, да се свакодневно обављају послови, и сл. Међутим, све је то била варка. Организовано су се припремали злочини, што ће концем маја и у току јуна ратне 1941. изаћи на видјело.

[3]> Међу првима, 29. маја 1941, привеле су га усташе и ликвидирале у околини Загреба.

[4]> Био усташки таборник у Кули Фазлагића и као такав ликвидиран.

[5]> Одмах након успостављања тзв. НДХ експонирао се као усташа, који је имао знатан утицај у хајци на Србе.

Из сусједног села Самобор усгаше су 20. маја одвеле Филипа Старовића, угледна и поштена домаћина, знаног на подручју читавог гатачког среза. То је унијело велику узнемиреност међу становништвом, тим прије што се цијенило да је то самс почетак и да се неће завршити одвођењем појединаца. Они који су тако мислили, а таквих је било највише — нису се, на жалост, преварили. Већ 2. јуна пронио се глас да је у селу Степену убијен Благоје Шаровић. То је била једна од првих жртава на подручју Гацка и наговјештај страшног усташког терора. Узнемирење и страх од најгорег били су све јачи. Након неколико дана препричавало се како су усташе у Коритима побиле „све живо, и људе и жене и дјецу", а стоку опљачкале. Кружиле су различите вијести о броју убијених и бачених у јаму. Убрзо смо сазнали истину: 5. јуна у Ксритску јаму. пошто су претходно поубијани маљевима, бачени сви мушкарци из села Корита, Заградаца, Автовца и Гацка њих око 180.

Послије звјерстава који су учиниле усташе у Коритима, више није било никакве недоумице да се то исто мсже десети и свима другима, што је код свих способних за борбу учврстилс. у увјерењу да треба бити спреман за отпор на живот и смрт. Одмах након тога почеле су и прве борбе између сељака и усташа на Кобиљој Глави, те у селима Степен и Данићи. Сељаци су се међусобно повезавили и пружали отпор. У тим првим међусобним бсрбама пале су и прве жртве. Погинуо је шумар Душан Бољановић. Заузете су бивше жандармеријске, тада оружничке постаје у селима Степен и Казанци.

И поред свега тога, појединци су гајили илузије да им се, будући да се никоме нису замјерили, не може ништа догодити. Један од таквих био је и мој отац Ђорђије. Редовно је одлазио у Автовац, а пазарним даном (суботом) и у Гацко. По обичају, пазарним даном у Гацко нису одлазили само они који су продавали и куповали стоку већ и многи други, јер је то била погодна прилика да се сретну познаници и пријатељи.

Седмог јуна мој отац је рано кренуо у Автовац, а имао је намјеру да стигне и у Гацко. Неуобичајено, врло брзо се вратио назад. Почео је одмах да склања свој алат (као самоук се бавио столарским пословима). Изненађени његовим понашањем, питали смо га шта се десило. Он нам је испричао да се тек што је ушао у Автовац срео са Мустафом Пашићем,®) пред његовом трговачком радњом. Поздравио га је са „добро јутро", а Мустафа му јс одговорио „добра ти срећа", али одмах додао: „Куд те ђаво донио, одмах се враћај". Тражио је да му да бар мало гаса, али је на то Мустафа рекао: „Каква гаса, одмах се враћај!" И Ђорђије се вратио.

Чувши ту причу, одмах сам позвао првог комшију, Блажа Лојовића, предложивши му да поуемо у Главице, према Автовцу, како бисмо осмотрили или чули има ли шта ново. Са собом смо понијели преправљене пушке и по комад дебеле жице, ради избијања чаура — уколико бисмо их, евентуално, употребљавали. Дошли смо на Милиш-брдо, одакле је пуцао поглец према Автовцу. Тог тренутка нисмо

«) Мустафа Пашић је држао трговачку радњу. Био је познат као поштен трговац, Код њега су се снабдијевали житељи Пиве и са Голије (Црна Гора). Својим муштеријама је врло често давао робу на вересију. Имао је браћу: Касима, Сабрију, Арслана, и Фадила, који је, као комуниста, погинуо на Романији. Мустафа је и друге Србе обавјештавао о опасностима које им пријете,

уочили ништа посебно. У међувремену, замолио нас је Милош Лојовић да му помогнемо натоварити неке ствари на два коња, јер је са породицом и стоком бјежао према Црној Гори. Док смо му помагали често смо погледивали према Автовцу. У једном тренутку опазили смо да уз Вишњице (предио између Автовца и села Липника), врло брзо, готово трчећи, долази група једнако одј-свених људи. Први наш утисак је био да их има бар педесетак.

Хтјели смо да се одмах одвојимо, али нас је Милош задржавао да натоваримо коње. Група се све више прибл^жавала и стигла у Главице. Тада нам је било јасно да су то усташе и да су кренули према нашем Липнику. Нас двојица смо кренули назад, с намјером да обавијестимо село о наиласку усташа. Усташе су наступале уз сеоски пут према Радојеву Долу. Уочили смо да је испред њих ишао и покушао да им побјегне стари Јован Лојовић, трговац стоком, али се тешко кретао. Сустигли су га на кривини сеоског пута, код Радојева дола. За то вријеме успјели су да им побјегну Ђуро В. Лојовић и његова супруга. Она је на леђима носила бешику са бебом рођеном који мјесец дана раније, а Т>уро је тјерао буљук овага. Блажо и ја били смо испред усташа највише 150 до 200 метара. Пуцали су на нас. Око нас су фијукала пушчана зрна, али на њих, будући да су били без икаквог искуства, нисмо обраћали пажњу. Испалили смо и ми по један метак, а онда су настале тешкоће. Блажо је покушао да избаци чауру затварачем и тако је извукао затварач из пушке, који касније није могао да стави. Ја сам чауру избацио парчетом дебеле жице, што је дуго трајало. Наше прво искуство и закључак били су да смо са таквим оружјем могли и лошије проћи.

Истовремено, из села Липника, од кућа Лојовића, почело се пуцати, па усташе, вјероватно због тога, нису даље наступале. У село је стигла и група наоружаних мушкараца из Ка^анаца. Настало је пушкарање. Одмах се кренуло на погоднije положаје, испод Липника, према Автовцу и Муљима. Тог дана већина Липничана није била у селу, јер су, по обичају, ишли по дрва, а неки су склањали најнужније ствари. Други су бирали мјесто да се склоне са породицом и стоком. Но, када су чули пуцњаву вратили су се у село, а из сусједних села Пиве дошло је доста наоружаних мушкараца. Тако их се, до увече 7. јуна, прикупило неколико стотина.

Схватили смо да тај испад усташа у село Липник није био ни случајан, ни наиван. Он се уклапао у једну ширу акцију. Дан раније, 6. јуна увече, у оружничку постају у сусједном селу Јасенику стигло је појачање од око 20 усташа, са средствима за уништавање људи (дрвени маљеви, жица за везнвање, и друго). Та група је, вјероватно у исто вријеме када и она из Автовца, кренула из Јасеника, преко Росуља, па одатле дијелом снага на доминантни објекат над селом Стражницом, и даље на Ковилац, а дијелом, уз Просјеченицу, на Разбиглав. Вјероватно је њихов пиљ био да, у садејству са групом која је наступала из Автовца, упадну у село Липник, похватају што више мјештана и запосједну стару црнсгорску границу, тада границу између тзв. НДХ и Италије, која је окупиралч Црну Гору. Међутим, остварење те замисли онемогућено је отпором, пруженим усташама које су наступале из Автовца. Отпор су пружили Липничани који су се затекли код кућа и наоружана група из села Казанаца. Групу која је наступала од села Јасеника такође су дочекали Липничани, који су били ван села, уз помоћ бројних групч мушкараца из сусједних пивских села (Криводо, Лчсина, Зуква, Жањевица, и др.).

Више наоружаних Липничана, Јасеничана и Пмвљана ликвидирали су оружничку постају у сусједном селу Јасенику.

Увече 7. јуна 1941. неколико стотина наоружаних људи формирало је фронт према селу Муља и Автовцу, пз правца села Јасеник, Липник, Самобор, и даље према Кобиљој Глави. Положаји су држани 8. и 9. јуна до подне. Међу присутним је владало право борбено расположење. Намјеравали су не само да се бране веЧ и да нападају. Располагали су извјесном количином оружја и муниције. Стално се пуцало, а како је вријеме одмицало све озбиљкије се говорило о томе да ће доћи до напада устаника на село Муља. затим Автовац, затим на Гацко и Кулу Фазлагића.

У таквим условима усташке власти, бојећи се да може доћи до напада устаника, предлажу примирје, а поједини Срби предлажу да се престане припремати отпор и да се нађе могућност за прекид ватре. Заговорници „примирја" међу Србима, прије свега, желе да се из затвора пусте ухапшени Срби ио Автовца, села Михољаца њих око 70, док су усташке власти, као услов за примирје, тражили да Срби предају оружје. Код људи је, ипак. преовладало мишљење да треба покушати са тим, јер није било лако напустити имовину, која је тешком муком стицана у љутом гатачком кршу. Ипак, пристали су на примирје. Прикупљена је мања количина оружја да се преда представницима усташке власти. Намјеравали су да усташама кажу како оружја више нема, а уколико буду питали ко је толико пуцао — да им се одговори да су то биле „наше комшије из Црне Горе". Са још неким — не сјећам се ко је то био — чувао сам оружје које је требзло предати (4 до 5 пушака, већином неисправних). Самог чина предаје оружја се не сјећам. Дошло је до прекида међусобних борби. За преговоре о примирју требало је одредити неколико домаћина. Из Липника су отишли Мирко и Косто Бјелогрлић и Петар Милинковић.

У вријеме док су вођене борбе у селима Степен, Данићи, Самобор, Липник, Јасеник, и др„ у Автовцу и Гацку су вршена хапшења и убијања. У Автовцу су похапшени, између осталих, Панто Рундовић, Спасоје Ненадић, Трифко Лојовић, Обрен Бјелогрлић, прота Шпиро Старовић, и други. Исто се дешавало и у Гацку. Тог истог дана, док су вођени преговори о прекиду борбе, поубијана је једна група Срба на Павлићу (Гатачко поље). Међу изведеним ка стријељање био је и поп Новак Мастиловић, који се спасио стицајем срећних околности, јер га није погодило ни једно зрно. Изашао је преко села Самобор у збјег на Манитој Гори и на Равном. Потресно је било слушати када је причао о звјерствима усташа и гледати мозгом попрскану и крвљу натопљену црну свештеничку одећу. То је још више увјеравало људе да је једини начин да се избјегну таква звјерства — пружање отпора и опрез.

Током јуна 1941. нису прекидана хапшења и убијања у Гацку. Неки су одвођени и убијани у Невесињу, а неки у „Гарбуниште", испод доње автовачке ћуприје. Ту судбину доживио је и Милорад Старовић, познат као весма снажан човјек. Поубијани су Поповићи и Златанићи са Зборне Гомиле, те Бољановићи из Куле Фазлагића. Поред масовног убијања и бацања у јаме, усташе су читаве породице затварале у куће и палиле их. Такву судбину дожив^ела је породица Вула Бјелогрлића (муж, жена и седморо дјеце). Усташе су у селу Врбица, на путу према Гацку, у кућу затвориле Вулову породицу и породице његових комшија Говедарица (укупно 18 људи), а затим кућу запалиле, стражарећи поред врата да неко не би искочио. Вуле је имао изузетно лијепу ћерку Наду. Дуго су се проносиле приче како су је усташе повеле са собом. Укслико је то тачно, може се претпоставити како су поступале са њом.

Поред Хермана Тоногала Креше, правника из Травника, који је раније, са групом усташа, дошао у Гацко, да припреми и организује хапшења и убијања, почетком јуна су гарнкзони Гацко и Автовац појачани усташко-домобранским снагама из Билећа и Невесиња. Појачање су морали довести и због снажног отпора, који је пружан почев од 6. јуна и касније.

У Липнику је од 9. јуна, када је у селу дошло до „примирја", до 23. јуна, било релативно мирно, уз мање међусобне чарке и рјеђа пушкарања. У наредних неколико дана избиле су жестоке борбе на правцу Кобиља Глава — Степен Пржине и на правцу Автовац — Липник и Автовац —• Самобор. Било је дана када се на подручју Кобиља Глава- Степен, Данићи, и даље, Самобор, Липник и Јасеник, непрекидно чула снажна пушчана и митраљеска в.чтра. Са непријатељеве стране учествовали су и авиони, који су митраљирали положаје устаника. Када су се авиони обрушавали ради митраљирања, устаници су на њих отварали ватру из пушака. Тих дана онеспособљена су два непријатељева авиона. Један ге принудно спустио на простору између Автовца и Прокопа (дио према селу Липнику), на лијевој обали ријеке Мушнице. Из тог авиона примјећивала се и ватра. Други авион, онеспособљен, принудно се спусио у рејону Зборне Гомиле. Трећи непријтељев авион оборен је на дан напада на села Муља и Автовац. Принудно се спустио у рејону села Гостинап, на путу Автовац — Гацко. Обарање непријатељевих авиона позитивно се одразило на морал устаника. Чули смо и о одлучном отпору који су устаници пружили на Степену и Пржинама и како су погинули браћа Тепавчевићи.[7])

У то вријеме су међу устаницима, посебно међу вијеним домаћинима у гатачкој површи и у сусједним селима у Црној Гори (Пива и Голија), вођени разговори о томе како организовати и напасти Автовац и село Муља, па и шире, Гацко и Кулу Фазлагића.

Устаници су били расположени за борбу. Како је вријеме одмицало, све више је преовладавало мишљење да напад треба почети 28. јуна. Да ли је тај термин за напад одређен због тога што припреме нису могле бити раније готове или је почетак напада повезан са историјским и вјерским датумом, Видовданом, вјероватно су знали само организатори.

Приликом договарања о нападу полазило се од тога да извјестан број устаника нападне из планине Бјеласице. ирема Кули Фазлагића. Тим снагама требало је да командује поп Радојица Перишић, родом из села Казанаца. Други дио устаника, под командом Милорада Поповића, поручника бивше Југословенске војске, требало је да нападние Гацко. Трећи дио устаника, најбро]нији и најорганизованији, нападао је село Муља и Автовац. Тим снагама, које су нападале од Јасеника, преко Михоњача, на Автовац, командовао је Душан Бајагић, капетан бивше Југословенске војске, родом из села Зуква. Снагама које су са правца Липника нападале на села Муља и Автовац, командовао је Марко Лојовић, поручник бивше Југословенске војске, родом из Автовца.

Вријеме је пролазило. Примицао се 28. јун 1941. Стало се. Чрвсто је одлучено да у напад треба ићи. Припреме су брзо текле. Најзна-

[7]) У јуришу устаника на усташе погинуо је Спасоје Тепавчевић. Милан Тепавчевић је опалио метак на његовог убицу, усташу, а он је из машинке опалио на њега. Истовремено су оба пали. Касније, из докумената усташе, утврдило се да је ријеч о Звонку Поспишилу, усташком емигранту, који је, наводно, учествовао у атентату на краља Александра 1934. године.

чајнију улогу у организовању напада имали су појединци у селима Липник, Самобор и Јасеник, јер су та села била полазишта за напад на село Муља и Автовац. Устаници из Пиве су се прикупили управо у та села. Непосредио пред напад почела се организовано прикупљати храна за устанике.

Предвиђено је да напад почне у зору 28. јуна, око 3 часа. Тај тренутак смо нестрпљиво очекивали. Полазни положаји с-нага које су нападале из правца Липника и Самобора били су на каналу (јарку) између млинова Лојовића и Бјелогрлића — Говедарички, затим куће Бјелогрлића, Нелаво, Душац, и даље (с обзиром на конфигурацију земљишта) Гај, Градац- село Михољаче. Треба нагласити да у тим селима (Липник, Самобор, Михољаче и Јасеник), као ни у многим другим, није било породица ни стока. Почетком јуна већина породица је побјегла у суседна села и планине у Црној Гори. У припремама за и у току напада, у тим селима су се, углавном, налазили устаници под оружјем.

Положај на каналу између млина Лојовића и Бјелогрлића, према Автовцу и селу Муља, посјели су устаници из села Самобора и (дијелом) Липника. Лијеву обалу ријеке Мушице, према селу Муља, посјели су устаници из села Липника и сусједних села Пиве. Из правца села Јасеника и Михољача, због конфигурације земљишта, устаници су се кретали према селу Михољаче и, даље, према селу Муља, са сјеверне стране и према Автовцу, према доминатном објекту Јованово брдо, на коме се налазило утврђење израђено за вријеме Аустрије.

Напад је почео у заказано вријеме. Почела је жестока борба. Снажном ватром из села Муља и Автовца устаници су задржани на каналу, између два млина. Десио од млинова устаници су искористили погодност земљишта и бујну вегетацију и пребацили се према селу Муља у Муљском пољу, али су ту задржани снажном ватром, из села Муља. Устаници који су нападали од Михољача били су такође задржани ватром са доминанТног Јовановог брда.

О жестини борбе за села Муља и Автовац свједоче и прве жртве и рањеници. Чим је борба почела, погинули су: на јарку између млинова, Радослав Старовић-Рако и Новак Тепавчевић, обојица из села Самобора; на Јовановом брду Војин и Радослав Додер, из села Пољана (Пива); иза војничког логора, према селу Муљима, Јаков Аџић из Лисине (Пива); на Јовановом 5рду Милан Ребић из Јасенка. Рањени су: у Муљском пољу Новица Лојовић из Липника, Љубо и Миле Пјешчић из Криводола (Пива), Томо и Тодор Драгумило из села Барушица; између канала и Прокопа Максим Старовић из Самобора; на Јовановом брду Владо Говедарица из села Михољача; изнад војничког лога, према селу Михољачама, Радован Милошевић из Автовца. Готово сви рањени и погинули били су у зрелијим годинама и већина их је служила бившу југословенску ВОЈСКУ, што значи да нису били неискусни почетници. Напротив, сви они, као и остали учесници у овој жестокој борби, показали су спремност и личну храброст, а велики губици говоре о жестини окршаја.

Послије почетних успјеха у Муљском нољу и према Јовановом брду, стање на положајима у току 28. јуна осгало је непромијењено. Наступање устаника са канала, према селу Муља и на правцу Јовановог брда, било је изложено снажној пушчаној и митраљеској ватри са Јовановог брда, из војничког логора и из села Муља. Због тога се чекало да се смркне, па да се, под заштитом мрака, настави са нападом.

Чим се смрачило извршен је напад и у Автовац су скоро истовремено ушли устаници из поавца канала, из села Муља и од села Михољача, односно Јовановог брда. Усташке снаге су, такође, чекале да падне мрак и да се, користећи ноћ, повуку V Гацко и Кулу Фазлагић. Дио устаника је продужио према Гацку и наступао је до иза села Врбице. Међутим, то су биле исувише мало снаге за даљи напад. У ствари, извјестан број устаника задржао се у селу Муља, а највећи број у општинском центру у Автовцу.

Већина устаника била је спремна да се бори. Међутим, то није зависило само од расположења појединаца већ и оц других околности. Прије свега, у тој акцији није постојало чврсто руководство, које би усмјеравало устанике. Мада се прије почетка борбе говорило да се не смије пљачкати, већ предност датп борби против усташа, ипак су појединци, крећући се иза устаника, све подредили пљачки. Постепено, маса се препустила стихији и пљачки. Покушала се заштитити имовина Срба и Муслимана који се нису опредијелили за усташе. Међутим, у гоме се није успјело. Најприје је разнесено све из трговине познатог усташе Мума Хасанбеговића и других усташа. Затим се носила имовина других Муслимана и најзад имовина Срба, па и оних које су неколико недјеља раније убнле усташе (Панта Рундовић, Спасоје Ненадић, и други). Побјесњела маса није више водила рачуна о томе да ли се узима усташко, муслиманско или српско. Трговац Божо Бјелогрлнћ чувао је једно вријеме своју радњу, али се стихији није могао одупријети, иако су сви учесници пљачке, мање-више, знали "ија је која трговина. Исто се десило и са угоститељском радњом Митра Михића-Миће, с том разликом што со он није налазио у то вријеме у АвтоБцу.

У пљачки у Автовцу није учестовао известан број устаника и сељака. Појединци су жељели, прије свега, да дођу до прехрамбених и неких других намирница, неопходних за свакодневни живот, тим прије што су изгледи да се њиве обраде билп минимални. Због тога се разносило брашно и жито, а посебно со и петролеј. Ношени су и предмети за одјећу и обућу, затим кафа, шећер, и слично. Поред тога, извјестан број је носио и све друго до чега се могло доћи. Када је нестало робе у радњама и плијена по становима и приватним кућама, није се презало ни од демолирања зграда и војничког логора, те одношења врата, прозора и осталог материјала.

Муслиманско становништво, које није успјело да се склони пред налетом устаника — појединци и чатаве породице, скривени код својих комшија Срба у селу Михољачама и они који су се склонили по кућама, шталама и траповима у Автовцу — били су заштићени од устаника, односно од насртаја појединаца и омогућено им је да се склоне у Гацко- или у Кулу Фазлагића. У току борбе за село Муља и Автовац страдао је извјестан број људи који се нису борили са оружјем. Међутим, неколицина старијих људи, затим жена и дјеце страдао је од оних који су се, већ тада, почели експонирати и ићи стопама усташа, спроводећи у дј>-ло познату реакционарну, шовинистичку и нациналистичку паролу: „Све што је турско треба уништити". Таквих случајева било би више да то нису спријечили угледнији сељаци, ко.ји су имали ауторитет не само у својим селима већ и шире. Сигурно је да су томе својим односом допринијели и поједини комунисти и њихови симпатизери. У то вријеме, на смиривање ситуације посебно је утицао Иван Старовић из села Самобора.

Такво стање у Автовцу и на ширем подручју прекинуо је долазак Италијана 29. јуна, у поподневним часовима. из правца Билећа. Са

Кобиље главе тукли су снажпсм артиљериЈС-ком ватром Автовац Р. околину. Они који су се налазили у Автовацу били су изненађени изненадним доласком Италијана и панично су бјежа^и према селима Липнику, Самобору, и даље, према Равном и Казанцима.

Шта је показао напад на општински центар Автовац и село Муља? Народ и устанике захватило је борбено расположење и одлучност да одбране голи живот својих породица и најнужнију имовину. То је била нормална посљедица усташких злочина, не само хапшења и убијања у Гацку и на Коритској јами, већ и у цијелој Херцеговини, о чему се доста сазнало у току јуна. Устаници су показали изузетну храбост и пожртвовање, што најбоље потврђује податак да је погинуло шест, а рањено осам устаника. Јасно се видјело да руковођење том акцијом није било јединствено. Као посљедица тога било је врло различитог понашања. Једни су се (на правцу Муља и Автовца) храбро борили и гинули, а они којима је требало да руководе поп Перишић и поручник Попсвић нису ни ступилк у акцију. Недостатак јединственог руковођења акцијом имао је, такође, за посљедицу: ненастављање напада према Гацку и Кули Фазлагића препуштање стихији и пљачкање, те убијање недужних стараца, жена и дјеце муслиманске националности. Срећом, испољила се к присебност појединих комшија и устаника, који су склонили појединце и читаве муслиманске породице и омогућили им безбједно пребацивање у Гацко и Кулу Фазлагића.

ИНТЕНЗИВАН ПОЛИТИЧКИ РАД У ЉЕТЊИМ МЈЕСЕЦИМА 1941.

За јули и август је карактеристична срећена ситуација на том дијелу Гацка — на подручју Автовца. У та два мјесеца у Гацку и Автовцу су се налазили прегежно домобрани. Истина, у августу је било немирније и више пушкарања. Увијек немирно подручје, на коме се често могла чути пуцњава, била је Кобиља глава. У августу је услиједио напад усташа и домобрана према селима Липнику и Самобору. Група усташа из тих села пружила им је отпор, па су се убрзо вратили у Автовац и Гацко.

Тај период је карактеристичан и по неким другим манифестацијама. Много се међу устаницима дискутовало о нападу Хитлерових хорди на Совјетски Савез, о устанку у Црној Гори и почетним успјесима (како се тада често говорило) тамошњих „герилаца које предводе комунисти", и слично. Устанак у Црној Гори повезиван је са нападом Њемачке на СССР, а било је распрострањено мишљење да ћемо ми ускоро бити слободни, и слично. У то вријеме живјело се по збјеговима или код својих пријатеља у Пиви и Голији. Одатле се одлазило кућама и обрађивала се љетина (кошење сијена, окопавање кромпира, прикупљање жита, и сл.). Те године у Гатачком пољу љетина је непотпуно искориштена.

С првим данима рата у родни крај или код својих пријатеља, вратили су се појединци или читаве породице, које су до рата живјеле у разним мјестима широм Југославије. Истина, то није било карактеристично само за подручје Гацка, Пиве и Голије већ и за цијелу Херцеговину, Црну Гору и све сиромашне крајеве Изненада, на том подручју су се нашли: ђаци, учитељи, подофицири, официри, жандарми, службеници, припадници политичких партија, колонисти који су као добровољци и учесници у првом свјетском рату добили земљу у Војводини и Славонији и други појединци. Повратници, појединци и читаве породице, различито су се понашали и опредјељивали, посеб-

но у каснијем периоду. Неки су се одмах прикључили устаницима и касније активно учествовали у НОП-у, на примјер: Данило Зеленовић и његова сестра Даница, Љубо Којић и сестра му Мика, затим читаве породице Риста Бјелогрлића из Липника, Јашке Ребића из Јасеника, Спасоја Говедарице из Михољача, Глигора, Марка и Влатка Суботића из Врбе, Митра Вуковића из Улиња, Сима Лојовића из Липника, Ђура Ненадића из Дулића, и других. Насупрот њима, појединци, па и комплетне породице, опредијелили су се за реакционарне позиције, на примјер: породица Марка Поповића, Стева Старовића, Јована Бјелогрлића, Спасоја Тадића из Пиве, затим појединцн Видак Ковачевић, Душан Бајагић из Пиве, и други.

Посебно треба истаћи рад учитељице Раде Авдаловић.[8]) Њено опхођење са житељима Липника и дјелатност у школи позитивно су уицали на Липничане. Она је неколико година прије рата била учитељица у ЛипниКу. Ту је остала и послије капитулације Краљевине Југославије, па је и у збијегу била са Липничанима. Рада је ћерка Уроша и Јелене Авдаловић, родом из Невесиња. Мајка јој је из Гацка (тетка Дејана и Младена Кошутића, који су живот завршили у злогласном логору Аушвиц). Радини родитељи су имали шесторо дјеце. Троје је погинуло у редовима НОВ-а, а троје је преживјело и носиоци су Пртизанске споменице 1941. године. У току рата њени родитељи су се, једно вријеме, налазили у Ужицу, заједно са породицом Слободана Пенезића Крцуна.

Учитељицу Раду су цијенили сви у селу. Она је успоставила добар контакт и са младима и са старима. Код ње (.у често наврађали њен брат Боро, подофицир — музичар, брат Момчило, ђак ,и сестра Загорка-Зага, такође, учитељица у селу Степеп. Школа је било мјесто гдје су многи из села наврађали. Рада и њена родбина били су веома комуникативни и веома стрпљиви. Свакоме су, на ненаметљив начин, објашњавали све што су жељели чути.

Подручје Равног, затим Пива, Гатачка површ и Голија у јулу и августу 1941. представљали су прави полигон сусрета, расправа између мањих и већих група и сукобљавања на ширим скуповима. Извјесно је да се ту одвијао веома интензиван политички живот, па је по активностима изгледало да наступају неки значајнији тренуци. У то вријеме на терену су се кретали и својом активношћу истицали Марко Поповић, Спасоје Тадић, Стево Старовкћ, поп Перишић, Видак Ковачевић, и други. Више као војници, запажени су Милорад Поповић, Душан Бајагић, Марко Лојовић, и још неки. Насупрот њима, по свом понашању и политичкој опредијељености запажени су Тадија, Радоје и Јанко Тадић, затим Обрен и Иван Старовић, и други. Први су још онда, по концепту који су заступали, истицали да у бробу против окупатора није могуће ићи и да није вријеме за то, те да све што је муслиманско треба уништити. Далеко прихзатљивија била су иступања Тадије Тадића, Ивана Старовића, и њихових истомишљеника. Било је већ јасно да се Марку Поповићу и његовим сљедбеницима супротстављају комунисти или људи који су блиски њиховим идејама.

На једном платоу код села Шљивовице, негдје у другој половини августа 1941. године, одржан је масован скуп. На том скупу чуло се доста оштрих ријечи. Нарочито се истицао Марко Поповић, а поред њега су говорили Аћим Гргур. Видак Ковачевић, Хрвоје Тичиновић

[8]> Погинула од руке четника јула 1942. године, између Риља и Кифиног Села.

Иван Старовић и други.[91] Већ тада су неки предлагали да се поново нападне Гацко. Мишљења о том питању била су веома различита.

Карактеристика тог периода била је својеврсна политичка диференцијација, која се касније потпуније испољила. Наиме, КПЈ је утицала на појединце и средину, припремајући их за предстојеће догађаје. У исто вријеме, разни реакционарни елементи, углавном, националистички, везивали су уз себе појединце, најчешће оне који ће се касније декларисати као четници.

У то вријеме Гацко су држали домобранк и извјестан број усташа. Договорено је да се почетком септембра нападне на Гацко. Та акција је значајна из слиједећих разлога: долазак „герилског одреда" (у то вријеме то је био уобичајен назив за партизане) Љуба Вушовића од Никшића.[1^] Било их је 60 до 80. Представили су се као организована и дисциплинована цјелина зрелих људи. Својим ставом и понашањем улијевали су велику сигурност. Када је петог септембра, нападнуто Гацко, Вушовићев „герилски одред" је нападао од пута Гацко — Автовац, преко села Лазарића, па према Пољопривредној станици.

Устаници из Липника, Самобора и других села наслањали су се на Никшићане и нападали према Гацку, а од Поникава према Зечицама и Гацку требало је да нападају устаничке снаге, којима је командовао капетан Душан Бајагић.[11]) Герилски одред нападао је организовано, по команди, што је за нас представљало „откриће" и питали смо се како је могуће све то постићи са људима које су само који дан раније прикупили из разних села. У тој борби за Гацко погинуо је герилац Војислав Павићевић, чији се гроб и данас налази у дворишту цркве у Гацку.

Насупрот држању припадника герилског одреда, држање и понашање капетана Бајагића било је за сваку осуду. Он се приликом напада на Гацко није уопште држао договореног. Умјесто да напада, он је све вријеме остао под мостом на Десивоју, на путу Гацко — Чемерно. Потпуно је изиграо договор за напад и већ тада се представио у правом свијетлу.

У таквим условима успјех се није ни могао постићи. И поред упорних покушаја, није изведен заједнички и организован напад. Приликом напада на Гацко руководство Вушовићевог герилског одреда покушало је да нађе заједпички језик са капетаном Душаном Бајагићем и поручником Милорадом Поповићем. Међутим, капетан Бајагић отворено је саботирао учешће у нападу на Гацко, док је поручник Поповић отворено и унапријед одбио сваку могућност сарадње. Нама који смо се налазили на положајима према Гацку Иван Старовић, вјероватно већ тада члан КПЈ, објашњавао је шта значи у борби не поштовати договорено и довести своје другове у тешку ситуацију, као што је ово, у коју је капетан Бајагић довео герилце никшићког герилског одреда и друге учеснике у нападу на Гацко.

У вријеме напада на Гацко, један број устаника је обезбјеђивао правац од Невесиња, на правцу Фојница — Ладанићи и Фојница — село Луковице. Међу устаницима било је и оних који су се истицали самовољом. Поред осталог, сами су одлучивали о ликвидацији поро-

[9]> Касније сам сазнао да су у расправи на том скупу учествовали и Ристо Милошевић и Милорад Вуковић, активисти и симпатизери КПЈ.

10) У том герилском одреду су се, поред осталих, налазили: Крсто Попивода, Вељко Зековић, Радоје Дакић и капетан бивше југословенске војске Радојица Рончевић, командант герилског одреда.

п) У прво врјеме налазио се у НОВ, а касније се поколебао и прешао на страну четника. Погинуо у саставу четничких формација.

дице (дјеце) усташа Смаја Дилића и Махмута Чампаре. У ствари, још у току припрема за напод на Гацко, формирака је комбинована чета, састављена од устаника из Липника, Самобора и Криводола (Пива). Командир те чете био је Милош Бјелогрлић'[12] из Липника, а политички комесар Обрен Старовић из Самобора. Већ до тада, за вријеме борби за Автовац и село Муља, и касније, Милош Бјелогрлић (и још неки уз њега) испољавао је самовољу и недиециплину. Чинило се све да се он и други појединци ^ВЈере како то што су они радили није добро и да треба мијењати понашање. Не само да се није успјело него је дошло до расцјепа — одвојио се Милош БЈелогрлић са једном групом. До тога је дошло и због различитог однсса према дјеци усташа Дилића и Чампаре, која су ухваћена у Раштелици, кзмеђу Наданича и Фојнице, и поведена у Луковице. Обрен Старовић се енергично супротставио покушају ликвидације недужне дјеце, али други нису тако мислили. Колико је познато, у ликвидацији дјеце, учествовао је и Милош Бјелогрлић, са још неким појединцима. Већи број чете остао је са Обреном Старовићем, а остали са Милошем Бјелогрлићем. Коме су се прикључили устаници из Криводола није тачно познато. У борбама које је та чета водила тешко је рањен Михајло Пјешчић из тог села, који је након неколико дана умро.

Послије неуспјелог напада устаника на Гацко, поново долазе Италијани и, поред Гацка, запосједају гарнизон Автовац, који касније неће ни напуштати.

Током септембра сељаци су се, са породицама и стоком, враћали кућама из збјегова и од својих пријатеља. Оскудјевало се људском и сточном храном. Било је и других неизвјесности, али је било боље вратити се у село него остатк на Равном и на другим мјестима, без најосновнијих средстава за живот у предстојећим зимским мјесецима.

ВРИЈЕМЕ ОПРЕДЈЕЉИВАЊА ЉУДИ ЗА НОП

Све чешће су долазиле вијести о развоју НОП-а у Србији, Црној Гори и у другим крајевима наше земље. О борбама партизана против окупатора причало се са великим поштовањем. Све чешће су се, јавно и са усхићењем, препричавале поЈединости о храбрости партизана и о томе да готово редовно излазе као побједници из окршаја са далеко надмоћнијим непријатељем. У таквим приликама се причало и о томе да у редове партизана ступају Срби, Хрвати, Муслимани, Црногорци, и други, без обзира на националност и вјерску и политичку припадност, под једним условом — да су спремни да се боре против окупатора и квислинга. Посебно је истицано да се партизани боре за другачију, свакако праведнију народну власт. Како је вријеме одмицало, о борбама партизана и о циљевима НОП-а се све више говорило. Ширио се утицај партизана и расле су симпатије за њих. Све више је долазила до изражаја активност комуниста. У исто вријеме, ни друга страна није сједила скрштених руку. Припадници разних партија и странака и великосрпски елементи, сматрали су да још није вријеме за оружане акције против окупатора да треба сачекати повољније војно-политичке прилике, а да тежиште борбе треба да буде против комуниста и свега онога што је „турско".

Већ декларисана као квислинзи, усташе еу се одмах након успостављања тзв. НДХ исказале у својој вјерности окупатору и о томе

[12] Погинуо у четничким формацијама, у завршним операцијама за ослобођење земље, маја 1945.

пружили исувише доказа. Изоршавајући дотада невиђене и незапамћенс злочине, у којима су стотине и стотине људи, жена и дјеце изгубили животе — усташе су се на најсвирепији начин отиснуле на путеве с којих нема повратка.

Период љета и почетак јссени 1941. године, сем по борби против усташа за одбрану сопствених живота, живота својих породица и имовине, представљало је и лријеме у коме Је код људи све више сазријевало сазнање да се за слободу мора борити, без обзира на жртве које се морају поднијети. Људи су сх1.атали да је до слободе могуће доћи само борбом против окупатора и његових слугу, а никако не заједно с њима. Ширењу тдквог расположења највише је допринио успјешан развој НОП-а у многим крајевима земље, а посебно у Србији и све успјешнија и организованија активност појединих комуниста.

Концем септембра и током октобра 1941 све успјешније су се приводиле крају дискусије о потреби конкретнијег политичког опредјељивања. Током октобра већина се и јавно изјаснила. Тада се четници у овим крајевима још нису били оргакизационо учврстили, а није била потпуно јасна ни представа о организацији партизана. На примјер, у мом селу Липнику, на једном скупу свих сељака, изјашњавало се на тај начин што се опредјељивало „за Русију" или „за краља". У ствари, то је значило: ко је за партизане, а ко против њих. Сам чин изјашњавања био је јаван и евидентиран. За један сто су сјели Обрен и Милош Бјелогрлић. Обрен, тада члан КПЈ, оловком је на папиру евидентирао оне ко|и су за партизане, док је Милош пописивао оне који су за краља. Огромна већина се изјаснила за „Русију", односно за партизане. Од 65 до 70 домаћинстава, колико их је тада било у селу, свега се 7 или 8 изјаснило против, остављајући могућност да се и они, временом, прикључе већини.[13])

Већ у другој половини јула и током августа осјећали су се резултати активности појединих комуниста и припадника разних политичких странака. У то вријеме најактивнији су били: Марко Поповић са својим синовима, Милорадом и Милошем, затим поп Радојица Перишић, те Стево Старовић и Видак Ковачевић. Неки од њих на терен Гацка дошли су из Војводине. Комунисти и њихови симпатизери испољавали су све већу активност. Посебно су се у то вријеме својом активношћу истицали поједини комунисти из Пиве, на примјер Тадија, Радоје и Јанко Тадић, Обрен Благојевић и Вељко Мићановић, а на терену Гацка Обрен и Иван Старовић. Изузетан утисак на те људе оставио је Лука Ненезић, који је на терен Гацка дошао почетком августа 1941. године. Он је свима који су имали прилику да га слушају или упознају остао у сјећању као чврст, одлучан и паметан човјек, који је освајао људе. Слушао сам га у мом Липнику док је разговарао са мјештанима и омладином. У јесен 1941. године, на терену се појављује све више Гачана, чланова КПЈ или њихових симпатизера, чија је активност давала извјесне резултате

У другој половини октобра код нашег првог комшије, Ђура Лојовића, смјестила се Љубица Михић, која јс дошла из Автовца. У Липник ју је довео Обрен Бјелогрлић. У прво вријеме већини мјештана није било јасно због чега се Љубица баш ту смјестила. Та непознаница је брзо разјашњења. Контакти које је она остваривала у селу и личности које су код ње наврађале, упућивали су на то да је

[13]) Ипак, та мањина је остала досљедна свом опредељењу: касније су били или у четничким формацијама или њихови симпатизери, а из тих породица у саставу четничких формација погинуло је њих седморица (из појсдиних породица и по двојица).

она комуниста. Код Љубице су, повремено, навраћали њен брат Ранко, затим Лука Ненезић, Обрен и Иван Старовић, и други. Негдје почетком новембра, а можда и нешто раније, код Љубице је почео да долази и Блажо Ђуричић. Говорило се да је стигао из Црне Горе. Убрзо су се видјели резултати тог дјеловања. У исто вријеме је и Гаро Упкијевић, мајстор из Гацка, долазио у Ђурову кућу и монтирао радио-пријемник. Радио је коришћен повремено. Домаћин куће, Ђуро, обично ноћу, пружао је антену. Након коришћења, по правилу ујутро, склањао је и антену и апарат. У ствари, у тој кући, у то вријеме налазио се сресски комитет КПЈ за Гацко.[14] Према сјећању Ђурове супруге Божане, у зиму 1941. код њих у кућу је доведен, како она каже, „неки Хрват из Автовца". Доносио је муницију. Посумњало се да доноси неисправну муницију. Сумња се потврдила. Када је дошао слиједећи пут задржали су га, саслушавали и, вјероватно, оцијенили да га, као издајника, треба ликвидирати. Божана се сјећа да је Косто Бјелогрлић, тада командант Гатачког партизанског батаљона, тражио парче конопца или ужета за везивање. Одвели су га према Великој страни и негдје тамо и ликвидирали.

У Липнику је Љубица врло брзо формирала читалачку групу, а убрзо затим и актив СКОЈ-а, састављен од омладинаца и омладинки. Колико се сјећам, у тој групи нас је било око петнаесторо: Лојовић Ј. Мијо, Лојовић С. Мијо, Лојовић Блажо, Лејовић Митар и Лојовић Никола, Бјелогрлић Мићо (у то вријеме члан КПЈ), Бјелогрлић Миро, Бјелогрлић Божидар, Бјелогрлић Стево, Бјелогрлић Милан, Бјелогрлић Перо и Бјелогрлић Стана и Милинковић Милош, а вјероватно их је било још.

ФОРМИРАЊЕ ПРВИХ ПАРТИЗАНСКИХ ЈЕДИНИЦА И ДРУГЕ АКТИВНОСТИ ДО КРАЈА 1941.

Током октобра, након поменутог изјашљавања, приступило се формирању партизанских чета. Чету су, углавном формирала два и више села. Тако су села Липник и Самобор формирала Липничко-самоборску партизанску чету; села Јасеник, Брушица и Жањевица — Јасеничко-барушичку партизанску чету; села Платице, Улиње и Драмешина — Платичко-драмешинску партизанску чету. Слично су формиране и остале чете.

Почетком новембра представници свих чета отишли су у село Улиње, гдје је био заказан збор, на коме је требало да се изабере штаб Гатачког партизанског батаљона. То је био догађај који се не заборавља. Посебно за младе људе, чије је мишљење по први пут тако високо уважено. Сазнање нас младих да представљамо нешто тако вриједно и цијењено, као што је народни устанак и борац за слободу, био је још један значајан моменат, хоји нас је чврсто везивао за НОП. Тих дана навршио сам 18 година живота. Пружила ми се могућност не да продајем свој глас, као што се то неретко чинило за вријеме избора у Краљевини Југославији, већ да дам свој глас за људе који ће ме у борби водити.

Био је хладан и суморан новембарски дан, али без падавина. Пред једну кућу у селу Улињу окупило се доста припадника партизанских чета и осталих мјештана из села. На том скупу прво се огласио један говорник, а затим је биран Штаб партизанског батаљона. Једино сам

[14] На зид те куће Савез бораца НОР-а 27. јула 1950. године поставио је плочу слиједеће садржине: „Из ове куће С (рески) комитет КПЈ организовао устанак 1941. године против окупатора."

сигуран да је за команданта батаљона изабран Косто Бјелогрлић. То сам запамтио због тога што сам Коста одраније добро познавао. Његов избор су сви одобравали, Јер је био мирак и сталожен човјек.

Непрекидно се радило војнички и политички, посебно са младима. У том дијелу Гацка у то вријеме било је мирно. Гацко и Автовац су држали Италијани. Свега једном, негдје другом половином новембра или почетком децембра, у поподневним часовима. у село Липник је изашла група од око 20 италијанских војника. Пошли су сеоским путем до усред села, а затим се вратили у Авговац. Јасно, мушкарци су се, са оружјем, склонили ?ан кућа и осматрали шта ће учинити италијански војници, а када су се вратили, препричавали смо како се ко понашао. Било је ту свакојаких ситуација. Један наш комшија, знатно старији од нас, пожурио је да се склони у пећину. За њим је ишао његов пас и вукао ланац. Када је домаћин ушао у пећину, пас је трчао за њим, али му је запео ланац за камен и није могао даље, па је почео да лаје и скичи. На то је газда из пећине викао: „Шибе, откриваш им мету!" Ми млађи смо од тога често правили шалу.

Када је ријеч о Италијанима, треба напоменути да су се они у то вријеме наметали као велики заштитници Срба. Разни политиканти и будући четници, као што су Марко Поповић, Видак Ковачевић, Радојица Перишић, и други, показивали су отворене симпатије према Италијанима и већ тада са њима контактирали. У ствари, Италијани су у два наврата — приликом напада на Автовац, концем јуна, и приликом напада на Гацко, почетком септембра, учинилк све за спасавање својих савезника — усташа, када је пријетила опасност да буду истјерани из Автовца. У исто вријеме су се договарали са Србима и настојали да себе прикажу њиховим заштитницима. Чинили су неке потезе, због којих су их симпатизери и необавијештени људи проглашавали за доброчинитеље и хуманисте. Наиме, Италијани су концем новембра или почетком децембра дозволили породицама, чији су ближњи међу задњима бачени у Коритску јаму (поубијани на Павлићу), да их изваде из јаме и јавно сахране. Они су им чак обезбјеђивали пут и сахрану. Знало се да су у Павлићу, између осталих, убијени Трифко и Јован Лојовић. Нас око десетак мушкараца из породице Лојовић пошло је колима која су вукли коњи, са сандуцима и опремом, помоћу које ћемо се спустити у јаму и вадити лешеве Према тадашњим информацијама, у Павлићу је оубијено 18 људи, а ми смо тада извадили око 15. Поред лешева Трифка и Јована Лојовића, извађени су остаци проте Вишњевца, Вељка Вишњевца, Риста Ђурића, и других. Ишли смо правцем: Автовац — Зборна Гомила — Степен — Кобиља Глава — Коритска јама. Читавим путем, на одређеном растојању, налазили су се италијански војници. Сам долазак на јаму био је страшан. Када смо се мало пажљиво загледали у бездан, видјели смо дијелови људске одјеће. Ми смо над јаму дошли шест мјесеци послије злочина. Спуштање у јаму, препознавање и вађење лешева био је један од најпотреснијих догађаја у мом животу.

Са нама је, на таму, пошао и Ђуро Лојовић, који се бавио столарским, зидарским и разним другим пословима. Понио је са собом један чекрк, за који је био причвршћен дужи коноп, а за њега везана врећа у којој се, при спуштању у јаму, налазио неко из уже породице који је могао препознати покојника. Након препознавања, покојнике смо помоћу чекрка извлачили из јаме и стављали у сандук. Док смо обављали тај немили посао, нико ни са ким није разговарао. Патили су и они који су препознавали своје најближе и сви остали, питајући се зар је могуће да се са људима поступа овако како су то чиниле уста-

ше. Утучени и нерасположен враћали смо се споро идући уз коњска кола, која су вукла сандуке са људским тијелима. У Липник смо дошли по ноћи и под фењерима обавили сахрану на сеоском гробљу. Необичну смрт пратила је необична сахрана. И једно и друго на свој начин, режирали су и омогућили ови исти окупатори. Италијани, чак су сматрали да су великодушли јер су нам омогућили да људе, побијене уз њихов благослов, извадимо из јаме и сахранимо.

Први пут сам се почетком децембра 1941 године осјећао правим припадником регуларне партизанске јединице. Наиме, тада су нам наредили да нас неколико из Липничко-самоборске партизанске чете кренемо у село Изгори, јер пријети опасност да га нападну усташе из Борча. Рекли су нам да ће и из осталих партизанских чета доћи по неколико бораца, те да ћемо, уз Изгорску партизанску чету, обезбјеђивати и, у случају напада усташа, бранити село.

Из Липничко-самоборске партизанске чете пошли смо нас четворица: Новица и Митар Лојовпћ, Мићо Бјелогрлић и Ратко Старовић. Дошли смо у село Изгори и тамо затекли борце из других партизанских чета. Ја сам, са још некима, неколико дана био на обезбјеђењу на Крној Јели[1Д]) и према Јабуци. Послије тога смо се вратили кућама, јер усташе нису нападале. Тих неколико дана. колико смо боравили у селу Изгорима, остали су нам у незабсравном сјећању, јер смо, радећи на заједничким задацима створили нова познанства.[1,;|

БОРБЕ У СЕЛУ БОДЕЖИШТА И ОДВОЂЕЊЕ ПОЈЕДИНАЦА

Од априлског рата до конца 1941. године вријеме је било пуно обрта и неизвесности. Стигла је Нова 1942. година. Осванув је и 4 јануар, са великим снијегом. Тек што је свануло, чули су се пуцњи, учинило нам се веома близу. Старији, који су се у то боље разумјевали, оцијенили су да се пуца негдје у правцу села Врба, а можда и даље. Док смо нагађали гдје се води борба, позвао ме је комшија Мирко Лојовић,[17;] тада већ партизан, и предложио да пођемо у том

[15] Из засеока Крне Јеле био је Обрен Шупић, који се од почетка опредијелио за НОП. Као командир чете у 1. батаљону 10. херцеговачке ударне бригаде погинуо је фебруара 1943. у Бијелој код Коњица. Проглашен за народног хероја.

[16] У селу Изгорима Де.јан Кошутић, је направио снимак, који се нашао и у књизи „Херцеговина у НОБ-у", у одељку „Документарне фотографије". То је фотографија број 6, али са погрешном легендом, која гласи: Штаб гатачког партизанског батаљона и група бораца. Међутим, тачно тумачење би било: „Група бораца Гатачког народноослободилачког партизанског батаљона, у селу Изгорима, децембра 1941. године". Од 19 партизана, колико се на фотографији види, познати су ми слиједећи: Слободан Вуковић, Мићо Бјелогрлић, Младен и Дејан Кошутић, Новица и Митар Лојовић, Пеко Мастиловић, Бориша Бошковић, Владимир Бабић и Миленко Вукомановић.

[17] Мирко Лојовић је тада имао више од 35 година. Пред рат се вјерио са Бреном Вуковић, такође, из Липника. Половином 1942. године, су наше снаге одступиле у Босну, кренули су и њих двоје. Брена је, у ствари, побјегла од куће на Мирков позив. Њена браћа су покушала да је врате, али без успјеха.

Концем јула 1942. године, када се Херцеговачки НОП одред пребацио преко жељезничке пруге Сарајево — Мостар и избио на обронке планине Битов1ле, напали су нас Нијемци. Брена се тада налазила у комори. У тој борби је и погинула. Тог и слиједећег дана непрекидно смо водили борбу против Нијемаца. Сјутрадан, негдје пред ноћ, када смо се већ били одлијепили од непријатеља, пришао ми је Мирко, који је изгледао веома потиштен због смрти другарице Брене. Рекао ми је да ће се он вратити да је сахрани, па ће нас стићи. Мислио сам да је то неизводљиво, па сам му ре-

правцу. Одмах сам пристао. Било ми је драго што ме је баш Мирко позвао. Цијенио сам га као храброг борца и доброг друга. Кренули смо правцем: Липник — Јасеник — Платице — Улиње и стигли у село Дражљево. Успут смо сазнали да се борба води у селу Бодежиштима. У селу Дражљеву смо наишли на групу паргизана из Жупско-пивког партизанског батаљона, којим је командоЕао Јанко Тадић. Испод Дражљева се налазе муслиманска села Бахори и Мрђеновићи. Неки од присутних су предлагали да се нападне село Бахори и на тај начин олакша положај нашим снагама које воде борбу у Бодежиштима.

У селу Врби налазили су се и четници и партизани, па није постигнут споразум за напад на Бахоре, односно напали смо тек у сумрак, када је већ било касно да се олакша ситуација у селу Бодежиштима. У селу Бахори нису нам пружили отпор. Прошли смо кроз њих и кренули даље, према селу Браићевићима. Када смо дошли у то село, чули смо лоше вијести: у Бодежиштима има мртвих и рањених, погинули су Лука Ненезић и Ранко Михић, што је за НОП, а посебно за Гацко, представљало велики губитак. Слиједећег дана увече нападнуто је муслиманско село Равни. У нападу су учествовале и мање четничке снаге. Они су се самовољно и зверски понашали према недужној дјеци и женама. У том нападу било је и других пропуста. Послије тог напада вратио сам се, са Мирком Лојовићем, у Липник. Седмог јануара смо осванули код својих кућа.

Чим сам дошао у село, чуо сам да су 4. јануара Италијани одвели ЈБубицу Михић и Михајла Лојовића. Био је велики снијег и тешко се кретало ван пута. Кућа Ђура Лојозића, гдје је било сједиште Среског комитета КПЈ за Гацко, налазила се на тлквом мјесту да се дању могла веома добро осматрати из Автовца, вјероватно су уочили да се долази више него што је то уобичајено. Поред тога, у истој кући живио је и Михајло Лојовић, Ђуров брат. Знао је мало италијански језик. Слали су га у Автовац и Гацко да, у контакту са Италијанима, дође до неких информација, што је, вјероватно, проваљено. Дан уочи одвођења ЈБубице и Михајла, 3. јануара, Талијани су долазили у кућу Ђура Лојовића. Наишли су из супротког правца, од Капића. У кући се, поред Ђурове супруге Божане и њене дјеце, налазила и ЈБубица Михић. Договориле су се да Божана за ЈБубицу каже да јој је снаха, а да је њен муж у њиховој војсцп. Италчјани тада нису ништа предузимали, већ су се вратили у Автовац.

Сјутрадан је Божана примијетила Италијане како се крећу према Липнику. Обавијестила је о томе ЈБубицу. Поново је, након краћег времена, изашла да осмотри куда се крећу Италијани и видјела да су стигли на око километар од куће. Упозорила је на то ЈБубицу. Била је уплашена. Склањали су разне сандуке и закопали их у ђубре, а затим положили сијено и натјерали овце да то угазе. Папире су трпали у шпорет и палили их. Поново, по трећи пут, Божана је изашла и уочила да су Италијани стигли на двјеста метара од куће. Пожурило се са паљењем архиве, коју је ЈБубица вадила из стола у својој соби. За то вријеме Италијани су опколили кућу и убрзо извели

као да се излаже опасности да и сам погине. Био је упоран и није вриједело одвраћати га. Пошао је, али се више није вратио у јединицу. Касније ми је причао да је пронашао Брену и сахранио је, али се није могао вратити к нама, већ у Херцеговину, што је, такође, својеврстан подвиг. У селу је живио илегално све док се, почетком јесени 1942, није пребацио са породицама које су ишле у Прибо.ј да се прехране. Тамо је остао до почетка пете непријатељске офанзиве. Погинуо је маја 1944. године, као командир партизанске чете.

Љубицу и Михајла. Пошто су Љубицу извели у спаваћици, тражила је, преко Михајла, да јој дозволе да узме капут и шал, које је изнијела Ђурова супруга.

Захваљујући ангажовању Љубице и Божане, супруге Ђура Лојовића, и њене дјеце, није пронађено ништа од архиве и другог компромитантног материјала. Све су на вријеме сакрили или спалили. Љубицу и Михајла Италијани су стрпали у затвор у Гацку. Љубица је врло брзо успјела да побјегне, захваљујући активистима НОП-а у Гацку. Михајла су у затвору у Гацку страшно мучили, а смрзла су му се и стопала.[1]®

АКТИВНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЈА КПЈ И СКОЈ И ЧЕТНИШТВО

Политичка активност из посљедњих мјесеци 1941. наставља се и у наредној ратној години, с тим што је постала шира и организованија. Интензивно се радило са омладином. Са припсдницима партизанских чета изводи се и војничка обука, која је веома значајна, јер састав чета чине већином омладинци, чије је војничко знање било оскудно. Посебна пажња у обуци покалањана је улотреби оружја, затим кретању за вријеме борбе, бирању заклона, и слично. Обуку су водили бивши припадници подофицирске школе. Један од њих био је и Никола Лојовић.[19])

У склопу опште активности, у јануару 1942, организовани су избори за први сеоски народноослободилачки одбор у Липнику. У њега су изабрани: Бјелогрлић Никола и Станко, Милинкопић Петар, Лојовић В. Ђуро и Вуковић Михајло. У раду Одбора, као врло активни, истицали су се и Вуковић Ристо, Лојовић Милан и БЈелогрлић Стеван. У прво вријеме Одбор се бавно прикупљањем хране и одјеће за партизане, издавањем пропусница мјештанима за кретање по терену, организовањем преношења рањеника, и слично Одбор је имао и свој печат са натписом ,.НОО Липник" и са звијездом петокраком у средини. Већ тада су постојали оптишнски НОО. Сједиште једног од њих било је у селу Дилићима, коме је припадао и сеоски одбор у Липнику.

У то вријеме НОП био је у успону, али ни друге снаге нису мировале. То се, у првом реду, односи на пропагаторе четништва, који су се ослањали на окупатора. Почетком 1942. године на терен Гацка и Невесиња је, са групом бивших официра, дошао мајор Бошко Тодоровић, као изасланик Драже Михаиловића. За своју активност на територији Гацка добру подршку нашао је у Марку и Милораду Поповићу, попу Радојици Перишићу, Стеву Старовићу. Видаку Ковачевићу, Спасоју Тадићу из Пиве, и другима. Повезали су се са Италијанима који су им помагали у свим акцијама, чији је циљ био слабљење или угушивање НОП-а.

Мада су рукозодства НОП-а на појединим теренима настојала да са четничким представницима нађу заједнички језик о утврђивању ставова у заједничкој борби против окупатора — у томе нису успијевала. Чак и тамо гдје је успостављен какав-такав договор и обећања, погажен |е издајом четника, већ на првој провјери, а нарочито у борби. Све је јасније било да смо далеко од споразума, заправо све даље, а све ближи тренутак отвореног сукоба. Таквом

[18]> Касније је интерниран на Мамулу. Отуда се вратио почетком 1943. године, страшно измучен. Остао је тежак инвалид.

[19]> **Након одступања наших снага у Босну, јуна** 1942, **приступио четницима. Непосредно пред завршетак рата мобилисан у** НОВ, **одакле је дезертирао. Осуђен на најстрожу казну.**

расположењу допринијело је и понашање четника у источној Босни, који су, уласком у Фочу, извршили масовне злочине над муслиманским становништвом.

У другој половини јануара 1942. године припадници НОП-а извели су важну акцију, а четницк су узвратили провокацијом, са попом Перишићем на челу. У селу Врба у то вријеме су се налазиле четничке главешине, међу којима и мајор Бошко Тодоровић, капетан Радојица Рончевић, Видак Ковачевић, и други. Ту је очевидно, изведена једна шира акција, чији ми детаљи нису били непознати. Акцијом је руководио ЈБубо Вушовић, који је, мислим, припадао Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку. Ја сам се 18 или 19. јануара налазио у свом селу. Негдје око подне, затекао сам се на сеоском путу који води према Самобору. Наишла је група партизана, који су неког спроводили. Препозиао сам ЈБуба Вушовића и Радојицу Рончевића, јер сам их видио као руководиоце оног „Никшићког герилског одреда", приликом напада на Гацко септембра 1941. године. ЈБубо Вушовић ми се, онако висок и мршав, са великом шубаром од зечије коже са петокраком, обратио питањем: „Куда је пут за Самобор, код Старовића?" Показао сам им којим би правцем требало да се крећу. Вушовић ме је упитао бих ли их ја повео да тамо. Одговорио сам потврдно и пошао са њима.

Дошли смо до кућа Старовића. Остало ми је у сјећању да је у кући, поред домаћина, било и људи са стране, чије су куће изгорјеле. Ту су се смјестили да презиме, вјероватно, код своје родбине. Какав је размјештај био не знам. Ја сам био у кући гдје су се налазили Љубо Вушовић и Радојица Рончевић, са онима које су спроводили.[20]) Висока жена од 35 до 40 година старости (очевидно није припадала домаћинству куће у којој смо били) служила је кафу. Ишла је, са тацном и шољама, од једног до другог дошљака и нуДила кафом. Када је наишла на капетана Рончевића, он је на тацну, узимајући шољу, ставио неки папирић. То је учинио пред свим присутнима, али сам одмах схватио да сам ипак, само ја то примијетио. Помислио сам да он то, можда, новцем чашћава жену која служи кафу, као што се чини на свадбама. Но, када сам мало боље погледао, увјерио сам се да је то неки папирић. Био сам радознао, али нисам ни помишљао да би то могла бити нека важна порука. Када сам попио кафу, питао сам да ли се могу вратити кући. Вушовић ми је одговорио да могу и захвалио ми је на помоћи.

Након повратка у село о том догађају нисам много ни размишљао, а нисам ни с ким разговарао због тога што се о томе није више знало. Међутим, већ сјутрадан, пред ноћ, из правца Самобора и испод Липника наишла је велика група наоружаних људи. Узвикивли су и пјевали углас. Било их је, како ми се учинило, преко стотину. Неки су јахали на коњима, неколлцина је носила заставе. У први мах нисмо знали ко су. Међутим, убрзо се сазнало да су то четници попа Перишића, а веселили су се што су ослободили мајора Бошка Тодоровића, капетана Радојицу Рончевића, и друге. Јездили су према Јасенику, и даље. На њиховом путу нико им није пружао отпор, јер су у то вријеме партизани још увијек тражили заједнички језик са њима. Када су прошли четници попа Перишића, поново сам почео размишљати о оној цедуљици, коју је Радојица Рончевић оставио на тацни и питао се како је могуће да сам само ја то видио.

[23]> Бољи познаваоци тог догађаја сјећају се, а то и садржај неких докумената потврђује, да је Љубо Вушовић, са групом партизана, спроводис Радојицу Рончевића, мајора Тодоровића **и** Видака Ковачевића и др.

Концем јануара 1941. до наше породице је стигла вијест да се у Фочи, наводно, налази мој старији брат, који је до рата живио у Сарајеву и био радник у Жељезаичкој радионици. Знали смо да су партизани ослободили Фочу. Ношен жељом да видим брата, негдје почетком фебруара узео сам пропусницу од сеоеког НОП-а у Липнику и кренуо у Фочу. Кретао сам се правцем Лилник —- Платице — Изгори — Тјентиште -— Попов Мост, и даље према Фочи. Више се не сјећам да ли сам читав тај лут прешао сам, али ми је у сјећању остала пустош на коју сам наишао на Тјентишту — куће спаљене, живот замро. Тек иза Поповог Моста, према Фочи, наишао сам на насеља и људе. Дошао сам у Фочу. Ту сам се први пут сусрео са партизанима који већ дуже вријеме ратују ван својих родних мјеста. .Тавио сам се у неку командЈ, показао пропусницу и ту сам добио преноћиште и храну. Сјећам се неког црног хљеба сладуњавог укуса. Када сам питао од чега је, рек.ли су ми да су мљели суве крушке и од тога пекли хљеб.

У Фочи сам боравио два или три дана. Два момента су на мене оставила посебан утисак. Први је сусрет са партизанима, који су на сваком мјесту и у сваком тренутку показивали да представљају праву организовану народну војску. Она је, са борцима одавна одвојеним од својих кућа, живјела једним посебним начином живота. Други моменат везан је за злочине које су у Фочи и њеној околини извршили четници. На обалама Дрине и на мосту према Горажду, остали су трагови тих злочина. На мосту и поред обала остали су дијелови одјеће, који су се, због изузетно великз хладноће, заледили, а пошто су партизани ослободили Фочу, нису могли бити уклоњени. Слушао сам тада разговоре између појединих мјештака и партизана о звјерствима која су починили четници. Испадало је да је на стотине недужних муслимана побијено и бачено у Дрину

Тада сам по први пут схватио да, цијенећи по злочинима које су чинили у овом крају, нема пикакве разлике између усташа и четника, сем, можда, у начину убијања. Требало је само чути те људе и видјети трагове злочина и.-шршених у Фочи, па се брзо и лако увјерити у истинитост те тврдње.

Вратио сам се у свој Липник, пун лијепих утисака о партизанима — пролетерима, али и утисака оне друге врсте — о злочинима извршеним у Фочи и у Тјентишту. Но, о брату нисам ништа сазнао.[211]

Речено је већ да је НОП посљедњих мјесеци 1941. и првих мјесеци 1942. године био у сталном успону. Међутим, ситуација у Гацку ипак је била сложена, можда и специфичнија него у неким другим подручјима. Та сложеност се огледала и у томе што су усташка упоришта у Фазлагића Кули и Борчу и јаки окупаторски гарнизони у Автовцу и Гацку, стављали партизанске снаге у позицију не само да се обезбјеђују и бране од евентуалних напада, као што је био онај на село Бодежишта, већ и да траже помоћ од партизана из Пиве и Голије. Посљедица тога је мања офанзивност с^дашњих партизанских снага.

Даље, окупатор је штитио усташка упоркшта у Кули Фазлагића и у Борчу, а пружао је пуну подршку и четништву — отворено је сарађивао са четничким главешинама Марком Поповићем, Радојицом Перишићем, Видаком Ковачевићем, Стевом Старовићем, и другима. Посебан печат четничкој активности на терену Гацка и шире дао је мајор Бошко Тодоровић, са групом бивших официра и уз ослонац и

[21]) Тек послије рата сазнао сам да је рат провео по домовима за незбринуту дјецу у Неготину и Врњачхој Бањи.

сарадњу са Италијанима. Сви покушаји руководства НОП-а да се нађе заједнички језик са четничким вођама у борби за слободу остали су без резултата. У таквој ситуацији, негдје у фебруару, дошло је до првих међусобних сукоба између четника и лартизана. Било је то у селу Гарева — Самобор, са четницима попа Перишића. У тој борби рањен је Митар Ковачевић-МуЈо из Грахова.

ПРВА КОЛЕБАЊА И ДОЛАЗАК 1. УДАРНОГ БАТАЉОНА

Зима 1941/42. била је изузетно оштра. Због познате трагичне ситуације, створене усташким злодјелима у љето 1941. године, није обрађена земља нити скинута љетина, посебно у пољу па су знатно умањене количине људске и сточне хране. То је негативно утицало на расположење сељака. Италијани користе такву ситуацију да би изазвали што већу деморализациу међу становниш^вом и помогли развој и омасовљавање четништва. Доприносе томе и бомбардовањем појединих села. Ми смо настојали да те њихог.е акције омаловажимо, карикирањем у пјесмама, на примјер: „Талијански силни царе — у Липнику уби јаре, па пређеђг преко Граца — и у Врби уби врапца". Ипак, постигли су немали негативан ефекат, што ће каснијс изаћи на видјело.

Као посљедица наведених околности, у марту 1942. међу становништвом јавља се колебљивост и неповјерење према НОП-у. У другој половини марта, преко бившег кнеза, а не у организацији Сеоског НОО, заказује се састанак свих носилаца домаћинстава. Међутим, присуствовали су и други, посебно партизани. Не сјећам се ко је говорио на том скупу, али смисао Је био да сељаци желе живјети у миру, да ће њихово лојално држање ттрихвптити и Талијани, да су сви они који не прихватају такво понашање дужни су да одмах напусте село, јер због таквих (у ствари, партизана) сељаци неће да трпе губитке. Захтијев је постављен веома одлучно. Да не бисмо изазивали неприлике у самом селу, одлучили смо да се повучемо у предио Росиља и на Шишмане, у колибе у које се љети изгонила стока ради ђубрења земље. Село је напустило нас 10—15 омладинаца и неколико старијих и зрелијих људи: Крсто, Стево Видоје, Мићо Обрен и Божидар Бјелогрлић; Мирко, Блажо, Митар и Никола Лојовић; Милош и Милорад Милинковић. У љетњим колибама било је изузетно хладно. Кад би нам нестало хране, ноћу смо силазили у село и узимали је У прво вријеме такво стање је код нас изазивало нерасположење, тим прије што нисмо имали представу о томе колико ће то трајати и шта ћемо радити даље. Били смо свјсдоци и четничких испада према селима Јасенику, Улињу и Врби.

Нешто ксније, крајем марта, чули смо да на терен Гатачке површи треба да дође посебна партизанска једилица која се, прије свега, сукобила са четницима и онемогућила њихову даљу активност. У очекивању њеног доласка дошао је и април.

Једног дана спустили смо се до школе у Јасепику. Двојица из наше групе, Обрен Бјелогрлић и Блажо Лојовић, већ су били отишли у село Врбу, као курири. Речено нам је да треба да се врате са, како се тада говорило, ударним батаљоном. Тога дана, 3 или 4. априла, у Јасеник је стигао 1. ударни херцеговачко-црнсгорски партизански батаљон. Први утисци о борцима тог батаљона били су врло позитивни. Дјеловали су организовано. били су добро наоружани и обучени. Питао сам се да ли ће мп се пружити прилика да и ја будем у таквој
585 јединици. Још се сви утисци о сусрету са бор.шма тог батаљона нису

ни средили, а предвече је заказан скуп у дворишту школе. Прикупљали су се борци тог ударног батаљона и мјештани из околних села. Мени тог тренутка није било познато због чега смо се окупили. Груписали смо се у облику круга, а унутра је била празнина. Онда су међу нас увели четири мушкчрца, више се не сјећам да ли су били повезани. Погледао сам мало боље и међу њама препознао Раја Ребића. Он је за мог првог комшију, Јована Лојовића, удао сестру, код које је чешће долазио, па сам га отуда и познавао. Други је био Васо Ребић из Гаја. Он се бавио зидарским пословима и био је познат и ван свог села. Међу приведенима је био и Вуле Окиљевић из Јасенка, познат по неким карактеристикама: висок, без ноге, видно је храмао при ходу, а лети и зими је носио црвени шал умотан „на колач" око главе. Четвртог нисам познавао. Размишљао сам у себи: „Шта ли су ови урадили те су их овдје довели и што ли им се спрема?" Мало затим из штаба батаљона је пзашао комесар или неко други, који је објаснио да су они „издајице који ће као такви, бити стрељани". То је и учињено. Размишљао сам о кривици тих људи и казни која им је изречена. Разлози нису били довољно убједљиви. Међутим, ситуација је била таква да би свако другачије мишљење било погубно. На мене је тежак утисак оставио начин ликвидације: уз игру, пјесму и пријекор који се у то нису укључивали.

Те исте вечери (4. априла) 1. ударни парт] зански батаљон кренуо је у акције: дијелом правцем Липник — Самобор — Гарева — Добрељи, а дијелом преко Добрељице, у Казанце. Основни задатак је био: опколити четнике попа Радојице Перишића и онемогућити им даљу активност. Неколико партизана из Липника послужили су као водичи на појединим правцима, јер се батаљон кретао у више колона. На примјер, у селу Липник нарођено је да се сви мушкарци од 16 година па надаље спроведу до сеоског гробља (Лојовића-гробља), на путу према Самобору. Све су то били старији људл, који нису имали разлога да напуштају куће. Поред тога, готово сви су били опредијељени за партизане. Шта ће бити са људима. Појединци из штаба Гатачког партизанског батаљона и полптички радници са терена (Косто Бјелогрлић и Обрен Старовић) настојали су да објасне друговима из штаба 1. ударног батаљона да су то поштени људи и да их треба пустити. Неки из 1. ударног батаљона постављали су се доста грубо и оштро, тврдећи да су они издајници, и слично. Добро се сјећам како је Крсто Бјелогрлић, у то вријеме командир Липничко-самоборске партизанске чете, наступио енергично, говорећи: „Ја тврдим да су то поштени људи и да међу њима нема издајника!" На то је Милија Станишић, замјеник политичког комесара 1. ударног батаљона у једном тренутку рекао: „Идите кући, нека вас жене дријеше!" Тада ми је Крсто Бјелогрлић додао из џепа мали ножић и рег.ао: „Прережи конопац код једног, па нека се послије сами дријеше". То сам и урадио.

Продужили смо у Самобор. У школском дзоришту је, такође, било приведених. Тада сам чуо да је један момак из Липника успио да побјегне, а отац му је ликвидиран недалеко од школе. Такође сам том приликом уочио да од Липника воде двоје сгаријих мјештана, Сима Лојовића и Мијољку Милинковић. Није ми било јасно зашто их воде, али сам знао да је Мијољка мајка тада већ опредијељеног четника Максима Милинковића. Ипак, сматрао сам да она не би морала да испашта за то. Синови Сима Лојовића су били опредијељени за партизане, али су се када је 1. ударни партизански батаљон наишао поред њихове куће склонили док не прође та акција јер су цијенили да би у том тренутку тешко доказали своју исправност. Отац им је био

у кући. Када су га упитали гдје су му синови, он је одговорио: „Ту су дјеца, изашла". Очито, нису му повјеровали, па су га повели са собом.

Идући даље из Самобора, у селу Гарева наишли смо на отпор четника. Дошло је до међусобне борбе и врло брзо смо их одбацили према Добрељима. Са четницима смо се борили и у селима Казанцима, Галешини и Добрељима. Четници су осјетили да им се спрема окружење и да би то на вријеме избјегли, пробијају се на Даниће и, преко поља, одступају у Автовац. Док смо пролазили поред цркве у селу Добрељима, примијетио сам да су у црквеном дворишту ликвидирана нека лица. Међу њима сам препознао Сима Лојовића и Мијољку Милинковић.

Када се оцјењују акције и поступци 1. ударног херцеговачко-црногорског батаљона по селима на територији Гацка, свакако да треба имати у виду и све ондашње, војне и политичке, околности, због којих су се они сами пребацили на терен Гацка. Неоспорно је било да су четници, ослонцем на Италијане, ојачали и бројно и организационо се учврстили, те да се међу припадницима НОП-а јавила колебљивост и изразита диференцијација. Наиме, један број четника, како се то тада популарно говорило, побјегао „у жицу", тј. Италијанима у Гацко и Автовац.

Први ударни батаљон енергичном акцијом прекинуо је колебање у редовима НОП-а и јачање четништва. Да то није учињено, било би још негативнијих посљедица. Свако попуштање и компромис тешко би се осветили.

Да ли се могла избјећи ликвидација оних појединаца код којих није било никакве кривице? Да је било потребне међусобне сарадње између политичког и војног руководства на територи"ји Гацка и штаба 1. ударног батаљона — таквих грешака би, сигурно, било знатно мање. И начин ликвидирања људи, уз пјесму и шенлучење, пред масом којој није објашњена кривица ликвидираних — није понашање које одговара револуционарној народној војсци, не бар у једном броју случајева, и поред уважавања чињ-ница да није било времена за дуге истраге, па и чињеница да је, у појединим случајевима, било виших разлога због којих о тој кривицп тада није требало говорити.

Да ли је било опортуно касније рехабилитовати оне, који су, очито, неправедно ликвидирани? Недопустиво је да, на примјер, синови гину у партизанима, а оца убија 1. ударни батаљон.

Иако је у неким поступцима појединаца било грубости и недозвољених радњи, не може се цјелокупна акција 1. ударног батаљона довести у питање. Напротив, да није било тако енергичне акције, неизвјесно је како би се то одразило на НОП, и то не само тренутно већ и касније. Сигурно би то ситуацију учинило веома сложеном.

Након првих акција 1. ударног батаљона, у окупаторске гарнизоне у Гацко и Автовац побјегли су сви који су се опредијелили за четнике. Цијени се да је из неких гатачких села „у жицу" побјегло неколико стотина четника са својим вођама. Највећи број је побјегао у италијански гарнизон у Ав^овац, са попом Радојицом Перишићем. Из осталих села уточиште код окупатора потражио је мали број четника (њих око 15). Већи број, око 25 мушкараца са оружјем, побјегао је из Липника. Поручник бивше југословенске војске Марко Лојовић је, и поред свих настојања партизана да га вежу за НОП, побјегао Италијанима у Автовац. Из Липника су тадн окупатору побјегле и неке комплетне породице.

Неколико дана послије п/.вих акција 1. ударног батаљона, извршен је (9. априла 1342) напад на село Михољаче, које су држали четници, те демонстративни наплд на окупаторов гарнизон у Автовцу. Нас тројица скојеваца из Липкика: Митар и Блажо Лојовић и Стево Бјелогрлић, били смо водичи на три правца којима је вршен напад. Ја сам био водич колони која се кретала правцем: Липник — Муља — Кравића-кућа, и даље, према селу Михољаче (куће Зеленовића). Друга колона, којој је водич био Блажо Лојовић, кретала се правцем: Липник — Душац — Михољачка љут, и на село Михољаче нападала са сјевера. Трећа колона, коју је водио Стево Бјелогрлић, кретала се правцем: Липник — Муљско Лоље — према Автовцу, и нападала на правцу војничког логора и утзрђења на Јовановом брду.

На правцу кретања колоне којој сам био водич требало је прећи ријеку Мушницу, на дијелу који се зове Душац. Ту се налазила бетонска преграда, поред које се прелазило ска«ући с камена на камен. И раније сам на том мјесту поелазио ријеку. Прећи ;е, а не угазити, могао је само онај који ју је познавао. Рекао сам борцима под којим условима је то могуће и почели смо да прелазимо. Иза мене ишао је замјеник политичког комесара батаљона Мклија Станишић. Како није познавао терен и начин преласка, одмах се, након 3—4 скока, оклизнуо и угазио у воду. Почео је да виче, па и да вријеђа, говорсћи да сам то намјерно учинио. Ријеку смо прешли, углавном газећи воду. Продужили смо кроз село Муље, према Кравића-кући. Када смо прошли кућу — четници су нас дочекали пушчаном ватром. Развила се оштра борба, јер су и остали дијелови батаљона, у Михољачкој љути и према Автовцу, почели да дејствују. Није прошло много времена, а у ногу је рањен замјеник политичког комесара батаљона, Милија Станишић, а члан Среског комитета КПЈ Љубица Михић у руку. Заузет је један део села Михољаче (Зс-леновића-кућа), али се повукао према селу Јасенку и Улињу, с обзиром на близину Автовца.

Због припрема за напад на усташко упориште Еорач, 1. ударни батаљон је напустио тај дио територије Гацка. Територију од села Степена, па закључно са Липником, преузима Гатачки територијални партизански батаљон.

НАПАДИ ИТАЛИЈАНА И ЧЕТНИКА НА СЕЛА ЛИПНИК И САМОБОР

Док су се партизанске јединице припремале и изводиле напад на усташко упориште Борач, остале наше снаге су имале задатак да појачају обезбјеђење према Автовцу и осталим окупаторским и усташким упориштима у Гацку и Кули Фазлагића. Међутим, вјероватно желећи да искористи баш то одсуство и ангажованост слободног дијела наших снага, Италијани и четници насрћу на тај дио слободне територије гатачког среза.

Непосредно послије напада партизанских снага на усташко упориште Борач, поп Перишић, са групом од 150—200 четника, креће из Автовца на село Липник, гдје је наишао на сиажан отпор, јер су их на вријеме примијетиле партизанске засједе. Тада је на Милиш-брду погинуо омладинац Бориша Вуковић. Одмах какон четничког напада рањен је и омлздинац Гожидар Бјелогрлић, али није могао одмах бити изнесен, јер му се није могло прићи до иослијеподневних часова. А он је показао велику присебност и изузечну храброст. Извршили смо противнапад на четникз, који су одступали према млину михољачком, и даље, према Автовцу. Тим противударом натјерали смо

четнике у панично бјекство прсма Автовацу, али смо били изложени снажној бочној ватри од Кразића-куће и из села Муља. И четници су имали и мртвих и рањених.

Шестог маја 1942. године омладинки Бренп Лојовић и мени саопштено је да смо одређени за Омладинску чету, која је раније формирана. Речено нам је да одмах треба да кренемо и да се јавимо у село Драмешину или Врбу. Међутим, слиједећег дана, у раним јутарњим часовима, дошло је до напада Италијана и четника на села Липник и Самобор. Напад су извршиле јаке снаге. Према неким подацима, у нападу је учествосало 1.500 Италијана и око 300 четника. Партизанске снаге, јачине 3 чете (двије чете 4. ударног батаљона[22]) и једна чета Гатачког партизанског батаљона), пружиле су снажан отпор. То је била жестока борба па малом простору, а трајала је скоро читав дан. Непријатељ је имао знатне губитке. На терену је остало око 30 мртвих, а неколико камисна је превозило мртве и рањене. Четврти ударни партизански батаљон имао је 10 погинулих и неколико рањених. Међу погинулима је половина била из Лилника и Самобора. Тако су храбро погинули Крсто Бјелогрлић, Мијо и Симо Лојовић из Липника, Живко и Јела Старовић из Самобора, Недјељко и Филип Мандић из Дулића, замјеник командира чете ЈБубо Курдилија, и други. Међу рањенима су били Милош Милинковић, Митар Вуковић и Спасоје и Раде Бјелогрлић из села Липника.

На свега неколико стотина метара од куће у којој се родио, погинуо је Мијо Лојовић. Храбро је јуришао, тако рећи журио да сустигне окупаторске тшјнике и њихове слуге, четнике, који су одступали према Главицама и Автовцу. Неких 100—200 метара од мјеста Мијове погибије нађено је мртво тијело Милоша Лотовића, припадника четничких формација. У тој борби је погинуо и Симо О. Лојовић,[23]^ у храбром јуришу на Италијане и четнике код Милиш-дола.

У тој борби нарочито се истакао Крста Бјелогрлића. Он се, са неколико младих и недовољно искусних за тако жестоке борбе, нашао на положајима у Вуковића-долинама, према Погледу. Чак је, у прво вријеме, био без оружја, али је стално храбрио нас младе. Био је видно узнемирен, али је чинио све да лично покаже што већу храброст. Командовао нам је, али нас и савјетовао како да се чувамо. Тражио је могућност да, по сваку цијену, зађемо непријатељу с бока или иза леђа. Стварно, зашли смо непријатељу и°а леђа и дошли до Љубиних долина. Управо смо упали у један озидани бункер на површини, на каменој гомили. Ми смо, са Крстом на челу, улазили на један улаз, а Тталијани су бјежали на други. Задњи од њих се окренуо и испалио Крсту метак у главу. Пао је на мене јер сам се налазио одмах иза њега. Помоћи му није било. Смртно рањен, Крсто је након неколико часова умро.[24]'

22) Четврти ударни херцеговачки партизански батаљон формиран је 2. маја 1942. у с. Дулићи.

23) Симо се после априлскон рата вратио у село са бројном породицом из Војводине. Тако су му дјеца и жена остали незбринути. Годину дана након Сммове смрти, уништен му је и остали дио породице (жена и четворо дјеце) у селу Миљковцу (Црна Гора). Побили су их Нијемци за вријеме пете непријатељске офанзиве. Остала је жива само дјевојчица Цвијета, која се налазила код породице Новице Лојовића у Липнику. Преживјела је рат, удала се, стекла породица и живи у Кањижи.

2,) Жена му Дјева није могла присуствовати сахрани, јер је, умјесто да иде мужу на погреб, напустила је кућу и пошла у наЈближу долину — да се породи. Родила је мушко дијете коме су дали име Крсто.

Осмог маја 1942. у Липнику је било веома тужно. Сахранили смо три партизана, који су претходног дана храбро погинули. Тешко је било слушати нарицања мајки, сестара, супруга, браће, другова и комшија. Одмах послије погреба напустио сам Липник и, не знајући да се нећу вратити годину дана и више, кренуо сам са Бреном Лојовић у Омладинску чету.

Дошли смо у село Драмешину, али смо прије тога чули да се на косама изнад села Дражљева води борба. Рекли су нам да је Омладинска чета на положајима на Дражљеву и да ћемо их тамо наћи. Пошли смо у том правцу и нашли се на једном од положаја Омладинске чете. Јавили смо се њеном командиру Милинку Окиљевићу, кога сам упознао прије мјесец дана у селу Јасенику, приликом доласка 1. ударног батаљона. Рекли смо му да смо упућени у Омладинску чету. Према мишљењу распрострањеном у то вријеме међу партизанима, била је већа част бити борац Омладинске чете него у некој другој јединици. Први ударни батаљон сам доживио као прву регуларну јединицу, а ступањем у омладинску чету постао припадник управо такве регуларне јединице. Прво искуство, које ће мИ касније изгледати нормално, било је јављање на дужност у току борбе. *И* то ми је ,тада изгледало нешто знатно више од обичног.

БОРАВАК У ОМЛАДИНСКОЈ ПАРТИЗАНСКОЈ ЧЕТИ И ОДСТУПАЊЕ У ЗЕЛЕНГОРУ

Одмах смо распоређени и на положаје се ускључили у борбу. Први наш утисак био је да на чету нападају јаке непријатељске снаЈге. Уз то, мислио сам да је наша чета бројнија. Међутим, она, колико се сјећам, није бројала више од 20 до 25 бораца, али је по храбрости и моралу била Јака. То је био сусрет са омладинцима и омладинкама, са борцима спремним да изврше сваки задатак. Незаборавни су први утисци о сусрету и познатнству са Вељком Глоговцем[25] са Дражљева, који је својом отвореношћу, другарством и храброшћу освајао људе. Имати њега за друга у борби значило је бити сигуран и не бојати се изненађења. Добри другови и добри борци били су Обрад Грковић, Милисав Бабић,[26] Миладин Вуковић,[27] Радован Шуша[28] и Даница Грубишић. Било је још оних чија имена не наводим. Вријеме је учинило своје, па их се поименично не могу сјетити.

Наставили смо борбе на положајима изнад села Дражљева. Чинило ми се да нас нападају све јаче италијанске и читничке снаге, а да смо ми били све упорнији да одбранимо те положаје. Остало ми је у сјећању да смо, у наредних мјесец дана, стално водили борбе на широком простору: положаји на Дражљеву, Драмешина, Врба, Чемерно, Лебршник. Италијанске, а касније четничке снаге стално су вршиле притисак да би овладале положајима на Плећу, Чемерну и Живњу. Питали смо се зашто им је толико стало да овладају тим

[25] Храбро погинуо фебруара 1943. као пушкомитраљезац 1. чете 1. батаљона 10. херцеговачке НОУ бригаде у селу Ријека, код Коњица, у борби против четника.

[26] Храбро погинуо, фебруара 1943. као борац 1. чете 1. батаљона 10. херцеговачке бригаде, у селу Бијела код Коњица, у борби против четника.

[27] Погинуо концем јула 1942. као борац 1. чете 1. батаљона Херцеговачког НОП одреда у Забрђу — Битовнија, у борби против Нијемаца.

[281] Погинуо као политички делегат вода 1. чете 1. батаљона 10. херцеговачке НОУ бригаде, у борби против усташа, у Ракитном, почетком септембра 1942.

објектима. Када су на тај терен дошли и пролетери, постало нам је јасно да су ти објекти постали значајни за нас. Та вијест о њиховом доласку за нас је лредстављала догађај. Сусрет са њима значио је много за сваког од нас из Омладинске чете. Тим прите што су до нас допирале вијести да пролетери у борби могу све. Приликом првог сусрета са њима у селу Врби, ипак су дјеловали исцрпљено и уморно. Међутим, убрзо смо се увјерили да заиста могу све. У борби са четницима на Живњу — Чемерно борили су се као лавови. У тим борбама погинуо је и командант њиховог батаљона Петар Лековић, први борац који је за живота проглашен народним херо;'ем Југославије. Храбро је погинуо, био је храбар и велики борац, командант пролетера.

Крајем маја и почетком јуна имао сам утисак да у Гатачкој површи, почев од села Степана, Данића, Дулића, Гареве. Самобора, Липника, Јасеника, Платица, Драмешине, Врбе, Чемерна, и даље према Бодежиштима и Југовићима — није било дана ни ноћи када се негдје није водила борба. То је посебно било карактеристично за рејон Степена, Дулића, Самобора и Липника, а затим Драмешине, Врбе и Чемерна. Једног дана сам са Плећа на Лебрушнику посматрао како горе куће и појате у мом селу Лнпнику. Дим се дизао високо у небо, а кроз њега би се, понекад, пробијао пламен.

Све чешће су допирале вијести и препричавања да ћемо се, под притиском непријатеља, морати повући са тог терена. Посљедњих дана пред напуштање територије Гацка појединци су почели да напуштају наше јединице.

Омладинску чету јеп рви напустио њен политички комесар Мило Ђукановић. Ни до данас нисам сазнао зашто је то учинио. Такво понашање код политичких руководилаца било је врло ријетко. Но, како је вријеме одмицало, све чешће су се могле чути препоруке да сви они који сматрају да се могу вратити кући то и учине, уз напомену да ћемо се и ми (главнина снага) брзо вратити. Двије омладинке из наше чете, Брена Лојовић и Милица Слијепчевић, рекле су ми да оне иду кући, иако им је јасно да ће их четници малтретирати. Сви остали у чети одлучили су да остану.

Притисак непријатеља, а прије свега четника и Италијана, био је такав да су се партизанске снаге из Црне Горе и из Херцеговине повукле на простор Чемерно — Изгори, крећући се у правцу Сутјеске. Ту су се нашле 1, 2. 3. и 4. пролетерска и 5. уттарна бригада, те Врховни штаб НОВ Југославије. Дошао је и тренутак напуштања територије Гацка. Чета се кретала од Лебршника — преко Чемерна. Туда су се кретале и друге наше јединице. Добро се сјећам да су, уз нашу колону, ишли политичко-паргијски радници и комесари, међу којима и Обрен Старовић. Они су говорили: „Ко год није у стању да издржи све напоре, глад и жеђ, нека се врати кући, а брзо ћемо се и ми вратити". Повратак кући препоручивали су нарочито онима који сматрају да нису компромитовани као припадници НОП-а. Имао сам утисак да су жељели да нас се што више врати. Вјероватно су и они живјели у увјерењу да територију Гацка и Херцеговине напуштамо за кратко вријеме.

Омладинска чета, онолико колико нас се одлучило за одступање, држала се командира чете Милинка Окиљевића. Ми нисмо у Сутјеску одступали преко Вратара, већ смо из села Изгори изашли на Волујак и спустили се на Трновачко језеро, гдје смо имали застанак. Колико се сјећам, до Трновачког језера смо маршевали, углавном, ноћу и на воду стигли у јутарњим часовима. Не знам ко се коме прикљу-

чио, али сам на путу према Трновачком језеру видио да са нама има још партизана. Неке сам тада први пут видио. Поред осталих, ту су били: Блажо Ђурић, Косто 1 Милан Бјелогрлић, Обрен, Васо и Владимир Бабић, Бориша Бошковић, Милисав Савић. Ћетко Ашкрабић, Пеко и Жарко Поповић, Ремо Ковачевић Милан и Милинко Вукомановић. Других се више не сјећам. Колико ми је остало у сјећању, на Трновачком језеру смо остали тај дан и наредну ноћ и сјутрадан до поподне, када смо кренули низ Перућицу, на Сутјеску. Но, сасвим је могуће да смо, како тврде неки други, покрет на Сутјеску извршили истога дана у поподневним часовима. Сигурно је само да смо послали курира на Сутјеску. Требало да сазна шта ћемо даље радити. Тешко је вјеровати да је курир могао отићи и вратити се, а ми се припремити за покрет на Сутјеску у једном дану. Због тога је вјероватније да смо ноћили код Трновачког језера.

Имао сам утисак да се размишљало и о томе да се ту привремено задржимо, да је могућ брз повратак на територију Гацка и у Херцеговину. Појединци су и том приликом изразили жел-.у да се врате на терен. То су и учинили Милорад Вуковић са Улиња, повратник из Војводине, и Мићо Бјелогрлић, члан Партије из Липника. Схватио сам да је тај њихоа корак прихваћен и да је, у ствари, послушао наређење: ,,Ко год има могућност да се врати нека то учини".[29])

Коначно, стигао је и одговор из Сутјеске — да идемо напријед. Одмах смо извршили покрет. Не знам тачно гдје смо се прикључили осталим партизанским снагама из Херцеговин: — у Сутјесци или на Тјентишту. У сваком случају, гај сусрет је био пун радости. Признаћу да ми је више одговарало такво стање него да будем у усамљеној групи на Трновачком јзеру. Већ смо дошли у формирани Херцеговачки НОП одред.[29]' Саопштено нам је, пошто смо сви били са територије Гацка, да припадамо I. батаљону, чији је командант Косто Бјелогрлић. политички комесар Обрен Старовић, помоћник политичког комесара Љубо Којић (касније Блажо Ђуричић), а замјеник команданта Душан Грк. Распоређен сам у 1. чету, за чијег командира је постављен командир Омладинске чете Милинко Окиљевић. Мислим да су сви из Омладинске чете распоређени у ту чету. Поименично се сјећам Милисава Бабића, Миладина Вуковића, Вељка Глоговца, Гојка Грковића, Обрада Грковића, Дгнице Грубачић Рака Окиљевића и Радована Шуше.

На Зеленгори сам нашао око 100 бораца из Гацка и стотине осталих другарица и другова из Херцеговине. Са њима сам започео један други ратни живот. Одатле сам слиједио пут пролетера и доказивао се у новим ратним условима, далеко од родног Липника. Све оно тшо сам доживио и преживео дотад, од априлског рата, дакле за протеклих 15 мјесеци, од Сарајева преко завичаја до Сутјеске, било је пуно тешких и сложених ситуација, обрта, па и траума. Ипак, све тешкоће смо, захваљујући вјери и подршсци Партије успјешно савладали. Све више се ширио наш видик о оружаној револуцији, а тиме се учвршћивало и сазнање да тој револуциЈи треба остати вјеран до краја.

Убрзо након повратка Мићо се прјкључио четницима и, као припадник четничких формација, погинуо негдје код Фоче, 1944. године. Милорада Вуковића су затворили и малтретирали четници, све до поновног ступања у НОВ, априла 1943.

Наредбом Врховног команданта НОП и ДВ Југославије од 23. јуна 1942. године за новог команданта Херцеговачких партизанских јединица постављен је Владо Шегрт; за пол. комесара Светислав Стефановић (Ћећо), за замјеника Владо Томановић. Одред је тада имао 311 бораца и извршио покрет са 5. црногорском бригадом 25. јула 1942. год. према Прозору. (архив ЦК КПЈ под рег. бр. 2209).

РАДЕ ВУЧУРОВИЋ

ЗУБАЧКА УСТАНИЧКА РАСКРШЋА

Да би се лакше и шире схватило учешће Зубчана у устанку и револуцији, потребно је напоменути неколико карактеристика Зубаца и прилика у њима до тих судбоносних и преломних догађаја. Прије свега, Зубци су смјештени на подручју који је, у ствари, врста тромеђе између Хрватске, Босне и Херцеговине и Црне Горе. Разумије се, због таквог географског положаја и комуницирања људи и идеја — сви утицаји и сви догађаји који су се, заправо, одвијали на просторијама тих наших земаља, или, како су онда, у партијско-политичком речнику, називане покрајина, дјелимично су, и у тим данима прије устанка, утицали и на Зубце и Зубчане. То је један од тих битних карактеристика које ваља знати да би се правично судило о овом крају у НОР-у.

Друга карактеристика се огледала у томе што су Зубци прилично сиромашан и безродан крај. Ту се становништво бавило претежно сточарством, а нешто мање земљорадњом, јер је у питању крашки и кршевит предио. Тако је већина људи с тог подручја била у лошој економској ситуацији, па су били присиљени да напуштају огњишта и по Југославији, па и бијелом свијету, зарађују тврду кору хљеба. Тамо су, мијешајући се са људима, долазили у додир са напредним идејама и људима, учествовали у раду синдикалних организација, па и у различитим облицима борбе против израбљивачког режима. Враћајући се завичају, родним Зубцима, ти људи су, сада богатији искуством, бар дио тих идеја преносили на ову средину.

Од појединаца између сезонских радника, који су се враћали за стално или повремено, као на примјер Јован Ратковић и други, па на своје мјештане, у селима, вршили пропаганду и одређен политички утицај на становништво, сјећам се и снажног утицаја који је на људе нашег краја вршио париски ђак и доктор правних наука Спасоје Спасић. Тог зубчанина су, док се школовао, помагали стричеви из Америке, па је докторирао на чувеној Сорбони. Учествовао је у комунистичком покрету у Београду и због тога неколико пута хапшен, јер је ухваћен у демонстрацијама. У Зубце је неколико пута долазио рањаван од стране полиције и жандармерије у окршајима по Београду, па и »гзбоден бајонетима, што је утицало на формирање погледа мјештана на режим. Као млад и образован човјек, чешће је долазио у Зубце и имао врло јак утицај на мјештане, посебно на омладину. Сјећам се како је окупљао омладину, пјевао комунистичке пјесме, свађао са жандармима, организовао излете, одржавао састанке. Добро се сјећам, још као ученик основне школе, да смо и ми најмлађи имали прилике да заједно с њим будемо и у кафани, али не да пијемо, већ да чујемо његову убедљиву ријеч. Дошао би у школу, па повео читаво одјељење ученика у кафану, гдје је било најбезбедније, или би нам издиктирао пјесму:

Устај село, устај роде,
У *народии фронт слободе*
Да се браниш од господг.
Од *господс министара,*
Финанаса и жандара.

Знао је да нас подучава у пјевању још неких пјесама. Тако је Спасоје постао омиљен у том крају, нарочито међу омладином.

Сјећам се, такође из дана дјетињства, да је снажан политички утицај на Зубцима вршио један број напредних учитеља, касније сам сазнао да су били и комунисти. Они су због рада у Партији често били протјеривани из градова и других мјеста и упућивани у најзабаченија села. А Зубци су стварно сматрани веома забаченим, па је зато неколико учитеља комуниста дјеловало на том подручју, међу народом. Да споменем имена само покојег од тих учитеља: Радована Дурановића, Душана Гракалића, Ива Вучковића и његове другарице Кине. Вучковићи су једно вријеме били у Џивару, да би одатле били премјештени у једно од најзабаченијих села у Зубцима. Они су били комунисти и, на одређен начин, вршили су утицај на становништво с којим су живјели.

Такво дјеловање тих напредних људи битно је утицало да је режим Краљевине Југославије у народу постајао све омрзнутији. Ту је, и поред дјеловања неких носилаца великосрпских идеја, највећи број најугледнијих људи и домаћина био под утицајем тих отреситијих радника који су се, наоружани извјесним искуством из класне борбе и отпора насиљу режима, и задојени новим, напредним идејама, враћали у Зубце, а нарочито комуниста Спасоја Спаића и наведених учитеља као носилаца прогреса. Тако је претежан број најистакнутијих људи из зубачког краја, најотреситијих сељака и добрих домаћина, био против режима, што су показивали и приликом гласања. Сјећам се да је на посљедњим парламентарним изборима шездесетак људи у Зубцима гласало за опозицију. Тачније речено, гласали су против мјесног попа, који се кандидовао за посла-ника на листи ЈРЗ. Неовисно колико су били политички свјесни и уздигнути, они су, сви одреда, сматрали да је опозиција на линији Партије, што она, фактички није ни била ни могла бити, али су били у праву када су вјеровали да је КПЈ једина организована политичка снага у земљи која је искрено и безрезервно уз обесправљеног сељака.

Капитулацију Краљевине Југославије ови људи су, без икакве Лумње, тешко доживјели. Зубци су крај који је имао свијетле борбене традиције, да није ништа друго него они устаници из Херцеговине, а поготову под Луком Вукаловићем, што је, на одређен начин, оставило снажан утицај на ове људе, утицало на њихово формирање. Тако су Зубчани, може се рећи, трагично доживјели капитулацију земље — тако брзо и на тако сраман и подао начин. Они нису били задовољни са режимом, али су били спремни да бране државу, вјерујући да је било довољно и снага и могућности да се Југославија другачије и одлучније брани, с обзиром на борбене традиције, на слободарски углед који су наша земља и њен народ уживали из ранијих ратова.

Чим је Југославија капитулирала — дошло је до успостављања усташке вјештачке творевине Независне Државе Хрватске. Разумије се, да су Зубци с подозрењем примили ту нову ситуацију. На Зубце, тачније на Грабу, обновљена је жандармеријска станица. Нова власт је одмах један броЈ жандарма Срба замијенила Хрватима и Муслиманима. Дошло је до још неких измјена, све на рачун Срба. То су Зубчани, све Срби-православци, нерадо прихватили, нарочито те нагле и уочљиве промјене, из чега су брзо и лако примјећивали да се све то ради чисто на националној основи, да се ту припрема нека ујдурма и несрећа. Зато су Зубци били резервисани према свим ставовима које је „нова држава" постављала.

Усташка власт из Требиња је успјела да и горе код нас, формира своју општину и за њеног предсједника постави једног од Срба. Она је, како је речено, поставила на Зубцима и своје жандарме. Ови су одмах покушали да покупе оружје од људи из Зубаца, а знали су да га ту, познавајући традицију мјештана, има у свакој кући. Међутим, одмах су се појавили и они учитељи и други комунисти. Јз сам тек тада сазнао за Партију, тачније речено видио комунисте на дјелу. Међу првима је био др Спасоје Спаић који је одмах по капитулацији дошао у своје родно мјесто Зубце. Он и остали комунисти одмах су почели да, на одговарајући начин, разговарају с људима и ометају предају оружја. Заправо, прва акција усташа за одузимање оружја покушана је у Зубцима. Људи, већином млађи, које је рат затекао на одслужењу војног рока или у резерви, приликом повратка својим кућама донијели су без изузетка сви, оружје. Неко је донио и митраљез, готово сви пушку, а неко и сандук бомби. Они .су, по свој прилици, рачунали да ће им то оружје убрзо требати. И кад је покренута усташка акција да се оружје преда — нико од Зубчана није га дао. Само су покупљене неке старе трофејне, аустријске и руске, пушке и оне предате, толико да би се на тај начин усташка власт заварала. Тиме је оружје донесено из јединица разбијене југословенске војске остало у Зубцима.

Власт и жандармерија НДХ, која је била на Грабу, покушала је да на Зубцима похвата угледне људе и комунисте. Сјећам се да је једна група војника усташко-домобранске војске дошла из Требиња и да су успјели да похватају можда 10 до 15 Зубчана. Усташе су настојале да похватају све оне за које су сматрали да би могли нешто учинити у организацији отпора насиљу нове „државе", па и у организовању устанка. Међутим, нису успјели да ухвате скоро ни једнога од оних који су стварно били најутицајнији. Успјели су да похватају само неколико мирних и поштених људи, сељака који су радили на својим имањима. Похапшене су одвели у Требиње. Причало се да ће ти људи бити поубијани, на шта су Зубчани одмах постали још резервисанији према НДХ. Више усташе нису успијеле са рацијама и хапшењима, нарочито не масовним. Сјећам се, како су послије једне акције успјели да ухвате неколико људи на спавању, тачније да их изненаде, и то у Бијелој Гори. Људи су били одбјегли од својих кућа у неке стаје, гдје су се склонили, а на њих је ишла група војника из Требиња, које смо ми звали усташама. Затекли су те људе изнад села Коњско, у Бијелој Гори, а ријеч је била од 78 Ђурића и Ратковића. Нашли су их код њихових стаја. Похватали их и побили.

Поступак усташа према том недужном становништву изазвао је огорчење зубачког становништва. Зубчани су одмах почели да се енергично супротстављају свакој усташкој акцији. Више нико није остајао код својих кућа. И свако се латио оружја. Почело се и са прикупљањем оружја, а комунисти и напреднији радници су се нашли међу народом, организујући људе за отпор, предвиђајући борбу, отварајући перспективу побједе над силама насиља и неслободе. И др Спаић — који се на вријеме склонио у Херцег-Нови, кад су усташе почеле да убијају — одмах се вратио међу своје људе, у Зубце. Почели су с припремама за организацију и почетак устанка.

Тада сам био младић и сјећам се како се увелико почело причати о КПЈ, о организацији отпора усташама и њиховим покољима, али и окупацији. Онда сам слушао први пут, од др Спасоја Спаића, Јована Ратковића и осталих комуниста и напреднијих радника, који су и почели да организују људе за борбу, како је хрватски народ

поштен, како су Муслимани поштени, а да и у хрватском и муслиманском животу постоји само један број људи који су пристали да постану слуге окупатора, да сарађују са заклетим усташама, те да Хрвати, Срби и Муслимани морају заједнички да организују устанак. У вези с тим, као мјеру пропаганде у организацију устанка, једном приликом су извели групу Муслимана из Требиња, колико се сјећам Асима Зубчевића и Заима Хаџовића, људе из редова требињских Муслимана. Они су с фесовима ишли од села до села по Зубцима да би на тај начин доказали да поштени Муслимани нису усташе, него да је један број изрода прихватио ту усташку власт, али да ће Муслимани сутра, кад дође до устанка, бити заједно с овим борцима из Зубаца; ако дође до устанка Срба да ће и Муслимани прихватити такву акцију, а као доказ да је то тако и да ће бити како су тврдили нека послужи и чињеница да су њих двојица, Заим и Асим, побјегли из требињске чаршије и прикључили се организаторима устанка у Зубцима.

У току тих припрема, одржано је неколико састанака на више мјеста: у Зубцима, у Бијелој Гори, Пријевору и другим селима. Активирао се је и један број бивших југословенских официра, иако их Је било врло мало у Зубцима, но и они су се, у првом моменту, активирали у том покрету у организацији устанка. Ноћу 29/30. октобра 1941. организована је прва акција —• нападнута је жандармеријска станица на Грабу.^ У тој акцији учествовао је Сава Ковачевић,, који је сарађивао с водећим људима у Зубцима. Напад је изведен по договору, али смо се у току ноћи морали повући, па су жандарми узели неке таоце и тако је акција привремено обустављена.

Убрзо су формиране прве устаничке јединице. Ту је услиједило у августу, а у септембру се приступило и формирању првих партизанских одреда. Колико се сјећам, онда су ти наши први одреди називани партизанским водовима. То су били мањи одреди, боље рећи групе, да би се касније из њих развили први партизански водови, формирани по селима. Тако су у Зубцима постојали Богосавски, Рупски, Туларски, Турменски и Коштански вод. Углавном, док су ови водови постојали напали смо жандармеријску станицу на Грабу, и коначно, успјели да је ликвидирамо. Тада је заробљено неколико жандарма Хрвата, који су се сматрали усташама. Међутим, и међу њима је био један број Муслимана и Хрвата, жандарма који су били толерантнији у односима са Србима и за које се сматрало да су добри и поштени људи. Тада су другови који су организовали устанак, од којих наводим Јована Ратковића, Милана Вицу и Спасоја Спаића, договорили да се од тих жандарма стријељају само двојица — командир и још један, док се за ове друге сматрало да су поштени људи да треба да се пусте. Пуштени су, да би се и на тај начин доказало како устаници нису никаква банда, како су их усташке власти називале, да је то организован покрет, скуп људи који кажњавају само оне који су криви, а недужне људе пуштају да и они нађу своје мјесто у фронту бораца за слободу.

Послије ликвидације тог усташког упоришта, жандармеријске станице на Грабу, ми смо кренули на други објекат. Наиме, окупаторска власт је била подијелила територију Зубаца; један дио су држали Италијани, а други НДХ. На мјесту Јавору, Италијани су поставили своју посаду и формирали карабинијерску станицу. На-

'> Заробљен је водник оружничке постаје Граб Јозо Шимуновић који је осуђен на смрт и стрељан (архив ЕИИ, кут. 143, рег. бр. 39/4).

правили су тамо неко упориште, гдје је било 40 до 50 Италијана Ми смо се организовали и напали и ову италијанску посаду. И пошто смо већ представљали организоване јединице, распоређене у одреде и водове, Италијани нам нису пружали неки нарочити отпор, јер су видјели да су опкољени са свих страна. Ликвидирали смо ту посаду, заробивши све Италијане. То је за нас значило велики успјех, нарочито за наоружавање. Заробили смо 50 Италијана, а они су, колико се сјећам, имали и два пушкомитраљеза и један бацач. Сви су били добро наоружани, јер су били врста пограничне јединице. То је добро и снажно одјекнуло међу борцима, јер су осјетили да се можемо успјешно борити и против окупатора. У тој акцији је, с'јећам се, погинуо један наш борац, а двојица Италијана су рањена.

Ликвидацијом италијанске посаде на Јавору, Зубци су ослобођени од свих непријатељских јединица. Успостављена је, може се рећи, слободна територија, чак врста „државе" у минијатури.

Чим су ликвидирана непријатељска упоришта, одмах се приступило формирању органа народне власти, и то на потпуно новим основама. Ликвидирана је бивша жандармеријска станица, запаљена општина. А онда је дошло и до формирања првих народноослободилачких одбора. Постојао је јединствен одбор у Зубцима, звали смо га општински. У одборе су бирани најнапреднији људи, најбољи домаћини и ти органи народне власти почели су да се баве свим оним питањима којима се народна власт, иначе, бавила у току читаве наше револуције.

У то вријеме чак смо водили преговоре са Италијанима, а и са домобранском војском у Требињу, јер смо успоставили читав фронт према Требињу и Конавлима. Тих дана се, наиме, један број наших водова налазио на положају према Далмацији, тачније према Конавлима и Груди, па према Међинама, а други је држао положаје према фортицама око Требиња. Ми смо слободну територију проширили и на једној и другој страни се поставили као фронт који су посјеле већ организоване јединице.

Чим је дошло до формирања органа нове власти, прионуло се и на формирање већих[21] јединица — чета, батаљона. Водови су прерасли у чете, у батаљон и тај наш батаљон добио је назив по вођи херцеговачког устанка Луки Вукаловићу. (Формиран је 17. XII 1941. у Ластви требињској.)

Чим су формиране јединице изабрани органи власти, почела је да ради и школа, а донесене су и разне одлуке. Сјећам се да је у то вријеме владала права демократија, могло би се рећи, на највишем нивоу и то не само у избору органа власти — народних одбора и одборника, и у односима и у војсци, Нико, рецимо, није могао бити командир вода ако га борци нису изабрали баш за ту дужност. Обично су за командире водова бирани најистакнутији борци. Партија је, без сумње, имала тада велики утицај, тим прије јер је већ почела да се организује и прима најбоље људе у своје радове.

Колико се сјећам, онда је био врло мали број људи у Партији на Зубцима, иако је било доста људи који су били за покрет и који су спремно учествовали у револуцији. Што се тиче учешћа у револуцији, Зубци су се листом дигли на устанак. Нико није изостао,

[2)] У Ластви (Требињској) 4. 1. 1942. год. формиран је привремени оперативни партизански штаб за Херцеговину, Командант Сава Ковачевић (н. херој), пол. комесар Петар Илић (Драпшин), заменик команданта Ђоко Путица капетан-пилот, зам. пол. комесара Миле Килибарда, саветник штаба Саво Оровић пуковник (Збор. НОР-а Том IV књ. 3, док. 7).

нити је било икаквих других струја. Чак су се и сви доратни жандарми и официри разбијене југословенске војске, који су се затекли на Зубцима, с почетка прикључили покрету. Партија је, већ формирана у организационом смислу, са својим партијским ћелијама, запажено дјеловала. Она је водила рачуна о демократском поступку код избора не само органа народне власти, него и војних старјешина. Командире водова су, рецимо, бирали борци у водовима, а командире чете војници на свом састанку. Ту се већ осјетила демократска атмосфера. И пуви пут је, чини ми се, дошло до сукоба између бораца и бивших краљевских официра и жандарма. Борци су сматрали да је њихово право да бирају најбоље, док су жандарми и официри претендовали, односно на одређен начин чврсто вјеровали да њима припадају ти положаји у тим нашим устаничким јединицама. Највећем броју од њих нико разуман није оспоравао родољубље, али су они, ипак били одгојени у бившој југословенској војсци и навикли на режим одан династији и буржоазији, па су покушали да се и међу овим сељацима, борцима који су већ били спремни да се одлучно боре за ново — понашају онако арогантно како су се понашали у југословенској војсци, односно жандармерији. Међутим, било је примјетно да наши борци не прихватају такве резоне, такав режим, говорећи да неће више батинаша, неће људе који варају, хоће нова војска потпуно нове људе. Тако је код тог избора одбачен један број жандарма и бивших југословенских подофицира и официра, а за руководиоце су бирани стварно најугледнији — они људи који су се показали као најистакнутији у борбама против непријатељских јединица, у оружаним акцијама, или су се, на одређен начин, политички афирмисали у организацији устанка и у ранијим припремама, у борби против режима, ставом према фашизму итд.

Таква је била ситуација све до почетка 1942, када је дошло до формирања и других масовних политичких организација: УСОЈ-а, АФЖ, Народноослободилачког фронта. На зубачком терену, до краја фебруара 1942. дошло до формирања свих институција НОП-а које су радиле за борбу и биле у фронту борбе: одбори и пододбори, руководства масовних политичких организација, војнопозадинских органа итд. То су били они органи и облици револуционарне борбе који су се касније ширили, јачали, прикривали све шири простор, захтијевали нове облике организовања, нове акције.

Убрзо смо организовали и сеоске страже. Тада смо већина нас први пут чули за неку пету колону. Комунисти су почели да говоре о петоколонашима, који су се, говорили су, појавили у Шпанији и упропастили тамошњу револуцију у Шпанији, па сада роваре и по Зубцима. Због тога је дошло до формирања јаке организације сеоских стража. Сада су у јединицама били сви мушкарци способни за борбу, али су устанак и за устанак биле ангажоване и жене и дјевојке — на обезбјеђењу позадине. На том је нарочито радила скојевска организација, која је већ била формирана на том подручју, захватајући већи број омладине. Скојевци су будно пратили и мотфили на сваког човјека, на све могуће пролазнике и друге људе који би могли да изазову неред у позадини наших јединица.

У том борбеном полету, у жаркој жељи да све буде у функцији борбе и брзих побједа, па тиме и у нестрпљењу и у иначе сложеној војно-политичкој ситуацији, прављене су и извјесне грешке. Тачније речено, до децембра 1941. то је све било загријано ентузијазмом, револуцијом и ратом за слободу, и није било никаквих грешака. Али већ од тада, а поготову од јануара 1942, дошло је до извјесних грешака.

Прва грешка је направљена самим тим што је већи број бораца из зубачких села задржан дуже време на тој територији, ван борби и акција, па су се људи некако усједели. Свакако је требало мало више динамике, па и формирати јединицу која би се „пружила" бар кроз дио Херцеговине, јер су ти борци били спремни да се боре. Истина, један број је у неко доба отишао у ударне јединице, али је, ипак, већина задржана на нашој територији. Ти наши сељаци, иначе невични ратовању на другим теренима и у другим условима, били су везани за кућу и за породицу, па им је такво стање највише одговарало, али је оно, са становишта ширих интереса, било најнеприхватљивије.

<С друге стране, у Зубцима је, као и неким другим крајевима Херцеговине, дошло до извјесних грешака у раду партијске организације. Ријеч је о томе да је ликвидиран један број људи, углавнОм без суђења и доказивања кривице, или то бар јавно није урађено. То јесте била револуција, јесте револуционарно вријеме, али су, чини се, многе те ствари могле друкчије да се ријеше. Убијање тих људи у оно вријеме, у оном моменту, кад су сви људи били загријани за борбу и револуционарне промјене изазвало је извјестан револт и код најпоштенијих бораца, до којих је Партији било највише стало, а и код оних сељачких породица које су нас подржавале. Разумије се да су те наше, ситније или крупније, грешке искористили сви они који су, бар у подсвјести, имали сасвим друкчије мишљење и планове, и поред тога што су нам се одмах прикључили у летњим мјесецима 1941. године. Они су на ријечима, па и у пракси, били за борбу против окупатора, али су, ипак, за себе, имали друге намјере, поготову ти људи одгојени у духу вјерног служења старој Југославији. Тако су те грешке комуниста искористили поједини официри који су били у зугословенској војсци и жандарми. Они су се у свом роварењу користили чињеницом да ми нисмо могли имати неких изразитих непријатеља, да није у нас било кулака у оном кла˜сично^м смислу, јер Зубци су били толико сиротиња да се ту није могао формирати кулак или неки сличан непријатељ револуције; једноставно, Зубчани су, на неки начин, сви били пролетери, припадали су више пролетаријату. Што се тиче социјалног поријекла, нико у Зубцима није могао бити, нити је имао интереса да буде на страни буржоазије, да буде на страни било каквог другог система осим оног који би му обезбиједио социјалну правду и сношљивији живот, а то му је нудила покренута народноослободилачка војска.

Један број бивших чиновника и службеника, официра и подофицира југословенске војске и жандарма, имали су, како је речено, некакве друге рачунице и ове наше грешке добро су им дошле, тако да је већ у 1942. години дошло до извјесних неспоразума између руководства Партије и Штаба батаљона с једне, и тих бивших официра, подофицира и жандарма с друге стране. Разлог томе су биле ове наше грешке, али још више и њихово стално претендовање на руководеће положаје. Они су, у сваком случају, од почетка претендовали да узму командне позиције у војсци. А пошто то Партија није дозвољавала — то је био један од разлога да се дође с њима у сукоб, што је водило и потпуном разлазу.

У марту или априлу 1942. неколико ових бивших официра, подофицира и жандарма напустило је Зубце, јер су прије тога успоставили везу са једном групом официра Драже Михаиловића која је дошла у Херцеговину. Између осталих, дошли су и у Требиње, колико се сјећам, неки Салатић и Радован Перовић, бивши жандармеријски ка-

петан. Они су овдје, у Требињу, почели да организују четнички покрет. На одређен начин успјели су да успоставе везу и са овим незадовољним жандармима, подофицирима и официрима на Зубцима. И дошло је до контакта између њих. Наравнс, то се радило све кријући, без знања Партије. Иако смо држали положаје успјели су да успоставе те везе и контакте. Када су наши открили ту везу, покушало се да се они онемогуће и спријече у њиховим плановима, па смо формирали и ударну чету на Зубцима и покушали да ограничимо и прекинемо даље ширење ове непријатељске пропаганде, која је к нама долазила углавном из Требиња преко Рапти. Тада је један број тих људи из Зубаца, који су били незадовољни, једноставно напустио Зубце. Било је ту и оних који су се налазили у јединицама и они који су били већ разоружани и кажњени због свог роварења и држања. Међу њима био је Душан Вукчевић, официр бивше југословенске војске, и то Гарде, који се у почетку истицао као храбар војник, као способан официр, али је због својих мана и манира који је усвојио у краљевској војсци, убрзо био одстрањен из руководства. Он је то врло тешко прихватио, а касније је био и кажњен. Но, поред свега, па и казне, омогућено му је да се поправи и псново се прикључи покрету, да схвати сложеност ситуаци1е и дух револуције, која ће му пружити шансу да дође до изражаја у њеном току. Он, међутим, није хтио да се помири с овим одлукама Партије, тако да је довео себе у сукоб са руководством. И чим му се пружила прва прилика — успоставио је везу с тим Дражиним официрима у Требињу и побјегао к њима са групом жандарма и официра. Ту су се предали Италијанима. Италијани и усташе су их једва дочекали и омогућили им да, у селу Полицама, формирају четнички штаб и да почну радити на разбијању НОП-а у Зубцима. Наравно, они нису успјели да учине ишта битније на том терену све до средине 1942, док није дошло дс снажне италијанско-четничке офанзиве и општег повлачења наших снага са ове територије за Босну.

Прије тог општег повлачења наших снага за Босну, у јуну 1942, наши су формирали још једну крупну јединицу, Седми ударни батаљон, који је требао да освоји мостобран Херцег-Нови — Требиње, да се направи продор према мору. Са стратешког значаја то је могла бити важна акција, али она, чини се, није била добро планирана. Тамо је просто сручен један број наших јединица и напали смо погранична хрватска села Конавала: Страт, Дубу и Куну. Али, тамо нису биле усташе, већ домобрани. Они су држали та села. Међу њима је било и сељака који су чврсто бранили своје куће и посједе. Чини се да је и ту грешка направљена; та села, могли смо са више рада са тим људима, са више пропаганде у том крају, освојити без оружја, имати их као своје, а не да бацимо тамо једну од најјачких јединица, Седми ударни батаљон.

Када су нам прочетнички елементи побјегли за Требиње, и пошто нисмо успјели не само да ликвидирамо већ ни да спријечимо ту непријатељску пропаганду, покушали смо да голим прсима и пушкама освајамо већ споменуте фортице око Требиња. А те фортице, које је још Аустрија изградила, биле су добро утврђене. Унутра су била митраљеска гнијезда, около опасана бодљикавом жицом, а ми смо покушали да их освајамо са пушкама. И у првом нашем нападу на те фортице око Требиња, да би несрећа била још већа, погинули су нам командант батаљона „J1ука Вукаловић" и његов замјеник. То се у оно вријеме, на сељаке још увијек недовољно организоване и неприпремљене за револуцију, врло негативно одразило. То је страховито одјек-

нуло — да су нам у једној ноћи погинули и командант и замјеник команданта батаљона. Тако је дошло до извјесне пометње у нашим јединицама.

Тежа ситуација је настала и чим се сазнало за повлачење наших јединица из Херцеговине. Заправо, ми смо добили налог за повлачење. Оријентациони правац је био: подручје Зубаца — Шума требињска — Загора — ка источној Херцеговини, гдје би смо се спојили са пролетерима. Овуда се повлачила и главнина Орјенског батаљона, са око 150 добро наоружаних бораца. Он је требало да се повлачи преко Зубаца према Загори, гдје је било сједиште штаба за јужну Херцеговину. И ми смо, дакле, требали да се, истим оријентационим правцем повлачимо са Орјенским батаљоном.

Чим су сазнали за наше повлачење, Италијани су предузели акције са свих страна: из Требиња и са Конавала; формирали су моторизоване јединице и изашли на устаничке Зубце. Ту италијанску акцију искористили су они официри и подофицири — четници, па су, под заштитом италијанског оружја и тенкова, изашли на Зубце и, на одређени начин, похватали већи број наших бораца који су сада морали да напусте територију за коју су били везани и сврстају се у наше јединице које су се запутиле кроз Херцеговину. Будући да је испочетка направљена грешка, већина тих људи није хтјела да иде са те територије. Хтјела је да се задржи на том подручју, да брани своје село, своју породицу, своје имање. Истина, један број бораца батаљона „Лука Вукаловић", заправо Штаб батаљона, чланови Партије, један број скојеваца, све младих људи, био је ријешен да одступа са подручја Херцеговине, да се споји са пролетерским бригадама.

Упутили смо се са Зубаца према Требињској Шуми и дошли до Сланог, управо на 7—8 км до штаба за јужну Херцеговину. Одатле је требало да идемо до Загоре. На жалост, нисмо отишли.

На Сланом смо затекли и Орјенски батаљон, комплетно наоружан. Имао је, колико се сјећам, око 120 бораца наоружаних са 15 пушкомитраљеза и доста другог оружја, тако да је то била најбоље наоружана јединица у то вријеме. Дошло нас је је једно 20—30 из батаљона „Лука Вукаловић". То су били све скојевци, комунисти, руководиоци, раније сви одлучни, енергични и спремни да одступају било куд, да се боре и побјеђују. Онда је дошао један број бораца из Седмог ударног батаљона. Сјећам се, рекли су да је командант остао да дочека четнике у Главској, а политички комесар је довео батаљон на Слано. Такође је пристигао и већи број бораца Шумског батаљона, чији је командант, чини ми се, био Ђуро Шкеро. Дошао је и Ситнички батаљон. Скупило се ту неколико батаљона, истина не комплетних, али који су до тада дејствовали на подручју Херцеговине и, очевидно, били спремни да се и даље боре.

Очекивали смо да ће се наћи неко од партијског и војног руководства да изврши реорганизацију јединица и формира једну крупну ударну јединицу, мислили смо бригаду, коју је, по нашем мишљењу, било тада, на том збориштy у С.ланом, лако формирати. Једноставно, расформирати све те постојеће јединице, изабрати једно руководство, јак штаб бригаде, а и за то су били повољни услови, јер су ту били чланови Окружног и среских комитета Партије, па сви војни руководиоци, команданти и ксмесари батаљона, и ето батаљона и бригаде са штабовима на челу. Али умјесто да се направи тако, ту је донесена нека чудна одлука, на партијскcм састанку, коме је, осим осталих, присуствовао и Зубчанин Јован Ратковић, као члан Партије.

Умјесто да формирају ударну бригаду, или ојачају те батаљоне, или саставе, уз Орјенски, још један јак и добро наоружан батаљон, донијели су одлуку да се вратимо свак на своју територију, да се повучемо у илегалство, па да поново радимо на организовању устанка и окупљању снага у борби против четника и других непријатељских јединица, док се наше јединице не врате из Босне на подручје Херцеговине и у наше крајеве. Послије усвајања те чудне одлуке ми смо, у току ноћи, онако обезглављени и расути по групама, морали да се вратимо сви на своја подручја, на своју територију. А ту територију гдје је требало да се вратим, као и у случају већине од нас — већ су били заузели четници. Они су из Требиња изашли и у зубачки крај и за врло кратко вријеме успјели да, захваљујући и оним грешкама које су раније направљене, придобију добар дио становништва за себе, појављујући се као ослободиоци и заштитници српског народа, као заштитници свих оних људи које су комунисти, наводно, намјеравали да поубијају. Представљали су се као ослободиоци лажно тврдећи да раде самостално и без сарадње с окупатором, да су они српска војска, која се бори за краља и отаџбину, што су била два појма до којих се у овом крају, неоспорно, веома држало. Захваљујући тој пропаганди, они су врло брзо придобили добар број бораца, оних људи који су до јуче били с нама заједно, тако да су многи ступили у њихове јединице.

Ми смо се са Сланог враћали по групама. Један број нас се одмах вратио на Зубце. Приликом нашег повратка четници, тачније речено они исти борци који су до јуче били с нама, успјели су да нас похватају и стрпају у четничке затворе. Неки ће тамо остати краће, а неки дуже. Но, један број из те групе која се враћала са мном и у којој је био и Јован Ратковић, успио је да се одржи у илегалству, на територији Зубаца и Далмације. Остали су све вријеме у илегалству и нису никада пали у четничке руке.

Нас, отприлике 20 до 30 бораца, који смо, кад смо видјели злу прилику, били ријешили да одступамо, четници су похватали и врло мали број нас је остао у животу. Пустили су само нас најмлађе, који се — нисмо још увијек били истакли ни као револуционари ни као устанички руководиоци. Истина, на почетку су, обмане ради, пустили и оне између нас који су се били истакли у револуцији, као комесари, командири чета, и чланови Партије. Али, четници су након нашег повратка на Зубце и пошто су успјели да се мало учврсте и организују у мјесту, поново похватали те најистакнутије руководиоце и комунисте са Зубаца и одмах их предали Италијанима. Ови су их отјерали у своје логоре на Превлаку и на Мамулу. Један број најистакнутијих руководилаца, међу којима и др Спасоје Спаића, ранијег комесара батаљона „Ј1ука Вукаловић", четници су одвели, и то врло дрско и подло, крријући од Зубчана, наводно да их предају ИталиЈанима, а они су их протјерали на Моско, село близу Требиња, и ту их стријељали. То су направили крријући, јер су знали да ће, без обзира на сва објашњења и оптужбе, изазвати ревслт у народу, да би то довело до извјесне пометње. Зато су тај злочин направили мучки, крријући од јавности, и то на безобзиран начин. Стријељали су биране главе, младе људе и истакнуте борце за слободу, међу њима и др Спаића. Тако је у Зубцима дошло до стагнације, тачније речено обезглављења НОП-а. Сви они људи који су у овим суровим приликама могли да нешто организују отпор насиљу — били су ликвидирани. Заправо они људи који су остали живи били су још увијек недовољно припремљени, недовољно револуционарно организовани и изграђени да би могли утицајније да дјелују у народу, и да запаженије раде за покрет. Један број људи,

међу којима и Јован Ратковић, коме је пријетила опасност да у сваком моменту буде ликвидиран, морао је да се склања на другу територију. То је био тежак, мучан период четничког терора на Зубцима, нарочито суров у периоду од јуна до августа и септембра 1942, отприлике док нису ликвидирани утицајни људи и док народ није примјетио да четници нису оно што су у почетку говорили, већ да су обични зликовци, издајници народа и сарадници окупатора. Чим је народ Забаца видио да четници служе Италијанима, да се возе италијанским лимузинама, да италијански команданти иду с њима на крканлуке и у свакој свечарској прилици, да их при том, заједно, прате италијанске јединице, затим да четничке главешине иду заједно и слободно и са усташким официрима и представницима Павелићеве власти — одмах је разочаран у четничку политику схватио сву лаж и подлост четничке пропаганде.

С друге стране, четници су успјели да се учврсте на Зубцима, и то до те мјере да се ту ништа радикалније није могло учинити и измијенити. Сјећам се да је тек од конца 1942. па у првој половини 1943. Јован Ратковић, који је био на подручју Конавала, успио да заједно с друговима Хрватима из тог дијела Далмације формира један одред у Дунавима, који се с почетка звао Дунавски, а послије Конавоски НОП одред. Пошто је то у непосредној близини Зубаца, поготово када је ријеч о селу Рупа, одмах је, концем 1942. успостављена веза са Зубцима. Јован Ратковић је, наиме, успио да, са групом својих другова, међу којима је био и комуниста Новица Вучуревић, успостави везу са Зубцима и да се тиме почне нешто радикалније радити. Тада и тиме је, мислим, направљен један важан корак, иако су Зубци као Зубци, остали под четницима, заправо добар број њих је остао у Зубцима све до 1944. године. Међутим, већ у првој половини 1943. формиран је партизански одред у Рупама, под називом Рупарски одред, који је окупљао 40 до 50 бораца, који су се одмах, чим је успостављена веза са Ратковићем и осталим друговима у Дунавском одреду, отцијепили од Зубаца.

Догађаји су се, наиме одвијали тако да су успостављене везе између Конавоског одреда, из непосредне близине Зубца, са Зубчанима. Ријеч је о томе да су Јован Ратковић и другови из Далмације успјели да, заједно са илегалним партијским радницима који су још остали на подручју Зубаца, с Новицом Вучуревићем и Марком Вучуревићем (који се био вратио из пете непријатељске офанзиве на ову територију), формирају и један борбени партизански одред, Рупарски, који је, како је речено, окупљао педесетак одлучних бораца са ове територије. Затим је Јован Ратковић такође успио да у Коњскоме, свом родном селу, дакле у срцу четничке организације, формира једну партизанску чету која је чекала погодан тренутак — повратак наших снага. И чим је тај погодан тренутак дошао, концем 1943., та чета је, комплетно, отишла у, чини ми се, Дванаесту херцеговачку бригаду, кад је први пут ступила у ове дијелове Херцеговине. Тамо је већ била формирана та чета, тако да је командир (који је, ради тајности рада и камуфлаже, био у исто вријеме и командир четничке чете) одмах постао командир, а његов рођени брат псшитички комесар портизанске чете. То је био први снажан ударац четницима на Зубцима. А они су већ видјели да им се љуља под ногама и да не могу више ништа учинити на Зубцима, па су почели да убијају поједине људе, да се обрачунавају са појединцима, а ми из Рупарског одреда, смо им, заједно с друговима из Далмације, организовали засједе или мање акције, припремили се за јаче окршаје, мобилисали борце са подручја Конавала, Боке Которске и Зубаца, које смо отпремили у херцего-

вачке бригаде и у бокељске батаљоне (који су касније прерасли у Бокељску бригаду). Тако је цијела 1943. година представљала једну општу акцију на теритсрији, у борби против четника и окупатора. Тиме зубачки четници више нису имали никаквог утицаја на народ у Зубцима. Они су се касније формирали као нека „летећа јединица", која је ишла по другим крајевима, сијући страх и трепет, чак и по Лици, заједно с њиховим командантом Вучковићем. Тамо је заглавило неколико тих зубачких четника, оних који су били најзагриженији. Више никада четници нису успјели да успоставе неки већи утицај у Зубцима, иако су се, у војничком смислу, одржали све до 1944. године, отприлике до ослобођења Требиња.

На крају, желим да нагласим традиционално пријатељство Зубчана, са ове тромеђе, са Бокељима и Конављанима. Те друге бих посебно нагласио јер је ријеч о Хрватима и то с обзиром на злочине усташа, с једне, и страховладу четника, с друге стране. Четници су, као и усташе, убијали људе, бацали их у јаме и друга чуда и покоре радили, поготову тамо гдје је измијешано становништво, сатирући на националној основи, Хрвате и Муслимане. Међутим, када је ријеч о Зубцима, гдје су четници дуго држали цијелу територију и граничили се непосредно са Конавлима, дакле са хрватском територијом, ови зликовци никада нису успјели да направе никакво злодјело, па нити да убију чак ниједног Хрвата са сусједног подручја Далмације. А нису зато што је народ био тако чврсто везан међусобно. Тако је то традиционално пријатељство, та веза из најтежих дана остала непомућена и у тим најсуровијим ситуацијама, потврђујући се као чврста основа оног братства и јединства које је грађено и постојало још и прије устанка, као чврсте сарадње, солидарности и испомагања та два народа. У исто вријеме, баш ни у најтежој ситуацији, кад је злочиначка рука косила невине српске главе, само зато што су „на раменима Срба усташе нису, изузев оних „требињских", по Зубцима правиле злочине. Дакле, усташе из редова Хрвата одоздо, из Далмације, нису никога ни такле на Зубцима, баш као ни зубачки четници у Конавлима. Ови други су убијали своје сусједе и рођаке у Зубцима, комунисте и друге истакнуте борце НОП-а, али од Хрвата нису никога убили.

Тако је то пријатељство народа са ове тромеђе, иначе традиционално, остало као залога будућности, чврста и широка основа на којој се оно и даље развија. Отуда и манифестација, стална и широко прихваћена од омладине, „Сусрети братства и јединства" која се, као једна од традиционалних облика сарадње одржава сваке године на Зубачким Ублима, гдје су се први пут окупили комунисти са оближњих подручја Херцеговине, Хрватске и Прне Горе, гдје су се први пут договорили за дизање устанка против окупатора и домаћих издајника. И испунили тај договор.

ХАЛИД МЕСИХОВИЋ

ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ЉУБУШКОМ

Године 1937. у Љубушком, један број радника, ђака и студената, који су у то вријеме имали напредне погледе на друштвени развој у нашој земљи, основао је Народну библиотеку. Та институција је одиграла значајну улогу у културном и политичком животу у Љубушком.

У Народној библиотеци и око ње — у управном одбору, у чланству и симпатизерима — окупљало се све што је напредно у вароши Љубушко, као и неки другови из села Бијача. У тој библиотеци се читала напредна литература коју смо, за наше прилике, набављали у приличној мери. У ту библиотеку су редовно стизали напредни часописи и дневни и недељни листови. Управа и чланство Народне библиотеке повремено су организовали приредбе, са прикладним културно- забавним и актуелним политичким програмом. Те приредбе су биле добро посјећене. Долазили су становници Љубушког и околних села, те другови из Чапљине.

Главни организатор и руководилац тако успјешног рада Народне библиотеке био је Хасан Мехмеда Месиховић, који је у то вријеме имао своју столарску радњу *у* Љубушком. А приликом избора 1938. године кандидован је за посланика на листи радног народа, док му је замјеник био Аугустин Борас, собосликарски радник из Љубушког.

Током честих одлазака у Мостар, ради набавке материјала за своју радњу, Хасан је држао сталну везу са друговима из Мостара. Они су му давали инструкције и директиве о начину рада и дјеловања Народне библиотеке у Љубушком.

У првих неколико година рада, та библиотека је извршила јак утицај на становништво Љубушког и Бијаче, а у извјесном смислу и на села Граб, Клобук и још нека. Нарочито је утицала на млађе људе, у првом реду на оне који су везивали за народни раднички покрет. Међутим, доласком на чело ондашње бановинске власти, проусташки елементи су, колико се сјећам, 1939. године затворили Народну библиотеку, називајући је „црвеном кућом". Приликом затварања заплијенили су неке књиге, док је један дио на вријеме склоњен и спашен.

Тадашња власт у Љубушком је тим својим актом о затварању Народне библиотеке мислила постићи одређену сврху, али у томе није успјела. Наиме, за то вријеме и послије тога све оно што је напредно мислило опет се окупљало на сусретима за књигу и око књиге, чиме је вршен утицај и на друге у смислу оријентације на напредни раднички покрет. У свему томе, одржавана је стална веза са друговима из Мостара.

Приликом честих одлазака Хасана Месиховића у Мостар и одржавања везе са друговима у Мостару, он је почетком јануара 1941. добио задатак од другова из тог јаког радничког и револуционарног центра — да се оформи партијска организација у Љубушком. Иначе, за то су постојали сви услови још и раније.

Негдје у другој половици јануара 1941, приступило се формулирању партијске организације у Љубушком. Оформљене су двије партијске ћелије: једна у доњем дијелу града од пет чланова, и друга у горњем дијелу града од четири члана КПЈ. Секретар партијске ће-

лије у доњем граду био је столар Хасан Месиховић (Мехмедов), послије рата управник столарске радионице у Љубушком, а чланови: Мирко Муцић, Маријан Приморац, Салем Делалић и Халид Месиховић. Све су то били честити, борбени људи.

Мирко Муцић био је обућар из села Хумца, у непосредној околици Љубушког, у то вријеме власник обућарске радње. Иначе, 1929. године је ухапшен у Загребу као комуниста, јер се у то вријеме налазио у том револуционарном средишту и радио као обућарски радник. Осуђен је на једну и пол годину робије коју је издржао у Лепоглави 1929—1930. године. У то вријеме, према његовим изјавама, био је члан Комунистичке партије, изванредно добар друг и врло утицајан и вјешт у партијском раду. Године 1942. у Посушју су га ухватиле усташе и ликвидирале на непознатом мјесту.

Маријан Приморац из села Бијаче, тада двадесетогодишњи сељак, био је чврсто привржен комунистичком покрету, још одлучан и храбар борац. У НОБ-у је учествовао од 1941. године. Погинуо 1946. године као официр Удбе у борби са одметничком бандом у селу Паочи у западној Херцеговини. Проглашен је за народног хероја.

Салем Делалић из Љубушког завршио је осам разреда гимназије. У другој половини 1941. прешао је у Мостар и био члан Мјесног комитета КПЈ за тај град. У 1942. години је проваљен. Усташке власти су га одвеле и ликвидирале у Јасеновцу.

Халид Месиховић је послије рата живио у Мостару, гдје је неко вријеме вршио дужност предсједника Среског синдикалног већа.

У партијској организацији у горњем дијелу града секретар је био ђак Шефик Махић (послије рата као капетан ЈНА, демобилисан усљед слабог здравственог стања, па је студирао медицину на Скопском универзитету). Чланови ћелије су били: Салем Церић (послије рата члан владе Босне и Херцегов оте), Хамо Садиковић, прије рата шумски техничар, али се бавио новинарством (у Партију примљен 1940. године у Загребу), погинуо на Мајевици 1942. године, убили су га четници). Четврти члан ћелије КПЈ био је неки берберин, али је због нама сумњивог држања, заобиђен негдје у мају 1941. године. На састанке партијских ћелија у Љубушком повремено је долазио из Мостара и металски радник Карло Батко, члан Обласног комитета Партије (погинуо у четвртој непријатељској офанзиви, проглашен за народног хероја).

У Љубушком су била, колико се сјећам, два или три актива СКОЈ-а. У тим активима су били: Салко Гије (у НОР-у борац Мостарског батаљона, погинуо 1942. године од руке четника), Омер Садиковић, борац Мостарског батаљона, погинуо у јуну 1943. на Сутјесци, ђак геодетске школе Алија Јакић (убијен у Јасеновцу 1942. године), Хасан Дауповић (борац Мостарског батаљона, погинуо 1942. године од руке четника), Халид Садиковић (борац Мостарског батаљона кога су ухватили Нијемци 1943. године у Мостару и стријељали на Овојцима), Шериф Билић (погинуо 1944. године као борац Западнохерцеговачког НОП одреда), Енес Орман[1]) студент медицине, (борац Мостарског батаљона, погинуо 1944. године, проглашен за народног хероја), електричарски радник Сидкија Садиковић (стријељан у Загребу 1941. године ради учешћа у монтирању паклене машине и диверзије на пошти), Хајро Мујезиновић тапетарски радник (средином 1941.

[11] Краће вријеме, од маја до августа 1941, код куће у Љубушком боравио је и Фахрудин Орман, инжињер агрономије, Енесов старији брат. Колико се сјећам, био је члан Партије, а погинуо је 1942. године од руке четника, као командир чете Мостарског партизанског батаљона.

отишао у неки српски партизански одред, погинуо негдје у Србији), кројачки радник Ибрахим Алендар (борац Пете црногорске бригаде, погинуо у петој непријатељској офанзиви, негдје око Дурмитора), кројачки радник Шабан Шукалић (погинуо 1942. године као борац Мостарског батаљона).

Неколико другова било је кандидовано за Партију, као што су: поштански службеник Салко Мујезиновић, столарски радник, Хасан Мухамедов Месиховић звани Чиче, собосликарски радник Халил Хрњичевић (погинуо јуна 1943 на Сутјесци, као борац Мостарског батаљона).

Наша партијска организација је почетком јуна 1941. добила задатак да организује растурање летака — Првомајског прогласа ЦК КПЈ. Добили смо да тај задатак извршимо уочи 13. јуна, то јест уочи Антунова, када црква организује велике вјерске манифестације на Хумцу, у непосредној близини ЈБубушког. Те године они су нарочиту пажњу посветили тој манифестацији јер је то био Павелићев имендан, а прво Антуново у његовој тзв. НДХ. С обзиром на политичку ситуацију и расположење народа у том крају и у то вријеме, та манифестација је била масовнија него ранијих година. Међутим, партијска организација је успјешно извршила тај задатак. Наиме, леци су растурани по читавом јужном срезу, па чак и у црквеном дворишту и око цркве.

У тој акцији око растурања летака учествовало је више чланова Партије, а и један број симпатизера, углавном другови Хрвати из села Бијаче и Граба, осим осталог и зато што је то њима било лакше извршити, јер су били мање уочљиви.

Та наша акција их је тога дана, када су они организовали своју велику вјерску и политичку манифестацију, јако изненадила, поготову што је изведена на једном таквом подручју гдје су они заиста имали своје снажно политичко упориште, што је, како је познато, било и историјски условљено. Поводом те наше акције чудили су се: одакле то сада у ЈБубушком и ко је могао и смио да то организује?!

Код усташких власти то је изазвало јаку реакцију. Наиме, они су већ сјутрадан ухапсили дванаест другова, међу којима и три члана Партије. На челу групе били су: Хасан Месиховић (Мехмедов), Маријан Приморац и Јуре Галић — Велики из Бијаче. Друг Велики је тада живио и радио у Метковићу, гдје је био члан Среског комитета Партије (тапетарски радник, погинуо у четвртој непријатељској офанзиви код Имотског, као командант батаљона, проглашен за народног хероја). Остали су били симпатизери Партије, а неки и скојевци. Ти другови су, све вријеме док су били у затвору у ЈБубушком били подвргнути страшној тортури, тучи и злочиначким поступцима.

Усташе су се смјењивале у групама и тукле их, а нарочито Маријана Приморца и Хасана Месиховића, захтијеваЈући од њих да провале друге чланове Партије. Ту двојицу су тако страшно тукли да су падали у несвијест а послије су их полијевали водом. Једнога дана та двојица другова су били тако премлаћени да су им у близини Среског начелства почели копати раке. Међутим, држање тих другова било је веома добро, нарочито Маријан Приморац се херојски држао пред класним непријатељем и ниједном ријечју није открио чланове Партије. Док је Месиховић рекао само то да је летке добио од Мехе Ђикића, металског радника из Мостара, који је у то вријеме већ изишао на терен Невесиња (и убрзо погинуо).

Та група похапшених другова била је од 15 до 20 дана у Љубушком, а потом су пребачени у Окружни затвор у Мостар, да им суди Окружни суд.

У међувремену након њиховог хапшења, ситуација у Љубушком била је тешка за било какав наш рад. Може се рећи да је партијска организација била обезбеђена, јер је већи број другова, због усташке страховладе, отишао из Љубушког у Сарајево, Мостар и још нека друга мјеста, гдје су услови за рад у организацији КПЈ и НОП-у били увелико погоршани, због провала које су тамо извршене.

Ни ја нисам могао остати у Љубушком. Отишао сам у Сарајево и тамо остао неколико МЈесеци. Међутим, почетком октобра 1941. пред Окружним судом почео Је у Мостару претрес ухапшених другова. Колико се сјећам, у судском вјећу било је судија који су били наклоњени и Партији и НОП-у, па је и то помогло да су ти ухапшени и на суд изведени другови пуштени из затвора. Убрзо, почетком октобра добио сам задатак од другова из Сарајева да морам на рад у Љубушки, што сам и учинио.

Боравећи и дјелујући у Љубушком, одлазио сам у Мостар и одржавао везе са тамошњим нашим друговима. А када су ти наши другови изашли из затвора, добио сам задатак од Џемала Биједића да Хасану Месиховићу саопштим да је искључен из Партије — због тога што је признао усташким властима од кога је добио летке.

У другој половини новембра 1941. отишао сам у оперативне партизанске јединице, а у Љубушком је остао Шефик Махић, члан Партије који је радио са неким партијским и скојевским активима. И када сам у пролеће 1942. у партизанима срео Џемала Биједића, причао ми је да је Шефик Махић одржавао сталну везу са друговима из Мостара и редовно им слао извјештаје о ситуацији у Љубушком.

КРЕШИМИР БУНТИЋ,
СТИПЕ БРЕКАЛО,
ТРПИМИР БУНТИЋ
и ИВАН МАТИЈЕВИЋ

РАТНО ЛИЦЕ ЛИШТИЦЕ

Лиштица, мјесто на 22 километру западно од Мостара, смјештено на СЈеверозападној ивици Мостарског блата, 1941. године је имало 40 кућа са 298 чланова домаћинства, док је његова ближа околица имала око 15.000 становника. У мјесту је било 13 мањих трговачких радњи и 10 гостионица — крчми и босанских кафана. Осим тога, било је 7 или 8 занатлијских радњи, затим Духанска станица, која је, овисно од сезоне, имала и до 600 радника, искључиво женску радну снагу. Постојао је Ђачки дом, Фрањевачка класична гимназија отвореног типа и само за мушкарце, те неколико локалитета рудника боксита.

Рудник су држале стране компаније, а упошљавао је од 300 до 400 рудара. То није била чиста радничка класа, него полупролетери, њихово главно занимање је, ипак, било земљорадња. Најпознатија налазишта боксита на подручју Лиштице су: Кртине, Узарићи, Кнешпоље, Трн, Трибошић и Црне Локве. Од тих локалитета по залихама боксита су (и данас у експлоатациЈи), најпознатије Црне Локве.

Ауто-превозници у мјесту у то вријеме били су: Анте Параџик, Иван Кнезовић „Кико" и Задро Франо.

Већина становништва Лиштице бавила се замљорадњом и сточарством. И земљорадња и сточарство су били екстензивни.

Становништво је живјело у веома тешким увјетима, јер у Краљевини Југославији нису била ријешена кључна питања — национално и социјално, што се овдје драматично одражавало.

Преовладасао је мали земљишни посјед, гдје се нису могла примјенити сулремека агротехничка средства. Главне алатке су биле: моткка, дикела и лопата. Иако сиромашан, сељак је плаћао велики порез. Због гг.леог тешког положаја, а и због политике националног угњетавања, велики број људи из тог пасивног краја одлазио је на рад у западноевропске земље и Америку, или на сезонску зараду у Војводину и Славонију. Ишли су трбухом за крухом".

Живјело се од производње разних житарица, кромпира, вина и духана. Главна кулутра је, ипак, био духан, који се у откуп, у Духанску станицу, давао по веома неповољним цијенама. Са духаном се, због тога, највише шверцовало. То је било карактеристично за цијело подручје Лиштице. Оно, точно је предвиђено колико се годишње могло садити и колико се морало предати на откуп духана. Ондашње власти су шверцере строго кажњавале — батињањем, затвором па чак, и убијањем. Убијени су, на примјер: Анте Вукоја, три брата Лозица и Јаков Квесић. А кажњавали су становништво тако да нису могли вагати духан у Лиштици, него у Имотском, или Мостару. Ако се није донио предвиђен број килограма на вагу, одмах се кажњавало затвором. Казна се знала: за један килограм духана један мјесец затвора, или је одузимана дозвола за садњу духана.

Због такве политичке и економске ситуације, тај народ није ни могао вољети Краљевину Југославију. Отуда је слом исте творвине налик на, како се говорило, „кућу изграђену на живом пијеску", народ дочекао са одушевљењем.

С друге стране, стварање Независне Државе Хрватске дочекано је са одобравањем, али и оно ће самим доласком Талијана, брзо спласнути. С почетка, нову „хрватску државу" народ је својио, јер је сматрао да се заснива на Радићевим принципима. А Радић је овдје, између два рата, живио у политици ХСС која је имала велики утицај на народ западне Херцеговине.

Прве усташе су у Лиштицу дошле појединачно, 11. априла 1941. године. Одмах је формирана усташка стража — од Мачекове сељачке и Грађанске заштите. Били су у цивилном одијелу, али још без икаквих ознака. Та стража је имала задатак да одржава ред и разоружава краљевску југословенску војску, која је и у овом дијелу земље била у тоталном расулу. Стража ставља под своју контролу раније државне установе: опћину, пошту, Духанску станицу и жандармеријску и филаначку касарну.

На улицама су овдје тада већ дјеловале заклете усташе: Јуре Налетилић „Шарић", Иван Зовко, Јозо Слишковић, „Црни", Франо Налетилић „Правчевић", Илија Шаравања, Иван Шаравања „Ђани", Владо Мандић, Јозо Стојчић, Перо Налетилић „Матановић" и Андрија Ротим. Све су их у то вријеме заклињали фра Радослав Главаш из Дриноваца и фра Бранко Марић из Горанаца. Посебно се истицао фра Радослав Главаш, који је био усташа и прије рата. Он је био професор матерњег језика у Француској гимназији, а његов вјерни насљедници су били: фра Дидак Ћорић од Читлука (Служањ), фра Бруно Адамчек, професор глазбе и фра Вилим Приморац, професор тјелесног одгоја. Њиховом отвореном пропагандом један број младића из Лиштице ће отићи у усташки покрет. Осим њих, као поборник усташке идеологије истицао се Јустин Медић из Расна. Остали свећеници нису били за усташки покрет. Било је међу њима доста англофила и

пројугословенски расположених људи. Према изјави фра Војислава Микулића сви старији свећеници, из генерације из доба балканских ратова, били су панславенски оријентисани. Фра Маријан Зубав је говорио како не може вјеровати да нетко може више вољети „неславена" од Словена. Он је увијек говорио да су „Руси наша славенска браћа".

У то конфузно доба од предратних комуниста, оних из најстарије гарде, израслих на богатим традицијама социјалдемократије, још су у народу дјеловали сљедећи другови: Фрањо Матијевић, Фрањо Ћорић, Илија Слишковић и Фрањо Ротим. Они су и у то вријеме имали великог утицаја на већи број овдашњих људи.

У напредно оријентисане обитељи из Лиштице тада су убрајане: Дунтићи, Кнезовићи, Иванковићи, Матијевићи, Квесићи, Ћорићи, Мусе, Ћосићи, Слишковићи, Зовко, Налетилићи „Беговићи", Баножићи, Брекало, Хркачи „Биринђије", Галићи и други.

Антифашистички омладински актив у Лиштици тада су сачињавали: Љупко Матијевић, Крешимир Бунтић, ПГгефица Земљко, Анте Најзер, Иван Матијевић, Трпимир Бунтић и други.

Поред тога, активно је дјеловала и група радника из Далмације, који су радили у Руднику боксита. То су били: Иван Матић, Божо Милета, Иван Ратковић и Фердо Одушек. Они су се касније повезали са далматинским партизанским јединицама на Биокову, шаљући им велике количине експлозива и другог материјала.

Уочи рата са омладинцима у Лиштици је повремено одржавао везе Рудо Хрозничек из Мостара, тада члан Покрајинског комитета КПЈ за БиХ. Он нам је давао одређене књиге, за читање, као што је дјело Васе Пелагића „Умовање здравог разума", и други пропагандни материјал. Та омладинска група је у току 1941. и 1942. године прикупљала санитетски и канцеларијски материјал и слала га илегалним каналима. Од краја 1941. везу са Лиштицом је, преко Љупка Матијевића, одржавао Мехмед Двизац из Мостара, тада члан Мјесног комитета СКОЈ-а за Мостар. Веза са Хрозицеком је одржавана преко његове сестре Катице Милковић удате у Лиштицу. Уз то, Франц Новак, у свом сјећању на ратне дане, истиче да је, као секретар Среског комитета КПЈ за Мостар, основаног у децембру 1941. или у јануару 1942. имао на вези из Лиштице једног радника из Бокситних рудника, неког Зовка чијег се имена не сјећа. Тај Зовко је, вели, требало да уђе у Сресни комитет Партије.

У почетном периоду усташке власти, а и касније, у Лиштици су исписиване антифашистичке пароле, међу којима и „Живио СССР", а пјевана је и револуционарна пјесма „Црвен је исток и запад". Пароле су обично, исписиване испред „Л1ипе", пред самом крчмом (у близини данашњег хотела „Парк"). То је она липа за коју је, 1920. године, био везан и познати револуционар из овог краја Марко Зовко.

У јуну 1941. у селима Добрич, Биограци и Горанци похапшено је српско становништво и затворено у Лиштици. Са покољем Срба, усташе нису успјеле — усљед отпора народа и појединих свећеника. Нарочито су се заузели за српско становништво фра Златко Сиврић и фра Дамјан Розић, који су тада били жупници у Лиштичком Грацу.

Реокупацију Лиштице од стране талијанских фашиста (септембра 1941) народ је са негодовањем примио.

И поред јаке усташке пропаганде, из овог краја није било људи у Павелићевом апарату. У раду за усташки покрет једино што су се истицали Илија Шаравања и стожерник Иван Зовко. Регрутација за логор Јасеновац и Стару Градишку овдје такођер, није успјела.

И поред овако јаког окупатора и усташке организације, овдје организација активиста НОП-а, за читаво вријеме рата, није ликвидирана, понајприје зато што су се усташе плашиле народа. Уз то, усташки покрет у гоку 1942. године јењава, а нема ни регрутације за попуну његових редова, као ни за добровољце. Становништво Лиштице се највише згражавало због дјеловања усташа и њихове пљачке. Пљачкали су и наше људе који су ишли на зараду од брања кукуруза у Војводину, што им је приписивано у злочине. Народ је због тога нагло губио оне симпатије из 1941. године према усташком покрету, губио вјеру у оно што су обећавали, пружао отпор њиховим сљедбеницима. Отуда је и оно што се било како-тако везало за тај покрет, бјежало у домобране.

Овдје слободно можемо констатирати да, вјероватно, ниједан крај НДХ није имао више војних бјегунаца од Лиштице. Синови овог народа, млади људи са територије ове општине, напуштали су институције НДХ, а из тих редова, поступно, прилазили народноослободилачком покрету, у њему све активније учествовали, па и гинули, борећи се за боље сопствено и заједничко сутра, за слободу за равноправност у новој заједничкој држави.

Из лиштичке општине носиоци „Партизанске споменице 1941" су: Станко Налетилић „Беговић" из с. Оклаји, Филип Брекало и Стипе Брекало из Црне Локве, Блаж Ласић и с. Јаре, Иван Ћавар из с. Гостужа, Мирко Шољић из с. Црнач (учесник националноослободилачког рата у Шпањолској), Грга Сесар из с. Рујан, Карло Ћубела из с. Горњи Градац, Андрија Кожул из с. Горњи Мамићи, Станко Колобарић из с. Кочерина, те Марко Зовко и Иванац Топић из с. Оклаји.

Фра ВОЈИСЛАВ МИКУЛИЋ

ИСПОВЕДАЊЕ НА СМРТ ОСУЂЕНИХ

У току 1941. године био сам професор биологије Фрањевачке гимназије у Широком Бријегу (данашња Лиштица). Добро се сјећам доласка талијанске војске, почетком рујна 1941, у Лиштицу. Ми старији фратри,[1] генерација балканских ратова, били смо панслависти и веселио нас је успјех српске војске у балканским ратовима. Као панслависти, Талијане нисмо могли смислити. Ово се не би могло рећи за један број млађих фратара.

Мислим да је то било 15. рујна када је једна талијанска јединица, која је дошла из Мостара, извршила претрес кућа и установа у Лиштици ради проналажења и одузимања сакривеног оружја. Ријеч је о томе да приликом реокупације у Лиштици није остала ниједна талијанска јединица, па је зато из Мостара дошла та, наоружана и са три тенка и четири топа, што говори о озбиљности с ко'ом су пришли тој акцији. У току претреса Талијани су опколили читаво мјесто, тако да нису мимоишли ни наш самостан, одакле су узели једну музејску пушку из турског периода и један трофејни револвер.

Талијани су ухапсили сваког код кога су нашли оружје, а пронашли су, у ствари, само неколико војничких пушака и неколико

Фра Војислав Микулић рођен 1898. године у селу Кочерин, општина Лиштица.

пиштоља. У Духанској станици пронашли су једанаест пушака које је станица била добила од дотадашњих, усташких, власти ради чувања објеката. Због тих пушака ухапшен је тадашњи управник Духанске станице Анте Трипало. Осим управника, из Духанске станице су ухапшени Гојко Младенов, благајник и Анте Гаџо, чиновник — јер су им код кућа Талијани пронашли по једну пушку, те стражар Драган Мандић ради пронађеног пиштоља.

Талијани су ухапсили и трговца Перу Драшковића и шофера Перу Вегу — јер су код њих пронашли пиштоље, док су Јакова Стојчића, надзорника телефонских линија, и Францу Сопту, шофера, ухапсили ради војничких пушака.

Чак ни Фрањевачки самостан није био поштеђен од претреса, гдје су пронашли двије старе ловачке пушке и један стари револвер, због тога је ухапшен тадашњи гвардијан Божо Бубало.

Талијани нису поштедјели ни оне мјештане који су сами понијели оружје да предају (ловачке пушке), те су и њих дали, истина накратко, ухапсити. Тако су ухапсили трговца Симона Бунтића, државног шумара, Марка Бунтића, ковача Марка Шушака и још неке.

Ухапшене су Италијани увече отјерали у Мостар. Они тог дана, иначе, нису вршили претерс других насеља, осим Лиштице и села Мокрог. Отјерали су петнаест ухапшених, од тога је четворицу —• Гојка Младенова, Анту Гаџу, Перу Драшковића и Франу Сопту — талијански војни суд у Мостару, по кратком поступку, осудио на смрт. Усташке власти из Мостара су одмах и одлучно интервенисале да се осуђени на смрт помилују и пусте кућама, али то није ништа помогло, што говори и о „угледу" усташа код талијанских господара, који су се сада окренули „сигурнијем" сараднику — четницима.

Како, иначе, добро говорим талијански језик, то ме је, као свећеника, запала дужност да будем исповједник осуђенима на смрт. Сва четворица су ми били пријатељи и важили су у Лиштици као врло вриједни и поштени људи.

Дошао сам у Сјеверни логор у Мостару, гдје су се налазили осуђени — да обавим ову врло тешку дужност. Није лако исповиједати праведне и поштене људе које је окупаторски суд осудио на смрт. Са свима сам разговарао. Изненадила ме њихова смиреност.

Осуђени су изражавали своје посљедње жеље и изручивали поздраве које сам требао пренијети њиховој родбини и пријатељима. Сви су изразили жељу да се покопају у њиховим родним мјестима.

Талијански војници стално су пратили мој разговор са осуђеницима.

Стријељање, извршено 19. рујна, проматрао сам са неколико метара удаљености. То су били ужасни тренуци. Моја мржња према Италијанском окупатору и прије је била велика, а сада је постала неизмјерна.

Сам чин стријељања био је ужасан. Пуцали су им у потиљак, док су они сједјели на столицама свезаних руку позади наслона. Чим су првог стрељали, одмах су га стрпали у ковчег и почели закуцавати ексерима. Викнуо сам: „Какви сте то ви људи када можете то радити пред очима оних који чекају на стрељање?!"

Одмах сам тражио да дозволе да се стријељани сахране у њиховим родним мјестима. Рекли су ми да дођем у јутрс па ће ми тада саопштити одлуку. Дошао сам у јутро, али су их Италијани у току ноћи већ покопали на војно гробље у Мостару. Отишао сам, одмах, на војно гробље на којем су била четири свјежа гроба, један до другог.

Сутрадан сам, у мостарској католичкој цркви, одржао мису за душе стријељаних. Читаву мису говорио сам кроз плач. У цркви је било доста талијанских војника. Примјећивао сам да је неке мој плач ганuо, али и то да један официр, очито, ужива у томе. Кроз главу ми се стално мотала мисао: да ми је тог талијанског официра, који је сигурно био фашист, једноставно задавити! То бих учинио са великим задовољством. Нисам се могао уздржати, већ сам гласно рекао: „Сви ви Талијани лажете — од папе до Мусолинија!" Сутрадан се талијански командант жалио провинцијалу да сам за „гори од оних које су стријељали".

СТИПЕ БРЕКАЛО

ПОВРАТАК ЛИШТИЦИ

Црне Локве су у близини Лиштице. То је село са свега неколико трошних кућица. Има много драче, камена и неколико вртача. То су парцелице на којима се узгајало веома мало жита, кукуруза и духана.

Између два свјетска рата живот ових сељака је био изузетно тежак. Живјело се углавном, од духана. Све до предаје на вагу, тај производ био је под строгом контролом финанса и жандарма. Сељак није могао чак ни јавно да пуши духан — популарну „шкију".[1]) Тајно крижање и шверц духаном били су строго забрањивани. Зато су изрицане и ригорозне казне. Но, духан се, и поред тога, носио у разним правцима, а највише у Босну.

У Црним Локвама тада ниЈе било продавница, путева, електричне струје, поште и школе. То најбоље и илустрира тежину живота овог сиромашног, неуког и непросвијећеног народа. Уз све то, народ је тлачен и од ненародног режигда. У таквим условима најбоље је профитирала црква. Свећеници су били стално присутни приликом одржавања мисе, посјета болесницима, на сахранама и разним другим вјерским обредима. Све то сам и лично доживљавао.

Наша обитељ је била вишечлана: родитељи, нас шесторо браће и четири сестре. Отац нас, због немаштине, није могао слати на школовање. Као дјечак од 16 година, напустио сам родно мјесто и отишао у Загреб. Са мном је пошао и мој сусјед, Филип Брекало. Велики део пута смо прошли пјешке, осим од Зенице до Добоја. А пошао сам с Филипом, јер је он, нешто раније, био смјештен у Дом за сирочад у Загребу, који је носио име краљице Марије.

У Загребу сам се запослио као обични физички радник. Фирма се звала ,,Јадран-експрес", а била је и власништво Саве Билбије. Радио сам све послове око аутомоблла: прање и чишћење, мање оправке, крпљење гума и слично. Дању сам радио, а увече похађао наставу коју је организирао Рудолф Ерцег. Школа се налазила у Селској цести. Ту сам завршио 4 разреда основне школе.

Велику и вишестручну помоћ у Загребу ми је несебично пружао Филип Брекало. Он је у граду под Сљеменом познавао свакодневне

" О томе наводим истинит примјер који значи и анегдотски: мој отац Мате управо је пушио сопствену „шкију" кад су банули жандарми. Кад их је угледао он је, немајући куд, гурнуо запаљену цигару у кров своје појате. Покривена сламом сувом и запаљивом као барут појата је изгорјела.

прилике и имао велик број познаника и пријатеља. Он је завршио и трговачку школу. Често је контактирао с људима и одржавао непрекидне састанке. Дружио се и с познатим комунистом и омладинским трибуном Јожом Влаховићем Ја сам Јожу упознао, баш преко Филипа, у кину ,,Трешњевка'. Сјећам се да је тамо одједанпут дошло до велике гужве. Разлог томе је био што се у кину растурала позната и забрањена књижица ,,Кроз решетке", чији је аутор био Моша Пијаде. Књижица је писана у Сремској Митровици, где је Моша издржавао робију, — до издржавања робије од 14 година, на колико га је тамновања осудио режим. У међувремену је на нечију доставу интервенирала полиција: блокирала је простор, похапсила више нас и одвела у полицијску станицу на Трешњевци. Ухапшено је доста људи, омладинаца и жена. Сви смо педантно саслушани, а приликом одласка из полицијске станице свако од нас је добио пендреком по леђима — толико да памтимо тај сусрет. Ех, како су само крвнички ударали да су појединцима пуцали и капути. Оно, мени су то биле и прве „политичке батине" па сам их, ваљда и због тога заувијек упамтио. Но, колико су сјећам, тада нико од нас није задржан у затвору. Све су нас пустили.

Сјећам се добро и када су франковци убили Крста ЈБубичића, студента права у Загребу. Цио демократски и антифашистички Загреб га је испратио и ја сам био учесник, тог величанственог, свакако једног од највећих спровода. Био је ту, иначе велик број људи из наше завичајне Херцеговине. Окупили смо се на гробљу Мирогој, а кренули пјешке до старог загребачког велесајма. Посмртни говор са једног аутомобила одржао је Раде Кончар, о чијем револуционарном раду и функцији у Партији тада нисам имао појма. Но, добро се сјећам његових ријечи:

— Драги Крсто, убили су те франковци на злочиначки начин. Дошао си у Загреб да изучиш школу, да помогнеш себи и својој породици, али у том ниси успио.

Те ријечи су ми се тако дубоко допале, ваљда зато што сам се, у неку руку, поистовећивао са жртвом: и ја сам стигао из кршне Херцеговине у Загреб да учим, како бих помогао себи и десеторици браће, али ако ме буду млатили као оне у полицији или ако ме прегази та франковска банда која је све безобзирније дјеловала — нећу успјети...

Са тог мјеста ковчег са тијелом Крсте ЈБубичића отпремљен је за Далмацију, на мали оток са кога је био родом.

Интересантно ми је било да тада полиција уопште није интервенисала против франковаца. Причало се да је тада широм земље избио велики револт због мучког убиства Крсте ЈБубичића. Народ и полиција, очевидно, нису исто мислили — закључио сам и ја као политички почетник.

Напад окупатора на Краљевину Југославију и њену капитулацију> У априлу 1941, дочекао сам у Загребу. Тада сам и даље био нераздвојни друг Филипа Брекала, и он ми је у потпуности објаснио ситуацију. Стално ми је говорио да се овакво стање неће одржати и да ће се народне масе, под руководством КПЈ, дизати на устанак. Филип је тада, како сам касније сазнао, био кандидат за члана КПЈ. Говорио је да сваки организирани комуниста мора да поведе са собом бар још два неорганизована, и то ће, говорио је, бити довољно за почетак револуције. У вези с тим, сјећам се добро одржавања једног састанка у Далматинској улици. Ту су били присутни: Филип Брекало, Перо Грубер звани Цвикераш и др Славица Блажевић (сестра Јакова Блажевића) и Раде Кончар. Ја сам био вани на врсти обезбе-

ђења. Након завршетка састанка, сви смо кренули на Главни жељезнички колодвор. Успут су нам се још неки придружили. Било нас је деветоро, а Перо Грубер нам је био вођа.

За одлазак у партизане припремао ме је, такође Филип Брекало, у Загребу. На Главном колодвору смо добили возне карте и пропуснице. Требало је да изађемо из воза на станици Рудо Поље, а међу нама је било и ,,путника" са картама за Госпић, Врховине и Перушић. Раде Кончар нас је пред покрет позвао ,,на један коњак", да се мало расположимо, односно да се не узрујавамо, с препоруком да се распоредимо по цијелом возу. То је било крајем јуна или почетком јула 1941. године.

Када смо се искрцали из воза на станици Рудо Поље, пјешке смо кренули према Плитвичким језерима. Кретали смо се неком стазом, а ноћили смо у једној шуми. Осјећали смо страховит умор и глад, а били смо слабо и одјевени. Од оружја имали смо један пиштољ. Успоставили смо контакт са друговима Стевом Бигом и Стевом Делићем, родом из Горњег Бабиног Потока. Објаснили су нам ситуацију на терену, са нагласком на припремање свенародног устанка.

Повезали смо се са Владом Ћетковићем и Срђаном Брујићем. Владо је био револуционар и шпански борац, а Срђан стари комуниста. Држали су нам политичка предавања, углавном о шпањолској и предстојећој нашој револуцији. Волио сам слушати предавања предратног комунисте Петра Кончара, по занимању столара. Увијек сам постављао питање након предавања.

Добили смо задатак да проналазимо и прикупљамо оружје. Једну ловачку пушку сам добио од сељака Вукмировића. Пронашао сам и један пиштољ, који није био исправан али ми је добро послужио да одузмем двије пушке и 150 метака. То је било прво оружје нашег одреда, који је добио назив „Кики" — по једном брду које се тако звало. У саставу тога одреда био сам, као борац.

Након два мјесеца позван сам у Крбавицу. Тада смо Никола Ћуић и ја примљени у организацију СКОЈ-а. Било је у том скојевском активу и другарица, све добрих активискиња и бораца. Оне су ме, својом борбеношћу и другарским односом постакле да размишљам о једном мом поступку у одреду „Кики". Наиме, када сам донио оно оружје, у одреду се затекла и др Славица Блажевић, коју сам познавао из Загреба. Узела је једну од те двије моје пушке и почела њоме руковати. Рекао сам јој и то доста осорно да ту пушку остави, да то није за њу, него да плете чарапе за партизанске борце. Није се на те речи наљутила, јер смо били добри другови.

Када је почео устанак у Лици, одред у коме сам био налазио се на подручју Плитвичких језера, Трнавца и Турјанског. Ту смо с почетка и дејствовали. Наш руководилац је био Срђан Брујић, а са мном су још били: Јово Богдановић, Наранча Кончар и њена сестра Душанка, Жаица Кончар, Проко Чудић и још неки. Они су већ тада били чланови КПЈ.

На једном омладинском збору, одржаном у Основној школи у Горњем Бабином Потоку, говорили су Драгољуб Рапајић и Петар Кончар. Мене су, без икаквог претходног договора, позвали на говорницу — да кажем неколико ријечи. Био сам страшно збуњен, али сам ипак рекао:

Другарице и другови, нисам служио Краља Петра, а нити хтио служити Анту Павелића, већ еам пошао овамо — да служим народу.

То су биле моје прве ријечи и дочекане су громким аплаузом. Говорио сам искрено од срца, а по том аплаузу оцјенио сам да су ме ти једноставни, борбени и часни људи разумјели и прихватили.

О народу Лике, гдје сам се борио, могу рећи све најлепше и најбоље. То су добри и искрени пријатељи. Будући да сам био међу српским односно православним становништвом, никада ме нико није упитао које сам ја вјере и националности.

За вријеме вођења борбе на Каменском примљен сам за члана КПЈ. То је био приједлог политичког комесара, којег су звали „Трактор", а право име му ја нисам знао.

У борби за ослобођење Пребоја рањен сам, од усташа у десну руку. Рана је била од метка „дум — дум", па утолико и тежа. Пребачен сам у централну партизанску болницу. У посјет ми је долазила и сестра Марка Орешковића, удата у Пребоју. Из села Јошана је један старац дошао да посјети рањеног сина, који је лежао покрај мене. Упитао је с врата: „Да ли ико има овде са стране, а да није Личанин?" Ја сам се јавио да сам из Херцеговине. Он је све оно што је донио сину дао мени, говорећи: „једи, док се не наједеш, а што остане дај моме сину". Никада то не могу заборавити.

Мој даљњи ратни пут био је уз Централну болницу. Кретали смо се од Оштреља, преко Гламоча, Ливна и Дувна, па према мојој Херцеговини, односно Прозору и Јабланици. Био сам још тежак рањеник, један од оних 4000 рањеника и болесних за чије је животе гинуло на стотине бораца на Неретви, у марту 1943. године.

Код малог мјеста Уздол, код Прозора, на једном брежуљку, наша рањеничка колона је наишла на Врховни штаб. Ми смо смјештени у зграду основне школе и по приватним кућама. У мјесташцу Марина Пећина, први пут сам видио друга Тита, а уз њега Ивана Рибара и Владимира Назора. Рањенике је тада обезбјеђивала Седма бањска дивизија, а шеф санитета била је Даница Кладарин. Од Прозора смо кренули долином Раме и стигли до Јабланице. Одатле је усљедио онај легендарни прелаз преко моста на Неретви, па марш ка Сутјесци преко Херцеговине. Стални пратиоци су нам били: тешке борбе, хладноћа, глад, болест и велике жртве.

Повратак родној Лиштици био је веома заобилазан, дуг и преливен крвљу.

ЉИЉАНА
МИЛИЧИЋ — РАМЉАК

ИЦИНА РАТНА ПРИЧА

Ица — Ива Пошковић је рођена 1925. године у Посушју заселак Рамљаци, од оца Мате Рамљака и мајке Руже — Бишкуше. Као дје-Еојчица пошла је код тетке у Босну, а оданде се, као млада дјевојка, почетком 1941. вратила кући у Читлук.

Још се, тако рећи, ни окренула по кући није, нити привикла на нове услове живота — а рат је већ био пред вратима. Онај прави сурови рат.[1}

ЈБуди у селу су говорили: „Почео је други свјетски рат". Шта то значи она тада није знала. Истина, чула је раније, па је упамтила по-

О Од тог тренутка, почиње ова прича готово дословно забиљежена у разговору са овом другарицом када је добро зашла у зрелу животну доб, као носилац борачке пензије, без школе али и те како писмена, у сјећањима окренута ратним друговима и омладински загледана у будућност.

неку причу о људима и догађајима из времена првог свјетског рата, поготову о служењу домаћих људи у аустроугарској војсци, али је то све било некад давно, па и подаље од дјевојачког интересовања.

Била је недјеља, почетак травња 1941. године.

У својој на сељачки начин преправљеној хаљиници спремила се Ица да „пође к миси", пуна неизвесности како ће то бити први пут у чаршији на дернеку.

Умивала се пред кућом и чешљала своје дуге плетенице. Одједном се зачула нека хука: долазила је све ближе, однекуд из висине. Није знала шта се догађа, тек видјела је авионе, први пут тако ниско, готово изнад самих глава. Ништа јој није било јасно.

Тутњава, само тутњава.

И бомбе су падале, ту негдје сасвим близу, по пољу.

А поља су била тако зелена. Жита тек изђикала. Сунчан и лијеп дан. Баш право прољеће.

Настала је пометња, непредвиђен догађај. И Ица тако на први дернек није ни отишла. Било јој је веома жао, али сила ни Бога не моли. . .

Непосредно послије овог догађаја, по устаљеном обичају, отишла је с мајком и млађим братом, у брдо, к стаји. Посао јој је био да чува овце и говеда. Тек понекад би отишла у чаршију, к миси, што је увијек за њу био посебан догађај. С времена на вријеме требало је отићи и у млиницу, те самљети оно мало кукуруза или жита.

С врло малим бројем људи је долазила у додир. Једино су чобанице увијек биле на окупу, дружиле се, причале приче дјевојачке, сањале своје снове младалачке.

Тих првих дана рата, чувајући стоку код стаја у брду, састајале су се и дружиле дјевојке из Рамљака — Јања и Анђа „Бублића", Ката и Ива, кћери Стипе „Клипиловића", Ката Марјанова, Анђа „Шишкића", Ива „Галушића", те ЈБубица и Ана Велина — Врањковић и Ива „Бакулушина". Из тих дана остало јој у сјећању да је то било некако тужно вријеме, дани када су момци из села позивани у војску НДХ. Није о томе пуно знала, али се причало да неки момци одлазе у домобране, а други у усташе. С почетка, дјевојкама их је подједнако било жао. А послије су и о томе више знале.

Присјећа се догађаја из љета 1941. године. Једне недеље, приликом свечаности у чаршији у Посушју, гдје је било окупљено доста свијета, човјек је држао говор стојећи на неком камиону. Не зна тко је то био, она га није познавала, али су људи говорили да је то усташки стожерник. У свом говору хвалио је Независну Хрватску и њену војску, позивајући младиће да се пријаве као добровољци у домобране и још увјерљивије у усташе, гдје ће им, обећавао је, бити добро. Обећавао је заправо све могуће, а најречитије, како ће лијепо живјети у Загребу и ослободити се овог бједног живљења код своје куће, па изучити занат, постати господин, Био је, сјећа се Ица, средњих година, са наочарима. Говорио јг ватрено, на сва уста хвалио новостворену Павелићеву „државу".

Послије тога су и неки момци из села, насједајући тој пропаганди, отишли у домобранство, а неки и у усташе. Показало се да им је подједнако лош био избор.

Наступило је заиста неко чудно, тужно вријеме. Момака више ни]е било на дернецима као прије, није се пјевало, „ганга" се ријетко чула. Једном ријечи' права туга. Чекало се на писма и вијести које ће доћи од тих момака. Али писма и вијести су ријетко, врло ријетко стизале, а многи се момци више никад нису ни вратили својим кућама, свом родном крају. Сурови рат је учинио своје.

Неки момци који су долазили на кратко ратно одсуство, причали су дјевојкама да није онако како су им обећавали. Неки су Ици причали: кад су од куће стигли на одредиште морали су се записати као добровољци, а стављањем руке на молитвеник и велико распијело полагали су заклетву „да ће бити вјерни поглавнику Анти Павелићу. Уз тај „објед" обавезно је ишла и исповјед.

Нису сви момци причали једнако, неки су се хвалили да им је добро.

Поједини младићи су Ици са гнушањем и у повјерењу причали како су приликом полагања заклетве морали облизати крв са бомбе и каме. Пошто није знала какве су то направе ручна бомба и кама, питала би момке да јој растумаче шта је у питању. Дали су јој, отприлике овако објашњење: бомба је од жељеза и експлозива, велика и округла као јабука, и може свакога убити, кад експлодира; кама је нож који је „посвећен" и с њим се може и смије заклати сваког ко не вјерује у Бога. Ко су били ти људи који не вјерују у Бога, и које се без размишљања могло заклати — тада још није знала, а није ни могла замислити да има неког ко у Бога не верује. Још тежа јој је била помисао да се тек тако олако неко може убити.

Ето, тако су јој причали момци који су долазили на одсуство. Све те приче доживљавала је веома тешко. Просто није могла ни појмити да се неко може заклети, да има оправдања за то што су млади људи из села, силом или добровољно, отишли у неку „хрватску војску". Све је, пак, упућивало на закључак да је рат и да су времена, очигледно, веома тешка.

Код куће је остала женска чељад у вјечном ишчекивању вијести од својих милих и драгих.

Концем 1941. односно почетком 1942. дошли су кући Ицин стриц Туна, њен брат Анте и рођак Мате, син стрица Стипе. Ти добри и њој надасве драги људи били су тужни и забринути, свједоци нечег страшног што се управо догађало око њих. Између себе су причали тихо, нешто су се договарали. Њој су само рекли: „Бит ће добро ако се остане живо". Чула је из њихових разговора: да народ гине, да брат брата убија. Понекад је стриц Туна савјетовао нешто њеном брату Анти, Мати Стипану, Франи Шимунову и Пери „Галушићу". Говорио им је како они подлијежу војној обавези, али требало би да је некако избјегну.

У сваком случају, њиховим доласком из Загреба у село, Ица и остали укућани су се осјећали некако сигурније, као заштићени. Ипак, такво стање потрајало је само кратко вријеме, стриц Туна и Ицин брат Анте морали су се крити, јер су их усташке власти прогониле и жандарми, управо тражили.

У ожујку 1942. стриц Туна је отишао у Посушје, с намјером да мало разговара с тамошњим судијом. Заправо, како је и сам био правник и адвокат — желио је бар у најкраћем да размјени мишљење и дозна у коликој му је мјери сигуран боравак код куће у Читлуку. Уред судије налазио се у Багушиној кући, у близини цркве. На жалост, налог за стричево хапшење већ је био припремљен, па му је пришао један жандарм с намјером да га ухапси. Како је стриц Туна био оштроуман и сналажљив човјек у исти трен се досјетио јаду, те замолио да му дозволе да из сусједне просторје узме свој капут и шешир, као и да се поздрави са судијом. Кад му је то било дозвољено, искористио је тренутак и скочио кроз прозор са првог спрата, те јурећи преко ледине и шумарка иза Јукића кућа успио умаћи оку жандарма. Дошао је до куће у Читлуку. Ту је брже-боље узео торбу,

ставио у њу мало круха и нешто најнужнијих потребштина, те отишао на стаје у брдо, у Заварце.

Жандарми, њих петорица, трчали су за Туном да га ухвате, па су се, пролазећи кроз засеоке Јукићи, Злопаше, Караматићи и даље, све до Рамљака, пропитивали код људи: да ли је неко видио једног бјегунца. Иако су људи видјели Туну да бјежи, нитко га није проказао, а кад су жандарми дошли надомак засеока Рамљака, сусрели су пред селом старијег човјека Перу Рамљака „Перчину", којег су такођер упитали: да ли је видио неког да бјежи?. Штапом им је показао у правцу Имотског, иако је, у ствари, видио Туну када је утрчао у село. Тако је, барем накратко, одвратио позорност жандарма на другу страну.

Дошавши у село, жандарми су преметали све куће. Један од њих по имену Јуре Марковић, иначе поштен човјек, ушао је у кућу Стипе Рамљака, Туниног брата. Рекао је да има налог за Тунино хапшење, па уколико је још код куће, или на стајама у брду, нека га што прије обавијесте, како би се могао склонити и избјећи хапшење, будући да свих пет жандарма наставља потјеру. А један од њих, тај Јуре Марковић. од раније је познавао стрица Стипу и знао је да му је Туна брат.

Како се Ица затекла код куће, стриц Стипе ју је одмах потражио и рекао јој да брзо отрчи у брдо и обавијести Туну како жандарми иду за њим у потјеру и да ће доћи к стаји да га хапсе. Трчала је колико су је ноге носиле, на вријеме је стигла до стрица Туне и, као без душе, пренијела му поруку. Он је затим, брже-боље, напустио стају и продужио у Вучипоље и, даље, Ракитно.

Убрзо након тог догађаја од куће је отишао и њен брат Анте.

Укућанима су дани постајали све тежи, неизвјесност све већа. Као и обично, највећи дио године Ица је проводила на стајама у брду — од прољећа па све до зиме.

Одакле и како су стизале поједине вијести никад јој није било јасно, али је сигурно да су сви знали како је Анте у народној партизанској војсци. А када су, у љето 1942, јединице пролетера стигле у ове крајеве, у Марића Доце и на Јусубашу — Кљенак, мама ју је упутила к нашој војсци — паотизанима не би ли што год сазнала о брату Анти и стрицу Туни. Она је тада сама отишла пут Марића Долца и срела пролетере на Јусубаши.

Наишла је на тројицу другова с партизанском капом на глави, а на капи црвена петокрака звијезда. Били су врло срдачни према њој. Упитали су: „Куда ћеш дјевоЈко?" Одговорила им је да је пошла да се распита за брата и стрица, који се налазио у партизанској јединици. Иако стриц Туна и брат Анте нису били у њиховој јединици, пролетери су већ знали о њима, па су јој обећали да ће они, својом везом, дознати за њих и јавити гдје се налазе.

Тада су сјели да се мало одморе и започели разговор с њом. Причали су о партизанској борби, о злобним и чудним догађајима, што је њој за оно вријеме, било све тако велико и драго. Питали су је и гдје борави, она им је описала гдје се налазе стаје. Један од пролетера је записао њено име, а послије дан-два дошли су к њој и мајци у Кршне Рупе.

Након што су се мало одморили и нешто појели, рекли су да имају своју болницу у Студеним Врелима, па би било добро да дају што год млијека, круха, кромпира или било шта за рањенике. Мајка и Ица одмах су прихватиле да прикупе што се може. Слиједећих дана носиле су млијека и круха на договорену везу. Такође је и стрина

Мара давала круха и млијека. То су носиле на Косе, код Божетинових вртача. Ту би их сачекивао партизан с мазгом и натоварио оно што су донијеле. То се тако понављало све док је ту била партизанска војска.

Иису се много распитивале куда се и што носи, нити гдје је војска смјештена, јер су им рекли да је за њих боље да што мање знају, па смо тако и у мањој опасности.

Осим разговора о рањеницима и партизанској болници, причало се и о много чему другом. Са Ицом су једном приликом били млађи брат Ићан и рођак Паво Стипин. У то вријеме обојица су ишли у гимназију у Имотски и сваког дана пјешачили од куће до те вароши и обратно.

Многи пролетери су с њима разговарали и упућивали их у то како би и на који начин могли и они помагати партизанску војску. Причали су им о јунаштву омладине, о СКОЈ-у као борбеној организацији младих, те да и они, као добри омладинци, ту припадају, а о њима самима овиси како ће организацију омладине и СКОЈ-а проширити. Ици су дали брошуру под насловом „Шта је СКОЈ". Упућивали су их у то како треба прикупљати омладину, те да морају водити рачуна да омладинке и омладинци буду одани партизанима и пародној војсци.

Од тада Ица, Ићан и Павао су се осјећали као напредни омладинци, чак и скојевци, којима је указано велико повјерење. Њихов рад се од тада може, без икакве резерве, цијенити као организована активност за народноослободилачки покрет. Мада је њихово знање о народноослободилачком покрету, партизанској борби, СКОЈ-у и Комунистичкој партији било врло мало, готово незнатно, у њих је постојала велика жеља да се партизанима помаже, јер су тамо, у тим партизанима, били њихови најближи и најдражи.

Приликом ових сусрета с партизанима Ица је добила задатак да, са својим вршњакињама, прикупља добровољне прилоге у одјећи и храни за нашу војску. Било им је речено да то треба обављати у тајности.

Први сусрет с партизанима оставио је на Ицу веома добар дојам. Од тада ће јој се увијек чинити да је послије тог првог сусрета почела осјећати као да је слобода већ дошла, постојала је велика нада у нешто боље. Иако су се партизани поБремено повлачили, она је стално очекивала њихов повратак, освртала се и гледала с које ли ће стране доћи.

Након ових првих сусрета и сазнања о народноослободилачком покрету и партизанској борби, активни рад омладине се, чак и без обзира на то што су партизани отишли, настављао. Постепено су у рад омладинске организације укључивали: Ану и ЈБубицу Велину — Врањковић, Иву Стипе „Клипиновића", Јањз[г] „Бублића", Кату Марјанову, Вицу Марјанову, Јерку, „Бусарушића". Касније им се, постепено, прикључивала и остала омладина, многи од оних који су током рата и веома нагло од дјеце постајали омладинци, или су на други начин долазили до одређених сазнања и почињали помагати покрет борбе за слободу.

Била је Ица руководилац те групе омладинских активиста. Претпоставља да је тада постала и члан СКОЈ-а, иако јој то никад и нитко није јавно саопћио. Но, то се у тим увјетима некако само по себи подразумијевало, јер јој је у оним тешким временима било заиста указано велико повјерење.

Једна згода из тог времена њој се урезала у дубоко сјећање. Кад су се партизанске јединице повукле с овог терена, једном приликом је стриц Стипе наишао код ње на брошуру „Шта је С-КОЈ„. Без много расправљања — брошура је била спаљена. Стрица је било страх да Ица и остали млади због младости и наивности не упадну у неко зло, јер ако би на ту брошуру наишао нетко из непријатељског табора — могао би их лако оптужити за непријатељски рад против НДХ. А Стриц Стипе је у том погледу имао искуство још из доба старе Југославије, када је у њиховој кући нађен „Комунистички манифест" и нека забрањена литература. Због тога је одлежао и у затвору.

Без обзира на све, активни рад за НОП се настављао. Дјевојке су за партизане плеле чарапе и терлуке, а и опанке правиле. Сигурно су вгше од 150 пари чарапа Ица и другарице исплеле за партизане. Дјевојке које су плеле чарапе вјероватно су претпостављале коме су намјењене, али никада нису питале. Увијек су имале припремљено и сакривено бар десетак пари вунених чарапа, па кад год наиђу партизани — да им подијеле.

Ако кад на њихов терен наиђу усташе, млађи се притаје, а затим, кад поново дођу партизани, тада све живне — и политички рад, наставља се с окупљањем омладине. И што је вријеме одмицало све више омладинки је плело чарапе, које су и доносиле Ици. Вјероватно је и њима било познато коме су намјењене.

У јесен 1943. послије повлачења партизана, Ицу су, заједно са мајком Ружом и стрицем Стиаом, затвориле усташке власти. У брдо су по њих дошли жандарми, те их одвели у затвор у Посушје. У затвору су их саслушавали и тражили од њих да им дају податке и одату активисте НОП-а. Малтретирали су их и због тога што су им најближи рођаци били у партизанима. Један од тих који је Ицу саслушавао, опалио јој је тако врућ шамар да јој је крв ударила на нос и уста. Називали су је свакаквим погрдним именима, али им, ипак, на саслушању није хттела ништа да говори о сарадњи с партизанима, већ се бранила да јој није ништа познато, да не зна ни читати ни писати, да је неука сељачка дјевојка.

У прво вријеме када је затворена није била у истој просторији с мајком, да би касније биле заједно у затвору. Међутим, стражар је стално био на вратима и ни1е им било дозвољено да разговарају.

У затвору су их задржали, ваљда, два или три мјесеца, а када су се вратили кући зима је већ била добро стегла. Догодило се да је Ица пуштена једног дана када је у чаршији било много народа, па претпоставља да је то била недеља или неки други благдан. Када је из затвора изашла на улицу неки од пролазника су је с презиром гледали којешта јој добацивали. Било им је наређено да се што прије удаље из чаршије, да се не смију нигдје кретати ни задржавати, већ морају ићи равно кући, у брда. Шта су мајка и Ица могле учинити у таквим оклностима. Нису имале никаквих права, али су биле више него сретне што су пуштене на слободу. Пожуриле су да се изгубе из те гужве.

Једва је Ица дочекала да дође к^ћи и да се окупа, уреди и очисти од ушију. Осјећала се нагриженом од нечистоће, од уједа ушију и друге гамади, па јој је купање дошло као мелем.

Након изласка из затвора обје су биле под присмотром и кретање им је било контролисано.

Најважније је, ипак, било да су опет на слободи. Затвор их није застрашио. Ица је наставила да још активније и више ради с омладином.

Касније, 1944. године, када је Посушје ослобођено, Ица Рамљак се одмах повезала с теренским партијско-политичким радницима и, заједно с њима, наставила активан рад као скојевка, а затим и као члан Комунистичке партије.

Сјећа се да је сарађивала са теренским радницима — Петром Леком, Јуром Галићем Рojаком, Антом Приморцем, Иваном Приморцем, Иваном Бубашом, Вркљаном, а било их је још, али им имена није упамтила.

БРАНКО ШОТРА

ОД КОПАОНИЧКОГ НОП ОДРЕДА ДО ОПЕРАТИВНИХ ШТАБОВА ЗА ХЕРЦЕГОВИНУ

У Копаонички одред ступио сам 7. августа 1941. године. У њему сам био водник, командир и командант одреда. Борбе смо водили на терену између Косовске Митровице и Краљева. У децембру 1941. године дошао сам у Херцеговину и тамо био комесар батаљона и сектора и замјеник комесара Херцеговачког одреда.

Овим мојим казивањем намјера ми је да као савременик у догађајима у Херцеговини од децембра 1941. до јуна 1942. сачувам од заборава оно што сам тамо и доживио и видио. Сигурно је да нијесам у могућности да о догађајима у Херцеговини дајем дефинитивни суд, али оно што је било евидентно је чињеница да кад сам дошао у Херцеговину да је тамо био организован и врло јак наш покрет који је у мени развијао осјећај поноса и као Херцеговца и члана нашег револуционарног покрета. Тада сам рекао: „Проговорила је моја слободна Херцеговина".

Прешао сам у источну Босну и јавио се у Главни штаб за Босну и Херцеговину. На Романији сам нашао Рођка, Темпа, Чичу и друге. Са Романије су ме они упутили на рад у Херцеговину — пошто сам отуда родом и тамо ме знају. Од Трнове сам кренуо преко села Мрежице до Миљевине, а од Миљевине малом речицом Бистрицом према Броду на Дрини. Између Миљевине и Брода су ме ухватили фочански четници. Тамо су поправљали неки мост и чували стражу. Претпоставка је њихова била да сам Муслиман, а десетине и десетине Муслимана сељака лежали су побијени и побацани поред Бистрице, које су побили четници. Сматрали су да се пробијам као неки шпијун кроз њихову територију. У Броду су ме одвели у неку њихову команду. Било је прилично опширно саслушавање и провјеравање, на крају су ми давали сланину да виде да ли ћу јести или не. Међутим, пошто сам из Србије имао једну четничку легитимацију, коју сам понео за сваки случај, пустили су ме. Тако сам се, захваљујући тој легитимацији, пробио преко Дрине у источну Босну до Главног штаба. Та је легитимација била под лажним именом — на име Бранка Даниловића а не Бранка Шотре. Даниловића има код Требиња, тако да сам у неколико ситуација био питан јесам ли ја од тих Даниловића, а Даниловић је неки поп љотићевац, из Требиња. Послије прилично дугог мрцварења пустили су ме и тако сам избио на Шћепан-Поље.

Преко Пиве прешао сам негдје ваљда око 10 децембра 1941. или нешто прије, не знам тачно, и стигао у Гацко код Автовца. Преко Корита спустио сам се у село Пађане. То је у близини Плане.

На Планој су били Талијани, ту је било њихово јако упориште. Плана је на пола пута између Гацка и Билеће. Село Пађани, у коме је био смјештен штаб Херцеговачког партизанског одреда, налазило се у једној ували на дохват артиљерије. То је, у ствари, био једини штаб херцеговачких оружаних снага у то вријеме. На челу штаба је био Миро Попара, родом са тога терена. Познат као илегалац још од прије рата. У штабу сам затекао и Петра Драпшина, под именом Петар Илић. У то вријеме био је наименован за команданта Херцеговачког одреда Ђоко Путица.[1]

Нешто прије доласка, Покрајински комитет Црне Горе је упутио три друга као партијску помоћ: Пунишу Перовића, Станка Бурића, Војина Поповића (Петра Божовића). Пуниша Перовић је био тада у Херцеговини када сам ја дошао, а Станко Бурић је такође био упућен у село Пребиловице, код Чапљине. Историја села Пребиловаца је један посебан случај. Ту су усташе побиле све жене, пошто су мушкарци успјели да се извуку из села и сакрију се у Хутову Блату у шевар, гдје су живјели неколико дана, а усташе пошто нијесу нашли мушкарце, осветили су се женама и дјеци. Све жене до посљедње су побили. Остала су само једна старица и једно мало дијете, које су случајно спасило, и једна жена која је нешто касније дошла из другог села. Станко Бурић је упао у такву ситуацију, нашао 150 мушкараца способних да носе оружје, веома огорчених, и од њих формирао касније једну чету, која је била ванредно борбена партизанска јединица за прилике у том крају у то вријеме.

Интересантно је какви су моји први утисци о ситуацији коју сам затекао у Херцеговини. Већ сам имао прилично борбено искуство од неколико мјесеци, скоро пола године, из Србије. Имао сам искуства и као руководилац — нарочито по војној линији, јер сам, у ствари, у посљедње вријеме у Србији провео као командант Копаоничког одреда, и већ доживио ситуацију онакву каква је била у вријеме прве офанзиве. Хоћу да кажем ово: дошао сам са прилично великим искуством у вођењу борби. Тако сам ту, послије 15 дана по доласку, концем децембра пошао као члан штаба Херцеговачког одреда, у мој крај, срез столачки, у село Хргуд изнад Стоца да формирам први столачки батаљон, са Душаном на челу. Душана Грка сам именовао за политичког комесара тога батаљона, а командант је био Саво Беловић, који је погинуо у једној борби према Хутовом Блату. Баш у то вријеме у току децембра — то је период формирања мање-више регуларних партизанских јединица, у ствари, јединица које су и надаље биле везане за терен на коме су израсле, јер се још нису могле покретати ван области на којој су се налазиле.

Ситуација коју сам затекао на терену је за мене била прилично необична послије скоро полугодишњег искуства у Србији. Много штошта није ми ишло у главу. За мене је била необична једна наизглед сасвим проста ствар. Необично ми је било да сретнем старог човјека, сељака осамдесетогодишњака на путу и да тај човјек стисне песницу и да ми каже: „Смрт фашизму". Човјек од 80 година био је доведен „преко ноћи" у ситуацију да мора да поздравља на тај начин. Очи-

Ђоко Путица рођен у с. Волујцу. код Требиња, капетан-пилот, члан КПЈ од јануара 1940, кога је Тито примио у Партију — односно Митар Бакић у Загребу, са још три официра; убили су га четници у с. Ждријеловићи-Љубомир (Требиње) 21. фебруара 1942. године.

гледно ми је било, пошто сам ја родом са села и знам сељака како дише, знам шта мисли, знам га „у душу", да то што ради прилично невољно ради. То је један „безначајан" детаљ који је врло карактеристичан. Није ми се свиђала читава политика људи ко.ји су руководили устанком у Херцеговини. Није ми се свидио тај курс који је прокламован у извјесном броју случајева чак и писмено путем прогласа о некој совјетизацији Херцеговине, како се говорило у то вријеме. Нисам могао то да схватим.

Лично сам сматрао да је и овдје требало примјењивати, у извјеснсм смислу, принцип поступности при прелажењу извјесних фаза кроз које се мора проћи. Мислио сам да ће се овакви насилни скокови „преко ноћи" морати једног дана осветити. На примјер, поетојало је неколико трговаца или посједника на тсм терену. Све је њихово одједном конфисковано. Они су проглашени непријатељима. Ти трговци су имали извјесног угледа у народу, имали су извјесног упоришта, и то је све имало лоше посљедице и негативно се одразило на расположење маса.

Миро Попара је био политички комесар штаба Херцеговачког одреда. Ја сам, одмах по долаеку, постао замјеник политичког комесара у томе штабу. То је било велико признање и велика почаст — велика функција у то вријеме.

Кратко вријеме псслије мога доласка штаб је премјештен из Пађана у Дабар, а одмах иза тога организован је оперативни штаб[21] у Ластви, на челу са Савом Ковачевићем. У исто вријеме негдје кад и Столачки батаљон формиран је и Ситнички батаљон, у области планиие Ситнице, између Љубиња, Билеће и Стоца. Пошто тамо није било људи који би могли да раде на политичкој линији, опет сам послат тамо из штаба Херцеговачког одреда, заправо наименован за комесара тога новоформираног батаљона и комесара на сектору Столац — Љубиње. За вријеме мога боравка у Ситничком батаљону, у неколико случајева сам се сукобио са друговима из Оперативног штаба. (У то вријеме кад сам ја отишао на Ситницу Оперативни штаб је, у међувремену, пред крај мог боравка у Ситници, премјештен у село Фатницу у билећки срез). Ја се на тим случајевима и сукобима не би задржавао кад они не би били илустративни за атмосферу која је тад владала у тој области и на томе терену. Први случај сукоба био је поводом села Битуње, које се налази на периферији, ваљда два километра иза града Стоца на дохват топова са тврђаве столачке. Село Битуња је муслиманско село у коме су скоро сами Муслимани. Била је стигла једна директива из Врховнсг штаба из Фоче да. се област према Неретви, према Јадранском мору, тај угао Херцеговине очисти од усташа и овлада тим тереном. Другови из Оперативног штаба су то сасвим буквално схватили. Схватили су тако да треба почети с Битуњом, па редом доле: према Храсном, према Блату преко[1] Попова поља и даље према мору. А село Битуње је било једно од најпоштенијих села, од најбољих села које смо ми имали у тој области — у том граничном појасу између територије коју смо ми држали и оне територије коју су држале усташе и Талијани (Дубраве и западног дијела столачког среза). На примјер: читави каравани и стотине људи одлазило је из Поплата и других српских села доље према Стоцу:

[21] Оперативни штаб за Херцеговину (привремени) формиран је 4. 1. 1942. у Ластви (Требињској). Командант Сава Б. Ковачевић — Мизара, пол. комесар Петар Илић (Драпшин), замјеник команданта Ђоко Путица, капетан — пилот, замјеник пол. комесара Миле Килибарда, саветник штаба Саво Оровић, пуковник (Зборник НОР-а, том IV књ. 3, док. 7).

пролазили су ноћима кроз Битуњу и по мени требало је да видимо шта можемо урадити са њима, поготову што су били пријатељски расположени. Такав оштар напад могао је врло негативно да се политички одрази у Дубравама и у читавом западном дијелу среза, гдје живе десетине и десетине хиљада Муслимана. У ствари повео сам преговоре са Битуњанима у којима је учествовао и Душан Грк и Гојко Михић.

Били смо се споразумјели да нам они неће сметати, али да не могу ступити директно у борбу на страни партизана јер би могли село потпуно да збришу. Ми смо тај њихов став прихватили. Међутим, Оперативни штаб[3] је заузео другачији став. Кад говорим о Оперативном штабу мислим на првом мјесту на Павла Ковачевића и Миру Попару, јер њих двојица су били тада главни функционери у Оперативном штабу када се штаб преселио у Фатницу. (Тада тамо није био ни Ђоко Путица ни Саво Ковачевић. Ђоко је већ био погинуо, а Саво Ковачевић је био у Црној Гори на другој дужности). Њих двојица су заузели један категоричан став: „НЕ! . . . Њима треба поставити ултиматум: или ће да иду сви у партизане, да се боре с нама против оних који дају отпор надирању према мору, или ћемо да спалимо све, и тако, расчистимо, ситуацију" . . .

Ја се с тим нисам сложио. Међутим, они су напали село, спалили га и углавном је све живо побјегло у Столац .. . Не само да је село било спаљено, негс она маса која је нападала није била никаква регуларна, довољно дисциплинована војска, опљачкала је село и ефекат је био грозан . . . То су биле страшне посљедице. Није то све — навешћу још један случај нашег неспоразума. Имао сам по скојевској линији везу са градом Стоцом. Једног дана сам добио[1] обавјештење, из поузданих извора, да Италијани спремају неку врсту офанзиве, да концентришу снаге, моторне јединице, оружје у Стоцу, да војска пролази и према Невесињу и према Требињу. Знајући да са Душаном Грком на челу, столачки бат.аљон, нема никакво обезбјеђење према Стоцу, напишем једно писмо Душану и јавим му ту новост. Скренем му пажњу да треба бити опрезнији, да сам добио такво и такво обавјештење и да је потребно да има осматраче према друму, према Стоцу.

И Душан, пошто је примио ово обавјештење, пошаље га у Оперативни штаб у Фатници. Они у штабу схватили су то> моје обавјештење као неку врсту паникерства. Међутим, то није било тачно јер није било разлога никаквој паници у то вријеме.

Двадесетину дана иза тога офанзива је стварно и почела и затекла нас потпуно неспремне, што је довело до расула наших батаљона.

Био је још један случај, који је, такође, послужио као повод за наш сукоб. Приликом напада на њемачке камионе код Жегуље, између Стоца и ЈБубиња, Радован Миличевић, који је био командир чете, из села Звијерине, са својом четом је опљачкао скоро све оружје, гуме са аутомобила и остало до чега је год могао да дође и однио у Звијерину. Ја сам био политички комесар батаљона и комесар сектора Столац. Он није хтио да се покори мом наређењу, да све што је заплијенио дође на једно мјесто и да се правилно подијели на све учеснике напада. Ја сам њега смијенио са положаја командира. Међутим, он се жалио штабу. То је пало у исто вријеме кад и случај са писмом,

[3] Крајем јануара 1942. године Врховни штаб поставио је руководство Оперативног штаба за Херцеговину и то: командант Ђоко Путица, политички комесар Миро Попара, замјеник команданта Ненад Васић, замјеник пол. комесара Петар Илић.

које сам писао Душану Грку. Пошто се Миро и Павле нису слагали ни са овим они су ме позвали у Фатницу, на састанак у Оперативни штаб. На том састанку је био и Душан Грк, Чедо Капор и Војин Поповић. Састанак су водили Миро Попара и Павле Ковачевић. Павле Ковачевић је био главни за вријеме читавог састанка. Сјећам се само поенте читавог састанка. Павле је у једном моменту устао и рекао повишеним тоном: „Замислите другови докле је дошао друг Бранко! Он верује да. Италијани и данас представљају толико значајан фактор у војном погледу да ми треба да водимо рачуна о томе да ли они концентришу неке војне снаге или не концентришу". То је значило потпуно игнорисање Италијана као некаквог значајног фактора. Двадесет дана иза тога ми смо се главачке паковали пред тим истим Италијанима које је он игнорисао.

Ми смо имали у то вријеме у Херцеговини 8 ударних и 14 територијалних оформљених батаљона, а захваљујући претјераном самопоуздању њиховом и погрешној оцјени ситуације — из Херцеговине је одступио у правцу источне Босне, у правцу Сутјеске, у ствари само један једини батаљон, састављен углавном од политичких руководилаца са терена, од командира и политичких комесара јединица, од чланова Партије који су на терену били прилично познати, да им није било опстанка послије одласка наших оружаних јединица.

И овом приликом желим да нагласим да ми није била намјера да окривљујем оперативно руководство Херцеговине и његове водеће људе, али због историјске истине, порука и поука треба рећи све оно што се збило[4] и како се збило да се зна, па нека генерације суде о нама и нашим поступцима. Ми смо сви —- у првом реду Оперативни штаб за Херцеговину, радили како смо најбоље знали и умјели — тада нам се чинило да је то тако најбоље, па и оно у чему смо се касније увјерили да смо гријешили. Оно што је битно а то је да нам је народ Херцеговине опростио ове грешке јер је остао вјеран нашој борби и револуцији.

ПЕТАР J. МАНДИЋ

ДУЛИЋКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА

Село Нови Дулићи (у даљем тексту Дулићи) налази се у горњем дијелу Гатачког поља, подигнуто на његовој југоисточној ивици. Територијално је повезано са селима: Стари Дулићи, Вратковићи и Казанци. С обзиром на географски положај, надморску висину и климатске услове, ово село има и неке особине планинског насеља, мада то, објективно, није. Дулићи су сеоским путевима били повезани

[4]) Бранко Шотра вршио је преговоре са преставницима италијанске команде из Стоца о размени заробљеника, и био је постигнут споразум, али су италијани отказали. Бранко пише Команди Стоца мајору Бертелли, 7. априла 1942. године из команде сектора Љубиње — Столац и каже: „Примили смо писмо које сте упутили Сави Беловићу на Хргуд о размјени заробљеника; дату ријеч нијесте Ви одржали; због паљевина кућа мирног нашег становништва. Стрељали смо 11 Ваших заробљеника; примите то на знање и равнање." ... Бранко Шотра (архив ВИИ бр. рег. 41/5, кут. 225).

са цестом трећег реда, која је од Гацка водила ка Требињу и Дубровнику. Према истоку са Никшићем, село је повезивао стари караванski пут.

Непосредно послије капитулације Краљевине Југославије, Дулићи су, са колонистима који су се вратили из Војводине, имали око 500 становника и били највеће мјесто у југоисточном дијелу гатачког среза. У интерној подјели, дијелили се на четири засеока, и то: Горње Село, Жива Каменица, Доње Село и Галешина. По броју становника, Горње Село је било најбројније.

УСЛОВИ У КОЈИМА СУ СЕ ДУЛИЋАНИ УКЉУЧИВАЛИ У БОРБУ ЗА НАПРЕДАК

За становнике Дулића, као и за цијели овај крај, пољопривреда је била не само основна већ, може се рећи, и готово једина грана привређивања. Сточарство је, поред земљорадње, било такође изузетно значајно, а у суштини и у ратно доба чак и пресудно за опстанак овог живља. Привређивање на земљи слабог квалитета и у условима оштре климе, затим обраде земље на примитиван начин и уз недовољну просвјеђеност становништва — било је врло отежано и непродуктивно. Тако је већина домаћинстава живјела у сиромаштву, а поједина и без основних средстава за живот. Борба за опстанак била је груба и свакодневна, а живјело се дословно од данас до сјутра.

Колико је у прсшлости живот био тежак у тако пасивном мјесту показује и податак да је првих година овога вијека из Дулића за Америку отишло тридесетак младих људи, како би помогли својима да се одрже на старом огњишту. Неки од њих касније су се вратили, али је немали број остао тамо и завршио свој живот у далекој и туђој земљи. У борби за опстанак појединци су касније одлазили и у друге крајеве земље, нарочито Босну и Далмацију, радећи као сезонски радници у фирмама за експлоатацију шума и на утовару бродова, како би дошли до средстава за живот и прехранили себе и породицу. Због чешћег премјештаја и трагања за послом, ови радници нису били укључени у радничке и синдикалне организације, па је њихов класни утицај у мјесту био незнатан.

Омладина је послије завршене основне школе у огромној већини остајала на селу, јер није имала материјалних могућности за даље школовање, осим оног сасвим малог броја који су то чинили уз крајње одрицање породице. Тако су слаба материјална основа, недовољна просвјеђеност и забаченост самога мјеста условили везивање огромне већине становништва за пољопривредну производњу и останак на селу. Тако је било све до почетка рата.

Тешки услови рада, ограничене могућности да се мијења начин живота, као и разни притисци које је чинио довели су људе на ивицу стрпљења, што се, у одређеном смислу, одражавало на формирање њихових карактерних особина и развијање свијести. У свакодневној борби за разрјешавање тешких материјалних и других проблема, код људи се развијала солидарност и јачала упућеност једних на друге. Сви ти фактори, као и многе друге околоности, такође су утицали да се код људи развије висок степен хуманости, искрености, поштења и међусобног разумијевања, што ће касније, приликом опредјељивања за народноослободилачку борбу и у току оружане револуције, бити основ њиховог јединства, чврстине и истрајности у свим етапама борбе, све до коначног ослобођења земље.

Чак и у условима таквог живљења чија су обиљежја били: низак степен образсваности, велика удаљеност сд индустријских и радничких центара, одсуство готово и најелементарнијих информација о дјеловању радничкст покрета, итд. — и овдје су се пробијали и зачињали елементи напредних схватања и тежњи за праведнијим, хуманијим и бољим животом. Та схватања нису била дефинисана, нити су се испољавала у виду конкретних хтења и акције, али су била дубоко усађена у биће људи, посебно омладине. Упркос свим околностима које су живот у Дулићима чиниле сложеним и тешким, као и ограниченим могућностима комуницирања са већим мјестима и градовима, овамо су се, ипак, пробијали напредни утицаји са стране. Наиме, људи су се и у тако скученим условима кретали и успостављали контакте са припадницима разних средина (радничке, спортске, интелектуалне, војне и друге), и на тај начин долазили до одређених сазнања и искустава из разних области живота. То је био и пут доласка до сазнања о тежњама радничке класе, што се, свакако, одражавало на развијање свјесног елемента и отварања перспективе.

Поред ових, посредних утицаја, било је и непосредног дјеловања, поготову утицајем активности предратних чланова КПЈ Анта Мандића[1'] и Радована Ковачевића. Они су дјеловали у краћим временским раздобљима, а Анто још и у посебним и непредвиђеним околностима у којима се, неколико пута, нашао у родним Дулићима. Допринос ове двојице комуниста био је велики и врло значај.ан, па је непобитно утицао на понашање мјештана и опредјељење Дулићана за народнсослободилачки пскрет, посебно када је ријеч о омладини и појединим угледнијим личностима. Истина, тешко је дати потпуну и аутентичну оцјену револуционарне активности ове двојице комуниста у Дулићима, нарочито када се ради о усмјерености и интензитету њиховог рада. Но, и на основи онога што је остало у сјећањима људи, тежиште им је у контактима и раду са поједикцима и групама било на окупљању омладинаца, вођењу разговора са мјештанима које су сматрали угледнијим и утицајнијим личностима у селу. У својим иступањима говсрили су: о циљевима борбе радничке класе, о значају октобарске револуције, о начинима на које постојећи режим експлоатише радничку класу и радно сељаштво. Присуствовали су скуповима уз празнике, разобличавали садржаје и поруке говора режимских људи, поготову међу младима. У сво?л псјединачном дјеловању, њих двојица су, донекле, имали различите прилазе.

За вријеме својих боравака у Дулићима, Анто Мандић је, у периоду од 1935. до 1940. године (који су, обично, трајали два-три мје-

Анто Т. Мандић, рођен 1906, године у селу Нови Дулићи, столарски занат завршио у мјесту Бешка, Срем. Живио је у Београду. гдје је радио у свом занату. Тамо се укључио у напредни раднички покрет, дјелујући у београдској секцији синдиката дрводељаца. Његова личност зрачила је чврстином карактера и скромношћу. Сјећам га се као човјека пуног неке сигурпости и потпуно убијеђеног у оно што говори. За вријеме једног свог боравка у селу радио је код мојих нешто око столарије, гдје се задржао више дана. Остао сам под снажним утиском, што се и на основу његовог понашања могло видјети, да је веома поносан на свој статус радничког борца, прогнана због политичке активности из мјеста сталног боравка, Београда. При томе га присуство жандарма уопште није узнемиравало. Своје опхођсње и понашање знао је да прилагоди људима са села. Његово присуство у Дулићима, иако прекратко за неки шири и свеобухватнији рад, оставило је дубок траг у погледу размишљања ових људи о радничком покрету. У сваком случају, он је посејао прве револуционарне клице у овом мјесту, у првом реду код омладине. Погинуо је, као илегални партијски радник, у Београду, од руке Нијемаца.

сеца, у неколико наврата када је протјериван из Београда и стражарно спровођен у родно мјесто Дулиће), окупљао око себе младе и с њима разговарао о свакодневним животним проблемима, циљевима борбе коју води радничка класа и улози КПЈ у тој борби. Сељацима је говорио о свјетској Русији и начину живота у њој, посебно истичући организацију пољопривреде и удруживања сељака на руском селу. За вријеме задњег боравка у мјесту, на прелазу из 1938. у 1939. годину. организовао је међу младима неку врсту читалачких група у чијем раду се повремено ангажовао. У цјелокупној својој активности, која је била кратка, Анто је посебно био окренут младима, вјероватно и сам осјећај да га они радо слушају и прихватају оно о чему им јговори без предрасуда и бојазни од могућих посљедица. Био је у праву:, млади су комунисту Анта схватили и његову политичку активност прихватили. Сјећам се како сам стално прижељкивао да се нађем тамо где је Анто, да будем у његовом друштву када се ишло на неки скуп, или у варош. Таква тежња се испољавала и код многих других омладинаца. Међутим, могућност младих на селу да све то о чему им је Анто говорио схвате биле су врло скромне. Но, једно је сигурно — да је, ипак, успијевао да омладину заинтересује и подстакне је на размишљање у напредном смислу. Многи тадашњи филадинци с којима је он радио, или они који су слушали његова излагања, тек су га, суштински, могли 1941. да схвате и разумију, када је почела револуција и касније у њеном току. Када се ради о Антовој активности, везаној за линију КПЈ у то вријеме, треба имати у виду да је то било отежано јер се стално налазио под присмотром жандарма. Било је и у мјесту појединаца који нису били равнодушни према његовом присуству: говорили су да га се треба клонити и да је „опасан", па су га избјегавали како не би дошли у сукоб са властима, Но, Антово дјело је, непобитно, знатно утицало на опредјелење Дулићана за народноослободилачки покрет.

Радован Ковачевић, син Обрена и Саве рођене Мандић, рођен у селу Црквице, Црна Гора, студент и члан КПЈ, у Дулићима је боравио у времену од 1937. до 1940, код свог ујака Душана Мандића, лугара. Његов боравак у Дулићима се, углавном, поклапао са феријама. Као и Анто, активно је радио на пропагирању идеја КПЈ. У прилазу мјештана као и у оријентацији у раду разликовао се, ипак, од Анта, јер је тежиште свога дјеловања више усмјеравао на разговоре и полемику са људима зрелијих година, у првом реду са онима који су уживали већи углед у мјесту и шире, као и са онима који су били писменији, издвајали се по степену опште културе и имали функцију у организацији „Сокола". Међу такве је спадао и његов ујак Душан Мандић. Колики је његов утицај на људе био и како су они у то вријеме схватали и разумјели Радована, односно колико су се разговори с њим одражавали на њихово понашање и начин расуђивања — најбоље показује чињеница да су још баш ти људи, када је дошло вријеме за то, били организатори свенародног устанка у Дулићима и уопште у том крају Гацка. Партија је баш у тим људима 1941. године нашла поуздане сараднике и ако раније нису били политички организовани.

Комунисти Анто и Радован нису се лично сретали у Дулићима, па отуда између њих није ни могла постојати сарадња у раду, али је та њихова активност, по својој природи и бити, имала заједничку садржину. Они су у току те њихове, релативно кратке, активности дјеловали и међу омладином и у масама, што је било у складу са задацима које су у то вријеме имали комунисти за рад у народу.

Парламентарни избори 1938. године показали су да су Дулићани напредно оријентисани, а посебно млади. На тим изборима 95п/о Дулићана с правом гласа свој глас је дало за носиоца листе опозиције, што је било у складу са директивом КПЈ. За те изборе везана је и прва напредна манифестација омладине Дулића. Ријеч је о томе да се група од око 15 омладинаца између 17 и 19 година старости окупила на дан избора и, заједно са бирачима опозиције, кренула на изборно мјесто у селу Самобор. Тамо су јавно манифестовали своје незадовољство режимом и владајућом странком Јереза, узвикујући: ,,Доље Јереза", „Доље влада!" и друге пароле и то у присуству жандарма. Поред узвикавања парола, омладинци су себи били поставили задатак да, у случају нереда на биралишту, штите гласаче опозиције. Ово је било прво организовано иступање омладине у овом крају Гацка, које је имало манифестационо-политички карактер.

У Дулићима се знало и о октобарској револуцији. Та сазнања су овамо пренијели људи који су, се стицајем околности, нашли у Русији за вријеме догађаја који су „потресли свијет" и увели га у нову епоху. Они су, с почетка били заробљени војници аустроугарске војске, а касније се нашли као добровољци на солунском фронту. Иако нису били у стању да своје виђење ове револуције довољно јасно образложе, они су, у разговорима, будили интересовање мјештана о СССР-у као држави радника и сељака, што је свакако позитивно утицало на развој класне свијести. Говорећи о томе, Максим Мандић, први комесар батаљона „6 јуни", формираног јануара 1942. године, одговарајући на питање ко је на њега највише утицао да се опредијели за покрет — одговорио да је то његов брат Мирко, а он је био један од оних Дулићана који су се за вријеме Октобарске револуције нашли у Русији. Додао је да су за његову оријентацију и упознавање са радничким покретом заслужни Анто и Радован.

Почетком устанка 1941. Дулићани, који су били у Лењиновој Русији и на Солунском фронту, без колебања су се опредијелили за НОР и постали поуздани борци револуције. Из њихових редоуа бирани су за прве одборнике, у Општински НОО и одбор за село Нови Дулићи: Мирко Р. Мандић, Ристо Г. Ненадић и Павле М. Мандић.

Анализа свих елемената који су могли утицати на развијање политичке свијести и напредних стремљења код становника предратних Дулића не би могла дати потпуну слику тога стања, јер чиниоци који су утицали, или су, на одређен начин, ишли у прилог развијања прогресивних стремљења на терену овог села у то вријеме, нису имали карактер и облике сталног организованог рада,. Но, непобитно је да су напредна стремљења преношена на тај терен, била су присутна у свијести једног броја људи и у одређеном тренутку су одиграла значајну улогу на Дулићане и шире. Сви ови утицаји, иако су, у основи били резулта»г спонтаног и повременог рада, као и сазнања до којих су људи долазили у тешкој животној борби за опстанак на оскудном парчету земље — снажш> су се и позитивно одразили на становнике овог малог мјеста. Ови људи су, ипак, на одређен начин живјели са временом, све више долазећи до сазнања да се нешто у друштву мора мијењати набоље и да негдје постоји нека снага која ће их ослободити сиромаштва и обезбиједити им боље услове за живот. У таквим спознајама развијао се и онај свјесни елемент који је вукао наприједиотварао перспективу. Код људи су се разбијале и нестајале раније предрасуде о немогућности промјене услова живота, а у њиховој свијести рађала се визија љепше будућности. У таквим околностима живота

и рада становника овог малог мјеста развио се и изградио здрав људски елемент, са високим моралним вриједностима и одређеним квалитетима свјесног борца, који ће, када за то дође вријеме, знати да изабере прави пут, пут који ће Дулићане одвести на праву страну, у револуцију.

УСТАШКИ ЗЛОЧИНИ И ЈУНСКИ УСТАНАК

Послије капитулације војске Краљевине Југославије и стварања тзв. „Независне Државе Хрватске" (10. априла 1941) којој је припадао и овај део земље, за источну Херцеговину је наступила сасвим нова и, по много чему, специфична ситуација у којој су се, поред осталих мјеста, нашли и Дулићи.

Створена ситуација је за становнике са подручја источне Херцеговине била крајње неизвјесна, посебно у првим данима постојања и функционисања НДХ, односно послије 18. маја 1941. када су овдје усташе преузеле власт од италијанских окупационих јединица (у Гацку пред крај маја 1941). Народ је осећао општу збуњеност и страх, а многи нису видјели ни излаза из дате ситуације. Комуницирање са Гацком и Автовцем, као центрима преко којих су се одржавале везе са другим већим мјестима и мјестима за снабдијевање неопходним животним намирницама, биле су све ређе, због присутног неповјерења и зазирања од власти новостворене творевине НДХ. Тако неизвјесно стање цјелокупном животу у томе крају давало је сасвим други ток, а група села југоисточно и источно од пута Автовац-Корита све више је западала у изолацију. Информације о понашању и поступцима власти НДХ у Гацку и Автовцу, као и мјестима у близини ових центара, биле су све оскудније и у овај крај су стизале са великим закашњењем. Но, и оне вијести до којих се некако долазило биле су углавном, противрјечне или нетачне, што је још више збуњивало и код становништва појачавало неспокојство. И у таквој ситуацији, наизглед скоро безизлазној, становници Дулића нису клонули духом. Досљедни слободарских традиција и наоружани сазнањима о тежњама радничког покрета на челу са КПЈ, до којих су дошли у предратном раздобљу кроз дјело Анта Мандића и Радована Ковачевића и другим путевима — сада су просто ссјећали како се у њиховом бићу све више буди патриотизам и нада у снаге правде и напретка. Иако тренутно изненађени брзом капитулацијом војске и распадом државе, Дулићани су, истовремено, осјећали и одређено олакшање, јер су, ипак, били свјесни да је престала да функционише ненародна власт, која их је годинама прогонила и угњетавала, али су, исто тако, знали да предстоје тешки дани, вријеме одрицања, глади и великих жртава. Знали су да је свако чекање скрштених руку опасно и да може имати трагичне посљедице.

Тако је, спонтано, почело прикупљање и чување оружја и муниције. На оружје се почело гледати као на средство опстанка, велику драгоцјеност и привилегију за сваку кућу и појединца. Мада је оружје било врло скупо, нису се жалила средства и напори да се дође до њега. Љубоморно и са видним поносом чувало се и његовало оружје, које су са собом донијели мјештани, војници и подофицири разбијене војске, који су се, послије њене капитулације вратили својим кућама. Пошто ова количина оружја није задовољавала потребе мјеста и појединих фамилија, многи су се релативно брзо наоружали куповином оружја од људи из села поред пута, кроз која се повлачила бивша војска ка Црној Гори, гдје је остављала или продавала оружје и опрему. Сада је то било дошло у посјед тих сељака, било га је и код

мјештана из граничних села Црне Горе. Било је неколико појединаца који су, упркос мјерама краљевске државе и драстичним поступцима жандарма, сачували оружје задржано још из првог свјетског рата, које им је у овој новој ситуацији добродошло.

Када су прикупљене извјесне количине оружја, одмах је, на одређен начин, спроведена обука у руковању оружјем. У првом реду, за такву обуку били су заинтересовани омладинци који нису служили војску. Обука је у почетку имала више спонтан карактер. Радило се са појединцима, а понекад и у мањим групама, гдје су се младићи упознавали са основним особинама пушке и бомбе, као и начином њихове употребе. Извођена су и гађања на импровизованим стрелиштима, гдје су, као мете, обично постављене камене плоче. Обуку су изводили Момчило и Вељко Мандић, који су завршили подофицирску школу у бившој војсци, а послије капитулације су се са оружјем вратили у родне Дулиће. Тај задатак они су обавили стручно и успјешно, што се потврдило када су отпочеле прве борбе. Кроз такав начин обуке многи омладинци добили су основна знања из домена руковања и употребе пушке, бомбе и осталих основних средстава за вођење оружане борбе. У то вријеме, непосредно послије успоставе НДХ, живот у мјесту одвијао се не само под теретом сталне неизвјесности људи, него и у знаку идеје о самоодбрани и тражења рјешења и могућности за пружање оружаног отпора ради обезбјеђења опстанка и живљења на свом тлу. Као по неком инстинкту, отпочело се са мјерама предострожности, тако да су се млађи мушкарци више држали по страни и налазили се ван села.

До првих сазнања о злочинима усташа над српским живљем становници Дулића долазе почетком јуна 1941. године, када су власти НДХ дале оглас да се службеници бивше Југославије (учитељи, лугари и др.) јаве у Гацко, ради распореда на посао (што је, уствари, била варка за лакомислене). Вјероватно сазнавши за тај оглас, а можда и више у жељи да види шта се то збива у вароши, лугар Јанко Мандић, до капитулације сресски шумски управитељ, одлучује да 5. јуна у јутро пође у Гацко. С њим је тог јутра пошао и синовац му Бориша. Путујући у Гацко, успут су, како се сјећа Бориша (сада пуковник у ЈНА у пензији), навратили код Џубура (Мехмед Џубур, трговац, који је имао своју радњу мјешовите робе Зборној Гомили, на путу Автовац-Степен), Јанковог дугогодишњег познаника. По уласку у радњу угледали су већу групу наоружаних војника са усташким ознакама. Стари Џубур је стајао иза пулта и када је угледао Јанка на вратима дао му је знак руком да не иде даље. Упутио се, између усташа, к њему и упитао га: „Одакле ти сада и шта радиш овдје?" Јанко му је одговорио да је пошао у Гацко. Џубур га је узео испод руке и извео из радње, превео га преко цесте и рекао му: ,,Знаш ли да су Корићани бачени у јаму код Кобиље главе? Нема шта да тражиш у Гацку, видиш каква је ситуација — усташе су узеле власт и раде свој посао. Ја ћу вас испратити до ,Гробница' и дотле гарантујем за вас, а даље што вас снађе". То је и учинио, а онда се вратио назад, У правцу радње.

Истог дана око 9 часова у Дулиће је, први пут, дошла патрола оружаника НДХ, из бивше жандармеријске станице Брљево у селу Казанцима, коју су ови посјели неколико дана раније (вјероватно у току припрема за злочин у Коритима). Од Дулићана. су захтијевали да им на станицу (постају) дотјерају дрва за ложење, а распитивали су се и за поједине људе у селу, интересујући се ко има оружје од мјештана. Потом су отишли.

Овакав поступак од стране оружника, као и сазнања о злочинима усташа до којих је дошао Јанко на путу за Гацко, на људе су дјеловали застрашујуће. У мјесту су завладале паника и забринутост; само се размишљало о томе шта ће се догодити још у току сјутрашњег дана. Највише се страховало да ће усташе кренути у напад и на друга села према Црној Гори и наставити са покољем становништва, што је, у ствари, и био њихов план, чиме је и таква претпоставка мјештана била тачна. Драстично се, само по себи, наметало питање опстанка, односно како заштитити властите голе животе.

Било је мишљења да се напусте домови и врши помјерање становништва према Црној Гори. Истога дана, нешто касније, у Дулиће је дошао Петар Шаровић из села Пржине и обавијестио Душана Мандића с томе да су усташе поубијале и бациле у јаму код Кобиље главе све одрасле мушкарце из села Корита као и да је војска НДХ посјела бившу жандармеријску станицу у селу Степен.

Тога дана, 5. јуна, у селу је владала општа узнемиреност становништва, тако да је све личило на неку врсту мобилног стања. Вијести које су се у преподневним часовима тога дана стицале у Дулићима, као и стање у селу, вјероватно су навели Душана Мандића да, са својим братом од стрица Николом Мандићем, пође у село Њивице, које се налази у непосредној близини Кобиље главе и тамо провјери вијести о злочинима усташа. Тамошњи мјештани (породица Курдулије) потврдили су кобну истину о трагедији Кориħана. Пошто су се увјерили у истинитост трагичних догађаја, Душан и Никола се одмах враћају у Дулиће.

Схвативши да се ситуација ближи критичној тачки, да је дошло вријеме за судбоносну одлуку у предузимању мјера за заштиту становништва и спречавање покоља који се још у току ноћи или наредног дана могао проширити и на остала села у томе крају, Душан не чека ни часа, већ контактира са угледнијим људима у мјесту, у првом реду са солунским добровољцима. Он при том истиче идеју да се непријатељу треба супротставити оружјем, уз претходну евакуацију жена и дјеце у гранични простор Црне Горе. Он већ у предвечерје шаље у Старе Дулиће и Вратковиће мјештане Јована М. Мандића и Спасоја Р. Мандића, као „емисаре" Дулића, да обавијесте тамошње становништво, а преко њих и становнике у селу Казанци, о усташким злочинима, као и о намјери Дулићана, да се употребом оружја заштите од усташког насиља. Тако долази до повезивања и договора угледнијих људи из села Нови Дулићи и Вратковићи. Ови, користећи свој углед, покрећу и за борбу организују наоружане сељаке.

Како је идеја о оружансм отпору прихваћена у овој групи села, каквом су се брзином одвијали догађаји и колико је народ овога краја био спреман да се одмах и без чекања обрачуна са непријатељем и заштити од насиља и покоља — најбоље показује чињеница да су наоружани сељаци из села Нсви Дулићи, Стари Дулићи, Вратковићи и Казанци већ пред зору 6. јуна 1941. године, у групама које су на брзину организоване у току ноћи 5/6. јуна, кренули у напад на оружничке постаје на Брљеву и Степену. Издајом једног мјештанина из Казанаца, који је знао да се припрема устанак, усташе на Брљеву су биле обавјештене, па су станицу напустиле у саму зору и повукле се у правцу Автовца. Послије заузимања напуштених објеката на Брљеву и пошто су им се прикључили устаници из села Динићи, предвођени лугаром Душаном Бољановићем, устаници су, у великом борбеном заносу, продужили напад на два правца: Гат-Зборна Гомила и Дулићи-Степен.

Група устаника која се кретала на правцу Дулићи-Степен, под руководством Душана Мандића и Душана Бољановића, у брзом налету је заузела а потом запалила оружничку постају у селу Степен, гдје се налазила посада јачине једног вода. У тој борби погинула су два а три теже рањена усташка оружника; заплијењене су мање количине оружја, муниције и друге опреме.

Група устаника на правцу: Гат-Зборна Гомила, предвођена Спасојем Тепавчевићем, заузела је и држала положаје на прилазима Пустом пољу. У борби вођеној тога дана против регуларне јединице оружаних снага тзв. НДХ у селу Пржине и на простору Пребјено корито, а која је из билећкот гарнизона упућена преко Корита и Кобиље главе као псјачање гатачким усташама (вјероватно послије обавјештења о заузимању станице Степен и разбијања тамошње посаде) дошло је до неравноправног окршаја прса у прса, гдје је непријатељ био бројно надмоћнији и боље наоружан, па устаници нису успјели да га задрже. Том приликом погинула су два устаника, а 4 су тешко рањена. Пали су предводници устаника Душан Мандић[2)] и Душан Бољановић, а теже су рањени Обрен Мандић, Јово Мандић, Ђорђо Бољановић и Томо Перовић. Тако су у првом устаничком окршају са опасним непријатељем на терену Гацка, у одбрани и заштити голоруког становништва, дали своје младе животе два угледна борца овог краја.

Развојем догађаја у току дана, устанак се проширио и на Самобор, Липник и Јасеник, тако да је створен фронт између припадника оружаних снага НДХ и њихових сарадника, с једне и устаника, с друге стране, на линији: Јасеник-Липник-Самобор-Пустопоље-Степен--Кобиља глава, у дужини од око 15 км. Фронт успостављен тога дана између јединица војске тзв. НДХ, а касније и италијанских окупационих снага, и устаника са терена југоисточног дијела гатачког среза, постаје сталан и за непријатеља непремостив бедем, све до преузимања ових положаја од стране партизанских јединица по њиховом формирању у овом крају.

У тим вишемјесечним борбама устаници су стекли значајно борбено искуство и постали способни ратници за успјешно супротстављање непријатељу, што је унијело више сигурности и спокојства код самог становништва. Истина, живјело се тешко, јер је требало обезбјеђивати средства за живот, а истовремено и стално држати фронт, спроводити заштиту и не дозволити упаде усташа у села. Морало се и у тако сложеној ситуацији привређивати, често и у условима када су њиве и пашњаци били изложени артиљеријској ватри непријатеља, јер је то био основни предуслов да се преживи и обезбиједи држање фронта. То је било вријеме када се становништво овог краја налазило у мобилном стању, што је захтијевала непрекидна опасност од могућих продора усташа у села. У даљем наставку борби, у току љета и јесени, устаници из Дулића, окупљени у Дулићкој устаничкој чети

[2)] Лугар Душан Мандић био је човјек од акције и склон да покреће многе иницијативе још у предратном периоду. У честим контактима са својим сестрићем Радованом Ковачевићем, предратним комунистом, доста је сазнао о КПЈ и постао њен симпатизер. С обзиро.м на ове елементе, степен образованости, природну интелигенцију, амбицију да увијек буде први у акцији, на патриотизам на који га је као доброг гуслара, инспирисала и народна пјесма могао је у датом моменту и судбоносном тренутку за народ тога краја, зрелије резоновати и гледати нешто даље од многих других. Утолико је његова смрт била већи губитак за НОП овог краја.

(која је тих дана незванично настала), успјешно су и у складу са војничким нормама, водећи повремено борбе, обезбјеђевали села, чиме је, бар дјелимично, омогућено обављање пољских и других радова.

ШИРЕЊЕ УТИЦАЈА ПАРТИЈЕ НА МАСЕ

Устанак који је, непосредно послије одлуке Политбироа ЦК КПЈ од 4. јула 1941. године, букнуо у свим крајевима наше земље, снажно је одјекнуо и на народ источног подручја Гацка, дајући му још већи подстицај да борбу настави и прошири. У оквиру тако брзог ширења народноослободилачког покрета и утицаја Партије на његов развој, комунисти и на подручју Гацка врше снажан утицај на масе. Тако и у Дулићима, на краће или дуже вријеме, борави више чланова КПЈ, између осталих и Слободан Принцип Сељо, Ненад Васић Гојко Гарчевић, Блажо Ђуричић, Обрен Старовић, Максим Горановић, Боро Авдаловић и Ристо Милошевић. Ови комунисти и политички активисти интензивно су радили на припреми народа за борбу против окупатора и укључивање маса у народноослободилачки фронт који је дјеловао под руководством КПЈ. Још у почетку Дулићи постају врстан центар у овом крају Гацка. Дјеловали су успостављањем непоередних контаката са појединцима, угледнијим личностима, а касније и путем скупова. Њихов рад огледао се у објашњавању циљева НОБ-а и улоге КПЈ као јединог политичког предводника народних маса у борби за национално и социјално ослобођење. Таква активност значајно је допринијела развијању политичке свијести код становништва, отварању перспективе и стварању борбеног расположења на терену. Присуство ових другова у Дулићима првих устаничких дана имало је двоструки значај: прво — што су ранија сазнања о радничком покрету многима постала јаснија; друго — што су људи увидјели да су њихова идеј-'на стремљења исправна и да им је мјесто једино у строју бораца народноослободилачког покрета.

Развијање политичког рада, као и одржавање континуитета тога рада посебно са омладином, досљедно и веома одговорно је, у границама датих могућности, спроводио млади комуниста, предратни напредни омладинац Ристо Милошевић, учитељ из Гацка који је у љето и с јесени 1941. године боравио у Дулићима, настањен код својих рођака Мандића. Он је цијело мјесто држао у курсу политичких збивања, што је било од великог значаја, посебно за правилно усмјеравање омладине и изграђивање њеног јединства, што је имало и шири смисао. Био је укључен у све акције, и то и као иницијатор и као извршилац, које су предузимане у Дулићима ради мобилизације становништва за покрет и спровођење диференцијације у мјесту у периоду опредјељења за НОБ. Пошто се у то вријеме у Дулићима налазио и један радио-апарат који је био смјештен у кући Мирка Г. Мандића, гдје је становала породица Андрије Сенића, људи су се свако вече масовно окупљали око њега и слушали вијести, а при чему је за њих посебно интересантно било оно што се догађало на руско-њемачком фронту. Ристо је често био и тумач тих вијести. У то вријеме када је степен политичке уздигнутости и теоретског знања младих у Дулићима био доста скроман, када су се људи суочавали са многим непознаницима, када су наоко мала сазнања о Партији и револуцији представљали велику предност за сваког појединца, и када је требало политички дјеловати ради мобилизације цјелокупног становништва у мјесту, Ристово активно присуство у то.ј средини и његов рад представљали су драгоцјен допринос, у првом реду на развијању политичке свијести

и неопходних сазнања о СКОЈ-у и Партији у главама преко 50 омладинаца и омладинки колико их је тада било у Дулићима. Његов револуционарни рад оставио је дубок траг у Дулићима, и то у времену када се опредјељивао за одлуку о будућности овог мјеста, и када су Дулићи представљали базу и центар партизанског покрета за овај крај Гацка.

То је био тренутак када је и најмања помоћ политички израслијих и боље информисаних другова значила много. Зато је и утицај активиста и политичких радника, чија се имена овдје наводе, био од изузетног значаја за Дулиће и њихову ширу околину. Они су били личности које су покренуле све што је било патриотски расположено и спремно да се бори за покрет у Дулићима и уопште у томе крају.

Захваљујући створеним предусловима, Дулићани су већ на почетку јесени 1941. имали своју чврсту политичку оријентацију, прихваћену од већине становништва, посебно од омладине и неколико угледнијих личности. При том су се у раду на организовању устанка највише истицали: Максим Мандић, Никола Мандић и омладинац Раде Ненадић. Та оријентација била је — народноослободилачка борба и социјалистичка револуција, на чијем је челу КПЈ.

Под утицајем четничке пропаганде[3'], која се била већ пренијела и на терен Херцеговине, чији су протагонисти у овом крају Гацка били свештеник Радојица Перишић из Горњих Казанаца и неки подофицири и жандарми бивше Југославије — један дио становника Дулића (заселак Галешина) заузима супротан став од већине и окреће се против НОБ-а. Тиме се одваја од осталог, много већег, дијела села. Тако је дошло до оштрог определења унутар Дулића, гдје се породице Мандић, Ненадић, Сенић и Вуковић у цјелини опредјељују за НОБ-у, као и мањи број чланова породица Николић. Три породице Николић, које су од давнина живјеле у Горњем Селу, међу Мандићима, чврсто се вежу за покрет, док породице Николић из Доњег Села (група домаћинстава на простору званом Заглавица), као и изузеци из Галешине остају полунеутрални, с тим што се у почетку више вежу за Галешину, а касније за партизанске Дулиће. Овом подјелом долази што се огромна већина Дулићана (око 85°/о) опредјељује за НОБ. Таква ће се подјела, сем мањих помјерања у корист већине, задржати све до краја рата. Према томе, у процесу цјелокупних ратних збивања, све до ослобођења Гацка крајем 1944. године, под партизанским Дулићима треба подразумјевати Горње село, Живу Каменицу и Доње Село (сем групе кућа Заглавица). То је, уистину, и била тврђава партизанског покрета на простору југоисточног дијела гаташког среза. Велику спрегу међу народом направила је италијанска политика после реокупације Херцеговине у септембру 1941, када преузима власт од усташа, а Србима обећава повластице само да се смире и да ће све да добију од њих.

ФОРМИРАЊЕ И ДЈЕЛОВАЊЕ ДУЛИЋКЕ ПАРТИЗАНСКЕ ЧЕТЕ

Крајем септембра 1941. у Дулићима је била потпуно сазрела ситуација и створени су сви битни предуслови за формирање прве партизанске јединице. Село је у то вријеме имало доста искусних бораца, чврсто опредијељених за покрет. Они су располагали одређеним бро-

[31] Партизанска чета Др Косте 1'рубачића и Муја Ковачевића — Митра са којима је био и проф. ЈБубо Вушовић заробили су 19. 1. 1942. у с. Врби (Гацко) Четнички штаб за источну Босну и Херцеговину на челу оа мајором Бошком Тодоровићем; али су их преотели четници попа Перишића у с. Крсцу (пл. Голија).

јем пушака, пушчане муниције и нешто друге опреме. Пошто је у Дулићима постојала устаничка чета, ксја је одржавала континуитет борбених дејстава против усташа и Италијана и борбено расположење становништва још од 6. јуна, када се овај нарсд дигао на устанак —• у октобру је оцијењено да у Дулићима има довољно бораца да се фсрмира партизанска чета. Међутим, број расположивих пушака за такву јединицу био је недовољан, па је одлучено да се, за почетак и као језгро будуће чете, формира партизански вод, с тим да се убрзо, чим се зато стекну основни услови, формира чета. Одмах се пришло припремама, којима су руководили Максим и Никола Мандић.

Пред крај октобра 1941. једне вечери су се окупили борци из-Горњегј Села, Живе Каменице и Доњег Села. Нашли су се у кући Милутина О. Мандића, великог привржeника покрета, чија је кућа, иначе, служила за окупљање многих политичких радника. Истог дана у Дулиће је дошао и Блажо Ђуричић,члан КПЈ. Он је борце и све друге овдје присутне упознао са војнополитичком ситуацијом и развојем устанка у земљи, а посебно у Херцеговини и у Гацку. Блажово излагање примљено је са великим одушевљењем и оставило је снажан утисак на све присутне. Затим је утврђена организациона структура вода и његово бројно стање. У састав вода ушло је 28 бораца. За командира вода изабран је Јован А. Мандић, добровољац са Солунског фронта. Вод је одмах добио и основне задатке. Обезбе^ђење мјеста од упада усташа и Италијана и заштита становништва; стварање услова за дјеловање политичких радника на терену Дулића и шире; онемогућавање дјеловања прочетничких елемената и њихових пропагатора. Иако по формацији мала, ова јединица, са статусом регуларне јединице, није била значајна само са војничког гледишта. Она је представљала велику гаранцију за спровођење цјелокупних политичких активности на терену везаних за ширење и јачање народноослободилачког покрета.

У јесен 1941. године НОП у Херцеговини је већ имао дефинисане војноорганизационе форме, које је усмјеравала и обликовала Партија, а у гатачком крају била је створена солидна политичка основа за даљи развој и ширење покрета. Партија је у многим селима гатачког среза имала своја упоришта која су служила као база за даље ширење и јачање покрета. Једно од таквих упоришта, и то врло значајно, било је село Дулићи, јер су они представљали сигуран ослонац Партији за даље развијање покрета на југоисточном подручју Гацка. То је био сигуран и безбједан терен за окупљање и састанке, као и дјеловање политичких радника и организатора устанка са терена Гацка и граничног подручја Црне Горе.

Почетком новембра у Дулићима је основан и први актив СКОЈ-а у који су ушли омладинци: Раде Ненадић, Момчило Мандић, Вукашин Сенић, Петар Ј. Мандић, Бориша Мандић, Владо Ненадић, Рајко Мандић и омладинка Босиљка В. Мандић. За секретара актива изабран је Раде Ненадић. Актив је основао Боро Авдаловић, предратни члан КПЈ. Убрзо је актив ојачан пријемом нових чланова.

Тако повољан развој ситуације омогућио је да се створе сви потребни услови за формирање Дулићке партизанске чете. Свакако, један од врло битних и темељитих услова био је расположење становништва из чије средине су се могли регрутовати способни, одлучни и за револуцију поуздани борци, са великим борбеним искуством, стеченом у петомјесечним борбама против оружаних формација тзв. НДХ и италијанских окупационих јединица, као и против њихових помагача. Други важни и битни фактори били су: постојање раније формираног партизанског вода, који ће послужили као

језгро за четну формацију; располагање неопходним бројем пушака (30 војничких и неколико ловачких), одређеним количинама муниције и нешто бомби; политичко расположење и опредијељеност за НОБ знатног броја становника и истакнутих појединаца (Станко Тепачевић, Обрен Тепачевић, Обрен Црногорац и др.) сусједних села, која гравитирају према Црној Гори (Стари Дулићи, Вратковићи и Казанци), што је, такође, био резултат дјеловања активиста Партије. Уз то, преко ових села било је могуће одржавати везе и сарадњу са политичким центрима и партизанским војним формацијама на подручју никшићког среза.

Почетком новембра 1941. године, на иницијативу Риста Милошевића, пришло се припремама за формирање чете. Те припреме текле су организовано и релативно брзо су извршене. За мјесто окупљања бораца и формирање чете изабрана је кућа Крста Ђ. Мандића. Омладиници су, према утврђеном распореду, обавијестили све борце и још неке друге мјештане из Горњег Села, Живе Каменице и Доњег Села о мјесту и времену гдје ће се одржати скуп.

Скуп је одржан у првој половини новембра и било је присутно око 50 људи, узраста од 17 до 50 година. Одлука о формирању чете донијета је једногласно. Према списку који је том приликом сачинио Момчило Мандић, у саставу чете ушло је 40 бораца, и то сви они који су посједовали оружје њих 30, и 10 без оружја, с тим што је договорено да се расположиво оружје користи позајмљивањем, нарочито у току извршења стражарских задатака, патролирања, као и приликом држања објавница на истакнутим тачкама према положајима непријатеља. Старосна структура бораца у чети је била таква да су преовлађивали млађи људи, способни и за највеће физичке напоре. Сваки борац у чети, као што је речено, није могао бити наоружан, јер је то било вријеме када се још тешко долазило до оружја, тим прије што су у састав чете из појединих домаћинстава ушла по 2—3 бораца, а оно је имало једну или двије пушке. За командира чете изабран је Јанко Мандић, лугар из Дулића, а за комесара Владо Сенић, колониста и ђак повратник из Војводине, рођен у Дулићима, гдје је завршио и основну школу. Замјеник командира чете, као и помоћник комесара чете нису бирани, јер те функције још нису постојале.

Формирање Дулићке партизанске чете, као прве у овом крају Гацка, и само њено постојање и дјеловање на томе простору имало је велики политички и војни значај. У првом реду, што је она представљала и чврст ослонац на рад на даљем развијању и ширењу покрета, и респективну снагу и сигурну брану за спречавање и ширење четничког покрета који се, некако упоредо са нашим покретом, развијао у неким околним селима, са својим центром у селу Казанци, гдје су дјеловали поп Радојица Перишић и неколико бивших жандарма.

Чета је, као стална војна формација, могла још организованије да прими на себе обезбјеђење и гарантује ефикаснију одбрану становништва овог краја од усташких упада и прогона. Са четом су Дулићи — као већ освједочено и шире познато партизанско упоришти, или „Мала Москва", како су их у то вријеме називали сами четници, — постали још сигурнија база за политички рад и центар из којега се могло ефикасно и плански дјеловати на јачању народноослободилачког покрета. Њено присуство и дјеловање на простору преко којег је остваривана сарадња између партизанских јединица са терена никшићког среза, с једне, и јединица са ширег подручја Гацка и источне Херцеговине, с друге стране, било је од изузетне

важности. Чета ће касније чинити језгро и основу за формирање партизанског батаљона „6. јуни", када ће ући у његов састав као Прва чета, и у свој састав укључити борце из Вратковића и Старих Дулића. Доста је уложено труда и рада, али најмање да, се отпочне борба против Италијана.

У пролеће 1942. војнополитичка ситуација у срезу, гатачком била је врло сложена.[4] Поред јаког италијанско-усташког гарнизона у Гацку, у срезу гатачком налазила су се и усташка упоришта у Борчу и Фазлагића Кули, а и утицај четника на терену био је врло јак, на шта су указивали и Оперативни штаб за Херцеговину и Партија, напомињући на опасност од либералног односа према четничко'м покрету. Партијски и политички рад у гатачком срезу био је отежан, јер је и партијска организација била малобројна. У неким селима није било ни једног члана Партије. По разбијању и уништењу четника у Невесињу и у Гатачкој површи од стране Првог ударног партизанског батаљона, четници попа Перишића (око 150 до 200 четника) и даље су под својом контролом држали знатан простор (Доње и Горње Казанце, Малу и Велику Гареву, Добреље, Пусто поље, Гат и Галешину) у Горњем гатачком пољу, са главним упоришћем у селу Казанци. Команда сектора Гацко је два пута (15. и 22. фебруара 1942.) покушала да разоружа четнике у Казанцима и другим селима везаним за њих, али без успјеха. Таква ситуација се одражавала и на Дулиће као трајно и поуздано партизанско упориште, јер је битно отежавала њихов положај. Дулићи са својом четом били су непосредно и стално супротстављени четницима у Казанцима и онима из других села која су била под утицајем попа Перишића. С друге стране, морали су да се обезбјеђују од усташа са правца Фазлагића Куле, а истовремено су били база и ослонац партизанским јединицама које су са других терена долазиле и учествовале у борбама против четника. И у том периоду, када је било тактизирања и либералног односа према четницима и њиховом покрету, партизански Дулићи и дулићки борци остали су бескомпромисни, одлучно се борећи против четника и дајући свој допринос разбијању њихове организације на овом простору.

Дулићка партизанска чета с почетка као самостална, а касније као Прва чета батаљна „6. јуни", учествује у свим борбама које су вођене против окупатора и домаћих издајника (четника и усташа) на терену југоисточног подручја Гацка, од њеног формирања до пред крај априла 1942. Посебно се истиче у борбама које су вођене на простору Казанци-Дулићи-Гат, против четника и Италијана крајем марта и почетком априла 1942. године.

Баш тих дана су предузета офанзивна борбена дејства са циљем разбијања четничких снага на простору Д. и Г. Казанци-Б. Гарева-Добрељи-Пустопоље-Гат и стварања слободне територије на југоисточном простору гатачког среза и повезивања те територије са територијом на граничном простору Црне Горе (Бањани и Голија) и гатачке површи. За реализацију овако постављеног циља, поред Првог ударног батаљона, анагажоване су још и слиједеће јединице: Жупско-пивски батаљон, дијелови гатачког батаљона, део Бањско-вучедолског батаљона, дијелови батаљона „Владимир Гаћиновић"

Партизани у Гатачком крају нијесу нападали Четнике све до 22. II 1942. године, па ни тада нити су могли ма шта да ураде Четницима попа Перишића који се био осилио од јесени 1941. године (између пл. Голије и Волујака) све док га није разбио и истерао 1. Ударни Херцеговачки партизански батаљон. (Зборник Том III књ. 2 док. 92 од 4—8 априла 1942. године).

и дио батаљона „6. јуни". Са батаљонима који су са јужне стране нападали положаје на Гату и Пустом пољу налазио се Миро Попара, политичхи комесар Оперативног штаба.

У борбеном распореду јединица за ова дејства, Прва чета батаљона „6. јуни" добила је изузетно тежак задатак — да заузме Гат, топографски јак објекат, утврђење које је изградила још аустроугарска војска и кључну тачку у систему четничких положаја.

У садејству са ударном четом батаљона „6. јуни" и под командом командира чете Николе Мандића, чета је ово упориште (сам његов врх) заузела, разбила и збацила четнике са истог и протјерала их у правцу села Добрељи. У наставку борби, када су четници и Италијани у више наврата предузимали противофанзивна дејства, са тежиштем на правцу Пусто поље-Гат, и основним циљем да поново заузму и поврате Гат, на који су јуришали уз подршку италијанские артиљерије из рејона Зборна Гомила — чета је, водећи тешке петодневне борбе и уз садејство сусједних јединица, одбила све нападе непријатеља и задржала Гат у својим рукама све до коначног сламања напада четника и Италијана, 4. априла 1942. године, њиховог расула и повлачења у италијанско — усташке гарнизоне у Автовцу и Гацку. Тада је и остварен циљ партизанске офанзиве и створена већа и значајнија слободна територија.

Петог априла у кући Мирка Р. Мандића у Дулићима одржан је шири војнополитички састанак са старјешинама и члановима Партије из свих јединица које су учествовале у нападу на Казанце и Гат, као и са теренцима тога краја. Састанком је руководио Миро Попара, политички комесар Оперативног штаба за Херцеговину. Он је присутне упознао са ситуацијом у Херцеговини, Црној Гори и Далмацији, као и са наредбом врховног команданта Тита о хитном извршењу припрема за напад на усташко упориште Борач. Миро је на томе састанку саопштио и наредбу о формирању два херцеговачка одреда.

У даљем току борби, вођених у прољеће 1942, чета је била стално ангажована у одбрани слободне територије и затварала је правац Автовац-В. Гарева. Крајем априла она је ушла у састав новоформираног Четвртог ударног херцеговачког партизанског батаљона, као његова друга чета.

Првих дана маја непријатељ је из свога гарнизона у Автовцу, вршио појачан притисак и изводио чешће препаде и испаде на положаје наших снага које су браниле слободну територију у југоисточном дијелу Гацка, са центром у Дулићиима. У то вријеме у овом ᵏРᵃЈУ Јᵉ организовано функционисала и мрежа органа народне власти. У Дулићима је било сједиште Општинског народноослободилачког одбора, који је, преко сеоских НОО, успјешно организовао снабдијевање јединица и команди, као и самог становништва на цјелокупном подручју слободне територије. Овај одбор је вршио и све друге функције органа народне власти.

Седмог маја 1942. на простору Самобор-Липник-Автовац, гледано по јачини ангажованих снага, вођена је једна од највећих и најжешћих борби од почетка устанка, позната по називу „борба код Самобора". Обједињене италијанске и четничке снаге, по извршеном распореду на простору Автовац-Михољаче, у јутарњим часовима су отпочеле напад на правцима према Самобору и Липнику, са циљем да разбију одбрану партизанских јединица на линији: Липник — Самобор — Добрељи — Пусто поље и овладају слободном територијом између пута Автовац — Кобиља глава и границе Црне

Горе. По прихватању борбе на правцу Автовац — Самобор, гдје су пападале италијанске снаге, Друга чета Четвртог батаљона је, послије вођења маневарске одбране у ширем рејону Самобора, у одлучном тренутку и под командом командира и комесара чете, Максима Мандића и Ивана Старовића, прешла у противнапад. Она је у силовитом и незадрживом јуришу зауставила даљи продор Италијана на овом правцу, а затим, у садејству са дијеловима чете, која је држала положаје код села Добрељи, предвођеним замјеником командира чете и великим јунаком тога краја Љубом Курдулијом — разбила борбени поредак италијанских јединица, нанијела им велике губитке и натјерала их да се у паничном бјекству повуку ка Автовцу. Италијани су, поред губитака у људству, оставили знатне количине оружја и муниције на бојном пољу, а чети су, поред осталог, пала у руке и два тешка митраљеза „бреда". Заробљени италпјански војници су, скрштених руку на грудима и уз показивање фотографија своје дјеце, молили да не буду стријељани. Упућени су у Штаб сектора.

По разбијању италијанских снага на правцу Самобор, четничке и италијанске снаге, које су нападале на правцу Автовац — Липник, разбиле су наше јединице, које су браниле тај правац, и оне су се у нереду повукле у Автовац. У овој борби су из чете, борећи се јуначки, пали Филип Мандић и Нађељко Мандић, а теже су рањени командир чете Максим Мандић, Милан Николић, Момчило Мандић и Крсто Мандић. У овој борби је, као што је речено, храбро пао и јунак Љубо Курдулија.

У току треће непријатељске офанзиве непријатељске снаге из гарнизона Гацко и Автовац предузеле су напад према Равном и Казанцима. Непријатеља је на правцу Равног задржао Шести батаљон Прве пролетерске бригаде, док је на правцу Казанци успио да се домогне доминантних положаја у гатачкој котлини, чија је кључна тачка била узвишење Гат. На просторији Казанци — Гат — Дулићи, 11. јуна 1942, вођена је жестока борба у којој је учествовала и ранија Дулићка чета (2. чета 4. .'ударног батаљона). У тој борби чета је заробила замјеника попа Перишића, Дамјана Ђорића.

Послије неуспјеха јединице Прве и Друге пролетерске бригаде у настојању да разбију и униште четнике на простору југоисточно од Гацка, четници су истакли црни барјак на Гату и славили своју велику издају, а затим, немилосрдно, кренули на партизанске Дулиће, које су још бранили дијелови Дулићке чете. Заузели су их и спалили до темеља.

АХМЕТ ХАЏИЋ

РЕВОЛУЦИОНАРНА ОМЛАДИНА ПРОЗОРА

За вријеме Краљевине Југославије Прозор је био типична касаба. У њему не само што није било индустрије, него није имао ни веће занатске радње, па чак ни многи занати у њему нису били заступљени.

У таквој средини, разумије се, није било радничке класе која би била носилац револуционарних идеја, већ је то била напредна омладина која је припадала различитим друштвеним слојевима. Дакле, први пропагатори револуционарних идеја и утемељивачи револуционарног покрета у прозорској средини били су млади људи, који су се школовали, или изучавали занате у Сарајеву, Мостару и другим развијеним пролетерским срединама, а у Прозор долазила повремено, углавном за распуст, и том приликом ширили идеје радничког покрета и КПЈ.

ЗАЧЕЦИ НАПРЕДНОГ ПОКРЕТА

У ондашњем Прозору, као и у другим сличним мјестима, млада генерација је улазила у живот и остала запамћена по врло упорној борби за нови живот, тачније, за мијењање окамењених норми живота.

Конзерватизам те средине, њена давно одживљења схватања и начин живота, њене подјеле, нарочито националне и вјерске, и супротстављености — млади су ломили без икаквих предрасуда. Они су у ову запарложену касабу уносили ведрије и топлије тонове, повукавши за собом и обичне грађане, зближавајући их и оплемењујући њихов живот и њихово дружење бројним културним, спортским и другим приредбама чији су организатори и извођачи готово искључиво били ови омладинци.

За појаву и развитак револуционарног покрета у Прозору од пресудног значаја је било што је већина младих, спремајући се за живот у развијеним срединама и усвајајући и примјењујући тековине науке и општег људског напретка, постала неуморни пропагатор радничког покрета и носилац напредних идеја у том крају. Заправо, највећи број ових младића долазио је у Прозор на распут као чланови СКОЈ-а, па се тако постепено стварало језгро за револуционарно буђење у Прозору.

Први заговорник комунистичке активности и први члан КПЈ са прозорског терена био је неуморни пропагатор комунистичких идеја Осман Сабитовић Бего, из села Дуга, онда студент Правног факултета у Београду.

Осману се у годинама пред рат придружио онај дио омладине која је својим дјелом и животом обиљежила настајање једног новог доба и живота у њему.

У овој групи омладинаца уз Османа Сабитовића најуспјешнији су били: Мехо Пиролић, Омер Омановић, Салих Хаџић, Хусо Маслић, Мухјудин Кадрић, Цевад Јусубеговић, Мухарем Нухефендић, Ешраф Исламовић Тоулага, Мухамед Шешкић, Рудолф Меркадић, Фадил Нумић, Нумо Омановић, Нијаз и Намик Ћехић и још неки њихови саборци.

Сви ти другови су у вријеме окупације наше земље постали борци НОБ-а, а њих једанаест је у тој борби дало своје животе, тако да је ослобођење земље дочекало само њих петорица.

Револуционарну мисао коју су у Прозору ватрено пропагирали Осман Сабитовић Бега и његови другови врло брзо су усвајали и друЗи млади људи који су у тој варошици живјели, а и један број сеоских младића, претежно оних који су окушали тежак живот сезонских радника. Идеје које је пропагирао друг Бего први је у Прозору прихватио кројач Назиф Нуспахић, а ускоро су му се придружили Фадил Буљина, Ахмет Муминовић, Нумо Омановић, Ибро Омановић, Ешреф Нухефендић, Салих Зајмовић Бијур, Енвер Хаџић и Авдо Хаџић, а од сеоске омладине Мустафа, Мухарем и Осман Осмић, Томо Ментеш, Ибро Мањушак, Мухарем Вугдалић, Салих Јусуфбеговић и још неки.

Иако се тада, због илегалних услова дјеловања, морала скривати припадност СКОЈ-у и КГ1Ј, сви ти млади људи су један у другоме са лакоћом препознавали политичке истомишљенике, јер су сви, без устезања, испољавали своју политичпу припадност. Зато је и изгледало да у Прозору још од 1937/1938. године дјелују организације КПЈ-е и СКОЈ-а, иако је прва ћелија КПЈ у овој вароши формирана двије године касније, 12. јуна 1940. године.

Но, без обзира на то, под утјецајем друга Османа Сабитовића и његовим непосредним руковођењем овим младим људима, у Прозору је у годинама пред рат стасала једна револуционарна генерација која се борила за општи напредак средине из које је потекла. Она се најприје огласила у културним, спортским и другим приредбама, да би ускоро учествовала и у његовом политичком животу.

С обзиром на тадашње друштвено-политичке прилике, као и на илегалне услове дјеловања комуниста, ваљало је за рад напредног покрета, а прије свега за младе генерације, изнаћи облике и могућности ангажовања који би им створили услове за њихов размах и, колико је више могуће, илегално дјеловање.

У то вријеме најчешће и најомиљеније састајалиште младих биле су просторије Културно-просвјетног омладинског муслиманског друштва „Ухувет", у чијој су управи, све до 1939. године, сједјели и главну ријеч имали људи изразито конзервативних схватања. То друштво било је смјештено на најпогоднијем мјесту у Прозору. Осим тог друштва, у мјесту су тада дјеловали „Хрватска читаоница", и „Чиновнички клуб", али су и у тим организацијама управе углавном држали конзервативци и клерикалци.

Културна заосталост, велике имовинске разлике и на њима засноване различитости живљења, подијељеност и немала подвојеност становништва на вјерској и националној основи — погодовали су егзистирању национално и сталешки затворених друштава и организација, каква су била сва три поменута друштва.

Осман Сабитовић је био иницијатор продора револуционарне младости у свакодневне активности друштва „Ухувет", које се под његовим утјецајем и уз подршку неколико виђенијих грађана, освједочених демократа, оријентисало на прогресивне идеје и дјеловање за животне интересе овога народа. Такво друштво још од 1937. године почиње да мијења своју физиономију. Тој младости и њеним погледима на живот и на односе међу људима, та вјерска, национална и сталешка затвореност дјеловале су као нешто архаично и музејско, нешто што је одживјело свој вијек.

Да би се „Ухувет", иначе бар по називу, омладинско друштво, тако регистровало приликом оснивања, одмах по завршстку првог свјетског рата, те да би се ослободило конзервативних стега у свом дјеловању — ваљало је, прије свега, мијењати његову управу и правила. То није ишло ни лако ни брзо. Заправо, тек концем 1939. друг Бего (Осман Сабитовић у Прозору је био познатији по том надимку него под властитим именом, и тај надимак му је остао) је организовао све напредне чланове друштва, а посебно омладину и међу њима ђаке који су имали приступ у ово друштво — да на заказаној главној скупштини друштва у нови управни одбор бирају напредне младе људе, а међу њима неколико освједочених симпатизера Партије и припадника револуционарног радничког покрета.

Тој годишњој скупштини омладина је масовно присуствовала и у врло живој а на моменте и бурној дискусији успјели су да у управни одбор изаберу мање-више све оне које је предложио друг Бего. Преузимањем кључних позиција у том друштву, које је било главни носилац културног па и забавног живота, у Прозору је наступио корјенит преокрет у његовом масовном раду, па се одмах послИје тога приступило и промјени друштвених правила. Такође се одмах, уз лично учешће друга Беге, приступило чишћењу књижнице од конзервативних књига, што је учињено у сарадњи са новим књижничарем, за којег је изабран један од напредних омладинаца,

Треба напоменути да су тада први пут у историји Прозора ангажоване и неколике омладинке — Муслиманке, које су учествовале у извођењу појединих представа.

ОСНИВАЊЕ ПРВЕ ЋЕЛИЈЕ КПЈ

Тадашња ситуацијиа у Прозору, другу Бегу је била добро позната и, по његовој процјени погодна за рад Партије, па је, по директиви тадашњег Обласног комитета КПЈ за Херцеговину, приступио формирању прве ћелије КПЈ у Прозору, са четворицом чланова Партије и тројицом кандидата[1'].

Састанак са овим друговима, без предвиђених кандидата за чланове КПЈ, друг Бего је одржао у Хаџимулином гају, непосредно близу Прозора, с тим да на одређено мјесто другови стигну са разних страна, како не би било запажено сакупљање на тако скровитом мјесту, што је могло бити сумњиво.

Прво је друг Бего саопштио сврху састанка и прогласио присутне члановима Партије, и то: гостионичара Мату Мештровића, кројача Назифа Нуспахића, гостионичара Љубу Бризара и обућара Ахмета Хаџића, те тиме прогласио формирање прве ћелије КПЈ у Прозору.

Уједно је друг Бего прогласио за кандидате за чланове КПЈ другове, пољопривредног радника Ахмета Муминовића, радника Мустафу Осмића и кројачког радника Фадила Буљину.

Тај састанак је одржан 12. јуна 1940. и од тада прозорски комунисти дјелују организовано.

Иако је био означен за срекретара ћелије Мато Мештровић, ћелијом је у ствари руководио друг Бего, све док није концем 1940, затворен и отјеран у логор Јасеновац, гдје га затичу и ликвидирају усташе.

До тог сазнања дошао сам прије неколико година из писаног сјећања друга Авда Хума о Беги, које се налази у архиви Општинског одбора СУБНОР-а у Прозору.

У новембру 1940. из војске се враћа Мехо Пиролић и он, већ у децембру исте године, постаје секретар ћелије, а у истом мјесецу је примљен у Партију и Мустафа Осмић.

У то вријеме је ослабила веза са Мостаром, па ће је једно вријеме одржавати Ахмет Хаџић сарађујући са Суљом Хусеинагићем, обућаром у Мостару. Ваљда и зато што су били и по струци колеге, добро су се познавали и успјешно сарађивали.

Прије хапшења друг Бего нас је често упознавао са развојем сктуације у свијету. На жалост, он је ухапшен прије почетка рата на нашем тлу, чиме је задат озбиљан ударац нашем раду, јер он неће учествовати у припремама за оруажни устанак. Уз то су и везе са Мостаром поново ослабиле, мислим ради преврата и доласком усташа које су, на првом мјесту, прогониле комунисте, ради чега су се многи другови склањали и сакривали.

Покушај Мехе Пиролића са личним уласком у Мостар и Јабланицу уочи почетка устанка није успио, тако да није успоставио ту везу, па се оријентише према Ливну, односно Цинцару, гдје је већ била формирана Ливањска партизанска чета батаљона „Војин Зиројевић". Као првог партизана из Прозора, друг Мехо шаље Рифата Омановића „Горовића" са писмом за ОК КПЈ Ливно, у октобру 1941, гдје Рифат остаје као партизан, па од тада веза Прозора успјешно функционише са Цинцаром.

У октобру или новембру 1941. примљен је у Партију и кандидат Ахмет Муминовић, па је на тај начин број чланова КПЈ повећан на 7 чланова.

Међутим, из Прозора је, као прва група партизана, кренуло неколико младих људи још у другој половини новембра 1941. године. У тој групи су била и тројица чланова КПЈ, па су тако у ћелији остала четири члана.

Рад партијске организације био је, углавном, на пропагирању радничког покрета и сакупљању оружја, нарочито за вријеме капитулације Краљевине Југославије, када су се њени војници враћали кућама. Но, на томе је радила и „Хрватска стража" како су се звали припадници Мачекове „страже", односно први добровољци за НДХ, и то под строгом пријетњом да ће бити стријељани сваки онај који не преда и оружје и одјећу и све остало што је донио са собом. Чланови Партије су се залагали да се то ипак, склања и сакрива, ако их већ неће предати или продати симпатизерима радничког покрета, односно у селу неком присталици покрета, који су се строго прикривали од усташких власти.

Надаље се радило на прикупљању „црвене помоћи", из које је откупљивано оружје, а и додјељивана касније помоћ фамилијама партизана.

Приликом капитулације Краљевине Југославије, у Прозору је преузела власт једна мања усташка јединица, међу којима је било и цивила, њихових присталица из Бугојна и Горњег Вакуфа, који су са собом довели и једног инжињера који је преузео дужност сресског начелника, тј. предстојника у Прозору.

У сусједству жељезничкој станици Рама, која је припадала срезу Прозор, била је стационирана нека војна јединица југословенске војске. Она је ту била ради чувања једне базе у којој је била смјештена велика количина бензина. Њени војници су пошли према Прозору, да осујете усташе у преузимају власти, али су и оне пошле
645 према Рами, да ове разоружају. Тако су се срели на пола пута, код

„Црног моста", и упознавши се међусобно ко су и шта су — отворил** ватру једни на друге. Али је убрзо погинуо један усташа-цивил, а иначе су се усташе увјериле да су ови са Раме јачи, па су се вратиле према Прозору.

Доласком на Раму, војници су се изгубили незна се куда.

У раду партијске организације чланови Партије су били задужени са појединим подручјима, или по групама села, већ како би који могао да има више утјецаја и познанстава.

Проглас ЦК КПЈ о подизању оружаног устанка прозорска организација је добила са закашњењем, и то свега два-три примјерка, ради чега је сама морала да га преписује у више примјерака на писаћој машини, како би га могла распарчати на шире подручје, по селима.

У међувремену је, као службеник, на жељезничку станицу дошао Намик Ћехић, који је такође припадао нашој ћелији, а преко њега је почела редовно да функциониише и веза са Мостаром и Јабланицом, па је тако ради ћелије био и активнији.

Послије одласка прве групе партизана из Прозора, са тројицом чланова Партије, што се, како је већ речено, збило у новембру 1941, остала су само четири члана, али су и од њих, у почетку 1942, отпала двојица ради свога опортунизма у раду, а један је, на превару, мобилисан у домобране.

У таквој ситуацији преосталу двојицу чланова Ибру Грцића и Мухамеда Шешкића примили су за чланове Партије, те у ;таквом саставу дочекују прво ослобођење Прозора, јула 1942. године.

РАД ОРГАНА НАРОДНЕ ВЛАСТИ

Партијска организација у Прозору је на концу 1941. и почетком 1942. одржавали везу са Мостаром и Цинцаром (ливањска организација). Пошто је ранији прозорски секретар Мехо Пиролић већ био као партизан у саставу батаљона „Зиројевића", под Цинцаром, наша веза је преко њега и функционисала, јер је био и у штабу тог батаљона.

Преко те везе добили смо, на почетку 1942, директиву да формирамо илегални НОО у Прозору, са краћим упутством за његов рад.

На једном партијском састанку именовали смо Мјесни НОО од три члана, који је одмах почео да ради на прикупљању „црвене помоћи", пропаганди НОБ-а и протурању разног пропагандног материјала.

Тај одбор су сачињавали Ахмет Хаџић, Мато Мештровић и Велија Чампара, тада геометар у Прозору, који је у међувремену био кандидован за Партију.

Одбор је пропагирао међу људима да се не одазивају на позиве у војску НДХ, ангажовао се на сакупљању санитетског материјала каји је одмах слат под Цинцар, партизанима, као и на испомагању партизанским фамилијама чији су храниоци већ били у партизанима.

Тај одбор је дјеловао успјешно, разумије се, илегално, све до јула 1942, када је први пут ослобођен Прозор. Тада се приступило избору новог Мјесног НОО за Прозор, на потпуно демократски начин.

По махалама и појединим дијеловима Прозора сазиване су конференције свих бирача. Први пут су учествовале и жене, истина у малом броју, гдје су јавно бирани одборници за тај дио мјеста, према броју бирача и величини насеља.

У тај одбор опет је биран Ахмет Хаџић за предсједника, Ђулага Исламовић за секретара, Ибро Грцић за благајника (економа), а за одборнике: Назиф Зајмовић, Карло Гашић, Марко Бошњак, Јуре Мештровић, Сафет Грцић, Идриз Кулоглић и Лука Паклар.

Одбор је врло успјешно радио на свим питањима и проблемима становништва, пошто га је становништво и прихватило као своју праву власт, с обзиром на то да су сви чланови бирани потпуно слободно, на најдемократскији начин.

Поред осталог, тај одбор је формирао радионице, на примјер кројачку, обућарску, бријачку, пекарску, ковачку итд., у којима је било ангажовано око 50 људи и жена икоји су знали радити одговарајуће послове.

Одмах је формирана и пролазна кухиња гдје се хранило и неколико најсеромашнијих фамилија, поред пролазника и оних којима није имао ко да ради. Поред осталог, одбор је рјешавао и разне спорове међу грађанима који су расправљани на састанцима одбора, у у присуству завађених. Као карактеристичан примјер за то може се навести једна свађа оца и сина. Наиме, отац је сина истјерао без ичега и икаква права, иако је овај био ожењен и имао дјецу. Он је дошао у одбор, да ту ствар пријави. Одбор је одмах позвао обојицу, гдје се установило, да је син дуже време на дотичном имању и у доброј мјери допринио његовом унапређењу и на тај начин ту оставНо дио своје снаге и живота, те да му и припада дио тог иметка. Пресуда^ је била да отац сину да једну ,њиву, а одређен је и рок када то треба да се изврши. Отац се није слагао са таквом одлуком, па] је није ни извршио у одређеном року, те је син поново дошао да то пријави. Одбор је одмах на својој сједници донио одлуку, да се отац, због неизвршења одлуке, казни са једним овном за потребе пролазне кухиње. И послао је економа на лице мјеста, да одмах изврши ову одлуку. Када је отац видио да нема шале, одмах је сину предао у посјед одређену њиву.

Почетком јула 1942. 1. пролетерска бригада ослободила је Прозор-'. У свим слободним селима, у њих око 35, формирани су сеоски и два општинска НОО, и то у Прозору — за прозорско и уздолско подручје, и на Шћиту — за подручје горње Раме, са сједиштем на Шћиту. Општински НОО састојао се од делегата бираних на састанцима сеоских одбора, већ према величини села и броју бирача које ће овај заступати у општинском НОО. Делегати су на својим састанцима бирали предсједника, секретара и благајника одбора.

Тек што су се консолидовали општински НОО, почело се радити и на припремама за формирање Сеоског НОО за прозорски срез, али се томе није приступило, због повлачења наших јединица са овога подручја према Босни — због надирања Италијана и четника из Мостара и других херцеговачких мјеста. Они су, том приликом, почетком октобра 1942, само за 3—4 дана поклали и побили људе, жене. >и дјецу у Прозору и околним селима, око 800 лица и до темеља попалили око 15 села и насеља.

[2'] Усташки главар, генерал витез Лаха известио је: да је пригодом напада партизана на Прозор пуцано на усташе из Муслиманских кућа, да су Муслимани са весељем сачекали улазак партизана у Прозор и да су Муслимани запалили (католичку) цркву у селу Рама-Шћит. (архив ВИИ бр. рег. 3/10-6, 3/10-2 кутија 214).

МИЛОСАВ ЧАБРИЛО

ВЕЗА ДУБРОВНИК - ХЕРЦЕГОВИНА

Традиционална, узајамна и свестрана сарадња међу народима, селима и породицама у подручју око тромеђе Босне и Херцеговине, Хрватске и Црне Горе прерастала је 1941. године у организоване, континуиране међусобне везе НОП-а.

Партијске организације Дубровника и Требиња током цијелога НОР-а биле су повезане са више добро организованих канала веза. Један од њих је водио преко Млина и Заградиња, други преко Дубровачке ријеке и Голубова камена, односно преко Побрежја, Влаке и Шћенице. У старе традиционалне везе народа Зубаца, Коновала, Боке и Кривошије чврсто су се уткале бројне нити веза НОП-а. Тако је било и са везама Дубровачког приморја са Бобанима и Поповим пољем, као и Трновице са Горњим Храсном. Жељезница је заузимала посебно мјесто у континуитету и брзини међусобних веза организација КПЈ и НОП-а на тим подручјима.

Одлуком Врховног штаба НОВ и ПОЈ (Јосип броз Тито: Сабрана дела књига десета, стр. 117, „Комунист", Београд, 1980) Дубровник са околином је у првој половини 1942, у оперативном смислу, по војним питањима, био везан за Оперативни штаб за Херцеговину. То је имало одређеног утицаја на интезитет сарадње између Дубровника и Херцеговине, јер су, поред осталог, везе са Врховним штабом и пошиљке за исти из Дубровника — ишле тим каналима.

Сваки од споменутих канала веза заслужује посебну обраду, као и везе Дубровника са билећком и вучедолском организацијом КПЈ, јер су такође по много чему специфичне и веома значајне. Ипак, примат, из више разлога, припада каналу веза између дубровачке и требињске партијске организације, преко Млина и Заградиња.

Први организовани ратни канал везе између дубровачке и требињске организације КПЈ ишао је преко Млина и Заградиња. Од јула 1941, када је почео континуирано да функционише, па до конца маја 1942. био је међу више поузданих канала, најглавнији — и по промету и по сигурности. Та веза је, у ствари, успостављена још у мају 1941. и беспријекорно функционисала током цијелог рата. Никада ниједно писмо, порука, или пошиљка, упућени овим каналом, нису пали у непријатељске руке. Многи активисти НОР-а, такође ◁У се успјешно, на једну или другу страну пребацивали овим каналом[1]'.

" За обраду овога канала веза коришћени су бројни и разноврсни извори. Свакако је најинтересантније сведочење Јакова Капора, носиоца Партизанске споменице 1941. и пензионисаног потпуковника ЈНА, главног курира на овоме каналу, с којим је вођено више разговора, а његова казивања забиљежена и на траци снимљена. Мато Јакшић у својој књизи „Дубровник 1941" на више мјеста пише о том каналу, а с њим је обављен и снимљен разговор, у коме се поред осталог, опширно говори о везама са Херцеговином, а највише о овоме каналу веза и људима који су на њему радили. Мато Мајош је у часопису „Наше море" објавио опширан напис „Дубровачка Жупа у НОБ", у којему такође детаљније говори о везама Дубровника преко Млина са Херцеговином. С Мајошом је опширно разговарао, пошто је прочитао материјал „Дубоки су корјени братске слоге око тромеђе без међа" у којем је било доста ријечи и о овоме значајном каналу веза. О томе је писао и проф. Иво Дабелић у „Лаусу", под насловом „Црвена нит повезује младе". Сви су наведени извори кориштени, али понајвише казивање Јакова Капора, као и казивања других активиста НОП-а који су пмали додира с овим каналом; којима су вођени разговори и прављене за-

Поред добре и савремене организације, сретна је околност била што је овај канал ишао преко традиционалних веза породица Марка Маројице у Млинима и Јова Памучине у Заградињу, које су вјековима веома присно и одано друговале. Тако су Памучине за вријеме херцеговачког устанка, средином осме деценије прошлог вијека око три године провеле у избјеглиштву код Маројица, а економске и пријатељске везе су постојале још и прије. Колико су те старе везе поштоване и пријатељство чувано зорно свједочи и примјер из судбоносне 1941. године.

Убрзо по успостављању НДХ, усташка врхушка је у Загреб позвала Марка Маројицу, као врло утицајна човјека и једног од првака ХСС, који је хапшен за вријеме Краљевине Југославије. Понудили су му да буде усташки руководилац у Дубровнику и на дубровачком подручју. Марко се тога није прихватио. И не /само то: пошто се упознао са усташким мрачњачким плановима, и чуо за масовни злочин усташа против Срба, извршен 28. априла 1941. на сајму у Будровцу код Бјеловара, Марко је убрзо пошто се вратио из Загреба, упутио поруку куму Јови Памучини и његовим синовима Бранку и Ратку. Упозорио их је да се усташе спремају на бротоубилачки рат и да они треба добро да се чувају. Такође им је тих дана послао и неколико пушака и знатне количине муниције, с упозорењем: „Чувајте се и не дајте се! Упозорите и друге да се чувају, али не спомињите моје име"[2].

За овај канал је са дубровачке стране био задужен и непосредно је у његовом раду највише ангажован Јаков Капор, предратни скојевац, а од 1941. нодине члан КПЈ и секретар партијске организације у Дубровачкој Жупи, који је био запослен код Марка Маројице у цвијећарској задрузи у Млинима. Са требињске стране за канал је био најодговорнији Бранко Памучина, Јовин син, који је такође био партијски организован. У ствари, обје ове породице, и Маркова и Јовина, биле су у цјелини не само укључене, него и максимално ангажоване у раду овога веома значајног канала везе, али су Јаков и Бранко носили највећи терет тога врло обимног и најчешће деликатног посла. Једном ријечју, били су најодговорнији пред Партијом. Марко је и раније и касније повремено слао овог дугогодишњег радника Јакова Капора код кума Јова у Заградиње. Тако се Јаков у Заградињу и Баонима у јулу 1941. упознао с Драгицом и Радом Правицом, који су по њему упутили поруку Иву Вукушићу и Марији Радељевић, члановима партијског руководства у Дубровнику[3].

Концем јула 1941. у селу Баонине, у кући Будимира Укропине одржан је састанак коме су присуствовали: Драгица и Раде Правица, Иво Вукушић и Јаков Капор. Састанку су присуствовали и домаћин куће, Бранко Памучина, затим Паица Цоцо, Божо Дамјановић из Главске, Ђорђе Зубац из Рупног Дола. Био је то, поред осталог, договор о начину редовног одржавања међусобних веза[4].

Од тада овај канал почиње да организовано функционише као стална веза између требињске и дубровачке организације КПЈ. Посли-

Гшљешке, а то су: Јозо Векић, Јово и Марија Милат, Хусо Лаличић, Никола Костић, Иво Гржетић, Тонко Цота, Ивка Вукушић, Марко (Луке) Маројица и г\~ско (Марка) Маројица, др Јозо Луетић, Влахо Гога, Марко Укропина, Всљко Марић, Ђуро Руњевац, Ратко Крунић, Тодо Куртовић и Вељко Герун.

[21] Ова је порука упућена по Јакову Капору у мају 1941. године.

[3)] Јпков Капор ЗС МР Дубровник, инв. бр. 138; магнетофонски снимак код аутора.

 Исто: и забиљешка „Р — 80" стр. 170 — 172.

је су овим каналом одлазили на састанке у Херцеговину чланови Мјесног комитета КПЈ Дубровника: Милош Жувела, Мартин Кларић, Славко Бусковић, Иво Вукушић, Вуле Глухајић, Хамдија Зупчевић и Балдо Мекишић, инструктори ПК КПЈ за Далмацију Петар Грубишић, Јуре и Мато Билобрк Јоцо, као и Иван Морђин Црни, секретар Окружног комитета КПЈ за Јужну Далмацију, са руководством требињске и Јужнохерцеговачке партијске организације. На тлу Херцеговине су се састајали са Драгицом и Радом Правицом, Ђоком Путицом, Мировом Попаром, Тодом Куртовићем, Војином Поповићем (Петар Божовић) и др.[5] Драгица Правица је такође овим каналом, у два наврата током 1941. године, долазила у Дубровник, на састанке са руководством дубровачке партијске организације. За улазак у Дубровник користила се народном ношњом младих жена из Дубровачке жупе. Први ПУТ ј°ј је такву одјећу посудила сестра Марка Маројице, Јеле, а други ПУТ ј°ј је такву одјећу набавила сестра Ива Вукушић, Ивка, тада управница поште у Млинима[6].

Ту је била још једна сретна околност. Драгица Правица, Марија Радељевић, Иво Вукушић и Раде Правица, тадашњи истакнути функционери у требињском и дубровачком партијском руководству, били су стари познаници и партијски другови са Београдског универзитета, а Иво, Марија и Драгица, још из дубровачке гимназије, гдје су, као скојевци, заједно дјеловали. То њихово вишегодишње друговање прерасло је у присно пријатељство, што се, поред осталог, види и из њихове преписке, чији је мањи дио сачуван и налази се у Дубровачком музеју револуције[7].

Овим каналом је, од краја 1941. до маја 1942., упућено око 40 скојеваца и чланова Партије из Дубровника, Жупе и Цавтата у Јужнохерцеговачки партизански одред. Неки од њих су, по задатку, враћени да раде на терену. У више докумената и у изјавама свједока, говори се и о слању овим каналом из Дубровника великих количина разноврсног материјала херцеговачким партизанима. Поред оружја и муниције, нарочито пуно је слато санитетског материјала и лијекова, писаћег и штампаног прибора, соли .. ,[8]

[5] Исто: и забиљешка „Р — 80" стр. 170 — 172.

[6] Исто: и сјећања Ивке Вукушић „Р-80", стр. 163, Подударно је с тим и сјећање Марије Милатић—Русковић, у чијој кући се Драгица састала с Ивом Вукушићем.

[7] У писму од 30. XII 1941. Кариолан (тајно име Раде Правице) пише другу у Дубровник, да није примио извештај са дубровачког терена и тражи да га што прије пошаљу. Пише о акцијама и заробљавању Италијана. Шаље два часовника да се поправе. Тражи жилете за бријање, сапун за умивање и бријање, 5 већих нотеса. Јавља да су примили послати материјал... Оригинал написан машином, ћирилицом. МР у Дубровнику, П-А/1 531.

Друго писмо упутио је МК КПХ за Дубровник друговима у Херцеговину 21. II 1942. у коме извјештавају да су примили писмо од 18. II и Трећу главу „Историје СКП/б)", а тражи и четврту, како би могли наставити с курсом. Јављају да шаљу радио-апарат, а да су послали и шапирограф, 2 кутије индига, 2 врпце за машину, 450 коферата, масти за пресу, кутију матрица, 20 батерија, 20 оловака, 1/4 литра мастила за налив-пера и 10 арака писаћег папира. Траже да се вези која долази горе спреми нешто хране већ код првих веза. Писмо је потписао Хађо (Михо Мрнаревић), а куцао га је на машину Милан Призниħ. МР у Дубровнику П-А/2, инв. бр. 538.

[8] Мато Јакшић у књизи „Дубровник 1941", на стр. 112 пише: .. . у том магацину, у срцу града, свима њима пред носом, налази се главно партизанско складиште кроз које су још од најранијих дана окупације, па доцније, све док Јозо 1943. није пошао у партизане, пролазиле пошиљке оружја, муниције, бомби, експлозива, велике количине санитетског материјала за партизанске болнице у Херцеговини и Црној Гори; кируршких инструмената, штампарског материјала, машине за писање и умножавање: гештет-

У својим сјећањима Јаков Капор наводи да се користио слиједећим пунктовима у Дубровнику[9)], у књижари „Јадран" на Страдуну прузимао је Миха Херцеговића[10)] и Марина Јакобушића пакете с писаћим прибором (папир, оловке, коверте, мастило, матрице, индига), љекове и санитетски материјал добијао је у болници, од Драга Рашице, Тонка Цота. доктора Одлића, доктора Влаха Новаковића; из апотеке „Мала браћа", такође су добијане веће количине санитетског материјала и лијекова, а нарочито доста јода и алкохола од апотекара фрањевца Цвјетка Јароба, с којим га је повезао Иво Вукушић. У електрорадионици Макса Голуба вршене су оправке радио-апарата, добијане батерије, акумулатори и други технички материјал. Капор је преузимао из казалишта пропагандни материјал, који су умножавали Бранко Беговић, Иво Рачић и Божо Анић. С њима су га повезали Милан и Алекса Признић. Користио се и пунктовима: на Буниђевој пољани, кројачку радњу Виктора Хајона; продавницу конца код Риста Бркана у тадашњој Улици краљице Марије. (Од пуча) гдје су се окупљали Херцеговци који су симпатисали и помагали нашу борбу. То је био значајан центар разноврсних информација и поуздано скровиште, које је Јаков повремено користио, а у једном критичном моменту ту и главу спасио. Користио је и врло значајан пункт веза са затвореним и интернираним активистима НОП-а и ПК КПХ за Далмацију код Јове — Иве Милатић и Марије Милатић — Русковић, повише Буниђеве пољане, у који је августа 1941. допратио' Драгицу Правицу. Ту је одржала састанак с троје чланова МК КПХ за Дубровник (Иво Вукушић, Марија Радељевић и Славко Русковић). То је било убрзо послије савјетовања на Зубачким Ублинама, па је била главна тема разговора припреме за оружану борбу и слање омладинаца у херцеговачке партизане. У дрогерији Ива Катичића на Страдуну, преко Јоза Луетића се добијао разни материјал, понајвише санитетски материјал, али и понешто оружја. Наиме, дрогерија Катичић је била овлашћена да набавља и продаје пушке и ловачки папир и пушчани прах. То је преносио Михо Мрнаревић, и понекад Виктор Јанчић. У апотеци Ника Јежића на Страдуну практицирали су и радили Мирко Терем — Бах и Силвије Финци, који су, према иницијативи Ј. Луетића, експериментисали и успјевали изграђивати запаљиве материје за саботажне акције, па је то слато у Херцеговину. Повремено је контактирао и са кројачима комунистима Хусом Лалићем, Пајом Радмиловићем, Николом Костићем у кројачким радњама код Богдановића и Костића, које су биле пунктови „Народне помоћи". Со[11)] су набав-

нер, ронеа, шапирограф; штампарског црнила за партизанску штампарију у Фочи и за потребе партизанских техника, велике количине хране, постељине за болнице ...".

Војо Ковачевић, генерал-пуковник и народни херој, писао је у титоградској „Побједи", јануара 1973. под насловом „Вријеме ратно из другог угла" и дао врло високу оцјену овој врсти доприноса НОП-а дубровачког и бокељског подручја, што је имало нарочитог значаја за партизанске болнице у Херцеговини и Црној Гори.

[ш] Наводе Јакова Капора у рукопису „Везе и пунктови", потврдили су и употпунили: Никола Костић, Јове и Марија Милат, Јозо Векић, Тончи Цота и Иво Гржетић.

[10)] Иво Гржетић, један од најуспешнијих организатора илегалног рада, члан МК КПХ за Дубровник, прича да је Херцеговић као власник књижаре давао све што је тражено, ако би имао и најчешће је успијевао да набави и оно што он не би имао. Није био члан КПЈ, али се у затвору, по причању Хуса Лаличића и другова, изванредно држао.

[и)] М. Јакшић, у н. д. на страни 113. пише: „Магацин соли био је код Миха Мрнаревића који је неупадно могао да набавља со за прављење „Сладоледа" па је Јозо ... и ту со доносио и односио и све упућивао партизанима.

љали Душан Тодоровић и Михо Мрнаревић а преносио ју је Јозо Векић, који је радио као носач и био неуморан, веома смио и сналажљив активиста НОП-а. У Јозовим склоништима је сакупљана и разна друга роба из скоро свих пунктова.

Најчешће је то он преузимао и на својим носачким колицима преносио[12].

Интересантно је како је материјал из Дубровника пребациван у Млине. Да би се то боље разумјело, потребно је да се укратко упознамо с ликом Марка Маројица. Био је врло напредан и утицајан човек, Рођен је 1886. године у Млинима, засеок Крстац. Године 1920., основао је прву библиотеку на селу, у читавом срезу, и био носилац свестраније напредне активности у Жупи. На првим изборима, Комунистичка партија је у Дубровачкој Жупи добила 302. а све друге партије 45 гласова. Почетком марта 1920. у Жупи је одржана скупштина социјалистичке странке, ксјој су присуствовали истакнути прваци те партије из унутрашњости и предали Жупљанима црвени барјак као партијски симбол и признање. Због напредне активности, Марко је ухапшен и провео је у затвору од 7. јануара до 25. јула 1921. године[13]. Полиција је мислила да је ријеч о ксмунисти. Као напредан пољопривредник почео се бавити производњом цвијећа. Посао је добро напредовао па је настојао да у ту грану производње укључи што више људи. Тако је дошло до оснивања цвећарске задруге којом је он врло успјешно руководио. Истовремено је одржавао везе с напредним људима, био на челу Удружене опозиције и против воље буржоаске власти бивао више пута биран за потпредседника дубровачке општине, што јасно говори о његовој изванредној популарности и великом утицају.

У КПЈ је примљен у октобру 1941. године. Тада је у Млинима основана ћелија КПЈ чији је секретар био Јаков Капор, Марков радник и главни јунак на овом врло прометном и весма значајном каналу веза. Али, душа цјелокупне те активности био је Марко. Својом постојаношћу, промишљеношћу, топлином и спремношћу да помогне човјеку, плијенио је људе и имао невјероватан утицај на ширу околину. Све је то значајно доприносило сигурности нашег пункта у Млинима у вријеме када је Дубровник био крцат непријатељским војним формацијама и преплављен разноврсном агентуром многих обавјештајних центара, чије је сједиште било у граду под Срђом. Маркова кућа, цвијећарник, барака и оближња шпиља били су сабиралиште разних пошиљки које су нам свакодневно стизале из Дубровника. Ту су налазили скровиште и многи симпатизери НОП-а, којима је требала помоћ и заштита. Цвјећарска задруга је слала своје производе у разна мјеста и ван Дубровника, те са више страна примала пошту и пошиљке. То је била дсбра маска за наше пошиљке. Уобичајено је било да Јозо Векић, на својим дрвеним колицима, довезе пакет до аутобуса и

12) Исто, на стр. 111 — 113, пише о Јози: „Поријеклом из Љубушког краја, средњих година, Јозо Векић је радио у Винковцима и као организовани члан радничких синдиката учсствовао ;је у штрајковима и истакао се сво.јом борбеношћу, тако да у Винковцима није више могао наћи упосљења. Прошао је и кроз разне тамнице, и коначно је, трбухом за крухом, дошао у Дубровник и ту се задржао. Тешко је зарађивао свакидашњи крух . .. Висок. мршав, био је познат у граду. У то вријеме Јозо је имао кључеве од магацина, у Улици Побијаној бр. 2, иза Госпе, у којој је, за потребе го-с:-'ионичара Пера Лујака, доносио дрва, пилио их и слагао уз угаљ.. . То је све изгледало скромно и неупадно . . . Вагонске су количине прошле кроз овај магацин, а два пута толико преко Јозових леђа, јер је он све то доносио и односио, пошто је за локацију тога магацина, поред Јозе, знао еамо Миха Мрнаревић. . . који фашисти никад нису открили, упркос интензивиом трагању...".

М. Мојаш, поменути натпис, стр. 33.

довољно је било да каже :,,Искрцај ово за Марка"[14]'. Шофер аутобуса је био симпатизер НОП-а и посебно је бринуо о тим пошиљкама. На броду „Полаче"[15]', који је саобраћао на линији Дубровник — Сребрено — Цавтат, учитељ Виктор Јанчић био је наш симпатизср и имао је чврсту и сигурну везу са посадом тог брода. Посебно је бринуо о нашим пошиљхама и смјештао их на скровита мјеста у броду. С њим је одржавао везу скојевац Јозо Ј1уетић[16)]. Тим бродом су пребациване и најделикатније пошиљке из Дубровника до Сребреног, као што су оружје, муниција, лијекови. На пристаништу у Сребреном пошиљке је преузимао неки од Маркових момака, а најчешће Вицко Драгојевић. Разни материјал, нарочито со, превожен је камионима власника Вицка Мареге и Чеда Лукшића. Чедо је, поред осталог, превезао из Купара у Дуброварку болницу тешко болесног Балда Катића, једног од организатора устанка у Конавлима и учесника савјетовања на Зубачким Ублима. Смјестио га је у већу дрвену бачву и тако маскираног превезао га поред талијанске страже и контроле. Стицајем читавог низа сретних околности, које су се уклапале у систем добре организације и сигурности, ксмандир жандармеријске станице НДХ у Млинима, Мишо Голубовић, био је симпатизер НОП-а и чинио нам је много услуга.

У новембру 1941. приликом пребацивања неколико пушака и сандука муниције из Купара у Млине, непажњом је све то пало у руке једног жандарма. Командир је то заташкао и пошиљку понсво предао нашима. Слично је било и у Цавтату. Сналажљиви и одважни Иво Жабица, командир жандармеријске станице, помогао је активистима и симпатизерима НОП-а. Пустио је из затвора Скојевца Влаха Гогу, који је по задацима веза нашега пункта у Млинима ишао у Цавтат и тамо био ухапшен. Чинио је и друге услуге, давао обавјештења, дијелио пропуснице и слично[17)]'.

У Млине су често стизале знатне количине материјала, којега је требало смјестити до отпремања у Херцеговину. Иако је експедитивност у пребацивању материјала била изванредна, ипак су се морале обезбиједити сигурна скровишта и за материјал „у транзиту" и за људе. У близини Маркове куће и бараке налазио се стакленик (цвећарница) дуг 17 метара, а широк око 4,5 метра. У стакленику са разноврсним украсним цвећем, при улазу се налазио отвор, кроз којег се покретним љествама, улазило у подземну просторију величине 6Х3 метра, која је служила за присилни развитак луковичастог цвијећа. Та просторија била је одлично склониште за оружје, муницију и други материјал. А кад се врата те просторије затворе и покрију земљом, била је непримјетна. На другој страни при брду, недалеко од куће, налазила се природна шпиља величине 11Х6 метара, са два улаза, односно излаза. Читав ближи околни простор је обрастао густом шикаром, што је пећину чинило врло скровитсм и неприступачном. У њој су чешће боравили илегалци, а такође је смјештаван и разни материјал. Барака код Маркове куће је било најпрометније место. Ту је сав материјал приман и одатле упућиван у Херцеговину, или по-

[14)] Мато Мојаш, поменути напис, стр. 33.

15) Ј4 с т 0

"" Јозо Луетић је годинама послије рата, доктор поморских наука, управитељ Хмсторијског института у Дубровнику.

[17)] Иво Жабица је — каже Иво Гржетић — својим радом и држањем паказао непоколебљивост и оданост НОП-у, па је касније, још у току рата, примљен у КПЈ.

времено склањан у поменута скровишта. Пошиљке које су биле означене са „V" упућиване су у Херцеговину, а оне које су имале ознаку ,,\У" слате су за Црну Гору[18].

Материјал је из Млина ношен на леђима преко Малешнице у Заградиње. Тај пут је обично прелажен за око сат и по, а у хитним случајевима и знатно брже. Кад се радило о већим количинама материјала, Бранко Памучина би чекао с коњима на Малашници, на мјесту званом Површ, гдје би преузимао пошиљке и товарио на коње и гонио. За пренос материјала из Млина преко Малашнице, осим Јакова Капора учествовали су: Вицко Драгојевић, Влахо Гога, Иво Дупор Мали, Никола Табаин, Раде Матрљан, Балдо Хртица, Ђоко и Вјеко Капор (отац и брат од Јакова) Андрија Гуљермовић .. . Са херцеговачке стране, осим Бранка Памучине, учествовали су: његове сестре Јела, Радојка, Зора и Јагода и брат Ратко (цијела породица Јова Памучине), као и Будимир Укропина, Божо Дамјановић, Паица Џоџо, Ђорђе и Нађо Зубац и Милан Мариновић ... Со и друге пошиљке понекад су упућивали из Млина преко Пострања — Мартиновића на Рупни До. Тада су тај материјал носили (пребацивали) Иво и Франо Колез, Мато Кисе, Никола и Мишо Кураица и Видо Кисић, а у Рупном Долу преузимали Ђорђо и Саво Зубац. Све су то, и с једне и с друге стране, били провјерени активисти НОП-а, скојевци и комунисти, који су сваки задатак спремно прихватили и са посебним га ентузијазмом врло успјешно, у рекордном року, извршавали.

Повремено се указивала потреба да се хитно преносе обавјештење, порука, врло хитна пошта, или набаве одређени лијекови, санитетски материјал, изведе доктор који треба да пружи љекарску помоћ и слично. Такве послове је редовно обављао Јаков Капор. Нису били ријетки примјери да у истом дану оде бициклом у Дубровник, врати се и пјешице продужи у Заградиње, односно до Површи на Малашници гдје га је, скоро редовно у таквим случајевима, чекао Бранко Памучина. У хитним случајевима, Јаков је највише контактирао с Михом Мрнаревићем, организационим секретаром Мјесног комитета КПХ за Дубровник, који се најчешће могао наћи (са својом корпом ослоњеном на штап, испред себе) у центру града, или непосредној близини. Та Мрнаревићева корпа, натрпана разноразном ситном робом, омогућавала је да се брзо и неупадљиво, без тешкоћа, успостави веза са најужим партијским руководством и брзо, или одмах, добије одговор, пренесе директива, или уручи, односно прими пошта. У случају рације и сличних критичних ситуација, Јаков је користио везе на „трећем каналу": код Радељевића, Франића, Тодоровића и браће Признића, а у Гружу пункт код мајке Франа Бороје, гдје су неки пут одржавали састанке. У изуезтним случајевима др Влахо Новаковић је предавао лијекове и давао упутства у Млинима, лично, или преко супруге Даде. И Мијо Јурица, референт санитета у Опћини, понекад је предавао санитетски материјал у Млинима. По потреби, Иво Ланг, Мише Симони и Бранко Калачић из Цавтата су долазили у Млине[19], а Јаков Капор, или Влахо Гога у Цавтат. Неколико пута Јаков је изводио љекаре Антуна Милићевића и Миљенка Орлића да пруже помоћ рањеницима. Они су својим колима одлазили с Јаковом, највише

[18] Јозо Векић у свом сјећању на партизанске везе истиче, поред осталог: „Везом преко Жупе је руководио Јаков Капор. Овом везом слали смо материјал за устанике у Херцеговини и Црној Гори. Пошиљке за Херцеговину означавали су се „V" а за Црну Гору са ,,\У". МР Дубровник, инв. бр. 145.

[19] Бранко Колачић и Иво Ланг, пензионисани официри, живе у Цавтату, а Симонија су убили четници.

у предио Радован-Ждрела. Рањеник их је чекао у близини цесте у некој скровитој долини. А веза по договору, чекала је код цесте. То су обављали ноћу[20].

Од средине 1942. до половине 1943. на тим подручјима дошло је до знатнијих поремећаја у раду НОП-а. Партизанске јединице су одступале из Херцеговине. Бранко Памучина се повукао у елегалност. Четници и окупатори већину њихове породице хапсе и над читавом обитељи врше страховит терор.

Иако су у то вријеме италијанско-четничке страховладе били врло тешки услови за рад активиста НОП-а, ова веза није престала да ради. Ту везу су одржавале кћери Јова Памучине, које су под разним изговорима чешће долазиле у Млине (догониле жито у млин, вршиле разне набавке) и сваки пут долазиле у везу са Марком Маројицом и Јаковом Капором. Од средине 1943. НОП и овдје и из дана у дан доживљава све снажнији успон, па везе поново постају редовне. Захваљујући чврстим, традиционалним пријатељским, везама породица Јова Памучине и Марка Маројице, овај канал никад није доведен у питање. И у најкритичнијим периодима НОП-а, пријатељи су помагали једни другима. Од посљедица претрпљене тортуре у четничком затвору, Ратко Памучина се морао лијечити. Нарочито му је био страдао слух од удараца по глави, па се лијечио у Дубровнику, а становао код кума Марка у Млинима. Послије битке на Сутјесци, у којој је и сам учествовао, Бранко Памучина је, због исцрпљености и потребе за опоравком, провео извјесно вријеме у Млинима, такође код Марка Маројице[21].

У марту 1944. Марка Маројицу убили су четници — по договору и уз помоћ Гестапоа. Остала му је супруга са шесторо нејаке дјеце од 4 до 12 година старости. Породица Јова Памучине, по неписаном уобичајеном правилу које влада међу кумовима у овим крајевима, преузела је бригу о нејачи свога кума. Сваких десет дана долазио је Ратко Памучина, или неко од његових сестара, са коњем натовареним животним намирницама. Помагали су и у обради земље, изградњи куће и бринули о другим проблемима — као да су једна породица[22].

У Заградињу, на кући Јова Памучине, на спомен-плочи пише: ,,На овоме мјесту, у кући Јова Памучине, био је од 1941. пункт за везе и прихватилиште оружја, хране, санитетског и другог материјала којега је НОР Дубровника сакупљао и слао јединицама јужнохерцеговачких партизанских одреда. У част 20-те годишњице устанка народа Југославије, Општински одбор Савеза бораца Дубровник 1961".

[50]) Капор истиче да је Антон Милићевић ишао три пута с њим да пружи љекарску помоћ рањеницима. Види, „Р-80", стр. 173.

[21] О томе ми је причао Бранко, а потврдили су и Пашко Маројица и Јаков Капор.

[22]) Казивање Пашка (Марка) Маројице (сада директора хотела „Астареа" у Млинима). Он истиче да су прво кумовање извршили његов прађед Марко и Мићо Памучина, а наставили су га с кољена на кољено: Маројице — МаркоЕ син Петар, Петров син Марко, Марков син Пашко и Пашков син Марко; Памучине — Мићов син Јово, Јовини синови Ратко и Бранко, те Ратков син Јово, а присне међусобне везе су постојале и знатно прије кумовања.

БОЖО ЛОВРИЋ ЋИТИЋ

АКО ЈЕ ФАШИСТА ДОЉЕ С ЊИМ

Пстетак рата затекао ме је у родном селу Виру, општина Посушје. Вшпе нисам одлазио од куће на сезонске радове, већ се задржавао у селу. Приходи од пољопривреде нису били довољни да се прехрани бројна породица, па сам се, помало, бавио и препродајом. Отишао бих, с времена на вријеме, у Дувно и одвео на продају вола или нешто друго од стоке, а прошверцовао бих и које кило дувана. Због ратних прилика и нередовитог снабдијевања могло се трговати свачим, па су се људи сналазили како је тко знао и умио.

Пошто је проглашена „Независна Држава Хрватска", требало је полагати и заклетву за вјерност поглавнику Анти Павелићу. Мислим да је то било у мају 1941. године. Уочи тог „свечаног чина", вирски жубник, дон Анте Зрно, рекао је учитељу да, по шкодској дјеци, пошаље поруку свим пуноњетним мушкарцима да дођу к цркви, гдје ће се та заклетва полагати[1'].

Школска дјеца су поруку пренијела родитељима и другим људима по селима и засеоцима, па су се пред црквом, у договорено вријеме, окупили сељаци из Сутине и осталих засеока. Испред цркве, у дворишту, био је постављен сто, поред којег је био Анте Зрно, а Мате Чутурић, логорник из Посушја, читао је текст заклетве на вјерност поглавнику, која је полагана дизањем руке и понављањем ријечи иза логорника.

За вријеме полагања заклетве догодио се инцидент: Иван Будимир, звани Сука, није хтио> положити заклетву, већ је викнуо:

„Ако је Анте Павелић фашиста — доље с њим!"

Рекао је то тако гласно да су га сви могли чути[2)].

Људи су се мало ускомешали, а логсрник Мате Чутурић се нешто дошаптавао са жупником дон Антоном Зрно, али нису подузели мјере да Суку одмах удаље са збора или што друго.

Од људи који су били присутни, заклетву нисмо хтјели полагати ни Иван Пирић Ковач, Андрија Милас и ја.

Тада је дсн Зрно, ваљда уплашен сд последица те непокорности, показао на мене прстом, дозвао ме к себи и рекао да са Суком дођем к њему на разговор. Одазвао сам се, заједно са Суком, том позиву. Дон Анте Зрно је прво њега корио, па упитао:

„Ко ти је, Суко, рекао да оно викнеш док се полагала заклетва?"

Суко се није дао смести, већ је поновио:

„Ако си и ти фашиста, онда то и теби кажем. Ја нисам против хрватске државе — ако је истински наша држава, али сам против поглавника Павелића — ако је он фашиста, па и сада поново говорим: доље с њим! Нама фашисти не требају".

Када су мене упитали зашто се нисам хтио заклети, одговорио сам да се не желим клети никоме.

[1'] У то вријеме у Виру је учитељевао Казимир Пеко, а током године дошла је и учитељица Франица Далер, родом из Дубровника (ко.ја је и касније, све до пензионисања, остала у Виру.

[2>] Иван Вудимир Сука рођен је 1919. године у Виру, а умро од тифуса код куће 1943. године. Био је веома напредан радник прије рата и синдикално организиран.

Људи су у ирвим данима рата, углавном, били око својих кућа. Г.ило је и мобилизираних у домобранство, а и неколико оних који су отишли у усташе. Да би избјегли служење у било којој војсци и желећи да остану код куће, људи су се пријављивали у милицију, а Анте Протрка Маслић, звани Мујо, уписивао је пријављене у списак милиционера. За милицију су се, углавном, опредјељивали, нешто старији и породични људи, док су младићи који су подлијегали војној обавези морали ићи у војску.

Наша села су прилично везана за Имотски, гдје смз редовно носили своје производе на пијацу и трговали с Далматинцима. У тим ратним данима, када је наш крај припао под управу тзв. НДХ, Имотски је, као и цијела Далмација, био под окупацијом Италије. То нам је стварало многе тешкоће, јер смо се, ако смо се хтјели удаљавати из мјеста становања, морали пријављивати и прибављати посебну пропусницу.

Сјећам се да је у том времену, као пријекор и опомена, а понегдје и као израз нескривених италијанских осјећања и жеља за разбуктавањем братоубилачког клања, настала пјесма:

„Кољите се Срби и Хрвати,
обо *ће се Италијом звати".*

Било је то поражавајуће за нас. Италијани су били окупатори, а народ их је мрзио због тога што су нам отели Далмацију, због чега смо били несретни и жалосни.

Када је, у љето 1941. године, Хитлер ушао у рат са Совјетским Савезом били смо узнемирени, јер су се ширили свакакве вијести. Ми смо пратили те догађаје и извјештаје са фронтова, па смо закључили да су вијести које се шире биле лажне. Било је у селу људи који су знали добро рачунати, па су размишљали: да је изгинуло онолико Руса колико су Нијемци извјештавали — значило би да готово ни један није остао жив. Истина, Хитлерова војска је с почетка брзо продирала, али је заустављена пред Москвом. Било је нас неколико који смо то запазили, упоређивали, „укрштали" објављене податке и нисмо се дали лако заваравати. Свакодневно смо читали новине: Андрија Милас, Мате Будимир Мака, ја и други, па смо тако знали вијести са ратишта и анализирали их. Упоређивали смо податке о броју погинулих, размишљали и закључивали да у извјештајима има много лажи и измишљотина.

Говорили смо да бисмо ишли одмах у партизане да је у то вријеме био у нас развијенији партизански покрет. И бисмо, већина, Међутим, настала је нека збрка и паника, па ни сами нисмо знали куд би било паметно окренути. Но, пратећи све то, онолико колико се то могло из Вира, сматрао сам да је најбоље да и даље останем код своје куће, понекад скокнем у Имотски, а барем једанпут недељно стигнем и у Дувно, бавећи се продајом стоке и неких траженијих артикала.

Једном згодом, зими 1942, у Дувну сам се нашао са Луком Биловићем, који је био највећи газда и цијењен човјек. Упитао ме је да ли се може добити макар мало шећера, јер га у њих уопће нема. Одговорио сам му да ћу покушати да негдје набавим које кило. Лука је био трговац, радио је и живио у Мандину Селу, код Дувна, са својом браћом, Савом, Бошком, Мијом и Лазом. Они су били Срби, али то ми није сметало да с њима будем добар пријатељ, како прије рата тако и у вријеме ратне оскудице и страхова, спреман да им помогнем ако им нешто затреба.

По повратку из Дувна кући заинтересирао сам се за набавку шећера. Није га било лако добити, али сам се, ипак, снашао. Набавио сам га код Петра Ловрића Чакара, продавача из трговине у Виру, и то чак 100 кг! Питао ме је за кога ми треба толика количина. Нисам пред њим тајио коме ћу га дати, па смо се договорили да је боље да га натоварим ноћу да би се избјегле могуће неугодности и за њега и за мене. Дакле и Чакар је знао да ћу шећер носити у Мандино Село, настањено српским живљем, али није у вези са тим постављао никаква питања, нити ме је икоме одао, а за то је онда и те како требало ,,стиснути петљу".

Тако сам на свог Дората натоварио 100 кг шећера. Први пут сам коња тако тешко натоварио, па ми га је било веома жао, јер сам тог хранитеља чувао и волио, али требало је рескирати и отићи на далеки пут — дуг око 50 километара.

Добро се сјећам да је то било 19. марта 1942 — славио се Св. Јосип. На пут сам кренуо са својим стрицем Иваном, са којим сам живио у заједничком домаћинству.

Кад смо се приближили Мандину Селу, будући да нисмо знали која се војска у том тренутку тамо налази, договорили смо се да један од нас иде напријед, ради извиђања стања у селу. Установили смо да је пут безбиједан и без компликација смо стигли до куће Луке Билановића.

Одмах пошто смо се поздравили Лука ме упитао:

„Шта се налази у вреће?"

Предложио сам да прво растоваримо коња, па онда причамо. Кад су Лукина браћа, Мијо и Бошко, растоварили коња у Билановића појати и видјели шта је у вреће, — били су пресретни.

Мијењао сам шећер за пићу (сточну храну), а Билановићи су га били намијенили за расподјелу народу.

Провели смо мало времена у разговору, јер је требало да се одморимо прије одласка кући — пред нама је био далек пут.

Пред сам покрет ка Виру газда Лука је рекао свом брату:

„Ајде, доведи оно деветоро из појате".

Били су то партизани — илегалци, који су се ту крили док су боравили на том терену. Осјећали су се сигурним код Билановића, па су спавали у његовој појати. Сви су се са мном руковали[3)].

Ја сам Лукином брату Лази[4)] дао војничку пушку у замену за овна. Пушку сам раније купио од једног усташе, јер су они често продавали оружје за које су били задужени, а онда су га опет, ко зна на који начин, набављали. Свакако знало се да је било много сакривених пушака по њивама и лединама.

По обављеном послу вратили смо се кући, у Вир, опет са натовареним коњем. Наставили смо са нашим уобичајеним сељачким пословима, а као додатни посао била нам је даље размјена и трговина.

У августу 1942, о Великој Госпојини, у нашем крају водиле су се борбе. Тада су изгинули усташе код „Пилина хана", на Паљевинама.

Пролазили су туда и партизани. Поздравили смо их са „ добро јутро" и започели разговор. Њима се журило, па је разговор трајао

[3)] Од тих девет партизана, чија имена нисам запамтио, само сам једног срео у миру, 1946. године, а мислим да и сада двојица од њих живе у Сарајеву.

[4)] Лазо Билановић је отишао у партизане и погинуо као борац НОВЈ.

свега 5—10 минута. Док смо разговарали чуо се, с времена на вријеме, пуцањ. То би патризани опалили по неки метак.

Страх од борбе и доласка партизана изазивао је код људи паniку, па је народ бјежао са стоком од Маркића, па низ поље. То је била посљедица отровне и лажне усташке пропаганде о партизанима као банди и злочинцима.

Партизани су питали зашто људи бјеже из села, па смо им рекли да се плаше од њих. Одговорили су нам да нема разлога за страх, јер они неће никоме ништа учинити. И нису.

Том приликом партизанима је био водић Божо Ловрић Читић, родом из Вира[r,)]

Кад смо се послије тога нас неколицина нашли заједно разговарали смо о томе како су партизани људи као и ми, па да их Нијемци и фашисти нису натјерали да се боре — они би, исто као и ми^ били код својих кућа и породица. Схватили смо тада да су партизани народна војска, да се боре за слободу и људска права.

ДАВИЛО БОШЊАК,
МИЛИВОЈЕ ЧАВАЉУГА

БИЛЕЋКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА

Непосредне припреме за формирање ове, по многочему особене партизанске јединице, почеле су септембра, а приведене крају октобра 1941. године у самој Билећи.

Приједлог за формирање ове чете у граду дао је Срески комитет КПЈ за Билећу, што је одмах уз договор са Савом Ковачевићем, потврђено наредбом Оперативног штаба за Херцеговину.

Градић Билећа, подигнут на раскршћу важних путева и на извору Требишњице, уочи самог рата је бројио око 3000 становника, од чега 80°/о Срба и 20°/о Муслимана. Становници овог града су живјели у пријатељству и слози, тако да није било националистичких иступа. Око саме вароши — још за вријеме аустроугарске окупације опасане врло јаким фортификацијским објектима ради одбране границе према Црној Гори — налазе се села: Бањци, Делеуша, Влахиња, Мируше, Чепелица, Торич, Мириловићи, Подосоје, Заушје, Бјела Рудина и Богдашићи.

Основно занимање људи у граду било је ситно занатство, трговина и угоститељство, а у околним селима сточарство. Земљорадња је била слабо развијена, а донекле су успјевали кромпир, раж и јечам. Индустрије, сем једне мале пилане, није било, али је вриједно истаћи улогу радника у њој, који су се окупљали и чинили за ондашње прилике напредну снагу у граду.

Напредна, нарочито школска, омладина у граду, била је носилац свега онога што је ишло ка прогресу. Она је дјеловала у спортским

[5]> Божо Ловрић Ћитић, рођен 1908. у засеоку Будимири, Вир, општина Посушје, по националности Хрват, самоук, по занимању грађевински радник у разним крајевима земље, синдикално организован у УРС-у, учесник у више штрајкова, у рату је био припадник НОП-а.

друштвима ,,Херцеговац" и „Соко", у оквиру библиотеке „Владимир Гаћиновић", аматерском позоришту и аматерском тамбурашком друштву. За ондашње економске прилике и животне услове, напредна градска омладина је била стварни и самс-иницијативни носилац свих напредних активности у граду.

Три године уочи рата, представљале су период значајног дјеловања КПЈ у градићу и у околним селима. Створене су нове партијске ћелије, чијим је радом у том периоду руководио Миро Попара, који је повремено, по овим задацима, долазис из Београда.

Крајем 1939. и почетком 1940. године, краљевски режим је овдје формирао концентрациони логор за комунисте, смјештен у једном дијелу велике добро чуване војничке касарне. Ту су робијали: Мошд Пијаде, Иван Милутиновић, Иво Лола Риоар, Тоша Вујасиновић, Пепица Кардељ и десетине других истакнутих комуниста. И тада и касније, овдје је дјеловао Миро Попара, родом из Фатнице, предратни комуниста. Дјеловао је и у граду и у селима среза Билеће. При том је био и иницијатор успостављања веза са заточеним друговима у логсру. Први контакт остварио је са Мошом Пијаде и Тошом Вујасиновићем, у кући мјесног попа Савића. Други Миров сусрет је био са Ивом Лолом Рибаром у хотелу „Бристол" ксји је држао Никола Лучић. Тај контакт Миро је остварио посредством свог рођака Ранка Шаренца, тада вјереника ћерке Николе Лучића. Овај контакт било је доста лако успоставити, јер су Лолини родитељи, брат Јурица и сестра редовно одсједали у овом хотелу. Везе са друговима у логору одржавали су и неки напредни омладинци — непосредно приликом њиховог изласка у град, или на ријеци Требишњици, приликом купања. У пратњи полицијских агената, заточеници су повремено, са породицом, одлазили у град и одсједали у гостионици Митра Дангубића, па су једном приликом Митровој ћерки Јелени поклонили „споменар" у коме је, између осталог, била написана шесма „Билећанка", чији је аутор један од заточеника словеначких комуниста Милан Апих. Она је овдје била забрањена, али је омладина пјевушила и тиме протестовала против насиља. Овај „споменар" се сада налази у музеју Билеће, а „Билећанка" је била и остала једна од најпјеванијих борбени.: њесама у нас.

Потписивање споразума са Силама осовине и владе Цветковић--Мачек, огорчила је и народ билећког среза. Тај револт је исказиван и у масовном учешћу грађана из града и села у мартовским демонстрацијама, на којима је узела учешћа сва напредна омладина и знатан број старијих грађана.

Одмах послије капитулације краљевске војске, Билећу су окупирали италијанске трупе, а мало затим придошле усташе из других мјеста, успоставиле су усташку власт, а уз помоћ и неких мјештана од раније проусташки оријентираних. При примопредаји власти, карактеристичан је био случај који се збио пред жандармеријском станицом у Билећи, када командир станице, капетан по чину, није хтио да преда власт и скине југословенску заставу. Застава је више пута скидана и усташка постављана, све док нису силом савладали капетана и одвели га у непознатом правцу.

У условима окупације а нарочито доласком талијанских и усташких трупа, народ се, дубоко сгсрчен и повриједђен, повукао у своје куће, или у оближња села. Улице су опустеле. Само неколико усташки оприједељених грађана, у центру вароши, дочекало је усташе и прихватило их као ослободиоце и прилику за стварање нове власти.

Доласком окупатора и усташа као његових квислинга, врше се притисци да се створи раздор између муслиманског и српског живља, у чему није било виднијих резултата, сем стварања неповјерења. За спречавање тих намјера окупатора и усташа, ваља захвалити доброј организацији Партије и омладине, као и напредним снагама Срба и Муслимана у градићу и околини.

Приликом доласка групе усташа из Загреба, са специјалним задатком да организују убијање и прогон Срба, у самој Билећи је дошло до заједничког састанка придошлих усташа и виђенијих Муслимана. Састанак је одржан у башти кафане Зајка Авдића, што су са прозора прислушкивали и осматрали Жарко Глоговац, Данило Бошњак и Ранко Шаренац. На том састанку усташки старјешина је од мјештана тражио приједлог списка сд 50 највиђенијих Срба — ради хитне ликвидације. Том приликом одмах су се супротставили Ибро Селимовић, Шаћир Исовић, потпуковник тада већ бивше војске Агановић, Назиф Селимовић и други. Они су истакли да су у овом граду Срби и Муслимани од памтивјека живјели у пријатељству и осјећали се једним народом. Наглашено је да у билећксм срезу има око 300 Муслимана, а преко 20.000 Срба, а уз то се Билећа граничи са Црном Гором као старим дужником „турском" живљу, па због свега тога постоји врло велика опасност од истребљења муслиманског становништва — ако би се реализовао захтјев усташа. Овом акцијом спријечен је први намјеравани покољ, изузимајући неколико убијених прије овог скупа.

Окупаторске снаге су непосредно послије доласка бројиле око 1.000 војника, ојачаних батаљоном дсмобрана-усташа и водом жандарма. Они су одмах изградили многа утврђења — бункере у граду и око њега.

Послије капитулације краљевске војске, напредна омладина је сдмах наставила да сакупља разбацано оружје, сакривала га је и износила у околна села, што је говорило о њеној спремности за отпор насиљу у духу слободарских традиција овог народа.

Већ крајем јуна 1941. године на подручју билећког среза дејствују Вучедолска, Баљачка, Подосојска, Паничка и друге устаничке чете, које устају у одбрану живота својих села пред усташким насртањем и покољима по селима и градовима широм Херцеговине. Започињу и прве борбе, у којима устаничке чете биљеже успјехе. Пред таквим налетима, први пут је 28. августа 1941. године ослобођена и Билећа, када се дошло до богатог плена у оружју и храни. Успјешан исход битке на Моску и дејство првог заплијењеног топа, тачније хаубице од 105 мм, одјекнули су Херцеговином и тако подигли морал народа који је већ био у озбиљном опадању, због сталних усташких пријетњи и започетих покоља.

Непосредно прије напада устаничких чета на Билећу, комунисти и скојевци су, по налогу партијског руководства са терена, а прије свих Мира Попаре, успјели да организују заједнички састанак виђенијих Срба и Муслимана. Циљ овог састанка био је да се спријече међусобне зађевице и постигне измирење, јер су међунационални односи били нарушени, отвореним непријатељским уплитањем и пропагандом. Овом састанку је присуствовало преко сто људи, а одржан је у гостионици Риста Стијачића. А да је био и успјешан, видело се већ приликом првог ослобођења града, када није било убијања. Напротив, српска домаћинства су, у својим домовима, штитила муслиманске породице. У сваком случају, ова иницијатива уродила је плодом, тако да је поново успостављено донекле нарушено повјерење између Срба и Муслимана.

Услови за формирање партизанских чета у овом дијелу земље, створени су већ у јулу, непосредно послије прогласа ЦК КПЈ, на основу којег се народу обратио и Обласни комитет КПЈ за Херцеговину. Овај историјски документ био је срдачно поздрављен и широко прихваћен од народа.

Стварањем устаничких јединица, указала се прилика за постизање веће борбености, јаче дисциплине и чвршћег борбеног морала, а посебно боље организације оружаних дејстава. Паралелно с тим, стварани су политички и организационо-кадровски услови за формирање партијских ћелија, посебно ћелија у Билећи.

Партијска ћелија у Билећи створена је јула 1941. године и у њу су одмах ушли: Жарко Глоговац, Хајрудин Селимовић, Халид Чомић, Данило Бошњак, Марко Албијанић, Наталија Бабић, Јово Салатић и Кемал Капичић. Непосредно послије оснивања ћелије у њено чланство су још примљени: Видо Јанетковић и Бајро Селимовић, а кандидовани Ранко Шаренац и Петар Вуковић.

Ова партијска ћелија је контакт са Среским ксмитетом Партије остваривала и држала преко Влахиње и Бањака. Она је интензивно и храбро припремала своје чланство за НОБ, политички и идејно дјелујући међу омладином у граду и организујући брзе и ефикасне акције за сакупљање оружја.

Први секретар ћелије био је геометар Жарко Глоговац, борац који је зрачио одлучношћу за борбу. Његов замјеник био је пољопривредни техничар Данило Бошњак, иначе веома сталожен и одмјерен члан Партије.

Сресни комитет Партије на свом састанку, одржаном септембра 1941. године, предочава Оперативном штабу за Херцеговину да су сасвим зрели услови за формирање градске билећке партизанске чете. Кадровски услови за то били су, нема сумње, више него повољни, спремност за борбу на висини, а што се наоружања тиче, њега је чета, бар за прво вријеме имала доста, јер су га њени борци сопственим снагама и на вријеме прикупили.

Оперативни штаб је радо прихватио овај приједлог, па се, у Ластви пише и наредба о томе.

Партијска ћелија у граду, након добијања ове наредбе, приступа избору руководећег кадра чете, а затим избору првих бораца. Истовремено се формира скојевска група у коју улазе: Сејфудин Селимовић, Миливоје Чаваљуга, Васо Капор, Ђорђе Гњато, Перо Милошевић, Милан Бошњак, Фејзо Муштовић, Етхем Сарић и Босиљка Шуловић. За рад и вођење ове скојевске групе били су задужени Хајрудин Селимовић и Данило Бошњак.

За првог командира чете одређен је гостионичар Ристо Табаковић, човјек који је уживао висок углед и изражавао спремност за борбу. Поред тога, Ристо је у очима власти био некомпромитован, што је у овим условима било веома важно.

За замјеника командира чете именован је поштански службеник Милан Радовановић, који је, за ондашње прилике, посједовао извјесне војничке способнорти. За комесара чете изабран је Жарко Глоговац, а за његовог замјеника Данило Бошњак.

Руководство партизанске чете и ћелије КПЈ, колективно је руководило дејством чете и то под весма тешким околностима, притиснуто бременом бојазни од провала или откривања комуниста или дејства бораца у граду. Није било лако радити и борити се у непријатељском осињаку, окупљајући борце до краја одане ствари Партије и револуције.

На дан свог формирања чета је имала 28 бораца. То су били њени првоборци, док су остали бирани, или су приступали, појединачно, готово сваки дан. До 1. марта 1942. године чета је нарасла на 68 бораца.

Просјечна старост бораца чете износила је 24 године, док су је по националној структури чинили: 51 Србин, 11 Муслимана, 4 Хрвата и 2 Руса. По социјалном саставу чета је имала: 26 радника, 24 студента, 8 ученика, 24 службеника, 3 домаћице и 3 официра.

Од 68 бораца чете, 19 је погинуло у НОР-у, а на дан 10. октобра 1984. године било је живих 33, док је 16 умрло.

Сви борци чете морали су положити партизанску заклетву пред двојицом чланова ћелије КГ1Ј или старијим борцима ове јединице. Том приликом би се новом борцу дала упутства за дејтсво чете и задаци на којима ће он, од потребе до потребе, радити.

Чета је у својим редовима имала 13 чланова КПЈ, 2 кандидата за члана КПЈ и 9 скојеваца.

На дан повлачења чете из града, њених 68 бораца били су наоружани пушкама, пиштољима и са по двије до пет бомби, те једним пушкомитраљезом „збројовка".

За вријеме петомјесечног боравка и дејства чете у граду, није било ни једног примјера провале или хапшења, као нити другог случаја који би чету довео у безизлазну ситуацију. Сви борци су били врло дисциплиневани и одани Партији, људи од задатка и акције.

Чета је имала своје ближе и дугорочније задатке.

Ближи задаци чете били су да кадровски и борбено, а посебно бројно, ојача своје редове, и да тако гради своју борбену готовост, како би била способна да увијек извршава све постављене задатке. Ови задаци су подразумијевали потребу прикупљања што више оружја и, по могућности, снабдјевања сваког борца неком врстом пјешадијског наоружања. Ваљало је интензивно радити са омладином и уопште људима који су прихватали циљеве НОБ-а, јачајући расположење грађана. Ксикретније, задаци чете утврђивани су на партијским састанцима који су одржавани у дубокој илегалности, а које су обезбјеђивали борци чланови СКОЈ-а. Ти задаци су се могли овако груписати:

— преко главног пункта „Поште", обезбјеђивати стални контакт са групом комуниста у логору, на чему су радили: Хајрудин Селимовић, Данило Бошњак, Петар Вуковић, Шефик Звиздић и Марко Албијанић;

— сву размјену писаног материјала, па и оружја и муниције, вршити преко пункта „Псшта", иако су га обезбјеђивали 10 домобрана;

— непрекидно пратити бројно стање непријатељских снага, распоред њихових положаја и тешког оружја, као и њихова кретања по граду и околини;

— о сваком покрету непријатеља изван града, брзо и ефикасно обавјештавати наше снаге око Билеће ради онемогућивања њиховог дејства;

— прикупити што више санитетског материјала из амбуланте, апотеке и болнице и доставити све на слободну територију;

— радити на сакупљању хране за помоћ угроженим породицама бораца;

— кидати телефонске линије на правцу „Пошта" — Подосоје, сакупљати телефонску опрему и батерије за радио-апарате и саме радио-апарате;

— прикупљати писани материјал из књижара, и послати га на слободну територију, а уз то прибављати писаће машине и шапирографе;

— ширити проглас Обласног комитета КПЈ за Херцеговину, с тим што га за почетак донијети са Бањака и у Плужинама га предати домобранском поручнику Душану Дулчићу, што су извршили Миливоје Чаваљуга и Васо Капор;

— успоставити контакте са италијанским војницима, да би се сазнале њихове намјере о скорим покретима, у чему се видно успјевало.

— ликвидирати неколико непријатељских елемената у граду.

Даљи задаци чете, проистицали су у ствари из става о њеном изласку, односно повлачењу на слободну територију, у састав Билећког ударног батаљона, и то када се покаже да јс њено даље дејство у граду у тој мјери угроженс да постаје нерационално, па и немогуће.

Везе између чланова КПЈ у граду одржавали су курири, углавном борци чете и чланови СКОЈ-а, и то тако спретно да је она била свакодневна, стална, сигурна и сасвим непримјетна, тако да се стицао утисак да се ту ради о веома искусним обавјештајцима.

Састанци команде чете или ћелије су, ради конспирације, одржавани на разним, али увијек сигурним мјестима: у сепареу кафане Гаћиновића у кућама Марка Ивковића и Наталије Бабић и у млину Јефта Попаре, уз сигурно обезбјеђење са групом скојеваца или других млађих бораца из чете.

О свим договорима усташа брзо се сазнавало преко Кемала Капичића, Алида Чомића, Фејза Муштовића, Етхема Сарића и Петра Вранића, тако да је чета била врло добро информисана о свим намјерама усташа и активности њихових доушника. Исто тако, борци су по задатку одлазили на сахране погинулих усташа или Италијана, да би сазнали појединачна расположења, те чули ријечи говорника, које су обично биле пријетеће, али и садржавале појединости о намјерама.

Секретар ћелије, политички комесар чете и други чланови КПЈ сваких седам дана су одлазили на договоре ван града на слободну територију, обично у Бањке (кућа Тома Вујовића) и Влахињу (кућа Радована Папића). Једном приликом је у Делеуши одржан састанак са Пунишом Перовићем. Често је таквим састанцима ради договора присуствовао и Миро Попара. Било је веома тешко излазити из града и опет у њега доћи, а да то страже и патроле не примијете. Исто тако, било је ризично свакодневно вршити разне акције и извршавати задатке у тако малом граду, а посебно ту имати чету од 68 бораца, већином наоружаних, и то све да данонoћно дјелује и остаје неоткривена, што доказује да је чета у кадровском смислу била добро одабрана. Она је по томе остала јединствена у Херцеговини, због чега заслужује да се тим више нагласи њено успјешно дејство у тешким градским условима.

Како се, временом, стезао обруч око чете и тиме постојала све већа бојазан да њено људство буде откривено, у договсру са Среским комитетом и Оперативним штабсм је дснијета одлука да се ова јединица повуче из града на слободну територију. То је, како је речено, остварено 1. марта 1942. године. Тиме је чета успјешно извршила свс своје ближе задатке, пуних 5 мјесеци борбено и одано дејствовала у малом граду пуном непријатељских снага.

Упоредо еа остваривањем одлуке, наређено је да се, при одступању, изврши неколико атентата у граду. У ту сврху су руководство чете и партијска ћелија формирали 3 ударне групе од најбољих бораца чете:

— прва главна група добила је задатак да, дејствујући прва, ликвидира усташког предстојника среза Ђулепе Јунуса, што ће учинити: Миливоје Чаваљуга, Слободан Чаваљуга и Милан Радовановић. Дејствоваће из попове баште, тачно у 20 часова;

— друга група је добила задатак да ликвидира Илију Ћорића, усташког повјереника и грлатог поборника усташког поретка. Овај задатак ће извршити: Васо Капор, Јово Салатић и Владимир Крставенко, у стану Ћорића, иза малог логора;

— трећа група је требало да ликвидира хоџу Ћамила Арнаутовића, који се истицао пријетећим говорима на сахранама усташа. Задатак ће извршити: ХаЈрудин Селимовић и Халид Чомић, у кући хоџиној, у насељу Граховице.

Групе су биле наоружане пиштољима и са по једном или двије бомбе, а вође су им били борци провоименовани у овом списку.

Групама су задаци саопштени на три дана прије извршења акције, што је било довољно да се изврше неопходне припреме, извиде прилази и правци одступања, а нарочито одабере начин дејства. Уочи самог почетка дејства утврђено је да су групе спремне и да ће се акције извршити у предвиђено вријеме.

У исто вријеме су извршене припреме за извођење из града чете. Тако се њен дио, јачине од 41 борца, појединачно или у мањим групицама у поподневним часовима опрезно и неопажено повукао у више праваца ка селима: Подосоје, Бијеле Рудине и Бањке. У граду је остављено 20 бораца ради даљег дјеловања и одржавање везе са слободном територијом. То су били борци у које непријатељ није сумњао, тако да није било непосредне бојазни од тога да ускоро буду откривени, послије повлачења чете, односно извршења предстојећих акција у вароши. Тако је цијенио ситуацију и Кемал Капичић, члан КПЈ, који је радио у Среском начелству и оданде веома успјешно давао многе вриједне податке, увијек корисне за партијску ћелију, чету и НОП уопште.

На дан повлачења чете и дејства групе у граду је било стање као и ранијих дана — није било озбиљнијих и посебних помијерања непријатељских снага ради предузимања некаквих противакција. Међутим, негдје око 19,30 часова, ново саопштење је донио Хајрудин Селимовић у кућу Чаваљуга, гдје је прва група управо била спремна да крене у акцију. Хајрудин је још с врата рекао: „Морамо се одмах повлачити без извршења задатака". Коментара о томе није било. Обавијестили смо о томе Марка Албијанића, који је био преко пута, и снда пошли до Халида Чомића, па сви заједно отишли у село Подосоје. Тако је друга група узалудно чекала дејство прве групе, па пошто га није било и они су се повукли у правцу Подосоје. Око 21 часа у Подосоју смо се нашли са Владом Томановићем, Пеком и Радованом Папићем и групом бораца. Настала је општа расправа између члансва ћелије и поменуте групе руководилаца због неизвршавања задатака датих борцима чете.

Коначно, послије једночасовне опште расправе, Халид Чомић рече: „Ако треба убити хоџу онда овога часа ја, Хајрудин Селимовић и Миливоје Чаваљуга идемс да га убијемо — па макар нам главе
665 пале!". Приједлог је прихваћен и ова група је одмах кренула и врло

брзо је стигла на 50 метара до хоџине куће. Хајрудин Селимовић и Миливоје Чаваљуга пришли су ближе да осмотре кућу. Стигли су управо под прозоре и утврдили да је хоџа унутра. Накратко су се вратили до Халида, ради договора о начину дејства, а Халид повика: ,,Гдје сте ако бога знате, зар не видите групу домобрана под свијетлом!". Тако овај, поновљени, задатак опет није извршен.

Сјутрадан су Талијани и домобрани у граду претресали куће одбјеглих бораца. Након краћег времена интерниране су породице свих одбјеглих бораца чете. Протјерани су на Превлаку, а потом на Мамулу, гдје су дуже остали у затвору.

По доласку свих бораца Билећке чете на Брани до, у састав Билећког ударног батаљсна, настала је нова и жучна дискусија у којој су чланови ћелије КПЈ у чети бранили разлоге неизвршавања задатака, истичући велику опасност и немогућност извођења предвиђених акција у утврђеном граду. Руководство батаљона није ово повољно прихватило.

По доласку чете у састав батаљона могло се примијетити да су њени борци помало хладно и са неповјерењем примљени. На њих се гледало као на придошлице из града, а не као на искусне борце, који су све од себе дали за Партију и борбу, жртвовали себе и своје породице. Чланови Партије и СКОЈ-а улагали су максималне напоре да се то неповјерење поправи, у чему се и успјело, па долази до распореда наших бораца у разне јединице широм Херцеговине.

Руководство батаљона обавијестило је Оперативни штаб о доласку Билећке чете и узроцима неизвршења постављених задатака у акцијама у граду, предвиђених за 1. март 1942. године. Послије добијања ове информације, командант Оперативног штаба, Петар Илић (Драпшин), наређује да се сви чланови ћелије КПЈ у Билећкој чети стражарно спроведу са Браног дола у Ластву, ради саслушања, што је и урађено. У тој групи били су: Халид Чомић, Жарко Глоговац, Хајрудин Селимовић, Данило Бошњак, Јово С-алатић и Марко Албијанић.

Борцима Билећке чете овај „случај" и позив и стражарно спровођење другова на саслушање, тешко је пао и сматрали су да се овим комунистима наноси неправда, те да штаб батаљона нема разумије-Еања под каквим је тешким околностима дејствовала ова јединица пуних 5 мјесеци у окупираном и утврђеном граду.

По доласку у Оперативни штаб група комуниста Билећке чете била је строго примљена и ту им је саопштено да се налазе пред судом партизанске војске. Послије исказа чланова ћелије, а посебно послије излагања Хајрудина Селимовића о неизвршавању задатака, услијед велике опасности по живот бораца — ипак се нашло бар мало разумијевања за околност у којима су се ови људи затекли и тако су, ето, усвојени њихови разлози, али након детаљних објашњења. Оперативни штаб на челу са Петром Драпшином и Миром Попаром издају ново наређење: да се одмах иде у град, на поновно извршење задатака у чему ће учествовати сви чланови Партије и омладинци борци. Том приликом су ударне групе одређене у нешто измијењеном саставу:

— прва група: Миливоје Чаваљуга, Слободан Чаваљуга и Милан Радовановић, са истим задатком као и раније;

— друга група: Хајрудин Селимовић, Данило Бошњак и Жарко Глоговац, са задатком да ликвидирају италијанског шпијуна Хајрудина Авдића. То је била нова група и нов задатак;

— трећа група: Васо Капор и Картавенко Владимир, са задатком који је раније имала друга група;

— четврта група: Халид Чомић, Марко Албијанић и Јово Салатић, са задатком раније треће групе.

И овога пута прва група је имала најтежи задатак, а треба да дејствује прва и то између 20. и 21 часа.

Пјешачећи правцем Брани до — Мириловићи — Звијерина — Бијела Рудина и Пријевор, у Подосоје су стигле све групе заједно. Ту је сачекан извјештај о стању у граду и могућностима за извршење задатака. Пошто је извјештај гласио да је све у реду, групе су кренуле у исто вријеме и свака у свом правцу, а тачно према одређеном времену.

Прва група се огласила бомбама око 20,30 часова, а затим су ступили у дејство и друга и трећа група, док се о дејству четврте групе није чуло. Непријатељ је пуцао из свих оружја и на све стране, и то врло жестоко и све до свануће. Око 22 часа групе су се скупиле на одређеном мјесту, у селу Подосоје, без губитака.

Задовољно су кренули на Брани до.

Ове акције изведене усред Билеће, снажно су одјекнуле широм Херцеговине, па и цијеле земље, нарочито путем партизанског билтена. Борци ударних група јавно су похваљени пред стројем Билећког батаљона. Овим је доказана и исказана наша спремност, храброст и сдлучност, са чиме се повратило и повјерење према борцима наше чете. Знатан дио бораца наше чете остао је у саставу Билећког ударног батаљона, гдје су се потврдили као вјешти и храбри борци, док су остали отишли у друге јединице широм Херцеговине. Знатан дио њих током НОР-а је заузимао одговорне политичке и војне дужности.

Коначно, задаци ударних група су иако само половично, извршени. Непријатељ је жестоко и дрско узнемирен, па је отпочео са још јачим утврђивањем града, док су они ксји нису вољели нашу борбу добро заковали прозоре и врата својих кућа.

За вријеме ових акција, односно непосредно послије њих, из Подосоја је, путем писмених позива, извучено неколико осумњичених елемената, из града, као и доушника непријатеља. Они су касније дијелом стријељани, што је била оправдана мјера.

Веома сложена ситуација у Херцеговини из јунских и јулских дана 1942. године, тешко је погодила и борце ове „чете из града". Нове околности су довеле до хапшења, прогањања, интернирања и стријељања њених бораца од стране Талијана и четника. Но, преживјели су остали вјерни започетој борби до краја и тако злостављани и мучени на разне начине. А доласком наших бригада на билећко подручје -— поново су борци ове чете ушли у састав разних херцеговачких јединица, под њиховим заставама се борили и гинули све до краја рата.

АНЂА ЂУРИШИЋ,
ИВУЛА ЈУКИЋ
и ДРАГА ЈУКИЋ

ПОСУШЈЕ НА РАСКРШНУ

Посушје је, споро израстајући у чаршију, било центар на раскрсници путева за Дувно, Ливно, Мостар, и Сплит. Оно је, све до почетка рата, било мало мјесто, гдје су се сви становници међусобно познавали. У неких тридесетак кућа, колико их је укупно било, одвијао се сав живот чаршије. Били су ту трговци, гостионичари, коначари, занатлије.

У чаршију се долазило на дернек, свраћало се у гостиону; куповало у трговини. Ту је била грунтовница, а и суд у који се долазило по правду. Били су ту и органи власти са неизбјежним жандарима и финаисима. Дјеловала је и школа; одзвањали су весели дјечији гласови и увијек знатижељни погледи дјеце уперени у све што се збивало око њих. Такође, то је било и мјесто гдје се загледају момци и дјевојке, гдје се пјевала ганга. Расправљало се ту и о политици, о владама и властодршцима, политичким странкама и њиховим вођама.

КО *ЈЕ БИО КО У УСТАШКОЈ ВЛАСТИ*

Бурне 1941. године у вртлогу рата се нашло и Посушје. Са распадом Краљевине Југославије срез посушки је укључен у новостворену тзв. „Независну Државу Хрватску". У ранијим или тек уведеним институцијама власти, сваки појединац се, у односу на нову власт и прокламовану политику поставио на свој начин. Опредјељена су била различита: неки су с одушевљењем дочекали вјештачку творевину НДХ и ставили се, нарочито у првим данима, безрезервно у службу нове власти; други су настале доградње проматрали с резервом и са неке дистанце, ограничавајући се на обавезно извршавање својих послова; трећи су, пак, од самог почетка сумњичаво гледали на све те новотарије и, на различите начине, давали им отпор.

За предсједника котарске области дошао је Паво Врнога, који је до рата био на дужности старјешина испоставе у Посушју. Он је предстојник био само краће вријеме, након формирања НДХ, да би се током рата на тој дужности, краће или дуже је обављајући, измијенило више лица. При крају рата све до ослобођења, предстојник котарске области од 1941. године па даље били су Сабит Диздаревић и Станко Мацингер, а подворник Шимун Чутура, отац усташког логорника Мате Чутурића.

У реферади „припомоћне закладе" при котарској области радио је Ибришим Садиковић, који је био симпатизер НОП-а, давао је материјалну помоћ у борби за слободу и као такав био позитивно цијењен у круговима блиским комунистима.

Кад се поставило питање избора начелника општине, усташе су одмах почеле позивати неке угледније људе, познате радићевце или истакнуте мачековце, нудећи им да приме ту „почасну дужност". Ту понуду је Стипе Рамљак, познати радићевац, енергично одбио. Рекао је да у овим приликама неће да буде начелник опћине, иако је, у 1 околико наврата између два рата био биран на ту дужност. Затим је такву понуду одбио Мате Ковач „Талић", а за њим су се повели шус-

тер Божо Бакула, трговац Баго Ико и још неки. Сви су они то одбили, јер су уочили да је усташтво брука за хрватски народ, због чега су касније имали и извјесних потешкоћа.

На концу, дужности начелника општине примио је полуписмени сељак, сеоски главар Иван Јукић „Бусар", познат као врло поштен човјек. У ствари, он је именован на то мјесто јер је било очигледно да се нитко неће добровољно прихватити те титуле.

Као службеници општине затскли су се: Драга Јукић из Посушја, Драго Рашић из Клобука, Шимун Јукић ,,Капетанић" као благајник, те Шимун Крњић као општински подворник и пандур.

Усташки логорник био је Мате Чутурић.

У моменту капитулације војске Краљевине Југославије, односно доласком власти тзв. НДХ у Посушје, у посушкој чаршији се затекло неколико лица из других крајева наше земље, друге националности и вјероиспосвести. Окупација их је затекла на служби у разним установама. То су били: Милан Нинковић, надзорник путева, Васо Аралица, грунтовничар, Илија и Стево Прица финанци и др Изидор Перера, лијечник и др Анте Јамницки, који је нешто касније дошао за љечника.

Осим наведених, било је још појединаца других народности или вјероисповести који су се у моменту окупације земље затекли у Посушје, али су непосредно послије априлских догађаја напустили мјесто службовања и отишли својим кућама.

ХРВАТИ СПАСАВАЈУ СРБЕ ИЗ ПОСУШКЕ ЧАРШИЈЕ

Одмах послије оснивања и успостављања власти тзв. НДХ, сви Срби који су се затекли у Посушју били су затворени, да би убрзо били пуштени. а затим доживјели различите ратне судбине. Ево и неких појединости о томе, како су се мјештани односили према овим људима и шта је све учињено за њихову безбједност.

Надзорник путева Милан Нинковић, родом из Требиња, Србин и православац, имао је девет чланова породице. Он је добио легалну пропусницу од усташког логорника, а Шимек Бакула му је својим комионом превезао у Требиње читаву породицу. Иако је на путу од Посушја до Требиња, приликом превожења, било доста неприлика (због ратног стања, стража, граничних прелаза преко талијанске окупационе зоне и сл.) Нинковићи су сретно стигли кући и све се добро завршило. За вријеме ове вожње Шимеку је помоћник на камиону био Перо Јукић из Посушја. Иначе, Милан Нинковић је у Посушју словио као врло поштен човјек, а тако исто и читава његова породица. Био је миран, радан и цијењен.

Прије Нинковићева одласка, цестари из Посушја су дошли к њему да се поздраве и том приликом му рекли:

,,Немој ништа да се бринеш. Све што је твоје у кући покупи, спакуј, натовари на камион и носи. Оно што не желиш или не можеш понијети ми ћемо овдје, између себе, купити и теби дати новац, тако да не будеш ни на каквоЈ штети. Ни чизија из зида ти не смије фалити".

У онако сложеним условима то је био знак високе људске солидарности и разумијевања туђих невоља.

Васо Аралица био је Србин, поријеклом из ЈБубушког, грунтовничар у суду, неожењен. Њему је од стране власти НДХ нуђена пропусница како би се легално могао пребацити до своје куће у ЈБу-

бушком, али он је то одбио. Желио је да и даље остане у Посушју, мотивиран приватним разлозима. Наиме, његова дјевојка Даница Башић, Хрватица, чиновница у суду, била је из ових крајева и Васо је требало да с њом ускоро склопи брак. Народ је волио Васу Аралицу и нитко ни у сну није мислио да би му се у Посушју могло нешто зло догодити. Посушки жупник фра Паво Шимовић ишао је у Загреб, те од власти тзв. НДХ добио декрет којим се Васи Аралици одобрило да и даље остане на дужности у Посушју и да му се не праве никакве сметње и неприлике. Али, Васа су у међувремену силом одвеле усташе из Љубушког. Једног дана усташе су упале у гостиону Јоле Петриц у којој се налазио и Васо, ухапсиле га, везале, одвеле из Посушја, и кратко вријеме након тога стријељале. За вријеме док се налазио у Посушју није уопће био у затвору и према њему су се сви односили с дужним поштовањем.

Кад се чуло за смрт Васе Аралице, многи су га ожалили као најрођенијег. Народ Посушја га је волио и веома жалио због његовог тако трагичног краја.

Финанци Илија и Стево Прица били су Срби, православци. Од власти тзв. НДХ затражили су дозволе да пођу својим кућама, те су добили одговарајуће пропуснице и отишли. Они су били међу оним Србима који су одмах отишли након окупације земље и доласком власти НДХ били затворени, али су у затвору задржани око осам дана, након чега су добили те иропуснице.

ЛЕКАРИ И БОРЦИ ПЕРЕРА И ЈАМНИЦКИ

Др Изидор Перера Матић био је лијечник у Посушју, Жидов и комуниста. За шефа здравствене станице у Посушју дошао је вјероватно, негдје 1939. године. У свом стану у здравственој станици становао је с родитељима, обављао лијечничку праксу, обилазио болеснике, свим својим снагама трудио се да удовољи бројним лијечничким обавезама и људима пружи помоћ, да им врати здравље.

У данима који су слиједили непосредно иослије напада Хитлера на Југославију, његове сестре Зора и Ружа, које су у то вријеме студирале у Београду, пред налетом окупатора побјегле су и склониле се код родитеља и брата у Посушје.

Капитулација Југославије затекла је др Изидора Переру на албанској граници, гдје је, као резервни официр и лијечник, био распоређен послије мобилизације. Након расула војске, једва је извукао живу главу и успио да се врати у Посушје.

Кратко вријеме након проглашења НДХ, затворени су др Изидор и његов отац, као и остали Јевреји. У затвору су задржани око 8 дана, након чега су пуштени, али им је на леђима прикачено велико „Ж".

Доктор Изидор Перера био је познат као веома напредан човјек. Уживао је велики углед и народ овога краја га је волио. Велики утицај имао је и као љечник и као човјек. Зато је сасвим разумљиво што су људи били озлојеђени због таквог поступања нове власти према овом лијечнику, јер су га познавали као доброг човјека. Но, чинили су то и ради тога што им је као лијечник био пријеко потребан.

Доктор Перера имао је браћу у Сплиту, па су преко везе добили пропусницу и припремали се за одлазак из Посушја. Негдје у јуну или јулу 1941. године на камион Шимека Бакуле натоварене су њихове ствари — намјештај и све остало што се могло натоварити, и на исто возило су се смјестили ***и*** сви чланови породице, њих чет-

веро: др Изидор, родитељи и сестра Зора. Они су се преко Имотског пребацили у Сплит, у изнајмљени стан у Босанској улици. Сестра Ружа је већ раније била отишла с пропусницом за Сплит.

Након пребацивања доктора Изидора Перере из Посушја за Сплит, Анђа Ђуришић се с њим видјела још једном згодом, у јесен 1941. године. Носила му је неки новац од лијекова и једно писмо које му је упутио др Анте Јамницки. Због страха од претресања, које је често вршено на пограничним пријелазима, писмо је била сакрила у њедра, а претрпјела је и страх који се, по њеним обичним ријечима не може исказати. Срећом, нитко је није претресао. Путовала је са пропусницом коју су јој издале усташке власти у Посушју, а овјериле су је и италијанске власти у Имотском, без чега се у ово вријеме није могло на пут.

Касније је у Посушје стигла вијест: др Изидор Перера је отишао у партизане, а родитељи су му из Сплита одведени у логор[1)].

Др Анте Јамницки, лијечник и комуниста, био је из угледне породице мостарске. Он је, након стављања у притвор доктора Изидора Перере, постављен на дужност шефа здравствене станице (амбуланте) у Посушју.

Требало је, у ствари, да осим дужности лијечника обавља и надзор над „непоузданим" др Изидором Перером. Међутим, оба лијечника била су политички истомишљеници, па су се одлично споразумијевали. Др Јамницки је покушао наговорити др Переру да још неко вријеме остане у Посушју, гдје би могао радити под наводним надзором и бити као у кућном притвору, али се др Перера ипак био одлучио за одлазак у Сплит.

Тако је др Јамницки остао сам као љечник у Посушју и био управник амбуланте. Радио је предано и са пуно ентузијазма. На десетине километара знао је препјешачити да би болеснику пружио помоћ. Као антифашиста, посебне заслуге има у спречавању и ометању мобилизације младића у усташе, и то на три начина, што би појединце прогласило болеснима, или пријавио појаву тобожње епидемије у неком подручју посушког краја чиме је заустављао мобилисање десетине младића, а служио се и другим сличним методама саботаже усташких мјера и намјера.

Др Јамницки је одржавао везе са др Антом — Туном Рамљаком, који је почетком 1942. године живио, углавном, илегално код своје куће у Читлуку. Кад су усташе покушале да ухапсе Рамљака, опасност је одмах запријетила и доктору Анти Јамницком, јер се лако могло догодити да и он буде осумњичен због дружења с Туном, па се зато на брзину спаковао и пребацио за Сплит у марту или априлу 1942. године. И овом приликом превоз до Имотског обавио се колима и уз судјеловање Шимека Бакуле.

Кратко вријеме након пребацивања у Сплит, доктор Анте Јамницки отишао је у партизане, гдје је, као партизански лијечник, остао све до краја рата, лијечећи рањене партизане и народ на ослобођеној територији.

Доктора Анту Јамницког народ Посушја је веома волио јер је био оличење хуманости и љубави за људе, пун разумијевања за људске невоље[2'].

'' У знак сјећања на родољуба и борца др Изидора Перере, једна улица у Посушју данас носи његово име.

[2)] Послије ослобођења Посушаци су се др Анти Јамничком бар дјелимично одужили — бирајући га за посланика Републичке и Савезне скупштине за изборни срез Посушје, а и Дом здравља у Посушју данас носи његово име.

Наведени случајеви свједоче о томе како су грађани Посушја знали цијенити вриједност ових људи „са стране", без обзира из ко-^ег су краја били родом, које су народности или вјероисповести били, а који су се затекли на разним дужностима у овом мјесту првих дана рата. МЈештани су на сваки начин настојали да им буду при руци у тим тешким данима, те с поносом и данас говоре како „никоме ни влас с главе није пала". То потврђује и случај Анђе Ђуришић. Она је, наиме, била удата за Црногорца, православца, познатог учитеља наклоњеног љевичарству, па јој је и син из тог брака био православне вјере. Када је почело с прогонима Срба и она је страховала за судбину свог дјетета, али нитко јој за вријеме рата није правио никакве неприлике.

УСТАШЕ НИСУ СТЕКЛЕ НАКЛОНОСТ ПОСУШАНА

Изузимајући појединачне случајеве гоњења, односно стављања у притвор или затвор, током 1941. године у Посушју је било мирно, односно није било никаквих борби.

Новоформирана тзв. Независна Држава Хрватска успоставила је своју власт и свим силама, покушавајући да привуче што већи број људи уз своје идеје и циљеве.

Једном приликом група мјештана и младића из околних села, проусташки оријентисаних, промарширали су кроз чаршију и држањем и паролама показивали своју оданост усташама, славећи формирање тзв. Независне Државе Хрватске. У том свом одушевљењу провалили су у трговину мјесног трговца Баге и направили штету.

Усташки изгредници већ од прије су били на злу гласу, па је и овај њихов испад још више допринео да се мјештани врло брзо дистанцирају од усташа, односно да их омрзну и својим симпатијама се окрену др Анти Јамничком, савјесном лијечнику и антифашисти, који је имао родбину у Посушју, као и др Туни Рамљаку, познатом правнику и комунисти родом из Читлука код Посушја. Тако се почело стварати прво неповјерење у усташки покрет и власт а симпатије су се полако усмјеравале према антифашистичком покрету.

Од самог напада фашистичке Њемачке на СССР, 22. јуна 1942. године, усташе су почеле проносити пароле: како су пали Москва и Лењинград, да је комунистичка Русија капитулирала и нема је више, и сл. То је међу људе стварало панику и неизвјесност. Многи су због тога и такве ситуације жалили, али је било и оних који су се веселили и надали се скорој побједи фашистичке Њемачке и усташтва.

Омладина је позивана под усташко оружје. Усташе су жељеле да се омладинци добровољно јављају у њихове редове, па су, у том правцу, усредсредили сву своју пропаганду, али је одзив и поред свега тога био слаб. Сматрало се да је позив у воЈску тзв. НДХ, домобранство врста редовне регрутације, којој подлијежу сви момци од 18 до 20 година и да они том позиву треба неопозиво да се одазову. Међутим, младићи су покушавали да избјегну војну обавезу; нитко није желио да иде у ратне окршаје и борбу против сопственог народа, па се на свакојаке начине настојало да се остане близу куће. Међутим, стега је сваког дана била све јача. Жандарми су носили позиве за војску по селима и одмах одводили младиће — без много расправе и питања.

Овим крајем су злокобно кружиле приче о Лубурићу, Бобану, Милошу, Додигу, Остојић „Јоји", Приморцу, Чарапина Мили и другим, надалеко познатим злочинима. Као усташки идеолози у Посушју и околици слављени су Мате Чутура (Чутурић) и Звонко Ковач, који

су по мишљењу многих били више усташе на ријечима него на дјелу. Анте Марић „Мањичић", усташки емигрант, одвео је у усташе око 50 момака, и за њега се причало да је загријани усташа, те да је правио злодјела.

Било је више покушаја да се омасови и учврсти усташка организација у Посушју. Тако је Каја Бакарац једном приликом, као управник поште, добила пуну врећу брошура с упутством да формира некакву организацију „Усташку лозу". Она је, међутим, комплетну пошиљку истом поштом вратила пошиљаоцу, уз образложење: да сама ради у пошти, води све поштанске послове и нема времена било какве друге задаће извршавати. Тако је пропао и овај покушај усташа.

Много труда су усташе уложиле око формирања организације усташке младежи, али ни у томе нису имале успјеха. Нитко се није одазивао. Напротив, сви су избјегавали било какве обавезе у усташкој организацији, јер је ангажирање у усташким организацијама сматрано срамотом.

Различите вијести стизале су с разних страна и различитим „капалима". Било је вијести о покољу Срба и усташким звјерствима, али и, с друге стране, о четницима и њиховим недјелима. Стизале су и вијести о борбама партизана, тој новој снази која је сваким даном постојала све присутнија.

Тако је живот у Посушју текао у сталној неизвјесности. Сустизали су једно друго: ограничено кретање, пропуснице, овдје НДХ — тамо италијанска окупациона зона, гранични прелази, све слабије могућности за набавку хране, из дана у дан све већа оскудица, одлазак младића у војску и неки рат који нико не жели. Све су то биле каркатеристике тога времена, изражене на одговарајући начин.

Понекад је и само „хватање" радио-вијести на некој тајној радио-станици (најчешће је слушан Радио-Лондон, док се Москва није чула) давало пуну димензију ситуације овога дијела земље и проширивало сазнање о ономе шта се догађало око нас. А притискивали су неки тешки страх и судбинска питања: шта је све ово; шта се догађа око нас; шта ће бити сутра?

ПРВО ПАРТИЗАНСКО КОЛО У ПОСУШЈУ

У ближој околини Посушја никаква борба ни пуцњаве није било све до 16. јула 1942. године. Тога дана први пут су напали партизани — дио Прве пролетерске бригаде на непријатељски гарнизон у Посушју. Непосредно уочи првог ослобођења Посушја, прије уласка партизана у нашу чаршију, усташе су ширили пропаганду и говорили да ће се сматрати партизаном сваки мјештанин који остане код куће, те да ће такви након одласка „шумљака" бити кажњавани. Мало због страха од борбе и пуцњаве, а мало и због зебње од усташких пријетњи — цјелокупно становништво је напустило своја огњишта и почело да се крије по околним селима све до Вранића. Заправо, у Посушју су у моменту доласка пролетера биле остале само двије старе жене, које нису хтјеле, а због старости нити могле, отићи од куће.

Још се пуцњава, тако рећи, није ни стишала, а већ 17. јуна једна група мјештана Посушја се враћала својим кућама. Били су то: Анте Гризељ и жена му Мара, Драга Јукић, Анђа Ђуришић — Бакула, Мета и Мијо Бакула, Јања Шушњар „Рамљакуша". Враћали су се цестом од Вранића према Посушју. Код Марасових кућа на цести је била постављена препрека од крупног камења. Сједила су ту три или четири партизана. Поздравили смо их са „добра вечер". Они су нас

упитали зашто смо бјежали и чега се плашимо, јер они неће ником ништа нажао учинити. Рекли смо им да се ми плашимо када пуца и да је само то разлог зашто смо се крили и бјежали.

Остали смо сви скупа ту неко вријеме с партизанима и мало попричали с њима. На нас су оставили веома пријатан утисак.

Још исту вечер чули смо езирку и пјесму из Тонине куће на раскршћу. То су партизани организирали игранку и повели коло; пјевало се и играло. Иако уморни од пјешачења и са добром дозом страха, ипак смо одмах пришли партизанима и заједно с њима заиграли коло. Било је то прво партизанско коло у Посушју. Одмах је „Галуша" Багина отворила свој дућан и нудила и частила партизане понављајући стално: „А, кршних ли момака!".

За тили час створило се пријатељство, развезла се прича и разговори између нас и партизана.

Једнога дана к Анђи Ђуришић је дошла партизанка. Брзо су се упознале и зближиле. Звала се Јбубица Милошевић (касније удата Карабеговић). Почеле су причати. Дошљакиња је у разговору рекла да би се жељела окупати, опрати рубље и одећу. Биле су пред кућом, у дворишту, и управо док су се договарале око прања веша — наишао је авион. Партизанка је Анђу брзо гурнула под степенице, да би је тако склонила и заштитила од митраљеских рафала.

Договорено је да се окупе жене и омладина, па је партизанка Јбубица одржала конференцију у Тониној кући, којом приликом је говорила о партизанској борби и њеним циљевима и успјесима које партизани постижу, као и о другим актуелним питањима.

Мјештанке Посушја, које су се у то вријеме затекле код својих кућа, одлучиле су да закољу неколико кокошака. Намјеравале су да их однесу партизанима да скухају добар ручак и тако се окријепе. Баш у то вријеме опет су наишли авиони, па су се оне разбјежале.

Тих дана партизанска команда је позвала мјештанке да дођу у штаб[3]. Док су чекале од старих чаршава су правиле завоје и мотале их у ролне да се нађу при руци у случају потребе.

Док су вођене борбе око Посушја, дошло је у Студеним Врилима и до размјене заробљених њемачких официра за припаднике партизанских јединица и комунисте, који су се налазили по затворима. Будући да је мост на Ричини био порушен, превоз преговарача око замјене вршен је у двије етапе: преговарач из Ливна, по имену Кајић, довезао се до моста на Ричини, а ту је прешао у кола Шимека Бакуле, који га је одатле превозио до Мостара и натраг. Превоз је извршен у потпуном реду и на задовољство преговарачких страна.

Тих неколико љетњих дана 1942. године, док су партизани били у Посушју и око њега, мЈештани су с њима контактирали, а с многима се и спријатељили. О партизанима су добили једну нову слику, много повољнију него што су је до тада имали. А онда су италијански топови од Имотског и Кутлешиних кућа, од правца Војуше, почели тући партизанске положаје. То је био почетак италијанско-четничке офанзиве пред којом су се патризанске јединице морале повући.

Партизани су се повукли, али је сјеме њихове борбе остало посијано и израсло. Сазнање о снази свенародне борбе за ослобођење било је у срцима људи и остала је чврста нада да ће партизани опет доћи, да ће убрзо бити боље.

[3]> Командир једне чете у тој јединици Прве пролетерске бригаде био је Милоје Милојевић, касније проглашен за народног хероја.

БЛАГОЈЕ КОВАЧЕВИЋ

УЛТИМАТУМ ИТАЛИЈАНСКОМ КОМАНДАНТУ

Године 1933. преселио сам се са породицом, из села Биоград (код Невесиња) на Косово, гдје је мој отац Новица добио земљу као колониста. Тамо смо живјели све до априлског рата 1941. године, бавећи се земљорадшом.

На Косову се, у годинама уочи рата, одвијала врло жива политичка активност нарочито међу омладином. Дружио сам се с напредним омладинцима и са њима активно дјеловао. Имали смо своје културно-умјетничко друштво, одржавали приредбе по селима и сав приход давали у фонд КПЈ. Врло често смо долазили у сукобе са жандармима који су забрањивали наше приредбе зато што нису одговарале режиму.

Почетком 1939. године, примљен сам у СКОЈ. Примио ме је Мирко Шћепановић. Због политичке активности нашег аткива, нас 15 скојеваца смо позвани у жандармеријску станицу, гдје су нас саслушавали и батинали. Саслушавао нас је Тодор Уљаревић, замјеник командира жандармеријске станице. Он нас је и тукао. Војни рок сам, од јесени 1940. године служио у 2. батаљону пјешадијског пука, стациониран у Земуну. Тај батаљон спомињем због тога што је учествовао у државном удару 27. марта 1941. године. Када је 6. априла 1941. године бомбардован Београд, са својим пуком сам био испод Авале, одакле смо и проматрали тај ужас — док су њемачки авиони у таласима надлетали и на хиљаде тона бомби изручивали на главе беспомоћног становништва Београда.

Неколико дана након тога Нијемци су ме заробили код Горњег Милановца. Исте ноћи, након заробљавања, побјегао сам из логора, са још два друга. Пјешачили смо данима преко планина, све до Косовске Митровице. Тамо смо сазнали да неке шиптарске банде убијају колонисте, па смо одлучили да у град уђемо ноћу. Међутим, наишли смо на њемачку засједу и поново пали у заробљеништво. Отјерали су нас у Приштину, гдје сам остао мјесец дана. Из логора сам изашао на превару, представљајући се као Шиптар, јер су Нијемци све војнике Србе тјерали у Њемачку. Талијани су дошли камионима и одвезли све шиптарске заробљенике, а међу њима и мене, до Пећи. Ту сам сазнао да је моја породица, измичући испред зулума, побјегла за Херцеговину. Убрзо сам се пребацио за Подгорицу, гдје сам нашао сестру Косу која је, са својом фамилијом, ту пребјегла са Косова. Кратко након тога, са њима сам прешао у Даниловград. Када је у Црној Гори 13. јула 1941. године избио устанак учествовао сам у борбама за Даниловград (у Главичком одреду) који смо, у снажном нападу, ослободили. Убрзо су Талијани поново заузели Даниловград, а ми смо одступили за Острог.

Тада се Црном Гором пронио глас да усташе убијају српски народ по Херцеговини, да људе бацају живе у јаме, да је и тамо избио устанак и да се народ повукао у збјегове у планине.

Донио сам одлуку да одем у Херцеговину и сазнам шта се догодило са мојом породицом. Сестра Коса и зет су ме одговарали од тог пута, говорећи ми да ћу погинути. Међутим, ја сам ипак пошао, наоружан пушком са 50 метака и три крагујевке. Зет ме је испратио до надомак Никшићког поља и на растанку ми дао још 30 пушчаних метака. Цесту између Даниловграда и Никшића прешао сам у сумрак,

јер су је чували Талијани. Обишао сам Никшићко поље јер је било под водом и ишао цијелу ноћ и читав дзн да бих 23. августа 1941 предвече стигао у село Корита.

У Коритима сам нашао фамилију Папића, који су били наше комшије на Косову. Питао сам их за моју пзродицу, али ми ништа нису знали рећи. Од њих сам сазнао да се сељаци из Корита припремају да иду у напад на усташка упоришта на Плану и Билећу.

Рано ујутру пошао сам и ја са Корићанима и предвече смо стигли код Уљаревића кућа више Плане. Ту смо затекли много наоружаних људи који су се припремали за напад на Плану. Ми смо им се придружили. Исте ноћи смо, у налету, заузели Плану, а сутрадан смо напали Билећу и цио град је заузет, сем логора.

Након ових борби наставио сам пут према Невесињу. Предвече сам дошао у Лукавац, гдје су ме дочекала два наоружана сељака и одвела ме у команду, у кућу Дукице Граховца. Изгледа да сам им био сумњив, јер сам још увијек био у војничкој униформи, без капе, па су ме саслушавали Дукица Граховац и још један младић (касније сам сазнао да је то био Миленко Шотра). Ту сам сазнао да је моја породица жива и да се налази за Понором, у Биограду, у нашој старој кући. Такође су ми саопштили како се спремају да сутрадан нападну домобране на Трусини. С обзиром на то да сам имао оружје, позвали су ме да им се придружим у том нападу, што сам и прихватио.

Слиједећег дана пошли смо преко Бежђића према Трусини, те исте ноћи напали домобране. Послије краће борбе, домобрани су се предали. Ту сам заплијенио још једну пушку, те ујутро поранио да потражим још муниције. Нашао сам реденик са 250 метака. Примијетио сам да још неколико људи пажљиво претражује бријег на којем су дотад били домобрани. Међу њима сам препознао мог брата Мирка Ковачевића, који је те ноћи такође учествовао у борби на Трусини. Одмах сам потрчао према њему. Загрлили смо се и изљубили. Мирко се јако изненадио када ме је видио, јер је чуо да су ме Нијемци заробили. Одмах смо, преко Снијежнице, пошли кући у Биоград, гдје су се сви наши веома сбрадовали када су ме видјели.

Два дана након тога Мирко и ја смо обавијештени да треба да пођемо према кућама Вучетића, ради разоружавања домобрана у Оџаку. Кренули смо. Код Бабље главе нашли смо одред „Бишина", народне војске (Душана Брстина), а делсви Биоградске чете били су према Виленацима. Припремало[1] се разоружање домобрана тзв. „НДХ" у Оџаку. У међувремену су домобрани послали два своја подофицира ради преговора које је водио Душан Брстина о њиховој предаји; требало је да их увече нападнемо, а они би се, псслије краће борбе, предали. Али домобрани су искористили тренутак и још за вријеме преговора почели бјежати из Оџака према Невесињу. Тада су им борци из одреда „Бишина" пресјекли пут и успјели да стигну зачеље колоне, која је бјежала према Невесињу. У том окршају су заплијењене двије пушке и пушкомитраљез. Заплијењени пушкомитраљез припао је одреду „Бишина", и то је први пушкомитраљез који је тај одред имао. Недуго послије тога прикључио сам се, као борац, одреду „Бишина", чији је командант био Душан Брстина.

Дан прије Мирксвог и мог хапшења био сам код Фржовића кућа, на омладинској приредби, одакле сам се касно вратис кући. Мирко је био у с. Лукавцу, на састанку Среског комитета Партије, што је и он касно ноћу дошао кући.

Група талијанских војника дошла је навече у с. Понор, лијевом обалом ријеке Заломке 10. новембра 1941. и блокирали нашу кућу.

Приликом претреса куће пронашли су моју пушку и редeник са 250 пушчаних метака. Поред нас двојице, ухапсили су и Тома (Тривка) Ковачевића, који се затекао у близини наше куће. Из Зовог Дола одвезли су нас камионима за Невесиње, са још двојицом Аћимовића код којих су, приликом претреса, пронашли пушчане метке. Када су нас дотјерали у Невесиње, мене су затворили у самицу, а остале, с Мирком, у једну ћелију. Просторија у коју су ме затворили називана је „ћелија смрти", јер кога су год дотад Талијани у њу затварали — био је стријељан. Ћелија је била празна, са једним прозором уз строп, без стакла, са бетонским подом. У Невесињу је и љети прохладно, а камо ли у новембру. Нисам имао чиме да се покријем нити шта да ставим подасе. Покушавао сам да спавам ослоњен на лактове и кољена, али кад би задријемао пао бих на страну. Поново бих устао и шетао по ћелији. Тек трећи дан су дозволили мојој мајци да ми донесе сламарицу и ћебе.

Пошто сам био у војничкој униформи, приликом саслушавања су ме теретили да су пушка и редeник моји. На сваком саслушању вршили су притисак да признам да сам комуниста. Након саслушања и физичког и психичког малтретирања, осуђен сам на смрт. Требало је да будем стријељан 20. новембра 1941. године, и то јавно, а тиме су Талијани хтјели да заплаше народ Невесиња и приволе га на предају оружја које су људи имали при себи. Тога се дана Душан Брстина налазио у Биограду. Сазнао је за наше хапшење и одмах написао пријетеће писмо „ултиматум" талијанском команданту у Невесињу, што ја, разумије се, нисам знао.

За ова два дана и двије ноћи што ми је остало да живим одбијао сам да примам храну и воду од Талијана. Тешко је описати шта човјек све преживљава у часовима док очекује смрт. Требало је да будем стријељан у 10 сати прије подне. Талијански стражар ми је ујутро донио хљеб и чај за доручак, говорећи: „Манђаре, комунисто!". Узео сам ову порцију чаја и пљуснуо му у лице, псујући. Овај је крикнуо и одмах се на вратима створило још неколико стражара са упереним пушкама, псујући и пријетећи да ће ме убити.

Нешто касније су дошли по мене и, умјесто на стријељање — одвели су ме у команду. Ту ме је саслушавао командант, у својој канцеларији. Питао ме је да ли познајем Душана Брстину, на што сам одговорио да га не познајем, али да сам чуо за њега. Почео је да виче на мене, говорећи да има доказа да га познајем. Поново сам тврдио да га не познајем. На то је љутито бацио писмо на сто преда ме, питајући ме: зашто би Брстина интервенисао за мене ако се не познајемо. Тумач ми је дао писмо те сам га летимично прочитао. Сјећам се да је у њему писало: „Уколико се изврши стрељање ухапшених лица Невесиње ће бити нападнуто са свих страна".

Када сам прочитао писмо, рекао сам талијанском команданту да су усташе поубијале и поклале на хиљаде невиних Срба у Невесињу, а италијански судови их не само некажњавају већ их штите и подржавају, а ја нисам ништа учинио зашто би ме требало стријељати, па је Брстина зато и интервенисао за мене и он ће, сигурно, одржати ријеч.

Будући да су се Талијани плашили поновног устанка народа Невесиња, командант је о овом мом случају обавијестио претпостављену команду у Сплиту. Одговорено му је да то стријељање не изврши, него да ме даље задрже као таоца. Мени је речено: чим први Талијан погине у Невесињу — за одмазду ћу ја бити стријељан.

У „ћелији смрти" остао сам читав мјесец, сваког дана очекујући стријељање. Овс непрекидно ишчекивање и неизвјесност су ме исцрпљивали и мучили. Једно ноћи у моју ћелију су довели неког Муслимана, а мене су пребацили у ћелију са Мирком и осталима. Тада сам се осјећао као да сам ослобођен, јер за мјесец дана нисам ни са ким долазио у контакт нити с ким проговорио.

При крају 1941. године, четници су све отвсреније сарађивали са Талијанима, па је све чешће долазило до сукоба између партизана и четника. То је нарочито дошло до изражаја почетком 1942. године, када се на терену Невесиња појавио Први ударни херцеговачко-црногорски батаљон. Тада је настала паника међу Талијанима и четницима.

Након ликвидације четничког мајора Бошка Тодоровића и његових сарадника у Кифином Селу, што је извео Први ударни батаљон, талијански командант је 21. фебруара 1942. године, у Расаднику код Невесиња, организовао састанак са четничким вођама. Ми у том тренутку нисмо знали ни за састанак ни за његове одлуке, али смо убрзо чули о томе, што су за нас биле спасоносне вијести.

Слиједећег јутра нам је дошао талијански тумач (родом из Пуле, симпатизер НОП-а) и радосно нам саопштио да ћемо нас обојица, Мирко и ја, бити пуштени из затвора. Наставио је како је талијански командант одржао састанак са четничким вођама, на којем је решено да се Мирко и ја пустимо из затвора. Даље је навео имена четничких вођа који су том састанку присуствовали: Јевђевић, Петар Самарџић, Јован Дуганић, Бранко Кокот, Ћетко Петковић, Божо Радан, те још неки чија имена није упамтио. Пуштањем нас двојице из затвора рачунало се на придобијање Биограда за четнике.

Нешто касније Мирко и ја смо приведени у италијанску команду. Командант нас је сачекао на вратима своје канцеларије, учтиво нам пружио руку и извинио се што смо толико дуго били у затвору, а он није ни знао да смо ми тако велики Срби. Мене је сматрао[1] главним, јер се углавном мени и обраћао. Предложио нам је да одмах кренемо у Кифино Село и јавимо се Петру Самарџићу. Замолио сам га да нас пусти кући на два — три дана, да се пресвучемо и одморимо након три и по мјесеца затвора. Послије тога бисмо отишли у Кифино Село и јавили се Петру Самарџићу. Пошто је Мирко био члан Среског комитета КПЈ, а ја само кандидат за члана Партије, погледао сам га и он ми је климнус главом, што је значило да одобрава мој приједлог. Командант се сложио, уз напомену да се Петру Самарџићу што прије јавимо[1]. Предложио је да ми се одмах врати пушка коју су Талијани узели из наше куће приликом оног претреса. Рекао сам да нема смисла да из затвора излазимо с пушком пред народ, него да ми пушку пошаље у Кифино село. И с тим се сложио, а Мирку је лакнуло када је видио да је командант прихватио моје приједлоге.

Обојица смо били ошамућени тим наглим обртом ситуације. Због пушке и муниције смо затворени и ја осуђен на смрт, а сада приликом пуштања из затвора, та иста пушка и муниција ми се нуде да изађем с њима из затвора. Командант се поздравио са нама и рекао да ћемо се ускоро видјети, у шта је он, можда и вјеровао, али сам ја зато чврсто вјеровао да се више никада нећемо видјети.

Када смо Мирко и ја изашли пред зграду талијанске команде, било је на тргу доста људи. Пришао нам је Ђорђо Ковачевић звани „Циго" и одвео нас својој кући. Ту нас је чекао један друг (касније сам сазнао да је то био Боро Балаћ), који се одмах повукао са Мирком у собу, ради неког договора. Послије дужег времена позвали су и мене У собу, на спрат. Боро Балаћ ми је честитао на држању пред талијан-

ским командантом. Рекао ми је да су он и Мирко дуго разговарали о томе шта би било боље: да ли да идем у четнике и при њиховој команди радим за партизане, или да одмах одем у партизане. Закључили смо да је боље да одмах одем у партизане, јер мој одлазак у четнике нанио би НОП-у више штете него користи, будући да се у народу не би знало да сам у четнике отишао по задатку. Истовремено ми је друг Балаћ саопштио да сам примљен за члана у КПЈ, те да убудуће извршавам партијске задатке.

Након тога смс Мирко и ја отишли кући, у Биоград. Слиједећег дана стигло ми је писмо од Петра Самарџића (донио га је Симо Фржовић), у којем ме позива да одмах дођем у Кифино Село, ради хитних договора. На писмо се пстписао са „војвода Петар Самарџић". Питао сам Мирка шта да му сдговорим, а он ми је рекао да знам каква је одлука, те да одговорим шта год хоћу. Тада сам се досјетио, те сам на истом писму, испод оног „војвода Петар Самарџић", крупним словима написао: „Смрт фашизму — Слобода народу!", и потписао се са Б. Ксвачевић, те писмо вратио натраг по истом доносиоцу. Симо Фржовић се убрзо вратио к нама и онако заплашен испричао нам како је Петар Сараџић бјеснио, псујући нас и пријетећи како ћемо му ово крваво платити. Послије овог случаја четницима је било јасно гдје ми припадамо и да је њихов труд био узалудан, ослобађајући нас.

Изласком из затвора видјели смо да су сва села невесињског среза била под утицајем партизана, сем неколико оних под Вележом. Четници су били компромитовани у народу због сарадње са Талијанима, па се нису могли нигдје одржати, сем у селима покрај пута Гацко — Невесиње, иако су и она била наклоњенија партизанима него четницима. Зато су Мирка и мене пустили из затвора, мислећи да ће преко нас придобити Биоград за четнике. Мирко и ја смо се одмах по изласку из затвора активно укључили у НОБ.

БРАНКО ПОПАДИЋ

КОМБИНОВАНА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА

После масовног покоља који су извршиле усташе над српским живљем у Херцеговини у периоду од маја до септембра 1941, када су побиле више од 10.000 лица и јунског народног устанка који је дао снажан оптор и разбио усташке колоне у источној Херцеговини, дошло је до поновне реокупације Херцеговине од стране италијанских дивизија, да би направили ,,ред" у овој покрајини.

Италијани се тада појављују као „спасиоци" српског народа у Херцеговини, те воде перфидну политику. Преузимају власт од усташа, а Србима дозвољавају да ваде из јаме побијене Србе и да их сахрањују на своја гробља, да отварају и дозвољавају служење у српским црквама, дозвољавају Србима да иду у градове и отварају своје радње уколико их усташе већ нијесу опљачкале. Италијани предузимају мјере да ухвате везе са представницима бивших странака из предратне Југсславије, како би преко њих народ одвраћали од комуниста, обећавајући при том послушнима следовање хране.

Оваквом тактиком Италијана створена је спрега. Замах устанка нагло је спласнуо у јесен 1941. Појавиле се и освете над недужним

муслиманским живљем, где су поједине националистичко-комитске вође у пограничном билећком срезу 3. 09. 1941. побили и бацили у јаму близу 500 лица.

Партија је тада предузела све мере да покрене народ Херцеговине ка оружану борбу против италијанског окупатора и да спречи ме')усобне покоље.

Миро Попара секретар окружног комитета КПЈ за Херцеговину у договору са Окружним комитетом Никшића, на челу са Савом Ковачевићем и Покрајинским комитетом КПЈ за Црну Гору, радио је на томе да се Херцеговина покрене против Италијана.

Из Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину већ првих дана септембра 1941. у коњички срез долази Угљеша Даниловић а затим, у остале срезове источне Херцеговине, Петар Илић (Драпшин) послат од КПЈ. Одмах после тога од Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору у Херцеговину су упућени, као инструктори Партије, Пуниша Перовић у билећки срез, Петар Божовић (Војин Поповић) у требињски, Станко Бурић у љубињски и столачки. Из Покрајинског комитета БиХ долазе и Лепа Перовић и Миле Перксвић.

Под командом Саве Ковачевића две чете партизана: Граховска и Ластвањска, извршиле су напад 31. августа 1941. на Италијане и усташе у Ластви, а 6. новембра у Парежу код Ластве. То су били први оружани напади на окупатора у Херцеговини. Овим партизанским нападима била је ослобођена Ластва (Требињска).

Одмах су предузете мере за формирање територијалних партизанских батаљона: Коњичког, ,,Невесињска пушка", „Владимир Гачиновић", „Недељко Чабриновић", Столачки и „Лука Вукасовић". Ови батаљони били су формирани до краја 1941. године. У време када је припрема и организација народа Херцеговине била у највишем јеку као почетак устанка појављују се четници у Херцеговини, крајем 1941. године.

Дража Михаиловић поставља[1]' мајора Бошка Тодоровића за команданта четничког штаба за источну Босну и Херцеговину. Тодоровић стиже са групсм четника из источне Босне у гатачки крај 3. јануара 1942. године и одмах предузима мере за организацију четника. Прије Тодоровића стигла је у коњички крај једна четничка група са капетаном Б. Шсшкићем. Тодоровић је 11. јануара 1942. у с. Фојници код Гацка склопио уговор[2]' са италијанском командом да му Италијани предају на управу срезове: гатачки, невесињски и калиновички и гарнизон Улог. Они су му то предали[3]' 30. новембра 1941. године, као и срезове: Фочу, Горажде, и Чајниче, где су четници завели своју власт.

4. јануара 1942. године у Ластви (Требињској) формира се привремени оперативни штаб[4]' партизанских одреда за Херцеговину.

Тако се ситуација у Херцеговини искомпликовала. До тада смо против нас имали окупатора и усташе, а од тада и четнике.

Четници нису мировали, развијали су пропаганду да се народ не диже против Италијана, јер су они „спасиоци" српског народа, већ да се боре против усташа и комуниста.

" Архив ВИН (2а) кутија 22, рег. бр. 17/4 и кутија 170 рег. бр. 21/3 и 22/3.

[2]> Зборник НОР-а, том XIV, књ. 1, док. 39.

[3]> Зборник НОР-а, том XIV, књ. 1, док. 31.

[4]> Командант Сава Б. Ковачепић •— Мизара, замјеник Ђоко Путица, капетан—пилот, полптички комесар Петар Илић (Драпшин), замјеник Миле Килибарде саветник штаба пуковник Саво Оровић. (Зборник НОР-а, том IV, књ. 3, док. 7).

Четници су у селу Љубомиру код Требиња 14. јануара 1942. извршили први оружани напад на партизанске чете Стева Г. Ковачевића и Манојла Бендерића и тешко га ранили (народни херој). Четници су тада бранили своју теритсрију од партизана, а не од Италијана.

Оперативни штаб за Херцегсвину предузео је сада мере за борбу против окупатора, усташа и четника.

Он је једну комбиновану партизанску чету са командиром Максимом Ковачевићем почетком јануара 1942. године послао у коњички срез ради испомоћи, јер је на тај терен из Мостара дошао велики број радника и чланова Партије. Требали су ту да организују борбу против окупатора, усташа и четника који су се пребацивали из источне Босне. У исто вријеме послата је у гатачки крај једна комбинована чета, са др Костом Грубачићем и Мујом Ковачевићем-Митром.

Одмах затим Оперативни штаб шаље 22. јануара у северну Херцеговину 1. ударни херцеговачко-црногорски батаљон са 320 бораца, са командантсм Владом Шегртом и политичким комесаром Стеваном Ковачевићем, да заштити народ од усташа из Борча и Фазлагић Куле који су од априла 1941. палили и убијали у околним српским селима, а у то вријеме су и четници почели да разгарају братоубилачки рат и одвраћају народ од напада на Италијане, као и да се наводе на борбу против комуниста и ослободилачког покрета.

У с. Дивин (Билећа) окупили су се борци из билећког, требињског и никшићког среза, па је ту 13. јануара 1942. године формирана комбинована партизанска чета са руководством: командир Максим Ковачевић, граничар из села Спила, Грахова (Никшић); политички комесар Душан Кандић, радник из села Броћанца — Вилуси (Никшић); замјеник командира Милош Краљевић Шумар из с. Црквица (Никшић); замјеник политичког комесара Владо Т. Вујовић, земљорадник из с. Бијељана (Билећа); командири првог вода: Васо Ковачевић, земљорадник из села Спила, Грахова (Никшић); другог — Благоје Вучуревић, бивши полицајац из с. Богојевић (Требиње) и трећег — Стеван Вукоје, земљорадник из Пађена (Билећа).

На дан формирања чета је у свом саставу имала око 70 бораца, а од наоружања: 3 пушкомитраљеза, око 67 пушака са одговарајућом количином муниције, више од 40 ручних бомби и 8 пиштоља. Формирању чете присуствовао је инструктор Партије за срез Билећу, Пониша Перовић. Том приликом Перовић је борцима говорио о задацима њихове чете, посебно се осврћући на борбу против окупатора усташа и појаву четника, као и на уништење петоколонаша и ширење партизанског покрета у бројним насељима кроз које ће чета пролазити. Упознао нас је са вијестима на ратишту и заустављању Нијемаца пред Москвом. Истакнута је потреба беспријекорног односа бораца према становништву и успостављање и развијање присне сарадње са омладином.

Кад смо стигли у Зови До (Невесиње), срели су нас и срдачно поздравили представници територијалне партизанске чете и сеоског народноослободилачког одбора, који су тамо већ дјеловали. Борци су одмах распоређени по кућама, на ноћење. У том селу остали смо и наредног дана, када нам је организован сусрет са мјештанима, на сијелу приређеном у просторијама основне школе. Наши борци су брзо успоставили контакт са радозналом и борбеном смладином. Пјеване су партизанске пјесме, поведено је херцегсвачко коло, а играо се црногорски „оро".

Са четом се налазио и Ненад Васић.[5] Био је одређен као делегат Оперативног штаба за Херцеговину да пренесе даље задатке на терену у овим срезовима.

Наредна два дана провели смо у селу Братачу. За разлику од осталих села, овдје је почела да делује група која је заговарала четничку идеологију, са Петром Самарџићем. Тада је вођена оштра полемика између партизана и заговорника четништва. Организатори партизанског покрета на подручју Невесиња били су тада: Саво Медан, Миленко Шотра, Дукица Граховац, Душан Брстина, Живота Неимаревић, Брана Ковачевић, Обрен Ивковић, Ђока Пашајлић, Владо Ивковић, Војо Чоловић и други. Од октобра 1941. на овом подручју је дјеловао партизански територијални батаљон „Невесињска пушка". Било је неколико партијских ћелија и актива СКОЈ-а. Највећи дио становништва у невесињским селима прихватао је идеје КПЈ и опредијелио се за НОБ, али нијесу још нигде водили борбе и нападали италијанског окупатора. У овом крају водиле су се од јуна до септембра велике борбе против усташа. Сада су власт преузели Италијани.

Затим су се појавили четници, идеолози као Петар Самарџић, Јован Драганић, Вељко Шиповац и Максим Кнежевић, а у сјеверном дјелу Невесињског поља, емисари Драже Михаиловића, као што је био капетан Шсшкић. Они су упорно обилазили српска села и, са бројним сарадницима, агитовали за четнички покрет.

Половином јануара 1942, команда чете у Братачу је извршила неопходне припреме за ноћни марш преко сјеверног дијела Невесињског поља. Борцима је саопштено да се дио пута од Братача до Заборана мора прећи ноћу, јер су се у неким деловима испод планине Црвња налазиле страже усташке милиције. Упозорено је да се ова села, услијед великих снијежних наноса, не могу заобићи и да ће се колона кретати проходним стазама, без обзира на присуство усташке милиције и оружаника НДХ. Извршене су припреме за кретање ноћу кроз противничка насеља.

За водича је одабран Миле Гушић-Чоло, један од најбољих познавалаца терена. Он је међу првима ступио у Братачку партизанску чету. У ноћи 17/18. јануара 1942. комбинована партизанска чета је, у колони, кренула у правцу села Хумчана и Бијење. Покрет је извођен под веома тешким временским условима; дубок снијег, слаба видљивост, снијежна вијавица и велика хладноћа озбиљно су отежавали и успоравали кретање. На појединим мјестима снијежни наноси били су високи и преко два метра и са њих нас је вјетар засипао густом снијежном прашином. Због таквих временских услова чета се сјутрадан изјутра умјесто у Хумчанима — нашла у Кифином Селу и Братачу, одакле је и започела свој напорни марш.

Догодило се нешто неочекивано. Мада је водич добро познавао терен и био поуздан човјек, цијелу ноћ смо по зими, лутали залеђеним невесињским пољем. Невријеме је учинило своје и водич је у неко доба ноћи рекао да се изгубио и не зна ни сам гдје се налазимо.

Пролазили смо поред неког села. На нас су пуцали. Водич је рекао да би то могло бити село Постољани, али то нам није помогло да се оријентишемо. У даљем кретању наишли смо на мочваре које су биле слабије залеђене, па се лед мјестимично, ломио и већини бораца ноге су биле мокре. Многи су почели да се смрзавају, а појединци су се жалили на болове у предјелу стопала или других дијелова тијела. Негдје пред свануће наишли смо да друм Кифино Село — Невесиње,

[5]> Ненад Васић из Мостара правник, предратни члан КПЈ, а од 4. фебруара 1942. постављен је од Врховног штаба за замјеника команданта оперативног штаба за Херцеговину. (Зборник НОР, том II, књ. 2, док. бр. 114).

који је био рашчишћен за кретање моторизације. У непрегледној снијежној равници он је личио на неки дугачки усјек са снијежним грудобранима с обје стране пута.

Наредног дана, након пуних 10 часова погибељног лутања, нашли смо се у Кифину Селу и Братачу. Са изузетном пажњом примили су нас мјештани Братача, смјестили у своје топле собе и чинили све да нам помогну да се повратимо од преживјелих невоља. Али, доласком у загријане просторије на промрзлим дијеловима тијела појавили су се пликови праћени боловима. Некима су се појавили пликови на ушима, прстима руку и ногу, на носу и другим дијеловима лица. Најгоре је прошао Нећо Илић, родом из Бијељине, коме су промрзли оба уха и прсти на обје ноге. Био је у пликовима и јако натечен, па је смјештен у партизанску кућу Спасоја Шешлије, гдје је остао у постељи и био неспособан за кретање пуних 15 дана. Много боље није било ни Лазу Вујовићу, Трипу Бјелици, Николи Илићу, Љубу Грку и многим другим који наредне вечери нису могли наставити покрет.

Упркос том осјетном осипању строја због посљедица страховитог невремена, Ненад Васић је одлучио да се марш настави још исте вечери. Припремајући се за поновни ноћни марш, команда чете је утврдила да 23 борца због задобијених повреда не могу наставити путовање, па је одлучено да се од бораца који су могли наставити марш формирају два вода, а трећи да се расформира. Тако је и учињено. Команда чете остала је у истом саставу.

Међу борцима који су изјавили да могу наставити путовање било је и таквих на којима су се видјеле тешке повреде, али они нису хтјели да изостану из колоне и од задатка. Међу таквим јунацима били су: Лазар Шаренац Поп, чије су уши биле у пликовима, па је маршевао завијене главе, Павле Вукоје Корчагин, Миле Вукоје — који су имали повријеђене прсте на ногама. Овом приликом договорено је да се кроз насеље маршује опрезно, са метком у цијеви и ручним бомбама припремљеним за тренутно дејство. Тако смо, неометано и иза пола ноћи, стигли у Хумчане. У том селу са свега тридесетак кућа сусрели смо се са борцима и омладином из породица: Чабрило, Мрковићи, Јомине и Окуке, који су се од јесени 1941. године опредијелили за партизане. Ту је постојала група — вод бораца, чији је командир био шумар Јоксим Мрковић, који је у годинама пред рат био под утицајем КПЈ. Ту је био ђак, члан КПЈ, Деспот Јомина који је припадао напредној средњошколској омладини.

У Хумчанима смо остали око 24 часа и одморили се.

Дио пута од Хумчана до села Лука морали смо прећи ноћу — због постојања јачих усташких стража у селима Боровчићи и Лакту, поред којих се, кроз снијежне наносе, пробијао једини проходан пут. Борац наше чете овдје је постао и тридесетсгодишњи радник Мијо Мрковић, и он ће, као добар познавалац терена, успјешно обављати улогу водича. Покрет се нормално одвијао све до села Ћесима, гдје смо стигли 20. јануара 1942. године прије подне. Том приликом у чети су се налазила 43 борца и старјешине.

СУСРЕТ СА БОРЦИМА КОЊИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ БАТАЉОНА

Сусрет са водом Коњичког батаљона, међу којима је било и доста Мостараца, био је више но срдачан. Настало је обострано грљење, упознавање и радознало ћаскање о дијеловима опреме и личног наоружања, као и о утисцима о минулом напорном маршу преко Невесињског поља и сусретима са народом који се масовно опредијелио за НОП.

У Главатичеву смо се одморили неколико дана, упознали се са ситуацијом на терену и распоредом територијалних партизанских чета, које су затварале правце који изводе из Кољица и Бјелимића у рејоне Борачког језера, Бијеле и Главатичева.

Тако се у саставу Коњичког партизанског батаљона налазило 5 територијалних партизанских чета са око 450 бораца, које су, од јесени 1941. до јуна 1942. године, штитиле више од 20 села.

УДАРНА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА

Крајем фебруара 1942. одлуком штаба Ксњичког партизанског територијалног батаљона, и уз сагласност Ненада Васића тада заменика команданта Оперативног штаба за Херцеговину, наша комбинована чета преименована је у Ударну партизанску чету. Том приликом у састав Ударне чете укључено је још 12 бораца са овог терена. Тиме је бројно стање ударне чете порасло на 55.

Од друге половине фебруара о морално-политичком раду бринуо се Салко Фајић, тада партијско-политички радник у батаљону. Највише времена Салко је проводио у Ударној чети. гдје је држао предавања, присуствовао партијским и војничким састанцима, објашњавајући борцима основне појмове марксизма, појединости о друштвено-политичком уређењу Совјетског Савеза као прве земље социјализма, те циљеве наше ослободилачке борбе. Та његова надахнута предавања од развитка људског друштва до циљева наше борбе, то његово присуство на партијским састанцима и четним конференцијама, његови свакодневни контакти са борцима — знатно су допринијели развијању узорних међуљудских односа, јачању борбеног морала и свих других морално-политичких вриједности које су красиле борце Ударне чете.

ЛИКВИДАЦИЈА ЧЕТНИЧКОГ ШТАБА КАПЕТАНА ШОШКИЋА»>

Група четничких агитатора, на челу са жандармеријским капетаиом Шошкићем, кретала се пуна три мјесеца по српским селима на коњичком подручју. Када су видјели да се већина становништва од јесени 1941. године опредијелила за партизански покрет, обазриво су почели да протурају идеје четништва. На ријечима су и они били за оорбу против окупатора, али „када за то буду сазрели услови". „Замијерали су борцима српске националности што се налазе у истим јединицама са Муслиманима и Хрватима, јер су они „сви усташе". Пропагирали су стварање чистих српских чета, које би у борбу против Јкупатора ступиле ,,на позив краљевске владе — кад се буде назирала побједа савезника". Организованс и смишљено радило се на подривању партизанских јединица, у скоро свим српским селима, врбујући појединце и групице за стварање тајне четничке организације, одвајајући народ од устанка.

Штаб Коњичког батаљона одлучио је да се са том четничком групом покуша постићи споразум о заједничкој борби, или у противном је разоружати и оне који су дошли са стране протерати.

Комбинована партизанска чета је 5. фебруара 1942. године, под руководством Ненада Васића отпочела трагање за четничком групом

Котарска област НДХ Невесиње известила је, 10. III 1942. год. да су партизани 6. вел^аче 1942. год. у селу Живењ убили кап. Бранка Шошкића, жандара Глоговца Максима и жандара Андрију. (ВИИ архив бр. рег. 14/4 кутија 190 — НДХ).

капетана Шошкића. Са четом су пошли политички комесар Коњичког батаљона Васко Гњатић, замјеник команданта Илија Кукић и замјеник политичког комесара Никола Драганић. Према информацијама Шошкићева група се тих дана налазила на подручју Зборани — Драмишево.

Око 22 часа Ударна чета је стигла код куће Милка Батинића у којој је дуже време боравио капетан Шошкић. Шошкића није било када смо тамо стигли. Наредник Лучић, у улози домаћина, показао лам је собу у којој је боравио капетан Шошкић. Он нам је рекао и да ће капетан Шошкић ускоро доћи. Понудио је да покисли партизани уђу у собу и кухињу. Командир Максим Ковачевић предузео је мере спољног обезбеђења чете и одредио први вод одговорним. Ударну десетину Мехе Трбоње (Мостарца) оставио је у помоћним просторијама у дворишту — са задатком да пазе на кретање четника који су се налазили у кухињи и контролишу улазна врата просторије у којој треба да се воде прегсвори са капетаном Шошкићем. Пошто је у десетини Мостаргца било Муслимана, то је, да не би дошло до инцидента, наређено да нико из ове десетине не улази у просторију у којој се Шошкић нг.лазио. Псшто су се, прсма договору са Лучићем, у соби, поред Шошкића, налазила и његова три главна пратиоца, командир Ковачевић је одредио осам бораца из Ударне чете да буду спремни за акцију, ако би дошло до потезања оружја од стране четника.

Када је дошао, капетан Шошкић се поздравио са Ненадом Васићем и командиром Максимом Ксвачевићем, а потом сјео на кревет гдје су се већ налазила двојица његових пратилаца. Соба је била препуна. Није имало гдје да се сједне. Већина бсраца је стајала.

Распоред људи у овој просторији је био: одмах лијево од врата сједили су на малим троношцима Ненад Васић, а повремено и командир Ударне чете, те Васко Гњатић и студент Бранко Бошњак Село. У супротном углу собе, на дрвеном кревету, сједили су борци Ударне чете помијешани са члановима четничког штаба: Лазар Шаренац Поп, капетан Бранислав Шошкић, Миле Вукаловић, наредник Андрија Лучић са пушкомитраљезом међу кољенима, Стеван Вукоје, наредник Максим Глоговац, наш борац Видак Даковић-Вицко. Одмах поред њих палазили су се борци Ударне чете Павла Вукоје Корчагин, Милан Новаковић и Радован Симовић, који су, такође, добили задатак да мотре на поступке припадника четничке групе и да, ако затреба, ступе у акцију како је договорено.

На средини протсорије налазило се неколико бораца из Ударне чете. Међу њима су стајала и два четника: поднаредник Данојлић и каплар Душан Глоговац, обојица са дугим брадама и добро наоружани. Непосредно поред каплара Глоговца налазили су се, по> задатку, Бориша Андрић и Данило Ковачевић, а за поднаредника Данојловића задужени су Владо Вујовић, замјеник комесара Ударне чете и Бранко Попадић. Борци Ударне чете који су се налазили у препуној просторији, а и чланови четничке групе, у рукама су држали пушке, а они који су сједили поред Шошкића и његових пратилаца били су наоружани и пиштољима. У просторији су се налазили и другови Илија Кукић и Никола Драганић. У дворишној згради налазио се члан четничке групе, наредник Остоја Килибарда са двсјицом кувара, који нијесу били униформисани. У овим прссторијама налазили су се чланови Ударне чете, политички комесар и замјеник командира.

У таквим условима вођени су поменути разговори — негдје од 23 до један сат послије поноћи. Васић је објаснио разлоге нашег доласка,
685 да партизански штаб из Главатичева неће дозвслити стварање чет-

ничке организације, а ни постојање Шошкићевог ,,Горског штаба", па би о свему томе, на миран начин, требало расправити, и ако је могуће, договорити се о заједничкој борби против окупатора и усташа. Шире је говорено и о концепцији НОБ-а, која се темељила на уједињењу свих патриотских снага у борби за ослобођење земље од окупатора, без обзира на вјерска, политичка и друга убјеђења.

Капетан Шошкић је изложио познату концепцију четничког покрета, закључујући да у погледу борбе против окупатора треба чекати повољнију прилику, да смо још увијек преслаби и да код оваквог односа снага не може бити ни говора о борби „против моћних сила осовине". Нагласио је: „Наша гледања на борбу дубоко се разликују, па нема збора о никаквом заједничком споразуму са вама".

Након двочасовне опште препирке, у којој су се гледишта све више удаљавала, Васић је устао и рекао:

„Кад овдје нисмо могли постићи договор, капетан Шошкић са дружином, мора поћи са нама — да наставимо разговоре у Главатичеву".

Шошкић је одсечно рекао да неће ићи. Истовремено, испалио је метак у правцу Васића. Од првог пуцња угасила се мала лампа и у мраку је настао крвави ковитлац. Борци који су имали задужење бацили су се на чланове четничког штаба и настало је жестоко рвање. Борци без задужења напуштали су просторију.

Послије изненада испаљеног метка све се одвијало муњевитом брзином и нико од осталих четника није успио употребити оружје. Услед тог драматичног обрачуна командир Максим Ковачевић је освијетлио просторију батеријском лампом, и одједном се видио стравичан призор: на поду, у локвама крви, још су давали знаке живота четири рањеника: капетан Шошкић, наредници Лучић и Глоговац и партизан Бранко Бошњак — Село, кога је усмртио хитац капетана Шошкића. До краја у просторији су остали борци који су савладали четнике, као и Ненад Васић и командир чете Максим, док су остали напустили просторију кад је почело пуцати. Наредник Килибарда и двојица младића у кухињи остали су мирни и нико их није дирао, осим што им је одузето оружје.

Послије свега што се овако неочекивано догодило, командир чете оставио је у селу наредника Килибарду и наредио му да, уз помоћ сељака, сахрани погинуле. Борци ударне чете, а посебно десетина Мостараца, испуњени тугом и осјећајем искреног бола због погибије једног од најомиљенијих бораца из Мехине десетине, Села, хтјели су да убију преживјеле четнике.

Четник наредник Остоја Килибарда, мјештанин, пуштен је на слободу, док је четник поднаредник Данојлић стрељан. Четник — каплар Душан Глоговац и двојица младића изразили су жељу да ступе у партизане. Остали су у партизанима све до почетка јуна 1942, када је избио четнички пуч на овом терену.

САСТАВ УДАРНЕ ПАРТИЗАНСКЕ ЧЕТЕ

Марта 1942. године Ударна чета је појачана са још једном десетином бораца, која је, са Даком Кундачином на челу, дошла из источне Херцеговине. Ова десетина допратила је новопостављеног замјеника команданта Оперативног штаба за Херцеговину, Ненада Васића, који се, након краћег боравка у том штабу, враћао к нама, у Главати-

чево. Одмах по доласку, новодошли борци су ушли у састав Ударне чете, чије је бројно стање тиме порасло на преко 60 бсраца.

— *Црногорци,* из Граховског и Бањско-вучедолског батаљона (Никшићки НОП одред): Мирко Булајић-Мишо, Видак Вујачић-Виско, Душан Кандић политички комесар чете; Милош Краљевић, замјеник командира чете; Максим Ксвачевић, командир чете; Васо Ковачевић, командир 1. вода; Данило Ковачевић, десетар; Радослав Ковачевић пушкомитраљезац; Милинко Ковачевић, Ђорђо Ковачевић, Стево Кртолица, Ђорђе Вујачић, Милан Новаковић, Алекса Вујошевић и Симо Вујачић.

— *Билећани,* из батаљона ,,Владимир Гаћиновић", и „Билећа": Бориша Андрић, десетар; Вељко Бајат, Стево Дрињак, Ђуро Глоговац, пушкомитраљезац; Велимир Илић, Вукашин Илић, Дако Кундачина, командир 3. вода; Митар Кундачина, Петар Милошевић, Бранко Новчић, Бранко Попадић десетар; Обрен Пиљевић, Бошко Самарџић, Милан Шакотић, Лазар Шаренац-Поп, Раде Шаренац, Шпиро Шаренац, Вељко Томановић, Владо Вујовић, замјеник комесара чете; Илија Вујовић, пушкомитраљезац; Милан Г. Вујовић, Симо Воиновић, Божо Ђ. Вукоје; Стеван Вукоје, командир 3. вода (послије Вучуревића) и Павле Вукоје, десетар.

— *Требињци,* из батаљона „Лука Вукаловић": Душан Ћурић, радник; Милорад Кујачић подофицир; Милутин Ратковић, Радован Симовић, подофицир — десетар; Шпиро, Тица граничар; Миле Вукаловић, радник и Благоје Вучуревић, граничар — командир 2. вода.

— *Невесињци:* Мило Мрковић.

— *Мостарци:* Бранко Бошњак Село, Хилмија Ћишић. Мустафа Ћемаловић-Цимба; Салко Фејић, политички комесар чете (послије Кандића); Рифат Фрањо; Мехмед Трбоња Меха, десетар и Хасан Захировић Лаца.

— *Коњичани:* Жарко Ђогић, Никола Ламбић, Абдулах Лугић, Стево Мићевић, Драго Сарић, Панто Симић и Јово Шинковић.

— *Љубушаци:* Хасан Дауповић-Шкода, пушкомитраљезац.

— *Имоћани:* Лука Пјанић Лукиша.

Међу борцима је владало узајамно разумијевање и повјерење, које се испољило на сваком кораку. У чети је створена таква атмосфера да нико није питао ко је и одакле је, него се цијенило какав си друг и борац и колико си привржен идејама КПЈ и НОБа-. ПриликсЈм напорних маршева борци су се утркивали у томе ко ће дуже одмијенити пушкомитраљесца и његовог помоћника у ношењу оружја и муниције.

За извршење најтежих и најсложенијих борбених задатака увијек је било више добровољаца него што је требало за конкретну акцију. Те дивне људске врлине бораца ове чете илуструје и чињеница да за пет мјесеци заједничког војевања командир чете није имао потребе да позива на одговорност ни једног борца. У овој ударној чети било је мало чланова КПЈ од 1941. Већина их је примљена у Партију 1942. и касније. То је карактеристично за Херцеговину, јер смо пре рата имали свега три партијске организације и то у Мостару, Ластви и Билећи (од 1936. год.). Борци из требињског среза и батаљона „Лука Вукаловић" који су одређени у ову комбиновану чету нису били чланови КПЈ од 1941, али су се показали као одлични борци у рату.

НАПАД НА УСТАШКО УПОРИШТЕ У СЕЛУ ВРДОЉЕ

Другом половином мзртп 1942. годино ова чета налазила се на терену партизанске четс у селу Блаца, ксја је држала положаје према Врдољу и одржавала сталну везу са партизанима на Игману. Са нама се налазио и командант Коњичксг територијалног батаљона, Ибро Шатор. Пошто је преко Дрвоља одржавана једина веза из гарнизона Коњиц са усташким упоришгима у Умољанима и Бјелимићима, одлучено је да се ово упсриште ликвидира.

Ударна чета је, са дијелом чете на Блацама, 16. марта 1942. године изјутра напала[7]' ово упориште. Због велике хладноће и дубоког снијега, напад је почео са великим закашњењем, па је непријатељ на вријеме открио наше присуство, а убрзо му је стигло и појачање из Коњица, па је наш напад одбијен. Погинули су Никола Ламбић, пушкомитраљезац из Ударне чете и Шпанац Стрмела, борац при штабу батаљона, а тешко је рањен Стево Кртолица, борац из Ударне чете.

Крајем марта и у првој половини априла 1942. године Ударна чета је често притицала у помоћ партизанским четама на чију су територију насртале снаге усташа и окупатора. Испади ових снага вршени су из упоришта: Бјелимићи — Крушевљани и из оближњих оружничких посада са територије Невесињског поља, док су нешто ређи испади вршени из Коњица и Бијелог Поља.

Посљедних дана марта Ударна чета и Заборанска чета водили су вишечасовну борбу за одбрану села Живањ, Сељани и Драмишево од упада усташке милиције из Крушевљана, која се борила под зеленом заставом са полумјесецом и звијездом. Противник је одбијен, уз губитке од 2 погинула и више рањених.

Истовремено, већа група усташа из Бјелимића напала је и опколила партизанску стражу (9 бораца) у селу Јањини, коју је давала чета из Главатичева. Кућа у ксјој се налазила стража у току ноћи Је блокирана. Пред свануће настала је огорчена борба. Партизани су одољевали нападима неколико сати — све док је било муниције. Када је кућа запаљена седам партизана је заробљено, а два су погинула. Заробљенике су усташе повезале и повеле у Бјелимиће. Кад су прелазили Неретву, борци Исмет Кресо и Хилма Хакало, заједно везани, скочили су у набујалу ријеку. Под кишом куршума пливали су низводно и успјели да избјегну сигурну смрт. Осталу петорицу заробљених партизана (Мостараца), усташе су зверски поубијали на обали Неретве.

Првих дана априла поново је вођена борба за заштиту села Сељана и Драмишева. У дводневним окршајима заустављен је продор непријатеља, а затим је усташка милиција противнападом наших бораца, одбачена и натјерана у своја упоришта. Најжешћи окршаји вођени су на положајима код села Сељани и Драмишево, на коти Кокошињак, гдје је псгинуо један усташки наредник. На овом положају налазио се и командант батаљона, Ибро Шатор.

Половином априла 1942. Ударна чета је са борцима територијалне Главатичевске партизанске чете, извршила напад на истурене положаје усташа код села Дужане и Јањине. Противник је био изненађен и брзо натјеран у бјекство, уз губитак од 8 псгинулих и једног заробљеног. Заплијењено је 8 пушака. Том приликом спаљено је неколико

[7]> Архив ВИИ кут. 190 (фонд НДХ).

кућа у Јањини. Власници су помагали усташпма приликом ликвидације партизанских стража у том селу. Овом акцијом руководили су командант бата.тБОна и командир Ударне чете.

До планираног напада на Бјелимиће није дошло због почетка италијанско-четничке офанзиве на партизанске снаге у Црној Гори и источној Херцеговини, па је активност прочетничких елемената у редовима овдје приспјеле добровољачке војске била све изразитиија и деструктивнија. Због тога је, почетком јуна 1942. сдлучено да се Миљевски батаљон разоружа, а његови припадници пошаљу у родни крај. У разоружавању групе у Зијемљима учествовала је и Ударна чета. То је учињено и у осталим четама, тако да је Миљевски батаљон разоружан без већих тешкоћа — без отпора. Тсме су у знатној мјери допринијели комесар и командант Миљевског батаљона Миле Аџић и Ђорђе Вукотић, који су успјешно сарађивали са штабом Коњичког батаљона.

Крајем маја и првих дана јуна 1942. године •— под снажним притиском са фронта, услијед пресијецања веза између партизанских батаљона, због слабе исхране, недостатка муниције и под дејством четничке пропаганде — многе партизанске јединице у овом дијелу Херцеговине захватила је дубока криза. Услиједило је све масовније дезертерство појединаца и напуштање борбе од стране једног дијела мањих партизанских јединица и група бораца. То је пропраћено и директивом од стране појединих партијских и партизанских руководилаца — да се они борци који се нијесу компромитовали као чланови КПЈ и СКОЈ-а, или не неки други начин, привремено склоне код својих кућа, док офанзива прође.

Непријатељ је почетком јуна 1942. спремао напад ради разбијања Коњичкот партизанског батаљона, у условима када више није било организованог отпора на подручју источне Херцеговине, о чему борци, па ни чланови Партије у том батаљону, ништа нису знали.

Концем маја 1942. штаб батаљона организовао је напад на село Лакат са ударном и зијемаљском четом. Кренули смо у колони и кад смо наишли ноћу на четничке и усташке милицијске засједе, због неизвјесности како ће се држати мјештани и борци миљевске чете, одлучено је да се вратимо у Зијемље. Тих дана разбили смо четнике на вису Мљешевац и на висовима према Доњем Зијемљу. Енергичним нападима бораца Зијемаљске и Ударне чете, непријатељ је одбачен на положаје према Невесињском пољу.

Наредних дана видно се осјећало комешање у редовима ових чета. Почело је са појединачним и групним дезертерствима, а у Заборанској чети неки „угледнији" мјештани настављају контактирање са четничким вођама из Невесињског поља. Тако су првих дана јуна 1942. почеле непосредне припреме побуне — четничког пуча у Заборанској чети.

ЧЕТНИЧКИ ПУЧЕВИ У ТЕРИТОРИЈАЛНИМ ЧЕТАМА

Пошто је дјелимично, инфсрмисан о комешању нзционалистичких елемената у Заборанској чети, Ненад Васић замјеник команданта оперативног штаба за Херцеговину је, у раним часовима 4. јуна 1942. дошао у Ударну чету, у Горње Зијемље и затражио од командира чете Максима Ковачевића да одреди десетак бораца који ће са њим поћи у Драмишево. Командир је одредио слиједеће борце: Васа Ковачевића, командира 1. вода, Данила Ковачевића, Радослава Ксвачевића, Ђорђа Мујачића, Милана Новаковића, Сима Вујачића, Алексу Вујошевића,

Илију Вујовића, Хилмију Ћишића, Хасана Дауповића-Шкоду и Бранка Попадића из Ударне чете, а на лично тражење и Пера Лажетића, борца Зијемаљске чете.

На зачељу колоне, налазили су се Ненад Васић и замјеник командира Заборанске чете, који је био родом из Драмишева. Ушли смо у с. Драмишево.

Налазио сам се иза Данила Ковачевића који је био на челу када је погођен са неколико метака у главу. Пао сам и ја, али неповређен. Окренуо сам се позади и видио језиву слику: већина бораца била је рањена док су четници још пуцали на полумртве партизане. Чули су се њихови повици.

„Ко је Србин нека се преда!"

У том ковитлацу угледах двојицу другова са зачеља наше колоне — како бјеже према Заборанима. Чврсто стегох пушку и потрчах за њима. Завјереници су осули паклену ватру. Испред мене је још непогођен одмицао само један партизан. Ускоро сам га сустигао — био је то Ненад Васић. Засједа је била постављена у облику потковице и у истом поретку наставили су да гоне Ненада и мене. Групе од по 3—4 издајника трчала је с једне и друге стране пута, а иза нас наступала су 3 гониоца, који су још имали петокраке на капама.

Све је то трајало непун сат у коме смо уз много среће, Ненад Васић и ја успјели да преживимо. Нажалост, то није успјело десеторици другова из колоне, који су изгубили своје младе животе при улазу у ово село: Данило Ковачевић, Радослав Ковачевић, Ђорђе Мујачић, Милан Новаковић, Симо Вујачић, Алекса Вујошевић и Хасан Дауповић Шкода из Ударне чете, Бдулах-Буле Диздаревић и Ибрахим Цаферовић из Заборанске и Перо Лажетић из Зијемаљске партизанске чете.

Лакше су рањени: Хилма Ћишић и Илија Вујовић, који су се склонили у оближњу шуму и ноћу 4/5. јуна 1942. успјели се извући из опасне зоне. Избјегли су и борци Васо Ковачевић и Мартин Рагуж.

Рањена су тројица издајника, од којих један теже, а у Заборанском потоку погинуо је издајник Лука Глоговац.

Новица и Васо Глсговац, са још 20 мјештана, дотадашњих партизана из села Драмишева (на око један сат прије доласка Васића са групом бораца из Ударне чете) на превару су разоружали и повезали 12 бораца (Мостараца) из састава партизанског вода у Драмишеву. Ухваћене борце (Мостарце) су, по наређењу Новице Глоговца 4. јуна 1942. одвели на крај села, гдје су их стријељали и бацили у кречану.

То су били младићи, махом радници и ђаци, сви чланови КПЈ и СКОЈ-а, и то: Аликалфић Ибро Дује радник из Мостара, борац Џафербеговић, Хаџиомеровић Мухамед радник из Мостара, Косјерина Бранко, службеник из Мостара, Кљако Омер, радник из Мостара, Скикић Салем радник из Моетара, Стипић Томо радник из Мостара, Шарић Хидо ђак из Мостара, Шеховић Алија радник из Мостара и Кресо Мустафа радник из Мостара. Тако су само на Драмишеву усмртили 19 бораца.

Група мјештана, коју је предводио Јаков-Јоко Глоговац, покушали су да разоружају и одведу у Драмишево шесторицу Мостараца, који су се налазили у Жеројица барама. Ту су затекли четворицу бораца: Шефика Вилу радника из Мостара, Мустафу Репка радника из Мостара, Кемала Кадића ђака из Коњица и Џевада Јусуфбеговића ђака из Прозора. Јоко Глоговац је одмах пошао да их разоружа. Младићи су покушали дати отпор и том приликом су убијени. Остала

тројица Мостараца, међу којима је био Љубо Семиз, политички делегат вода и Муратбеговић Алија Шице, налазили су се на положају Крња Јела. Кад су чули пуцњаву у Барама, послали су Муратбеговића да извиди шта се то догађа. У исто вријеме кренула је и група подивљалих издајника у правцу положаја. Кад су сусрели Алију — одмах су га убили. Све су то посматрали Љубо Семиз и мјештани борци и кад су схватили шта се дешава налустили су положаје, а Семиз је сам кренуо према селу Ћесиму.

Слична судбина задесила је истог дана и команду чете у Заборанима. Под командом издајника Новице Глоговца пучисти су кренули ноћу 4/5. јуна 1942. у напад на команду партизанске чете у Заборанима. Читаву ноћ је вођена борба и негдје пред зору 5. јуна партизани су се пробили из обруча. Том приликом погинули су: Фахрудин Орман агроном из Љубушког командир чете, Митхад Диздаревић радник из Љубушког, Неда Шимић радник из Мостара, Мухамед Ћеркић радник из Мостара, Бранко Гардовски радник из Јабланице, Петар Борић радник из Чапљине и двије партизанке из Србије, једна је била професорица — Ленка, а другој се нико имена не сјећа.

Тако је први дан четничког пуча за нас био катастрофалан. На подмукао и звјерски начин убијено је из састава Заборанске партизанске чете 24 бораца и старјешина и 7 бораца из Ударне партизанске чете — укупно 31 борац.

Послије масакра на Драмишеву и разбијања Заборанске партизанске чете, четнички пуч се ланчано наставио у свим територијалним четама сем Зијемаљске. Тако су 10 дана након извршеног пуча у Заборанској чети, готово истовремено отпочели четнички пучеви у Главатичеву 14. јуна, у Бијелој 14/15. јуна, и у Блацама и Спиљанима 15. јуна, гдје је страдало још око 30 најистакнутијих партизанских бораца. То је на дневни ред оправдано поставило питање: како и зашто нису извучене поуке из догађаја на Драмишеву и Заборанима — да се нешто слично не понови у другим четама.

У Зијемаљској партизанској чети није дошло до крвопролића, иако се у њеном саставу налазило око 50 мјештана. Командир ове чете Благоје Вучуровић и комесар Енвер Ћемаловић, благовремено су осјетили узнемиреност и агресивност у понашању појединаца, па су све борце — мјештане 6. јуна разоружали и послали без оружја у њихова села. Сигурно је да је на овако повољан расплет догађаја позитивно утицало присуство Ударне партизанске чете, која се тада налазила у Горњем Зијемљу и извршила разоружање миљевске добровољачке чете.

Издајом од стране највећег броја мјештана (изузимајући село Борке, гдје је било нешто четника, али нијесу били зликовци) и њиховим учешћем у пучу и масовним преласком на страну четника, разбијене су 1. и 3. чета Коњичког батаљона и као такве, од 14. јуна 1942. више нису постојале. Остала је комплетна Ударна чета — око 55 бораца, Зијемаљска чета са три вода — око 80 бораца, које постају главна борбена снага Штаба у даљем рашчишћавању са четништвом и консолидовању нарушене војне организације батаљона.

Ударна партизанска чета је, послије трагичних збивања на Драмишеву и у Заборанској чети, са Зијемаљском четом и главнином чете из Главатичева која се прикупила на Борцима и преживјелим групама и појединцима из Заборанске и Главатичевске чете и чета са Блаца водила сталне борбе са одбјеглим мјештанима четницима пуних десет дана.

Четничком јединицом, која је наступала из правца Горњег Невесињског поља, командовао је Максим Кнежевић, подофицир бивше краљевске војске, родом из Бијења, а у Зијемљима му се придружио Нсвица Маврак са јачом групом четника. У нашој позадини — у околини Главатичева, Чичева, Куле и села Бијела — са погодних мјеста и из засједа су дјеловале многе четничке групе, које су организовалп: Станко Каришик из Главатичева, Симо Глоговац и Мијо Шмркић из Чичева, Стеван и Бошко Андрић из Бијеле, и други. Изненадним нападом из засједа, у том општем метежу је страдао приличан број наших бораца, међу којима и предратни ксмуниста-робијаш Мујо Пашић бивши секретар Обласног комитета КПЈ за Херцеговину из Мостара и други.

О начину организовања и дјеловања четничких група у нашој позадини говори и мој примјер. Након рањавања на Заборанском потоку (4. јуна) упућен сам у болницу на Борачксм Језеру, гдје ми је др Исидор Папо обрадио рану. Ту сам остао пар дана, а потом дошао у амбуланту која се налазила у селу Главатичеву. Овдје сам остао на лијечењу неколико дана, док су се одјеци експлозија бомби и митраљеских рафала, долазећи из правца Зијемаља и Чесима, сваки дан приближавали и бучније одзвањали. Оно обуће што сам имао дотрајало је и био сам готово потпуно бос. Са друговима из амбуланте грозничаво сам пратио сваки рафал и детонацију бомби, закључујући да је притисак четника са фронта све интензивнији. За себе сам оцијенио да ће се оа овога терена убрзо некуда далеко одступити. Питао сам се шта ћу без обуће. Неки другови ми рекоше да ту, у магацину, још има једно парче од аутомобилске гуме, те да у селу Чичеву постоји прави опанчар Владо Вулић, уз то наш човјек — партизан. Касно по подне, 13. јуна, на ивици брда изнад Главатичева пламтеле су борбе. Борци Ударне чете улагали су посљедње напоре да спријече продор четника. Није више било одлагања; пошао сам код Вулића, који ме је пријатељски примио и обећао да ће опанци бити готови рано изјутра. Долазећи по опанке из Главатичева, видим да су четници почели потискивати наше борце. Пошто ми је десна рука била увезана око рамена, за сваки случај сам ставио ручну бомбу у џеп. Дотрчао сам код опанчара и обукао дивно направљене опанке. Мојој радости није било краја. У тренутку када сам се опраштао од Вулића на вратима се појавило брадато чудовиште, са дрвеном тољагом у рукама и сиједом брадом до појаса. Одмах иза њега била су двојица младића са пушкама на готовс. Брадоња повика:: „Руке у вис!". Хитрим покретом зграбио ми је капу, ишчупао петокраку и, са невиђеним бијесом и хистеријом, почео да гази петскраку, уз гласно добацивање: „Никад је више нећеш ставити на главу!" Потом на брзину услиједила је серија питања: „Јеси ли Турчин?" Кажем да нисам. Да би то провјерио, брадоња нареди да издекламујем молитву „Оче наш". Срећом, то сам знао и претходна сумња је отпала. Затим пита: да ли сам члан КПЈ и јесам ли Црногорац? Када је и на то питање добио негативан одговор, пита: зашто сам овамо дошао са Црногорцима, бих ли приступио четницима и још нешто. Стално. држим лијеву руку подигнуту и чврсто се држим идеје: убиједити брадоњу да су ме Црногорци мобилисали и довели овамо, да ћу чак и у четнике! Ријешио сам: учинити све само да ме у затеченом положају не стријељају, а касније ћу, на отвореном простору, бјежати, па шта буде. Ова замисао се остварила. Вођа банде стекао је дојам да ћу, као Србин, стварно у четнике.

Када смо изашли из куће, двојици младића издаде наређење:

„Један са једне, а други са друге стране пута, заклсн. Ако наиђе један — зароби, ако иду два — убиј, а ако их је више не дирај".!.

Младићи, наоружани пушкама и без поговора, заузеше положаје, а брадоња ми показује како већ четници наступају према Главатичеву. Са дрвеном мочугом преко рамена, објашњава ми да је командант четничке јединице Максим Кнежевић и заповиједи ми да идем за њим код четничког команданта. У том правцу смо и учинили педестак корака, а онда сам, у погодном моменту, збрисао ка кориту Неретве, у правцу нашег превијалишта. Док се брадсња окренуо, дозивајући двојицу младића из засједе, увелико сам јурио низ стрмине према Неретви. За пар минута на мене је испаљено неколико хитаца, али упразно. Кад сам стигао у превијалиште, мој пријатељ Омер Мрган је дошао, са десетином, да евакуише рањенике. На мене се изгалами због тога што сам могао лудо изгубити главу, па убрзо кренусмо путем низ лијеву обалу Неретве, према Борачком Језеру. Негдје на пола пута, са једне косе, четничка засједа отвори ватру на нас. Не знам да ли је неко погођен, али одважни и храбри Мрган, енергичним налетом своје десетине, прстјера четнике и покрет је настављен према Језеру.

У борбама које су трајале 7—8 дана, знатан допринос дали су борци избјегли из чета у којима је избио пуч. Они су се окупљали око Зијемаљске и Ударне чете и, заједно са њом, онемогућили настојање нападача да се што прије споје са пучистима. Тај циљ непријатељ није успио остварити до посљедњег дана борби које су вођене на правцу Зијемље — Борачко Језеро.

Искусни и увек стабилни командир Ударне чете, Максим Ковачевић и предузимљиви и одважни командир и комесар Зијемаљске чете својим држањем и оптимистичким расположењем уливали су гговјерење и сигурност борцима, који су, упорном одбраном и смјелим противнападима, јуначки одолијевали насртајима надмоћних четничких снага са фронта и завјереника из позадине, обезбјеђујући организовано извлачење преосталих снага батаљона на Борачко Језеро и даље, на врлети Прења. Најоштрије борбе вођене су дуж гребена брдо — Црна Гора (вис Лисац), на Ћесиму, Бахтијевици и Раткамену (Липета) изнад села Куле, гдје су били најжешћи окршаји. Ту су погинули: Душан Констатиновић из Бачевића, предратни комуниста, замјеник комесара Зијемаљске чете Назиф Ћишић из Мостара и Хојлаш Мухамед из Мостара, а теже је рањен и командант батаљона Ибро Шатор, који се овом приликом налазио са борцима Ударне и Зијемаљске чете.

Остали чланови штаба, Васко Гњатић, Ремзија Дурановић и други, радили су на извлачењу људства и средстава на ненасељене обронке планине Прења и Тисовице. Поред осталог, на Црно Поље, гдје је био предвиђен привремени боравак батаљона, допремљено је неколико стотина грла ситне стоке, изсјесна количина брашна и осталих средстава за живот.

Батаљон се окупио 14. и 15. јуна 1942. на Борачком Језеру и селу Борцима, гдје су вршене посљедње припреме за евакуацију и излазак на Црно Поље. Исказана поузданост и храброст у борби и ријешеност на жртвовање и међусобну заштиту бораца батаљона првенствено оних који су називани „странцима" од стране четника, што увјерљиво говори о томе да су они били дубоко привржени циљевима КПЈ, спремни да се борбе и гину за њене идеале и наставе народноослободилачку борбу у било ком крају наше земље. То је била војска чудесног морала, несаломљиве воље и вјере у побједу.

 У пучу је погинуло око 60 поузданих партизанских бораца.

Четничку ,авјеру и пуч је преживјело[8)] преко 280 бораца из бата* љона, који су с јесени 1941. године отпочели долазити на овај терен, углавном из Мостара, Коњица, Јабланице, Чапљине, ЈБубушког, Требиња, Билеће, Грахова и других мјеста. Треба рећи да скоро нико од великог броја бораца из села Борака у кризној ситуацији четничког пуча није прешао на страну завјереника, што је знатно допринијело да се овако велики број бораца извукао из угроженог подручја. Приликом одласка партизана са Борака, са сузама су их испратили многи сељаци.

ЗАСЈЕДА У БОРАЧКОЈ ДРАГИ

Увече 15. јуна, формирана је дуга партизанска колона изнад виле ,,Шантић", на путу кроз Борачку Драгу и даље, ка Црном Пољу. Претходно су склоњени вишак опреме, архивски материјал и друго. У саставу колоне налазила се комплетна Ударна чета са преживелим борцима из осталих чета батаљона. Пошто је командант батаљона био рањен, колону су предводили Ненад Васић и командир Ударне чете, Максим Ковачевић, са осталим члановима Штаба батаљона. У условима тоталне невидљивости, колона се кретала означеним правцем. На зачељу је изненада, одјекнуо пуцањ из пушке. Колона је стала и брзо се сазнало да је од тога пуцња, несретним случајем, погинуо Перо Билић, жељезнички службеник, предратни члан КПЈ из Јабланице.

Када се чело колоне приближавало Борачкој Драги — тишину је прекинуо резак узвик „Стој!" Послије уобичајених запитивања и провјере, командир Максим је у саговорнику препознао Милана Миићевића, једног од угледних људи са Борака, човјека који је у септембру 1941. међу првима пришао партизанима. На њега се рачунало као на поузданог активисту НОП-а. Кад је рекао да се с њим налази неколико бораца са Борака, командир Максим је повикао:

„Ако је дошло до тога да сте и ви Борчани против нас, пуцај Милане, алал ти крв била".

Милан је одговорио да његова пушка неће пуцати на партизане и ускоро је дошао пред нашу колону. Објашњавајући како се нашао у овом положају, кроз плач је говорио како је добио писмену поруку од четничких главешина у којој се каже да су партизани уништени у Србији, Црној Гсри и Херцегсвини и да су четници завладали у тим крајевима. Да би Милана примили у „српски табор", услов је био да ликвидира што више комуниста и Муслимана, када буду одступали. На крају је рекао да има жену и троје дјеце, па ће се вратити у село и нада се да га четници неће ликвидирати, јер има јако братство.[8)] Овај његов примјер убједљиво илуструје дубину кризе и недоумице пред којима се у прољеће 1942. нашао и један број оданих партизанских бораца — сељака, чија политичка свијест још није била на потребном ступњу.

Напуштањем ове територије, престао је да постоји Коњички партизански батаљон, чије су чете у троуглу: Невесиње — Мостар — Коњиц, од септембра 1941. до јуна 1942, водиле грчевиту борбу за одбра-

[8]> После пуча и III непријатељске офанзиве на пл. Прењу батаљон је бројао 285 бораца и од тога враћено кућама 68 бораца (књига Мостарски батаљон — аутор Е. Ћемаловић, стр. 111 штампа Р. Б. Мостар 1968.).

'•'I у прољеће 1943. Милан је поново водио партизане. Био је командант Мостарског партизанског одреда и четници су га 1944. године, као тешког болесника, заклали у партизанској болници у селу Грушћи.

ну око 20 села од насртаја усташа и окупатора. За то вријеме на том простору није спаљено ниједно насеље, што је велика заслуга батаљона. Затим, Коњички батаљон је, без ичије помоћи са стране, преживио најкрвавију завјеру у својим редовима и уз тешке губитке очувао главнину својих снага.

ФОРМИРАЊЕ МОСТАРСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ БАТАЉОНА

Око 16. јуна, на Црно Поље је изашло више од 280 бораца, коњичког партизанског батаљона. Ту смо остали нешто више од једног дана а затим кренули на Тисовицу и уз обилну исхрану и вишедневни предах опоравили се од напора и недаћа које смо преживјели у минулих петнаестак дана. Без икакве везе са Оперативним штабом, још се живјело у нади да у источној Херцеговини постоје и боре се ударни батаљони, па су тамо са Тисовице упућени курири. За ту улогу одабрали су Мију Мрковића, поузданог и ријетко сналажљивог борца, а за његове пратиоце Милана Вујовића и Бранка Новчића — сви из Ударне чете. Мрковићу је лично Ненад Васић предао пошту за Оперативни штаб, и напоменуо да она не смије пасти у руке непријатељу по цијену њихових живота. Пошту је требало предати једном од партизанских штабова у рејону Давидовићи — Дивин, али ако то, из било којих разлога, не буде могуће, онда, речено је, пошту треба предати свакако старом Илији Вујовићу у Горњим Давидовићима. Догодило се да су се тих дана дијелови разбијених ударних батаљона налазили у Зеленгори, па је пошта предата поменутом сељаку, а сјутрадан су курири пали у четничке руке.

По изласку на Црно Поље, одлучено је да се неколико истакнутих бораца из Борака врати на терен, и да тамо остану као партијско-политички радници: Никола Драганић, Илија Кукић, Ангелина Ламбић и борци из Ударне чете Стево Мићевић, Драго Сарић и Панто Симић.

За вријеме боравка на Црном Пољу, Штаб батаљона процијенио .је да ће предстојеће напоре и огромне тешкоће и патње, које нас чекају, моћи издржати само физички чврсти и здравствено способни борци. У складу с тим, одлучено је да се издвоје физички слаби и болесни борци, које треба послати — у Мостар. Тако је за око 45 другова и другарица оцијењено да неће моћи издржати предстојеће напоре, па су са Црног поља и Тисовице, по групама, упућивани на „опоравак и лијечење"у Мостар.

Тужно је било гледати растанак тих другова од батаљона. Многи су плакали, молили и чинили све да остану у батаљону, са ратним друговима. Међутим, одлуку нијесу мијењали — наређење се морало извршити. У првој групи, међу 25 другова, био је Мартин Рагуж, који прича како је прва група бораца пала у усташке руке у Бијелом Пољу, код Мостара. Ту је највећи број другова похватан и одведен у усташки затвор у Мостар, након чега су их отпремили у концентрационе логоре. Слично је било и са групама бораца који су се, нешто касније, покушавали спустити у град.

Послије краћег задржавања на Тисовици, гдје су се прикупиле и посљедње групе и појединци са напуштене територије, покрет је извршен и јединице су размјештене у Бунарима и Јаворику. На Тисовици су реорганизоване чете, попуњена упражњена мјеста у њиховим
695 командама, и практично формиран, односно преименован Коњички у

Мостарски партизански батаљон са три чете. То је могло бити између 20. и 23. јуна 1942. године.

Састав Мостарског батаљона изгледао је овако: Штаб батаљона —- командант Ненад Васић, политички комесар Ремза Дурановић, замјеник политичког комесара Франц Новак и замјеник команданта Максим Ковачевић; наша Ударна чета ојачана водом Мостараца преименована је у Трећу по реду, са командом: командир Благоје Вучуревић, политички комесар Салко Фејић и његов замјеник Владо Т. Вујовић.

У вријеме боравка на Тисовици, одржано је савјетовање, 22. јуна, коме су присуствовале команде чета и већина старих чланова КПЈ. На том скупу требало је да се одлучи шта чинити даље — куда са батаљоном прекаљених бораца који, и поред тоталне неинформираности о судбини осталих партизанских јединица, хоће да наставе борбу. Остало је у сјећању да је на споменутом савјетовању тадашњи политички комесар батаљона Ремза Дурановић гсворио о војно-политичкој ситуацији, и нарочито, о положају батаљона. Он је, између осталог, рекао: да су разбијене партизанске јединице у Црној Гори и Херцеговини; да је наш батаљон иајвећа група партизана на окупу: да се једино поуздано зна за постојање неке партизанске јединице на планини Цинцару, код Ливна.

Због неповољног положаја у коме се нашао батаљон, одсјечен од насеља, на измаку средстава за исхрану и изложен могућности интервенције јачих непријатељских снага — закључено је да се на том терену не може дуже остати. Нудиле су се само двије варијанте рјешења: прва — да се подијелимо на мање герилске групе које би дјеловале на ширем простору Херцеговине, и , друга — да се батаљон као цјелина пробије тамо гдје има партизана и заједно с њима настави борбу. Приликом изјашњавања, већина је била за другу варијанту —• да се иде тамо гдје има партизана. Тако је и одлучено.

Послије усвојене одлуке да се пробијемо у правцу планине Цинцар, неко из руководства је детаљно говорио о напорима, потешкоћама и невољама које нас чекају на тако далеком путу. Подвучено је да само физички и здравствено способни борци, могу поћи у пробој кроз непријатељске редове — од Неретве до Цинцара. Ту је било ријечи о натчовјечанским напорима и голготама, а спомињан је и некакав велики кинески марш, и слично.

Одлука да се напусти херцеговачки камењар код једног броја бораца из бивше ударне сад 3. чете изазвала је узнемиреност, јер они нијесу могли вјеровати у приче да су разбијене партизанске јединице у источној Херцеговини. Те сумње гласно је изразило десетак бораца. !кОји су тражили да им се дозволи одлазак у околину Билеће — да тамо наставе борбу. Њиховом захтјеву је удовољено и командант батаљона им је, концем јуна, дао пропуснице, а спремљено им је и нешто суве хране за пут. На челу са Стевом Дрињаком, ко.ји је био најупорнији за такав одлазак, кренули су: Симо Војиновић, Ђуро Глоговац, Вељко Томановић, Милутин Ратковић, Петар Милошевић, Бошко Самарџић и Вељкс Бајат. Они су батаљон напустили са Бунара и на путу за Билећу, на Трусини код Невесиња. заробили су их четници. Сви, осим Бошка Самарџића, дуже су остали у четничким затворима, гдје су злостављани, али су остали досљедни идејама КПЈ и НОБ-а. У априлу 1943. поново су ступили у јединице НОВ у којима су се борили до краја рата. Једино Бошко Самарџић, родом из села Дола код Билеће, пришао је четницима и, као командир четничке чете У октобру 1944. нестао код Требиња у борбама против партизана.

ЗЛУЗИМАЊЕ ОСТРОШЦА

Отпочеле су припреме за пребацивање Мостарског батаљона на десну обалу Неретве. Водостај ријеке био је у лаганом порасту, па је испитивана могућност заузимања једног моста између Коњица и Јабланице. Због тога су у варошицу Острожац упућени извиђачи-партизани које је предводио Сабит Делалић. Они су утврдили тачно бројно стање и распоред домобрана и оружника у варошици, те је оцијењено да ће бити најповољније рјешење да се Неретва пређе преко моста у Острошцу.

Процјењујући прикупљене податке о бројном стању и распореду домобрана и усташа у насељу, Штаб је одлучио да батаљон, ноћу 5/6. јула 1942, изврши напад на Острожац. Пошто се тада Неретва могла прећи само преко моста, овдје је било највише шанси да се варошица и освоји, јер се у њој налазио само вод домобрана и неколицина усташа. Напад је добро организован и смишљено изведен. Један вод који су водили Меха Трбсња и Лаца препливао је Неретву узводно од жељезничког моста и изненадно напао положаје домобрана код цркве и остале тачке у распореду обезбјеђења. У исто вријеме, Трећа чета је, са блиског одстојања, отворила ватру на обезбјеђење које се налазило на мосту. Тако је Острожац заузет за само петнаестак минута. На мосту је погинуло неколико усташа, а домобрани су се предали без борбе.

У Острошцу смо остали цијелу ноћ и наредни дан до 11 сати, а да непријатељске снаге ни с једне стране нијесу интервенисале. Једино 6. јула око 9 часова један „брегејац" митраљирао је наше положаје и од те ватре је погинуо Симо Сарић. Варошица је била препуна кукуруза, соли и осталих прехрамбених производа, које власти НДХ дуже време нијесу издавале становништву. За тих 15 сати боравка у Острошцу, партизани су широм отворили капије магацина и складишта, из којих је народ, на коњима, магарцима и својим плећима, вукао својим кућама све што се тамо затекло. Скоро све радње у Острошцу биле су отворене дању, а Салко Фејић комесар 3. чете је, од заплијењене суме новца, подијелио борцима око 500 куна за куповину разних ситница у радњама, Дуго се препричавало како смо били једина партизанска јединица чији су борци примили ратну плату.

Становништво Острошца, Сеонице и осталих села између Коњица и Прозора, било је масовно наклоњено партизанима. Ширише су се вијести већ неколико дана о силној војсци која продире преко села Планине, а чуло се да од Брадине крећу према Коњицу, палећи жељезничке станице и рушећи пругу. Неки су тврдили да су то четници Драже Михаиловића, па смз тим причама о „силној четничкој војсци", истини за вољу, и ми у доброј мјери насјели, а како и не бисмо када је политички комесар батаљона колико јуче, званично саопштио — да су партизанске јединице разбијене, па нам је немогуће било и замислити да се наједанпут у толиком броју могу појавити наше снаге. А ријеч је била о нечем посве другом — поход групе пролетерских бригада под Титовим руководством, према Бссанској Крајини.

ПОНОВО НА БУНАРЕ И ЈАВОРИК

На опште изненађењс бораца, Штаб је (никад није објашњено п зашто) донио одлуку да се батаљон поново врати у старе биваке. Тако је 6. јула, ско 13 сати, колона бсраца са десетак коња натоварених брашном и другим потребама кренула тамо одакле смо дошли. Командир наше чете, Благоје Вучуревић остаБио је једну десетину на

положајима изнад Острошца на лијевој обали Неретве, са задатком да осматра наступање те силне војске „четника" која хрли из правца Брадине, да им са погодних положаја, нанесе што веће губитке и онда се повуче у састав чете. У десетини је било 12 бораца, наоружаних и са два пушкомитраљеза. Десетар је једну тројку, са пушкомитраљезом, поставио на положај према жељезничкој станици Рама, јер се и из правца Јабланице очекивала интервенција. Остали борци су посјели камењар на јужној страни насеља, одакле је био добар преглед простора према селу Челебићима, откуд се и очекивало наступање те непознате војске. Линију отварања ватре одредили смо на око 200 метара, на брисаном простору испред нашег положаја. Вријеме нам је споро пролазило, али смо стрпљиво и радознало чекали, у сигурним заклонима — на долазак тих који су „немилосрдно рушили жељезничку пругу".

Око 15 сати, иза велике окуке на десној обали Неретве — појавиле су се групе војника, који су, по систему „орук", обарали комплетну пругу у ријеку. Од нашег положаја били су удаљени око 800 метара, а иза кривине су стално пристизале нове групе које су настављале са рушењем пруге. Уз извјесну дозу треме, узбуђено смо пратили наступање тих група према нашој замишљеној линији отварања најжешће ватре. Остало им је да до ње пређу једва стотињак метара — када се иза кривине појавила група војника са развијеном црвеном заставом. То је код нас изазвало потпуну забуну. У нагађању ко то може бити, неко је повикао: „Руси — ко би други носио црвену заставу". Затим смо почели гласно коментарисати о томе какве су заставе четника и осталих војски, али брзо смо закључили да црвену заставу могу носити једино партизани и Црвена армија. У складу с тим закључком — одустали смо од отварања ватре на означеној линији.

Иза кривине дуж лијеве обале Неретве убрзо се појавила група — око петнаестак војника, који су се упутили према јужном дијелу Варошице. Наш пушкомитраљезац Миле Вукаловић није више имао стрпљења. Обратио се десетару:

„Узми митраљез, а додај ми пушку; одох да их сретнем, па ако буду четници слободно пуцајте — није важно шта ће са мном бити".

Десетар се сложио и Миле је у пар скокова сишао на цесту и похитао у сусрет непознатима. Пратили смо његово кретање, спремни да, ако затреба, отворимо ватру. Кад им се приближио на двадесетак метара — једновремено потрчаше наш Миле и челни из групе која је долазила у сусрет. На нашу неизмјерну радост, приликом тог сусрета настаде обострано грљење.

Умјесто отварања ватре, сјурили смо се низ брдашце и на мостићу, при уласку у Острожац, срели смо се и изљубили се са пролетерима. Одмах су нам испричали да припадају Другом батаљону Друге пролетерске бригаде. На наше чуђење, наставили су казивање:

„Имамо Прву и Другу пролетерску, Трећу санџачку, Четврту и Пету црногорску бригаду и Херцеговачки одред. Од тих пет бригада пролетера четири се, заједно са Врховним штабом, налазе у покрету за Босну".

Мало касније пред Острожац су стигли и други дијелови њиховог пролетерског батаљона, са одјељењима тешких митраљеза, топова и противтенковских оруђа. Ма, то је била права војска! Нашој радости није било краја. То је био најсрећнији дан у нашем животу, тим прије што смо протеклих мјесец дана били свједоци страдања многих наших другова и слушали само црне вијести о разбијању и уништењу парти-

занских јединица, а сад слушамо ту причу о пет пролетерских бригада и одреда Херцеговаца, и све то својим очима видимо и питамо се: да ли је могуће да имамо тако бројну партизанску војску?!

Убрзо је о свему обавијештен наш штаб. У касним поподневним сатима главнина нашег батаљона се поново нашла у Острошцу.

Да ли те исте, или наредне вечери нисам сигуран, али је остало у сјећању да је наша Трећа чета, упућена у правцу Коњица, да би садејствовала пролетерима у заузимању Коњица, који је Друга пролетерска, дан раније, заобишла и наставила наступање према Прозору.

У ослобођеном Коњицу 3. чета и још неки дијелови Мостарског батаљона су се смјестили у дворишту мјесне католичке цркве. Наши борци су, већином били одјевени у нове домобранске униформе и физички су, у поређењу са пролетерима, боље изгледали; онако чили и свјежи — просто су плијенили својим изгледом.

Командант и политички комесар Прве пролетерске бригаде, Коча Поповић и Фиђо Кљајић су због тога при првом сусрету с нама били одушевљени. Чак су нам и понудили да ступимо у Прву пролетерску. То исто су нам понудили и Пеко Дапчевић и Митар Бакић, командант и политички комесар Четврте црногорске пролетерске бригаде. Чак су нам политички комесари тих двају бригада, приликом сусрета, одржали пригодне говоре и ми, онако усхићени, стварно нијесмо знали под коју од те двије ратне заставе да прије станемо. Међутим, сјутрадан на збору говорио нам је један од чланова Врховног штаба и, поред осталог, рекао да Мостарски батаљон неће ући у састав ни Прве, ни Четврте пролетерске црногорске, већ Десете херцеговачке бригаде — која ће се ускоро формирати.

Одласком пролетера у правцу Прозора, Мостарски батаљон је неколико дана остао у Коњицу. За то вријеме наша Трећа чета је обезбјеђивала правце према Иван-седлу, али интервенције непријатеља није било ни од Сарајева ни од Мостара.

Напуштајући Коњиц и Острожац Мостарски батаљон се повукао на Битовњу, а одатле у правцу Прозора. У селима Пожетви, Јасенику, Крушчици и Солаковој Кули остали смо неколико дана. На Битовњији су одржани партијски састанци и четне конференције, на којима се подробно расправљало о неким грешкама чланова Штаба. Партијске ћелије у четама оштро су критиковале одлуку о слању физички слабих другова и другарица у Мостар. Било је дискусија и критика идеје, истина ријетких појединаца, да се прекаљени борци Мостарског батаљона, у складу са процјеном Оперативног штаба за Херцеговину о потреби „заоштравања класне борбе", сачувају за „другу фазу револуције" — преузимање власти. Због тога, а и још због неких грешака негдје почетком октобра 1942. након формирања Десете херцеговачке, смијењени су са дужности сви чланови Штаба Мостарског батаљона — осим замјеника команданта, који је отишао у Пету црногорску бригаду.

Дошли смо у ослобођени Прозор. Батаљон се размјестио у оближња села Дуге и Луг, јужно од Прозора.

СУСРЕТ СА БОРЦИМА ХЕРЦЕГОВАЧКОГ НОП ОДРЕДА

Око 15. јула у околину Прозора је, маршујући од Зеленгоре преко Трескавице и Битовње, стигао Херцеговачки НОП одред са Петом црногорском бригадом. Послије толико времена — срели смо се са многим сродницима, пријатељима и саборцима из првих партизанских чета из околине Билеће, Стоца и Требиња. Били су толико исцрпљени

и физички пропали да мнсге од њих нијесмо могли препознати. Изнурени глађу и данонoћним борбама око Изгора до Битовње, сада су се једва и кретали.

Коначно, око 20. августа 1942, Мостарски батаљон је ушао у састав Десете херцеговачке бригаде, у Студеним Врелима код Посушја. Његово бројно стање том приликом било је знатно веће него у Првом и Другом батаљону бригаде, па је одлучено да се у те батаљоне прекомандују сви они борци који су средином јануара 1942. дошли у Коњички батаљон из источне Херцеговине. Тако је у Први и Други батаљон прешло око 20 наших бораца, док су четворица Црногораца прешли у Пету црногорску бригаду.

Тако је наш узорни борбени колектив, након пуних 8 мјесеци заједничког вјежбања, престао да постоји. Но, убрзо су готсво сви борци раније Ударне чете Коњичког батаљон I постављени на дужности старјешина у јединицама Првог и Другог батаљона, гдје их је већина распоређена. Да је Ударна чета била кадровска јединица, увјерљиво говори и чињеница, да су се њени првоборци у току НОР-а налазили на слиједећим дужностима: командира водева 10, политичких делегата вода 6, командира чета 8, комесара чета 6, замјеника команданта батаљона 3, партијских руководилаца батаљона 3, команданата батаљона б, политичких комесара батаљона 5, замјеника команданта бригада 1, команданта бригада 3 и ранга команданта бригаде и више 2.

Укупно их је, дакле било 53 на некој од тих дужности. Тако је од 64 припадника Ударне чете, колико их је било у строју у марту 1942. на дужностима обичног борца остало само 11, а то су углавном, били они другови који су погинули до средине 1942. године.

На разним бојиштима, од формирања Ударне чете до краја рата, погинула су 32 њена борца, колико их је и доживјело слободу.

Четворица бораца Ударне чете: Мустафа Ћемаловић Чимба, Фрањо Рифот, Хасан Захировић Лоца и Мехмед Трбоња проглашени су за народне хероје Југославије, а од преживјелих бораца тридесеторица су носиоци „Партизанске споменице 1941".

МИЛАН (ПЕТРА) СПРЕМО

СУСРЕТ СА ПРВИМ УДАРНИМ БАТАЉОНОМ

Почетком 1942. године, већина партизанског батаљона „Невесињска пушка" налазила се на Невесињско-гатачкој површи ради заштите села према усташком упоришту Борач, док је на терену око Невесиња, који је контролисао мањи одред „Бишина", владало релативно затишје. Зима је била изузетно оштра и тих дана нијесу в(»ђене веће борбе.

Крајем јануара пошао сам са комшијама Данилом Чоловићем и Ђуром Спремом (погинуо као борац НОВЈ 1944. године) из с. Бијоград у с. Предоље (столачки срез), гдје је требало да набавимо дувана, као што смо то и раније често чинили. Пошто је пријеки пут падинама Снијежнице био непроходан због великог снијега, кренули смо преко засеока Џинова Махала. Ту нам се сасвим случајно,

придружио Драго Зубац и сва четворица кренули смо цестом преко Трусине и стигли у Дабар. На путу смо срели групу мјештана који су се враћали из села Берковића. Они су нам рекли да је тамо дошла „нека војска која затвара све који су против ње"! Пошто је то била слободна територија коју смо добро познавали, ријешили смо да скренемо са пута за Предоље, одемо у с. Берковиће и видимо која је то јединица, те да се лично увјеримо да ли је истина оно што смо чули.

Када смо стигли у Берковиће, видјели смо пред једном кућом повећу групу различито обучених наоружаних људи. Када смо пришли близу, видјели смо да на капама имају звијезде петокраке. Слободно смо дошли до њих и започели разговор. Наравно, одмах сју питали ко смо, одакле и гдје идемо. Ми смо им рекли истину. Убрзо је из куће изишао један човјек средњег раста и није било тешко закључити да је то руководилац ове јединице. Био је то Владо Шегрт, командант 1. ударног батаљона, за кога раније нијесам ни чуо. Одмах нас је повишеним гласом упитао: „Јесте ли ви спремни да станете под нашу заставу,,? На то сам му ја мирно одговорио: „Немате потребе да нас то питате, и ми смо партизани". Послије тога, Шегрт нас је позвао да уђемо у кућу. Ушли смо у једну повећу собу и посједали са оружјем у рукама. Ту су међу већом групом бораца били и остали чланови штаба батаљона: Стево Ковачевић, политички комесар батаљона, Милија Станишић, замјеник политичког комесара и ЈБубо Ковачевић, замјеник команданта батаљона. Тако нам их је Шегрт представио.

Најприје је Шегрт говорио о успјесима које су они постигли у борбама против Италијана, о заплијењеном оружју, муницији и другој опреми. Затим нас је питао зашто смо овамо дошли, из којих смо села. Ми смо поновили да смо дошли ради набавке дувана, а да смо на Берковиће свратили када смо чули да се ту налази војска. Стекли смо утисак да нам вјерују. Објаснио сам да сам командир партизанске чете у селу Бијограду; да у чети има више добрих и храбрих бораца, који су спремни да ратују свугдје гдје треба, али да има и оних који се теже одвајају од својих кућа. Рекао сам и то да има појединаца који нагињу четницима, иако тада још нијесу имали никаквих формираних јединица, нити непосредних веза са емисарима Драже Михаиловића, који су почели долазити из Србије. Објаснио сам да смо до тада сви заједно учествовали у акцијама и обавијестио да је на терен Невесиња дошао четнички мајор Бошко Тодоровић, те да се послије његовог доласка осјећа појачана четничка пропаганда. Разговарали смо и о другим питањима која се односе иа стање у Невесињу. На крају је Шегрт рекао да ће 1. ударни батаљон убрзо> доћи на терен Невесиња и да он лично доста зна о приликама у Невесињу. Питао је за Душана Брстину и његов одред и рекао да ће са њим успоставити везу.

Ту ноћ" преноћили смо у Берковићима. Следећег дана присуствовали смо постројавању 1. ударног батаљона. Рапорт команданту батаљона Владу Шегрту предао је замјеник команданта ЈБубо Ковачевић. Послије тога, Шегрт је одржао кратак говор постројеним боцима, указавши на задатке који предстоје батаљону у току

Ч Било је то 1. II 1942. год. Те ноћи 1. ударни батаљон разоружао је 30 четника у Добарском Пољу и стрељао 4, међу којима и Вјекослава Ђурића Команданта четничког батаљона.

наредних дана. Затим је батаљон кренуо према Доњој Трусини, а ми смо наставили пут у Предоље, набавили дуван и истога дана се вратили у Бијоград.

Након неколико дана, батаљон је дошао у Џинову Махалу (невесињски срез). Чим сам сазнао за то отишао сам у село и јавио се у штаб батаљона, који је био смјештен управо у Зубчевој кући — из које је био Драго Зубац. Поново сам разговарао са Шегртом и осталим друговима из штаба батаљона, које сам упознао за вријеме сусрета у Берковићима. Тада су ми рекли да је на батаљон у Доњој Трусини пуцао неки Граховац и да је том приликом убијен. Нешто касније, пред окупљеним борцима и сељацима, објашњавајући овај поступак, Шегрт је одлучно рекао: „Убићемо свакога ко буде на нас пуцао"!

Тога дана 1. ударни батаљон прошао је у село Бијоград и смјестио се у засеок Љешчице, гдје је пренићио и већ сутрадан прешао у с. Оџак. У исто вријеме мени је достављен захтјев да у 1. ударни батаљон упутим 10 пробраних бораца из села Бијоград. Послао сам: Владу Граховца из засеока Ластавица, (доцније четник, убијен послије рата као одмјетник); Васа Мучибабића из засеока Косовача; Бранка Куљића из засеока Солаковићи (доцније четник, ликвидиран послије рата); Лаза Аћимовића из засеока Солаковићи (погинуо априла 1942. у Гацку); Милана Лажетића из засеока Љештице (погинуо јуна 1942. код с. Брестице, Билећа), Јова Кокота из засеока Грубачића До (погинуо фебруара 1942. у Братачу); Драга Паровића из засеока Осредине (погинуо 31. маја 1942. у Звијерини, Билећа); Благоја Ковачевића, из засеока Понор Махала (носиоц парт. споменице); Благоја Дабића и Гојка Дабића из засеока Пошћење.

Вијест о доласку 1. ударног херцеговачко-црногорског батаљона брзо се пронијела кроз невесињска села. Код присталица НОП-а осјећало се олакшање због присуства јаке партизанске јединице, али се и страховало од онога што се препричавало и нагађало како ће та јединица поступати према народу. Истовремено се очекивала бржа политичка диференцијација, која се одвијала и путем општих конференција по селима, на којима је указивано на циљеве четничке пропаганде, које су четнички емисари покушавали да искористе за ширење свога утицаја.

Борци који су одређени да попуне ударни батаљон, прихватили су то без поговора, а водило се рачуна да из сваког засеока пође по један или највише два, ради равномјерности.

Као што је познато, 1. ударни батаљон је ноћу 19/20. фебруара 1942. године у Кифином селу ликвидирао штаб за источну Босну и Херцеговину и то: мајора Бошка Тодоровића команданта, поруч. Јована Мишељића и проф. Недељка Јокановића, чл. штаба, и тиме пресјекао његову опасну акцију уперену на разбијање НОП-а и јачање четништва у овом крају. Након тога, 1. ударни батаљон се поново враћа у Бијоград и 28 фебруара 1942. године присуствује формирању територијалног партизанског батаљона „Бишина". У састав овог батаљона ушла је и дотадашња партизанска чета „Бијоград" — као његова 2. чета. За командира чете одређен је Милан (Петра) Спремо, а за политичког комесара Војо Вуковић. Водови су формирани по засеоцима; један вод у Ластавици и Косовачи — командир Душан Граховац; један вод у Солаковићима и Љешчицама —

командир вода Драго Чампара (погинуо априла 1943. у 4. батаљону 10. херцеговачке НОУ бригаде); један вод у засеоцима Пошћење — Понор, командир Симо Фржовић (погинуо у борбама на Борчу априла 1942); један вод у засеоцима Осредине и Присоја, командир Драго Пољужина. Борци чете били су код својих кућа, а када је требало да се иде у акције позивани су, да би се послије извршења задатка поново враћали кућама. Међутим, стање се урбзо промијенило и цео батаљон „Бишина" био је непрекидно ангажован у акцијама око Невесиња, у Бишини или на обезбјеђењу села.

ЦВЕТКО МАРКОВИЋ

У ПРВОМ УДАРНОМ

Стварањем квислиншке творевине тзв. НДХ и организовањем усташке власти у љубињском срезу, настала су хапшења угледних Поповаца и пљачка њихове имовине. Убрзо Је изведен и покољ српског живља у селима Попова поља и другим мјестима, али нису поштеђени ни поштени грађани и родољуби других народности, нарочито они који се, ријечју и поступком, нису солидарисали са крвавим покољима невиног становништва и бацањем живих људи у јаме.

Српско становништво које је преживјело ове покоље побјегло ј.е у збјегове, у планине Илију и Бобане. Тамо се настојало да се организују страже како би се пружио организован отпор непријатељу. Међутим, голим рукама није се могло много учинити. Зато је народ, у недостатку оружја, масовно и на разне стране ишао да га набави, нарочито у Црну Гору. ЈБуди нису жалили да дају било шта од своје имовине, само да би се домогли оружја. За пушке су давали: волове, коње и другу стоку, дуван, прстење, уштеђевину .и разне вриједне предмете.

Један мој одлазак, са тројицом другова, у потрагу за оружјем •— могао је трагично да се заврши. Један од нас четворице био је и Далматинац Антон Тројановић звани Балдан, родом из Трстеног код Дубровника. Он је, доласком усташа на власт, избјегао из Трстеног у моје село Дријењани — Попово поље. Склонио се испред усташа који су упорно трагали за њим — да га ухвате и ликвидирају. (Преживио је рат, живи у Трстеном, као носилац „Партизанске споменице 1941.").

Пролазећи кроз Требињску шуму у Зупце, те поред италијанских стража на Јавору, стигли смо у село Суторину и Крушевице код Херцег-Новог. Из разговора са мјештанима о томе ко од њих има да нам прода оружја, они су примијетили да Тројановић није Србин из Херцеговине већ да му је нагласак далматински. Посумњали су да смо нека банда, а можда и шпијуни који су дошли у извиђање. То су нам ставили до знања. Узалуд су нам била сва могућа објашњења. Нисмо могли да их разувјеримо.

Тада сам се сјетио Николе Коњовића, који је годинама до рата био путар између Дубровника и Херцег-Новог. Познавао сам га још прије рата јер сам живио и радио у Дубровнику, па смо се нас дво-

јица често сријетали и разговарали. Једном ме је упознао и са учитељем Влаховићем који ме је, такође, добро познавао. Захтијевао сам од мјештана да ме поведу код учитеља Влаховића. Оии су на то пристали, дох су тројица мојих другова задржани у кући.

Влаховић се обрадовао када ме је угледао, па смо се срдачно поздравили. Како је било мало времена за дуге разговоре, одмах сам му испричао шта нам се десило. На то је уча рекао мојој „прат-1БИ": „ЈБуди моји, ја Марковића добро познајем и гарантујем за њега, а и за његове другове чим су пошли са њим, јер сам сигуран да нису крекули кривим путем. Можете ићи и код друга Коњовића, ЕЛИ тврдим да ћете добити исти одговор као и од мене. Него, дај да помогнемо овим људима и да их снабдијемо оружјем. Херцеговина је у много тежем положају од нас и на већем је удару него ми, а циљ одбрана нам је исти. Окупатор неће нас да поштеди". Затим се обрати мени: „Друже Марковићу, имао си срећу да си се сјетио мене и Коњовића, иначе вас је могла „појести ноћ". Немојте Нс*м замјерити, јер у овим временима морамо бити опрезни, а убудуће немојте овамо долазити ни ви нити к нама слати друге без пропуснице вашег руководства".

Послије овог разговора мјештани су нам помогли да се снабдијемо оружјем и муницијом. Били смо другарски и пријатељски примљени и почашћени. Уједно су нам препоручили да се убудуће — ако бисмо по истом послу долазили у ове крајеве и све даље до Кривошија — претходно јавимо учитељу Самарџићу за помоћ. Стварно, послије тога сам још три пута ишао по овом задатку и са група!ма бораца, као познавалац пута и канала за набавку и преношење оружја, али увијек са пропусницом нашег руководства.

Иабављено оружје давали смо борцима са терена Попова поља и других мјеста, који су одлазили у акције против окупатора и домаћих издајника. Овим акцијама требало је повратити народу вјеру у могућност отпора насиљу и самопоуздање послије претрпљеног страха и поднијетих жртава. Са пушком у рукама и успјехом у акцији враћала се народу вјера у још већи отпор окупатору, усташама, домобранима, а убрзо и четницима, мада су били неупоредиво надмоћнији у броју људи под оружјем и у наоружању.

Народ је то масовно прихватио и почело је све чешће рушење путева, мостова, жељезничке пруге, кидање телефонских веза и свега онога што је непријатељу могло користити. Чак су се и жене јављале на стражарска мјеста и, уједно, обучавале се у руковању оружјем. Окупљени мушкарци стварали су мање герилске јединице и давали отпор, нападали на усташке постаје и жандармеријске станице, па и колоне окупаторских војника — гдје год је то било изводљиво. Заређале су побједе: Беговић-кула, Моско, Дубљани, Радован-ждријело, Дужи и над низом других непријатељевих упоришта.

Једна од таквих акција изведена је зимских дана 1941. године. Ријеч је о рушењу жељезничке пруге и телефонских веза између села .Јасеница — Луг и Мареве ЈБути у близини Завале, гдје се налазило упориште италијанских војника. Послије рушења пруге очекивали смо да наиђе воз од Завале према Пољицу, у којем је, према процјени, требало да се налазе италијапски војници. Чекало се са нестрпљењем, а и са великом тремом, јер је многима то било и „ватрено крштење" у борби против окупатора. Сваки минут претварао се, чинило нам се, у сате. Борци су почели да се премјештају из заклона у заклон, мјеркајући који би био сигурнији када „за-

гуди". У једном моменту пронесе се вијест да воз долази. Нестрпл-ење је достигло врхунац када се локомотива појавила иза кривине и нагло стала пред разрушеним мјестом на прузи. Машиновођа је, покушао да је врати натраг, али у томе није успио. Баш тада је са наше стране грунула комацда: „Пали!". Трештале су бомбе, циктале пушке, а митраљески рафали се мијешали са узвицима: „Ура" и „Јуриш". То је изненадило и збунило италијанске војнике, па су поскакали у канал, користећи се њиме као заклоном, а склањали су се и иза вагона. Њихов отпор је трајао кратко, а окда је дошло оно што смо нестрпљиво, на основу искустава других, очекивали: подигнутих руку — предали су се.

У том окршају заробљено је 48 италијанских војника, 4 подофицира и један официр, а заплијењено: један лаки минобацач, 3 пушкомитраљеза, већи број пушака, бомби и муниције. Са наше стране није било погинулих, а рањен је само Лазо Прибишић, коме је бомба однијела руку. Лазо је и руководио овом акцијом.

Послије акције обављени су преговори између представника нашег руководства и поражене стране, односно команде италијанског упоришта у Завали. Ту је Италијанима дата дозвола да, с видно истакнутом бијелом заставом, дођу на бојиште, да покупе мртве и рањене и да донесу храну заробљеницима.

Након само пар дана нападнута је усташко-домобранска постаја на жељезничкој станици Јасенице — Луг. У нападу су заробљене неке усташе у жељезничарској униформи.

Крајем децембра и почетком јануара 1942. године, на терену Попова поља налазили су се Слободан Шакота и Бранко Катић. Дошли су да, по задатку Партије, организују добровољце за стварање регуларних јединица, још конкретније — за формирање 1. херцеговачко-црногорског ударног батаљона. Из Дријењана смо се пријавили нас четворица. Душан Ћаћић, Илија Глухаић, Јован Марковић и ја; из Туља Милан Кнежевић и Јово Маслеша, из Пољица Мирко ЈБепава и Ристо Курилић, а из Драчева Саво Рундић, Душан Прибишић и Јово Курулић. Један дио кренуо је преко Требињске шуме, Ђивара и Зубаца за Ластву, а остали путем Корлати — Жрвањ. Овај заобилазни пут изабран је како нас непријатељ не би примјетио.

Све вријеме нашег марша падала је јака киша. У Ђивару нам се придружило и шест Муслимана из Требиња. У Ластви нас је дочекао Сава Ковачевић и смјестио нас у школу, а дјевојкама заповједио да нам скувају чај. Сава, кога сам тада видио први пут, учинио ми се страшан човјек и крупан бар као три друга.

Пошто смо се окријепили врућим чајем, онако мокри и уморни поскидали смо обућу да нам се суши и задријемали око топле пећи. Једном од другова пале су чарапе на пећ и почеле да горе. Тада један од нас, Бојо Куралић или Пајо Ђоџо, у шали рече: „Рекох ли ја вама, другови, да ћемо погорети". То је била шала на паролу петоколонаша који су одвраћали народ да се не диже на устанак, да је рано, да ћемо „погорети" од непријатеља. Настао је смијех.

У Ластви су се прикупили борци из општине зубачке, лаственс :с, требињске шуме и Попова поља. Било је укупно 64 борца. Командир ове чете био је Никола ЈБубибратић, а политички комесар Асим Зупчевић. На поласку испред зграде основне школе у Ластви, Сава Ковачевић нам је одржао говор. Он је изнио војно и политичко стање и рекао нам да идемо на формирање 1. ударног херцеговачко-црногорског батаљона. Говорио нам је о значају и улози

коју ће батаљон имати у борби против окупатора, усташа и четника. Станко Бобић, секретар оперативног штаба за Херцеговину прочитао нам је наредбу о формирању, именовању и постављању штаба батаљона.

Сјутрадан, идући по киши и снијегу порушеном жељезничком пругом према Билећи, на једном крећем застоју и одмору, позвао ме је један друг који је све врјеме ишао за мном и примјетио да сам лоше обучен и готово бос — у подераним кожним опанцима. Ћуте)ћи, извадио је из свог ранца вунени џемпер и ципеле са гуменим ђоном и тутнуо ми је то у руке, говорећи: ј,узми ОВО, ја ћу прије да се снађем од тебе". Даде ми то, а он остаде у подераним опанцима.

Није ми се представио, а ја га, онако збуњен и обрадован тако вриједним поклоном, не упитах за име. Убрзо сам дознао да је то био Асим Зупчевић, члан КПЈ. А комунисти су, чуо сам, били и његови другови који су нам се прикључили у Џивару: Тахир Хаџовић, Хилмо, Велија, Шукрија, и други. Сви су, кажу, били чланови комунистичке партије о којој ја до тада ништа нисам знао. Размишљао сам — ако су сви њени припадници тако душевни људи каОј Асим Зупчевић — добри су, и са њима ћу и у ватру и у воду. Јер, тај примјер друга Асима оставио је на мене незаборaван утисак. Све вријеме сам сматрао да и они људи који нису познавали друга Асима Зупчевића, политичког комесара чете, могу и на основу овог детаља да наслуте о каквом се човјеку радило, да суде о његовој душевности, хуманизму, другарству и спремности да на дјелу покаже како је за ширење братства и јединства. Први ударни батаљон је формиран 22. јануара 1942. године, у с. Бањцима (Билећа).

Поред нас из требињског и љубинског среза, дошли су борци из билећког и никшићког среза. Било нас је више од 200 бораца. Друг Милија Станишић, замјеник политичког комесара батаљона, одржао је говор код основне школе. Затим смо пошли у колони по великом снијегу, мећави и хладноћи и стигли у село Ораховицу — Фатница (Билећа). Ту нам је Миро Попара одржао говор. Тада сам видео први пут Мира. Затим смо пошли према Дивину у Дабарско поље. У Дабру смо разоружали око 30 четника, а 4 су стријељана на Берковићима. Било је то 1. фебруара 1942. године. Ту се батаљону прикључило око 200 бораца. Пошли смо према Невесињу. На планини Трусини дочекали су нас четници. У борби смо их потисли одатле. Неколико смо убили и ранили и наставили смо пут према Невесињском пољу и стигли у Џинову малу и Зови До. Рекли су нам да нас је близу 200 четника са мајором Тодоровићем и Петром Самарџијом чекало на Трусини.

У Зовом Долу (Невесиње) прикључила нам се Невесињска чета са више од 60 бораца са командиром Мирком Радовановићем и политичким комесаром Савом Чоловићем. Сада је батаљон имао 4 чете.

Командант батаљона био је Владо Шегрт, његов замјеник ЈБубо Ковачевић, политички комесар Стево Ковачевић, његов замјеник Милија Станишић, руководилац СКОЈ-а у батаљону био је Славо Стијачић, референт санитета др Сафет Мујић, а и Божо Ковачевић; интенданти Душан Алексић и Бранко Катић.

Батаљон је прокрстарио преко Невесињског поља, прошао кроз села' Оџак, Братач, а затим се упутио према Борчу и стигао у село Југовиће, Кокорину и Врбовац. Овдје смо нашли доста партизана

да држе положаје према Борчу, из којег усташе излазе и пале околна > српска села. У селима смо нашли пуно избјеглица из Борча. Рекли су нам да су уочи Божића 1942. године, усташе у Борчу убиле и заклале више од 200 лица српског живља, и да у тим насељима нема више никог од српског живља.

Четници војводе Петра Самарџића и мајора Бошка Тодоровића, команданта четничког штаба, стално су нас пратили, а било их је доста(и у Невесињском крају.

Из Невесињске и Гатачке површи батаљон се убрзо вратио у Невесињско поље. У ноћи 19/20. фебруара 1942. године у Кифином селу, више од 100 бораца 1. ударног, са мештанским водом, које је повео Стево Ковачевић, политички комесар батаљона, ликвидирали су четнички штаб. Погинуо је командант штаба, мајор Бошко Тодоровић, и његови чланови штаба, Јован Мишелић, поручник и Недељко Јокановић, професор. У овом окршају теже је рањен Стево Ковачевић, а 4 борца су лакше рањена. Батаљон је имао други окршај са четницима 24. фебруара 1942. године, у селу Подграђе (Невесиње), у којем смо заробили око 50 четника. Са наше стране у том окршају погинуо је Спасоје Ивковић, омладинац из села Дрежња. Стријељана су 4 четника — (вође) код села Слатат, а остали су разоружани и пуштени.

Први ударни батаљон водио је велику борбу у селу Братачу против Италијана и четника, 26. фебруара 1942. године. Батаљон се налазио у селу Братачу и на њега је пошла колона италијанске војске из Невесиња, преко Кифиног села, које су предводили четници. У борби је погинуло и рањено више италијана и четника. Заробљено је око 20 италијанских војника и око 30 четника. Погинули су командир 4. чете Мирко Радовановић и борци Милан Гушић, Јово Кокотовић. Тешко су рањени командири водова: Трифко Сворцан, Душан Перовић и борац Милутин Миђовић. Сва тројица су убрзо умрла у нашој болници у Горњем Дрежању. Митраљезац Лазар Мијушковић заробљен је у борби на Братачу и негдје убијен.

Стално је вођена борба са четницима по Невесињском пољу, по хладној и суровој зими и великом снијегу и мећави. На путу Невесиње — Гацко, у неколико наврата нападали смо италијанске моторизоване колоне, тако да смо блокирали ова два гарнизона и прекинули саобраћај.

Трећа чета 1. батаљона ишла је почетком марта на испомоћ батаљону ,,Бишина", у нападу на усташку посаду у касарни Бакрачуша.

До краја марта 1942. године, разбили смо и растјерали све четнике у невесињском срезу. Остали су се се склонили код Италијана у гарнизон Невесиње.

! Крајем марта водили смо борбе са четницима у селу Браићевиће (Гатачка површ) и у том окршају погинуло је око 10 четника, али главни кривци су са, ткз. војводом Миланом Зиројевићем и Милорадом Поповићем, побјегли у гарнизон Гацко. У овом окршају страдало је неколико људи, који нијесу били толико криви да би }1х требало стријељати.

Са батаљоном је тада био и Петар Илић Драпшин, командант Оперативног штаба за Херцеговину.

Из Браићевића батаљон се упутио преко Тарајина Дога, Врбе, Берушице, Платица, Јасеника и Липника (Гатачки крај). У Тарајин долу је похватано и убијено неколико усташа, који су одржавали
707 везу између Борча, Гацка и Фазлагић Куле.

Пошто се велики број четника налазио у насељу Казанци (Гацко), које је предводио поп Перишић и који је своју парохију прогласио својом и није дао прелаз партизанима преко ње, то је 1. ударни батаљон добио наређење да разбије и ту кулу четника у Гатачком крају.

Први ударни батаљон је 4. априла 1942. године напао четнике из правца Самобора према Гату. У нападу преко Гараве нападао је батаљон из Пиве, а са југа Бањско-вучедолски батаљон, те је ликвидирана ова четничка групација.

Послије борбе у Казанцима, Први ударни батаљон се упутио преко Липника, Врбе, Чемерна и стигао је у село Изгоре, ради напа(да на усташки Борач.

Код касарне у с. Изгоре, политички комесар Стево Ковачевић одржао нам је говор и дао упутства за предстојећи напад на Борач. Први ударни батаљон нападао је преко планине Гредаља, с. Јабуке, на усташку посаду у касарни Шиповица. Напад је отпочео 17. априла 1942. године у зору. Борач који има више од 30 села и засеока у изворишном току реке Неретве, нападнут је са свих страна.

Први ударни батаљон имао је најтежи задатак — да послије подне истога дана заузме касарну Шиповица. Велику помоћ у заузимању омогућило је то што је вод из 1. пролетерске бригаде бацачима разрушио кров касарне и запалио је.

У касарни је заробљено више од 50 жандара и припадника усташке милиције, који су одмах стријељани у дворишту касарне.

На Борач је нападало око 10 батаљона. Десно од нас нападао је 3. батаљон 2. пролетерске бригаде и Добровољачки одред из Фочанског среза. На касарни Шиповица, из Првог ударног батаљона, погинули су: командир 3. чете Благоје Ђурђевац из села Лукова (Никшић), Славко Коцка, десетар из Никшића и Тодор Нинковић, командир вода из села Нецвијеће (Требиње), а испод касарне Марко Ребић из села Јасеника (Гацко).

Први ударни батаљон наставио је борбу, и до мрака, 17. априла 1942. године, стигао у села Придворица и Игре. На овим положајима у сумрак, из 1. ударног батаљона. погинуло је 7 бораца.

Борач је горио са свих страна. Борба на Мједенику, гдје су нападали батаљони претежно из јужне Херцеговине, трајале су и сутрадан. На њему је погинуло око 40 бораца.

Страшна је слика била у Борчу. Нејач, жене и дјеца склањају се по пећинама, а из сваке куће пуцају усташе. Стока се ускомешала и бјежи на све стране. Усташе су пљачкале и убијале српски живаљ од априла 1941. године. Причало се тада да је у Борчу погинуло око 80 партизана и да је толико рањено. Само у селу Југовићe, на гробљу је сахрањено 44 борца, који су били из других срезова, док су из околних срезова однијели своје мртве на њихова гробља и тамо их сахранили.

Према усташким извјештајима, на Борчу је погинуло више од 300 усташа и припадника усташке милиције.

Врховни штаб и друг Тито похвалили су учеснике у нападу на Борач, а посебно 1. ударни херцеговачко-црногорски партизански батаљон.

Послије заузећа Борча, 1. ударни батаљон се одмарао на сектору с. Југовићи, Сливље, Дубљевићи, и до изнад Колешка. Из правца Невисиња, на њега су кренуле преко Кифина Села, двије велике колоне италијанске војске које су предводили четници.

Био је 25. април 1942. године. Једну колону у сумрак тога дана дочекале су четe 1. ударног батаљона на месту Ерцеглији на путу Невесиње — Гацко, и ту заробиле више од 100 италијанских војника и неколико товара (мазги) разне војне опреме, оружја, муиције и мина.

Ове две колоне Италијана задржали смо пет дана и нисмо им дали пролаз према Гацку. Са њима смо се неколико пута прегањали на сектору Рибаљ тег, Сливље, Дубљевићи, Гомбране. Нападали смо ноћу на њихове бункере и заробљавали им војнике и ратну опрему. У једном од тих окршаја, маја 1942. године, близу села Дубљевића (Гацко) налазио сам се у 1. воду 3. чете овог батаљона, као пушкомитраљезац, а помоћник ми је био један од Мастиловића (из теренске чете Обрен или Милош) родом из Гацка. Наш вод био је истурен према непријатељу, па смо били изложени јакој непријатељској ватри из свих оружја. Италијани су нас нападали са чела, а четници са десног крила. Уз помоћ артиљерије и авијације, приближили су нам се на свега 30 до 50 метара. Због јаког притиска непријатеља, а поготову дејства артиљеријске ватре и авионских бомби, команда чете издала је наредбу за повлачење, али то наређе*ње, на жалост, није стигло до нашег вода. Тако је нас 17 бораца остало одсечено од главнине чете. Притисак непријатеља се повећавао, а понестајало нам је муниције. У мом митраљезу остало је свега 7—8 метака. Тада је мој помоћник Мастиловић узвикнуо Италијанима: „Ходите, жабари, да пробате што смо вам закували!". То рече и покоси га митраљез. Док је још давао знаке живота, покушали смо да га спасемо. Заједно са пушкомитраљезом, узео сам Мастиловића испод руке, а Радослав Лакић (из села Величана, Попово Поље) придржавао га је са друге стране, док је Војин Мијушковић, родом од Никшића, носио празан сандук за муницију. Таман кренусмо, кад и Војина погоди. Видим: поломљени су му рука и кундак пушке. А он, иако рањен, помаже здравом руком да извучемо рањеног друга Мастиловића, коме, на жалост, није било помоћи. Од јаког крварења је издахнуо, а посљедње ријечи биле су: „Другови, побједа је наша. Поздравите ми. ..". Није стигао да каже бар још коју ријеч, како би чули кога то поздрављa на смртном часу.

Осталих 13 бораца, који нису више имали муниције да се бране на положају, заробили су и стријељали четници. Ових 13 бораца, као Радослав Лакић и Мастиловић, били су из комбинованог батаљона, који је учествовао у нападу на Борач. Тај мучни доживљај и храброст другова Мастиловића и Мијушковића, остали су ми, такође, у трајном сјећању.

Упркос сталним борбама које је 1. ударни батаљон водио против знатно јачих снага, као и жртава које је поднио — у његов састав су стално пристизали нови борци. У једној од тих борби, вођеној код села Мучаловића (Невесиње), у другој половини маја 1942. године, тешко је рањена и Љубица Ивковић, помоћник политичког комесара 1. батаљона. Партизанска болница тада се налазила у селу Изгорима. Пут донде био је одвећ дуг и тежак да би се тешко рањена другарица лако и брзо пренијела на лечење. Али, морали смо да је носимо.

Уз пут, иако тешко рањена, Љубица ни једном није јаукнула. Чуо се, тијано, њен глас, као да је пјевушила, а онда је, на једном застанку, са очевидним напором изговорила: „Чујте, другови, није ми тешко што сам рањена, већ што је сада прољеће, па нећу моћи

да будем са вама у борби, а док оздравим проћи ће и љето". Били смо свједоци њеног херојског држања све до болнице, а да ништа друго није говорила већ о борби против непријатеља. Послије неколико дана је, чули смо, издахнула.

Непријатељева авијација је стално пратила кретање 1. ударног батаљона, па је руководство наше чете чешће мијењало правац кретања. Батаљон је редовно био у покрету, из мјеста у мјесто.

Сјећам се, једне хладне ноћи, по великој снијежној вејавици, као и обично, кренули смо на задатак из села Оџака, из куће партизана Максима Брења. Водич нам је био Саво Брењо, из исте куће, као познавалац терена. Услијед јаког невремена и сњежне вејавице, послије више од три сата напорног кретања и злопаћења — нашли смо се пред истом кућом одакле смо и кренули. Те ноћи, дакле, нисмо могли да извршимо постављени задатак. Да водич Саво није био из партизанске куће, која је много дала и учинила за борце 1. ударног батаљона, могло се посумњати да нас је намјерно завео и ко зна како би се провео.

У једној другој ситуацији, дио батаљона је занoћио у селу Шипачну. Били смо размјештени по кућама. У једној кући, наизглед добростојећој, набасасмо на старца од шездесетак година, који је на капи имао шестокраку звијезду. Политички комесар наше чете, Мићо Алексић, упита га: „Старино гдје су ти синови?" „Богуми, господине, <ја то не знам; можда су они негдје у тој вашој војсци, у вашој Партији, па упишите и мене код вас и колико кошта ја ћу платити. Неки дан овуда је наишла нека огромна војска, па кажу да се са вама, ако сте ви партизани, налазе све саме усташе, Турци и Хрвати који кољу и убијају Србе, одсијецају женама прсте и скидају прстење, да у Бога уопште не верују. Е, реците ми, тако ва'м Бога истинитога, ако у њега уопште вјерујете: има ли међу вама Турака који су нам нанијели ово велико зло и невољу, починили сав овај покољ? Вјерујте ми да бих их могао на ватри пећи!" КОмесар Мићо му одговори: „Чуј, стари, са нама су све поштени, људи, без разлике на вјеру, и Муслимани и Хрвати, а твоји синови су тамо, са онима који кољу и убијају. Зови их да се врате док не буде касно, јер ако окрваве руке, нема им спаса ни повратка. Милости за такве нема и нећемо им, богами, опростити".

СИМО РАДИЋ

ЉУБИЊЕ ИЗМЕЂУ ДВА РАТНА ЈУНА

Прије другог светског рата Љубиње је било економски неразвијена средина, претежно пољопривредно-сточарска. Индустрије није било, изузев Дуванске откупне станице коју је 1888. године, направила Аустрија. У њој је било запослено свега 30 сталних радника. Сви чиновници били су са стране, а тешке физичке послове обављала је домаћа радна снага. Послове око обраде дувана, у сезони око 5 мјесеци, обављала је, углавном, женска радна снага. На откупу дувана радило је од 60 до 120 сезонских радника, углавном неписмених дјевојака.

У градићу и околини постојало је 8 јачих трговинских радњи мјешовите! ,робе као и 21 крчма, од тога 7 по селима. Постојале су

још и ковачке, лимарске, калајџијске, столарске, бријачке, обућарске и кројачке занатске радње те пекара.

Љубиње је било центар среза са 14.450 становника. Срез су насељавали Срби, Хрвати и Муслимани. У установама је радило стотињак чиновника — од среског начелника до жандарма у три станице.

ПО СВИЈЕТУ ЗА ЗАРАДОМ

Здравствена заштита народа је била веома неразвијена, о чему говори и податак да је само један лекар „задовољавао здравствене потребе становништва читавог среза.

Просвјетне прилике су такође биле тешке. У 8 основних школа углавном без вишегодишње традиције, а у Грађанској школи у Љубињу, која због рата није успјела да изведе ни прву генерацију, радило је укупно 16 учитеља. Неки од ових просвјетних радника су, својим напредним дјеловањем, утицали на шире масе, међу којима су се истицали: Алекса Ђилас (Жабица), Никола Живковић и Шести (Влаховићи), Мирјана Павић (Капавица), Миле Ратковић (Љубиње) и Мара Томашевић (Жрвањ).

Због веома тешких економских услова људи су деценијама из својих врлети и крша одлазили на разне стране, у крајњу неизвјесност. Економска емиграција била је посебно наглашена током првог свјетског рата и у првој деценији послије њега. Највећи број отишао је у САД, где се многима изгубио сваки траг. Према прикупљеним подацима са подручја љубињске општине, између два рата је отишло 1.957 становника.

Тешко економско стање, бројност породица и уопште суров живот у овом камењару, били су извор масовне појаве печалбарства и најамништва. Борба за одржање утицала је на ове људе да стекну одређене вјештине у раду са каменом и дрветом, што би се могло назвати занатским дунђерством, као што су: каменоресци, зидари, чешљари, самарџије, арарџије, итд. Уздајући се у те своје муком стечене способности, одлазили су у сусједне регије и градове. Ишли су и они који су се једино уздали у своје снажне мишице, спремни да раде и најтеже физичке послове. Већина печалбара одлазила је у Дубровник и друга далматинска мјеста да би радили сезонске послове на утовару и истовару бродова, сјечи дрва и сакупљању маслина.

Сличним путем одлазиле су и жене са дјецом, обично су одлазиле у најам код имућнијих породица.

СКЛАЊАЊЕ ОРУЖЈА ЗА ПРАВЕ БИТКЕ

Почетак и брзи крај априлског рата 1941, у овом крају су дочекани са крајњом неизвешношћу, унијевши одређену забуну и неспокојство код народа, а поготово код активно способног људства које је било масовно мобилисано, углавном у херцеговачке ратне јединице и Зетску дивизију. Након опште априлске катастрофе и дезоријентације, припадници ових војних јединица враћали су се са фронтова, не знајући шта их чека. Свјесни су били да се са тако тотално неорганизованим војним јединицама, које је напустио добар дио вишег старешинства и старешинског кадра, не може

даље пружати отпор непријатељу. Ипак, већина тих људи била је спремна да се бори за одбрану домовине, али је то у таквој ситуацији једноставно било немогуће. У току повлачења свјесни појединци су инсистирали на томе да се, без обзира на опште расуло, не треба помирити са прихватањем срамног чина капитулације. Због тога су упорно наговарали дојучерашње војнике да чувају оружје и да га носе кућама. Чули су се и гласови КПЈ — организовати народ и пружити отпор непријатељу. Ти гласови били су све чешћи. Таква агитација дала је и значајне резултате: већина овдашњих бораца сачувала је оружје, иако су се гладни и жедни, данима и ноћима ломатали по црногорским и херцеговачким гудурама, често изложени и смртној опасности.

Када су се наоружани људи појавили у селима, ојачала је и нада да ће се наћи снаге које ће се супротставити окупатору. Међутим, са таквим надама јавила се и пета колона, која је стала под окриље непријатеља (окупатора и усташа) и почела са издајом агитујући да се оружје и опрема предају непријатељу. Непријатељ је схватио опасност од наоружаног друштва, па је примјењивао врло драстичне мјере да би натјерао тај народ да преда оружје. У томе су посебно предњачили жандарми који су били привржепи Павелићевој НДХ. Под таквим притисцима један број људи је предао оружје, али су многи и по цијени живота и жртава, успјели да га сакрију и сачувају.

УСПОСТАВЉАЊЕ УСТАШКОГ ЛОГОРА

Чиновник пореске управе у Љубињу кренуо је 17. маја 1941. из ове варошице у Бања Луку, тачније у тамошње повјереништво НДХ. Одмах је изјавио, да је у Љубину врло лоша ситуација и да нема никакве власти, него се све ради по старом и са ранијом управом. Његова писмена изјава упућена је лично поглавнику Анти Павелићу у Загреб. То је, вјероватно, и утицало да се, тако рећи, сутрадан 19. маја постави повјереништво НДХ у Љубињу у присуству.; Алије Шуљка и Хакије Хаџића.

Поред котарског, у Љубињу је постављено и општинско поглаварство. Котарско је радило са вршиоцем дужности Танчицом све до 7. јула, када је дужност преузео Шериф Бећировић, који је остао на челу поглаварства до 15. септембра 1941, када су котарска управа и поглаварство, преко Стоца и Чапљина, преселили све установе у Равно. Бећиревић, иначе велика кукавица и паничар, касније је признао да је сва његова власт била сведена на љубинску чаршију са око 1.000 становника, те да су стално очекивали напад устаника на Љубиње, што се и догодило 31. априла 1941. године. Карактеристично је и то да је у свим својим извјештајима непосредно тражио војну помоћ „одозго" и упозоравао на „масовније буђење" народа и побуну устаника. У извјештајима помиње и конкретне акције устаника: рушење комуникација и кидања телефонских линија на правцима Љубиње — Требиње и Љубиње —- Столац, затим оружани напад партизана на Нијемце у Бадрљачама, итд.

Формирањем логора у Љубињу 30. и 31. маја 1941. означило је злослутну најаву и почетак крваве мисије коју су још планирали фашисти и њихове слуге — усташе. Покретачи и вође њиховог покрета на овом подручју били су: Бороје, Тоногал и Копривица. Они

су, у присуству Францетића, главног Павелићевог изасланика за Босну и Херцеговину, одржали пријетеће говоре окупљеном народу ЈБубиња. Скоро свака њихова ријеч била је прожета мржњом, шовинизмом и братоубилаштвом. Послије „свечаности" у ЈБубињу, Боро је са својом сатнијом извршио срамни чин у љубинским селима. У тој акцији ухваћено је 201 лице, од тога 151 убијено, а 50 је успјело да побјегне.

ЗБЈЕГОВИ У СИТНИЦИ И ИЛИЈИ

Вијест о почињеном злочину пронијела се брзо ЈБубињем и салима шире околине. Стога 9. јуна „све што се могло главом заметнути" напустило је домове и сиромашну имовину, па у страху и паници побјегло у брда у шуме. Наравно, околне планине биле су најпоуздакије склониште избјеглицама. Тако су планине Ситница и Илија постале нова стратишта за избјегло становништво.

Организовање живота толиког броја становника у неприступачним планинским просторима било је изузетно тешко. Но, рјешења су се морала тражити и, каква таква, налазити. И налажена су, бснм осталог и због тога што су невоље зближавале људе, па се и огромна маса међусобно зближила као да је нека бројна породица. Ипак, животни услови избјеглица у збјегу Ситница били су нешто повољнији него у Илији, јер су се могла обезбиједити два основна услова — вода и основни прехрамбени артикли. Наиме, села на овом простору била су бројнија, имовно јача и, што је најважније мјештани су прихватили избјеглице као да су њихови најрођенији. Збјег у Илији живио је, пак у знатно тежим условима, јер је тамо између осталог, био скоро нерјешив проблем обезбјеђења воде. Поред тога, на том простору било је мало насеља (два засеока), па је објективно, било немогуће снабдјети храном толики број избјеглица. Стога су избјеглице морале формирати радне чете које еу се, у пратњи наоружаних бораца, спуштале у .напуштена села у Љубињско поље и, уз велике опасности, долазиле до хране. Заправо, било је то отимање сазрелих житарица испред цијеви непријатеља. На сличан начин су се у Љубињско поље спуштале и радне чете из збјегова у планини Ситници. У таквим походима чес,то је долазило до оружаног сукоба са непријатељем. У једној од тих акција погинуо је и борац Душан Стеванов Дангубић.

У тако тешким животним искушењима људи су изузетно добро изналазили маштовите и веома животворне облике унутрашњег организовања збјегова. То је примјењивано у организовању и дјеловању јединица које су оружјем штитиле збјегове, код отимања испред очију непријатеља, код оружаних напада, затим кидањем путев^ и телефонских веза.

У томе су рођени и зачеци народне власти.

У Влаховићима и Радимљи у првој половини јуна формирани су сеоски народни одбори, док су у збјегу Илији за љубинска села постављени сеоски повјереници који су представљали одборе.

Одборима су постављани обимни и конкретни задаци: бриге за становништво у збјегу, одржавање реда и мира у збјегу, хигијена, откривање и борба против шпијуна и шверцера, распоређивање радних бригада, сабирање житарица и поврћа, снабдијевање бораца храном и другим пријеко потребним материјалом, одржавање непосредних контаката са људима, разбијање дезинформација и гла-

сина и усмјеравање људи на активност, грађење јединства и заједничке одбране. Одбори су имали велика овлашћења, али и обавезе да о свом раду редовно обавјештавају народ на зборовима, као и већ формиране војне јединице.

ФОРМИРАЊЕ УСТАНИЧКИХ ЧЕТА

Да су живот и рад у збјеговима имали организован карактер, утврђени план и одређени циљ — потврђује и чин формирања устаничких чета. Тако су у првој половини јуна 1941, у збијегу Ситница, формиране 3. чете: Влаховићка, Радимска и Жрвањска. У истом периоду у збјегу Илији, од бораца из љубинских села, формиране су 4 чете: Банчићка, Крајпољска, Кручевићка и Жабичка. Дио избјеглог становништва у Ситници укључило се у тамошње устаничке чете.

Ови облици организације, разумије се, поред стицаја посебних околности, увелико су били резултат осмишљеног рада и примијетног утицаја групе истакнутих људи, међу којима посебно треба нагласити улогу малобројних чланова КПЈ. У том погледу било је драгоцјено присуство чланова КПЈ: Саве Малтеза у Ситници и Милоша Пудара у Жрвњу. У збијегу Илији такву улогу имали су Васо Оро и Васо Курулић, уз велику помоћ чланова КПЈ, који су у овај збјег долазили и помагали у организацији и раду.

Иако су та два збјега просторно била доста удаљена, а и тешко приступачна, одржаване су међусобне везе и могућа сарадња, с циљем да се што боље организује одбрана избјеглог становништва и да се проширују и продубљују заједнички планови развоја устанка и борбе против непријатеља. Поред тога, била је врло присутна идеја повезивања и сарадње са устаницима сусједних села која нису припадала збјеговима, што ће рећи да се идеја о развијању устанка у ширим оквирима све више наметала и налазила израз у конкретним акцијама.

Идеја о ширини устанка и масовном укључивању људи у веће устаничке јединице наглашена је и на народном збору одржаном 15. јуна 1941. у Жрвњу, када је формирана и Жрвањска чета. Ту идеју заговарали су сазивачи тог збора — Мирко Сикимић, Јаков Дабић и Милан Новокмет.

Треба посебно нагласити велику улогу Мира Попаре, који не само што је непосредно сарађивао с Мирком Сикимићем, већ је у ј|улу 1941. и лично дошао на подручје збјега Ситница. Његов боравак, у јулу и августу, на подручју тог збјега и шире околине имао је првоpазредан значај. Може се рећи да је Миро извршио снажан утицај на даљи организовани рад у збјегу и, што је посебно важно, на оријентацију људи и њихово опредјељивање за масовни устанак и револуцију.

БОРБА ЗА ЖАНДАРМЕРИЈСКУ СТАНИЦУ У ЗМИЈИНЦУ

Интересовање људи за шире оквире устанка и збивања на југословенском и европском ратишту све је више расло. У том погледу, поред сазнања добивених од Мира Попаре и других чланова КПЈ, био је драгоцјен и радио-апарат смјештен у цркви у селу Дола. Један број другова редовно је слушао вијести и преносио их устаницима. Посебно је значајно напоменути тренутак када

смо сазнали да је Њемачка напала Совјетски Савез. Чланови КПЈ и истакнутији устаници зналачки су искористили овај историјски догађај за буђење свијести код народа и подстицање бржег опредељивања за масовни устанак. Тај догађај имао је видног утицаја на расположење устаника, што је потврђено и на великом збору, одржаном 27. јуна 1941., у Челин долу, код Суве локве на Видуши. Тог дана формиран је Видушки одред, вјероватно и први у Херцеговини. За команданта је изабран жандарм Стеван Благојев Бокић. Одред је формиран од бораца из видушког збјега и, дијелом из збјега у Ситници. Истог дана одред је извео оружани напад на жандармеријску станицу у Змијинцу, али је прије тога послао групе бораца да прекину све телефонске везе са Билећом, Јасеном и ЈБубињем. Одред је у свом саставу имао 4 чете: Домашевско-љубомирску, Љубињску, Кртињско-ивичку и Жрвањску на челу са изабраним командирима. Борба за станицу Змијинац, трајала је 24 сата — док се коначно нису предали жандарми. Учинили су то по наговору, командира Џафера Бучука, који је неколико пута позиван на предају. Према утврђеним условима за предају, жандарми су спроведени под заштитом патроле на Беговић Кулу. Прије заузимања станице њена посада је позвала таоце из околних села да дође у њу. Међутим, почетак борбе за станицу спријечио је долазак позваних таоца, а у међувремену је, камионом послато одјељење оружника у помоћ жандармеријској станици, вјероватно, да преузме таоце. То одељење напали су љубомирски устаници код школе у Љубомиру, ту га потпуно разбили и уништили возило.

Губитак станице у Змијинцу тешко је пао непријатељу, па је у неколико наврата, из правца Љубиња, Требиња и Билеће и јачим снагама, покушао да је врати и разбије не само одред већ и устанак уопште. А простор који су контролисали устаници био је велик, нарочито послије заузећа станице на Беговић Кули, концем јула 1941, гдје су смртно рањени командант Одреда Стеван Бокић и Мирко Бодирога. Акције одреда на том сектору имале су изузетно значајан одјек, а посебно треба издвојити његово учешће у разбијању комбиноване пуковије на Моску, 27. августа 1941, у садејству са Билећанима и Црногорцима. Та непријатељска јединица потпуно је разбијена, а већина њихових војника је изгинула или заробљена. Заплијењена је велика количина оружја, муниције и војне опреме, што је омогућило да се устаници добро наоружају. Снажно подстакнути тим успјесима, устаници су усвојили план напада на Билећу и Љубиње, што је и учињено 31. августа 1941. године. Није безначајно напоменути да су се устаници у нападу на Билећу користили и заплијењеним топовима, док су устаници у нападу на Љубиње располагали бацачем.

ИТАЛИЈАНИ ДОНОСЕ ПРИВИДАН МИР

Напад на Љубиње трајао је два дана и устаници су имали велики успјех. Другог дана нападнутој непријатељској јединици у Љубињу послата је усташка бојна из Дубровника, те по једна јединица из Стоца и Чапљине. Истовремено, приликом напада на Љубиње, стигао је курир из Билеће, са вијешћу да су Италијани 1. септембра 1941. ушли у Билећу, због тога треба да се изврши повлачење, што је учињено истога дана.

Италијани су у Љубиње дошли већ 11. септембра, што је измијенило ситуацију на нашем подручју, а тиме је и устанак смирен

за одређено вријеме. Новонастала ситуација на том сектору условила је престанак организованих оружаних акција и Видушког одреда. Тај привидан мир, узрокован италијанском реокупацијом, условило је враћање избјеглог становништва у напуштене домове. Окупатор је промијенио тактику свог дјеловања, тим прије, јер раније устаничке акције није могао предвидјети, па су за њега биле неочекиване и велико изненађење. Стога сада примјењује друге методе, обећавајући сигурност, мир, ред и заштиту. Чак су давали и животне намирнице становништву (требовање).

Организатори устанка нису се дали заварати новонасталом ситуацијом, јер су знали да непријатељ неће одустати од предвиђеног плана: да разоружа устанике, ојача пету колону, снажи пропаганду и разбије остварено јединство у ранијим акцијама. Стога су почели водити организованију пропаганду међу становништвом и вршити темељите припреме за формирање већих и ефикаснијих оружаних јединица. Резултат такве акције био је и формирање партизанских чета. На организован ток тих припрема, непосредан утицај је вршио и пружао помоћ Покрајински комитет КПЈ за Босну и Херцеговину. Између осталих другова, на тај терен је дошао и Угљеша Даниловић. Тако су формиране двије чете: Влаховићка 14. октобра и Жрвањска 15. октобра 1941. године. У састав тих чета укључен је и један број бораца из редова избјеглица.

ЉУБИЊСКИ ПАРГИЗАНСКИ БАТАЉОН

Истовремено са формирањем чета оснивани су и народноослободилачки одбори, који су израсли из ранијих сеоских народних одбора.

Пред крај 1941, формиране су Липничка и Капавичко-ранковачка чета. Та друга је кратко дјеловала, јер је, у фебруару 1942. укључена у састав ЈБубињскопољске чете. У новоформираним јединицама су, поред командира бирани и замјеници командира, те политички комесари и њихови замјеници.

Све споменуте чете са подручја ЈБубиња биле су у саставу батаљона ,,Шума", касније названог ,,Нађо Чабриновић". Батаљон је дјеловао на ширем простору љубињског и требињског среза. Због нарастања партизанских снага и ширења НОП-а, формирани су нови партизански батаљони. Тако су Влаховићка и Жрвањска чета у другој половини новембра, укључене у новоформирани Ситнички батаљон.

На подручју ЈБубиња у фебруару 1942. формиране су остале партизанске чете: Банићка, (Банчићи и Поцрње), Убалачка, ЈБубињско-пољска (Дубочица, Градац, Крајпоље, Вођени и ЈБубиње) и Жабичко-крушевичка (Жабица и Крушевица).

Након формирања тих јединица одлучено је да се створи већа јединица — ЈБубињски батаљон. Командант батаљона био је Лазо Прибишић, замјеник (до одласка у Други ударни батаљон) Новица Домазет, комесар Станко Бурић и његов замјеник Милан Милидраговић. У штабу батаљона још су били и Божо Славић и Милан Новокмет.

Ради боље организованости и синхронизације будућих оружаних акција, тада је формирана Команда сектора Љубиње — Столац - Храсно. Обједињене јединице стално су биле у акцијама, рушећи саобраћајнице, кидајући телефонске везе, узнемиравајући непријатеља и сачекујући и нападајући мање непријатељске једи-

Нице које су се кретале путем Љубиње — Столац. Заправо, формирањем команде сектора (командант Мирко Сикимић, а политички комесар Бранко Шотра), повећањем броја јединица и бораца у њима — створени су и објективни услови за извођење већих борбених акција.

ОКРШАЈМ НА БАДРЉАЧАМА•> И ПРЕГОВОРИ СА ИТАЛИЈАНИМА

Спремност и борбена готовост ових јединица дошле су до пуног изражаја 10. марта 1942. у великој борби против Нијемаца у Бадрљачама, што је у ствари био први оружани окршај са Нијемцима у Херцеговини. Њемачка „бокситска колона" превозила је преостали дуван из Љубињске дуванске станице у правцу Стоца, за Мостар. Колона је бројила 35 возила са 150 добро обучених и снајперима наоружаних војника. Штабови Љубињског и Ситничког батаљона хитно су позвали команде чета и направили план припрема за покрет^ 'У току ноћи између 9. и 10. марта 1942. направљен је план засједе у Бадрљачама. Борци тих двају батаљона запосјели су простор од Сјеверова ждријела до раскршћа пута Љубиње — Влаховићи — Столац. Љубињским батаљоном командовали су Станко Бурић и Новица Домазет. Банићком и Убалачком четом руководио је Нађо Шарић, бивши југословенски официр, касније откривен као четнички сарадник. Ситничким батаљоном командовао је Петар Милидраговић.

Јединице су запосјеле одређене положаје и пропустиле њемачку колону за Љубиње да прихвати дуван, и да је у повратку нападну. Њемачка колона се вратила са утоваром и упуштена је у постављену засједу. Дошло је до жестоке борбе у којој је колона потпуно разбијена, изузев мањег броја возила која су измакла због непокривеног простора који је држао Нађо Шарић. У жестокој борби убијено је и заробљено 92 војника, возила су уништена, а плијен однесен. Заплијењено је доста оружја и муниције. Међу оружјем био је и врло цијењени „шарац". У тој борби погинуло је пет наших бораца — Сава Малтез, комесар Влаховичке чете, Ђоко, Јанко и Владо Биберџић и Обрен Радмиловић, а рањено је 14 бораца[2]'.

Послије завршетка те борбе и заробљавања њемачких војника, послато је писмо команданту италијанског гарнизона у Стоцу, с приједлогом да се поведу разговори о размјени заробљеника и наших похапшених другова. Мајор Бартелео пристао је на преговоре и на уговорено мјесто дошао са тумачем — професором из Стоца. Преговоре су испред наших јединица водили Мирко Сикимић и Бранко Шотра. Мајор је седам дана задржан у Команди сектора, гдје су се утврдили сви услови преговора о размјени заробљеника, преузимању погинулих њемачких војника и друге појединости. Један од услова истакнут на преговорима био је да се не смије вршити никаква одмазда над становништвом, јер ће, у противном, сви заробљени бити стријељани. Ток преговора и утврђене услове непрестано је преносио њемачки војник у улози курира, крећући се на мотор-

'> Велика Жупа дубрава известила је 17. ожујка 1942. год. следеће: дана 10. III око 11,30 сати код мјеста Бадрљача на путу Љубиње—Столац нападнути су Немци од стране партизана, те је погинуло 27 њемаца 12 их је рањено док је 45 заробљено (архив ВИИ бр. рег. 51/3-2, кут. 246).

[2)] Опширније о припремама, току и исходу ове борбе види у књизи „Љубиње и Попово поље", 1969. године, прилог Сима Радића (Напред).

циклу и са бијелом заставом. Мајор Бертелео прихватио је (по одобрењу њемачке команде из Мостара) постављене захтјеве у испоруци хране, санитетског материјала и друге помоћи, једино није хтио прихватити тражену испоруку муниције партизанима, јер су му то забранили Нијемци.

Када су преговори окончани, извршена је размјена у којој је изведено 18 затворених наших грађана. По ухапшенике у Стоцу добровољно је пошао командир Влаховичке чете Милан Домазет. Тиме је та размјена завршена.

ПОД *УДАРИМА ТРЕЋЕ ОФАНЗИВЕ*

Та битка је имала изузетно велик одјек на ширим просторима Херцеговине, јер како смо рекли, била је прва борба против Нијемаца у том дијелу и веома успјешна. Несумњиво, њен одјек је имао знатног утицаја на ширење отпора непријатељу и брже и масовније опредјељење народа за НОП. За психологију наше борбе против Нијемаца и побједа у њој значиле су више него слични успјеси у окршајима са Италијанима и другим непријатељима. Тај психолошки моменат видно се је манифестовао и код бораца у постојећим јединицама.

Послије те борбе, настављене су акције против окупатора. Да би војне операције имале шири карактер и успјешнији исход, формирани су ударни батаљони у које су се укључили многи љубињски борци из раније формираних јединица. Они су били укључени у редове од Првог до Осмог ударног батаљона. Одређени број бораца са тог подручја учествовао је и у борби за заузимање усташког осињака Борча.

По формирању Јужнохерпеговачког партизанског одреда чланови његовог штаба обилазили су чете и батаљоне, вршећи припреме за акције ширих размјера против окупатора и његових слугу. Душан Грк, замјеник команданта Одреда, 25. априла 1942, одржао је у Грацу састанак са руководством Штаба ЈБубињског партизанског батаљона и командирима чета. Други чланови штаба одржали су састанке у осталим јединицама. На тим састанцима извршене су припреме за савјетовање, војних и политичких руководилаца, одржано 28. априла у Влаховићима. На савјетовању у сагласности са Оперативним штабом за Херцеговину, закључено је да се терен од линије ЈБубиње — Столац до линије жељезничка пруга Хутово — Чапљина очисти од непријатељске војске, поруши жељезничка пруга и нападну Италијани у Хутову и Доњем Храсну. За ту акцију напраЕљен је детаљан оперативни план, у чијем ће остваривању учес.твовати Столачки, Ситнички и ЈБубињски партизански батаљон. Та;| план је у потпуности реализован, тако да су наше снагс 1. маја, муњевитим налетом и гонећи непријатеља, стигли у село Пребиловци.

У току те акције формиран је Шести ударни батаљон (почетком маја, у селу Храсно), чији је командант био Милан Домазет, његов замјеник Андрија Стајић, политички комесар Јован Андрић, и замјеник комесара Душан Муратовчић. У саставу тог батаљона, поред осталих, биле су и ЈБубињска и Ситничка ударна чета, формиране истовремено кад и батаљони.

Убрзо је услиједила трећа непријатељска офанзива, а с њом и промјене војне и политичке ситуације. Наиме, бројне непријатељске

(италијанске и четничке) снаге брзо су се кретале и освајале терен без јачег отпора, изазивајући озбиљну пометк,у код становништва и једног броја бораца, тако да су они чак пришли четницима. То је период кад главнина наших снага одступа за Босну. У саставу ових јединица остало је девет бораца са нашег подручја.

ФОРМИРАЊЕ ПРВИХ ПАРТИЈСКИХ ЋЕЛИЈА

На подручју среза Љубиње формирање партијских ћелија и њихово омасовљавање пада у периоде од фебруара до средине маја 1942. године. Истина, неки другови су у КПЈ примљени раније, још у новембру 1941. године. Они су тада били у саставу Влаховићке чете која је припадала Ситничком партизанском батаљону.

У наведеном временском лериоду (фебруар — мај 1942) формиране су и почеле да дјелују сљедеће партијске ћелије: Влаховићка (8 чланова), Жвањска (10), Крушевичко-жабичка (10), Љубињско-пољска (састављена од 20 чланова КПЈ из Љубиња, Крајпоља, Градца, Дубочице, Капавице и Вођена), Браничићка са Поцрњем (6) и Убалачка (5).

Крајем фебруара 1942. формирана је партијска ћелија при Штабу Љубињског партизанског батаљона, коју су сачињавали: Станко Бурић политички комесар, Лазо Прибишић, командант, Милан Милидраговић, замјеник политичко1 комесара, Новица Домазет, замјеник команданта батаљона, те чланови штаба Божо Славић и Васо Оро. У раду те партијске ћелије је учествовао и редовно састанцима присуствовао и Симо Радић у својству предсједника Среског иницијативног одбора, мада ће за члана 1'ПЈ бити примљен 8. марта 1942. године.

У селу Градцу (недалеко од Љубиња) 7. априла 1942. формиран је Сресни комитет КПЈ за Љубиње. У тај комитет су изабрани: Бурић Станко секретар, чланови Лазо Прибишић, Божо Славић, Ђоко Булајић, Симо Радић и Васо Оро (убрзо отишао у Окружни комитет СКОЈ-а за јужну Херцеговину).

За то кратко вријеме, од формирања па до треће непријатељске офанзиве, Сресни комитет је постигао видне резултате, што се посебно огледа у омасовљењу партијске и скојевске организације и стварању других друштвено-политичких организација, оснивајући њихова среска, а у одређеним случајевима и општинска руководства. Сресни комитет КПЈ показао је наглашену активност у формирању партизанских чета и батаљона, а посебно у оснивању и организовању народноослободилачких одбора у свим селима слободне територије.

Трећа непријатељска офачзива онемогућила је даљњи развој и омасовљавање партијских организација, што је условило сасвим нову ситуацију и наметнуло потребу прилагођавања из основа другачијим условима рада. Морао се мијењати метод дјеловања. јер су партизанске јединице напустиле Херцеговину а италијански окупатор је тај крај лукаво предао на управљање четницима — да они успоставе и одржавају цивилну и војну власт. Четничка страхорлада посебно се окомила на истребљење чланова КПЈ и СКОЈ-а, њихових породица и симпатизера. Због тога се број партијских организација и чланова КПЈ знатно смањује, а неке ћелије су и расформиране (Убоско). Стални притисци и терор приморали су партијске организације и чланове КПЈ да се повуку у илегалност, јер су се једино тако на овим просторима могли одржати. Наравно, у таквој ситуапији дошло је до диференцијација међу члановима КПЈ.

Идејно чврсто опредијељски и до краја одани остали су на линији КП.Т, окупљали око с^бе сарлднике и симпаткзере и илегално вршећи могуће активпости. Тако се, на примјер, у Вла^:овићима окупила група комуниста око Новпце и Мх:лана Домазета, у Љубињу око Миленка Мићића (Љубиње и Дубочица), у Жрвњу око Мирка Сикимића и Сима Радића, у Жабици око Душана Гаћине, у Крушевици око Лучића, у Крајпољу око Пера Ћука, у Банчићима око Милана Мичете, итд.

Поред извршавања различитих задатака појединих организација и чланова КПЈ у илегалности, закључено је да се неки чланови Партије, по задатку, шаљу у четнике. Наравно, бирани су другови који нису били компрсмитовани код четника. То је био врло мудар потез, јер се преко њих много лакше долазило до важних података и према њима су усмјеравак? даљње акције. То су били врло тешки и деликатни задаци, које су неки другови часно, храбро и врло успјешно обавили, на пркмјер: Душан Гаћина, Миленко Мићић, Гојко И. Ковач, Миле Пешко и др. Међутим, један број се поколебао и изневјерио Партију — нису извршили постављени задатак. Напротив, прихватили су четничку идеологију и ставили се у њихову службу. То су били: Јован Банђур, Илија Ђурић, Бранко Милићевић, Никола Драпић и још неки.

Процес оснивања организдције СКОЈ-а, текао је упоредо и био сличан као и код Партије. Скојевске организације овдје су започеле активност у збјеговима 1941. године, гдје се налазило неколико раније примљених скојеваца, који су овдје имали задатак да раде са омладином. Један од актива СКОТ-а у Љубињу формирао је члан КПЈ Милош Пудар, заједно са Слободаном Новокметом (раније примљеним у СКЈ као ђак мостарскз гимназије). Тај актив су на почетку чинила три члана: Слободан Новокмет, Нусрет Тепарић и Миле Пешко, а формиран је у јуну 1941. године.

ОрганизованиЈи рад и шири пријем чланова СКОЈ-а почео је у фебруару 1942. године. Убрзо, 7. априла 1942, формиран је и Сремски комитет СКОЈ-а, са секретаром Ђоком Булајићем. Формирани су активи СКОЈ-а у Банчићима (10 члапова), у Влаховићима (10), у Убоску (5), затим Љубињско-пољски (15), Жабичко-крушевички (10) и Жрвањски (10). Од тога броја чланова СКОЈ-а, 50 је остало вјерно комунистичкој Партији до краја рата.

МРЕЖА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА

Већ је напоменуто да су још у првим устаничким данима, а посебно у збјеговима, формиранн сеоски народни одбори и повјереници. Та мрежа власти се континуирано развијала са устанком, војним јединицама и другим друштвено-политичким организацијама. Колико је КПЈ придавала значај народноослободилачким одборима као органима нове, револуционарне власти, колико су се они, практично, потврдили и чиме доказали — говори чињеница да су им у свим селима љубињског среза формирами у првој половини 1942. и да су врло успјешно дјеловали. Да би ти органи народно власти били што ефикаснији и оперативнији, 70 нредставника сеоских НОО окупило се 28. фебруара 1942. у селу Град-Ј^ и изабрали сремски иницијативни одбор. Задатак одбора био је да организационо учврсти сеоске и формира општинске НОО, те припреми конфереицију за избор Сремског НОО за Љубиње.

У вези с тим, на љубињском подручју су формирани општински НОО: Банчићи (20. 4. 1942), УСоско (20.' 4. 194Г;. Љубиње (28. 4. 1942).

Да би се рад сеоских и општинских НОО-а у периоду од 28. фебруара до 12. априла 1942. анализирао, сумирала искуства, одредили нови задаци, за 12. април 1942. сазван је састанак представника свих сеоских и општинских НОО. На том састанку у Градцу, између осталог, изабран је и сремски НОО у саставу: Симо Радић предсједник, Миленко Мићић секретар, потпредсједник Милосав Домазет и чланови: Алекса Бијелић, Тадија Богдановић, Анђелко Милић и Чедо Радош.

Новоизабрани Срески НОО је одмах по конституисању изабрао комисије за секторе рада, и то: Комисију за управне послове и послове јавног реда и мира, комисију за пољопривредне послове, Комисију за исхрану и Комисију за здравље и хигијену. Осит; тога, потврђен је састав Комисије за агитацију, пропаганду и просвјећивање, која је, практично, дјеловала од јуна 1941. до јуна 1942, без обзира како је називана.

РАДОМИР А. ПЕТКОВИЋ

НА ЗГАРИШТУ ЦВЕТАЈУ ЦРВЕНЕ РУЖЕ

Расвит зоре, четврти јануар 1942. године. У планинским крајевима одвајање дана од ноћи прије стиже, од умнине. Овдје је чистији ваздух и рођи, увијек има поветарца па и јаких вјетрова, што није свакидашњица у топлим крајевима. Моје село Горње Бодежиште типично је планинско, али не и херцеговачко, по томе по чему се познаје Херцеговина, по кршевитости. Код нас је за наше прилике равница, са обиљем шума. Оно се налази сјеверзападно од Гацка према Борчу и Вучеву. То је равница, испод Велике Греде — која нема јединствен назив. Сви је зову по свом и најчешће по породицама Жарковића Греда, Попадића, Аџића, Дамјанаца, Терзића и Петковића страна, зависно од положаја кућа и породичних имања — (Попадића бара, Бејатов окрајак, Аџића околишта, Гутовића баре итд.) Село чини јединствену цјелину, али су га моји становници по милоштићи подјелили па кажу Горњи чапор, Петковићи, Аџићи, Попадићи, Дољи, Терзићи, Бејатова главица, по породици Бејатовића и једна кућа Жарковића, затим средину села чине породице Жарковићи и Гутовићи — а крај — Дамјанци и Ковачевићи. То се зове Марина главица. Са источне стране у село се улази преко „Калуфа" тамо се налази пет споменика (четири плоче и један сандук) још од предака, крајем XIV вијека — а са западне стране од Вучева то је планинска висораван, сеоски пашњаци. У селу има доста гробница, то су оне још од првих досељеника, веома су занимљиве и познате. Има „живих" извора воде на сваких сто метара, рекао бих. Десетак чесама са хладном водом која је далеко позната. Ми смо се поносили нашим пашњацима, шумама, водом окућницама, својим воденицама, стоком. А поносили смо се љепим и кршним момцима. Једино не би се могли похвалити са бројним и лијепим дјевојкама, па су се наши момци претежно женили „са стране". Те одиве (невјесте) звали смо по породици или крају одакле су дошле; Зиројуша, Пивка, Бумбуша, Милошуша итд. Сваки мушкарац, осим свог имена, имао је и понеки надимак,

обично ружан, па кад би посвађали звали се надимцима, што је још помало заоштравало свађу. Та погрдна имена јавно су говорила дјеца, због чега су подобро добивала батине од својих укућана, па и понекад од прозваног.

У цјелини узето, у селу је владала слога и јединство •— оно је нарочито било изражено према другима. У овим крајевима зима траје од пет до шест мјесеци. Углавном су људи остајали у селу. Сијелили, прстењали се, играли се, играли карте обично „жандара" и домине. Одлазили су на сијела у друга сусједна села Д. Бодежишта, Брајћевиће па и она даља Југовиће, Домрке и понекад до Кокорине. Таракин До и Вратло су увијек сматрали као своје. Лијепо се слагали и дружили. На сијелима и другим годетима познати су као добри „гангаши" пјесама и све би остале надвикивали, рекли бисмо имали су своју пијесму и мелодију. На светевским годетима и другим празницима истицали су се — бацањем камена с рамена. Скакање са мјеста и „трке", рвању и свим другим горштачким спортским дисциплинама. Имали смо најбоље бикове и коње за трке, којима су се поносили и увијек на такмичењима побјеђивали. Ретко су се одвајали, били су блиски нарочито у таквим приликама, навијали за своје (без обзира колико су били различити па и супротни једни према другима).

У прољеће и љето ријетко су се састајали. Обично је посљедњи састанак почетком прољећа — кад бирају „пољара", тада изаберу најсиромашнијег — да му помогну. „Пољар" је углавном имао многочлану породицу — нејач која још није способна за рад. Пољару „мандат" траје до јесени, кад се поново окупе и одреде колико да му се да за посао који је обављао. Сеоског кнеза формално су бирали. Њега је обично одређивала власт, сресни начелник — али су ипак утицали да буде најбољи. То је била привилегија богатијег.

ЈБети су напуштали село — издизали на подколибе — не тако далеко: Слане воде, Буква, Главица, Диљка, Крчевина — Терзића присоје и тамо су остајали док се трава не покоси. Одрасли су ишли и У друге крајеве на рад, а половином јула сви би се окупили да покосе ливаде и скупе сијено — а потом опет „натраг" до зиме.

Политиком су се сви бавили, писмени и неписмени. Године 1934. у селу је изграђена и отворена основна школа, која је касније имала утицаја на моје сељане. Имали смо добре учитеље-Божа Грковића, Миодрага Микића и друге свештенике наше парохије из сусједног села Тарахин До, Новака Мастиловића, веома позната по доброти и мудрости. Неколико ђака: Мирка Мастиловића, Обрада Петковића, Вељка Жарковића, Данила Терзића који су учили школе у Требињу и Београду — није то било мало за наше село и такве прилике. Њихово присуство за вријеме распуста утицало је на политички живот нашег села. У Гацко као сресko место ишли су колико сваке суботе. То је пазарни дан. Кад би се вратили, читаве седмице причали су о ономе шта су чули — највише о политици. А на изборима за посланике ту није било краја политици. Гласали су — обично за опозицију — понеки за владину листу, али се нису због тога свађали и тукли. У већини правили су шале на рачун оних који су изгубили. Било је неких који су гласали и по више пута — тада је то могло час за владу час против владе — зависно који је од посланика био дарежљивији у погледу чашћавања. У селу смо имали неколико солунаца, како су их звали „Американци" јер су дошли као добровољци из Америке и прикључили се српској војсци на солунском фронту. Они су, како се то каже, селу давали тон и боју —- прогресивну углавном. Били су узорни домаћини. Андрија Петковић. Аћим и

Симо Жарковић, Богдан Терзић, Аћим Дамјанац — а треба поменути и Вула Терзића и његовог сина Крста који су били у црногорској војсци, чији утицај није био мали. Они су свакодневно веома занимљиво причали о свом животу и ратовању. Тако је моје село од завршетка рата 1918. године све до новог рата 1941. године било у рату.

Априлски рат моје сељане није изненадио. Он је очекиван и рекли би да су сви у селу очекивали његов почетак и његову неминовност. То се могло осјетити по расположењу људи на гатачком пазару сваке суботе — али и више од тога. Мјештани су добијали вијести Душана Аџића и Бранка Терзића, који су радили у сарајевском пиротехничком заводу, и у фабрици Дувана, као и од наших „сезонаца" из осЈећала се и код власти у среском начелству, жандармеријским појединих мјеста. Истина та ужурбаност за бозо очекивање рата — станицама, и свим државним надлештвима. Свакодневно су позивали резервисте без разлике на године старости, што је био лош знак — рат се примакао и нашем огњишту.

Новине су објавиле да је југословенска влада потписала пакт са фашистичком Њемачком — 25. марта. Револт је понегдје а и задовољство због вјерских и међунационалних односа који су били у нашем крају. На једној страни туга — на другој радост. Тако је било и када је пакт поништен, како се каже срушен 27. марта. У нашем селу тај дан је прослављен, рекли су: „Овај дан биће наш заједнички празник". Али поред свега рат је ту. Шестога априла рат је почео — Београд и други градови су бомбардовани — плач и туга. Јецају мајке чији су синови у војсци. Мрзе Нијемце и Италијане. Рату се једино радују деца, јер неће ићи у школу. Треба им опростити јер не знају шта је рат.

Све је кратко трајало — за тили час пропадала је држава, капитулирала војска. Само за једанаест дана од 6. до 17. априла — све готово. Пролазе војне колоне кроз Гацко, војници дају пушке и муницију за храну. Официри кажу „борићемо се у црногорским планинама" народ им не вјерује и то с правом. Срамно заврши власт Краљевине Југославије и њена војска. Прича се да су у Гацку и неким муслиманским селима, као што су Фазлагићи Кули и Борчу, под утицајем усташке пропаганде прослављали капитулацију и радовали се „слободи" и побједи Њемачке.. О Италијанима се мало говорило. Ваљда због тога што су их мање познавали. Нијемце су називали браћом и ослободиоцима. То нико није могао да разумије одакле та љубав према фашизму. Сви су забринути више због тога него због државе. У пролазу од Гацка до Борча — а пут је близу села неки „шемлуче" што је дошло до „преврата". Уперили пушке према нашем селу и пријетили — тражили неку освету тако су причали чобани који су то видјели и чули. Псовали српску и православну мајку. Није на добро. Ако се ми као комшије толико разликујемо и доживљавамо трагедију и нашу и њихову, ми смо исти, кумови, пријатељи, једино што нисмо исте „вјере". Па зашто и вјера треба да буде разлог за заједничку несрећу. Није прошло дуго — свега десетак дана, и све је било, на жалост јасно. Долазили су наши војници са „фронта". Свако прича своју причу, али се сви слажу да је дошло црно вријеме — не само од окупатора, већ од наше неслоге која је наговијештена са „слободом" коју је окупатор донио.

Старији људи, искуснији, бољи познаваоци прошлости упозоравали су да се набавља оружје и муниција. Требаће, веле и то ускоро. Тако је и било. Већ у мају запријетили су нам неки усташко-фашистички елементи из Борча уз божју сагласност командира жандарме-

ријске станице са Шиповице наредника Марјана Бановца, да морамо бити послушни и одани новој власти којој још нико не зна њене праве намјере. Кажу, то је нови поредак Независне Државе Хрватске. Усташе су те које чине снаху те власти и њене војске. Обавјештени смо, да су позвали угледне грађане из Гацка и још неких села •— углавном Србе да их упозоре на лојалност, послушност и оданост новој власти. Зашто баш Србе — зар се то не односи и на друге — Муслимане кад смо једно — прича се и коментарише. Неки поштени Муслимани из Гацка и Борча у повјерењу поручују да се чувамо — веле „биће белаја". Једног дана у наше село дошла је комбинована жандамеријска патрола, два жандарма која смо познавали и пет борачких усташа, наоружани и мјешовито обучени ови у „цивилу" имају пушке и по неки део војничке опреме — блузу — копоран како се то зове, шињел, цокуле — али ниједан није био потпуно војнички обучен. Међу тим усташама све наши познаници — махом надничари, велика сиротиња, припрости, али већ прете. Коме то ви? Вама Србима а коме другоме, веле они. Нарогушише се моји сељаци, па и они узвраћају. Не може то тако. Ваљда постоји власт и ако та власт буде добра ми ћемо је поштовати. Ако не, знаћемо шта да ми радимо. Имамо ми искуства из наше прошлости, а и власт има са нама ако не буде добра — рекоше им моји сел>апи и напустише разговор. Није им баш било право. Али шта је ту је. Жандарми као искусни и лукави покушаше да унесу ред у ову свађу нимало пријатну. Да се договоримо, да ви власт поштујете, а власт ће вас. Па тако брате, ако нас власт цијени и поштује као људе, ми њу исто тако — никада друк-ачије, јок па јок. Мало се та бурност смири, али неповијерење и невјерица оста. Једна старица Ферату Чорбу, који је иначе на њеном имању био надничар каже: Болан Ферате, шта си ти то? Усташа! Какав црни усташа; кад ти нису дали ни ципеле ето те боса. Јадна је то војска и држава којој ти служиш — рече она.

После таквих разговора шале нема. Све је тачно, како нас обавјештавају наши пријатељи из Гацка и Борча. Морамо се организовати и чувати село. Оружје не треба предавати иако се сваки дан поручује да се оружје преда властима. Ми смо предали неколико аустроугарских пушака — неисправних и то је све. Јединствени смо да оружје недамо. Упозоравали смо да се добро сакрије, а у току ноћи на стражу са оружјем — морамо се чувати и бранити злу не требало. Организовали смо се сами. Формирали смо чету — народне војске •— тако је назваше. Подијелише се на десетине и водове, одредише мјеста за страже и правце за патроле. Права војска нема шта. Та организација унијела нам је сигурност, разбила страх и окуражила нас. Имамо преко 20 пушака, доста муниције, нешто бомби. Недостаје нам пушкомитраљеза, то ћемо за десетак дана купити за петнаест овнова од Црногораца. Они оружја имају напретек. Тамо је капитулирала власт и војска Краљевине, не поновила се дабогда.

Заједничко је обезбјеђење и суседног села Вратла и Тарахин Дола. Обавијестили смо и друга села о томе шта смо предузели. По угледу на нас и они су то учинили. Тако се спонтано формирао „фронт" од Сливаља све до села Врбе. Тај „фронт" био је према Борчу одакле нам је и пријетила највиша опасност. Усташко-домобранска власт нове „државе" независне у Борчу је нашла своје јако упориште које је пријетило уништењу свих граничних српских села. Ове мјере наше безбједности нису могле остати у тајности. О томе су сазнале усташе у Борчу и власт у Гацку. Није им било право шта ми то радимо, па су на то реаговали са приједлозима за разговоре, да нас

умире. То је била тактика коју су наши сељани уочили и оцијенили да можемо разговарати, али од мјера обезбјеђења нећемо одустати, тим прије што смо обавијештени да је власт у Гацку похапсила десетине угледних грађана у граду и сусједним селима. Од наших није ухапшен нико. Бојали су се да уђу у наша села ради мјера безбједности које смо предузели. У јуну смо имали чвршћу војну организацију. У сваком сусједном селу формирана је чета — знало се њено руководство. Уведен је прави војнички ред ноћног обезбјеђења, а дању на погодним мјестима држали смо осматраче који су будно пратили покрете група и појединаца борачких усташа. На тај начин смо држали ситуацију у рукама — па је и страх који је пре тога владао јењавао.

У првој половини јуна, десио се инцидент и окршај са усташама из Борча. У главицама усташе су раниле Бранка Терзића. То је био први почетак оружаног сукоба. Без икаквог повода Бранко је рањен. Тада смо се и ми огласили са плотунима нашег постојећег оружја које смо до тада скривено чували и само га ноћу носили. Тада смо чули и о првим жртвама коЈе су пале у другим селима. Оцијенили смо да мира нема. Морамо се још боље организовати и да постојећу војну организацију чвршће повежемо у јединствену цјелину бољом дисциплином и обавезом. Чули смо да су у суседном невесињском срезу предузете све мјере безбједности од већ започетих усташких покоља. Стизали су повољни гласови да се у Бишини — између Невесиња и Мостара — налази као вођа устаника Душан Брстина са својима. Брстина је постао узор и легенда. Он је охрабрио и све остале —то је била наша нада да не попустимо и да се боримо за свој опстанак.

Усташе су почеле масовно да кољу, бацају у јаме српски народ, да пале српска села и нљачкају њихову имовину. Тамо гдје није било раније организовано обезбеђење усташе су имале успјеха. Код нас нису — бојали су се наше војне организације, тако смо бар у почетку били пош-гађени првих клања и паљевина. Све је то трајало до 22. јуна — кад је стигла радосна вијест „заратила Русија са Њемачком". Ту вјест смо прославили — огласили се са свим оружјем које смо имали. Више није било разлога да оружје скривено чувамо — показали смо га, да усташе знају да нас не могу клати и убијати како су то они замислили. Рат између СССР-а и Њемачке различито је коментарисан — рекли бисмо ишло се из крајности у крајност. Једни су прогнозирали да ће се рат завршити за мјесец дана, или до краја године, а други су говорили да ће потрајати дуже. Но, свеједно то је био охрабрујући догађај.

Јунске борбе у горњем гатачком пољу, затим у Невесињу и Билећи, као и рат између СССР-а и Њемачке, утицао је да су се и у нашем селу почели мијењати односи и расположења. Успостављене су чвршће везе између села чак до црногорске границе. Осјећао се утицај чланова Партије и СКОЈ-а. Тражила се боља војна организација. Одржавани су разни скупови на којима се процјењивало стање и мјере које треба предузети. Све то је утицало да се тражи нова и боља организација. Више нисмо били сами, сазнали смо намјере нове власти, пријети нам опасност потпуног уништења. Једино може да нас спасе слога и добра организација. Слогу имамо, јединствени смо сви, али је организација „застарела", „старомодна". Ту организацију смо примијењивали у нашим бунама и устанцима. Тада је она била добра. Времена су се промијенила, морамо мијењати и нашу организацију на коју су у прољеће кад смо успоставили и формирали „нашу" чету

утицали старији људи, углавном добровољци из првог свјетског рата. Застарјела је она за наше прилике и не даје нам гаранцију да се од усташког зла одбранимо. Наша организација мора бити боља, рекли бисмо, млађа, у коју млади уносе свој жар, снагу и издржљивост.

Први заговорник такве организације био је Обрад Петковић. Он је истина за војну организацију сувише млад и неискусан. Око њега се окупљала наша сеоска младост, а она није била малобројна, било их преко четрдесет. Он је уносио политичку душу у наше нове погледе и ново организовање. Био је члан Комунистичке партије, одлазио на скупове и разговоре. У наше село долазили су и други који су били политички истог схватања као Обрад. То нам је много помогло.

Уз Обрада је цело село — омладина поготову. Ту су Милован, Раде и Бранко Терзић, Бељко Жарковић, Илија Дамјанац, Бошко Бејатовић, Благоје и Косто Попадић, Шпиро Јагош, Владо, Милосав Аџић, Милан, Крсто, Бориша Видак, Тривко Петковић, нешто старији; Аћим, Симо, Милинко, Милан, Душан и Тривко Жарковић, Андрија, Гојко, Обрен Петковић и рекло би се и сви остали наши сељаци. Омладинци као што су: Боро Аџић, Радомир, Благоје и Илија Петковић, Данило и Милорад Терзић, Лазо Жарковић, Радован и Данило Гутовић и још њих десетак радовали су се што се у таквој организацији нашло мјеста и за њих, да и они буду та нова војска коју Обрад Ствара.

Крајем јула и почетком августа усташе су отпочеле организовану акцију да униште, попале сва села Горње површи, како се цео крај ЗЕао. Сливља, Југовићи, Д. Бодежишта, Брајићевиће, наше село, Вратло и Тарахин До. Те нове вијести саопштавао нам је Мирко Мастиловић, који је био боље информисан од других. Он се налазио у непосредном контакту са Горњим Пољем, затим са селима преко Врањаче — Врба, Драмешина, Дражљиво, Чемерно, Изгори, Липник, Самобор у коме се налазио Сремски комитет Комунистичке партије са Обреном Старовићем као секретаром, ЈБубицом и Ранком Михићем и Светом Ковачевићем, као члановима тог комитета. Тамо су се налазили и остали напредни омладинци. Тамо су били и Божо Грковић из Врбе, Миленко Окиљевић са Платица, Жарко и Небојша Рончевић, Небојша и Милорад Вуковић, Бошко Мастиловић, Милан Шкиљевић, Пеко Поповић, Дејан Кошутић и многи други.

О овим усташким намјерама стизале су вијести и са других страна. Одлучено је да се народ са стоком пребаци на Чемерно близу црногорске границе. Тамо им је било сигурније. Вратили су се да села чувају сви способни и наоружани. Неће усташе тако лако остварити свој циљ, наше је чврсто увјерење. Отпочела је наша сеоба. То је био страшан призор. Напустити своје огњиште и кренути у неизвјесност. Али тако се мора — животи су у питању и наш опстанак. Обезбиједили смо пут да нас не нападну. То је била права сеоба народа — позната из давњашних сличних времена. То је по неком неписаном закону судбина српског народа, бар у нашим крајевима. Стигли смо у наш збјег на сектору испод Лебршника — све до Брајчина Лаза. Распоређени смо били како је ко желио. Одмах смо организовали обезбјеђење и исхрану а у колибе смјестити дјецу и старије, изнемогле и болесне. Имали смо праву организацију, најбоља је она када се народ сам организује без узора. Сви способни вратили су се да чувају села. Кад су усташе сазнале шта смо урадили, одустале су од плана. Уплашиле су се, тако су изгубиле „битку" тражиле су разговоре и преговоре да се вратимо. Обећавале нам сигурност. Нис-

мо се дали преварити. Ми смо им запријетили да можемо уништити сва њихова упоришта: Борач, Бахори, Мрђеновиће, јер имамо војску и помоћ из Црне Горе. Није им било лако — иначе Црногораца су се плашили, а кад смо рекли да их има на стотине — молили су да се вратимо.

У збијегу смо се шире упознали са стањем у цијелом гатачком срезу. Сазнали смо о усташким убиствима — злочинима. О њиховим вођама, као што су: Смајо и Хамид Дилић, Џемо Тановић, Марјан Бановац, Мујо Хасанбеговић, Мехо Салчин и многи други. Рекли су да је било и „странаца" који су заповиједали и давали упутства како убијати да се не троши муниција. Углавном су убијали маљевима, ћускијама и пушчаним кундацима. О тим страхотама причао нам је Новак Мастиловић који је, са мучилишта код Степена, једини остао жив. Његова прича се преносила кроз цио наш збјег и даље. То нам указује да се усташама не може вјеровати, без обзира на сва њихова обећања.

Након десетак дана поново смо се вратили у наше село. Нисмо били баш сигурни, али смо процјенили да се и усташе нас боје. Рекли су нам Црногорци да ће нам помоћи, јер код њих нема опасности. Тамо су Италијани и они њих не дирају. Црногорци добро наоружани — и оружјем које ми имамо, можемо дати јак отпор, ако нас усташе нападну.

У августу као да је завладао неки „мир". Усташе нам нису пријетиле. Ваљда су жељеле да се „опустимо" па да искористе прилику да нас нападну и униште. Нисмо се дали преварити. Нисмо насјели њиховом лукавству. Чували смо наше село. Тих дана код нас је дошао Лука Ненезић, професор, познат комуниста и за вријеме Краљевине Југославије. Он је дошао у наш крај да пренесе одлуке Комунистичке партије — њеног руководства за општенародни устанак. Ту „директиву" већ је добио и наш сресни комитет. С њим су упознати и чланови Комунистичке партије и СКОЈ-а. То је саопштено и свима нашим сељацима. Прихватили су и одобравали такву одлуку Партије. Село је било јединствено без обзира на појединце који нису били грлати противници. Они су били више скептични. Имамо ли снаге да заратимо са окупатором а међу Муслиманима нема пријатеља. Они су сви усташе. То појединачно мишљење оспоравају Лука и Обрад. Убедљиво говоре. Подржала их је огромна већина. Причало се о устанку у Црној Гори, Србији и у другим крајевима. Устанак води Комунистичка партија. Масован је. Ослобођена је скоро цела Црна Гора и Србија, такође. Моји сељани су рекли, кад је Црна Гора и Србија у устанку против окупатора и ми нећемо изостати. То су одобравали сви углас —- живела Црна Гора — Србија и Комунистичка партија. Види се поштени људи па поштено мисле и говоре.

„Хоћемо" „хоћемо" да и ми формирамо нашу партизанску чету, нека то буде прва у нашем крају. Бранка Терзића за командира и Обрада за политичког комесара. Тако је, повикаше у глас. То је наша трећа војна организација — прва у мају да чувамо село — сеоске страже, друга у јуну и јулу. Народна војска („народна чета") и ево сада наша партизанска чета са симболом југословенске заставе и црвене петокраке. Неко рече, не баш гласно, па што не бисмо носили кокарде, какве је имала војска Краљевине. „Какву Краљевину", она нас је до овога зла и довела.. . ем' Ти краљевину и краља... Опали Аћим Жарковић и Крсто Петковић као из топа. И други углас повикаше тако је! Неко узвикну Живела Русија, да богме да живи — нека
727 је бог помогне, крсте се старије жене. Она ће нас спасти. Спасићемо

се ми сами, нека Русија спасава себе — сретно јој било. Обрад је објашњавао; не треба да претјерујете, свако ће чинити своје. Русија своје, ми своје — важно је да смо савезници, да се боримо против свог непријатеља, па то је довољно, сигурно, сигурна гаранција побједе.

Тако се формира наша партизанска чета. Сви су у чети и сваки борац има свој задатак. И омладинци добише своје. Праве се важни што и они припадају новој војсци. Домаћини предложише да то и прославимо. Сви су се с тим сложили. Руководство чете је најприје одредило обезбјеђење, страже и патроле, за сваки случај. Остали су отишли на славље. Нема шале, војска смо. Сада нам усташе из Борча не могу ништа. Нека крену па ће видјети како ће проћи. На „Калуте" иде цијела десетина јер туда Борчани иду у Гацко. Бранко као командир упозоравао их је да их не вријеђају и да их случајно не нападну. Ми чувамо наше село и то је наш задатак. Ако нешто питају реците, како смо се организовали и да никога не нападамо. Сви смо браћа и комшије без обзира на вјеру и націју. Нама остаје да живимо у слози а не да се свађамо и уништавамо.

Никада наше село није било сложније и јединственије него што је сада. Потврђује се правило, да људе спајају жеље и идеје. Само то треба учинити како ваља. Ми смо то радили, спојили и једно и друго. Обавијестили смо и друга суседна села шта смо урадили. Среском комитету послали смо извјештај да је урађено све како треба. Предстоје нам велики послови. Обучавање како руковати оружјем. Имали смо преко двадесет бораца који су служили у војсци Краљевине. Они су били добри војници, који су добили и признања. На жалост, усљед кратког априлског рата њихова знања нису дошла до изражаја. Сада је прилика да се покажу. Милован Терзић, млад и полетан био је питомац у подофицирској школи у Билећи. Био је међу најбољим питомцима — сада врши обуку на наоружању. Зна он то све напамет. Ту су и други: Бориша и Крсто Петковић, Бошко Бејатовић, Милинко и Милан Жарковић, Илија Дамјанац, Пеко Ковачевић и још њих десетак. Брзо смо савлађивали „обуку" кад је човјек у грчу, много брже памти. -

Лука и Обрад су одлазили и у друга села, објашњавали су одлуку о устанку коју је донела Комунистичка партија Југославије. У свим селима ту одлуку прихватају, желе да се организују као што је то урађено у нашем селу. Иако, тамо нема комуниста, али људи из поштења и циљева које има Партија, прихватају њен став и изражавају жељу да се боре за те циљеве. Краљевине им је преко главе. Траже ново и праведније друштво, управо оно што је у Програму Комунистичке партије. Добри су и поштени наши људи — зачудо врло дисциплиновани, чиме се не би могли хвалити за вријеме Краљевине. Тада су били бунтовници, јер неправду и корупцију нису могли да подносе. А ње је било свуда.

Од друге половине августа све до 4. јануара 1942, кад су усташе напале и опустиле наше село — владао' је привидни мир. Оружане борбе није било. Усташе из Борча су више претиле него што су предузимале акција, осим појединих испада, углавном из страха за своју сигурност. Међутим, мира није било. Владао је, рекли бисмо, подземни политички рат кога су наметнули политички кортеши Краљевине Југославије (Марко Поповић, Стево Старовић и још неки), као и официри бивше распадничке војске — чији је вођа Милорад Поповић, поручник Краљевске гарде. Њима су у помоћ пристизали и неки официри из Црне Горе, чија је парола била — за краља и монархију —

против „Турака", јер су они сви усташе. Једнако су говорили и против Комунистичке партије и партизанских чета које смо формирали. Тражили су своје чете по узору на оне које су се распале за једанаест дана. Заклетву краљу и отаџбини. Позивали Србе на освете ради усташког покоља у нашим крајевима. Говорили о великој краљевини Србији и благодети коју ће краљ донети кад се врати из избјеглиштва. Чинили су све да разбију наше јединице и јединство да се завадимо како би они лакше дошли до циља. Потајно су позивали поједине угледне сељаке да им пренесу своје намјере. Веома су ружно говорили о комунистима и њиховим циљевима. Нису били орни за борбу, нарочито против окупатора и војске НДХ. Оштрили су каме за покољ нејачи муслиманског живља.

Свему томе успротивили су се наши сељани. Рекли су им, ми имамо своју чету и њено руководство, па ако желите са нама и за паше циљеве изволите, други нам нису потребни Одлазили су од нас необављена посла. У другим селима клеветали су наше сељаке, па чак и пријетили, да ће доћи њихов дан када ће Бодежиштани све да плате.

Ипак то није било без утицаја. Појединци су тражили да се не свађамо — па Срби смо — нама нема опстанка, ако се још ми будемо завађали. Очигледно да нису схватили какве су праве намјере тих гласоноша. И поред привидне колебљивости, остали су у нашој чети. Тако су све зле намјере окорелих националиста остале без резултата у нашем селу, па и у суседним, осим појединаца који су жељели пљачку и убијање невиног муслиманског становништва.

Но, и поред свега наша партизанска чета је и даље јачала и наоружавала се куповином оружја из Црне Горе, Пиве и Бањана. У наше село су долазили угледни људи, ђаци, студенти, професори и напредни политичари. Националисти и шовинисти нису имали приступ. Они су слали поруке, углавном претеће садржине. Ми смо им узвраћали да се не плашимо усташа из Борча, па ни њих. Нека изволе — да се ујединимо да уђу у наш састав и поштују наша правила и заклетву коју смо дали на ВЈерност народу, а не краљу.

Наша борба је јединствена заједничка са нашим сусједима из Црне Горе — што ћемо потврдити у нападу на усташе у Гацку, Автовцу и Грачаници, почетком септембра. У том нападу показаће се чврстоћа и опредјељеност наших партизанских снага, али и показаће се и сви они који нису за борбу против правог непријатеља — окупатора и усташа, већ за покољ и пљачку недужног муслиманског народа. И ако би се правила нека граница наше диференцијације, ко је за борбу, а ко против — рекли бисмо да је то баш тај неуспјели напад на усташе из Гацка и околине. Ма колико да је тај напад имао лоше посљедице (вандализам, пљачке и убијања), ипак је он за наш покрет и његов даљи правац био од велике користи. Дошла је до изражаја сва подмуклост и лукавост тог краљевског и монархијског олоша. Тај исти олош испољиће мржњу и приликом усташког напада на наше село 4. јануара 1942. године.

Руководство нашег покрета чинило је све да укаже: на погрешан пут који су ти шовинисти и загрижени националисти заговарали, да такви њихови ставови воде братоубилачком клању који се не би ни по чему разликовао од оног усташког. Разговарало се са људима, поготову са оним у чијим су селима они уживали гостопримство. Крајем октобра у нашем селу, у згради основне школе, одржан је заједнички састанак на коме су били присутни представници четничког покрета са Милорадом Поповићем као вођом и Мирком Мастилови-

ћем, Обрадом Петковићем, Милинком Окиљевићем, Луком Ненезићем, Божом Грковићем, Ибром Шатором, Иваном Старовићем, који су представљали наш ослободилачки партизански покрет.

Са Милорадом Поповићем дошла је једна група, десетак „букача" из нашег сусједног села Брајићевића, у коме је Поповић имао највише присталица. И данас се тешко може објаснити, одакле у том селу толика подршка четницима, када се ти сељаци ни по чему не разликују од осталих — активних бораца у нашим четама.

Састанак је почео мирно, трајао је неколико сати, а завршио се веома бучно само што није дошло до туче. Сви присутни, осим оних који су дошли са Поповићем, осудили су четничку политику. Рекли су да таква политика води у издају и братоубилачки рат. Тај састанак за нас је значио много, јер је разбио недоумицу код појединаца и сваку илузију да су можда четници у праву. Он је учврстио наше и онако чврсто јединство. То је било наше посљедње „виђење" са четничким војводом. Убудуће ћемо се сретати на бојном пољу и гледати кроз зарез пушчаног нишана.

Наше село и његова партизанска чета постало је мета четничког напада и клевета. Ми смо били свјесни тога. То нас је чинило поносним што нас националисти нападају и што нас се боје. Сад знамо ко нам је пријатељ, а ко није. То је веома важно да се зна, да знамо од кога да се бранимо.

Усташе из Борча нису нас узнемиравале. Пријетили су нам и понеким рафалом кад су ишли за Гацко. Тек толико да се зна да су они ту. На та њихова пуцкетања „шенлучења" смо навикли. Знамо да то чине више од страха. Али нека их, нека нас не дирају. Половином децембра усташе убише Милутина Терзића, нашег сељана и борца наше чете. Убише га у точилу близу села на путу куда борачке усташе иду у Гацко. Та вијест је узнемирила цијело село. Била је велика жалост. Милутина сахранисмо у сеоско гробље и обећасмо да ћемо га брзо осветити. Неће усташе из Борча тако лако проћи. О Милитуновој смрти чуло се и у суседним селима која су изразила солидарност и спремност да се Милутин достојно освети. То је био знак да су борачке усташе почеле поновно са убиствима. Можда су биле охрабрене и четничким пријетњама да ће нас и они, ако останемо „црвени", побити и село спалити. Појачали смо страже и патроле, према Борчу. Обавијестили смо наш партизански штаб и замолили да нам ако могу пошаљу помоћ. Охрабрило нас је наше јединство и већ добро организована војна организација у свим селима, осим оних у којима су националности имали утицај, а она су била незнатна.

Такође смо процјенили да нас усташе из Борча неће напасти, јер је зима и велики снијег. Може да дође до мањих препада али на напад ширих размјера нисмо рачунали. Та процјена се показала нереална. Ипак за сваки случај, тражили смо и добили помоћ. У наше село као и у сусједно Вратло и Тарахин До, дошло је појачање — вод добро наоружаних партизана чији је командир био Радоје Тадић из сусједне Пиве, као и дио чете чији је командир Милинко Окиљевић и политички комесар Лука Ненезић. Та помоћ нас је обрадовала. Орјећали смо се сигурнијим и јачим.

Тих дана наша обезбјеђења сачекала су једну групу чељади из Борча која су ишла за Гацко и гонила стоку. Довели смо их у село. То су биле муслиманске жене, које су пошле у Гацко да набаве намирнице. Чим су их довели у село Обрад је наредио да их пусте —-љутио се како и зашто су то наши урадили. Скренуо им је пажњу да се убудуће тако нешто не догоди. Нисмо ми војска која прогони

нејач — већ војска која брани село од усташа и која се бори и против непријатеља. Какве везе имају дјеца и жене са усташама? Међутим, догодило се да су патроле из нашег сусједног села Брајићевића, тамо гдје је Милорад Поповић имао утицаја, убиле две муслиманске жене. То је било погрешно и Обрад је на то оштро реаговао. Поручио је Брајићевљанима да убудуће то не раде — поготову у близини нашег села. Да, ако се то још који пут догоди, мораћемо другачије да разговарамо — то је била Обрадова порука. Њу су прихватили сви наши сељаци.

У свитање 4. јануара борачке усташе, ојачане и са другим из Фазлагића Куле, Бахори, Мрђеновића и нешто усташких „Дрињака", су напале наша села: Горња Бодежишта, Вратло и Тарахин До. Напад је био изненадан, добро организован са свих страна по хладном времену и великом снијегу — управо тада кад му се нитко није надао. Једновремено нападнуте су све наше страже и патроле. Прва жртва био је Ђорђо Жарковић, кога су усташе ухватиле и убиле између нашег села и Вратла на путу за воденицу која је била власништво породице Жарковића. У Вратлу погинуо је Миле Терзић његова жена Анђа, двоје дјеце и рањено неколико Пивљана из вода Радоја Тадића. Напад је био силовит — очигледно да се брзином, препадом што прије освоје и униште наша села, планирано да остане више времена за пљачку стоке и имовине која је била као мотивација усташких нападача.

Наш отпор је изненадио нападача. Не знају они каква смо ми војска. Али су се у то увјерили. Не иде тако лако. Наши су се добро бранили у Вратлу, Тарахин Долу у Бодежиштима. Цијела села су у одбрани. Војници, старији људи, дјеца, жене све је на ногама и на ватреној линији. Из села смо видјели усташке колоне како од Вучева, затим преко Букве настоје да се што је могуће пре приближе нашим кућама. Наша одбрана их је заустављала. Тамо је био Аћим Жарковић, веома храбар — соколио своје десно и лијево крило — чврсто стајао на положају. С друге стране, са Греда усташе су јуришале, али наши им нису дали да уђу у село. Тамо их је било много — али смо ми имали боље бусије и прецизније смо гађали. Колико ће овај правац да се одржи, неизвесно је. Ако доњи не попусте нећемо ни ми. Можемо ми издржати дуго. Имамо муниције и јуначко срце — бранимо своја села и слободу.

Најјачи притисак је од Вратила и Тарахин Дола. Тамо су већ горјеле куће. Било је и жртава на обје стране. Народ се повлачио према нашем селу. Снијег је био дубок више од метра. Тешко се иде, мала дјеца, нејаки људи и жене. Наши им успјешно обезбјеђују одступницу до нашег села. Ми смо за сваки случај скупљали народ у чвршће куће да их можемо боље бранити и чељад у њима. Главно сједиште била је Терзића кућа „Барловова Кула" како смо је звали. Она је била најјача грађевина у селу — иначе је у средини наше одбране. Народ се окупљао и смјештао у кућу. Било је и погинулих. Погибе мали Никола Петковић, одмах покрај куће. Њему је било свега девет година, рањена је Анђа Петковић и још неколико жена и Дјеце.

Око подне стиже вијест да попушта наш фронт код Букве. Повлаче се наши. Немогуће је више издржати јак непријатељски притисак. Сви смо се сконцентрисали на одбрану села Бодежишта, Вратло и Тарахин До су спаљени. Сада је ред на нас. Биће ту још тешке борбе да усташе уђу у село. Сапоштавају тужну вијест да је на Бубре-
 жини — између Тарахин Дола и Бодежишта јуначки погинуо Ранко

Михић — секретар Среског комитета СКОЈ-а и члан Комитета Партије. Какна жалост. Тешко је рањен и Драго Мастиловић. Јуначки се држи и соколи друге да издрже. Погибе и Илија Дамјанац, храбар и кршан момак, у повврши му није било равног, затим Милица, Сава, Симо и Јована. Проређују се наши редови — погибе и Аћим Жарковић, главни стуб одбране од Вучева. Ту је погинула Синђа Бејатовић, Марија, Стоја, Обрад Попадић и др.

Мирко Мастиловић, Бранко Терзић, Обрад Петковић, Вуле Ско-ко Урош и Милорад Пистојевић, Михаило Аџић који су раније дошли нашем селу као помоћ обилазили су и соколили сваког борца да издржи. Очекивали смо и другу помоћ али још није стигла. Знамо да из Брајићевића неће доћи. Тамо је Милорад Поповић оставио свој траг — осим у породици Вилића — а они су малобројни, те нам ништа не могу помоћи. Из Доњих Бодежишта — Објешеника и Југовића, тешко је помоћ очекивати јер су и они сви на положајима према Борчу од кога им пријети опасност, као и нама. Једина реална помоћ која би могла да нам стигне је од Врбе — јер тамо има доста снага. Али тамо су и четници са мајором Бошком Тодоровићем који жељно прижељкују да нас усташе униште јер смо партизани и ,,црвени" како су нас звали.

Не вјерујемо да су толики разбојници, па рекли би и издајници, да нам не притекну у помоћ — четници мајора Тодоровића. Ипак су то што јесу — више су били наклоњени усташама него нама. Помоћ нисмо добили. Борили смо се цијели дан. Куће су нам горјеле и чељад у њима. Усташе пљачкале и убијале. Оне који нису могли да се крећу спалили су заједно са кућама.

Ми смо имали велике жртве. Погинуо нам је јунак наш драги друг и пријатељ — човјек који је био са нама кад смо формирали нашу партизанску чету — Лука Ненезић. Погинуо је на Добром врху — приликом трећег јуриша на усташе. Са њим је био Милинко Окигевић и Слободан Вуковић. Каква неправда и жалост да погине таква личност и револуционар. Прогонила га је и краљевска власт, хапсила и батинала, и ништа му није могла, па ето погибе, гдје се никад није надао на врху Доброврха одакле се види цијела гатачка површ, да ту остане занавијек као светионик који зрачи и освјетљава, да опомиње и упозорава да се никад не врати тадашње вријеме и краљевина.

У сумрак ми смо се сконцентрисали код „Барлове Куле". Усташе су биле у непосредној близини. Палиле су куће по селу. Одлучујемо се да се пробијамо — доље низ поток према Д. Бодежиштима. То је једини излаз гдје усташе нису бројне. Увјерени да можемо пробити њихов фронт, кренули смо са обезбјеђењем — десно и лијево — а на челу су били најхрабрији. Јуришали смо — пробили смо се до Жарковића потока, па онда даље. Био је велики снијег и ниска температура — десетак степени испод нуле. На сњежњој пртини су остале жртве. Сви они који нису могли да се крећу. Сава Петковић погибе на сред пута. У кољевци јој остала да плаче унука Лепа. Њој је било свега неколико мјесеци. Мајка Симина погинула је још у току дана. У кућама осташе Алекса Терзић, Мара Аџић. Они су били немоћни да иду са нама. Изгорјеће заједно са кућом и дјецом која су са њима остала. Рањен је и Обрад Петковић, али и даље се борио, као да му није ништа. Соколио друге око себе — да још, мало издрже иако је снага при крају. Погинули су Тривко, Петра и Ђурђа Петковић, сви на једном мјесту.

У позну ноћ стигли смо у Доње Бодежиште. Народ нас је срдачно прихватио. Сутрадан свако на своју страну. Распоредили смо се у разна села, код рођака и пријатеља. Одоше моји сељани на све стране. Оставише своја згаришта на која се многи иеће никада вратити и запјевати њима увијек драгу пјесму: „Бодежишта село на три реда, издалека ко варош изгледа". Спаљено је село остала је пјесма „Мала моја нема ништа без Горњијех Бодежишта".

Остала је наша партизанска чета, борила се до слободе, засадила црвене руже на гробове и згаришта мога села.

СТЕВАН Г. КОВАЧЕВИЋ СТЕВО

БОРБЕ НА СЕКТОРУ ДУБРОВНИК-ТРЕБИЊЕ-БИЛЕЋА

ФОРМИРАЊЕ ЗАЈЕДНИЧКОГ ПРИЗРЕМЕНОГ ОПЕРАТИВНОГ ШТАБА НОП ОДРЕДА ЗА ХЕРЦЕГОВИНУ

У акцијама извођеним у децембру 1941. против италијанског окупатора и оружаних снага Независне Државе Хрватске, херцеговачке и црногорске партизанске чете постигле су прве значајније успјехе: непријатељу су нанијети сзбиљни губици у живој сили и техници; гарнизони у Требињу и Билећи одсјечени су од база за снабдијевање у Мостару и Дубровнику (изузев ваздушним путем); уништене су све усташко-домобранске оружане постаје и прекинуте телефонско-телеграфске линије.[1]^

Предузијмајући противакције, непријатељ је тек након седам дана упорних борби, помоћу тенкова и авијације, одбацио партизанске чете са комунипације и 23. децембра деблокирао Билећу. У току тих борби италијанске фашистичке трупе извршиле су невиђене репресалије над недужним сеоским становништвом. Пета колона[2]' — како су тада у народу називани сарадници окупагора — управо у току тих децембарских акција је први пут отворено устала против оружане борбе, а за признање постојећег ратног стања и лојалност држања према италијанској оружаној сили.

Један од главних организатора пете колоне у Херцеговини био је Лазар Тркља, професор богословије из Билеће, бивши секретар Извршног одбора Земљсрадничке странке центра Милана Гавриловића и политички савјетник у штабу Драже Михаиловића. Он је још средином новембра, као изасланик тога штаба, дошао у Никшић и, у хотелу „Америка", одржао састанак са судијом Новицом Ковачевићем

" У децембарским борбама 1941. непријатељ је имао 170 погинулих, рањених и заробљених војника и официра) уништено је: 1 тенк, 7 камиона, 2 аутомобила, 2 мотоцикла; заплијењен је већи број аутоматског оружја, пушака, пиштоља и муниције; порушени су жељезнички мостови и пропусти и „дигнута" жељезничка пруга на правцима Мостар — Требиње — Дубровник и Хум —• Ускопље — Зеленика. (Види чланак „Акције црногорских и херцеговачких партизана у децембру 1941 — ВИГ, бр. 1/70).

2) Израз „пета колона" и „петоколонаши", који се одомаћио након фашистичког пуча у Шпанији, био је у честој употреби код нас уочи другог свјетског рата и у току НОР-а. Тај израз преузет је из једне изјаве генерала Франка, вође шпанске контрареволуције, која је отприлике гласила: његове снаге нападају Мадрид са свих страна, у четири колоне, док се пета колона — његови агенти — налази у самом граду, спремна за дејство и саде,1ство изнутра.

и осталим повјереницима четничког покрета у овом срезу. Том приликом професор Тркља их је обавијестио о рагном стању између партизана и четника у Србији и дао им директиве за рад, а затим се пребацио у Херцеговину.[3])

Доласком у Билећу, Тркл.а одржава састанке и с повјереницима четничког покрета у источној Херцеговини.[4]-[1] Ту затиче већ формиране, или утиче на формирање првих четничких јединица у овом крају. Тако четнички командант Сава Ш. Ковач, жандарм из села Морче у планини Видуши, са својим присталицама управо тада одржава скупове ради организоваша војно-четничких чета у билећком срезу.®) Убрзо је, већ 30. новембра 1941. формиран у ЈБубомиру четнички батаљон, командант, жандармеријски наредник Сава Ковач, а у Коритима Гранични војно-четнички батаљон, командант, студент права Милорад Бјелетић. Све је то Тркља водио или анимирао, указујући истовремено, на опасност од оружане борбе која се води против италијанских трупа у Црној 1'ори и Херцеговини. Ту борбу, наглашавао је, воде „људи који немају право на то" јер је, по његовом тумачешу, Дража Михаиловић једино лице овлашћено за то од краља и избјегличке владе у Лондону, као и савезника Енглеске, Америке и Совјетског Савеза. А управо Дража сматра да, према општим условима, нема ни говора о томе да би сада требало отпочети борбу, већ да ће ти услови настати тек онда када се савезничке војске искрцају из Африке на Балкан. У том „датом моменту" генерал Михаиловић ће издати потребна наређеша за отпочишаше борбе против Италијана и Нијемаца. Све дотле, како је говорио Тркља, треба се припремати: прикупљати оружје и муницију, вршити пропаганду у народу, организовати четничке војне јединице, вјеровати у побједу савезника и у миру подносити све недаће окупације, уздржавајући се од било каквог

[3]) На састанку су још били: Спасоје Тадић, првак Земљорадничке странке, мајор Лазар Мијушковић, Јеврем Шаулић и други.

''Идејне вође и организатори четничког покрета у срезу билећком били су: Милош и Голуб Куреш, трговац. Васо Тупањанин, поручник Јован Мишељић, и жандармеријски наредник Саво Ковач, у срезу требињском: адвокат, Новица Краљевић, професор Перо Бубрешко, судија Васо Укропина и жандармеријски официр Милорад Видачић; у срезу гатачком: Марко и Милорад Поповић, Видак Ковачевић, поп Радојица Перишић и војвода Милан Зиројевић.

[5]) Главни сарадници Саве Ковача у Љубомиру и његовој околини били су: Обрен Ј. Драшковић, бивши предсједник брдске општине, Беговић Кула, Новица Ћук, бивши предсједник општине у Љубомиру, Шпиро Ђелатовић, бивши предсједник оиштиие у Зазођу, командир чете у устанку јун-август 1941. године, Радован Анђелић из Дубочана и Симо Шавовић из Турица, Загора, затим Раде Сушић и Тривко М. Сорајић из Љубомира, Драго Томановић из Домашева, Спасоје Капор из Доњих Мириловића, поручник Јован Мишељић из Мируша и командант четничке бригаде, Милош Т. Куреш, поручник из Ораха, Спасоје Бокић из Кртиње, командир чете, Васо Поповић из Тврдоша, Подбрђе, Требиње — командир чете, Обрен Драшковић, командир чете, Крсто Миљановић из Укшића, члан Управе, Никола Кашиковић из Укшића, добровољац и члан Управе, Војко Миљановић, дјеловођа Земљорадничке задруге у Љубомиру, командир чете; Благоје Анђелић, село Горње Врбно, трговац стоком, Јово Трапарић, село Цибријан, Врпоље, командир чете, Вјекослав Ђурић из Дабра, Мато Милићевић (са браћом и оцем), Саво Вуковић „Сашулица", Ђоко Тркља из Подосоја, Билећа, Крсто Бајчетић из Доњих Мириловића, Петар Ћук из Шћенице, Љубомир, Пајо Ј. Антељевић, Радачки Бријег, жандарм, Крсто Н. Кашиковић, Обрад Томашевић, Јован Бегенишић из Будоша, Милан Мујов Нинковић и Илија Нинковић из Доњег Врбна, Саво Брајић из Главинића, Радован Витковић, жандарм из Мируша, Ђоко Мишељић из Мируша, командант четничког батаљона, Новица Инић из Делеуша; Комнен Ковач, Стојан Ковач из Ждријељевића, Божо Мићов Вуковић из Загоре, Максим Мијановић из Укшића. (Податке сакупили у децембру 1944. Мато М. Чечур и Стево Ј. Зотовић).

сукоба, јер би он нанио још веће недаће народу. Професор Тркља није пропустио да истакне како је српски народ мален и ненаоружан, те да се због тога треба држати по страни, не мијешајући се у рат који воде велике силе, истичући снагу Осовине и бесмисленост оружане борбе против окупатора У случају да побиједе савезници, југословенски народ ће, говорио је, бити слободан, а ако побиједе Нијемци, односно Хитлер и Осовина — они неће бити толико озлојеђени на нас.

С друге стране, крајем 1941. партизански покрет у источној Херцеговини био је у снажном успону, захваљујући организованој оружаној борби против окупатора и квислиншких снага Независне Државе Хрватске и појачаном раду КПЈ у мобилизацији нових бораца на широкој платформи народноослободилачког покрета. У том погледу је био нужан и хитан задатак да се организује партијско-политички рад у устаничкој војсци, што је могао понијети способан и бројан партијско-политички кадар. Према директиви ЦК КПЈ од новембра 1941, у партизанској чети (уколико је за то било услова) требало је обавезно формирати партијску ћелију. Њеног секретара могла је поставити мјесна партијска организација или руководство Партије на дотичном терену, али су га могли изабрати и чланови КПЈ у чети. Истом директивом је наложено да се у партизанским четама формирају скојевске и омладинске организације. Партијска организација у чети или батаљону везана је за најближу организапију на терену.У погледу мјеста и улоге политичког комесара чете и батаљона, нарочито је наглашен значај његовог политичког рада у јединици, али и на терену, на зборовима и конференцијама гдје треба јавно иступати са позиције НОП-а.[6]) На ослобођеној територији је требало посвјетити пуну пажњу и изградњи нове, револуционарне власти, првенствено сеоских и општинских народноослободилачких. одбора и позадинских војних власти (команде мјеста\

Користећи се доста повољном војно-политичком ситуацијом на слободној територији између Херцеговине, Црне Горе и Боке, нарочито након ослобођења Грахова, војно-политичко руководство у Херцеговини и Црној Гори, је крајем децембра 1941, дошло на идеју да се створи заједнички прив^емени оперативни штаб за руковођење оружаном борбом против окупатора, усташа и четника.

У том циљу у Ластви је 4. јануара 1942. одржано војно-политичко савјетовање, између представника Штаба Херцеговачког НОП одреда и Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку. Испред Штаба Херцеговачког НОП одреда, савјетован.у су присуствовали политички комесар Петар Илић (Драпшин) и замјеник команданта Ђорђе Путица, а испред Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку Сава Ковачевић, члан Главног штаба и командант Никшићког НОП одреда. Присутни су били и пуковник Саво Оровић. војни савјетник при Штабу Никшићког НОП одреда, затим Петар Комненић и Миле Килибарда, командант и политички комесар Бањско-вучедолског батаљона Никшићког НОП одреда, и Стево Братић, политички комесар партизанског батаљона „Лука Вукаловић" Херцеговачког НОП одреда.[7]'

[6]> Зборник НОП-а, том II, књ, 1, док, бр. 60.

') Батаљон „Лука Вукаловић" формиран је 17. децембра 1941. у Ластви, командант Владо Шегрт, замјеник команданта Лука Средановић, политички комесар Стево В. Братић, његов замјеник Јован Ратковић „Црни". Тај батаљон је обухватио ластванску и зубачку општину. Батаљон „Нађо Чабриновић", који је носио званично име 3. батаљон Херцеговачког НОП одреда за срез требињски и љубињски, од краја децембра 1941. обухватио је општине: Требињска шума, Џивар и Попово Поље; командант, поручник Владо Ђерић, политички комесар Слободан Шакота.

Послије обостраног разматрања опште војно-политичке ситуације, а посебно на граничном подручју Црне Горе и Херцеговине, на савјетовању је једногласно одлучено да се у најужи штаб заједничког Привременог оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину поставе за команданта Сава Ковачевић, за његовог замјеника Ђорђе Путица, за политичког комесара Петар Илић (Драпшин) и за његовог замјеника Миле Килибарда, а за војног савјетника у Штабу пуковник Саво Оровић.[8])

Записник о току и закључцима састанка потписали су: у име Главног штаба НОП одреда за Црну Гору у. Боку. Сава Ковачевић и у име Штаба Херцеговачког НОП одреда Петар Илић (Драпшин) и Ђорђе Путица. О формирању Привременог оперативног штаба за Херцеговину обавијештени су главни штабови НОП одреда за Босну и Херцеговину и за Црну Гору и Боку. Одлучено је, такође, да Привремени оперативни штаб, у оперативном погледу, буде потчињен (привремено) Главном штабу НОП одреда за Прну Гору и Боку, с обзиром на повољније услове за командовање.

Новоформирани заједнички оперативни штаб био је смјештен у основној школи у Ластви, гдје се налазила и Команда мјеста.На згради основне школе вијорила се српска тробојка са петокраком звијездом и српом и чекићем. У згради основне школе била је смјештена и амбуланта за указивање прве помоћи рањеним и болесним партизанима. Амбулантом је руководио санитетски наредник Трипо Вујичић. Тежи рањеници су упућивани у партизанску болницу у Ријечанима, селу на црногорској страни.

Ластва, још у новембру ослобођена од Италијана и усташа, чврсто је била повезана са ослобођеном херцеговачко-црногорском територијом, те је имала све услове за развој органа нове револуционарне власти и војно-позадинских установа. Ту је био Општински НОО и Команда мјеста са органима обезбјеђења.

Сјутрадан по формирању, Привремени оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину издао је наредбу строго пов. број 1, у којој се свим партизанским јединицима у Херцеговини наређује да отпочну оружане акције против окупатора, снага НДХ и народних издајица — петоколонаша. Коњичком партизанском батаљону, јачине око 200 бораца, наређено је да територију између Коњица и Невесиња очисти од усташке власти, уз помоћ Комбиноване чете састављене од бораца из требињског, билећког и никшићког среза. Та чета је била формирана почетком јануара и упућена у рејон Коњица, у састав Коњичког партизанског батаљона. Операције према Гацку. каже се у тој наредби, изводиће Гатачки партизански батаљон, уз помоћ чета Никшићког НОП одреда, са задатком да се одбраии српско становништво од борачких усташа, учврсте партизанске мјештанске јединице и срез гатачки очисти од четника с попом Перишићем на челу. Са истим задатком ће акције према Невесињу изводитн батаљон „Невесињска пушка", док ће операције на сектору сјеверно од Рилећа изводити батаљон „Владимир Гаћиновић" и Бањско-вучедолски партизански батаљон Никшићког НОП одреда. са задатком да уништавају непријатељске колоне и блокирају непријатељски гарнизон у Билећи, чврство се повезујући с партизанским јединицама које дејствују према Гацку. Акције између Требиња и Билећа предузимаће јединице партизанског батаљона „Лука Вукаловић" (без Зубачке чете) и дјелови Граховског батаљона Никшинког НОП одреда, са задатком да кидају и онеспособљавају комуникације, нападају непријатељеве

[8]) Зборник НОР-а, том IV, књ. 3, док. бр. 1.

транспорте и посаде, те будно прате организсвање и дјеловање пете колоне. Војну и политичку активност на простору. између Дубровника и Требиња и на подручју Јужног приморја изводиће јединице батаљона „Нађо Чабриновић", Зубачка партизанска чета и дјелови Орјенског батаљона Никшићког НОП одреда, са задатком да кидају саобраћајне везе и тиме спријечавају непријатељев редован транспорт према Требињу и Билећи. Партизанске снаге љубињског и столачког среза, пошто се реорганизују, дејствоваће на жељезничкој прузи Мостар — Требиње, повезујући се чврсто с партизанским јединицама на подручју среза требињског.

У тој наредби се даље каже да с борбеним дејствима треба одмах отпочети, те да партизански штабови остваре пуну во^ничку сарадњу у изради планова за напад на непријатеља.

На крају је наглашено да ће заједничке акције у Херцеговини допринијети подизању борбене свијести народних маса, онемогућити војно-четничку сарадњу с окупатором и присилити Италијане да се повуку у градове, што ће им онемогућити даљи опстанак у нашој земљи.

Наредбу су потписали комгшдант Сава Ковачевић и политички комесар Петар Драпшин.

Један сд највзжнијих и најхитнијих задатака новоформираног Штаба б::о јс сређипање стања у херцеговачким и граничним црногорским партизанским четама, оптерећеним слабостима још из устаничкпх дана, што јо дошло до изражаја у децембарским борбама против окупатора на сектору Требиње — Билећа[9]'. Одмах је извршена реорганизација јединица Билећког и Бан ско-вучедолског партизанс-:ог батаљона и самосталних чета. Постављена су нова руководства, а дио људства разоружан и отпуштен као непоуздан. Појачање су снаге на сектору Требиње — Билећа, и то привлачењем свежих јединица Граховског и Бањско-вучедолског батаљона Никшићког НОП одреда. Новоформирани партизански батаљон „Лука Вукаловић" добио је задатак да зат-зара правац Ласчва — Требиње и обезбијеђује Привремени оперативни штаб у Ластви. Предузете су и мјере за обезбеђење Ластве од напада из ваздуха.

Поред већ формираног оперативног сектора Требињз — Билећа, формиран је и сектор Требиње — Дубровник. За команданта тог сектора постављен је Петар Божсвић (Војин Поповић), секретар Среског комитета КПЈ за Требиње, а за његовог замјеника Раде Правица, члан Комитета. На том сектору дејствовали су партизански батаљон „Нађо Чабриновић" и дјелови Зубачке чете батаљона „Лука Вукаловић".

Непосредно иза тога Сава Ковачевић се у Ластви састао са Слободаном Принципом, чланом Тлавног штаба НОП одреда за Босну и Херцеговину. Састанку је, испред Штаба Никшићког НОП одреда, присуствовао и Милинко Ђуровић. То је уједно, био и први контакт између главних штабова НОП одреда за Босну и Херцеговину и за Црну Гору и Боку организован ради међусобног обавјештавања и садејства. Од тада су између њих одржавани чести контакти — углавном путем писама, преко штабова Никшићког и Дурмиторског НОП одреда.

На том састанку сви су се сложили да су учињени озбиљни пропусти у погледу дотадашњих међусобних веза између војних руководстава те двије покрајине, што је неповсљно утицало на развој партизанског покрета у Херцеговини. Договорено је и да се, по мо-

»'Зборник НОР-а, гом IV, књ. 2, док. бр. 4 и 18.

гућности што прије, умјесто Привременог формира стални Оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину, састављен од херцеговачког руководства. Још је истакнуто да основни недостани у војно-политичком раду потичу од либералног односа према четницима, који готово неометано сарађују с окупатором, стварајући тешкоће у напорима да се народноослободилачка борба у Херцеговини развија што брже и успешније.[10]

Да би се стање поправило, одлучено је да се одмах формира један ударни батаљон, састављен од по сто одабраних партизана Херцеговаца и Црногораца, који ће смјело, одлучно и ефикасно дејствовати против окупатора, усташа и четника у Херцеговини.

Ради поправљања ситуације у срезу гатачком, на састанку је ријешено да Никшићки НОП одред упути 500 дооро наоружаних бораца и одговарајуће војно-политичко руководство који ће, чистећи околину Гацка од четничких чета попа Радојице Перишића и Марка и Милорада Поповића, припремити и, заједно са јединицама Привременог оперативног штаба НОП одреда за Херцеговиву, напасти италијански и усташко-домобрански гарнизон у Гацку За руководиоца организације напада на Гацко одређен је Ђорђе Путица, замјеник команданта новоформираног штаба.

УНИШТЕЊЕ ИТАЛИЈАНСКЕ МОТОРИЗОВАНЕ КОЛОНЕ У КЛЕНКУ

Преузимајући дужност команданта партизанских јединица у Херцеговини, Сава Ковачевић је са осталим члановима Штаба одлучио да се поново активира сектор Требиње — Билећа. У то вријеме је непријатељске трупе и њихов транспорт на том правцу успоравао и, донекле, угрожавао једино дубок снијег, који је пао уочи Нове 1942. године, али су га убрзо очистили Италијани, уз помоћ дијела мјесног становништва. Већ сјутрадан по формирању Привременог оперативног штаба, 5. јануара, Сава је на гај правац хитно упутио Комбиновану чету састављену од бораца из Граховског батаљона и батаљона „Ј1ука Вукаловић". За командира чете поставио је Влада Шегрта (тада команданта батаљона „Ј1ука Вукаловић"), за политичког комесара Мата Антуновића (комесара Заслапско-нудолске чете), за замјеника командира Михајла Н. Вујичића, и за замјеника политичког комесара Васа Денду. Чету је упутио у рејон села Моска, са задатком да дејствује на комуникацију Требиње — Билећа.[1]" Пред покрет чете, послије подне, одржан је велики народни збор код зграде општинске управе у Доњој Ластви, у присуству великог броја бораца из батаљона „Лука Вукаловић" и Граховског батаљона Никшићког НОП одреда. Народу и борцима Сава Ковачевић је говорио о значају борбе која је предстојала, а пуковник Саво Оровић је, осим осталог, 'рекао да му је част што се налази међу партизанским борцима у Херцеговини.

Новоформирана чета имала је 46 бораца, наоружаних, поред осталог пјешадијског наоружања, и са три пушкомитраљеза. Партизани су, маршујући цијелу ноћ, сјутрадан, 6. јануара, осванули у селу Жудојевићима. Снијег је био дубок, али и сгврднут, тако да се по

[10] Зборник НОР-а, том III- књ. 2, док. бр. 36.
По наређењу Главног штаба НОП за Црну Гору и Боку од 12. 12.1941, требало је да штабови свих одреда издају наређења свим подручним јединицама да се Бадњи дан прослави у знаку борбе против свих народних издајица. (Види Зборник НОР-а, том III, књ. 1, док. бр. 132, стр. 300).

њему ишло као по бетону. Ледена хладноћа сјекла је лице и руке. Командир чете је осмотрио земљиште обрасло ситногорицом, одредио мјесто засједе и изложио план напада. Засједа је постављена између платоа Паник и села Жудојевића, с обје стране пута. Затим је командир чете издао заповијест: не нападати празне камионе ма са које стране они долазили, већ камионе с војском и материјалом. Затим је главнина чете, због велике хладноће, повучека у оближње куће села Брани До, док су мањи дијелови задржани на извиђању и обезбјеђењу.

Прије подне кроз распоред засједе је прошла колона празних камиона, долазећи од Билеће према Требињу. Засједа ју је, по заповијести, пропустила. Око подне командир чете је одлучио да са једним одјељењем пође у извиђање у правцу Требиња. У извиђачком одјељењу били су и Петар М. Булајић, Блажо С. Миловић и Васо Денда. Убрзо је командир јавио да је од Требиња примијећена јача непријатељска моторизована колона чије је чело стигло у висину села Моска. Доиста, убрзо се показало да је то био транспорт од 5 камиона у пратњи јачих пјешадијских дијелова.[12]

Дан је био ведар и хладан. Авиони су ниско надлијетали цесту. Непријатељски камиони су се, због поледице, кретали успорено, праћени пјешадијом на блиском одстојању. На првим серпентинама, тамо гдје је цеста била пресјечена, транспорт је наишао на партизанску засједу. Од првих рафала сви камиони остали су на цести, а посада уништена или заробљена. Дошло је до жестоке борбе с пјешадијом и легионарима са зачеља колоне. У смјелом јуришу партизани су непријатељу нанијели озбиљне губитке и приморали га да се предаје. Легионари су још давали отпор, али су морали одступити, с великим губицима.

Истовремено са покретом из Требиња, италијанској командиуБилећи наређено је, да упути дио снага ради прихвата транспорта. На то је комбинована италијанска колона, ојачана четом домобрана под заповједништвом поручника Адама Петровића одмах упућена у правцу Требиња. Она је у току 6 јануара стигла до села Паника, одакле се, крајем дана, вратила у логор не извршивши задатак, јер је, како се каже у извјештају оружничке постаје у Билећи, о покрету из Требиња касно извјештена.[13])

У извјештају Привременог оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину од 10. јануара 1912. о исходу партизанске акције на Панику каже се да су херцеговачке и црногорске народноослободилачке снаге јачине од око 50 бораца заједнички напале на мјесту Паник италијанску моторизовану колону јачине 400 до 500 војника, које су партизани јуначки сачекали у засЈеди и, након жестоке борбе, разбили и већи дио уништили и заробили. Непријателд је у тој борби претрпио слиједеће губитке: 14 мртвих, 101 рањен и заробљен италијански војник и официр. На страни партизана није било губитака. У том окршају заплијењено је: 6 камиона, путнички аутомобил, 4 митраљеза, 6 пушкомитраљеза. око 50 пушака, 12 револвера, 71 бомба, 5.000 метака за пушку и 10 660 за тешки митраљез, око 300 литара бензина, 10 буради нафте, 600 кг сира, 200 кг цигарета, 500 кг колача, 100 кг парадајза, 220 кг шећера, 7 кг масти, канта петролеја, веће количине конзерви, цикорије, и другог материјала.[14] Радило се ци-

[12]) у питању су биле двије чете — једна из 1. батаљона 56. пјешадијског пука дивизије „Марке" и други из 49. легије фашиста „Сан Марко".

[13]> Архив ВИИ, рег. бр .1/2 — 5, к. 56.

[14]> Зборник НОР-а, том IV, књ. 3, док. бр. 10, и том III, књ. 2, док. бр. 28.

јеле ноћи док сав ратни материјал, заједно са заробљеницима, није евакуисан у село Добрићево на Требишњици.

О италијанским губицима код Паника извијестиле су истога дана и неке команде домобранске војске. Извјештавајући претпостављене о „четничко-комунистичким акцијама" у времену од 6. до 8. јануара 1942, заповједник 3. домобранског збора на педручју Херцеговине наводи да је заповједник 14. пјешадијске пуковније у Требињу извијестио како су 6. јануара по подне комунисти Црногорци напали код Кленка једну италијанску „преселицу" од 5 камиона и 1 приватан ауто и да је италијанска осигуравајућа чета дјелимично уништена и заробљена.[15])

Са заплијењених камиона скинути су точкови и гуме употребљене за израду обуће за војску у чему се јако оскудијевало.[161] Таква обућа је била и трајна и квалитетна. Затим су камиони посути бензином и запаљени. Италијански ратни заробљеници су из Манастира Добрићево, због неуспјелих преговора о разм.тени, упућени на присилни рад у Ластву и Нудо.

Сјутрадан, 7. јануара, послије подне су дошли из Ластве Сава Ковачевић и пуковник Саво Оровић. Партизанска чета је постројена испред школе. Рапорт је поднио Владо Шегрт. По пријему рапорта, командант Сава је поздравио партизане и честитао им побједу, а затим одржао говор, истичући њихову храброст и залагање у борби. На приједлог команде чете, Сава је најбољим борцима, у знак признања, подијелио дио заплијењеног оружја и војничке опреме. За показану храброст и држање у борби, Илија Бабић је добио најлепши пиштољ, а Блажо Миловић најскупоцјенији сат.

Мало касније заказан је састанак партијске ћелије у чети, коме је присуствовао и Сава Ковачевић. Комунисти су извршили анализу јучерашње акције — нарочито припреме за њу, организацију и начин руковођења, држање партизана у борби, пропусте и учињене грешке, итд. Састанком је руководио политички комесар Мато Антуновић. Он се на почетку кратко осврнуо на задатак који је добила чета, а затим говорио о припремама, организациЈи и току напада, као и о раду чете непосредно послије борбе. Комесар је истакао да су морал и војничка дисциплина били на завидној зисини, а похвалио је напоре партизана у погледу чувања и склањања заплијењеног материјала. Није било појава самовољног присвајања заплијењених ствари. Напротив, сваки метак, пушка или пиштољ, сваки литар погонског горива или дио војкичке опреме, савјесно је чуван и стављен на одређено место, што је био одраз високог мсрала партизанских бораца. Међутим, Антуновић је ставио примједбу на слабу организацију, будност и мјере обезбјеђења код спровођења италијанских заробљеника, што су три итајанска официра приликом њиховог спровођења за Добрићево, искористила и ноћу побегла.

Тога дана навече одржан је збор у основној школи у Дубочанима. Командант Сава и пуковник Саво Оровић говорили су о значају ове сјајне побједе и уопште о слободарским и па-триотским тргдицијама херцеговачког народа. Том приликом Сава Ковачевић је дароваo југословенску пушку (Раду) Тому Анђслићу, борцу из прошлих ослободилачких ратова и истг кчутсм партизану тог краја.

[и]> Архив ВИИ, рег. бр. 2—7, к. 143, и Зборник НОР-а, том IV, књ. 3, док. бр. 136.

[ЮС]>У Ластви је, при Општинском НОО, постојала обућарска радионица.

Сава је, исте вечери у Дубочанима, одредио групу партизана и чланова Партије, са Мајсм J Бендерађем на челу, и дао јој задатак да одмах пође на терен JБубомирске општине. У групи су били: JБубо Б. Ковачевић „Мизун", Милосав и Душан Алексић, Славко Т. Стијачић и Мирко Крунић. Сава је наредио да та група тамо одржи политичке зборове, да се повеже са члановима Партије и СКОJ-а и испита стање и однос према партизанима, те да, уз помоћ тамошњих партизана, разоружа жандарма Саву Ковача и поручника Јована Мишељића, који разбијају јединство народа и одвраћају га од устанка.

Одмах послије акције на Кленку, Штаб у Ластви формирао је оперативни сектор Требиње — Билећа, са задатком да обједини све партизанске снаге на простору између Требиња и Билећа и стави их под своју команду. Први командант сектора био је пуковник Саво Оровић, његов замјеник Владо Томановић и политички комесар Мато Антуновић.[17]'

ПРЕГОВОРИ О РАЗМЈЕНИ РАТНИХ ЗАРОБЉЕНИКА

У више случајева сд почстка устанка и искључиво из хуманих разлога, на овом дијелу ратишта је вршена хитна предаја италијанских лаких и тешких рањенкка њиховим командама, будући да им партизани нијесу могли обезбиједити пријеко потребну љекарску његу. У складу с том ратном праксом, Оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину је већ сјутрадан упутио хитан захтјев италијанској команди у Требињу да преузме рањенике, у, напомену да обавезно надокнади санитетски материјз.л утрсшен за указану им прву помоћ.

Оперативни штаб у Ластви том приликом понудио је и размјену ратних заробљеника за интерниране чланове лартизанских породица и друге припаднике народноослсбодилачког покрета који су одведени у италијанске затворе, с тим да италијанска команда предложи мјесто и вријеме за преговоре. Италијанска команда је одмах упутила санитетска кола и камион за Моско, за пренос рањеника и са нешто санитетског материјала за партизане, док је иницијативу за одређивање мјеста и времена за преговоре о размјени ратних заробљеника препустила партизанској команди.

Партизански штаб у Ластви прихзатио је приједлог команде италијанског гарнизона у Требињу и, писменим путем, доставио јој појединости о мјесту и времену одржавања пртовора за размјену заробљеника. Пошто се италијанска команда сложила с поменутим приједлогом, представници обје зарађене стране су се састали 12. јануара у 10 часова код гвоздене ћуприје на де< ној обали Требишњице, између Ластве и Арсланагића Моста. С партизанске стране преговоре су водили: Сава Р1овачевић, Петар Илић (Драпшин), пуковник Саво Оровић, секретар Среског комитета КПJ за Требиње Петар Божовић (Војин Поповић), војни љекар при Оперативг ом штабу Војо Ђукановић, командант батаљона „Лука В>калосић" Владо Шегрт и предсједник Општинског НОО Ластва Марко Средановић, а у име Штаба 32. италијанске пјешадијске дивизије „Марке" капетан и два поручника. Сусрет је био доста необичан. Мада је била ријеч о врло важном питању, на преговорима се није могла створити одговартјућа атмосфера.

Сава је громко поздравио антифашистичким поздравом и са стиснутом песницом: „Смрт фашизму — слобода народу!" и, да би изгледао помирљивије, пружио руку, што су италијански официри

[11]> Нешто касније, у фебруару, за команданта сектора је дошао Владо Томановић, а за политичког комесара Пеко Папић.

с неке висине одбили. Кад су почели преговори, италијански официри су нашима понудили цигарете, али су то Сава и остали другови с презрењем и побједнички одбили.

С партизанске стране Иттлијанима је том приликом предат списак лица затворених у италијанским затворима и логорима која су предвиђена за замјену, захтијевајући да се замјена што прије закаже. Затим су вођени оштри војно-политички разговори. Поред осталог, партизанска страна је захтијевала, да јединице италијанске дивизије „Марке" одмах напусте Херцеговину. Захтјеви партизанске команде пренијети су италијанској вишој команди. На крају је Петар Илић (Драпшин), шпански борац и политички комесар Оперативног штаба, одржао италијанским преговарачима говор на шпанском језику.

До предложених преговора касније није дошлс, нити је било какве размјене заробљених Италијана. Иначе. италијански ратни заробљеници били су тежак терет партизанској позадини у погледу исхране и смјештаја. У оскудици услова за смЈештаЈ, размјештени су по селима око Ластве, гдје је и клима у ово доба године сношљивија, а употребљавани су за обраду земље. С њима се такође, доста и политички радило. Прорађивани су прспагандни леци, коЈе је, на италијанском језику, издавао Оперативни штаб НОП одреда у Ластви и растурао их међу војницима и официрима италијанских гарнизона у Дубровнику, Требињу и Билећи.

За народ у Црној Гори и Херцеговини то су били дани када су почели да душмански стежу глад и зима. Но, и у таквим условима народна власт је пружала италијанским заробљеницима све што је могла, одвајајући и од уста свог народа, али је и то било недовољно за одржавање голог живота. Покушавало се више пута са успостављањем контакта са Италијанским војним властима да би се извршила замјена ратних заробљеника, или пак, олакшала исхрана и живот око 250 заробљених италијанских војника. Међутим, ни у томе се, као ни у размјени заробљеника, није наишло на разумијевање код италијанског генерала Ђузепе Амика, команданта 32. пјешадијске дивизије „Марке", чије је сједиште било у Дубровнику. За разлику од њега, његове колеге, команданти италијанских дивкзија у Цетињу и Никшићу, прихватили су размјену и пружали помоћ у исхрани ратних заробљеника у Црној Гори и Боки. Генерал Амико је пак, био спреман да жртвује на стотине својих војника и сфицира само да партизанске борце за слободу не би довео у положај равноправне зарађене стране. Међутим, тај окорјели фашистички генерал, и поред тога што је био оштро упозорен да чини ратни злочин против цивилног становништва, није одустао од бомбардовања незаштићеног сеоског живља на слободној партизанској територији. Даа авиона типа „савоја" су 15. јануара, у ниском лету, бомбардовала Доњу Ластву, бацивши око 50 бомби. Том приликом погинуо је Секул? Средановић из Вучја, члан КПЈ и командир вода Ластзанске партизанске чете, један од најхрабријих бораца и руководилаца батаљона „Лука Вукаловић'".

Како су италијанске власти, након партизанске акције на Кленку, похапсиле извјестан број напредних омладинаца у Требињу, да би им послужили као таоци, то су, на своју иницијативу, дошли у Ластву фотограф Душан Бокоњић и хотехијер Владо Петковић. Стигли су с намјером да предложе Оперативном штабу да се успостави врста примирја са окупаторским снагама у Херцеговини — ради ослобођења похапшених таоца. Њихову намјеру и сам долазак у Ластву Оперативни штаб је схватио као директну сарадњу са окупатором,

што је, у том тренутку, било довољно да се лише слободе и осуде на стријељање. Тих јануарских дана стријељан је и трговац из Ластве Перко Мркајић, јер је проносио гласове да је пала Москва, и Косто Чучковић, који је изашао из Требиња на слободну територију у Љубомир, па се посумњало да је у служби непријатеља.

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА АКТИВНОСТ У ПАРТИЗАНСКИМ ЈЕДИНИЦАМА

Командант Сава Ковачевић није сједио у Штабу у Ластви, као што то није чинио ни у Штабу Никшићког НОП одреда у Горњем Пољу. Стално је и овдје био у покрету, а највише на положају, са борцима, тамо гдје се води борба. Тако је чинио и у децембру, у борбама против окупатора око Грахова и Црквица, одакле је, по истјеривању Италијана из Грахова, дошао право у Ластву, да окуша ратну срећу против истог непријатеља у ХерцеговТ'-ни, гдје је видио још већу могућност и шири маневарски простор за борбена дејства против окупатора. Он је са собом носио и у сваку средину уносио динамику борбе и покрета.

Из Ластве Сава је кренуо према Дубровнику. За 11. јануар 1942. већ је био заказао састанак са дубровачким комунистима у Конавлима, али до њега, неочекивано, није могло доћи, па му је било веома криво.[18]> Али, он није губио вријеме. Идућа три дана залржао се на сектору Требиње — Дубровник, за који је сматрао да је од посебног значаја и да га треба војнички добро организовати према Дубровнику, сједишту италијанске пјешадијске дивизије „Марке". Рушењем путне и жељезничке мреже на том сектору требало је онемогућити пружање помоћи опкољеним гарнизонима у Требињу и Билећи, о чему је Штабу сектора Требиње — Дубровник на лицу мјеста издао потребне директиве. Са тог сектора се преко ријеке Требишњице пребацио у Љубомир, на подручје билећког среза, и 14. јануара стигао у Укшиће.

У кући браће Спасоја и Јована Зупца, Саву су дочекали као ријетка госта, великог борца за слободу, гласоБитог партизанског команданта, чији су се храброст и прегалаштвс прочули Црном Гором и Херцеговином. У знак поштовања и дивљења, омладинац Раде Спасојев је те вечери свом команданту поклонио дуванску кутију израђену од ораховине са урезаном петокраком звијездом. Породица Зубци су на кући, у знак поштовања, истакли црвену заставу. Сава је и ноћио код њих.

Сјутрадан је одржан збор у згради основне школе на Радачком бријегу, близу цркве у Љубомиру, гдје су иначе, одржавани црквени сабори. Од руководилаца су, поред Саве Ковачевића, присуствовали и Миро Попара, Петар Илић (Драпшин), Саво Оровић, Стево Братић и Слободан Шакота.

У љубомирској општини тих дана су двкје супротстављене, партизанске и четничке, снаге биле доста изједначене. Велика пропагандна активност била је веома примјетна и на једној и на другој страни.

Смјењивали су се састанци, зборови и конференције. Тачно се знало ко у ком селу има веће шансе и гдје су коме главна упоришта. На примјер, четници су држали центар Љубомира, док су партизани имали јако упориште у Домашеву.

[18]> На састанак је требало да дођу: Балдо Катић, Владо Мухоберац, Пашко и Павао Катић, Иво Шојка, Вуле Глухајић, Душан Тодоровић и Симо Опалић. Они су херцеговачке партизане снабдијевали санитетским материјалом.

Партија је настојала да се, свакодневним политичким радом, приближи сељацима који се још колебају, што је значило да нијесу непријатељи народноослободилачке борбе, без обзира на то што изјављују да ће се борити само против усташа и домобрана.

У разговору с партизанским руководством Сава Ковачевић је наглашавао да у погледу формирања Љубомирског партизанског батаљона треба широко консултовати и оне сељаке који су у „батаљонце"[19]> пошли под утицајем четничке пропагакде. Основно је, говорио је, стално нападати непријатеља и кроз оружане акције увлачити што већи број сељака у партизанске одреде, с циљем да народноослободилачка борба буде и борба сваког искреног родсљуба.

Пуковник Оровић се још задржао у Љубомиру да помогне у организовању Љубомирског партизанског баталЈОна, а командант Сава се 15. јануара вратио у Ластву.

На другој страни, јака четничка пропаган.ца окренута против оружане борбе, а за сарадњу и лојално држање према италијанском окупатору, узимала је све организованији и агресивнији карактер, користећи се све више вјерским и националним 0С1ећањима сељака, да би се придобили за политику краља и избјегличке владе у Лондону. Ослањајући се на окупатора, а и уздајући се у сопствене снаге, љубомирски четници одлучили су да један број села силом оружја изолују од партизанског утицаја. Тако су, средином јануара 1942, опозиционе снаге у Љубомиру, пријетећи употребом оружја, забраниле партизанским јединицама и политичким радницима сваки приступ на њиховој територији. Они су своју територију, у ствари, бранили од партизана, а не од Италијана. У вези с тим, командант Привременог оперативног штаба наредио је команди Граховске комбиноване чете (командир Стево Ковачевић, политички комесар Јован О. Вујичић) да напусти положаје код Моска и са четом одмах одмаршује у Љубомир. Тамо је требало да се повеже с тамошњим партизанским четама и прокрстари кроз села љубомирске општине, помажући својим присуством развој партизанског покрета у том дијелу Херцеговине.

Стигавши у Љубомир, чета је заноћила у селу Врпоље, у кући познатог партизанског активисте Мата Чечура. Ту је исте ноћи одржала састанак с руководством Врпољске партизанске чете и упознала га са добивеним задатком. Том приликом команда Граховске чете је упозорена да су четници посјели положаје испред села Угарци и већ два дана никоме ко носи петокраку звијезду не дозвољавају приступ њиховој територији.[г°]) Ту вијест потврдио је и Мајо Бендераћ, командир Ластванске чете партизанског батаљона ,Лука Вукаловић", који се тога дана вратио из села Гркаваца (Требињска брда) с одјељењем партизана. Са Мајом су се тога дана, враћајући се из Гркаваца, налазили: Љубо Б. Ковачевић „Мизара", Милосав и Душан Алексић, Славко Т. Стијачић и Мирко Крунић, сви чланови КПЈ.

Након свестране расправе о ситуацији и указивању на могућност сукоба, командир Граховске комбиноване чете је ипак, одлучио да сјутрадан, рано изјутра 17. јануара, крене преко „за^рањене" територије ка селу Домашеву, рачунајући с тим да ће наићи и на отпор и

[19]) Припадници ЈБубомирског четничког батаљона.

[a]> У књизи „Херцеговина у НОБ", издање БИЗ-а 1961, у чланку „Борба против окупатора, усташа и четника новембра 1941 — мај 1942", објављеном без потписа на страни 225, стоји да је једна група из Љубомира, окупљена око дворског жандарма Саве Ковача, 6. јануара напала вод бораца батаљона „Лука Вукаловић". Наведени подаци не одговарају историјским чињеницама, већ су се, временски и садржајно, догодили онако како се овдје наводи.

доживјети оштре ријечи и међусобну свађу, али и да ће, одлучним држањем партизанских бораца, успјети да убиједи љубомирске четнике како немају право, нити смију да ограничавају кретање партизанских оружаних снага, јер би такав њихов поступак неминовно довео до међусобног оружаног сукоба, што нико од партизана није желио. С таквим ставом сложио се и Мајо Бендерађ и сјутрадан се, са 5 другова, прикључио Гра.^овској чети, што је од стране осталих бораца прихваћено са одобравањем.

Чета је према Домашеву кренула без икаквог војничког обезбјеђења, јер је Љубомир био слободна територија. Маршевало се достојанствено, у колони, пјевајући: ,,Ево зоре, ево дана — ево браће партизана". На прилазима селу Чварићи четници су били посјели положаје у Присоју, па гребеном изнад самог села, док су с доње стране, Љубомирским псљем, посјели корито рјечице Брове. Ту је била добро организована четничка засједа по дубини, на путу Чварићи — Угарци, с циљем да се и ватром из оружја онемогући покрет партизанских јединица.

Прве предстраже су зауставиле партизане и саопштиле им захтјев да се врате назад, јер је наређено да им се не дозволи пролаз кроз Љубомир. Међутим, партизани су упорно. и поред упозорења од стране четника да ће доћи до оружане борбе, наставили покрет кроз село Чвариће. На путу према селу Угарци дочекале су их групе наоружаних сељака, пријетећи им да ће на њих пуцати. Тада је команда Граховске партизанске чете тражила да ступи у разговор с неким из њиховог руководства, те да се четницима на миран и разуман начин објасни како немају право да спријечавају присуство партизана у Љубомиру. Међутим, четници су упорно захтјевали да се партизанска чета врати назад. Упорна је била и друга страна, па је команда чете стала на чело колоне и наставила пут према селу Угарци, рачунајући да четници неће имати разлога нити смјети да употребе оружје против партизана. И баш у том покрету према селу Угарци на партизане је отворена ватра из засједе с доње стране пута, из корита рјечице Брове. Од првог плотуна тешко је, на челу колоне, рањен Мајо Бендерађ.[21)] Команда чете ниЈе прихватила борбу, јер је брзо оцијенила да је колона упала у добро постављену четничку засједу. И док су четници, постављени около, држали пушке на готовс, тешко рањеном командиру је указана прва помоћ.

Носећи тешко рањеног Маја Бендерића, партизанска чета се вратила према селу Врпољу, праћена у корак од четника. Неочекивани и ничим изазвани напад љубсмирских четника на партизане немило је одјекнуо у народу. Настао је општи немир и притисле зле слутње. У Љубомиру нико више није могао мирно да спава. Братоубилачки рат, који су повели четници, могли су да прижељкују само фашистички окупатор и власти квислиншке НДХ. Требало је тада у таквој ситуацији, поред појачаног политичког рада, отпочети оштру и бескомпромисну борбу против четника у Херцеговини.

Партизанске јединице на сектору Требиње — Дубровник држале су под својом контролом и жељезничку пругу и путеве на правцима Хум — Требиње и Хум — Дубровник — Херцег-Нови. Јединице 32. италијанске пјешадијске дивизије нијесу биле у стању да одржавају редован сасбраћај на главним комуникацијама. јер је и тај простор,

"" Мајо — Манојло Ј. Бендерић је погинуо 10/11. априла 1942. као командант батаљона „Лука Вукаловић" на Голом брду изнад Требиња, у борби против усташких и италијанских снага. Проглашен за народног хероја Југославије.

између Дубровника и Требиња, био стална мета партизанских чета и батаљона. Тако су у јануару порушени сви жељезнички мостови, покидани телефонско-телеграфски стубови и прекопани колски путеви.[22]) Жељезнички и колски саобраћај између Хума и Требиња и између Хума, Дубровника и Херцег-Новог био је у прекиду још од децембра. Једна од успјелих партизанских акција изведена је 16. јануара, када су Шумска и Површка партизанска чета батаљона „Нађо Чабриновић" напале путнички воз код села Тплежа, на жељезничкој прузи Хум — Требиње. Том приликом су унишгени локомотива и осам вагона, а погинуло је 8 и заробљено 22 италијанска војника. Послије акције порушено је више од километра жељезничке пруге. У извјештају команде сектора Требиње — Дубровник упућеном Привременом оперативном штабу НОП одреда за Херцеговину каже се да је десетина бораца из Површке партизанске чете, која се налазила у засједи на путу Дубровник — Требиље, отворила 26 јануара ватру на два луксузна аутомобила. Том приликом је један усташа убијен, а ауто уништен. Неколико дана касније иста чета је зауставила луксузни аутомобил и легитимисала путнике, а онда их, будући да у њему није било усташа, пустила на слободу.

ДРУГИ ПРОДОР ИТАЛИ.ЈАНСКИХ СНАГА У БИЛЕЋУ

У акцијама чишћења терена од „побуњеника" италијански окупатор је ангажовао јаке пјешадиЈске дијелове уз редовну подршку тенкова, артиљерије и борбене авијације, с главним снама у захвату комуникације, десно и лијево од друма, користећи се коњским или пјешачким стазама, већ како је то земљиште омогућавало. У недостатку својих снага, окупатор је ангажовао и домобранске јединице које су, приликом реокупације Херцеговине, потпале под његову команду. Оне су обично, употребљаване за обезбјеђење залеђа или бочна осигурања сопствених Јединица у наступању. Осим тога, квислиншке јединице су употребљаване у ширем рејону већих гарнизона, на појединим важнијим утврђеним објектима у домету окупаторске артиљерије.[23]) У тим акцијама непријатељ је, без икакве милости, уништавао све што би му дошло до руке, и.љачкао и палио сеоске куће, убијао становништво. Због тога се сеоски живаљ из насеља дуж комуникација у зимским услопима нашао у збјеговима, без крова над главом. То је народноослободилачким одборив^а стварало огромне политичке и материјалне тешкоће.

Снаге 32. италијанске пјешадијске дивизије „Марке" (55. и 56. пјешадијски и 32. артиљеријски пук, ојачани 49. легијом црних кошуља — ардити) биле су раззучене на широком фронту од Попова поља и Дубровника до Билеће и Гацка. У зимским условима, изложене сталним ударима и диверзијама партизанских чета, оне нијесу могле ефикасно штитити и редовније одржавати саобраћај на преко 200 км путне и жељезничке мреже, чак иако су им у том погледу знатну помоћ пружале квислиншке јединице и власти НДХ.

Почетком јануара 1942. јединице 32. италијанске дивизије биле су дислоциране на доста великом простору: штаб дивизије и штабови 56. пјешадијског пука и 49. легије црних кошуља у Дубровнику; штабови 55. пјешадијског (без два батаљона) и 32. артнљеријског пука, као и батаљон црних кошуља у Требињу; 2. батаљон 55. пјешадијског

[22]> Зборник НОР-а, том IV, књ. 3, док. бр. 141.
[23]> Архив ВИИ, рег. бр. 1/2 — 5, к. 56.

пука, ојачан дивизионом 32. артиљеријског пука у логору Билећа и на Плани; 3. батаљон 55. пука и дивизион 32. артиљеријског пука у Гацку. Истовремено, на осигурању жељезничке пруге Завала — Равно било је до једног батаљона 56. пјешадијског пука (око 600 војника); на жељезничкој станици Хум батаљон без једне чете истог пјешадијског пука (око 300 војника); на жељезничким станицама Ускопљу и Запланику налазило се 200 италијанских војника.[24]) На утврђењу Голо брдо код Требиња биле оу двије батерије 106 мм 32. артиљеријског пука. Таквим распоредом јединице дивизије „Марке" биле су доведене у тежак положај, па су у раздобљу децембар — јануар претрпјеле осјетне губитке.

Поред италијанских снага, према бојној релацији за јануар 1942, на дан 31. децембра 1941. на подручју II зоне 6. пјешадијске дивизије НДХ налазиле су се слиједеће снаге: у Требињу штаб 14. домобранске пуковније са 13, 14. и 15. сатнијом без једног вода брдских топова 65 мм и једна бојна без 2. сатниЈе (заповједник пуковник Томислав Боснић). Распоред тих домобранских јединица био је слиједећи: на положајима код села Арсланашћа Моста, за одбрану Требиња, 1. сатнија ојачана водом стројница и минобацачем; на брду Кличањ (к. 79, 4 км западно од Требиња) вод за одбрану града из правца Беговић Куле; вод на Голом брду, као појачање за одбрану италијанских батерија 106 мм; вод у засједи, за ноћно осигурање жељезничке пруге Требиње — село Дужи у оклопном возу за крстарење. Све остале снаге биле су у касарни у Трсбињу.

Уништење и заробљавање италијанске моторизоване колоне на Кленку (пут Требиње — Билећа) и све већи притисак партизанских чета на Требиње, Билећу и Гацко, приморали су непријатеље на прегруписавање снага. Дошло је до помијерања јединица 32. италијанске пјешадијске дивизије, а тиме и VI италијанског пјешадијског корпуса, према источној Херцеговини, ради ефикаснијег одржавања и снабдијевања својих гарнизона у Требињу, Билећи и Гатлку. Прегруписавање је услиједило средином јануара 1942. године. У Херцеговини су се прије тога налазиле три италијанске дивизије: 32. пјешадијска дивизија „Марке", са два пјешацијска и артиљеријским пуком, на простору Дубовник — Требиње — Билећа — Гацко, са штабом у Дубровнику; 22. алпска дивизија „Цаћаторе дела Алпе" у Стоцу, Метковићу и око ушћа Неретве; и 1. пјешадијска дивизија „Тауринензе" на простору Калиновик — Мостар — Невесиње. У оквиру прегруписавања снага, 22, јануара 1942. премјештен је штаб 32. дивизије са 56. пјешадијским пуком из Дубровника у Требиње, са дивизијским генералом Ђузепе Амиком на челу.[25]>

У извјештају заповједника оружничке постаје у Требињу, упућеном 22. јануара стожеру оружничке пуковкије у Сарајеву, у којем се говорило о доласку штаба 32. италијанске пјешадијске дивизије у Требиње, поред осталог, се каже да је пут Требиње — Билећа још затворен, али да се његово отварање очекује за дан-два, да се у вези с тим припрема општа акција чишћења терека, те да народ с нестрпљењем очекује покрет италијанских трупа према Билећу. Даље се у извјештају наводи да су генерала Ђузепа Амика, осим представника италијанске и квислиншке војске, свечано дочекали још и представ-

[24]> Архив ВИИ, рег. бр. 47/5 — 1, к. 144-а.

[25]> До тада су се у Требињу налазили штабови 55. пјешадијског и 32. артиљеријског пука, који су, са по једним пјешадијским батаљоном и артиљеријским дивизионом, држали гарнизоне у Требињу, Билећи и Гацку. Као појачање, у Требињу су се још налазили батаљон фашистичких снага (ардита) из 49. легије и 100 карабињера.

ници цивилне власти НДХ и грађанство.-®) О покретима италијанских снага извјештава и Штаб Никшићког НОП одреда. Тако се у оперативном извјештају упућенсм јануара 1942. Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку каже да су у Дубровник стигле јаке италијанске трупе (око 3.000 војника), састављене од младог и добро опремљеног људства, затим да један део тих трупа одлази за Требиње, а други у непознатом правцу. Штаб Никшићког НОП одреда цијени да ће те снаге непријатељ употребити за угушење партизанског покрета у Црној Гори и Херцеговини.-[7]-[1]

Партизанска команда у Ластви имала је тачне податке о томе да се непријатељ концентрише за акцију чишћење терена. Штаб Граховског партизакског батаљона средином јануара јавио је Штабу Никшићког НОП одреда да је у Требиње стигло иојачање од 5.000 италијанских војника.[28]) Очекујућк скори напад, партизанске чете су 18. јануара приступиле рушењу пута Требиње — Билећа, вршећи истовремено, ноћне нападе на италијанскг предстраже.

Дошао је 21. јануар, дан у коме је, прије 18 година, умро вођа руског пролетаријата и Велике октобарске социјалистичке револуције, Владимир Иљич Лењин. Тог значајног датума требало је на достојанствен начин одати пошту генију и челнику прве побједоносне пролетерске револуције. Његова научна мисао и политичка пракса, захваљујући интензивном идеолошко-полктичком раду неуморних политичких комесара, живјела је у сваком борцу устанком захваћене земље. Она је постала и снажно средство борбе сваког партизана, средство цјелокупног свјетског пролетаријата отвара.јући свима потлаченим народима перспективу слободе и соцј јалне правде. У спомен Владимира Иљича Лењина партизанске чете су се те ноћи такмичиле у уништавању фашистичких војника, у отимању оружја и ратне технике, док су у позадини одржаваие манифестације, са предавањима о животу и раду овог великана новог доба, уз богат културно-просвјетни програм.

Уочи 21. јануара извршени су напади на истурена непријатељска митраљеска гнијезда, иа утврђења према Трсбињу, на жељезничке станице, на градске водоводе. Извршене су многобројне диверзантске акције на жељезничкој прузи и путу правцима Требиње — Хум — Равно, Хум — Дубровник и Хум — Ускопље — Херцег-Нови. Тако је Граховска комбинована чста ноћу 20/21. уништила митраљеско гнијездо на Гљиви, изнад села Јасена и заплијенила митраљез марке „бреда" са муницијом (без псстоља).[29)] Партнзани Билећког и Бањско-вучедолског партизанског Оатаљона заузели су и запалили жељезничку станицу у Билећу. Заробили су посаду из састава 8. сатније 2. бојне 14. домобранске пјешадијске пуковнкје, оружничку патролу, жељезничког службеника и кочничара. Како међу њима није било усташа, то су сви, након давања података о непријатељу, пуштени на слободу (упућени у Билећу).[:№] Међу њима је било и таквих који су радили за партизанску обавје\!!тајну службу, дајући податке о стању код непријатеља. Утврђену Дракулицу код Билеће партизани, због јаког дејства италијанске артиљерије из логора у Билећи, нијесу

[21l)] Архив ВИИ, рег. бр. 2/2 — 58, к. 56.
[27)] Зборник НОР-а, том III, књ. 2, док. бр. 49.
[28)] Зборник НОР-а, том III, књ. 2, док. бр. 49.
[20)] Акцијом **су** руководили командир чете Стево Ковачевић и омла**дински** руководилац 'Ворђије Глушчевић.
[30!] **Заробљени: Живко Главица, Алија Рехљић, Иван Кристић, Суљо Кресо и Есад Гељин. Суљо Кресо одржавао је везу с партизанима и обавје-**
штавао их о кретању непријатеља.

успјели заузети. Њу је бранила 5. сатнија 2. бојне 14. пуковније. Партизани нијесу успјели ни да ункште водовод на извору Требишњице.[311]

Дијелови Билећког парти^анског батаљока напали су те ноћи и утврђење Хаџибегово брдо (к. 883). које су држале јединице 1. бојне војне крајине, уз подршку италијанске артиљерије и минобацача. Тај напад је остао без успјеха.

Стање у билећком гарнизсну сваким даном је било све теже. Од 6. јануара, па скоро до краја мјесеца, промет је био затворен. Одржавана је само радио-веза с билећким гарнизоном. Прошло је било већ мјесец дана од првог продора италијанских трупа у Билећу, а Италијани још нијесу покушали да отворе пут за транспорт трупа и материјала. Усташко-домобранске војне власти свакодневно су извјештавале о великој оскудици у храни, нарочито међу цивилним становништвом у граду, тражећи од италијанских војних власти да предузму акције чишћења. У међувремену, окупатор је вршио наведену прегрупацију својих снага на подручју Херцеговине [32])

Рокирањем 32. италијанске пјешадијске дивизије „Марке" према сјевероисточној Херцеговини, са новим сједиштем штаба у Требињу, створени су услови да се гарнизони боље повежу комуникацијама Требиње — Билећа — Гацко и Мостар — Невесиње — Гацко, обезбијеђујући их јачим и међусобно повезаним посадама. Тако је већ сјутрадан по премијештању штаба 32. италијанске дивизије у Требиње, отпочела акција чишћења. У тим акци;'ама против партизана и њихове тактике италијанска команда и људство су већ били стекли довољно искуства, што им је омогућавало да и они, употребљавајући јаче снаге, ефикасније и са мање губитака дејсгвују. Акција чишћења почела је истовремено из два правца. У сусрет њима је дејствовала готово читава дивизија „Марке", уз подршку артиљерије и минобацача с Кравице и Гливе, те тенкова и авијације, још ојачана јединицама 14. домобранске пуковније и једном бојном војне крајине.

Ведрог и хладног 23. јануара, рано изјутра и након паузе од мјесец дана, непријатељ је отпочео своју другу акцију чишћења терена у захвату комуникације Требиње — Билећа.[33]) Главне снаге, 56. пјешадијски пук ојачан 1. батаљсном 55. пјешадијског пука, уз подршку борбене авијације из Мостара, дејствовале су концентрично у три колоне, главним снагама у захвату друма Требиње — Моско, а помоћним на одвојеним правцима, лијево и десно, дубоким обухватом, јачим снагама (до једног пјешадијског батаљона) **ljг**.ево, правцем Подгливље — Јовановић батерија — село Јасен — Стојковићи — Велики лисац (к. 771) — Борковића Баре — Моско, и мањим (до ојачане чете) десно, правцем Јасен — Будоши — (к. 394) — Лактиње (к. 705) — Моско. Највећи отпор непријатељу на том правцу дала је партизанска чета која је држала положаје на Лактињу.

[31]> Архив ВП ,рег. бр. 8/7 — 1, к. 144-а.
[32]> Архив VII, рег. бр. 2/2, к. 56.
[33]> У наведеној књизи „Херцеговина у НОБ", у чланку без потписа: „Борба против окупатора, усташа и четника новембра 1941. — мај 1942." о тим борбама се сасвим произвољно каже: да су италијанске снаге дивизије „Марке", помоћу тенкова и уз подршку авијације, 30. јануара 1942. предузеле надирање из правца Требиња према Билећи, обезбијеђујући бокове јаким пјешадијским дивизијама, те да је непријатељ, и поред жилавог отпора партизанских јединица, успио да у току првог дана продре до Кравице (на Кравици је и прије акције чишћења непријатељ имао своју посаду), да је борба од Кравице до Билеће траЈала пуних 5 дана, након чега је непријатељ, уз велике губитке, тек у фебруару ушао у Билећу. Затим да су италијанмсе трупе имале 500 избачених из строја, а партизани 8 погинулих и 25 рањених. Такви наводи не одговарају историјским чињеницама. (Прим. аутора).

Тога дана је, у исто време, иззршио покрет и италијански 1. батаљон 35. пјешадијског пука из логора Билећа, правцем логор — Чепелица — Паник Врачевица (к. 566). Тој колони садејствовале су двије чете 2. бојне 14. пјешидијске домобранске пуковније ојачане једним водом 1. бојне војне крајине, под командом команданта батаљона потпуковника Франка, са задатком да осигурају цесту Билећа — село Паник.[34]

Главни правац, дуж комуникације Требиње — Моско, затварале су Горњепољска чета Граховског партизанског батаљона и Врпољска партизанска чета из ЈБубомира, док је помоћни правац затварала Граховска комбинована чета.

Непријатељске снаге од Тоебиња прикупиле су се на линији Јовановић батерија — Кравица, дејствујући према већ изложеном плану, уз свестрану подршку артиљерије са тих положаја. Партизанске снаге на том правцу давале су јак отпор, али како нијесу могле да одоле надмоћнијем непријатељу то су окупаторове колоне успјеле да се крајем дана споје и овладају Моском, настављајући ноћна дејства у правцу Скроботина и Паника, тако да су се. око 19 часова, спојиле са јединицама билећког гарнизона на линији Врачевица (к. 506) — Голи бријег (к. 533).

Италијанске снаге које су дејствовале из гарнизона Билеће имале су задатак да разбију партизанску блокаду и прихвате главне снаге од Требиња. Међутим, оне су биле задржане на линији Висока главица (к. 687) — Стањевићи — Голи бријег (к. 533) — Вучинићи — Врачевица (к. 506), и то снажним отпором херцеговачких и црногорских чета. Борба је вођена од јутра до мрака. Партизански обруч се све више стезао око непријатеља. У извјештаЈу од 25. јануара о резултатима борбе код Паника, Штаб Билећког партизанског батаљона јавља Привременом оперативном штабу за Херцеговину да је у прекјучерашњој борби погинуо и командант италијанске моторизоване колоне, те да је непријатељ транспортовао у Билећу неколико камиона мртвих и рањених војника. Затим, да су партизани у ријеци Чепелици пронашли затварач једног италијанског топа, 8 граната иЗ пушкомитраљеза и да су заплијенили 50 пушака и доста муниције.[35] Дан касније, у извјештају Штаба Бањско-вучедолског партизанског батаљона упућеном 26. јануара Штабу Никшићког НОП одреда, о јануарским борбама на сектору Требиње — Билећа се каже да су снаге Билећког и Бањско-вучедолског батаљона водиле борбу од 11 до 19 часова, те да је непријатељ заустављен, опкољен и доведен у ситуацију да се брани у окружењу. Кад се очекивало да непријатељ неће моћи издржати ноћне нападе, десило се да су нашим батаљонима италијански тенкови и пјешадија, неометано, избили с леђа, из правца Требиња, и партизани су, захваљујући само томе што је пала ноћ, успјели да се испод удара извуку без губитака.[36)]

Командант и политички комесар Бањско-вучедолског батаљона, Петар Комненић и Вељко Алексић, на крају кажу да нијесу очекивали тако брз продор непријатељских снага из Требиња, негодујући што су партизанске јединице на том правцу дале слаб отпор непријатељу.

На главном правцу настуг.ања непријатељских снага, од Требиња према Билећу, нијесу познати непријатељски губици, а уколико их је и било — били су незнатни. У извјештају заповједника домобран-

[34] Архив ВИИ, рег. бр. 2/2 — 58, к. 56.
[35] Архив ВИИ, рег .бр. 4/1 — 3, к. 1708
[36] Зборник НОР-а, том III, књ. 2, док. бр. 43.

ске посаде у Требињу од 24. јануара каже се да су Италијани у борбама код Јасена имали више рањених војника,[37]) док је у борбама према Билећи — како пише у наведеном извјештају Штаба Бањско--вучедолског партизанског батаљона упућеном 26. јануара Главном штабу НОП одреда за Црну Гору и Боку — погинуло и рањено 100 непријатељских војника, а заплијењено: два брдска топа 65 мм (један без затварача) са 50 граната, тешки митраљез, 2 пушкомитраљеза, већи број пушака и нешто пушчане муниције, пољска кухиња, два мотоцикла и два камиона.[38]' Сјутрадан, 24. јануара, партизани су на Моску зауставили путнички аутомобил из Требиња, у коме је било пет домобрана и усташа. Једног усташу су стријељали на лицу мјеста, а остале упутили у Ј1аству.[39)]

Непријатељ је — употријебивши јаке снаге и средства подржаване батеријама с Кравице, тенковима и аиијацијом — без већих борби одбацио партизане са комуникације и у току дана се спојио са снагама из Билећа. Тако брзом продору допринијела је слабо организована одбрана комуникације, као и разбијачки рад пете колоне на терену. Након продора, окупатор је задржао јаче снаге на Јасену, у Моску и Чепелици, гдје се утврдио за одбрану, како би могао успјешно обезбјеђивати транспорт трупа и материјала, не намјеравајући да се повуче из Билеће.

Користећи се стеченим искуствима, Привремени оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину приступио је реорганизацији својих јединица и извођењу акција сузбијања разорног рада и пропаганде пете колоне на терену, која је, продором италијанских снага, још више дигла главу. Тако је одмах по одбацив&њу партизанских снага формиран јединствени Штаб сектора на простору Требиње — Билећа. За комаинданта сектора одређен је пуковник Саво Оровић, за политичког комесара Мато Антуновић, а за замјеника команданта Владо Томановић. Штаб сектора налазио се у кући Опасоја Ђајића у селу Жудојевићу.[4]®) У вези с тим, Привремени оперативни штаб је одмах, већ 25. јануара и у име Штаба сектора, издао заповијест за одбрану правца Требиње — Билећа и поново успостављање блокаде и коначно ослобођење Плане и Билеће. Том заповијешћу наређено је свим партизанским четама на сектору Требиње — Билећа да офанзивно дјелују приликом наступања непријатеља овим правцем. Билећком батаљону наређено је да посједне и брани положаје сјеверно и јужно од комуникације село Паник — Билећа, одржавајући везу са дијеловима Граховског батаљона на Кленку и Бањско-вучедолског батаљона Никшићког НОП одреда на Врачевици. Батаљон „Владимир Гаћиновић", на положајима сјеверно од Билеће, добио је задатак да, уз помоћ Билећког батаљона, нападне италијанско упориште у Плани, користећи се и заплијењеним топом. Остатак снага задржава се у резерви — за ангажовање према развоју ситуације. Све јединице морају бити у строгој приправности, извиђању и међусобном обавјештавању — каже се у заповијести, с тим да на положајима кроз које

[37]> Архив ВИИ, рег. бр. 2/2 — 58, к. 56.
[38]> Зборник НОР-а ,том III- књ. 2, док. бр. 43.
[39]> Архив ЦК СК Црне Горе, док. бр. 539.
[40]> У наведеној књизи „Херцеговина у НОБ" каже се да је Оперативни штаб за Херцеговину у јануару 1942. формирао Штаб сектора Требиње—Билећа и да је за команданта поставио Влада Томановића, а за политичког комесара Пека Папића. Када је ријеч о водећим личностима Штаба сектора тај навод није тачан, јер је промјена у првом саставу његовог руководства и долазак Томановића и Папића на његово чело услиједила тек у фебруару 1942. године.

пролази друм врше рушења или постављају препреке које треба бранити јаком ватром. Политичким комесарима је заповијешћу стављено у задатак да појачају политички рад у четама и утичу на морал и дисциплину бораца, извјештавајући о томе политичког комесара Штаба сектора. Наређено је свим старјешинама да изврше детаљан распоред својих снага, настојећи да се постављени задаци достојно изврше, с тим да ће свако за држање у борби одговарати својом чашћу и живстом. Заповијест за одбрану прс.вца су, на положају у селу Жудојевићима[41]' потписали Петар Илић (Драпшин), у својству политичког комесара Оперативног штаба и командант Штаба сектора Саво Ј. Оровић.

НАПАД НА ПЛАНУ

Продором у Билећу 23. јануара 1942. Италијани су свјежим снагама ојачали логор[42]) и обезбиједили се храном, оружјем и муницијом за дуже вријеме. Логор су тада браниле јединице 55. италијанског пука са генералом Лузаном на челу, иначе великим пријатељем четника Драже Михаиловића у Херцеговини. Сам град Билећу и све околне утврђене тачке, које је у своје вријеме држала војска Аустроугарске Монархије према Црној Гори, држали су (изузев Плане) домобранске јединице.[431] На тим положајима су се налазиле слиједеће домобранске снаге, под командом потпуковника Рудолфа Јагића: 1. бојна војне крајине (2. и 4. сатнија) и вод брдских топова 65,06 мм и 2. бојна 14. пјешадијске пуковније 6. пјешадијске дивизије (5, 6, 7. и 8. сатнија).

Распоред снага био је слиједећи: Дракулица — 5. сатнија, за заштиту правца од села Мируша према логору; Хаџибегово брдо — једна сатнија 1. војне крајине; на извору Требишњице — један вод из 8. сатније; на жељезничкој станици једно одјељење 8. сатније. Све остале снаге биле су у касарни у граду, намијењене за посадну службу, у већим патролама.[44]) Домобранске јединице су стављене под команду генерала Лузане.

На Плани (10 км западно од Билеће), важној раскрсници путева Билећа — Гацко и Билећа — Столац — ЈБубиње, налазила се италијанска посада јачине чете, ојачана батеријом топова и минобацача 81 мм и четом тенкова. Та посада продором италијанских снага у Билећу није била ојачана, али је прије продора била добро снабдијевена за одбрану, иако је Плана држана у опсади од јединица Билећког партизанског батаљона. Иначе, пут Билећа — Плана — Гацко био је још од краја децембра, 3601 лоших времеиских прилика, затворен за саобраћај свих возила, па су везе са Іаиком одржаване преко Мостара и Невесиња.

С обзиром на то да непријатељ није појачао своју посаду на Плани, а имајући у виду могућност употребе властите артиљерије заплијењене у претходним борбама, Привремени оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину и новоформирани Штаб сектора Требиње — Билећа крајем јануара су планирали напад на Плану. а затим на град Билећу. У том циљу је Привремени оперативни штаб претходно издао опширан проглас грађанима вароши Билеће и „хрватској војсци"

"> Зборник НОР-а, том IV, књ. 3, док .бр. 30.

4-' Логор је стара аустроугарска касарна изграђена на 1,5 км од града Билећа, обезбијеђена споља високим каменим зидом уређеним за одбрану.

43> Ријеч је о положајима: Дракулица (к. 487), Влајића (к. 647), Хаџибегово брдо (к. 883), извор Требишњице, жељезничка станица и др.

44> Архив ВИИ, рег. бр. 2/2 — 58, к. 56.

(домобрани), у којем их упознаје с током херојске офанзиве Црвене армије на Источном фронту и успјешним партизанским акцијама у свим крајевима Југославије, а посебно у Херцеговини и Црној Гори.

Обраћајући се Хрватима и Муслиманима у „хрватској војсци", Штаб их обавјештава да су партизани спремни да нападну и ослободе Плану и Билећу. Истовремено их позива да се не боре против партизана већ, као синови великог хрватског народа, устану против туђина и помогну своју браћу Србе и Црногорце, као и да пребјегну на страну бораца за слободу — појединачно и у групама. У прогласу се даље каже:

„Убијајте фашисте, црнокошуљаше, официре окупатора, уништавајте му гвегово оружје и муницију, магацине и камионе. Помозите нам да заједничком непријатељу отмемо оружје. Са тим оружјем херцеговачки партизани ће ослободити и друге градове од италијанских фашиста, тако ћемо учврстити братство и јединство Срба, Хрвата и Муслимана у Херцеговини".

Обраћајући се Муслиманима, Штаб у прогласу указује да се партизанска војска „бори за слободу и равноправност свих трудбеника, без обзира на вјеру и националност; она штити све поштене Муслимане и њихову имовину, а бори се прстив свих непријатеља Народноослободилачке В01ске, па били они Муслимани, Срби или Хрвати". Наглашгза се да је борба против окупатора]едини пут који југословенске народе води к побједи.

Припремајући напад на Плану, јединице батаљона Билећког, Ситничког и „Владимир Гаћкновић" су крајем јакуара поново прекинуле цесту између Плане и Билеће и јачим снагама опколиле италијанску посаду смјештеиу у баракамо на Плапи. За указивање помоћи тој посади италијанске једикице у логору у Билећу нијесу имале снага.

Штаб сектора је рачунао да ће, помоћу артиљерије, успјети да заузме Плану, што би јој, заплиЈеном новог оружја од ове посаде, омогућило да овлада Билећом. Штаб сектора је израдио детаљан план за напад. Потом је пуковкик Саво Оровић, 29. јануара, херцеговачким батаљонима Билећком, „Владимир Гаћиновић" и Ситничком издао писмену заповијест за напад. Замисао, разрађена у плану за напад, састојала се у слиједећем: главним снагама (до три батаљона) извршити ноћни концентрични напад, стежући обруч око Плане, присиљавајући на тај начин непријатеља на предају, а мањим снагама (до једног батаљона) обезбиједити се од интервенније из правца Билеће. У заповијести је стајало да ће напад подржавати партизански топ 65 мм са 50 граната, који се налази код Бањско-вучедолског батаљона, на брду Јабуковац источно од Билећс као и једна чета Граховског батаљона. Ради боље координације снага у нападу на Плану, Штаб сектора је одредио гпешадијског капетана Ђорђа Драганића да обједињују командовање датим јединицама.

У оперативном извјештају штабова партизанских батаљона Ситничког, „Владимир Гаћиновић" и „Билећког". упућеном крајем јануара Привременом Оперативном штабу НОП одреда за Херцеговину, који су потписали њихови команданти Владо Томановић, Божо Вукоје и Петар Милидраговић и „стручни војни инструктор" капетан Ђорђије Драганић — каже се да Је напад на Плану изведен у одређено вријеме и према претходно усвојеном плану. Извршено је, наводи се, насилно извиђање непријатељског упоришта. које је требало да се претвори у његово заузимање. Међуткм, непријатељ се јако утврдио и било је немогуће прићи баракама и, без великих губитака, упасти у његову одбрану.[45])

[45]> Зборник НОР-а, том IV, књ. 3, док. бр. 23.

Тек кад је напад на Плану био одбијен, интервенисала је италијанска моторизована колона, јачине једног пјешадијског батаљона са око 20 тенкова и камиона (терен је местими шо био употребљив за тенкове и ван цесте), којој су у сусрет кренуле и снаге из Плане са два тенка и камионом. Дан је био хладан и чедар. Колони је садејствовала авијација са аеродрома у Мостару. Партизанске засједе на Пријевору и Мокром Долу биле су откривене извиђањем из ваздуха и нијесу могле издржати артиљеријску и минобацачку ватру, па су напустиле положаје не сачекавши непријатеља.

Услијед надмоћности непријатеља, а погогову јаке моторизације, дејства артиљерије и, нарочито, појаве авијације — партизански батаљони и чете одступиле су у нереду, не сачекавши команду и одобрење за повлачење. Један број бораца, про-1етнички оријентисаних или присилно мобилисаних — напустио је јединице. Италијани су се повукли у своје гарнизоне око 18 часова.

У наведеном извјештају још се каже да]е непријатељ имао губитака, али да су непознати. На страни партизана погинуо је један борац, а тројица су рањена.[4]®)

Непријатељ је том приликом извршио масовне репресалије. Опљачкао је и попалио села Цурјани и Бијелу Рудину. Све становништво, које су италијанске јединице затекле у селима, одвеле су са собом у Билећу, као таоце.

У извјештају се даље наводи да су неке партизанске чете негодовале због неупотребе обећаног топа за подршку пјешадије у нападу на утврђену Плану, покушавајући тиме да дјелимично оправдају општи неуспјех. До употребе артиљерије није могло доћи, јер је топ, о коме је ријеч, био у међувремену додијељен штабу Никшићког НОП одреда за напад на Никшић. Међутим, један од разлога за неуспјех била је слаба борбена готовост партизанских јединица, а нарочито четног и батаљонског руководства у коме је предњачио капетан Ђорђе Драганић, коме је била повјерена крло одговорна дужност, мада је, у суштини, од првих дана био лротивник устанка и оружане борбе против окупатора. Тако се у акцији на Плани јасно показало да је четничка активност у партизанским редовима била добро организована и руковођена.

Неке војнички и борбено несигурне партизанске чете одмах су повучене на своје терене, ради реорганизације и јачег политичког рада. Тај неуспјех био је и сигнал да у партизанским јединицама и на ослобођеној територији није било организованих. обавјештајних служби за праћење непријатељске дјелатности.

Иако први напад на Плану није успио, непријатељ је оцијенио да би ипак, убрзо могао изгубити ову своју посаду и њено наоружање, те је 6. фебруара повукао своје људство у логор код Билеће, остављајући тиме небрањен простор из правца Црпе Горе (Бањани) преко Плане и Фатнице у Дебарско поље[4?])

АКЦИЈА РАЗОРУЖАЊА ЧЕТНИКА

Формирање заједничког Привременог оперативног штаба НОП одреда за Херцеговину, почетком јануара 1942. дошло је у прави час. То је изузетан датум у даљњем развоју и јачању партизанског покрета у Херцеговини. Активност Штаба је карактерисао напор да се реорганизују и међусобно повежу херцеговачке и црногорске чете и

[4]> Погинуо је Тоорђе Денда из села Мириловића, борац Билећког партизанског батаљона.

«) Архив ВИИ, рег. бр. 2/2 — 7, к. 56.

батаљони и омогући њихова боља употреба и командовање. Тиме је истовремено, и како је већ речено, први пут успостављена веза између главних штабова НОП одреда за Босну и Херцеговину и за Црну Гору и Боку — у циљу заједничког организовања и координирања партизанских акција против снага окупатора и квислиншке НДХ. У духу те сарадње, 22. јануара 1942, формиран је Прв:- ударни херцеговачко-црногорски партизански батаљон за дејства и у сјеверној Херцеговини.

Први значајнији војни успјеси против окупатора на подручју Требиња и Билеће дали су нови полет партизанском покрету. А са нарастањем партизанског покрета јачала је и стабилност његове позадине. У свим општинама су формирани народноослободилачки одбори, што је знатно учврстило везе између партизанских јединица и позадине.

С друге стране, и четнички покрет Драже Михаиловића настојао је да се војнички организује у Херцеговини. Доласком групе официра Драже Михаиловића у сјеверну Херцеговину њихова активност постаје све интензивнија, због чега долази до неминозних међусобних оружаних сукоба између партизана и четника

Анализирајући војно-политичку ситуацију у Херцеговини, Главни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку указао је тих дана на опасност од либералног односа руководства НОП-а према контрареволуционарним снагама које неометано разбијају народноослободилачку борбу у Херцеговини. Штаб је истовремено. наговјештавао оштар курс против војно-четничке организације.

У вези с тим, Привремени оперативни штаб је, крајем јануара, предузео одлучне мјере за разоружање постојећих четничких формација и хапшење појединих грађанских политичара идеолога четничког покрета. Та активност ће нарочито доћи до изражаја у идућим мјесецима, када организације ^ПЈ у Црној Гори и Херцеговини прелазе на „другу етапу" борбе за власт радничке класе.

Ангажујући главне партизанске снаге за олокаду непријатељског гарнизона у Билећи, Привремени оперативни штаб НОП одреда за Херцеговину није могао одвојити потребан број јединица и за борбу против нарастања четничког покрета. А управо у то вријеме су се четници користили сваким покретом италијанских снага за разбијање НОП-а и партизанских јединица, уносећи панику у народу и међу борцима. Због тога је Привремени оперативни штаб у Ластви донио одлуку о хитном разоружању и војничком уништењу четничких формација у билећком и требињском срезу, уз истовремено чишћење редова сопствених јединица од несигурних појединаца и група, завођење строге дисциплине и појачање будности над дјелатношћу субверзивних елемената.

У том смислу је командант Привременог сперативног штаба, Сава Ковачевић, наредио Штабу Бањско-вучедолског батаљона Никшићког НОП одреда да реорганизује своје јединице и учврсти позадину, а затим да јачим снагама енергично дејствује против пете колоне на подручју билећког среза, повезујући се с мјештанским партизанским јединицама. У исто вријеме је Штабу Граховског батаљона, наредио да из свог састава издвоји 150 одабраних бораца и формира јаку јединицу, способну да самостално дејствује дубље у Херцеговину.

Спроводећи ову одлуку и наредбу, Шгаб Бањско-вучедолског партизанског батаљона је 21. јануара разоружао у Вучјем долу чету сумњивих и недисциплинованих бораца. Поред осталог, ови борци нијесу дозвољавали да им Штаб батаљона именује команду партизан-

ске чете. Сада је Штаб од њих формирао нову чету, поставио јој руководство и упутио је на извршење задатка. Слиједећег дана одржан је збор у Велимљу, на коме је Вељко А^;ексић, политички комесар батаљона, говорио о потајном роварењу петоколонаша у Бањанима упереном против народноослободилачке борбе и о покушају стварања четничке војне организације, истичући да се не може дозволити стварање друге војске сем партизанске. Исто^а дана је и командант батаљона Петар Комненић одржао збор у селу Црквице, и том приликом реорганизовао Горњо-вучедолску партизанску чету. Наиме, и у тој јединици је стање било нездраво, па је командант смијенио њено дотадашње руководство и именовао ново

Сјутрадан, 23. јануара, под Комненићевом командом извршен је препад на штаб четничког „Поиграничног батаљона" у селу Корита. Штаб је, опкољен у кући Радована Милинића на Бијелим Рудинама, пружио крући отпор, да би убрзо попустио. Партизани су заробили 12 четника, међу којима и Милорада Бјелетића, студента права и команданта батаљона, затим његовог ађутанта Мићка Братића, истакнутог разбијача НОП-а и петоколонаша Данила Бабића и Максима (Алексе) Вуковића који је, приликом одузимања оружја, покушао да пуца на команданта Комненића. Именовани су спроведени на Црквице, а одатле за Ластву, у Саеин штаб, док су осталт^ разоружани и пуштени на слободу, јер се стекло увјерење да су заведени, а и сами су изјазили да нијесу четнштн, нити би били вољни да припадају четничкој организацији.

Приликом спровођења руководства 0В0J четничког штаба за Ластву, четници Милорада Бјелетића су намјеравали да их, у селу Црквице и ноћу, отму од партизана, али се, с обзиром на то да су партизани имали јако обезбјеђење, нијесу усудили да употребе силу, већ су послали преговарача. Преговарачи су наишли на јасан и одлучан став партизанског команданта батаљона — да ,.о пуштању четничког штаба Милорада Бјелетића на слободу не може бити ни говора, јер отворено ради против народноослободилачке борбе, што се, у данашњим условима појачане борбе против окупатора, не може мирно посматрати, већ се мора по сваку цијену спријечавати, те ако ма ко покуша стварање ма какве друге војске, под било каквим именом — биће силом оружја спријечен".[48]'

Послије ослобођења Грахова, 27. децембра 1941, Штаб Граховског партизанског батаљона је такође приступио сређивању критичног стања у својим редовима, насталог стварањељ: војно-четничке организације „народне војске". Управо стварање те организације народу је, у најкритичнијим тренуцима борбе за ослобођење Грахова, нанијело многе материјалне штете и довело до великих људских жртава. Због тога је војно-четничка организација, са Новипом Ковачевићем на челу, била разоружана и дијелом уништена.[49]'

Сада је Штабу Граховског партизанског батаљона требало времена за завођење строже дисциплине и лично одговорности у партизанским редовима. Требало је више времена и Партији како би покренула све своје организације на широку политичку активност — да се борцима и народу, преко зборова и конференција, убједљиво објасни контрареволуционарна суштипа четничког покрета Драже Михаиловића.

[48] Зборник НОР-а том III, књ. 2, док. бр. 43.

[19] Види: пресуде Пријеког војног суда Никшићког НОП одреда од 15. јануара 1942. деветнаесторици (19) присталица четничког покрета Драже Михаиловића у Грахову, са Новицом Ковачевићем, судијом из Никшића (Зборник НОР-а, том III, књ. 4, док. бр. 24).

Након политичке припреме, реорганизације и попуне, Граховски батаљон, јачине 120 пушака, прикупио се 23. јануара у Вилусима. Командант батаљона[50]^ извршно је смотру и упознао људство са задатком, да бл сјутрадан, преко села Добрићева стигао на сектор Требиње — Билећа, гдје се јавио новоформираном Штабу тог сектора. Ближи задатак батаљона био је да на подручју Љубомира разоружа „батаљонце", похапси чланове штаба четничког батаљона и истакнуте петоколонаше, стварајући повољније услове за рад народноослободилачких одбора и мјесних партизанских јединица. Затим је требало да, преко села Домашева и Загорс, повезујући се с мтештанским јединицама, код села Под-Добромана избије на ријеку Требишњицу. Према задатку, ту треба да прекине друмски саобраћај Требиње — Љубиње и ликвидира италијанску посаду на мосту, а затим се пребаци преко Требишњице и онда, повезуЈући се с партизанским јединицама батаљона „Шума", створи базу за акције на италијанске и усташко-домобранске посаде и транспорте на жељезничкој прузи, прекидајући главни жељезнички саобраћај Мостар -— Хум — Дубровник и Мостар — Хум — Зеленика. Међутим, услијед продора италијанских снага у Билећу, Штаб новоформираног сектора Требиње — Билећа је привремено задржао под своју команду Грахогски батаљон, ради дејства на италијанску посаду у Моску.

У току 24, 25. и 26. јануара батаљон је, у садејству са осталим снагама Штаба сектора, извршио неколико успјешних ноћиих акција, тако да је непријатељ морао 27. јануара, напустити одбрану комуникације и повући се према Требињу. Тиме се билећки гарнизон поново нашао одсјечен од своје базе. Грахсвски батаљон је сада могао да приступи даљем извршењу раније постављеног задатка.

Наступајући према Љубогшру са задатком да разоружа четнике, батаљон је сјутрадан, у селу Борковића Баре, опколио штаб љубомирског четничког батаљона и још 15 четника, али су четничке главешине Сава Ковач и поручник Јован Мишељић, небудношћу и неодлучношћу партизана, успјели да се извуку из обруча. Тако је пропала прва, дословно идеална, шанса да се похватају првацп и организатори четничког покрета Драже Михаиловића у билећком срезу.

С обзиром на озбиљне војничке пропусте Штаба Граховског батаљона испољене у тој акцији, формирана је партијска комисија која ће испитати држање неких четних и батаљонских руководилаца и чланова Партије. Комисију су сачињавали политички комесар Граховског батаљона Лазар П. Миловић, политички комесар батаљона „Лука Вукаловић" Стево Братић и партијски радник из Љубомира Данило Кијац. На основу саслушања и реконструкције догађаја, комисија је установила да кривицу за неуспјех акције у Борковића Барама сноси Штаб Граховско^ батаљона, који у датој ситуацији није брзо и енергично дејствовао, мада су постојале све могућности да се четници похватају и разоружају.

Са заробљеним четницима поступило се благо. Они су упућени у Привремени оперативни штаб у Ластву, гдје су саслушани, а затим пуштени на слободу, пошто су изјавили да су завсдени четничком

"[0] Командант батаљона био је Димитрије С. Булајић (погинуо у централној Босни, почетком јануара 1943, као командант 1. батаљона Пете црногорске пролетерске бригаде), политички комесар Лазар П. Миловић, помоћник политичког комесара Вукашин В. Вујачић и члан Штаба батаљона Димитрије С. Ковачевић. У саставу батаљона биле су три чете: Вилушка — командир Радован Г. Булајић, политички комесар Крсто Булајић; Спиоска — командир Милан В. Ковачевић, политички комесар Косто Ј. Ковачевић и Комбинована — командир Јово Вујачић—Лубурић, политички комесар Владо Р. Булајић.

пропагандом. Међу њима био је и Лазо Лечић. један од врло активних четника, који је само условно кажњен.

У даљем наступању партпзана кроз „забрањену" четничку територију у Љубомиру, љубомирски четници („батаљонци") нијесу давали никакав отпор, већ су се склонили у планину Видушу. У тој акцији чишћења љубомирске територије од четника. поред Граховског батаљона, учествовали су и Ластванска чета батаљона „Лука Вукаловић", са командантом Владом Шегртом на челу, те Врпољска и Домашевска мјесна партизанска чета. Наступајући фронтално, дијелови Ластванске партизанске чете су ноћу упали у село Бодироге, заробили истакнутог петоколонаша Коста Бодирогу и ранили једног четника (његовог рођака). Затпм су у селу Главинићи ухватили Саву Брајића, а у селу Жакову Саву Вуковића (Сашулица).[51]

Крајем јануара 1942. јединице батаљона „Лука Вукаловић" су се вратиле на свој терен, а Граховски партизански батаљон Никшићког НОП одреда је, према постављеном задатку, наступао даље — чистећи терен Домашева од четника.

Повезујући се са мјештанским партизанским четама села Домашева, Загоре и Подбрђа и помажући им у властитом организовању и јачању органа народне власти, Граховски батаљон се на подручју Љубомира задржао све до средине фебруара 1942, одржавајући политичке зборове, конференције и културно-забавне вечери. Истовремено, батаљон је извиђао прилазе на ријеци Требишњици и италијанску посаду на мосту у селу Под-Доброманима, вршећи и акције на транспорте непријатељских трупа на друму Љубкње — Требиње. Успоставио је непосредне везе и с јединицама партизанског батаљона „Шума", с друге стране Требишњице, испитујући могућност њеног форсирања и продужавања дејства на жељезничку пругу Мостар — Хум — Дубровник и Мостар — Хум — Требиње.

САФЕТ АЛАГИЋ

ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У КОЊИЦУ

Још 1938. године из Сарајева долазио је Фериз Ченгић ради формирања партијске организације. Обраћао се Пави Џеби али том приликом није дошло до формирања организације. Године 1940. долази Карло Бакто из Мостара, такође ради формирања партијске организације. Разговарао је с Павом Џебом и Омером Богташевићом о формирању партијске организације. Они нису дали пристанак за формирање партијске организације, јер нису хтјели да прихвате организовани рад у организацији. Исте године из Јабланице долази Перо Билић, радник. Он је такође покушавао, али ни том приликом није формирана партијска организација.

Крајем фебруара 1941. из Мостара долези Азиг Колудер ради формирања партијске организазије, по директиви Обласног комитета КПЈ. Колудер је индивидуално разговарао са Павом Џебом, Омером

51) Архив ВИИ, рег. бр. 4/1 — 1, к. 144.

Бегташевићом, који и том приликом нису дали пристанак за организовани рад у партијској организацији. Омер Бегташевић није хтјео прихватити никакав рад док је Паво Џебо обећао да ће радити у ново формираној партијској ћелији све док не оснажи али ће послије из ње иступити због старости, те у границама својих могућности помагаће рад партијске организације и извршаваће постављене задатке. Колудер је затим индивидуално разговарао са мном, затим са Винком Борасом, Ноном Белшом, Омером Хаџизукићем, Хамом Пирком — радником и Николом (Никицом) Јурићем, радником. Сви су дали пристанак да ће ступити у партијску организацију — ћелију и да ће организовано радити. Почетком марта одржали смо заједнички састанак у Пухалима (код Ханкине чесме). На састанак су дошли: Сафет Алагић, Ноно Белша, Винко Борас, Никица Јурић и Хомо Пирко, а због оправданих разлога није дошао Омер Хацизукић. Састанку није присуствовао ни Паво Џебо, јер смо требали добити обавјештење од Обласног комитета КП Мостар о његовом раду у нашој организацији, тј. да ли ће бити члан организације пошто није у могућности да ради стално у тој организацији. Од Обласног комитета нисмо добили одговор у вези са учлањењем Паве Џебе, али је он помагао нашу организацију морално и материјално. На одржаном састанку за секретара прве партијске ћелије изабрак је Сафет Алагић. Будући да је партијска организација била тек основана, чланори млади и неискусни у политичком раду, није имала нарочито важних акција у периоду приступа Југославије Тројном пакту.

Настојали смо да раскринкамо издајничку улогу владе Цветковић — Мачек, да упознајемо грађане са издајом, коју је направила 25. марта 1941. године. Преко партијске организације у Јабланици, којом је руководио Перо Билић, контактирали смо са Обласним комитетом Мостар и одржавали везе, те добијали задатке.

Формирањем државе НДХ увидјели смо какве намјере настоје да остваре усташе и зато смо мсгли на вријеме да сазнамо њихове намјере, нарочито када се радило о покољу српског становништва на подручју Коњица и сусједним селима. Зато смо слали чланове наше организације и њене симпатизере да обавјештавају појединце и становништво појединих села да се на вријеме склоне. Кад смо сазнали да ће се извршити прво хапшење у Бијелој и Брадини, у Бијелу смо послали Абдулаха Алагића да упозна српски живаљ с намјером усташа и да се склоне. Они су лшли у Бијелу, наводно као усташка патрола док је сутрадан извршено хапшење и одвођење истакнутих људи јер су усташе предухитрили наше упозорење. У Брадину смо послали Винка Бораса и Никицу Јурића, чланове КПЈ с истом намјером да пођу код Трифка Мркајића да с њим поразговарају и да га упознају о припремама усташа у Коњицу. Од партијске организације Ноно Белша, Винко Борас и Никица Јурић добили су задатке да раде међу хрватском омладином која је била окупљена у организацији „усташка младеж" и да је одвраћају од усгашког покрета који је почео да се шири на подручју града и околине. А Сафет Алагић, Хамо Пиркић и Омер Хаџизукић добиЛи су задатке да дјелују међу Муслиманима и да их одвраћају од усташког покрета. У тим акцијама су прилично успјели. По Коњицу су се налазиле велике њемачке пароле и разни прогласи ради агитације за одлазак на рад у Њемачку. Успјели смо да осујетимо и те акције уништавајући пароле и упозоравајући грађане о намјери непријатеља.

Почетком септембра 1941. одржано је Обласно савјетовање у Мостару. Са тог подручја пошао сам ја, а из Јабланице Перо Билић.

Састанком је руководио "Угљеша Даниловић. Угљеша Даниловић био је присутан на савјетовању ЦК о припремама за организовање устанка као члан Покрајинског комитета КПЈ. На састанку, који је трајао око четири сата, највише се расправљало о томе како приступити организацији устанка у појединим крајевима, нарочито тамо гдје још није организован устанак, као на примјер у Коњицу.

Сви смо добили конкретне задатке шта 1реба да урадимо у наредном периоду. Добио сам задатке које треб? остварити на подручју Коњица. Међу тим задацима била је организација саботажа на жељезници будући да сам радио у ложиони, те сом добро познавао прилике. Требало је што више да есујетимо одржавање пормалне саобраћајне везе на релацији Мостар — Сарајево, поготову на дијелу пруге Коњиц — Брадина јер се ту налази жељезница са Зупчаницима, те се могу акције и успјешније изводиТи. Таксђер добио сам задатак да што чешће контактирамо са групом бораца који су дошли из Мостара, а који су се налазили на Борачком језеру. Наш задатак био је да их упознамо с намјерама и припремама које непријатељ настоји да изведе на подручју Коњица и на осталом терену, нарочито у правцу Борака, ради њихове безбједности. Нарочито смо контактирали са командиром Низом Шарићсм, који је са својом четом највише био истурен према Коњицу и са Драгом Скмићем који је био комесар исте чете. Највише смо одржавали везе петком будући да је то пазарни дан у Коњицу те су становнпци са тог подручја долазили у Коњиц, ради обављања послова.

Активност наше организације нарочито је дошла до изражаја приликом напада усташа на Борачки одред (Коњички одред) који се налазио на Борцима. На вријсме смо сазнали, од својих људи и симпатизера НОП-а, да усташе припремају велику акцију која слиједи као одмазда због убиства логорника Звонка Јерковића и Драге Камарића. Обојица су били студенти Загребачког универзитета, а били су такођер и Франковци. Они су ЈОШ у септсмбру кренули на Борке ради одмазде погинулог жандарма Филипа. Ради изрођења те акције долази Звонко Томић звани Брада који је окј-пио око 300 присиљених мјештана с подручја среза Коњиц. Њима је дато упутство са широким овлаштењем да уништавају све до чега дођу на Борцима и Борачком језеру, па чак и дијете у колијевци не смије остати живо. Уочи самог поласка око 12 сати увече фратар је извршио благосиљање присутних, гранчицом и светом водом благосиљао је њихов успјех. Они су кренули у три правца: прва група је кренула преко ЈБубине на Црно поље да се спусте у Борачку Драгу, други су кренули правцем Коњиц — Бијела — Врабач гдје сам се и ја налазио. Био сам у извидници да бих могао што прије успоставити везу са борцима Коњичког одреда, будући да су ме многи од њ^х познгвали. Имао сам фес на глави и бијелу марамицу да бих на тај начин дао знак нашим да сам ту, те да бих их на лицу мјеста упознао са конкретном ситуацијом код непријатеља.

У првим почецима борбе ступио сам у контакт с борцима Коњичког батаљона и упознао их да је кренула једна колона непријатеља правцем ЈБубина — Црно поље — Борачка Драга и да им тако изврше напад с леђа. Зато је одмах једав дио наших бораса, по наређењу Раде Шпанца, кренуо у правцу Еорачке Дрсгс да пресретне непријатеља и да осујети њихову акциЈЈ у чему су у потпуности успјели. Наши борци који су се налазили на Врапчу успјели су такође да потисну непријатеља у правцу Ксњица. Та акција у потпуности је успјела и ако наши борци нису имали довољно оружја, да се супротставе бројчано јачем и добро наоружаном непријатељу. Непријатељ

је имао дојам да се на Врапчу стварно налазе велике снаге јер смо уочи те акције ширили пропаганду по Коњицу да се горе налазе велике снаге које су добро наоружане. Послије изведене акције поново сам се вратио у Коњиц. Трећа група непријатеља која је кренула из правца Коњиц — Спиљани — Џајићи. сазнавши за неуспјех прве и друге групе, такође се вратила у паничном бјекству. Иако сам био секретар партијске ћелије, успио сам да останем у највећој илегалности. Послије хватања Јерковића — Камерића, Лете и осталих послат сам од стране начелника среза Башагића и опа погинулог логорника Ивана Јерковића да преговарам с партизанима, ради њиховог ослобођења из затвора, те да партизани траже проту-услугу за њих. Пошао сам на Борке и разговарао са Ессм Шобанцом, Фејићем и другим. Договорили смо се да ја обавијестим начелника и логорниковог оца да су они живи и да се налазе на Борцима као таоци, да им неће ништа бити. Међутим, ствар је пошла другим путем. Од групе која је пошла на Борке остали су живи Смајо Пиркић и Бакалин син које су пустили мјештани с Борака да пођу у Коњиц. Они су у Коњицу рекли да су сви, сем њих двојице ликвидирани на Борцима. Тако нам није успјело да имамо у својим рукама као залогу начелника среза и оца логорника Јерковић Ивана.

Послије изведених акција у Челебићима и на Доњем Селу, ухапсили су ме жандарми и одмах спровели у Сарајево. Прво сам био смјештен у централни затвор гдје је био пријеки усташки суд али захваљујући јакој интервенцији, нарочито муслимана одатле сам био отпуштен, али су ме опет ухапсили и спровели у усташку полицију која се налазила прво на Обали а затим у Хасан-кули код градске Вијећнице. Одатле сам такође био ослобођен, захваљујући Химзији Гавранкапетановићу, и Арифу Балти који је био помоћник управника полиције. По ослобођењу из затвора дошао сам у Коњиц, јавио сам се Атифу Аликадићу који ми је саопштио да одмах морам напустити Коњиц јер ми пријети опасност. Пред мој полазак на Борке посјетио ме Авдо Пирко, припремили смо се за мој одлазак на Борке, добио сам оружје и муницију. И те вечери око 9 сати, било је то крајем децембра 1941, ја сам отишао. Одмах после мог хапшења, за секретара партијске организације изабран је Винко Борас.

1942. ГОДИНА
УБИСТВО ФЕРХАТА КУРТОВИЋА

Ферхат Куртовић био је познат као усташки експонент који је успио да формира муслиманску усташку милицију у Бјелимићима и да њу повеже са милицијом у Невесињу и у Борчу. Неке грешке које су направљене према становницима Бјелимића окупатор је искористио да формира усташку милицију у којој је одзив био масован. Куртовић је успио да милицију добро обезбиједи оружјем, одјећом, храном и другим што је добијао од усташке команде из Сарајева. Усташка милиција задавала нам је велике проблеме, јер смо се морали борити на двије стране против непријатеља у Коњицу и усташке милиците у Бјелимићима. Куртовић је с времена на вријеме долазио у Коњиц док се није с~ално настанио. Али јс својом активношћу наставио и из Ксњица јер јс одржавао јаке везе с Мостаром, Сарајевом и Загребом. Зато је требгло њега ликвидирати јер би на тај начин, тј. његовим убиством ослабило и дјеловање усташке милиције. Ја сам узео иницијативу да се он ликвидира и затражио одобрење од Ибре Шатора, који је тада био комачдант батаљона (одреда). Он је пристао.

Стево Андрић и ја кренули смо наоружани пиштољима и бомбом. Договор је био у Бијелој, а кренули смо увече преко Превља и око 9 сати били смо пред његовим вратима. Око 9 сати наишао је Куртовић а с њим је био и Авдо Пирко, који је стајао иза њега. Ако би се извршио атентат на Куртовића, био би убијен и Авдо Пирко, зато нисам извршио атентат. Ми смо се повратили исте вечери и обавијестили другове о тој ситуацији.

Међутим, није се одустало од убиства Куртовића. Прошло је око 10 дана, изведене су припреме за његово убиство. Убиство је изведено на сљедећи начин. Меха Тасо и ја кренули смо заједно у суботу око поноћи и дошли код моје жене. Спустили смо се с главице, на Шабића кућу и у Вајзовића двориште гдје је становала и моја жена с дјецом. Опрезно смо је пробудили. Она нам је отворила врата, ушли смо у кућу и били у току недјеље у кући а да нико није знао. Рекао сам жени да нађе Јусу Алагића кројача. Он је дошао до мене и рекао сам му шта намјеравамо, тј. да ћемо извршити атентат на Куртовића. Његов задатак био је да нам звиждањем јави кад Куртовић крене из града. На његов знак слетели смо на улицу, Меха Тасо је био до Механовића врата, а ја до Ерзумлића стобарница. Куртовић је наишао с десне стране и он га је убио, пао је под прозоре моје куће. Јусо је свој задатак у потпуности извршио.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЗАТВОРЕНИКА ИЗ КОЊИЦА

Послије извршеног расцјепа у јуну 1941. на читавој територији, гдје су се налазили борци Коњичког одреда, дошло је и до хапшења и хватања појединих бораца. У тешкој ситуацији нису се могли оријентисати у ком ће правцу да се крећу. Углавном су то били борци из Мостара и из западне Херцеговине. Том су приликом домобрани похватали један дио бораца који су побјегли живи из Бијеле. Ухватили су Меха Тасу, Енеса Хормана, Шћепу Павловића, друга Ливњака Бојачића из Мостара, Балду жандара, друга Сафета Алагића и друге, чијих имена не могу да се сјетим. Осим тих другова било је још Коњичана, чланова СКОЈ-а. То су Расим Вајзовић, Авдо Хаџиалић, Ахмет Ерзумлић и још један друг чијег се имена не сјећам. У вријеме расцјепа налазио сам се у шумарској кући код пилане у Бијелој. Вршио сам дужност члана Среског народног ослободилачког одбора, набављао сам за наше јединице потребан материјал са неослобођене територије из Коњица.

Том приликом био сам ^хваћен, свезали су ме Крсто Јањић и Ратко Јањић из Бијеле са још двојицом из Миљевичког батаљона. А прије тога изазвао ме Јово Ненадић, рекавши ми да примим пошту коју ми је послао Радо Шпанац. Упозоравали су ме да свакако изађем да примим пошту будући да је у питању хитна ствар. Изишао сам из постеље. Преда мном су се нашла већ поменута наоружана четири човјека и наредили ми да дигнем руке у вис јер се ситуација измијенила. Молио сам их да ме пусте да се обучем и да ми одријеше руке јер сам прије био свезан. Нису ми руке одријешили али су ме пустили у собу да се обучем. Искористио сам тај тренутак и везаних руку скочио кроз прозор са висине од око четири метра. Пао сам али нисам одмах осјетио болове. Трчао сам преко баште у правцу Пајића кућа. Нисам свратио у куће јер сам се предомислио и наставио у правцу ЈБубине гдје се налазила једна наша десетина на положају. Кад сам дошао на пола пута од Пајића кућа у правцу ЈБубине, чуо сам плотуне код школе гдје се налазила наша чета и јасно ми је било

да је извршен напад и на наше борце у школи. Нисам изашао на Љубину гдје су се налазили наш-/1 борци јер је и -оре дошло до расцјепа, те сам наставио кретање у правцу Идбра, дошао сам у кућу Омеровића из Идбра, тј. у колибу на планини. Ту сам се задржао један дан због тога што сам угануо ногу. Одатле сам отишао у село Идбар код сестре. Ту сам се задржао неколико дана и добио сам обавјештење о хапшењу појединих наших другова и моје жене Хибе, те да се сви налазе у Коњичком затвору. Морао сам да напустим кућу моје сестре и повукао сам се у Горње Село код Адема Нухића. Тек што сам се смјестио у његову шталу дошла су двојица курира Салка Зеба и Мујић из Мостара (не љекар). Улознали су ме са насталом ситуацијом, те сам заједно с њима кренуо у правцу Тисовице. Погаао сам на коњу. Дошли смо на Тисовицу гдје смо се сви искупили, који смо преживјели пуч. Ту се расправљало у Штабу одреда гдје ићи и у ком правцу. Чули смо пуцањ у правцу Ливна али будући да нисмо имали везе са осталим јединицама, рјешено је да се иде у правцу Босне преко Бунара више Добригошча, да се заузме Острожац, пређе Неретва и настави пут у правцу Крајине. Нисмо ништа знали о кретању пролетерских јединица из источне Босне у правцу Босанске Крајине.

Том приликом команда одреда је направила грешку јер је наредила да сви другови, који нису могли издрж&.ти теже напоре и дуге маршеве, иду својим кућама, будући да наш батаљон иде у правцу Крајине. Скоро сви другови, који су послати кућама су пострадали, заробили су их усташе или домобрани. Неке су убили а неке послали у логор. Кад смо дошли у Бунаре више Добригошча, а интендантура се налазила са Низом Шарићем на Речицама више Бунара, сазнали смо од својих људи да се један дио наших другова налази у Коњичком затвору. Дао сам иницијативу да пођемо у Коњиц да ослободимо затворенике. Командант батаљона Ненад Васић није нам одмах одобрио да изведемо ту акцију јер је сматрао да је ноизводљива, да ће многи изгинути, а неће успјети да ослободе затворекике. У томе су ме подржали и Меха Трбоња, Абдулах Лугић, и Чимба и Лаца. Прво смо ишли код команданта батаљона и добили одобрење за извођење те акције. Гарантовао сам лично да ће та акција успјети будући да познајем добро терен и ситуацију у Коњицу. У први сумрак кренули смо у првацу Челебића, кретали смо се цестом све до Радаве до каменог моста. Ту смо примијетили домобранску стражу која се тада смјењивала. Заобишли смо стражу, и кренули поред обале Неретве, дошли смо до газа код данашњег новог моста. Ту смо прешли Неретву и пребацили се на десну обалу. Кришом смо наставили кретање до зидина затвора који се налазио у приземљу зграде данашње Општинске скупштине. Дошли смо пред затвор, али нисмо могли да приђемо због високог зида. Настојали смо да пармаке одбијемо да бисмо могли да приђемо затвору. То нисмо могли да урадимо јер би се чула шкрипа и ломљава, те би нас примијетили. Предложио сам да пођемо у лимарску радњу Омера Бегташевића која се налазила V џамији на Сухом долу (без нумере). Дошли смо Лаца и ја, обили браварску радњу, извукли мердевине и поново се вратили пред затвор. Кад смо дошли пред затвор, помоћу мердевина, Трбоња, Лаца и ја попели смо се на зид. А Чимба и Лугић, остали су да држе стражу испод зида. Мердевине смо затим пребацили унутра, те се спустили у двориште, да бисмо се могли поново помоћу њих пребацити.

Кад смо ушли у двориште, упутили смо се у правцу затвора. По-
763 пео сам се Лаци на ремена да бих, кроз прозорчић, видио ко се налази

унутра. Пошто нисмо могли да видимо ко се ту налази, кренули смо у правцу врата затвора мислећи да су затвзрен.?., али она су била отворена. Ушли смо у унутрашњост затвора. Дошли смо до врата прве [хелије', видјели смо велики катанац на вратима. Била је поноћ. Из затвора се чуо глас Хибе, која је питала ко отвара врата, мислила је да су дошле усташе. Лаца је рекао, ћути Сафет је овдје, дошли смо да вас спасемо. Запитали смо за остале другове гдје се налазе, пошто смо је ослободили из ћелије. Рекла нам је да се налазе у првој ћелији до ње. Она је затим помоћу мердевина скочила са затворског зида у башту. Ми смо паставили акцију, разбили смо и други катанац, али је чувар затвора чуо лупу, излетио је и упитао ко лупа. Ништа нисмо одговорили, прошао је кроз ходник и пошао у правц\ логора. Из ћелије су изишли сви затворсници. Сви смо напустили затвор изузев Мустафе Бочића и Ливњака и скојеваца, који су остали у ћелији. Видјели смо их како леже покривени јорганима, јер су врата била отворена, а лампица је горјела, те писмо сматрали да су политички затвореници. Сви смо успјели да се пребацимо преко затворског зида. Затим смо преоли Неретву на истом мјссту. Наставили смо пут на Радаву; испод моста, затим у правцу Челебића и Бунара. Подијелили смо оружје којим смо располагали. Бомбе смо дали ослобођеницима, а ми смо задржали пиштоље. Та ј*. акција изведена уочи ослобођења Коњица од стране Прве пролетерске бригаде. У зору дошли смо у Бунаре у Штаб одреда, гдје је насталс велико весеље и честитање. Одмах смо добити нове задатке у вези с нашим кретањем у правцу Острошца. Формирана је једна десетина гдје се налазио и Сабит Делалић, будући да је као мјештанин добро познавао тај терен. Спустили смо се више Острошца и услоставили смо возе са Фаиком Аликадићем, Расимом Идризовићем п још неким којих се не сјећам. Према њиховом обавјештењу у Острошцу су се налазили једино жандари док није било пеких већих снага. Наша десетина која је бројала 15 људи прешла је ријеку Неретву и заузела Острожац. Жандари су побјегли и уопште нису давали никаквог отпора. Ми смо се поново вратили преко Неретве, преко моста да обавијестимо команду батаљона, о нашем успјеху. Тада се спустио читави батаљон који је бројао отприлике до 100 људи.

У Острошцу смо се задржали неколико дана гд>е је формирана и Команда мјеста. Командант мјеста био сам ја (Сафет Алагић). У исто вријеме Прва пролетерска бригада је ослободила Коњиц. Приликом ослобођења Коњица одржан је велики митинг пред зградом данашње Општинске скупштине. На том митикгу је говорио и Омер Бегташевић. Говорило се о циљевима НОБ-е, о улози партизанских снага итд. На митингу су били чланови Врховног штаба: Александар Ранковић, Моша Пијаде, Николиш, начелник санитета при Врховном штабу. Том приликом с Првом пролотерском бригацом пошао је и Један дио Коњичана међу којима је највише било другова с подручја Брадине и околине. С Моста;'ским одредсм пошли су Мехо Кајтаз, шеф жељезничке станице, Омер и Нијаз Бегташевић повукли су се Нијаз у Коњиц, а Омер Бегташевић се вратио у Буковље на имање своје жене. Ту је живио све до 1944. године, када су га убиле усташе. Из Острошца смо се повукли према Битовињи, а одатле у правцу Прозора. На Лугу ниже Прозсра блли смо скопцентрисани, било је више јединица, а на митингу је говорио (на еастанку) борцима Веселин Маслеша. По наређењу Врховног штаба (који је боравио у Сеници у кући Вејсила Узунов;тћа — послије напуштања Реповаца а

одатле се повукао у правцу Шчита код Прозора). Издвојена је једна десетина бораца од Мостарског батаљона и Прозорске чете, гдје су се налазили: Сафет Алагић, Мехо Пирола, Мустафа Осмић, Мухарем Осмић, Фазлија Аликалфић, Сабит Делалић, Ахмет Хаџић и Низа Шарић, са задатком да формирају Рамски партизански одред на подручју Неретвице и Раме. Морали смо мобилисати нове борце са те територије и држати је у својим рукама. Командант одреда бјо је Низа Шарић, а касније Мухарем Осмић, кратко вријеме. Рамски одред држао је велик дио слободне територије на подручју Коњичког и Прозорског среза. Прозор је остао у рукама непријатеља послије повлачења пролетерских бригада за Босну.

ПАВО ЧУПИЋ

САРАДЊА НА ТРОМЕЂИ

Споразумом између влада „Независне Државе Хрватске" и фашистичке Италије. маја 1941. године, Конавле су подијељене у два дијела. Та „граница" је, полазећи са Груде, ишла путем којег је некад изградила Аустрија да би јој омогућио напад на Црну Гору, па преко Мрцина и Јавора — даље преко Орјена. Том вјештачком подјелом источни дио Конавала припојен је Италији, а западни „Независној Држави Хрватској". Италијани, су одмах по доласку поставили брану преко пута на средини Груде и тако је подијелила на два дијела. Пошто „хрватска власт" није дошла на споразумом предвиђену границу, Италијани су након некслико дана, рамг/у пренијели на западни дио Груде. У то вријеме НДХ је поставила граничне органе у Ћилипима. Италијани су искористили ту прилику и границу померили на раскршће пута испод Поповића. Ту су поставили рамну преко пута и направили бараку у којој су сместили пограничне органе. То је био „гранични блок" и право страшило за конавалски појам. Тада је граница ишла преко Конавалског поља, укључујући село Придворје и Куну, па брдом изнад села Дунава и на Јавор, према Херцеговини — требињском крају.

Италијани су на тај начин источни дио Конавала припојили Провинцији Бока Которска. Они су на Груди формирали своју опћину, у њу довели своје службенике, полицију, царинике, финансисте и друго. У школе су довели своје учитеље и одмах укинули српскохрватски језик, а наставу у школгма изводе на италијанском. За врло кратко вријеме укинули су тумаче, присилили народ да говори талијански. Због тога је народ избјегавао и најнужније контакте са Италијанима.

Италијани су на Груди одмах саградили два војна логора са таквим утврђењима да су их назвали „Фидрихова линија". У њих су Јместили двије јединице са јаким наоружањем. Нешто касније направили су утврде на Мрцинама. са јг.ким бункерима на свим узвишењима.

На Груди су, убрзо, скупкли ско сгбо гругху доушника из редова бивших општинских службеника, трговаца, дссељеника и попова разних нерадника и пропалица из мјеста. Од њих су изнудили да им кажу ко су комунисти. Овакве шпијунске групе проглашавале су ко-

мунистима и оне који то нису били. Да би се додворили Италијанима одавали су им имена напредних људи. Углавном су проказали лица из редова напредне омладине.

Италијани су сдмах након добијених података ухапсили неколико особа, међу којима Балда Катића. Задржали су их у затвору неколико дана, саслушавали, па пустили кућама. Запријетили су им говорећи да управо слобода и живот зависи од њиховог понашања, јер знају да су они комунисти. Рекли су им имена свих за које су добили податке и запријетили да то никоме не смију казивати.

У овој групи ухапшених нашао се и Нико Пушић, који никада није био комуниста. Овакав поступак Италијана је већ на самом почетку увјерио сваког поштеног Конављанина да им под италијанском влашћу нема живота.

На Груди је од раније била књижница, попуњена напредном белетристиком. Њу је водио бркјач Иван Грубср. Књиге су набављене уз помоћ Пашка Чупића, Ђура Видака, браће Авлића и још неких других омладинаца и напредних радника и сељака. Иван Грубер је читаоницу држао у једном дијелу бријачнице и давао књиге на читање, окупљао радничку и сељачку омладину.

Када су почела Италијанска хапшења књиге са Груде је требало склонити. Иван Грубер је сазвао Управни одбор читаонице и предочио опасност, поготову што је у његовом склоништу била већа количина оружја. Донет је закључак да Иво Авлић одмах пребаци књиге у села својим аутом и по унапријед направљеном плану. Он је то учинио, књиге је однио у Поповиће, Ивићу Бронзану, а други дио књига, 42 пушке, 200 ручних бомби и в-;~ћу количину муниције донио је мени, у Ватаје, с тим да се пушке, бомбе и муниција пренесу на Бјелотину и предају секретару партијске организације Николи Ћировићу — за комунисте који су из Херцег-Новог и других дјелова Боке избјегли у Врбањ, на тромеђи срезова: Дубровник, Требиња и Херцег-Новог. Пушке, бомбе и муницију из Ратаја пренијели су на Бјелотину кројач Роман Карло, који је у то вријеме шио за моју браћу, Мато Бјелош и ја. Све смо предали на одређено мјестс и одређеној особи.

Организација КПЈ у Конавлима основана Је 27. маја 1941. године, по одлуци Мјесног комитета за Херцег-Нови. а дјеловала је на подРУ^ЧЈУ Конавала, као саставни дио те организације. Секретар је био Југоле Гракалић. Након пар одржаних састанака, односно 21. јула 1941. на наш састанак је дошао Дашо Павичевић, члан општинског комитета Херцег-Нови, са задатком да у нашој организацији изврши кадровске измене и пренесе нам неке директиве. Тада је дотадашњи секретар Југоле Гракалић[1J] преузео дужност војног руководиоца, а Иво Авлић је изабран за партијског секретара.

На састанку с Павићевићем усвојен је закључак да се у свим селима, гдје год за то постоји могућност, оснују организације војног

V Југоле Гракалић морнарички поднаредник и Душан Гракалић учитељ пред рат у Зубцима, Требињски срез, оба су били чланови КПЈ и организатори устанка, на граници Далмације и Јужне Херцеговине. оба су погинула у јесен 1943. године у борби са четницима у требињском крају.

[2]> Под руководством Саве Ковачевића (н. хероја) на Зубачким Ублима огранцима пл. Орјена, одржан је састанак 6. овгуста 1941. године на овој тромеђи са представницима бораца чл. КПЈ из граничног дела покрајина: Црне Горе, Босне, Јужне Далмације и Херцеговине, да се диже устанак против окупатора; у знак тог датума сваке године одржавају се народне свечаности на овом мјесту из околних крајева.

карактера — водови, ударне групе и десетине, који ће подстицати народ, а поготово омладину, на припрему устанка[2]' против окупатора, те у исто вријеме оснивати одборе народне помоћи у селима Конавала.

Договором је Југоле Гракалић преузео села Плачице и Карасовиће, ја Ватаје и Водовађу, Балдо Катић Мрцине и Дунаве, Иво Авлић и Иван Грутер Груду и Поповиће, Балдо Катић и Јозо Ваљало, ЈБуту. Ми смо дали приједлог за оснивање одбора у Витаљини, да Мјесни комитет Херцег-Новог преузме на себе ту обавезу радипосебне његове важности, те објаснили да у Витаљини постоје велике количине оружја, муниције и друге војне опреме коју су мјештани углавном са Превлаке и по капитулациЈи бивше југословенске војске, склонили.

Дашо Павичевић је тај наш приједлог прихватио и преузео обавезу оснивања. Ми смо му препоручили да прзко села Жврње и Шпуље ступи у везу са Матом Братичевићем у В;ггаљини. Дашо је на то и рекао: ,,То је врло добро, то су наша села, ту ми имамо врло добре сараднике, неће бити никавих проблема".

На завршетку састанка Павичевић нам је препоручио да у одборе, гдјегод је то могуће, бирамо комунисте или скојевце, а да за предсједнике бирамо старије и угледне или напредне људе.

Оснивању одбора пришли смо након извјесних припрема, почетком септембра 1941. године, са неким разликама од села до села. То смо завршили до конца прве ратне године. На челу ових одбора изабрани су: у Витаљини Јабучило Дучић и Мато Братичевић, трговац; у Карасовићима Иво Печар, врло угледни домаћин и први предсједник котарског НОО Конавље-жупа, и Видо Милоглав скојевац који се истакао у сакупљању оружја, муниције и друге помоћи и организовању преноса помоћи устаницима Оријенског батаљона; у Водовађи Нико Рончевић, угледни сељак, и Цвјето Рамадан наш печалбар на раду у Канади (из Канаде је покушао пребјећи у Совјетски Савез, са групом истомишљеника. У Пољској је ухваћен и са Пољском полицијом спроведен у Дубровник, без права повратка у Канаду); у Дунавама Анто Дубретић, Јозо Ваљало, секретар СКОЈ-а (херојски погинуо у Дунавским Рупама) и Стијепо Обрадовић, члан партије (погинуо у НОБ-и); у Мрцинама Балдо Катић, првоборац, организатор устанка и члан Партије; у Груди Иво Грибер, бријач, члан Партије, шофер Иво Авлић, члан Партије; шофер Ђуро Видак; у ЈБутој Иво Ђурковић, повратник из Јужне Америке (по повратку отворио је трговачку радњу мјешовите робе у ЈБутој, из које су снабдевали партизанске батаљоне: Орјенског и „Лука Вукаловић" (Требиње). Мато Чупић, повратник из Америке (партизанима из Орјенског батаљона дао је пушкомитраљез). Одбор у Ћилипима основан је 26. X 1941. године, а организовали су га Влахо Мухоберац, скојевац, Нико Столић, Влахо Бошковић и Анушка Новаковић. Дјеловао је кратко и послије хапшења Влаха Мухоберца, Ника Столића и Влаха Бошковића престао је са радом.

Ови одбори са наведеним руководиоцима имали су приоритетни задатак да сакупљају и отпремају партизанима Орјенског батаљона и батаљона „Лука Вукаловић" у Зубцима оружје, муницију и другу војну опрему, љекове и завоје, храну, а посебно со. Од маја 1942. на граничним деловима Конавала Боке и жупе Дубровачке дејствовао је 7. ударни херцеговачки партизански батаљон.

Наш задатак је био тим нећи Јер се знало да у Конавалским селима постоје велике количине тог материјала, узете из војних складишта, од војника разбијених јединица војске старе Југославије итд. У првом реду, у Витаљини је остао читав арсенал оружја.

Према договору са представницима Штаба Орјенског батаљона у Дунавама, постигнутом 21. 9. 1941. године, и прихватањем тих договора у Лаништина (Дунавске рупе), одређено је која села из Конавала и којим јединицама ће носити скупљене материјале. Обзиром да су Италијани појачали блокаду и контролу из утврда око Мрцина, требало је све до танчина договорити: које село и којим путем ће преносити сакупљену помоћ из Конавала до мјеста на којима су биле истурене јединице Оријенског или херцеговачких батаљона, пружајући помоћ и осигуравајући прилаз из Конавала. СЕ.зке ноћи ношено је оружје, муниција и друга опрема за потребе војске и становнишвта устаничког подручја.

У исто вријеме индивидуална домаћинства су у великој мјери преносила и поклањала и на разне начине миЈењала своје производе, излажући се великим опасностима. Таква ситуација нас је нагонила на размишљање како овај проблем ријешити.

Та пракса размене добара вјековима је владала међу народима ових крајева, па се тај начин размјене ни по цшену жртава није могао спријечити. Због тога су Јозо Ваљало, Балдо Катић (који је био у батаљону „Лука Вукаловић"), Јован Ратковић и руководство батаљона, покренули идеју да се на слободној територији Зубаца покуша организовати пазар. Он би замијенио дотадашњу пијацу на Мрцинама, која се до тада одржавала сваке кедеље. То је у три наврата покушано, али је ишло тешко, па је било много практичније успоставити међусобну групну размјену на мЈестима гдје су били истурени водови. Ово је веома брзо успјело и постало масовно, што је познаваоцима тог обичаја било лако схватљиво. То нарочито важи за пролеће 1942. године, када је садња кромпира у Конавалима, била у пуном јеку, а сјеме коЈе су одувијек набављали са брдско-планинског подручја оријенског масива, ни у овим приликама није се могло набавити са друге стране.

Становништво ослобођеног подручја није могло набавити со, љекове и неке друге производе, јер су италијс'НСком блокадом били одсјечени од свих снабдевачких центара. Обзиром на италијанска утврђења, засједе и појачану блокаду, границе ослобођеног подручја, требало је направити распоред када ће које село ићи на размјену, те величину група. Морали су се обезбједити наоружани водичи и добри познаваоци терена и путева, јер је то био тешки брдски терен. Ишло се једино ноћу, а често се требало и борити са Италијанима. Често се ишло сваке ноћи, када су то временске прклике дозвољавале, и на свим релацијама. При тако великом промету није вођена евиденција колике су количине роба размијењене, али су сигурно биле велике, мјерене вагонима, при чему су судионици у размјени добровољно давали за војску од два до пет посто, према економским могућностима

О помоћи партизанској војсци, у оружју, муницији, опреми и другим материјалима, такође није вођена евиденција, али је она сигурно била веома вриједна. Примјера ради, закључено је да је само одбор народне помоћи из Витаљине предао, у виду помоћи, борцима Оријенског батаљона 300 пушака, 100 пиштоља, 10 пушкомитраљеза, више хиљада метака, преко 100 војкичких одијела, те доста одјеће и хране.

А кад се зна да су сва конавалска села учествовала у давању овакве помоћи борцима Оријенског батаљона и батаљсна „Лука Вукаловић", и када се узме да је свако коиавалско село учествовало са 15% од витаљеске помоћи, онда се без претеривања може утврдити да су Конавале дале устаницима у Црној Гори и Херцеговини преко 1.000 пушака и другог оружја, на тисуће метака и друге опреме и хранз. То су биле тако велике количине на које Конављани са правом могу бити поносни.

На тим задацима радио је велики број активиста, међу којима је био и Пашко Чупић. Он је из Котора пошао у партизане, да би почетком фебруара 1942. године из Граховске чете био премјештен у Оријенски батаљон. У том батаљону постао је теренски политички радник за подручје Конавала, с тим да се повеже с тамошњим теренским радницима и настоји осигурати помоћ коју су Конавле и до тада издашно давале и, по могућности, прошири пе. Речено ми је да се у Конавлима настоје организирати разни облици сурадње и што боље упозна конавалски народ са програмом и циљевима НОБ-а. Он је након добивеног задатка дошао у Конавле, повезао се са теренским радницима и почео обилазити села углавном на дијелу који је био под Италијанском влашћу. Он ни,|е признавао вЈештачке границе, па је прелазио и у други дио Конавала. Обилазећп села настојао је да на састанцима окупи што је могуће већи број особа, а гдје је било могуће и читаво село. Разговарао је са појединцима и мањим групама. На састанцима, у првом реду организирао је ударне групе и водове, организације војног карактера и настојао да код њих створи обавезу за устанак. Обилазио је постојеће одборе народне помоћи и настојао да их активира на сакупљању што већих количина и преносу партизанима, на ослобођено подручјс. У селима у којима кијесу постојали одбори народне помоћи основао]е своје врсне одбсре по узору на поменуте, са намјером да се створи нека врста пунктова, које је он назвао НОО. Без обзира како их је називао он је таквим начином рада доста успио, с тим што је то била својеврсна припрема за оснивање НОО у селима Конавала која је усљедила након паузе настале повлачењем партизана са тог подручја 28. маја 1942. године. Након тога настали су прогони и хапшења великог броја другова са нашег подручја. Но, и поред свега тога, на наш терен су се вратили другови Нико Обрадовић, Јован Ратковић, замјеник политичког комесара батаљона „Лука Вукаловић", Балдо Катић и Пашко Чупић и задржали се извјесно вријеме у строгој илегалности, што на другим дјеловима овог подручја није успјело.

ЧЕДО ПЕРОТИЋ

ЧВАЉИНЦИ ГРАДЕ »НЕБОЈШУ«

Село Чваљина на ободу Поповог Поља налазило се у току рата на мјесту које је стално контролисао непријатељ. Од првих дана капитулације бивше Југославије, у априлу 1941. коитролисале су га италијанске фашистичке јединице. Овуда је пролазила железница Мостар — Дубровник, Мостар — Требише — Никшић. То је за окупатора био стратешки пут, па је држао јаке посаде у железничким станицама у близини Чваљине у Равном и Завали. Одмах после Италијана дошле су усташе и завеле терор над Српским народом.

Усташе су у току јуна и августа 1941. године побиле у селима Поповот Поља 320 лица српског живља. Злочини су посебно вршени у селима: Величани, Драчево, Друјељани, Човша, Завала, Гриљани, Равно, Котези, Бобани, Мркоњић, Дубљани, Струјићи и Седлари. Већину српског живља усташе из 4. оружничке пуковније Павелићеве „државе" отерали су на јаму Ржани До, између с. Котеза и Љубиња и ту их, ноћу, убили хладним оружјем, а онда бацили у провалију. Само у селу Чавшу[1'] почетком августа 1941. године усташки одред који је дошао из Стоца у једном јутру убили су 116 лица српског живља, међу којима 20 дјеце испод 10 година старости.

Све до почетка устанка у лето 1941. село је било неутрално, јер смо се плашили упада усташа, али јачањем НОП-а ситуација се променила.

Почетком септембра 1941. Италијани су поново преузели власт од усташа. Они су били заплашени партизанским устанком и почињу да ступају у везу са истакнутијим Србима, вођама бивших странака из предратне Југославије. Тако почиње сарадња Италијана и четника што је довело до тога да се говори како се не треба борити против Италијана, већ само против усташа. То су биле четничке пароле које се први пут појављују у Поповом Пољу у пролеће 1942. године.

Народноослободилачки покрет је био у пуном успону у Поповом Пољу, народ је видео да су окупатори Италијани и Немци, довели усташе на власт.

У Чваљини се у току рата, у оном његовом критичном периоду када је главиина партизанских снага одступила на север, одвијао жив рад партизанске илегале, дјеловали органи народне власти и руководства КПЈ, крстарили курири итд. Она је представљала пункт преко којег је одржавана стална веза са Далмацијом. Чваљинци су одувијек имали барке за превоз преко Требишњице, а које су служиле за превоз преко Поповог поља, које вода плави и по 5 мјесеци годишње, с јесени, зиме и пролећа. Те су барке у току цијелог рата, а поготово у фази која је назначена, биле добродошле. Непријатељ је примјетио да постоје неке организације које су измакле његовој контроли, јер

Извјестила је заповједништо 4. оружничке пуковније 15. коловоза 1941. год. да су: усташе из Дубровника и Требиња поклале у селу Чавшу око 116 лица српског живља; а оружничка постаја из Љубиња 18. коловоза 1941. известила је да су усташе дошле из Стоца и да у селу Чавшу 11. VIII 1941. побиле 104 лица српског живља из пушкомитраљеза (архив ВИИ бр. рег. 7/6-4, 7/6-3 кутија 1436)

су се подаци необично брзс преносили из Далмације за Попово поље и преко Попова за Северну Херцеговину, или обратно. Италијанима и усташама ово је доносило нове проблеме. Када би се нешто сумњало, власнику су претили одузимањем барке.

Да би се ситуација смирила, а дјеловање за НОП замаскирало, мјештани су организовали потапање барке која је служила за заједничке потребе. Њу би ноћу поново извлачили и пребацили је на подручје с. Величана. Одатле би је и даље користили, а да то усташке власти не открију.

Међутим, такво потапање барки доводило је до великих тешкоћа приликом извлачења, тако да се често она није ни могла извући.

Ради таквих ситуација направљен је чамац. Монтирали смо га пред ранијом шталом, а тадашњом кућом Саве Перотића. Чамац су назвали „Небојша". Но, показало се да је рискантно и њиме превозити, али овога пута не само због контроле усташа, већ и због управљања барком, за коју је требало 4 весла. Но, у хитним ситуацијама и то се радило на најбржи и најбезбеднији начин.

У с. Чваљини је било и хрватских породица, које су за све време рата остале у селу. Однос међу овдашњим људима без обзира на припадност српском или хрватском народу, односно православној или католичкој цркви, био је братски, а тако је остало и у годинама рата. Отуда у селу никада није дошло до раздора или откривања рада за народноослободилачки покрет, па ни када је у питању ово превожење, градња и чување „Небојше" и сл. За разлику од њих они који су напустили село нису били баш пријатељски расположени према комшијама, Србима. Они који су остали били су стварно за братску солидарност у ратним невољама, или бар за „немјешање у политику", а у сваком случају против сваког облика сарадње са војском и органима власти те Павелићеве „државе".

Касније, када су усташке власти утврдиле да у с. Чваљини постоји народноослободилачки покрет организовали су противударе, како би предупредили догађаје и спријечили да дође до њих. Намеравали су да опколе село и похапсе српско становништво. О томе смо обавјештени од другова из хрватских села, у којима су у то доба дјеловали Народноослободилачки одбори и радили активи масовних организација НОП-а. Захваљујући томе, успјело је преко ноћи да побјегне све српско становништво. Имовина се није могла спасити, сав сточни фонд је истребљен, све покућство или разграбљено или уништено. Остали су само кровови на кућама и земља. Но, ни то борбене Чваљинце није одвело у очај, још мање одвојило од народноослободилачког покрета. Људи су, срећом преживели, па је све обновљено и борба за слободу је настављена.

МИТАР РАДОВАНОВИЋ

С. ДИВИН У ВИХОРУ УСТАНКА

Проглашење „Независне Државе Хрватске" лично сам схватио овако: да ће то бити једна кратковјечна. управа и да ће сви поштени Срии у НЈОЈ бити заступљени и са истим правима као и Хрвати. Вјеровали смо наивно да, у крајњој линији, са њеним успостављањем не губимо много, чак смо мислили да ће НДХ бити врста заштитнице народа од окупатора. У сваком случају нисам могао ни замислити да ће нас задесити онакве несреће израсле на националној основи, тим прије јер су се Срби и Муслимани нашег краја до рата, колико сам ја знао и чуо, доста добро слагали.

Прије рата био сам трговац и предсједник општине, али је, чим је проглашена НДХ, на моје мјесто постављен Мехо Дедовић из Бјељана, док је Хајдер Бајрамовић, ранији биљежник, остао то и даље. Остала је и ранија жандармеријска служба, стим што се сада ставила у службу нове „државе". Истина, Срби жандарми напустили су службу, а на њихова мјеста је дошло десетак Муслимана и Хрвата. Хасан Хабул, који је раније био командир станице, и даље је остао на тој дужности.

Чим је Југославија капитулирала на Дивин су дошла три карабинијера и ту остали краће вријеме, али се ни у што нису мијешали, нити залазити по селима. Они су, истина, издали наређење да им се доноси и предаје оружје, али — нити га је њима ко доносио, нити су они били много заинтересовани за скупљање. Чак смо имали радио--апарат на батерије и они су стално долазили да слушају вијести и иикад нису посегли, чак ни тражили да га узму. Но, убрзо су нам га узеле усташе, али су и оне, након краћег времена, отишле са Дивина, а остали су само жандарми. С почетка, ни жандарми нису залазили по селу, не бар док и усташе нису успоставиле своју власт.

Како је дошло до успостављања усташке власти, односно оснивања табора, није ми познато. Знам да је он формиран и за таборника постављен Халид Чомић. У табору се налазило око 50 усташа, све домаћих, што добро знам јер сам их од првог дана, па све док нису протјерани, хранио. То сам морао јер би ми, у противном, одузели радњу пуну робом. Тада сам израчунао да су ме усташе коштале око 250.000 динара, што је било мали дио вриједности цијеле радње, коју сам и даље држао захваљујући Муслиманима из овог краја.

Мој капитал је 1941. године износио око пет милиона ондашњих динара, што је била огромна вриједност, и све сам то успио сачувати од усташа и добровољно дао народноослободилачкој војсци. То сам учинио у марту 1942. Само штофа и платна је било око 40.000 метара, затим, разне гвожђаријске, галантеријске, мануфактурне и друге робе. Наиме, предосјећао сам да ће доћи рат па сам сав капитал претворио у робу, јер сам из искуства знао да ће она бити јако потребна и да се, у ратном вихору, на другом мјесту неће моћи купити, како је и било.

Са доласком на власт усташе су хтјеле да ми одузму радњу и за новог газду, односно свог повјереника, одредиле неког Овчину, али он никад није ушао у моју трговину, јер то нису дозволили овдашњи Муслимани.

Са домаћим усташама добро сам се слагао и да је било до њих меки се никада ништа лоше не би догодило. Они су и тада појединачко позивали људе на Дивин и тражили оружје. На примјер, Стево Шаренац и Бранко Милошевић из Фатнице били су оптужени да имају пушке и бомбе, па су дотјерани и затворени од усташа у једном подруму. Тада сам рекао Халиду: „Какав си ми ти комуниста кад се поред тебе, таборника, чине оваква злодјела. Е, да знаш — ти ћеш одговарати за ове људе". Он је интервенисао пустили су их. То је био први случај да су усташе затвориле некога на Дивину. Они су до тада само ишли по селима и тражили оружје.

За вријеме усташке власти из дивинске општине страдала су само четири човјека, и то двојица из Давидовића, послије устаничког напада на то мјесто, и двојица из Врањске, који су одведени у Столац и тамо убијени.

У то вријеме котарски предстојник у Билећи био је Марко Шакић. Он је често долазио на Дивин и обилазио табор и терен. Највише захваљујући њему и Халиду Чомићу усташе на Дивину нису спроводиле терор и насиље, а уједно он није дозвољавао столачким усташама да пријеђу границу билећког среза. Чак је говорио жандармима и Халиду Чомићу да столачке усташе, ако пођу према Дивину, треба дочекати ватром. То је, ипак, лакше било рећи него остварити, што сам и лично искусио.

Негдје око 10. јуна 1941. столачке усташе су ме заробиле и затвориле у Стоцу. Сви Муслимани са подручја Дивина интервенисали су да ме пусте. али није ишло. Тада је Хајдар Бајрамовић прикупио потписе 150 до 200 Муслимана и тај списак приложио уз усмени захтјев 25 Муслимана који су дошли у Столац и тражили да ме одмах пусте. У моју корист интервенисао је и котарски предстојник из Билеће, Марко Шакић. Међутим, и то је било безуспјешно. Тек на интервенцију Риста Шајина, преко иеког фратра, усташе су ме пустиле.

Одмах затим отишао сам у Билећу код предстојника Шакића и тамо сам остао око 20 дана.

24. јуна Дивин су напали Луказчани и Давидовићани. Тада се на Дивину налазило око 70 жандарма и усташа. У вријеме те борбе усташама на Дивину стигла је помоћ из Билеће. Укупно је могло бити око 100 наоружаних људи. Напад је одбијен и усташе су кренуле за устаницима, у правцу Давидовића.

Послије одбијања тог напада. на Дивин је стигао Марко Шакић и издао наређење Халиду Чомићу да му одмах пронађе усташе које су убиле два човјека из Давидовића, наглашавајући да ће у случају поновљених таквих догађаја он лично судити свакоме који у његовом срезу томе допринесе. Од тада смо били слободни и, рекао бих, сви једнаки пред законом.

Већина српског становништва је послије ових окршаја устаника избјегла на брдо. Бјежало се што даље од цесте, највише због страха од столачких усташа које су у Стоцу извршиле покољ. Око импровизованих збјегова држане су страже које су будно пратиле евентуални долазак усташа. С друге стране, и усташе су такође држале страже, бојећи се нових напада устаника. Тако је владао варљив мир: нити су устаници ишли у котлину, нити су се усташе усуђивале да крену у брдо.

Када су устаници заузели Берковиће народ је почео да се скупља око Дивина, да би га освојио и усташама се осветио за почињене злочине. То је било вријеме када ту усташа није било, јер је Халид Чомић распустио табор, па су на Дивину остали само он и жандармеријска станица. Међу жандармима је био и Живко Главић. Он је прије распуштања усташа понекад долазио код мене у дућан. Говорио ми је да он није овдје дошао да убија за Павелића и њихову банду, него да у та зла времена с-клони главу, додајући: „Када оцијениш, Митре, да је за то вријеме — ти мени кажи да ја идем устаницима, у „шуму". Ја у то нисам смио повјеровати, јер сам се бојао да мене искушава.

Кад се народ спремао да нападне Дивин код мене је дошао и таборник Халид Чомић. Разговарали смо о томе да у станици има 20 жандарма, добро наоружаних и са довољно муниције и бомби, па уколико би они пружили озбиљнији отпор из станице, која је била добро утврђена, могао би погинути велики број устаника. На крају смо се договорили да одемо у станицу и предложимо жандармима да положе оружје, а да им се загарантује живот и обезбиједи одлазак онамо гдје желе. Отишли смо им и рекли да је народ устао на оружје и да ту силу више нико не може зауставити. Додао сам: „Ево потпуковника црногорског са Црногорцима, иду на нас, и са усташама је свршено у нашим крајевима, па се предајте, не проливајте ни своју ни туђу крв". Они су оклијевали, али Живко Главић, као да је то једва дочекао, подржао је наш приједлог, па су се ускоро и остали са тим помирили.

Од устаника из Кућана уочи јуриша добили смо поруку да се налазе код поповске куће, на Планима. Ја сам са Халидом Чомићем отишао тамо и затекли смо 10 — 12 људи, углавном под оружјем. На путу од жандармеријске станице до Кућана срели смо Тодора Звијера, из с. Симијева. Он је хтио да убије Халида Чомића, у чему сам га једва спријечио. Кућанима смо испричали како смо се са жандармима договорили да предају оружје, али да им се поштеде животи. Устаници се нису држали тог договора и убили су 4 жандарма у Бежђеској ЈБути.

Када смо нас двојица са Кућанима дошли у станицу, са бријега је неко питао: „Чија је то војска?" Коста Војчић је одговорио да је „српска". Онда су на касарну пошли Давидовићани, Бјељанштани и остали устаници. Ја сам се надао кад смо уговарали предају, да ће Обдје доћи Миро Попара и да ће предатим жандармским оружјем наоружати дио голоруког људства. Али ту није стигао Миро нити је било икаквог реда. Устаници су долазили са свих страна и жандармско оружје се грабило како је ко стигао.

Плашећи се распојасане гомиле, постарао сам се за безбиједност Хасана Хабула, командира станице. Он је, без сумње, био веома поштен човјек. Сакрио сам га у моју кућу и ту га чувао 8 дана. Када смо видјели да необуздани и мржњом и осветом заслијепљени убијају и недужне Муслимане, показао сам Хасану којим ће се правцем ноћу пребацити за Билећу.

Дио наших Муслимана је, са породицама, отишао у правцу Билеће. То су учинили чим су устаници заузели Берковиће. Послије тога остало је око 400 људи који се нису плашили устаника јер никакве неприлике Србима нису починили. Међутим, заузимањем Дивина настао је прави хаос, све је рађено без икакве команде и одго-

ворности. Скупљени су готово сви Муслимани, тих 400, и протјерани у правцу Берковића и Стоца. На Берковићима су убили све доведене и бацили их у јаму „Чавкарицу". Ту су се окупили сви мјештани којима су усташе побиле породице. Сем Берковићана, били су то Кориђани, Граничари, ЈБубињци и други.

Када је заузета станица на Дивину отишао сам код Мира Попаре у Давидовиће и питао га: „Богати, Миро, шта ћемо са овим поштеним Муслиманима, како ћемо их спасити?" Он ми је одговорио: „Хвала ти што се интересујеш, и то нам је дужност, али ће, богами, бити тешко ишта учинити, јер је наопако заиграло". Са Миром је био и учитељ Рајко Милошевић. Он је до Дивина допратио Муслимане који су хтјели да иду за Столац. Ту су их поново упитали гдје ће ићи, у Столац или Билећу. Изјаснили су се. Они који су се опредијелили за Столац морали су проћи кроз Берковиће, гдје су раније поклани тали су живи. У Билећи није било покоља Срба. Они који су ишли за Столац морали су проћи кроз Берковиће, гдје су раније поклани Срби, па им је пријетила освета.

Освете смо се готово сви с разлогом плашили, али смо били свјесни, као и Миро- да не можемо много учинити. Сјећам се да сам учитеља Рајка Милошевића чим је дошао са Муслиманима до Дивина, упитао: „Шта ће бити, учо, са овим нашим људима?" Он ми је одговодио: ,,До сада сам им ја гарантовао, мојим образом и животом, да им се ништа неће десити, а што ће од сад бити — то не знам. Бојим се да неће проћи добро". Многима сам нудио новац за пут.

Већина наших људи се без резерве опредијелила за НОП када су чули да је Совјетски Савез заратио са Нијемцима. Једноставније речено, ми смо у Русији гледали спас. Сви су говорили „Заратила Русија, ето нама ослобођења". У овим крајевима уз гусле се још од давнина пјевало: „Ој Русијо једино уздање", а и „октобарци", су томе допринијели.

Ја сам се за програм и платформу НОП-а оприједјелио јер сам вјеровао људима који су нас позивали у борбу, осуђивао окупацију и усташко насиље, вјеровао у побједу Совјетске Русије, а и сам сам, три године, учествовао у Октобарској револуцији, у Русији, и вјеровао сам да ће и наша револуција побједити и да ће за народ бити боље него што је било. Зато сам омогућио штабовима и одборима да се смјесте у мојој кући, а сина Светозара сам без резерве послао у партизане. Наиме, он ми је, негдје у септембру 1941. године, рекао да је из Дужи добио писмо од Мира Попаре, са позивом да дође на неку конференцију. Ја сам му рекао да иде и да се придружи већини. И ја сам остао вјеран НОП-у.

Када су партизани одступили за Босну, од Невесиња је, са Италијанима, дошло око 200 четника, које је предводио Васо Гутић поручник. Они су говорили да је стигао италијански пук. Они су заробили четири Вујовића и Гутић их окривљавао што су им браћа отишла са партизанима. У ту расправу сам се и ја умијешао, јер сам са Вујовићима био добар пријатељ и ставио сам се у њихову заштиту. Рекао сам Гутићу: „Ако то нису поштени људи — онда их овдје нема!" Он ми је одговорио питањем: „А ко је запалио толико кућа и убио велики број Невесињаца но ви Билећани?!" Ипак, послије два сата пустио их је.

Видјећи да ће четници ноћити на Дивину, позвао сам Гутића на вечеру. Са њим су била три његова друга. Хтио сам да видим шта

намјеравају. Он ми је показао наређење Врховне Италијанске команде да се овај крај запали, јер је овдје био партизански оперативни штаб, да су сви ту комунисти. Требало је одмах запалити: Кути, Кукричје, Пађане, Фатницу и Качањ. Ја сам знао да су сви наши борци одступили за Босну, осим Данила Шаренца (Командант 2. ударног херцеговачког батаљона) и три друга, који су боравили илегално у јами у Равној њиви. Знајући све то, рекао сам Гутићу: „Ако ћете попалити ова села онда прво све моје запалите па онда радите шта хоћете". Он ми је одговорио: „Ти ниси ништа крив, а дао си толико богатство које су ти комунисти просули и отјерали". Рекао сам му да ни један од ових домаћина није крив као ни ја, а ако је неки од младића и отишао са партизанима тамо га, сигурно, укућани нису упутили, нити су томе криви. Опет сам рекао? „Ако ћете ви ишта палити — прво угарак у моје, а онда палите даље! Ако ви нећете палити моје, а хоћете другима, запалићу га ја мојом руком и онда сте га пред народом ви запалили, па нека сзако зна". Рекао сам му и то да знам да он предводи Италијане, додајући: „Ја бих, да сам на вашем мјесту, прошао кроз наша села, па ако вас неко дочека оловом — радите шта хоћете, али неће сигурно". То сам говорио јер сам био сигуран да нема партизана. „Знаш, ово је револуција, ђавоља ствар: данас сте овдје ви, а сјутра се могу вратити они што су јуче отишли, и када би ви попалили ова села а моје оставили — ја бих био кривац и за оно за шта никако нисам крив а може да ни вама не буде лако, јер ће вам се осветити — рекао сам им. Гутић ми је тада обећао да се ништа неће палити. Тако је и било.

Са Гутићем тада је био и један дотадашњи партизан. Био је одан НОП-у и чим су се партизани вратили из Босне он је ступио у наше јединице. Када се, негдје у Гацку, састао са Владом, како сам касније чуо, рекао му је: „Да не би онога Митра Радовановића сва би ова села отишла у дим".

Четници су само пренићили на Дивину, а ујутро су прошли кроз означена села. Отишли су до Плане, а онда се вратили за Невесиње, одузевши једино залихе које су нашли у партизанским магацинима. Италијани су пак, продужили за Билећу. Послије овога по селима су се организовале четничке чете, а на Дивину је постојала жандармеријска станица коју су, с времена на вријеме, обилазиле четничке вође, Шпиро Бабић и други. У станици је било 10 до 15 жандарма — четника.

С А Д Р Ж А Ј

Страна

Обрен Ивковић:
УЗЛАЗНИ РАЗВОЈ НАШИХ ВОЈНИХ ЈЕДИНИЦА — — — 5

Лепа Перовић:
ПЕТ МЈЕСЕЦИ У ХЕРЦЕГОВИНИ — — — — — — 22

Вељко Герун:
УСТАНИЧКИ ДАНИ У ШУМИ ТРЕБИЊСКОЈ — — — — 29

Влатко Лазаревић:
АКЦИЈА НА ВРАПЧУ — — — — — — — — 41

Бранко Павић:
ВЛАХОВИЋКЕ ПЛИМЕ И ОСЕКЕ — — — — — — — 43

Бранко Крунић и
Божо Чучковић:
АКТИВИ СКОЈ-а У ТРЕБИЊУ — — — — — — — — 71

Ристо Рашевић:
ТРИ АКЦИЈЕ — — — — — — — — — — — — — — 86

Славко Стијачић Славо:
ПРЕГОВОРИ ПАРТИЗАНА И ИТАЛИЈАНА — — — — — 92

Радован (Марка) Папић:
НЕВЕСИЊЦИ НА РАТНОМ ИУТУ — — — — — — — 101

Дапило Кијац:
ЉУБОМИРСКА РАСКРШЋА — — — — — — — — — 116

Обрен Ивковић,
Војо Чоловић,
Владо Ивковић:
ПОСТОЈАЛИ СУ УСЛОВИ ЗА ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА — — — — — — — — — — — 155

Данило Јањушевић:
НАПАДИ НА АВТОВАЦ — — — — — — — — — 157

Томо Анђелић:
НАРОД НИЈЕ ПРИЗНАО УСТАШКО-ДОМОБРАНСКУ ВЛАСТ 162

Ристо Милошевић:
КРВАВИ ТРАГОВИ УСТАШКО-ДОМОБРАНСКЕ БОЈНЕ — — 173

Мехмед Трбоња Меха:
ИЗ МОСТАРА У КОЊИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД — — 187

Страна

Рајко Б. Вукоје:
ДВА БОРАВКА СЛОБОДАНА ПРИНЦИПА „СЕЉЕ" У ХЕРЦЕГОВИНИ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ 196

Салко Фејић:
ФОРМИРАЊЕ КОЊИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ БАТАЉОНА — 210

Драго Симић:
ПАРТИЗАНСКА ПОБЈЕДА _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ 215

Алија Кресо:
ДВА ИЗЛАСКА ИЗ МОСТАРА — — — — — _ _ _ _ 218

Милан Кунић:
У ЗБЈЕГУ „БОБАНИ" _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ 225

Есад Шабанац:
ШЕСТ МЈЕСЕЦИ У КОЊИЧКОМ БАТАЉОНУ — — — _ 239

Никола Драганић:
УСПОНИ И ПАДОВИ — — — — — — — — — — — 246

Данило Билановић:
О РАДУ СКОЈ-а У МОСТАРУ — — _ — _ _ _ _ _ 251

Халид Чомић:
ПО ЗАДАТКУ ПАРТИЈЕ У СЛУЖБИ НДХ-а _ _ _ _ _ 266

Вељко Булут:
БОРБЕ И ПОБЕДЕ НА ДОМАК ЧАПЉИНЕ _ _ _ _ _ 286

Саво Медан:
У ИСТОЧНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ БИО ЈЕ ДОБРО ОРГАНИЗОВАН УСТАНАК — — — — — — — — — _ _ _ _ _ 303

Милан Вуксановић:
БОРБЕ УСТАНИКА ИЗ ПОДБРДСКИХ СЕЛА — — — — 314

Стево Вујновић:
АКЦИЈА НА СЕКТОРУ ТРЕБИЊЕ _ БИЛЕЋА _ — — — 333

Ибро Шатор:
ПОЛИТИЧКЕ И ВОЈНЕ АКЦИЈЕ У КОЊИЧКОМ КРАЈУ — 364

Енвер Ћемаловић:
ПРОЛЕТЕРСКА ЧАСТ МОСТАРА _ _ _ _ _ _ _ _ 370

Салко Зебић:
БРАТСТВО ПОТВРЂЕНО СУЗАМА И КРВЉУ — — — _ 393

Лука С. Бјелица:
УСТАШЕ У БИЛЕЋКОМ КРАЈУ _ _ _ _ _ _ _ _ 405

Мухамед — Хамо Гребо:
ОДЛАЗАК НА СЛОБОДНУ ТЕРИТОРИЈУ _ _ _ _ _ _ 410

Митар Буха:
ЈУРИШИ И УЗМАЦИ УСТАНИКА — — _ _ — _ _ 419

Мићо Целетовић:
РАТ ЋЕ БИТИ И ПРОЋИ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ 442

Војо Чоловић:
УСТАНИЦИ СУ ИСПОЉИЛИ ВИСОК СТЕПЕН БОРБЕНОСТИ 465

Миле Вуковић:
БАБУ СИНЂУ ЈЕ ТРЕБАЛО ПОСЛУШАТИ _ _ _ _ _ 474

Страна

Мирко ТрапариК:
ПО ЗАДАТКУ У ХЕРЦЕГОВИНУ — — — — _ — 480

Владо Иваниш:
УСТАНИЧКО НЕВЕСИЊЕ — — — — — — _ — — _ 484

Звонко Кордић:
ГРУДЕ НА ПУТЕВИМА ПРОГРЕСА —_ — — _ _ _ 505

Махмуд Коњхоџић:
РЕВОЛТ НАРОДА ЗБОГ УСТАШКИХ ЗЛОЧИНА — — — — 513

Салко Мрган:
НА ВЕЗИ ЧАПЉИНА _ МОСТАР _ _ _ _ _ _ _ 546

Светозар Оро:
ПОПОВО ПОЉЕ У НОР-у октобар—децембар 1941 — — — _ 556

Митар Лојовић:
ОД САРАЈЕВА ДО ЗЕЛЕНГОРЕ _ _ _ _ _ _ _ _ 560

Раде Вучуревић:
ЗУБАЧКА УСТАНИЧКА РАСКРШЋА _ _ _ _ _ _ 593

Хамид Месиховић:
ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ЉУБУШКОМ 605

Крешимир Бунтић:
Стипе Брекало:
Трпимир БунтиН и
Иван Матијевић:
РАТКО ЛИЦЕ ЛИШТИЦЕ _ — — _ — — _ _ — _ 608

Фра Војислав Микулић:
ИСПОВЕДАЊЕ НА СМРТ ОСУЂЕНИХ _ _ _ _ _ _ 611

Стипе Брекало:
ПОВРАТАК ЛИШТИЦИ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ 613

Љиљана Миличић-Рамљак:
ИЦИНА РАТНА ПРИЧА — _ — — — — _ — _— 616

Бранко Шотра:
ОД КОПАОНИЧКОГ НОП ОДРЕДА ДО ОПЕРАТИВНИХ ШТАБОВА ЗА ХЕРЦЕГОВИНУ _ _ _ _ _ _ _ _ _ 622

Петар И. Мандић:
ДУЛИЋКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА _ _ _ _ _ _ _ 626

Ахмет Хаџић:
РЕВОЛУЦИОНАРНА ОМЛАДИНА ПРОЗОРА — — — — —- 642

Милосав Чабрило:
ВЕЗА ДУБРОВНИК — ХЕРЦЕГОВИНА — — — — — — 648

Божо Ловрић „Ћитић"
АКО ЈЕ ФАШИСТА ДОЉЕ С ЊИМ — — — — — _ _ 656

Данило Бошњак:
Миливоје Чаваљуга:
БИЛЕЋКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА — — — — — — — 659

Анђа Ђуришић:
Вула Јукић и
Драга Јукић:
ПОСУШЈЕ НА РАСКРШЋУ — — — — — — — — — 668

Страна

Благоје Ковачевић:
УЛТИМАТУМ ИТАЛИЈАНСКОМ КОМАНДАНТУ — — — — 675

Бранко Попадић:
КОМБИНОВАНА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА — — — 679

Милан (Петра) Спремо:
СУСРЕТ СА ПРВИМ УДАРНИМ БАТАЉОНОМ _ _ _ _ 700

Цветко Марковић:
У ПРВОМ УДАРНОМ — — — — — — — — — — — 703

Симо Радић:
ЉУБИЊЕ ИЗМЕЂУ ДВА РАТНА ЈУНА _ — _ — _ _ 710

Радомир Петковић:
НА ЗГАРИШТУ ЦВЕТАЈУ ЦРВЕНЕ РУЖЕ _ _ _ _ _ 721

Стеван Г. Ковачевић-Стево:
БОРБЕ НА СЕКТОРУ ДУБРОВНИК—ТРЕБИЊЕ—БИЛЕЋА — 733

Сафет Алагић:
ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЈСКЕ ОГГАНИЗАЦИЈЕ У КОЊИЦУ — 758

Паво Чупић:
САРАДЊА НА ТРОМЕЂИ —_ — — — _ — — — — 765

Чедо Перотић:
ЧВАЉИНЦИ ГРАДЕ „НЕБОЈШУ" _ _ — — — _ _ — 770

Митар Радовановић:
с. ДИВИН У ВИХОРУ УСТАНКА _ — _ — — — _— 772

Насловна страна:
Милојко Милинковић

Технички уредник:
Бранко Вукоичић

Коректура:
Милица Делибашић

Штампа: Војна штампарија — Београд, Генерала Жданова 40 6